1518.

A JÁSZSÁG ÉLETRAJZA

Dr. FODOR FERENC

BUDAPEST
A SZENT ISTVÁN-TÁRSULAT KIADÁSA
1942

181561

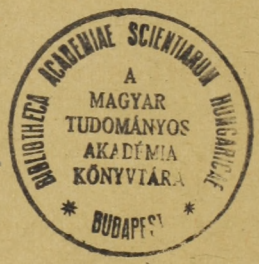

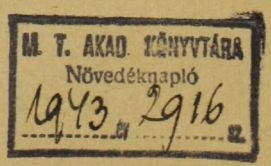

Stephaneum nyomda Budapest, VIII., Szentkirály-utca 28. Felelős: ifj. Kohl Ferenc.

ELŐSZÓ.

Tanulmányom nem a Jászság földrajza. Ezért rá sem írtam azt, hogy földrajz, mert még ma is legtöbben topografiát értenének rajta. Tanulmányomat valójában nem is tudom elhelyezni a különféle tudományok kategóriáiban. Földrajz is, történelem is, településtörténet is, gazdaságtörténet is. Éppen ezért csak tájrajzi, *tájéletrajzi* tanulmánynak mondhatom.

Munkám kétségtelenül csak kísérlet. Kísérlet abban az értelemben, hogy geografus minden térbeli vonatkozásában feldolgozzon egy-egy természetes és történelmi tájat. Éppen ezért nemcsak módszeres szempontból, hanem az anyag gyüjtésében és kiválogatásában, kritikájában is tömérdek nehézséget kellett leküzdenem, mert hol a geografus, hol a geológus, hol pedig, és igen gyakran, a történész szaktudására és kritikájára lett volna szükségem.

Kétségtelen, hogy ilyen sok irányban nem lehet egyformán helytállni. Mégis megtettem ezt a kísérletet, mert maga a tárgy, a táj, a Jászság rendkívül alkalmas ilyen tanulmányokra. A települési, történelmi és gazdasági anyag a 17. századtól kezdve olyan bőségesen tárult elém, hogy munkámat rendkívül megszaporította.

A munka 1931—1936 között folyt, tehát hat év fáradalmainak eredményei fekszenek benne. A kész munkát a Szent István Akadémia IV. osztályának 1938 április 8-i ülésén mutattam be. Az anyaggyüjtés költségeiben gr. Teleki Pál közbenjárására a Magyar Tudományos Akadémia, ezenkívül pedig Jász-Nagykun-Szolnok vármegye közönsége volt szíves támogatni. Az anyaggyüjtésben számos egyetemi hallgatóm segédkezett, akik közül névszerint kell megemlítenem Harbuth Klára, Martinecz Lenke, Hlinka László és Nagy Gyulának a jászsági levéltárakban végzett gyüjtőmunkáját, Nagy Lajosnak a klimatológiai és szociográfiai anyag gyüjtésében való segédkezését.

A munka feldolgozása közben becses tanácsokat kaptam néhai gr. Teleki Páltól, néhai Győrffy Istvántól. Munkámat a magyarságtudományi és tájrajzi kutatások e soha el nem múló érdemű úttörői emlékezetének ajánlom.

Budapest, 1942. Karácsony ünnepén.

Dr. Fodor Ferenc.

M. T. AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

I. A Jászság földje.

A) A jászföld természetes domborzata.

Drága Alföldünk «tengersík» vidéke még tele van rejtelmekkel. Csak annak szemében egyhangú, aki érdektelenül szemléli. A valóságban igen változatos nagy táj, amelynek jellemvonásai csak a legdurvább szemléletben azonosak mindenütt. Maga a nép nagyon jól érezte, hogy mennyi különböző tája van ennek a nagy síkságnak, és külön neveket is adott vidékeinek, egyes részeit Jászság, Nagykunság, Kiskunság, Hajdúság, Bácska, Nyírség stb. néven nevezte el. Az alföldi tájak nevének legnagyobb része bizonyos történelmi hátterű. Az azonban még kérdés, hogy vajjon ezekben a történelmileg, betelepülésükben, népükben, gazdasági életükben más és más multú alföldi tájakban nem éppen a természeti viszonyok különleges, finom vonásai voltak-e alapjai annak, hogy emberi jelenségeikben is elválaszthatók egymástól ? Közelebbi vizsgálatok arra az eredményre vezetnek, hogy bizony természeti viszonyaikban, főleg a multban, lényegesen különböztek egymástól ezek az alföldi tájak.

Ilyen természeti multjában, részben természeti jelenében is sajátságos, külön *egyénisége az Alföldnek a Jászság is;* egy különleges kisebb *táj*. Azok a gazdasági munkálatok, aminők a lecsapolások, legeltető gazdálkodás megszűnése stb. voltak, amelyek az utolsó században az egész Alföld képét egységesítették, a Jászság sok egyéni vonását is elmosták már. Történelmi forrásokhoz, oklevelekhez, régi térképekhez kellett folyamodnunk, hogy a Jászság eredeti képét feltárhassuk. A Jászságnak is megvolt, részben ma is megvan a maga külön egyénisége. Sajátságos vízrajza, különleges legeltető állattenyésztése, ezekhez alkalmazkodó egész gazdasági élete, lakosságának eredeti települési viszonyai, külön népisége, mind olyan vonásai voltak, és részben még ma is olyanok, hogy felismerhetőleg elválasztják a szomszédos tájaktól, különösen a jobbágyi helyektől. Legjobban még a Nagykunsággal rokon ez a táj, úgy földje természetében, mint gazdasági multjában ; de már a szomszédos Kiskunságtól lényeges vonásokban különbözik. Jóllehet a Jászság és Nagykunság, bár betelepülésükben, közjogi multjukban szorosan rokon tájak, mégsem csak a Tisza vonala választja el őket egymástól, hanem finomabb történelmi tényezők is.

A Jászság természeti képe alaposan megváltozott, mocsárvilágból kiszárított síkság lett, homokos pusztáit szőlő kötötte meg, óriási legelőit feltörte ugyan az eke, közjogi kiváltsága is megsemmisült, s ma már a jász gazda és a megyés helyek népe egyformán birtokolja földjét. A Jászság azonban mint külön tájfogalom mégis él, jóllehet külön táj-jellege ma már halványabb, mint volt az Alföld nagy egyformásítása, egyöntetűvé tétele előtt.

A Jászság a köztudatban az Alföldön van, *valójában azonban még nem igazi Alföld ez a táj*. Nyugat felől a Tápióság magasabb, hullámos, homokos térszíne szorítja a Tiszához ezt a kis *síksági öblöt*. Észak felől a Mátra és Bükk lábához

simuló magas *törmeléklejtő* húzódik el a Zagyvától a Sajóig. Ebben a törmeléklejtőben harmadkori tengeri lerakódások vannak a felszínen, amelyek azután mélyen a Jászság mai felszíne alatt húzódnak le tájunk alá. A Jászságban ezt a tengeri törmeléket magasan fedik már a jégkorszak törmelékei, úgyhogy sehol sem bukkan a felszínre. A hegység lábához simuló törmeléklejtőn rohannak le azok a vizek, a Galga, Zagyva, Gyöngyös, Tarna, amelyek a Jászságban hirtelen elveszítvén esésüket, hajdan az egész tájat egy hatalmas mocsárvilággá változtatták.

A harmadkor tengereinek a Jászság alatt is fekvő lerakódásaira az idősebb jégkorszakban (ópleisztocénben) vastag törmeléket borítottak a Mátráról lesiető folyók, kavicsot, durva homokot; de azután az Alföld újabb zökkenésekor azok nagy részét ismét kitakarította a víz lehordó ereje. A Jászságban a régibb jégkorszakbeli felszín már aligha található meg valahol, talán csak Apáti és Heves között, ellenben a Jászságtól északra a miskolci vasúti vonal helyenkint ezen halad. Hatvantól keletre erre kapaszkodik fel a pálya, mert ez a magasabb felszín, amely a Jászság mai felszínénél átlag 8—10 m-rel magasabban fekszik; ez itt hirtelen kiöblösödik délre. Nem sokáig marad rajta a vasút, Vámosgyörk előtt már leszáll erről a magasabb térszínről. Hatvantól délre és délnyugatra itt-ott még előreugrik a régi térszín egy-két foszlánya, de ezek már kis terjedelműek a Jászságban és szigetszerűleg emelkednek ki a mai felszínből.

A Jászság mai felszíne a fiatalabb jégkorszakban lerakódott törmelékből áll (felsőpleisztocén térszín). Ez már az Alföld mai általános felszíne. A Jászság mai folyói azonban helyenkint már ebbe a térszínbe is mélyebben belevágódtak, de nem mindenütt egyenlő mélyen, mert a Jászság földje még a mai napig is süllyedőben van éspedig nem mindenütt egyenlő mértékben; tehát a folyók sem egyenlő mélyen vágták bele völgyüket. A folyóvölgyek és egykori mocsarak mai szintjében már a legújabb öntéstalajok, alluviumok fedik a felületet. Az alluviális térszín az újpleisztocén térszín alá átlag 3 m mélyre vágódott be. Legszebben megfigyelhető ez Hatvannál, ahol a Zagyva az egykori mocsári vár környékén széles *alluviális völgyületet* készített magának. Ezen fekszik a város, de keleti része már felkapaszkodik a folyó alluviális térszíne fölött kb. 3 m magasságban emelkedő ármentes újpleisztocén térszínre. Ezt szeli a vasút is, majd pedig erről is felemelkedik a már említett ópleisztocén felszínre. Magában a Jászságban az alluvium helyenkint szélesen terül el az egykori mocsarak helyén, pl. a berényi Hajtamocsárban, a Berény, Jákóhalma és Alattyán között elterülő egykori óriási lápban, meg a Dósa körüli Tarna-mocsarakban.

Tehát a harmadkori törmeléklejtő sehol sem érinti a Jászság területét, az ópleisztocén térszín pedig csak a Tápióság felől és északról, meg Heves felől tolakszik bele tájunkba; *nagy része felsőpleisztocén felszín*, amelynek közepe táján egy nagy *süllyedék* foglal helyet Berénytől délkeletre, folyóhordalékkal és mocsári lerakódásokkal, amiből az egyesült jászsági vizek csak nagynehezen tudnak dél felé kitörni és lefolyáshoz jutni.

A folyók munkájával és a terület zökkenéseivel kialakított térszínt azután nagy mértékben módosította még a Jászságban a *szél* munkája is. A jégkorszakban hulló porból nagy *lösztakaró* terült rá tájunkra. A lösztakaró ma már mégsem található meg az egész Jászságban. A Zagyvától nyugatra megvannak az egykor egységes lösztábla foszlányai, de legnagyobbrészt elborította már a homokbuckák tömege. A homokbuckák az uralkodó északnyugati szél szárnyán messze behúzódtak a Tápióságból és a Gödöllői halomvidékről a Jászságba is. A Jászság nyugati, helyesebben délnyugati peremén magasra halmozódott a homok a fényszarui

határtól a berényi határon, Porteleken át a Tápió völgyéig. Ez a Jászságnak ma legmagasabb része, ami helyenkint erősen eléje tolakodott a Zagyva folyásának is, és egyéb okok mellett ez is segített a Zagyvát délkeleti irányba terelni. Nagykiterjedésű homokbuckás lösztáblát találunk itt, amelyen északnyugat-délkeleti irányban elhúzódó hátakba rendezte a szél a futóhomokot. (I. tábla 1—2.)

A Jászság középső részén, főleg a Zagyva és a Tarna között, valamint a két folyó egyesülésétől délre, nagyjából elég épen maradt meg a lösztábla, csak helyenkint mosták ki a folyók és hoztak a mélyedésekbe hordalékot, mocsári lerakódást. De Tarnától nyugatra már megint más képe van a térszínnek.

Itt, a Jászság keleti peremén, rosszul elegyengetett *törmeléklejtőt* találunk, aminek igen rosszak a lefolyási viszonyai is. De itt is hozzájárul a szél munkája a térszín egyenetlen kialakításához. Apátitól északkeletre, Szentandrás környékén megint magasra emelkednek a szélrakta homokhátak. Ez a homoktömeg a Tarna és mellékpatakjainak medréből származik. Ezek a folyók itt valószínűleg a földkéregnek egy északkelet-délnyugati irányú törésvonala mentén folydogálnak. Ennek a törésvonalnak éles pereme fölött emelkednek fel hirtelenül, szinte borotvaéles peremmel a szentandrási homokhátságok, amelyek iránya szintén megfelel az északnyugati szelek irányának.

A Jászságnak tehát úgy a nyugati, mint a keleti peremén egy-egy *magas homokhátság* húzódik el és ezek között terül el tájunk legmélyebb és valószínűleg még ma is *süllyedő*, egykor elmocsarasodott része, Berény—Jákóhalma—Alattyán vidéke, az egész Jászságnak jelenlegi vízrajzi központja. A nyugati, porteleki, töltevényi homokvidék homokhátságainak az átlagos térszín feletti relatív magassága nem nagy, kb. 4—5 m. A hosszan elnyúló hátságok között jól megfigyelhetők az uralkodó széliránynak megfelelő irányú *buckasorok*. Porteleken és Töltevényen helyenkint még ma is hordja a szél a futóhomokot, sőt itt-ott még félig már megkötött *barkánok* is megfigyelhetők. A buckák közötti mélyedésekben elrekedt a víz, kiszikesítette a talajt is, s ezeken a szikes legelőkön olyan nagykiterjedésű pásztorkodás folyt valamikor, hogy még ma is ott áll az egyik bucka tetején Szent Vendelnek, a pásztorok védőszentjének kezdetleges, a népi elképzelésre jellemző juhászkalapos, lobogósingű-gatyájú szobra. Újabban akácerdők, ligetek ültetésével és szőlőkultúrával már nagyrészét megkötötték a töltevényi és porteleki homoknak is. (II. tábla 1.)

A Jászság keleti peremének homokján, Szentandrás környékén, szintén 4—5 m. magasságú homokhátságok és buckák teszik változatossá a térszínt. Ezek között is sok vízállás volt valamikor, de nagy részüket kiszárították már. Pedig Szentandráson öreg gazdák elbeszélése szerint még nem régen is úgy elrekedt a belvíz a buckák között, hogy a mai templom közvetlen környékén lovakat lehetett úsztatni. Az egész homokos terület elég alacsonyan emelkedik a Jászság átlagos szintje fölé. E homokon a kutakban magasan áll a víz még ma is, nincsen mélyebben 2 m-nél. Egyébként e homok legföljebb 5—6 m vastagságban áll az alatta levő agyagon, úgyhogy mélyebb helyein 1—2 m mélységben napvilágra hozható a vízrekesztő agyag.

Érdekes, hogy a jászföld nyugati és keleti peremén lévő két homokterület homokja lényegesen különbözik egymástól. Amíg a nyugati, töltevényi és porteleki homok majdnem pormentes, erősen legömbölyített szemű, bizonyságául annak, hogy messziről vándorol, addig a szentandrási homok erősen poros, durvaszemű, nincsenek szemei lecsiszolódva, ami azt bizonyítja, hogy csak a Tarna és mellékfolyóinak medréből fújta ki a szél.

A Jászság és a Tisza közé a már említett, rosszul elegyengetett törmelékterület ékelődik be a keleti oldalon. Alacsonyan fekvő, a tenger színe fölé átlag 86—90 m-re emelkedő terület ez, amelyet a Tisza vize látogatott valamikor, be egészen Kisérig. Ez már nem jászsági terület, vízrajzilag is, felszíni viszonyaiban is lényegesen különbözik a Jászságtól. Tipusos tiszamenti táj ez, egy része a Tisza egykori széles árterének.

A Jászság tehát lényegében két magasabb homoktérszínből és a közéjük ékelődő lösztábla megsüllyedt területéből áll. Legmagasabb pontja a fényszarusi Nagybikahalom, 125 m, legmélyebb a ladányi határ déli része, 86 m, így tehát a szintkülönbség elég tekintélyes, 39 m-t tesz ki. Az egész területnek a vízrajzi viszonyok adják meg az összefogó kapcsolatot. Berénytől délkeletre van az a központ, ahová az összes jászsági vizek összefutnak. Ebbe az egységes vízrajzi területbe húzódott bele letelepülése után a jászok népe. Településének lényeges tényezője éppen a nagykiterjedésű vízivilág volt, amely egyrészt léte alapjává tette a rétek legeltetését, azután meg védelmet nyujtott a vizek közé rejtőzött falvainak.

A jász nép először a táj magasabb, homokos peremét, majd jóval később mélyebb részét, az ősi vízivilágot szállotta meg, ide helyezte falvait. Fényszaru kivételével minden jász falu ma is a táj mélyebb közepén fekszik. A két homokperemet az utóbbi századokban szállta meg újból a községekből kirajzó tanyavilág.

A Jászság földjének finom felszíni tagolódása azonban még ma is alakulóban van. Ma is finom mozgások, *emelkedések* és *süllyedések* mennek itt végbe. Ezek talán parányi mozgások, következményük azonban mégis rendkívül jelentős, mert, hogy előre megemlítsük, a *jászok földjének vízrajzi képe ma már lényegesen más, mint volt egykor;* ma nem ott vannak a folyók, ahol talán a táj első benépesülése idején voltak, s egyes olyan helyen sincsenek folyó vizek, ahol még egy század előtt is bizonyosan voltak élővizek. Ennek pedig csak részben oka az emberi kultúrmunka, hanem minden valószínűség szerint a természeti erőknek soha meg nem szűnő munkája is.

Az ország területét, így a Jászságot is, a mult század második felében szintezték először, mérték meg egyes fixpontjainak tengerszint felett való magasságát. Mintegy negyven év mulva megismételvén a méréseket, arra a feltűnő eredményre jutottak, hogy a magassági pontok tengerszintfeletti magassága változást szenvedett ezen idő alatt. Az Alföldön igen lényeges süllyedés mutatkozik helyenkint. A Jászság környékén ez a süllyedés mindenütt megfigyelhető. Ha van is mérési hiba az eredményekben, mégsem lehet tagadnunk, hogy ezek az eredmények igen feltűnőek, és megfelelnek bizonyos vízrajzi jelenségeknek ; ezek alapján valószínűnek kell tartanunk, hogy tájunk területe valóban ma is süllyedőben van éspedig nem egyenletesen, hanem helyenkint erősebben, másutt kevésbbé *(173).** Enélkül nem tudjuk megmagyarázni, hogy a Zagyva, Tarna miért hagyta el régi folyási irányát és miért mocsarasodott el olyan nagy mértékben a jászföld közepe.

A legfeltűnőbb süllyedések a jászok földje környékén milliméterekben a következők : Hatvan vasúti állomás 54, az Atkár—Csány-i út és vasút keresztezése 48, Vámosgyörk 77, Ludas állomás 38, a 27. sz. vasúti őrház 68, Kál-Kápolna állomás 52. A Jászság közepe táján az adatok a következők : Jászapáti—Jákóhalma-i út az utóbbi községtől keletre 93, Jászapáti templom 93, Vezekényi nagyhalom 82, Alsó-

*A zárjelben levő számok az irodalmi forrásművek sorszámát jelentik, több szám esetén a kötet-, illetve lapszámokat.

szentgyörgyi templom 98. A Tisza mentén, a Jászságtól keletre a következők az adatok : Tiszasüly temploma 117, a 13. sz. gátőrház 114, Kőtelek temploma 128, Doba gátőrház 105, a Kőtelek—Szolnok-i úton Szolnoktól 12 km-re 97, Szolnok 118. (Az Állami háromszögelő hivatal adatai és *173*, valamint *142.)*

Feltehető ugyan, hogy az adatokban vannak mérési hibák, azonban mégis feltűnik, hogy a Jászság körül ezekben bizonyos rendszeresség mutatkozik. Kitetszik ugyanis belőlük, hogy *a süllyedés legerősebb a Vámosgyörktől Apátin keresztül Szolnokhoz húzott görbe vonal mentén.* Ettől a vonaltól úgy északkeletre, tehát Heves felé, valamint délnyugatra, azaz Nagykáta felé csökken a süllyedés mértéke. Annyit jelent ez, hogy *a Jászság közepe erősebben süllyedt, mint északi, nyugati és keleti pereme.* Ez tökéletesen megfelel azoknak a jelenségeknek, amelyeket a jászsági folyók életében is megfigyelhetünk. Egy teknős mélyedés van itt ma is képződőben, a fenti adatok valószínűségének elfogadása esetében, amely északnyugat-délkeleti irányban helyezkedik el a Jászságban, s amelynek feneke Berénytől keletre, Jákóhalma táján mutatkozik.

E jelenkorban is folytatódó süllyedést sok más megfigyelés is alátámasztja. Minden szakemberünk, aki az Alföld belső szerkezetével foglalkozik, megegyezik abban, hogy a Jászság területén nagy szerkezeti, azaz *tektonikus törésvonalak* rejtőznek a szilárd földkéreg mélyében. Így *Cholnoky Jenő (155)* több ilyen tektonikus vonalat tételez fel, egyiket a Galga mentén Berényen át a Tiszáig vezeti, a másikat a Tápió mentén, a harmadikat Hatvan—Gyöngyös irányában, a negyediket Hatvantól déli irányban vonja meg. *Lóczy Lajos, Prinz Gyula* szintén több tektonikus vonalat feltételeznek tájunkban *(142)*. Legújabban *Sümeghy József (261)* foglalkozott az alföldi törésvonalakkal és megállapította, hogy Hatvantól Ungvárig húzható a fő törésvonal az Alföld peremén, amellyel párhuzamosan fut a Baja—Kunszentmárton—Pocsaj között futó fő törési vonal, s ezeket számos, keresztben futó kisebb törés köti össze. Egy ilyen törés vezet Hatvan—Szolnok irányában a Jászságon keresztül északnyugat-délkeleti irányban, vagyis az általunk feltételezett teknős süllyedés középvonalában. Úgy sejtem, hogy igen jelentős törésvonalnak kell rejtőznie a Tarna mai folyási irányában Tarnamérán keresztül le Dósán át a Zagyva felé vonva, tehát a berényi süllyedék és Tarnaméra között. A törésvonalak között *táblás rögökben* fekszik a szilárd földkéreg, amelyek a vonalak mentén lépcsőzetesen zökkentek le. Egy-egy ilyen tábladarabon fekszik a Jászság—Nagykunság is. A törésvonalak mentén a hőmérséklet is rohamosan emelkedik lefelé, azaz kicsi a geotermikus gradiens. De egyúttal a törésvonalak földrengési, azaz *szeizmotektonikus vonalak* is. *Réthly Antal*, az Alföld földrengési viszonyainak legkiválóbb ismerője is keresztülvezet a Jászságon egy földrengési vonalat, amely éppen Jászberény alatt fut át és megfelel az általunk említett teknős süllyedés középvonalának *(256)*. Az alföldi rengések főfészkének a Jászberény—Gomba—Kecskemét közti területet jelöli meg *(255)*.

Azt tehát, hogy a Jászság közepetáján süllyed a terület, nemcsak a mérési eredmények igazolják, hanem az Alföld szerkezetére vonatkozó elméleti megállapítások is teljes egyértelműséggel földrengési és szerkezeti törésvonalakat mutatnak ki itt ; de ugyancsak azt tanusítják a tapasztalati tények is.

Ez a lassú süllyedés ugyanis nem egyenletesen történik, hanem kisebb-nagyobb zökkenőkkel, amelyeknek érezhető következményei a felszínen a *földrengések*. A Jászságban számos heves földrengést jegyeztek fel már régebben is. Ezeknek a földrengéseknek csaknem kivétel nélkül *Berény volt a központjuk*. 1772 nov. 10-én *(387* — I. 48) és 1773-ban olyan erős földrengés volt itt, hogy a berényi főtemplom

is sokat szenvedett tőle *(1.* — 365 és *279)*. 1778-ban a feljegyzések szerint «iszonyú földrengés» volt a Jászság északi részeiben *(47* — 230. l.). 1868-ban egy rendkívül heves földrengési periódus kezdődött a Jászságban, amely hónapokig eltartott *(47* — 217). Az első földlökések jún. 21-én jelentkeztek és megszakításokkal augusztus 22-ig tartottak, mialatt egyesek szerint 150 rengés is volt. Szept 17-én, dec. 15-én és 25-én újabb rengések állottak be. Főleg a jún. 21-i rengés járt nagy pusztulással *Berényben*, mivel központja Berény és Apáti közé tehető *(35)*. Apátiban is megrongálta a róm. kat. egyház boltíveit *(347* — 1868. év, 213). Ez a földrengés örvénylő is volt, nemcsak hullámzó és lökésszerű. Erre vall az, hogy a berényi nádor-szobor tetején lévő kődarab mintegy hüvelyknyire elfordult nyugatra, s a házak egyes szobáit kü önböző irányban rázta meg. A rengést a Zagyva is megérezte, furcsa hányko'ódásba kezdett és forrásszerű mozgásokat mutatott. («Jász Kunság» c. lap 1868. évf. 36. sz.). 1872 május 30-án újabb erős földrengés pusztított Berényben. 1877-ben és 1879-ben szintén erősen rengett a Jászság földje *(118* — 14).

Ezek a tények kétségtelenül amellett szólnak, hogy az a süllyedős mozgás, amely a harmadkorban az Alföld általános süllyedésekor megindult, a Jászságban még ma is tart és kétségtelenül *helyi süllyedések mennek itt végbe*. A rengések fészke Jászberény, illetve Berény és Apáti között van. Itt vonul át annak a teknőszerű süllyedésnek tengelye is, amelyet a szintezési eredményekből megállapítottunk ; a vízrajzi jelenségek is azt tanusítják, hogy Berénytől keletre van az a központ, ahová lassan belekényszerültek az összes jászsági folyók is, jóllehet eredetileg nem erre tartottak.

Ha azonban valóban teknősen süllyed a jászföld, s legerősebben a Berénytől Apáti felé terjedő területek, ebből az következik, hogy *a szilárd földkéreg azonos időből származó rétegei is meghajlanak Berénytől kelet felé és mélyebben találjuk azokat, mint Berény, vagy Hatvan alatt*. Sajnos, nagyon kevés artézikút-szelvény áll rendelkezésünkre a Jászságból és környékéről. Különben is ezeken a szelvényeken csupán rendkívül nagy óvatossággal lehet egyes szinteket, rétegeket csak valószerűleg is azonosítani. Hatvan vasúti kútjának, az 1892-ben fúrott berényi 136 m-es kútnak, az Apátiban 1932-ben fúrott 458·52 m-es vasúti kútnak, valamint a szolnoki cukorgyári kútnak és a 957 m-es mélyfúrásnak szelvényeit összehasonlítva, bizonyos támpontokat mégis kaphatunk a fenti tényre vonatkozólag.

Tudjuk, hogy az általános kékagyagtakaró a középső pleisztocén lerakódásainak kezdetét jelzi az Alföld alatt *(261)*. Nagyjából az is eldönthető a fúrási szelvényeken, hogy milyen mélységben érnek véget a pleisztocénbeli homokrétegek, s hol végződnek a pleisztocén alsó szintjét jelző sárga agyagrétegek. A harmadkori pannóniai tengerből lerakódott szürke agyag kezdete is hozzávetőlegesen megállapítható a szelvényeken. E valószerű adatok a következők (méterekben) :

A kék agyag kezdete : Hatvan 11·91, Berény 4, Apáti 8, Szolnok 7 ; a jégkorszakban lerakott homokrétegek végződése és az agyag állandósulása : Hatvan 38·90, Berény 63, Apáti 131, Szolnok 129·30 ; a jégkorszaki lerakódások alsó szintjét jelentő sárga agyag alsó szintje : Hatvan 43, Berény 73, Apáti 181, Szolnok 145·80 ; a pannóniai tengerből képződött szürke agyag kezdete : Hatvan 98, Berény 117, Apáti 287, Szolnok 269·20.

Bármennyire hozzávetőleges is ezeknek a rétegeknek egymással való azonosítása, mégis kétségtelenül megállapítható belőlük annyi, hogy Berénytől keletre, Apáti felé, és délre, Szolnok felé, a valószínűleg azonos rétegek lényegesen mélyebben fekszenek, tehát ezekben az irányokban süllyedések történtek, illetve erősebb volt a süllyedés, mint Berényben és Hatvanban.

A jászok földje tehát kétségtelenül még nem érte el nyugalmi állapotát. Még ma is alakulóban van a táj domborzatának képe, finomabb vonásaiban ma is módosul. Ezt követik a vele kapcsolatban álló egyéb jelenségek is, a folyók helyváltoztatása és helyenkint erősebb, másutt kisebb mértékű bevágódása a fiatalabb jégkorszakbeli szint alá.

A Jászság földje ennek következtében csak legdurvább értelemben mondható síkságnak. Peremein magasabb, közepén mélyebb *teknő ez*, amelynek nyílása ugyan dél felé, Szolnok irányába néz, de nagyon csekély lejtősödéssel, úgyh gy a folyóvizek elrekednek és alig tudnak kitörni a Berénytől délkeletre eső mély fenékből. A Tiszától is sekélyes hátságok választják el ezt a mély teknőt ; ezért van az, hogy a Tisza kiöntései legfeljebb Kisérig juthattak el, s a jász vizek sem siettek kelet felé a Tiszába, hanem dél felé kerestek kifolyást a szolnoki mélyponthoz.

Persze ezek a domborzati egyenetlenségek igen finomak. Hatvannál a Zagyva alluviuma 118 m-en fekszik, az újpleisztocén szinten épült vasúti állomás efölött 3 m magasan, azaz 121 m-en nyugszik, az ópleisztocén térszín pedig, amelyet a vasút is szel, 130 m körül van, azaz az előbbi fölött 9—10 m-rel. Innen azonban már a Jászság észak-déli középvonala felé állandóan lejt a térszín, úgyhogy Vámosgyörknél a Gyöngyös-patak alluviuma már csak 109 m, a falu pedig az újpleisztocénen 111 m magasságban helyezkedik el. A lejtősödés tovább is tart kelet felé, s a Benevíz alluviuma már csak 106 m, majd újból emelkedik, s a Tarnóca 110 m, a Tarna pedig 113 m magas szinten teregette széjjel alluviumát, a felsőpleisztocén szint pedig efölött 121 m magasan található meg. E szelvényből tehát megállapítható, hogy a Jászság északi pereme fölött is mutatkozik a táj észak-déli középvonalában egy teknőszerű bemélyedés.

Még inkább kimutatható e teknőszerű kis medence, ha a Jászság derekán vezetünk át egy szelvényt nyugat-keleti irányban Tóalmástól Berényen és Apátin keresztül. Tóalmás magassága még 126 m, s innen egyenletesen esik a térszín kelet felé Felsőszentgyörgyig 109 m-re, majd itt hirtelen leszáll 106 m-re. Berénytől nyugatra még a 104 m-es szinten járunk, de Berény már csak 97 m-en fekszik, tehát megint lépcsősen esett le a térszín. Berénytől keletre, a Zagyva—Tarna zugában 94 m-en van a felszín, s innen lassan emelkedik Apátiig 96 m-re, hogy ettől keletre megint leessék a Csukás mocsaraiban 91 m-re. A középvonalban tehát itt is jelentékenyen alacsonyabb a terület, mint a peremeken.

A Jászság déli peremén vont szelvényen ugyancsak ezt a jelenséget figyelhetjük meg. Nagykáta magassága még 117 m, majd hirtelen esik le e magasabb homokos térszín a Hajta mocsaraiban 106 m-re, de azután a berényi határban, a Töltvényi tanyák homokvilágában megint 109 m-en vagyunk, de innen újból elég hirtelen és jelentékeny eséssel érjük el Zagyva partjait 90 m-en, Alattyán környékén. A Zagyvától a Tisza felé tovább is eléggé egyenletesen esik a terület, s a Zagyva és a Holttarna között mindössze 1—2 m-es vízválasztó húzódik el, s 84 m körüli szinten éri el a táj a Tisza partjait. A Zagyva partja és a Tisza partja között tehát mindössze 6 m szintkülönbség mutatkozik.

A Berénytől keletre eső mély behorpadást szépen bizonyítják az északnyugatról délkeletre és a délkeletről északnyugatra vezetett szelvények is. A Jászság északnyugati pereme fölött Tura még 120 m magasan fekszik. Innen délkeletre egyenletesen lejtősödik a terep és ezen a lejtőn siet le a Galga vize. Fényszaru mellett a Zagyva már csak 110 m magasan folyik, de a község fölötte 115 m magasan fekszik. Egyenletesen esik innen a térszín Berény felé, s ezen a lejtőn fut le a Zagyva is. Berény 97 m-en van, a Zagyva partjai pedig Mihálytelke szőlői mellett

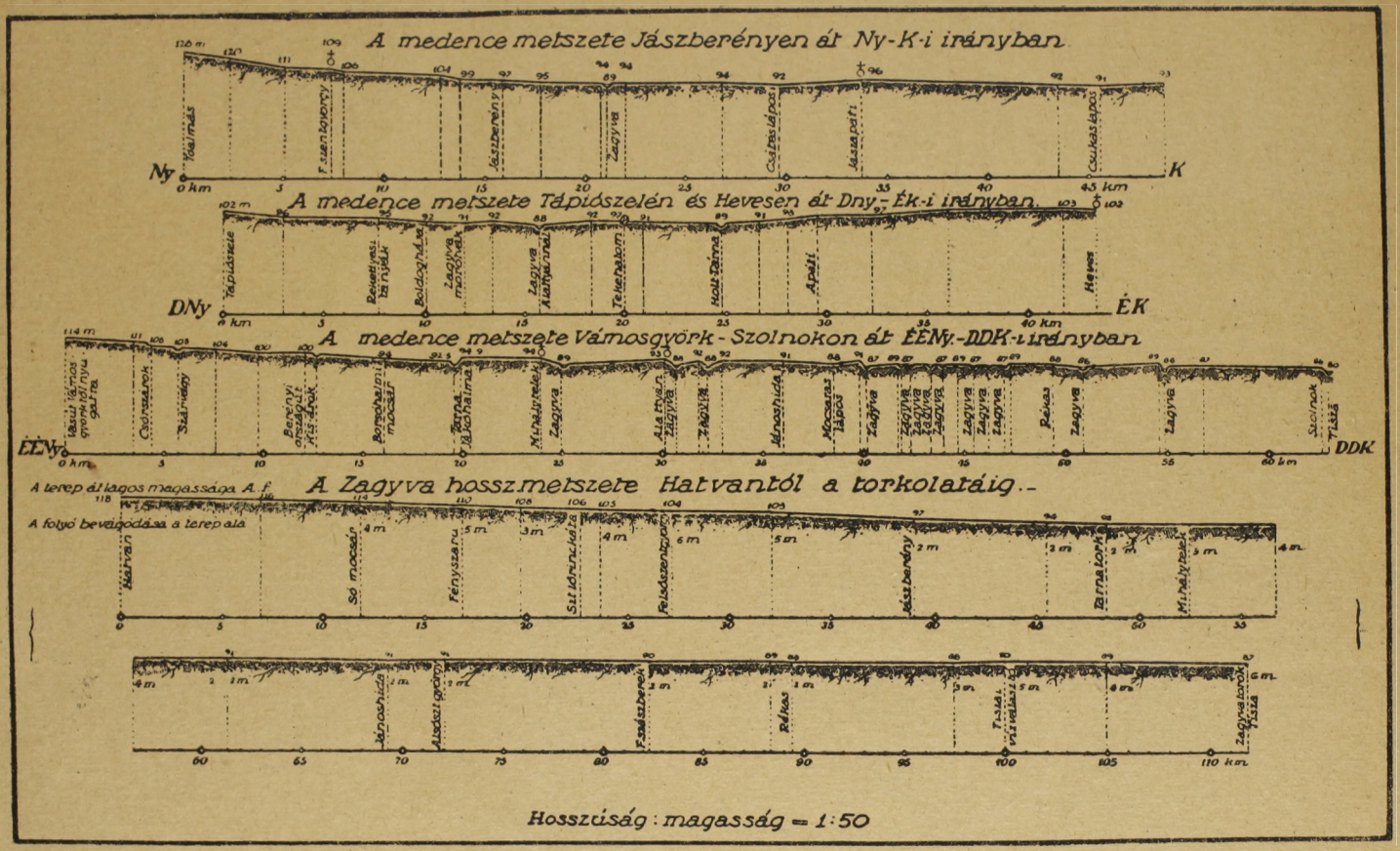

1. A Jászság felszíni metszetei.

88 m-en. Ez ennek a szelvénynek a mélypontja, tehát a Jászság középvonalában megint kimutatható a horpadás, viszont innen délkeletre megint emelkedik a térszín 91 m-ig, s ezen a magasságon van a vízválasztó a Zagyva és a Tisza között. A Tisza partjai Kőtelek körül 85 m magasan vannak. Végeredményben tehát ez a szelvény is a Tisza felé való lejtősödést árul el, de úgy, hogy a lejtősödés nem egyenletesen, hanem a táj közepén behorpad a térszín.

Az ellenkező irányban, északkeletről délnyugatra vont metszet megint hasonló eredményt mutat. Heves község magassága 102 m, Apátié 96 m, a Holttarnáé 98 m, majd egy kis vízválasztón (92 m) átjutva, a Zagyva teknős mélyedésében 88 m magasságban érjük el e folyó partjait, hogy azután Boldogházán (95 m) át felérkezzünk a homokhátságra, amely Tápiószeléig 102 m-ig emelkedik. A délnyugati homokhátság magassága tehát a Zagyva völgye fölött mindössze 10—12 m, s Hevesnél ugyanolyan magas a szint, mint Tápiószelén ; e két magaslat közé ereszkedik a Zagyva kis medencéje.

Egyébként a Jászságnak ezt a finom kis medencéjét pusztaszemmel is megfigyelhetjük. Az egész jászföldre legimpozánsabb kilátást nyujt az apáti templom tornyai közötti erkély. Erről feltétlen biztossággal megfigyelhetjük, hogy a Jászság keleti és nyugati peremei a homoktalan területeken is magasabbak, míg a jákóhalmi közepe mélyebben ereszkedik le.

A Jászsági medence tengelyét fentebb Vámosgyörktől Szolnok felé húztuk meg, s ennek mentén mutattuk ki a jelenlegi legerősebb süllyedést is. Tehát ennek a vonalnak kell legmélyebben feküdnie, ennek kell a Zagyvát vezetnie és mivel feltételeztük, hogy a Jászságnak közepe táján Berénytől keletre legerősebb a süllyedés, ebből a horpadásból csak nehezen találhat ki a Zagyva. Az ebben az irányban vezetett metszet e tényeket pontosan bizonyítja. Vámosgyörktől kissé nyugatra a vasúti pálya magassága 114 m, a Csörszároknál hirtelen 106 m-re esik le a térszín, a Szarvágy-ér alluviuma csak 105 m magasan van, a Kisárok magassága 99 m, Jákóhalma pedig 94 m-en fekszik, úgy mint a mellette elterülő Borsóhalmi mocsár. Idáig hirtelen és egyenletesen esik a térszín, mert itt van a Jászság közepének nagy behorpadása. Ettől kezdve azonban már DDK felé alig van a terepnek esése, hanem ebben a vonalban kanyarog állandóan a Zagyva, úgy, hogy magát az élő folyót 13-szor keresztezi metszetünk, elhagyott morotváit és mocsarait pedig számtalan helyen szeljük át vele. Mihálytelkénél 88 m magasságban éri el e legmélyebb vonal a Zagyvát, utolsó legdélibb kereszteződésüknél pedig még mindig 87 m a terep szintje, s Szolnoknál a folyó partjai még mindig 86 m magasságban fekszenek. Valóság tehát az, hogy *a Jászság közepének nagy horpadása a táj tulajdonképeni vízrajzi központja*, amelyből nagynehezen tudja kivezetni a Zagyva a mocsárvilágba összeszaladt vizeket.

A Jászság közepén kialakult és valószínűleg még mindig alakulóban lévő kis medence egy különleges vízivilágot, mocsárbirodalmat teremtett tájunkban, amelynek Berény táján volt a központja. Ebbe a mocsárvilágba húzódott bele a jász nép hét évszázad előtt a peremről. Ehhez a térszín által előírt vízivilághoz idomult egész gazdasági élete, ebbe rejtette falvait, e mocsárkörnyezettel ismerkedett hét századon át. A térszín domborzatáról való fogalmait is ebből a környezetből szerezte. E táj nyelvében más jelentése volt egyes fogalmaknak, mint másutt. A jász-magyar nyelvben a *bérc* nem jelentett sziklás magaslatot. Kér, Hatvannal határos egykori községnek, amely ugyan nem volt jász falu, de a mai Jászság helyén feküdt, egy 1279-i határleírásában előfordul a «*berc*» szó is (*235* — VIII. 204), s megtaláljuk egy fényszarui határpörben 1657-ben is, mint «*berczes*

hely» feljegyzést *(317* — Prot. I. 74 p.). Ez a szó a Jászságban bokros, tüskés, kavicsos helyet jelentett *(268)*, aminő valóban bőven lehetett egykor Fényszaru környékén és még ma is van belőle. Ismerte a vidék népe a *«szurduk»* fogalmát is *(235* — VIII. 204), de szintén nem a hegyvidékek népének értelmezése szerint, hanem itt csak két domb közötti völgyet jelentette *(268)*. A Jászságban ezek bizony csak homokbuckák, vagy esetleg szomszédos kunhalmok lehettek. Érdekes egyébként, hogy a *«berces hely»* előző értelmezése Zala megyéből ismeretes, s mivel itt, a Jászságban sem lehetett más értelmezése, a tájnak a jászok megszállása idejében élt magyar nyelve a zalai, szintén sok besenyőteleppel megrakott táj nyelve felé is mutat kapcsolatokat. A bérc fogalma a Jászságban később is csak ilyen értelemben forogható, hiszen 1392-ben újból előfordul *«bercz»*, *«berczes hát»* alakban *(30* — III. 107). Kisér határában még 1864-ben is van *«Bircz»*, *«Birczhát»* nevű hely, de jelentését már nem ismerték *(123)*.

A Jászság tehát nem lapos, egyhangú síkvilág, nem igazi Alföld, hanem megvan a maga finom plasztikája. Apró, de jellemző vonások egy táj arculatán, magukban alig feltűnők — bár, mint láttuk, maga a nép megfigyelte és megnevezte azokat — a táj többi tényezőire, elsősorban a Jászság vízrajzára azonban ezek a finom plasztikai tények is rendkívül nagy befolyással voltak. Ez a *kis síksági medence*, ahogy a jászok földjét talán legtalálóbban nevezhetnénk, egy külön kis világot teremtett itt, amely megmaradt a lapos, alig észrevehető medence keretében és sehol sem lépett túl az alig néhány méternyi vízválasztókon, nem nyúlt ki még a Tisza külön világába sem, csak a központi horpadás felé siető vizek világában maradt, s nem közelítette meg még Szolnokot sem, mert már arrafelé is más világot érzett.

B) A jászföld mesterséges halmai.

Ebben a lapos, bár mégis tagolt tájban nem kényeztették el jelentékenyebb magassági szintkülönbségek a benne lakó nép szemmértékét. Az egyhangú mocsárvilágban azonban mégis látni akart, tájékozódni, széttekinteni. Ezért számtalan *kunhalommal* szórta tele a térszint látszólag rendszertelenül. Megtoldotta, javította földjén azt a domborzatot, amelyet a földkéreg süllyedése, a víz és a szél munkája csak nagyon finoman tagoltak. *A kunhalmok hozzátartoztak és részben még ma is hozzátartoznak a jászföld domborzati képéhez.* Ma már nagyon nehéz számbaszedni, hogy mennyi volt és milyen környezetben voltak eredetileg ezek a mesterséges dombok, mert amikor rakták őket, szükség volt rájuk a nagy vízivilágban legeltető és barmai mellett őrtálló pásztornak, de a földműves jásznak ma már nem lévén rájuk szüksége, az eke munkájával lassankint ismét elsimítja a jászföld mesterséges domborzatának beszédes vonásait.

A jászok földjén számtalan kunhalom volt. *Nem a jászok rakták* ugyan, de a jászok is hasznukat vették századokon át, tehát lényegében hozzája tartoztak a táj életéhez.

Szedjük számba először határonkint azokat a kunhalmokat, amelyeket a jászföldön vagy annak régi térképein még megtalálhattunk, rövidesen úgyis végleg eltűnnek és jóval laposabb lesz a jász táj képe is.* (2. sz. melléklet.)

*) Az alábbi összeírásban az első zárójelben a halmok neve első megemlítésének, illetőleg térképre írásának évszámát, a második zárjelben pedig a forrásmunkának sorszámát adjuk meg.

Fényszaru ismeretes kunhalmai: Sashalom, Székhalom, Kishalom (1658) *(317* — 65), Vontatóhalom, Nagybikahalom, Mákhalom, Kisbikahalom, Pipishalom, Virágoshalom, Csonthalom (1864) *(123)*, Ficsorhalom, Gyöngyöshalom, Kettőshalom (1883) *(404)*. Összesen 12 kunhalom ismeretes e határból.

Árokszállás határának kunhalmai: Nagyhalom, Szerelemhalom (1780 körül) *(434)*, Bagzóhalom, Gyarokhalom (1808) *(409)*, Kopaszdomb (1786) *(435)*, Telőhalom (1855) *(439)*, Paphalom, Hegyeshalom, Négyhalom (1883) *(404)*, azaz összesen 7 halom e határból.

Felsőszentgyörgy halmai a következők: Oroszlányhalom, Paphalom (1783) *(327)*, Középhalom (1783) *(407)*, Táborhalom, Bibichalom, Ördögégetőhalom (1883) *(404)*. Összesen 6 halma ismeretes e község határának.

Jászberény határában nagyon sok kunhalom állott egykor: Strázsahalom, Boldogházihalom, Kishalom, Dományhalom, Ganajhalom, Töviseshalom, Négyhalom, Kele-halma, Hegyeshalom, Kenyérhalom, Borjúhalom, Kéthalom, Pásonyhalma, Szent Imre halma, Borsóhalma, Égetthalom, Tetühalom (1745) *(330)*, Cserőhalom, Vargahalom, Nagyhalom (1783) *(407)*, Bibichalom, Disznóhalom, Gyapjashalom, Gyüdhalma, Tizenkéthalom (1798) *(441)*, Balikóhalma, Héthalom, Egyedhalom, Zöldhalom, Gombcsinálóhalom, Kenyérváróhalom (1808) *(409)*, Boldogasszonyhalma, Petehalma, Szent Pál halma, Paphalma (1864) *(123)*, Annahalom, Ördögégetőhalom (1883) *(404)*. Összesen tehát 37 halom neve fordul elő Berény hatalmas kiterjedésű határában.

Jákóhalma község határában is több halom nevét jegyezhettük fel. Ilyen már maga a község neve is. Ezenkívül előfordulnak még a következők: Nagyhalom, (1783) *(407)*, Kőhalom, Gyapjashalom, Nagyhatárhalom, Tolvajoshalom, Sigihalom, Magoshalom, Hegyeshalom, Pilinkehalom, Szemöldhalom (1808) *(409)*, Sarkantyúshalom, Retekhalom, Koldushalom (1859) *(454)*, Szőkehalom, Delnikehalma (1864) *(123)*, vagyis összesen 15 kunhalom neve fordul elő e határban.

Dósa határában is sok halom van, amelyeknek neve közül a következőket ismerjük: Luhalom, Talmacshalma (1745) *(357)*, Lóhalom (1783) (407). Pulkahalom, Középhalom, Nagyhalom, Danyihalom, Nagyhatárhalom (1808) *(409)*, Vájás-halma, Kéthalom, Bugyihalom (1850 körül), Kápolnahalom (1883) *(404)*, vagyis összesen 11 halomnév, halom azonban sokkal több is van.

Jászapáti határában már aránylag kevesebb halmot ismerünk, mert nagyobb része magasabb, homokos terület. Ismert halomnevek a következők: Nyesetthalom, Akasztóhalom (1808) *(409)*, Ballahalma (1832) *(428)*, Feketehalom, Testhalmok 14 drb (1864) *(123)*, Magoshatárhalom (1883) *(404)*, Táborhalom (1895) *(57*—13). Ez összesen csak 7 halomnév.

Szentandrás homokos határában aránylag elég sok halom áll, amelyeknek nevei közül a következők ismeretesek: Sóshalom, Katonahalom (1808) *(409)*, Sózóhalom, Dokhalom, Kossahalom, Kisvesszőshalom (1883) *(404)*, tehát összesen 6 halomnév.

Jászkisér vízjárta határáról készült a 18. század végén legtöbb térkép és a 19. század első felében, ezért nagyon sok helyneve maradt fenn. Ezek között a következő halomneveket sikerült feljegyezni: Laposhalom (1783) *(407)*, Virágosdomb, Kőhalom (1793) *(456)*, Kettőshalom (1857) *(462)*, Hathalom, Bibichalom, Virágoshalom (1858) *(463)*, Őrhalom, Kenyérdomb, Kövesdomb, Paphalma (1864) *(123)*, Magoshatárhalom, Láposhalom, Nyuzóhalom (1883) *(404)*. Ez kitesz 13 halomnevet.

Ladány körül is elég sok halom emelkedett egykor. Neveik közül a következő

néhány ismeretes: Aszotthalom, Rácz János halom, Töviskeshalom, Királyhalom *(387 — III. 351; 1613-ból)*, Rákhalom, Kishalom (1783) *(407)*, Nagyhalom (1833) *(382)*, Ráchalom (1860) *(467)*, vagyis 8 halomnév.

Több halom neve ismeretes *Mihályfelek* határából is, mint pl. a következők: Ökörhalom, Fügedhalom, Paphalma, Bikahalom, Nádashalom (1808) *(409)*, összesen 5 halomnév.

Alsószentgyörgy határának halmaiból a következők neveit sikerült feljegyeznem: Hathalom, Fügehalom (1783) *(407)*, Szántotthalom (1789) *(420)*, Ráchalom, Monyikhalom, Nádashalom, Zöldhalom, Lyukashalom, Feketehalom (1847) *(425)*, Szántódhalom, Borsahalom (1864) *(123)*, Sáskahalom, Borszékhalom (1883) *(404)*, tehát összesen 13 halom neve maradt fenn.

A Jászságba bezárt, de ahhoz sohasem tartozott *Alattyán* község határában is több halom emelkedett, amelyek nevei közül a következőket ismerjük: Bodorhalom (1783) *(407)*, Sóskahalom (1864) *(123)*, Homokgödörhalom, Feketehalom (1883) *(404)*, vagyis 4 halom neve.

Monostor község határában is van három halom: Dasárhalom, Harasztoshalom, Ficsorhalom.

A térképek mégis több halom helyét tüntetik fel, mint amennyinek neve is ismeretes. Viszont a községek határain fekvő határhalmokat esetleg két községben is feljegyezték. Ezért nem sikerült egészen pontosan megállapítani, hogy mennyi kunhalom állott egykor a Jászságban. Nagyobb részüket, különösen az alacsonyabbakat, el is szántotta már az eke, mielőtt a 18. század végén vagy a 19. század elején térképekre kerültek volna. A legrégibb halomneveket a II. József-korabeli térképek és *Bedekovich Lőrincnek*, ennek a nagyszerű jász térképésznek 18. századbeli térképei őrizték meg számunkra. Első atlaszaink, pl. a Görög-Kerekes atlasz e területen csak 15 kunhalmot rajzolnak még fel *(392)*. Mindent összevetve, 147 kunhalmot sikerült összeszámolnom a jászföldön, jelentékeny részüket azonban a térszínen már bizony nem találtam meg, csak régi térképeken. Ezzel szemben 141 halom nevét sikerült összegyüjtenem; mivel azonban ezek között több lehet, amely ugyanazt a kunhalmot jelenti, végeredményben mégsem ismerjük az összes jászsági halmok nevét.

A Jászság területén legsűrűbben találkozunk kunhalmokkal a Zagyva és Tarna mocsarai között. Kevesebb élénkíti a magasabb helyeket és aránylag igen kevés van a homokbuckák tájain, és itt inkább csak egykori laposok fölött emelkedik itt-ott néhány halom. Feltűnően csökken a kunhalmok sűrűsége a Tisza felé. A halmok tehát szinte hozzátartoznak a jászföld jellegzetes sajátságaihoz. Bár nem a jász nép, sőt még csak a történelmileg testvér kun nép sem emelte ezeket az ősi halmokat, de használta azokat, még pedig az ősi pásztorvilágban valószínűleg éppen úgy használta, mint az azokat építő ősi népek, akik először népesítették be a jászföldet. A kunhalmok tehát e tájnak nemcsak domborzatában lettek szerves részévé, hanem népe életében is. Igen fontos ezt leszögeznünk, mert a kunhalmok földrajzi elterjedéséről nemrégen még azt írták *(216)*, hogy a jászberényi süllyedésben és a Tarna mocsarai között nincsenek halmok, s hogy árvizes területeken, mocsarak között nem fordulnak elő. Pedig, mint látjuk, a Jászságban éppen ilyen területeken van a legtöbb.

A jász nép maga sem tartotta a kunhalmokat természetes képződményeknek, s régóta tudták róluk, hogy emberi építmények. Csak azt nem tudták, hogy mikor épültek. Mivel a jászok emlékezetében a törökvilág hagyott legmélyebb nyomokat, természetes, hogy a törököknek, tatároknak tulajdonították e halmok rakását.

Tatárhányásnak, a felsőszentgyörgyi határban Táborhegyeknek is mondják őket *(14* — 60). 1864-ben azt jegyezték fel a jászok az egyikről, hogy a törökök építették őrhelyül *(123*, Kisérnél). Hogy a jászok is *őrhelynek* használták a régi pásztorvilágban, arra is vannak feljegyzések ; így pl. tudjuk, hogy Fényszaru határában még 1867-ben a Zagyva mentén emelkedő halmokat őrhalmoknak használták, amelyekről a túlsó partot lehetett figyelemmel tartani, míg a marha az előttük elterülő nyílásokban legelészett *(26* — 59). Igen ősi használata lehetett ez a halmoknak a Jászságban, ebben a hatalmas mocsári legeltető világban. Erre vall a halmok nevének egyrésze is, hiszen többször találkozunk egyik-másik halom, Őrhalom, Strázsahalom, Táborhalom nevével. A halmoknak a pásztorvilágban egyébként is szerepük volt, mint *vízmentes helyeknek*, ahová a marhát felhajthatták, tanyát üthettek rajta a pásztorok. Erre vallanak a következő nevek : Gyapjashalom, Kenyérhalom, Kenyérváróhalom, Borjúhalom, Bikahalom, Ökörhalom, Tolvajoshalom, Luhalom, Sózóhalom, Kenyérdomb, Nyúzóhalom, Sóshalom.

E halmokat a jász nép *határjelzőknek* is használta. Határhalom, Nagyhatárhalom elég sűrűn szerepelnek köztük. Ilyen vonatkozásban igen korán említik őket a Jászság területéről, jóllehet e fogalom nem itt kapott nevet, hiszen *Melich János* szláv eredetűnek tartja a *halom* szót *(176* — 11), a Jászságban pedig sohasem laktak szlávok. 1391-ben Apáti határában «monticulum halm», «Ewrhalm» néven jegyzik fel őket *(30* — III. 515). 1392-ben egy apáti határjárási oklevélben «őrhalm» néven jönnek elő először a Jászságban ezen építmények *(30* — III. 107). 1397-ben «*Lapushalm*» alakban jegyzik fel egyik jászsági kunhalmot *(30* — III. 116).

Eredeti rendeltetésük a Jászságban sem lehetett más, mint mindenütt, a Dunától az ázsiai síkságokon végig : temetkezési helyek, ú. n. *kurgánok*, azután őrhalmok, útjelzők, határhalmok. Ezek szerint különböző célokból keletkezhettek. Valószínű, hogy a Jászságban sem ugyanazon célból építették valamennyit.

Nálunk eleinte nem mesterségesen rakott halmoknak tartották ezeket, hanem vízi képződményeknek, amelyek csak utólag lettek történelmi emlékek ; így pl. a nagy magyar geológus, *Szabó József* is ebben a tévedésben volt *(193* — II. 620). Ennek azonban valóban megvoltak a maga alapjai, ami éppen a Jászságban látható kunhalmokon is megfigyelhető. Már *Hunfalvy János* is megemlíti *Bodoki* mérnök megfigyelései nyomán, hogy a kunhalmok mind ártereken, vagy ezek közelében vannak, s a folyóknak vagy mai, vagy régi medrét követik és a legmagasabbakat éppen a folyók kanyarulatai mentén találjuk. Az is feltűnt, hogy többnyire nem szimmetrikus keresztmetszetűek, hanem olyan lapos tetejű kúpok, amelyek a meredekebb oldalukat a folyó felé fordítják *(193* — II. 620). Ez valóban áll a jászsági halmokra is. Rendkívül érdekes már maga az a tény is, hogy *túlnyomó részük a Zagyva és a Tarna régi árterében, mocsárvilágában volt.* Igen sok kunhalom szorosan simul egy-egy régi, vagy ma is meglévő vízfolyáshoz és nagyon sok éppen a kanyarulatokban emelkedik. Ez a körülmény ejthette tévedésbe eredetük felől, első kutatóikat. A folyó felé eső oldaluk is azért meredekebb, mint az ellenkező, mert az árvizek könnyen megtámadták ezt az oldalt, elhordhatták. A jászsági halmok között azonban van néhány olyan is a szentandrási és töltevényi homokterületen, amely nem mesterséges eredetű, hanem a szél építette, rövid, halomhoz hasonló *bucka*, vagy megkötődött *barkán*, pl. a szentandrási határ legtöbb halma, mint a Dokhalom is.

Azonban a jászsági halmokra is éppen így áll a másik tény is, hogy temetkezési helyek voltak. Természetesen a nép fantáziája, amikor tapasztalat révén

rájött, hogy a halmokban sírok rejtőznek, a legelőkelőbb történelmi nevekhez fűzte ezeket. Igy pl. az alsószentgyörgyi határban lévő Borsahalomról azt tartották a jászok, hogy Attila sírját rejti magában. A sírt megásván, abból ugyan nem Attila hamvai kerültek elő, hanem egy 5·6 m mélységben elhelyezett, gerendákkal kiépített sírkamra, amelyben egy II. századbeli barbár sír pihent, amelyet azonban már valaha kiraboltak *(63)*. Éppen ilyen temetkezési helynek bizonyult a dósai Boldogasszony kápolnája alatti domb is, amelyet 1893-ban és 1895-ben ástak meg és abból 28 darab honfoglaláskori koponyát hoztak napvilágra *(82)*. A Fényszaru határában lévő Csonthalom is egy óriási sírhalomnak bizonyult *(26 — 58)*.

Kétségtelenül voltak a jászsági halmok között is felhalmozott telep eredetűek is. Erre vall pl. az, hogy a fényszarusi Hosszúháthalomból számos agyagedény maradványa került elő *(26 — 58)*, mint egy ősi emberi településhely hulladéka.

Kétségtelen tehát, hogy a jászsági halmok között egyesek eredetileg temetkezőhelyek, mások meg hulladékdombok is lehettek. De még egy más rendeltetésük is volt: a hatalmas mocsárvilágban kanyargó erek vízfolyások között útjelzők, iránymutatók voltak. Enélkül nem érthető, hogy miért éppen a vizenyős területeken van belőlük legtöbb, s miért éppen a vízfolyások kanyarulataiban állanak a legnagyobb halmok. Ha a Jászság rekonstruált vízrajzi térképén ábrázoljuk a halmok eloszlását, ezt a körülményt lehetetlen fel nem ismernünk. Egyidőben tehát kettős célt is szolgáltak: temetkezőhelyek és irányjelzők voltak. Talán már ugyanekkor egyúttal őrhalmoknak is használták azokat, de később bizonyosan, majd pedig a táj benépesülésével határhalmok is lettek belőlük egyesek.

A jászsági halmok korára, keletkezési idejére nincsen semmi támpontunk. Bár népvándorláskori sírok kerültek elő belőlük, ez még nem jelenti, hogy nem előbb épült a halom és csak később lett sírhalom. Vannak, akik éppen a jászsági halmok építését a gótoknak tulajdonítják *(192)*. Az kétségtelennek látszik, hogy jóval előbb keletkeztek e halmok, mint a Csörszárok és a Kisárok, mert hiszen ha együtt építették volna a halmokat és az árkokat, valami rendszer megfigyelhető volna a kettő kapcsolatában. De a halmok éppen úgy előfordulnak az árkok előtt, mint köztük és azokon belül is. Tehát a halmok már meglehettek, mielőtt az árkok keletkeztek volna, vagy pedig lehetséges, hogy a halmok csak mint irányjelzők szerepeltek és semmi kapcsolatban sem voltak a biztonsággal, nem voltak azokkal összefüggő őrhelyek. Magam inkább afelé hajlok, hogy *a jászsági halmok nem voltak összefüggő védelmi rendszer tagjai*, mert különben bizonyos rend volna köztük és az árkok között; de nem is egyidősek az árokrendszerrel, hanem jóval megelőzik azokat, mert ha később keletkeztek volna, eloszlásuknak kapcsolatban kellene lennie az árkokkal. A mocsárvilágban lévő halmok tehát egyrészt út- és iránymutatók voltak, de egyúttal a helyi védelmet is szolgálták, tehát a pásztorok őrhalmai voltak, később pedig sírkamrákat is építettek egyik-másikba. Ázsia török népek lakta síkságain kurgán, Szabolcsban *korhány* az ilyen sírhalmok neve. Érdekes, hogy a korhány szót előbb a Jászságban is ismerték. Egy 1798-i térképen a Zagyva—Tarna torkolat zugát hívták Korhánynak *(441)*.

A jászok sohasem tulajdonították halmaik építését a kunoknak. Seholsem fordul elő itt, hogy bármelyiket is kunhalomnak mondották volna. Ez lényeges bizonyíték, mert hiszen a kunokkal olyan szorosan együttélő jász nép bizonyosan kunhalmoknak mondotta volna azokat, ha keletkezésükhöz bármily köze lett volna a kunoknak. De *hunhalmoknak* sem mondja azokat a jász, ahogyan egyesek a halmok eredeti nevét képzelték, amiből másodlagosan keletkezett volna a kun-

halom név. Pedig e történelmileg olyan erősen öntudatos nép, amelyben az Attila-kultusznak is olyan sok emléke van, és éppen legnagyobb telepét, Berényt is Attila székhelyének tartja, okvetlenül megtartotta volna a halmokra a *hunhalom* nevet, ha valamikor is így nevezték volna azokat.

A kunhalmoknak, mint feltűnő és éppen útbaigazító helyrajzi elemeknek, valószínűleg már igen korán nevük volt. *Neveik között tehát ősi személyneveket és történelmi eseményekre emlékeztető neveket kell találnunk minden valószínűség szerint.* Ha a kunhalmok neveit vizsgálat alá vesszük a Jászságban, jelentékeny részükön a külsejükről, növényzetükről, talajukról, nagyságukról, a pásztoréletben való hasznukról, őrállásra való alkalmasságukról adott neveket találunk, s kevés a valószínűleg személyi eredetű név, ami nem lehet feltűnő, hiszen a jászok közötti sok évszázados nagy egyenlőség mellett nem akadhatott sok kimagasló, névadó egyéniség. Néhány halmot arról neveztek el, akinek éppen földjén volt. Ilyen nevek a következők :

Berény határában a *Dományhalom*, az ott 1745-ben földet váltó családtól kapta nevét ; a dósai *Bugyihalom* neve valószínűleg a Berényben 1699-ben, Dósán 1720-ban összeírt Bugyi-családtól, az apáti *Ballahalom* neve meg az ott 1745-ben redemptus Balla-családtól származik. Néhány ősi, török előtti jász család nevét mégis megőrizték a halmok nevei is. Ilyenek a fényszarui *Ficsorhalom*, amelynek névadója valószínűleg a jászok között 1512-ben említett Ficsor nevű személy, a berényi *Petehalom*, amelynek neve talán az 1484-ben feljegyzett Pete-családtól való, amelyet különben 1745-ben a berényi redemptusok között is megtalálunk. A *Kelehalom* nevéről 1864-ben azt mondották a jászok *(123)*, hogy egy ősvezértől kapta nevét, de a Kele-család először csak az apáti és árokszállási redemptusok között tűnik fel 1745-ben. Az alsószentgyörgyi *Borsahalom* nevét is Borsa vezértől vezetik le a jászok 1864-ben *(123*, Alsószentgyörgy).

Ezeken kívül is van még néhány halomnév, amely minden valószínűség szerint ősrégi jász családok neveit őrzi, de akiket már sem az 1699-i, sem az 1720-i, sem az 1745-i összeírásokban nem lehet megtalálni, tehát ennél is régebbi családok lehettek. Ilyenek a következők : *Gyarok, Cserő, Gyüd, Egyed, Balikó, Sigi, Delnike, Pilinke, Talmacs, Danyi, Dok, Kossa.* Lehetséges különben, hogy ezek között egyesek nem személynevek voltak, mások meg talán hibás feljegyzésben maradtak fenn.

Néhány elpusztult község neve is fennmaradt a halmok nevében. Bizonyosan ilyen a *Fügedhalom* neve Mihálytelek határában. A mihálytelkiek még úgy tudták 1864-ben, hogy maga Mihálytelek feküdt hajdan e helyen *(123*, Mihálytelek). Az alsószentgyörgyi *Szántóhalom* neve is alighanem a középkori Szántó falu *(152* — I. 70) nevét őrzi, bár az alsószentgyörgyiek 1864-ben ezt a nevet a jó szántóföldektől származtatták *(123*, Alsószentgyörgy). A berényi határban *Pásonyhalom* alighanem az elpusztult Pazsán nevű falu nevét őrzi.

Jákóhalma neve nem történeti személy nevét őrzi, hanem temploma Szent Jakab védőszentje nevének kicsinyítő alakja *(280)*.

A bennük talált csontokról kapott nevet a fényszarui *Csonthalom* és az apáti *Testhalom*.

Ma már nemcsak a jász pásztort keressük hiába az őrhalmokon, hanem maguk az őrhalmok sem állanak már fent a jászföldön. Bár tudjuk, hogy 1864-ben még nemcsak a pásztorok álltak rajtuk őrséget, hanem a jászberényi határ szentekről elnevezett halmaira maga mellé állította segítségül az illető szentek szobrait is *(123*, Berény). Csak romjaik vannak meg itt-ott ; 5—10 m magas

halmokat csak elvétve találunk már. Leginkább épen maradtak meg a határhalmoknak használtak. Nem kellenek már a halmok útjelzőknek sem a Jászságban, eltűnhettek a régi mocsárvilággal együtt. *Amit emberi kéz javított a jászföld domborzatán, az már elmúlóban van, amit azonban a természeti erők csináltak domborzatában, az ma is épülőben levőnek látszik: a jászsági halmok lesimultak, a jászsági süllyedék mindjobban kiformálódik.*

II. A víz a Jászság életében.

A) A hajdani vízivilág a jászföldön.

Egyetlen más természeti jelenségnek sem volt akkora nagy szerepe a jászföld életében, mint a vizeknek. Egy vízivilágba települt ide a jász nép, illetve húzódott le a magas, homokos peremről, ez lett otthona és ezzel együtt, ehhez alkalmazkodva élte le itt a maga hét századából — az utolsó félszázad kivételével — egész életét a magyar földön.

Kíséreljük meg ezt a hajdani vízivilágot ismét visszaállítani a jászföld térképén. Régi írások, oklevelek, feljegyzések és a mult század elejéről való térképek segítségével rajzoljuk fel az egykori vízfolyásokat, vízfenekeket a jászföld térképére. Az eredmény valóban meglepő : azt a benyomást kelti ez a térkép, *mintha a Jászság közepe egyetlen hajdani tófenék volna, amelyben csak szigetekként tűnnek fel a szárazabb területek.* A Mátra lejtőjéről ide befutó vizek úgy elakadtak itt, a jászföld túlnyomó részét annyira elárasztották, hogy a Tisza felé, Szolnok irányában nyíló vízikapun alig tudtak lefolyni róla. Valóban az az első benyomás, mintha egy kiszáradóban levő tófenék lett volna az egész Jászság. Pedig talán fordítva van a dolog : a Jászság földje hajdan valóban már majdnem tófenékké vált, mert a vizek a ma is tartó folytonos süllyedés következtében alig tudtak belőle kitalálni, sőt mind több és több víz rekedt bele ; de a mult század második felében beleavatkozott az ember és nagy munkával megszabadította földjét a mocsaraktól, megakadályozva, hogy valóban tófenékké legyen az Alföldnek ez a peremi süllyedéke ; de *ha az embernek a vizekkel való küzdelme nem tudna lépést tartani a jövőben is, akkor válna csak igazán tófenékké a jászföld.* Ami tehát itt folyik az ember és a vizek között, valóban egyik legérdekesebb fejezete az ember és a természeti erők egymással való küzdelmének : a peremi süllyedék elárasztván vizekkel a jászföldet, majdnem üresen tartotta az ide betelepülő jász nép számára a tájat, majd azután otthonává lett, hozzá idomuló vízi, rétségi életűvé tette e népet, hogy azután a világ változásával később teherré váljék a népre a sok rétség, mocsár, s lecsapolásra kényszerítse. De ezzel versenyfutásba kezdtek egymással a nép és a föld : *a süllyedő jászföld mindinkább a vízivilágot akarja, a mezőgazdasági életre áttért egykori pásztornép meg a szántóföldet keresi a rétségek helyén.* A jászföld tehát a multban csak majdnem volt tófenék, de hogy a jövőben ne legyen azzá, az magán a jász népen múlik. A jászföldet még ma is elöntik tavasszal a vizek, de őszig megint minden kiszárad, most már a lecsapoló művek segítségével. *A tavaszi kép tehát e föld multjának képe, a nyári kép meg a jövő képe, de e két kép szabályozója maga a jász nép.* Ha levenné kezét a földről, a mult térne vissza, ha mind erősebben tartja rajta, a mult végleg eltűnik. Tehát ezen a rossz lefolyású tájon a természeti erők egyensúlyozója kétségkívül az ember. Berénytől délkeletre, Jákóhalma, Dósa Mihálytelek környékén tavaszszal ma is igen nagy területet árasztanak el a belvizek.

Milyen lehetett e táj vízivilága hajdan, mielőtt az ember beleavatkozott a

természet eredeti képébe? A metanasta-jászok ellen e tájon harcoló *Ammianus Marcellinus* római százados a Kr. u. 3. században úgy rajzolja meg e táj képét, hogy a tekervényes folyók áradásától mocsaras, fűzfaerdőkkel benőtt, úttalan, és csak az igen jártasok által járható *(190* — 6). Ez a kép egyúttal némi világot vet arra is, hogy milyen nagy szolgálatot tettek itt a halmok, mint útjelzők. Ez a helyzet nem sokat változhatott a 18. század végéig sem, amikor a jászok először sokalták meg földjükön a vizeket és kezdtek hozzá a szabályozáshoz.

A jászok tehát hat és fél századig együttéltek itt a tömérdek vízfolyással, állóvízzel, rétséggel. Ebben a vízivilágban kétségtelenül pompásan ki is ismerte magát a jász, hiszen szinte vége-hossza sincsen a vízrajzi vonatkozású helyneveiknek. E rengeteg sok víznév, rétségnév nemcsak a jászföld vizekben való gazdagságára vet fényt, hanem egyúttal a jász nép nyelvének gazdagságára és földje természetének alapos ismeretére is vall.

Összegyüjtöttük ezért mindazokat a vízi vonatkozású helyneveket, amelyeket öreg írások, térképek még megőriztek apáik nyelvéből a már sokkal szegényebb nyelvű mai jász nemzedéknek. Amit ezekből a természetben is megtalálhattunk még, azt térképre is írtuk. Nagy részük azonban már csak nyelvi és nem egyúttal természeti valóság is. (2. sz. melléklet.)

A legelső folyóvíz neve, amit a Jászság területéről feljegyeztek, a *Millér.* 1075-ben találhatunk I. Gézának a garamszentbenedeki apátságot alapító oklevelében *Miler, Meler, Myler* folyót *(49).* Azonban 1268-ban említenek egy *Myler* nevű folyót Komárom megyéből is, a Dudvág környékéről *(11* — IV. Vol. 3, p. 451) egy Beryn nevű faluval együtt. E folyó torkolata táján, a mai Gönyűvel szemben feküdt egy *Millértő* (Terra Millartew) nevű község is 1216-ban *(152* — III. 508). Lehet hogy az 1075-i víz ez volt. *Anonymusnál* fordul elő először a Zagyva neve *Sadjava,* Kniezsa szerint *Zogea (212)* alakban. 1396-ban tűnik fel egy Árokszállás és Nánagyurk (Vámosgyörk) közötti határjáró oklevélben *Gyunguspataka* (Gyöngyöspatak), *Gyulerpatak* és a *Magnum fossatum,* vagyis a későbbi Csörszárok neve *(30.* — III. 114). 1392-ben egy apáti határjáró levélben találjuk az *ér, székér, székfertő* fogalmakat *(30* — III. 107). E határjáró oklevelek néhány igen ősi vízrajzi fogalmat is megörökítettek számunkra, mert a *szék* még honfoglaláselőtti török eredetű helynév, a *fertő* pedig magyar eredetű helynév *(176* — 11). Egy 1421-ben kelt határjáró oklevélben szintén feljegyeztek néhány jászsági vízrajzi nevet: *Ravaszér, Csettetava, Süjgerek (30* — III. 195). 1466-ban Apáti, Kisér és Hevesivány határában a következő vízrajzi nevek örökíttetnek meg: *Fertő, Fertős, Székesmezők, Halmajréth, Kákás, Gyékényes (30* — III. 659). 1495-ben Felsőszentgyörgy és Nagykáta közti határjárásban megemlített vízrajzi nevek: *Hajtha* szigete, Hajtha vize, *Nádas* völgye, *Ravaszlik* régi árok *(30* — III. 342). 1599-ben az egri káptalan egyességlevelében előfordul Négyszállás határában a *Serősér,* Jákóhalma határában a *Kecskeér (30* — IV. 175). 1613-ban a dósai határból feljegyzik a *Kecskeeret,* a ladányiból pedig *Sebesér, Baraguér, Monyastó, Ravaszér* part, *Hosszúszék* part, *Csíkosér, Szarkafenék, Kölykes* part vízrajzi vonatkozású helyneveket *(387* — III. 351). 1666-ban Mihálytelek határában feljegyzik a *Fügedlaposa* vizenyős hely nevét *(30* — IV. 297). A török uralom végéig tartó időszakból csupán csak ennyi helynevet sikerült összegyüjtenünk, de ez is elég annak bizonyítására, hogy a Zagyva nevén és az árokszállási Gyarokparton kívül egyetlen *szláv vízrajzi név* is aligha ismeretes a Jászságban, hanem csupa török és magyar eredetű vízrajzi név volt itt forgalomban, még abban az időben is, amikor a jászok valószínűleg még nem a magyar nyelvet beszélték.

Az 1745-ben bekövetkezett redempció idejétől kezdve azután olyan bőséggel lépnek fel a legváltozatosabb vízrajzi nevek, aminő változatosságban csak egy olyan nép ajkán fakadhattak, amely saját ura lévén földjének, ennek minden részecskéjét ismerte, magáénak vallotta, felmérte, megnevezte.

Berény határában lévő vízfolyások a következő időkben említtetnek először. 1745 : Barátok örvénye, Érközép, Határér, Kisárok, Nagyér, Nyavalyka, Sárosér ; állóvizei : Csíkos, Hajta, Hegyeshalomtava, Jajtava, Kerektó, Kulina tója, Kutyina, Sóstó, Tetem tava ; rétjei, szikjei, vizenyős helyei pedig a következő néven vannak feljegyezve : Csaba szike, Csejtei rétje, Gyilkos széke, Király rétje, Papszék, Pap rétje, Pást-szék, Pele laposa, Polgárok rétje, Sétány rétje, Sétár rétje, Szent Jakab rétje, Város rétje, Zsombikos *(329)*.

1788 : Csákóér.

1789 : Csíkos vízfolyás, amely a Tápióból ágazik ki a berényi határban, Berenteszeg, Bárányere, Táskaér, Tótpálere *(420)*.

1798 : Ágó ere, Csurgó (a Zagyva és Tarna összefolyása), Feirtó, Feketető, Fudki ere, Hosszúrévhely, Kecskeláb (Zagyvaág), Fingáts (Zagyvaág), Kis-Zagyva, Keresztér, Kolontó, Úrboka (vízállás) mint nyiltvizek ; rétek, mocsarak pedig Ispitály rétje, Korhány, Malomszög, Nagyszík, Nagysziget, Papszík, Sóskút laposa, Szamár széke *(342)*.

1854 : Buga laposa, Monoslapos *(441)*.

1864-ben a következő vízrajzi nevek tűnnek fel : Csege laposa, Horgasérmelléke, Sárkányszög, Vendelszög, Kutyina, Szent Jakab rétje, Horgasér (erdei forrásnak mondják) *(123*, Berény).

1883-ban kerültek először térképre a következő vízrajzi nevek a berényi határban : Almásér, amelyet 1740-ben még Hajta-folyónak hívtak *(406)*, Barkary-tó, Kanális-lapos, Tarnaköz, Városkszék *(404)*.

Jászberény határából tehát mintegy 72 vízrajzi vonatkozású helynév került elő, noha e határ jelentékeny része magasan fekszik, homokos vidék.

Árokszállás határa szegényebb vízrajzi elemekben és nevekben, mert még kívül esik a vizenyős süllyedéken, mégis akad benne elég sok vízrajzi név. Ilyenek a következők :

1780 : Horgaslapos, Bikakút ere *(434)*.

1808 : Tsörszárok, Szaruágy, Nyavóka *(409)*.

1855 : Lépes laposa, Ördöglapos, Széleskút laposa, Bagifertő, Csalános laposa, Fazekaskút laposa, Hosszú fertő, Bárány laposa, Szittyanos, Gyarokhalmi szék, Kistőkés laposa, Kettős fertő, Ócai kút laposa, Malomtó, Sarlósér, Sóstó, Bódizs-fertő, Nagytó, Szarvágy, Gyöngyöspatak, Simon ferteje, Rókalyukak laposa, Nagy fertő, Ágói patak, Kis Istók laposa, Hegyeshalmi lapos, Kerek lapos, Kopasz szék, Bobák laposa, Ágói lapos *(439)*.

1864 : Jászér *(123*, Árokszállás). A Jászeret e határban Szőlőérnek is nevezik, mivel a Belsőszőlők nevű határrészből indul ki. *(93* — 8).

1883 : Tekerőpatak, Szárvágyvíz, Szőllőér, Birkarét *(404)*. Tehát mintegy negyven vízrajzi név került elő e határból is.

Fényszaru vizenyős határa hajdan igen gazdag lehetett vízrajzi nevekben, de aránylag keveset sikerült belőlük megmenteni. Ezek a következők :

1864 : Simon laposa, Lipóczi-lapos, Gyékényes, Sóstó, Süvegtó, Veresrét, Kórés ér, Halastó, Angyalnád, Bugyogó, Réhely, Görbeér, Naplás, Kórektó, Sebesér, Kettősér, Sárközi tó, Simontó, Liliom-tó, Agyagostó, Fehértó, Simonláp, Csépeláp, Szőllőalja (nádas), Szárazdombalyja (nádas) *(123*, Fényszaru).

1883 : Gáspárszög, Ludastó melléke, Köröktó, Sósmocsár, Keresere *(404)*. Ez mintegy 30 vízrajzi helynevet tesz ki.

Felsőszentgyörgyről aránylag szintén kevés adatunk van, pedig határában szintén sok volt hajdan a vízfelület. Fennmaradt nevek a következők :

1851 : Hajta, Zagyvaderék *(449)*.

1864 : Almási ér, Szandarét, Kockarét, Lajosrét, Pamar-rét, Bognárrét, Nagyszíkes, Kisszíkes, Szíkesárok, Lucskosrét, Sóstó *(123*, Felsőszentgyörgy). Ez mindössze 13 vízinév.

Jákóhalma határában azonban már a közepén vagyunk a legjobban elvizenyősödött területnek, úgyhogy innen bővebben kerülnek ki vízrajzi vonatkozású helynevek, amint az alábbiakban látjuk.

1808 : Lórmos (vizenyős rét), Csíkos fenék, Ravaszér, Gyór (mocsár), Gyórárok, Csíkosér, Holttarna *(409)*.

1854 : Vaklászlótava, Négyszállás mocsár, Sarkantyústó, Bodó-mocsár, Áljkút mocsár, Virágos mocsár *(19* — 153).

1859 : Nagyérhát, Ludastó, Felsőrét, Csíkoslapos, Sarkantyús-lapos, Nadáros fenék, Lászlóér, Kapitányrét, Nagygyór-lapos, Kisgyór-lapos, Aranyos-lapos, Bodóér, Négyszállástó, Gyékény-lapos, Újkútér, Varbó ere *(454)*.

1864 : Félegyháza partja, Bakterszeg, Kisérhát, Békáspart, Sarkantyúshalom laposa *(123*, Jákóhalma).

1883 : Vaktó, Bodorgyepere, Tarnaköz, Kapitarét *(404)*. Ebből az aránylag kicsi határból tehát 38 vízrajzi helynév került ki.

Dósa határában is sok volt hajdan a vízfelület, amelyeknek neveiből a következőket ismerjük.

1613 : Kapitányrét, Kecskeér *(387* — III. 351).

1745 : Horgasér, Holttarna, Macskarév, Horgasér laposa *(357)*.

1808 : Holttarna-torok, Sebesér, Nagyér, Horgas (mocsár), Nyáros (mocsár), Rajna (vízfolyás) *(409)*.

1850 : Gyékényes, Czobor-ér, Rajna folyása, Lencsés-lapos, Horgas-lapos *(357)*.

1858 : Eörsi lapos, Bőgő lapos, Turi Pál laposa, Juhász ferteje, Kecskésér, Serfőző laposa, Buzásér, Kistari laposa, Paksi laposa, Lajos laposa, Hármashatár laposa, Bikaér, Harang-gödör, Csákó ere, Hosszú fertő, Viszneki tó, Kerek lapos, Székfályos, Pap ferteje, Bibictó, Pemete lapos, Nyavolyka, Bába, ferteje *(448)*.

1883 : Cakóér, Bajnaér, mindkettő a hivatalos katonai térképezés alkalmával elrontott nevek a Csákóér és Rajnaérből *(404)*. Ezekkel együtt mintegy 42 helyneve mégis megmaradt a dósai határ hajdani vízivilágának.

Apáti határa már szegényesebb a vizekben, mert egyrésze magasan fekszik, de mégis akad benne néhány érdekesebb vízinév.

1808 : Nagyszék, Felsőrét, Kaszások réttye *(409)*.

1832 : Böjthy ferteje, Kalmár laposa *(428* és *429)*.

1864 : Hegyesi tó, Nagypál tó, Patkóér, Csukás *(123*, Apáti).

1883 : Csátés, Barattyus (mocsár), Szederjes (ér) *(404)*. Ez összesen 12 vízrajzi nevet ad ki.

Kisér határa megint erősen vízjárta hely, ezért sokkal gazdagabb eredménnyel lehet tallózni benne vízrajzi nevek után.

1779 : Papér, Kárászos fenék, Kürti fenék, Sebes fenék, Ispánka (vízállásos hely), Szeles (vizenyős hely), Tormás (vizes rét), Hajdu fenék *(455)*.

1793 : Nagysziget, Cseketó, Kőhatárszíget, Hosszúsziget, Kárászos folyás, Kárászos sziget, Fejértó, Nagyverem fenék, Kis árpafarkú sziget, Oláhsziget, Har-

csás fenék, Bűt torok, Bűt fenék, Kisárka, Határér, Molnárok szigete, Matskás sziget, Koldus fenék, Ludas, Hajmal, Kisrét, Nagy szártsás fenék, Szederjesér, Kapitány réttye, Horgasér, Görbeér, Kútvölgy ere, Mézesér, Akolér, Lapintó (vizenyős hely), Hajdus ferteje, Aranyos tó, Nagyér *(456)*.

1857 : Kis kapitányrét, Nagy kapitányrét, Nagyfertő, Nagyszék, Tejes fertő, Kis hajdufertő, Nagy hajdufertő, Széles fenék, Papere, Kútere, Gonitér, Kárászos, Szárcsás gát, Százembergát, Szarvas fenék, Bolondgondolta gát, Árpás folyás, Kerektó, Varsahely, Losonczér folyó, Csukás, Szárcsás *(462)*.

1858 : Sárgagát, Mózes sziget, Varsahely fenék, Cser ere, Kisrét folyó, Nagy árka, Bőrmosó gödör, Fűtő lapos, Kisér, Császár lapos, Rassang-híd, Abonyi gát, Fejes fertő, Nagyszik, Szederjesér fertő, Nagyér lapálya, Heténvi lapos, Gólyás fertő, Mély völgy, Barantyus fertő, Losoncz folyó, Tenkelyes fenék, Ganajos folyó, Haszontalan fenék, Kőhatár folyó, Rókás fenék, Kákás fenék, Szarvas folyó, Verem fenék, Medves folyó, Dombai sziget, Szarkás sziget, Koldus sziget, Mélyér, Kárászos folyó, Luktor gát, Bolhás lapos, Nagy szárcsás fenék *(463)*.

1864 : Petákos (vízfolyás), Metzendós vagy Metzenzéf gát (metzenzéfiek által 1760-ban épített gát), Vaskapu (egy vízfolyás emelkedettebb helye), Barka verme laposa, Mocsár, Kocsordás (vizenyős kaszáló), Barattyus mocsár, Virágos (szikes lapos), Csurgó, Szentpéteri gát, Düllő folyó, Torok folyó *(123)*, Kisér.

1883 : Kőkútér, Ludasgát *(404)*.

Változataival együtt tehát 117 vízrajzi helynév került elő ebből az egyetlen község határából. Mennyire el lehetett mocsárosodva a kíséri jászok földje, ha csak a külön megnevezett vízfelületek száma is ilyen magasra rúg!

Ez a vízivilág lehúzódott a *ladányi* határba is, amint az alábbi vízinevek bizonyítják.

1613 : Sebesér, Baragu ér, Monyastó, Kürt-köz, Hosszúszék-part, Csíkos-ér, Szarkafenék Kölykes part *(387* — III. 351).

1883 : Kút laposa, Kút ere, Ravaszér, Rakottyás fertő, Bikás ér, Mónos tó, Világ széke, Görbeér, Sásos fenék, Sebesér, Millér, Barát ere farka, György ere, Karám ere, Himesegyházi fenék, Nagy békásér, Kis békásér, Balaskó farka, Balaskó fenék, Pecze, Sárgaér, Nagyhalom fenék, Kishalom fenék *(374)*.

1860 : Zsombékos fenék, Paptó, Ráczhalomér, Kút lapos, Szettyines fertő, Csörszárka, Dögér, Márkusér, Szúnyogér, Istenkerti ér, Szélesér, Tenkefolyás, Kishídér, Kocsordos lapos, Pecze lapos, Rekesz lapos *(467)*.

1864 : Mélyér, Sásasér *(123)*, Ladány.

1883 : Szégyentó, Nagyfertő, Balaskó fertő, Nagyrékas ér *(404)*. Összesen 54 vízrajzi név.

Még Mihálytelek aránylag kicsi határában is elég sok vízrajzi névvel találkozunk.

1808 : Csurgó, Fügedhalom laposa *(409)*.

1864 : Kisgyór, Nagygyór, Gyórárka, Tulát (rétség), Irgocslapos, Nádaskút laposa, Tiriszög (a Tarna egyik kanyarulata) *(123)*.

1883 : Nagylápos, Holttarna *(404)*. Összesen 11 vízrajzi helynév.

Alsószentgyörgy határának egy része szintén eléggé el volt árasztva vízzel, ezért több ilyen helyneve van.

1789 : Nagy lapos, Szántott halom ere, Rossz hídnál való ér, Nagy csíkosér, Határér *(420)*.

1834 : Bige laposa, Kút laposa, Nagyfertő, Boldogházi szög *(422)*.

1847 : Bige ér, Fiók ravaszér, Nagy ravaszér *(425)*.

1864: Boldogszög *(123,* Alsószentgyörgy).

1883: Telekér, Feketehalmi ér, Kiskútlapos *(404).* A határban tehát összesen 16 vízrajzi névvel találkozunk.

Az egész Jászság területe nem tesz ki többet 183.624 kat. holdnál és ezen a területen *csaknem félezer* (445) *vízrajzi helynév született meg e nép ajkán.* Bizony valóban vízivilág volt ez a föld! Fertő, ér, lapos, szög, fenék, tó, folyás, sziget, rét, torok, fogalmakat kellett minduntalan használnia, ha határa egyik-másik részét meg akarta nevezni. E vízrajzi fogalmak mellett még a halom szolgált leggyakrabban helyrajzi megjelölésre. Ime a nép helyrajzi nyelve milyen pompásan adja vissza földje igazi képét: a vízivilágból kiálló halmok, mint a jászföld hajdani legjellemzőbb vonásai. De ez a kép egyúttal arra is világot vet, hogy mennyire nagy szüksége volt e táj őslakosságának a halmokra, amelyek nélkül valóban aligha lehetett volna eligazodni ebben a vízi útvesztőben.

A vízrajzi helynevek egyúttal belevilágítanak a jászok pompás természetismeretébe is. Csaknem valamennyi vízrajzi fogalom, mint rét, lapos, ér, stb. olyan összetételekben kerül elő, ami jellemző az illető vízrajzi elem természetére. Csak igen ritkán kapcsolatos egy-egy személynévvel, az is többnyire a nép közül kikerült személy, hiszen idegen birtokosok, kimagasló személyek itt sohasem hagytak maguk után emlékezetet. A rejtelmes vízivilág csak az idegennek volt itt rejtelmes és titokzatos, a jász nép előtt világos, tiszta volt ez a világ, amelyet természete szerint nevezett meg és pedig csodálatos bőséggel. Érthetetlen és megfejtésre váró vízrajzi helynévvel alig is találkozunk a Jászságban. Ami ilyennek látszik, az is kideríthető, s legnagyobb részüket ismerte is a jász nép. Ilyenfélék az alábbiak.

A nem természeti képre, vagy tulajdonságra visszavezethető vízrajzi nevek egyik része személynevekre emlékeztet, kisebbik része pedig helynevekre.

A személynevekkel kapcsolatban lévő vízrajzi helyek jelentékeny része jász emberektől kapta nevét. Ilyenek a következők: Berény határában előfordul *Berenteszeg;* a Berente-családot 1720-ban Apátiban írták össze, tehát Berényben csak a török hódoltság alatt lakhatott, mert ott 1699 óta nem fordult elő neve. A berényi *Barkary-tó* a katonai térképen fordul elő, s valószínűleg ebben az alakban hibásan, mert Berényben valóban él 1720 óta egy Bárkányi-család. A berényi *Csejtei rétje* egy azonos nevű és 1720-ban ott már feljegyzett családtól kapta nevét.

Árokszállás határában a következő személynevekkel kapcsolatos vízrajzi neveket sikerült megfejteni. *Bagi*-fertő az ott már 1699-ben összeírt azonos nevű családtól kapta nevét, az *Ocai* kút laposa az ugyanitt ugyanekkor összeírt Ócsai-családtól, a *Bobák* laposa az ugyanekkor itt és egyúttal Ágón is összeírt Bobák-családtól. A *Bodizs*-fertő neve pedig valószínűen az itt 1745-ben Bogyis alakban feljegyzett redemptorra vall.

Fényszaru határában a *Csépe*-láp nevét adó családot ugyanitt írták össze 1699-ben.

Felsőszentgyörgy határában a *Pamar*-rét és *Szanda*-rét nevet adó családjait e községben 1745-ben írták össze a redemptusok között.

Jákóhalma határában a *Bodor*-gyep erét talán a Berényben 1699-ben feljegyzett család után nevezik, a *Bodó* erét pedig egy itteni lakos után *(123,* Jákóhalma), akinek neve azonban egyetlen összeírásban sem található meg.

Dósa határában a *Paks*-lapos nevet adó családját e községben 1720-ban írták össze.

Apáti határában a *Böjti* ferteje az itt 1745-ben felvett redemptortól szerezhette nevét.

A kiséri *Luktorgát* arról a családról kaphatta nevét, amelyet e faluban 1720-ban jegyeztek fel.

A mihálytelki *Tiriszög* nevet adó családja 1699-ben még Árokszálláson volt, de 1864-ben már azt mondja a község összeírása *(123,* Mihálytelek), hogy itteni birtokos. Az ugyanitteni *Irgocs-lapos* nevére az 1720-ban Árokszálláson Igocs néven feljegyzett család emlékeztet. Egyébként is *Bátky Zsigmond* szerint Irgocs török eredetű személynév *(138).*

Néhány valószínűleg személynévvel kapcsolatos vízrajzi név névadó családját azonban nem találtam meg a Jászságban. Ezek a következők: *Balaskó, Bige, Buga, Czobor, Csege, Csete, Fudki, Gonit, Heténvi, Kulina, Kutyina, Lipóczi, Sétár, Varbó.* Aránylag feltűnően kevés az ilyen természetű vízrajzi név, ami csak egy olyan tájban lehetséges, ahol aránylag állandó volt a lakosság és nem voltak idegen birtokosai. Már most, hogy ezek a személynevek kikről és mikor ragadtak rá a jász vizekre, azt alig lehet eldönteni. A lakosság összeírásaiban 1699—1745, tehát a török kivonulásától a redempcióig nem fordulnak elő. A redemptusok neveit viszont ismerjük, s nem valószínű, hogy az alsóbbrendű irredemptusoktól kaptak volna nevet a jász vizek. Tehát aligha a redempció utáni nevek ezek, hanem egy ősi néprétegről ragadhattak rá a vizekre még a törökvilágban.

Néhány jászsági vízrajzi név *egykori falvak nevét* tartotta meg számunkra. Ilyenek a következők.

Kisér határában előfordul a *Szarvasfenék.* Tudjuk, hogy a Jászságban volt egy Szarvas nevű község is. *Rassang-híd* az elpusztult Rassang község nevét őrizte meg, ugyanígy a *Kürti-fenék* és a *Himesegyházi-fenék* is, valamint *Fügedhalom laposa* is, míg a *Tenkefolyás* Tenkepuszta, valószínűleg egykori besenyő község nevét őrzi, *Ágóér* pedig Ágó községét.

Mindezek leszámításával is azonban még mindig marad a jász vizek között néhány, amelynek neve megfejtetlen. Ilyenek a következők:

Hajta, Hajmal; ezt az utóbbit 1864-ben a helybeliek *Halomaljnak* magyarázták *(123,* Kisér); sokkal valószínűbb az, hogy attól a személytől kaphatta a nevet, akit 1699-ben mint a hevesmegyei *Hajmal* nevű községből származó bevándorlót összeírtak Kiséren. *Nyavolyka, Kolon, Korhány, Monos.* Ezt az utóbbit még 1864-ben mony-asnak értelmezték a helybeliek *(123,* Ladány), *Szarvágy*-ot a jászok szarv-ágynak, szaru-ágynak mondják, mert a monda szerint itt találták volna a jászkürtöt, s ilyen alakban térképeken is előfordul. *Gyarok-szék* pedig *Strömpl Gábor* szerint bozótos, bokros helyet jelent. *Lórmos* (előfordul Lóormos alakban is), *Győr, Rajna* (!); *Barattyus.* Az utóbbi alighanem sáros helyet jelent, mert «*baratyolni*» az Etym. Szótár szerint = besározni. *Ispánka, Losonczér,* ami talán esetleg egy Losoncz környékéről származó bevándorlás emléke is lehet. *Kocsordás, Rakottyás.* Aránylag valóban nem sok, mindössze 15 olyan vízrajzi neve van a jászföld tömérdek vizének, amely még biztosabb magyarázatra vár. A jász jól ismerte vizeit, s amikor megnevezte, maga is tudni akarta, hogy mit mond róluk, azért olyan világos, érthető a jász vizek neve. Valószínűleg valamennyit is értette egykor, de ma már nem ismeri jelentésüket.

Ha már vízrajzi nevekben is ilyen bőségesen gazdag a jászföld, mennyi lehetett ott hajdan a vízfelület! Az idegen, de talán még a fiatalabb jász nemzedék is csodálkozva áll meg az előtt a sok tekintélyes *kőhíd* előtt, amelyik a jász falvak határában minduntalan elénk bukkan. Ma már legfeljebb az őszi és téli időben áll alattuk a víz, de egykor valamennyi egy-egy folyóvizet ívelt át. Sehol sem lehet annyi hidat látni egy síkságon, mint a Jászságban. Beszédes és tartós emlékei ezek az egykori vízivilágnak.

E hidak alatt egykor folyt élővizek valóságos vízi labirintussá tették a Jászságot, úgy, hogy még a Zagyva és a Tarna mellékfolyásai is rendkívül erősen összebonyolódtak egymással; több helyütt megoszlottak ezek a folyók, azután folyásukat változtatták, olyan zavaros vízrendszert alkotva, aminőre az Alföldön is legföljebb a Nagykunságban lehet még példa.

A Jászság főfolyója a *Zagyva*. De még ennek az egyszerűnek látszó ténynek megállapítása is vitás, mert amint majd látni fogjuk, a Zagyva és Tarna fogalma éppen úgy összebonyolódott a nép előtt bizonyos korokban, mint e folyók vízrendszerei a természetben, úgy hogy még maga a földjét igazán ismerő jász nép is habozott e vízrajzi tények áttekintésében.

A Zagyvának nem a jászok adtak neve, ez a folyó mégis a legszorosabb szimbiozisban van a Jászság életével: ez mocsarasított el legnagyobb területeket, ez rejtette lápjai közé a legtöbb jász települést, majd ennek mocsarait kellett először kiszárítani, hogy a Jászságból mezőgazdasági táj váljék.

A Zagyva majdnem egyetlen szláv eredetű helyneve a Jászságnak. Valahol felső folyása körül kaphatta ezt a nevet, mert a mai Jászság területén aligha laktak valaha is szlávok, amire bizonyság az is, hogy a bőséges vízrajzi nevekben nem is találunk más szláv eredetűt. Nevét eleinte nem is szláv eredetűnek tartották, hanem egy *Zagyi* nemzetségtől kapta volna, amelynek neve a folyónév elsőfelében maradt volna meg, míg a «-va» vizet jelentene *(197* — 384). Erre az álláspontra helyezkedik *Ortvay Tivadar* is *(238* — 426) és a következő változatait közli e névnek: *Zagaua, Zagava, Zagyva, Zogaua, Zogea, Zogeva, Zoghua, Zogua, Zogyva, Zougua, Zogoua.* Először 1265-ben jegyzik fel e folyó nevét *(11* — IV. III. 281). *Melich* szerint e folyónév változatai a következők: *Szagyava* (Zagaua, Zagava), *Szagyoa* (Zagoa), *Szogyava* (Zogaua), *Szogyova* (Zogoua), *Szogyva* (Zogua, Zoghua, Zogyva, Zogeua), *Szogya* (Zogea), *Szagyva, Zagyva* (Zagua, Zagywa) *(176* — 100). Szerinte a honfoglaláskori Magyarország területén két Zagyva folyó volt, az egyik a jászsági Zagyva, a másik pedig Abauj megyében jön elő e néven 1318-ban. Bár mindkét folyó mentén magyar nép lakik torkolatuktól eredetükig, a név mégis szláv és pedig *délszláv származású.* A szláv *Sadjava* lett a magyarban először *Szagyava,* majd ebből alakultak a különböző változatok *(176* — 88, 99).

Bárhonnan is kapta nevét a Zagyva, a Jászságban való folyása csupán csak a Tarnával való egyesülésig viselte háborítatlanul ezt a nevet, de ettől lefelé időnkint bizonytalanul nevezték az egyesült folyót. 1838-ban a következőket jegyezte fel a berényi, tehát a Jászságot igazán ismerő *Horváth Péter* ottani jegyző és gimnáziumi igazgató: «*Alsószentgyörgy a Zagyva és Tarna keleti partján fekszik, ahol a most nevezett két folyók Zagyva nevet viselnek, alább pedig Rékas helysége körül már Tarna nevet vesznek fel*» *(14* — 66). Sőt 1854-ben már Alsószentgyörgynél is *Tarnának* mondják a folyót: «*Folyóvize a Zagyvával egyesült Tarna*» *(19* — 167).

Ennek valóban komoly alapjai voltak. A két folyó egyesülése helyén a Tarna vize bővebb is, mint a Zagyváé, másrészt az egyesült folyó nem a Zagyva, hanem a Tarna folyási irányát követi, végül pedig, amint alább kimutatjuk, a Zagyva nemcsak a Jászság területén változtatta folyása helyét, hanem volt idő, amikor legalább vizének túlnyomó része, vagy talán a folyó legnagyobb része egészen kívül folyt a Jászságon. 1783-ban a katonai térképezést kísérő feljegyzések azt mondják, hogy Mihályteleknél a kisebbik patak a Zagyva, a nagyobbik neve Tarna *(237),* s ez folyik a község mellett. Tehát a két folyó egybefolyása után eszerint *Tarna* nevet viselt.

Szögezzük le itt most mindjárt, hogy a Zagyvának több folyását lehet követni

a Jászság táján, illetve Hatvantól a szolnoki torkolatig, s hogy minden bizonyíték megvan arra, hogy a Zagyva egyrészt nyugatról keletre, másrészt délről északra, helyenkint meg északról délre is hátrált a történelmi idők folyamán is, s hogy csak igen későn terelődött bele egész vízmennyisége a mindinkább kimélyült berényi süllyedékbe. *A történelmi idők folyamán való folyóváltozásnak kevés olyan érdekes példája lehet a magyar földön, mint a Zagyva folyásváltozása.* Ezzel a bizonytalan folyású folyóval nem csoda, ha habozott a jász nép is, és időnkint inkább Tarnának mondotta a főfolyót, amely ugyan szintén oldalozott keletről nyugat felé, szintén a jászság központi süllyedékébe, de helyváltoztatása mégis kisebb mértékű volt.

De kövessük részletesen ezt az érdekes életű folyót jászsági futásában.

A Zagyva Hatvan és Fényszaru között lép jászsági területre. Ez a szakasz ma teljesen csatornázott. Hajdan azonban Hatvan környékén egy nagy kiterjedésű mocsárba futott széjjel a Zagyva vize, amely a hatvani vízivárat védte. Mielőtt a folyó ezen szakaszát csatornázták volna, nagy kanyarulatokkal, lomhán ereszkedett le a Zagyva a fényszarui *Sómocsárba*, mert a hatvani mocsarak a folyó sebességét erősen csökkentették. Egykori kanyargós futása még ma is követhető a természetben is. A kanyargó folyók sebességére és vízbőségére jellemző a kanyarok nagysága, amelyek nagyobb és lomhább vizeknél nagyobbak, kisebb és sebesebb folyású vizeknél kisebbek.* Minél nagyobbak ezek az így kapott értékek, annál nagyobb víztömegű és kisebb esésű folyóval van dolgunk. Ennek segítségével sikerült kinyomozni a Jászságban is a Zagyva hajdani folyási irányait.

Fényszaru alatt és Felsőszentgyörgy fölött a Zagyva egykori kanyarulatai még nagyobbakká lesznek, mert bár a Sómocsárban sok vizet vesztett a folyó a párolgás miatt, de az ugyancsak ide befutó *Galga* mégis öregbítette a Zagyva vizét. A Galga vize egykor éppen úgy széjjel terült Fényszaru határában, mint a Zagyváé és a hajdani *Angyalnádon, Sárkánylyukon* keresztül szivárgott a Zagyvába *(243)*.

Felsőszentgyörgyig mégis eljutott valahogy a folyóvíz, de itt nagyon nevezetes pontja van a Zagyvának. Teljes mértékben bizonyítható, hogy *a Zagyva innentől kezdve a mai keleti irány helyett délnek fordult*, vagy a legjobb esetben is legalább kettéágazott, vizének csak kisebbik részét adván le a Berény felé irányuló mai folyásának, *a főfolyó azonban nem futott be a Jászság közepébe*, hanem annak nyugati peremén kerülte meg Berény határának magas homokterületét, Porteleket, Töltevényt. Hogy mikor történhetett a folyónak ez a kettéoszlása, arra nincsen semmi támpontunk, de valószínű, hogy még a történelem előtti időkben. Kétségtelen, hogy a történelmi időkben már Berény felé is folyt a Zagyva, különben nem települt volna oda Berény, ahol fekszik. Viszont, hogy a történelmi időkben is folyt még és élővíz volt a ma már alig követhető, de egykor nagyobb nyugati ág, főleg annak alsó része, arra pontos bizonyítékaink vannak. Nézzük először a történelmi és írásos bizonyítékokat, bár ilyeneket csak azután kezdtünk már keresni, amikor a helyszíni vizsgálatok és a folyó kanyarain való vizsgálatok napnál világosabbá tették, hogy a mai berényi Zagyva egykor csak mellékág lehetett. *Balla* 1792-i térképén világosan követhető, hogy egy nagy vízfolyás futott le a Jászság nyugati peremén Szentlőrinckáta és Felsőszentgyörgytől egyenesen délre *(388)*. A II. József korabeli, 1783-ban kelt katonai térképfelvételek lapjain is jól követhető

* A kanyarok mérésére több módszert használtunk fel megfigyeléseinkben. Mértük a kanyargás tágasságát a kanyarokat két oldalról befogó burkoló görbék egymástól való közepes távolságával; megfigyeltük a kanyarokon a fordulatok egymástól való távolságát és végül mértük a kanyarulatok sugarának közepes nagyságát.

ez az összefüggő vízfolyás. De még 1864-ben is azt mondották a felsőszentgyörgyiek, hogy *a Zagyva folyása hajdan kétágú volt.* Kövessük a Zagyva ezen ősi vízfolyását.

Felsőszentgyörgynél minden valószínűség szerint a mai templomon valamivel alul szakadt ki a régi ág. Itt a folyónak szokatlanul széles ártere van, most, amiből szemmelláthatólag követni lehet a régi folyást déli irányban. A falu alatt a régi temető keleti végétől nem messze volt ez a kettéágazás. A régi meder igen ősi lehet, s kb. 3 m magasan függ a mai folyószint fölött. Lehetséges azonban, hogy több ilyen leágazása is volt az ősfolyónak, egy talán a falu közepe táján, egy meg jóval följebb, a malom fölött. Lejebb még a katonai felvételi térképek is feltüntetik e régi folyásokat, amelyeknek tekintélyes kanyarai a Hajta mocsárba vezetnek. Ide szakad be a Tóalmás felől jövő *Almási ér,* amelyet azonban még *Mikovinyi* 1737-i térképe *Hajta folyónak* mond. Amíg Felsőszentgyörgytől a Hajtáig nehezen követhető az ősfolyó medre, annyira elmosódott már, a Hajtától dél felé igen eleven még a meder, mert az Almási ér azután is táplálta, amikor már az ősi leágazáson át nem kapott vizet az új irányba tért Zagyvából.

A Hajta mocsárból két vízfolyás szakadt ki dél felé. A nyugati kisebb vizű, kisebb kanyarú volt, mert talán nagyobb esése lehetett, a keleti ág volt a lomhább, bővebb vizű *Ős-Zagyva,* amelynek folyási helyét a *Bodrogér, Görbeér* jelzi. A két ág Farmos fölött egyesül egymással, s egyesülésüktől fogva *Hajtafolyás* nevet visel a hajdani folyó. Farmostól nyugatra egy nagykiterjedésű mocsárban vész el ez a vízfolyás is, majd újból kilépve megint Hajtafolyás néven található meg. E folyástól keletre azonban még egy folyás lép ki a farmosi mocsárból, a tápiógyörgyei *Nagyér,* amelynek olyan tekintélyes kanyarai vannak, hogy valószínűleg a mocsárba fentebb beszakadt, keleti ág vízmennyiségével egyező vizet hozhatott le, tehát ez is egyik ága az Ős-Zagyvának. A Nagyér visszafordul a berényi határ legdélibb részébe és ott ismét mocsarakba terül széjjel, de azokból újból kilépve Szászberek táján éri el a mai Zagyvát. (IV. tábla 7.)

A farmosi mocsárból kiszakadó nyugati ág kisebb vizet vihetett. Ezt Tápiószele táján eléri a *Tápió* folyása. E vizet eredetileg a legnyugatibb Ős-Zagyva vehette fel, mert ettől délre ezen ősi folyó kanyarai megnagyobbodnak, s mint *Ráday-ér, Nagyér* kanyarog le lomhán Abony északi széléig. Abonytól keletre pompásan követhető az ősfolyó a mai *Málé-érben.* Ennek már olyan hatalmas kanyarai vannak, mint a mai Zagyva legalsó folyásának, ez tehát már felvette az összes visszatért vizeket. A Tápió, amely eredetileg Tápiószele táján elakadt a legnyugatibb Ős-Zagyvában, később mégis leszaladt Tápiószelétől egyenesen keletnek, s ezt a folyását talán az *Ilike-folyás* jelzi, hogy azután a tápiógyörgyei Nagyérrel együtt árasszák el a berényi határ legdélibb részét. Sőt az is valószínűnek látszik, hogy ez az utóbbi mocsár egyidőben dél felé kapott lefolyást az abonyi Málé-érbe, azért volt ennek nagy vize, amit nagy kanyarulatai tanusítanak. Az Ilike-folyástól a *Beneszék, Nádaskuti lapos* (már mindkettő a jászsági területektől délre) mutatja e nagyon régi vízfolyás irányát. *Az Ős-Zagyva tehát eredetileg Szolnok délnyugati részén torkollott a Tiszába.*

Természetesen nem bizonyítható, hogy a mai Zagyva és az ismertetett Ős-Zagyva valamely időszakban nem voltak egyidejű vízfolyások. Csak az szól ez ellen, hogy az Ős-Zagyva legalsó szakaszának hatalmas kanyarai olyan nagy vízfolyásra vallanak, amely még a mai Zagyva alsó szakaszánál is több vizet szállított. Valószínűleg az ősi folyó fentebb ismertetett ágai sem voltak mind egyidejű vízfolyások, időbeli sorrendet azonban aligha lehet köztük megállapítani. Általában mégis valószerűnek kell tartanunk, hogy *mennél nyugatibb és mennél*

A jászsági folyók kanyarulatainak jellemző méretei.

Folyó	Folyószakasz	Magyarázó megjegyzések	*Tágasság:* burkoló görbék távolsága (m)	*Fordulattávolság:* kanyarok távolsága (m)	*Görbületi sugár* (m)
I. Zagyva	Fényszaru felett a Sómocsárnál	A mocsár a sebességet csökkenti	500	400	150
»	A Sómocsár alatt	A Galga vize a Zagyváét növeli	700	700	500
»	Felsőszentgyörgy alatt	A Zagyva esése itt legnagyobb, mert belesiet a berényi horpadásba, ezért sebes	300	1100	900
»	Berény fölött	A magasabb szintről leérkezett folyó sebessége csökken	250	250	150
Régi-Zagyva	Berénytől északra mindkettő	Méretei szerint mindkettő régi Zagyva-folyás	250	500	250
Zagyva	Berény alatt a mocsárig	A mocsár a folyási sebességet csökkenti	350	700	200
»	A Berény—Jákóhalma közti mocsárban	A mocsár a folyó sebességét majdnem egészen lefogja	800	1400	500
»	A Tarnától Jánoshidáig	A mocsárból több ág szakadva ki, a fő folyóág vize csökkent	250	200	100
»	A Tarnától Jánoshidáig	A mocsárban való nagy kanyarok, amelybe a mellékágak kialakulása után a fenti kisebbek képződtek	800	1100	500
Zagyvaágak .	Alattyántól nyugatra	Ezek az ágak a mai főfolyás kialakulása után születtek, majd újból elhaltak			350
Zagyva	Alsószentgyörgy és Szászberek közt	A fattyúágak egy része visszatérvén, a főfolyás vízmennyisége növekedett	400	950	300
»	Szászberek és Rékás közt	Minden fattyúág visszatérvén, a Nagyér, Tápió is beömölvén, a vízmennyiség itt legnagyobb	900	1750	450
II. Ős-Zagyva ..	Felsőszentgyörgytől a Hajtáig	Kevés vize lehetett, talán sohasem vitte a Zagyva teljes vízmennyiségét			200
» ...	A Hajtából kiszakadó nyugati ág	1. Ez valószínűleg régebbi, nagyobb esésű, de kevesebb vizű ág volt, mint a következő		350	100
» ...	A Hajtából kiszakadó keleti ág	2. Ez valószínűleg a fiatalabb, amely Farmosig fut, bővebb vizű, mint az előző		500	250
» ...	A tápiószentgyörgyei Nagyér	Ez valószínűleg a 2. sz. keleti ág folytatása Farmostól Tápiógyörgye felé		500	250
» ...	Rádai-ér Tápiószelétől délre	Ez valószínűleg az 1. sz. nyugati ág folytatása		350	100
» ...	Ilike Tápiószelétől keletre	A Nádastóból szakad ki kelet felé, egykor valószínűleg felvette a Tápió felső szakaszát		500	150
» ...	Régi folyás Tápiószelétől délre	A Nádasból szakad ki dél felé és a Rádai-érig fut		500	150
» ...	Nagyér, a Rádai-ér folytatása	Ez sok vizet kap nyugat felől a Czeglédi határból		800	300
» ...	Malé-ér	Az első folytatása Szolnokig, sok vize volt, mert Abony táján már az összes Ős-Zagyvaágak visszatértek belé		2000	700
III. Holttarna ..	Tarnaörsnél	Ez kisebb víz lehetett, mint a Tarna mai folyása	200	200	100
Nagy-Tarna	»		350	350	150
Tarna	Dósánál		500	650	200
»	Mai torkolata előtt a Zagyvánál	Hajdan kevesebb vize volt itt, mint Dósánál, mert egy fattyúág kiszakadt belőle Jákóhalmánál	450	600	150
IV. Ős-Tarna....	Bodorgyep ere	Valószínűleg a Holttarna folytatása			
»	További folyása i	A Millér és a Zagyva közti erek, amelyek egykor az Ős-Tarna folyásai voltak	800–1000	700	200
V. Tisza	Szolnok fölött		2500	3500	2000

délibb fekvésű valamely ág, annál idősebb lehet, mert hiszen, amint majd később bizonyítjuk, a folyónak a berényi-jákóhalmai horpadás süllyedésével fokozatosan kellett Berényig észak és kelet felé elcsúsznia.

Csakhogy ezt a süllyedéssel való hátrálást itt még egy más dolog is megzavarhatta, illetve befolyásolhatta. Az Ős-Zagyva folyása ugyanis egész végig csupa egykori futóhomok területre esik. Az uralkodó északnyugati szél tömérdek homokot hordott be a Jászságba a Tápiószögből. A behordott homok kétségkívül elsősorban az Ős-Zagyvának legelőbb útjába eső medrét igyekezett feltölteni. Tehát a berényi-jákóhalmai horpadás süllyedésével együtt az ősi folyó környékén egy szél által való feltöltés is fokozta a szintkülönbséget. Ez is egyik oka lehetett annak, hogy a folyó mai helyére csúszott.

De térjünk vissza a Zagyva mai folyásához, amelyet Felsőszentgyörgynél hagytunk el azért, hogy ősi folyását követhessük. Innentől kezdve a Zagyva mai torkolatáig 79 km-t fut, míg az ősi irányban kb. 97 km-t kellett megtennie. Világos tehát, hogy újabb irányában nagyobb esése van, mint az elhagyott irányban. Ha ezek az esési viszonyok lettek volna meg eredetileg is, a folyó sohasem követhette volna előző irányát, tehát *a berényi süllyedék a Zagyva ősfolyásának kialakulása után ereszkedett le a mai szintre.*

Felsőszentgyörgy alatt egy darabon még meglehetősen lomhán kanyarog a mai Zagyva, de Berény fölött egyszerre nagy az esése, ahogy belesiet a berényi süllyedékbe, ezért egyszerre megszünnek nagy, lomha kanyarai és apró kanyarodókban, alig középső szakasz jellegével fut le a városig. De a mai Zagyva magában e városban sem eredeti ága a folyónak. Berénytől északra két elhagyott vízfolyás figyelhető meg. Mindkettő méretei azt bizonyítják, hogy ezek egykori Zagyva-folyások, amelyekből itt is utólagosan csúszott a folyó dél felé, a mai mederbe; érthető ez, hiszen a Berénytől délkeletre eső terep süllyedt legnagyobb mértékben. Sőt ennél is tovább mehetünk és valószínűnek, sőt csaknem bizonyosnak kell tartanunk, hogy a berényi Csincsa is egykori Zagyva-folyás, a folyó itteni, északról dél felé való lecsúszásának egyik lépcsője, s a mai berényi Zagyva-meder csak negyedik és egyelőre utolsó, legújabb helye a berényi Zagyvának. A két Berény fölötti, illetve északi elhagyott meder kétségkívül még a város települése előtt volt élővíz, s a város településekor már meg kellett lennie a mai medernek is, különben nem települhetett volna Berény a mai helyére. De a Csincsa alighanem élővíz volt még a település idején. A Zagyva Berényben hirtelen derékszögbe kanyarodik a templomnál. Ez semmiképen sem lehet természetes és természetes okokból megmagyarázható jelenség. Viszont a templomtól lefelé való folyása természetes folytatása a Csincsa folyásának. Ami tehát a templom fölött való mai Zagyva-meder, az alighanem ásott, mesterséges, eredetileg is malomcsatornának készült. Az itteni terep alkalmas lehetett erre eredetileg is, mert a város nyugati oldaláról rövidebb úton hozta be a vizet a városba, tehát nagyobb esése van. (IV. tábla 8.)

Berény körül tehát a malomcsatornák, várárkok, elhagyott régi medrek meglehetősen bonyolulttá teszik a Zagyva folyását. Berény után egyszerre megtorpan a folyó. Hatvantól Berényig 40 km folyása alatt 21 m-t esik a terep szintje, tehát 1 km-en átlag 52 cm-t. Beérkezvén a folyó a berényi horpadásba, hatalmas mocsárba terjeszkedett széjjel Berény, Jákóhalma és Mihálytelek között, amelyből alig is tud kitörni, mert innen torkolatáig tartó 73 km hosszú szakaszán km-enkint már csak 14 cm a terep átlagos esése, sőt legalsó szakaszán még kisebb. Ebbe a horpadásba már igen lassú folyással ereszkedik bele a folyó, mivel az visszanyomja a vizét, ezért Berény alatt nagy kanyarai vannak már a mocsár fölött is, a mocsár-

ban azonban csaknem minden sebességét elvesztvén, itt csinálja a legnagyobb méretű kanyarodókat. Bár ma már ki van szárítva ez az egykori mocsár, a folyó térképe mégis elárulja, hogy meddig terjedt egykor Berény és Jákóhalma között a *Necsői* és *Borsóhalmi mocsár.*

A Tarna is ebbe a mocsárba fut bele bizonyos idő óta. Mihálytelek mellett szintén nagy mocsarak lehettek hajdan, amelyben a lomha folyó nagy kanyarokat vágott. Csak a mocsár lecsapolása után készített a meggyorsult víz kisebb kanyarokat a régi nagyokba. A Tarna vizével gyarapodott Zagyva mégis kevesebb vízzel szakadt ki a mocsárból, mint amennyivel belement, amint a mocsár utáni kisebb kanyarai bizonyítják, mert a mocsárból számos más mellékágon is folyt le víz, amelyek csak Jánoshida táján tértek vissza a Zagyvába. Ezek a *Holtzagyva* ágak igen tekintélyes vízfolyások voltak főleg Alattyántól nyugatra, amint kanyaraik méretei is bizonyítják, sőt legvalószínűbb, hogy egyidőben ezek voltak a Zagyva egyedüli folyásai, amelyekből fokozatosan hátrált a folyó keletre, amint a Jászság közepe fokozatosan süllyedt. Alsószentgyörgy alatt azonban már visszatért a Zagyvába minden víz, amely előbb külön ereszkedett ki a mocsárból, sőt Újszász táján még azokat a vizeket is újból megkapta, amelyek az Ős-Tarna legalsó szakaszain, a tápiószelei Nagyéren, azután az Ilike-folyáson, Tápión keresztül jöttek le. Éppen ezért itt már a legtekintélyesebb kanyarodókkal, szinte méltóságteljesen ereszkedik le a Tiszába ez a változatos multú jász folyó. (III. tábla 6.)

A Zagyva régi morotváit Berény alatt, Jákóhalma és Mihálytelek környékén még most is minden nagy esőzés alatt ellepi a víz, főleg télen.

A jászföld másik nagy folyója a *Tarna.* Azaz, hogy ez inkább már csak *volt* a Jászság folyója ; ma már éppen csakhogy északi részét metszi Dósa körül. Mert ez a folyó is nagy helyváltozásokat szenvedett, s talán volt idő, amikor ez volt a Jászság egyetlen nagyobb folyója, önállóan folyván végig az egész jászföldön, a Zagyva pedig, mint láttuk, tőle nyugatra futott le és nem jött be a Jászságba.

Hogy a Tarna név honnan ered, nem tudható. A jászsági Tarnán kívül azonban egy másik víz is viselte ezt a nevet, amelyet *Thornia* néven említenek a középkori oklevelek Ugocsa megyéből. Ennek nevét őrzik az ottani Kis- és Nagytarna falvak *(239* — II. 265).

A Tarna a Mátra törmeléklejtőin lefutván, mint tekintélyes vízfolyás érkezik el a Jászság északkeleti peremére, ahol még a jászföldön kívül felveszi a *Tarnócza, Majzik, Bene, Karácsondi patak, Varczó, Ökörér* és *Gyandaérrel* bővült *Gyöngyösi,* a *Szőllőérrel,* valamint *Tekerőpatakkal* és *Szarvággyal* bővült *Nyavóka* vizét is *(409).* Ezek a vizek hajdan még jelentékenyebbek lehettek, mint ma, s ma már egyikmásik nevét sem ismerik. A Tarna eredetileg Tarnabodnál keresztezte a *Csörszárkot* és a lejtőn további déli irányából a Heves és Szentandrás közti homok által kitérítve délnyugatnak kanyarodott Zsadány, Tarnaméra, Erk, Dósa felé. Ebbe a természetes vízfolyásba azonban az ember már igen korán beavatkozott és Zsadánynál egy nagy gátat épített, az ú. n. *Vidékgátját (292),* amely a víz egy részét, éspedig a nagyobbik felét, a Csörszárokba terelte. A *Csörsz-Tarna* vitte le azután a vizet a Benéig, elfogva a Tarnóczát, Majzikot, Benét is. A Bene torkolatánál futott ki újból a víz a Csörszárokból és keresett természetes folyást Erken át Dósáig. Dósánál a *Holttarnatorokban* jött össze ismét a zsadányi gáttal kettéosztott vízfolyás *(409* és *292).*

Mindezen vízfolyások tehát Dósa fölött futottak össze és egy hatalmas nagy mocsárban terjengtek széjjel. A jászságonkívüli Zsadány, Nagyfüged, Tarnaméra, Zaránk, Erk és Tarnaörs vidéke egyetlen nagy mocsár volt hajdan, le Dósáig, amint

azt még 18. századvégi térképeink is vallják. Az itt összefutott vizek egykor még nem is futottak be Dósa környékén a Zagyva Berény—Jákóhalma közti mocsaraiba, hanem Dósától keletre tovább is önállóan talált lefolyást a Tarna a Jászság keleti peremén. Dósától északkeletre Holttarnatorok néven találjuk még a mult századeleji térképeken is azt a vízfolyást, amely a mai Tarna Dósa—Jákóhalma közötti szakaszába és ezzel a mai Zagyvába terelte ezeket az egyesült vizeket *(409)*. Hogy ez a Tarna-szakasz csak egy késői kialakulás eredménye s hogy eredetileg nem a Tarna medre volt, hanem valamelyik más pataké, s hogy csak a zsadányi gát terelte ide a Csörszárkon át a Tarnát, az kétségtelen. De hogy a Tarna is könnyen belehátrált a berényi süllyedékbe, annak megint csak az lehet az oka, hogy ez a horpadás fokozatosan süllyedvén, a Tarnát egyébként is, a fenti gát nélkül is keletről nyugatra való hátrálásra, lecsúszásra kényszerítette. Lehet azonban az is, hogy a Tarna elhagyott, keleti folyása, a Holttarna már eredetileg is csak egy részét vezette le a víznek, nagyobb része pedig már korábban is a Zagyvába szaladt le. A kanyarulatok ugyanis, amelyek a Holttarnán kisebbek, a mai Tarnán nagyobbak, arra vallanak, hogy a Holttarna kisebb víz volt, mint a mai Tarna Dósa körüli szakasza és az említett mesterséges gát a folyó amúgyis már megvolt természetes kettéágazását csak javította. A Berény—Jákóhalmi közötti horpadás tehát nemcsak a Zagyvát kapta el nyugat felől, hanem a Tarnát is kelet felől.

A Holttarna, helyesebben *Ős-Tarna* folyása a Holttarnatoroktól még sokkal jobban felismerhető, mint az Ős-Zagyváé, tehát valószínűleg nem olyan korán halt el, mint az. 1745-ben azonban már Holttarna név fordul elő Dósa határában *(357)*, mielőtt itt még vízrajzi, illetve szabályozási munkálatok megindulhattak volna. Valószínű, hogy a Tarna nyugatra való lecsúszásának is bizonyos szakaszai, lépcsői voltak. Kövessük először a legrégebbinek látszó folyását.

Mindjárt Dósa határában nagy mocsarakat teregetett széjjel az Ős-Tarna, a *Nyáras*, *Horgas* lápokat. Ezektől tovább ma *Nagyérnek*, és előttem ismeretlen okokból «*Rajnának*» nevezett folyások mutatják a régi folyó irányát. Ezek a jákóhalmai határ *Csikosfenék* nevű mocsarában szaladtak széjjel. Innen tovább ma is Holttarna nevet visel az egykori, de még ma is jól felismerhető régi folyóágy és a kiséri nagy mocsarakba vezet a *Nagyfertőn*, *Hajdufenéken* át a *Kürti fenékbe*. Ebből már *Mélyér* néven tör ki a hajdani Tarna és folyt egykor a Tiszába. Hogy a Mélyér nem más, mint a Tarna egy hajdani folyása, kanyarainak méretei mutatják, amelyek egészen megegyeznek ezen Ős-Tarna és a mai Zagyva között lévő összes többi nagyobb folyások morotváinak méreteivel. Tehát nemcsak a Mélyér hajdani Tarna, hanem az a Besenyszögtől keletre kanyargó *Sebesér-Háromágu ér* is, amely igen ősi Tarna-folyás lehet. Tarna-folyás voltak, de talán az előbbinél már fiatalabbak a Ladány körüli *Bikásér*, *Telekér*, *Ravaszér*, *Feketehalmi* összefüggő erek is, amelyek a Hajdufenék és Nagyfertő táján szakadtak ki a Mélyér által képviselt keleti, régibb Tarna-folyásból. Végül még fiatalabb hajdani Tarna-folyásnak látszik az a másik *Ravaszér*, amellyel Alattyán határában találkozunk, s amely a jákóhalmi *Gyór-mocsárból* szakad ki, ahová a *Csikoséren* és *Csikosfenéken* van közlekedése a legkeletibb Ős-Tarnának.

Valószínűnek kell ezek alapján mondanunk, hogy *a berényi horpadás fokozatos süllyedése miatt a Tarna hajdani keleti folyása délről észak felé haladva, fokozatosan rövidült meg s a Dósa fölötti Holttarnatorok az utolsó lépcsője az Ős-Tarna keletről és dél felől a berényi horpadásba való lecsúszásának.* Amíg tehát a Zagyva a berényi magas homokterület miatt helyváltoztatása közben nem tudta morotvákkal benépesíteni a régi és mai folyása közti egész területet, addig a Tarna tömérdek el-

hagyott vízfolyással, morotvával kalandozta be a Tisza és a mai Zagyva közti egész tájat és nem a Tisza felé, hanem a mai mély Zagyva-árok felé hátrált. A végleges lecsúszás nem is régen fejeződhetett be, mert Kisérnél még ma is Tarna-folyásnak mondanak egy medret.

Ma már mindkét folyó elérte a táj legmélyebb, legjobban lezökkent árkát és így nyugalmi időszaknak kell rajtuk beállania. De hogy a Tarnának is oka volt-e nyugati irányban való hátrálásra, azt az a körülmény mutatja, hogy legrégibb folyásán a Holttarnatoroktól a Tiszáig kb. 84 km utat kellett megtennie, míg ugyaninnen a Zagyván át most csak 75 km utat tesz meg, folyása tehát tényleg rövidült és így esése, sebessége nagyobb lett.

Kétségtelen azonban az is, hogy amint a süllyedésen kívül talán a Zagyva helyváltoztatását is elősegítették a jászsági nyugati, berényi határban lévő homoktömegek, talán éppen úgy a Tarnát is a szentandrási magasabb homokterület is befolyásolta folyási iránya megváltoztatásában. Ez azonban csupán annyi lehetett, hogy a Zsadány és Tarnaörs közé lefutott folyóvizeket nem engedte a homok egyenesen dél felé lesietni a Tiszába, hanem ott feltartva és a vidéket elmocsarasítva a Dósa és Berény közötti egyetlen vízikapu felé terelte, és ezzel segítette a Zagyva elérését. A berényi és szentandrási magas homokhátságok között ugyanis csak Dósa és Jákóhalma között nyílik egy mélyebb, homoknélküli kapu, s a süllyedésen kívül ez a tény is elősegítette a horpadásnak erős elvizenyősödését.

Amint már említettük a Dósa fölötti területek hajdani vízrajzát még a *Csörsz-árok* is bonyolította, de erre később fogunk kitérni.

Igen nevezetes vízfolyása volt hajdan a Jászságnak a Holttarna. Minduntalan panaszkodnak is reá, mert még Apáti határa is sokat szenvedett kiöntéseitől. 1819-ben még azt írják, hogy a Holttarna a Tarnából szakad ki és keresztül megy a Jászságon, ahol nagy károkat okoz *(224* — 497). Ekkor tehát még végig Tarnának ismerték ezt a vízfolyást s csupán annyiban helytelen e feljegyzés, hogy nem a Holttarna szakadt ki a Tarnából, hanem fordítva, a Tarna az egykor még nem holt Tarnából. (V. tábla 9.)

Az apátiak 1815-ben így sírták el panaszaikat a Holttarna miatt: «*Ezen város alsó nyomásán lévő őszi és tavaszi vetéseinek a rendkívül való vízáradások* $^1/_3$*-ad, a közönséges áradások pedig* $^1/_4$*-ed részét el szokták venni. Ezen árvizek a városra nézve eredetüket veszik a jákóhalmai úgynevezett Hegyeshatárnál, ahol a Holt-Tarna kiönt a maga folyásából és elborítja vetéseinket. Már pedig ha a jákóhalmai mostani zúgó még 4 öllel meghosszabbíttatik és a zúgó folyásán lévő kőhíd még egy árkussal szaporíttatik, és ha a jákóhalmaiak kertje mellett való folyás, amelyen a Tarnából a Kecskés éren szokott a víz folyni, elzárattatik, eltöltetik és ezentúl a Kecskés ér folyásába a Holt-Tarna beeresztetik , úgy hogy a Holt-Tarna a Győr árkában folyhasson, mely Jákóhalma, Apáti és Kisér kommunitásai által fog kitisztíttatni, onnan pedig Mihálytelke alatt a Zagyvába vehesse magát, hogy ezek szerint a víz azon kommunitások határán follyon, akik azon vízből malmaik által a hasznot veszik*» *(344* — 1815, XV. 43).

Nevezetes vízfolyás volt a Jászságban a *Millér* is. Amint már említettük, ez a folyónév tűnik fel legelőször a jászföldről ; már 1075-ben feljegyezték *Miler, Meler, Myler* alakban. 1713-ban is Millernek mondja *Baráti János* dósai jász végrendelete : «*az halastó, az melly morotvát Millernek hívnak, az az Miller, az Kürtij feneknek az kit hívnak*» *(387* — III. 349). A múlt században viszont *Mélyérnek* kezdték nevezni. Ez az elnevezés azonban téves, s onnan ered, hogy *Jernei* és utána *Ortvay* is hibásan olvasták *(49)*. Az oklevél is úgy mondja, hogy e víz «*jussa Zsunuk*» azaz Szolnok mellett folyik és halászóhely. A szolnokiak valóban Millérnek és nem Mélyérnek

ismerik. De a ladányiak is Millérnek nevezték 1833-ban *(374)*. Viszont e név eredetét nem értvén, egyes tudálékos magyarázatok 1801-ben és 1838-ban már a Mélyér megfejtését hozzák szóba : «*A Tisza Millér (mély ér fok) nevő ága Jászladány mellett megy el és Szolnok vára felett ömlik vissza a Tiszába. Nagy áradásai vannak, amelyek miatt Ladány kénytelen töltéseket tartani*» *(3* — 216 és *14* — 66). Ez a magyarázat kétségtelenül onnan is táplálkozik, hogy a Kisérrel szemben van egy Mélyér is. Minden esetre feltűnő azonban, hogy ez a magyarázat a Jászságot olyan kitűnően ismerő és azt először leíró *Horváth Pétertől* származik. *Hunfalvy János* Millernek nevezi *(194* — 189), s még 1854-ben is Millérnek írták *(19* — 175). Csak különlegességként említhetjük, hogy az 1783-i katonai térképezést kísérő feljegyzések *(327)* megkísérelik *Müllerbach*-nak átkeresztelni. Az azonban nagyon érdekes adatuk, hogy olyan nagy folyóíznek látták még másfélszázad előtt, amelynek szélessége helyenkint 200 lépésnél is több volt.

Honnan táplálkozott a Millér, ez a hajdani tekintélyes vízfolyás ?

Ezt a vízfolyást többen a Tisza egyik ágának mondják. Igy 1838-ban *Horváth Péter*, aki Kisér nevét is a Tisza egyik ágától származtatja *(14* — 66), majd valószínűleg ezen az alapon *Hunfalvy János* is *(194* — 189). Az utóbbi azt is hozzátette, hogy Kisér a Tisza egyik holtága mellett fekszik. A Millér azonban mégsem lehet a Tisza ága, talán még fattyúága sem. Kanyarulatainak méretei arra vallanak, hogy körülbelül akkora mennyiségű vizet vezetett, mint a Jászság keleti peremén egykor folyt Ős-Tarna. Ez ugyanis Kisérig minden régi térképen Tarna-folyás, Holttarna nevet visel. Kisér környékére vitte ez a vizet, ahol hatalmas mocsarakban veszett el. E kiséri mocsarakba futottak bele viszont a Tisza kiöntései is, s ezek a mocsarak Ladányig húzódtak le. A Tisza *Sajfoka* felől *Györgyér* néven kanyargott bele e mocsarakba egy vízfolyás, amelyen kétségkívül a Tisza magas árvizei is eljutottak a Jászságba, Kisér mocsárvilágába *(455)*. Ezért Kisér olyan mocsárvilággal volt körülzárva, amelyből csupán Apáti felé volt szárazon kijárás még a 18. század végén is *(455* és *456)*. Nyugat felől a *Kapitányrét*, *Hajdufenék*, dél felől a *Tormás*, *Széles*, *Ispánka*, *Kárászos-fenék*, *Sebes-fenék* és *Kürti-fenék* lápjai, rétségei terjengtek, kelet felől pedig egyetlen mocsár volt ez a világ egészen a Tiszáig, amint azt *Balla* 1792-i térképe mutatja *(388)*. *Bedekovich Lőrinc* 1784-ben pontosan térképre rajzolta, hogy milyen területeket szokott elönteni ezen a vidéken a Tisza *(408)*. Ezek között a mocsarak között számos ér kanyargott Kisér határában. A falutól északra a Kisér-folyás szakadt ki egy nagy rétségből ; a község keleti felében, bent a házak között bújkált a *Görbeér*, amelybe a Tisza felől a *Mézesér* vezetett bele, a falu déli végében pedig az *Aranyosló* terjengett *(456)*. Valamivel távolabb, a falutól nyugati irányban a *Kőkút ere*, a *Kútvölgy ere*, délre a *Papér*, keletre meg a *Horgasér* vizenyői mélyültek bele az amúgyis lapos vidékbe *(455)*. Olyan széles mocsárvilágot alkottak ezek a vizek, hogy Ladány határából még 1854-ben is 5103 kat. hold volt a mocsár *(18* — 175) ; Kisér határának pedig 1715-ben ¼-e volt rétség *(309)*. Ebből a mocsárvilágból szakad ki a Millér. *Tehát nem volt a Tisza fattyúága, hanem a Kisér és Ladány közötti mocsarak levezetője*, amely a mocsárvilágnak az Ős-Tarna és a Tisza által közösen táplált vizeit vitte vissza ismét a Tiszába. Kisér mocsaraiban ennélfogva egy vízrajzilag igen érdekes pontja volt a Jászságnak, mert a Zagyva-Tarna és a Tisza tulajdonképen csak a Zagyva-torkolatnál egyesülő két különböző vízgyüjtőjének egy feljebb fekvő érintkező pontja volt itt s vízrajzi helyzete bizonytalan volt a Zagyva és a Tisza között. Bármelyik folyó árja elboríthatta. A Kürti-fenék, e mocsárvilág déli kifolyója, ahonnan a Millér is kiindul, éppen olyan mélyen fekszik (87 m), mint a Tisza partjai

Sajfok táján. Kétségtelen tehát, hogy nem is kellett magasabb vízállás a Tiszán, hogy árjai eljussanak a kiséri mocsarakba. Mindazonáltal a Millér mégsem mondható a Tisza fattyúágának, mert a Tisza vize nem közvetlenül táplálta, hanem csak a kiséri mocsarakon át és állandóbb vizét mégis valószínűleg az egykori Ős-Tarna adta, amely szintén könnyen leszalajthatta ide vizét, hiszen a Holttarnatorok körül a terep magassága 97 m, a kiséri mocsaraké pedig, mint láttuk 87, sőt a *Bütfenékben* csak 85 m.

A Zagyva, Tarna és Millér mellett sokkal jelentéktelenebb a többi jászsági vízfolyás. De a *Gyöngyös*, *Szarvágy* és *Almásér* mégis érdekes vízrajzi viszonyokat mutat.

A *Gyöngyös* patak Árokszállásig elég sebes folyással ereszkedik le a Mátra lejtőjén. Árokszállás délkeleti sarkán azonban elhagyja természetes medrét és elkapja, kelet felé elvezeti a *Csörszárok*, úgy hogy abból csak Visznek község keleti oldalán tud ismét kitörni. *Árokszállás és Visznek között a Gyöngyös tehát tulajdonképen egy mesterséges ősi csatornában folyik és talán büszkén hivatkozhatik rá a Jászság, hogy valószínűleg ez Magyarország legrégibb élővízcsatornája, amelynek kora majdnem másfélévezredre tehető!* A Csörszároknak a Jászságban való vízrajzi szerepéről azonban majd ezen ősi árok tárgyalásakor kell bővebben szólanunk. Most még csak annyit, hogy a Gyöngyös egykori természetes folyását is még igen jól lehet követni Árokszállástól dél felé, s valamikor Dósa fölött torkollott a Tarnába. Igen valószínű az is, hogy *a Tarna Dósa és Jákóhalma közti szakasza eredetileg a Gyöngyös medre volt*, s ebbe csúszott bele a Tarna a Holttarnatorokon át.

A *Szarvágy* szintén a Mátra lejtőin lefelé haladó vízfolyás. Nevét 1864-ben Szarvágynak írták és a folyása idomáról (*«szarvak idoma»*) magyarázták (*123*, Árokszállás). Előbb azonban, 1808-ban, *Szaru-ágy* néven is szerepelt a térképeken (*409*) és úgy magyarázták e nevet, hogy abban találták volna a jászkürtöt.

A Szarvágy az árokszállási határban eleinte északról dél felé fut le a lejtőn, de *ezt is elkapja egy darabon a Csörszárok*, majd újból kitörve belőle, nyugat-keleti irányba tér és ezen a legnagyobb lejtőirányában fut be a Tarnába Tarnaörs fölött. Hajdan azonban ez sem jött le ide, hanem a Gyöngyös egykori folyásával találkozott és együtt folytak le Dósa fölé. Érdekes, hogy a Gyöngyös hajdani folyása és a Tarna között lévő, valószínűleg újabban alakult szakaszát, *Nyavókának* írják (*409*); tehát még a nép is megkülönböztette ezt az újabbnak látszó folyószakaszt a régi Szarvágytól.

Egykor a Szarvágynak is nagy mocsarai voltak Árokszállástól délre, úgy, hogy a község határának déli részét, az ú. n. Belsőrétet csak szénatermelésre lehetett használni, sőt egy nyilt tavat is táplált itt, amelyet még nemrégen is halastónak használtak az árokszállásiak (*93* — 8).

A felsőszentgyörgyi határba fut be az *Almási ér* nevű vizfolyás a Jászságon kívüli területekről. Ez is nagyobb vízfolyás lehetett egykor, mint ma, hiszen a Felsőszentgyörgyről Szentmártonkáta felé vezető úton álló hatalmas kőhíd is azt bizonyítja, hogy jelentékeny víz volt. Az Almási ér mégsem volt valami sebesebb, nagyobb erejű víz, mert alig van bevágódva a terep szintje alá, csak széles, lapos, vizenyős, szivárgó folyású ér volt, amelynek vizét a *Hajta* mocsár nyomta vissza, amelyben azután az egész vízfolyás elveszett. A Felsőszentgyörgy felől ugyancsak ide befutó egykori Zagyva-ággal együtt a Jászság nyugati részének legnagyobb mocsarát táplálták, a *Hajtát*, vagy másképen *Hojtát*.

Hogy a *Hojta* honnan kapta nevét, nem ismerjük. Eredetileg talán nem is a mocsarat nevezték így, hanem egy *erdőt*, amely körülvette, bár ez ültetett erdő volt

(327), s amelytől azután a mocsár is nevet kapott. *Fényes Elek* 1836-ban még tudott erről az erdőről *(163* — 142). A Hojta mocsár két széles, hosszú homokhát által közrefogott mélyedésben meghúzódó igen rossz lefolyású terület. Valamikor igen kiterjedt mocsárvilág volt ez is. Ma már nyáron igen kevés benne a víz, nádasa is összeszorult már, de hogy egykor milyen nagy mocsár volt a Hojta, az bizonyítja, hogy szélesen kísérik környékét a szikesek. Magasabb peremeit ma már mindkét oldalon tanyasorok szegélyezik, amelyek ugyan homokon állanak, de a homok alatt egy méternyi mélységben egészen folyós, kolloidális állapotban lévő *szikfok* húzódik meg, amelyet a berényi tanyások kibányásznak és tapasztásra használnak. Megszáradva olyan kemény lesz mint a kő. Az egykori nagy láp peremein szélesen kísérik a laposokban a szikes legelők. Ahogy az egykori Tarna elmocsarasította a Jászság keleti peremét, úgy az Ős-Zagyva a nyugati végeken szaladt széjjel egy másik mocsárvilágban, hogy újabban összefutván a Jászság közepén, a két jász folyó oda egyesítse erejét mocsárvilág alakítására.

Ezeken a nagy mocsarakon kívül is számos mocsár tarkította még a Jászság egykori vízrajzi képét. Egyik-másik elég jelentékeny lehetett ezek közül is, mert régi könyvek, írások eleget beszélnek róluk. Fényszaru határában a már említett *Sómocsárban* a Zagyva vize futott szét. Ettől délkeletre terült el az ú. n. *Gyógyító Sóstó (19* — 135), aminek helyét ma már inkább csak a vakszik jelzi ; nyáron már alig van vize. Felsőszentgyörgy határában is volt egy *Sóstó*, valamivel a Hojta fölött, amelyet szintén az Almási ér táplált. Ez a jelentékeny kiterjedésű szikestó hajdan egy egészen különleges vízivilágnak adott életet. 1847-ben azt jegyezték fel róla, hogy benne «*sok vízimadarak, halak tanyáznak, de ha máshonnan hoznak ide halat, az néhány óranegyed alatt eldöglik*». (*164* — 474). Ma már nyoma sincsen ennek az egykori vízivad világnak. E szikestavat is teljesen körülszegték már a tanyák ; vize nyáron egészen ki is szárad már, hiszen magában az Almási érben sincsen egyetlen csepp víz sem a nyár végén, nemhogy ezt a tavat tudná táplálni. Víz helyett a vakító fehér *sziksó* csillog benne, távolról nyílt víztükör csalódását keltve. Vizét egykor a szél által szállított homokból rakott magasabb hátságok tartották fel, éppen úgy, mint a fényszarusi szikes tavak és a berényi Hojta vizét is. *Hunfalvy János* még mint jelentékeny tavakat szedte számba 1865-ben, azóta már kihaltak *(193* — III. 494). (V. tábla 10.)

Ma már nagyon nehéz elképzelni e hajdani mocsárvilág egykori életét. A tömérdek nyiltvízben és lápban, nádasokban gazdag vízivad-élet is tanyázott egykor. Még 1855-ben is «*feltűnnek a róna nyilt mezőkön az egész nyáron által csoportosan tanyázó, deli termetű túzokok és darvak seregei*». Sok a *gólya, gém, bibicz, vadkacsa, vadlúd, szárcsa*, amint arra számos helynév is emlékeztet bennünket *(20* — 30*)*. A jászföld keleti részének mocsaraiban megtanyázott a *hattyú* is, amint azt Süly határának egyik helyneve, a Hattyus is igazolja (*123*, Süly).

Számos feljegyzés szól arról is, hogy e népnek jövedelmező foglalkozása volt a halászat, főleg Kiséren. A Zagyva, de főleg a Tarna igen gazdag volt egykor halakban. *Herman Ottó* írja (A magyar halászat könyve), hogy a Zagyvában a *kősüllőn* és a *buczón* kívül *fogas-süllő* is halászható, a Tarnán pedig a sügét *fésűshalnak* mondják. Számos helynév szól arról, hogy *csíkot* is ástak egykor a mocsarakban, bár azt jegyezték fel, hogy a csík nem sok e vizekben, de annál több a *nadály (20* — 30). Főleg a szegényebb népség foglalkozott nadálygyüjtéssel *(19* — 67).

A pákászás és csíkászáson, halászaton kívül sok hasznát vette a jász nép a nagy *nádasoknak* is. Bővében volt itt mindenütt nád, de különösen Kisér határában, úgy, hogy az apátiak is ide jártak nádat venni egy 1796-i feljegyzés szerint

(344 — V. 70). Apátinak aránylag kevesebb nádasa volt, mert határának csak délnyugati sarkán kanyargott át a Holttarna, azért itt igen megbecsülték ezt az egykor becses tetőfedőt. 1796-ban tanácsi határozattá lett: «*A Csukásban lévő nád, hogy a marhák által össze ne töressék, a jövő hétfün a gyalog soru emberek által összefogott erővel vágatni elvégeztetik*» *(344* — V. 163). Még 1854-ben is bőségesen volt nádasa a Jászságnak, mintegy 1287 kat. hold terjedelemben, amiből csak magára Ladány határára 782 kat. hold jutott. De ezenkívül a Jászságban összeírt 18.664 kat. hold terméketlen terület túlnyomó része, leszámítva egyes községek futóhomokjait, szintén azért volt terméketlen, mert víz borította. Csak így érthető, hogy Kisér és Ladány határában egyenkint 16.000 kat. hold volt a nem termő terület *(19)*. E tömérdek víznek még másképen is hasznát vették a jászok, júliustól októberig *kendert* áztatva bennük, ami, mint egyik jász polgár feljegyezte és 1855-ben ki is nyomtatta, «*dögletes bűzt*» okozott az egész Jászságban.

B) A nagy vizesárkok a Jászság életében.

A Jászság egykori vízivilága ma már majdnem egészen a multé. Süllyedő területnél, megrekedő vizeknél is nagyobb erő kezdte formálni a jászföld képét: a gazdálkodó ember. Hősi küzdelmet vívott itt is a vadvizekkel, mint annyi másfelé az Alföldön. De talán sehol sem nyúlt bele az ember olyan ősi időkben a vízrajzi viszonyokba, mint éppen itt, a jászföldön. Az a mű, amely még a magyarságot is századokkal megelőzi a Jászságban, a *Csörszárok*. Nem vízrajzi műnek szánhatták építői, de itt mégis az lett belőle. Mielőtt tehát a jászsági vízfolyások életének további fonalait bontogatnánk, foglalkoznunk kell ezzel a hatalmas árokkal, mert e tájnak legalább is akkora mértékben földrajzi, mint történelmi problémája, hiszen ma is igen számottevő vízrajzi tény.

A Csörszárok *keletkezésének ideje és építői* még ma is nyilt kérdések. Ezek azonban inkább történelmi szempontból fontosak. Földrajzi szempontból az a kérdés, hogy *milyen szerepe volt ennek az ároknak a Jászság életében*. Ez pedig koronkint változott. Volt idő, amikor csak egy földrajzi tény, egy helyrajzi elem volt, de egyébként semmi része sem volt a táj életében, s viszont voltak időszakok, amikor igen fontos tényezőjévé lett a nép életének is, a táj természeti viszonyainak is. Az a nép, amelyik építette, tudatosan végezte ezt a munkát és kétségtelenül *védelmi céljai* voltak vele; egy hatalmas erődvonal egyik szakasza volt. A jászok tudatosan, célszerűleg sohasem vették hasznát, legföljebb annyiban, hogy tudomásul vették, mint egy természeti tényt és alkalmazkodtak hozzá, egyik-másik községüket mellé¸e, vagy talán töltésére is helyezték. És mégis igen fontos elemévé lett a táj életének, mint vízrajzi tény: a folyóvizek megtalálták ezt az árkot és kényszerűleg hozzája kellett alkalmazni folyásukat is. Igy valóságos természeti ténnyé vált a jászok számára is; malmokat raktak reá, vízlevezetőnek használták, mint valamely természetes vízfolyást. Igy a *Csörszárok nagyszerű példája annak, hogy egy földrajzi tény koronkint milyen különböző jelentőségűvé lehet egy táj életében.* Csörszárok sokfelé van másutt is az országban, de talán seholsem vett róla annyira tudomást a nép, mondai háttere seholsem jutott annyira közel lelkéhez, mint éppen a Jászság nagy történelmi öntudatú népénél. A nép itt már minden nagyobb árkot Csörszároknak mondott, tehát e nagy árkok problémája általános, országos volta mellett itt még külön jászsági probléma is. Ladány egyik 1860-ban kelt lecsapolási térképén *(467)* egy árkot, amely a falu nyugati végén húzódott, szintén Csörszároknak írtak. 1864-ben meg a következőt jegyezték fel a ladányiak: «*Csesz*

(sic !) *árka itt oly oly általános elnevezés, hogy a vizek lecsapoltatásához épült árkokat a nép mind Csesz árkának nevezi» (123,* Ladány). Tekintsük át tehát a Csörszárok problémáját jászsági vonatkozásában.

A Csörszárok mondáját *Tompa Mihály* dolgozta fel a «Népregék» egyik költeményében. Maga a monda azonban alighanem elég későn keletkezhetett, illetve elég későn került a nép ajkáról feljegyzésre. Neve sem az Árpádkor okmányaiban, sem az Anjoukor okmánytárában nem jön elő. *A Csörsz-monda először 1558-ban fordul elő Székely István Chronikájában:* «A Csersz arokiat megwytta» (139. lap). De talán tőle függetlenül jelenik meg e szó a magyar nyelvben 1566-ban *Heltai Gáspárnál* is (Mesék, 19. lap). A *Csörsz név eredete* is ismeretlen. *Székely István* szerint az árkot Csersz király készíttette még Etele előtt, s neve nem onnan származik, mintha Csersz király ezen hozott volna magának feleséget, hanem onnan, hogy maga készíttette, még pedig országa oltalmára. Utána különböző változatokban is előfordul e név : *Cserszárka-Cseszárka-Csaszárka-Csőszárka.* Csörsz király közelebbi kivoltára sincsen semmi pozitív támpont. *Tompa* talán Székely Istvántól vette a mondát, hacsak nem ismerte *Aventinus* feljegyzéseit az avar gyűrűkről. *Hőke Lajos* az avarok nyelvéből származtatja az árok nevét 1857-ben *(192),* s szerinte annyit jelentene, hogy az árok mentén vigyázók, csőszök őrködtek. Ez természetesen egészen kezdetleges magyarázat. Anonymus (caput 46.) Csörsz király személyét a honfoglaláskori Kurzan vezérével igyekezett azonosítani *(3* — 200 és *231* — IV. 787). Neve származása dolgában később többen arra az álláspontra helyezkedtek, hogy szláv eredetű, a *Csertovszki jarek*-ből vette volna át a magyar nyelv és ördögárkot jelent *(231* — IV. 787). Ez a jelenleg általában elfogadott vélemény, de «egyesek alános elnevezésnek» is mondották *(217* — 68, 69, 71). Egészen kalandos *Gvadányi* nótáriusának okoskodása, aki valami cseh királyról gondolja az árok nevét.

Az kétségtelen, hogy a magyar nép sokfelé *Ördögároknak* nevezi az ilyen ismeretlen eredetű nagy árkokat, így a mi Csörszárkunknak a Tiszán túl való folytatását is Fejértón át a debreceni Nagyerdőnek, amely azután innen Nagylétán és Aradon, Temesváron át állítólag a Dunáig fut *(30* — I. 568). Egy másik Ördögárkot a nagy jász térképész, *Bedekovich* is felrajzolt 1802-ben és maga is Ördögároknak írta *(389).* Ez Szeghalom-Csongrád-Baja között húzódik el. A jászsági Csörszárokkal együtt tehát bezárják a Duna-Tisza közének északi ¾ részét. De a Nagykunságban is több ilyen nevű árok ismeretes, egyik Dévaványa és Turkeve közt a Berettyónak fordul, a másik Heves megyéből indulva ki Kisujszállás és Turkeve felé halad *(30* — I. 568). Sőt a mi árkunktól északra is van egy Ördögárok, amely mint a jászsági árok egyik oldalága indul ki Füzesabonytól, innen Szihalom és Cserépfalva felé vonul, majd a Kisgalya és Nagygalya hegyek közt észak felé hajlik és Diósgyőrön át Sajószentpéterig nyúlik fel *(30* — I. 566).

Ezen árkok problémája azonban még nagyrészt megoldatlan. Éppen ezért maradjunk csak a jászsági árokrendszernél. A mi Csörszárkunkat alighanem már 1067-ben említi a Zászty apátság alapítólevele : *«magna fovea, quae protensa usque ad Aruksceguj tendit» (167* — 86). Ez alighanem a jászsági árokrészre vonatkozik, bár *Gyárfás* a Diósgyőr-Sajószentpéter közti árokra érti *(30* — I. 566). 1391-ben és 1396-ban azonban már határozottan a jászsági árkok vannak megemlítve «magnum fossatum» név alatt, még pedig előbb talán a Kisárok, de 1396-ban már bizonyosan a Csörszárok Árokszállás határában *(30* — III. 114). A jászsági árkok leírását először *Timonnál* találjuk meg 1734-ben *(274),* de úgy látszik, hogy ő a Csörszárkot és a Kisárkot összezavarja, mert a Csörszárkot Fényszarun át vezeti

Tura felé a Zagyva keleti partjáig és onnan Vác felé. A mi árkainkat először *Horváth Péter* írta le pontosabban 1801-ben, aki mint jász ember akkor még sokat láthatott belőle. Szerinte a Csörszárok Ároktőnél indult ki a Tiszától és Füzesabony, Dormánd, Erdőtelek, Kál, Átány, Bod, Zsadány, Árokszálláson át vezet Csánynak, ahol abban a halomban vesznek el nyomai, amelyet a monda szerint Csörsz khagán hányatott *(3* — 200). A *Kisárok* meg szerinte Kiskörü és Akolhát puszta között indul ki a Tisza partjáról, azután Hevesiványon, Apáti határán át Dósának, Berénynek, Fényszarunak vezet, majd innen Vácnak irányul a Duna partjáig. *Antal József* 1827-ben szintén csak Csányig vezeti a Csörszárkot, a Kisárkot meg a Dunáig *(8* — 26).

1854-ben *Palugyay* is Csánynál végzi a Csörszárkot, ahol a néphit szerint Kund vezér fiának, Csörsz khánnak sírja van *(19* — 63).

Hunfalvy János is tévesen írja le az árkokat 1865-ben. A Csörsz- vagy szerinte Avarárok a Tarna folyótól Dormándon át vonul a Tiszáig. A jászsági szakaszáról tehát nem szól. A Kisárok meg szerinte Gödöllőtől Fényszarun, Páton és Tarnaszentmiklóson a Tiszáig *(193* — II. 612). *Römer Flóris* 1866-ban a római sáncoknál nagyobbszerű építményeknek mondja ezeket az árkokat, amelyeknek Gödöllő és Mogyoród között 1400 öl hosszúságban 37 átjárójuk van, Erdőteleknél meg ugyanilyen távolságon 21 átjáró. Az átjárók egymástól való távolsága 20—180 ölnyi *(258* — 80). *Gyárfás* 1870-ben Csörsz khán dombjától, Csánytól vezeti Ároktőig, ahol szintén dombban végződik az árok *(30* — I. 564). A Kisárok pedig szerinte Pesten felül a Dunánál kezdődik és Kiskörünél végződik a Tiszánál és Vácszentlászlónál még látható, hogy a belőle kihányt föld a Duna felőli, vagyis nyugati oldalán volt felhalmozva *(30* — I. 563). 1882-ben *Fekete Zsigmond* ugyanúgy írja le, mint Horváth Péter, akire hivatkozik *(162* — 154). *Römer Flóris* 1878-ban a Magyarországról felsorolt 9 avarkerítés között írja le a jászsági árkokat is, amelyek közül az egyik, a Csörszárok Váctól Ároktőig vonul a Füzesabonyból Diósgyőrön át Sajószentpéterig való kiágazással, a déli árok pedig Dunakeszi, Alag, Mogyoród, Gödöllő, Szentlászló, Monostor, Apátin keresztül vonul, egy harmadik pedig Isaszeg, Berény és Ladányt köti össze *(257)*. 1864-ben *Römer Flóris* még megmutatta az árkot tanítványainak Kerepes mellett a Bolnoka-hegy oldalában, mások meg Ároktőnél látták a miskolci országút északi oldalán Bábolna község felé haladva 13—15 km hosszú darabon ; ismét mások Galgamácsán a kir. uradalom erdejében. Többen csatornának gondolták és így nem értették, hogy miképen lehetett csatorna a hegyek-dombok között ; *Téglás Gábor* tagadja is, hogy csatorna lett volna, de bővebben nem nyilatkozott róla *(290)*.

Amint látjuk, ezek a leírások inkább csak vélemények, amelyek legnagyobbrésze főleg Horváth Péter 1801-i leírásából táplálkozik, s csak Römer utóbbi leírása hoz új anyagot. Mégis megállapíthatjuk, hogy a jászsági árkok részletes tanulmányozásával ezek közül aligha foglalkozott valaki is. Csak *Bartalos Gyula* egri kanonok, aki különben jász ember volt és családját már 1449-ben összeírták a jászsági Négyszálláson, foglalkozott először 1910-ben a jászsági árkokkal magán a helyszínén, de szintén csak történelmi szempontból *(132)*. Bartalos ebben az árokrendszerben hármas övezetet mutat ki. A *Felsőkisárok* szerinte Tiszadobtól Nagymarosig vonul, de ez a Jászságot nem érinti. A *Csörszárok* irányát ő írja le először egészen pontosan, helyszíni tanulmányok alapján. Ez az irány a következő.

A Csörszárok kezdődik Ároktőnél, ahol ezt a temetőnél a dél felé haladó Ördögárok keresztezi. Innen tovább fut Mezőtárkányig, majd Dormánd, Felsőtelek, Zsadány, Visznek, Árokszállás, Csány határán vonul végig, s nem végződik el itt,

amint többen állították, hanem tovább követhető a hatvani Strázsahegyen, Kiskartalpusztán, Versegen, Ecskendi erdőn, Tótgyörkön, Szilágyon, váchartyáni Öreghegyen át Vácig. Tehát a Csörszárok és nem a Kisárok végződik Vácnál.

A *Kisárok* iránya Bartalos szerint meg a következő.

A Tisza mellett kezdődik Puszta-Hatrongyosnál, innen Tarnaszentmiklós és Pély között vonul, Hevesivány határán át Apáti határába, Dósa és Jákóhalma közt megy át a Tarnán, metszi Borsóhalmát, Négyszállást, a berényi határ felső részét, Monostort, Fényszarut, innen pedig Szentlászló, Valkó, Gödöllő határának déli része, Szentjakabpuszta, Bolnoki erdő, mogyoródi Gyertyánoshegy, Fóth mutatja az irányát és Dunakeszinél végződik.

Bartalos tehát úgy helyszíni tanulmányok, mint régi térképek segítségével egészen pontosan és elfogadhatóan megállapította a jászsági árkok irányát. Azonban még ezeken kívül is valósággal behálózta a Jászságot mesterséges árkokkal, amelyeket térképén *gyepüvonalaknak* mond. Szerinte egy gyepüvonal Árokszállás

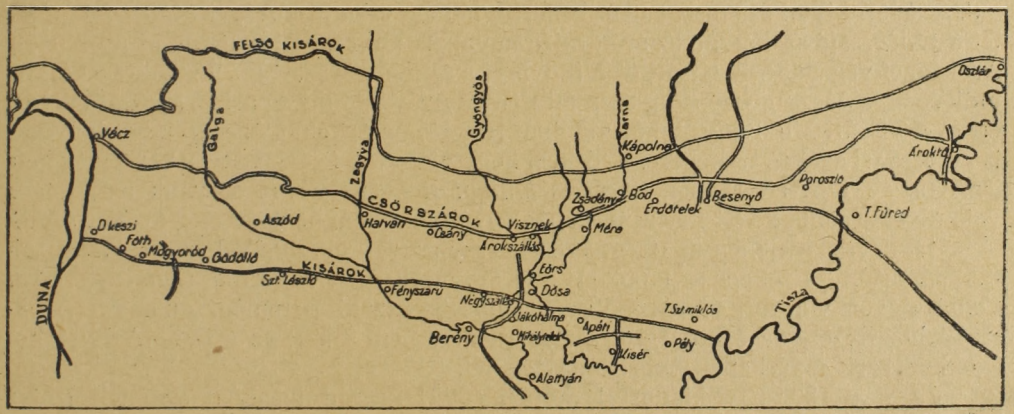

2. A Csörszárok-rendszer Bartalos Gyula szerint.

keleti oldalától indul ki a Csörszárokból, Dósánál keresztezi a Tarnát, azután e folyó balpartján vonul, majd a Zagyvába való torkolatánál ismét keresztezi, nyugat felé ívelve Berény keleti végéhez jut, azután ívben délkeletnek fordulva Alattyánnál érinti a Zagyva könyökét. Kisértől északi irányba is húz egy ilyen árkot, egyet meg Kisér és Apáti között keletről nyugatra. Ezen árkok mibenlétéről nem nyilatkozik, csak azt mondja, hogy «határjáró okmányok bizonyítják». Munkájában több régi térképre is hivatkozik, bár azt nem mondja, hogy ezeken látta volna ezeket az árkokat; ezeket azonban már nem tudtuk megtalálni.

Valószínű, hogy Bartalos amilyen kitűnően megállapította a tényleg létezett Csörszárok és Kisárok pontos helyét, éppen úgy tévedett ezekben a jászsági gyepüárkokban. Irányait követve azt kell hinnünk, hogy elhagyott régi vízfolyásokat nézett mesterséges árkoknak. Régi vízrajzi térképeken ugyanis ezeken a helyeken valóban régi vízfolyások nyomai vannak jelezve, pl. határozottan állíthatjuk, hogy Árokszállás keleti oldalától a Dósának vezetett gyepüárok nem más, mint a Gyöngyös ősmedre, amelyet éppen a Csörszárok miatt hagyott el a történelem hajnalán. Dósától a Tarna-Zagyva torkolatig alighanem a régi Zagyva medre tévesztette meg, Berény és Alattyán között pedig a Zagyva elhagyott régi folyásai.

Magát a Csörszárkot eredeti alakjában senki sem írta le. *Aventinus* azonban a bojok annaleseiben (Liber 4. pag. 249) leírta az *avargyűrűket*. Ez a leírás valószínűleg a Csörszárkokra is találó. Ez így hangzik: «*Katonai széles árok, amelynek egyik partjára kihányt földtöltésbe sok karó, továbbá fenyő, tölgy- és bükkfa derekak voltak leverve; ezzel szemben 20 lábnyi távolságra más hasonló sor volt megerősítve. A fák közei fűzfákkal voltak befonva. A két sor fakerítés közti tér kővel és agyaggal volt kitöltve, s az egész gyephantokkal befödve. Magassága 20 láb volt. Mindkét oldala be volt ültetve fűz-, szil- és fehér nyárfával, amelyek lecsonkítás esetén is újra sarjadtak. Rajta szűk kapuk voltak*». (*30* — I. 562).

Kétségtelen, hogy a Csörszárok éppen úgy, mint a Kisárok annyira felismerhető volt még a mult század első felében is, hogy itteni első térképeinkre is pontosan rákerült.

Először *Mikovinyi* rajzolta fel a jászsági árkokat (*405*) 1737-ben. Térképén az árok a Csány és Árokszállás közötti területen egy halomból indul ki, úgy ahogy később Horváth Péter is leírta. Valószínű, tehát, hogy Horváth az árok nyugati, a Jászságon kívüli szakaszát nem ismerte, hanem csak Mikovinyi után adott arról leírást. Jászsági szakaszán az árok rajza ugyanaz, mint a mai valóság, az árok pedig Ároktőnél végződik. A Kisárkot Mikovinyi a Dunától vezeti kb. Dunakeszi tájától indítva el, a Jászságban pedig ezen áll Fényszaru valamint Apáti is, s végül Pélynél éri el a Tiszát. Mikovinyi tehát valóban ismerte az árkokat és nagyjából helyesen is vezette fel azokat térképére. Érdekes, hogy viszont a Csörszárok nevet ő még nem ismerte, az 1737-i térképén «*Aggeres antiqui Romani*» néven találjuk azt, míg a valamivel később kelt másik térképén egyáltalán nem nevezte meg azokat (*406*).

II. József idejében az itteni 1783-i térképezések alkalmával szintén felrajzolták az árkot. Ezeken a lapokon a Csörszárok «*Csörsz Arka Canal*» és «*Alte Canal*» néven van megnevezve. Visznek község északi peremén, ahonnan Árokszálláshoz vezet, de e községtől nyugatra már nem jelzik az árkot. A Kisárkot azonban ezek a térképek nem tüntették fel.

Lipszky 1806-ban kiadott térképén (*390*) megint másként van felrajzolva a Csörszárok. A déli Csörszárok Gödöllőnél kezdődik, jászsági szakasza Fényszaru és Jászapáti felett vonul el, azután Pély és Tarnaszentmiklós között a Tiszánál végződik. Ez tulajdonképen a Kisárok, de vezetése hibás. A Csörszárok e térképen Árokszállás fölött kezdődik és a Tarna pataktól a Laskó patakig huzódva Füzesabony és Dormánd között végződik. Lipszky tehát valójában nem ismerte a Csörszárkot, valamint a Kisárkot sem.

Az árkok jászsági szakaszának legpontosabb rajzát a nagyszerű jász térképész, *Bedekovich* őrizte meg számunkra (*409*). Eszerint a Csörszárok Zaránktól északra több helyen keresztezve a lejtőről lefolyó vizeket Visznek község északi peremén vonul és lép a Jászságba. Itt az árokra épült Árokszállás; majd ettől nyugatra kissé észak felé kanyarodik az árok és elhagyja a jászföldet. A Kisárok Bedekovich szerint szintén pontosan felismerhető volt még akkor. Ez annál fontosabb, mivel a Kisárok helye ma csak elvétve található meg már a Jászságban. A Kisárok vonulási iránya eszerint a Jászságban a következő. Apáti északi része fölött vonult el, s ma valószínűleg ezen fut a vasúti vonal egészen a dósai Nagyhalomig. Ez a halom az árok sáncán állhatott. Tovább a Holttarna, Tarna, Borsóhalma mocsaraiba vezet az árok. A Tarnát a mai dósai templomtól déldélnyugatra 1900 m-re keresztezte. Ettől nyugatra az árkon állott Borsóhalom és Egyedhalom, majd ott metszette a mai berényi-árokszállási utat, ahol ma egy berényi tanyai iskola áll az út mellett. Innen tovább az árok egyes részei még annyira felismer-

hetők voltak a katonai térképezések alkalmával, 1883-ban is, hogy «*Alte Schanze*» néven felkerültek a katonai térképekre is. Bedekovich pontosan oda rajzolja ezeket, ahová később a katonai térkép is. Itt az árok jódarabon Berény és Árokszállás határvonalán fut, ahogy 1864-ben is feljegyezték *(123,* Árokszállás), majd Fényszaruhoz tart. 1783-ban az első katonai térképezést kisérő leírás azt mondja, hogy a kisebbik «*Tsirs Arok*» töltésén vezet az út Fényszaruból Árokszállásra *(327).* Sajnos, Bedekovich tovább nyugatra nem rajzolta meg térképét és így az árkok pontos helyét sem. *Horváth Péter* azonban 1838-ban feljegyezte: «Fényszaru szentegyháza a Kisárok felett vagyon építve *(14* — 68).

A Kisároknak a berényi határban való pontos futását még részletesebben ismerjük Bedekovichnak 1798-i berényi térképéről *(441).*

Az árkok jászsági szakaszait térképező Bedekovich munkáinak elkésült után legalább ezeket az árokszakaszokat helyesen találjuk meg *Litzner János* 1848-i *(392)* térképén. *Schediusnak* 1833-i térképén *(391)* azonban éppen olyan hibásak az árkok, mint *Lipszky* rajzán, akitől Schedius is valószínűleg vette az anyagát.

Pontosan térképezte a Csörszárkot is egy másik jász térképész, *Clementis Móric* 1855-ben *(439).* Ahol az árok Árokszállástól nyugatra másodszor keresztezte a Tekerő patakot, ott egy nagy kőhíd volt rajta és innen tovább az árok töltésén halad az Árokszállástól Csány felé vezető pesti út.

A Csörszároknak tehát éppen úgy, mint a Kisároknak pontosan ismerjük jászsági szakaszait, a fenti régi térképek nyomán. Ezt a két árkot a Jászságban magam is végigjártam és még sok részletét felismerhetőleg megtaláltam, amint azt később leírom.

Hogy a Csörszárkot melyik nép építette, az tulajdonképen nem közvetlenül földrajzi kérdés, csupán azáltal lesz azzá, hogy ezzel egyszersmind felvetődik az a probléma is, hogy mikor építették az árkokat. Ez pedig igen lényeges a mi szempontunkból is, mert az árkok kora és a mai vízrendszerrel való kapcsolata egymással összefüggő problémák. Előre is le kell szögeznünk, hogy a Csörszárok építőnek kiléte ma is nyilt kérdés, bár igen régen és nagyon sokan foglalkoztak már vele.

A hazai irodalomban erről az árokról az első feltevés tulajdonképen *Anonymustól* való, aki azt mondván, hogy az árok neve a honfoglaláskori Kurzan magyar vezértől származik, az árok építését is a magyaroknak tulajdonítja. Egyúttal azt is hozzáteszi, hogy ennek a vezérnek Árpád valami erősséget adott népe védelmére, amelynek legfőbb erődje Berény vo't, amely a kisebbik ároktól délre félóránvira fekszik (Caput 46.). Anonymus helyismeretének pontossága ebben az esetben valóban meglepő, mert Berény valóban délre esik a Kisároktól, kb. 5 km távolságra.

Székely István 1558-ban tulajdonképen nem beszél készítőinek nemzetiségéről, csak Etele előtti időkre teszi az árok keletkezését *(263* — 139).

A Csörszárok felhányóinak nyomozásában még a honfoglalás előtti időkre kell visszamennünk, mert az avaroktól való származás gondolata már ekkor keletkezett. *Aventinus* ugyanis leírva az avargyűrűket, hozzáteszi, hogy ezeket Nagy Károly elfoglalta, a földdel egyenlővé tette; de ez a megjegyzés csak a Duna jobb partján lévő avargyűrűkre vonatkozhatik. Fontos azonban a mi Csörszárkunkra nézve, ahogy feljegyzését folytatja: «*Thudun a Dunán túl* (itt a Duna balpartja értendő!) *azon a vidéken uralkodott, ahol Ptolemeus a jazygok lakóhelyét mondotta s ezen vidék főhelye Bormanon volt* (ezt Horváth Péter Berénnyel azonosítja). *Thudun székhelye nem volt messze Agritól*». *(3* — 200).

A Csörszárok avar származását először *Timon Sámuel (274)* fejti ki 1734-ben ismeretlen forrásból, hiszen a 3 évvel később kelt Mikovinyi-féle térképen még «*Aggeres antiqui Romani*» néven szerepelnek. Szerinte az árkokat *Curs* építtette, aki az avarok második khánja volt.

Aventinus nyomán írja *Pethő Gergely* 1660-ban kelt krónikájában, hogy Berény avar erőd volt, mert két nagy árok, az 579-ben itt élt *Kurs* király árka és a kisebbik, a Fényszarutól a Tiszához vezető árok vette körül. «*Lakott akkor Thudun egy sáncos palánkban ottan, holott most Jászberény vagyon*» *(247)*.

Tomka-Szászky 1781-ben ezen árkokat földrajzában *avar*gyűrűknek tartja *(275)*.

A 18. század végén *Katona István (211)* az árkot azon *Csörsz* nevű magyar vitéztől származtatja, aki Árpád idejében Csörsz-várat is építette, de ennek helye ismeretlen. Tehát Anonymus feltevésére tér vissza.

Horváth Péter 1801-ben *(3* — 200) az avar származás mellett van.

Budai Ezsaiás 1811-ben *(149* — 32) szintén ismét az avar származás mellett foglal állást.

1814-ben *Décsy Antal (5* — 11) új feltevéssel jön: «*Laktak a chazárok ottan, ahol az a nagy határárok vagyon Árokszállás mellett és a Tisza folytában, mellyett Csörsz ároknak neveznek.*»

Fényes Elek 1836-ban valószínűnek mondja, hogy az avaroktól származik mindkét árok *(163* — 130).

Horváth Péter 1838-ban kiadott bővített munkájában *(14* — 59) nem változtatja meg véleményét, amelyet 1801-ben adott, de hozzáteszi ahhoz a következőket: «*Hogy ezek az árkok valaha nem várhelyet szolgáltak, onnan vélhető, mivel közel hozzájok bizonyos halmok vannak, melyek Tatár hányásoknak neveztetnek, a Jász Felső Szent Györgyi határnál pedig Tábor hegyének.*»

Palugyay Imre 1854-ben hihetőleg az avarok sáncolásainak mondja mindkét árkot *(19* — 63).

Hőke Lajos 1857-ben új elméletet állít az eddigi avar és magyar származás mellé *(192)*, azt mondván, hogy valószínűleg rómaiak hányatták, de talán később az avaroknak is védelmére szolgált. Valószínűleg a 3. század végén készíttette Probus császár, talán 280-ban, aki a Felső-Duna és a Rajna közti árkokat is hányatta. Hőke az árkokat az alföldi lakosságnak a hegyi lakókkal szemben való védekező berendezkedésének gondolja, amit az bizonyítana, hogy párhuzamosak a hegyvidékekkel és hogy az árkok földje nem a hegységek felőli oldalra, hanem a belső partra van kihányva töltésnek. Hőke ezen utóbbi megfigyelése a jászsági árkoknál is megfelel a tényeknek.

Römer Flóris 1866-ban az avar származás felé hajlik és a római sáncoknál nagyobb építményeknek tartja *(258* — 80).

Gyárfás szerint azon avar erődítmények egyik részlete, amelyek hazánkban Csörszárok, Kisárok, Balás árka, Ördög árka, Avarárok, Honárok, Ördögútja, Ördögbarázda, Kakasbarázda, Rabsonné útja, Papok sánca, Attila útja, Tündérek útja, Szépasszonyok útja, Trajan fala, Római sánc néven ismeretesek és különböző mondákkal kapcsolatosak. Ezeket az avarok felhasználták erődítéseknek, de hogy kik építették azokat, nem lehet tudni *(30* — II. 561). Más helyen Gyárfás azt mondja, hogy semmiesetre sem rómaiak csinálták, hanem az itt felváltva lakott nomád népek egyike vagy másika, s mivel hiányzik belőlük bizonyos rendszer, talán nem is egyidőben s nem ugyanazon nép által készültek. Céljuk az lehetett, hogy hadjárataik alatt otthon maradt családjaik és nyájaik könnyebben megvédhetők legyenek az esetleges támadások ellen. Kifejezi azt a véleményét is,

hogy a Jászságban a Tápió, Zagyva, Tarna, Tisza és az erdős Mátra előnyeinek kihasználásával a két majdnem párhuzamos árok tényleg jó védelem lehetett egy királyi lakhely számára. Lehetséges tehát szerinte, hogy valóban még a hunnok készítették és az avarok csak megújították *(30* — I. 583).

Könyöki József 1906-ban azt mondja, hogy sokan a jazygoknak is tulajdonítják az árok felhányását *(217* — 68, 71).

Hild Viktor ismét visszatér a római származás gondolata mellé és azt hiszi, hogy útnak használták a töltéseket a 2—3. századokban Transacquincumból Dáciába *(93* — 33). Ha Hild Viktornak abban nincs is igaza, hogy a rómaiak készítették, az azonban igen helyes megfigyelés, hogy talán útnak használták már az ősidőkben is, hiszen egyik-másik szakaszukon valóban találunk utakat, amint fentebb kimutattam; a Kisárok Apáti fölötti töltésén ma vasút megy, a Csörszárok Árokszállástól nyugatra eső szakaszán pedig a régi pesti út vezetett.

Hogy az árkok kevésbbé voltak lényegesek, mint inkább a belőlük felhányt töltések, arra a gondolatra *Karácsonyi János* is hajlik, aki azt mondja, hogy a Bajától kiinduló Ördögárok tulajdonképen útnak használt töltés volt és az avarok készítették *(208* — I. 13).

Áttekintve a történészeknek az itteni árkokról való felfogását, azt látjuk, hogy a legfontosabb vélemények az avar származás, a magyar származás, a hun származás, a kazár származás, a római származás, a jazyg származás között oszlanak meg. Annyit jelent ez, hogy minden hosszabb ideig itt élő néptől való származás mellett vannak vélemények. Ezek nagyrésze azonban alig indokolt. Végeredményben a legtöbb felfogás az avar származás mellett van, aminek egyetlen történelmi forrása Aventinus. Ezt vallják Timon, Pethő, Tomka-Szászky, Horváth Péter, Budai, Fényes, Palugyay, Römer. A magyarok által felhányt műveknek először Anonymus, utána pedig Katona István mondja. Római származás gondolata mellett köti le magát Mikovinyi, Hőke és Hild. Gyárfás a hunokra gondol, jazygokra gyanakszik Könyöki és a kazárokra Décsy.

Történelmi alapja tulajdonképen egyiknek sincsen. Tehát történelmi módszerrel a kérdés meg sem oldható. Kísérjük meg ennélfogva földrajzi módszerekkel hozzáférkőzni a problémához, s ha nem is tudjuk végleg eldönteni, hogy mikor és melyik nép készítette, de amit megállapíthatunk róla, az pozitív bizonyítékok alapján és nemcsak véleményeken fog nyugodni.

Közelebb jön a földrajzi tényekhez *Tagányi Károly*, aki azt mondja, hogy a gyepüvonalba eső Csörszárok alighanem *gyepüárok* volt *(172* — IX. 255). Ez kétségtelen. Még pedig többszörös gyepüvonallal van itt dolgunk. *Bartalos* az egyik árokvonalat, a Kisárkot, a síkságon vonja meg s ezt egy helyen az eltűnt Kemej besenyő megye keleti határának tartja *(55)*, a másodikat, a Csörszárkot, a síkság peremén, a harmadikat, az általa Felsőkisároknak nevezett árkot pedig már az erdős hegyvidékben mutatja ki *(132)*. Ez már is kizárja azt az egészen helytelen véleményt, amit egy földrajzi vizsgálatból egészen hibásan vontak le, hogy itt öntözőcsatornával van dolgunk. *Kozma Béla (216)* a következőket mondja: «*A Mátra és Bükk-hegység lábainál a törmelékkúpok egész sorozatát találjuk. Ezeken már a bronzkorban mesterséges öntözés volt. Ennek maradványa bizonyosan a Csörszárka is. Ez a kor az alluvium elejére tehető, amikor is a klíma harmadik ingadozása állt be*». Ez már csak azért is lehetetlen és semmi alapja sincsen, mert pl. hogyan magyarázható meg ezen az alapon a Bartalos-féle Felsőkisárok?

Vegyük tehát komolyabb földrajzi vizsgálatok alá a Csörszárkot.

A Csörszárkot Árokszállás határának nyugati végétől a Zaránk-Nagyfüged

és Zsadány közé eső szakaszán végigvizsgáltam. Az árok Árokszállás határának nyugati részében a Szarvággyal való kereszteződésénél még egészen jól megfigyelhető volt 1932-ben. Az árok szélessége akkor itt kb. 3 m-re volt tehető átlagosan, az árok feneke és a töltése teteje közti szintkülönbség pedig már volt nem több 2·5 m-nél, annyira betelett az árok. Bódis János 92 éves árokszállási öreg jász elbeszélése szerint azonban 1855 körül még olyan mély vize volt Árokszállás határában, hogy lovakat is úsztattak benne. Ez meg is felel a tényeknek, mert hiszen hiteles feljegyzés szerint 1864-ben az árok itt helyenkint még 2—3 öl széles és 3 öl mélységű volt *(132,* Árokszállás). Ez a feljegyzés egyúttal egy néphagyományt is közöl velünk. Eszerint Csörsz, vagy Eörs vezér ásatta volna, amint elnevezése mutatja, s Csányon öletett volna meg az ásató vezér és innen vette volna Csány nevezetét.

A törmeléklejtőn az árokszállási határba északról délre tartó folyással lefutó Szarvágy vízét elfogja az árok és csak egy km-nyi benne való folyás után tud belőle ismét kiszökni; de itt egyúttal meg is változtatja addigi folyási irányát és keletnek fordulva a Tarna felé igyekszik. Az Ágó-puszta felé vezető út egy része itt az árok egykori töltésén fut egy darabig, tehát itt is felhasználták töltését útnak. A Csörszárok innen keletnek tartva egyenesen az árokszállási templomnak fut, s kétségtelen, amire különben feljegyzések is vannak, hogy ez a templom az árok egykori töltésén áll. A templom tengelye meg is felel a töltés irányának.

Mint vízrajzi probléma legérdekesebb a Csörszárok Árokszállás keleti végénél. A Gyöngyös-patak itt konzekvens folyással szalad le a törmeléklejtőn északról dél felé tartó folyással. Az említett helyen éppen derékszögben találja maga előtt a Csörszárkot. Az árok elfogja a patak vízét és a patak benne folyik tovább Visznek község keleti végéig. Ez a vízfolyás tehát *Csörsz-Gyöngyös*. Ez talán hazánk legrégebben ásott csatornája. Hogy itt tulajdonképen a Csörszárokban folyik a Gyöngyös, annak számos bizonyítékát figyelhetjük meg a helyszínen. Mindenekelőtt megtalálhatjuk a Gyöngyös további természetes folyásának nyomait a Csörszárkon túl, illetve attól délre is, mint elhagyott medret. Ez a folyási irány tökéletesen egybevág a Gyöngyös eddigi folyásának irányával. Megtalálhatjuk a Gyöngyösnek ezt az elhagyott természetes folyását még Bedekovich 1808-i térképén is *(409),* s ez a valamikori legnagyobb lejtő irányában egyenesen dél felé vezetett Dósához a Tarnába. De megtaláljuk ezt az Ős-Gyöngyöst *Patzek* 1823-ban kelt árokszállási térképén is. Ezen onnan indul el a vízfolyás, ahol a Gyöngyös beleszakad a Csörszárokba, és Nyavóka néven fut le dél felé. A régi vízfolyás megnevezése azonban alighanem hibás ezen a térképen, mert az árokszállásiak most *Dilenka* néven ismerik ezt az eret, amely a gőzmalom mellett dél felé kanyarog.

Hogy itt a Csörszárok kapja el a Gyöngyöst, azt az is bizonyítja, hogy e pataknak itt eredetileg tulajdonképen semmi természetes oka sincsen egy éles, derékszögű kanyarodóra. A Gyöngyös, hogy keleti irányú folyást vehessen, saját balparti terraszát kénytelen itt átvágni, ami lehetetlen mesterséges beavatkozás nélkül. A Dilenka mentén azonban viszont megtaláljuk a természetes terraszt, illetve helyesebben a völgy fölötti magasabb térszín-peremet, amelyet persze nem a kis szívárgó Dilenka készített, hanem a nagyobb vízű Gyöngyös. A Gyöngyös derékszögű fordulójától kezdve olyan irányban folyik, ami pontosan beleesik a Csörszárok általános irányába. Az eddig a pontig kanyargó Gyöngyös ettől kezdve feltűnő egyenes folyást vesz, medre is lényegesen szűkebb, mint feljebb, tehát még nem takaríthatta ki e mesterséges völgyét, illetve medrét. Amint a Gyöngyös belekényszerül az árokba, annak déli partját alámossa, bizonyítva, hogy déli

irányát megtartani igyekszik még most is. Sőt e ponton csak magas védtöltéssel tudják megakadályozni az árokszállásiak, hogy természetes folyási irányába ki ne törjön a folyó. Itt annyira alámossa déli partját e vízfolyás, hogy ki is kanyarodik mesterséges medréből és egy egészen rövidke szakaszon nem is folyik abban, csak azután kanyarodik bele vissza. Ezen a kis szakaszon a vízfolyás északi partja a domború part, tulajdonképen az árok helyére hordott feltöltődés, és csak valamivel lejebb jön be a patak a mesterséges árokba. (VII. tábla 13.)

Kétségtelen ezek alapján, hogy *a Gyöngyöst Árokszállás keleti végén elfogja a Csörszárok, éppen úgy, mint a községtől nyugatra a Szarvágyot, s a Gyöngyös ebben az ősi árokban folyik Visznekig.* Az árok déli partján még jól kivehetők a töltés nyomai is, mert az országút nem ezen, hanem néhány méterrel délre ezzel párhuzamosan halad.

A Csörsz-Gyöngyös Árokszállás és Visznek között erősen feltöltődött, mert a viszneki malom gátja felszorítja és itt időzni kényszeríti a vizet. Ezért itt egyáltalán nem figyelhetjük meg az árok méreteit. Ellenben a viszneki malom gátja alatti pont olyan szerencsés helyzetben van, hogy ott minden valószínűség szerint a Csörszárok eredeti méretei is elénk tárulnak. A gát ugyanis feltartván a vizet, a törmelék fölötte rakódik le, tehát a gát alatt az árok csak keveset temetődhetett be, de viszont nem is mélyülhetett, különben nem tudna a további szakaszon lefolyni a víz, mert még innen tovább is mintegy 1 km folyása van a Gyöngyösnek az árokban. Az eredeti térszínhez képest itt az árok most mintegy 3 m mélyen van bevágódva, szélessége pedig kb. 7 m. Mégis valószínű, hogy eredetileg mélyebb lehetett, mert alig mozogván benne a víz a gát alatt is, kevés lágy iszap gyülemlett fel benne.

A Gyöngyös Visznek keleti végéig marad benne az árokban. Itt derékszögű kanyarodóval hirtelen délre tör ki belőle. Itt a *Gyandaér* keresztezi az árkot, de ezt már nem tudja az árok felfogni, hanem a Gyöngyös vizét meggyarapítva, amely a falu nyugati végén már amúgyis megerősödött a *Szőlő-* vagy *Jászérrel*, egyesült erővel kitörnek dél felé, éppen olyan hirtelen, mint amilyen váratlanul kapta el az árok a Gyöngyöst Árokszállásnál. A Gyöngyös itt délre fordulva elhagyja az árkot és ismét természetes mederben folyik; de ez nem az ő eredeti medre, hanem a Gyandáé. Innét kezdve az addig rendkívül lassú folyású Gyöngyös egyszerre megélénkül, mert erősebb esésű mederbe sikerült jutnia. A viszneki templom alatt már elég gyors folyású patakot látunk. (VII. tábla 14.)

A Csörszárok déli partján már csak nyomai figyelhetők meg az egykori hatalmas töltésnek itt, Visznek mellett. Úgy látszik, hogy e község főutcájának északi ház-sora erre épült.

Visznek község keleti végénél, ahol kitör az árokból a Gyöngyös, kb. 200 m hosszúságban egyszerre megszakad az árok, s nyomai sem fedezhetők fel ezen a darabon. Itt kétféle eset lehetséges. Talán a Gyandaér pusztította el az árkot s szinte tavi lerakodással töltötte fel ezt a helyet, úgyhogy az árok nyomai is elenyésztek. De méginkább lehetséges az az eset, hogy itt, ezen a rövid szakaszon nem is volt kiépítve az árok, hanem kapuja lehetett itt, amire ez a vízzel körülvett hely igen alkalmasnak látszik, mert a Csörsz-Gyöngyös, a Gyöngyös és a Gyanda három oldalról folyják körül.

A Csörszároknak a Gyandával való kereszteződése után szépen kivehetőleg folytatódik kelet felé az árok. Szélessége itt kb. 7—8 m, de már erősen betemetődött. Töltését legtöbb helyen útnak használják, ezért erősen lekopott; mai magassága tehát nem jellemző az eredetire. Zsadányig egyenesen húzódik az árok, de az itteni vízszabályozások már erősen megváltoztatták az eredeti helyzetet. A Majzik-

tanya és Zsadány között a Tarna is benne folyik, azt éppen úgy elfogván, mint előbb a Gyöngyöst. Csakhogy amíg a Gyöngyöst déli irányú folyásából keletre kényszerítette, a Tarnát a déli folyási irányból nyugatra terelte.

A Tarna hol benne halad az árokban, hol meg kiszalad belőle. A Csörszárok tehát Zsadány környékén teljesen megváltoztatta az eredeti vízfolyásokat és olyan bonyolult vízrajzi helyzetet teremtett, aminek az eredménye e vidék rendkívül nagy mértékű elmocsarasodása. Ezt, amint már említettük, az is előmozdította, hogy a szentandrási magasabb homoktérszin is segített itt a Tarnát nyugat felé terelni.

A Csörszárok tehát a Jászság fölött a törmeléklejtőn keresztbe huzatván, a lejtőn lefutó konzekvens vízfolyásokat kivétel nélkül kitérítette irányukból. Ahol az árokba futott patakok erősebb lejtőt találtak az árokban, ott elhagyták az eddigi déli irányú folyásukat és az árokban szaladtak mindaddig, amíg ismét olyan helyre nem találtak, ahol már kisebb volt az árok lejtése, mint a törmeléklejtőnek dél felé való esése. Ezeken a helyeken azután ismét kitörtek belőle. Igy adódott az a különös helyzet, hogy *több patak a Csörszároktól dél felé eső szakaszon most egy más patak medrében folyik, mint az árok készítése előtt.* A Gyöngyös a Gyanda medrében, a Tarnának a Csörszárokból kitörő ága a Benevíz medrében. De lássuk erre vonatkozó bizonyítékainkat.

Árokszállástól nyugatra a Szarvágy belejutván az árokba egy olyan szakaszon folyik benne, amelynek esése 0·06% és ott hagyja el az árkot, ahol az árok továbbra is ezt az esést tartja, de a kitörő Szarvágy 0·13% esésre tesz szert. A Gyöngyös, mielőtt eléri a Csörszárkot, Árokszállás fölött 0·12% eséssel fut; belejutván az árokba, a Gyandaérig benne fut, mert abban 0·06% esést kap, ott azonban kitör belőle, mert a felhasznált Gyanda-mederben 0·20% esésre tehet szert. Ez a terep legmélyebb pontja is, az árok mentén 98 m, s ettől tovább keletre ismét emelkedik az árok.

Nézzük most az árok keleti szakaszát a Tarnával való kapcsolatában. Erdőtelektől valamivel nyugatra eléri az árokmenti terep a legmagasabb pontját, 122 m-t. Az árok ezen szakasza száraz, nem folyik benne víz. Ahol a Kompolt felől déli irányba lefutó Tarna az árkot keresztezi, nem szalad bele az árokba, mert annak esése nyugat felé csak 0·10%, míg a Tarna továbbra is megtartva déli irányát, ugyanilyen esés mellett haladhatott tovább természetes medrében is. Tarnabodtól keletre a Bábi-pusztánál azonban a Tarna beleszalad az árokba; lehetséges hogy mesterségesen is segítettek abba beleterelni, vagy talán csak a beleszaladt víz könnyebb befolyását segítették elő egy régi gáttal; elég az hozzá, hogy itt a Tarna mint *Csörsz-Tarna* szívesen marad az árokban, mert annak mentén a terep esése 0·14%, míg a természetes meder mentén a terep esése csak 0·06—0·09%. Zsadánynál a Csörsz-Tarna vizének egy része kitörni igyekszik az árokból és leszalad Tarnaméra felé, s lett belőle a későbbi Holttarna. Itt gátat is emeltek a kitörő víz elé, a már említett Vidék-gátját. A kitörő ág mentén a terep esése 0·10%, míg az árok mentén a terep esése 0·09%. Itt tehát valószínűleg eredetileg is megoszlott a Tarna vize az árok és a régi természetes meder között, mert déli irányban éppen olyan mértékben ereszkedik a lejtő, mint nyugat felé. Ezért itt egy egészen bizonytalan vízrajzi helyzet alakult ki.

A Csörszárok tehát jelenleg egy pont felé irányítja a *Csörsz-Gyöngyöst* és a *Csörsz-Tarnát*, a Visznek és Zaránk közti mélyponthoz. Kérdés azonban, hogyha az árok erre képes, mert a terep így lejt, miért nem futottak az egykor déli irányú vízfolyások is ebbe a mai irányba? Vajjon az árok vitte el őket, csak azért, mert árok, s nem azért, hogy az eredeti lejtés módosult így? Kétségtelen, hogy *ez a*

helyzet csak az árok megásása után alakulhatott ki, mert ha előbb is úgy lejtett volna a terep, ahogyan ma, a vizek maguktól is a mai irányt vették volna fel. Hogy azonban az ősmedreket megtaláljuk az ároktól délre is, az azt bizonyítja, hogy egykor abban az irányban volt legerősebb a lejtés. Tehát megint arra az eredményre kell jutnunk, hogy *itt az árok megásása után módosultak a lejtési viszonyok, azaz a Jászság középvonalának már többször említett süllyedése a történelmi időkön belül is annyira előrehaladt, hogy a Csörszárok kihányása óta a folyók meg tudták változtatni eredeti folyási irányukat és több szakaszukon idegen mederbe szaladtak.*

Esetleg arra is lehetne gondolnunk, hogy gátakkal mesterségesen terelték bele az árokba a folyókat, hogy malomvizeket kapjanak. Zsadánynál ez valóban lehetséges is. Lehetetlen feltennünk azonban a Gyöngyösnek a Csörszbe való mesterséges beleszorítását. A jászoknak ezek a vizek rendkívül nagy értékei voltak a multban, egész gazdaságuk ,életmódjuk ehhez való volt. Teljesen lehetetlen tehát azt feltételeznünk, hogy az árokszállásiak a maguk határából kiengedjenek egy olyan szép élővizet, mint a Gyöngyös és saját községük végén vont gáttal megengedjék átterelni a nem jász Visznek felé.

A Csörsz-Gyöngyös és a Csörsz-Tarna kialakulását tehát okvetlenül természetes folyamatnak kell tartanunk. Sőt arra is vannak térképi adataink, hogy két század előtt még a természetes, eredeti medrekben is voltak élővízfolyások. *Mikovinyi* 1737-i térképén *(405)* még áttör a Gyöngyös a Csörszárkon és attól dél felé kanyarog be a Tarnába. A Tarna sem szalad bele a Csörszárokba, hanem természetes folyását követi. A valamivel később kelt másik térképen *(406)* már nem rajzolja ki a Gyöngyöst az árkon túl, hanem benne vezeti majdnem Visznekig és a mai kitörési helynél előbb, a Szőlőérrel való találkozása táján lép ki a Csörsz-Gyöngyös az árokból. Még *Balla* 1792-i térképén is *(388)* áttörnek ezek a folyók az árkon. Viszont a jászok lecsapoló munkálatairól igen pontos feljegyzéseink vannak már a 18. századból is és sehol semmi nyoma annak, hogy Árokszállásnál a Gyöngyösön valami mesterséges elgátolást csináltak volna. Ennek különben a terepen sincs nyoma.

Végül nem utolsó sorban számbajövő érv amellett, hogy a Gyöngyöst nem mesterségesen terelték a Csörszárokba, a következő. Ha a nép gáttal terelte volna bele a Gyöngyöst az árokba, úgy e patak régi folyását Holtgyöngyösnek nevezné, ahogy hasonlóan nevezi a Holttarnát. Ellenben a tény az, hogy az árokban való folyást és az onnan a Gyanda egykori medrébe lépő folyót nevezi Gyöngyösnek, a Gyöngyös régi folyását pedig Dilenkának. Pedig a nép igen konzervatív a helynevek megőrzésében. Tehát igen régen, a nép emlékezete előtti, bizonyára még a jászok letelepülését megelőző időben került be a Gyöngyös az árokba.

A régi medrek elhagyása és a Csörsz-Gyöngyösnek és Csörsz-Tarnának kialakulása tehát minden valószínűség szerint természetes folyamat volt.

Ezek után könnyű lesz arra is reámutatni, hogy a Csörszárok, el is tekintve a tőle északra a hegység oldalában húzódó Felsőkisároktól, semmiképen sem lehetett valamikor öntözőcsatorna. *Cholnoky Jenő* erre vonatkozólag a következőket írja : «*Az egész Mátra-Bükk-alji lejtőséget behálózza a Csörszárka, ez az ázsiai típusú régi öntöző csatornarendszer*» *(156—90)*. A csatornát csak a tőle délre, lefelé eső területen lehetett volna öntözésre használni. Rekonstruált vízrajzi térképünk azonban mindennél világosabban vallja, hogy ezen a majdnem teljesen vízfenékké vált területen valóban nem kellett öntözni. Megengedve, hogy az alluvium elején, a klíma egyik száraz periodusában mégis szükség lett volna itt öntözőcsatornára, kérdeznünk kell, hogyan lehet feltételeznünk, hogy akkor itt már olyan sűrű földművelő lakosság élt volna, amelynek a hegység alatti lejtőn akkor is minden

bizonnyal lefutott vizek mellett még ekkora öntözőcsatornára lett volna szüksége? A Csörszárok jászsági szakaszának hosszmetszete kétségtelenül azt bizonyítja, hogy ennek az ároknak egyik irányban sincsen egységes lejtése, hanem a hullámos terepet követi, tehát a víznek egy bizonyos határozott irányban való vezetésére sehogyan sem alkalmas, s éppen a terep leginkább elvizenyősödött tájára, a Tarna mocsaraiba viszi a folyókat.

Az ázsiai öntözőcsatornák a törmeléklejtőkön legyezőszerűleg ágaznak széjjel. Ez a csatorna ezzel szemben keresztben fut a törmeléklejtőn. De így talán feltételezni lehet, hogy a fölötte levő öntözött területekről vezette le a csurgalékvizeket, tehát övcsatorna volt. Ezzel szembeállítható az az ellenvetés, hogy lehetetlen feltételeznünk a történelem hajnalán olyan kiterjedt öntözést a csatorna felett is, hogy a Dunától a Tiszáig vonuló óriási csatorna lett volna szükséges a csurgalékvizek levezetésére. A terepviszonyok különben sem megfelelők arra, hogy ez a csatorna egy irányban levezesse a csurgalékvizeket. Talán a csatorna felett helyenkint lehetett kisebb bronzkori öntözőmű, de éppen elég folyó volt, amely ennek vizét levezesse, erre nem kellett volna ilyen óriási mű. Az lehetséges, hogy a Csörszároktól északra a Bartalos által is kinyomozott észak-déli irányú árkok talán egy-egy ilyen öntözőmű részletei lehettek.

Ha az egész nagy árokrendszert vesszük szemügyre, szintén erre az eredményre juthatunk. Még ha a Csörszárkot el is fogadnók, mint a csurgalékvizeket levezető övcsatornát, a Kisárokra ezt már semmiképen sem lehetne reáerőszakolni. Hiszen éppen a két árok közti rendkívül elmocsarasodott területen már igazán nem lehetett szó öntözésről. Azután meg a Csörszároknak a Tiszán túl való folytatása semmiképen sem illik bele egy ilyen öntözőrendszerbe, valamint a Bajától kiinduló árok sem.

Éppen így nem lehetett a Csörszárok lecsapoló csatorna sem, hiszen csak helyenkint tudta elfogni a folyóvizeket, amint azt fentebb kimutattuk. Aztán meg a mocsárvilág fölött és nem alatta vonul el, s lejtése sem egyenletes, hogy a vizeket egyirányba terelhette volna.

Inkább lehetséges az, hogy nem egyszerre és nem azonos rendeltetéssel készült az egész árokrendszer. Talán vannak benne öntöző szakaszok, lecsapoló szakaszok, de *a legtöbb szakasznak bizonyára védelmi céljai voltak.* Lehetséges, hogy a lejtő irányában futó Bartalos-féle árkok öntözésre szolgáltak, míg esetleg a lejtőn keresztbevont hatalmas árok éppen ezen öntözött, vagy természetes vizekben való gazdagsága miatt termékenyebb tájaknak a védelmi vonala volt. Az a tény, hogy a Csörszároknak déli oldalán volt a töltés, arra mutat, hogy a Csörsz- és a Kisárok közti területet védte. De ezen a területen belül, mint láttuk, annyi volt a víz, hogy sohasem kellett öntözni, hanem vagy a természetes talajvízzel való termelés gazdag területe volt, — ami szintén nehezen képzelhető el, mert túlvizenyős volt — vagy pedig, ami a legvalószínűbb, pompás rétségeiben voltak olyan kövér legelők, hogy egy állattenyésztő nép ezt védte az erdőlakókkal szemben az árkok segítségével.

Bár a Csörszárok kihányásának célját földrajzi vizsgálatokkal sem tudjuk ma már eldönteni, azt mégis a valószínűségnek megfelelőleg állíthatjuk, hogy a maga egészében sem öntöző, sem lecsapoló mű nem lehetett, hanem elsősorban védelmi céljai voltak eredetileg.

Mint láttuk, keletkezésének idejére sem tud a történelem egyetlen támpontot sem adni. A földrajzi vizsgálatok talán ezt a kérdést is megvilágíthatják némileg.

Nagyfüged és Zsadány között az árok fölötti terület rendkívül mocsaras ter-

mészetű. Mocsárba pedig még védelmi célból sem áshattak árkot. Azt kell tehát feltételeznünk, hogy amikor a Csörszárok készült, ez a vidék nem volt annyira mocsaras, mint ahogy azt a 18. század végének térképei mutatják *(409)*. Tehát a csatorna kiásása óta kellett e vidéknek annyira megsüllyednie, hogy a vizek ott megrekedjenek. Ha a Duna-Tisza köze ezen északi felének, ahol a Csörszárok végig vonul, szintváltozásait egészen abszurd mértékben elfogadnánk, úgy lehetséges volna elképzelnünk egy olyan állapotot, amikor valóban a Dunából a Tiszába vezethette az árok a vizet és így csakugyan öntözőcsatorna lett volna. Ez azonban képtelenség, s még annak feltételezése is szükséges hozzá, hogy a Jászság két oldalán lévő magasabb homokterületeket is csak a bronzkor óta halmozta fel a szél.

Ha azonban a lehetőségeken belül maradunk, elfogadható valószínűségekre is juthatunk.

Kimutattuk, hogy az újabb mérések a szintezési alappontoknak 40 év alatt bizonyos süllyedését bizonyították be a Jászság területén is. A legerősebb süllyedés görbéje Vámosgyörktől Jákóhalma felé kanyarodva Alsószentgyörgyön át vezet Szolnoknak. Valóban ez az itteni összes folyóvizeknek is az újabb folyási iránya. E süllyedési görbe nyugati oldalán a Csörszárok nyugatról keletre, keleti oldalán viszont keletről nyugatra lejt. Igy foghatta el a Szarvágyat és Gyöngyöst egyik, a Tarnát másik irányból. Már most meg kell gondolnunk a következőket.

A szintezési alappontok süllyedését a Jászság fölött a Hatvan—Kálkápolna közti vasút mentén mérték. Ettől csak pár km-rel van délre a párhuzamosan vonuló Csörszárok. Ezen vasúti vonaltól délfelé azonban a süllyedés még fokozottabb, tehát az árok mentén is legalább annyi, mint a vasúti vonal mentén. De vegyük csak a vasúti vonal menti süllyedés mértékét irányadóul az árokra is, hiszen úgyis csak hozzávetőleges adatokat remélhetünk ; egyrészt, mivel a mérésekben bizonyára van mérési hiba is, másrészt mivel a bizony már elég régi katonai felvételi térképek, amelyeken egyedül állanak rendelkezésünkre a Jászság területéről magasság pontok, meglehetősen elavultak, tehát szintén csak hozzávetőleges adataik vannak.

Már most tételezzük fel, hogy az árok készítése idején a Gyöngyös, Tarna stb. folyók nem futottak még bele az árokba, hanem keresztezték és megtartották déli irányukat. Ezt feltételezni pedig van jogunk, hiszen ha a Gyöngyös legalább egy évezred előtt, — amelyen belül aligha készült az árok, legalább ezt senki sem állítja — tehát ha a Gyöngyös folyása már egy évezered előtt elhagyta volna régi medrét az ároktól délre, aligha volna e meder a terepen annyira felismerhető, hogy még egy század előtt is pontosan térképezni lehetett, hanem régen kiegyenlítődött volna. Másrészt ha már az árok ásása idején jobban lejtett volna a terep a mai vízfolyások irányába, Visznek felé, mint dé re, úgy a Gyöngyös és Tarna már természetes folyásukat is arra vették volna akkor és a Visznek és Zaránk közötti terepet annyira elmocsarasították volna, hogy aligha lehetett volna ott olyan szabályos, egyenes árkot ásni, mint aminő a Csörszárok. Tehát valószínűséggel lehet feltennünk, hogy *az árok ásása idején, és talán még sokkal később is, a Gyöngyös keresztezte az árkot és nem vezette el e folyót a Csörszárok.* Ebből a feltételből kiindulva lássuk most a következőket.

A Dilenkának, vagyis a Gyöngyös régi folyásának mentén a terep most 3500 m-en kb. 2000 mm-t esik, tehát azon a 3 km-en, amelyen a Csörszárok menti terep a keresztezési ponttól szintén 2000 mm-t esik, átlag 1700 mm-t. A terep az ároktól északra, vele párhuzamosan úgy süllyedt 40 év alatt, hogy az a süllyedés a 10. sz. vasúti őrháznál 48 mm-t, Vámosgyörknél pedig 77 mm-t teszi ki 8 km

szakaszon. A süllyedési különbség tehát e szakasz két végpontja között 29 mm, amiből a Csörsz-Gyöngyös 3 km hosszának megfelelő szakaszra 10 mm jut.

Hogy mennyit süllyedt a Csörszárok és Gyöngyös találkozási pontja, az közömbös, mert ez a déli irányra nézve is, a keletire nézve is azonos. Az árok keleti irányban való süllyedésének tehát le kellett győznie 300 mm-t, hogy elfoghassa a folyót, mert mint láttuk, ennyivel nagyobb most a terep lejtése az árok mentén azonos hosszúságú szakaszon, mint a Gyöngyös régi, déli irányú medre mentén.

Már most csak az a kérdés, hogy ha Csörsz-Gyöngyös nyugati és keleti végpontja között 40 év alatt 10 mm süllyedési differencia állott elő, a legyőzendő 300 mm differencia mennyi idő alatt alakult ki ? A számítás 1200 évet ad. Ha tehát az árok megásása idején még nem lejtett e ponttól kelet felé erősebben, mint a Gyöngyös régi medre dél felé, vagyis a Gyöngyös még dél felé folyt, úgy az árok ezelőtt kb. 1200 évvel készülhetett el, vagyis Kr. u. 730 körül. Ebben az időben pedig a terület az avarok birtokában volt.

E számítás természetesen nem tarthat számot feltétlen megbízhatóságra, mert számos hibaforrása is van. A fent már említetteken kívül, és annak feltételezésén kívül, hogy az árok készítésekor még nem vezette el a Gyöngyöst, azt is feltételeznünk kellett, hogy a süllyedés e területen egyenletes volt 1200 év óta. Azt mégsem lehet valószínűnek vennünk, hogy az Alföld süllyedése történelmi időkön belül fokozódott volna, hiszen a mostani geológiai időszakban inkább nyugalom látszik beállani. Ha a süllyedés üteme fokozódott volna az árok készítése idejétől, úgy kevesebb idő telhetett el elkészülte óta, de viszont ekkor már beleeshetne a magyar történelem időszakába, holott ennek semmi valószínűsége sincsen. Ha viszont az árok elkészülte óta a süllyedés üteme csökkent volna, úgy előbbre kell tennünk az árok kiásását. Az is lehetséges, hogy a süllyedési differenciák az Alföld egyes pontjain egymáshoz képest eltolódtak volna, stb., stb.

Mindezek ellenére a fenti módszer legalább is ahhoz nyujt bizonyos támpontokat, hogy *az árok történelmi időkön belül készülhetett* és nem szükséges feltennünk, hogy olyan ősi, amikor még egy szárazabb klima miatt öntözőárkot kellett ide húzni.

De még egy másik földrajzi oldalról is megvilágíthatjuk a Csörszárok problémáját.

Ha az alföldi árkokat térképre vezetjük, fel fog tűnni, hogy a legnagyobb árkok között bizonyos rendszeresség mutatkozik. A jászsági és Jászság fölötti hármas árokrendszer a Duna váci könyökétől indulva ki, az Alföld északi peremén fut végig a Tiszáig. Folytatódik az árok a Tiszántúl Fejértó, Debrecen, Nagyléta, Arad felé. Ehhez csatlakozik az a másik árok, amely Bajától indul ki és azután átlépve a Tiszát, az Alföld keleti peremén éri el az előző árokrendszert. A Dunántúl viszont nem tudunk ilyen hatalmas árkokról. Egy olyan népnek kellett tehát készíteni ezt védelmi vonalul, amelynek a Dunántúlon és az árokkal az Alföld ehhez csatolt középső részén volt birodalma központja. Ez pedig elsősorban az avarok itteni elhelyezkedésének felel meg. Mindenesetre feltűnik az is, hogy a dunántúli és csallóközi ismert avargyűrűk leszámításával az alföldi avargyűrűk mindegyike belül volt ezen az árokrendszeren.

Végül mint láttuk, ezen árkok avar származását már Aventinus is felvetette, és az a magyar köztudatba is átjutott, hogy azután mondai elemmé váljék ; de éppen így nem lehetne-e arra is gondolni, hogy inkább *egy ősi néphagyománnyal* van dolgunk, ez őrizte meg számunkra az árkok avar származását ? Nem valószínű, hogy a nép által sok helyen használt avar árok elnevezés a historikusokon keresztül ment volna át a népbe.

Magának a jász népnek közvetlenül semmi köze sem volt a Csörszárokhoz. De ez az árok közvetve mégis igen fontos elemévé vált e táj életének. Mint láttuk, igen lényegesen megváltoztatta vízrajzi képét, egyes területeket elvizenyősített, folyókat lefejezett, eredeti medrükből elterelt. Az emberi település számára is nyujtott bizonyos előnyöket. Árokszállás magva az árok magas töltésére települt, éppen úgy mint Fényszaru a Kisárokra. Ahol az árkokat folyóvizek keresztezték, oda is emberi telepek rögzítődtek, Fényszaru a Kisárok és a Zagyva, Árokszállás a Csörszárok és a Gyöngyös, Visznek (nem jász falu) a Csörszárok és a Gyanda keresztezéséhez. De felhasználta a nép az árkok töltését utaknak is. A Csörszárok tehát a Kisárokkal együtt szerves részévé lett a Jászság természeti jelenségeinek éppen úgy, mint emberi életének is.

C) A Jászsági folyóvizek élete.

A jászsági folyók életére, helyváltozásaira, a terepbe való bevágódásra, helyenkinti elmocsarasodására talán sokkal több körülmény volt befolyással, mint az Alföld sok más részén. Az eredeti lejtőviszonyok itt alaposan megváltoztak, s ezeken kívül az állandóan folyó süllyedés, a Jászság alatt átvonuló törésvonalak, a két oldalról is előrenyomuló homok, az ember által vont árokrendszerek, a Tisza árvizének ebbe az itt számára még elkülönült területbe való időnkinti betörései, azután a 18. századtól kezdve a céltudatos vízimunkálatok, együtt egy nagyon bonyolult vízrajzot hoztak létre.

Az itteni helyi süllyedés megszüntette a Mátra alatti törmelék egyenletes lejtését dél felé és ennek a törmeléklejtőnek a Jászság fölötti részébe a közepe táján egy kis medencét rogyasztott bele. Ez az oka annak, hogy a hegylábáról lefutó vizek a Jászság fölött elveszítik északról délre irányuló folyásukat és a nyugati peremről délkelet, a keleti peremről délnyugat felé szaladnak le a berénykörnyéki süllyedékbe.

Ebbe a süllyedékbe alighanem több irányból is befutnak a szilárd földkéreg helyi törésének vonalai. Feltűnő a Galga erősen északnyugatnyugat-délkeletkeleti iránya, amit azután a Zagyva is felvesz Berényig, majd ezentúl meg a Holttarna egyik szakasza megy benne. Ez tehát egy nagyobb törésvonalat sejttet, amely a Tiszáig vezethet. A Jászságon északnyugatról délkeletre húzott legerősebb süllyedés vonalának mentében a Gyöngyös-Tarna-Zagyva halad le Szolnokig. Ez a vonal tehát ívesen, kissé keletre kihajolva vezet át a Jászságon és minden valószínűség szerint a legerősebb törésvonalat sejtteti. Éppen így alighanem szintén egy nagyobb törésvonal mentén szalad be a Tarna is a Jászságba onnan kezdve, ahol Tarnabodnál hirtelen délnyugatra fordul. Végül nincsen kizárva az sem, hogy a Tápió vonalában szintén egy kisebb törésvonal rejtőzik a mélységben.

A három első nagyobb törésvonal Berénytől keletre, Jákóhalma táján keresztezi egymást. Itt van a legerősebb süllyedés és itt van a rengések fészke, de itt van egyúttal a Jászság vízrajzi központja is.

Mármost, ha a jászsági folyóvizek, amint láttuk, nagyrészt elhagyták régi folyásukat és az eredeti lejtési viszonyok megváltoztak, úgy a berényi horpadásba beterelődött vizeknek bizonyos küzdelmet kellett folytatniok azért, hogy a változott térszín okozta nehézségeket legyőzzék. Mivel a terep nem egyenletesen süllyed, különböző mértékben kellett magukat bevágniok a térszínbe.

Mindenesetre szembetűnő, hogy a hegylába lejtőjén lesiető patakok, a Zagyva, Gyöngyös, Bene, Tarnóca e lejtőn nem vágták be magukat a térszínbe

olyan mélyen, mint azok a vízfolyás-szakaszok, amelyek a berényi horpadásba sietnek le északnyugat, illetve északkelet felől jövő irányból. Sőt egyik-másik a régi lejtőn való futásában, amíg északról dél felé halad, erősen kanyarog, pl. a Tarnóca, Bene, mások meg erősen elmocsarasították völgyüket. Azt bizonyítja ez, hogy ezeknek már kicsi esésük van az eredeti lejtőkön. Ezek a folyás-szakaszok még mind a Jászság fölött, attól északra esnek. Ezzel szemben éppen olyan feltűnő az, hogy amint a vízfolyások rájutnak arra a még most is tartó süllyedéssel keletkezett új lejtőre, ami behozza őket a berényi süppedékbe, egyszerre megélénkülnek, kanyargásukat mérséklik és nagy sebességgel sietnek le. Különösen szépen figyelhetjük meg ezt magán a Zagyván. Ez a folyó olyan lomha folyású már Hatvan fölött is, hogy egészen elmocsarasította e vár környékét, vízi erősséget csinálván belőle a törökvilágban. De éppen ilyen mocsárvilága volt Hatvan alatt is Fényszaru környékén, ahol a nagy Sómocsár terjengett. Idáig északról dél felé folyik a Zagyva. Fényszarutól, de főleg Felsőszentgyörgytől mindinkább kelet felé fordul és minden kanyargás nélkül siet le a berényi süllyedékbe ezen az új és még mindig fokozódó lejtőn.

A Mátralejtőn ezek a folyóvizek tehát már bőséges idővel rendelkeztek ahhoz, hogy bizonyos egyensúlyi helyzetet alakítsanak ki maguknak, ezért völgyüket bevágva ki is szélesítették azt, és a széles völgysíkon már lomha középső-szakasz jelleggel kanyarognak. A platóperemet itt már eltakarították. A berényi süllyedék fiatalabban kialakult lejtőjén most vannak erősen bevágódóban.

A berényi horpadásból viszont nehezen jutnak ki, mert ettől dél felé viszonylag már kisebb a süllyedés. Éppen ezért a Zagyva Alattyán környékétől kezdve már mint erősen érett középső szakaszjellegű folyó nagy kanyargásokkal, lomhán, helyenkint elzátonyosodva és elágazva alig tud kijárást keresni ezen, a Tisza felé már alig lejtő terepen, különösen Rékastól kezdve. (III. tábla 6.)

Hogy mindez így van, annak az lesz legjobb bizonysága, ha a Zagyva bevágódása a térszínbe a hatvankörüli szakaszon, a törmeléklejtőn, csakugyan kevésbbé mély, de a Felsőszentgyörgy és Berény közötti horpadási lejtőn mélyebb, a berényi fenékben megint kisebb, majd a mocsárból kiszabadulva a horpadás délre nyíló lejtőjén ismét nagyobb, a Rékas körüli küszöbön ismét kisebb és a Tisza völgyére kiszabadulva újból mélyebb. Nézzük, hogy a süllyedés feltételezéséhez szükséges eme elméleti elgondolásnak miképen felelnek meg a tények a természetben.

Hatvan környékén az alluviális felszín, a folyó völgysíkja kb. 3 m-rel van alávágódva az általános felsőpleisztocén térszínnek. A Zagyva az alluviális völgysíkba majdnem semmit sem vágta be magát, hanem lomhán kanyarog rajta, elmocsarasítva egész környékét. Hatvantól Fényszaruig alig volt esése a folyónak, úgyhogy itt az egészet csatornázni kellett. A fényszarui Sómocsár egykor annyira felnyomta itt a folyó vizét, hogy itt is alig vágódott alá a felső pleisztocén térszínnek, legfeljebb 1 m-t. Itt alig is van alluviuma, hanem az újpleisztocén térszínen folyik, annyira nem tudta magát bevágni. Itt is csatornázták, hogy nagyobb esést és nagyobb sebességet érjen el. Töltései között még fel is hordta kissé a térszínt a lomha folyó. Szentlőrinckáta közelében még ez a csekély bevágódás is csökken, mert a valószínűleg igen ősi felsőszentgyörgyi vízimalom gátja erősen felnyomván a vizet, sebességét és eroziós, kivájó erejét csökkentette. Felsőszentgyörgynél már rájutott a Zagyva a berényi horpadás lejtőjére, ezért esése növekedvén az eredeti térszín alá való bevágódása is rohamosan növekszik; a szentgyörgyi malom alatt már 3 m mélyen van, majd a szentgyörgyi templomnál már 5—6 m. Sebessége itt már jelentékenyen nagyobb, mint feljebb volt. Szépen

megfigyelhető, hogy itt, a templom alatt, mennyire alámosta már az eredeti felszínt. Széles alluviumot vágott itt magának a folyó, amely a felsőpleisztocén térszín alatt kb. 3 m mélyen fekszik, s ez alatt a folyó szintje újabb 2—3 m-rel van már bevágva. Ez a széles alluvium valószínűleg annak a nyoma, hogy valamikor itt bifurkálódott, ágazott el a Zagyva, illetőleg itt szakadt ki a mai folyása abból az innen délnek tartott Ős-Zagyvából, amelyet a Jászság nyugati peremén már végigkövettünk. (XXI. tábla 42.)

Felsőszentgyörgy fölött sok helyütt megfigyelhető, hogy a folyó elhagyott morotvái mind a nyugati, jobb parton vannak, mert a folyó a berényi horpadás miatt már ott is hátrálni törekedett kelet felé. Viszont a keleti, bal parton számos kezdődő meder nyomait lehet felismerni, amelyektől csak az idáig húzott védtöltések zárták el a folyót, hogy ne szaladjon bele azokba.

Felsőszentgyörgynél azonban már semmi sem állhatja útját keleti irányba való fordulásának. A folyó természete itt egyszerre megváltozik. Nemcsak azzal, hogy mélyre vágja be magát a térszínbe (Berényig ez a bevágódás átlag 5 m), hanem azzal is, hogy megszűnnek nagy kanyarodói és majdnem elveszíti középső-szakasz jellegét is, olyan gyorsan igyekszik le ezen az újabb lejtőn. A folyó Berény táján azonban már megtorpan, s nincs is 2—2·5 m-nél mélyebbre bevágódva az eredeti térszín alá, sőt amint odább beleszalad a mocsárba, még ennyire sem.

Amint a Zagyva már a Tarnával bővülvén kiszabadul a Berény—Jákóhalma közti mocsárból, ahol a Berény fölötti szakaszáról bővebben hozott törmelékét is hagyta, újból jobban bevágódik a térszínbe, átlag 3 m mélyen, sőt Mihálytelekné́l még lejebb is. De itt azután véget is ér a berényi horpadás, mert bár itt is süllyedt a térszín, nem az előbbi mértékben. A folyó egy viszonylag gátnak számító terepet talál maga előtt, amely sebességét csökkenti, ennek következtében itt leejti törmelékét és felfelé haladó feltöltődés, vagy legalább is a bevágódás csökkenése figyelhető meg. Valóban, a mihálytelki 4 m-es bevágódástól lefelé a bevágódás már csökken, Alattyán és Jánoshida környékén már majdnem az eredeti térszínen folyik a Zagyva, legföljebb 1—2 m mélyre vágva be magát. Amint azonban kijut ebből a rossz lefolyású szakaszból és eléri a Tiszával szemben való vízválasztójának déli lejtőjét, a folyása ismét megélénkül és újból bevágja magát 4—5 m-re. (III. tábla 5—6.)

A berényi horpadás a Zagyván tehát nemcsak lényeges helyváltozásokat idézett elő, hanem különböző szakaszain más- és másféle munkára is kényszeríti ezt a változatos életű folyót.

A *Tarnán* szintén megfigyelhetjük, hogy amint a berényi horpadás peremére jut, Dósánál, szintén kb. 3 m-re vágta be magát az eredeti szint alá, majd ez a bevágódás Jákóhalma felé valamit csökken.

Egészen különös helyzete van a *Millérnek* Besenyszög táján. Ez valamikor tulajdonképen a Tarna vizét hozván a kiséri mocsarakba, amelyeket még a Tisza árjai is tápláltak, bővízű folyás volt, amit nagy kanyarai bizonyítanak. Azonban úgy az Ős-Tarna vize, mint a Tisza árja a mocsarakban hagyván törmelékét, azt meglehetősen feltöltötték és amikor Besenyszög tájára ért a vízfolyás, nem lévén saját törmeléke, amit szállítania kellett volna, nagy erővel tudta völgyét bemélyíteni az eredeti térszín alá ebben a laza anyagban. Besenyszög környékén 3—4 m, helyenkint még ennél mélyebben is be van vájva a Millér völgye a jégkorszaki felső térszín alá.

A jászsági folyók életét méginkább változatossá tette az a körülmény, hogy a szél sok *homokot* szórt beléjük. Saját törmelékükön kívül, amit különben nagy-

részt a mocsarakban hagytak, még ezt is el kellett hordaniok. A Zagyva egyébként Fényszarutól kezdve egészen le a jászsági déli határig nagyjából, sőt helyenként egészen pontosan a homok határán halad. Csak Fényszarunál tudott a homok átjutni a folyó bal partjára is, buckákkal borítva el a terepet, amelyek között a már ismertetett Sómocsár és Sóstó is fennakadtak. Lehetséges, hogy az Ős-Zagyvának meghalasztásában is része van a homoknak, amely legyőzte ezt a vízfolyást, az északnyugati szelek szárnyán túljutott rajta és fel is töltötte e régi vízfolyás medrét.

A 18. század végéig kizárólag csak a természeti jelenségek irányították a jászsági folyók életét, kivéve azt az ősi emberi beavatkozást, amit a Csörszárok meghúzása jelentett. A 18. század végefelé azonban egészen új tényező lépett be a vízrajzi jelenségek közé, az ember gazdasági célkitűzése.

D) A jászok küzdelme a vizekkel.

A jász nép betelepülése óta békésen együttélt itt azzal a tömérdek vízzel, ami e földet nagy területeken állandóan, még nagyobb területeken ideiglenesen borította. Csak a 18. század vége felé kezdték megúnni a jászok ezt a sok vizet és igyekeztek tőle szabadulni. Megkezdődött a nép küzdelme a vizekkel.

Eleinte csak panaszok jelentkeznek a sok víz ellen. Kezdetben természetesen ezek a panaszok is csak a jövő-menő árvizek ellen vannak, az állandó állóvizeket megszokta és szükségesnek, elháríthatatlan természeti jelenségnek nézték a jászok is. 1715-ben már azt panaszolják a kisériek, hogy a Tisza évente elönti a rétek harmadát, a bevetett területből pedig mintegy 120 mérőnyi területet *(309)*.

1720-ban azt mondják összeírásukkor a kisériek, hogy a határ nagy részét évente elárasztja a tiszai ár *(310)*. *Bél Mátyás* is azt jegyzi fel 1731-ben, hogy sokat szenved ez a vidék a Tisza, Zagyva és Tarna áradásaitól és az állatok is gyakran elhullanak az állóvizektől fertőzött legelőkön *(120)*. Eddig azonban csak általánosságban tartották ezeket a panaszokat, de a század közepétől kezdve mindinkább súlyosan érinti a fejlődő mezőgazdaságot a vizek árja, hiszen ebben az időben váltván meg földünket, ki is akarták azt használni. A mezőgazdasági területeket lassan mindinkább eléje helyezték a legelőknek. Fel is jegyeztek ezután már minden árvizet, ami kárt okozott a termésnek.

1752-ben Berényben volt pusztító árvíz *(335* — 12. csomó, 57. sz.). 1813-ban, 1814-ben, 1816-ban egymásután pusztítottak a nagy árvizek *(47* — 232. és 44—30). Az 1816-i árvíz pusztításáról a következőket jegyezték fel az apáti tanácsi jegyzőkönyvekbe : «*Az árvizekből származó károk a búzavetésekre, ugarföldekre, legelőkre, víz által felvett vermes életre, összedűlt házakra összeiratván és megbecsültetvén, 312.937 frt-ra summáltatott*» *(344* — XV. 308). Bizony ez szép kár lehetett az akkori olcsó világban.

1819-ben általánosságban panaszolják, hogy a Tisza árja, valamint a Berény meg Fényszaru környéki mocsarak nagyon károsak *(224* — 497). 1830-ban megint nagy árvíz volt *(139* — 8). 1838-ban írják, hogy Apáti határának déli részét gyakran önti el a Holttarna *(34* — 65). Nagy áradásokat jegyeztek fel 1845 áprilisában és júniusában, meg 1851 novemberében is *(19* — 62). 1846-ban megint Dósa környékén volt hatalmas áradás *(47* — 232). 1853-ban rendkívül magas árvíz söpörte végig a Jászságot *(139* — 8), úgy hogy az ezt követő őszön nagy töltési munkálatokhoz is kezdtek, de az 1855-i árvíz megint elhordta ezeket. 1854-ben arról értesülünk, hogy a Zagyva és a Tarna majdnem évente elönti a Dósa, Berény, Jákóhalma

és Mihálytelke közti 2—3 négyzetmérföldnyi területet 2—3 láb mély vízzel, s hogy a Tisza árja csaknem évente meglátogatja Ladányt és Kisért *(19* — 63). Igen szemléletesen szól az a leírás, amely Kisér szenvedéseiről így hangzik: „*És habár a Tiszának Kisér határában 6000 holdnyi területnél többet elborító áradásai közönségesen csak tavasszal következnek be: némely években, így 1851-ben háromszor is ismételtetnek; mit azonban csodálni nem lehet; miután az itt lefolyó Tiszának mérnöki számítás nyomán 100 ölre alig 1 hüvelyknyi esése van; ide járul még e vidék sík területe, mi miatt az árvíz medrébe csak nehezen térhet vissza, és innen a folytonosan megmaradó posvány vizek. Hőnyár közben elhagyja ugyan a víz a határ magasabb pontjait, de az alacsonyabb részeken a mocsarak s posványok folytonosan megmaradnak, s úgy az ember mint az állat életére károsan ható mephistikus kipárolgásokat nagy mértékben fejlesztenek ki (19* — 63)."

A Tisza Kisért is elöntő 1855-i árvízéről térképet is rajzoltattak a kisériek *(460* és *461)*. Ebben az évben április 3-án szakadt rá az ár a községre és azt egész keleti felében víz alá borította a ref. templomig, de a község nyugati felében is mind víz alá kerültek a laposabb helyek. A Tiszának valóságos bejárata volt ebbe a községbe.

1855-ben azt mondják a jászok, hogy nemcsak a «röst folyású» Zagyva és Tarna önti el a maga vidékét, hanem a Tisza a kiséri nagy árterén kívül még a ladányi határban is meg szokott látogatni kb. 4000 holdat *(20* — 27).

1860-ban újra nagy árvíz sújtotta a Jászságot, majd 1876-ban minden eddiginél magasabbra emelkedett az árhullám, 1877-ben Hatvantól Berényig 12 óra alatt lerohant az árhullám *(338* — 22), az 1879-i pedig ezt is tetőzte, 1881-ben még feljebb fokozódott a veszedelem, végül 1888-ban olyan magasságot ért el, aminő sohasem volt addig itt, de az 1895-i ár már ezt nem érte el *(319* — 8, 9).

Valóban, az egy Monostort kivéve, minden jász község állandóan szenvedett ezeknek a rakoncátlan folyóknak kiöntéseitől. Méltán írja tehát *Sipos Orbán* 1880-ban a következőket: «*Alig van megyéje a hazának, mely a víz és szabályozás ügyek által oly terjedelemben érdekeltetnék, mint megyénk. Egyetlen községünk, Monostor van olyan, melyet, vagy melynek területét kisebb-nagyobb mértékben a folyók áradása nem fenyegeti*» *(42* — 318). Még Apáti határának keleti felébe is bejárt a Tisza, s ahogy öreg apáti lakosok még 1931-ben is emlékeztek rá, a Csukás nevű határrészt egészen a Császár-útjáig sokszor hónapokig tengerré tette az árvíz. Még a kis Gyöngyöspatak is meglátogatta Árokszállás határának északi részét a vámosgyörki útig *(93* — 7).

Amíg a törökvilág tartott, nem lehetett ez a sok víz a nép ellenére, mert sokszor a mocsarak között kellett menedéket keresniök. Érdekes különben, hogy egyetlen jász község sincsen, amely ne a mocsarak közé települt volna, hanem árvízmentes, magasabb helyet keresett volna magának eredetileg. De *később lassan elválóban voltak egymástól a vadvizek és a lakosság életformája, amik hosszú századokon át békésen megférték egymással.* Sőt a 17. század végén még egyenesen igyekeztek minél több vizet szerezni maguknak a jászok, ami abból is kitűnik, hogy 1682-ben Adács hevesmegyei község panaszt tett a vármegyén, hogy az árokszállásiak elfogják tőlük a Gyöngyös vizét *(30* — IV. 403). Ez ugyan érthetetlen, mert Adács feljebb fekszik, mint Árokszállás, s csak úgy magyarázható, hogy a Gyöngyös vizének egy része alighanem bele szaladt valamikor az Adács melletti Gyanda érbe, s valószínűleg ezt gátolták el az árokszállásiak. Persze csak az élővíz volt itt ilyen féltett kincs, mert hiszen állóvíz ugyancsak bőviben volt. 1783-ban feljegyezték, hogy esőzések idején Árokszállás egész környéke víz alá merül *(324)*.

Az is sok bajt okozott a jászoknak, hogy vizeiknek csak kis része volt egész

éven át élővíz, nagy részük csak a tavaszi kiöntésekből táplálkozott, mint pl. valószínűleg maga a Millér is, s ezek a nyáron elapadó vizek nem voltak alkalmasak malmok hajtására. 1720-ban feljegyezték, hogy több malom csak ősszel és tavasszal tud dolgozni, mert csak ekkor van elég vizük *(310)*.

Alig van még egy tája az Alföldnek, ahol, a Délvidék kivételével, a lecsapoló és ármentesítő vízimunkálatok olyan korán elkezdődtek volna, mint éppen a jászföldön, de viszont az is igaz, hogy alig van még olyan alföldi tájunk, ahol erre olyan nagy szükség lett volna, mint itt. Már III. Károly különböző csatorna-terveket mutatott be 1722-ben az országgyűlésnek. Egyik ilyen csatorna lett volna az, amely a Tiszából Ároktőnél kiindulva Füged felé vezetett volna a Tarnába, azután Tarnaörsön, Dósán keresztül Berény alatt a Zagyvába, innen pedig Szolnoknak tartott volna és ott szakadt volna a Tiszába *(286* — I. 218). Ez tehát amolyan körcsatorna lett volna, amely a leginkább elmocsarasodott területet kötötte volna össze a Tiszával két helyen. Persze ez a terv sohasem jutott el a kivitelig. A derék jászok éppen eladatottságuk ideje alatt nagyon jól tudhatták, hogy nem sokat várhatnak felülről, ezért saját erejükből fogtak hozzá a munkához.

Apátinak a Holttarnával volt sok baja, ezért 1751-ben utasítást adott a város e vízfolyás töltésének megvizsgálására és megjavítására *(344* — I. 75). Úgy látszik ebből, hogy itt már előbb is húztak valamelyes árvédő töltést, tehát már korábban megkezdődött a jászsági vízszabályozás. Erre következtethetünk abból is, hogy 1752-ben a nádor sürgette a Fényszaru melletti töltés *kijavítását (317* — prot. I. 19).

1754-ben már mind kellemetlenebbé váltak azok a vízfolyások, amelyek Berény, Jákóhalma és Dósa között az egész vidéket elmocsarasították. Ezért a három község meg is egyezik abban, hogy ezentúl «*kötelesek a Tarnából kimenő, kárt okozó ereket a magok határában betölteni és a töltést őrizni*». *(335* — 13. cs. 20. sz.). Berény még a temetőjéhez sem tudott kijárni a vadvizek miatt, amelyek a Tarna mocsaraiból idáig húzódtak fel. Éppen ezért 1760-ban «*elhatároztatott, hogy a külső nagy új temetőhöz vivő töltések csinálására a Zagyván innen lévő tizedek, a túlsó tizedek pedig a Tarna mellett lévő töltések újjítására a jövő héten elvitessenek*» *(334* — D. 6).

Aligha volt sok eredménye ennek a munkálatnak, mert még 1783-ban is a következőket mondja a katonai térképezést kísérő német leírás Berény vidékéről: «*Ha a folyó hóolvadáskor kiönt, majdnem olyan a város, mintha egy nagy tó venné körül, ahol azután a víz a mélyedésekben hosszú ideig megmarad és mocsarakat okoz, amelyek ritkán száradnak ki; ahol gázlók vannak rajta, ott a legszárazabb időben is 1½ sukk, közepes vízállásnál 5 sukk mély a víz*» *(327)*.

Persze a vizekkel való küzdelmekben nem lehetett mindig könnyen összeegyeztetni az egyes jász községek érdekeit. Hol arról van panasz, hogy egyik elfogja a másik elől a vizet, hol meg amiatt, hogy egymás határára eresztik az árat. 1771-ben a berényiek panaszolják az alsószentgyörgyiekről, hogy «*a malmok mellett oly töltést csináltatott, mely a Tarna vizét úgy megduzzasztotta, hogy a jászberényi Boldogpusztát elborította a víz*» *(335* — H. 12). Ez a feljegyzés azért is érdekes, mert Tarnának nevezi a folyót a Tarna és Zagyva egybeömlése után is. Alsószentgyörgynek azonban bizony alaposan kellett védekeznie az itt már nagyon lapos partok között folydogáló víz árja ellen, s minden berényi panasz ellenére is azt olvassuk 1786-ban, hogy a Zagyva vizének áradása ellen 2400 öl hosszú töltése van már *(279* — III. 363). Ezt később *Borsagátnak* nevezgetik *(139* — 3). E gát 1854-ig már 6607 öl hosszúra nőtt meg *(19* — 167).

A berényiek mind rendszeresebb munkához látnak. 1788-ban már kéri *Bedekovich* kerületi mérnök a főkapitányt, utasítsa a berényieket és jákóhalmaiakat a

Csákóér, Nagyér és Zsombékos betömésére és átárkolására *(335* — 27. cs. 80. sz.). Úgy látszik tehát, hogy már rendszeres árvédelmi munka indult meg. 1796-ban a Győr árkának «*rectificatiójára az egész város elküldetni rendeltetik*» Apátiból *(344* — V. 181).

Az ármentesítés tehát a Jászság közepetáján, a Tarna és Zagyva árjai ellen indult meg legelőször, mert ezek magukat a községeket is fenyegették és nemcsak a határt. Nehezebb volt a helyzet a Tisza árjai ellen való védekezésben. Itt is, mint a Zagyva és a Tarna környékén, eleinte töltésekkel kezdtek védekezni a vizek ellen. Kisér határában a *Metzenzéfi gát* 1760-ban épült s valószínűleg ez volt az első árvédő gátja e községnek *(123* — Kisér). 1786-ban már nagyobb számban voltak ilyen töltései. «*Legelői a Tiszától elárasztatnak. Hogy ez ne legyen káros, gátakkal vették körül, melyek fűz- és nyírfákkal vannak elkerítve. Halakkal nagy bőség van, különösen ha a Tisza kiárad.*» *(213* — 306).

A legrégibb rendszeres lecsapoló munkálat, amelyről a Jászságban tudunk, az az árok, amely egy 1791-ből való térképen a fényszarui malomtól majdnem Szentlőrinckátáig vezet *(417)*. A jákóhalmai, dósai és berényi jászok meg 1795-ben egyesült erővel csináltak egy csatornát 1000 öl hosszúságban és 5 öl szélességben a Tarna vize lefolyásának megkönnyítésére *(279* — II. 237). Ez «*a mostani Nádor Ispányunknak emlékezetére József árkának nevezteteti*». Ezt a csatornát Jákóhalma és Dósa között találjuk a Tarnán, s még 1808-ban is «*ásványnak*» mondja *Bedekovich (409)*. Még ma is ez a Tarna legegyenesebb szakasza. (VI. tábla 11—12.)

Természetesen nagyon sok bajt okoztak a Jászságban is a malmok zsilipjei, amelyek felnyomták a vizet. Eleinte nem sokat törődhettek vele, hiszen enélkül is mindenfelé víz volt. De amikor mindjobban rászorulnak minden taltpalatnyi földre, már panaszkodnak a zsilipek miatt is. 1799-ben Berény, Felsőszentgyörgy, Dósa, Jákóhalma, Mihálytelek, Alsószentgyörgy, szóval az összes zagyvai és tarnai jász községek együttesen fordultak a nádorhoz e folyókon lévő malomzsilipek ügyének szabályozása ügyében *(323* — 187).

De a jászföld bonyolult vízrajza nemcsak egyazon folyó mellett fekvő községek érdekeit állította egymással szembe, hanem pl. a tiszai árvíz ellen védekező Kisért a tulajdonképen folyó mellett sem fekvő Apátival is. 1810-ben pl. a kisériek a vizek szabad lefolyása elé gátat emeltek és minden vizet beleszorítottak a Szederjesér nevű vízfolyásba, ami az apátiak hevesiványi pusztáját elárasztotta *(344* — XII. 296). Emiatt hevesen tiltakoztak is 1811-ben az apátiak, mondván : «*Az úgynevezett Megyes határtul kezdvén egész a Szederjes érig és attól a kiséri útig gátokkal és töltésekkel körülvették, s aképen az úgynevezett Virágosban és régi Vágójárásban lévő legjobb szántóföldeinket, úgy a város közönséges kaszálóját és Heves-Iványi pusztánknak nagy részét, megbecsülhetetlen kárunkra vízzel elborították*» *(344* — XII. 476). Kérték is az engedélyt a nádori főkapitánytól, hogy a gátakat széthányhassák. Sőt talán az apátibeliek valójában még rosszabb helyzetben voltak, mint azok a községek, amelyeknek határa víz mellett feküdt ugyan, de csak egy folyó árja járhatta. Apáti egyik élővíz mellett sem feküdt, mégis hol a Tisza, hol a Holttarna felől öntötte el határát a víz. Alig hangzott el előző panaszuk, már a másik oldal felé kell védekezniök. 1815-ben kérik : «*A Tarna folyásába található gátak és töltések úgy reguláztassanak, hogy annak folyása, ahol keskeny, kiszélesíttessék, a Tarnának a Zagyvába való folyása úgy intéztessék, hogy egymást vissza ne nyomják, végre ha a malmok és zúgók Dósától a szolnoki malomig kellőképen reguláztatni fognak, úgy remélhető, hogy az árvizektől nem fognak annyit szenvedni*» *(344* — XV. 43).

A jászok valóban a legnagyobb elismerésre méltó eredménnyel küzdöttek

ezekkel a vadvizekkel. Ez a nép századokon át hozzászokott ahhoz, hogy a maga ura volt, segítséget soha mástól nem kapott, maga erejében bízva akart ura lenni vadvizeinek is. A 18. század közepén visszakapott függetlensége méginkább megnövelte magabízását, — hiszen ezt is önmaga váltotta meg — nagy erővel vetette tehát bele magát a természettel való küzdelmébe is. A 18. század végén már egész sora van a jászföldön a víziberendezéseknek, védelmi műveknek. *Bedekovich*, ez a kiváló jász mérnök, vezethette ezt a tervszerű küzdelmet a vizek ellen, s ő tette térképre is e küzdelmek eredményeit. 1808-ban kelt térképén a leginkább elvizenyősödött területen, a Csörszároktól Alattyánig és Berénytől Apátiig, tehát csakugyan a berényi süllyedéknek vízrajzilag általa is felismert területén, 6 csatornával és 14 gáttal találkozunk. E csatornák (szerinte «*ásványok*») a következők: 1. A Csörszárokba beszaladt és ott a vidéket mocsárrá változtató vizeket csatorna vezeti le a Varczóba, a Tarna egyik már el is felejtett nevű mellékvizébe. 2. Csatorna vezeti le a Gyöngyösnek a Csörszárokba való szakadása miatt elhagyott medre mentén alakult mocsarak vizét a Tarnába. 3. Csatorna vezeti le a Berény északkeleti részén a városig nyomult vizeket a Zsombikosba és onnan a Tarnába. Ezt a csatornát még az 1883-i felvételű katonai térképek is ismerték Abzugsgraben néven. 4. Dósa és Jákóhalma közötti József-nádor nevű Tarna-csatorna, amelyről már szóltunk. 5. Csatorna terelte be a Holttarnatorok alatt is a vizeket a Tarnába. 6. Végül a Gyórárok is csatorna volt, amely Mihályteleknél a Gyór mocsarát csapolta le. A gátakat mind a Holttarnán vonták át a jászok, számszerint 14-et, hogy ebből a régi mederből a vizeket beterelj ék a Tarna felé. Ezek a gátak mind a jákóhalmai határban lévő Csíkosfenéktől kezdve a jákóhalmai, apáti és mihálytelki határok összeszögeléséig voltak elhelyezve a Holttarnán *(409)*. (1. sz. melléklet.)

A Holttarna szabályozásán kívül sok bajuk volt a jászoknak a Zagyvával is Alsószentgyörgy határában. Itt már 1817-ben felvetődött a Zagyva szabályozásának terve. Később el is kezdtek egy 3·7 km hosszú csatornát Ladány és Szászberek határán, de ez nem vált be, s így nem is készült el. Az ú. n. Alsórét vizét már a régi időkben is a Csíkos és a Ravaszéren át bocsátották be a Ladányi határon a Millérbe, ami sok ellenségeskedést okozott a két falu között, s a ladányiak el is gátolták e vízfolyásokat, de a nádor megítélte a gát elvágását; 1848-ig mégsem hajtották ezt végre, azután meg végleg abbamaradt *(54* — 17). 1854-ben egy 4000 öl hosszú csatornával kötötték össze az Alsórét vizét a Zagyvával *(123*, Alsószentgyörgy). Berényben 1850-ben építették a Csincsa mellékét fenyegető áradás ellen a *Herkules-gátat*, 1880-ban pedig a *Szent János-gátat* emelték a berényiek a Zagyva ellen, amelynek első szabályozási tervét 1878-ban készítette el *Polifka János (118* — 22).

Ilyen vízimunkálatok között érkezett el a mult század közepe. Amint láttuk, a jászok eddig nagyjából már meg is birkóztak saját folyóik vizeivel, s valamelyest tűrhető helyzetet teremtettek. Csak a Tisza árjával szemben voltak tehetetlenek magukban. Csak apró töltésekkel kísérleteztek a kisériek. Már 1825-ben újabb töltéseket tervezgettek itt a községbeliek, amint azt számos vízi térképük mutatja *(458)*. 1864-ben az árvédő töltések egész sorát említik már: *Metzenzéfi-gát* (készült 1760-ban), *Hosszú-gát*, *Sárga-gát*, *Luklor-gát*, *Szárcsás-gát*, *Dombai-gát*, *Mézesér-gát*, *Szentpéteri-gát*, *Abonyi-gát*, *Bolondgondolta-gát (123*, Kisér).

A szabadságharc után alakult vízszabályozási társulatok kiterjeszkednek a Jászságra is. Az első ilyen társulat 1851-ben alakult Kiséren a Jászkiséri Tiszaszabályozási külön Társulat néven *(139* — 3). Amit eddig a községek közmunkaként maguk végeztek, azt ezután külön szervezetek tették feladatukká. A Tisza-

szabályozás eszméjét a Jászságban már 1839-ben felvetette az akkori jászkun alkapitány, *Hegedüs János*. Mindaddig azonban, amíg Széchenyi István nem állott a szabályozási mozgalom élére, nem történt benne lényegesebb lépés *(19* — 171). A fenti kiséri társulat is ennek a mozgalomnak hatása alatt alakult meg. Feladatává tette a Tisza jobbpartjának szabályozását Sarudtól Szolnokig. A szabályozás alá tervezett terület mintegy 14 négyszögmérföldet tett ki, amit 40.000 öl töltéssel akartak ármentesíteni. 1853-ig 4500 öl hosszúságban készültek a töltések. Miután azonban az ezen évi nagy árvíz még az addig legmagasabb 1830-i árhullám magasságát is meghaladta, a terveket ismételten át kellett dolgozni *(19* — 172). 1852-ben Heves—Szolnok—Jászvidéki Tisza- és Belvízszabályozó Társulat néven dolgozik az itteni ármentesítés. Az 1855-i nagy árvíz újból elöntötte Kisért egész templomáig víz alá merítve azt, pedig ekkor már 9·5 km hosszú töltés készült el a Tisza árja ellen, amit azonban ez a nagy árvíz egészen elhordott. A munkálatok 1855—59 között tovább folytak *(286* — I. 356). 1860-ig így már 147.379 holdat ármentesítettek Kisér és a Tisza között (286 — I. — 228). Ez a társulat 1872-ben átvette a szatmári püspökségnek itt lévő birtokain emelt 6·82 km hosszú körtöltését is. A Tarna mentén már régebben is voltak árvédő töltések, amelyeket szintén a szatmári püspökség birtoka épített. Ezeket is átvette a társulat és 1873-ban Tarnaörsnél még 1416 m hosszú töltéssel is megtoldotta. A tulajdonképeni védekezés tehát a Jászság egész keleti oldalára kiterjedt és a Tarnától Szolnokig folyt a munka. 1883-ban már sor kerülhetett a belső telkek védelmére szolgáló töltések megépítésére is.

E nagyszerű munkát végzett társulat ártere 1890-ben 109.605 k. holdra rugott, töltései pedig a sarudi tiszai magas parttól kiindulólag a poroszlói Kis-Tisza jobbpartján ennek torkolatáig, onnan a Tisza jobbpartján a Zagyva torkolatáig, a Zagyva balpartján pedig visszafelé a torkolattól Rékason felül futnak. Tehát az egész keleti és déli Jászságot körülövezik az árvédő töltések. A jász községek közül hozzája tartoznak Apáti, Kisér, Ladány, Dósa, Jákóhalma, Mihálytelek, a tiszai községek közül pedig Kőtelek, Nagykörü, Besenyszög *(286* — I.356). Ezzel a nagy művel nagyjából be is fejezték a Jászságnak a Tisza árjával szemben való küzdelmét. Ez a mű nemcsak a Tisza ellen védi most már a Jászságot, hanem a Tarna menti munkálatok révén a Holttarna is végleg megszelidült. Éppen ezért örömmel járult hozzá a munkálatokhoz a Tiszától messze fekvő Apáti is, és még nagyobb örömmel jelentik 1874-ben, hogy a Holttarna elzárásával a határ 1150 holdnyi földjét ármentesítették *(344* — XXXIII. 51).

Ami ezekután történt még a keleti Jászság vízi védelmében, az már csak a kisebb szépséghibák eltüntetésére szorítkozhatott. A munka mégis tovább folyt és 1899-ig az ármentesített terület felemelkedett 168.492 k. holdra, a töltések hossza 116 km-re, a vízlevezető csatornáké pedig 495 km-re *(139* — 12).

Sajátságos vízi mult képe tárul most elénk Kisértől keletre. Itt már a Tisza egykori mocsárvilágának romjain járunk. Most a lecsapoló csatornák világa ez a táj; az ember kezemunkája hatalmasabb tájformáló erő lett itt, mint a Tisza árja. E csatornák alakították át ezt a tájat, tehát ma leglényegesebb alkotóelemei annak. Az egykori rétséget kiszárítván, más táj állott helyére : a száraz, szikes legelők óriási térsége terül el a láthatár pereméig. E szikes térséget még kevés, vagy talán már kevés helyen szántják. A szemlélőnek az a benyomása, hogy még idegen a földművelés ezen egykori lápi világban. A víz elment az ember kényszerítő hatalmának nyomása alatt, de itt maradt az egykori vadvizek gyermeke, a *szikső*. Igazában véve nem jászsági táj már ez, félig nyers, meghódítatlan terület, amely ezután talán még több munkát vár el a jászoktól, mint amennyi a víz kiszorításával

járt, hogy igazán kultúrtájjá legyen, aminő ma már az igazi Jászság. Még fa is csak egy-kettő lézeng ebben az idegen, önmagát nem találó egykori vízivilágban.

Mesterséges világ ez, amelyet egyetlen hatalmas töltés váltott meg a vizektől. 6 m magasságban simul hozzá ez a nagy mű a Tisza vonalához Sajfok és Nagykörü között. Legérzékenyebb pontja a Sajfok, ahonnan a régi világban is kapta a Jászság népe az özönvizet. Ezt a pontot ma is erősen rongálja a Tisza sodra, amely nekiszalad ennek a kanyarodóban lévő homorú partnak. Hatalmas kőművek védik ezt a nagyon sebezhető töltésoldalt: hiszen ma egy elsöprő ár sokkal nagyobb veszedelmet jelentene, mint egykor a kisebb kultúráju jászföldön; mert az ártér itt már helyenkint 1·5—2 m-rel magasabb, mint a töltésen kívüli jászföld!

Ladány és Kisér keleti oldalán még magas körtöltések is biztosítják a községeket a váratlan veszedelmek ellen.

Keletről tehát emberileg biztosítva van már a jászföld a vizek ellen. De ezenkívül még északról is sok baj fenyegette a Tarna árjától. Itt az Alsó-Tarnavölgyi vízitársulat vette fel a küzdelmet a vizekkel, amelybe beletartozik Dósa is. Az itteni vízivilág nem vetekedhetett ugyan a tiszaival, de bizony jelentékeny mocsarakat mutattak itt is még a mult század eleji térképek is *(409)*. Ezek túlnyomó része kívül esett ugyan a jászföldön, de mintegy fölötte függött. A vizek megoszlása, az elfajzott medrek és a Csörsz-Tarnán lévő zsadányi és dósai malmok miatt e vidék falvai néha egészen víz alá kerültek. Ezért el kellett bontani a zsadányi és dósai malmokat. 1902-ben készítették el azokat a terveket, amelyek a zsadányi Vidék-gátnál a Tarna vizének $^1/_3$-át a Kistarnába, $^2/_3$-át a Csörsz-Tarnába bocsátják, s a víz levezetésére csak a Csörsz-Tarnát, a belvizek lecsapolására pedig a kitisztítandó Ótarnát használják *(292* — 51).

A Jászság északnyugati sarkában ugyancsak erre a lapos földre öntötte árvizeit a Galga is. Emiatt Fényszaru határa szenvedett igen sokat. Ennek megszüntetésére alakult már 1885-ben a Galgavölgyi víztársulat, amihez Fényszaru is csatlakozott *(243)*.

A jászföld közepén, Monostor táján is annyira megálltak a rossz lefolyású területen a belvizek, hogy egészen a felsőszentgyörgyi határig nyomultak le. Főleg a Székesér vízenyősítette el ezt a tájat. A jászok ettől is megszabadultak, megalakítván 1897-ben a Székeséri vízitársulatot, amely Monostor határából 772, Felsőszentgyörgyéből pedig 92 k. hold területről bocsátotta le a belvizeket. Az 1783-i térképe és feljegyzései *(327)* e vidék elmocsarasodását úgy magyarázták, hogy Fényszarunál szakad ki valami ér a Zagyvából és az hozza ide a vizet. Egyúttal azt is megemlítik, hogy már egy kis csatorna volt itt ebben az időben is a víznek a Zagyvába való leeresztésére.

Ezzel egyelőre be is fejeződött a jászoknak a vizekkel való nagy küzdelme, amely csaknem kétszázadon keresztül folyt. Csak egyelőre, mert csak a legdurvább munka van bevégezve még ma is. A jászföld még most is csak a nagy áradások ellen van megvédve, de az őszi-tavaszi belvizek ma is birtokukba veszik ennek a lapos földnek igen számottevő részét. *Megszabadították földjüket attól, hogy csakugyan tófenékké váljék*, de a védekezés még mindig állandóan tart. Sehol másutt nem látja az ember azt, amit Dósa és Jákóhalma között a Tarna mentén. Itt minden darab szántó végén, amely a patra kinyúlik, minden gazda külön-külön emelte a maga védtöltését. Ki magasabbra, ki alacsonyabbra, de hiánytalanul mindegyik elvégezte a maga munkáját.

A víz volt a jászföldnek legerősebb, leghatékonyabb természeti tényezője, amely megadta ennek a földnek a természeti képét. A jász megbirkózott vele, s

ma már nem a víz, hanem a nép az ura ennek a földnek is, amely pedig olyan erősen végleg elig rkezett a vízeknek.

Bár sokkal több vize volt a jászok földjének, mint kívánatos volt, az *ivóvízért* mégis éppen annyit kellett küzdenie a jászoknak, mint a vadvizektől való megszabadulásért. Ebben a vizenyős világban seholsem volt egészséges ivóvíz. Mindenütt csupán magasan álló, fertőzött talajvizet merhettek a kutakból. Még 1855-ben is panaszolták, hogy nincsen jó ivóvizük, hanem az élővizek melletti községek népe a folyók vizét kénytelen inni ; közkút az egész Jászságban sincsen több ebben az időben háromnál, a kutak pedig csak 2.5—4 ölnyi mélységűek, vizük rossz, zavaros, földízű, s beléjük jár a folyók magas vize *(20—28)*. A Gyöngyösről külön kiemelik 1783-ban, hogy az árokszá lásiak számára milyen jó ivóvize van *(327)*.

Bár a nagy lecsapoló munkálatok folytán a talajvíz szintje általában süllyedvén, a kutak is kevésbbé fertőzött vizet kapnak, megbízható ivóvizeket mégis csak artézi kutak szolgáltathattak. A Jászságban az első artézi kutat az 1868. évi berényi meddő kísérlet után 1892-ben fúrták Berényben 136 m mélységre, s számuk azóta ebben a városban 1938-ig 15-re emelkedett 23 mellékkúttal. Mélységük 224—257 m között váltakozik. A többi községekben egymásután keletkeztek artézi kutak, egyik-másik községben több is, pl. Apátiban, Árokszálláson, Fényszaruban. Most az egy Alsószentgyörgy kivételével, ahol még ma is isszák a Zagyva fertőzött vizét és alig van jóvizű kút, minden jász községben artézi kutak vizét issza a nép. Ezzel legalább a községekben bent lakók ivóvizének kérdése megoldódott. A tanyák népének azonban még mindig csak az ásott kutak magasan álló szikes, gyakran fertőzött vize áll rendelkezésére. Egyik-másik község határában olyan rossz a kutak vize most is, hogy pl. Apáti Alsógyep nevű határrészéből hordókkal jár be a tanyák népe a városba jó ivóvízért, sőt néha még az állatoknak is megárt itt a kutak fertőzött vize.

Küzdelem a talaj fölött álló vadvizekkel és küzdelem a jó ivóvízért, végeredményben ugyanazon okokra visszavezethető problémája volt a jászoknak ; e lapos, süppedt térszín természetes és sajátos problémája volt mindkettő. A kérdést nagy munkával sikerült már mindkét vonatkozásban nagyjából rendezni. A talajvíz szintje valóban csökkent már. De ezzel még nincsen végleg befejezve a termőföldért való küzdelem, mert ami földet az állóvíztől már elvettek, még nem vették el egyuttal az ilyen lapos tájak másik nagy rákfenéjétől, a szikesedéstől is. A lecsapolásokkal kapcsolatban itt is, mint az Alföld minden más lecsapolt vidékén, mind nagyobb erővel merül fel a kérdés, vajjon nem lőttek-e vele túl a célon, vajjon előrelátó dolog volt-e az egykor pompás legelőt, kaszálót nyujtó réteket mind kiszárítani. A nyárvég', szörnyen kopár szikesek mintha nemmel válaszolnának e kérdésre a Jászságban is.

III. A Jászság talaja.

A jászok földjének felszínén lévő lerakódások származásuk ideje szerint két csoportba oszthatók. A magasabb szinteket a Jászság nyugati és északkeleti peremén még a pleisztocénben, azaz a jégkorszakban rakták le a természeti erők, illetve az akkor lerakott anyagok ma is felszínen vannak. Viszont a Jászság közepe táján, a Zagyva és Tarna már ismertetett süllyedékében a pleisztocénbeli anyagokat egyrészt elhordták a folyóvizek, másrészt a megrogyott területeken föléjük halmozták hordalékaikat. Tehát két egészen különböző természetű talajjal van itt dolgunk. A magasabb területeken a *homok*, illetőleg a homok által el nem borított térszínen a *lösz*, a mélyebb tájakon viszont a *folyók jelenkori hordaléka*, kevés folyóhomok, iszap és agyag uralkodik.

Vizsgáljuk meg először a magasabb térszíneken lévő homokos területeket.

A Jászság legnagyobb része eredetileg a Mátra lábához támaszkodó lösztábla volt, amely egyenletesen lejtett a Tisza felé, déli irányban. Ennek az eredeti lösznek, azaz sárgaföldnek ma már csak romjait találjuk meg még helyenkint. Egy részében ez a terület megroggyant és elborították a folyók hordalékai, más részében magasan maradt ugyan, de ezeken a helyeken meg a szél halmozott reá nagy homoktömegeket, amint annak idején magát a löszt is a szél hozta ide mint hulló port. Az eredeti lösz ma már csak kisebb foltokban van a felszínen. Megtalálható még Árokszállás határának egy részében, le egészen a berényi határig, azután Fényszaru határának északi felében, Berény határának déli részében a vasúti vonal mentén, és apró foszlányokban itt-ott még a Holttarna környékén is. Árokszállástól délre ez a löszfelszín gyengén hullámos térszínt alkot, egy lekopott alacsony hátságot, amelyet ma az Ágói patak szel végig. Vízjárta helyein *vályogtalajjá* alakult át.

Csupán ez a kevés az, ami az egykori nagy kiterjedésű lösztáblából ma is a felszínen van. Kevés ez gazdasági szempontból is, pedig a lösz a jászföld legtermékenyebb talaja.

Az egykori lösztábla nyugati részét még a pleisztocénban elborította a *futóhomok*, melyet a Jászságtól nyugatra eső és a rákosi homokig húzódó nagy homokterületről hordott ide a szél. Fényszaru határának egész déli fele Ágó pusztáig homokkal van fedve. Innen Monostoron át Felsőszentgyörgyig húzódik a homok, s Monostor északi oldalán tetemes magasságú buckákat alkot. Felsőszentgyörgy határának túlnyomó részében homok van a felszínen és betolakszik ez a könnyű talaj majdnem a Berény és Árokszállást összekötő útig. Az itteni homok Fényszaru határában még igen élénk sárgás színű, a Zagyvától távolabb azonban már szürkés, igen finom szemű és alig van már valahol kötetlen állapotban. A Zagyvával párhuzamosan futó homokhátságok húzódnak le egészen Felsőszentgyörgyig. Ezen utóbbi község határában helyenkint már egészen fekete, humuszos homokkal találkozunk.

A homok a Zagyva jobb partjára is áthúzódik és a berényi határ déli felé

hosszan lenyúló részét, *Hajta*, *Pele*, *Töltevény*, *Portelek*, *Boldogháza* nagy részét ilyen egykori futóhomok, vagy ahogy a múlt század közepén írták innen, «*röphomok*» alkotja (*19*—61. és *20*—26). Ez a homok azonban ma már szerencsére csak nagyon kevés helyen igazán «röphomok», legnagyobb része meg van kötve. Csak Portelek pusztáján hordja a szél még helyenként ma is a homokot. A homok itt, a Jászság nyugati peremén lenyúlik dél felé egészen a Tápió völgyéig.

Az egykori lösztábla másik, keleti, meg nem süllyedt maradványával Dósa és Apáti között, meg Szentandráson találkozunk, de ez már erősen átalakult *mocsári talajjá*. Itt is homokot hordott felületére a szél. E nagyobb homokfolttól dél felé már csak foszlányokban húzódik le e talaj a víznemjárta magasabb térszíneken a ladányi határig is.

Mivel a Jászság sohasem pusztult el annyira, mint a Kiskunság, homokja sem szabadult fel olyan nagy mértékben. Igazi futóhomokvilág nem sok helyen lehetett itt. A homokkötéssel sem kellett itt tehát annyit vesződni, mint a Kiskunságban. Ott a futóhomok, itt a víz volt az, amitől elsősorban el kellett hódítani a földet. A jászok futóhomokjaikat úgy kötötték meg, hogy szőlőt (Fényszaru, Felsőszentgyörgy, Berény), azután erdőt, akácosokat (Berény határában Portelekén, Töltevényen) ültettek rája, de helyenkint a gondos szántás-vetéssel is megszelidült a homok, pl. Szentandráson, Fényszaru, Felsőszentgyörgy határában.

A jászföldnek mindazon részei, amelyek nem tartoznak e magasabb lösz, vagy homokos térszínhez, berogyott, lapos felületek, amelyeken *folyók üledéke* és *mocsári lerakódások* vannak a felszínen. Tehát a Zagyva egész völgyén, a Tarna melléke, a Gyöngyös mentén levő területek és a Jászságnak az a keleti pereme, amelyet a Holttarna és a Tisza vizei jártak. Lösz helyett iszapot, agyagot, ázott löszt, helyenkint tőzeges talajt találunk ezen a mélyebb térszínen. Kisér, Ladány, Alsószentgyörgy, Dósa, Apáti, Mihálytelek, részben Árokszállás termékeny szántói ezen a talajon vannak, de erre esik az hatalmas kiterjedésű réti agyag is, ami a Jászság és a Tisza közzé ékelődik be, az egykori ártér. A réti agyag kb. Kisér-Besenyszög vonalától egészen a Tiszáig fogal el óriási térségeket. E víz alól felszabadított terület talaja nagy mértékben kisósodik a tökéletlen lecsapolások következtében, s nagy foltokat borítanak rajta a szikes legelők.

Tőzegtalaj, zsombék két helyen fordul elő a Jászságban nagyobb foltokban, a berényi határ buckái közötti egykori mocsarakban és a keleti lecsapolt területeken. A rétek egykori helyét mindenütt ez a feketés, növényi korhadványokból álló laza talaj borítja. A láp elhalt világának utolsó nyoma itt a zsombék. Nyáron annyira kiszárad és meglazul e tőzegtalaj, hogy helyenkint a tikkasztó szél is erősen felkavarja.

A jászföldnek ma a legnagyobb csapása a szik. Akár a magasabb homokos térszín buckái között járunk, akár az egykori laposok vízenyőit nézzük, mindenütt találkozunk a szikkel. A Jászság földje ugyanis abban a szomorúan érdekes átmeneti helyzetben fekszik, hogy itt találkozik egymással az alföldi szikesek két fajtája, a Tiszántúlra jellemző szerkezetes, mészben szegény *szikes talaj* a Duna-Tisza közének homokjára jellemző szerkezettelen *sziksós talajokkal*. Az utóbbi bővében található a magasabb homokos térszín rossz lefolyású buckaközeiben, az utóbbi a mélyebb, vizenyős laposokban és főleg a Tisza egykori árterében. A *szódás talajok* is felhúzódnak a Jászságba is a kiskunsági homokterületről. A berényi, felsőszentgyörgyi, fényszarusi és szentandrási határ homokjában sok szódás folt is előfordul.

A jász nép már régen jól ismerte a szikeseket. Ma is «*Mézesnek*» mond több

szikes mocsarat, vízállásos helyet, mivel a besűrűsödő sós víz mézhez hasonló színű. Valamikor hasznát is vette a sziksónak és olyan érték volt, aminek gyüjtését is szabályozni kellett. Apáti 1794-ben tanácsi határozattal tilalmazta illetékteleneknek a szikső összeeprését *(344* — 240). Még a mult század közepén is nagyban ment itt helyenkint a szikső gyüjtése, s a jász asszonyok ezt használták mosáshoz, szappanfőzéshez *(20* — 28). *Treitz Péter* azt írja, hogy még 1918-ban is sziksót söpörtek Berény határában a világháború alatt beállott nagy szódahiány pótlására *(277* — 131). Nagyobb szikságivitele azonban aligha lehetett a Jászságnak valaha is. Hiszen ne felejtsük el, hogy a lecsapolások előtt sokkal kevesebb volt itt a szikesedő felület, mint ma, viszont a le nem folyó, hanem nyáron helyben való elpárolgásra kényszerített vizek kiadósabban virágozzák ki a szikságot. Nem is panaszkodtak a szik miatt a jászok egészen a lecsapolások idejéig. Sőt 1854-ben azt írják, hogy szikes földet csak elvétve, csekély helyeken találhatni *(19* — 61).

A homokbuckák között legtöbb sziket találunk ma a jászhatárok közül Berény táján. A Hajtamocsár kiszáradóban lévő környéke rendkívül erősen szikes, sőt, mint már említettük, kb. 1 m mélységben a homok alatt folyós állapotban van a szikfok. Az apáti határ keleti részén a fekete réti agyag alatt 80—100 cm mélységben szintén megvan e fehér, vízben egészen folyóssá váló, napon kőkeménnyé száradó szikfok. A felsőszentgyörgyi határban lévő Sóstó területén ma is minden őszre vastagon kivirágzik a szikső. Sok szik van még a homokos fényszarusi határban, az egykori Sómocsár helyén. De jutott Berénynek a kötött, szerkezetes talajok szikjéből is. A várostól keletre Négyszállás és Necső környékén erősen terjed a szik, úgyhogy itt már javításával is kísérleteznek. Berényiek becslése szerint a határból kb. 10.000 k. h-ra tehető a szikes, amiből kb 800 h. vakszik.

A szikes laposok nagy felületeket borítanak a Tarna és Zagyva, Holttarna, Kisér egykori mocsaraiban. Elterjedésük térképe *(277,* valamint *395* és *400)* pontos mása a Jászság rekonstruált vízrajzi térképének.

A jászok már megbírkóztak azokkal az állóvizekkel, amelyek helyén ma a szik végzi a talajban romboló munkáját. A szik problémájának súlyos voltát még nem fogták fel egészen. Szikjavítás ma is alig tapasztalható. Ma még inkább csak tudomásul veszi a jász, hogy hol szikes a talaj és ott egyszerűen legelőnek hagyja a földet. Még mindig sok széles szikes legelő éktelenkedik a jászföld képén, pl. Kisér környékén, Hevesiványban, Ladány határában, de főleg a jászföldhöz már nem tartozó tiszai ártéren.

Pedig *a szikes igen nagy mértékben tájformáló valami itt a Jászságban* is; nemcsak a talajon látszik meg, hanem a táj egész képén. Szikes talaj: legelővilág, fátlan tájkép, télen csillogó víz, nyáron téglává égett, mélyen megrepedt kopárok. Sok van még belőle a jászok földjén, vagy talán sok van *már* belőle. Pedig ezért a tájképért nem egyedül a természet, hanem a természettel együtt az ember is felelős, mert az ember idézte fel olyan helyeken is, ahol addig talán dús legelők, használható rétségek üdítették a földet. Föld, víz, növény és ember mindig együtt adták meg ennek a tájnak külső képét, de mindig az ember gazdasági célkitűzése volt ehhez az irányú.

A jászföld termőtalaja ma mégis általában jó erőben van, amint arra a gazdasági élet tárgyalása közben majd rátérünk.

IV. A fű és a fa a jászföld életében.

A jászföldet mai népe emlékezete mint *pusztát* ismeri a legrégibb időktől kezdve. Homokpuszta, szikes puszta és lápok, fertők, rétek, laposok világa, amióta leírások maradtak fenn erről a földről. Pedig aligha van ebben igaza a jászoknak. A Jászság növényvilágának is megvan a maga története. Valószínű, hogy nem a természet tette pusztai tájjá ezt a földet a 17. század elérkezte idejére, hanem a nép gazdasági élete és e föld történelmi sorsa. Maga a nép formálta a táj képét, az útjában álló növényvilágot kipusztítva belőle mindannyiszor, amikor újabb gazdasági életének nem felelt meg. Amikor pásztorkodnia kellett, az erdő állott útjában, amikor inkább a szántás-vetésre adhatta magát, a pusztát, rétséget kezdte szorongatni. Sok minden szól amellett, hogy ennek a földnek multjában legalább is három különböző képnek kellett már egymást eddig is felváltania: volt valamikor egy *erdős* Jászság, amit a *pusztai* Jászság váltott fel, hogy most mindinkább átalakuljon egy *ligetes* Jászsággá.

Kíséreljük meg felrajzolni a jászföld e tájképeinek váltakozását.

A) Az erdős Jászság.

A jászföld mai lakossága erről az erdős Jászságról már mitsem tud, de alig is tudhat. Csak éghajlati adatokból és néhány történelmi feljegyzésből, meg pár helynévről tudunk arra következtetni, hogy itt valamikor erdősebb világ volt, mint ma, vagy pedig főleg a törökvilág végén.

Igaz, hogy az Alföld ezen északi peremén aránylag nagyon kevés az eső, évi közepes átlagban csak 484 mm-re tehető. Ez kétségtelenül nem elégséges ahhoz, hogy az egész területet zárt erdőségek fedjék. Mégsem tehető fel, hogy a Mátra lábánál fekvő Jászság peremén élesen megszűnt volna az erdő határa, hanem számos bizonyíték szól amellett, hogy lehúzódott az a jászok földjére is. Másik oldalról pedig, nyugat felől, a Tápióság vidékével határos a Jászság, amelyről tudjuk, hogy eredetileg nagy erdőségei voltak, hiszen nevét is Tápióról, a finn-ugor népek erdei istenétől kapta. Ha ott erdőségek uralkodtak egykor, behúzódtak azok a Jászságba is.

Ma még a Kiskunságnál is kevesebb esőt kap a Jászság, ez tény. De nem szabad elkerülnie figyelmünket annak a másik körülménynek sem, hogy amíg a Kiskunság túlnyomó része száraz homok, addig a Jászság középső, mély területein ugyancsak bőven volt valamikor a talajvíz. Ha tehát a magasabb térszínen eredetileg puszta lett volna itt, a mélyebb, vizenyősebb területeken bizonyára szegélyerdők kísérték a sok vízfolyást. Kétségtelen, hogy a Jászság a honfoglalás idején gyepü maradt, azaz erdős-lápos vidék, nemzetségeket elválasztó terület *(203 — 3)*.

De vegyük sorra a Jászság egykori erdőire vonatkozólag a helynevekben fennmaradt bizonyítékokat is.

A jászföld déli részén, Újszász közelében feküdt egykor egy *Szarvas* nevű jászközség. Az Alföld Szarvas nevű helyeiről már kimutatták, hogy mind egykori nagyobb erdőségek emlékét őrzik, hiszen a szarvas csak nagyobb erdőségekben él meg. Ez arra mutat, hogy a Tápióság erdőségei ide is behúzódhattak egykor.

1279-ben a Hatvannal szomszédos Kér nevű falu határában említenek egy «*zylbokor*» nevű helyet *(235* — VIII. 204). *Hild Viktor* említ egy oklevelet, amely 1393-i kelettel Apáti, Kisér, Négyszállás határainak megállapításával foglalkozva egy *nagy erdő* tisztásairól is szól, amely erdő Árokszállás, Jákóhalma és Apáti felől Alsószentgyörgyig terjedt volna *(103* — 72). 1658-ban Fényszaru határában, tehát az előbb említett hely környékén, egy határpörrel kapcsolatban megint sok *szilfát* említenek és «*Körtvélyes*» nevű helyet *(317* — Prot. I. p. 65). A mai Ágó pusztán még 1805-ben is nyoma volt az erdőnek, amint azt egy árokszállási tanácsi jegyzőkönyvben feljegyezték *(93* — 161). Ennek az erdőnek emlékezete még később is élt. 1896-ban azt írja *Koczián Gyula*, akkori árokszállási jegyző : «*Volt Árokszállás határában egy régi őserdő az Árvaharaszton, mely Ágóig terjedt. Folytatása volt ez a Mátra hegységnek*» *(58* — 9). Ez akkor is érdekes, ha csak egy régi mondát jegyzett volna fel, mert azt mutatja, hogy az erdőségek emlékezete nem veszett ki egészen a jászokból. 1864-ben azt jegyezték fel az Árvaharasztról, hogy rossz föld, sok árvalányhaj terem rajta *(123*, Árokszállás). Alighanem még az 1783-i katonai térképfelvételek idejére is maradtak itt eredeti erdőségek, mert azt jegyzik fel a kísérő leírások, hogy Árokszállás határában magas törzsű és bokrokkal benőtt erdőség állt *(327)*. Éppen ezért bizonyosra vehető tehát, hogy legalábbis Árokszállás határában még valóban lehettek eredeti erdőségek. Ugyancsak Árokszállás határában van egy *Gyarokpart* nevű hely. Gyarok = bokros hely ; de lehetséges az is, hogy a szláv járek (árok) után van.

Gyakran emlegetik az alsószentgyörgyi *Borsa* nevű erdőt még a 18. század végén is, amelyet igen szépnek mondanak, terjedelme pedig 240 holdnyi *(279* — II. 363). Ez alighanem eredeti erdőség lehetett, mert mint afféle reprezentatív erdő minduntalan feljegyzésre került, jóllehet 1783-ban azt mondották róla az itt térképező német tisztek, hogy csak elvadult gyümölcsfákból áll *(327)*. Ezt az erdőt később *Borsátoknak* nevezték és feljegyezték róla, hogy vadkörtefákból áll ; tehát valóban eredeti erdőség lehetett, mert vadkörteerdőt sohasem ültettek a jászok. 1856-ban vágták ki *(123*, Alsószentgyörgy).

1864-ben Jákóhalma határában is feljegyeztek egy régi erdőt : «*Varnyas nevét vette egy ezelőtt századokkal vidékén tenyészett erdőtől, melyből a még jelenkori legöregebb emberek emlékezetére fennmaradt maradványokba temérdek varnyú tenyészett*» *(123*, Jákóhalma).

Az erdők ezen gyér nyomai elhúzódnak egészen a Tiszáig is. A Tisza melletti Körü határában van egy *Vadalmafölde* nevű föld, Süly határában pedig egy *Szilfenék* nevű hely *(123)*.

Úgylátszik ezek alapján, hogy egykor valóban voltak a Jászságban nagyobb erdőségek a Mátrától folytatólag a Tiszáig. A szilfát, vadkörtét, vadalmát említik itt leggyakrabban mint erdőalkotó fákat. Ez arra mutat, hogy mégis csak afféle *erdőperem lehetett már ez a föld*, megszakadó erdőségekkel, a homokon száraz erdőkkel tarkítva és mocsári erdőségekkel a laposokban. Az azonban kétségtelen, hogy a fenti fákon kívül komolyabb erdőalkotó fák is összeálltak itt erdővé, hiszen látni fogjuk, hogy amikor ismét elkezdődött az erdősítés, tölgy, cser került a jász földbe és nagyszerűen megélt és megél ma is, noha a pusztai mult az erdő szempontjából kétségkívül sok káros nyomát hagyta a talajban. Fényszarutól

nyugatra, a Zagyva jobb partján lévő üde csererdőség arra bizonyság, hogy semmiképen sem lehetett ez a föld eredetileg pusztai táj, amelyen magától nem nőtt volna meg az erdő. (II. tábla 4.)

Hogy hová lettek a jászföld erdőségei, arra semmi írásos nyomunk nincsen, de tudjuk, hogy általában mi lett a sorsuk az Alföld erdőségeinek: irtotta a pásztor, a földmíves, amióta megtelepedett ezen a földön. A törökvilág alatt belőle épültek a végvárak palánkjai. És végül sok századon át, amikor csak élte a nép erdőségeit, de soha utána nem pótolta, el kellett fogyniok. A jászföld éppen úgy, mint az egész Duna-Tisza köze pusztai tájjá változott.

B) A puszta Jászság.

A jász nép emlékezetében már bizony csak a pusztai Jászság maradhatott meg. A 17. századtól kezdve már csak három eleme volt e táj képének: a *homokpuszta*, a száraz *szikes puszta* és a *vizenyős rét*, szittyósokkal, nádasokkal. Fát már inkább csak a lápokban láthatott, hitvány fűzfát. A homokon is senyvedt a tamariska-bokor, amelyet a mult században jellemző szólással «*jász fenyőnek*» mondottak (Herman O.: A magyar pásztorok nyelvkincse, 668).

A homokpuszták, száraz legelők, vizenyők emlékezetét őrzi a jász nép legtöbb helyneve is, ami arra vall, hogy csakugyan ilyen környezetben mozgott leginkább, ebben volt legotthonosabb. Viszont erdőre, fára emlékeztető helyneve alig van a jászoknak. Szedjük számba ezek közül a legérdekesebbeket.

Erdőre, fára vonatkozó helyneveket csak a következőket találtam a legrégibb időktől kezdve: Szilfás, Makkos, Rekettyés, Tövises, Medgyes (ez többfelé is). Valóban nem sok.

Ezzel szemben pazar a jászok nyelve a *vizenyők* növényzetét jellemző helynevekben: Nádas, Gyékényes, Angyalnád, Liliomtó, Kákás, Turjányos, Zsombékos, Szittyanos, Lencsés, Csátés, Sásas, Sulymos.

Sok szava van a *száraz partok*, hátságok, kopárok növényzettel való jellemzésére, illetve megnevezésére is. Ilyenek a következők: Szederjes, Borsós, Vesszős, Tormás, Tenkelyes, Parajos, Pipis, Székes, Ürmös, Mákos, Árpás.

Az egykori *homokpuszták* világára is számos helynevük hívja fel a figyelmet. Fényszaru nevét is sokszor magyarázgatták a jászok Fövenyes-szaru etimológiával. De a homoki világra emlékeztet a tömérdek «*hát*» összetételű helynév is, azonkívül az olyanféle helynevek, mint Portelek, Fövenyes, Jajjhomok.

Mindez arra vall, hogy a 17. század végén már majdnem éppen olyan pusztai világ volt itt, mint valamivel lejebb a Kiskunságban, csak itt valamivel inkább tarkította a homokpuszták egyhangúságát a lápok világa.

Kopárok, legelők és rétek tették ki a 18. században is a jászföld területének túlnyomó részét. Erdőnek csak nyomai voltak itt-ott, szántóföld csak maréknyi a sok feltöretlen pusztai helyhez képest. Az 1715. évi összeírások alapján könnyen kiszámítható, hogy ebben az időben, amikor pedig már a török kiűzése után lassan kezdett felújulni a földmívelés, mégis mindössze 11.407 köblös szántója és kapás területe volt az egész Jászságnak, ami kat. holdakra átszámítva csak 8.555 holdat tesz ki. Ez a megművelt terület az egész Jászságnak csak 6·3%-a! A többi 93·7% meg csupa legelő, rét, kaszáló és terméketlen homok meg láp volt.

Majdnem megszakítatlan puszta és rét volt tehát ebben az időben a Jászság, amelyben valósággal elvesztek a megművelt szántók. De a lakosság életmódjáról maradt feljegyzések is amellett szólnak, hogy ekkor még alig helyeztek súlyt a

jászok a földművelésre, hanem pusztai és rétségi életet éltek. De erről majd később bőven lesz módunk szólani.

Ha a mai Jászság képét összehasonlítjuk azzal a pusztai képpel, amelyet itt megrajzoltunk, bizony nagy változást látunk. Ma a pusztai Jászság helyét már elfoglalta a ligetes Jászság. De ez az ember keze munkájának eredménye.

C) A ligetes Jászság.

A jász, mint hosszú századokon keresztül pusztai életmódhoz szokott nép, magától nem adhatta reá fejét a faültetésre. A redempció után bekövetkezett rendezett gazdasági élet azonban megkívánta, hogy hozzák vissza a jászföldre a századokon keresztül csak írtott fát. A községek maguk is, de főként a nádori főkapitányok rendelkezései, szigorúan meghagyják a faültetést, mindjárt a megváltás után. Az első ilyenféle rendelkezésekre 1755-ben bukkanunk. De még az is gondot okozott, hogy ha csak hitvány fűzfát akartak is ültetni, honnan vegyék a hozzávaló vesszőt. Ezt mutatja Berény tanácsának 1755-i bejegyzése : «*A fűzfák ültetése iránt tétetett rendelés eképpen. A Zagyva mellett lévő berkekben találkozható fűzfa nevendékek tilalmaztassanak meg, hogy azokat senki levágni ne merészelje, mert azokat az ültetésre fogjuk applikáltatni. Ugyanazok ültetésére a Zagyva mellett levő szigetekből kell földeket elfoglalni*» *(334* — C. 229). Úgylátszik ebből, hogy még a Zagyva szigetein sem volt mindenütt füzes, úgy kiírtották. A magyar udvari kancellária 1754-ben határozta el erdőrendtartás készítését, aminek nyomán meg is indult a Jászságban is az erdősítés *(271* — 24).

Maga Mária Terézia királynő is beleavatkozott itt az erdősítésbe, s nem is elégedett meg a hitvány fűzfa plántálásával : «*In Anno 1755 Felséges Asszonyunk parancsolatjából fűzfa helyett erdőt kellett vetni makkal*» *(343* — A. 29). Végre is hajtották az apátibeliek ezt a királynői parancsot, sőt a legjobb földeket, a kenderföldeket foglalták le erdőültetésre : «*1755-ben a bíró 14 köböl makkot hozatott az erdő ültetésére, azért az új kenderföldek aszerint osztódnak fel erdőhelynek, hogy minden egész sessió után való erdőhelynek egyik széle 16, másik pedig 15 póznák, hossza pedig 38 póznák, a pózna 4 rőfös. Ilyenformán 28 gazda kapott egyenlő erdőparcellát*» *(344* — 1755. I. 57).

Szinte bámulatos, hogy ez a pusztai nép milyen hamar belátta az erdő hasznát és mennyire vetélkedtek benne, hogy a legjobb talajokra jusson az erdő. Berényben határozták 1762-ben : «*Parancsoltatik, hogy az erdő ültetésében és gyarapításában szorgalmasan munkálkodjanak. A mostani dinnyeföldek erdő ültetésére fordíttassanak. A Zagyva mentét is mindenütt be kell ültetni fával (334* — E. 202). Ugyanezen évben már a helytartótanács is foglalkozik a Jászság erdősítésével és azt jelenti, hogy a jászföld kevésbbé alkalmas fűzfaültetésre, hanem inkább megfelelő volna *akácot* ültetni ! *(271* — II. 204). Úgylátszik, hogy ezen rendelkezés nyomán kapta meg e táj az akácot, ami most olyan jellegzetes fája a jászföldnek is.

A jászok nem is álltak ellent az erdősítésnek, sőt még ezen évben rendtartást készítettek a kerületek Berényben az erdők ültetéséről és azok gondozásáról *(271* — II. 198). Az utóbbira nagy szükség volt, mert nemcsak a fától elszokott nép, főleg a pásztor károsította, hanem a legelő nyájak is. Ezért Árokszállás még ezen évben körülárkoltatta a telepítendő erdő helyét a nyájak ellen *(93* — 162). Dósán az erdő védelmére határozták 1783-ban : «*Ketskéket tartani, hol nevendék erdők vagynak, tiltatik.*» Az akác mellett helyet kapott az erdőkben a kocsányos tölgy, kőris, szil, vadkörte, tehát típusos kevert lomboserdők nőttek fel a jászföldön *(93* — 162).

A vizenyős helyek persze a helytartótanács minden vélelmezése ellenére mégis csak füzeseket kaptak. Igy Dósán 1776-ban rendelték el felsőbb rendelkezés nyomán, hogy a vizenyős helyeket be kell ültetni füzesekkel *(47* — 259).

Mindezek a rendelkezések azt eredményezték, hogy a jászföldön itt-ott lassan feltűnt már az erdő, persze csak nagyon szerény foltokban. A Jászság első térképén, az 1737. évi Mikovinyi-féle ábrázoláson, bizony még csak egyetlen erdőfoltot állapíthatunk meg, Monostortól északra, s talán a Borsa-erdőt Alsószentgyörgy határában *(405)*. Ezzel szemben alig félszázad mulva már jóval előrehaladt az erdősítés, mert az 1783-i katonai felvételeken majdnem minden község határában mutatkozik már az erdő, legnagyobb foltokban Monostor és Alsószentgyörgy már említett erdein kívül Dósától délkeletre, Alattyán és Jánoshida között, Alattyántól északra a Zagyva mentén, Árokszállástól északra, valamint Portelek táján is a berényi homokos határban *(407)*. A térképfelvételeket kísérő jegyzetek azonban nagyon lekicsinylőleg nyilatkoznak még ezekről az erdőkről *(327)*.

Aligha is vették még akkor hasznát a jászok erdőkertjeiknek. Az 1793-ban épített alsószentgyörgyi templomhoz még a tárkányi erdőből kellett hozni a fát, pedig e falué volt a híres Borsa-erdő, amivel annyit dicsekedtek *(54* — 41).

Úgylátszik, hogy Apáti erdősített legszorgalmasabban. 1794-ben szigorúan rendelkezik a tanács, hogy az erdőnek kapott földbe mindenki belevesse a makkot és igyekezzék erdejét szaporítani *(344* — IV. 288). Az apáti határban tölgyes és csererdők voltak, nem pedig akác. Az erdők pontos kezeléséről is gondoskodtak, így pl. Apáti 1798-ban elrendeli, hogy a saját eredejében is ki-ki csak ősszel és télen vághat fát *(344* — VI. 320).

Minden igyekezetük mellett sem tudtak odáig jutni a 18. század végeig, hogy legalább tüzifaszükségletüket saját erdejükből tudják kielégíteni. 1799-ben azt írja még róluk Vályi, hogy «*tüzifában szűkölködnek, ámbár növendék erdeji gyarapodnak*» *(279)*.

Érdekes, hogy az akácon, tölgyön és cseren kívül *fenyővel* is kísérleteztek a jászok, annyira belejöttek az erdősítésbe. 1800-ban Apátiban főkapitányi rendeletre vörös és fehér fenyő magvakat osztanak szét a lakosság között *(344* — VI. 292). Ez Apáti határában aligha vált be valami jól, de Felsőszentgyörgy határában ma is díszlik a feketefenyő.

Mindezek az erdősítési törekvések eleinte aligha változtatták meg a Jászság pusztai képét. Bizony ritkaság volt itt a fa még a 19. század elején is. Ha az ebből az időből való leírásokat olvassuk, minduntalan találkozunk annak felemlítésével, hogy valamely község temetője fákkal van beültetve, vagy a folyóvíz partján fák vannak. Azt mutatja ez, hogy olyan kevés volt itt a fa még ekkor is, hogy mint külön nevezetességet kellett megemlíteni.

Tudjuk, hogy még a mult század első felében is szorgalmasan ültették a jászok az erdőt. Árokszállás határában 1839-ben egy év alatt 3000 erdei csemete kerül be a földbe *(93* — 162). Apátiban már szépen használták is ebben az időtájban az erdőt, de pl. 1856-ban szigorúan elrendelik, hogy a kivágott erdő helyére okvetlenül újat kell ültetni *(344* — XXVII. 78). Másutt viszont újból nagy erdőpusztítások következtek be, különösen ott, ahol a közbirtokossági erdőt felosztják a redemptusok között. Igy Árokszálláson 1861-ben az egész erdőt kivágták és csak később ültették újra *(93* — 162).

Nem tudunk róla, hogy mikor rendelték el a homokon a *nyárfások* ültetését, de 1855-ben már örömmel írják a jászok: «*A homokbutykák* (így !) *lerögzése végett bölcs kiszámítással ültetett nyárfaerdők az építészethez s apróbb házi szükségletekre kellő*

fát szolgáltatnak» *(20 — 29)*. A tüzifát azonban Pest és Heves megyékből hozzák még, építőfát pedig Szolnokról szoktak a jász községekbe «vontatni» *(20 — 29)*.

De lássuk számszerűleg, hogy mire mentek a jászok földjük erdősítésével. 1789-ben már pontosan felvették az erdők terjedelmét községenkint is *(381)*. Ebben az időben összesen 514 kat. hold és 1396 négyszögölnyi eredeje volt a jászföldnek, a kunsági pusztáikon levők leszámításával. Bizony nem sok, csak 7·5%-a a Jászság akkor felmért területének, de mindez emberi kéz ültette erdő volt. Legtöbb erdeje volt ebben az időben Alsószentgyörgynek, 84 kat. hold, legkevesebb Fényszarunak, 11 kat. hold. Bizony még nem is sok hasznát vették ekkor az erdőnek ; legtöbb volt az évi keményfatermelése Apátinak, 59 öl, viszont Ladány, Fényszaru, Berény még nem is tudott erdejéből keményfát kitermelni, csak néhány ölnyi puhafát.

Az 1828. évi összeírás is felvette az erdők terjedelmét, de csak a hasznosíthatókét *(315)*. Eszerint ekkor csak Árokszállásnak lett volna 138 pozsonyi mérő terjedelmű erdeje. Berénynek 282 hold eredjét ekkor még mind homokkötésre valónak írták össze, a többi községek erdeit pedig meg sem említik, olyan csekélyek és értéktelenek még.

1854-ben ismét feljegyezték a jászsági erdők kiterjedését. Ekkor összesen 2208 kat. hold és 525 négyszögölnyi erdőt találtak itt. Ez a nagy szaporodás azonban majdnem teljesen Berény javára írandó, mert bizony sok községben még apadt is az erdő 1789 óta. Éppen ezért érdekes a két adatot legalább csak egész holdakban egybevetni :

	1789	1854		1789	1854
Berény	19	1792	Fényszaru	11	7
Alsószentgyörgy	84	34	Jákóhalma	57	33
Apáti	59	72	Kisér	78	7
Árokszállás	53	69	Ladány	37	50
Dósa	54	40	Mihálytelek	30	43
Felsőszentgyörgy	28	57			

Ha megtekintjük, hogy hol apadt az erdők területe, azt találjuk, hogy Dósa, Kisér, Fényszaru, Jákóhalma, Alsószentgyörgy határában mutatkozik az erdők megfogyatkozása. Ez pedig arra vall, hogy a 19. század első felében nagy lecsapolások folytán már *az ártéri erdőségek is pusztulni kezdtek*, hiszen ezeknek a községeknek voltak előbb legnagyobb vízállásaik. Ezzel szemben nagyszerűen terjedtek az erdők Berény határában, ahol ebben az időszakban játszódtak le a *homokkötés* legnagyobb munkálatai. Végeredményben tehát egy olyan folyamat ment itt végbe, hogy *a vízenyők értéktelen erdei kicserélődtek a homok értékesebb erdőségeivel.* Ez persze megint lényeges vonásában változtatta meg a jászföld külső képét is : *a füzesek világa helyett az akácosok világa lépett be ebbe a képbe, ez egész táj szárazabb jelleget öltött, ami erdeinek képében is kifejeződött.*

Az kétségtelen, hogy a Jászság a múlt század második felében már sokkal messzebb jutott az erdősítésben, mint az Alföld sok más része. Jellemzők erre *Hunfalvy János* elismerő szavai 1861-ből : «*Az erdők okszerű kezelése nálunk még kivételekhez tartozik. Ily kivételt tesznek a jászok és kunok. A jász és kun kerületekben különösen József nádor rendeletére létesítettek nagyobb erdőségeket. A legnagyobb erdők Jászberény határában vannak, de a többi községeknek is van kisebb-nagyobb erdeje. Rendesen mindenütt egy darab erdő a városé, a többi erdő az egyes gazdák között van felosztva, úgy hogy néha egy gazdának csak 3 négyszögölnyi erdő jut. Fényszaru, Kis-Ér, Ladány határában a magánosoknak nincs részük az erdőben, s ez egészen a városé. Az ottani erdők rendesen tölgyfából állanak, itt-ott jegenyék és füzek, Jászberény határában fejérfenyő is van. Az erdők kezelése ugyan oly nagyon felosztott birtok*

mellett nagyon különböző, mindazonáltal egyetlen elpusztult pagonyt sem találunk, mert a tulajdonos, ha talán korán kivágta is az erdőt, ültetés által segíti a természetet azonnal. S általában a jászok és kunok fáradhatatlan gonddal ápolják az erdőt, ki-ki bizonyos büszkeséggel beszél erdejéről, ha pl. 1.000 négyszögölnyi.

A fát télen szállítják el, s ezen időt kivéve, sohasem eresztenek barmot az erdőre. Minden erdő derekas árokkal van körülvéve; a bejárásnál a kerülő lakása mellett korlát van, amely zárva tartatik» (195).

1865-ben a Jászságnak összesen 2196 k. h. erdeje állott. Ebben az időben tehát nem változott a helyzet lényegesen.

Ezidőtájt éppen virágjukban voltak itt a lecsapoló munkálatok, amelyeket a hetvenes évek végére nagyjából be is fejeztek. Ez a magyarázata annak a jelenségnek, hogy bár az újabb erdőösszeírás idejéig, 1879-ig végeredményben nem változott a jászsági erdők összes terjedelme, összesen 2130 k. h.-t tevén ki *(42)*, mégis az ármentesítés alatt álló határokban, mint Dósa, Kisér, Berény, Ladány, Alsószentgyörgy, bizony alaposan apadt az ártéri erdőség, amit csak az ugyanakkor párhuzamosan folyó homokkötés akácerdeinek terjedése egyenlített ki a végösszegben ; ez a magyarázata annak is, hogy ezen időszakban Fényszaru és Felsőszentgyörgy homokos határában szépen emelkedett az erdők terjedelme. Tehát az a folyamat, ami a század elején megindult, tovább tartott még a század második felében is : pusztultak az ártéri nedves erdők, terjedtek a homoki száraz akácosok. Ez egyúttal az ember térfoglalása a lakóhelyén, az alkalmatlan nyers természet kiszorítása és helyette az ember hatalmában álló jelenség számára való térszorítás.

Ez a folyamat tovább is tartott. Be kell vallanunk, hogy a jászföldön a török kiűzése óta akkor volt legtöbb erdő, amikor még nem ítélték halálra az ártéri erdőségeket sem, de egyúttal nem lanyhult el még az a buzgalom, amit a 18. század dereka táján kifejtett e nép az erdősítésben. Ez az időszak 1854-ben volt.

A Jászság erdőségeinek területe 1789—1930 k. holdakban.

Község	1789	1854	1865	1879	1885	1895	1914	1930
Berény	19	1792	1794	1700	1648	1174	890	880
Alsószentgyörgy	84	34	43	24	30	49	46	47
Apáti	59	73	59	59	59	25	25	25
Árokszállás	53	69	83	83	81	36	78	83
Dósa	54	40	40	0	3	6	6	5
Felsőszentgyörgy	28	57	54	64	63	91	74	71
Fényszaru	11	7	7	100	31	94	74	74
Jákóhalma	57	33	32	32	21	21	20	20
Kisér	78	8	7	1	9	18	57	51
Ladány	37	50	50	10	4	14	16	16
Mihálytelek	30	43	37	30	12	15	13	14
Szentandrás	—	—	—	—	—	1	1	2
Jászság	514	2206	2196	2130	1961	1544	1300	1288

Azóta bizony állandóan csökken az erdő területe a jászok hazájában, amint azt ezek a számsorok bizonyítják : 1854 : 2206 k. h., 1865 : 2196 k. h., 1879 : 2130 k. h., 1885 : 1961 k. h., 1914 : 1300 k. h. Úgylátszik tehát, hogy megint a puszta van előrenyomulóban, amit a 18. században olyan nagy erővel igyekezett visszaszorítani az erdősítő jász nép. Ez igaz, de ez a puszta, ami most terjed, már nem az a vadpuszta, ami a török alatt terjedt, hanem a megszelidített természet *kultúr-*

pusztája; nem a legelő jellemzi, hanem a megművelt szántó. Ez elől is ki kell térnie egy bizonyos mértékig az erdőnek, de csak a hasznavehetetlen ártéri bozótoknak. Ez apadt a Jászságban, de viszont nőtt a homokos határok erdeje. Csak Berény erdőségeinek nagy mértékű megapadása aggasztó, de itt meg több helyen a szőlőnek adott helyet a homoki erdő.

Azt azonban kétségtelenül el kell ismernünk, hogy a 70-es évek elején, amikor a mezőgazdasági termelés országszerte bámulatosan fellendült, a jászsági erdőket is érte egy-egy támadás a szántót kereső nagy lázban. 1879-ben *Sipos Orbán* szolnoki alispán megállapítja jelentésében, hogy Mihálytelek elpusztította erdejét, anélkül hogy új ültetéséről gondoskodott volna, s hogy Fényszaru határában azzal a feltétellel osztottak fel 600 hold területet, hogy azt erdősíteni kell, de ezt az új tulajdonosok nem tették meg, ezért az alispán kényszereszközökkel akar eljárni ellenük *(42).*

Erdő és erdő között a Jászságban is nagy különbség van. Igazi erdeje, tölgyese 1885-ben bizony nem volt több, mint összesen 184 k. h., ami az összes erőknek csupán csak 9·5%-a, a többi pedig csak akácosokból és hitvány füzesekből meg nyárfásokból telt ki *(140).* De még így is szép teljesítmény ez a jászoktól, hiszen összes erdeiknek csupán csak 5·2%-a volt akkor feltétlenül erdőtalajon álló fásítás, a többi pedig olyan talajon állott, amit mezőgazdasági célokra is lehetett volna használni. Tehát mindenesetre az erdő szükséges voltának megértésére vall ez az erdősítés. Igaz ugyan, hogy Berény erdői kivétel nélkül futóhomokon állottak 1885-ben, mind az 1648 k. h. terjedelemben. Ez egyúttal arra is világot vet, hogy milyen munkát végeztek a jászok a *homokkötés* terén, jóllehet ez a kép még nem is teljes, mert sok futóhomokot nem erdővel kötöttek meg, hanem szőlő alá fogtak.

A homok és az erdő viszonyában aggasztó jelenség, hogy Berény erdőségei, amelyek még 1885-ben 1648 k. h.-ra rúgtak, 1930-ra lecsökkentek 880 k. h.-ra, holott láttuk, hogy ezek mind futóhomok kötésére kerültek a jász földre. Ez azonban semmiesetre sem olyan jelenség, hogy az erdő kevesbbedésével 1885 óta a futóhomok is újból felszabadulóban volna, csak a homoki szőlőnek éppen a filloxera nagy pusztítása után való erős terjedésével kapcsolatos.

Viszont nem homokos határú községekben, amelyekben azelőtt sem voltak ártéri erdőségek, mégis azt vesszük észre, hogy mintha elmúlóban lenne az az erdő iránti nagy szeretet, ami a 18. században itt feléledt. Mintha a 19. század végének egyoldalú mezőgazdasági fejlődése ártott volna a jászföld ligetes képének is.

A pusztai Jászságot a 18. században tehát felváltotta a ligetes Jászság. Ma is ilyen ennek a tájnak a képe. A ligetes, *parktájszerű* jelleget azonban nem csupán az ültetett erdőségek adják meg neki, hanem az a sok erdőn kívül álló fa és facsoport, ami a jász földet élénkíti ma. A Jászságon tulajdonképen nagyrészt kívüleső tiszai ármentesített területek kivételével, minden jász község határában feltűnően sok a fa. Láttára szinte felvetődik bennünk a kérdés, hogy az a nép, amely ilyen nagy előszeretetet tanusít ma a fával szemben, vajjon lehetett-e eredeti karakterében is pusztai nép, vajjon nemcsak a törökvilág elpusztult földje kényszerítette-e reájuk a pusztai életmódot? Hiszen az a biztos körülmény, hogy betelepülése után az eredetileg is erdőtelen homokos hátságokról csakhamar lehúzódott itt az Alföldnek egyik leginkább fás, ligetes, erdős tájára, szintén arra vall, hogy talán nem száraz pusztáktól jött néppel lehet itt dolgunk. Egyébként a 18. században felébredt erdőszeretet talán onnan van, hogy amint később kimutatjuk, a törökvilág után ide özönlő nép nagy része az erdős Felvidékről jött, magával hozta tehát az erdőhöz való ragaszkodást.

A mai ligetes Jászságban a tanyákat majdnem kivétel nélkül fásították, rendszerint egészen körülültetve akáccal, vagy hatalmas jegenyékkel beszegve. Jász emberek szólása szerint «*illetlen*» az a tanya, amelyik nincsen fával körülültetve. Sűrű fasorok, akácok szegélyezik körül az utak mentét is. Jól fásították a községek utcáit is. Meglepő az is, hogy milyen sok a gyümölcsfa a Jászságban, a községekben és a tanyákon is, pl. a Nagykunsághoz képest. Ma minden jász községnek 1—2 holdnyi *faiskolája* van, ami biztosítja a faállomány utánpótlását. Sőt Monostoron olyan *fakertészet* élénkíti már a táj képét, amely fővárosi exportra dolgozik. És valamennyi fa szépen díszlik, jólérzi magát a jász földben, annak jeléül, hogy nem idegen nekik ez a talaj. A fényszarusi zagyvajobbparti üde lomberdőség pompás tölgyei, juharjai, kőrisei nem látszanak jövevénynek e tájban, hanem a ligetes Jászság otthonos lakóinak.

Végeredményben meg kell állapítanunk, hogy a *18. század közepe óta egy nagy táj-megújulás ment itt végbe*. E táj annyiban kapta vissza eredeti képét, hogy ha nem is erdős, de ligetes ; viszont annyiban más, hogy ma nem az ártéri, hanem a homoki erdők uralkodnak.

V. A jászföld életének történelmi mozzanatai.

Jász nép és jász föld 700 esztendő óta élnek egymással egy életegységben. Ez az életegység a Jászság, a jász táj. Egymásra való hatásuk kölcsönös. Már az eddigiek folyamán is láttuk, hogy e föld mennyi minden jelenségébe avatkozott bele a jász nép: jóformán mindenbe, mindent módosított, csak egyetlen-egyen nem volt hatalmában változtatni, amit különben nem is tudott, nem látott, csak megnyilvánulásaiban, a gyakori pusztító földrengésekben és földje elvizenyősödésében érezett; s ez a táj fokozatos süllyedése. De ezenkívül mindenhez hozzányúlt, a vizekhez, erdőkhöz, lápokhoz, a futóhomokhoz, a talaj sziksójához. Ezekbe egyenkint avatkozott bele; de ezzel nemcsak az érintett jelenség változott, hanem ha pl. a vízhez nyúlt, ezzel összefüggésben változott a növényzet is, a talaj is, az állatvilág is, sőt a gazdasági élet is, ami tulajdonképen az egész mozgást megindította. *Ezért folytonosan módosult a Jászság képe a történelmi idők során.*

Viszont a táj képének változásaival módosult a jász nép életmódja, katonából félnomád pásztor, nomádból félig földművelő, földművesből szilajpásztor, szilajpásztorból újból földművelő lett. Föld és ember együtt éltek a legszorosabb módon, a föld sorsa a nép sorsa is volt, a nép sorsát a föld is megérezte.

De nemcsak a nép életmódját mutatta mindig e föld állapota, hanem egyúttal az itt élő nép mennyiségétől is éppen így függött egyrészt az életmód, másrészt azonban e föld képe is. Mikor kevesen voltak itt a jászok, elfértek a mocsaraktól, homoktól; kevéske megszántható föld és több legelő megadta e népnek az elélhetést. Az meg, hogy mennyi nép volt és hogyan élt e földön, megint nemcsak a föld állapottól függött, hanem azoktól a történelmi eseményektől is, amelyek a népet sujtották, vagy boldogították.

A történelmi események sem csak magára az élő emberre, a lakosságra voltak sorsdöntők, hanem arra is, hogy a Jászság, mint a magyar állam egy része, egyik közigazgatási egysége, mekkora területű, mennyi embert zár magába, mert a Jászság mint kiváltságos kerület, mindig önállóan fejlődött gazdasági életében is; a szomszédos jobbágyi, megyés helyektől tehát mindig lényegesen különbözött, ami a táj gazdasági és természeti képére mindig hatással volt.

A jászföld életében megfigyelendő történelmi mozzanatok tehát tulajdonképen háromfélék: először magának a földnek, a tájképnek, *a természetnek változása* a történelmi időkön belül, azután az *emberi történelem* azon mozzanatai, amelyek a nép sorsára, életmódjára, számára befolyással voltak, és harmadszor a Jászságnak, mint politikai, *közigazgatási életegységnek történelmi* alakulására.

A) A jászföld tájképének változása a történelem során.

A jász földnek és jász népnek a természetben nyomot hagyott, vagy történelmi feljegyzésekbe felírt adataiból többféle képét állíthatjuk vissza a Jászságnak.

A magyarságnak a honfoglalást követő századaiban ez a föld csak másodsorban volt lakható, vagy legalább is csak helyenkint volt lakható állapotban.

Ha már akkor is kívánatos lett volna lakóhelynek a jász föld, nem maradt volna üresen, lakatlanul a magyar honfoglaló törzsek szállásterületei között. Tudjuk azonban, hogy egy magyar törzs szállásterületéhez sem tartozott a későbbi Jászság, hanem *gyepüterület* volt. Tőle nyugatra a fejedelmi északra a kabarok törzse szállt meg, s körötte helyezkedett el a Szolnok, Káta, Bicske, Aba, Ákos nemzetség, de a mai jász földről egyetlen nemzetiségi szállásbirtokról sem tudunk. A Kér és a Kürt nemzetség minden valószínűség szerint később települt le egy-egy községben. Tehát kétségtelenül gyepünek maradt ez a táj, amiből viszont már természeti viszonyaira vonatkozólag is bizonyos következtetést tudunk vonni.

Erdőségei semmiesetre sem lehettek olyan sűrűek, hogy emiatt kellett volna gyepünek hagyni, ellenben homokpusztái és vizei olyan bőségesek voltak, — mint már láttuk is —, hogy valóban komoly választóterület, azaz gyepü lehetett egyes törzsek között. Az, hogy később, a királyság megalakulása idején királyi birtok lett, szintén csak azt erősíti meg, hogy előbb, illetve még ebben az időben is kevésbbé lakható és lakatlan föld volt ez.

E honfoglaláskori homoki és lápi gyepütáj, mint minden táj, természetesen közepe táján volt leginkább az, ami : láp, mocsár. Peremein, a Tisza felé már elég korán keletkeztek települések, illetve hamarabb említik Kőtelek, Körü és Süly községeket, mint a jász szállásokat, vagy mint a későbbi jászföldi községeket. Ebből a földből az lett Jászsággá, ami terület valóban egy megsüllyedt mocsár volt : csak a Zagyva-Tarna vízgyüjtője és ennek homokperemei. Hogy a Jászság valóban ilyen szigorúan belehelyezkedett előbb a homokos, majd a mocsári gyepübe is, éppen az is azt bizonyítja, hogy ez csakugyan gyepü volt és csak ez volt a gyepü, ami most Jászság ; ebbe a tájba seholsem hatolt be az első, honfoglaló települő.

A jászföldnek ez az első képe, a *lápi gyepütáj*, nem magától szünt meg. Nem is magától telepedett bele nép, hogy felvegye az életet a mocsárral szemben, ellenben alighanem gyepüőrzőknek hoztak ide először minden valószínűség szerint *besenyőket*. E pillanattól kezdve megkapta az addig lakatlan táj a maga dinamikus erejét, a népet, ami a lápi gyepüből az akkori mértékkel mért kultúrtájat csinált : a lakatlan mocsár helyett lakott lápság lett a későbbi jászföldből, de a gyepü homoki pereme ekkor még lakatlan maradt. Magán a táj külső képén nem is nagyon látszhatott meg ez a változás, rétség, mocsár maradt a helyén, talán csak a szárazabb hátságokról került le mindtöbb erdő a legelő kedvéért, hogy amikor elöntötték az őszi és tavaszi vizek a rétséget, legyen hová hajtani a nyájat. Sok magasabb hátság nevében meg is találjuk még a pásztorvilág mozzanatainak emlékét is, ahogy megtaláltuk a kunhalmok nevében is. Ilyen ármentesebb hátságokon állottak a régi falvak közül Rassang (ma is van Rassanghát nevű helynevünk). *Hát* és *fenék* a két leggyakoribb helynév, jellemzően a régi lápi világra. A hátságok és fenekek talán az első települők, illetve még meg sem települtek nyári és téli tartózkodási helyét is jelentették. Feltűnő ugyanis, hogy több elpusztult község neve *hátság*, illetve *halom* nevében is, de *fenék*, *lapos* nevében is fennmaradt. Ilyen pl. Füged halom és Füged laposa ; fenék, laposa névben még több egykori falu nevének emlékezete maradt fenn, pl. Himesegyházi fenék, Kürti fenék, Szarvasfenék, Borsóhalmi fenék. Azt viszont, hogy a hátságok nemcsak megszálló helyek lehettek a vizenyősebb évszakban, hanem az állatok felterelésére is jók voltak, mutatják az ilyenféle helynevek : Tehénhát, Ganajoshát, Tetemhát.

A lakott lápi táj képét valószínűleg igen sokáig nem váltotta fel más kép mindaddig, amíg a jászok szilárdan meg nem települtek és addigi szállásaikat községekkel, állandó települőhelyekkel fel nem cserélték. Ez pedig csak a 15. században

történt meg. A szilárd letelepüléssel együttjáró földművelés erősebb ütemű terjedése azután kétségkívül sokban hozzájárult a tájkép további szelidüléséhez. A törökvilág bekövetkezte idején a Jászság sem volt ritkábban lakott terület, mint az Alföld többi része, tehát egy félig mezőgazdasági, félig még pásztorkodó és jelentékeny részében vizenyős táj képét mutathatta. Lényegesen más volt azonban e kép, mint a mai, vagy méginkább, mint az utána következő törökvilágbeli képe, hiszen a mai 12 jász község, vagy ha a közbeékelt nem jász falvakat is vesszük, 15 község helyett a középkorban 45 község élénkítette a jász földet. Ha ez még nem is volt sűrű népesség a mai értelemben, de sűrűn rakott községek adták meg ennek a földnek középkori jellegét; olyan képe volt tehát, aminőt ma csak a Szamos-zugban ismerünk az Alföldről, amihez akkori vízivilágában is erősen hasonlított a Jászság. A vizeket ez a sűrű községesítés talán már soknak is találhatta. E vidékről nincsen adatunk, de a Kunság területéről tudjuk, hogy már a középkorban is folytak az akkori állapotokhoz képest elég jelentékeny lecsapolások. Valószínűen a Jászságban is, amelyről az a benyomásunk, hogy mindig előtte járt kultúrában a Kunságoknak.

A törökvilág alatt Jászság már a puszta képét mutatta. Vizes és száraz puszta, a vadvizek és a futóhomok korlátlan birodalma, időnkint hatalmasan elszaporodott nyájakkal, elég sűrű lakossággal, hiszen a Jászság sohasem pusztult el sem földjében, sem népében annyira, mint a Kunság. Máskor meg csaknem teljesen kiürült e táj, amelynek népe egészen levette kezét földjéről és a hegységek szomszédos vidékeire menekült. A hódoltság alatt az emberi élet nem volt itt tényezője, irányítója a természet formálódásának, hanem az ember által felszabadított romboló természeti jelenségek, a homok, szél, vízár és bozót élték itt a maguk ember nélkül való életét, az embernek pedig, már amennyi volt, ehhez kellett alkalmazkodnia. A Jászságból így lett puszta, a jászból pedig megint majdnem egyedül csak pásztor. Nem is nagyon kellett e ritkás népnek sokat küzdenie megélhetéséért a földdel; elég füve volt, amit az állat télen-nyáron megtalált a vizenyős rétségekben, ha pedig az állat megtalálta táplálékát, a pásztor megélhetése is megvolt. De nem is nagyon tudhatott volna a kevés nép beleavatkozni a természet képébe, hiszen bár itt aránylag még sokkal sűrűbben maradt, mint a Kunságban, 1 km²-re mégsem jutott több 10 léleknél. Ez a ritka lakosság igazán kevés arra, hogy fenntartsa a természet kultúrtáj jellegét. Még ha a nép nem is végzett volna romboló munkát a növényvilágban, akkor is a puszta kellett hogy birtokába vegye e földet, még pedig amikor sok marhát legeltettek, akkor a száraz puszta és a rétség, amikor megcsappant a legelő állat száma, akkor meg viszont a bozót.

Ez a kép még csaknem egy századdal élte túl a törökvilágot. Csak a 18. század végén vette a jász megint gondozásába földjét. Hogy mit csinált rajta, hogyan és mennyi vizet csapolt le azóta, mennyi erdőt hozott vissza, mennyi homokot fogott meg, azt már számszerűleg is végigkövettük. Azóta megint az ember kerekedett a természet fölé a gazdasági tájat építő munkájával. A Jászság, mint láttuk, ma már megint kultúrtáj. De egyéniségét mégsem veszítette el. Ma is más, mint az egészen homokon álló Kiskunság, amelyet csak apró munkával, gyümölccsel, szőlővel lehetett megszelidíteni, s amelyből így egészen parktáj lett. Más, mint a Nagykunság, amelyen semmi homok nem lévén, csak egyetlen óriási mocsár, a lecsapolás után a gabonatermelés majdnem kizárólagos területe, megművelt puszta alakult. A Jászság ma a kettő között áll: *egykori vizenyőin olyan, mint a Nagykunság, homokjain azonban a Kiskunsággal rokon.* Tehát mindkettőnél változatosabb képű föld, sokkal többoldalú gazdasági élettel.

B) A történelmi sors a Jászság életében.

A jász nép köztudatában is úgy él, a történelem is azt tanítja, hogy e nép a kunokkal jött e földre ezelőtt 700 esztendővel, 1239-ben. Egyelőre vegyük ezt ténynek és ne keressük, hogy hogyan, mimódon történt ez a betelepítés, s vajjon csakugyan a tatárjárást megelőző években jött-e minden jász a magyar földre. Legyen kiindulási alapunk az, hogy a jászok a tatárjárást követő évtizedekben a kunokkal együtt kiváltságos nép voltak és mai lakóhelyükön éltek. IV. László kun törvényei és az ezt követő 1279-i oklevél olyan kiváltságos helyzetet biztosítottak ennek a népnek, aminő az ország egyetlen részének sem volt : nemcsak egyeseknek, hanem az egész népnek, tehát ezzel *egy földrajzi egységnek is olyan jogokat adtak, aminő másutt csak nemeseknek járt.* Ez az alapvető törvényes intézkedés nemcsak a népre volt döntő, hanem erre a tájra is, mert felszabadította minden földesúri kényszer, beavatkozás alól és biztosította, hogy olyanná lehet, úgy fejlődhet, ahogyan saját népi élete-módja, belső lelki céltartalma ezt előírja számára. A magyar föld egyetlen táján sincsen nép és föld 700 év óta ennyire átengedve egymásnak, ennyire egybeforrasztva. *Egy gazdasági és társadalmi szabad fejlődés mellett egy táj szabad fejlődésének lehetőségei is megadattak ezzel* egy földdarabnak, amelyet csak népe irányít, vagy pedig csak olyan történelmi események, amelyek e nép életére is döntők.

Tájunk sorsára döntő volt az a tény, hogy közjogi és közigazgatási szempontból ilyen kiváltságos helyzetbe kerültek a jászok. E helyzetre féltékenyen őrködtek is, s valahányszor elhomályosodni látszott az, mindannyiszor királyi levelekkel erősít ették meg. Igy 1407, 1414, 1469, 1478, 1490, majd a törökvilág alatt 1662, 1625, 1646 és 1682 években *(45* — 7). Ezek mind kimondották, hogy a megyéktől független életet élhetnek. A Jászság sorsa tehát mindig autonóm sors volt, megyés hely csak kivételesen és ideiglenesen volt. Az 1279-ben kapott kiváltság értelmében a nekik adott területet *szállásföldeknek* kellett elosztaniok. Személyes nemesi előjogaik azonban Nagy Lajos alatt már kezdettek elhomályosodni. Ezért egyes jászok már 1325-től fogva kezdettek személyes nemességet szerezni, birtokleveleket kieszközölni. Földesúri hatalom alatt azonban 1702-ig, eladatásuk idejéig sohasem állottak *(45* — 3). Az egész jász nép nemesi előjogait is többször megerősítették, így 1472, 1475-ben *(45* — 7).

Földjüket a kunokkal együtt adományban nyervén, később további birtokokat is kaptak a királyoktól, így 1423, 1425, 1428, 1458, 1469, 1473, 1491, 1492, 1503, 1505, 1527 években a törökvilágot megelőző századokban *(45* — 8).

Gazdasági életük szabad fejlődését nagy mértékben támogatta az is, hogy vám és harmincad alól való mentességet is élveztek, amit 1407-től kezdve szintén számos kiváltságlevél újból és újból megerősített nekik *(45* — 8).

Autonómiájukat az is alátámasztotta, hogy 1323-tól kezdve saját bíráik és kapitányaik alatt állottak, tehát még az igazságszolgáltatásban is minden befolyástól mentesek voltak *(19* — 40). Ez a kedvező körülmény nemcsak az eredeti életmódjuknak hosszú ideig változatlanul való fenntartását engedte meg a jászoknak, henem egyenesen elkülönítette őket a megyés helyek szokásaitól, erkölcseitől. Csak így érthető, hogy még ősi pogányságukat is olyan hosszú ideig megtarthatták, csaknem négy századig a magyarság megtérése után is.

Tudjuk, hogy a jász plébániák még 1333-ban sem voltak meg. Jász plébániák még nem szerepelnek ebben az évben a pápai tizedjegyzékben sem az egri, sem az esztergomi egyházmegye összeírásai között, ahová később Berény egyideig kivé-

telesen tartozott *(31)*. Ősi életmódjuk csak 1354 körül érhetett véget, amikor valószínűleg már megkeresztelkedtek *(130* — 11). Sőt vannak, akik még későbbre teszik megtérésüket és csak 1400 körül, Zsigmond király és XXIII. János pápa idejére mondják *(5* — 68). Ez azonban nem valószínű. E nép egy része kétségkívül már egy századdal hamarabb is keresztény lehetett. Már az 1323-i nevezetes oklevélben, amelyben rendszerint említenek fel több előkelő jászt *(35* — III. 463). számos keresztény név fordul elő, mint Jakobus, Demetrius, Stephanus, Paulus, Andreas, Petrus. Tehát a legelőkelőbb jászok már 1323-ban keresztények voltak. Érdekes, hogy a jászok megkeresztelkedésének kérdésével kapcsolatban ez a körülmény elkerülte történészeink figyelmét. 1391-ben Apátiban, amelynek már neve is a kereszténységre utal, említik Szűz Mária egyházát *(57* — 15), ami mind arra vall, hogy már előbb, a nép egészében való megtérése előtt is, sok keresztény lehetett a jászok között. Végleges megtérítésük mégis sokáig tarthatott, hiszen csak 1472-ben engedték meg a ferenceseknek a Berényben való letelepedést *(30* — III. 293).

Egészen kivételes kiváltságaikra valószínűleg nagyon kellett ügyelniök, mert hatalmuk alá igyekeztek keríteni őket egyes birtokos családok. 1444-ben pl. Ladány és Alsószentgyörgy a Semsey-család birtokában volt, s éppen a Csirke-családnak engedték át ebben az évben *(30* — III. 248). Hogyan idegeníthettek el két községet, nem tudható, ha ugyan azok már jászok községei voltak ekkor, ami nem bizonyos. Úgylátszik, hogy ebben az időtájban valami zavar állhatott be a jászok szabad birtoklási jogában, mert hasonló eset előfordult 1449-ben is, amikor a király több régi községet egyes előkelő filiszteusoknak adományozott, így Borsóhalmát és Mihálytelket, s ugyanekkor a Kompolth-család kezén volt Jákóhalma is *(30* — III. 248, 54). Talán éppen ezért kellett a jászoknak újból kieszközölni Mátyás királytól 1458-ban egy újabb szabadságlevelet, amely ismételten megerősíti kiváltságaikat *(30* — III. 637). Legvalószínűbb azonban az, hogy ebben az időtájban kezdtek a jászok behúzódni az ott még akkor megvolt *nem jász* alapítású falvakba, úgyhogy jász és nem jász falvak között sok súrlódás adódhatott, megyés és nem megyés területek összekeveredtek, s a jászok lassankint az eredetileg nem jász falvakra is rátevén kezüket, a sűrűn kierőszakolt adománylevelekkel szentesítették e terjeszkedésüket.

A megyéktől is igyekeztek óvakodni a jászok. Kérésükre Mátyás király 1469-ben megengedte, hogy Berénszállás, Négyszállás, Fénszaru és Árokszállás székbeli filiszteusok adóikat ne Heves megye nemeseivel, hanem külön fizessék be *(30* — III. 671).

A jászok kiváltságos helyzete ebben az időben mindenképen veszedelemben forgott. Az 1467-i 2. t.-c. ugyanis kimondotta, hogy nincsenek sem nekik, sem a kunoknak nemesi privilégiumaik *(97* — 7). Úgylátszik, hogy ennek ellensúlyozására eszközölnek ki Mátyás királytól még két szabadságlevelet 1473 és 1478-ban *(19* — 13). I. Ulászló alatt sorsuk már hanyatlani kezdett, s csak állandó, újabb szabadalomlevelekkel tudják azt menteni egészen 1498-ig. Ekkor azonban az 1498-i 47. t.-c.-ben érte őket az első nagy katasztrófa, mert kimondották, hogy szolgarendűek *(97* — 7). Ez egyelőre nem igen jelenthetett többet erkölcsi csapásnál, mert gazdasági következményei nem voltak, földjüket tovább is szabadon bírták, nem kerültek idegen akarat alá.

Kiváltságaik folytonosan hanyatlóban lévén, mindinkább egyenlő elbírálás alá kerülvén a szomszédos megyés helyekkel, ez odvezetett, hogy az 1514-i 23. t.-c. nyiltan szolgákká tette őket, adó és tized fizetésére kötelezettek. *Kempelen*

MTA KÖNYVTÁRA

Győző szerint ennek az lehetett az oka, hogy a jászok alighanem résztvettek a Dózsa-lázadásban *(23* — 271). A Tripartitum III. könyvének 25. címe pedig királyi jobbágyokként sorozta be a jászokat *(97* — 7). Ez kétségtelenül nagy csapás volt e szabad népre jogi szempontból, de gazdaságilag, illetve a táj gazdasági életére való hatásában alig érintette a földet, hiszen csak annyi történt, hogy meg kellett fizetni az adót, de a törvényt egyébként sohasem hajtották végre. Továbbra is a nádor alá rendelve maradtak, ezáltal az ország valóban paraszt népétől megkülönböztettek. Birtokaik jogilag a magyar Szent Korona jószága, közé soroztattak *(19* — 13), de a jászok azzal tovább is szabadon gazdálkodtak, idegen birtokosok akaratától mentesek maradtak. Ami tehát földjükkel történt, az tőlük eredt, a tájjal való szabad rendelkezésüket nem veszítették el.

A török hódoltság azután még ennek a rendelkezésnek végrehajtását is megakadályozta. A királyi jobbágyságtól megszabadultak, ha nem is jogilag, de legalább is részben gyakorlatban ; mégis sokkal súlyosabb szolgaság alá jutottak e szerencsétlen korszakban.

A törökvilág beköszönte után továbbra már nem jogi disztinkciók határozták meg a jász nép és ezzel a jászföld alakulásának sorsát, gazdasági életét és ennek a földre való visszahatását, hanem a háborús szerencse, a magyar, vagy török kard túlereje. A Szolnok, Eger, Hatvan és Buda közé beszorult jászföld hadak felvonulása területévé, a végvárak előterévé és élelmezési bázisává lett, s mint ilyen, stratégiailag fontos ponttá vált.

A török állítólag már 1526-ban feldúlta a Jászságot *(80* — 23.), de ez téves állítás. Ellenben azt már bizonyosan tudjuk, hogy 1536-ban csakugyan végig dúlta a török sereg Jánoshida, Kér, Alattyán községeket, állítólag kirabolta a berényi ferences zárdát is, s így minden valószínűség szerint az egész Jászságot is. Amióta a jászok erre a földre telepedtek, nem tapodta földjüket ellenség, ettől kezdve azonban szinte állandó dúlás színhelye a Jászság. Ezután már nem az számít, hogy jogilag hová tartoznak, mi a helyzetük, hanem az, hogy hová kénytelenek adózni, mit adóznak, milyen kényszernek vannak alávetve. Később látjuk majd, hogy adózás szempontjából való hovátartozásuk ugyancsak tarkán változik, hol Szolnok, hol Eger, hol Gyula, hol Szarvaskő várának tartozékai.

Az Eger vára közelsége volt ebben az időben a jászok legnagyobb csapása, mert minden ide vonuló, vagy innen visszahúzódó török hadnak útjába estek. Szolnok várától nem szenvedtek annyit közelsége ellenére sem, mert azon már kívül feküdtek. Az Eger várát dicstelenül ostromló török sereg 1552 októberében a Jászságon vonult vissza, s mérhetetlen pusztítást hagyott maga után *(93* — 18). Ebben az évben már elesett Szolnok vára, s ez annyiban is csapás volt a jászokra, mivel az egri várhoz már adóztak a magyarok számára, a szolnoki várhoz pedig a török hajtotta be ezután az adót. Másrészt a szolnoki várnak török kézre kerültével a Jászságnak közelebb eső alsó részére is rátette kezét a török és hódoltsági viszonyba hajtotta *(30* — IV. 33). Ez volt az oka annak az első ízben való nagy menekülésnek, ami a Jászság ezen déli felét erősen kiürítette.

Aki nem menekült el innen a szolnoki vár törökjei elől, azt meg az egri vár erődítéseihez hajtották el. Igy 1557-ben az akkori 14 jász községből nagyon sokan dolgoztak e vár sürgős erődítésén *(30* — IV. 59). Az, hogy közben a király 1527-ben, majd 1539-ben újabb és újabb szabadalom- és adománylevéleket állított ki számukra, igazán nem segített sorsukon *(30* — II. 8).

Gyula vára 1566-i eleste után már csak 14 község maradt a Jászságban, a lakosság nagy része azonban Egerbe és Kecskemétre menekült el. Betetőzte a

vészt az, hogy a Szigetvár alól elszéledő tatársereg végigrabolta a Tisza vidékét és ellepte Berény környékét is. Az egri püspöki birtok ezen évi összeírása szerint, ahová akkor a jászok is adóztak magyar részre, a tatár rablás után a Jászságban 235 elhagyott ház és 85 üres telek találtatott *(30* — IV. 117 és *80* — 49). Ez csak egészen hozzávetőleges számítások szerint is 1500 lélek hiányát jelenti a jászok közül. A Jászság nagy kiürülésének korszaka kezdődött meg ezzel, s e folytonos népveszteség még csaknem másfél századon át tartott tovább is.

A nagy tatárpusztítás után összesen 772 családot, kb. 4600 lelket találtak a jászföldön, ami a fent említett 1500 hiányzó lélekkel összevetve azt mutatja, hogy a lakosságnak ¼ része már 1566-ban is hiányzott a Jászságból. E nagyszámú népet persze nem ölték le mind, hanem fogságba vitték és elhurcolták a török birodalom minden részébe. Az a nagy terjeszkedés, aminek később a jászok adták legbámulatosabb példáját az egész magyar földön, ilyen szomorú, kényszerű szétszóratással indult meg, és talán sok jász került vissza abba a világrészbe, amelyet egykori őseik a magyar földre való betelepülésük előtt végiglaktak, Kelet-Európába és Ázsia nyugati peremébe. 1566-ban is az akkor már alig néhány családtól lakott Ágó községből egy lakost elhurcoltak a tatárok, Apátiban pedig ötöt megöltek *(298).*

De lássuk, hogy mielőtt a jászföld teljesen török uralom alá került volna, mely községei állottak fenn.

Még lakott helyeknek sorolják fel a következőket : Berény (külön Magyarváros és Jászváros), Gerla- vagy Alsószentgyörgy, Ágó, Apáti, Felső- vagy Gál-Szentgyörgy, Dósa, Négyszállás, Jákóhalma, Árokszállás, Mihálytelek, Ladány, Kisér, Boldogszállás. A mai községeken kívül tehát fenntállott még Ágó, Négyszállás és Boldogháza, de viszont nem jegyezték fel Fényszarut *(30* — IV. 117). Az tény, hogy 1566 után a jászok erősen szétszéledtek *(56).* 1610-ben pl. Füleken volt sok menekült jász, akik itt kérték ősi privilégiumaik megerősítését (*386*— 1610. év).

A Jászság történelmi sorsát az pecsételte meg véglegesen, hogy 1567-ben a törökök a már kezükön lévő Szolnok vára elé megerősítették, palánkká építették ki Berényt is. Hogy mikor került Berény török kézre, arra többféle felfogás van. *Horváth Péter (3)* szerint csak 1596-ban telepedtek be ide a törökök, de viszont *Kempelen Győző* szerint ennek előbb kellett történnie, hiszen 1570-ből már török oklevél maradt Berényben, s így valószínű, hogy 1565-ben vonultak be ide, alighanem Hatvanból jövő portyázásaik alkalmával *(23* — 273). Ezzel formailag is meghódított területté vált a jászföld, bár ez már csakugyan csak formaság volt, hiszen tényleg már 1558-ban a török volt az úr egész Jászságban *(30* — IV. 125). 1558-ban már Berényben és Apátiban a török is osztozkodott a jászkapitányokkal a bírságokon.

A török hódoltság állapotába jutás csak rövid ideig tartó viszonylagos nyugalmat hozott. A 15 éves török háború alatt megint nagy nyomor szakadt a jászokra. Ennek idejében folyt le az a nevezetes ütközet 1594-ben, *Kempelen Győző* szerint azonban inkább 1593-ban *(23* — 280), a Zagyva és a Galga között, amelyben a török vereséget szenvedvén, ideiglenesen ki is vonult Berényből, maga után felgyujtván a palánkot. A kivonuló török hadak Berény alatt meg is ütköztek Teuffenbach generálissal *(30* — IV. 149). Ez a felszabadulás azonban csak nagyon rövid ideig tartott. 1596-ban az Eger ostromára felvonuló pogány hadak újból átmentek a Jászságon és azt újból teljesen elpusztították *(30* — IV. 157). A jászoknak tehát szinte hasznára vált már Eger elfoglalása, mert hiszen

1596-ban is még az egri váron keresztül is adóztak a magyar részre, a töröknek is, s Eger eleste után megszabadultak attól a vészes helyzettől, hogy az oda felvonuló török seregeknek útjába essenek.

Egernek 1596-ban bekövetkezett eleste után kétségtelenül megkönnyebbedett a Jászság politikai földrajzi helyzete, sőt már három erős török vár, Eger, Hatvan és Szolnok közé beszorítva, keletről meg a Tisza által védve, bizonyos mértékben előnyös helyzetbe jutott az Alföld teljesen nyilt, várak közé nem ékelt, minden portyázásnak kitett tájaival szemben. A török uralom is megszilárdulván a jászföldön, egyelőre az oktalan öldöklés és pusztítás is alábbhagyott, sőt majd látni fogjuk, hogy a nagyon széjjelszéledt jászokat egyenesen vissza csalogatta a török a Jászságba. 1611 után sok jász tért ide vissza *(56)*. Keczer Endre, a Thurzó György által kinevezett nádori főkapitány ugyanis 1611-ben hazatérésre hívta fel a Gyula eleste után, 1566 óta mindinkább széjjel széledt jászokat. Ebben a törekvésében az egri törökök is támogatták. Ennélfogva 1647-ben már ismét 11 népes községe volt a jászoknak, főleg Eszterházy nádor buzgólkodásából *(45)*.

Nagy vész ezután egyideig nem is sújtotta a jászföldet, de azért a soha meg nem szűnő portyázások mégis sokat pusztítottak rajta. Tömérdek gazdája volt ebben az időben ennek az ekkor már csak maroknyi népnek. Jogilag királyi jobbágyok voltak, de egyes községeket mégis eladományozgattak a királyok. 1580-ban pl. Rudolf király Négyszállás, Jákóhalma, Kürt hevesmegyei falvakat Albert, Benedek és Imre négyszállási kapitányoknak adta *(378*—V. 151), Jákóhalmán és Négyszálláson ezenkívül két nemesi kúriát adományozott a magvaszakadt Cheterien alias Kapitány Imre birtokából a Jazapathy családnak *(387*—V. 155).

1638. évi 67. t.-c. még az 1514. évire is rádupláz, amikor arra szorítja őket, hogy a vármegyéhez minden adót befizessenek, s nehéz szolgálatokat tegyenek *(19*—13); az a nép, amelyet ugyancsak adóztatott a török, s a végvárbeli magyar vitézek, főleg az ónodi, diósgyőri és szendrői várak kóborló katonái is mindúntalan végigportyáztak, lovaikat, marháikat elhajtották *(316*—XVII—XVIII. 19). 1653-ban a nádornál emelt panaszra a Kamara utasítja is Wesselényi Ferenc felsőmagyarországi kapitányt, hogy fékezze meg a katonákat. Jogilag a Jászság tehát még ekkor is a királyi országhoz, illetve a Szent Korona birtokaihoz tartozott, de mivel a török hatalmában volt, a magyar hajduk szabadon dúlták, a törökök pedig mint királyi birtokot, ugyancsak fosztogatták. Igy pl. 1659-ben az egri pasa seregeivel együtt végig ment a vidéken, maga pedig Árokszálláson szállott meg *(30*—IV. 284). Az ónodi, szendrői és diósgyőri vitézeken kívül a füleki, divényi és korponai hajduknak is jó portyázó területük volt a jászság *(30*—IV. 293). Hiába a nádornak is minden óvása ez ellen, hiába parancsolja meg 1639-ben Barkóczy Lászlónak, hogy a Jász-Kunságot fosztogató mezei hadakat oszlassa fel (Történelmi Tár, 1899, 570). Hiába volt ebben az időben Heves vármegye a gazdájuk, maguknak is külön paraszt vármegyét kellett szervezniök a rend fenntartására *(179)*, amiről később szólunk még.

A századokon át olyan kiváltságos helyzetben élt és így kiváltságaival szemben nagy jogérzékkel rendelkező jászok újból és újból királyi levelekben, törvényhozási intézkedésekben keresnek orvosságot. Igy többek között az 1647. évi 26—27. t.-c. megint elismerte róluk, hogy nem parasztok, az előző évben pedig III. Ferdinánd papiroson vissza is helyezte őket előző kiváltságaik birtokába. 1668, 1673, 1696. évek újabb jogi segítséget hoztak a jászoknak kiváltságaik ismételt és ismételt elismerésével, de a tényleges állapotokon ez sem változtatott *(19*—16).

Ezek mind csak a királyi udvarban lejátszódott tények voltak, de maga a jászföld egészen más történelmi események színhelye volt. A maradék jászok ide-oda hullámzottak ebben az időben, hol elmenekültek, hol ismét sikerült őket visszacsalogatni. Ez a papiroson szabad föld a valóságban is szabad volt ebben az időtájban ; sok kóbor nép árasztotta el, amely mint vándorpásztor élte e földet, de nem gondozta. 1685-ben pl. a kunszentmiklósiak menekültek Fényszaruba és Berénybe a háború csapásai elől és ott két évig rejtőzködtek *(386*—1686. év). A jászok maguk olyan kevesen maradtak, hogy maga a föld, a természet csaknem olyan állapotba juthatott, mintha csakugyan nem lett volna gazdája. Jogilag szabad a föld is a nép is ; a valóságban a maradék nép minden hatalmassal szemben szolga, de a föld annyira szabad, hogy majdnem senkié, kóboroké sem kevésbbé, mint a jogilag csak papiroson tulajdonos jászoké, akiknek azonban nagy része már e földön kívül élt mint menekült, a felvidék várainak oltalma alatt, vagy az Alföld búvóhelyein. A törökkel megindult újabb háborúk 1658-tól kezdve ismét véget vetettek a Jászság utóbbi felvirágzásának, ami a jászok 1611-i hazatérése után beállott volt *(56)*. A törökvilág vége felé újabb csapások érték a földet, ahol már alig volt minek elpusztulnia. 1657-ben a Lengyelországot megrohanó tatársereg jövet-menet átvonult a Jászságon, s ettől való rémületükben kértek a berényiek engedélyt a hatvani török parancsnoktól, hogy a régi árkot védelmül kihányhassák *(23*—285). 1679-ben Thököly hadai vonultak át rajta, s ott «*istentelen kihágásokat*» követtek el, majd 1682-ben meg Apaffy hadai vonultak át rajta *(30*—IV. 388. és 407), pusztítva, hiszen jogilag a királyé volt a Jászság. 1686-ban tatárok dúlták fel.

A török azalatt nyugodtan ült Berényben, amíg az osztrák udvar jogokat adományozott vissza a jászoknak. Valószínűleg itt is maradt az 1680-as évek közepéig. Azt, hogy ekkor kellett kivonulnia, onnan sejtjük, mert 1675-ben kelt Berényben az utolsó török rendelet *(80*—97), tehát ekkor még itt volt, de viszont 1685-ben már elesett Szolnok, majd 1687-ben visszavették a keresztény hadak Egert is, e két várból való kivonulása után pedig semmiképen sem maradhatott a török a Jászságban sem. A török kivonulásának időpontját igen fontos volna ismernünk, mert Berény települési viszonyaira, az egész Jászság újból való benépesedésére és gazdasági életének megújulására nézve is döntő volt ez időpont. *Hild Viktor* szerint csak 1690-ben tisztították meg Berényt a törököktől Battyáni Ádám és gr. Zichy István *(387*—I. 47).

Még a török kiűzése alkalmával is tömérdek élet esett áldozatul Berényben, amint azt a zárda előtt álló feliratos kő is tanusította *(80*—97).

A török iga alól való felszabadulás egy majdnem egészen kipusztított nép maradványait és egy végletekig kiélt, elvadult földet talált a Jászság helyén. Sajnos, az újjáépítés nem gazdasági tettekkel indult meg ; a következő történelmi események nem cselekvések, hanem megint csak közjogi tényked ések. Mégis rendkívül fontosak nemcsak jogtörténelmi szempontból, hanem e föld sorsát illetőleg is, mert csaknem egy félszázadra akasztják meg a Jászság megújulási folyamatának megindulását. Ez a közjogi esemény *a Jászság eladása* volt.

Kétségtelenül a legkegyetlenebb arculcsapása volt egy annyit szenvedett népnek felszabadulása utáni azonnali eladatása ; annak a népnek, amely teljesen elpusztulva is kétfelé adózott az elmúlt másfélszázad alatt, holott jogilag szabadnak érezte magát. Éppen a török alól való felszabadulásukat nyomban követő években, utoljára 1696-ban, ismerte el az udvar e nép összes régi szabadalmait és

kiváltságait *(19*—16). De ez a közjogi gaztett talán azzal ártott többet e népnek és e földnek, hogy csaknem egy újabb félszázadra elterelte figyelmét a gazdasági újjászületés problémáitól és közjogi harcokra kötötte le erejét, mintsem azzal, ami az eladatás következményeiként az adózásban jelentkezett. A megváltás idejéig, 1745-ig, semmi új megmozdulást nem látunk a jászság gazdasági életében. Talán nemcsak azért, mert a közjogi csapás lelkileg is annyira lesújtotta e népet, hanem minden bizonnyal azért is, mert kiesett a népből az a nagy mozgató erő, amit az az öntudat fűt, hogy nem szolgasoron, hanem saját ősi tulajdonául bírja a földet. *Ez a lélektani tény kétségkívül mint földrajzi tényező, mint tájformáló erő jelentkezik a Jászság életében.* Hiánya idején nagy mértékben megállott e tájban a fejlődés. Éppen ezért ezt az alapjában véve közjogi tényt, az eladatást a táj életével kapcsolatban is át kell tekintenünk következményeiben.

A Jászságot a török alól való felszabadulás után a bécsi udvar újszerzeményű javaknak tekintette a Kunsággal együtt. Ezen a címen formáltak hozzá jogot és határozták el eladását, illetve elzálogosítását. Az eladást I. Lipót hajtotta végre 1702-ben ; a vevő *a Német lovagrend* volt, a vételár pedig 5,000.000 forint. Az hogy ezt az eladást a rendek 1712-ben sérelmezvén 1714-ben csak zálogformára változtatták, s hogy 1715-ben törvényt hoztak a királyi kincstárból és az ország közvagyonából való visszaváltásra, s hogy 1731-ben a lovagrendtől átvétettek a *rokkantak házának* birtokába *(30*—II. 9), mindez megint csak jogi tényked̈és, papiros-esemény, de magán a táj gazdasági életén nem hagyott nyomot. Mégis megemlítendő, hogy amikor a rokkantak háza birtokába kerültek, III. Károly oklevele kimondotta, hogy az átadandó területek sorába felveendő Ágó, Négyszállás és Boldogháza puszták is, amelyek az 1702-i okmányból kimaradtak. Igy tehát 1731-ben az összes jász területek idegen kézbe jutottak *(190*—50).

Ebből a szempontból mégis sokkal lényegesebb az a kérdés, hogy vajjon az eladottság állapotában milyen mértékben avatkoztak bele a Jászság új gazdái e nép gazdasági életébe és milyen mértékben tudták rákényszeríteni a földre idegen akaratukat.

Ebben a tekintetben az ezen időbeli feljegyzések nem azt mutatják, mintha túlságos beavatkozások történtek volna. Egyes írók azt állítják, hogy a rend inspektorainak zsarnokoskodásától sokat szenvedtek volna a jászok *(71*—69), különösen azon idő után, hogy a Jászságot nem sikerült elcserélni a lovagrendnek felajánlott horvátországi birtokokért. Ez mégis aligha lehetett komolyabb beavatkozás. Valószínű, hogy a lovagrend egyideig nem is sok hasznát láthatta a megvásárolt jászföldnek, hiszen a jászok is résztvettek Rákóczy Ferenc szabadságharcában, egy egész ezredet állítva ki *(93*—22). Nem valószínű tehát, hogy a kuruc háborúk alatt a rend képviselői sokat alkalmatlankodhattak volna ebben a felkelő fészekben.

Az tény, hogy a jászok szokatlanul nagy számban vettek részt a kurucok szabadságharcában. Volt is reá jó okuk, hiszen annak sikerétől függött a szó szoros értelmében vett szolgai vagy szabad sorsuk. 1705-ben, tehát három évvel eladatásuk után össze is írták a hadbavonult jász lakosságot *(308)*. Ez az összeírás kitűnő bizonyítéka annak, hogy a jászok nem nyugodtak bele eladott állapotukba, hanem fegyvert fogtak az elnyomó bécsi kormány ellen. Igaz, hogy a redempció után viszont a jászok igen meleg barátságot tartván fenn az uralkodó házzal, talán nem is szívesen beszéltek volna a kuruc időkről; pedig nincsen rajta mit tagadniok, hogy sok jász ontotta vérét ezért az egykor szabad földért, alig hogy megmenekült a török iga alól. Az akkor itt összeírt felnőtt birtokos és férfi-

testvérek száma nem volt több 1424-nél, s ebből a felkelés idején a táborban szolgáltak 1176-an, elestek pedig 99-en. A községek szerinti kimutatás a következő :

	Birtokos és testvér	Táborban szolgál	A felkelés alatt elesett	Szökevény volt
Berény	443	379	29	1
Alsószentgyörgy	82	51	7	0
Apáti	139	121	19	4
Árokszállás	196	153	15	22
Dósa	63	49	5	4
Felsőszentgyörgy	48	43	2	0
Fényszaru	152	139	5	0
Jákóhalma	70	50	6	4
Kisér	113	86	6	20
Ladány	57	55	3	0
Mihálytelek	61	44	2	7
Összesen	1424	1176	99	62

Rendkívül érdekes különben egy népnek földjéhez való ragaszkodására, hogy éppen Kiséren volt legtöbb szökevény, amely nem a török alatt elűzöttekből népesült újra, hanem idegenekből.

Olyan adatok is vannak, hogy a Rákóczi-világban a jászok el is menekültek földjükről, s csak 1712-ben tértek volna vissza *(44*—59). Ez az adat azonban aligha valószínű, legalább is tömegesen való kiköltözésükre vonatkozólag semmi nyom nem merül fel.

Ezzel szemben éppen arra vannak feljegyzések, hogy a kuruc seregnek valóságos élelmező kamarája volt a Jászság *(73*—107). Ez pedig nem lehetett volna, ha népe elmenekül. Nem sokat kaphatott innen ilyen körülmények között a lovagrend. Ami volt, azt felélte a kuruc sereg. Károlyi Sándor még 1710-ben is itt táborozott egész hadával, s az adóba kivetett terményeket a berényi templomba szállíttatta, majd a többi jász községek templomai is gabonaraktárakká lettek *(73*—110).

A lovagrendi uralom alig is hagyott nyomot a Jászságban. Gazdaságilag semmit sem ment előre ez a föld. Az itteni gazdasági helyzetet elég élénken tárja fel az 1699-i összeírás ; ennek adatai és az 1720-as összeírás adatainak összevetése arról szól, hogy a török utáni gazdasági élet sem sokkal lanyhább volt itt, mint a megváltás előtti. Építkezésben sem alkotott jelentékenyebbet ez a szolgai kor, s a berényi nagy lovagrendi épületen kívül emléke sem maradt. (XXX. tábla 59.)

Ezzel szemben történelmi tény az, hogy a jászok, látván, hogy rajtuk már semmi közjogi vita sem segít, 1745-ben elhatározták *önmaguk megváltását* és arra engedélyt is kaptak Mária Teréziától. Ez olyan mozzanat volt e nép és föld életében, ami megint egyszerre visszaadta nekik azt a különállást, ami minden megyés szomszédságtól megkülönböztette őket. Ez mint közjogi tény is páratlan, hiszen nincsen reá a magyar történelemben még egy példa, hogy egy szabad, kiváltságos földet eladva, a nép saját erejéből visszavásárolja ; de egyuttal ez olyan történelmi mozzanat is, aminek igen messze menő társadalmi, gazdasági, települési következményei lettek, amik együtt mind reáírták magukat a föld képére is. A híres jász-kún redempció egyuttal visszaadta ennek a népnek nemcsak a földhöz való tulajdonjogát, hanem *a földhöz való öntudatát, hazatudatosságát* is. Ez pedig elhanyagolhatatlanul fontos tényezője nemcsak e nép, hanem e föld életének is.

A redempciót 1745-ben határozták el ; a megváltás összege 580.000 frt-ra rúgott, holott annak idején csak 500.000 frt-ért adták el őket. A váltságdíjból a jászokra 225.250 frt. jutott 1745-ben, de ezt az eredeti kivetést 1769-ben kiigazították *(190* — 94). A jászokat nem az egyesek által fizetett megváltási összeg

fejében helyezték vissza a személyes szabadság állapotába, hanem a királyi adománylevél kikötötte, hogy minden jász és kun egyenlő állapotú és egyenlő jogú legyen, akár fizetett megváltási összeget, akár nem. Ezzel megakadályozták, hogy a jász nép szabad és szolgai társadalmi rétegre tagozódjék.

A megváltási összeget a jászok 1751-re be is fizették, s ekkor Mária Terézia 24 pontból álló «*jellevelet*» adott ki számukra, amit az országgyűlés 1751-ben jóvá is hagyott (*19* — 29). Ezzel a nagy mű, hogy a jászok visszakapták ősi földjüket és kiváltságaikat, be is lett fejezve.

A redempciónak mint történelmi ténynek a következő kihatásai voltak a Jászság életére.

Bár társadalmilag minden jászt egyenlő jogok birtokába helyeztek vissza, mégis lényeges tagozódást okozott. A *redemptusokat*, vagyis *földváltók osztályát*, akik földjükért tényleg fizettek, elválasztotta azoktól a szabad, de *irredemptus* jászoktól, akik nem fizettek és így földhöz sem jutottak. Ezeken kívül voltak azok, akik nem tartoztak a kiváltságosak közé, a *zsellérnépség*.

Gazdaságilag a föld birtokába jutván a nép, teljesen szabadon rendelkezett fölötte, bár sokáig földközösségben és bizonyos művelési megkötöttségben használta. A megkötöttség azonban nem idegen akarattól, hanem a jász közösségektől függött, ami lényegesen elválasztotta a Jászságot a jobbágyi helyektől. A jászok a föld tulajdonjogával rendelkezvén, települési viszonyaik is egészen másképen alakultak, mint jobbágyi vidékeken. Nem egészen félszázad mulva meg is kezdődött a tanyavilág kialakulása.

A földje birtokában szabadon fejlődő jász nép újból gondozásába vette a törökvilágban elpusztult földjét, s mint láttuk, azonnal megindult az erdősítés, lecsapolás, homokkötés.

A földosztással kapcsolatban olyan kultúrmunkák is megkezdődtek a jász földön, amik a nem szabad kerületekben ekkor még ismeretlenek voltak. A földet felmérték, térképezték stb.

A földjét szabadon használó nép nagy szaporodásnak is lendült, s időnkint úgy felduzzadt, hogy megindultak a kitelepülések is.

Egészen különleges helyzetet okozott az a körülmény is, hogy a Jászság még a törökvilágban sem népteledvén el olyan nagy mértékben, mint a Kunság, a kiskunsági pusztákból is sokat váltott magához. Az egyetlen kicsi Mihálytelek kivételével minden jász községnek volt pusztája a Kunságban, némelyiknek több is. Annyit jelentett ez, hogy egy-egy jász község határának jelentékeny részei a Kiskunságba voltak kikülönítve ; valóságos *községi közigazgatási exclavék* keletkeztek, amire aligha van sok példa a magyar földön. E puszták kihasználása nagy jövés-menéssel járt a jászoknak ; eleinte legelőnek használván azokat, nagy marhahajtásokat kellett végezniök ; később azután kezdték feltörni a pusztai legelőket és letelepedni rajtuk. Így a Jászságnak nemcsak mint közjogi és közigazgatási fogalomnak, hanem mint gazdasági egységnek is, jelentékeny része az eredeti jászföldön kívülre jutott. Később oda települt le a jász nép feleslege is. Jász községek alakultak a Kiskunságban ; *a jásznép egy része ma a Kiskunságban van*, jóllehet a közigazgatási kapcsolat a Jászság és Kiskunság között már megszűnt. Az egész magyar történelemben és a magyar földrajzban sincsen arra több példa, hogy egy életegység, egy táj, tehát föld és népe együtt részben kitelepült, kirajzott volna egy eredetileg más életegységbe.

Ime, a Jászság életében e rendkívül fontos történelmi és közjogi mozzanatnak, a híres redempciónak milyen messzemenő következményei voltak a föld életére, a földrajzi viszonyok alakulására is.

E messzeágazó esemény gazdasági, települési következményeivel később még nagyobb részletességgel kell foglalkoznunk, ehelyütt csak rámutattunk annak sok ágabogára.

A 1745-i megváltás tulajdonképen be is fejezi a Jászság történelmének azon eseményeit, amelyeknek a táj életére is hatással voltak. A jászokat II. József reformjai, majd a jobbágykérdés megoldása már alig is érinthették többé. A régi királyi kiváltságokon felül saját erejükből is szabad néppé válván a szabad földön, bár apróbb jogi és közigazgatási megszorításoknak még ki voltak téve, a megváltott földről többé el nem mozdultak. Olyan jogokat többé nem veszítettek, aminek visszahatása lett volna a jászföld életére is. Tény az, hogy a Kunságon kívül a Jászság a magyar föld egyetlen tája, ahol a nép egy lényegesnek nem mondható megszakítás leszámításával mindig maga volt ura a földnek, ahol tehát a föld állapota zavartalanul visszatükrözi népének lelkét, földjével, vizeivel, fűjével és fájával való bánásmódját, községeinek, tanyáinak szabadon választott elhelyezését, építési módját. A magyarrá vált jász nép egy szűz területet őrzött meg itt az egész zivataros történelmi mult folyamán, amelyen *csak jász élet nyomai vannak rajta*, amelyen még a török vész idején is ugyanaz a nép maradt meg, hacsak töredékeiben is. Ha végeredményben ki is cserélődött már a jász nép hét század folyamán, de sohasem tört derékba, *annyi népe mindig volt, hogy az újonnan jöttekbe átadhatta a maga életmódját, népi sajátságait.* A Jászság történelmi sorsa azt bizonyítja, hogy egy népnek és egy földnek megszakítatlan együttélésével találkozunk ebben a tájban.

Ami a redempció után történt a Jászságban, azok az események már inkább csak a magyar történelemnek a jászföldre is elsodródó hullámai és nem jász történelem és főleg nem a Jászság történelme. II. József 1787—90 között megszorítja kiváltságaik egy részét, s össze is iratja a népet. Nem nagyon érintette a jászokat a dolog, sőt még annyira sem tartottak következményeitől, hogy, mint a megyés helyek, a József által készíttetett népszámlálás anyagát elégették volna. Szerencsére ma is a szolnoki levéltárban található.

A jobbágyfelszabadítás eszméi is elsuhantak a Jászság fölött, hiszen itt senki sem volt személyében közjogilag szolgasorsban. Átmentek e földön a szabadságharc hullámai is, az orosz sereg is végigvonult rajta *(93 — 43)*, bőven állított honvédet is a haza védelmére, előbb 1085, majd újabb 527 főt, sőt a rája kivetett számon felül még külön 314 újoncot is küldött *(66)*.

Ezek mégis inkább csak epizódjai már a Jászság történetének, igazi történelme népe gazdasági életében, szaporodásában és ennek következtében időnkinti kirajzásában, termő földje mindinkább való kiterjesztésében, ármentesítésében és községei külső képének kialakulásában vannak megírva. *A Jászság történelme tehát a nagy földváltás után már nem politikai, hanem csak közigazgatási, de elsősorban gazdasági és településtörténelem és az ezzel kapcsolatos tájtörténelem.*

C) A Jászság területi fejlődésének történelmi alakulása.

A Jászság fogalma tulajdonképen többértelmű. Jelenti azt a közigazgatási és politikai, illetve közjogi szempontból *kiváltságos területet* is, amelyen ezek a jogok érvényesek voltak. Mint *területi fogalom* azonban nagy változásoknak volt alájavetve a történelem folyamán, s általában nem egy körülírt helyhez volt kötve, hanem kiterjedt mindazokra a helyekre, ahol e kiváltságos nép lakott. Viszont a jász kiváltságok kizárólag a Jászságban, a mindenkori Jászságban voltak érvénye-

sek. Időnkint a tulajdonképeni Jászságon kívül a Kiskunság jelentékeny részei, pusztái is ezen fogalmon belül estek.

A Jászság egyúttal történelmi és főleg *gazdasági fogalom* is, mert a Kunsággal együtt mindig azt a területet jelentette, ahol nem lévén megyei szervezet, hanem a földet egyenlő jogon együtt birtokló nép autonom szervezete, a megyés vidékektől különböző gazdasági és társadalmi berendezések virágzottak.

A Jászság, mint kiváltságos, különleges életű terület, a történelem során nagyobb változásoknak volt kitéve, ezért az itt való tárgyalása nemcsak történelmi szempontból lehetséges, hanem geográfiai oldalról is indokolt, mert azt a teret, ahol ezen különleges élet folyt, ez a különleges élet és a természeti jelenségek együtt tették azzá a szomszédságától lényegesen különböző tájjá, amit ma Jászság alatt értünk.

Kétségtelen, hogy az a föld, ami később Jászsággá lett, a jászok idetelepülése előtt, illetve a honfoglalás után *gyepüterület* volt, tehát *királyi birtok* lett, s nem volt egy törzsnek sem szállásbirtoka az első foglalás jogán. Igy kérdéses az a felfogás, amit *Balássy* képvisel, hogy az a hely, ahol a jászok települtek, előbb Újvár megye birtoka volt, de abból később a király által kivétetett és a jászoknak adatott *(51* — 20). Újvár megye mégis csak alighanem a későbbi Jászság nyugati felére terjedt ki, mert mint később látjuk, ide települtek eredetileg a jászok ; viszont a táj keleti fele később Heves megyéhez tartozott. Balásy feltevése azonban csak elvben lehetséges, hiszen ez a tatárjárás után megint majdnem lakatlan egykori gyepüterület alighа volt a jászok beköltözése előtt is már egész terjedelmében «megyésítve». Tény ugyan, hogy az egykori gyepüben keletkezett királyi birtokon kívül a terület keleti felében már voltak egyes magánbirtokok is, mint pl. Alattyán és Jánoshida, amelyek nem lettek később a Jászság szerves részévé, csak területileg jutottak bele, mint idegen zárványok. E néhány község azonban, alighanem egy részben elpusztult előbbi telepítés maradványa lehetett. Amit Balássy mond, hogy maga Kisér is eredetileg Heves megyéhez tartozott, szintén lehetséges, sőt még sok más község is volt a mai Jászság keleti felében, amely szintén Heves megyéhez tartozott.

Minden valószínűség szerint megáll tehát az a feltevésünk, hogy a jászok betelepülése előtt a mai Jászság nyugati fele még gyepüterület volt, nem volt megyésítve, s az első közigazgatási egysége ennek a földnek a később jogilag is kialakuló Jászság volt. Ezzel szemben állítják viszont azt, hogy a Szent István-féle megyék között állítólag már helyet foglalt *Berén vármegye* is *(118* — 8). Ez azonban alig látszik valószínűnek.

Ez a föld a Kunsággal együtt közjogilag állandóan a Szent Korona tulajdona (Peculium Sacrae Regni Coronae) volt mindaddig, amíg 1702-ben el nem adták *(70)*, jóllehet közben időnkint egyik vagy másik részét egyik-másik megyéhez kapcsolták.

Időnkint ez a szabad terület lényegesen nagyobb volt, így pl. Zsigmond király adományleveléből kitűnik, hogy akkor még Újszász és az azóta elpusztult Szarvas vidéke is hozzája tartozott *(24* — 108). Mégis a 14. század első felében még nem a területiség volt az alapja a különállásnak. Társadalmuk ekkor még kétségenkívül a vérségi köteléken alapuló harcias nomád társadalom volt, s csak e század harmincas éveiben kezdett felvenni helyhez kötöttebb alakot, amikor a *nemzetségi kapitányok* vérségi köteléken alapuló hatalmát a területi összetartozás elve kezdte elhomályosítani, s helyüket a területiségen alapuló *szálláskapitányok* foglalták el, majd a század utolsó évtizedeiben a területi összetartozás egészen tért nyert és kialakultak az

első területi közigazgatási egységek, a székek, az élükön álló *székkapitányokkal (97—47)*.

Úgylátszik viszont, hogy a Jászságnak a Kunságtól való területi megkülönböztetése, illetve a két nép közigazgatási szempontból való különválasztása igen korai keletű, hiszen már 1370-ben halljuk, hogy a nádor által kirendelt kun bírák jász ügyekben is hozhatnak ítéletet *(97 — 3)*. 1419-ben azonban viszont közös bírájuk volt.

Megyei szervezetük sohasem volt a jászoknak, ellenben a jász székekről úgy látszott, hogy ezek már kezdetben is bizonyos közigazgatási szervezetek, egységek volnának, s hogy néhány szállás alkotott volna egy-egy széket, amelynek élén egy-egy székkapitány állott volna, mint pl. Berényben is *(80 — 40)*. Mátyás király és Ulászló alatt Berényt is széknek írják *(19 — 40)*. Ezek szerint a közigazgatás egy ősi szervezete alakult volna itt ki, felosztván az egész Jász-Kunságot hét székre, amelyek egyikéhez, a berényi székhez tartoztak volna az összes jászok *(93 — 16)*. *Palugyay* ezeket a székeket a székelyek székeihez is hasonlítja, s azt mondja, hogy a székkapitányoknak alá voltak rendelve a szálláskapitányok, azaz a székek bizonyos magasabb közigazgatási egységek lettek volna *(19 — 40)*.

E felfogás szerint tehát Berény mint a székkapitány lakóhelye, az egész Jászság egyetlen széke, közigazgatási központja lett volna már ilyen korán a Jászságnak. *Gyárfás (30 — III. 425)* mindjárt meg is adja a Berény-székhez tartozó közigazgatási beosztást is, mondván, hogy Négyszállás, Árokszállás és Fényszaru székekként való említése hibás, ellenben az egyetlen Berény-székhez tartoztak a következő községek :

Berény, Kisér, Árokszállás, Újszáz, Szarvas, Négyszállás, Fényszaru, Apáti, Mihálytelek, Necheyegyház, Lanthó, Vydszállás, Alsószentgyörgy, Ágó, Bódogháza, Pazsán, Borsóhalma, Rassangszállás, Jákóhalma, Mesky.

A székeknek mint eredetileg is közigazgatási egységeknek felfogása azonban tévesnek bizonyult. *Kring Miklós* kimutatja *(97 — 41)*, hogy *a székek tulajdonképen nem közigazgatási, hanem törvénykezési helyek voltak*. Az előbbi küldött bírák helyett állandó bírákat kapván, ezek ugyanazon községekben tartottak törvényszéket, ahol előbb a küldött bírák is bíráskodtak, s ezek a helyek fejlődtek a székek, ítélőszékek helyévé is. Széknek eleinte tehát azt a községet nevezték, amelyikben ítélőszéket tartottak. Később azonban a szék fogalma kiterjedt arra az egész területre, amelynek községei ítélkezés dolgában hozzája tartoztak. Székkapitányokról csak a 15. századból tudunk, de a földbirtokosként ítélkező szálláskapitányok már előbb is gyakoroltak bírói hatalmat *(97 — 40)*.

A Berényi szék eleinte nem volt a jászok számára külön elhatárolva, illetve nem tartoztak az összes jászok ennek a széknek körébe, sőt az adószedőkkel szemben a jászok a szomszédos megyék védelmét is kérték néha, ami szintén arra vall, hogy *a szék nem volt közigazgatási egység*. 1480-ban azonban Berény-szék már a jász terület egységes autonóm hatóságává lett *(97 — 37)*.

Az eleinte igazságszolgáltatásra rendelt székek tehát később mégis csak közigazgatási egységgé váltak a Jászságban és ennek a kiváltságos területnek így mégis első közigazgatási egysége *Berény-szék*. Igy érthető, hogy a jászok előbb a szomszédos megyéktől is kértek védelmet, de feltűnő az is, hogy 1452 körül közigazgatási tekintetben Heves megyétől tétetett függővé *(24 — 47)*. Igy érthető az is, hogy filiszteus néven eleinte mindig a berényvidéki jászokat említik *(30 — III. 292)*.

Mivel Berény-szék csak 1480 körül lett a jászok közigazgatási egysége, előbb tehát aligha lehetett a jászoknak a megyékkel szemben való közigazgatási elhatá-

rolása is rendezve. Erre vall az, hogy 1456-ban Mátyás király megengedte, hogy a Heves és Külső-Szolnok megyékben fekvő Berényszállás, Négyszállás, Fényszaru és Árokszállás székekben lakók az adót más filiszteusok módjára fizessék *(30* — III. 292). Ez a helyzet úgy állott elő, hogy a Jászság mint kiváltságos hely, nem volt területileg elhatárolva a megyétől, hanem a kiváltság az itteni jászokra általában vonatkozott. A jászok azonban tisztán magukban eleinte csak a Tarna-Zagyva vonaltól nyugatra laktak, míg a keleti oldalon megyés falvak voltak. A jászok ezekbe behúzódván, *a néphez kötött kiváltság területileg belopakodott a megyébe.* Már most vitás lehetett, hogy mely filiszteusokra és mely területre szól a kiváltság és hol kezdődik a megye hatalma.

Berény-széknek közigazgatási szervezetté való kialakulása azonban nem érintette a Jászságba bezárt nem jász községek közigazgatási helyzetét, ezek később is megyés helyek maradtak. Igy Heves megyéhez tartozott Monostor, Mizse, Alattyán, Kér, Jánoshida, Kürtiván és az ettől délkeletre eső egész terület csaknem Szolnokig, sőt időnkint még Szentgyörgy is *(152* — I. 50), valamint a keletre Tiszáig terjedő vidék.

II. Ulászló alatt mintha elhomályosult volna Berény-szék közigazgatási különállása, mert ekkor a jász községeket megint a hevesmegyei adózók sorában említik *(30* — III. 339).

A mohácsi vész után egészen zavaros korszaka nyilt meg itt a közigazgatási viszonyoknak is. A Berény-székkel Mátyás király alatt kialakult közigazgatási egység lényegében meg is szűnik. A török a valóságban még a megyék határait is letörülte az Alföld térképéről; hogy jogilag mi volt a helyzete az ilyen hódoltsági területnek, s hogy magyar részre melyik megyével adózott, azzal azonban a török nem törődött. Mégis érdekes, hogy *a jász-kun területeknek Jászságra és Kunságra való megkülönböztetése a törökvilág idején tünt fel.*

A törökvilágban a megyei hovátartozandóságnál sokkal lényegesebb, hogy melyik várhoz adóztak a jászok. Ferdinánd a Jászságot Balassa Imre erdélyi vajdának adományozta ugyan 1541-ben azon időre, míg erdélyi javai visszafoglaltatnak, azonban ez is csak papiroson történhetett, mert hiszen 1536-tól kezdve már a török járja a Jászságot, az egri vár pedig 1548-ban reátette kezét *(131* — II. 196). De ezzel kapcsolatban a hevesmegyei főispán alá kényszerítették a jászokat is *(131*—II. 98, 195).

Az, hogy Balassa Imrének adományozták, a valóságban nem sokat jelenthetett, s különben sem lett e család tulajdona, hanem csak mint koronajavakat engedték át számára királyi jóváhagyással. Azonban az egri vár tisztjei szedték be minden jövedelmét *(30* — IV. 121). Egészen különös helyzetben voltak ekkor a szegény jászok, amelyet igy foglalhatnánk össze: jogilag a koronajavak tagjai, királyi jóváhagyással ideiglenesen átengedve a Balassáknak, de tényleg a hevesmegyei főispán által igazgatva, viszont az egri vár tisztjei által adóztatva, a török által pedig már ekkor is sarcoltatva. 1549-ben még ez a helyzet, de 1551-ben az akkor még erősebben szorongatott Szolnok várához csatolták őket adózás és szolgáltatás szerint *(93* — 18). Ez méginkább bonyolította a helyzetet, hiszen most az eddigieken kívül új gazdájuk is támadt, valószínűleg anélkül, hogy az előbbiekből egy is kiesett volna.

Szolnokhoz mégsem sokáig szolgálhattak a jászok, mert alig kapcsolták oda a Jászságot, a következő évben, sőt mivel egyesek szerint csak 1552-ben kerültek volna e vár birtokába *(30* — IV. 26), úgy még ugyanazon évben elesett a szolnoki vár is.

Igy 1553-ban ismét Egerhez szolgáltak már a jászok, anélkül, hogy jogi helyzetük egyébként változott volna *(30* — IV. 41). Az egri várhoz csatoltatván adózásilag, közigazgatásilag is Heves megye alá jutottak vissza *(30* — IV. 55), de valószínű, hogy talán el sem csatoltattak attól akkor sem, amikor a szolnoki várhoz adóztak. Az egri vár 1556. évi számadásai szerint ebben az időben már az összes jász községek, köztük akkor még Kürt és Boldogháza is, az egri várnak szolgáltak *(326)*. Ekkor tisztázódik pontosan területileg is, hogy mit értettek Jászság, illetve jász községek alatt. 1557-ben «*Philistini seu Jazyges*» név alatt a következő községeket sorolták fel: Árokszállás, Dósa, Négyszállás, Jákóhalma, Apáti, Kisér, Ladány, Boldogháza, Ágó, Jászberény, Alsószentgyörgy, Felsőszentgyörgy, Fényszaru *(296)*. Ebből az évből több összeírás is fennmaradt, s Berény egyik része Jászváros néven is feljegyeztetett már ekkor. Egy 1557-i összeírásban így szerepelnek a jász községek: Árokszállás, Dósa, Nyeg-Szallás, Jokahalma, Mihály Teleke, Apáthy, Kissyr, Lodány, Bódogháza, Ago, Jászberény, Felső Szent György, Alsó Szent György, Feő Száro *(316* — XVII. 28). Amikor tehát a Jászság mint először körülhatárolt területi fogalom feltű ik, 14 községe volt.

Nagyon érdekes azonban, hogy ezen időtájt mennyire nem volt állandó e vidéken a közigazgatási és adózási elhatárolás. 1557-ben ugyanis a jász községeket Gyula várához is összeírták adózás céljából *(376* — 225). Ugyanazok a községek vannak felvéve, mint az egri összeírásban, de nem tudni mi okból, Ladány nem szerepel.

Még egy harmadik vár is igényt tartott e szerencsétlen földre, a felvidéki Szarvaskő vára, sőt állítólag hozzá is tartozott 1557-ben *(296)*. Mindezek azonban alighanem inkább csak igények lehettek, mert nem valószínű, hogy a jászokat az egri vár kiengedte volna a maga hatásköréből akár a távoli Gyula várához, akár az Egeren felüli Szarvaskőhöz. 1558-ban kizárólag az egri vár tartozékaként írták össze a Jászságot *(131* — II. 350). Ebben az összeírásban figyelemmel tudjuk kísérni a Jászság kiterjedésének változását, illetve a jász községek sorsát is. Ekkor ugyanis csak 13 községe volt már a jászoknak, Fényszaru pedig csak mint puszta volt felvéve *(30* — IV. 63). Jellemző, hogy a süllyedt, lápi Jászságból a homokra kitett Fényszaru pusztult el legelőször.

Hogy a fentebb kifejtett jogi és közigazgatási helyzet még jobban bonyolódjék, a török közigazgatás és adóztatás is beosztotta a jászokat. 1559-ben a hatvani szandsák lett a gazdájuk *(131* — II. 195). Jogilag tehát ekkor már két gazdájuk volt, a koronajavak és a Balassa-család, közigazgatásilag Heves megye, Egervár királyi tisztjei, adózásilag Egervár, Hatvan. Hogy a Balassa-család tudott-e tőlük adót szedni, vagy volt-e belőle jövedelme, nem tudható, de ennyi gazda között aligha.

E bonyolult helyzetet 1560-ban úgy szabályozták, hogy Eger részéről adózásilag a vár királyi ellenőre alatt álljanak, közigazgatásilag pedig az egri püspöknek, mint hevesi főispánnak hatáskörébe tartozzanak.

Sokáig azonban ez a rendezés sem tartott. 1560-ban ugyanis szolgáltatásban szigorúan Gyula vára kapja meg a Jászságot, mert akkor erősebben szorongatták, mint Egert *(131* — II. 317). Közigazgatásilag azonban aligha került ki ekkor is Heves megye alól. Sőt úgy látszik, hogy nemcsak közigazgatási és adózási, illetve szolgáltatások tekintetében oszlottak meg Eger és Gyula között, hanem talán területileg is megosztották akkor a Jászságot. Egyesek szerint ugyanis nem az egész Jászság került adózásilag Gyulához, hanem csak nagyobbik része *(131* — II. 317). Ez valószínű, ugyanis mint fentebb láttuk, Gyula várához való 1557-i össze-

iratásuk jegyzékében, Ladányt már akkor sem vették Gyulához; lehetséges, hogy most is Egernél maradt ez a község, de erre nincsen pozitív bizonyítékunk.

1562-ben elveszítette a Balassa-család az addig is csak valószínűleg papiroson birt Jászságot *(30* — IV. 121).

1566-ban Gyula vára végzete is beteljesülvén, a Jászság újra szabad területté vált adózásilag Eger számára, s tudjuk, hogy 1567-ben már ismét megint e vár tartozéka volt *(298)*. Közigazgatási szempontból nagyon érdekes jelenség tűnik fel ebben az összeírásban, hogy t. i. az addig egységes Berény kétfelé szakadt és mint két külön községet veszik fel. Ennek okaival és a településre való hatásával később kell részletesen foglalkoznunk. A szóbanlévő összeírás a következő: Pertinentia Arcis Agriensis, Philistiny seu Jazyges ad Coronam Hungariae: Jazberin, Magiar Varas, Gorla vel also Sz. Georg, Ago, Jazapathy, Galj vel fel. Sz. Georg, Dosazalas, Negyzalas, Jakohalom, Arokzalas, Mihaltelek, Jazladan, Kisyr, Bodoghzalas.

Éppen ezen összeírás évében építette fel a török a berényi palánkot, s ezzel ha nem is jogilag, de valóságban mégis változott a Jászság közigazgatási helyzete is. Végeredményben azonban még e változás is csak formai. 1558 óta ugyan a török már korlátlan úr volt a jászföldön, de e palánk felépítésével formailag is teljesen török birtokba jutott a Jászság az addigi hódoltsági állapotból *(30* — IV. 125).

Többen azon az álláspontón vannak, hogy 1567-ben Jákóhalma és a két Szentgyörgy nem tartoztak a Jászsághoz, mert nem szerepeltek az egri vár összeírásában *(6* — 82 és *19* — 53.), amiből arra lehetne következtetni, hogy ebben az időben a Jászság megint meg lett volna osztva, mert hiszen e három község akkor is létezett, nem pusztult el. Itt azonban tévedéssel állunk szemben. Hogy az egri 1567-i összeírásban nem szerepelnek e községek, azt először *Horváth Péter* mondotta, aki azt minden valószínűség szerint a neki kéznél levő lovagrendi összeírásból vette *(376)*, amelyben valóban nincsen említve a három község. Horváth Péter után mondhatta ezt *Palugyay* is *(19* — 53). Az eredeti egri összeírásokban azonban, amint fentebb láttuk, benne volt minden akkori jász község, tehát az egész Jászság Egerhez tartozott.

Amíg a Jászság magyar közigazgatási helyzete rendkívül bonyolult volt és állandóan változott, néha pár éven belül is négy vár, Gyula, Szolnok, Eger és Szarvaskő között hajszolván a szerencsétlen jászokat, addig a tényleges hatalommal, a törökkel szemben való hatósági helyzetük egyideig állandó maradt. 1567-ben épült fel a berényi palánk és 1572-ben már azt írják a török defterek *(30* — IV. 127), hogy a hatvani szandzsák berényi náhiéjához tartozó berényi palánk törökjeinek vannak alávetve a következő jász községek: Jákóhalma, Árokszállás, Jászberény, Bódogháza, Apáti, Kisér, «Telekszálása», Jászladány, Felsőszentgyörgy, Dósa, Mihálytelek. A rejtélyes Telekszállása bizonnyal nem más, mint Alsószentgyörgy, amint azt e község településénél majd kifejtjük. Ezzel szemben valóban nem látjuk a berényi náhie falvainak soraiban Fényszarut. Fényszaru már az 1567-i egri összeírásban sem szerepelt. Tudnunk kell azonban, hogy Fényszaru már 1558-ban is csak mint puszta vétetett fel. Úgylátszik mégis, hogy ha később sem az egriek nem vették fel még mint pusztát sem, sem pedig a berényi náhiéban nem írták össze, az onnan volt, mert talán a hozzá legközelebb fekvő Hatvan várának birtoka lehetett ebben az időben.

1577-ben kelt összeírásban Fényszaru megint nem található benne, egyébként a Jászság területe, illetve az egri vár által adóztatott jászföld községeinek sora változatlan: Jasz Város alias Jazbriny, Magyar Város, Agho, Dosa, Arok Szállás,

Mihály Teleke, Jákó Halma, Négy Szállás, Alsó Sz. György, Felső Sz. György, Kisir, Apáthy, Bodokháza, Lany *(299)*. Az utóbbi kétségtelenül Ladány. Mivel itt már megint visszatér Alsószentgyörgy is, kétségtelen az is, hogy 1572-ben ez a község értendő Telekszállása alatt. De nincs e vár összeírásában Fényszaru még 1587-ben sem *(386)*.

A magyar részről való közigazgatási helyzet nem is változott Eger várának 1596-ban bekövetkezett elestéig. 1588-ban még mindig a fenti községek voltak e vár adózói *(326)*.

De amint legalább ideiglenesen állandósult a magyar közigazgatás részéről a jászok helyzete, a török részről kezdődik ide-oda dobálásuk. 1583-ban a törökök már megosztották a Jászságot Hatvan és Berény vára között *(28* — 153). A berényi palánkhoz tartoztak ekkor Berény, Árokszállás, Ladány, Apáti, Kisér, a hatvani várhoz pedig Felsőszentgyörgy, Alsószentgyörgy, Jákóhalma, Mihálytelek. A török részről történt felosztásban semmiképen sem érvényesültek területi szempontok, mert különben érthetetlen, hogy pl. a Berénnyel szomszédos Jákóhalma Hatvanhoz került. Úgylátszik inkább, hogy az adó mennyisége és egyéb jövedelmek kellő megosztása lehetett a döntő.

Ahogy Eger elesett, a magyar közigazgatási helyzet is, de a török is megváltozott a jászokra nézve. Berény, Árokszállás, Kisér ezután a török Egervárhoz tartoztak egy ideig, de később egészen zavarossá vált a törökökkel szemben való helyzet is. Volt idő, hogy Berény Hatvanhoz, Alsószentgyörgy Buda várához adózott *(28* — 153). De néha maga Berény is Buda adózója volt, pl. 1671-ben e török vár birtokainak összeírásában szerepel *(303)*, máskor azonban, a törökvilág legvégén, Szolnokhoz adózott, így 1685-ben *(305.)*. Közigazgatás, adóügyi igazgatás, magyar és török részen, olyan zűrzavaros helyzetet teremthetett itt, hogy a szegény jász csak egyféleképen ismerhette ki magát: mindenkinek fizetni és engedelmeskedni, aki erősebb.

Egervárnak a török félhold alá jutása után a magyar közigazgatási helyzet úgy módosult, hogy ezután a jászokat Heves megyéhez kapcsolták, amely egy-egy felvidéki várban ütötte fel székhelyét *(19* — 15).

Ennyi idegen hatóság mellett is végül magának a népnek kellett egy olyan hatóságot is felállítania, amely nemcsak kiélte őket, hanem megvédeni volt hivatva. A rendkívül elszaporodott kóbor katonák, rablók ellen szervezték meg a Duna-Tisza közén a 17. században az ú. n. *paraszt vármegyét (179)*. Ez parasztokból szervezett rendőri intézmény volt, azzal a feladattal, hogy a latrokat elfogdossa és a törvényes vármegyének átadja. A Jászságban erélyesen működött is ez a rendőri szervezet, különösen miután 1669-ben a szolnoki bég engedélyt adott reá.

A 17. század viszonylag mégis több nyugalmat hozott a jászoknak közigazgatási bajaikban is, mint az előző. Állandó uraik végeredményben mégis csak Heves megye és a török Egervár voltak. Igaz, hogy Heves megyét már sokallták is a jászok. De a megye nem sokallta a jászokat. 1638-ban újabb törvény kényszeríti őket minden adót befizetni a megyéhez *(19* — 13). Bár 1646-ban Ferdinánd papiroson már visszaadta a megyéktől való függetlenségüket, amit 1647-ben törvény is megerősített, a megye nem akart engedni. A jászok a nádorhoz fordultak panaszukkal és a nádor 1655-ben a népnek adott igazat *(56)*. Az 1668, 1673, 1696. évek jogilag újból segítséget hoztak a jászoknak magyar részről: összes kiváltságaik elismertettek; elvileg tehát ebben az időben közigazgatási szempontból csak a nádor alá tartoztak a jászok. Mivel azonban 1647-ben mint vármegyés területet írták össze, úgylátszik, hogy a megye még mindig számot tartott

reá, úgyhogy még az 1702-i eladatáskor is ezen a címen protestált Heves megye *(93* — 21), bár 1694-ben már végleg elszakasztották tőle *(386* — 1694. év).

A török uralom végefelé beállott nyugtalan világban a megyék is igyekeztek kihasználni a zavarosban való halászás előnyeit. Ha már nem tudták az egész Jászságot megkaparintani, itt-ott lecsíptek belőle. Igy többen panaszolják, hogy *Újszász* és *Szarvas* a törökvilág vége felé, *Palugyay* szerint 1581-ben, szakíttattak örökre a Jászságtól *(19* — 15). Mások meg 1697 körüli időkre teszik e két község, illetve puszta elszakítását *(24* — 48). Ez az állítás valószínűleg tévedésen alapszik. Újszászt először 1424-ben említik ugyan mint jász községet, Szarvast meg 1425-ben, mint Berény-szék községét, utoljára meg Szarvas 1450-ben tűnik föl *(30* — III—255), Újszász pedig Vjszáz néven 1458-ban *(11* — VIII, V. 3, p. 4). Mégis az a tény, hogy a Jászság községeinek első névszerinti összeírásában, 1557-ben már nem szerepelt e két község, még mint puszta sem *(316* — XVII. 28), s utána egyetlen összeírásban sem találtuk meg azokat mint jász helyeket. E két helyről tehát — bár eredetileg csakugyan jász községek voltak — mégsem állítható, hogy a törökvilág végén szakították volna le őket a megye javára.

1657-ben *Ágó* és *Szentimre* pusztákat is elvették a jászoktól, I. Lipót ugyanis az Ágói-család kihaltával a gyöngyösi Pethő-családnak adományozta *(335* — 1625/99 egyik oklevele). 1699-ben azonban Ágó már mint jász puszta vétetett fel megint. 1670-ben ugyanis egy választott bíróság Ágó pusztát a berényiekkel szemben az árokszállásiaknak ítélte, de kötelezte azokat, hogy a gyöngyösi Pethő-családnak fizetendő 1000 frt megváltási árhoz 500 frt-tal járuljanak hozzá *(335* — az 1625/99. kötetben).

Egyik-másik puszta a Jászságon belül is gyakran gazdát cserélt, a jász falvak is pörösködtek miattuk egymás között. 1657-ben ítélte oda pl. a pozsonyi kamara *Boldogháza* pusztát Berénynek Ladány és Alsószentgyörggyel szemben *(386* — 1657. év).

Úgylátszik, hogy rövid ideig *Szászberek* is a jászoké volt. Ezt a birtokot ugyanis a királytól 1636-ban a vitézségeért nemességet nyert Váczy Mátyás kapta adományul. A 17. század 80-as éveiben a török vagy a tatár feldúlta a falut. 1703-ban az épülő alsószentgyörgyi templomhoz az elpusztult templomból hordták a követ és innen vittek át két harangot is. Az Alsószentgyörgyre költözött Váczy-család egyik tagja az ottani községi korcsmában csinált adóssága letörlesztéséül Alsószentgyörgynek adta a szászbereki pusztát, de ettől rövidesen csalárd módon az Orczy-család birtokába jutott 1720 körül *(72)*.

A törökvilág megszüntével a következő volt az ősi Jászság közigazgatási helyzete és kiterjedése. Mivel az 1646, 1647. évek királyi rendelkezése és a törvény felszabadította őket Heves megye hatósága alól, mint önálló, független kiváltságos kerület a nádori főkapitány igazgatása alatt állott a két Kunsággal együtt. Külön kerület volt, mint a két Kunság is, amelyekkel együtt a «*kiváltságos hármas kerületnek*» nevezték.

A Jász szabadkerület területe ekkor már csak 11 községre terjedt ki. Alattyán és Jánoshida megyés helyek voltak a jászföld közepén.

Az 1702-ben bekövetkezett eladatás tulajdonképen nem változtatott a Jászság közigazgatási helyzetén, de Heves megye régi joga alapján mégis állandóan a saját fennhatósága alatt állónak tartotta, úgyhogy 1727-ben sikerült is kieszközölni a helytartó tanácstól, hogy e kerület számadásait ne a lovagrend útján terjesszék fel, hanem Heves megyén keresztül *(131* — 157). A megyének tehát

sikerült rátennie kezét a Jászságra is. Igy bizony téved *Beél Mátyás*, amikor azt írja 1731-ben, hogy a Jászsághoz hozzá tartozott egykor «Eger»-nek, de talán — ő is Heves megyét akar érteni, — az a része, amely a Tarna és a Zagyva között terül el *(120)*. Bizony fordítva, a Jászság tartozott Heveshez.

A Jászság eladásakor e kerület területe felméretett és 20 négyszögmérföldet tett ki, 1 folyó mérföldet 4000 öllel, 1 négyszögmérföldet 10.000 holddal számítva *(190* — 49). Ezek szerint az 1702-ben eladott Jászság, amikor különben először határozzák meg területét mértékegységben, lényegesen nagyobb volt, mint annak a 11 községnek határa, amit mint később újból megváltott Jászságot találunk. A fenti terület ugyanis éppen 200.000 k. h.-t tesz ki, míg a redempciós Jászság területe nem rúg többre kereken 161.294 k. h.-nál. (Kürt puszta, Kerekudvar, Hevesivány és Szentandrás nélkül, mert ezek akkor még nem tartoztak a Jászsághoz.) Bár 1702-ben felmérés hiányában csak nagy általánosságban határozhatták meg az eladandó Jászság területét, mégsem valószínű, hogy ekkora tévedés lett volna benne, hiszen a vevő lovagrend ezt az adatot bizonyára ellenőrizte. Igen közelálló tehát az a feltevés, hogy az eladandó Jászság tényleg nagyobb volt, mint a megváltott ; talán bizonyos puszták még hozzátartozhattak, amelyek később lekoptak róla. Ezekről alább szólunk.

1699-ben az eladatás előtt összeiratván a Jászság községei, csupán csak 11 község volt a jászföldön és két lakott puszta *(306)*. Ezek a következők : Fényszaru, Felsőszentgyörgy, Árokszállás, Dósa, Jákóhalma, Mihálytelek, Alsószentgyörgy Ladány, Kisér és Berény, mint községek, Ágó és Négyszállás pedig mint puszták. Hogy esetleg más, idegen, nem eredeti jász puszták is tartoztak volna hozzá, az az összeírásból nem tűnik ki. Pedig a Jászságon kívül fekvő néhány puszta valószínűleg még ide tartozhatott.

Az eladottság ideje alatt a Jászság területe nem volt járásokra osztva, illetve nem tartozott Heves megye egyik járásához sem, amint azt az 1715. és 1720-i összeírások bizonyítják *(309* és *310)*. De ezek az összeírások amellett is szólnak, hogy 1720-ban még nem volt a Jászság Heves megye fennhatósága alatt, mert külön írták össze. Csak 1727-ben sikerült a megyének kiterjesztenie reá hatalmát.

Ezek az összeírások részben arra is felvilágosítást adnak, hogy miért találták még az eladatáskor lényegesen nagyobbnak a Jászságot, mint később. 1702-ben ugyanis a ma is jász községek birtokában lévő jászsági pusztákon kívül (Négyszállás, Ágó, Boldogháza) a Jászságé, illetve Berényé volt még Györgyi és Szele, Árokszállásé pedig a 17. század végén nekik ítélt Szentandrás puszta *(93* — 40). Ezekkel együtt a Jászság területe valamivel kevesebbet tesz ki, mint a fenti 200.000 k. h. (196.696 k. h.). Hogy Györgyi és Szele puszták mikor vétettek el Berénytől és így a Jászságtól is, arra nincsen adatunk, de azt tudjuk, hogy Szentandrást 1714-ben a kincstárnak, 1727-ben a káptalannak ítélték *(93* — 40).

Az eladottság idejének végét tehát a Jászság már mint megyés hely élte át és területében is megfogyatkozott. Jászberény már ezen idő alatt is kezdi visszaszerezni azt a közigazgatási rangját, hogy ezen egységnek székhelye legyen, amit először még a 15. században ért el, mint Berény-szék központja. A redempció idején ugyanis Berény a többi községgel szemben, amelyeket possessió néven említenek, már mint *oppidum* szerepelt. A puszták praedium néven vétettek fel, míg a községek határát területiumnak mondják az egyéni redempciós levelek *(37* — 12, 25).

A jászok önmegváltása olyan rendkívül érdekes helyzetet teremtett közigazgatási szempontból, ami majdnem egyedülálló hazai közigazgatásunk történetében, s egyúttal *a területi összetartozás elvének teljes felborítása*. Ekkor került át ugyanis

a jász községek határának egy-egy, néha több részlete is a Kiskunságba. A helyzet a következőképen állott elő.

A Jászság minden pusztulása mellett sem néptelenedett el annyira a török világban, mint a Kiskunság, az eladatás alatt pedig kétségtelenül bizonyos nyugalmi állapot állván be sorsában, ismét gyarapodni kezdett; így jobb erőben volt 1745-ben, mint a Kunság. Az eladott három szabad kerületet nem lehetett részleteiben megváltani, hanem csak teljes egészében. A Kiskunságban alig lévén nép, amely e pusztákat meg tudta volna váltani, a bámulatosan szapora, a kunoknál sokkal

A Jászság területe a redempció idején.

(A községek és puszták nagysága Palugyay szerint számítva.)*

Község	Kiskunsági pusztája	A község területe k. h.	A puszta területe k. h.	Összes terület k. h.	A puszta az összes határterület %-a
Berény (Boldogháza és $^2/_3$ Négyszállás)		43.912			
	Lajos és Mizse ..		29.277		
	Bene ½		3.321		
				76.510	42·60
Alsószentgyörgy		8.190			
	Kara ½		4.766		
	Kisszállás ½ ..		7.000		
				19.956	58·95
Apáti (Hevesivány nélkül).....		13.000			
	Kocsér		11.567		
	Kömpöcz		5.195	29.762	56·32
Árokszállás (Ágóval, Szentandrás nélkül).....		19.843			
	Kerekegyház ½		6.824		
				26.667	25·58
Dósa		7.146			
	Szentlászló ¼...		2.040		
				9.186	22·20
Felsőszentgyörgy (Kerekudvar nélkül)		4.531			
	Szentlászló ¼...		2.594		
				7.125	36·40
Fényszaru.....		12.581			
	Kara ½		4.766		
				17.347	27·47
Jákóhalma (Négyszállás $^1/_3$)		7.758			
	Szentlászló ½...		5.189		
				12.947	40·07
Kisér		16.651			
	Móriczgátja		5.648		
				22.299	25·32
Ladány		16.017			
	Bene ½		3.321		
				19.338	17·17
Mihálytelek.....		5.218		5.218	00·00
Összesen...		154.847	91.508	246.335	37·14

* Ezen területi adatokat először Palugyay teszi közzé 1854-ben. Adatai későbbi, újabb felmérések szerint nem pontosak.

szaporább és vállalkozóbb kedvű jászok fogtak hozzá a kiskunsági puszták megváltásához is. Igy állott elő az a különleges helyzet, hogy *egy-egy jász község határának csak egy része volt a régi Jászságban, a többi részei meg szerteszórva a Kiskunság óriási pusztáin.* A szapora jászok mintha előre megérezték volna, hogy nemcsak azért kell nekik megváltaniok azokat a pusztákat, mert tehetősebbek, mint a kiskunok, hanem azért is, mert alig egy század mulva annyian lesznek már, hogy azokat is be tudják népesíteni. Igy községeik határai közel Szegedig jutván le, ebből sok érdekes gazdasági, közigazgatási és településföldrajzi jelenség adódott később.

A jászok a jászföldön belül fekvő pusztákon kívül (Boldogháza, Négyszállás, Ágó) megváltották még a kiskunsági Lajos, Mizse, Bene, Kocsér, Kömpöcz, Kara, Kerekegyháza, Kisszállás, Szentlászló, Móriczgátja pusztákat is ; ezzel 91.508 k. h. területhez jutottak a kiskunsági szabad kerületben, úgy hogy a jász birtok összesen 246.335 k. h.-ra rúgott. Ez nemcsak tulajdonjog szerint volt jász föld, hanem közigazgatásilag is a Jász szabad kerület részévé vált. Annyit jelent ez, hogy a Jászság területének 37.14%-a nem a jászföldön, hanem a Kiskunságban feküdt.

Legnagyobb terjedelemben váltott kiskunsági pusztát Berény ; hozzája került Lajos, Mizse és Bene, úgy hogy e város határának majdnem fele (42·6%) nyult át a Kiskunságba. Apáti község Kocsér és Kömpöcz pusztákat váltotta magához, s ezzel határának több mint fele tevődött át a Kiskunságba. Mégis Alsószentgyörgy volt az a jász község, amely Kara és Kisszállás puszták átvételével legnagyobb arányban (58·95%) helyezte át határát a másik szabad kerületbe.

Egyedül csak a kis Mihálytelek nem volt abban a helyzetben, hogy szintén hozzájusson kiskunsági pusztákhoz, de később mégis hozzákerült Szentlászló puszta ½ része *(151).*

A községenkint megváltott pusztákon kívül minden jász községnek részjoga volt a kerületek által közösen átvett két nagy puszta, Páka és Mérges birtokában is. Ezek közül Páka kb. 12.184 k. h., Mérges pedig 4.580 k. h. terjedelmű volt.

Az átvett kiskunsági puszták nemcsak egy másik szabad kerületbe voltak kikülönítve, hanem méginkább bonyolította a közigazgatás területi állapotát az a körülmény, hogy e puszták egyúttal megyés helyek közé voltak beékelve. Pest, Solt, Pilis, Csongrád, Külső-Szolnok vették közre az egymástól is elválasztott pusztákat. Egy-egy jász község megváltott pusztái nem is minden esetben feküdtek legalább egymás tőszomszédságában ; így azután egy-egy jász község határa az anyaközségén kívül esetleg még két külön helyre is tagozódott. Aránylag Berény volt legszerencsésebb helyzetben, mert pusztái, Mizse, Lajos és Bene legalább egy tömbben voltak Kecskemét és Nagykőrös között. Viszont az Apátihoz tartozó Kocsér puszta Nagykőrös mellett, Kömpöcz puszta meg Majsa és Dorozsma között feküdt ; éppen így az alsószentgyörgyi Kara Nagykőrös, Kisszállás meg Félegyháza mellett terült el.

A kiskunsági puszták megváltásával a jászok tulajdonképen nem jutottak idegen területre, mint kiváltságos nép, mert hiszen e puszták mind az egykor elpusztult kiskun községek határai voltak. A megváltott puszták helyén állott egykori községek templomának romjai még a 18. század végén is megvoltak, sőt később is többet lehetett látni közülök. *Balla* 1792-i térképe a megváltott jász puszták templomromjai közül feltünteti még Kerekegyháza, Kisszállás, Kocsér, Lajos, Mizse, Szentlászló egykori templomának helyét *(388).* Kömpöczről bizonyosan tudjuk, hogy a törökvilág előtt népes kiskun község volt *(190* — 33). Bene, Kara és Móriczgátja puszták helyén előbb valószínűleg szintén kiskun községek állottak. Amikor tehát a jászok e pusztákat tulajdonul és közigazgatásilag is magukhoz kap-

csolták, még belül maradtak a hármas szabad kerület határain és nem rajzottak ki idegen földre.

Egyik-másik puszta később lekopott a jászok birtokáról, másokat meg hozzája csatoltak, de általában a redempcióval belül maradtak a jászok a szabad kerületek határain.

A saját tulajdonukba vett kiskunsági pusztákon kívül a három szabad kerület közös tulajdonába vett Páka és Mérges puszták összesen kb. 16.764 k. h. területében is osztozkodtak a jászok, de ez nem került saját közigazgatásuk alá, hanem közösen igazgatta a hármas kerület.

A Jászságnak a jászföldön kívül fekvő része kiterjedésében később változások is történtek. Amint majd látni fogjuk, egyes pusztákat elcseréltek, sőt el is adtak. Ez a különleges közigazgatási helyzet különben is csak addig állhatott fenn, amíg a kiskunsági pusztákat szabadon használhatták a jászok legelőnek. Amint ennek lehetőségei, különösen pedig a marhahajtás szabadsága megszüntek, lassan lekopott a Jászságról a hozzája váltott föld.

A Jászság közigazgatási helyzetét és tekintélyét a redempció után nemcsak az emelte, hogy egyedül a jászoknak voltak pusztáik a többi szabad kerületekben, hanem az is, hogy mint hosszú ideig legnépesebb kerület, — amelynek még egy városa is maradt a török kivonulása után —, magához kötötte a három kiváltságos kerület közigazgatási központját is. *Berény lett a Jász-Kunság székhelye, a hatalom tehát mindig a jászok kezében volt.* Ide jártak a másik két kerületből a kerületi gyűlésekre a bírák is *(50* — 244).

A redempció a három kiváltságos kerületet közigazgatási szempontból közvetlenül a *nádor* alá rendelte, aki mint a «*jászok-kunok grófja s bírája*» igazgatta azt *(19* — 38). A nádor e tisztét a *nádori főkapitányokon* keresztül gyakorolta. Ezzel úgy rendeződött a szabad kerületeknek a királyi helytartótanácshoz való helyzete, hogy ez a kerületeknek csak «*az ország szerkezetével összefüggött törvényes hatósága*» maradt *(19* — 40).

A megváltást követő nagy fellendülés a Jászság egyes községeit arra irányította, hogy a saját földjükbe beékelt, de akkor idegen kézen lévő pusztákat is megváltani igyekeztek. Ilyen jászföldbe ékelődő puszta volt *Hevesivány* és *Szentandrás*, mindkettő Heves megye közigazgatása alatt, az egri káptalan birtokában. *Mikovinyi* 1740 körül kelt térképein *(405, 406)* még mindkét puszta a Jászságon kívül fekszik.

Ezekre vetették szemüket a jászok, s szívesen adtak volna értük cserébe a távol fekvő kiskunsági pusztákból, hiszen ezek a közigazgatásilag hozzájuk tartozó, de területileg messze kikülönített puszták nagyon nehezen voltak kihasználhatók gazdaságilag is. Ezért természetes az a törekvésük, hogy a Jászság pereméről leszakadt határokat és a területileg azt kiegészítő, ha eredetileg nem is jász pusztákat megszerezzék.

Az árokszállásiak *Szentandrásra*, az apátibeliek meg *Hevesiványra* vetették szemüket. Mindkettő puszta volt akkor.

Szentandrás puszta birtokába 1399-ben a nádor az egri káptalant vezette be *(387* — I. 77), de birtokáért a jászok, illetve közelebbről a szentandrásiak már Zsigmond király óta harcoltak. Zsigmond 1423-i oklevele ugyanis eltiltotta Sándor árokszállási filiszteus kapitányt, hogy az egri káptalan tulajdonában lévő, Heves megyében fekvő Szentandrás falut használja *(30* — III. 197 és *152* — I. 7). 1433 előtt a négyszállási és fényszarusi filiszteusok foglalták el a káptalantól ezt az akkor lakatlan falut, s házakat kezdtek rajta építeni, amit a király 1433-ban megtiltott

(30 — III. 219 és *11* — VIII, Vol. 3, p. 5). 1459-ben Mátyás király kitiltotta innen a négyszállási és árokszállási jászokat *(387* — I. 84). 1469-ben megint zavartalanul az egri káptalan birtoka volt. 1658-ban már Fényszaruhoz tartozott mint puszta, de nem tudható, hogy miképen került hozzá *(232* — I. 63). A törökvilágban tehát megint a jászok birtokába jutott Szentandrás ; a 17. század vége felé az árokszállási jászoknak ítélte a nádor és a kamara, 1714-ben mégis a kincstár, 1727-ben pedig ismét a káptalan tette reá kezét *(93* — 40). A redempció idejében tehát az egri káptalané volt.

Szinte érthetetlen és földrajzilag meg sem indokolható az árokszállásiaknak ez a makacs törekvése Szentandrás után, hiszen nem is szomszédos vele, csak néhány más község határán át juthatnak oda ; ez csak úgy érthető meg, hogy már a 18. század elején is élt az árokszállásiaknak az a nagy expanziója, ami később olyan nagyszerű kirajzolásokban nyilvánult meg. Kitartásuk 1750-ben sikerrel járt. Végeredményben egykor már birtokolt jász földet szereztek vissza.

A másik puszta, amire a jászok, illetve közelebbről az apátibeliek szemet vetettek, *Hevesivány* volt. Ez sohasem tartozott előbb a jászföldhöz. Megszerzése mégis indokoltabb volt geografiailag, mint Szentandrásé, mert közvetlenül kiegészíti Apáti határát.

Hevesivány első birtokosai a Visontai és a Palóczy grófi család voltak. Az utóbbiak 1421-ben kapták e hevesmegyei falut és 1527-ben az egri káptalanra hagyták. *Lazarus diák* 1528-i térképén mint Ivan nevű falu szerepel. A falu a török uralom vége felé pusztulhatott el ; 1670-ben még lakták és már ekkor is bajuk volt birtoklásukban a kisériekkel. Elpusztulván, lakosainak egy része valószínűleg Apátiba menekült. Úgy látszik, hogy bizonyos érzelmi mozzanatok is szerepelhettek tehát az apátibelieknél, amikor a kétségtelenül fennálló gazdasági érdekek mellett szemet vetettek e pusztára. 1717-ben először csak kibérelték az egri káptalantól *(57* — 124). Nem is volt vele bajuk a redempció idejéig. Azonban 1747-ben a káptalan, az alább jelzett okból, felmondotta a bérletet. A község erre a palatinushoz fordult közbenjárásért, amint azt az apáti tanácsi jegyzőkönyvek elmondják. Az egri káptalan a közbenjárásra e puszta helyett a Pest megyei Monor pusztát ajánlotta az apátibelieknek, de ezeknek nem kellett, hiszen nekik már bővében voltak a Kiskunságban messze fekvő pusztáik. Végre is kieszközölte a nádor, hogy bérletükben megmaradhassanak *(344* — 1747. év, I. 35, 36, 37). Az apátibeliek azonban biztosan akartak ülni Hevesiványban, ezért mindent elkövettek, hogy saját birtokukba vehessék, ami 1750-ben sikerre is vezetett.

Bámulatos az a szívósság és kitartás, amivel a jászok a leggörcsösebben ragaszkodtak egy-egy darab olyan földhöz, amelyen akár jogosan, akár jogtalanul, akár bérlet formájában, akár mint adománybirtokon egyszer megvethették lábukat.

A két kiszemelt puszta, Szentandrás és Hevesivány, 1750-ben csere alakjában vált a Jászság tényleges részévé. A jászok cserébe adták Matkó és Kömpöcz kiskun pusztákat, amelyek a következőképen kerültek birtokukba.

Mint tudjuk, Apáti *Kömpöczöt* szabályszerűen váltotta meg 1745-ben 5000 frt-ot fizetvén érte. Kömpöcz azonban igen messze esett Apátitól, egyik legtávolabb fekvő megváltott puszta volt Majsa mellett. Az apátbeliek ennélfogva szívesen odaadhatták Hevesiványért. Területe 5195 k. h.-ra rúgott.

A másik cserébe adott puszta is, *Matkó*, kétségtelenül a redempció folyamán került Árokszállás birtokába, de az eredeti megváltásban Matkó még nem szerepelt Árokszállás megváltott pusztái között. Kecskeméttől délre feküdt s eredetileg

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

szintén kiskun puszta volt. Az eladatás idején már a kecskemétiek bérelték, s az ő bérletükben érte a redempció is *(190*—54).

1750-ben zárult le az a hosszú alkudozás, aminek eredményeként az árokszállásiak feladták a kiskunsági pusztáik közül Matkót, az apátibeliek pedig Kömpöczöt, amelyek így örökre elszakadtak a szabad kerületektől. Cserébe kapta Árokszállás Szentandrást, Apáti pedig az annyira áhított Hevesiványt. Ezzel megakadályozták a jászok, hogy az a két puszta, amelyre már századok óta törekedtek, véglegesen idegen kézre kerüljön a káptalan kezéből. A tulajdonképeni Jászság területe a két puszta megszerzésével kereken 175.497 k. h.-ra emelkedett, mert Kerekudvar és Kürt még nem volt a Jászságé.

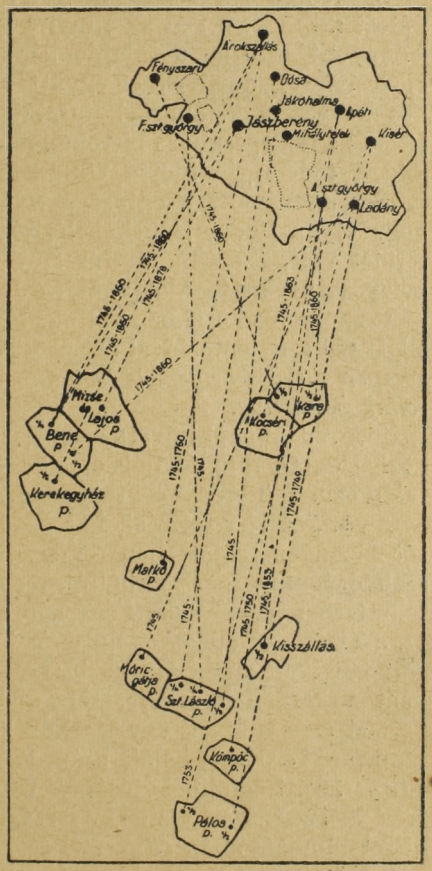

3. A jász községek redempciós birtokai a kiskunsági pusztákon

A két pusztára valóban szükségük volt már akkor is a jászoknak. E csere története arra mutat, hogy a tulajdonképeni Jászságban már abban az időben sem fért el az akkori módon folyó gazdasági életük. Az apátibeliek által 1747-ig bérelt Hevesivány, úgylátszik, legelőnek kellett nekik. Erre vetettek szemet a monoriak, akik akkor szintén a káptalan birtokához tartoztak. A káptalan inkább Monornak szánta Hevesiványt, s ezért mondotta fel Apátinak a bérletet. Apáti erre a szabad kerületek közös birtokában lévő, de Kecskemétnek bérletbe adott *Páka* pusztát kezdte követelni a kecskemétiektől, sőt meg is fenyegette azokat, hogy marháival levonul Hevesiványból Pákára, ahol a kecskemétieknek akkor már nemcsak legelőik voltak, hanem 200 tanyás földben őszi vetésük is. A kecskemétieknek Kömpöczöt ajánlották fel. Végre a nádor közvetítésével úgy egyeztek meg a pusztákért folyó vitában, hogy a káptalan Hevesiványt Apátinak adja Kömpöczért, Szentandrást Árokszállásnak Matkóért, Matkót Monornak, Pálos pusztát pedig Kecskemétnek bérli ki *(190* — 114, 116). Pálos szintén kiskunsági puszta volt, amely az eredeti redempcióban, 1745-ben jutott Kisér birtokába. Nagy távolsága miatt a kisériek nem tudták hasznosítani, hanem a szegediek bérelték s most a kerületek az előnyös csere kedvéért Kecskemétnek juttatták, de először csak bérbe *(190* — 19).

A Kiskunságban fekvő jász puszták közül tehát Matkó és Kömpöcz már 1750-ben lekopott a Jászság területéről.

Az 1745-i redempció, mint láttuk, a jászok pusztájává tette még *Móriczgátját* is, amelyet a kisériek váltottak magukhoz. Ezt a pusztát azonban később már nem találjuk Kisér birtokában, hanem Laczházáé *(19* — 263). E változás hátterét nem ismerjük pontosan, de valószínű, hogy Kisér mindjárt a redempció után adta fel

Móriczgátját, amelyet távolsága miatt sehogyan sem tudott kihasználni, s kapta ekkor helyébe fél Pálost, amelyet, mint fentebb láttuk, legalább bérletbe tudott adni ez a legkevésbbé expanzív erejű község Szegednek. Pálos másik felét Ladány 1753-ben váltotta magához *(373)*.

Az eredetileg megváltott kiskunsági puszták közül tehát Matkó és Kömpöczön kívül Móriczgátja is hiányzik már 1750-ben a jászok birtokállományából, de területben mégsem csökkent a Jászság, mert ezek helyett megszerezte a kiskun Pálost (2714 k. h.) és az annyira vágyott Szentandrást és Hevesiványt. A cserék lebonyolítása után a tulajdonképeni Jászság és két új pusztája (Szentandrás és Hevesivány), amelyekkel együtt *Belső-Jászságnak* mondhatjuk, 175.498 k. h.-ra növekedett, a kiskunsági pusztáik, azaz a *Külső-Jászság* pedig 83.379 k. h.-at tévén ki, az egész jász birtokállomány összesen és kereken 258.876 k. h.-ra rugott, míg a redempció idején csak 246.335 k. h. területet nevezhettek Jászságnak. E cseréknek nagy jelentősége volt a birtokállomány növekedésén túl még az is, hogy olyan földet is bekebeleztek, amely jogilag tulajdonképen mindig megyés terület volt, Szentandrást és Hevesiványt. A Jászság közepében terpeszkedő két megyés zárványt, Alattyánt és Jánoshidát azonban nem tudták megemészteni, mert azok erős kezekben voltak. Igy azután végeredményben az az érdekes helyzet állott elő a redempcióval és azt követő cserékkel, hogy amíg *a Belső-Jászság kellős közepén megyés helyek is voltak, a Külső-Jászság egyes részei megyés helyekbe voltak beszorítva.*

A redempciót követő nagy gazdasági fellendülés és szaporodás a jász községek közigazgatási rangjában is emelkedésre vezetett. 1773-ban már három jász várossal találkozunk, Berényen kívül még Apáti és Árokszállás is oppidium már *(288)*.

II. József reformjai, bár gazdasági helyzetükben nem érintették a jászokat, sőt bizonyos tekintetben rendezettebb települési állapotokra is vezettek, egyéni szabadságukat sem nyirbálták meg, mégis igen fájdalmasak voltak erre a közjogi tekintetben annyira érzékeny népre, amely mindig féltékenyen őrizte *autonómiáját*. II. József csak ehhez az autonómiához nyúlt hozzá. A szabad kerületek kiváltságait megszüntetvén azt közigazgatásilag *Pest megyéhez* csatolta 1787-ben. Egyébként a kerületek szervezetében nagyobb átalakulások nem következtek be; a kerület élén ekkor is egy jászkun kapitány maradt, aki azonban a megye alá volt rendelve. II. József halála után, 1790-ben megint visszaállították a régi autonómiát *(19* — 29). Legfőbb hatóságuk ezzel ismét a nádor lett.

A 19. század eleje a Jászságot csorbítatlanul találta az 1750-ben kialakult birtokállományában *(3* — 220 és *19* — 55). Területét a kun puszták nélkül 1839-ben $17^{3}/_{5}$ négyzetmérföldnek mondják *(19* — 55), ami 176.000 k. h.-nak felelne meg, máshelyütt pedig 1848 körül úgy mondják, hogy $17^{5}/_{20}$ négyzetmérföld, ami 172.000 k. h.-t tenne ki, míg a mi számításaink szerint, mint fentebb láttuk, a redempció és a cserék után 175.497 k. h. volt. 1839-ben volt már 5 *városa* (Berény, Apáti, Árokszállás, Kisér, Fényszaru), 6 *faluja* és 6 *pusztája* (Ágó, Boldogszállás, Négyszállás, Szentandrás, Hevesivány, Borsóhalma) *(19* — 55).

Alattyánon és Jánoshidán kívül azonban még két nagy idegen test éktelenkedett a Belső-Jászság testében, *Kerekudvar* és *Monostor*. Mivel mindkettő birtokos nemesség kezében volt, semmiképen sem tudták tehát a jászok megszerezni és mint ilyen, közigazgatásilag sem volt beleilleszthető a Jászság keretébe, mindaddig, amíg ennek autonómiája és kiváltságai épségben megvoltak. Innen van, hogy Kerekudvar a redempció után is megyés hely maradt, sőt megyés hely volt II. József reformjai idejében is, mert hiszen ezek a reformok a Jászságot végeredmény-

ben épségben és együtt hagyták, idegen testeket sem csatoltak hozzá. *Balla* térképén *(388)* Kerekudvar megyés hely, az még *Bedekovich* 1830-i térképén is *(410)* mint hevesmegyei puszta, sőt megyés hely még *Litzner* 1848-ban kelt térképén is *(392)*. Ugyanígy volt Monostorral is.

A Jászság sohasem szerezte meg Monostort, de Kerekudvar, bár igen szomorú körülmények között, de mégis a Jászság közigazgatása alá került 1850-ben, az abszolutizmus idején. Kerekudvar 1324-ben és 1353-ban Szolnok megyéhez tartozó falu volt, de már 1371-ben Heves megyében találjuk *(152* — I. 65 és *11* — IX, Vol. 2, p. 209), sőt más adatok szerint már 1347-ben Szolnok megyébe tartozott Alcsival együtt, mint Horsundorfer Vulfing birtokában lévő Ecsegvár tartozéka *(235* — VII. 403). E lovag állítólag 1324-ben kapta, s 1331-ben «Kerekudvar, aliter Tyukod» néven fordult elő *(114* — 11). 1850-ben azonban az abszolút közigazgatás a Jászsághoz kapcsolta, mint pusztát.

Kerekudvarpuszta közigazgatásilag ma is Felsőszentgyörgyhöz tartozik, de egyébként önálló puszta. Bekapcsolásával a Jászság területe megnövekedett 183.624 k. h.-ra.

E puszta bekapcsolása azonban nem jelentett semmi nyereséget a jászoknak, mert idegen, nem jász családok birtokában volt akkor.

Viszont az abszolutizmus felforgatta a szabad kerületek közigazgatási rendszerét és beosztását. 1850-ben osztották fel legelőször a Jászságot járásokra. A Jász-Kunság szabad kerületeket ugyanis megszűntették az egészet Pest megyébe kebelezve be és öt járásra darabolták, amelyek közül a Jászságra két járás jutott, a jászberényi és az apáti. A jászberényi járásba tartozott Berény, Fényszaru, Árokszállás, Dósa, Felsőszentgyörgy községek, valamint Szentandrás puszta, az apáti járásba meg Apáti, Alsószentgyörgy, Kisér, Ladány, Jákóhalma, Mihálytelek mint községek és végül Hevesivány, Kara, Kocsér mint puszták. Viszont a kiskunsági jász puszták közül Lajos-Mizse, Kerekegyháza, Bene a kiskunszentmiklósi, Pálos, Szentlászló, Kisszállás meg a kiskunfélegyházai járáshoz csatoltatott. Igy a berényi és az apáti járás együtt 19 $^{30}/_{32}$ nmf. területet, azaz 192.594 k. h.-at tett ki *(19*—56). A Belső-Jászság és a Külső-Jászság területét tehát az abszolutizmus idején nagyrészben szétválasztották egymástól közigazgatásilag, mivel csak Kara és Kocsér kiskunsági puszták estek bele a két jászsági járásba, bár a jász községek tulajdonjoga érintetlen maradt.

1851-ben még tovább mentek az abszolutizmus közigazgatási kísérletei az egykor szabad, közigazgatásilag autonom Jászsággal. Az újabb feladarabolás már egyes hevesmegyei községeket is a jászsági járásokba csatolt közigazgatásilag. A szabad kerületekből, illetve ekkor már csak Jászság-Kúnságból 7 járást alakítottak Pest megye keretében. Ebből a régi Jászságra két járás jutott. A berényi járásba sorozták Berény, Árokszállás és Fényszaru mezővárosokat, Dósa, Felsőszentgyörgy, Jákóhalma, Monostor, Tarnaőrs falukat, valamint Kerekudvar pusztát. Igy e járás területe jelentékenyen növekedett, míg 1850-ben csak 103.314 k. h. volt, most már 115.304 k. h.-t tett ki. Az apáti járásba besorozták a következő helységeket : Apáti, Alsószentgyörgy, Kisér, Ladány mezővárosokat, Alattyán, Jánoshida, Mihálytelek falvakat, Hevesivány, Kara, Kocsér, Mizse és Tótkér, Szentandrás pusztákat, amelyek az 1850-i 96.280 k. h. helyett most már 109.360-k. h.-ra rúgtak. A két jász járás felerésztve hevesi és pestmegyei falvakkal és pusztákkal, ekkor tehát összesen már 224.664 k. h. területre növekedett fel. Igaz, hogy ez közigazgatási értelemben már nem volt többé a régi Jászság. A Berényben székelő járási kapitány ezután már tisztán csak közigazgatási ügyekkel foglalkozhatott,

törvénykezés tekintetében azonban a jász falvak is a megyei törvényszék alá tartoztak *(19*—60). Ekkor érte el a Jászság, hogy a környező puszták egy közigazgatási egységbe jussanak vele, de ez gazdaságilag nem jelentette egyszersmind a jászföld megnagyobbodását.

1853-ban a redempció alkalmával szerzett kiskunsági puszták közül a távoli, Kiskunfélegyházával szomszédos *Kisszállás* lekopott a Jászság birtokállományából, mert a tulajdonos Alsószentgyörgy elcserélte a Földváry-családdal a közelebb fekvő *Jenő* pusztáért. Jenő, amely a kiskunsági Kara pusztával volt szomszédos, Szolnok megyéhez tartozott, s a jászok tulajdonába kerülvén, ezt is át kellett csatolni Pest megyébe, ahová most a Jászság is be volt kebelezve *(19*—60 és *339)*.

Kürt puszta 5955 k. h. területével még Heves megyéhez tartozott ebben az időben, mivel azonban Ladány és Kisér közé volt beékelve, ezt is átcsatolták 1853-ban az apáti járásba és így a jászföldhöz került, s bár megszakítással, ma is odatartozik *(19*—60.). Kisérrel 1872-ben egyesítették véglegesen *(103*—410).

Végeredményben tehát az abszolutizmus sok tekintetben területileg rendezettebb közigazgatási beosztást csinált a jászföldből. A Belső-Jászságtól területileg elkülönült helyzetben lévő kiskunsági pusztáknak közigazgatásilag való elválasztása kétségtelenül indokolt volt. Bár ebben a tekintetben nem volt következetes az 1853-i abszolutisztikus közigazgatási reform sem, mert Kara és Kocsér az apáti járásba osztatván be, ez még mindig mint kikülönített területe maradt a közigazgatási egységnek. Viszont *Mizse* és *Tótkér* puszták a Belső-Jászság közepén feküdvén, bekapcsolásuk természetszerű volt.

Ez a Mizse azonban nem tévesztendő össze azzal a kiskunsági Mizse pusztával, amelyet a redempciókor váltott magához Berény a vele szomszédos Lajos és Bene pusztákkal együtt. Az utóbbi Nagykőröstől nyugatra, a Jászságtól messze feküdt, míg az 1853-ban az apáti járáshoz csatolt Mizse puszta Tótkérrel együtt Mihálytelekkel határos és nem volt jász birtok abban az időben.

Az 1853-i közigazgatási beosztás tehát a még mindig kikülönített helyzetben maradt Kocsér, Kara, Jenő pusztákat leszámítva, tulajdonképen megszüntette a Külső-Jászságot, azaz a váltott és cserélt kiskunsági pusztáknak közigazgatási szempontból a Jászsághoz való tartozását. Ezek ezután már *csak jász birtokok maradtak, de többé nem voltak a Jászság szerves tagjai*. Lassankint azután mint jász birtokok is lekoptak a jászföld testéről.

Az abszolutizmus alatt mégsem tűnt el teljesen a Jászság régi közjogi kiváltságos helyzetének minden nyoma. 1855-ben újból megállapíttatott, hogy a Jász-Kun kerület a többi szabad kerületekkel, szepesi városokkal, szabad királyi városokkal együtt az elidegeníthetetlen koronajavakhoz tartozik *(171*—91).

Részben a megyék alól is sikerült szabadulni az egykori szabad kerületeknek. 1855-ben a Budapesti kerületben mint külön közigazgatási egység, s nem mint megyés hely szerepelt a Jászság és Kunság, amelynek székhelye ismét Jászberény, s amely két járásra, a berényire és apátira oszlik fel. (Vállas Antal: Atlasz). A jász-kun kapitány is ismét Berényben székelt. Sőt később még a Kunságtól is elkülönítették a Jászkerületet. Az abszolutisztikus felosztás 1860-ban a Bach-rendszer bukásával szintén megszűnt és országosan visszaállították az 1849 előtti állapotokat *(159*—657).

Az abszolutizmus alatt a jászföldhöz közigazgatásilag hozzáragasztott helyek most újból mind leváltak róla. 1860-ban Monostor, Kerekudvar, Tarnaörs, Alattyán községek, illetőleg Mizse, Tótkér és Kürt puszták ismét visszakerültek Heves megye hatósága alá, Jánoshida pedig Pest megyéhez. Egyébként ez nem érintette érez-

hetően a Jászságot, mert hiszen ezek a közigazgatási egyesítés idején is idegen testek voltak a jászok ősi szervezetében, s gazdaságilag sem voltak a jászok birtokában. Érdekes, hogy azokat a pusztákat, amelyeket egykor ősi jogon bírtak, mint pl. Szentandrást, sohasem engedték ki kezükből közigazgatásilag sem, ahogy egyszer megszerezhették, míg ezek a megyés puszták könnyen koptak le a Jászságról.

Ennek következtében az alkotmányos világ visszaállítása előtti időben a Jászkerület közigazgatási keretében a következő községeket találjuk pusztáikkal együtt *(151)*:

Berény (Lajos, Mizse, Bene fele, Mérges); Alsószentgyörgy (Kara és Jenő fele); Árokszállás (Kerekegyháza fele, Szentandrás); Dósa (Szentlászló $^1/_6$-a); Felsőszentgyörgy (Szentlászló $^1/_6$-a); Fényszaru (Kara fele); Jákóhalma (Szentlászló fele); Apáti (Hevesivány, Kocsér); Ladány (Bene és Pálos fele); Kisér; Mihálytelek (Szentlászló $^1/_6$-a); Karajenő (1857-ben települt községgé); Kerekegyház (1860-ban települt községgé).

Az alkotmánynak 1867-ben való visszaállítás után a közigazgatási viszonyok is újból rendeztetvén, a Jász-Kun kerület ismét a megyékkel egyenlő rangú hatósággá lett *(171*—657). De tulajdonképen még nagyobb szükség volt ennél a területi állapotok rendezésére, hiszen megint idegen testek voltak bent a Jászságban, s viszont egy része még mindig kikülönítve maradt.

Ez a kikülönített rész azonban állandóan kopott már, nem tudták tartani a jász községek, illetve többnyire annyi települőt küldöttek pusztáikra, hogy mindtöbb önállósította magát mint község és ezzel elszakadt a Jászságtól. 1870-ben Dósának már nincsen kiskunsági pusztája, s Karajenőt és Kerekegyházat sem számították már hozzá *(32)*.

Ilyen körülmények között hozták meg az 1877. évi 1. t.-c.-et, amely végérvényesen pontot tette a Jászság sok évszázados kiváltságos helyzetére. A jászok részéről nagy harc előzte meg ennek a törvénynek meghozatalát. A veszedelem elhárítására érdekes tervek is születtek. A jászok inkább maguk akartak megyévé lenni, mintsem egy másik megyéhez kapcsoltatni. Még térképet is rajzoltak és adtak ki a tervezett *Jász-megyéről (396)*. Ez a tervezet nagyon érdekes, bár szerzője ismeretlen. Az ősi jász községeken és eredeti jász pusztákon kívül, mint pl. Ágó, Boldogháza, Négyszállás, magába foglalja még természetesen a már megszerzett pusztákat, Szentandrást és Hevesiványt, a jász területekbe bezárt helyeket is, mint Kerekudvar, Monostor, Alattyán, Mizse, Tótkér, Kürt, az egykor jász birtokban volt földeket, mint Szászberek, Újszász, az egykor ideiglenesen hozzácsatolt helyeket, mint Tápiógyörgye és Tarnaörs, amikre tehát bizonyos történelmi jogot lehetett formálni. De ezeken kívül meg akarták még szerezni a Jász-megye számára a szomszédos két megye néhány községét is, amelyek addig sohasem tartoztak a Jászsághoz; Hevesből: Visznek, Erk, Pély, Süly, Kőtelek, Nagykörü, Besenyszög falvakat és Szolnok várost, valamint Hatrongyos, Hostya, Akolhát, Süly, Homorszög, Fokoru, Szentiványi, Alcsi pusztákat. Pestmegyéből kívánták hozzácsatolni az új megyéhez Boldog, Szentlőrinckáta, Boldogkáta, Nagykáta, Egreskáta, Farmos és Rékas községeket, a már említetteken kívül. Ezzel szemben a kiskunsági pusztáknak közigazgatásilag való további megtartását nem kívánta a tervezet. Az új megye székhelye természetesen Berény lett volna, mint annak természetes földrajzi centruma. A tervezet megvalósítása esetében egy 375.320 k. h., azaz 2.161 km² területű magyar megye alakult volna.

A tervezetből nem lett semmi, pedig tárgyilagosan meg kell állapítanunk, hogy földrajzi szempontból egészen kifogásolhatatlan helyzetet teremtett volna,

s nagyrészben megvoltak a történelmi alapok is hozzá ; nem ugyan megyei mult, mert az csak az abszolutizmus idején volt, hanem az, hogy a kívánt területek jelentékeny része már volt azonos közigazgatási egységben.

A törvényhozás azonban úgy határozott, hogy a tervezett Jász-megye helyett *Jász-Nagykun-Szolnok megye* lett. *A jászok még maiglan sem tudtak ebbe belenyugodni.* Berény, amely valamikor a Szegedig lenyúló közigazgatási területnek, a hármas szabad kerületnek központja volt, most teljesen elvesztette súlyát. Megszületett a jászok szerint a «*Muszáj-vármegye*». *A modern, uniformizáló szellemű közigazgatás tehát 1877-ben végleg legázolta a Jászság történelmi multú, patriarchalis szellemű közigazgatását.* Pedig ennek szelleme talán emberségesebb volt, mint a liberális időké. A jász-kun főkapitányi rendeletek egy századon át mind e megszólítással kezdődtak : «*Kedves, Jóakaró Bírák Uraimék*». Ez az atyafiságos világ 1877-ben végleg a történelemé lett.

A mai közigazgatási beosztás tehát 1877-ben született meg. Kétségtelenül észszerű benne, hogy a jászföldbe bezárt idegen testeket felszívta. Nem is volt most már semmi akadálya annak, hogy ezek ne tudhassanak beilleszkedni a mindenkire nézve egyforma közigazgatási rendszerbe. A jászok kiváltságos közjogi helyzete a jobbágyság felszabadítása után amúgy is magától megszűnt. A megyés helyek népe is tulajdonosává lett a földnek, a jász redemptus is elvesztette előnyeit az irredemptussal szemben, *a község és a közbirtokosság fogalma mindinkább elváltak egymástól a jászföldön is.* Mindez oda vezetett, hogy a jász községek mellett tökéletesen megférhettek a megyés falvak is a közigazgatási járásokban.

1877-ben, a megye megszervezésekor, mint rendezett tanácsú városok nem kerültek a járási szervezetbe Berény, Árokszállás, de a többi községeket két járás között osztották meg. A jászsági felső járásba sorozták Alattyán, Dósa, Fényszaru, Jánoshida, Mihálytelek, Monostor, Alsó- és Felsőszentgyörgyöt. A jászsági alsójárásba kerültek be Apáti, Besenyszög, Kisér, Kőtelek, Nagykörü, Ladány, Süly.

Ezen a járási beosztáson csupán annyi változás történt azóta, hogy Alsószentgyörgy a felső járásból az alsóba került, Árokszállást pedig szintén besorozták a felső járásba, Szentandrás meg önálló községgé alakulva 1885-ben, szintén az alsó járás tagja lett.

Az egykori kiskunsági jász puszták először közigazgatásilag, azután gazdaságilag is leváltak lassan a Jászságról. Mindaddig nem lehetett különválasztanunk tárgyalásunkban a két szempontot, a közigazgatásit és a gazdasági tulajdon szempontját, amíg ezek a valóságban is összeestek a jász községekben. Amíg egyrészt megvoltak a redemptus jászoknak a jász kiváltságaik, amelyeket csak a jászföldön élvezhettek, addig elválaszthatatlan volt egymástól a kettő : ahol a kiváltságos jászok laktak és a föld valóban birtokukban volt, ott Jászságnak is kellett lennie. Tehát a kiskunsági pusztáknak is a Jászság szerves részeivé kellett válniok a redempció után. A mult század derekán azonban megváltozott a helyzet. Azelőtt a jász község fogalma, amelyben alig volt más, mint redemptus, tehát a földtulajdonra jogosult jász gazda, majdnem összeesett a közbirtokosság fogalmával. Amint azonban mind több lett a községekben a földváltásban részt nem vettek, az irredemptusok száma, el kellett választani egymástól a községet és a közbirtokosságot. A jászok kiskunsági pusztái így már nem egy-egy jász községé, hanem csak annak közbirtokosságáé voltak. Magának a községnek lassan meg is szűnt a pusztákon való földbirtoklása. Igy minden nagyobb nehézség nélkül közigazgatásilag is lecsatolhatták a jászok kiskunsági pusztáit a Jászságból.

Másrészt e puszták mindinkább be is települtek, mégpedig nemcsak az

A Jászság községei és pusztái.

Község vagy puszta	A megszerzés vagy első említés			Az elveszítés			Jegyzet
	ideje	honnan	módja	ideje	hová	módja	
I. Falvak a Jászságban							
Berény	1357						
Ágó	1450					Elpusztult	A 17. századtól Árokszállásé
Apáti	1391						
Árokszállás .	1365						
Boldogszállás	1458					Elpusztult	A 17. századtól Berényé
Borsóhalma.	1450					Elpusztult	A 17. századtól Berényé
Dósa.....	1433						
Felsőszentgyörgy ...	1335						
Alsószentgyörgy ...	1369						
Fényszaru .	1433						
Kisér	1391						
Ladány	1339						
Mesky	1501					Elpusztult	
Mihálytelek	1449						
Necsőegyház	1484					Elpusztult	
Négyszállás	1433					Elpusztult	A 17. századtól Berényé
Lanthó.....	1449					Elpusztult	
Pazsán	1466					Elpusztult	
Rassangszállás	1421					Elpusztult	
Szarvas	1425			16. sz.			
Ujszász	1424			16. sz.			
Vidszállás ..	1450					Elpusztult	
Jákóhalma..	1357						
Füged.....	1433					Elpusztult	
II. Kiskun puszták							
Bene.....	1745	Kiskunság	Megváltás		Pest m.	Község lett	Ladánybene néven
Kara	1745	Kiskunság	Megváltás	1860	Pest m.	Község lett	Jászkarajenő néven
Kerekegyháza	1745	Kiskunság	Megváltás	1860	Pest m.	Község lett	Kerekegyháza néven
Kisszállás ..	1745	Kiskunság	Megváltás	1853	Földváry család	Csere	Alsószentgyörgyé colt
Kocsér	1745	Kiskunság	Megváltás	1863	Pest m.	Község lett	Kocsér néven

A Jászság községei és pusztái.

Község vagy puszta	A megszerzés vagy első említés			Az elveszítés			Jegyzet
	ideje	honnan	módja	ideje	hová	módja	
Kömpöcz ..	1745	Kiskunság	Megváltás	1750	Egri káptalan	Csere	Apátié volt
Lajos	1745	Kiskunság	Megváltás	1878	Pest m.	Község lett	Lajosmizse néven
Matkó	1745 után	Kiskunság	Megváltás	1750	Egri káptalan	Csere	Árokszállásé volt
Mérges	?	Szabad kerületek	Ismeretlen				Berény szerezte meg
Mizse	1745	Kiskunság	Megváltás	1878	Pest m.	Község lett	Lajosmizsenéven
Móriczgátja	1745	Kiskunság	Megváltás	1745 után	Laczházáé		Kiséré volt
Pálos	1745 és 1753	Kiskunság	Megváltás	1749	Kecskemété	Eladatás	Fele kiséré volt (1745—49) fele Ladányé volt (1753—)
Szentlászló	1745	Kiskunság	Megváltás		Pest m.	Község lett	
III. Megyés helyek							
Monostor ..	1851	Heves m.	Közig. átcsatolás	1860	Heves m.	Közig. átcsatolás	
Szentandrás	1658	Heves m.	Ismeretlen	1714	Heves m.	Odaítélés	Fényszarué volt
	1750	Heves m.	Csere a káptalanna				Árokszállásé lett
Hevesivány	1750	Heves m.	Csere a káptalannal				Apátié lett
Kerekudvar	1850	Heves m.	Közig. átcsatolás	1860	Heves m.	Közig. átcsatolás	
Alattyán ...	1851	Heves m.	Közig. átcsatolás	1860	Heves m.	Közig. átcsatolás	
Mizse	1851	Heves m.	Közig. átcsatolás	1860	Heves m.	Közig. átcsatolás	
Tótkér	1851	Heves m.	Közig. átcsatolás		Heves m.	Közig. átcsatolás	
Kürt.....	1853	Heves m.	Közig. átcsatolás	1860	Heves m.	Közig. átcsatolás	1872-ben végleg idecsatolták
Jánoshida ..	1851	Pest m.	Közig. átcsatolás	1860	Pest m.	Közig. átcsatolás	
Györgye....	17. sz.	Pest m.	Ismeretlen	?	Pest m.	Ismeretl.	
Szele	17. sz.	Pest m.	Ismeretlen	?	Pest m.	Ismeretl.	
Jenő	1852	Szolnok m.	Csere a birtokossal	1860		Községgé alakult	
Tarnaörs ...	1851	Heves m.	Közig. átcsatolás	1860	Heves m.	Közig. átcsatolás	

eredeti tulajdonos jász községekből, hanem mivel többnyire már egyénenkint voltak tulajdonosok a jászok a felosztott pusztai földeken, idegenek kezébe is került azokból a földekből, sőt helyenkint tömegesen jöttek idegen beletelepülők is a pusztákra. Igy a puszták lassan önálló községekké válván, leszakadtak a Jászságról, illetve csak befejeződött az a folyamat, ami a közigazgatási különválással már kimélyült.

Kara puszta *Jenő* pusztával együtt már 1860-ban külön községgé alakulván elvált a Jászságtól; *Bene* pusztán települt meg egy község Ladánybene néven, *Kerekegyháza* 1860-ban alakult pestmegyei községgé, *Kocsér* 1863-ban, *Lajos-* és *Mizse* pusztákból együtt lett Lajosmizse község 1878-ban, *Szentlászló* puszta ugyancsak községgé népesedett be és elvált a jászföldtől.

Az 1745-ben megváltott kiskunsági pusztáikból tehát a mult század utolsó évtizedeire már semmi sem maradt meg a Jászság kebelében, de a jász községek, illetve redemptusság birtokában sem. Ez azonban nem jelenti egyúttal azt is, hogy nem maradt volna legnagyobbrészt jászok birtokában. *Gyarmata lett a Jászságnak e néhány kiskunsági puszta, ahová népfölöslege kirajzott*, sőt még elégséges sem volt e szapora népnek néhány pusztájuk, hanem számtalan más helyet is benépesítettek az ország távoli vidékein is.

Az egykori lakatlan gyepübe betelepült maroknyi nép csodálatos elevenerővel rendelkezett, terjeszkedésre volt képes. Ahová eljutott, oda nemcsak a jászokat, hanem egyúttal a Jászságot is elvitte, le egészen Szegedig. A közjogi és gazdasági viszonyok változásával e helyekről mint közjogi fogalom ugyan visszavonult a Jászság, de a jászok ott maradtak.

A Jászság mint közjogi fogalom, mint kiváltságos terület 1877-ben a történelemé lett. Ezzel — úgy szokás hinni — a magyar föld ezen részének közigazgatási viszonyai rendezettebb állapotba kerültek. Pedig ez alighanem téves felfogás. *A megye ugyan úrrá lett a jászok felett, de a jászok nem találtak meg mindent a megyei szervezetben, amiért önállóságukat fel kellett adniok.* Amíg a régi Jászság mindennemű hatóságot jelentett számukra, s minden ügyüket ezen belül intézték el, addig a megye nem tudta ezt nekik nyujtani. A megyei székhely a jászföld számára csupán csak bizonyos közigazgatási ágazatban illetékes fórum. Szolnok, a megyei székhellyel összekötött közigazgatási hatóságokon kívül, nem olyan magasabb adminisztrációs központ is egyúttal, ahol a megyei szervezeten kívül és esetleg felülálló állami hatóságokat is megtalálják a jászok. A megyén kívül és a rendszerint vele járó hatóságokon, mint tanfelügyelőség, pénzügyigazgatóság, államépítészeti hivatal, csak a törvényszéket és folyammérnöki hivatalt kapja itt a jász ember. Szolnokon kívül azonban még számos más városban is van hatósága a Jászságnak. Budapesten van az ide illetékes királyi ítélőtábla, felebbviteli bíróság, a rendőrkerületi székhely, állategészségügyi felügyelőség, honvéd dandárparancsnokság, csendőrkerületi parancsnokság, valamint a református jászok egyházi főhatósága. Debrecenben van postaigazgatósága, mezőgazdasági kamarája, kereskedelmi kamarája, stb. Miskolcon találja meg a vasúti üzletvezetőségét, közúti felügyelőségét, Szegeden a kultúrmérnöki hivatalát, Gödöllőn az erdőigazgatóságát, Egerben a katolikus egyházi főhatóságát, hogy csak a legfontosabb hatóságokat soroljuk fel. Kétségtelen, hogy rendkívül nagy mértékben bonyolódott azóta az élet, amikor még a Berényben székelő szabad kerületi székhelyen lehetett elintézni a jászok minden ügyesbajos dolgát. De a mai adminisztrációs területi beosztást aligha lehet jobbnak mondani a Jászság számára, mint azt, amikor Árokszállás vagy Berény határának egyik fele Szeged közelében feküdt.

A Jászságnak mint politikai, közigazgatási életegységnek a történelme egyike a magyar földön a legérdekesebbeknek, mert egyúttal egy nép élniakarásának, expanziójának története is. *Egyetlen más szabad kerülete sem volt ennek az országnak amely olyan nagy erővel tört volna ki eredeti területéből mint a Jászság.* Földrajzi szempontból még érdekesebbé teszi ezt az a körülmény, hogy ahová a kiváltságos nép eljutott, oda mindenüvé magával akarta vinni kiváltságos földje területét, mert e népet és földjét közjogilag annyira összeforrasztotta egymással a történelme, hogy *jásznak csak ott maradhatott, ahol a föld is Jászság volt, ahol tehát szabad, autonóm jász életet tudott maga körül teremteni. Másutt mindenütt beolvadt, eltűnt. És amikor a Jászság földje is megszűnt közjogilag Jászság lenni, akkor tulajdonképen eltünt a jász nép is, amely eddig is inkább már csak közjogi fogalom volt, mintsem etnikum;* sőt talán már beköltözése idején sem volt önálló etnikum, néprajzi egyéniség, amint azt alább figyelemmel kísérjük, áttekintve a jász népnek történelmi kialakulását.

VI. A jász nép.

A) A jász nép neve.

Aligha volt a magyar földnek még egy olyan népe, amelynek *neve, eredete* olyan sok vitára adott volna alkalmat, mint éppen a jászoké. Mi ez a nép, honnan kapta nevét, honnan jött, több mint másfélszázada kérdezik már a történelem, nyelvészet és a néprajz kutatói, nemcsak a hazaiak, hanem mások is. Pedig egyike azoknak a népeknek, amelyeket legrégebben emlegetnek a történelem színpadán. Nevüket is számos változatban jegyezték fel, azonban többnyire alig többet róluk, mint csak nevüket. Bennünket e nevek azért érdekelnek főleg, mert népünket sokfelé a legkülönbözőbb neveken kell nyomozni úgy az országban, mint azon kívül.

Még *nevük eredetének* helyes megfejtéséig is csak az utóbbi években jutott el a tudomány. E nép neve a legkülönbözőbb változatokban ismeretes. A Rigvedában *Yadu*, a kínaiaknál *Yue-ti*, Ptolomaiosnál *iáton*, Strabonál *asz*, másoknál *jágni, jazyges*. A magyar oklevelekben *jazyges, jazygi, jaz, jasi, jasso, jasones*, azután *philistri, filicstri, philistaei, pharetrarii, sagittarii*, stb., stb. néven fordulnak elő a jászok. Nézzük ezeket a neveket magyar előfordulásuk sorrendjében, egyelőre tekintet nélkül az eredetükhez fűzött magyarázatokra.

A jászokat a magyar oklevelek kezdetben nem különböztetik meg a kunoktól, hanem együtt, kunok neve alatt említik őket. Kun László 1279-i oklevele csak Cumani néven összefoglalt népről szól *(11* — VIII. Vol. 3, p. 1—13). Mégis úgy látszik, hogy vannak esetek, amikor különválasztják már őket ebben az időben is, de nem népnevükön szólnak róluk, hanem valószínű, hogy a «*berényi vendégek*» megnevezés alatt is jászokat kell érteni («hospites nostri de Beryn»). Igy fordul ez elő IV. Béla 1264-i és V. István 1270-i kiváltságlevelében, amely kiváltságlevelek talán már rájuk vonatkozhatnak *(281* — XI. és XII.). *Fejér György* ugyan azon a nézeten van, hogy ez a Berény Segesd vármegyében volt *(11* — I. p. 450). *Csánki* e Berényt a somogyi Iharosberénnyel azonosítja *(152* — II. 592). A «*jász*» szó a magyar nyelvben ugyan már 1256-ban előfordul a székesfejérvári káptalan oklevelében Monasterium *Jaz* alakban *(281* — VII. 441), majd 1257-ben Abbas de *Jaz (281* — VII. 471). Lehetséges azonban, hogy ez a «Jászkolostor» Jászóvár volt, hiszen már 1245-ben említik Jászóvárat *(87* — 108) s nem biztos, hogy e szó eredete a jászokkal kapcsolatos. Mégis *Hunfalvy Pál* szerint a jászok első említése a hazai földön csak 1320-ból való, amikor a Pilis megyében fekvő Csaba körül tanyázó jászoknak pörük volt a budaszigetbeli apácákkal *(196* — 28). 1523-ban *Jazones* néven jönnek elő abban az oklevélben, amely kiveszi őket Keverge fiainak bíráskodása alól *(11* — VIII. 2). 1349-ben Stephano dicto *Jaz*, 1446-ban *Jazwth*, 1466-ban Dominico *yaz*, 1534-ben Clemens *Jaaz* tűnik fel *(262* — 427).

Rendkívül fontos körülmény, hogy e népnek helyes jász néven való emlegetése megelőzte a későbbi, talán tudálékosságból keletkezett, elrontott neveket.

1357-ben kelt oklevél mondja a jászokat először *filiszteusoknak (86* — 379). Ezután Zsigmond király udvarában 1425-ben kelt az az oklevél, amely egyesek szerint először mondotta volna a jászokat *Philistaei* néven. Közben egy pápai oklevél 1399-ben már szintén *filiszteusoknak* nevezte őket *(86* — 383). Ez a név rájuk ragadt, s ezen szerepeltek századokon át, így több e között 1433, 1446, 1449, 1458, 1462, 1473, 1478, 1503, 1512, 1535, 1622, 1625, 1646. években.

Sokáig említik a két testvérsorsú népet *Comani et Philistaei* néven is. Először 1454-ben fordul elő ez a kettős megnevezés, azután több századon át megmarad, s még 1471-ben is találkozunk vele.

Bár a *jazyg* név már Kr. e. is több századdal előfordult, s azután is ismeretes sokfelé, jóllehet valószínű, hogy csak elvétve ezzel a néppel kapcsolatban, a mi jászainkat csak a 17. században kezdték nevezni e néven, ami azután kezdte elhomályosítani az addig általános filiszteus elnevezést. A jazyg név eleinte mintegy csak magyarázatul fordul elő a filiszteus név mellett így : jazygok vagy filisteusok és cumanusok. 1668-ban találkozunk először ezzel a megjelöléssel, s előfordul e kettős név még 1751-ben is.

A jazyg név mellől a filiszteus csak a 18. század közepe táján kezd lekopni ; 1731-ben fordul elő ezen a módon, hogy azután ez maradjon a latin oklevelekben e nép hivatalos neve mindaddig, amíg latin okleveleket írtak.

A 14. század előtt tehát állítólag nyoma sem volt a filiszteus, a 17. század előtt meg a jazyg névnek *(11*—VIII. Vol. 3, p. 1—13), de ezt *Gyárfás* cáfolja *(30*—III. 8).

A Philistaei nevet azután számos változatban írják, így 1472-ben egy pápai oklevélben *Filicstri* fordul elő *(30*—III. 670). További tudálékos torzítások is következtek ebből, így 1323-ban *pharetrarii*, majd az árokszállásiak 1423-ban *sagittarii* néven jegyeztettek fel *(196* — 28).

Horvát István (9 — VII. 19) azt állítja, hogy a Philistaei név már a 14. században is előfordul 1357, 1393, 1407-ben, de forrásaira nem hivatkozik. Az 1357-i első előfordulás eredeti oklevele elveszett *(86* — 380).

A jászok igen változatos nevét számos más, külföldön előforduló népnévvel igyekeztek azonosítani. *Horvát István* 1829-ben a mi jászaink nevét sejtette mindenfelé. Szerinte a kis-ázsiai Issus város arab neve, a jász, vagy *giazza*, ugyanezt a népet jelenti. Előfordul szerinte e népnév *diasi*, *gyász*, Pliniusnál *jasos*, Ptolomaiosnál *jassius*, Strabonál *diasz* néven, Ranzanus Péternél 1552-ben *jaz* néven, Moldvában *gáz* néven (Gáz-ország = Jász-ország) ; e nép neve szerinte a tót nyelvben szintén *gáz*, oláhul Jászvásár = Giazium, franciául Jászberény = Gyasbrin, s végre a magyarban is átváltozott a jász szó *gyászra*, mert a jász nép feketében járt templomba, s a Dunántúl a gyászruhát szerinte még 1829-ben is jászruhának mondották *(9* — VII. 9—15). Tudjuk, hogy Horváth István magyarázataiban sok kalandosság van, de viszont arra is rámutatunk később, hogy a jász nép valóban rendkívül nagy területeket kóborgott be, míg végre egyik utolsó töredéke megszállott a magyar földön.

Gyárfás István hosszú sorát állította össze azoknak a népneveknek, amelyekben ő szintén mind a jászokat sejti : *jazyges, gaz, giás, gyas, iss, giaz, ayas, dias, jas, jasus, jassius, diasz, jáz, jassones, jazones, jat, jatwi, jazmizita, jatwing, jaczving, jecves, jazytschnik, jaczuczansita, jacviz, jadzwing, jazving;* mellékneveik pedig *philistaeus, philistinus, metanasta, sarmata (30* — II. 293).

Amilyen soknevű volt e hajdan hatalmas nép, olyan sokféle magyarázat fűződött nevének eredetéhez is. A jászok *jazyx* (többes szában jazyges) és filiszteus nevének első magyarázatát *Kaprinay Istvánnál* találjuk meg 1771-ben *(207)*.

Szerinte az «*ijas*» elrontott fordítása a Jazyx és Jassones. A filiszteus név etimológiája pedig szerinte a következő: Balisteus—Phalisteus—Philisteus.

Katona István teljesen osztja Kaprinay magyarázatát. Egy más magyarázat német nyelven jelent meg és még 1778-ból való *(1* — 367). Eszerint a jazygok nevüket a szláv *jaziktól* kapták, ami nyelvet jelent, vagy esetleg a nyilazásban való jártasságuktól. *Desericzi* szerint a jászok a Taksony vezér idejében beköltözött izmaeliták utódai lévén, ezek régi elnevezése után kapták a philisteus nevet *(30*—III. 6). A szláv magyarázatot adja *Korabinsky* is 1786-ban *(213* — 253), hozzátevén, hogy a *jász=íjászt*, nyilast jelent. Minden valószínűség szerint az 1778-i ismeretlen szerző nyomán indult *Dugonics András* is, aki Etelka című regényében 1788-ban a következőket írta: «*Valamint azokat, kik juhokkal bánnak, juhászoknak mondjuk, kik méhek körül forgolódnak, méhésznek nevezzük, úgy azokat, kik különösen nyílakkal, azaz kézijakkal dolgoztanak a hadban, íjászoknak hívták a régi magyarok. Ezen íjászokat kiváltképen a kunok közül szedte ki Árpád, mivel ezen nemzet igen jól tudta szórni a nyílakat. Ezek azok, kiket mostanában nem íjászoknak immár, hanem kurtábban szólva jászoknak mondunk*».

A munkáját 1801-ben kiadó jász *Horváth Péter* szerint szintén az *íjászoktól* kapták a jász nevet, ahonnan *sagittariusoknak* is neveztettek *(3)*.

Az említett okoskodás tovább vonul az irodalomban, s még hasonlóan elrontott szavakból igyekeznek magyarázni a Philistaei nevet is. *Pray György* történetírónk 1801-ben a jazones nevet szintén az íjas-tól származtatja, de mivel e népnek másik része szerinte balista volt a harcban, ebből lett a *balistarii*, elrontva Philistaei név is *(249* — II. 29).

Egészen eredeti utakon indult *Décsy Antal* 1814-ben, amikor talán nem is ismerve az előző okoskodásokat, a következő önálló megfejtését igyekezett adni a filiszteus névnek: «*A Jászokat Filiszteusoknak maguk a Magyarok nevezték azért, hogy zsidóztak és Mózes törvényeit tartották . . . Nem csak zsidóztak, hanem bálványoztak is, a bálványokat hívták Zniemienich-nek, ennek ünnepét tartották október hónapjában és áldoztak vad állatokat, e végett vadásztak is számokra, illyen Vadász-Kürt lehetett az, a kit Jászberényben nagy tiszteletben tartanak a Jászok*» *(5* — 6).

Fejér György 1832-ben ugyancsak a jász = íjász elmélet mellett foglalt állást, mondván, hogy a jász és kun népek eredete azonos, s a jászok csak abban különböznek a kunoktól, hogy íjjal harcoltak *(11* — VIII. Vol. III).

Palugyay 1854-ben szintén az íj szóból származtatja a jászok nevének eredetét, mondván, hogy a jász nevezet sajátlag jó nyilast jelent és az *íj* meg *ász* szavak összetételéből, vagyis az íjas szóból származik *(19* — 3).

Végeredményben mindezek a magyarázatok tehát az eredeti Kaprinay-féle és az ismeretlen német szerző alapján állanak. Az 1865-i kiadású *Czuczor*-féle Szótár is ezt a magyarázatot veszi át, s ezt vallja *Rupp Jakab* is 1875-ben *(259)*.

Hunfalvy Pál etnografusunk 1876-ban a filiszteus név eredetére vonatkozólag azt mondja, hogy ezt a nevet, amely aztán úgy ráragadt e népre, azon az alapon használta először 1425-ben Zsigmond király tudálékos íródeákja, mert az *íjj* = *pheil* az ónémetben pedig *phil*. Igy került volna az oklevélbe az addig használt jasso helyett a Philistaeus. Viszont a jász = íjász, s ezen az alapon nevezték őket latinul jasso néven, ami a Mátyás király udvarban élő olasz *Ranzanust* a régi jazygesekre emlékeztette, akik valóban szintén azon a helyen laktak, ahol a jászok, a Duna és Tisza közén, s így került rájuk a jazyges név *(197* — 376). Ez a magyarázat már csak azért sem helytálló, mert mint láttuk, a filiszteus név nem Zsigmond 1425-i oklevelében, hanem már 1357-ben fordult elő első ízben.

Kuun Géza gróf szintén elfogadja Hunfalvy magyarázatát *(218)*. Hunfalvy magyarázatával *Nagy Gyula* már 1877-ben szembeszállott *(39)*. Szerinte a jász nem lehet íjász, hiszen a pharetrarius nem is íjászokat, hanem nyílhordozókat, tegezeseket jelentett. Az oklevelek jasso nevű népe semmi összefüggésben sincsen a pharetrariussal. Az íj-ász különben sem a nép által alkotott szó. Az első tehát, aki ezt a kalandos névmagyarázatot kikezdette, Nagy Gyula volt.

Gyárfás 1883-ban bár határozatlanul, de mégis amellett foglal állást, hogy a jász = íjász, de egyszersmind rámutat több más magyarázatra is, amelyet különböző szerzők képviselnek, hogy pl. szlávul *jazyk* = *pogány*, philisteus pedig származhat a *philein oistos*, vagyis «nyilat kedvelő» görög tőből. Egyuttal rámutat *Bastiannak* arra a kalandos magyarázatára is, hogy a philisteus a *pilis fej*, azaz kopasz fej alapján származhat; mert lévén a jászok egykor pogányok, fejüket kopaszra nyírták *(30 — III. 6)*.

Bár maga *Gyárfás* nem foglal határozottan állást, de cáfolni tudja Hunfalvynak azt a felfogását, hogy a pilisteus nevet Zsigmond íródeákja agyalta volna ki 1425-ben, hiszen e név már előfordul a pápa egy 1334 előtti levelében, Nagy Lajos 1346. évi oklevelében, egy 1348-i olasz írónál, hazai oklevelekben pedig 1350, 1357, 1366. években, tehát jóval korábban mint a Zsigmond-féle oklevélben, sőt a moldvai Jászvásár neve is mint Forum philistinorum is szerepel már a 13. században *(30 — III. 8)*.

Gyárfás egyúttal kifejti azt a nézetét is, hogy e nép a jász és a filiszteus nevet már Ázsiából hozta magával Moldvába és hazánkba *(30 — III. 22)*.

Érdekes, hogy *Hunfalvy Pál* 1881-ben valamivel közelebb jött a helyes magyarázathoz, amikor részben elveti az ij tőből való származtatást, amellyel az eddigiek úgy a jászt, mint a filiszteust magyarázgatni próbálták, nem vévén észre, hogy magyar tőből származtatják e neveket, holott azok már azoknál a jászoknál is így hangzottak, akik nem is éltek még Magyarországon (Jászvásár, Forum Philisteorum). Ez a földrajzi szempont egészen elkerülte a magyarázgatók figyelmét. *Hunfalvy Pál* most az *ász* szóból eredezteti a jászok nevét. Az *ász* szerinte egy krimiai kun törzs neve. A továbbiakban azonban maga is visszasiklik a helytelen vágányra, mondván, hogy a kun nyelvben az *ij* = *já*, ez a *si* képzővel *jási*, azaz magyar helyesírással *jászi* = *ijas*. A philistaeus nevet azután ő is a német *pfeil* alapján hozza ki *(196 — 28)*.

Ezzel az érdekes kérdéssel, amely nemcsak egy név magyarázatát adja meg végeredményben, hanem egy nép eredetére is felvilágosítást nyújt egy bizonyos fokig, 1912-ben *Melich János* kiváló nyelvészünk is foglalkozott *(78)*. *Melich* kimutatja, hogy a magyarság egyik törzsének latin és német neve, Jasones, Jazyger (jaz, gyász) először 1446-ban fordul elő. Megállapítja, hogy a bibliai filiszteus nép neve = jász. Erre a legrégibb adat a XV., a legutolsó a XVII. századból való. Rámutat arra is, hogy a jász *barbarus hostis*, *barbarischer feind* értelemben is használatos. Latin nyelvű emlékeinkben a mai jászokat *Jazones* néven 1323-ban, majd *jazini*, és végül *Philistini* néven 1393-ban említik először. Kimutatja, hogy a mi jászainkat a *jazygesekkel* (Jazyges metanastae) először már *Ranzanus Péter* is egyeztette 1552-ben, de ez a felfogás a magyar tudományos irodalomban valóban csak 1668-tól lett általános. *Melich* szerint a jászok *pharetrarii*, *sagittarii* néven csak külföldi oklevelekben jönnek elő, a magyar oklevelekben nem. A filiszteus név megfejtetlen, s legföljebb egy bibliai népnek oknélküli azonosítása a jászokkal. Az íj-ból való származtatás is erőltetett, s a nép nyelvén legföljebb *íjasoknak* és nem íjászoknak lehetne őket mondani. Melich szerint helytelen *Vámbérynek* és *Márkinak* a

török nyelvből való származtatása és *Nagy Géza* finn-ugor nyelvből való származtatása is, valamint *Jerneynek* egy besenyő fejedelem nevéből való leszármaztatása is. Ezzel szemben valószínűbb magyarázat az, hogy *a szlávon át jött ez a név a magyar nyelvbe.* Rámutat Melich arra, hogy a régi *alánoknak* egy töredéke ma is él a Kaukázusban *osszét* néven, akiket a törökök *asz* néven hívnak. Ez ment át az oroszba, ahol *jasi* lett belőle, s ez jött át a magyar nyelvbe is *jász* alakban. *A jasy név tehát a mai osszétek őseit, az alánokat jelenti.* A jász név a magyarban nem régibb a 13. századnál, s délszláv közvetítéssel került át az oroszból, bár a mai jászaink sohasem hívták önmagukat ezen a néven, hanem a magyar nyelvi használatból tapadt az reájuk. Végül rámutat Melich arra is, hogy *Marczali Henrik* szintén osszét eredetű népnek tartja a jászokat.

Melichnek komoly nyelvészeti alapon nyugvó magyarázata szakkörökben el is döntötte a kérdést. Ugyanerre az alapra helyezkedik *Gombocz Zoltán* is *(87* — 107), kiemelve, hogy a Philistaeus név eredete még mindig nincsen tisztázva, s hogy a jazones, jazini a magyar jász latinosítása, a jazyges pedig valóban *Razanus* szüleménye.

A filiszteus nevet mindennek ellenére még tovább is igyekeztek magyarázgatni. *Bolár Imre (89)* még 1926-ban is feltételezi, hogy a térítgető barátok filiszteusoknak, azaz pogányoknak korholták a konok jászokat, s így ragadt rájuk e név.

Kétségtelen, hogy a jász és filiszteus neveknek egymással való bizonyos összefüggését ha nem is magyarázni, de valamelyest gyanítani lehet azon az alapon, hogy az orosz nyelvben a *jazytschnik* = pogányt, a jazycsije = pogányságot jelent, másrészt hogy a Szent István-i kereszténységgel szemben a sokáig meg nem keresztelkedett jászok bizonyos ellenzékiséget, pogányságot, bibliai nyelven szólva *filiszteusságot* képviseltek. Már pedig az Árpádok alatt a magyarságnak megvolt az oroszokkal való bizonyos kultúrális érintkezése. Igy a jász = pogány és a filiszteus átvitt értelemben = pogány magyarázat talán valami alappal is elképzelhető.

A név eredetről szóló hosszú vitának végeredménye tehát egyelőre az, hogy a jász az «as» tőből ered, a filiszteus név eredete pedig még mindig ismeretlen, s a jazyg nevet mesterségesen akasztották a jászokra.

B) A jászok eredete.

A jászok nevének megfejtése már nagyjából tisztázta azt a kérdést is, hogy honnan származik ez a nép, illetve hogy honnan származott az a jász nép, amely e nevet és talán etnikai alapvonásait is adta az egykor ide beköltözött népnek. Amíg azonban idáig eljutott a tudományos nyelvészet, addig tömérdek vita folyt és elmélet keletkezett arról, hogy mi ez a nép, vajjon török fajú nomád néptöredék-e, vagy más. Mindez a mi szempontunkból is rendkívül fontos, mert életmódjukra és a nép fajiságából kifolyó földrajzi tényezőre is sok felvilágosítást nyujthat.

Mint sok más néptöredéket, úgy a jászokat is nagyon sokféle nép maradványának tekintették a különböző szerzők. Talán a legrégebben született az a felfogás, hogy a jászok nem mások, mint az egykori *metanasta jazygok utódai.* Ezt az álláspontot először *Ranzanus* képviselte a 15. században *(78).* Az ő felfogása azonban csak a 17. században tudott gyökeret verni a magyar irodalomban. A metanasta jazygokról azt gondolta, hogy azok Erdély régi lakói voltak, s innen származott ez a téves felfogás. Hosszas vitákra adott azután alkalmat az is, hogy a metanasta jazygok vajjon szlávok voltak-e vagy sem. *Bonfini* már Mátyás király korában

kifejti, hogy a jazygok a metanasta melléknevet onnan kapták, hogy ősi lakhelyükről kiűzetvén, vándorok, azaz metanasták voltak *(9 — 6)*. *Beél Mátyás* már határozottan szlávoknak tartja a jazygokat: «*Primores Jazygos Sclavium fuisse genus, nemo disputaverit*». A maga idejében azonban, 1831-ben, már magyaroknak találta a jászokat, de mondja, hogy vannak közöttük szláv nevűek *(120)*. *Beél* az utóbbiban az vezette félre, hogy nem tudott a törökvilág utáni nagy szláv bevándorlásokról, hanem talán arra gondolt, hogy eredeti szlávok is vannak a jászok között. *Timon Sámuel* 1734-ben nem azonosítja a jászokat a metanasta jazygokkal, hanem *Jazyges Hungari* néven választja el azoktól *(274 — 100)*. *Kaprinay* 1771-ben szintén tagadja, hogy azonosak volnának a metanastákkal, mert azok szarmaták voltak *(207)*.

Horvát Péter mondja ki először határozottan 1801-ben, *Gatterer* és *Schlözer* után, hogy a régi metanasta jazygok szláv népek voltak *(3)*, de ő is hajlandó tőlük származtatni a jászokat. Szerinte a jazygok a Maeotis mellől szorultak még Kr. e. a Borysthenes vize mellé Dácia szomszédságába, ahonnan Ptolomaios is jazyges néven említi őket. Innen a Duna mellé költöztek, ahol már metanasta, azaz elköltözött néven jegyzik fel e népet a görög írók. Itt közéjük keveredtek szarmaták is *(5 — 104)*.

Ezzel szemben *Horvát István* 1829-ben azt állítja, hogy nem voltak külön metanasta jazygok és szarmata jazygok, hanem ugyanazon népet nevezik mindkét néven, de egyik sem szláv nép volt, s a jász nép már Kr. e. az V. században Európában lakott és akkor *partusok*nak hívták őket *(9 — 58)*. Másutt már azt állítja ez a romantikus tudósunk, hogy a mai jászok a Maeotis körül egykor lakott jazygesek utódai, de jászok voltak a régi illurok is, jászok laktak Krétában is, sőt jászok voltak az ionok is *(10)*.

A szarmata-jazyg származás alapjára helyezkedik *Gyárfás* is 1873-ban. Szerinte a szarmaták a VI. században már hazánk területén laktak, ahol szétveretvén, egyik részük Ázsiába költözött vissza a Volga és a Don mellékére, ahol ismét kettészakadván, egyik részük török népekkel együtt az európai Kunországba telepedett, másik részük Oroszország és Lengyelország határos vidékein élt *jazving* néven *(30 — III. 22)*. Szerinte a Kunországban, illetve Moldvában török népekkel keveredett szarmata jazygok jöttek be a kunokkal együtt hazánkba.

Ugyancsak a metanasta jazygoktól való származás alapján áll *Hornyik János* is, de sem Gyárfás, sem Hornyik nem tartotta őket szlávoknak. *Szombathy Ignác* még tovább megy és az ókori metanastákat egyenesen magyaroknak mondotta 1875-ben, azt is bizonyítgatva, hogy a Duna és Tisza közötti jazyg városok nevei között is, személyneveik között is vannak magyaros hangzásúak *(33)*.

E kalandos magyarázatok még az utóbbi időkben is tovább folytak. *Kele* 1905-ben úgy gondolja, hogy a Duna és Tisza között még a hunok előtt letelepült jazygok itt keveredtek szarmatákkal, innen a szarmata-jazyg név, de a szarmata törzsek nem olvasztották be a jazyg törzseket *(71 — 327)*. Ezek szerint a mi jászaink egyenesen a régi jazygokból közvetlenül itt maradt nép, akikben a magyarok, majd a kunok régi rokonaikat ismerték fel, amikor idetelepedtek *(71 — 180)*. *Bolár Imre* 1926-ban még mindig ez ellen tiltakozik, mondván, hogy a szarmata jazygok innen a mi jászaink felbukkanása előtt már 800 évvel eltűntek, tehát nem lehetnek azok elődei *(89)*.

A jászok *metanasta-jazyg* eredetének tehát elég szép multja van; többen szlávoknak tartották őket, mások meg szláv voltukat tagadásba vették, hogy a jászok őseinek tehessék őket.

Volt olyan elmélet is, hogy a jászok tulajdonképen *germánok*, ahogy *Wernherus* gondolta 1514-ben *(283)*. Erre azonban kár szót vesztegetni.

Hasonló kalandos és alapnélküli a jászok *hun-szkita származásáról* szóló elmélet is. Ezt a gondolatot *Otrokocsi* vetette fel 1693-ban *(240* — I. 65). *Horváth Péter* elfogadja Otrokocsi álláspontját is, mondván, hogy a metanasta jazygok nomád szkiták voltak és tőlük származnak a mai jászok *(3)*. Erre *Gyárfás* is hajlik, amikor a szarmata jazygokat ezekkel a népekkel vegyíti Moldvában *(30* — III. 23). Másutt részletesen ki is fejti álláspontját a következőkben. Az ószövetségi filiszteusok alatt tulajdonképen a jászok értendők, hiszen a legrégibb magyar biblia-fordítások (Révai-kódex) is jásznak fordítják a filiszteusokat, ugyanígy a 16. századból való debreceni legenda is. Ebből megfordítva, az itteni népet, amelyet addig jassones, jassini néven neveztek, a 14. században egyszerre filiszteusoknak kezdték nevezni. Valószínűnek mondja ezek alapján, hogy a hyksosok a hun-szkita törzs azon ága volt, amely jász nemzet-nevet viselt, s ez az a nemzet, amely Egyiptomban léte alatt kapta a filiszteus nevet. Egyiptomból nyomták ki őket Palesztinába, innét a Maeotis vidékére, majd hazánkba. Nálunk ismét felújult a régi filiszteus név, mert bár ők magukat jászoknak mondották, de még tudtak a régi filiszteus névről is; a jászok tehát Gyárfás szerint kétségen kívül a hun-szkita törzsbe tartoztak *(30* — II. 290).

Gyárfás eme nézetébe sok történelmi valóság mellé sok tévedés is keveredik.

Mindezen nézeteknél sokkal általánosabb volt az a felfogás, hogy a jászok nem külön nép, hanem tulajdonképen *kunok*. Ezt a nézetet elsősorban az táplálta hogy nemcsak a magyar földön, hanem már letelepülésük előtt hosszú ideig össze volt kötve sorsuk a kunokéval. Kétségtelenül igaza van ennek a felfogásnak abban, hogy a hozzánk bejött jászok talán többségükben is kunok voltak már, de egyúttal nem áll az a vonatkozása, mintha külön jász nép nem lett volna. A kunokkal legelőször *Kaprinay István* azonosítja a jászokat 1771-ben, s a Szent László által legyőzött és letelepített kunok utódainak mondja *(207* — 11, 314). 1778-ban nagyjából ugyanezt írja *Gebhardi (174* — I. 97, 480 és IV. 514), de azt is lehetségesnek tartja, hogy *tatár* eredetűek, esetleg az 1091-ben az országba fogadott *úzok*, akik az íj-tól kapták nevüket. Kaprinay nézetét vallja *F. Büsching* is 1785-ben *(150* — VI. 18 és 149) és a nevet is az íjból származtatja. 1791-ben *Szekér Joachim* vallja ugyanezt a kun származást *(264* — I. 199). A mi *Katona Istvánunk* ugyancsak azonosítja őket a kunokkal *(211* — XI. 728), éppen úgy, mint a német *Schlözer* és *Thunman (30* — III. 4). Bár *Horváth Péternek* többféle véleménye van ebben a kérdésben, mégis kiemeli ő is, hogy Szent László a Jászságban kunokat telepített le *(3)*. Úgy gondolja, hogy a kunok egy nemzetségből valók a magyarokkal és a jászok meg egyik sajátságos törzse a kunoknak. Számos találgatásai között 1838-ban már arra is gondolt, hogy nemcsak a kunok, hanem az úzok is szerepelnek a jászok elődei között, de semmi esetre sem a metanasta jazygok, akik szerinte tótok voltak *(14* — 61).

Pray is vagy a Szent László kunjaiban vagy a tatárjárás előtti kunokban, de esetleg még ősibb, már a honfoglalókhoz csatlakozott kunokban keresi a jászok őseit; de ebben az utóbbi esetben őseik szerinte talán a Moldvában lakott jassiusok lehettek. (Diszert. IV. 22).

Közben *Budai Esaiás* 1811-ben ugyancsak a kun származás mellett köti le magát *(149* — I. 143), 1815-ben *Fessler Ignác (166* — I. 484), 1837-ben *Péczely József (244* — I. 94), 1842-ben *Horváth Mihály (191* — I. 77), 1854-ben *Palugyay Imre (19* — 6), 1861-ben *Fekete Lajos (19)*, 1872-ben *Fraknói Vilmos (168* — 85),

1886-ban *Hunfalvy János (194* — 189) is az utóbbihoz áll, ehhez hozzátevén még az ismert érvek mellé bizonyítékul azt is, hogy «*a helynevek is, melyek a szállás szó által válnak ki, a jászság és kunság azonosságát hirdetik*». Még a kiváló magyar történeíró *Márki Sándor* is török eredetű népeknek mondja a jászokat, akik a Szent László által 1091-ben a Temesnél legyőzött kunok és besenyők utódai, s akik kóborolva szerezték a metanasta nevet, s mivel a régi jazygok földjére kerültek, kapták a jazyg nevet is, bár már beköltözésük idején jász vagy gyász nevet viseltek *(56* — IX. 868). Érdekes ezzel kapcsolatban *Balássy Ferencnek* az a nézete is, hogy mint kunok azért húzódtak és települtek a Mátra alá, mert itt találták a Kievnél magyarokhoz csatlakozott régi kun telepeseket is *(51* — 6).

Végeredményben tehát *egyik legkomolyabb és legtartósabb nézet volt a jászok származásáról az, hogy kunok utódai, akik már Szent László idejében kerültek mai lakhelyükre.*

A jászok származásának problémáján túl is érdekes ebben az a megállapítás, hogy nem a tatárjárás előtt bejött kunoktól származtatják a legelőkelőbb magyar történetírók a jászokat, hanem sokkal előbbi, ősibb településnek tartják őket.

Nagyon kevés történelmi támpont között tapogatózván történetíróink, egyikmásiknak több ellentmondó véleménye is van származásukról. *Pray* szerint esetleg *kazárok* is lehetnek, mert az általa fentebb említett jassiusok szerinte a kazárok egy része voltak *(30* — III. 4). Ezt a nézetet talán éppen ő utána indulva, többen is vallották. 1814-ben *Décsy Antal* mondja, hogy «*chazárok voltak azok, akik idővel Jászoknak neveztettek*». *(5* — 69.)

Ezzel függ össze, hogy viszont mások *izmaelitáknak* gondolták jászaink őseit. Érdekes ebben a kérdésben a jászok multjának kutatásában egyébként olyan nagy érdemeket szerzett *Jerney János* véleménye 1844-ben: «*Az izmaeliták vagy kaléz szerecsenek nem lehettek egyebek a jász néven ismert, maiglan hazánk szívében fönlévő tősgyökeres magyar ajkú népnél*» *(200* — 247). *Jerney* az orosz írók által emlegetett jasszokat a bulgárral tartja azonosaknak, s a honi izmaelitákat a jásszal, akik kalmár foglalkozású mohamedán vallású nép voltak, s hazánkban már 1161-ben feltüntek sagittarii néven. Egyébként az izmaelitáktól való származtatás gondolatát *Desericzi Imre* már 1784-ben felvetette, mondván, hogy a Taksony vezér alatt jött izmaeliták utódai *(158* — I. 76).

Nem maradhattak ki ilyen változatosság mellett a jászok ősei közül az *úzok* sem. *Gebhardi* írja Magyarország históriájában (1. k. 385), hogy a jászok tulajdonképen úzok, akik nevüket is az úzokat jelentő *gáz*-ból kapták. Feltűnő, hogy ugyanezt a véleményt teszi magáévá *Borovszky Samu* is 1894-ben *(146* — 146), úgy gondolván, hogy török eredetű nép a jász, amely a kunokkal jött be, mint az úzok maradványa, akiket törökül gázoknak mondottak és őshazájuk hajdan a Kaspi-tenger északi partján feküdt Gázia volt.

Egészen tudománytalan az, amit a jászok tót eredetéről mondott *Décsy Antal* 1814-ben, hogy a jászok egykor a Garamtól a Tiszáig laktak, a Garamon túl pedig a Morváig a tótok, s a jászok Kálmán király idejében tót nyelven beszéltek, de ez nem európai, hanem ázsiai tót nyelv volt *(5* — 9). Szerinte gyülevész nép voltak, akik nevüket is onnan kapták, hogy a jász tótul gyülevész népet jelent.

Hogy a jászok egyik ismert néptől sem származtak, hanem önálló, külön nép voltak, ez a felfogás is elég korán felbukkan, de csak mint egy vagylagos feltevése *Horváth Péternek*, aki más egyéb véleménye mellett 1825-ben azt is megengedi, hogy a mai jászok azon szabad jászok utódai, akiket II. Konstantin császár a kvádok uralma alól felszabadított és akik azután a Duna és Tisza között laktak a

mai Vácon alul *(6). Horvát István,* bár sokféle kalandos magyarázata is van erről a problémáról, 1830-ban arra az álláspontra helyezkedik, hogy a mai jászok közvetlenül azon jász nép utódai, akik a honfoglaláskor már érintkeztek a magyarokkal Moldvában, s ott mindazon neveken említették őket, amelyeken hazánkban is feljegyezték, így onnan is ismerjük e nép philisteus, jazyg, jassi, jasones, sagittarius nevét. A két nép tehát közvetlenül azonos *(9* — VII. 30). *Fényes Elek* visszatért erre a felfogásra 1836-ban, mondván, hogy a jászok az 1089-ben Kopulcs és Ákos vezérlete alatt betörő sereg leszármazottjai, akiket Szent László vert meg a Temes mellett és telepített le a Mátra alá *(163* — 133).

Bár *Jerney* előbb a jászok izmaelita volta mellett szólott, 1851-ben kimutatja, hogy Moldvában lakik egy jász nép, amelynek sok változatban fordul elő a jász névre bizonyító helyneve: Jászvásár, Jászváros, Forum Philistinorum, Forum Jaszkytarg, Jazwar, Forum Jazygum, Jas, Jassium *(201* — I. 101). *Gyárfás* is gondolt a moldvai jászokra, említve, hogy a mongolokat egy *alánokból, jászokból* és *palócokból* álló sereg győzte le Perzsiában *(30* — II. 214), s hogy Kunországban a kunokkal vegyest jász nemzet is lakott *(30* — II. 186).

Másfél század óta hasztalanul törekedtek megfejteni ennek a rejtelmes származású népnek a titkát. A sok találgatásban azonban néhány alaposabb gondolat is akadt, főleg a kunokkal már az ország határain túl való érintkezés, az alánokkal való kapcsolat, s mint látni fogjuk később, a besenyőkkel való kapcsolat is, de főleg az, hogy legtöbb szerző nem a IV. Béla alatt jött kunokkal hozta kapcsolatba a jászokat, hanem jóval előbbre teszi beköltözésüket.

A problémát a jászok magyar földön való történelmének vizsgálata alapján nem is lehetett megoldani, mert *a jász nép nem itt és nem ezen időben, hanem jóval előbb éspedig a keleteurópai síkságon alakult ki.*

Lamanszkyj orosz professzor oldotta meg e nép titkának rejtélyét 1900-ban. Vizsgálatai tisztázták azt a rendkívül fontos kérdést, hogy vajjon a jászok török fajú nép-e, mint a kunok, besenyők, vagy pedig *irániak*-e. A válasz az utóbbi mellett szól. *Lamanszkyj* szerint a szkiták és szarmaták maradványai a délorosz steppéken egy néppé olvadtak össze, ezek voltak az *alánok.* Ezek a mi jászaink ősei. A probléma megoldásával *Lamanszkyj* professzoron kívül *Jankó János (199), Munkácsi Bernát (230), Gombocz Zoltán (87* és *88), Melich János (78), Rásonyi Nagy László (94* és *95)* foglalkozott leginkább és nyomukon így foglalhatjuk össze e nép eredetére és a magyar földre való beköltözésük eseményeit.

Annak a népnek származását, amelynek egy része később másokkal egybeolvadva a jászok őseivé lett, rendkívül távoli időkben kell keresnünk. *Gombocz* szerint talán már az egyiptomi udvarban is testőrként szolgáltak a jászok ősei. Európában a Kr. u. I. században tüntek fel az alánok, mint keletről jött lovas nép, akik ősei lettek később a jászoknak is. Az alánok népvándorláskorabeli szarmata nép volt, akik az Aral-tó vidékéről költöztek be a Kaukázus környékére. *Lamanszkyj* szerint a délorosz steppéken szkitákkal olvadtak össze ezek a szarmaták. Az alánok a Kaukázus környékén való lakásuk idején három részre szakadtak. Egyik részük a mai Magyarország területére vándorolt a IV. században, másik részük a hunokkal egyesült 380-ban és elárasztotta velük együtt az Alduna vidékét, harmadik részük azonban a Kaukázusban maradt. A szarmata néven Pannóniába került alánok 567 körül éltek itt. *Lamanszkij* még azt is feltételezi, hogy a mai jászok ezeknek a jazyg szarmatáknak utódai a Duna és Tisza közén.

A népvándorlással nyugatra sodródott alánok végigvonultak egész Európán a Pyreneusi félszigetig, sőt átjutottak Afrikába is.

A hunokhoz csatlakozott alánok a hun birodalom bukása után az Alduna mellékére szorultak, ahol török népekkel, hun maradványokkal, bolgár-törökkel, kunokkal, avarokkal, kazárokkal érintkeztek és vegyültek el. A magyarság is érintkezett velük ezen a tájon és a Fekete-tenger környékén, meg a délorosz pusztákon, a Don környékén pedig szomszédaik voltak az alán törzsek. *Németh Gyula* szerint a VI. század elején a magyarság a kimmeriai Boszporusz közelében, a Kubán folyó torkolati vidékén hosszabb ideig lakott a jászok ősei, az alánok szomszédságában *(239* — 171). A magyar nyelvben kimutatott alán jövevényszavakat is itt és ekkor kaptuk.

A monda szerint Hunor és Magor a csodaszarvas üldözése után az alán király leányait rabolták el. De ezen érintkezésnek a mondai elemen kívül komoly nyelvészeti maradványait is megőrizte a magyar nyelv. Ezen alán nyelvemlékek egy része azonban már nem iráni eredetű, hanem kaukázusi. Innen való kölcsönszavak a magyar nyelvben: asszony, híd, vért, üveg, tölgy, zöld, kard. A kaukázusi osszétek egyik törzsének neve *Agu-szarón* volt *(287* — I. 74); a Jászságban pedig ismeretes az egykori Ágó falu.

A Kaukázusban maradt alánokból alakult ki az *osszét* nép, nálunk a jász. Kaukázusbeli őshazájukban előfordul egy *Jasskija gory*, azaz Jászhegy nevű helynév is. Mikor a kunok 900 év előtt magukkal sodorták az alánokat a Kárpátokhoz, már «*asz*» volt a nevük, az oroszok, és innen délszláv közvetítéssel a magyarok pedig *jász* népnek nevezték őket. A kunok birodalmába került alánok, illetve most már jászok jutottak el később Magyarországba.

A Kaukázus hozzáférhetetlen láncai között ma is megmaradt az alánokból kialakult másik nép az *osszét*. Az osszétek *gr. Zichy Jenő* szerint iráni nyelvűek, míg antropológiájuk kaukázusi. Tehát déli és északi elemek keveredtek benne. Az északi elemet az *alánok* képviselték és járultak kialakulásukhoz vérségileg, de az alánok indogermán, vagy ural-altáji származását Zichy még vitásnak tartotta. Az osszétek szerinte igen régen telepedtek a Kaukázusba, a történelem hajnalán. Talán Kr. e. 1000 körül jutott oda egy nép, ott felvette egy déli nép nyelvét és környezete etnografiáját, s legalább három elemből alakult össze. Az ős-osszétek léptek fel a történelem hajnalán mint alán, jász nép. A Kaukázusba az osszétek valószínűleg a Don mellől jöttek, s ott Kr. u. a VII. században jutottak ural-altáji vérhez *(287* — I. 66). 1783-ban 35.750 volt a számuk, 1892-ben 130.000, s jelenlegi számuk 240.000 körül van.

A 14. században e maradék nép sokfelé harcolt idegen szolgálatban. Hogy milyen nagy területen voltak szétszórva a jászok, jellemző erre az, hogy egyidőben Kínában, a Kaukázusban, a magyar király seregében és a magyarok ellen is harcoltak jászok a kunokkal együtt. Kínában ezen időtájt 30.000 alán-jász élt, 16.000 szolgált a bizánciak, majd a bolgárok alatt, sőt a mongol kánok seregében is. A mongolok ellen a 15. században hosszú ideig harcoltak a jászok már kunok társaságában *(237* — 18). A jász vezér, *Kacsar Ogly*, maga is kun nevet viselt, mert ebben az időben már erősen elkunosodtak. A mongolok által leigázott jászok kerültek Kínába, amely akkor szintén mongol iga alatt állott. A 13. századból kínai történetírók említik *Atas*, *Botár*, *Dudán* jász vezéreket, a következő századból pedig *Arszlán*, *Aszandszán* vezéreket; sőt keresztények is voltak már köztük, mint Nikola, György, Demeter.

A mongolok nyomása alatt nyugatra sodródott jászok végleg a kunokhoz kötötték sorsukat. Együtt kerültek Moldvába, ahol azokkal erősen keveredtek. Jassy, Jászvásár letagadhatatlan emlékük Moldvában.

A sokat hányatott jászok nagyobbik része Moldvából a kunokkal együtt Magyarországba menekült a tatárok elől, akik pedig Moldvában rekedtek, lassan elolláhosodtak, de a 16. század folyamán még nagyobb számban voltak belőlük, sőt *Jerney* szerint még 1646-ban is megtalálta őket Bandin Márk püspök részben elmagyarosodva.

Azok a jászok, akik 1239-ben, de minden valószínűség szerint már előbb is minden betörő kun csapattal együtt, Magyarországba telepedtek, már erősen el voltak törökösödve, annyira, hogy a magyar oklevelekben a kunokkal betelepedett népségben nem is vették észre a hivatalos körök a köztük lévő nem török nyelvű és etnikumu alán-osszét-jász népet. *Németh Gyula* is azon a véleményen van, hogy a török kunok és az iráni jászok már mint egységes nép jöttek be Magyarországba *(239* — 18). Csak 1323-ban említik őket a kunoktól külön. Az ekkor feljegyzett személynevek között sok olyan keresztény nevet találunk, amely főleg a keleti kereszténységben volt használatos, egy része meg törökös, harmadik része azonban még iráni származású. Az 1323, 1325, 1370, 1409-ből feljegyzett jász nevek között van 7 *ó-magyar* és *török* származású, 11 megfejthetetlen, s végül 9 *osszét*, azaz *iráni* eredetű, mégpedig a következők, e nép ősi nyelvének utolsó emlékei: *Furduk* (= fiú), *Hurz* (= jó), *Ambustán* (=növekedő), *Zudak* (= szent), *Zakaran* (= falusi), továbbá *Znagan*, *Mokzan*, *Keskene*. Nagy részük azonban rövidesen eltörökösödött; a későbbi jászok fennmaradt nevei már nagyrészt kunos, azaz törökös, sőt az «*Azlar*» helynevek, amelyek az országban sokfelé előfordulnak, szintén arra vallanak, hogy azokban a helyiségben *eltörökösödött jászok* laktak; ugyanis e helynév származása: «*az*» (jász) és a török «*-lar*», tehát *Azlar* = *jászok lakóhelye*.

A Balkánon maradt jászok még ezután is szembekerültek a magyar hadakkal. 1365-ben Nagy Lajos király bolgár hadjáratában moldvai jászok védelmezték Viddin várát a magyarok ellen. Az itt elfogott jászokat a magyar király Kont nádor alá rendelte.

A nagy területen szerteszórt jászok lassan mindenütt beolvadtak, így a Balkánon a macedonokba, bolgárokba, Moldvában az oláhokba, a Krímben a tatárokba, hazánkban a kunokba és a magyarokba. *Hazánkon kívül mindenütt másutt nyomuk is veszett, csak a Kaukázusban maradtak meg az osszétek.* Ott a hozzáférhetetlen völgyekben, hazánkban a Zagyva mocsaraiban bujt meg ez a sokfelől űzött néptöredék.

Nagyon valószínű, hogy a hazánkba beköltözött jászoknak származás tekintetében már csak kis része lehetett alán-oszét ivadék, sok volt közöttük nem csak a kun, hanem más török elem is. *Csak nevében lehetett már iráni nép, a valóságban azonban inkább eltörökösödött és törökkel kevert nép volt.* A kunokon kívül a *besenyőkre* kell ebben a tekintetben gondolnunk.

Már *Pray* is felveti a 18. század végén, hogy a moldvai jászok ott úzokkal és besenyőkkel egyesültek. *Gyárfás* is azt kérdi, hogy «*miután a mai jászoknak hazánkba való beköltözését semmi történelmi adat nem igazolja, nem lehetne-e eredetüket a Kopulch seregében talán harcolt és László király által elfogott besenyő-jászoknál keresni?*» *(30* — II. 187). Utal arra is, hogy 886-ban Hopon nevű tartományban a besenyők fejedelmei között volt egy Jász nevű is *(30* — II. 51). *Jerney* szerint a besenyők szintén szerepeltek ijász néven is *(30* — III. 4 és II. 57, 99, 102).

Az a nyelvészei alapon való megállapítása, hogy a jász iráni eredetű alán-osszét nép, a mi jászainknak származását és az ide beköltöző népnek etnikai egyéniségét még nem dönti el. E népnek itteni egész életmódja, előbbi nomád, későbbi kóbor pásztorkodása, arra vall, hogy már *ideérkezésük idején is etnikumá-*

ban inkább török nép volt ez, mint iráni. Már a történelmi adatok is bizonyítják, mint láttuk, hogy kunokkal voltak keverve, de valószínűleg besenyőkkel is, a földrajzi körülmények pedig, mint arról később bőségesen szó esik, azt igazolják, hogy itteni lakóhelyükön is volt alkalmuk besenyőkkel vegyülni. Beköltözésük utáni alakulásukat a Jászság benépesülésének vizsgálatai közben vesszük sorra.

C) A magyar földre települt jászok nyelve.

A nyelvtudomány annak eldöntésével, hogy a jász mint faj milyen eredetű, még nem adott feleletet arra a kérdésre, hogy a beköltözött jászok milyen nyelvet beszéltek és hogy mikor olvadtak bele a magyar etnikumba nyelvileg is.

Hogy milyen nyelvet beszélt itt eredetileg beköltözése utáni időkben ez a néptöredék, annak szintén igen nagy vitairodalma van. Vannak egészen téves feltevések is, mint a 15. századbeli *Ranzanusé*, hogy *német* nyelvet használtak, vagy *Gessner Konrád* állítása 1555-ből, hogy *illyr* nyelvűek voltak, *Savnicius Szaniszlóé* 1587-ből, hogy *szláv* nyelvet beszéltek *(30* — III. 29), sőt még a magyar *Beél Mátyás* is azt feltételezte, hogy szlávok voltak eleinte. Mindezeknek semmi alapjuk sincsen.

A kérdést különben is csak úgy lehet helyesen feltenni, hogy mi volt az a nyelv, amelyet a beköltözéskor beszéltek, s hogy mikor tértek át erről a magyar nyelvre.

Eredeti nyelvükről azonban semmi nyelvemlék sincsen, sem pedig kortársak nem jegyeztek fel róla semmit sem. Az első említés nyelvükről csak a 15. század végéről való, s itt megoszlanak a feljegyzések. *Bonfini* magyaroknak mondja őket már ekkor, viszont *Oláh Miklós* érsek meg idegen nyelvűeknek *(219)*. 1543-ban még *Wernherus* is azt állítja, hogy nem magyarul beszélnek, hanem valamely idegen nyelvet, amely a magyartól erősen különbözik: «*Porro exstat nunc quoque Jazygum natio inter Hungaros, quos ipse voce decurtata Jáz vocant, ac retinent iidem etiamnum linguam suam avitam, Hungaricae dissimillimam*» *(283* — I. 847). Wernherus ezen állítását, hogy beköltözésük után még három század mulva is idegen nyelvet beszéltek volna a jászok, senki más sem erősítette meg. Éppen ellenkezőleg, valószínűleg nagyon korán elmagyarosodtak, ami viszont számos írót annak feltételezésére csábított, hogy eredetileg is magyar nyelvet beszéltek. Csak kevesebben voltak olyanok, akik valószínűleg közelebb jutottak az igazsághoz annak feltételezésével, hogy eredetileg valamely török nyelvet használtak. Mint tudjuk, valóban erősen eltörökösödtek már, mire hazánkba jutottak és így talán valószerű ez a feltevés. Ezt többen állították a 18—19. században, azonban nagyobbára egy kalap alá fogták a vitákban a jászokat a kunokkal. De még *Hunfalvy Pál* is azt mondotta 1881-ben, hogy elmagyarosodott török-tatár népek *(196* — 35).

Hogy a jászok már beköltözésük alkalmával is magyar nyelvvel éltek, azt először *Ottrokocsi* állította 1693-ban: «*Kitetszik a jászok nyelvének vizsgálatából, hogy ők... azon régi scythák valóságos utódai, kiktől a mostani magyar néven nevezett nemzet származik, mert nyelvök mindenben egyenlő a magyarokéval*» *(240* — I. 65). Utána ugyanezt vallja *Timon* 1734-ben *(274* — 102), *Kaprinay (207)*, *Horváth Péter (3)*, az utóbbi mondván, hogy a kunok is magyarok, a jászok pedig csak egy sajátságos törzse a kunoknak. *Pray* is ezen a véleményen van, valamint természetesen *Horvát István* is *(9* — IX. 37). Sajátságos, hogy a komolyan kutató *Jerney* is csatlakozott ahhoz, hogy a jászok magyar nyelvűek voltak eredetileg is *(200* — 247, 250).

Ezt az álláspontot képviseli 1854-ben *Palugyay* is *(19* — 83), 1875-ben *Rupp Jakab (259* — II. 74).

A jászok magyar nyelve melletti feltevést mindeddig azonban senki sem tudta komolyabb bizonyítékokkal alátámasztani. *Gyárfás* volt az, aki két alkalommal is megkísérelte ezt bizonyítani is *(44* és *30* — III. 23, 28). Szerinte a jász hun-szkita eredetű nép lévén, másképen sohasem is beszélt, csak magyarul. Erre helynévi bizonyítékokat sorol fel. Moldvában már 1294 előtt Jászvásárnak neveztek egy községet. De igen fontos bizonyíték szerinte az, hogy az első magyarországi jászsági helynevek is magyarok, amelyeket a jászok adtak ezeknek, mert hiszen e birtokok régi helyneveiből semmi sem maradt fenn, azért határolja körül ezeket a földeket az 1279-i adománylevél folyókkal. Ezek a helynevek szerinte, amelyeket 1357—1399 között jegyeztek fel, a következők : legelőször feljegyezték Berény nevét, azután Apáti, Árok (Árokmelléke, Árokszállás), Négyszállás, Kisér, Ladán, Szentgyörgy, Jákóhalma, Horgasérmelléke, Mizse helyneveket. Ezekhez néhányat még mi is hozzátehetünk, mint pl. az 1357-ben előforduló Tarna-pataka, Horgas alias Nagyér.

Gyárfás helynevei azonban aligha bizonyítanak amellett, hogy a jászok már beköltözésük idején magyarul beszéltek volna. Ugyanis egészen hibás az a feltevés, hogy a betelepedés idején ez a terület teljesen lakatlan lett volna, s addig helynevei sem voltak, vagy legalább is feledésbe merültek. Hiszen maga *Gyárfás* is azt teszi fel, hogy a tatárok tették lakatlanná a Jászságot ! Ezenkívül ha ezeket a helyneveket végigvizsgáljuk, éppen az ötlik szemünkbe, hogy van köztük több nem magyar, hanem törökös eredetű. Berény éppen egy török származású nép nevét rejti, s hazánkban is számos helyen előfordul, többnyire besenyők lakta vidékeken. Mizse személynév, de nem magyar, hanem valószínűleg kun, vagy besenyő, hiszen a Kiskunságban is volt egy Mizse nevű falu. Különben is a Gyárfás által említett Mizse 1333-ban már pápai tizedet fizetett és ekkor már keresztény község volt, nem pedig jász szállás *(130). Csánki* is besenyő falunak mondja *(152* — I. 50). Ladány személynév, amelyet hazánkban már a 13. század legelején is sokfelé használtak helységnévnek többnyire török népek lakta vidékeken és valószínűleg a jászsági Ladánynak sem a jászok adtak nevet. Árok a magyar nyelvkincsben már 1055-ben előfordul és tudjuk, hogy török eredetű szó.

E korán előforduló helynevek javarésze tehát nem magyar, hanem éppen törökös és inkább volna gondolható, hogy eltörökösödött jászok és nem magyarul beszélő jászoktól származik. Másik részük viszont keresztény vonatkozású, mint Apáti, Szentgyörgy, Jákó (Jakab), s vagy az előbb már ott élt keresztény lakosságtól, vagy a jászokat térítgető magyar papoktól való, mintsem az akkor még nagy tömegében pogány jászoktól. A tényleg előforduló néhány magyar eredetű helynév, mint Négyszállás, Kisér, Horgasér, Nagyér megint aligha vall jászoktól való származásra, hiszen nagy részük folyóvíz neve lévén, igen régi eredetű lehet, amelyet a jászok már ott kaptak. Kisér különben aligha jász telepítés, hanem előbb valószínűleg valamelyik birtokos családé lehetett, amint arra egy 1391-ből származó határjárási levélből gyanakodhatunk.

Gyárfás úgy gondolja, hogy a beköltözött jászok a kunokkal, besenyőkkel, székelyekkel együtt valami *palóc* nyelvet beszélhettek *(30* — II. 109), s ugyanezt véli később *Kele* is *(71* — 181), mondván, hogy a jászok és kunok nyelvében aligha volt nagyobb különbség, mint a nyelvjárások között szokott lenni. *Gyárfás* helynevei azonban semmit sem bizonyítanak, inkább arra hajlanak, hogy török nyelvet beszéltek volna. A jásznyelvből semmi helynévi emlék sem maradt reánk.

Gombocz Zoltán azon az álláspontón van, hogy ez az iráni osszét származású nép valóban igen gyorsan beolvadt a magyarságba, hamarabb mint a török kunok. Nem tartja tehát valószínűnek *Wernherus* azon állítását, hogy még 1543-ban is saját nyelvüket beszélték volna *(87* — 3). Ha ennek a gyors beolvadásnak okait keressük, aminek alapján különben az is érthető, hogy sokan eredetileg is magyaroknak gondolták nyelvüket, rá kell mutatnunk a következőkre.

Mint láttuk, már ideérkezésükkor sem voltak tiszta iráni nép, hanem erősen eltörökösödve jöttek be, nemcsak kunokkal, hanem, ismételjük, besenyőkkel is keveredve. Tehát már ekkor sem beszélték egész tömegükben eredeti nyelvüket, hanem talán egyes rétegeik inkább már törököt, s talán éppen ez lehetett a vezető réteg érintkezési nyelve. De talán abban igaza lehet *Wernherusnak* is, hogy viszont egyes rétegeik még sokáig megtartották idegen (osszét) nyelvüket is. Új hazájukba minden valószínűség szerint akkor már elmagyarosodott besenyő települések maradványai közé kerülvén, maguk is gyorsan átvették ezektől a magyar nyelvet. Arra is gondolhatunk, hogy mint keverék nép, a magyar nyelvet kezdték itt használni a beléjük keveredett népekkel való érintkezés nyelvének, ami azután igen gyorsan általános nyelvükké lett az itt rokontalanul álló iráni népnek. Mindenesetre feltűnő, hogy egyetlen olyan helynevüket sem ismerjük, amely eredeti iráni nyelvükre vallana.

Rá kell mutatnunk arra is, hogy a Jászság földjén nemcsak a betelepedett jászok mentek át egy feltűnő gyors nyelvi beolvadáson, hanem mindazok a későbbi beköltözők is, aki oda a törökvilág után érkeztek. A később beszivárgó szlávok sehol másutt nem veszítették el olyan gyorsan nyelvüket, mint éppen ezen a földön, a maradék jászok rendkívül gyorsan felszíván őket. Annál érdekesebb ez, mert egy eredetileg nem magyar, még csak velünk nem is rokon s nem is török származású, de gyorsan magyarrá lett nép tudott ilyen erővel beolvasztani más népeket a magyar etnikumba is.

VII. A Jászság első benépesülése.

A mai jász nép összetétele és származására vonatkozólag nem zárhatjuk le vizsgálatainkat azzal, hogy egy eltörökösödött iráni népet látunk ide bevonulni. A beköltöző jászok itt minden bizonnyal találtak bizonyos népmaradványokat az őket e tájban megelőző lakosságból is, azután pedig itt is hozzájuk verődtek még más népek is. Amint később látni fogjuk, az antropologiai vizsgálatok is arról tanuskodnak, hogy erősen kevert már a mai jászság.

A Jászság területéről a legrégibb emberi maradvány leletei a csiszolt kőkorszakból, majd a rézkorszakból valók. Jászapátiban kerültek elő ilyen rézkorszaki leletek *(103* — 34). A bronzkorszakban is lakott volt a jászföld, amint azt a Jákóhalmán talált bronzkori tárgyak tanusítják. A vaskori La Téne-kultúra is képviselve volt itt a ladányi lelet szerint *(103* — 36).

A mai Jászság legrégebb történelmi lakósságáról csupán annyit tudunk hogy talán *dákok*, vagy *géták* élhettek itt a történelem hajnalán *(29)*, a Kr. előtti 1. században. A Kr. utáni 1. században pedig *metanasta jazygokat* említ a Duna és Tisza közéről Ptolomaios *(197* — 86).

A jazygokat a görög és római írók mindig a szarmatákkal kapcsolták össze, a szarmaták szláv voltát azonban nem lehet bizonyítani. Iráni nyelvű jazygoknak a Kr. u. 1. században a Duna és Tisza közén való tartózkodását egyébként *Melich János* is elismeri *(176* — 2). Apáti, Alsószentgyörgy, Berény, Dósa környékéről több lelet tanusítja, hogy a jászföldön is laktak jazygok *(103* — 37). Arról azonban sehol sem szól Melich, hogy a mai Jászság területén, illetve a Duna és a Tisza közén a honfoglaló magyarok még jazyg maradványokat találtak volna.

A jazygok iráni volta ma általában elfogadható feltevés. Kétségtelen, hogy már vas fegyverzetet használó, nomád pásztor életmódot folytató nép voltak. A mai jászok szívesen vallják magukat az egykor ott lakott jazygok közvetlen leszármazóinak, a történelem és nyelvészet azonban nem erősítheti meg őket ebben a tiszteletreméltó öntudatukban.

Hogy a jazygok eltűnése és a magyarok honfoglalása közti sok évszázadot milyen lakosság töltötte ki a Jászságban, arra alig van valami támpontunk. Talán a *hunok* uralma idején még megvoltak itt a jazygok, de alighanem délfelé szorultak már az *avarok* beköltözése idejére. A magyarság honfoglalása idején e terület is kétségtelenül az avar puszták egyik része volt. Avar leletek kerültek elő Jánoshida és Alattyánból *(103* — 39).

Rendkívül gyér lakossága lehetett azonban ennek az alig lakható, törzsválasztó, belső gyepünek alkalmas tájnak, de minden bizonnyal még sem volt teljesen lakatlan. Talán avar maradványok is rejtőzhettek ebben a mocsárvilágban, de egyesek szerint *szlávok* is voltak itt.

Anonymus szerint ez a terület is Szalán bolgár fejedelem birtokaihoz tartozott *(176* — 99). *Melich János* nyelvészeti alapon megállapítja, hogy a honfoglalók a Zagyva mellékén egy olyan délszláv lakosságot találtak, akik nyelvének tovább-

folytatója ma a nyugati bolgárság és a moravamenti szerbség *(176* — 272). Talán ennek a lakosságnak is része van abban, hogy a mai jászsági népben aránylag sok a dinári rassz koponyaalkata, amint arról később megemlékszünk. *Melich* a Zagyva nevét is délszláv eredetűnek tartja *(176* — 88,99). Vízrajzi vizsgálataink közben azonban a Zagyva nevét tanulmányozva rámutattunk arra, hogy ez a folyó aligha a Jászságban való szakaszán kaphatta nevét. Más szláv eredetű helynévvel ugyanis alig találkozunk a mai jászföldön. Csupán csak egy egykor itt állott *Baraszó* nevű község nyujt némi támpontot a szláv településekre. Bara *Melich* szerint délszláv jövevényszó az ómagyar nyelvben és előfordul már a 14. században is Délmagyarországban, s rétet, máshol meg patakot jelent. *Pais Dezső* szerint viszont a Baraszó előfordul mint helynév Csíkban és Szolnok-Dobokában, s jelentése *Bor-aszó* = borvölgy, a székely a bort barnak ejtvén ki *(241)*. A jászföldről *Csánki* által 1387-ből említett Barasov község nevéből azonban *R. Nagy László Melich* magyarázatával ellentétben Borsóhalma nevét származtatja a népetimológia alapján a 14—15. század fordulóján : *Barasou—Barasó—Barsó—Borsó*. Szerinte a *Barasov* alak meg egy még régebbi, esetleg bolgár vagy besenyő pataknévre (Borosug) utal, amely az Ágói-patak lehet, mert ez Borsóhalmánál ömlik a Tarnába *(252* — 18). Viszont *Györffy István* szóbeli közlése szerint a Borsóhalma talán éppen Borcsolhalma lehetett előbb.

A helynevekből tehát nem lehet vitán felül következtetni a jászföld honfoglaláskori szláv lakosságára. Viszont a dinári rasszal való érintkezésre és keveredésre is már beköltözése előtt is bőven lehetett módja a jász népnek. Mindez arra mutat, hogy ha találtak is itt szláv lakosságot a magyar honfoglalók, az csak nagyon gyér lehetett és inkább lakatlan, belső gyepüre alkalmas terület volt ez a föld.

Az alighanem kétségtelen, hogy *a honfoglaló magyar törzsek nem szállták meg a későbbi jászföldet, hanem valóban gyepünek hagyták a fejedelmi törzs szállásbirtokai és a kabarok között.* Erre vonatkozólag bőségesen vannak bizonyítékaink. A jász és vele szomszédos földön a Kér és Kürt törzsek kivételével más honfoglalótörzsbeli nemzetségnevét sem találjuk a községek nevei között. Egyébként *Kniezsa István* is csupán e két honfoglaló törzs szálláshelyét mutatja ki a mai Jászság területéről *(212)*. Tőlük északkeletre települt az Aba nemzetség, de a Jászságba nem ér át településük területe. Az akkor kiszáradóban lévő tófenékszerű mocsárvidék és magasabb homokos pereme is aligha csalogathatta a jobb földekben válogató nemzetségeket. Talán csak a tiszamenti Kötelek, Körü kapott első megszállókat, s ez a terület sohasem is lett jász birtok. Amikor 1279-ben a jászok a királyságtól megkapják a Jászság földjét, ez mint a királyné udvarnokainak elnéptelenedett birtoka szerepelt, tehát egy kétségtelenül csak belső gyepüterületből kifejlődött településhely volt, amelyen, mint alább látjuk, akkor már lehetett lakosság, de nem honfoglalók. Hogy eredetileg üresen hagyott belső gyepüterület volt ez, arra vall az is, hogy az első községek között több apátság, papibirtok, kolostor tűnik fel, sőt valószínű lehet, hogy a Zászty apátság alapító levele erre a területre is utal. A Ladány, Berény, Szabolcs helynevek is erősen utalnak egy eredetileg gyepünek hagyott tájra. Alább majd rámutatunk, hogy a település és benépesülés sorrendje e földön a következő lehetett : belső *gyepü*, talán gyér népmaradványokkal, — *besenyő települések—besenyők pusztulása*, talán a tatárjárás idején— *jászok betelepülése.*

Településföldrajzi vizsgálatainkat megelőzőleg is már több történész utalt arra a gondolatra, hogy itt a jászokat megelőzőleg besenyő települések lehettek. *Jerney* már 1844-ben azt mondja, hogy a hazai izmaeliták, akiket ő a jászokkal azonosít, többek között Heves megyében, Pest megyében és a Jászságban is

letelepedtek *(200* — 279). Szerinte a Jászság egészen az izmaeliták földje volt, s Berény vagy Birin éppen egy Bila nevű izmaelita vezértől kapta nevét is. Mizse meg az izmaelita Myse nádortól, s Szabolcs, ami, mint látni fogjuk, szintén előfordul mint helynév a jászföldön is, ugyancsak izmaelita név. Ahol Jerney izmaelita településeket mutat ki a magyar földön, ott valószínűleg besenyő települések voltak.

Kandra Kabos szerint Heves megyében a besenyők és kunok részben már itt talált bennszülötteknek tekinthetők, s a megye fele besenyő telep volt, sőt felteszi, hogy a honfoglalást megelőző időkből maradtak itt fenn besenyő telepek, akik a magyarokat már itt fogadták *(205* — 248, 254).

Marczali Henrik kereken kimondja, de nem bizonyítja, hogy a besenyők birodalmuk bomlása után a 11. században nagyobb tömegben telepedtek meg a későbbi Jászságban, sőt a jazygok ezen egykori földjén korábban is szálltak meg besenyők, s valószínű, hogy a zagyvamelléki Jászságnak ők szolgáltatták talán legrégibb, legfontosabb népelemét. (Szilágyi-féle Magyarország története II. 78). *Marczalinak* ezt a be nem bizonyított, de alighanem minden tekintetben helytálló feltevését számos földrajzi adatunkkal tudjuk támogatni.

Tudjuk, hogy a jászföldön sok község «*szállás*» néven tűnik fel először. A szállás helynevek azonban nemcsak a kunok és jászok községeivel kapcsolatban voltak használatosak, hanem a besenyő községek mellett is, mint pl. éppen a jászföld közelében feküdt Besemihálszállása is, amelyet 1395-ben említenek. A besenyőknek Hevesbe való bejövetelét általában Szent István idejére szokás tenni és úgy gondolják, hogy kelet felől népesítették be a területet. Lehetséges azonban *Marczali* feltevése szerint az is, hogy jóval előbb kerültek ide, talán már a honfoglalók rakták bele őket a belső gyepübe, a későbbi jászföldre is. A jobb, szárazabb helyeken találjuk ma is azokat a községeket, amelyek kétségtelenül besenyő eredetűek, mint pl. Alattyán, Tenke-puszta (Besenyszöget nem vehetjük figyelembe, mert ez alighanem később kapta ezt a nevét). E községek legészakibbja, Alattyán sem éri el a berénykörnyéki nagy mocsarakat, ami arra mutat, hogy valószínűleg inkább délről nyomultak fel ide a besenyők is és a nagy mocsaraknál megállottak. Tudjuk, hogy Heves megye keleten határos részeiben is sok besenyő település van, sőt a szomszédos Pest megyében is, hiszen a sok Káta helynév mind a besenyők emlékeit őrzi. Tévedés volna azonban azt hinni, hogy csak a jászföld peremein vannak besenyő telepek, meg a Jászságban lévő nem jász zárványokban, mert a jászok legfontosabb települése, Berény is minden valószínűség szerint a besenyőkkel rokon török nép nevét őrzi, s a hazai földön mindenütt azokon a tájakon találkozunk vele mint helynévvel, ahol besenyő települések is előfordultak.

Kniezsa István a tömegesebb besenyő településeket újabban csak a Dunántúl feltételezi, a többi helyeken pedig legfeljebb szórványosan *(212* — 437).

Berény nevének megfejtése rendkívül fontos útmutatást adott a jászföld első települési viszonyainak magyarázatához is. Berény mint helynév feltűnően korán fordul elő a magyar nyelvkincsben *(177* — 368). *Jerney* egy Bila nevű izmaelita vezértől származtatja e helynevet *(200* — 279). A Czuczor-Fogarasi szótár szerint e szó gyöke az adást-vevést, illetőleg a vásárlást jelentő *ber* vagy *bere*, s eszerint vásároshely, árupiac értelme volna. *Gyárfás* utal először arra, hogy ez személynevet rejt magában ; szerinte a Berénszállást megszálló nemzetség fejének neve *(30* — III. 132). Egészen hibás úton jár *Balássy*, amikor a nevet Birinius vértanu nevével azonosítja, akiről nevezték szerinte a Berényt megalapító előkelő jászt *(51* — 13), hiszen Berény valószínűleg sokkal régibb település, mint a jászok

magyar földön való tartózkodása. *Nagy Géza* szerint szintén személynévvel állunk szemben *(177* — 369). *Borovszky* szerint viszont e szó gyöke az ófelnémet *bero*, középalnémet *bere*, amelyből képzővel *beren* állott elő, s jelentése «medve» *(146*—88).

Karácsonyi János szerint nem személynév, hanem a békési Berény a szláv *brnije*, azaz «sár» szóból ered *(208* — I. 5). *Virágh Rózsa* szerint mégis személynév, amelynek változatai Biriny, Birinius *(280)*. *Gombocz Zoltán* szerint valódi magyar személynév ez *(87* — 107).

A helyes magyarázatok nyomára *Németh Gyula* kezd rávezetni bennünket a következőkkel: «*Török nemzetségnév . . . a Berény helynevünk, amely a karakirgiz Bes-beren, Öt-beren nemzetségnév második elemével egyeztethető*» *(237*—147). *Rassovszky* orosz kutató kimutatja azután *(254)*, hogy a *berend* a besenyőkkel együtt török fajú nép volt, amely Oroszországban Kiev környékén és Magyarországon települt le. Magyarországi településeiket a Balatontól északra, a Dudvág, Nyitra, Garam völgyében, a Sajó völgyében, a Nyirségben, Berettyó, Fehér-Körös és a Szamos mellett rajzolra térképre. *Rásonyi Nagy László (253)* ezen a nyomon tovább haladva elismeri, hogy *berend* török nép volt, de hogy a magyar Berény helynevek összefüggenek-e ezen nép nevével, ennek bizonyítása nem elég pozitív, de a dolog feltehető. Szerinte tény, hogy a magyar Berény helynevek mindenütt a magyarság első megszállásának peremén fordulnak elő, tehát azt a benyomást keltik, hogy a *Berény, Berend, Berencs* helynevek egy török nép emlékei, amelyeket később telepítettek be határvédelemre, azaz gyepükbe. Szerintem azonban valószínűbbnek látszik, hogy legalább is sok helyen útvonalak őrzésére is telepítették őket, főleg a Dunántúl déli részén. A különböző Berény helynevek feltűnően egy-egy napi járóföldre esnek egymástól. Ez a nép a többi török népek mintájára Dél-Oroszországból került volna ide. *A Beren helynevek korai feltűnéséből arra lehet következtetni, hogy a beren nép talán már a magyarokkal, de legkésőbben a besenyőkkel került volna ide.* A Beren helynév ugyanis mint *Zaarberin* már a 11. sz.-ban feltűnik nálunk. *(R. Nagy* előbbi felfogása az volt, míg a Berény szót magyar eredetűnek tartották, hogy a berend nép nem más, mint közvetlenül a honfoglalás előtt a magyarságból levált és Dél-Oroszországban szétszóródott néptöredék.) *Bergen* és származékaik, mint *Bergengye, Berencs, Berend, Berény* tehát azonos származású török személy- és helynevek *(251* — 4).

Berencs néven egy magyar nemzetség is szerepelt 1244-ben. Birtokai Érsekújvár és Tapolcsány környékén voltak *(209* — I. 237). *Karácsonyi* szerint ugyan nevét lakóhelye után kapta; pedig talán inkább fordítva áll, a nemzetségnév lett helynévvé.

Mindezek arra vallanak, hogy valóban egy török, sőt egyesek szerint talán besenyőkkel közelebbről rokon nép nevével állunk szemben Berény nevében. Ha azonban az alábbiakban részletesen megvizsgáljuk a helynév elterjedését, határozottan besenyő településekre akadunk vele kapcsolatban mindenütt, ami arra mutathat, hogy *a jászföldön is besenyő települések voltak a jászok beköltözése előtt.*

Berény helynevet a következő megyékből ismerünk. (Források: *152, 235, 11, 281, 233, 259, 222, 189, 209* s későbbi helységnévtárak.)

Baranya megyében: 1307-ben Beran, majd Byran, Berand; ma Birján község. 1364-ben Bergengye, Bergend a megye dki részében.

Somogy megyében: 1193-ban Sumberhein, majd Sumberen, Farkberen, Kysberen; ma Kisberény puszta. 1082-ben Berchen, majd Berhin, Kynusberen, Sumberen, Nagberen; ma Nagyberény. 1264-ben Beryn, majd Buren, Buryn, Beren; ma Iharosberény. 1436-ban Fanch-Beren; ma Balatonberény. 1405-ben

Beren ; ez egykor Igal mellett feküdt, ahonnan 1229-ből egy Azalar nevű falut is említ *Csánki*. 1449-ben Nagh Beren, ma puszta Lengyeltóti mellett. 1347-ben Berench; ma Berencs puszta Szigetvártól ÉNy. felé. Megemlíthető, hogy Karád közelében ma is van egy Berencse nevű puszta.

Zala megyében : 1332-ben Berend; ma Börönd Zalalövő mellett.

Vas megyében : 1421-ben Berhend, Berhench ; Kiscell körül volt.

Veszprém megyében : 1109-ben Zaarberin, később Beren, Beryn, Zarbheren, Kyszarberen ; ma Vörösberény község és Kisberény puszta. 1263-ban Berend ; ma is község Demecser közelében. 1363-ban Berenhyda ; ma Berhida község. 1093-ban Beren község Tihany apátságának birtokai között. 1232-ben Kynusberen

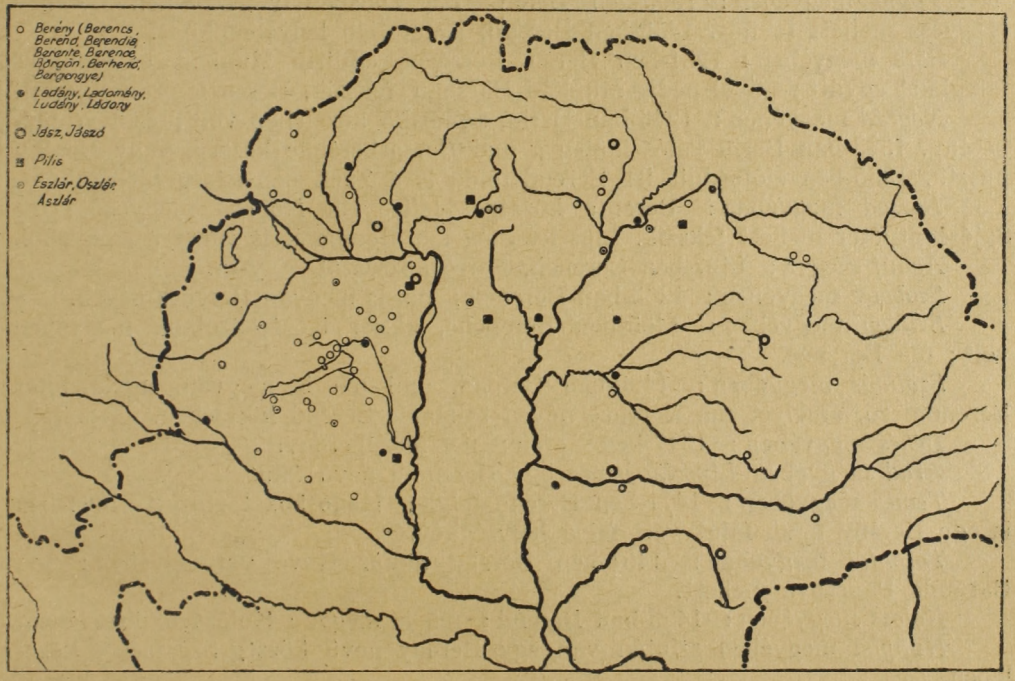

4. A jász településekkel kapcsolatos helyneveink elterjedése.

néven említenek egy községet. 1272-ben Beryn királyi birtok ugyanebben a megyében. 1279-ben egy Beryn Adánd község közelében jegyeztetik fel, 1198-ban pedig Berend falut Kopány és Akli falukkal együtt említik. E megyében említett sok Berény falu közül azonban valószínűleg több azonos egymással.

Sopron megyében : 1234-ben Beren és Ladun szomszédos falvak, majd Boren, Bwren néven fordul elő; ma Berény község Csepreg mellett.

Pozsony megyében : 1217-ben Pozsony közelében, a Dudvág mellett említenek egy Beren községet, de ez alighanem Komárom megyében feküdt.

Győr megyében : 1500-ban Berencs Hédervár tartozéka volt.

Komárom megyében : 1268-ban Beryn Nagymegyer mellett feküdt. Ugyanezen évben feljegyeznek Beryn községet a Dudvág és Myller folyó mellékéről is, de e kettő alighanem azonos.

Nyitra megyében: *Lipszky* ismer innen egy Berencsváralja és egy Berencs nevű falut. Berencsvára a mai Szobotiszt szomszédságában volt és 1251-ben az Aba nemzetség bírta *(209* — I. 54). Megjegyezzük, hogy a törökös Aba nemzetségnek a Jászságtól északkeletre is sok birtoka volt.

Esztergom megyében: 1274-ben Beren valahol Esztergom közelében feküdt.

Fejér megyében: 1302-ben Beren, később Chakberen, Chakburen, Chakberyn; ma Csákberény. 1302-ben Louazberen; ma Lovasberény. 1237-ben Beren valahol Székesfejérvár közelében feküdt. 1238-ban Beren és Ladan községek a Sár folyó mellett feküdtek. 1249-ben Börgön; ma Börgöndpuszta. Börgönd már Szent Istvánnak a veszprémi püspökségről szóló oklevelében is olvasható. 1325-ben Berenthe valahol Alcsuth közelében feküdt.

Tolna megyében: 1305-ben Beren; ma Diósberény. 1305-ben Berench Högyész mellett feküdt. 1439-ben Berend, ismeretlen helyen feküdt.

Bars megyében: 1281-ben Beren, községet említik Munkad és Munuros falvakkal együtt; mivel pedig Munkad Barsban fekszik, Beren is ott fekhetett.

Nógrád megyében: 1246-ban Berin, Somoskő közelében volt; ez Karancsberény. 1393-ban Berin valószínűleg a mai Borsosberénke község, vagy Berény puszta. 1335-ben előfordult itt Berendefölde is a Zách nemzetség birtokaként.

Borsod megyében: Berente községet feljegyzik Nógrád megyéből; ez Sajószentpéter mellett fekszik. Lipszky még két Berencset is ismer e megyéből.

Abaúj megye: 1427-ben Berench, Forró községtől DNy-ra.

Szabolcs megyében: 1263-ban Berench; ma is megvan Berencs néven.

Szilágy megyében: 1405-ben Berenche, akkor Közép-Szolnok megyében volt; ma Berence.

Szatmár megyében: 1490-ben Berend, ami ma is megvan, ugyanekkor Berendmező, amelyet ma Berence néven találunk Berend közelében.

Békés megyében: 1347-ben Beren; ma Mezőberény.

Arad megyében *Lipszky* ismer egy Berendia nevű falut.

Temes megyében: 1471-ben Berendefalva; Hodoshoz tartozott. 1864-ben is egy Berény nevű falut vett fel a helységnévtár.

Torontál megyében: 1451-ben Berend akkor Keve vármegyében; ma Baranda Pancsova mellett.

Kolozs megyében: 1423-ban Berend; ma is megvan Kolozsvár közelében.

Hunyad megyében szintén van egy Berény nevű község Szászsebes közelében.

A pontosan ismert fekvésű, vagy legalább is megyéhez rögzíthető ilyen nevű községeken kívül még több Berényt is feljegyeznek a középkor községei között, de ezek fekvése már nem határozható meg.

E községek térképi helyzete arról győz meg, hogy *ezek a Berény nevű helyek valóban mind a magyarság első foglalásának peremein, a külső gyepükben és a törzsek közötti belsőgyepükben feküdtek.* Mindkét helyzet igen megfelel a besenyők települési helyzetének. De magukban a Berény nevű községekben is voltak besenyők.

A soproni Berényt *Gyárfás (30* — II. 58) besenyő községnek mondja, s egy besenyő vezért említ innen, akit Jásznak hívtak *(30* — II. 48, 51). A budai káptalan 1385-i oklevelében szereplő Farkberen nevű faluban egy Besenyő Mátyás nevű birtokos volt *(235* — III. 224).

Mindezek alapján tehát talán joggal lehet feltételeznünk, hogy a jászsági Berény is eredetileg besenyő település lehetett, akik ennélfogva megelőzték itt a jászokat.

De egy másik jászsági községnek, *Ladánynak* nevét és az ilyennevű falvak földrajzi elterjedését vizsgálva is erre az eredményre jutunk.

Ladány *Jerney* szerint mint helynév először 1217-ben fordul elő a magyar nyelvkincsben *(202* — 82). Ezzel szemben azonban megtaláljuk már a Zászty apátság 1067-ben kelt alapító levelében is Lodan község nevében. A Ladány helynevet már többen megkísérelték értelmezni. *Korabinszky* 1796-ban a láda szóból vezeti le, mondván, hogy pecsétjében is egy láda van *(213* — II. 479). *Horváth Péter* is ezt a magyarázatot fogadja el *(3* — 216). *Gyárfás* utal arra, hogy a jászok régi lakóhelyén, Dél-Oroszországban ismeretes egy Lada nevű folyó *(30* — III. 16). A *Czuczor-Fogarasi* Szótár a Lad-ot elavult szógyöknek mondja, amely több helynevünkben megmaradt, mint Ladháza, Lada Ladány, Ladamos, Ladna, Ladomány. Később személynévnek nézték *(280).*

Ladány helynév megfejtésével 1915-ben *Wertner Mór* is foglalkozott. Szerinte személynévből származik, amelyet ő a Reviczky-család ősének, az 1348-ban előforduló «*Johannes filius Lodan*» nevére vezet vissza *(284).* Szerinte ez a név máshol előfordul mint személynév Lowdan, Loudan, Laudan, Ladan alakban is és nem más, mint az 1238-ban már feljegyzett Laudanus latinos személynév magyarosított alakja. Eszerint a Loudan, Ladány, Ládony, Ludány helynevek mind a latin Laudanus származékai volnának.

Ez a feltevés azonban alighanem téves, s inkább valószínű, hogy a Ladan személynév latinosított alakja lesz a Laudanus, mintsem fordítva.

A *Ladomér* helynevet viszont *Melich János* szláv eredetűnek tartja, ezeket tehát nem azonosíthatjuk a Ladány helynévvel. Mégis meg kell említenem, mint feltűnő jelenséget, hogy több vármegyében Ladány és Ladomér helynevek együtt fordulnak elő, pl. Barsban, Sárosban, másutt meg a Ladomér Berény szomszédságában volt, mint pl. Komáromban, Győr megyében.

A Lád helynevekkel sem foglalkozhattunk, mivel azok a Lád honfoglaló nemzetségtől származnak *(209* — II. 343).

Feltűnő azonban, amint alább látjuk, hogy a Ladány nevű helynevek megint főleg besenyő vidékekre utalnak a gyepükben. Bár maga a Ladány nem lehet besenyő szó, de *Melich* szóbeli közlésében úgy gondolta, hogy eredetileg nem Lad, hanem *Jad* lehetett, amint a magyarban a «jegenyé»-ből sok helynévben «legenye» lett. Ebben az esetben azonban semmi akadálya sincsen annak, hogy eredetileg besenyő eredetű helynév lett volna. Annyi bizonyos, hogy a «*jad*» ujgur török szó, jelentése: szétterjeszteni *(239* — 112). Tehát a Jad, Lad és ezek származékai, Ladány, Ládony, stb. elterjedése figyelemreméltó. Éppen úgy, mint Berény, igen korán feltűnnek ezek a községnevek, már az Árpádok idejében. Legfőbb középkori előfordulási helyeik a következők. (Források: *152, 189, 281, 235, 233, 222* és helységnévtárak.)

Tolna megyében: 1344-ben Ladan; most is előfordul itt egy Ladomány nevű falu.

Fejér megyében: 1283-ban Ladan; ma Sárladány. 1354-ben Ladonzentmiklós; ma Rácszentmiklós.

Sopron megyében: 1234-ben Ladun, később Ladon, s ezenkívül még több összetételben is előfordult itt e helynév, amelyek közül a régi Felládony ma Nemesládony, Alsóládony ma Tompaháza, Berekaljaládony ma Berekalja, Bánládony ma Pórládony.

Nyitra megyében ma is fennáll Nyitraludány.

Bars megyében ma is megvan Vámosladány, 1803-ban pedig egyik község neve Ladomány volt.

Nógrád megyében : 1268-ban Ladan, 1372-ben Ludan ; az utóbbi ma Alsó- és Felsőludány.

Sáros megyében : 1387-ben Ladna ; ma is van itt egy Kisladna nevű község ; valószínűleg azonos az előzővel.

Zemplén megyében: 1332-ben Ladan; ma Tiszaladány Szabolcsban. Ugyanezen évben Ladamócz, ami ma is megvan.

Szabolcs megyében : 1212-ben Lodan Tuzsér mellett. 1329-ben Őrladány a Tiszazugban. 1389-ben Ladan ; ma Püspökladány Biharban. 1446-ban Ladan ; ma Tiszaladány.

Bihar megyében : Jádvölgy néven neveznek ma is egy völgyet. Ezenkívül az itteni Nadánytelek helynév is a Ladánnyal azonos származású, hiszen a Barsa nemből való Nadányi-család Kőrösladányban volt birtokos *(209* — I. 206).

Békés megyében : ma is fennáll Kőrösladány.

Csanád megyében : 1247-ben Ladan ; ugyanezt 1296-ban Palota mellett mondják. 1320-ban említett Ladan később Torontál megyében volt.

Temes megyében 1285-ben említenek egy Ladány falut.

Torontál megyében is volt egy Ladány a mult században is.

A fenti adatok talán bizonyítják, hogy a középkorban feljegyzett Ladány nevű helyek is mind a régi gyepüvonalra utalnak, tehát ha nem is feltétlenül besenyőkhöz, de mindenesetre a gyepükbe telepített török népek nyomaira vezetnek bennünket. Mindenesetre feltűnő, hogy éppen úgy, mint a Berény nevű falvak, helyenkint csoportosan fordulnak elő. De arra is vannak bizonyos támpontok, hogy csakugyan besenyők lakták eredetileg ezeket a Ladány nevű falvakat is. 1344-ben Tolna megyéből említenek egy Gregorius Bissenus de Ladan nevű besenyőt *(11* — IX. vol. 7., p. 49). Másutt a Ladány nevű falvak közelében sokszor találunk Besenyő nevű falvakat, így pl. éppen a Jászságban Ladánnyal határos Besenyszög falu. A barsi Ladánynál *Gyárfás* is utal a besenyőkre *(30* — III. 75).

Fentebb már említettük, hogy a honfoglaló magyar törzsek közül csupán csak a *Kér* és a *Kürt* nevét őrzi néhány helynevünk a Jászság területén, illetve a Jászság környéki falvakban. Ebből azonban talán nem szabad azt a következtetést vonni, hogy e tájat a honfoglalók is megszállták már. Ha ugyanis áttekintjük, hogy az országnak mely más vidékein fordul elő e két magyar törzs neve, arra az eredményre jutunk, hogy sajátságos módon ezek is mintha a gyepük vidékére és besenyők által meglakott helyekre utalnának. Kürt mint helynév már a 12. században feltűnik, talán éppen a jászföld melletti Kürt nevében, Kér pedig a 13. században Elterjedésük köre a következő :

Kürt mint helynév előfordul a középkorban Pozsony megyében, Komárom megyében, Nyitra megyében, Bars megyében, Esztergom megyében, Nógrád megyében, Pest megyében, Hevesben, Hontban, Borsodban, Szabolcsban, Szolnokban, Temesben és Bácsban, Torontálban. Tehát mindenütt a magyarság első foglalásának északi peremén.

Kér helynév előfordul a középkorban Bács megyében, Fejérben, Tolnában, Somogyban, Veszprémben, Sopronban, Nyitrában, Hontban, Nógrádban, Gömörben, Abaújban, Hevesben, Biharban, Csanád, Zarándban, Temes, Aradban, Pest megyében, Szatmár megyében stb. Ez is mintha a gyepükre utalna bennünket. Mindkettőnél feltűnik az is, hogy többnyire csoportosan kelyezkedtek el.

Még érdekesebb és feltevésünkre még inkább bizonyító az a körülmény, hogy

majdnem mindenütt előfordul vagy a Kér, vagy a Kürt, ahol Berény, vagy Ladány nevű helység volt, de helyenkint mindkettő. Berény helynév ismeretes 26 megyéből, mind gyepű vidékekről ; ezek közül 20 megyében Ladány-féle helynév is volt ; Kér, vagy Kürt, vagy mindkettő Berénnyel és Ladánnyal együtt 17 megyében ismeretes, Berény és Ladány Kér vagy Kürt nélkül, viszont csak 12 megyében fordulnak elő.

Jogosnak látszik tehát az a gondolat, mintha a Berény és Ladány nevű falvak elsősorban besenyő telepítésű vidékeken lettek volna.

Ha azonban a későbbi Jászságba és annak peremeire betelepítették a besenyőket, alighanem velük együtt jöttek e helyre a két magyar honfoglaló törzsből is. Ebből kifolyólag talán szabad arra gondolnunk, hogy a besenyők igen korán, a honfoglalókkal együtt vagy közvetlenül ezután jöttek erre a tájra és telepítettek bele ebbe a honfoglaló törzsek közötti gyepübe. Erre nemcsak földrajzi érvelésünk van, hanem újból hivatkozhatunk *Marczali Henrikre* is, aki azt állítja, hogy itt már a 11. században megszálltak besenyők, de még ezt megelőzőleg is voltak a Jászságnak besenyő lakosai. Csak így érthető meg, hogy már igen korán tűnnek fel olyan későbbi jász falvak, amelyek mindjárt keresztény neveket viselnek, mint Szentgyörgy, Apáti, Jákóhalma, hiszen ezeket talán már a később jött jászokat megelőzőleg kereszténnyé lett besenyők alapították és lakták. Olyan korán említik ezeket a falvakat, amikor a jászok még nem is voltak általában keresztények.

Felvetődik azonban ezzel kapcsolatban az a kérdés is, hogy ha a jászföld délkeleti része a jászok beköltözése idejében már meg volt szállva besenyőkkel — persze csak néhány lakhatóbb pontján — mikor ürült ki ez a táj annyira, hogy a jászokat bele lehetett telepíteni ? Itt csak a tatárjárásra lehet gondolnunk. Ez pusztíthatta ki annyira az amúgyis gyéren lakott tájat, hogy új településeket lehetett bele hozni.

Természetesen mégsem lehet azt feltételeznünk, hogy a jászok beköltözése idején ez a föld egészen lakatlan volt. Hiszen egyes besenyő eredetű falvak, mint pl. Alattyán, ma is fentállanak. A jászok tehát kétségtelenül besenyő elemekkel találkoztak itt és vegyültek. A jászoknak azonban ez a nép aligha volt idegen. Beköltözésük előtt is több ízben keveredhetett a jász a besenyővel, sőt talán a bejövő jászok is nemcsak a kunokon át kaptak török vért, hanem besenyők is jöhettek velük. De fordítva is lehetséges, hogy az előbb jött besenyőkkel már jászok is jöttek, hiszen a Jászságon kívüli jász települések is nagyobbára besenyő vidékeken találhatók, amint arra később rámutatunk. Mindenesetre rendkívül feltűnő, hogy a jász és besenyő települések térbeli elhelyezkedésében mennyi kapcsolat mutatkozik, amiből lehetetlen történelmi kapcsolatokra nem gyanakodni. Olyan nyomaink vannak, mintha nemcsak egymás után, hanem egyszerre is kerültek volna nemcsak ide, hanem többfelé máshová is az országba.

Mindenesetre talán szabad megállapítanunk, hogy a jászok már a magyar földön való megjelenésük idején is erősen higítva lehettek *török* vérrel, s hogy ez a folyamat itt tovább is tartott. De egyúttal új vegyülési folyamatnak is út nyilt itt később, a török hódoltság alatt és után, amikor *szlávok* is tömegesen olvadtak bele a jászokba, nem is szólva arról, hogy mennyi *magyar* vért is kaptak. A táj és a történelem fajt-formáló hatásának legjobb bizonyítéka ez a nép a magyar földön.

A jászoknak esetleg már a tatárjárás előtt való beköltözése, illetve a tatárjárás után nagyobb tömegben e tájra való betelepítése a fentiek szerint nem első, hanem csak újabb benépesedési folyamata volt ennek a földnek.

Végérvényesen azonban az a kérdés sincsen eldöntve, hogy a jászoknak ez a

tömeges betelepedése mikor történt, s hogy vajjon csak egy ízben-e, a tatárjárás után kerültek e tájra a jászok, vagy már előbb is voltak itt besenyőkkel vegyesen.

A köztudat szerint a jászok a kunokkal együtt vonultak be az országba 1239-ben. Valószínű azonban, hogy már előbb is jöttek, s ez csak a nagyobb tömeg megérekezése lehetett. De ha csak ekkor jöttek is először jászok Magyarországba, még mindig nyitva van az a kérdés, hogy mikor települtek le a Jászságba, mert valószínűnek látszik, hogy nem azonnal 1239-ben.

Hogy már 1239 előtt is voltak a Jászságban jász települések is, azt számos történetírónk valószínűnek tartja. *Horváth Péter (3)* egyenesen a Szent László által legyőzött kunokkal jött jászoknak tartja a jász népet. Ugyanezt a nézetet vallja a jászok történetíróinak nagy része is, pl. *Palugyay (19 — 6)*; sőt *Rupp Jakab* a jászokat a kunokkal azonosítva azt mondja, hogy már a honfoglalókkal is jöttek, azután pedig Szent László alatt 1089-ben, majd II. István alatt 1124 körül, s utoljára 1239-ben *(259 — II. 75)*.

Gyárfás ezzel szemben ragaszkodik ahhoz, hogy a jászok 1239-ben jöttek a kunokkal. Ugyanezen a nézeten van *Pauler* is. Újabban *Kring Miklós* vallja szintén ezt a felfogást *(97)*. Hogy Szent Lászlót megelőző időkben is jöttek volna a kunokkal már jászok is, azt nem lehet valószínűnek tartanunk. De 1089-ben már alighanem lehettek jászok is a kunok között. Tehát *a jászok betelepüléseit alighanem ettől az időtől, 1089-től kezdve kell számítanunk.*

Emellett alig lehet felhozni történelmi bizonyítékokat, ellenben *földrajzi bizonyítékok* inkább akadnak. Mint majd látjuk, jászok másutt is sokfelé voltak az országban. Nem tehető fel viszont, hogy a jászoknak az a része, amelyet 1239-ben befogadtak és később a jászföldön letelepítettek, megosztatott volna nemcsak területileg — itt szállatván meg nagy részüket, a többieket pedig széjjelszórva —, hanem az sem valószínű, hogy közjogi kiváltságok szerint is megosztották volna őket, vagy hagyták volna magukat megosztani; hiszen *a Jászságon kívül telepített jászoknak semmiféle kiváltságairól sem tudunk s a jász kiváltságok mindig a Jászság földjéhez voltak kötve.* Inkább el lehet fogadnunk azt a feltevést, hogy ha már Szent László, vagy talán II. István alatt is jöttek jászok, ezeket szórták széjjel a Vágtól kezdve sokfelé, s jutott belőlük magába a későbbi Jászságba is. *Talán az 1239-ben jött nagytömegű jász nép éppen azért kapta később az akkor már a tatárok elnéptelenítette jászföldet településhelynek, mert már voltak ott előbb is elszórt és talán már kereszténnyé lett jász maradványok.*

Viszont azt kétségtelennek kell elfogadnunk, hogy a későbbi kiváltságos jászok csakugyan a kunokkal jöttek 1239-ben. Emellett szól az, hogy ezekkel azonos közjogi kiváltságaik voltak, de az is, hogy ha már egész tömegükben itt lettek volna előbb is, nem volna érthető, hogy a kunokéval együtt fordulnak elő a feljegyzésekben «szállás» nevű első településeik.

Gyárfás megemlíti *(30 — III. 22)*, hogy a jászokat talán azért telepítették éppen a későbbi jászföldre, mert itt szomszédságba juthattak a palóc-kun testvér néppel. Ezt talán úgy lehet helyesbíteni, hogy mert ott helyébe jutottak a már előbb itt fennállott besenyő-jász telepeknek. Erre utal a következő meggondolás is. A jászok és kunok nagyjából elkülönített területeken szállottak meg. A jász nép ott, ahol sok besenyő volt szomszédságukban, a kunok a két Kunságban, ahonnan csakugyan nem ismerünk besenyő falvakat.

A bejött jászok talán nem is kerültek mindjárt 1239-ben véglegesen a jászföldre. A király csak 1279-ben kelt adománylevelében jelölte ki a kunok birtokait, tehát a jászoknak is, pedig már 1239-ben a mai kőteleki monostorhoz hívta őket

a király gyűlésbe, tehát már akkor e tájon tanyázhattak, de azután újból szétszóródtak e földről. Ezek az 1279-i oklevél szerint az adományozott birtokok a királyné udvarnokainak a tatárok által lakatlanná tett birtokai voltak előbb *(44* — 75). De néhány előző falu még bizonyosan állott itt ebben az időben, talán Berény és Ladány sem volt teljesen lakatlan, legalább is neve megvolt, Alattyán és Jánoshida pedig bizonyosan lakott hely, birtokosok tulajdonában volt, mert csak így kerülhette el, hogy nem lett jász birtok, hanem mint zárványterület maradt meg a Jászság közepén.

A király a Hód-tavi csatában győzte le az addig féktelenkedő jövevényeket és kényszerítette engedelmességre. *Karácsonyi János* minden indokolás nélkül azt állítja, hogy a jászokat csak 1285 táján telepítették a Zagyva mellékére *(210* — 611). Leletelepedésükkel foglalták el először és tették hazájukká ezt a földet, amelyet kardjuk értéke miatt kaptak adományul, de amelyet azután még többször el kellett foglalniok, részben munkájukkal, verítékükkel, amikor saját keresményükből 1745-ben újra visszaváltottak maguknak a redempcióban, s amikor a megváltott földet a vad természettől, a mocsártól munkájukkal kellett magukhoz váltani. 1279-ben kelt első kiváltságos levelük a következőket mondja eredetileg latin nyelven : «*Mivel a kunok nagy sokasága bőséges kiterjedésű földet kívánt magának, elhatároztuk, hogy nemzetségükkel szálljanak meg és mint királyságunk nemesei lakjanak a Duna és Tisza között, valamint a Körös folyó mellett, továbbá a Körös és Maros között, éppen úgy a Maros és Temes folyók között és azok környékén*» *(11* — VIII. vol. 3, p. 12). Ez az oklevél még nem is említi a jászokat, akik akkor még a kunok neve alatt rejtőztek.

Kezdetben aligha különítették el szigorúan a jászok településhelyét a kunokétól, sőt valószínűleg vegyesen lakott e nép a Jászságban is, s amint másfelől biztosan tudjuk, úgy itt is sok kun és besenyő vegyülhetett közéjük. Pl. Bars megye és a szomszédos Komárom megye jász telepei együtt voltak kun és besenyő telepekkel, ahogy azt már *Gyárfás* is észrevette *(30* — III. 75). Feltűnő, hogy Jászfalu és Jasztraba nevek mellett Ladány, sőt Apáti és Ágó helynevek is előfordulnak ott 1347-ben. Ágó helynév származása megfejtetlen ugyan, de megemlíthetjük, hogy a kaukázusi osszétek egyik törzsének neve «*Agu-szarón*» *(287* — I. 74). Nem hallgathatjuk el azonban azon előző feltevésünkkel szemben, — hogy t. i. a jászok e kikülönített helyeken már a nagy beköltözés előtt is ott lehettek, — azt sem, hogy vajjon mégis nem a Jászságból vitték-e oda magukkal ezeket a községneveket, jóllehet ezek ott hamarabb tűnnek fel, mint a Jászságban. De megfordítva is lehetséges.

A Jászságban egykor élt kunok emlékét több helynév is megőrizte. A dósai Cserta dülő, amelyet még 1864-ben is így neveztek *(123)*, az 1347-ben élt Cserta kun kapitány nevét őrzi *(30* — III. 74), bár *Pesty* szláv magyarázatot fűz hozzá. Az alsószentgyörgyi Borsa erdő, valamint Borsóhalom is kun vonatkozású. A nép is egy Bors nevű vezérre vezeti vissza e neveket *(123)*. De kun személyekről is értesülünk a jászföld területén. 1352-ben Lajos király a kun Scybes fiait Kér nevű birtokukban nemességre emelte *(233* — V. 608). Ez a Kér csak a jászföldi Kér lehetett, mert a Kunság területén nem ismerünk ilyen nevű falut. De egy más adat is igazolja, hogy ez a Kér csakugyan nem volt jász falu, hanem eredetileg magyar község volt, ahogy előbb már feltettük ; ezt a birtokot ugyanis nem jász-, illetve kunjogon birta Scybes, hanem valamivel előbb vásárolta egy Beyi nevű családtól *(233* — V. 547). A Jászságnak *kezdetben vegyes jász és kun lakosságára* vall az is, hogy IV. Béla 1239-ben a Tisza mellé, a kewi vagy kői monostorhoz, *Gyárfás* szerint a mai Kötelekhez hívta össze gyűlésre a kunokat *(30* — II. 263) ; ebből ugyanis

az látszik, hogy mindjárt beköltözésük évében vegyesen laktak itt kunok is a jászokkal, különben aligha hívta volna a király e nehezen kezelhető népet egy nekik idegen területre, ha ugyan a kői monostor csakugyan Kőtelekkel azonos. *Horváth Péter* arról tud, hogy még Mátyás alatt is szálltak meg újabb kun beköltözők Berényben *(3* — 58), de ez aligha valószínű.

A település tájának megválasztására vonatkozólag tehát minden valószínűség szerint az volt a helyzet, hogy *e két nép csakugyan nem vált el pontosan egymástól*, hanem a jászok közé sok kun is vegyült talán éppen azért, mert ez volt a vezető, a hatalmasabb elem, már csak számánál fogva is. Viszont arról nem tudunk, hogy a Kunságban jászok is lettek volna ; igaz, hogy a jászokat sokáig nem is említik külön.

Ezzel szemben érdekes, hogy maga a Jászság és a két Kunság nem voltak egészen összefüggő területek, mert a Jászság és a Kiskunság közé éppen úgy, mint a Jászság és a Nagykunság közé egész sora ékelődött be a nem kiváltságos, hanem birtokosok kezében levő községeknek. A Jászság és a Kiskunság között feküdtek a későbbi Pilis és Külső-Szolnok vármegye községsorai, úgy hogy a Jászság és a Kiskunság sohasem voltak területileg egészen összefüggésben. Még érdekesebb azonban az, hogy a Jászságot a Nagykunságtól éppen úgy, mint a két Kunságot is egymástól, a Tisza mentén a községek egész sora választotta el, amelyekből később Külső-Szolnok megye alakult. A jászok és kunok letelepítése, illetve településhelye kijelölése idején tehát a *Tisza mente már részben meg volt szállva elsőfoglalókkal.* A Jászság és a Tisza közé ékelődtek be a mai Sülly, Kőtelek, Nagykörű, valamint több, ma már nem létező község. De magába a későbbi Jászság keleti felébe is sokkal több nem jász község volt bezárva, mint amennyi ma fentáll. Ezek az egykori gyepüben adományozott papi birtokok voltak és talán néhány elsőfoglalás jogán birt község is.

VIII. A Jászság községei a középkorban.

Kétségtelen, hogy a Jászság ma is fentálló, de méginkább már a középkorban vagy a török alatt elpusztult községeinek túlnyomó részét nem jászok alapították. A jászok itt már több olyan községet találtak, amelyek nem pusztultak el egészen a tatárjárás idején, s amelyekbe sohasem is tudtak betelepedni, illetve jász községgé alakítani. Más községek viszont annyira elnéptelenedtek már a jászok betelepülése idejére, hogy megszállhatták a jászok, főleg a besenyő eredetű községeket, amelyek nem voltak elsőfoglalás jogán, vagy egy-egy szilárd kézben. És végül több község alakult ki a jászok eredeti szállásaiból is.

Mindebből világos, hogy az ide beköltöző jászok eleinte nem lehettek a későbbi Jászság egész területének korlátlan urai, hanem éppen úgy, mint a kunoknak a maguk szállási területén, csak lassan lehetett terjeszkedni, ami kétségtelenül éppen olyan heves összeütközésekre vezette őket az első lakosság maradványaival mint a kunokat. Érdekes, hogy legkevésbbé tudták megemészteni a Tisza-mellék néhány községét, amelyek mindvégig megmaradtak magyar községeknek. Tulajdonképen csak a törökvilág idején lettek a jászok e táj majdnem kizárólagos urai, ellentétben a kunokkal, akik éppen abban az időben veszítették el régi településeik nagyrészét. Úgy látszik, mintha ennek a szerencsés vegyületű osszét-kun-besenyő-magyar népnek nagy expanzív ereje felülmulta volna a tiszta török kunokét, persze nem feledkezve el a jászoknak a török idején a kunokéval szemben való szerencsésebb földrajzi helyzetéről sem.

A Jászság és a Tisza között fekvő területen, tehát az ősi Újvár megye és Szolnok megye közötti tájon, ahol ma a 11 jász község és még néhány nem-jász falu áll, a középkorból 47 község nevét ismerjük. Ezeket valószínű eredetük szerint a következőképen csoportosíthatjuk, megemlítvén ugyan első feljegyzésük évszámát is, de ezt a község keletkezési idejére nézve semmiképen sem vehetjük minden esetben figyelembe.

Legrégibb telepítésűnek kell tartanunk azokat a községeket, amelyek nevében egy-egy *elsőfoglaló törzs, vagy nemzetség* neve rejtőzik. Ilyen kettő van e területen, amelyek közül *Kér* falut már 1279-ben említik, de *Kürt* község nevét csak 1409-ben jegyezték fel. Semmit sem tudunk arról, hogy ezekbe jászok telepedtek volna be, sőt mint puszták sem lettek később sem a jászok birtokai.

Igen régieknek kell tartanunk és kétségkívül a jászok beköltözését megelőző időből kell származtatnunk néhány *tiszai magyar községet* is, amelyek szintén mindvégig kívül maradtak a jászok földjén. Ilyen *Kőtelek*, amelyről tudjuk, hogy ott IV. Béla már 1239-ben gyűlést tartott a kunokkal és jászokkal *(30* — II. 263). Ilyen *Körü* is, amely egykor a Gut-Keled nemzetség birtokában volt, de csak 1318-ban említik. Ilyen *Sülly*, amelynek temploma alighanem a 12. századból való.

A jászokat megelőző időből valóknak lehet tartanunk azokat a falvakat is, amelyek mint *papibirtokok* tűnnek fel vagy feljegyzések, vagy nevük szerint. Ilyen *Jánoshida*, amely állandóan a premontrei rend birtoka volt talán már a 12. század

óta. Ilyennek kell tartanunk *Monostort* is, amelyet ugyan csak 1387-ben, mások szerint azonban már 1315-ben jegyeznek fel *(103* — 400), de amelyről a hagyomány azt tartja, hogy még Aba Sámuel király alapította ; ettől eltekintve sem hihető, hogy a szabad jászföldből szakíthattak volna ki később a királyok egy monostornak való helyet akkor, amikor a jászok még nem is voltak keresztények. *Apáti* neve is meggondolandó ebből a szempontból. Igaz, hogy amikor 1391-ben először feljegyzik, *Apátiszállás* néven tünt elő, tehát jász hely. De nem hihető, hogy egy jász szállásban akkor már fennállott volna apátság, hanem valószínűleg egy elnéptelenedett falu helyét szállták meg a jászok, amelynek azelőtt vagy apátsága volt, vagy apátsági birtok volt. Hogy nem jász alapítású, azt a feltevésünket az is támogatja, hogy 1391 előtt egy Temesváry nevű család birtokolta *(30* — III. 154) ; bár egy Temesváry Miklós nevű filiszteus kapitányt ismerünk *(30* — III. 206), de még 1466-ban is királyi szállásnak írják *(30* — III. 286).

Megelőzték a jászokat azok a községek is, amelyeknek *besenyő* vidékeken való elterjedését fentebb nyomon követtük. Ilyen *Berény*, amely 1357-ben Beren néven van először feljegyezve és csak 1438-ban kerül elő, mint *Berensallas*. *Ladányt* is ebbe a csoportba kell számítanunk, amelyet 1399-ben jegyeztek fel először, de még 1469-ben felsorolt filiszteus székek sorában sem említik mint jászok-lakta helyet, sőt 1444-ben is a Semsey-család birtokában volt, amely ekkor engedte át a Csirke-családnak *(25* — III. 248). *Besenyszög* is meggondolandó, hogy vajjon nem régi besenyő település nevét őrzi-e. Ez a község ugyancsak 1774-ben lett önálló község, illetve váltotta fel az addig *Szögszentiván* néven szerepelt községet *(123)*, de alighanem mégis régi községnév lappang alatta. 1398-ban ugyanis egy határjárási oklevélben említik Kölkes-szállással együtt *Bese* falut is *(54* — 6), 1399-ben pedig *Beze* néven tűnt elő *(152* — I. 58). *Alattyán* kétségen kívül besenyő község, egyébként is már 1217-ben feljegyezték, s így ez az első község, amelyet legkorábbról ismerünk névszerint a jászföldről. Alighanem besenyő település lehetett egy elpusztult *Füged* nevű község is, amely a mai Mihálytelek határában volt *Fügedegyháza* néven. 1433-ban mint jász birtokot említik, határa is beolvadt a Jászságba ; de a szomszédos Heves megyében is volt egy Füged falu, ma Nagyfüged, amelyről azt állítja *Kandra Kabos*, hogy besenyők lakták.

Megelőzték a jászokat azok a települések is, amelyeket mint megyés helyeket jegyeztek fel később, mert nem képzelhető, hogy az akkor még alighanem eléggé féktelen és le sem is települt jászok közé módjában lett volna akár a királynak is, tőlük idegen községeket betelepíteni, illetve a jászföldből adományozni. Ilyen régi községek nagy számban állottak egykor a jász földön. Ezek a következők (Források *30* és *152)*. 1387 : *Baraszó*, Kerekudvar és Berény között, Heveshez tartozott. 1387 : *Bény*, Felsőszentgyörgy és Monostor vidékén, Heveshez tartozott. 1333 : *Hegyes*, később *Hegyesegyház* Apáti és Kisér között, Heveshez tartozott. 1333 : *Himes*, *Himesegyház* Ladánytól Dk-re, szintén Heveshez tartozott. 1324 : *Kerekudvar*, akkor Szolnok megye községe volt, de 1353-ban Heves megyében találjuk már. Később több család birtoka volt. 1393 : *Kölkes* Ladány közelében, szintén hevesi község volt. 1333 : *Szabolcs* Ladány mellett. 1421 : *Szántó* Alattyán közelében, hevesmegyei falu volt. 1398 : *Szentiván*, később Szögszentiván, ma Besenyszög egy része. 1449 : *Szentkozmadamján*, Berény és Jákóhalma között, Heves megyében, de voltak benne előkelő filiszteusoknak is birtokaik. 1399 : *Tarcsa;* ma puszta Árokszállás mellett, akkor Heves megye részé volt. 1332 : *Miske;* ma puszta Árokszállás és Tarnaörs között.

Valószínűleg *Kisér* sem volt eredetileg jász település. 1391-ben említik leg-

először, amikor már temploma is volt *(103* — 409) a Tömösváry-család birtokával kapcsolatban, s még később, 1425-ben is Zsigmond király adományozta e falut a Mócza; ma valószínűleg Móczár néven szereplő család számára *(19* — 170). A jászok, úgy látszik, csak Rassangháza pusztulása után vették Kisért birtokukba. Különben is Balássy szerint Kisér eredetileg Heves megyéhez tartozott *(51* — 20). Lehet azonban, hogy ebbe a községbe korán behúzódtak a jászok, mert 1391-ben az is fel van jegyezve, hogy az itteni kunokat, illetve valószínűleg jászokat, minorita papok térítették meg *(103* — 409). E korai megtérést valószínűleg az segítette elő, hogy e falu meglévő keresztény lakói közé szivárogtak be jászok.

Lanthó is mint elpusztult megyés falu juthatott a jászok birtokába, mert 1449-ben, amikor feljegyezték, hevesmegyei puszta volt, de már jászok szállása. Minden valószínűség szerint ilyen volt az egykori *Necsőegyház* is, mert ez is mint puszta tűnik elő 1484-ben, már mint jász birtok; ma Berény határának egyik része Necső néven. *Boldogházáról* sem tudjuk, hogy eredetileg jász szállás lett volna; 1458-ban említi Mátyás király oklevele *(11* — VIII. Vol. 3, p. 5). 1466-ban *Boldogfalva* néven jegyezték fel. Ma ez is Berény határához tartozik. *(118* —4).

Aligha lehetett eredetileg jász település *Felsőszentgyörgy* sem, hiszen amikor először feljegyezték 1335-ben, a Tomaj nemzetségé volt *(103* — 395). 1387-ben szintén Heves megyéhez tartozott és a váci káptalan birtoka volt (*152* — I 70). Nehéz volna *Alsószentgyörgyről* is megállapítani, hogy eredetileg jász szállás lett volna. Állítólag 1330 körül már egyházas község, 1369-ben már népes keresztény falu és 1398-ban is említik *(54* — 6); tudjuk azonban, hogy a mai Alsószentgyörgy Telekszállása elpusztult községből települt mai helyére, s ez a község még 1572-ben is szerepelt az egri vár tartozékai között. Szentgyörgy neve sem utal jász származásra; de az is fel van jegyezve, hogy 1444-ben nem volt a jászoké, hanem ekkor a Semsey-család birtokában volt, amelyet ez a Chirke-családnak engedett át *(30* — III 248), 1466-ban pedig az Abádi-családé volt, majd a Bessenyeiek vették zálogba, 1483-ban pedig a győri püspök *(103* — 402).

Rassang egykori falu 1421-ben került először feljegyzésre, de nem mint jász szállás, hanem mint királyi szállás, descensus regalis, tehát aligha jász alapítású község, jóllehet Apáti is szerepelt ekkor királyi szállás címen *(30* — III. 286).

Éppen így nem lehetne feltétlenül biztosan állítani *Mihálytelekről* se, hogy eredeti jász szállás lett volna. Állítólag eredetileg nem is ezen a helyen feküdt, hanem Függedegyház egykori falu pusztulása után települt át jelenlegi helyére. 1449-ben Mihálytelek, Necsőegyház, Függedegyház és Lanthó akkor már pusztákkal mint hevesmegyei helyek vannak feljegyezve. Neve előbb elő sem tűnik, s többen úgy tudják, hogy csak Függedegyház pusztulása után települt e község *(123* és *71* — 185).

Nehéz *Jákóhalma* eredetét is megállapítani. Nevét 1357-ben már feljegyezték ugyan *(19* — 149); bár 1332-ben még nem találjuk nevét az egyházak között, de neve mégis keresztény vonatkozásokra mutat már. 1449-ben a Kompolth-család kezében volt Jákóhalma *(30* — III. 253), 1551-ben Érchy László kun kapitány székelt ugyan itt, tehát kétségtelenül jászok lakták már, mégis előzetesen voltak itt birtokai a Vass-családnak és az árokszállási Henzély Máténak is.

Dósának a betelepített jászok által való alapítása ugyancsak inkább nemmel eldönthető kérdés. Nevének Dávidból való leszármazása nem döntő bizonyíték, de vannak történelmi momentumok is, amelyek azt bizonyítják, hogy későbbi jász betelepülés. A jászsági Dósát 1433-ban említi először Zsigmond király oklevele *(11* — VIII. Vol. 3, p. 5), s ugyanott van feljegyezve *Négyszállás* filiszteus község

is. Négyszálláson 1449-ben a Kompolth-családnak voltak birtokai *(30* — III. 53). 1478-ban Nighzallas néven fordul elő *(30* — III. 295). Pusztulását a tatároknak tulajdonítják, s tény, hogy ezek Szigetvár pusztulása után széjjelszéledvén, valószínűleg 1566 telén rabolták végig a Jászságot is. Az esetleg ekkor elpusztult Négyszállás lakossága húzódhatott be azután Dósára. *Zupkó*, Dósa helytörténetírója úgy tudja, hogy Dósát a négyszállásiak telepítették újra *(47* — 212).

Ágónak eredeti jászszállás volta is kétségbe vonható, hiszen a király 1516-ban is, 1532-ben is egyes családoknak adományozgatta *(123*, Árokszállás, valamint Tört. Tár 1897. évf. 693. l.). Neve szerint azonban lehet jász település : a kaukázusi osszétek egyik törzsének neve «*Agu*».

Mint látjuk, az itteni egykori községeknek csak kis része lehet eredetileg jász telepítés, mert nagy részük megyés hely volt, vagy pedig királyi adományból egyes birtokosok kezében volt még a 15. században is. Igaz, hogy egyik sem lehet döntő bizonyíték, mert hiszen a megyék, mint láttuk, minduntalan igyekeztek kezüket a jászföldre is rátenni és így össze is írhattak olyan községeket is, amelyeket csak jászok laktak. Viszont az egyes községeket adományul nyerő birtokosok között előkelő jászok maguk is lehettek, akik így kerekedhettek a többi jász fölé.

De ha a felsorolt községek nem is voltak eredetileg a beköltözött jászok által telepített falvak, ez még nem jelentette azt, hogy még akkor is túlnyomólag nem jászok lakták. Ez a szapora nép mindinkább behúzódott az itt talált és valószínűleg majdnem néptelenül talált falvakba, mihelyest elszánta magát a végleges letelepülésre. Nem lehetetlen, hogy éppen ez a folyamat kívánta meg, hogy annyi szabadalmi levelet kellett kiadni a királyoknak ebben az időben a jászok részére, mivel az eredetileg kapott jász földek azokkal a helyekkel mindjobban összekeveredtek, amelyek előbb megyés helyek voltak, és ebből sok surlódás származott.

Csak néhány olyan falu volt itt, amelyről valószínű, hogy az először letelepült jászok alapították. Ezekhez kell számítanunk *Árokszállást*, *Négyszállást*, *Fényszarut* minden bizonnyal, továbbá valószínűleg *Ágót*, *Borsóhalmát*, *Pazsánt*, *Szarvast*, *Újszászt*, *Vidszállást*. Ezenkívül, mint láttuk, bár *Berény* nem jász település volt eredetileg, ide is korán beszálltak a jászok.

Ha most ezeknek a helyeknek földrajzi helyzetét áttekintjük, nagyon érdekes eredményre jutunk, mert bizonyos körülírható területekre tudjuk korlátozni a jászok első megszállása helyét. Fényszaru, Ágó, Árokszállás és a tőle keletre feküdt állítólagos *Mesky* falu, *Berény* és a majd határába olvadt *Négyszállás*, *Borsóhalma*, *Boldogszállás*, valamint a Berény határában később kimutatandó *Pazsán* falú, a keletről ezekhez tapadó *Mizse*, a délről a berényi határral szomszédos *Újszász* és és *Szarvas* egy összefüggő, eredeti jász településhelyet adnak, amelyekhez valószínűleg hozzátartozott még a meg nem határozott helyű, de ettől nyugatra, Tápió-Bicske felé nyomozható *Vidszállás* is. Ennek az alapján alighanem a valóságnak megfelelően állapíthatjuk meg, hogy *a betelepített jászok eredeti településhelye a Tarna-Zagyva vonaltól nyugatra eső magasabb, homokos perem volt, ahonnan más, elpusztult, nem jász eredetű falu alig ismeretes, viszont majdnem kivétel nélkül a Tarna-Zagyva és Tisza között vannak az elpusztult nem jász falvak.* Ez annyit jelentene, hogy a Tarna-Zagyva és Tisza közti, honfoglalás utáni gyepü mocsárvilágában még a tatárjárás során is annyi besenyő és magyar község maradt meg, hogy a jászok eredeti településhelyét csak a lakatlanul álló magasabb, homokos peremen jelölték ki és csak e falvak pusztulása, vagy a jászoknak azokba való fokozatos benyomulása után terjedt át a Jászság a Tarna-Zagyván túlra. Tehát a jászok eleinte bizony nem túlságosan nagy területet kaptak, s csak kevés mocsarat, hanem inkább homok-

pusztát. *Az eredeti, az Ős-Jászság tehát az a táj volt, amelyet a Zagyva ősi folyása és a mostani Tarna-Zagyva folyások fognak közre.* Ezt a jász területet a legdélibb részén fekvő Újszász és Szarvas jász faluk vezették át a szintén csak a homokhátságra korlátozott Kiskunsághoz, amely szintén nem ért le sem a Tisza, sem a Duna mellékére, de legészakibb falvai, Kara és Kocsér, nagyjából csatlakoztak a jász területekhez.

Különben is érthető, hogy a régi gyepükben maradt ősibb falvak és a jászoknak adott településhelyek között egy folyóvíz vonalát tették választónak, tekintve a jászok és kunok akkori sok bajkeverését.

Egyébként, hogy az eredeti, az Ős-Jászság illetve a jászoknak eleinte kijelölt településhely csakugyan ez a nyugati homokos perem lehetett, s hogy ez vagy még mint az egykori gyepü homokja állt üresen, vagy pedig ez pusztult el jobban a tatárjárás alatt, arra egy eddig figyelemre nem méltó történelmi bizonyítékunk is van és nemcsak földrajzi meggondolásokkal tudjuk alátámasztani. A váci káptalannak 1279-ben, tehát a jászok első birtoklevele évében kelt oklevele szerint ugyanis (*235* — VIII. 204) Mikó fiai eladtak egy részt kéri birtokukból, s az illető Kér «*Hothwon*»-nal volt határos. Ez a Kér tehát csak a Jászságban ma is Kér puszta néven ismeretes egykori falu lehetett Alattyántól északra a Zagyva mellett. Ha Hatvannal volt határos Kér, ez annyit jelent, hogy Kér és Hatvan között üresen állott a homok és mocsárvidék. Nem állhatott tehát fenn sem Felsőszentgyörgy, sem Fényszaru. Fényszarut fentebb tényleg inkább eredeti jász településnek gondoltuk. Felsőszentgyörgy 1335-ben mint megyés falu kerülvén elénk, azt kell feltételeznünk, hogy ezt talán újra telepítették a birtokosok a tatárjárás után, mert a jászok nem alapíthattak megyés falvakat, hanem legfeljebb behúzódtak az elpusztult régi Szentgyörgy helyére, azért említik ezt mint megyés falut. Mivel Felsőszentgyörgy nem szerepel az 1333-i pápai tizedjegyzékben, akkor még vagy nem alapították újra, vagy már pogány jászok lakták ezt a szent nevű falut.

Az Ős-Jászság helyének a nyugati homokon való kijelölése mellett a történelmi éveken kívül még egy természettudományi érvet is felhozhatunk. Tudvalévő, hogy az első megszállók minden tájban a jobb, termékenyebb területeket ülték meg először és a kisebb termékenységű területek csak lassan, fokozatosan népesültek be. Ha már most megvizsgáljuk a mai Jászság falvainak *kataszteri tiszta hozadékát*, rendkívül erősen tűnik fel, hogy a Zagyva-Tarna vonaltól nyugatra eső falvak határai, Fényszaru, Felsőszentgyörgy és Berény a hozzájacsatolt pusztáikkal együtt, mennyivel kisebb kataszteri tiszta jövedelmet tudnak felmutatni, mint a Zagyván túli falvak. Fényszaruban a szántók kataszteri tiszta hozadéka holdankint 1051 arany fillér, Felsőszentgyörgyön 1184, Berényben 1251, míg a leghamarabb foglalt papírbirtokok közül Monostoré 1460, a régi adománybirtokokból meg pl. Kerekudvaré 1510; a nem jász telepítésű, csak később jásszá lett falvaké szintén nagyobb, mint a jász telepítésűeké, pl. Jákóhalmáé 1464, Dósáé 1380, a Függedegyházból telepedett Mihályteleké 1618. A Tisza-menti falvakét nem vehetjük figyelembe, mert ott későbbi nagy lecsapolások következtében erősen eltolódtak a termékenységi viszonyok, éppen úgy mint Kiséren és Ladányban is. Érdekes az eredmény viszont akkor is, ha a szántók jövedelmével szembeállítjuk a legelőket az Ős-Jászság és a később megszállott Jászságban. Azt látjuk, hogy a legelők a szántókkal szemben jobbak a jászok eredeti településhelyén. Legyen elég arra rámutatnom, hogy Fényszaruban a legelők tiszta hozadéka 443 fillér, Felsőszentgyörgyön 553, Berényben 449, míg Mihályteleken csak 387; Kiséren ugyan 402, mert a nedvesebb keleti részek felé szintén nő. Monostor, Kerekudvar, Jánoshidáé

természetesen nemcsak a szántókéban, hanem a legelőkében is igen magas. A legeltető jászoknak tehát megfelelő volt az Ős-Jászság földje is.

De ha a jászok eredetileg ilyen aránylag kicsi helyen elférték, ez arra mutat, hogy nem lehettek valami nagy számúak a beköltözők. A krónikák 40.000-re teszik a kunok és jászok összes számát. De ez a néptömeg a Zagyvától a Temesig volt széjjelosztva és pedig nem is összefüggő, csak itt-ott kiürült, elpusztult területzárványokban. Egy ilyen zárvány volt eredetileg a Jászság is. Sőt még e nem nagy területben is kunokkal együtt voltak. *Igen kicsi néptöredék lehetett tehát a jász nép beköltözése idején* és ez is inkább csak nevében még jász, de eltörökösödve. Nem csodálható ilyen körülmények között, ha csak igen későn a beköltözés után említik őket külön névvel. Lehet, hogy egy részüket a beköltözés után másfelé is telepítették.

Az eredetileg is jász településnek vélt falvak egyik része is inkább arra vall, hogy kunok voltak benne. *Borsóhalma* nevére vonatkozólag már kimutattuk a kun nyomokat. *Mizse* község neve személynév volt eredetileg; van egy Mizse a Kiskunságban is, mégsem valószínű, hogy kun származású hely volt ez, hiszen 1333-ban már pápai tizedet fizetett, tehát ekkor már keresztény volt. 1427-ben Heves megye falujának mondják és tényleg sohasem volt a kiváltságos jászföld része. *Pazsán* falut a Jászságból csak 1466-ban jegyezték fel, de 1284-ben Temes megyéből szólnak egy másik Pazsán nevű községről a kunokkal kapcsolatban *(281* — IX. 385).

A jászok elsődleges települési viszonyait vizsgálván, további feladat az volna, hogy eldöntsük, vajjon mikor keletkeztek az első jász falvak, illetve mikor telepedtek be a jászok a már megvolt falvakba.

Számos bizonyítéka van annak, hogy a beköltözött jászok még itt is hosszabb ideig folytatták előző kóbor életmódjukat. Nomadizálásnak ezt ugyan nem lehet mondani, mert mint látjuk, jogszerint elég szűk helyre szorították őket. De a valóságban aligha respektálták ezt a jászok, éppen úgy, mint a kunok sem. Az 1279-i kun-törvény előírta a jászoknak is, hogy a keresztények szokása szerint «*in edibus et domibus solo fixis*», azaz *földhöz rögzített házakban és nem sátrakban* fognak lakni. Ez azonban nem következett be. Talán nem is tartották magukat a kijelölt településhelyekhez. Csak így érthető, hogy a szilárdabb, kötöttebb megtelepedés és a keresztények módján való élet megindulása nem is tehető előbbre, mint a 14. század harmincas éveire *(97* — 15). 1279-től kezdve nem is maradt okleveles bizonyíték arról, hogy a Duna és Tisza között egységes jász és kun településterület volt. Lehet, hogy szerte kóboroltak az országban a kijelölt településhelyek között. 1347-ben Kumcheg kun kapitány idejében még sátrak alatt tanyázott ez a jövevény nép *(45* — 77). 1354 körül a magyar király a pápát kéri, hogy a sátorozó népet térítsse meg *(30* — III. 53). Pápai oklevél mondja 1399-ben: «*Cumani, Philistaei ... civitates et oppida non habebant, seque pro eorum libito de patria ad patriam dictae provinciae cum tentoriis, familiis et peculis transferebant*» *(30* — III. 532); azaz városaik és községeik nem voltak, hanem szokásuk szerint családjukkal, sátraikkal és nyájaikkal helyről-helyre kóboroltak. A 14. század első felében az új nép tartózkodási helyét az oklevelek is bizonytalanul határozzák meg a circa, vagy circuitu körülírással, pl. 1325-ben «Jazones circa Chabam» *(97* — 13).

Az első községek, amelyeket a Jászságból említenek, az 1357-ben feljegyzett *Berény*, valamint az 1365-ben említett *Árokszállás*, még nem *szállás* összetételben jönnek elénk, hanem *Beren*, *Arukmelléke* alakban. Csak később lesznek az okleve-

lekben «*szállások*», Berény 1438-ban, Árokszállás pedig 1396-ban. Igy tehát előbb még talán nem is voltak jász telepek ; egyébként amint Berény, úgy Árokmelléke neve is törökös eredetre mutat.

Kérdés az is, hogy a «*szállás*» szó honnan került a jászok első lakóhelyei mellé. A kun helyekkel kapcsolatban a szállás először 1352-ben tűnik elő : Descensus Kolbazzallasa *(262* — 879). A magyar oklevelekben a szállás először személynévvel kapcsolatban kerül elő 1211-ben, mint helynév pedig 1285-ben *(141* — 879). *Kuun Géza* azt állítja, hogy a magyar szállás a török «*olus*» leszármazottja, s a török népeknél községet jelentett, a kunoknál pedig szállást *(219* — 55). Szerinte az ilyen összetételben először előforduló jász és kun helynevek azoknak eredeti magyar nevei. Ez azonban, mint fentebb láttuk, nem áll, hiszen Berény is, Árokszállás is más alakban fordul elő előbb. *Gyárfás* azon a véleményen van, hogy a szállás nem ideiglenes tartózkodási helyük volt a kunoknak és jászoknak, hanem a «*szállási birtok örök tulajdonjogát jelenti*» *(30* — III. 128), s felváltva fordul elő a *szállás* és a *possessio*. Tudjuk ezzel szemben, hogy a szállás valójában nem jelentett eleinte állandó települési helyet, hanem az állattenyésztő kóbor népeknek téli és nyári szállásuk volt, s a *téli szállásból*, amely rendszerint egy-egy folyóvíz mellett volt, ahol télen is lehetett itatni, lett később az állandó lakhelyül szolgáló *falu*. *Györffy István* egyenesen kimondja, hogy a «*kun szállásösszetételű községnevek mindmegannyi községgé merevült nomád téli szállást jelentenek*» *(187)*. A jászoknak szállás nevű községei voltak : 1396 : *Árokszállás*, 1438 : *Berényszállás*, 1391 : *Négyszállás*, 1450 : *Vidszállás*, 1391 : *Apátiszállás*, 1458-ban *Boldogfalva-szállása*. A többieket nem említik szállás néven. Vidszállás helyét nem ismerjük pontosan, a többiek azonban a régi vízrajzi állapot szerint valóban mind megfelelnek a téli szállás megkívánt feltételeinek, mind lent vannak a vizek mentén ; de a korán jász telepnek mondott Fényszaru helyzete is kielégítő ebből a szempontból. Ezek voltak tehát a jászok első téli szállásai, amelyek falvaikká merevültek később.

Helytelen volna azt feltételeznünk, hogy a jászoknak e néhány fennmaradt szállásnéven kívül nem lettek volna más szállásaik is, vagy pedig azt, hogy minden jász szállás később valóban faluvá lett. *A szállás alapjában véve amolyan mozgó falu lehetett*, amely hol itt, hol amott települt le egy időre. Hiszen tudjuk, hogy szilárd építkezéseik sokáig nem voltak a jászoknak éppen úgy, mint a kunoknak. Lehetséges, hogy *csak azokból a szállásokból lettek később állandó falvak, amelyekben a kereszténység felvételével templomok épültek*. Hiszen korábbi királyi rendelkezés szerint tíz-tíz falunak kellett egy templomot építeni. A szállások tehát egy-egy ilyen állandó falu körzetében lévő mozgó települések is lehettek, amelyeknek talán nem is volt minden esetben állandó nevük, hiszen nagy részük valamely nemzetség nevét viseli a feljegyzésekben. Érdekes, hogy a jászok szállásai közül éppen az ilyen, valószínűleg nemzetség névről elnevezett szállások tüntek el nyomtalanul, mint pl. Vidszállás, amelyet egyetlen egyszer említenek csupán, vagy pl. Rassangszállás. De ilyenféle lehetett talán a titokzatos Pazsán, Bény, Lanthó, Kölkes is. Ezek talán csak elvétve kerültek feljegyzésre, s aligha gondolhatjuk, hogy minden ilyen mozgó szállás nevét feljegyezték volna. Sok ilyen szállás lehetett még, amelyről nem is tudunk. Viszont a bizonyára nem nemzetségről, hanem szilárdabb alapon elnevezett szállások, mint Apátiszállása, Berényszállás, Árokszállás, Négyszállás, Boldogfalva-szállása, valóban helyhez rögzítődött falvakká váltak később.

Hogy ezen szállások közül azután melyik lehetett *téli szállás*, amelyek falvakká váltak, melyik pedig csak mozgó *nyári szállás*, azt nem lehet eldönteni. Talán éppen Berényszállás, Árokszállás, Négyszállás, Boldogfalva-szállása téli

szállások voltak, hiszen falvakká váltak, míg a nemzetség neveket viselő Vidszállás, Rassang-szállás, Kölkes-szállás éppen mozgó nyári szállásokként kerültek feljegyzésre, azért nem lehet egyik-másiknak nyomát sem lelni.

Hogy általában merre lehettek a jászok nyári szálláshelyei, azt nem tudjuk kimutatni. A kétségtelenül nekik adott magasabb homokpusztákkal aligha érték be. *Csánki* arra figyelmeztet bennünket, hogy a Kunságban egy-egy kun és magyar község állott egymás mellett. A Jászságban erre vonatkozólag nincsenek nyomaink, hiszen itt a magyar és besenyő falvak a Tarna-Zagyva keleti oldalán voltak. Ide pedig a jászok mindaddig legföljebb jogtalanul jártak át, amíg e falvak el nem pusztultak. Mégis lehetne arra is gondolnunk, hogy a később jász falvakká lett, eredetileg nem jász telepítésű községekkel, mint Ladány, Kisér, Jákóhalma, Dósa, Mihálytelek, Szentgyörgy, talán így léptek először birtokjogi kapcsolatba a jászok. Sőt tudjuk, hogy a terület keleti felében említett falvak egy része már puszta volt a 14. században, tehát lehetséges, hogy itt is legeltettek.

Hogy mikor telepedtek bele végleg a jászok a téli szállásaikból lett falvaikba, pontosan meg nem határozható. Mindenképen érdekes azonban, hogy Mátyás király 1469-i oklevelében *Berényszállás*, *Négyszállás*, *Árokszállás* és *Fényszaru* vannak feljegyezve, mint filiszteusok székei. Ezekről előbb kimutattuk, hogy a jászok eredeti telepítései közül valók lehetnek.

Zsigmond 1433-ban jász községeknek írja már *Újszászt*, *Szarvast*, *Dósát*, Mátyás 1458-ban a fenti székeken kívül még egyik Szentgyörgyöt, Boldogházát is *(11* — VIII. vol. 2, p. 12). E községek a fenti székekkel szemben kisebb jász csoportok lehettek, mert tudjuk, hogy a székek igazságszolgáltatási és közigazgatási nagyobb települések voltak.

Nem szerepel az itt említett filiszteus székek és falvak között még ekkor *Apáti*, amelyről mondottuk, hogy aligha jász alapítás, nincsen köztük *Borsóhalma* és *Pazsán*, amelyről kimutattuk, hogy alighanem kunok lakták eleinte, hiányzik ezenkívül a jász alapításúnak feltételezett *Vidszállás*, amely Újszásszal és Szarvassal együtt Berénytől messzebb délre esik, tehát valószínűleg csak a Berény vidékéről való későbbi kirajzások. Ebből tényleg az tetszik ki, hogy *az első jász szállások csakugyan Berény környékén keletkeztek*, ez volt a központi magva a későbbi Jászságnak.

A nyugati homokvidékről lassan behúzódtak a jászok a Tarna-Zagyva keleti oldalára is és betelepedtek az addigi megyés helyekre is. *Amíg eleinte a jász telepek voltak zárványok a megyés helyek között, a török hódoltságot közvetlenül megelőző időkben már a megyés helyeknek maradt községek váltak zárvánnyá a kiterjeszkedett Jászságban.*

Hogy mikor vonultak be a jászok az ott talált községekbe, arra csak egy támpont van, t. i. megkeresztelkedésükkel együtt járó letelepedésükkor. 1333—1335-ben azokban a községekben, amelyek akkor pápai tizedet fizettek, még aligha volt jász a lakosság, mert hiszen ezek akkor még pogányok voltak. Ezek a községek tehát akkor még mint magyar, keresztény községek állottak fenn: *Szabolcs*, *Hymes*, *Hegyes*, *Mizse*, *Alattyán*, *Körü*, *Demján (130)*. Ezekben tehát már egyházak voltak, míg az eredetileg jász telepítésű falvak nem szerepelnek még a plébániás községek között, maga Berény sem. Feltűnő, hogy a későbbi jász falvak közül egyetlen egy sem tűnt ekkor még elő mint egyházas hely, de érthető, hiszen tudjuk, hogy a jászok még 1347-ben is sátorban és nem falvakban laktak. *Gyárfás* ugyan azt hiszi, hogy már falulakók és keresztények is lehettek, de az új kereszteltetket nem akarták adószedéssel elriasztani hitüktől és ezért nem vették fel falvaikat a pápai tizedjegyzékbe *(30* — III. 53). Ez aligha helytálló feltevés.

Hiányzanak a tizedjegyzékben olyan kétségtelenül nem jász, hanem keresztény falvak is, amelyek ekkor már bizonyosan megvoltak, mint pl. *Kér*, *Kőtelek*, s mégsem említik őket, mert nem volt egyházuk. Igy tehát a jász falvak is azért nem kerültek bele a jegyzékbe, mert szintén nem volt egyházuk.

1466-ban említik meg először mint jász szállásokat a már előbb ilyennek feljegyzett Apátin, Boldogházán kívül *Kisért*, *Alsószentgyörgyöt*, *Borsóhalmát*, *Rassangszállást (30* — III. 286). A jászok tehát ekkor már jól túljutottak szállásaikkal a Tarna-Zagyva vonalon, s elérték Kisért is. Igy kerítették be lassan azokat a

5. A jászföld falvai a középkorban.

falvakat, amelyek egyházi birtokok, királyi adományú falvak voltak, vagy honfoglaló nemzetségek birtokai, mint Monostor, Kér, Alattyán, Jánoshida. Ellephették a jászok az egész keleti mocsárvidéket is egészen a Tisza vidékéig, de ott ismét meg kellett állaniok a szilárd kézben lévő királyi adománybirtokoknál, Süllynél, Körünél, Kőteleknél. E Tisza- és Millér-menti falvakat eredetileg minden valószínűség szerint mint kiváló halászhelyeket adományozták és ezért nagy becsben voltak birtokosaiknál.

A középkor végén, illetve a törökvilág kezdetéig a Jászság tehát területében is elérte azt a kiterjedést, ami azután a törökvilág után is mint történelmi Jászság szerepelt.

E terület községeinek nagyobbik része azonban valószínűleg nem érte meg

még a mohácsi vészt sem ; a maiakon kívül még néhány megélte a törökvilág elejét, de már nem látta meg végét. A középkorban itt kimutatható 47 község közül ugyan egy jelentékeny rész kétségtelenül már a jászok letelepedése idejében is csak puszta volt, ami elősegítette a jászok térfoglalását. Másik részük azonban a jászok betelepülése és a török első itteni megjelenése közötti időben pusztulhatott el. Hogy miképen, arról nem állanak rendelkezésre adatok. *Lazarus diák* 1528-i térképe a mi területünkről csak a következő községeket ismeri : *Arokzalos*, *Ferenzaru*, *Mihaltelek*, *Nidzalos*, *Kürt*, *Janoshida*, *Kyrn* (azaz Nagykörü), valamint még 3 névtelenül felrajzolt községet, amelyek közül egyik valószínűleg *Berény*, a másik *Ágó*, amely csak 1587 után pusztult el, a harmadik meg talán *Monostor*. Kétségtelen, hogy ekkor még több falva is volt ennek a földnek.

Ha a középkorban említett falvakat számbaszedjük, úgy látjuk, hogy néhányat már elsőízben is mint pusztát említenek. Ilyenek *Lanthó*, *Necsőegyház* és *Mesky*.

Lanthó 1449-ben fordul elő először, már ekkor mint puszta *(30* — III. 254). Mégegyszer feljegyzik 1484-ben *(76* — 5). Mivel ilyen helynév nincsen már itt sehol-sem, így helyét sem ismerjük, de mivel másodszor Borsóhalmával, Necsővel, Füged-egyházzal fordul elő, sejtjük, hogy Jákóhalma, Berény és Mihálytelke közt volt.

Necsőegyházat 1484-ben jegyezték fel *Necheyegyház* néven *(30* — III. 311), de mint falut nem említették. Pontos helyét ma is ismerjük ; Berény határában feküdt Jákóhalma szomszédságában.

Mesky pusztát 1501-ben jegyezték fel *(30* — III. 234). Ennek fekvését két helyen lehet gyanítanunk. 1716-ból feljegyeztek egy *Meszli* nevű határrészt *(57* — 121), amely az apáti, szentandrási és hevesiványi határok összeszögelésénél feküdt. Ezt már 1391-ben is mint pusztát jegyezték fel, mint Apáti szomszédját. Az akkori határjárási okmányban egy Blasyus de Wezly nevű egyén szerepelt. Valóban említenek 1554-ben is *Mezly* és *Zent András* nevű birtokot e tájon *(386* — XVI. század kötete). Itteni fekvése a valószínűbb. Lehet azonban, hogy *Mesky* azonos az Árokszállás határa mellett lévő, ma Tarnaörshöz tartozó *Miske* majorral, amelyet 1332-ben összeírtak *(152* — I. 67) és 1501-ben Árokszállás pusztájának mondottak.

E három pusztán kívül azonban a többi középkori helynevek határozottan mint falvak tűnnek elénk.

Bizonyos földrajzi sorrendben Fényszaru felől a Tisza felé haladva az alábbi elpusztult felvakat találjuk.

Monostort, amelyet később újraalapítottak, a hagyomány szerint *Aba Sámuel* alapította 1042 körül. Nevével azonban csak 1315-ben találkozunk *(103* — 400). 1387-ben Kerekudvarral és Szentgyörggyel együtt említik *(152* — I. 68). Kétségtelen, hogy itt csakugyan apátság állott fenn a középkorban. Erre vall két helyneve is, a Baráti-tó *(19* — 154), valamint az árokszállási határon fekvő, ezzel szomszédos Benedek-dűlő *(123*, Árokszállás). Bencés apátságának egykori léte ma már tisztázott. E monostor helye is pontosan ismeretes már. Az egri egyházmegye 1843. évi sematizmusa szerint valóban a Barát-tó mellett állott az apátság. 1891-ben azután *Szele* fényszarusi ügyvéd saját szőllejében véletlenül megtalálta a templom és apátság romjait valóban a Barát-tó keleti csücskétől kissé észak-északkelet felé a fényszarui vasúti állomástól a községbe vezető úttól északra *(387* — I. 419). Romjai 1758-ban még annyira épek voltak, hogy ekkor két ferencrendi barát itt még missziót tartott *(60)*. Hogy mikor pusztult el, nem tudjuk, a törökvilág alatt már nem említik.

Ágó 1478-ban feljegyzésre került mint község, s csak a 16. század végén pusztult el végleg ; vele tehát a törökvilág falvai között kell foglalkoznunk.

Kerekudvart 1324-ben említették meg először *(152* — I. 65). Ekkor Szolnok megyéhez tartozó község volt. 1347-ben Heves megyében találjuk. Ez a falu is megérte a törökvilágot.

Bény község neve 1387-ből ismeretes *(152* — I. 58). Magyar telepítésű község lehetett, mert Bény mint személynév ismeretes volt a régi magyar nyelvben *(280)*. Hasonló nevű község most is van Esztergom megyében. Községünk Felsőszentgyörgy és Monostor vidékén feküdt, de pontos helyét nem ismerjük. Elpusztulása idejéről sincsen adat, mert ezen az egy éven túl nem említik többé.

Tarcsa 1399-ben *Tarcha* alakban került elénk *(152* — I. 72). Heves megye faluja volt. *Csánki* szerint Árokszállás közelében lévő puszta őrizte meg helyének emlékét, de magam ilyen nevű pusztára seholsem akadtam. Elpusztulása ideje is ismeretlen. A *Pesty*-féle kéziratos helynévgyüjteményben azt mondják az árokszállásiak, hogy Berény, Négyszállás és Árokszállás között hajdan egy község volt ; nem lehetetlen, hogy Tarcsa állhatott ezen a helyen.

Pazsánt mint falut említi *Gyárfás* 1466-ból *(30* — III. 286). Ez a helynév többfelé is előfordult az országban. 1284-ben egy *Pasan* falut említenek Temes megyéből *(281* — IX. 385). 1438-ban Turóc megyében Budetin szomszédságában tűnik fel egy *Pasanfalu (11* — XI. 172). A jászsági Pazsán többet nem is kerül elénk. Valószínűnek tartjuk, hogy ez a falu Berény és Felsőszentgyörgy határa környékén feküdt. Erre mutat az, hogy Berény 1745-i helynevei között fel van jegyezve egy *Pásonyhalma* helynév, Felsőszentgyörgy részletes térképén pedig feltűnik egy *Paskan* dűlő, ami azonban esetleg csak a német katonai térképezőknél lett ezzé Pazsan dűlőből. 1466-ban Apátiban élt egy *Paszán Pál* nevű kapitány is.

Négyszállás egykori község még elérte a törökvilágot és a 16. század végén pusztult el, így vele is a török hódoltságbeli községek sorában kell foglalkoznunk.

Borsóhalma is még fennálló falu volt 1599-ben is.

Baraszó falut 1387-ben említették először, amikor Kerekudvar határosaként tűnt fel, mint Heves megye községe *(152* — I. 58). Helye azonban vitatható. Többé ugyanis nem tűnik elő ez a község, ellenben 1449-ben feltűnik Borsóhalma. *Rásonyi Nagy* úgy gondolja, hogy a *Barasov* alakban említett Baraszó és Borsóhalma azonosak, s hogy a 14—15. század fordulóján népetimológia útján változott Baraszó Borsóhalmára *(252* — 18). Ennek azonban nemcsak az a körülmény mond ellent, hogy ebben az esetben semmiképen sem lehetett határos Kerekudvarral, ahogy *Csánki* gondolja, hanem az is, hogy mások, így *Győrffy István* is, Borsóhalma nevében kun eredetet látnak, mondván, hogy Borsóhalma eredetileg alighanem *Borcsolhalma* lehetett, s Borcs egyik kun törzs volt, Borcsol pedig nem más mint Borcs fia. Ha azonban a fekvésben lévő akadálytól eltekintünk, másutt is kereshetjük Baraszót. *Melich* szerint a helynév gyöke *Bara*, ami, mint már az ómagyar nyelvben is előforduló délszláv jövevényszó, rétet jelent. Ha ez így van, a *Bara* tő alapján talán kereshetjük ezt a falut az apáti határban ismeretes *Barattyú* mocsár helyén a hevesiványi határ szomszédságában is. Baraszó elpusztulásának idejére semmi adatunk sincsen, a 15. században már nem említik, így aligha érte meg a törökvilágot.

Középkori falu volt *Boldogszállás* is, amelyet 1458-ban említenek legelőször *(11* — VIII. vol. 3, p. 5). 1466-ban *Bodokfalva* néven jegyezték fel *(30* — III. 86). Ez is megérte még a törökvilágot, mert 1567-ben még összeírták lakosságát. Ma *Boldogháza* néven Berény pusztája Alsószentgyörgytől nyugatra.

Mizse falu 1333-ban válik ismeretessé, amikor már mint plébániás hely pápai tizedet fizetett. 1370-ben már kétségtelenül a jászsági és nem a kiskunsági Mizsét jegyezték fel, mert ekkor az itt lakó Sceuke de Mysce nevű személyt a «*judex*

Jassonum»-nak kellett megvédenie *(11* — IX. vol. III., p. 221). Eredetileg nem volt jász falu, ami nemcsak abból tetszik ki, hogy 1333-ban már plébániája volt, hanem abból is, hogy 1427-ben *Zsigmond* király a Mizsei Péter halálával rászállott Mizse hevesmegyei községet és Füged birtokot Kátai Mihálynak, a filiszteusok bírájának adományozta *(30* — III. 212). Említik még mint falut 1476 és 1478-ban is *(152* — I.67). Akkor is Heves megyében volt. Hogy mikor pusztult el, s hogy vajjon megérte-e a törökvilágot, nem dönthető el. Az egri vár számadásai között eleinte hiányzik ; 1560—64-ben ismét előkerül, de már nem tűnik ki, hogy vajjon ekkor is község lett volna-e, vagy csak lakott puszta. Sok zavart okoz az is, hogy a kiskunsági Mizsétől nehéz elkülöníteni adatait. Igy az 1557-i összeírás még Mizse jobbágyairól is szól, de ez alighanem inkább a kiskunsági Mizse lesz, mert a jászsági falvakat külön sorolták fel, Mizse pedig Karával együtt van összeírva. Valószínűleg már mint puszta került a jászsági Mizse a premontrei rend birtokába, amelytől már 1720-ban a mihálytelkiek bérelték *(310)*. Mizse puszta sohasem is lett a jászoké. Mintegy 4000 k. h. területe Mihálytelek és Alattyán között helyezkedik el a Zagyva mentén. Ma is a jánoshidai premontrei birtokhoz tartozik A jászoknak csak a világháború utáni földbirtokreform kapcsán sikerült itt teret hódítani, amikor a mihálytelkieknek 180, a jákóhalmaiknak pedig 25 k. h.-at juttattak belőle.

Füged 1433-ban kerül elénk mint Heves megye faluja, amikor jász falvakkal együtt említik *(30* — III. 234). 1450-ben és 1484-ben már mint pusztát sorolják fel *Fügedegyház* néven *(76* — 5). Hogy milyen módon pusztult el, nem lehet tudni, sem azt, hogy mikor, hiszen ebben a két fenti időpont közti időben semmi vész sem érte e tájat. Mihálytelkének határában ismeretes ma is a falutól délkeletre mintegy 9 km-re *Fügedhalom*. Itt állott Füged község. A mihálytelkiek szájhagyománya szerint innen telepedett át e falu népe is Mihálytelkére és alapította azt *(123*, Mihálytelek). Fügedhalomból számos történelmi emlék került ki, sőt a mostani mihálytelki r. kat. lelkész szerint még ma is gyakran vet ki egyes tárgyakat az eke és az egyház ma is használt füstölője, szenteltvízhintője és áldoztató kelyhe is Fügedegyház romjaiból került elő.

Kér falu, mint előbb már egy helyen láttuk, 1279-ben, tehát a jászok első birtoklevele évében tűnik elő mint Hatvannal határos hely. 1352-ben Bői István fia Miklós eladta e falut *(386* — XIV. század kötete). Ezt is a török dulta fel 1536-ban.

Egy *Félegyháza* nevű faluról emlékezik meg a hagyomány *Pesty* helynévgyüjteményében *(123*, Jákóhalma) a következőképen : «*Félegyháza partja, hol a hagyomány szerint Félegyház nevű község létezett a régi időkben; igazolja ezt ezen halomból kiásott templom alap, melly körül a szintén kiásott csontmaradványokból látszik, temetkezési hely is létezett*». Ezen hagyományon kívül azonban egyetlen okleveles adat sem ismeri ezt a falut. E hely fekvését Jákóhalma 1859-i térképén is meg lehet találni *(454)*; Jákóhalmától keletre feküdt.

Egy *Szent-Kozma-Damján* nevű falut ismerünk a Jászságból. *Csánki* említi és helyét Berény és Jákóhalma között mondja. Meg kell jegyeznünk, hogy a Zászty apátság alapítólevelében is előtűnik egy *Cosma* nevű falu Lodannal együtt 1067-ben. Nem lehet ez a jászsági Kozma ? A mi falunkban 1449-ben Kompolti László nemesi rangban lévő filiszteusnak voltak birtokai *(30* — III. 253). Helyét is nehéz Berény közelébe tenni, mert olyan helynév ezen a tájon nincsen, ellenben Fényszaru határában van egy *Kozma*-dűlő és részletes térképén egy *Kozmapart* nevű hely is.

Egy 1791-i térképen Fényszaru határában ugyanezen helynek megfelelő ponton egy halmon keresztet találunk Kozma helynévvel. E pont Boldog község templomától, a délvonaltól 10 foknyi keleti eltéréssel, 1300 ölnyire van. Kétség-

telenül ezen a helyen feküdt a középkori Szent-Kozma-Damján falu. Megerősíti ezt a feltevésünket még egy más helynév is. 1658-ban ugyanis Fényszaru határában feljegyeztek egy «*Demjén völgye*» nevű helyet is *(317* — 65). Ha tehát a fényszarui határban úgy a Kozma, mint a Demjén helynév előfordul, alighanem jogos, hogy itt keressük Szent-Kozma-Damján középkori falut.

Hegyes falu az 1333-i pápai tizedjegyzékben került elénk *(130)*. 1391-ben mint Apátival és Kisérrel határos községet jegyezték fel Heves megyében *Hegyesegyház* néven. *Csánki* azt hiszi, hogy ez a budai apácák birtoka volt, amelyről 1411-ben szólnak *(152* — I. 63). Sem Apáti, sem Kisér határában nem találunk reá emlékeztető helynevet, ellenben Jákóhalma határának ezekéhez közelebb eső délkeleti részében áll *Hegyeshalom*, s így talán itt kell keresnünk ennek a falunak helyét. Pusztulásának ideje nem ismeretes.

Hímesegyház községet először 1333-ban említik *Hímes* alakban *(130)*. 1399-ben, *Hymeseghaz* formában kerül elénk *(152* — I. 63), amikor Heves megye községe. *Kandra* e névből arra következtet, hogy színes téglákból épített, vakolatlan falu egyháza volt, ellentétben a Fehéregyház nevű falvak meszelt falu templomával *(206* — 1406). Pusztulása idejét nem tudjuk, de helyét pontosan meg lehet határozni. Ladány 1833-i határfelmérési jegyzőkönyvében *(382)* említik e helyet «*Hímesegyházi fenék*» néven, majd ugyancsak Ladány 1860-i lecsapolási térképén *(450)* találjuk Himesegyháza helyét «Hímesegyházi fenék» néven a ladányi templomtól délkelet-keletre mintegy 36.000 ölnyire, azaz kb. 6·5 km-re, körülvéve a Millér, Barátér, Nagybékásér és Kisbékásérrel. A Barátér neve arra mutat, hogy talán kolostora is lehetett ennek a falunak a középkorban.

Szabolcs régi keresztény falu lehetett, mert amikor 1333-ban összeírták, már plébániás hely volt. De talán már előbb is említik ezt a községet. A váci káptalan 1276-i levele szerint említenek egy községet «*Zobolch*» néven mint Zolnuk nemzetségéből való Leustach birtokát *(281* — IX. 165). Nem lehetetlen, hogy ez a jászsági Szabolcs lenne. *Gyárfás* is tud a jászsági Szabolcsról *(30* — III. 536). Elpusztulása ideje ismeretlen, később csak 1398-ban tűnik elő *(54* — 6). Helyét azonban pontosan ismerjük. Ladánytól délre van Ladány 1833-i felmérési jegyzőkönyvében «*Szabolcsi oldal*» nevű hely *(382)*, amelyet még a részletes térkép is feltüntet.

Kürt falut 1409-ben említik először a mi tájunkról, a mai kiséri határból. Mivel még 1528-ban bizonyosan, 1551-ben pedig valószínűleg megvolt mint falu, a töröknek kellett elpusztítania, így később foglalkozunk vele.

Kölkes falu 1393-ban válik ismeretessé *Kewlkes*, *Kulkez* alakban, mint Abaúj megye, később Heves megye községe Szabolccsal együtt *(152* — I. 65). 1398-ban még feljegyzik mint *Kölkesszállást (54* — 6), 1399-ben pedig még határjárást is végeztek benne, de azután eltűnik előlünk. Ladány és Szabolcs között lehetett, de helynévben nem maradt fenn emléke.

Rassang 1421-ben lett ismeretessé *(30* — III. 195). Kisér mai határában feküdt, de még a törökvilág elején is megvolt.

Szántó falu egyetlen-egyszer tűnik elénk, egy 1421-ben Alsószentgyörgy, Alattyán, Kürt vidékén végbement határjáráskor, ahol «*Zanthowt*» kitétel fordul elő, ami falura vall; ugyanakkor előfordul Alattyán és Szentgyörgy is Zentgwrghutha, Alathyanutha alakban *(152* — I. 70). A falu helyét valószínűleg pontosan meg tudjuk határozni, mert ezen a tájon találjuk a *Pesty*-féle helynévgyüjteményben említve *Szántódhalom* helynevet Alsószentgyörgy határában. Eszerint Szántód Alsószentgyörgytől délkeletre lett volna, bár az oklevél inkább kelet felé utalna.

Újszász 1424-ben került feljegyzésre, s benne akkor már filiszteusok laktak,

s kapitányai között említik Tömösváry Miklóst is *(30* — III. 206). Ez a család birtokolta 1391 körül Apátit is. Kétségtelen, hogy nevét nem a szászokról kapta, hiszen írásmódja is akkor «*Vjaaz*» volt. 1425-ben Szarvassal együtt a jászoké volt *(11* — VIII. vol. 3. p. 4). 1450-ben szintén a jászoké volt még *(30* — III. 255), ugyanígy 1458-ban is *(11* — VIII. vol. 3. p. 5). Hogy mikor pusztult el és idegenítették el a jászoktól, nem tudható ; a mai hasonlónevű község új telepítés, s neve hibásan Újszász lett Újszáz helyett.

Szarvas 1425-ben bukkan fel mint jász község Újszázzal együtt. Jász kapitánya is volt ekkor. 1450-ben még éppen úgy megvolt, mint Újszáz *(30* — III. 255). Elpusztulása ideje is ismeretlen. Helyét több helynév megőrizte. Újszász vasúti állomásával szemben ma is ismeretes *Szarvashalom*, de van itt egy *Szarvasér* is.

Vidszállás szintén 1450-ben került elénk mint *Wydzallas*. Jászoké volt ez is *(30* — III. 255). Elpusztulása ideje, valamint pontos fekvése ismeretlen, de valószínűleg közelebb lehetett Szarvashoz és Újszázhoz, jóllehet Gyárfás Tápióbicske határában ismeretes *Vid-puszta* helyén véli megtalálni.

A Zagyva régi folyása és a mai Zagyva-Tarna közt, vagyis az Ős-Jászságban és a Zagyva-Tarna és a Tisza közötti területen összeszámolt 47 középkori községből tehát összesen 20 község már nem érte el a törökvilágot, illetve nem tudunk róla, hogy akkor pusztult volna el, s a törökidőbeli legelső összeírásokban sem szerepelnek már. Ezek a községek : Tarcsa, Meski, Mizse, Monostor, Baraszó, Bény, Füged, Hegyes, Himesegyház, Kölkes, Lantó, Necső, Pazsán, Félegyház, Szabolcs, Szántó, Szarvas, Újszáz, Vidszállás, Szent-Kozma-Damján. Pusztulásuk nagyrészt rejtélyesnek tűnik fel, mert semmi történelmi esemény sem indokolja a török előtt való eltünésüket. Feltűnő az is, hogy Monostor, Szarvas, Újszáz és Vidszállás kivételével egyik sem esik bele az Ős-Jászság területébe, hanem túl vannak a Zagyva-Tarna vonalán. Közelfekvő ebből az a következtetés, hogy *ezeket a falvakat nem is ellenség pusztította el, hanem a lassan kelet felé húzódó jász települések szívták fel magukba.* Erre a nyomra látszik vezetni az a körülmény is, hogy az egykori falvak csaknem kivétel nélkül mai jász falvak határában feküdtek, határukat tehát a jászok szerezték meg. Úgy látszik, hogy az erősen terjeszkedő jász nép nyomról-nyomra haladt előre kelet felé és olvasztotta be a maga területébe egy őt megelőző település ott még meglevő maradványait. Tehát egy olyan kiterjedési folyamat ment itt végbe a jász falvak határa javára a török előtt, mint a török alatt az Alföldön, amikor felszívta néhány nagyobb község a környező, elnéptelenedett kisebb falvak lakosságát és határát. Az a nyom is ehhez vezet, hogy főleg a Zagyva-Tarna vonaltól keletre fekvő községekről olvassuk leginkább, hogy a király adományozta őket a 15. században egyes filiszteus családoknak, pl. 1425-ben Zsigmond Kisért, a mai is meglévő jász Móczár-családnak. Az általunk feltételezett Ős-Jászságban egyetlen ilyen falu királyi adományozgatásáról sem tudunk, kivéve a nem biztosan jász alapításúnak látszó Ágót, valamint Monostort és Kerekudvart, amelyek különben is már inkább a peremén vannak az Ős-Jászságnak.

Mindemellett azt sem lehet elhallgatni, hogy egyes jász községek valóban elnéptelenedhettek, mert hiszen ha nem is tapodta ellenség a jászföldet, annál több jász és kun tapodta az ellenség földjét. Az örökös katonáskodás borzasztóan megritkította a jászok sorait is. Erre a nyomra vezet az a feljegyzés is *(30* — III. 341), hogy 1498-ban az országgyűlésnek kellett megtiltania a jászoknak, hogy elnéptelenedett falvaik benépesítésére nemesi birtokokról hurcoljanak el jobbágyokat.

A középkor végén elég szép eredménnyel zárhatjuk le a jászföldről felállított

földrajzi mérlegünket. Jászaink elérték már majdnem a Tisza vonalát, s a mai napig is meglévő 11 jász falun kívül még öt falujuk volt, és pedig Ágó, Boldogszállás, Négyszállás, Borsóhalom, Rassang, amelyek a török alatt pusztultak el, ezenkívül mint még meg nem szerzett község fennállott e földön a valószínűleg akkor még nem bizonyosan jász Ágón kívül Kerekudvar, Kér, Alattyán, Jánoshida, mint zárványok, a Tisza mentén pedig Kürt, Bessenyszög, illetve akkor Szögszentiván, Kőtelek, Sülly, Körü, mint összefüggő nem jász területek.

Úgy látszik azonban, hogy a beköltözéskori, vagy talán valószínűbben a nagy beköltözés előtti jász bevándorlások népéből nemcsak az Ős-Jászságba jutott ebből a kisszámú, de szapora népből, hanem valószínűleg sok másfelé is az országban.

IX. Jász falvak a Jászságon kivül a középkorban.

Kétségtelen, hogy jászok nemcsak e kiváltságos területen laktak, a Jászságban, hanem már a középkorban is sok más helyén is meg lehet őket találni. Erre egyrészt okleveles adatok vannak, másrészt bizonyos óvatossággal helynevekből lehet következtetni. Azt azonban már nehéz volna teljes bizonyossággal eldönteni, hogy ezek a szertelakó jászok hogyan és mikor kerültek oda. Vajjon a tömeges beköltözésük előtti időben jött kisebb néptöredékeket szórták szerte az országba, vagy az 1239-ben jött nagyobb tömeget osztották széjjel. Az első mellett szól az a meggondolás, hogy a Jászságon kívül talált jász falvak nagyobbára a magyarság első megszállásának peremein és a belső gyepükben találhatók, tehát igen régi települések lehetnek ; a másik feltevés mellett szól viszont az a tény, hogy amint eleinte a kunoknak is többfelé volt birtokuk az országban, úgy lehetett a jászoknak is, elszéledvén, mielőtt letelepítették őket. Végül lehetséges egy harmadik eset is. Vajjon nem lehet-e arra gondolni, hogy a tatárjárás előtti tömeges beköltözés előtt a Jászságon kívül élt jászok esetleg népvándorláskori reliktum-nép volna, akik esetleg az alánok itteni átvonulásának itteni tartózkodásának késői maradványai?

A *jász* szó a magyar nyelvemlékekben először 1256-ban fordul elő a székesfejérvári káptalan oklevelében mint «*monasterium Jaz*» (*281* — VII. 441). Tehát olyan korán tűnik fel e szó, — ha ugyan e nép nevével kapcsolatos eredetű már ekkor —, hogy mégis arra lehetne gondolnunk, mintha a jászok a nagy beköltözést megelőzőleg már ismeretesek lehettek volna az ország némely vidékén, tehát e kisebb rajok nem az 1239-i tömegből szakadtak ki. A királyi kiváltságokat viszont együtt kapta az egész kun és jász nép, s azt nem területhez, hanem a néphez kötötték. Ha ezek a kisebb rajok a nagy tömegből szakadtak volna ki, úgy reájuk is vonatkozniok kellett volna a kiváltságoknak, de erre meg nincsen semmi adatunk. Igy már a fentiek alapján is valószínűbbnek látszik az, hogy a Jászságon kívüli jászok előbbi jász betelepülések eredményei voltak. Birtokaikat seholsem mondják szállásbirtoknak, mint a jászsági jászokét. Hiszen mint már említettük, ezek is kunokkal laktak együtt, s éppen úgy jöhettek egy előbbi kun csoporttal, mint ahogy a nagyobb jász tömeg jött később szintén kunokkal. Nyitrában és Barsban IV. Béla 1264-ben adományozott nekik bizonyos birtokokat (*30* — II. 305), tehát hamarabb, mint az 1239-ben jötteknek, akik csak 1279-ben kapták birtokaikat. Valószínű lehet-e az, hogy ez a kisebb töredék, ha együtt jött a többiekkel, hamarabb kapott volna birtokot, mint a nagyobb tömeg?

A jászoknak a Jászságon kívüli lakóhelyeit és az oda való beköltözésük idejét nyomozva a következő bizonyítékok állanak rendelkezésünkre. 1. Középkori oklevelekben feljegyzett «*Jász*» nevű falvak elterjedése. 2. Középkori oklevelekben a Jászságon kívül fekvő területekről említett *jász* lakosok. 3. Amennyiben a *Pilis* helynév a Philisteus szó származéka, úgy ezeknek a helyneveknek középkori elterjedése. 4. Amennyiben a «*Jászó*» helynév a jász szó származéka, úgy ezeknek közép-

kori elterjedése. 5. A jász névvel azonos gyökből származott *Eszlár*, *Azlar*, *Oszlár* helynevek elterjedése a középkorban. 6. Mindezen helynevek elterjedése *Lipszky* térképe szerint, mert bár nem mindegyiknek középkori előfordulását ismerjük, mégis valószínű, hogy ezek a helyek már a középkorban is megvoltak ezeken a neveken, hiszen nem tudunk arról, hogy a török uralom alatt, vagy után nagyobb kitelepítések lettek volna a Jászságból, illetve ami ilyen volt, arról mindről pontos tudomásunk van. 7. *Gyárfás* számos szlávos végződésű *Jasz* helynevet is felsorol, mint a jászok lakóhelyét, de ezeket figyelmenkívül hagyjuk.

Vegyük sorra először a középkorban feljegyzett *Jász* nevű falvakat, elsősorban *Csánki* nyomán.

Komárom megyében Csánki szerint 1434-ben jegyezték fel először *Jászfalut* Érsekújvártól délkeletre. Ma is fennáll.

Pilis megyéből 1447-ben említik *Jászfalut*, ami most puszta Piliscsaba mellett. *Gyárfás* szerint ezt a községet már 1325 előtt kapták a jászok királyi adományul, de erre vonatkozólag semmiféle bizonyítékot sem sorol fel *(30* — III. 147). Ez a falu még a 18. században is megvolt és a margitszigeti apácák birtokolták, míg ugyanezen század elején még a Miskey-család tulajdona volt. Elpusztult temploma romjai még nemrég is megvoltak.

Kraszna megyében 1481-ben említik először *Jáz* községet, s ma is megvan *Krasznajáz* néven Szilágysomlyótól délnyugatra.

Arad megyében 1332-ben előfordul *Jászpél*, mint Szenttamás pusztával határos, Aradtól északnyugatra.

Krassó-Szörény megyében 1480-ban vált ismeretessé *Jász* község. Ma is megvan Karánsebestől északkeletre. Emellett volt egy *Akszin* nevű besenyő falu is.

Összesen tehát öt Jász nevű falu fordul elő már a középkorban a Jászságon kívül is.

Más falvakból is megemlítenek jász lakosokat. *Gyárfás* szerint a Komárom megyében lévő és szerinte már 1347-ben említett *Jászfaluban* jászok laktak, s szomszédságában, de már Bars megyében voltak *Apáti*, *Ágó*, *Ladány* nevű falvak is *(30* — III. 75). Ilyen nevű falvak a Jászságban sokkal később fordulnak elő, s amikor a Jászságban ilyen nevű falvakat először feljegyeztek, azok még nem jász, hanem megyés falvak voltak. Igen különös ezen azonos nevű falu-csoport két helyen való előfordulása, de nem lehet magyarázatát találni, s különben is *Gyárfás* nem nevezi meg forrásait, más forrásokban pedig nem akadtam e Bars megyei falvak nyomára. Az itteni Jászfalunak 1469-ben egyik tulajdonosa egy Kürti nevű birtokos volt *(30* — III. 48). 1347-ben kelt oklevél szerint a Bars megyében lévő *Selez* és *Udol* falvakban jászok laktak *(30* — III. 75). 1441-ben említik, hogy a Heves és Nógrád határán lévő *Újfaluban* filiszteusok voltak *(30* — III. 244).

Bizonyos gyér nyomai annak is vannak, hogy a *Vág környékén* is éltek volna jászok. 1272-ben István király a vági nyilazókat (sagittarii de Wagh) nemesi rangra emeli *(11* — V. vol. 1, p. 184). *Gyárfás* szerint e nyilazók nem azonosak a jászokkal, de mégis megemlítem ezt az adatot, mert mint látni fogjuk később, e tájon egy völgy a «*vallis Philisteorum*», azaz a filiszteusok völgye nevét viselte.

A Jászságon kívül lakó középkori jászokat megkísérelhetjük a *Pilis* helynevek alapján is nyomozni. Már *Jerney* is felhívja a figyelmet arra, hogy az Eufrátes mellett jelentékeny város volt egykor *Philiscum*, amelynek helyét most a kis *Blis* városka foglalja el, s a magyar földön előforduló Pilis nevű megye, falvak és hegyek

nevét is hajlandó a Philisteusoktól származtatni *(201* — II. 218). Mások szerint azonban a Pilis a régi magyar nyelvben Plys volt és szláv eredetű volna *(280* — 291). Mindazonáltal érdekes, hogy a Pilis helynevek magyarországi előfordulása olyan vidékek felé vezet bennünket, ahol jászok is laktak. Nézzük ezeket.

Pilis megyében 1360-ban említik először *Pilis* apátságát, ami ma puszta Pilisszentkereszt mellett. Közelében volt az előbb már említett *Jászfalu*. Később rámutatunk, hogy a Csaba körül feljegyzett jászok is e tájon lakhattak.

Pest megyében ma is fennáll *Pilis* község Cegléd fölött, s ezt is már 1424-ben feljegyezték.

Nógrád megyében 1435-ban említenek egy *Pilis* községet, amely Fülektől délnyugatra feküdt. E megyében ma is van egy *Piliny* és egy *Fülekpilis* nevű falu. Később ismerünk innen egy *Jásztelek* nevű falut is. Sőt az is említésre érdemes, hogy ennek szomszédságában volt egy *Berény* nevű falu is.

Komárom megyében 1436-ban szintén előfordult egy *Pilis* nevű falu, de ennek helye ismeretlen, bár fentebb már említettük, hogy innen is feljegyeztek 1447-ben egy *Jászfalut*.

Tolna megyében is volt egy *Pilis* falu 1381-ben Szegszárdtól délre. Van itt ma is egy *Sárpilis* nevű falu.

Szabolcsban 1418-ban jegyeztek fel egy *Pilist*. Ma is megvan Nyirbátortól délkeletre. Később kimutatjuk, hogy itt más neveken is voltak jász telepek.

Arra is vanak adatok, hogy a Pilis nevű falvak környékén valóban jászok laktak. 1350-ben a sághi konvent oklevelében említik Tüttös pilisi főispánt, aki a filiszteusok bírája *(30* — III. 8). Piliscsaba környékén tehát valóban jászok laktak és a Csaba környékén összeírt jászok valóban Piliscsaba környékére valók voltak.

Mindezek alapján tehát bizonyos joggal lehet feltételezni, hogy a Pilis helynevek a középkorban jász településeket rejtettek magukban a Jászságon kívül.

Nem lehet figyelmen kívül hagynunk a *Jászó* helynevet sem. *Jerney* ezt a helynevet is a jászoktól származtatta *(203)*. Ezzel szemben *Tagányi* szerint a szláv *jaz* = *árok* szóból ered a Jászó *(272* — 256). *Pais Dezső* viszont úgy gondolja, hogy a Jászó két régi magyar szó összetétele : *jó* = *folyó* és *aszó* = *völgy (171* — 396). Erre az álláspontre helyezkedett *Gombocz Zoltán* is *(87* — 108). Szerinte Jászót már 1245-ben említik először, de nem mondja meg, hogy hol és milyen alakban. Jászóra vonatkozó mindezen szómagyarázatokkal szemben a következő okleveles adatok állanak. 1256-ban előfordul «*monasterium de Jaz*» *(281* — VII. 441), 1257-ben pedig «*abbas de Jaz*» *(281* — VII. 471). Kétségtelen, hogy ezek a jászói premontrei monostorra vonatkoznak. Lehetséges tehát, hogy e helynév ebben az alakban fordulván elő legelőször, csakugyan a jász névtől vette eredetét. Ha azonban Jászó környékén is jászok laktak, ahogy egyébként *Horvát István* is *(9* —IX. 37) és *Gyárfás* is *(30* — II. 184) gondolta, és itt már kisebb tömegben is előbb észrevették és hamarabb is említették őket, mint a nagyobb tömegű jászokat a Jászságból, ez arra vallana, hogy a Jászó környéki jászok régebbi beköltözők lettek volna, mint az 1239-ben jött nagy tömeg. Egyébként az itt lévő Jászódebrőd, Jászómindszent, Jászófalu községek sem mind közvetlenül határosak Jászóvárral, hogy feltétlenül attól kapták volna nevüket. Telepítésük idejét és első említésüket azonban nem ismerem. Jászót magát *Csánki* tatárjárás előtti településnek tartja.

De még más helynevekben is kereshetjük a Jászságon kívül a középkori jász településeket. *Gombocz* szerint az *Azlar*, *Eszlár*, *Oszlár* helynevek törökös

képzései az «*as*», azaz «*jász*» szónak és így jászok lakóhelyét jelenti *(87 — 110)*. Ilyen helyneveink a következő helyekről és időben ismeretesek a középkorban.

Szabolcs megyében 1332-ben feljegyzik *Eszlár* falut. Érdekes, hogy már keresztény falu, jóllehet a jászsági jászok ekkor még pogányok, tehát már ez is régebbi településre ad gyanut. Ma is meglévő falu.

Borsod megyében ismeretes volt *Oszlar* falu, de helye ismeretlen.

Temes megyéből a pápai tizedlajstromokban feljegyeznek *Ozlar*, *Hozlar*, *Huzlar* néven egy falut. 1400-ban *Ozlar*, 1462-ben *Ozthlar* nevű község fordult elő. Helyét Csánki Fólya és Sipet vidékére, Temesvártól Dk-re teszi *(152 — II. 55)*.

Somogy megyében 1229-ben írtak fel egy *Oszlár* falut *Azalar*, 1272-ben *Azlar*, 1275-ben *Ozlar*, 1462-ben *Oslar* alakban. *Kniezsa* ezt a falut csak 1259-ből említi *(213 — 439)*, de tévesen, mert úgy Csánki, mint a forrásul használt okmánytár az 1229. évet jegyzi fel. Ez az utóbbi rendkívül fontos bizonyíték amellett, hogy *a Jászságon kívüli jászok nem mind az 1239-i betelepülőkből valók, hiszen ez a falu a tatárjárást megelőzőleg már ismeretes.* Feltűnő, hogy e faluban a nyulakszigeti apácák és a Kéri-család is részbirtokosok voltak. Szentgálos-Kér, Igal és Lápa környékén feküdt *(152 — II. 633)*. 1450-ben és 1481-ben már puszta volt. Általában a törökös alakban említett jász faluk mind arra mutatnak, hogy ősibb településüek, és egy erősen eltörökösödött nép lakóhelyei. *Lipszky* 1803-ban Somogyban még egy másik *Oszlár* nevű pusztát is feltüntet Balatonberény (!) mellett. *Csánki* is ismeri ezt, 1416-ban *Ozlar*, 1506-ban *Ozlaar* néven írták össze mint falut *(152 — II. 633)*.

Valószínűleg ezen egykori falu emlékezetét tartja fenn mai napig a most Balatonkeresztúr határában ismeretes *Oszlár-tó* neve is *(270 — 7)*. Somogyban tehát két *Oszlár* nevű falu is volt, egyik a Koppány és Kapos között, amelyet 1229-ben jegyeztek fel. Megemlítésre érdemes, hogy ettől ÉNy-ra nem nagyon messze van egy *Berencse* nevű puszta is. A másik Oszlár pedig a Balaton mellett feküdt.

Lipszky még másik *Oszlár* helynevet is ismert 1803-ban; Oszlár puszta Pest megyében volt Csaba mellett (!).

Mindezek alapján kétségtelen tehát, hogy a *Jászságon kívül talált jász telepek egyik része az 1239-i nagy betelepülést megelőző jász betelepülésekből származhat. A jászok tehát nem kizárólag csak 1239-ben települtek be hazánkba, hanem előbb is jöttek éspedig minden bizonnyal erősen törökökkel, besenyőkkel keveredve, legvalószínűbb feltevés szerint tényleg a Szent László által megvert és szétszórva telepített kunokkal.*

A fenti nagyobb súlyú adatokon kívül még azok a helynevek is adhatnak bizonyos nyomokat a Jászságon kívül lévő jász településekre, amelyeket nem a középkorban jegyeztek fel, csak a törökvilág után, vagy esetleg a 19. század elején, ha bebizonyíthatólag nem 18—19. századbeli kitelepülések a Jászságból. Ilyen falut nagy számmal ismerünk. Ezek közül említhetjük a következőket.

1733-ban feljegyeztek egy *Jásztelek* nevű falut *(312)*. Helyét azonban nem ismerjük. Alighanem mégis Nógrádban lehetett, ahol még 1829-ben is ezen a néven szerepelt egy falu.

Gyárfás szerint jászokról elnevezett helynevek közül megemlítésre érdemeseknek látszanak a következők: *Jászpély* Gyula mellett, de kérdés, hogy nem azonos-e az 1332-ben Arad megyéből említett Jászpél községgel; *Jászlóc* Komárom megyében, *Jaz* Nyitra megyében, mint amelyek későbbi telepítéséről nincsen adat. Viszont a szláv lakosságú tájakról általa felsorolt hasonló hangzású helynevek nem állják meg a kritikát.

Szabolcs megyében most is van Karád mellett egy *Jásztelep* nevű tanya. Ennek telepítési ideje is ismeretlen.

A Jászságon kívül fekvő Jász nevű falvak, Pilis, valamint Berény, Ladány feltűnően csoportosan, együtt tűnnek elő az ország sok vidékén. Különösen nem kerülheti el figyelmünket ebből a szempontból Tolna megye Pilis, több Ladány és Berénnyel, Somogy megye a két Oszlár, Ladány, Berencse és Berénnyel, Nyitra megye Jaz, Vallis Philisteorum, Ladány és Berénnyel, Bars megye Jászfalu, több jászoklakta község, Ladány, Berénnyel, Komárom megye Jászfalu, Pilis, Berénnyel, Nógrád megye Pilis, Jásztelek, több Ladány és több Berénnyel, Pilis megye Pilis, Jászfalu, valamint a közelében volt Berénnyel, Abaúj Jászó és Berénnyel, Szabolcs megye Eszlár, Jásztelep, Pilis, Ladány és Berénnyel, Békés megye Jászpély, Ladány és Berénnyel, Temes megye Oszlár, Ladány és Berénnyel. Ezek csak a feltűnőbbek, de a többi megyék is, amelyek a magyarság honfoglaláskor megszállt területének peremén voltak, majdnem kivétel nélkül tartalmaznak ilyen helynevekből legalább egyet-kettőt. Különösen a déli és az északi külső gyepüvonal tűnik fel ilyen helynevekkel, míg a belső gyepükön jász helynevek alig fordulnak elő, csak a Berény és a Ladány nagyon gyakori.

Mindezek alapján arra lehetne némi támpontot találni, hogy *a tatárjárás előtt ide jött jászokat talán szintén a külső gyepükbe rakták ki besenyő és kun népekkel, illetve, mivel a berend nép a belső gyepükben is volt, talán a külső vonalon megritkult berend, besenyő, stb. őrzőket sűrítették velük.* Nem lehet vajjon a Berény, Ladány, Pilis, Jász, Eszlár nevű falvak sora az eltörökösödött, kunokkal, besenyőkkel felkevert első hazai jászok nyoma, köztük a Kér és Kürt honfoglaló nemzetségekkel, mint katonai főnökeikkel? E kérdésben semmiképen sem kívánok állást foglalni, csupán mint a földrajzi jelenségekből felvetett gondolatot említem meg.

Különösen nagyon érdekesnek látszanak azok a nyomok, amelyek a jászoknak a Kis-Alföld északi felében, a Vág, Nyitra vidékén való településére vonatkoznak. E tájra nemcsak helynevek, s néhány adománylevél bizonytalan feljegyzése vezet bennünket, hanem egy, ezektől egészen függetlenül feltűnt nyom is. *Simonyi Zsigmond* (A magyar nyelv I. k. IV. fejezet) ugyanis azt a feltűnő megállapítást tette, hogy a Jászság a komáromi magyar nyelvjáráshoz hasonlít! Ez rendkívül becses adat, mert arra mutatna, hogy talán itt is azonos eredetű és nyelvű népek, talán jászok is laktak egykor.

Ha ez így volna, úgy *a jászok a Jászságba is talán már úgy települtek bele a 13. században, mint ahol már régi maradványaikat találták a két századdal előbb ide szakadt vagy talán még a népvándorlás idején ittrekedt népüknek.*

A tatárjárás előtt az országban sokfelé szétszórt jászok felszívódtak, eltűntek, mint annyi más helyén Európának és Ázsiának. A Jászságba nagyobb számba betelepített nép viszont a törökvilágban pusztult el nagy mértékben, jóllehet a tatárjárástól a törökvilágig igen szépen kiterjeszkedett már egészen a Tiszáig. Lássuk most, hogy mi lett a jász településekkel a török megszállás idejének vészes eseményei között.

X. A Jászság falvai a török hódoltság alatt.

Az az állítás, hogy a török már 1526-ban feldúlta a Jászságot *(80 — 23)*, kétségtelenül téves. A jászoknak a törökvilág beköszönte idejében 15 virágzó községük állott fenn éspedig Berény, Apáti, Árokszállás, Fényszaru, Felsőszentgyörgy, Mihálytelek, Alsószentgyörgy, Ladány, Kisér, Dósa, Jákóhalma, Boldogszállás, Négyszállás, Borsóhalom és Rassang. Itt volt még közéjük zárva mint nem jász falu Ágó, Kerekudvar, Kér, Alattyán, Jánoshida. A Jászságtól keletre mint szintén megyés helyek megvoltak Kürt, Szögszentiván, Kőtelek, Sülly, Körü. Összesen tehát 25 virágzó falvat talált maga előtt a török, amikor 1536-ban csakugyan végigdúlta a Jászságot. Ekkor tapodta először külső ellenség ezt a földet, amelyet szintén egy másik nagy nemzeti szerencsétlenség, a tatárjárás után szállott meg a jász nép. Ennek az első török dúlásnak mindjárt áldozatul esett Berény a zárdával együtt, valamint Jánoshida, Kér, Alattyán, de minden valószínűség szerint az egész Jászság nagy része is.

A Jászság tehát aránylag igen korán került a török és tatár hadak útjába. És még kevésbbé pusztult el, mint a Kiskunság. Ennek valószínűleg egyik oka az, hogy távolabb esett a martalóc rácok útjától, akik a másik szabad kerületet annyit dúlták. A Kiskunság volt az áldozat, azért maradhatott meg jobban a Jászság. Nem esett bele ez a táj a Buda—Belgrád útvonalba sem. Az Alföld peremén való helyzete következtében könnyebben menekült népe is a hegyvidéki búvóhelyekre, de meg azután a saját hatalmas mocsárvilága is jól védelmezte az üldözők elől bújó népet. A későbbi hódoltsági terület peremén való fekvése is előnyös volt számára, népe közel kapta a törökmentes erdővidéket.

Viszont amely jász falu elpusztult, az csak kivételesen települt újra. Ennek megint a jászok sajátságos közjogi helyzetében rejlik a magyarázata. Ha ezen elpusztult községek jobbágyfalvak lettek volna, a birtokosok igyekeztek volna azokat újból népesíteni. A saját földjükön szabad birtokos jászok azonban nem igyekeztek az elpusztult falut újra telepíteni, idegen népet csak szállingózva engedtek be, amíg maguk is voltak annyian, hogy a jász földnek hasznát tudták venni. Ha tehát beköltözők jelentkeztek, ezeket a megmaradt falvak fogadták be, mert saját lakosságuk gyarapítása volt érdekükben és nem az elpusztult falu újralapítása. Valóban *egyetlen új falu sem telepedett a Jászságban a saját alapításúakon, vagy az általuk itt talált községeken kívül.* Amelyik falu elpusztult, az többnyire végleg meghalt, s csak azok népesültek újra, amelyek nem tűntek el teljesen a földszínéről. Amely jász falunak annyi népe maradt, hogy a vész megszünte után visszatérve újból népesíthették, azok új életre keltek. Ezek figyelembevételével kell áttekintenünk a jász községek török alatti sorsát és települési viszonyait.

1551-ben még egyetlen jász falu nevét sem találjuk az egri vár adózói között *(326)*. 1553-ban azonban már mint ilyeneket írták össze a ketté oszlott Berényt mint Jászvárost és Magyarvárost, Felsőszentgyörgyöt, Ágót, Árokszállást, Dósát, Négyszállást, Jákóhalmát, Mihályteleket, Ladányt, Alsószentgyörgyöt,

A Jászság 1567-ben..

(Az egri vár összeírása alapján számítva.)

Község	Gazda	Zsellér	Összes család	Összes lakós	Puszta ház	Puszta telek	Összesen hiányzó család	Összes hiányzó lakos	Valószínüleg volt a pusztulás előtt	
									család	lakos
Jászváros	182	124	306	1530	51	—	51	255	357	1785
Magyarváros	83	68	151	755	51	—	51	255	202	1010
Egész Berény	265	192	457	2285	102	—	102	510	559	2795
Alsószentgyörgy	12	4	16	80	9	—	9	45	24	120
Apáti	15	12	27	135	13	10	23	115	50	250
Ágó	30	28	58	290	—	—	—	—	58	290
Árokszállás	19	12	31	155	6	29	35	175	66	330
Boldogszállás	14	2	16	80	14	9	23	115	39	195
Dósa	4	8	12	60	14	3	17	85	29	145
Felsőszentgyörgy	7	4	11	55	8	12	20	100	31	155
Jákóhalma	3	4	7	35	13	5	18	90	25	125
Kisér	61	17	78	390	33	—	33	165	11	555
Ladány	14	4	19	95	12	7	19	95	38	190
Mihálytelek	4	5	9	45	4	7	11	55	20	100
Négyszállás	4	8	12	60	8	4	12	60	24	120
Jászság*	452	300	752	3765	236	86	322	1510	1074	5370

* *Gyárfás* ezzel szemben (30—IV. 117) 472 gazdát, 300 zsellért, 235 elhagyott házat, 85 üres telket mutat ki. Az én fenti községenkinti adataim *Hild* Regestáiból vannak kijegyezve.

Boldogházát, Fényszarut. Mint látjuk, hiányzik a jász községek közül Apáti, Kisér, Borsóhalom és Rassang. Ezek a községek azonban részben még fennállottak. *Borsóhalma* népe ugyan a sok vész elől már 1535 körül Berénybe menekült és a király át is engedte a házak és lakosok nélkül volt birtok használatát a berényieknek, amíg a falu népe visszatérhet *(30* — III. 393), de még 1599-ben is mint falut írták össze, amelynek malma is volt akkor, tehát valóban újra népesült *(30* — III. 393). *Rassang* azonban már többé nem került elénk, úgyhogy ez már Eger eleste előtt valóban elpusztulhatott. A pusztává lett Rassang birtoklását 1657-ben a nádor biztosította végleg Kisérnek.

Érdekes, hogy *Ágó* már megint a jász falvak között szerepelt.

Az egri vár 1557-i számadásaiban a fentieken kívül megint előkerült Apáti és Kisér is, de Borsóhalma, úgy látszik, még ekkor nem népesült újra *(326)*. 1566-ban azonban elesvén Gyula vára, a Jászság népe is rémülten menekült, főleg Egerbe. Ekkor már 82 telke és 243 háza állott üresen, de még mindig volt 472 lakott egész portája és 300 zsellérje *(30* — IV. 119). Fényszaru ekkor már nem szerepelt az összeírásokban, sem 1566-ban, sem 1572-ben, úgyhogy vagy igen korán elpusztult ez a Hatvanhoz közeleső és a homokra erősen kitett község, vagy pedig, ami szintén lehetséges, nem Egerhez adózott akkor.

Az 1567-i egri összeírás az első alap arához, hogy a Jászság községeinek népességéről és egymáshoz való arányáról némi képet vázolhassunk magunknak *(298)*. Mivel nemcsak az akkori lakosság számát adja meg, hanem a puszta telkek és elhagyott házak számát is közli, egyúttal arról is képet alkothatunk, hogy az 1566-i nagy dúlás milyen sok népet irtott és üldözött ki a Jászságból. A rendkívül becses összeírásban Berényt Jászváros és Magyarvárosra kettéoszolva találjuk, amint az már az 1553-i összeírásban is szerepelt. Jászváros

csaknem kétszer olyan népes volt 1567-ben, mint Magyarváros. A két testvérvárosban ekkor összesen 457 családot találtak, akiknek majdnem fele zsellérállapotban volt. Ez, ha családonként 5 lelket számítunk, összesen 2285 lakosnak felelne meg. Az üres házak nagy száma azt mutatja, hogy Berény 1566-ban mintegy negyedében lett a tatárok áldozata. Ha az üres házakat is hozzáadjuk a lakottakhoz, úgy kb. 2800 lakosa lehetett Berénynek, mielőtt a vész lesujtott reá. Mindenesetre elég jelentékeny város volt akkoriban. Utána Kisér volt a legnépesebb település kb. 555 lélekkel, azután Árokszállás jött 330 lélekkel és igen jelentékeny község volt Ágó is majdnem 300 lakossal. Mindent összevetve a Jászságnak a dúlás előtt kb. 5370 lakosa körül lehetett, amiből a vész elmultával nem maradt több 3765 léleknél. Hozzávetőleges számításaink is azt igazolják, hogy a falvak aránylag jobban elpusztultak 1566-ban, mint maga Berény, s aránylag legkevesebb népe hiányzott a félreeső Kisérnek, amelyet legjobban védett mocsári környezete; nem dúlták fel Ágót sem, ellenben a Berény környékén lévő falvak népe nagyon sok vért veszíthetett.

Bár az 1566-i tatárdúlást három évtizeddel megelőzőleg, 1536-ban, már végig pusztították a Jászságot, mégis az 1566-i vész előttre kiszámított 5370 lélek nagyon kevésnek látszik. Ennyien lettek volna a jászok beköltözésük után három évszázaddal? Ez a később olyan szapora nép vajjon milyen kis számban telepedhetett le erre a tájra, hacsak 5000-es létszámot ért el három század alatt? Pedig nem lehet arra gondolnunk, hogy előbb már maguktól is elszéledtek volna kiváltságos földjükről, hiszen ezzel önként keresték volna máshol a szolgaságot. Tehát mégis azt kell feltételeznünk, hogy valóban nagyon kicsi lehetett az a jász néptöredék, amely 1239-ben a kunokkal elérte a magyar földet és pár évtized multán ide betelepedett. Igy érthető az, hogy olyan későn kerül nevük is említésre és hogy alig vették észre a nagyobbszámú kunok között ezt a kis néptöredéket, amely akkor már minden valószínűség szerint erősen törökössé is lett. Mégse feledjük el azt se, hogy ez a nép ittlakása első három századában állandóan katonáskodva, tömérdek vért veszthetett.

Az 1567-i összeírás adatait egészen megbízhatóknak kell elfogadnunk. Nemcsak azért, mert hiszen a nagyon szorongatott Egervár védelmére valószínűleg nagyon szigorúan írták össze a népet, hanem azért is, mert az 1572-i összeírás (*30* — IV. 131) adatai is általában megegyeznek vele, amint azt az alábbi összevetés igazolja :

	telkes gazda	zsellér	elhagyott ház és telek	összes család	összes telek	összes lakós
1567	452	300	322	752	1074	3765
1572	571	278	156	849	712	4245

Ez az érdekes összevetés arra vall, hogy a tatárdúlást követő években még visszamerészkedett a szétfutott lakosság egy jelentékeny része éspedig, amíg a zsellérek száma inkább fogyott, a gazdák természetszerűleg igyekeztek visszatérni szabad földjükre. Öt év alatt 119 gazdával találunk többet a telkeken, viszont az üres telkek száma 166-tal fogyott. De minden valószínűség szerint több lakosa is volt a Jászságnak 1572-ben, mint amennyit fentebb kimutattunk. Ugyanis bár csak 571 telkes gazdát mutattak ki és 278 zsellért, ami összesen 849 családot tenne ki, az összeírás végül mégis 1049 adózó családfőről beszél. Az 571 telkes gazda tehát valóságban nem ennyi családot, hanem ennyi adóköteles telket jelentett, s ezen az 571 telken 771 család ült. Ez pedig annyit jelent, hogy a megnehezült viszonyok között már nem egy gazda adózott egy telek

után, hanem átlagban 2 telken ült 3 család (1 telken 1·4 család). Ennek a körülménynek figyelembevételével tehát 1572-ben már nem 4245, hanem kb. 5245 lélek élhetett a Jászságban, vagyis annyi, mint az 1566-i tatárdúlás előtt. Annyit mond ez, hogy *a Jászságból bizony nem könnyen széledt szét a lakosság*, mert az ősi szabad föld rövidesen visszahozott ide minden menekülőt.

Az 1577-i összeírásban mitsem változik a jászsági községek névsora. A kettéoszlott Berénnyel együtt 14 lakott hely szerepelt még ekkor is, közte Ágó is, amelynek ekkor még *Pentz* 1699-ben feljegyzett adata szerint 30 gazda lakosa volt, akár csak 1567-ben. Még 1587-ben is ugyanez a 14 község adózik a Jászságból *(387)*. Tovább azonban már nem találkozunk Ágó nevével, mint faluval. Úgy látszik, hogy ez az egykor virágzó község 1587—1600 között pusztult el véglegesen.

Amint már rámutattunk, az eltűnt *Ágó* eredetileg talán nem volt jász község. Csak a törökvilágban tűnik fel a jász falvak között mint ilyen. Neve, bár emlékeztet a kaukázusi osszétek Agu törzsére, *Melich János* szóbeli közlése szerint mégis magyar tőből, az *ág*-ból is származhatott, amint arra éppen a Jászságban példa Jákó-halma neve, vagy amint a Péter tőből Petro, vagy Kató, Jankó is bizonyíthatja. Ágót 1516-ban II. Lajos az Ági-család magvaszakadtával egy Ficsorl nevű családnak adományozta állítólag *(123*, Árokszállás), amelynek nevét valóban megtaláljuk a mostani monostori határban az Ágóhoz közelfekvő *Ficsor* helynévben. 1532-ben Kerekudvarral együtt a Csábrági-család birtokában találjuk ezt a falut (Történelmi Tár 1897—693). 1590 körül bekövetkezett pusztulása után lakosai szétszéledtek. Egy részük állítólag a nógrádi Lőrinci községbe menekült, amelynek lakosai között az ottani r. kat. lelkész 1896-i feljegyzése szerint vannak Ágói, Alattyáni nevű emberek is *(387* — II. 187). De valószínűleg másfelé is szétszóródhattak az ágóiak, elsősorban persze ők is a szabad jász falvakba igyekezvén behúzódni. Erre vall az, hogy 1657-ben Fényszaru («Fészaru») egyik határpörében Jancsó Gáspár, Fejér György, Bódis Ambrus és Jancsó Bálint nevű olyan árokszállási emberek vallottak, «*kik régi ágói emberek voltanak*» *(317* — 81.) 1668-ban a gyöngyösi Pethő-család kapott reá adománylevelet, de 1670-ben eladta az árokszállásiaknak. A commissio neoacquistica 1728-ban bizonyítványt adott arról, hogy az árokszállásiak birtoka *(93* — 35). 1699-ben még fennállott kőből épült templomának szentélye *(306)*.

Ágó tehát a török vész idején végleg eltűnt mint község a föld színéről. Helye azonban pontosan ismeretes az árokszállási határban. 1932-ben még pontosan felismertem egykori temploma helyét a kis kőhíd mellett. A dimbes-dombos terepen az Ágó patak fölött van a Nagykőhíd, egy kisebb eren pedig a Kiskőhíd. A kettő között és ezektől keletre feküdt a falu. A volt templom helyével szemben kereszt áll. Most sűrű tanyák állanak az eltűnt falu helyén. (VIII. tábla 16.)

Fényszaru mint puszta újból előkerül az 1587-i összeírásban. 1596-ból azt mondja az újabb összeírás *(302)*, hogy egykor 17 község állott a Jászságban de most már csak 14 van meg. Ezek a következők voltak : Jászváros, Magyar-, város, Ágó, Dósa, Árokszállás, Mihálytelke, Jákóhalma, Négyszállás, Alsószentgyörgy, Felsőszentgyörgy, Kisér, Apáti, Boldogháza, Ladány. Ezek között még szerepel Ágó, de valószínűleg csak puszta lehetett már ekkor.

Boldogszállás is csak puszta volt már ebben az időben. Nem is találkozunk ezután nevével sem egészen 1667-ig, amikor a 126. sz. berényi török okmányban «*Nyékszállás*» és «Budakháza» mint mezők jegyeztetnek fel *(28* — 268). Ezek közül «*Budakháza*» kétségtelenül a boldogtalan véget ért Boldogháza lesz. *Boldog-*

szállás pusztája ma Berény határához tartozik, de az alsószentgyörgyieknek is vannak itt birtokaik. Egyes források szerint *(386* — 1657) úgy került Berényhez, hogy a Kamara ítélte nekik Ladány és Alsószentgyörggyel szemben. Mások szerint viszont a pusztára először a gyöngyösi Pethő-család kapott királyi adománylevelet 1668-ban, de két évre reá eladta a berényieknek *(93* — 34). Boldogháza helye pontosan ismeretes, Berény határának déli részében terül el Alsószentgyörgytől nyugatra.

Négyszállás egyesek szerint már 1558 körül elpusztult volna *(93* — 35). Látjuk azonban, hogy 1567-ben még elég sok lakója volt, s hogy még 1587-ben is összeiratott. Lehetséges azonban, hogy az utóbbi összeírásban már Ágóval és Boldogházával együtt Négyszállás is csak puszta volt, bár ezt az összeírás nem árulja el. Pusztulása pontos idejéről tehát nincsen tudomásunk. Az egri káptalan 1599-i egyességlevele szerint állítólag még ekkor is község volt *(30* — IV. 175). 1667-ben az van feljegyezve róla, hogy lakói a pusztulás után Berénybe menekültek *(93* — 35), de lehetségesnek mondják azt is, hogy Árokszállásra is kerültek belőlük, sőt mások szerint meg az ugyancsak elpusztult Dósát telepítették volna újra a négyszállási menekültek *(47)*. Legvalószínűbbnek látszik az, hogy a szomszédos Berénybe menekültek legtöbben a négyszállásiak közül, hiszen csak ez lehetett az oka annak, hogy 1667-ben a Kamara Berény határához csatolta e pusztát *(30* — IV. 298). Később Jákóhalmával is pörösködtek a puszta miatt, és így történt, hogy $^1/_3$-a azután Jákóhalmáé lett, akik már 1720-ban bérelték is *(310)*. Négyszállás helye is pontosan ismert, Dósa szélességi és Berény hosszúsági körének metszőpontjában feküdt az egykori község.

A 17. századot tehát aligha érte meg Ágó, Négyszállás, Boldogszállás és Fényszaru. De még ezeken kívül is valószínűleg több újra települt község is üresen állott időnkint, így pl. Dósa is. Más községek népe meg összeszaladt. Így 1647-ben a következőképen sorolják fel a jász községeket *(131* — III. 448): Jaasz Bereny, Arok Szallasa, Mihály Telki, Ladany, Dosa, Ladany Szent György, Jakohalma, Nyarsapati, Félszaru, Fölsö Szent György, Négy Szallas. Bár Négyszállás neve újból visszatért, nem kétséges, hogy már csak puszta lehetett. Hogy Fényszaru felépült-e már ekkorára, azt sem tudjuk, de valószínű, mert 1658-ban már határpert folytatott Szentlőrinckátával *(317* — No. 1., 63). Az ebben az összeírásban említett «*Nyarsapati*» kétségtelenül Jászapáti. Ladanyszentgyörgy kétségtelenül Alsószentgyörgy lehetett, amelyről tudjuk, hogy a törökvilág második felében nem mai helyén feküdt, hanem a mai ú. n. Telek nevű határrészben, Ladány szomszédságában, vagy talán egyenesen azzal összeépülve, s így kapta ezt a kettős nevet.

Leginkább megapadhatott a Jászság népe a 16. század második felében. Már említettük történeti fejezetünkben, hogy 1566 után széledt el legtöbb jász e földről. Hogy a közeli Mátrába menekültek, *Gyöngyösre*, az természetes. Gyöngyösön valószínűleg jászok alapították a Jeruzsálem nevű városrészt. *Füleken*, *Szerencsen* sok jász bújt meg a zord idők elől. Fülek jászai 1609-ben azt kérték a királytól, hogy előjogaikat a kiváltságos területen kívül is megtarthassák. Szerencsen 1611-ben 15 jász családot találtak *(30* — IV 189). De elvetődtek a menekülő jászok a *Hajdúságba* is, ahonnan viszont nem akarták őket visszaengedni az erőszakos hajdúk *(30* — IV. 189). Megfordultak a jász menekültek *Szabolcsban* is. Talán így magyarázható, hogy pl. Felsőszentgyörgy egy 1439-ben kelt adománylevele a szabolcsi Lövey-család levéltárából került elő *(278* — 13).

Tudjuk, hogy úgy a török, mint a nádori hatóság mindenképen arra töre-

kedett, hogy a kiürült Jászságot minél előbb benépesítse. A 17. század első éveiben kezdenek is már visszaszállingózni a földönfutó jászok. Az ősi kiváltság, amely a földhöz volt kötve, visszacsalogatta őket messze tájakról is, jóllehet sikerült 1610-ben a Gyöngyösre menekült jászok utódainak kieszközölni a nádortól, hogy a vámok és a harmincad alól való mentességüket az idegenben is megtarthassák *(76)*. Ez igen érdekes, mert hiszen ez az egyetlen adat arra, hogy *a jászok a Jászságon kívül is kiváltságokban részesültek*, amire még a középkorban olyan sok felé szétszórt jászoknak sem volt joguk. 1611-ben Mehemet egri bég már azt írta, hogy ő már Kisért újra népesítette *(30* — IV. 190). 1668-ban Mehemet aga hatvani parancsnok fenyegető levélben követelte a hevesmegyei *Kövesd* pusztára futott árokszállásiak visszatérését *(387* — I. 55). A visszatérőben lévő jászoknak valószínűleg több községet kellett egészen újra építeniök. 1614-ben azt kérték a nádortól, hogy «*önnön lakóhelyükre visszaszállhassanak és ott építhessenek*» *(30* — IV. 192). Kérésüket 1618-ban meg is ismételték. Úgy látszik, hogy Berény is erősen kiürült a 16. sz. végén, mert 1618-ban elrendelte a nádor, hogy bárhová széledtek is el a sok háború alatt, előbbi lakóhelyükre szabadon visszamehessenek és «Jász-Birint» megszállhassák *(30* — IV. 197). A már ismertetett 1647-i összeírásban, amelyben a Jászság Heves megye összeírásaként szerepel, csakugyan már 11 jász község van felvéve.

1687-ben a nádor felhatalmazta a berényieket, hogy a katonaság tartására kiszabott taksa elől megszökött berényi lakosokat, «*jász társokat*», ahol kaphatják, megfogják és visszavigyék, mert különben a maradék lakosság nem tudná megfizetni a kivetett összeget *(386)*.

Úgy látszik azonban, hogy a jászföld kiváltságos helyzete már nemcsak a szétkergetett jászokat csalogatta vissza az ősi földre, hanem másokat is csábított oda. 1652-ben pl. Mindszentről költözött be sok jobbágy *(30* — IV. 251). A szökött jobbágyok mindenfelől özönleni kezdtek ide, mint privilegizált helyre. Igy pl. 1666-ban Pálffy Tamás egri püspök Jászberényből követeli vissza Tót Mátyás nevű szökött jobbágyát *(316* — XVII—XVIII. No. 22). 1670-ben meg Fényszaruból követeltek vissza erőhatalommal szökött jobbágyokat *(30* — IV. 323). 1674-ben Berény panaszolja pl., hogy némely főurak már 40 éve ott lakó embereket szökött jobbágyok címén sürgetnek vissza *(30* — IV. 354). 1697-ben pl. a nádornak kellett elrendelnie, hogy a jász-kun alkapitány, Sötér Ferenc, gondoskodjék a Jászságba szökött jobbágyok kiszolgáltatásáról *(386)*. Úgy látszik, hogy *a 17. század a Jászságban egy egészen új benépesedési folyamatnak volt tanuja*. Azok a «*peregrinusok*», akikkel a később részletesen ismertetendő *Pentz*-féle 1699-i összeírásokban olyan tömegesen találkozunk, egész 17. század folyamán szivárogtak be a szabad jászföldre és egy egész *új nép-kicserélődési folyamat ment végbe e tájban: a 16. században az ősi nép szétoszlása, a 17-ben az új jászok betelepedése*. Nem is tűnt el már többé ezután egyetlen jász községünk sem. A kritikus 1566—1600. időszak azonban rendkívül erősen megviselte az eredeti jász népet összetételében. Nemcsak Ágó, Borsóhalma, Boldogháza és Négyszállás falvakat temette el a vészes időszak, hanem magát a tényleges jász népet is, hogy a 17. században egy egészen más összetételű, de a jászföld közjogi helyzetében rejlő hatalmas asszimiláló erő, ha nem is fajiságában, de öntudatában mégis csak jász népet hozzon erre a tájra.

A jász községek újratelepülésében azonban vannak még homályos pontok is. Bár Fényszaru, mint láttuk, 1658-ban már határpert folytatott, tehát már újra népesedett, az 1672-i összeírásban még mindig nincsen benne a jász falvak sorában *(304)*, viszont még mindig ott kisért az akkor már bizonyosan puszta Ágó, Boldogháza és Négyszállás. Úgy látszik, és csak ezt lehet feltételeznünk, hogy ezek

az összeírások nem is új felvétel alapján készülhettek, hanem egy korábbi összeírás másolatai következtek egymásután. Csak 1675-ben tisztult ez a helyzet, amikor az összeírás *(131* — III. 451) már pontos képet ad a jász községekről a következőképen : Jász Berény, Felső Szent György, Mihály Telke, Ladány, Dossa, Ladany Szent György, Jako Halma, Jasz Apati, Fél Szaru, Kisir, Arok Szállás. Ez az első összeírásunk, amelyben a mai jász falvak a török pusztítás után először vannak együtt hiánytalanul és hibátlanul, az elpusztult falvak kísértetei nélkül. A mai Jászság települési viszonyai, illetve községekkel való benépesülésének képe tehát a 17. század második felében alakult ki véglegesen és azóta sem történt ebben más változás, mint hogy Szentandrás is községgé vált.

1676-ból már megint számszerű adatunk is van a jász föld népességi viszonyairól *(302)*. Ez az összeírás azonban valószínűleg az 1596-i, az meg az 1572-i összeírásnak átírása és így nem használható fel, hiszen 14 községet mutat ki 11 helyett, az az adata tehát, hogy 571 telke és jobbágya, valamint 278 zsellére lett volna a Jászságnak, szintén csak az 1596-i, illetve 1572-i állapotra vonatkozhat.

Végeredményben tehát az egész 17. századból számszerű hozzávetésekre alkalmas egyetlen adatunk sincsen a Jászság lakosságának mennyiségéről. A közben lejátszódott történelmi események, és azokban a Jászság sorsa, valószínűvé teszik, hogy aligha emelkedhetett ez a szám egy század alatt, sőt inkább talán még fogyott és azt hiszem, közel járunk az igazsághoz, ha négy és fél ezernél magasabbra nem becsüljük ezt a számot. Heves megyének a Jászságba zárt falvairól ebben az időben készült összeírások arra mutatnak, hogy rendkívül kihalt a nép a vészes világban erről a tájról. 1635-ben pl. Alattyánban csupán csak 1½ porta, Hevesiványon 1¾, Szászbereken ¼ porta adózik, míg 1686-ban Alattyánban 2, Hevesiványban 1, Szászbereken ½ az adózó porták száma *(131* — II. 441 és 460). Ebben az időben portánkint négy telket lehet számítani, de egy portára mégsem lehet többet felvenni 14 családnál, viszont egy-egy családra lehet számítani 5 lelket *(131* — III. 381). Ezen az alapon tehát a 17. században Alattyánban nem lehetett több lakos 100—140-nél. Hasonló lehetett vagy legalább is nem sokkal jobb a helyzet a jász falvakban is, legföljebb azt kell még figyelembe vennünk, hogy ide vissza-vissza vonzotta a menekülőket a saját tulajdonban lévő föld.

A Jászság 17. századbeli földrajzi képe egy természetében elvadult, elláposodott, elhomokosodott, fátlanná lett tájat mutat, amelyben lápok világába rejtett parányi falvak húzódnak meg, de a középkor 47 községe helyett már csupán csak 11 falut lehet benne megtalálni. Benne lappang a hol menekülő, hol félve visszalopakodó kisszámú nép, amely azonban már nem az ősi, kunokkal jött jász nép, iráni-török keverék, hanem egy sokkal jobban felkeveredett, fajiságában helyenkint szlávokkal, másutt alföldi menekülőkkel felhigulva, régi úr voltában nemcsak a török által meggyötörve, hanem szökött jobbágyokkal, kóbor pásztorokkal átszűrődve. *A törökvilág végén tehát már korántsem azzal a néppel állunk itt szemben, mint amelyen először gázolt végig az ozmán 1536-ban. Egy új asszimilációs folyamatnak kellett itt megindulnia, hogy ez a felkevert nép ismét jász öntudatúvá váljék.*

Hogy mennyi maradt meg benne az ősi jász népből, mennyi szlávot, milyen tájakról jövő népek szellemét kellett e földnek áthasonítani, a következőkben kíséreljük meg figyelemmel kísérni.

XI. A Jászság népe.

Vajjon szabad e a *jász nép* helyett csupán *a Jászság népéről* beszélnünk, vajjon nem volna-e helyesebb ezt a népet ma is jász népnek mondanunk? Mi dönti el egy nép etnikumát, egyéniségét? Bizonyára kettő, a származás és környezetének reá gyakorolt asszimiláló, áthasonító ereje. Származás szerint ez a nép már beköltözése idejében sem volt, mint láttuk, egyöntetű jász nép, hanem minden bizonnyal eltörökösödött, kunokkal, besenyőkkel elkeveredett és lélekben a magyarsághoz már akkor is közelebb jött néptöredék. Hogy azután itt már a törökvilág előtt is hány besenyő-magyar falu népmaradványát szívta magába, azt már végigkövettük. Hogy a törökvilág idején mennyi felé szórták szét, milyen messze tájakra űzték, azt is láttuk, de hogy ezalatt mennyi idegen vért szívott magába, azt csak gyaníthatjuk. Arról is meggyőződhetünk majd az alábbiakban, hogy földjén is tömegesen lepték meg az utolsó jász maradványokat a bevándorló idegenek is. Hogy vajjon van-e a mai jász népben még *jász vér*, azt nehéz volna bizonyítani. De ez nem is lényeges.

A törökvilág előtti jász nép is ebben a tájban lett azzá, ami volt, a környező magyar, palóc és kun népektől különböző etnikumú néppé. Földje természete és közjogi helyzete szabta különleges életmódja, mint állandó hatóerők kísérték továbbra is ezt a népet, és még egy harmadik fontos népalakító erő : a legnagyobb vészben is megmaradott *előző lakosságnak a beszivárgókra való ráhatása*, amit a másik két erő hathatósan támogatott. Tehát bárhogyan keveredett is a jászföld népe, öntudatában mindig különállónak érezte, mindig jásznak, és nem kunnak, nem magyarnak mondotta magát, ezért jász maradt. *A jászföld népe tehát jász nép.*

«*Jász fajról*» beszélni egészen tudománytalan dolog volna, hiszen vérségi összetételükben rendkívül kevertek. *Jász népiség, jász etnikum azonban van. A Jászság tehát nem faji, hanem etnikai sziget.* Egészen tévesek viszont az olyanféle megállapítások és a jász népet csak félrevezethetik, hogy a nép származási tekintetben, zömében a jász ősök ivadéka *(91* — 406). Ezt pogányneveknek mondott Csoszor, Torba, Jakus, Tukacs, Agócs féle nevekkel nem lehet bizonyítani, mint ahogy Árokszállás lakosságában megkísérelték *(91)*, hiszen ezek pl. csak a 18. században tűnnek fel e község névsorában és még 1699-ben sem voltak a Jászságban.

A jászok eredete kérdésében tehát több szempontot és több korszakot kell megkülönböztetnünk. 1. A jászoknak mint *fajnak* eredetét, amelyről kimutattuk, hogy osszét-alán származású nép volt. 2. *A beköltöző jászok eredetét*, amelyről láttuk, hogy mint eltörökösödött iráni nép vonulhatott be mai földjére. 3. *A mai jászok összetételének és etnikumának kérdését*, amire már előzetesen is az a feleletünk, hogy a letelepülő rétegre itt megint török (besenyő, kun), talán ősi délszláv, majd a törökvilágban északi szláv (tót), magyar, kevés német, sőt nyugateurópai (spanyol, vallon) elem is rárakódott. A török hódoltság alatt és után végleg felhigult az a kevés jász elem is, amit még magával hozott új hazájába. *A jász nép tehát nem faji,*

hanem csak etnikai, történelmi és időleg közjogi fogalom. A 19. században már mint közjogi fogalom is megszűnt létezni és csupán csak etnikai fogalom maradt. Ez is eltűnőben van már, kiegyenlítődnek a néprajzi sajátságok, hiszen földje is elveszíti, sőt már nagyrészben el is veszítette a maga saját különleges tájjellegét.

Egyet azonban nem tudott elmosni sem a keveredés, sem a 19. században bekövetkezett nagy kiegyenlítődési folyamat, a jász *jász-öntudatot. A jászföld népe jász nép marad mindaddig, amíg annak tartja magát, amíg történelmi öntudata megmarad.* Ezt a történelmi öntudatát pedig elsősorban saját, szabad, kiváltságos földjétől kapta ez a magyarsággal immár hét évszázad óta közös sorsú nép.

A beköltözés után pár évtizeddel ide telepített jász nép még földje helyneveiben sem hagyta egyetlen nemzetségének nevét sem örökül a mai jász népre. Kivétel csak talán Ágó neve. Ehelyett török nemzetségek neveit mint pl. Berény, néhány besenyő helynevet, mint pl. Alattyán, egypár kun nevet, mint pl. Borsóhalom (Borcsol-halom volt eredetileg) olvashatunk ki a jászföldről. Egészen hibás tehát *Gyárfásnak* az a megjegyzése *(30* — III. 132), hogy a megszálló nemzetségek nevét a szállásnevekben kereshetjük és aszerint van ezek között pogány vagy keresztény, hogy a megszálló nemzetségfő pogány vagy keresztény volt e már; példának Berény pogány nevét hozza fel, és Mihálytelke keresztény nevét. Láttuk, hogy Berény egy, a jászok letelepedése előtt itt élt török és nem jász nép neve, Mihálytelke pedig nem volt eredetileg jász szállás. De nemcsak a községek, hanem a dűlők nevei között is hiába tallózunk jász nevek után.

A kiváltságaikért katonai szolgálatra kötelezett jász nép valószínűleg már betelepedése után is alaposan megfogyatkozott és így mind több magyar telepedhetett közéjük. Csak így érthető, hogy olyan kevés emléke maradt magyar földön a jász nép nyelvének személynevekben is.

Még az első személyneveket sem a szabad jászföldről jegyezték fel, hanem talán a Dunántúlról. Az 1323-i oklevél őrzött meg számunkra néhány eredeti jász nevet. Ez az okmány a névszerint felsorolt jászokat *Keverge* és minden más jászok hatalma alól kivette és az egész nemzetségüket a király mellett katonáskodó jászok állományába sorozta *(30* — III. 45). Ebből arra lehet következtetnünk, hogy ezek a jászok nem a Jászságban éltek, mert hiszen azok egyébként is a király mellett katonáskodtak, hanem talán éppen a pilisi jászok voltak az említettek. Egyébként a Keverge név, amelyről *Gombocz* azt mondja, hogy nem osszét-jász, éppen azon a vidéken már 1138-ban is előfordul a dömösi apátság egyik oklevelében (Monum. eccl. Strig. I. 91).

Az 1323, 1325, 1370-ben feljegyzett első jász nevek arra mutatnak, hogy a jászok, legalább is a pilis vidéki jászok, igen kevert összetételűek voltak már akkor is. *Gombocz Zoltán* szerint *(87* és *88)* az összesen 28 név közül *iráni osszét* 9 név, azaz 32·1 %, mégpedig a következők: Furduk, Hurz, Znagan, Ambultan, Mokzun, Zudak, Zakaran, Keskene, Larzan. *Ómagyar* és *török* (kun) származásúak száma 7, azaz 25 %, a következők: Chamaz, Chakan, Ivachan, Keverge, Sandur, Kurman, Arpan. *Szláv* név egy van köztük, azaz 3·4 %: Karachinus. 11 név, vagyis 39·3 % még nincsen megfejtve: Zokan, Chareth, Gubul, Beegzan, Kalhen, Magar, Chatarch, Byk, Chywach, Bondogaz, Bandagaz. A velük együtt előforduló kun nevek közül Chamaz már előbb is fel van jegyezve egy oklevélben 1296-ból *(11* — XII. 599). Érdekes viszont, hogy a magyarnak mondott Sandur kétségtelenül egy jász ember neve volt, hiszen 1335-ben előfordul ilyen feljegyzés: «Sandur Jazo» *(233* — III. 203). Tehát beköltözésük után egy századdal már annyira elmagyarosodott egyik másik főemberük, hogy magyaros nevet is viseltek. Más részük azonban még

tartotta ősi osszét-jász nevét, hiszen pl. a Furduk név *R. Nagy* szerint előfordul még a 15. század elején oláh oklevelekben is a moldvai jászok között.

A már beköltözése idején is nagyon kisszámú és még ebben a parányi népben és fajilag talán máris kisebbségben lévő jászok alighanem rövidesen eltüntek, elkeveredtek. A 15—16. századok folyamán már egyetlen olyan nevet sem ismerünk a jászokról, amelyről kimutatták volna, hogy iráni, osszét nyelv maradványa volna. Még az előző nevek folytatásait sem ismerjük tovább. Névszerint egyetlen kontinuitást sem tudunk kimutatni a lakosságban. 1480-ban még előfordul a *Mogor* név, 1558-ban a *Zakan*, 1580-ban a *Cheterien* van feljegyezve. 1699-ben Pentz összeírásában szerepel egy *Kecskeni* nevű jász, Alattyán határában pedig ismeretes egy *Keskényes* helynév is, de, hogy ezek az 1323-i nevekkel összefüggésben volnának, nem tudjuk. Csak mint érdekes véletlent merem megjegyezni, hogy a 14. században feljegyzett jászok nevére emlékeztet a Ladányban ma is élő *Keskeny*-család és hogy ugyanott a Zakariás keresztnevet népiesen *Zakar*-nak mondják. Ezzel szemben a 14. századból ilyen nevek maradtak reánk : Izopos, Sceuke, Sandrinus, Zekul, Örs, Temesváry, Gazdag. A 15. századból több jász nevét jegyezték fel, de ezek között még idegen hangzású is kisebb számban van már, mint tiszta magyar név. Legérdekesebbek a következők : Mócza, amely család ma is él a Jászságban, Tömösváry, Nagy, Bor, Misey, Bori, Apátiszállási, Vidszállási, Ágói, Beke, Gerla (később Alszószentgyörgy többször szerepel Gerla-Szentgyörgy néven), Reki, Horváth, Zahe, Gál, Pethő, Berók, Frank, Pohárnok, Faracs, Barthalyus, Kenderesy, Silvan, Kerekudvary, Foldozó, Zemleky, Baksa, Czethelyan, Madaras, Pethe, Taytho (ma is kiterjedt jász család a Tajthy), Gozthan, Balaka, Thamhó, Thantó, Zubor.

A 16. század nevei között már alig akad nem magyaros hangzású. Érdekesek a következők : Ficsor (helynévvé is lett később), Barla, Gotan, Savuly, Goroz, Zondy, Kothan, Gyaly, Aga, Fodor, Peri, Barbel, Fügedi (helynév is), Zakan ; a többi csaknem kivétel nélkül magyar név.

Nagyon természetes, hogy a 17. században annyira felkevert jászsági nép között mind több lesz a magyar név mellett a *szlávos* hangzású is, de mégis fel van jegyezve néhány érdekesebb nevű jász is. Ilyenek a következők : Gottán, Jancsor, Pernik, Pernyész, Kaszap.

Talán egyetlen nem magyar nevű családot tudunk közvetlenül kimutatni a jászság mai népében, amelynek neve már a 14. században is fel volt jegyezve. Ez a Csertán kun nemzetségnek 1347-ben feljegyzett neve *(30* — III. 74), amely család Berényben előfordult 1699-ben is, hogy azután máig is ott találjuk e város lakosságában. Mégis kétségtelen, hogy *ha nem is névszerint, de vér szerint valamelyest mégis benne él e népben a beköltözött ősök maradéka*, hiszen a Jászság lakossága sohasem hagyta el ezt a tájat teljes egészében. A jász nép felhigulásában kétségtelenül sokkal nagyobb része van annak, hogy sok idegen szivárgott be, mintsem hogy a lakosság elhagyta volna helyét. És ez lényeges különbség a Kunsággal, főleg a Kiskunsággal szemben, amelynek ősi népe bizony nagyon kipusztult a törökvilágban.

1571-ből rendkívül becses török defter, névszerinti összeírás maradt fenn Bécsben. Nagyon fontosak volnának adatai, mert hiszen éppen 1572-ből van, mint láttuk egy számszerű összeírás is. Sajnos, ez a defter eddig elolvashatatlannak bizonyult.

A török hódoltság idejében elsősorban a felvidéki tótság szivárgott be ide nagy számban. Mégis érdekes, hogy e szlávok a helynevekben alig hagytak nyomot,

mert valószínű, hogy a beköltöző tótok már erősen elmagyarosodva és nem tömegesen, hanem egyenkint beszivárogva érkeztek ide. Egyik-másik jász községben mégis él olyan hagyomány, hogy *tótok* népesítették újra. Igy főleg Dósán jegyeztek fel ilyen szájhagyományt, ahol a plébániai levéltár erről így emlékezik meg: «*Primos huius colonos post respirium a revolutionibus (Rakoczyanis scilicet et Turcarum) slavos fuisse constans est traditio*» (*47* — 237). E hagyománynak azonban aligha van teljesen igaza, hiszen látni fogjuk később, hogy 1699-ben Dósa lakosságának 71·4%-a magyar nevet viselt és csak 4·7%-a volt szláv nevű.

1864-ben Fényszaruban is azt mondották *(123)*, hogy a falu a török hódoltság után tót településeket kapott. Ez is lehetséges, de ez sem juttathatta itt a szláv elemet sohasem túlsúlyba, hiszen 1699-ben itt is a lakosság 80·9% magyar elemével szemben csak 8·9% volt a szláv nevű család.

Jákóhalmán meg *spanyol* településeket emlegetnek, ilyen volna a Gonzales-család *(71* — 415). Meg kell mégis állapítanunk, hogy ilyen beszármazás nem a török hódoltság idejében ment végbe, hiszen sem 1699-ben, sem 1715-ben, de még csak a redemptusok 1745-i névsorában sem szerepelt még a Gonzales-család, tehát egészen késői jövevények lehetnek.

A Jászság népéről az első részletes képet már közvetlenül a török kivonulása utáni években megfesthetjük. Nemcsak számszerűleg szedhetjük számba e táj lakosságát, hanem egészen pontos felvilágosításokat is adhatunk beszármazásáról, nemzetiségi viszonyairól is.

Forrásom az Országos Levéltárban Urbarii et Conscriptiones Fasc. 4. No. 71. szám alatt őrzött ú. n. *Pentz*-féle összeírás. Ezen összeírás története röviden a következő.

Amikor a törökök kiűzetése után a bécsi udvar elhatározta, hogy pénzszerzés céljából áruba bocsátja a három szabad kerületet, a Jászságot és a két Kunságot, a vételár megállapítása céljából szükséges volt, hogy a kerületek népét és gazdaságát összeírják. E munkával *Pentz János Kristóf* egri kamarai prefektust bízták meg. Pentz jövevény, német tisztviselő volt, aki egyetlen szót sem tudott magyarul, s a Jászságot és Kunságot egyáltalán nem is ismerte. Az összeíráshoz sem régebbi összeírások, sem régi urbariumok nem álottak rendelkezésére, hiszen a szabad kerületek népéről előbb sohasem készültek névszerinti jobbágyösszeírások.

Pentz János, hogy munkáját megoldhassa, segítségül vette maga mellé *Sötér Ferenc* pestmegyei alispánt, aki egyúttal 1689 óta a Jász-Kunság nádori alkapitánya is volt. Sötér mindent elkövetett, hogy a szabad kerületeket az összeírástól és eladatástól megmentse, de mégis kénytelen volt az összeírásban segíteni. Káptalani biztos volt mellettük *Franyó Mihály* kanonok, jászberényi plébános. Az összeírás 1699-ben készült el.

Az összeírás rendkívül gazdag és körültekintő volt. Minden községben és lakott pusztán névszerint sorolja fel a lakosságot, kitér helybeli vagy idegen voltukra, s az utóbbi esetben azt is megadja, ha kideríthető volt, hogy honnan származott az illető a községbe. Megadja a gyermekek számát 18. éven felül, s azután teljes gazdasági statisztikát közöl. Az utóbbi kiterjeszkedik a lovak, csikók, ökrök, tehenek, borjak, juhok, bárányok, sertések, malacok, méhkasok számára, továbbá közli az őszi búza, tavaszi búza, árpa, zab, köles termő területeket, szénatermést, sőt ahol volt, a kétszeres termését is. Mint ebből a felsorolásból is láthatjuk, olyan részletes statisztikai felvétellel állunk szemben, aminő azóta sem készült e táj népéről.

E roppant gazdag és rendkívül fontos statisztikai forrással eddig senki sem

foglalkozott demografiai és gazdaságföldrajzi szempontból, csupán csak Illéssy János történészünk közölt róla történelmi és gazdasági tanulmányt (70).

Mivel tudomásom szerint ilyen jelentékeny kiterjedésű területről, mint a Jász-Kunság, egyetlen más helyről sem áll rendelkezésünkre a 17. századból ilyen gazdag demografiai forrásmű, részletesen foglalkozom vele az alábbiakban.

Első kérdésünk legyen *a lakosság számának* megállapítása a Jászságban 1699-ben. Ebben az időben a Jászságban megvoltak mindazon községek, amelyek ma is megvannak, számszerint 11, még pedig Jászberény, Árokszállás,Fényszaru, Felsőszentgyörgy, Dósa, Jákóhalma, Mihálytelek, Alsószentgyörgy, Ladány, Apáti és Kisér. Ezenkívül lakott hely volt még két puszta is, Négyszállás és Ágó, egykor mindkettő jász község. Ágó összeírásunk idejében Árokszállás birtoka volt. Négyszállás pedig Berény pusztája volt. Mindkét pusztán találunk olyan lakosokat, akik Berényben, illetve Árokszálláson is összeirattak, s olyanokat is, akik csak a pusztán találtattak. Minden községben összeirattak az ott talált nemesek is, tehát teljes összeírással állunk szemben.

A fenti adatok alapján Illéssy is megkísérelte a lakosság számának községenkinti és összesített megállapítását is, azonban lényegesen hibás eredményekhez jutott. Illéssy ugyanis a családok számához egyszerűen hozzáadta az ugyancsak összeírt 18 éven felüli gyermekek számát és így az így kapott összeget adja, mint a lakosság összes számát. Ezenkívül a családok számát is sok hibával közli; az összeírás ugyanis ezeket nem összesítette, hanem a kutatónak kell összesíteni. Igy kapta pl. azt az eredményt, hogy lévén Fényszarun 168 család, 370 18 éven felüli gyermek, az összes lakosság 533 lélek (így is 538-nak kellene lenni, de sok az összeadási hibája is). Igy hoz ki pl. Dósán is 39 családból és 80 18 éven felüliből összesen 119 lakost.

Pedig az összeírásokból egészen pontos eredményeket is ki lehet számítani, ha a következő módon járunk el. Berényben pl. összeiratott 388 család, valamint 740 18 éven felüli gyermek. Ebből kitetszik, hogy egy családban átlag két 18 éven felüli volt, amihez valószínűleg helyesen veszünk fel még családonkint két 18 éven alulit, és ugyanannyi asszonyt, amennyi a családok száma. Ezek együtt kitesznek 2256 lakost. Ezek szerint egy családban bátran felvehetünk ebben az időben 6 lelket. Eljárásunk jogosságát mutatja az, hogy pl. az összeírás eredeti adatai szerint Árokszálláson egy családra 1·9, Fényszaruban 2·2, Jákóhalmán 1·8 18 évet betöltött gyermek jut.

A fent igazolt módszerrel számolva tehát családonkint 6 tagot, illetve annyi 18 éven alulit véve fel, mint az összeírt 18 éven felüliek száma, az egyes jász községekben 1699-ben a következő volt a lakosság száma (zárjelben a Pentz által feljegyzett családok számával): Jászberény (388) 2256, Fényszaru (168) 1176, Jákóhalma (37) 208, Ladány (40) 272, Négyszállás (89) 534, Felsőszentgyörgy (39) 252, Mihálytelek (47) 312, Apáti (78) 476, Árokszállás (150) 870, Dósa (39) 238, Alsószentgyörgy (65) 454, Kisér (102) 690, Ágó (111) 666.

Ezek szerint a Jászságban 1699-ben 8.404 lélek élt volna, vagy ha esetleg kivesszük belőle Négyszállás és Ágó lakosságát, amelynek egyrészét valószínűleg Berényben és Árokszálláson is összeírtak, úgy 1153 családban 7204 lélekben kell megállapítanunk a Jászság lakosságának számát. Ezzel szemben Illéssy az ismertetett hibáinál fogva ugyancsak Ágó és Négyszállás nélkül csak 3560 lelket állapít meg.

A török hódoltság utáni viszonyokat tekintve meg kell állapítanunk, hogy a Jászság ebben az időben mégis aránylag eléggé sűrűn volt benépesítve.

A JÁSZSÁG NÉPE 1699-BEN

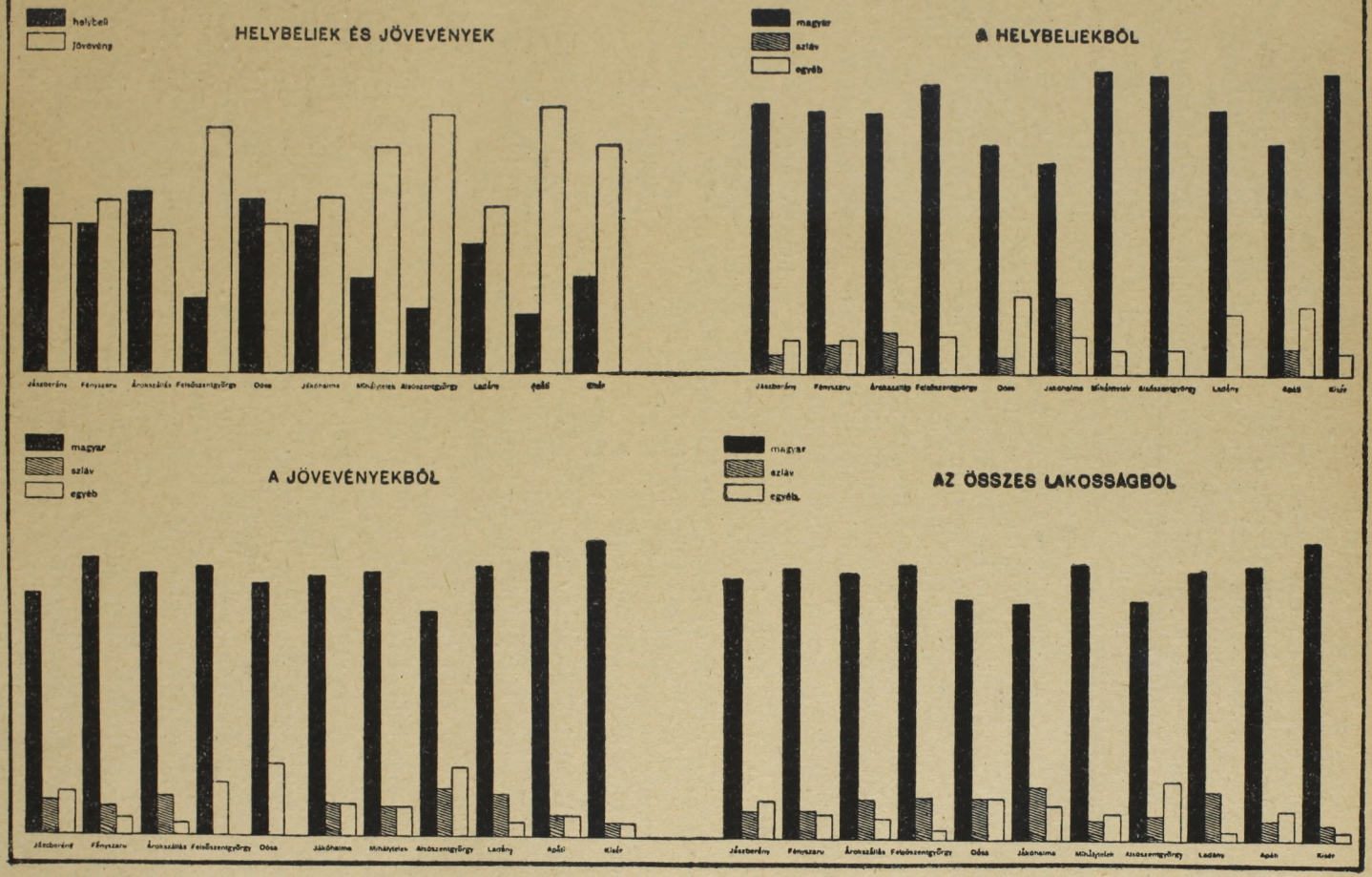

Nem lesz azonban érdektelen az sem, ha megkíséreljük összevetni a hódoltság utáni lakosság számát a hódoltság alatti létszámmal. Láttuk, hogy 1572-ben itt még 1049 családot találtak az összeírók és ez 5 lélekkel számolva 5245 lakost tenne ki, vagy ha ekkor is jogos családonkint 6 lelket számolni, így 1572-ben 6294 lakója lett volna a Jászságnak. Ezek szerint ötnegyed század alatt csak alig valamit gyarapodott itt a lakosság száma.

Pedig a török hódoltság vége felé már mindent elkövettek a török birtokos urak, hogy a megapadt lakosságot pótolják és az elmenekülteket is visszacsalogassák. Az 1699-i állapotok már korántsem adják tiszta képét az itt végbement népírtásnak, mert ekkorára már a kevésbbé szenvedett felvidékek rezervoárjából ugyancsak megtelt néppel a jászok földje.

A Pentz-féle összeírások szomorú képet tárnak elénk arról, hogy még ez, az Alföld többi részeinél aránylag kevésbbé elpusztult táj is, mennyi idegen elemet kapott a bevándorlókban. De egyszersmind ékes bizonyítéka is annak, hogy ahol a magyar lakosság maradékát helyben találták a nemzetiségi jövevények, rendkívüli természetes asszimiláció következett be a magyarság javára. Ennek az asszimilációnak azonban elengedhetetlen feltételei voltak a közjogi viszonyokban. A Jászságban azért mehetett végbe az asszimiláció, mivel a jövevények csak abban az esetben lehettek részesei a szabad jászok kiváltságainak, amennyiben maguk is magyaroknak, illetve jászoknak vallották magukat.

A Pentz-féle összeírás névszerint bevallja a népről, hogy vajjon helybeli (*«hujas»*), avagy esetleg peregrinus, azaz jövevény-e. A helybelit egészen helytelen volna úgy értelmezni, hogy csakis az összeírt családfő helyben született, hanem legalább is jelentékeny részben ősi családok lehettek a helybelinek vettek.

Az 1699-i összeírás tulajdonképen két időszak demografiai képét mutatja azzal, hogy megjelöli a helybelieket és a jövevényeket. A helybeliek legalább is egy emberöltő előtti helyzetet tárnak fel, a jövevényekkel együtt pedig az 1699-i demografiai képét mutatják a Jászságnak.

Rendkívül érdekes demografiai képe tárul fel előttünk a Jászságnak, ha azt vizsgáljuk, hogy milyen arányban volt képviselve lakosságában ebben az időben a jövevényelem. E táj népe bizony legalább is felében teljesen kicserélődött a török időkben, mégha a helybelinek jelzetteket mind eredeti lakosnak vennők is. A helyzet ugyanis az, hogy az összesen összeírt 1153 családból csupán csak 519, azaz 45% a helybeli, 54·9% pedig jövevény. A tényleges helyzet azonban minden valószínűség szerint sokkal rosszabb volt ennél is, mert hiszen a jövevényt valószínűleg úgy kell értelmeznünk, hogy csak azok vannak így megbélyegezve, akik emberemlékezeten, vagy talán egy emberöltőn belül érkeztek ide, a helybeliek alatt pedig nemcsak a törzslakosság rejlik, hanem mindaz, akiknek beköltözésére mások már nem emlékeztek. Maguk a jövevény családok természetesen gondosan titkolták jövevényvoltukat, mert hiszen túlnyomó részben szökött jobbágyok lehettek, már pedig éppen ebben az időben se szeri, se száma azoknak a pöröknek, amelyeket a szökött jobbágyok miatt kapott a Jászság. Egyébként, ha majd az alábbiakban a helybelieknek felvett lakosság nemzetiségi viszonyait vizsgáljuk neveik alapján, látni fogjuk, hogy a jászsági nép bizony túlnyomrészen kicserélődött a vészteljes időkben.

A jász községekben általában annál nagyobb a jövevények arányszáma, minél erősebben ki volt téve a község a pusztulásnak, s annál több a helybeliek arányszáma, minél inkább megvolt a lehetősége a községnek a védekezésre. Legnagyobb a helybeliek aránya a legjobban védett és legnagyobb néptömörülésű Berényben (57·4%). Ez a tény egyszersmind érdekesen bizonyítja, hogy mennyire híján volt még akkor

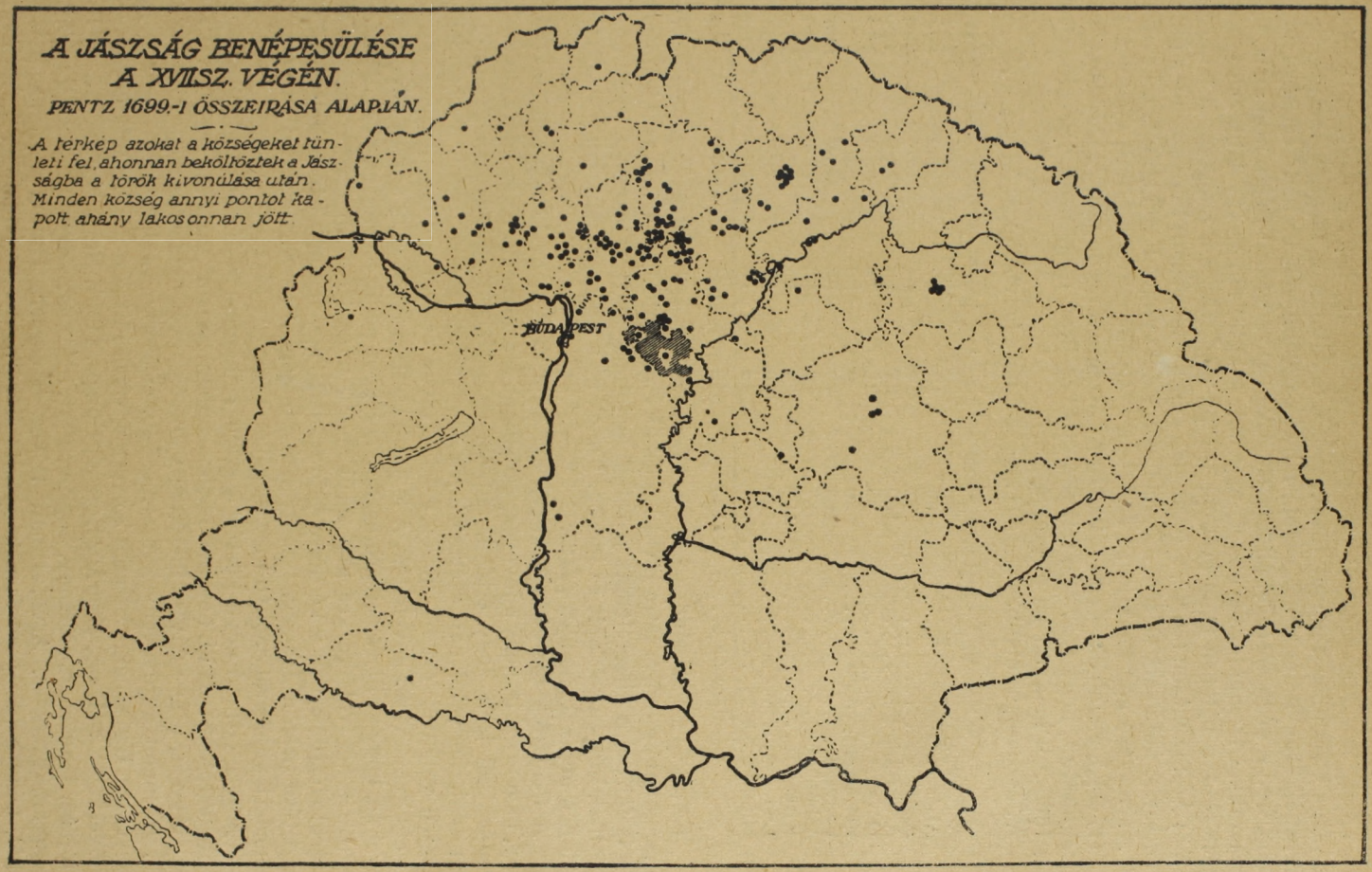
A JÁSZSÁG BENÉPESÜLÉSE
A XVIII.SZ. VÉGÉN.
PENTZ 1699.-I ÖSSZEIRÁSA ALAPJÁN.
A térkép azokat a községeket tünteti fel, ahonnan bekölköztek a Jászságba a törökök kivonulása után. Minden község annyi pontot kapott ahány lakos onnan jött.
BUDAPEST

ez a község a városiasodással járó ama jelenségnek, hogy a nagyobb települések lakossága erősebben felhigul jövevényekkel. Általában megfigyelhetjük, hogy a helybeliek aránya annál magasabb, minél nagyobb volt az illető község lakossága száma, ami a védhetőséggel áll kapcsolatban. De a védhetőségre utal az is, hogy a mocsarakkal leginkább körülzárt, nagyobb utaktól akkor távolabb eső községekben is több a helybeli elem aránya. Igy pl. elég magas a nagyszámú lakosú (150 család) Árokszálláson (56%), az aránylag népes (168 család) Fényszaruban (46·4%), a mocsarak közé zárt Dósán, Jákóhalmán, Ladányban. Ezzel szemben kevés helybeli származású népet mutat az összeírás a síkságon erősen kitett, védtelen Apátiban (17·9%), a szolnoki—egri útba eső Alsószentgyörgyön (20·0%), amely többször úgy elpusztult, hogy 1557-ben teljesen újból szállták meg, majd újra elpusztulván csak 1695-ben népesült be megint újból.

A Jászságban 1699-ben összeírt családokból a helybeliek és az idegenek aránya:

Község	Családok száma	Helybeli	Idegen	Helybeli %-ban	Idegen %-ban
Berény	388	223	165	57·4	42·6
Alsószentgyörgy	65	13	52	20·0	80·0
Apáti	78	14	64	17·9	82·1
Árokszállás	150	84	66	56·0	44·0
Dósa	39	21	18	53·9	46·1
Felsőszentgyörgy	39	9	30	23·1	76·9
Fényszaru	168	78	90	46·4	53·6
Jákóhalma	37	17	20	45·9	54·1
Kisér	102	30	72	29·4	70·6
Ladány	40	16	24	40·0	60·0
Mihálytelke	47	14	33	29·7	70·3
Jászság	1153	519	634	45·0	54·9

Ez a kép tehát mindenesetre azt bizonyítja, hogy az aránylag még kevéssé, a Kunságoknál mindenesetre jóval kevésbbé elpusztult Jászságban is a legjobb esetben is felényire kicserélődött a török hódoltság alatt a lakosság. Feltűnő, hogy Apátiban milyen sok volt az idegen. Ennek az a magyarázata, hogy e község csak 1695-ben népesült be újra *(342)*.

A Pentz-féle összeírás nemcsak azt adja meg, hogy ki helybeli és ki a jövevény, hanem azt is, hogy a jövevények honnan származnak. Ez az adata tudományos szempontból igen nagy értékű. Sajnos, nem sikerült minden jövevényről megállapítani, hogy honnan származik, a jövevények maguk pedig érthetőleg nem szívesen vallották ezt be, hiszen számos olyan esetről tudunk, hogy a Jászságba menekülteket visszakövetelték. A legtöbb esetben tehát csak annyit állapít meg az összeírás, hogy az illető peregrinus. Sok helyneve pedig megfejthetetlen. Mindennek ellenére rendkívül érdekes kép tárul elénk, mert legalább részben számszerűleg feltárul előttünk arra a kérdésre való felelet, hogy honnan népesült be a törökség pusztítása után a Jászság. Ezt ilyen pontossággal az Alföld egyetlen más elnéptelenedett vidékéről sem tudjuk megállapítani.

A megfejthető nevű községek száma, ahonnan a Jászságba lakosok jöttek, mintegy 158-at tesz ki. Sok név mellé azonban csupán csak azt jegyezte fel Pentz, hogy sclavus, azaz szláv az illető, de a község nevét nem adja meg. Azok a községek, ahonnan a jövevények származnak, elsősorban a Jászságot körülvevő vármegyékben feküsznek. Összesen 25 vármegyéből jöttek a beköltözők. E vármegyék a következők: Heves, Nógrád, Borsod, Gömör, Hont, Bars, Nyitra, Abaúj-Torna, Zemplén, Komárom, Pozsony, Sopron, Pest, Szatmár, Zólyom, Turóc, Liptó, Ung, Csongrád, Szabolcs, Árva, Bihar, Békés, Trencsén, Hajdú, Pozsega. Kitetszik ebből, hogy a környező és néhány alföldi vármegyén kívül főleg a felvidéki tót

vármegyék vannak e sorban képviselve. Természetes ez, hiszen az el nem pusztult felvidéki megyék valóságos néprezervoár voltak akkor az Alföld számára, amelyből bőségesen húzódott le a nép az elpusztult alföldi tájakra. De hogy milyen nagymértékű volt ez a népmozgalom, arra viszont érdekes adat az, hogy még Pozsegából is elszármaztak ide beköltözők.

A közelebb fekvő vármegyék mégis aránylag több népet adtak a Jászságnak mint a távolabbi tót megyék. Kitetszik ez abból, hogy amíg Heves megyének 24, Nógrádnak 26, Borsodnak 18, Gömörnek 18, Hontnak 14 községét találjuk megemlítve, addig Bars már csak 4, Nyitra 7, Abaúj-Torna 5, Zemplén 7, Pozsony 4, Zólyom 1, Turócz 1, Liptó 1, Árva 1, Trencsén 1, Ung 2 megfejthető nevű községgel szerepel a névsorban. Viszont be kell vallani azt is, hogy bizony a szintén erősen elpusztult alföldi magyar megyék is alig néhány községből adtak a Jászságnak beköltözőket, így Pest 11, Csongrád 1, Bihar 3, Békés 1, Hajdú 1 községéből jöttek ide bevándorlók. A Dunántúl megyéi is gyengén vannak képviselve, Sopron csak 1 községgel, Komárom szintén. Pest megye községeiből annyi nép szivárgott be a jászföldre, hogy pl. Fényszaru és Felsőszentgyörgy nyelve ma is erősen hasonlít a felsőpestmegyei nyelvjárás sajátságaihoz *(75 — 10)*.

Egyik-másik felvidéki község nagyobbszámú bevándorlót is küldött a Jászságba. Igy pl. sokan jöttek az abaúji Újvárból, a borsodi Ónodról, a barsi Léváról. Azonban a felvidéki várak környékéről jött bevándorlók jelentékeny része csak az összeírás szerint lehetett jövevény. Tudjuk számos forrásból, hogy a török megszállás idején számos jász család menekült e várak oltalma alá és keresett nyugalmat sok más felvidéki községben is. Ezek utódai minden valószínűség szerint vissza törekedtek a Jászságba, ahol különleges kiváltságaik voltak, amelyeket csak a Jászság földjén élvezhettek. Ezek valójában tehát nem jövevények, csak visszaszármazók voltak a jászföldön.

Mindemellett ki kell emelnünk, hogy bizony a Jászság újranépesedése főleg olyan tájakról történt, hogy nemzetiségi területté tehette volna ezt az előbb színmagyar tájat is, ha különleges közjogi helyzete meg nem óvta volna ettől. De ennek a veszélynek elhárítására szolgált az a körülmény is, hogy egy-egy községből nem telepedtek le tömegesen egy-egy jász községbe, hanem egyénenkint, beszivárgásszerűen történt a beköltözés. Sajnos, nincsen módunkban erre vonatkozólag pontos statisztikát összeállítani, mert az általános peregrinus megjelölés mellett találkozunk ilyen megjelölésekkel is, mint Transtibiscanus, Transdanubianus, ex Tótország, ex Chroatia, Zalaiensis, Turociensis stb., de ezeket is figyelembevéve mégis eléggé jellemző az alábbi számszerű összevetés egy-egy jász község idegen beköltözőinek száma és a származási helyükül feljegyzett helynevek száma között. Még tarkább volna e kép, ha az általában peregrinusoknak mondottak származási helyét is ismernénk.

Község	Idegen családok száma	Származási községek száma	«Peregrinus» és Sclavus»
Berény	165	4	161
Alsószentgyörgy	52	9	41
Apáti	64	31	28
Árokszállás	66	33	21
Dósa	18	7	10
Felsőszentgyörgy	30	14	13
Fényszaru	90	65	8
Jákóhalma	20	7	8
Kisér	72	39	13
Ladány	24	6	11
Mihálytelke	33	13	20

Feltűnő e számszerű összevetésben az, hogy a jászberényi nagyszámú jövevények közül csupán négynek származási helyét tudták feljegyezni. Ez arra vall, hogy valóban nem szívesen árulta el egy jövevény sem származási helyét, hanem mások bemondása alapján vették fel, ami a népes Berényben nehézségekbe ütközött. Arról is meggyőződhetünk e számok alapján, hogy egy-egy jász községben alig volt két olyan jövevény, amely ugyanazon községből származott volna. Ebből a szempontból csupán csak Kisér a kivétel, amelynek református jövevényei közül 9 család Békésből, 4 Szatmárról, néhány Szalontáról, Fülekről származott be az Eger vára eleste után, úgylátszik, teljesen elpusztult községbe. Jellemző különben, hogy ebben a ¾ részében kicserélődött lakosságú és vallásában is megváltozott többségű községben hány más községből származott családot talált Pentz, jóllehet ő éppen egy századdal írta össze őket a község elpusztulása után. Ezek szerint a következő községekből jöttek Kisérre jövevények: általánosságban említve Gömör, Árva, Turócz megye, Horvátország, azután községek szerint Rákóc (Hont m.), Újvár (Abaúj m.), Szabolcs (Szabolcs m.), Szatmár, Kalocsa, Szalonta, Békés, Pest, Ónod, Borsodnádasd, Várad, Monor, Trencsén, Túr (Heves m.), Kereskény (Hont m.), Fülek, Halmaj (Heves m.), Gajár (Pozsony m.), Polgár (Szabolcs m.), Sajószentpéter, Monostor (Heves m.), Göncz, Kék (Abaúj m.), Kér (Nógrád m.), Káló (Borsod m.), Nánás (Hajdú m.), Tápiószele, Szendrő, Léva, Fülek, Salgótarján, Aba (Abaúj m.), Pázmánd (Heves m.), Bihar (Bihar m.).

Hogy ilyen távoli vidékek népe mozdul meg és indult a Jászságba, azt egészen természetesnek kell tartanunk, hiszen valóságos eldorádója volt ez a bevándorlóknak, ahol, ha meg tudtak gyökerezni és nem vitték vissza őket erőszakkal származási helyükre mint szökött jobbágyokat, független kisbirtokosaivá váltak a földnek. *A Jászság mai népében tehát a magyar föld legtávolabbi tájainak népeleme is kétségtelenül képviselve van*, legtöbben a Felvidékről, de az Alföldről, Dunántúlról, Északkeleti Felvidékről, sőt Horvátországból és Erdélyből is jöttek ide családok. A későbbi, 1715, 1720-i összeírások, majd a redempció idején felvett földváltási jegyzőkönyvek (Liber Fundi) és a szintén megtalált II. József-féle összeírások alapján ma is elemezhetjük a jelenlegi lakosságot a török hódoltság idejében való beszármazási helye szerint. Pontosan kimutatható tehát, hogy ma mennyi egy-egy jász községben az az elem, amely itt élte végig a török időket, mennyi az ezalatt bevándorolt, a közvetlenül ezután beköltözött, s mennyi jött azóta egy-egy összeírás közötti periodusban. A Pentz-féle összeírásnak tehát valóban nagy demografiai értéket kell tulajdonítanunk, mert alapján olyan vizsgálatokat ejthetünk meg, mint hazánk egyetlen más tájáról sem, hiszen aligha van más vidékekről 17. századbeli demografiai statisztikai anyagunk.

Mivel Pentz nemcsak a származási helyet jelölte meg, hanem egyúttal névszerinti összeírást is hajtott végre, anyaga módot ad bizonyos néprajzi, nemzetiségi statisztikai vizsgálatokra is. Bár igen sok személynevet hibásan jegyzett fel, mégis a helyesen feljegyzett és megfejthető hangzású nevek elemzésével kellő mennyiségű anyagot állíthatunk össze egy történelmi, 17. századbeli néprajzi statisztikai vizsgálathoz.

Mivel megkülönböztette összeírásában a helybelieket és jövevényeket, azért alkalmunk van néprajzi statisztikai vizsgálatot végezni a török megszállás alatti, tehát legalább is a 17. század közepére tehető időszakból, a helybelieket véve figyelembe, azután megvizsgálni a beköltözők nemzetiségi viszonyait és végül az összes lakosság néprajzi statisztikáját a 17. század végén.

Először a *helybelieket* véve vizsgálat alá, a Jászság 17. század közepi nép-

rajzi viszonyairól a következőket állapíthatjuk meg. Meg kell jegyeznünk, hogy a nevek alapján csak a bizonyosan megállapítható származásúakat vettük figyelembe, megkülönböztetve a magyar és szláv eredetűeket, a bizonytalanokat pedig és más nemzetiségűeket külön csoportba sorozva.

Bár az egész 16—17. századok folyamán pusztult itt az ősi jász, illetve magyar lakosság, s bár kétségtelenül folyt ugyanekkor a szláv beszivárgás, mégis a Jászságban 1699-ben a már meggyökeresedettnek, helybelinek mondott népben 82·2% a kétségtelenül magyar származású elem, a szláv nevű pedig csak 7·9%, míg a többi kétes és más. Azt bizonyítja ez, hogy a földjével összeforrt jász nép alig engedett maga közé még ezekben a nehéz időkben is beszivárgókat, védvén a maga számára a földtulajdont és csak akkor árasztották el a Jászságot az előbb kimutatott arányokban a bevándorlók, köztük sok szláv elem is, amikor az ősi elem már kisebbséggé olvadván le, nem tudott többé ellentállani a beszivárgásnak. Vannak községek, amelyekben a biztosan kimutatható szláv elemnek nyoma sincsen, mint pl. Felsőszentgyörgy, Mihálytelek, Alsószentgyörgy. Ezzel szemben azonban Jákóhalma és Ladány régebbi néprétegébe már elég nagyszámú szláv elem szivárgott be a török idők alatt. Igen érdekes az is, hogy bár a 16. század végén csaknem bizonyosan teljesen kicserélődött népű Kisér lakossága, az 1699-ben régibbnek mondott eleme között mégis maximális arányt mutat a biztosan magyar származású elem a többi jász községekéhez képest. Ennek az az oka, hogy ide főleg református bevándorlók jövén, a beszivárgás iránya inkább az Alföld felől vezetett ide. Az 1699-ben helybelinek mondott lakosság a következő összetételt mutatja (%-okban) a családok neve alapján:

Község	Magyar	Szláv	Más és megfejtetlen
Berény	83·7	5·8	10·2
Alsószentgyörgy	92·3	0·0	7·6
Apáti	71·4	7·1	21·3
Árokszállás	79·7	11·9	8·3
Dósa	71·4	4·7	23·8
Felsőszentgyörgy	88·8	0·0	11·1
Fényszaru	80·9	8·9	10·2
Jákóhalma	64·7	23·5	11·7
Kisér	93·3	6·6	0·0
Ladány	81·2	18·7	0·0
Mihálytelke	93·0	0·0	7·0
Jászság	82·2	7·9	9·9

Nem sokat változik a nemzetiségi kép akkor sem, ha a jövevényeknek összeírottakat egyedül vesszük is vizsgálat alá, vagyis a lakosság azon elemét, amely a törökség kitakarodásakor, vagy a közvetlenül ezután következő időben költözött a Jászságba. Jóllehet, amint előbb láttuk, a származási hely inkább a felvidéki vármegyékre mutat, de úgy látszik, onnan is inkább mégis a magyar elem, talán a török elől oda felszorult eredeti jász elem hurcolkodott be legnagyobb számban a Jászságba. Amíg ugyanis a helybeliekben a magyarság neve szerint 82·2%-ban volt képviselve, a jövevényekben majdnem ugyanez az arány, 81·5%. Bár a megfejthetetlen nevűek miatt ez a szám nem lehet egészen pontos, mégis igen közel állhat a valósághoz, hiszen a helybeliek és beköltözöttek között a megfejthetetlen nevűek aránya is közel egyenlő, 9·9, illetve 8·5%. A jövevények között a legnagyobb arányszámban találunk magyarokat Kiséren, ahová, mint már említettük, református alföldi magyarság húzódott be, továbbá Apátiban, Fényszaruban. Viszont a szlávok legnagyobb arányban vannak képviselve az

előbb nagyon elnéptelenedett Dósa, Felsőszentgyörgy, Ladány beköltözőiben. Rendkívül érdekes az a körülmény, hogy azokban a községekben, amelyekben a helybelieknek mondottak között nagyobb arányban irattak össze szlávok, mint pl. Jákóhalmában, Ladányban, a beköltözők között kisebb arányban találjuk őket, s viszont, amely községeknek a helybelijei között csak kisebb arányú a szláv elem, a beköltözők között bőségesebben vannak képviselve, mint pl. Berényben, Felsőszentgyörgyön, Dósán, Mihálytelkén, Alsószentgyörgyön. Ez a körülmény okozza, hogy egy bizonyos mértéken túl nem szlávosodott el a Jászság népe, hanem a két beköltözési periodus egymást kiegyenlítve, nem engedte magasabbra emelkedni a szláv elemeket 10—15%-nál. Az 1699-ben jövevényeknek összeírt lakosság nemzetiségi megoszlása neve alapján a következő arányszámokat adja (%-ban):

Község	Magyar	Szláv	Más és megfejtetlen
Berény	75·1	10·8	13·9
Alsószentgyörgy	69·2	9·6	21·1
Apáti	87·5	6·2	6·3
Árokszállás	84·8	12·1	3·0
Dósa	77·8	22·2	0·0
Felsőszentgyörgy	83·3	16·6	0·0
Fényszaru	85·5	8·8	5·5
Jákóhalma	80·0	10·0	10·0
Kisér	91·7	4·2	4·1
Ladány	83·3	12·5	4·2
Mihálytelek	81·8	9·1	9·1
Jászság	81·5	10,0	8·5

Az összes lakosságnak, tehát helybelieknek és jövevényeknek nemzetiségi, helyesebben származási tekintetben való megoszlása azt mutatja, hogy az előbb említett kiegyenlítettnek látszó szláv beszivárgás általánosságban nem változtatta meg a helybeliek nemzetiségi származásában fennállott arányszámokat. A török hódoltságot közvetlenül követő néhány év alatt a Jászság nemzetiségi képe lényegesebben tehát nem változott a török hódoltság alattihoz képest. Az összes lakosságban ugyanis a származására nézve is magyar elem 82·0%-ot tesz ki, a szláv származású elem pedig 9·0%-ot, tehát alig van valami eltolódás a szlávság javára. Legmagyarabb elemet tartalmazott Kisér (92·2%) a már többször említett körülménynél fogva, legkevesebbet Jákóhalma (72·9%) és Alsószentgyörgy (73·9%).

A *magyar elem* arányszámával azonban nem áll mindenütt fordított arányban a *szláv elem* arányszáma, mert pl. éppen Jákóhalmára nagyobb számban telepedtek be más nemzetiségű, illetve származású lakosok is, így balkániak, máshová pedig németek is. A biztosan kimutatható szláv elem legnagyobb arányban volt képviselve Jákóhalmán kívül (16·2%) Ladány népében (15·1%).

Nagyon helytelen képet adnánk azonban a Jászság 17. századbeli demografiai és főleg nemzetiségi viszonyairól, ha itt akár a törökség idejében, akár utána idegen *nyelvű* népeket is keresnénk. Sehol egyetlen levéltári adatot sem találtam arra vonatkozólag, hogy itt a magyaron kívül más nyelvet is beszéltek volna, amióta az eredeti jászok elmagyarosodtak. Minden bizonnyal már magyarul beszélő idegen eredetű nép szivárgott be ide, vagy azonnal megmagyarosodtak itt, hiszen a Jászság közjogi helyzete kizárta azt, hogy különben részesedhettek volna a közösen bírt földtulajdonban. Erre vall az is, hogy bár az 1699-i összeírás latin keresztneveket ad, ezek között azonban még elvétve sem találunk olyanokat, amelyeket magyar vidékeken nem használtak volna. Ha pedig a zselléreknek

összeírt népet vizsgáljuk, amelyről feltehető, hogy legkésőbbi és a földközösségben még nem részesült jövevények vannak köztük, éppen ezek között aránylag nagyon kevés a szláv eredetű.

Az 1699-ben összeírt összes lakosság nemzetiségi, illetve származása szerinti összetétele a következő képet mutatja (%-ban):

Község	Magyar	Szláv	Más és megfejtetlen
Berény	80·1	8·0	1·18
Alsószentgyörgy	73·9	7·7	18·4
Apáti	84·6	6·4	9·0
Árokszállás	82·0	12·0	6·0
Dósa	74·3	12·8	12·8
Felsőszentgyörgy	84·6	12·8	2·5
Fényszaru	83·3	8·9	7·8
Jákóhalma	72·9	16·2	10·8
Kisér	92·2	4·9	2·9
Ladány	82·5	15·1	2·5
Mihálytelek	85·1	6·4	8·5
Jászság	82·0	9·0	9·1

A Jászság 1699-ben összeírt lakossága kétségtelenül kedvezőbb helyzetben volt e szabad kerületben, mint a vármegyés helyeken élő nép. Ebből arra lehetne következtetni, hogy ez a lakosság teljes egészében törzslakosságává vált volna a Jászság mai népének, s kontinuitását a mai lakosságig követhetjük. Sajnos, a Jászság benépesülése a török kiűzetése után, még mindig nem fejeződött be a török vész elmultával. A kuruc háborúk, majd a Jászság eladása újból és újból felzavarta itt a népet. Újabb ki- és bevándorlások hullámai mennek át a Jászságon is. Az 1705-i, 1715-i, 1720-i összeírásokban, majd az 1745-i redempció alkalmával felfektetett Liber Fundi névsorában megint sok új családdal találkozunk, viszont számos család hiányzik, kihalt, vagy kivándorolt. Mégis a Pentz-féle összeírás módot ad arra, hogy a Jászság mai népében is számszerűen kimutathassuk a török hódoltság idejében már ott helyben lakott elem arányszámát. Ezzel legalább három évszázadra visszamenőleg tudjuk követni egyik legmagyarabb tájunk lakosságának demografiai viszonyait, amire aligha van módunk az ország más vidékén.

A rendkívül becses összeírás sok érdekes adatot tár fel a 17. század demografiai viszonyairól, de valószínűleg sok titkot is takar. A bevallás adatait jól meg kellett gondolnia mindenkinek, mert annak komoly következményei lehettek. Innen van, mint már említettük, az is, hogy olyan feltűnően sok a származási hely megjelölése nélkül összeírt peregrinus. De még nevét is sok ember szükségesnek tartotta eltitkolni. Igy sokan bizonyára új nevet kaptak az összeírás alkalmával. Erre vall az, hogy igen sokan származási helyük nevével vannak felvéve a névsorba, anélkül, hogy nemesek lettek volna. De aránytalanul sok a helynevet viselők száma a helybelieknek mondott lakosságban is. Ezek kétségtelenül szintén beköltözöttek, de talán éppen a legrégebben beköltözöttek rétegét jelentik. A helybelinek összeírtak között a helyneveket viselőkön kívül a nemzetiségek nevét viselők számíthatók még biztosan ilyen legősibb betelepülők közé. Ezért nem lesz érdektelen, ha pl. az aránylag legtöbb helybelit tartalmazó Árokszállás és a legkevesebb helybelit felmutató Apáti lakosságát ebből a szempontból is vizsgálat alá vetjük. Az eredmény a következő.

Az 1699-ben helybelinek összeírt lakosság, nevének származása szerint (%):

Község	Testi tulajdonság	Foglalkozás	Helynév	Keresztnév	Nemzetiség	Más
Árokszállás	15·5	26·1	13·1	4·7	5·9	34·5
Apáti	21·4	21·4	14·3	0·0	7·1	35·7

Kiviláglik ebből, hogy a legrégibb nép-elemben is igen sok a bizonyára más vidékekről beköltözött, még a magyar származásúak között is.

Valószínűleg sok a más tájakról származott elem a foglalkozásukról elnevezettek között is. Legérdekesebb példája ennek a juhászság. Ez minden bizonnyal kóbor népség lehetett, amelyet a Jászság kövér legelői csábítottak ide messze tájakról. Pentz összesen 15 Juhász nevű családot írt össze a Jászságban. Ezek között csupán csak 5 van helybelinek felvéve, 10 pedig jövevénynek. A jövevények között vannak tiszántúliak, korponaiak, tehát valóban messze földről verődtek össze nyájaikkal a szabad jászföldre.

A Kovács néven összeírtak nagyrésze valóban kovács volt.

Összefoglalva az elmondottakat, le kell szögeznünk, hogy *az aránylag még kevésbbé elnéptelenedett Jászságban is valóságos új megszállás ment végbe a török kitakarodása után, de már az ezt megelőző időkben is.* A nép elsősorban a felvidékről özönlött ide. A Jászság közjogi helyzete azonban nem engedte meg, hogy tömegesen települjenek be ide, csak lassú beszivárgással népesült be a táj. A beszivárgók, bár egyik-másik községben már többségben voltak a régi lakossághoz képest, mégis gyorsan beolvadtak a szabad jászok közé, mert csak így lettek tagjaivá a föld közös birtokosságának. *A magyar föld beolvasztó ereje tehát megóvta e tájunkat attól, hogy nemzetiségi területté váljék.* Az 1699-ben még jövevényeknek mondott családokat, sőt a még később jötteket is 1745-ben már ott találhatjuk a Liber Fundi jász redemptusai között, közjogilag is jászokká válva. Ezzel beléptek a táj magyar közösségének kötelékébe, lekötötte őket a magyar föld birtoklása. A jászok mint faj kicserélődtek, felkeveredhettek, de mint nép megmaradtak, mert megtartotta őket a jászföld olyan távoli vidékek népét is egybeolvasztó ereje.

Amint láttuk, 1567-ben csupán csak 752 családja volt a Jászságnak, s ez a szám a hódoltság végéig, 1699-ig 1153-ra emelkedett. *A törökvilág ötnegyed százada alatt tehát itt valamit még szaporodott is a nép száma.* Sajnos azonban, amint láttuk, ez bizony nagyrészt csak a 17. századbeli idegen bevándorlásoknak köszönhető. Hogy maga az ősi lakosság viszont mennyire pusztult, azt az árulja el számszerűleg is, hogy amíg 1567-ben 752 család élt itt, addig 1699-ben csupán csak 519 a helybeli családok száma, pedig már újból szerepelt az összeírásban Fényszaru is, amely még 1567-ben hiányzott. Még inkább súlyosbítja a helyzetet, illetve az ősi családok számát még inkább csökkenti az, hogy amint áttekinttettük, a Pentz-féle összeírásban is már igen sok jövevény lehet a helybelieknek mondott családokban is. Mindezen kiigazítások figyelembevételével érdekes lesz szembeállítani a két összeírás adatait községenkint :

Község	1567-ben összes család	1699-ben helybeli család	1699-ben összes család
Berény	457	223	388
Alsószentgyörgy	16	13	65
Apáti	27	14	78
Ágó	58	—	—
Árokszállás	31	84	150
Boldogszállás	16	—	—
Dósa	12	21	39
Felsőszentgyörgy	11	9	39
Fényszaru	—	78	168
Jákóhalma	7	17	37
Kisér	78	30	102
Ladány	19	16	40
Mihálytelek	9	14	47
Négyszállás	12	—	—

Az összevetés valóban azt mutatja, hogy bőven vannak olyan jász falvak a hódoltság végén, amelyekben kevesebb a helybelinek mondott családok száma, mint volt összesen 1567-ben. Különösen feltűnik Berény, ahol az összes lakosság száma is kevesebb volt a törökvilág végén, mint elején.

A 17. század népmozgalmi mérlege tehát a Jászságban nem annyira számban, mint minőségben szomorú eredménnyel zárul le. Új nép szállt a régi helyébe. A rövidesen bekövetkezett eladatás a jász öntudat szempontjából még nagyobb csapás volt, mert hiszen a kicserélődött nép közjogi kiváltságait is elvesztve, csoda, hogy meg nem semmisült a jász öntudat. A következő néhány évtized volt ebből a szempontból a legkritikusabb a Jászság egész történelme folyamán.

Pentz összeírása után rövidesen szolgaságba került a Jászság népe, 1702-ben eladatván a *Német lovagrendnek*. Úgy látszik, hogy ezzel megint egy jelentékenyebb népmozgalom indult meg itt, mert újból sok idegen kerül be az azelőtt szabad kerületekbe, hiszen a lovagrendnek kétségtelenül érdeke lehetett elősegíteni a föld minél sűrűbb benépesülését.

Erre vall az 1705-i összeírás *(308)*, amelyet katonai és nem gazdasági célokból készítettek és így valószínűleg nem is lehetett egészen pontos. Ebben az 1699-i 1153 családdal szemben már 1532 felnőtt férfit találunk a Jászságban, tehát nem sokkal kevesebb családot, mert a 108 zselléren kívül 1424 gazda és testvér van összeírva 1423 telken, tehát ez ugyanannyi családot is jelent. Ha 1699-ben még jogosan számolhattunk családonkint 6 lelket, úgy még ekkor is ilyen módon kell eljárnunk, s ebben az esetben a Jászság akkori lakosságának számát 9192 lélekre kell becsülnünk, ami az 1699. évi létszámmal szemben olyan rohamos gyarapodást mutat, hogy csak nagy betelepedéssel lehet magyarázatát adni. Az egyes községekben a családok száma a következő volt: Berény 495, Alsószentgyörgy 85, Apáti 153, Árokszállás 219, Dósa 65, Felsőszentgyörgy 48, Fényszaru 155, Jákóhalma 73, Kisér 121, Ladány 64, Mihálytelek 63. Legerősebb beözönlés tehát az 1699-i állapothoz képest Berényben, Dósán, Jákóhalmán, Mihályteleken, Apátiban mutatkozik, míg viszont Fényszaruban, Árokszálláson apadni látszik a népszám. Apátiban ez a nagy népszaporodás érthető, hiszen tudjuk, hogy ez a község csak 1695-ben népesült újra és úgylátszik, hogy ez a folyamat még 1705-ben is tartott, hogy azután rövidesen annyira felduzzadjon itt a népesség, hogy 1719-ben egy nagy kivándorlás következzék be.

1710-ben megint összeírták a Jászság népét. Ezt az összeírást már a birtokos Német lovagrend hajtatta végre *(377)*. A népességben külön vették fel a kisbirtokosokat és házas zselléreket, külön a zselléreket, az asszonyokat és özvegyeket és külön a 15 évnél idősebb gyermekeket. Ezek alapján ismét módunkban van az akkori igen erős népmozgalomról képet adnunk. Megfelelő számítások azt mutatják, hogy ekkor csak 1315 család lett volna a Jászságban, ami az 1705-i 1532 családdal szemben némi apadást mutat. Pedig az összeírás aligha tévedhetett, hiszen ekkor már ugyancsak rajta volt a birtokos lovagrend, hogy a megvásárolt Jászságból hasznot húzzon, tehát aligha maradt ki valaki a jegyzékből. Viszont elvándorlásról sem tudunk még ebben az időben, hiszen az első kitelepülés csak 1719-ben indult meg Apátiból Kunszentmártonba. Igy azt kell feltennünk, hogy ekkor kezdték nagyobb számban kiadni a törökvilágban valóban nagy számú szökött jobbágyot. De a kuruc háborúk is kétségtelenül befolyással voltak a népszám csökkenésére. Mert az apadás kétségtelenül megvan, különösen egyes községekben, amint az alábbi összehasonlításból kitűnik:

Község	Családok száma: 1699	1705	1710	1713
Berény	388	495	362	708
Alsószentgyörgy	65	85	51	61
Apáti	78	153	151	199
Árokszállás	150	219	171	115
Dósa	39	65	54	39
Felsőszentgyörgy	39	48	30	46
Fényszaru	168	155	229	130
Jákóhalma	37	73	80	46
Kisér	102	121	78	111
Ladány	40	64	68	50
Mihálytelek	47	63	41	45
Összesen ..	1153	1441	1315	1550

Feltűnő Berény lakosságának nagy csökkenése, ami egészen érthetetlen, mert nem a zsellérek, hanem a birtokos gazdák száma apadt meg e városban, míg a zselléreké növekedett. Ugyanezt a jelenséget árulja el az összeírás Árokszállásról is, valamint Felsőszentgyörgyről is. Pedig mindkét esetben nem a telkek, hanem az adózó személyek száma van feljegyezve. Ez az erős néphullámzás valóban arra vall, hogy minden mozgóban volt itt a török után és a kuruc háborúk alatt, hiszen tudjuk, hogy egyes jász községek el is menekültek az utóbbi időben, pl. Alsószentgyörgy népe 1705 és 1706-ban futott el a németek elől és csak 1709-ben tért vissza. Azután meg azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy éppen 1709-ben igen erős pestis és kolerajárvány dühöngött a Jászságban is. Csupán Dósán 425 haláleset volt 1709-ben *(47* — 232.).

Az 1710-i összeírás adatait ellenőrizhetjük különben a csakhamar, már 1713-ban megismételt második lovagrendi összeírással *(378)*. Ez már újból népszaporodást mutat ki, mert alapján 1550-re tehetjük a jászsági családok számát. Rendkívül feltűnő ebben, hogy határozott városba-tódulás mutatkozik. Berény lakosságának rendkívüli felszaporodása, nemkülönben a szintén városszámba menő Apáti és Kisér népszámának jelentékeny emelkedése szintén erre mutat. Ezzel szemben a kisebb falvak lakosságának száma apadt. Kétségtelen, hogy az összeírásokban lehettek kisebb hibák, meg azután adóösszeírások lévén, az egyáltalán nem adózó legszegényebb elemek hiányzanak, de ekkora nagy eltérések a valóságtól mégsem csúszhattak be. Tehát bizonyosra vehetjük, hogy valóban ideoda hullámzott ekkor a jászföldön a nép.

A kimutatásban feljegyzetteknél kisebb számú semmiesetre sem lehetett ekkor a nép a Jászságban. De hogy nagyobb volt úgy 1710, mint 1713-ban, azt okunk van feltételezni. Két hibaforrásunk ugyanis kétségtelenül van. Az egyik az, hogy bár a zselléreket is összeírták ekkor, mert a «*dienstbothen*» rovat alatt kétségtelenül ők szerepelnek, mégis sok teljesen nincstelen, nem adózó maradhatott ki, meg azok is, akiknek sikerült magukat kivonni az adóösszeírásból. A másik hiba abban rejtőzhetik, hogy számításaim úgy készültek, hogy a gazdák és zsellérek számához az asszonyok és özvegyek számából csupán annyit adtam hozzá mint családot, amennyit a gazdák és az asszonyok száma különbsége mutat, vagyis csak ennyi özvegy asszony családját vettem fel, holott több is lehetett, mert hiszen voltak özvegy férfiak is.

Az így kapott 1550 családból most megkísérelhetjük kiszámítani 1713-ban a lakosság lélekszámát. Nehéz eldönteni, hogy hány lélekkel lehet ebben az időben számolni a családokat. Mivel azonban az 1715-ös országos összeírás alapján ekkor még általában 6 lélekkel számolnak egy-egy családban, kénytelen vagyok magam

is ezt a módszert alkalmazni. Igy 9300 lakost lehetne kimutatni. *Kele* szintén végzett ilyen számításokat a Jászság lakosságán ugyanezen összeírás alapján és csak 3062 lelket hozott ki *(71 — 81)*. Ez feltétlenül nagyon hibás számítás, mert ő nem vette észre, hogy a 15 éven aluli gyermekek nincsenek felvéve, s így a gazdák, zsellérek, asszonyok, özvegyek és 15 éven felüli gyermekek számának egyszerű összeadásával hozta ki a fenti alacsony számot. Igaz, hogy feltűnő kevés a gyermekek száma ebben az időben a Jászság népében. Átlag 3—4 családnak van csak egy 15 éven felüli gyermeke, 1550 családnak összesen csupán 407 felnőtt gyermeke. Igy tehát talán a családonkint feltételezett 6 lélek magas szorzószámnak bizonyul. De ha csak négy taggal vesszük is a családokat, akkor is magasabb lélekszámot kapunk mint Kele, mert ebben az esetben legalább 6200 lakosnak kellett lenni a jászföldön a 11 községben. Valószínűleg családonkint csak 5 személy számbavétele jogosult, annak ellenére is, hogy feltűnő kevésszámúak a 15 éven felüliek az összeírásban. Ez ugyanis csak valami ismeretlen ok miatt lehet ilyen alacsony, valami hibaforrásnak kell lennie benne, hiszen az 1710-i 1491 felnőtt gyermekkel szemben 1713-ban csak 407 van összeírva, ami semmiképen sem felelhet meg a valóságnak. Kele, amikor kifelejti az össze nem írt 15 éven aluliakat számításba venni, egyúttal azt sem veszi észre, hogy túlságosan alacsony a felnőtt gyermekek száma is az összeírásban. Egészen valószerűnek látszik tehát, hogy mint fentebb tettük, legalább 6200 léleknek vegyük ekkor a jászsági nép lélekszámát, legfeljebb pedig 9300-nak.

1715-ben országosan összeírták a népet, így a jászsági falvak lakosságát is *(309)*. Az összeírás névszerinti és így nagyon becses adatokat tartalmazna, ha egyrészt megbízható volna ; de tudjuk, hogy nem volt az, éppen ezért kelett 1720-ban megismételni. Másrészt előző összeírásainkkal csak nehezen vethető egybe, mert hiszen csak a gazdákra terjedt ki, de a Jászságban a zselléreket nem vette figyelembe. Ezért nagyon nehéz belőle a lakosság teljes számára vonni következtetéseket és a népmozgalomra is csupán úgy ad felvilágosítást, ha az előző összeírásoknak csak gazda-családjaival vetjük egybe. A gazdák száma így alakul a két közeli összeírásban :

Község	1713	1715	Község	1713	1715
Berény	565	298	Alsószentgyörgy	50	29
Apáti	97	109	Árokszállás	83	106
Dósa	26	26	Felsőszentgyörgy	31	22
Fényszaru	91	104	Jákóhalma	29	31
Kisér	75	68	Ladány	31	15
Mihálytelek	24	25			

Bármennyi hibaforrás lehet mindkét összeírásban, mégis le lehet szögeznünk azt a kétségtelen tényt, hogy *valóban igen erősen mozgott, hullámzott még a nép ebben az időben is a jászföldön.* A teljesen elnéptelenedett Kunság vonzotta már a jászföld megmaradt lakosságát is, hiszen oda akkor is szabadon vonulhattak le a jászsági bevándorlók, amikor még kiváltságaik érintetlenek voltak, míg most egyazon birtokos rend kezében lévén az egykor szabad három kerület, ennek a betelepedésnek még kevesebb akadálya lehetett. Viszont a birtokos rend kétségtelenül azon volt, hogy mindenki betelepedhessen a jászföldre, aki a Felvidékről be akart oda telepedni. *A török alatt elnéptelenedett Alföld török utáni nagy népmozgalma idejét élte ekkor a Jászság is.* Egyik-másik községben időnkint felduzzadt a lakosság, kétségtelenül betelepedés következtében, azután megint leapadt, mert talán továbbállanak az előző települők, vagy az ősi lakosság megy ki más kerületbeli községbe, illetve többnyire csak pusztára. Ha ezekből az összeírásokból

ezeket a mozgalmakat nem is tudjuk minden esetben számszerűleg megállapítani, arra mégis alkalmasak, hogy magát a folyamatot megfigyeljük bennük. Azt mégis kár volna feltételezni, hogy pl. Berény gazdáinak száma két év alatt csaknem a felére esett volna, valószínűbb, hogy a jász gazdák megunva a sok összeírást, amely nekik semmi jót sem hozhatott, ügyesen megbujtak előle, ami Berény sok zsellére között nem is lehetett lehetetlenség.

Különösen nyugtalannak látszik a Jászság népe 1718—19 körül. Egészen seregesen mennek ki a jászföldről. Hogy mi lehetett ennek az oka, nem tudni, de megemlíthetjük, hogy talán éppen a szolgasorba süllyedés. A lovagrendi megbizottak éppen Berényben székeltek és így valószínű, hogy a Kunságok kevésbbé szemelőttinek tűntek fel a jászok előtt. Ezekkel a kitelepülésekkel még külön kell majd foglalkoznunk, de már most megemlíthetjük, hogy lényegesen más volt ez a népmozgalom, mint a törökvilág vészei közötti ide-odamenekülés. Ez *letelepülési* mozgalom volt, s iránya is más volt, mint a 16—17. századokbeli menekületeknek: akkor főleg északnak húzódott a nép, most meg éppen ebbe az irányba mennek legkevesebben. Akkor az erdős vidék, most az alföldi lápos, mocsaras rétségek világa csalogatta a jászokat. Már előzetesen is érdemes megemlíteni, hogy csupán csak 1719-ben 103 család költözött el a Jászságból. Ez némiképen hitelesebbé teszi az előző két összeírásban mutatkozó nagy népszám-ingadozásokat. A nagy kiköltözködés mellett kétségtelenül volt azonban betelepedés is. Igy pl. egyesek szerint Turkevéről települt Kisér lakosságának egy része *(71* — 337). Ez lehetséges, de ha így van, ez 1699—1720 között történhetett, mert 1699-ben még nem találunk a Pentz-féle jegyzékben turkeveieket, viszont 1715—1720 között erősen emelkedett Kisér lakossága. Kisér egyébként is főleg csak a Kunságból népesedhetett, hiszen Kisérre könnyebben telepedhettek be református kunok, mint katolikus jászok.

Mégis hitelesebbnek kell tartanunk az 1720-ban megismételt országos összeírás adatait *(310)*. Bár ez is csak a gazdákat vette fel, és csak Berényben mutatta ki a zselléreket s így az összes lakosság számának pontos megállapítására nem alkalmas, mégis legalább figyelemmel kísérhetjük benne ennek az állandóbb lakosságnak hullámzását. *Acsády (128)* rámutat arra, hogy az 1715-i összeírásban a legszegényebbeken kívül megvan az egész polgári, úrbéres és városi népesség, míg 1720-ban a szegénység egy tetemes része kimaradt, viszont a kiváltságosak egy jelentékeny rétege belekerült. Tehát e két összeírás lényegesen más elvek szerint készült. Viszont a Jászságban ez az eltérés aránylag kicsi az eléggé homogén társadalom következtében és csupán az áll fent, hogy amíg a községekben a zsellérek mindkét ízben kimaradtak, ezek Berényben 1720-ban felvétettek és összeirattak; mindkét alkalommal a nemesek is minden községben. Ez az 1715-i összeírással összevetve a következő számú gazda-családokat mutatja ki (mindenütt a gazdákhoz adtuk a nemeseket is):

Község	1715	1720	Község	1715	1720
Berény	298	565	Alsószentgyörgy	29	59
Apáti	109	182	Árokszállás	106	139
Dósa	26	32	Felsőszentgyörgy	22	34
Fényszaru	104	116	Jákóhalma	31	62
Kisér	68	83	Ladány	15	38
Mihálytelek	25	40			

Ha 1715-ben sokan hiányoztak is az összeíró bizottság előtt, s jóllehet, mint láttuk, közben nagy elköltözések folytak is, mégis kétségtelen, hogy 1720-ra már erősen kezdett a Jászság néppel megtelni. Immár 1350 családban, ha a nincstelenek

nincsenek is benne, valamint hiányzanak a papok, tanítók is, mégis legalább 8100 léleknek kellett lennie a Jászságban csak a módosabb családokban. De ezeken kívül voltak még helyenkint cigányok is, akiket szintén nem írtak össze.

Bár a zsellérek számát sem 1715, sem 1720-ból nem ismerjük, *Acsády* mégis megkíséreli *(128)* kiszámítani 1720-ban a családok, illetve háztartások és ebből a lakosság pontos lélekszámát is. Módszere országos viszonylatban az, hogy az 1720-ban összeírt adóköteles háztartásokhoz hozzáadja a kihagyott, de viszont 1715-ben összeírt zselléreket, majd a szintén kihagyott papokat, tanítókat. (A jászok közül azok azonban, akiknek nemességük volt, fel vannak véve az 1720-i összeírásba.) Igy hoz ki az összeírt 1429 háztartás helyett 2144 háztartást, amihez hozzáad még 19 papi és tanító személyt. Eljárása kétségtelenül téves és igen magas háztartás-számot hoz ki. Mivel a Jászságban 1715-ben sem írták össze a zselléreket, nem tudni, honnan pótolta e számot, ami nála 715 zsellérre rúgna. Ez a szám kétségtelenül igen magas, hiszen annyit jelentene, hogy a birtokosok száma 50%-ának felelne meg a zsellérek száma. Ennyi zsellér pedig nem lehetett, egyrészt azért, mert az 1429 családban már benne van Berény 79 zsellér családja is, ami talán elkerülte figyelmét, de ha az utolsó 1713-i összeírást nézzük, amelyben még a zsellérek benne szerepeltek, ott is a gazdák száma 23%-ának felel meg csupán a zsellér-családok aránya. De még Berény 1720-i összeírását vizsgálva is azt kapjuk, hogy az 540 gazdához képest az összeírt 79 zsellér csak 15%-ot tesz ki, már pedig a falvakban aligha lehetett nagyobb arányú a zsellérek száma a gazdákéhoz képest, mint Berényben. Nem tudni, milyen alapon hozta ki a papok, tanítók 19 számát, holott a 11 községben legalább 22, de tekintve, hogy Berényben zárda is volt és reformátusok is voltak, még nagyobb lehetett e szám. Igy hozta ki a háztartások számára a 2144-et, amit azután családonkint 6 lélekkel véve, kapta a lakosság lélekszámának 12.883-at.

Ha azonban közelebb akarunk jutni a valósághoz, helyesebb lesz a gazdák számának legföljebb 20%-ában megállapítani a zsellérek arányát, s így kapva 270 zsellér családot, hozzáadva ezekhez az 1298 gazda, 52 nemes családot és legalább 12 tanító családot, kapunk összesen 1632 háztartást, ami 6 lélekkel számolva kiad 9.792 lelket, amihez még kb. 18 papi személyt is hozzá kell számolni, vagyis végeredményben *legföljebb 9.810 lehetett 1720-ban a Jászságban a lélekszám.*

Az 1720-i összeírást az 1699-i Pentz-féle névjegyzékkel összevetve, szinte megdöbbentő képét kapjuk annak a rendkívül erős népmozgalomnak, amely a 18. század első évtizedében itt végbement. 1720-ban nem találunk meg számos olyan nemzetséget az egyes falvakban, amelyek még 1699-ben ott éltek. Hogy hová lettek ezek a nagyrészben már 1699-ben odavalósinak mondott nemzetségek, nem tudható. Egy részük talán csak egy másik jász községben élt 1720-ban, más részük meg talán azért is hiányzik a névjegyzékből, mert esetleg lecsúszott a zsellérek sorába, de bizony nagy részük más jász községben sem volt feltalálható. Egy részük a redempció idején ismét megjelent az eredeti községében, mégis túlnyomó részük örökre elvonult a Jászságból. *Ennek a nagy kihurcolkodási mozgalomnak kétségtelenül legjelentékenyebb mozgató ereje az eladatással járó sors-romlás volt.* De nézzük, hogy mely községekből milyen arányban hiányzanak 1720-ban az ott 1699-ben még összeírt nemzetségek. (Megjegyzendő, hogy sok hibaforrása lehet e jegyzékünknek, mert hiszen csak azonos nevek alapján dolgozhattunk, amiben a Kis, Nagy, Kovács-féle köznevek erősen zavartak.)

Község	Nemzetségek száma 1699-ben	1720-ban hiányzik az 1699-ikiekből
Berény	241	121 (50·2%)
Alsószentgyörgy	51	35 (68·6%)
Apáti	64	36 (56·2%—)
Árokszállás	88	59 (67·0%)
Dósa	28	17 (60·7%)
Felsőszentgyörgy	32	22 (68·7%)
Fényszaru	106	69 (65·1%)
Jákóhalma	31	16 (51·6%)
Kisér	67	46 (68 6%)
Ladány	30	19 (63·6%)
Mihálytelek	40	25 (62·5%)

Minden hibaforrása mellett is beszédes bizonysága ez annak, hogy mi ment itt végbe ezekben az időkben, hiszen alig van olyan község, ahol az 1699-i népnek csak legalább 50%-a is helyben maradt volna két évtized alatt, vagy legalább is ne csúszott volna le az összeírásra sem érdemesített, mert földhözragadt, nem adózók sorába.

De talán arra is gondolhatnánk, hogy az 1699-ben jött-menteknek jelzettek távoztak csupán és az odavalósiak helybenmaradtak. Sajnos, nem így van, hanem a legrégibb nemzetségek közül is sok hiányzik. Csupán csak az aránylag még jobb viszonyokat feltüntető Jákóhalmát vegyük szemügyre, hogy erről meggyőződjünk: itt 16 eltávozott nemzetségből 8 volt helybelinek mondott 1699-ben.

Az 1720-i összeírás névszerinti volt. Éppen ezért nagyon becses abból a szempontból is, hogy az 1699-i Pentz-féle összeírással együtt megállapítható belőle, hogy vajjon a redemptusok közé mennyi olyan régibb család jött be, akik már legalább 1699-ben, vagy 1720-ban a jászföldön laktak és mennyi az egészen friss jövevény közöttük.

Ha a zsellérek és nincstelenek ki is maradtak 1720-ban, ez csak statisztikai szempontból veszteségünk, de abból a szempontból, hogy a redempcióban újjáalakuló jász nép, az *új jászok* honnan kerültek ki, milyen az összetételük, ez a hiány semmit sem jelent.

A török kiverésétől 1745-ig, a redempcióig tulajdonképen nem is beszélhetünk jász népről. Az ősi jászok maradékai ha meg is voltak még itt, jász voltuk közjogi értelemben már elveszett az eladatással. Abban a nagy kavarodásban jövő-menő népség pedig, amely áthullámzott e földön is, új elhelyezkedést keresve az Alföld új benépesedési folyamatában, valóban nem volt jász, még közjogilag sem, hiszen odavoltak a jász kiváltságok; legföljebb nem voltak olyan rendű szolgák, mint a vármegyés helyek jobbágyai. De nem váltak jászokká *öntudatukban* sem, nem gyökerezhettek bele ebbe az egykor szabad földbe. Átvonulásuk rövid tartama alatt a környezethatás sem hagyhatott rajtuk mélyebb nyomokat. *A jász nép fajilag meghalt a török alatt, mint közjogi és tájfogalom pedig elhalványult az eladatás szomorú idejében.*

«Új-jász» népnek kellett itt megszületnie új közjogi helyzetből és új környezethatásokból és ennek az új nép-alakulásnak már csak egyetlen hatótényezője volt: a még ki nem halt történelmi öntudat, az egykori kiváltságok, az egykori szabadság emlékezete, a föld egykori birtoklásának tudata. Ezt adta át a maradék nép mindenkor az újonnan jövőknek. És ebből megszületett a redempció új jász népe. *A redempció történelmi ténye rendkívüli erejű népkialakító ténnyé vált:* most már csak az mondhatta magát ezután jásznak, aki azzá tette magát a földváltásban való részvételével. *Többé nem azon múlt jász-voltuk, hogy ki volt itt régen a jászföldön, hanem hogy ki váltott földet.* Ha a redempció meg nem történt volna, végleg elhalt volna a jász nép

Jászberény redemptusai 1745-ben.
(A Liber Fundi alapján.)

(1699-ben h = helybeli, n = nemes; + = mint helybenlakót 1690-ben, 1720-ban összeírták, — = 1699 nincs az összeírásban, vagy nem helybeli, 1720-ban nincs az összeírásban.

1699		1720	Család	1699		1720	Család	1699		1720	Család
+	h	—	Ács	+	—	+	Csák (5)	+	h	+	Gyapay (2)
—	—	—	Ágoston	+	—	+	Csákó (2)	—	—	—	Gyöngyösi
—	—	+	Almási	+	—	—	Csányi (2)	—	—	+	Győrffy
—	—	—	Andrási	—	—	+	Cseh (2)	—	—	—	Habenciusz
—	—	—	Antali	—	—	—	Cserány	—	—	+	Hagyó (2)
—	—	—	Anwander (2)	—	—	—	Cserépi	+	h	+	Hájos (5)
—	—	—	Aranyosi	—	—	+	Csernus	+	h	—	Halasi
—	—	—	Árva	+	—	—	Cserta	—	—	+	Hallgath
—	—	—	Atabér	—	—	—	Csikmérő (3)	—	—	—	Hallner (2)
—	—	—	Atárs	—	—	+	Csillik (3)	—	—	—	Halmay
+	h	+	Bacsa (3)	+	h	+	Csizmadia (2)	—	—	—	Hamar (2)
—	—	—	Bacska	—	—	—	Csorba	—	—	—	Harangi
+	h	—	Bagoly (5)	—	—	+	Csordás (4)	—	—	—	Haringai
—	—	—	Bágyi	+	—	+	Czigány	+	h	+	Hartyány
—	—	+	Bakki	—	—	—	Czikora	—	—	+	Hasznos
+	h	+	Bakty (4)	—	—	+	Dalmadi	—	—	—	Hegedüs (3)
—	—	+	Balla (3)	—	—	—	Demeg	+	h	+	Hegesi
+	h	+	Balogh (9)	—	—	—	Demcser	+	h	+	Héja (2)
—	—	—	Baloka (3)	—	—	+	Demien	—	—	—	Hereny
—	—	—	Baran (2)	—	—	—	Demkó	—	—	+	Herkules
+	h	—	Bárány	+	h	+	Dessy	—	—	—	Homoky
+	h	+	Baranyi (7)	—	—	+	Dettki (3)	—	—	—	Hordós
+	h	+	Baráth (5)	—	—	—	Dobó	+	—	+	Horti (3)
—	—	—	Barja	—	—	—	Dohándi	+	h	+	Horváth (7)
—	—	+	Bárkányi (2)	—	—	—	Domány	—	—	—	Hudra (2)
+	—	+	Barna	—	—	—	Dorok	—	—	+	Hunthy
+	h	+	Bartha (3)	+	h	+	Durucz	—	—	+	Ilés
+	h	—	Barthal (3)	—	—	—	Dvorniczky	—	—	—	Ilovai (2)
—	—	—	Bassa	—	—	—	Elefánti	—	—	+	Iványi (2)
—	—	+	Bátky	—	—	+	Erdős	—	—	—	Jaczmiczky
—	—	—	Bazsa (2)	+	h	+	Erős (2)	—	—	—	Jakus
—	—	+	Bazsó	+	h	+	Fábián	—	—	+	Járomy
—	—	+	Bellér	—	—	+	Farkas (2)	—	—	—	Jekket
—	—	—	Bende	+	—	—	Fazekas	+	h	—	Johai
+	h	+	Benkó	—	—	—	Fecske (2)	+	h	+	Juhász (7)
—	—	+	Berec	—	—	—	Fekcse (2)	—	—	—	Kádas
—	—	—	Berencz	—	—	+	Feke	+	h	+	Kakó (2)
—	—	—	Besenyei	—	—	+	Ferencz	+	h	+	Kálai (3)
+	—	—	Besze	—	—	—	Fózer	+	h	+	Kalla (3)
+	h	—	Beszteri (2)	—	—	—	Földi	—	—	—	Kalotsai (2)
—	—	+	Biró	+	h	+	Franyó	—	—	—	Kántor
—	—	+	Boda (3)	—	—	—	Friedwalszky	—	—	—	Káposztás
—	—	+	Bodi (2)	—	—	—	Fürdős	+	—	+	Karman (2)
+	—	+	Bodor	+	h	+	Gáll (4)	+	h	+	Kasnya
—	—	—	Bogyi	+	—	+	Gállai	+	h	+	Katona (4)
—	—	—	Bojtos	—	—	+	Garamy	—	—	—	Katlan
+	—	+	Bokor (2)	—	—	—	Gergely	—	—	+	Kazy (3)
—	—	—	Bolemány	—	—	—	Gergi	+	h	+	Kemenczey
—	—	+	Borbély (3)	—	—	—	Gerőss (3)	—	—	+	Kenderesi
—	—	—	Bori	—	—	—	Godo (2)	—	—	+	Kesik
+	h	—	Borics	—	—	+	Gombos (2)	—	—	—	Király (2)
—	—	+	Borju	—	—	—	Gomolya	+	h	+	Kiss (22)
+	—	+	Bosó (2)	—	—	—	Gondos		—	+	Kocsis (5)
+	h	+	Bozoky (2)	—	—	—	Gordos	+	—	+	Kocza
—	—	—	Bucs	—	—	—	Gossi	+	h	+	Koháry (3)
+	—	+	Bugyi (2)	—	—	+	Gughy (2)	+	h	+	Koncsik (3)
—	—	—	Bungyi	—	—	+	Gulyás (7)	—	—	+	Koncz

1699		1720	Család	1699		1720	Család	1699		1720	Család
+	h	–	Konkely	–	–	–	Pallag	–	–	+	Szadváry
+	h	+	Kónya (2)	–	–	+	Pálinkás	+	h	+	Szajka
–	–	–	Kotán	+	h	+	Palota (2)	–	–	–	Szalóky (2)
+	h	+	Kovács (31)	+	h	+	Panyik (3)	–	–	–	Szanudár
–	–	–	Kövér (6)	+	–	+	Pap (8)	+	h	+	Szappanos (3)
–	–	–	Kucza	–	–	–	Parthy	+	–	+	Szarvas (6)
+	h	+	Kuczora	+	h	+	Pataky (2)	–	–	–	Szaszkó
–	–	–	Kukoricza (2)	–	–	–	Pecsenyánszky	–	–	+	Szatmári (2)
+	h	–	Kun	–	–	–	Peregi	–	–	–	Szele (2)
–	–	+	Kurdis	+	h	+	Pernyesz (3)	+	h	+	Szerecseny
–	–	–	Kusza	–	–	+	Pesty (2)	–	–	–	Szijjazó
–	–	–	Kuthy	–	–	+	Pete	–	–	–	Szikra
–	–	–	Kürthy	–	–	–	Peti (2)	+	–	+	Szikszay
–	–	+	Laboda	–	–	+	Pető (4)	–	–	–	Szokoly
–	–	–	Lagzi	–	–	–	Petráska	+	h	+	Szórád
+	–	+	Lakatos (5)	+	–	+	Pintér (2)	–	–	–	Szöghy
+	h	–	Lakó	–	–	–	Pitsák	–	–	+	Szőke
+	h	+	Lantos	+	–	–	Pócs (3)	–	–	–	Szöllősi
+	h	–	László (2)	–	–	–	Podraczky	–	–	–	Szőrös
–	–	–	Latczy	–	–	–	Ponyi (2)	+	h	+	Szűcs (9)
+	–	–	Lengyel (4)	–	–	–	Porhajas	–	–	–	Tábori
–	–	–	Ludányi	–	–	+	Posonyi (2)	–	–	+	Taczman (3)
–	–	–	Lukács	–	–	–	Potnik	+	h	+	Takács (3)
–	–	+	Magh (4)	–	–	–	Potyér	+	h	+	Takó
–	–	–	Magócsy	–	–	–	Praszán	–	–	–	Tarjányi
–	–	+	Magyar	–	–	–	Pribélyi	–	–	–	Tasi (2)
–	–	+	Makláry	–	–	–	Prónay	–	–	+	Táska (2)
–	–	–	Malig	–	–	+	Puskás	+	–	–	Telek (3)
–	–	–	Mányi	–	–	+	Putton	+	h	–	Terényi (3)
–	–	+	Masók	–	–	+	Rácz (3)	–	–	–	Titli
–	–	–	Máthé	–	–	–	Rajna	–	–	–	Tóásó
–	–	+	Matyó	–	–	+	Rékássy (2)	+	h	+	Torma (2)
+	–	+	Medve (2)	–	–	–	Rendek	+	h	+	Tóth (15)
+	h	+	Mészáros (6)	+	h	+	Rigó (5)	–	–	–	Tronfos
–	–	–	Mező	–	–	–	Rotska	–	–	–	Tukova (2)
+	h	+	Mihály	–	–	–	Rózsa	–	–	–	Turay (2)
+	h	+	Mizsey (9)	–	–	+	Sáfrány (2)	+	–	+	Turi (2)
–	–	–	Moczó (2)	+	h	+	Sándor (3)	+	h	–	Vadkerti
–	–	–	Mokry	–	–	+	Sánta (5)	+	h	+	Váczy (2)
+	h	+	Molnár (19)	+	h	+	Sápy (5)	+	h	+	Vágó (2)
+	h	+	Mora	–	–	+	Sárközy (2)	–	–	+	Vajda
–	–	–	Mudrák	+	h	+	Sas (3)	–	–	–	Valkay
+	h	+	Muhoray (2)	–	–	+	Selyem	–	–	+	Vanya
+	h	+	Nagy (31)	–	–	–	Semnitzky	+	h	+	Varga (13)
+	–	+	Németh (4)	–	–	–	Serke (2)	–	–	–	Varsi (2)
–	–	+	Nyiri (3)	–	–	–	Scola (2)	–	–	–	Vaskó
–	–	–	Nyitray	–	–	+	Siha	–	–	+	Vass (4)
–	–	+	Oláh (4)	–	–	+	Sinka	–	–	–	Velkey (3)
–	–	+	Oroszy	–	–	–	Sipa	+	h	+	Veres (7)
+	h	+	Ország	+	h	–	Sipos (4)	–	–	–	Versegi (2)
+	h	+	Osgyán (3)	+	h	+	Sisa	–	–	+	Vidra (2)
–	–	–	Ossik	–	–	+	Somlay	+	–	–	Virág
–	–	–	Ozorócky (3)	–	–	+	Somody	+	–	+	Völgyi (2)
–	–	–	Ötvös	–	–	+	Soós (3)	–	–	–	Vörös
–	–	–	Ördögh (2)	+	h	+	Suba	–	–	–	Zámbori
–	–	–	Ősz	–	–	–	Sülyi	–	–	–	Zseli
–	–	+	Pál	+	h	+	Szabó (27)	–	–	+	Zsótér (3)

Alszószentgyörgy redemptusai 1745-ben.

1699		1720	Család	1699		1720	Család	1699		1720	Család
–	–	+	Ádám	–	–	–	Halla (2)	–	–	–	Pásztor
–	–	+	Andrási	–	–	+	Halmai (3)	–	–	–	Péntek (2)
–	–	–	Bajzáth	+	–	+	Hamar (2)	–	–	–	Pintér
–	–	–	Bali	–	–	+	Horváth (2)	–	–	–	Povették
–	–	+	Balog	–	–	–	Iglódi	–	–	–	Repcze
–	–	–	Baranyi	+	–	–	Juhász (2)	–	–	+	Rigó
+	h	+	Bathó (2)	–	–	–	Kakó	–	–	–	Serfőző
–	–	–	Bálint	–	–	+	Kalmár (2)	–	–	–	Sike
–	–	–	Berec (2)	–	–	–	Káposztás	–	–	+	Simon
–	–	+	Berényi	–	–	+	Kátai	–	–	–	Sinka
+	–	+	Bertalan	+	–	+	Ketskés (2)	–	–	–	Sipos
–	–	–	Bojta	–	–	–	Kis (2)	+	h	+	Szabó (3)
–	–	–	Bugyi	–	–	–	Kókai	–	–	+	Szarvák (2)
–	–	–	Cservena	–	–	–	Komáromi	–	–	–	Szőke
–	–	–	Csintalan	–	–	–	Kondás	–	–	–	Szűrös
+	–	+	Csonka	+	–	–	Kormos	–	–	–	Takács
–	–	–	Csuri	–	–	+	Kovács (2)	+	–	+	Tóth (13)
–	–	+	Czakó (2)	+	–	–	Lajkó	–	–	+	Törőcsik (4)
–	–	–	Eörsi	–	–	–	Lengyel	+	–	–	Tőzsér
–	–	–	Erdélyi	–	–	–	Mancsi	–	–	–	Tugyi
–	–	+	Eszes	–	–	–	Markó	–	–	+	Vadkerti
–	–	–	Farkas	–	–	–	Márkus	–	–	+	Varga
–	–	–	Fehér	–	–	–	Mátsai	+	–	–	Vasas
+	–	+	Fejes	+	h	+	Nagy (5)	+	–	+	Veres (2)
–	–	–	Fekete (2)	–	–	–	Orbány (2)	+	h	+	Vigh
–	–	–	Gajdos	–	–	+	Pákai	+	–	–	Vizi (4)
–	–	–	Gondos	–	–	–	Pallagi (2)	–	–	+	Zsigri
–	–	–	Halasi	–	–	+	Papp (3)				

Apáti redemptusai 1745-ben.

–	–	–	Ádány (2)	–	–	+	Csató	+	h	+	Gyenes
–	–	–	Anderkó	–	–	–	Császár	–	–	+	Győri
+	–	+	Antal (3)	–	–	+	Cseh	–	–	–	Holló
–	–	+	Bagi (5)	–	–	–	Csipi	+	–	–	Horváth (5)
–	–	–	Bajusz	–	–	+	Csőke (2)	–	–	–	Hubay (2)
+	–	+	Balajthy	–	–	+	Csuka	–	–	–	Illés
–	–	–	Balla	–	–	–	Csutó	–	–	–	Ivanics (2)
–	–	–	Balta (2)	–	–	+	Deák	+	–	–	Jancsó (2)
–	–	–	Bathó	–	–	–	Deli (3)	–	–	–	Járvás (2)
–	–	–	Bárdos	–	–	–	Demény (3)	–	–	+	Jász (2)
–	–	–	Bene	–	–	–	Dobozi	+	h	+	Juhász (2)
–	–	–	Berente	–	–	+	Donka (2)	–	–	–	Kakuk
–	–	+	Berdó (2)	+	–	+	Dósa (3)	–	–	–	Kálmán (2)
–	–	–	Berki	+	n	+	Farkas (4)	–	–	–	Kaslik (3)
–	–	–	Béres	+	–	+	Fekete	–	–	–	Kele
–	–	–	Birkás (4)	–	–	+	Fodor (3)	–	–	–	Kelemen
–	–	+	Bodi (2)	–	–	–	Füzér	–	–	–	Kemenczey
–	–	–	Boglyos	–	–	–	Gácsi	–	–	–	Király (3)
+	n	+	Borbás (8)	–	–	–	Gajdosi	+	–	+	Kiss (11)
–	–	–	Borbély	–	–	–	Gáll (2)	–	–	–	Koczka
–	–	–	Boros	–	–	–	Gáspár	–	–	+	Koós
–	–	+	Borzák	–	–	–	Gecse	–	–	–	Kocsis
–	–	–	Böjti (2)	–	–	+	Gecző (4)	–	–	+	Kökényessy
–	–	+	Budai (7)	–	–	–	Gór	–	–	–	Lados
–	–	–	Bugyi (2)	–	–	–	Gojsza	–	–	–	László
–	–	–	Busay	+	–	–	Gonda	–	–	+	Léki
–	–	–	Csabai	–	–	–	Gömöry	–	–	–	Lengyel
–	–	–	Csaplár	+	h	+	Gulyás (3)	–	–	–	Lóczi

1699		1720	Család	1699		1720	Család	1699		1720	Család
–	–	–	Mag	–	–	–	Petre	–	–	+	Szabó (2)
–	–	+	Makay	–	–	–	Pintér	–	–	+	Szabari (2)
+	n	+	Makó (2)	–	–	–	Pócsik	–	–	+	Szabocsky
–	–	–	Márk	–	–	+	Poshat	–	–	–	Szecsei
–	–	+	Menyhárt (3)	+	–	–	Pongó	–	–	–	Szép-Nagy
–	–	–	Mészáros	–	–	–	Puskás	–	–	–	Szikszay
+	–	+	Mihály	–	–	–	Radits	–	–	+	Sziták
–	–	–	Mihályi (2)	–	–	+	Ragó (2)	+	–	+	Szőke (2)
–	–	+	Miklós	–	–	+	Rapi (3)	–	–	+	Utasi
+	h	+	Nagy (15)	–	–	–	Rákossi	–	–	+	Vargha (3)
–	–	–	Nyitrai	–	–	–	Rusa (2)	–	–	–	Vas-Nagy (2)
+	h	+	Oláh (2)	–	–	+	Rusvay (3)	+	–	+	Vágó
–	–	+	Orbán (2)	+	n	+	Tajthy (7)	+	–	+	Vincze (4)
+	–	+	Orosz (2)	–	–	+	Tábori	–	–	+	Virág (3)
–	–	–	Padár	–	–	–	Táll	–	–	–	Vigh (2)
–	–	+	Páll	–	–	–	Tóth (7)	–	–	–	Zubrotovszky
–	–	+	Paph	–	–	–	Török	–	–	–	Zagyi
–	–	+	Pásztor	–	–	–	Sinkó	–	–	–	Zsák
–	–	–	Patak	–	–	–	Soós	–	–	–	Zsembery (2)
–	–	–	Pathó	+	–	+	Sóti (3)	–	–	–	Zsiri (2)

Árokszállás redemptusai 1745-ben.

–	–	–	André (3)	+	h	+	Deák	–	–	–	Kondás
–	–	+	Agocs (3)	–	–	–	Decsi	–	–	–	Kossós
–	–	–	Antal (2)	–	–	–	Demjén	–	–	–	Kosztolányi
–	–	–	Asztalos	–	–	–	Dobos	+	h	+	Kovács (8)
+	h	+	Bagi (2)	+	–	–	Dósa (4)	+	h	–	Kozma (2)
–	–	–	Balási	–	–	+	Dóka	–	–	+	Kun
–	–	+	Ballagó (2)	–	–	–	Dudás (3)	–	–	–	Kuszki
+	n	+	Balogh (2)	+	h	+	Faragó (10)	–	–	–	Malom (2)
–	–	–	Baranyi (2)	+	–	–	Farkas (4)	–	–	–	Mák
–	–	+	Baráth (2)	+	h	+	Fejér (3)	–	–	–	Magád
–	–	+	Barna	–	–	–	Ferenc	–	–	+	Márkus
–	–	+	Barótsi	–	–	+	Füleki (4)	–	–	–	Melegh
–	–	–	Bartus	+	h	+	Gábor (2)	–	–	–	Mezei
–	–	–	Bartha (2)	–	–	–	Gibricz	+	h	–	Mészáros
+	–	+	Batha (3)	+	h	–	Görbe	–	–	–	Molnár (4)
–	–	+	Bátka	+	h	+	Guba (4)	+	h	+	Moczár (3)
–	–	–	Becskey	–	–	–	Gergely	–	–	–	Mudris
–	–	–	Bella	–	–	+	Gulyás (2)	+	h	+	Nagy (12)
–	–	–	Benke (3)	–	–	–	Gyenezs (2)	–	–	–	Nemes
–	–	+	Beseny (2)	–	–	–	Helle	–	–	–	Nemoda (2)
+	h	+	Bobák	–	–	–	Hegedüs	+	h	+	Nyirő
–	–	–	Bodócs (2)	–	–	–	Hegyi	+	–	+	Ócsay
–	–	–	Bognár	–	–	–	Hegymegi	–	–	–	Oláh
–	–	–	Bógyis (2)	–	–	+	Horváth	–	–	+	Ördög (3)
–	–	+	Bohák (3)	–	–	–	Ivony	–	–	–	Palla (5)
+	h	+	Bordás (5)	–	–	+	Jakus (2)	–	–	+	Palócz (3)
–	–	+	Boros	–	–	–	Jósa	+	–	+	Papp (4)
–	–	–	Borsós	+	h	–	Juhász (2)	–	–	–	Paraki
+	h	+	Budai (2)	–	–	–	Kalmár	–	–	–	Pataki
–	–	+	Busa	+	–	–	Kasza	–	–	–	Peress
–	–	–	Czakó	–	–	–	Kaszap (4)	+	h	–	Petess (3)
–	–	–	Czobor	–	–	–	Kele	+	h	–	Pethő
–	–	–	Csalári	–	–	+	Kelemen	+	–	+	Rédei (4)
–	–	–	Csikós (5)	–	–	–	Ketskeméti	–	–	–	Rácz (2)
–	–	–	Csizmadia (2)	+	h	+	Kiss (2)	–	–	–	Seress
+	–	+	Csordás (2)	–	–	–	Király	–	–	–	Simeghy
–	–	–	Csoszor	+	h	+	Koczián (3)	–	–	–	Sóczky
–	–	+	Csuka (3)	–	–	+	Kókai (4)	–	–	–	Soós

1699		1720	Család	1699		1720	Család	1699		1720	Család
–	–	–	Sothus	+	h	–	Szücs (2)	–	–	+	Tölgyessy
–	–	–	Surányi	–	–	+	Takács (2)	–	–	–	Tüszkeő
–	–	–	Sütő	+	h	+	Terjék (2)	–	–	+	Ujlaky
+	h	+	Szabó (13)	–	–	–	Torba	–	–	–	Varró
–	–	–	Szánthó (3)	+	–	+	Tóth (10)	+	–	+	Végh (2)
–	–	–	Szerző	+	h	+	Tősér (7)	–	–	–	Vienner
+	h	+	Szikra	–	–	–	Töréncsi	–	–	–	Zsiga
–	–	–	Szlávik	–	–	+	Török	–	–	–	Zsigri (2)
–	–	–	Szundi	+	n	+	Turcsányi (3)				

Dósa redemptusai 1745-ben.

–	–	–	Balta	–	–	–	Gyulai	–	–	–	Pető
–	–	–	Barta	–	–	+	Gyurkó (4)	–	–	–	Péter
–	–	–	Bartók (3)	–	–	+	Jámbor	–	–	–	Polgár
+	–	+	Bálint	–	–	–	Juhász (3)	–	–	–	Puskás
–	–	+	Békésy	–	–	+	Kiss (2)	–	–	–	Regéczy
–	–	–	Bendó	+	–	+	Kovács (3)	+	h	+	Rigó (2)
–	–	–	Béres	–	–	–	Kozma	+	h	+	Serfőző (2)
–	–	–	Bodonyi	–	–	–	Krista (2)	–	–	–	Sors
–	–	–	Bogos	–	–	–	Latzkó	+	–	+	Szabó (3)
–	–	–	Bollók	–	–	–	Ladány	–	–	–	Szepesy
–	–	–	Bólya (2)	–	–	–	Lengyel (2)	–	–	–	Szerencsés
+	h	+	Bozóki (3)	–	–	–	Maróczy	+	h	+	Szikszay
–	–	+	Bugyi (4)	–	–	–	Mécs	+	h	+	Tábory
–	–	–	Buzorády	–	–	–	Milzonay	+	–	–	Tóth (2)
–	–	–	Császár	–	–	–	Molnár	–	–	+	Thury (2)
–	–	–	Csoma	–	–	–	Morvay	–	–	–	Turchányi
–	–	–	Dragos (2)	+	h	+	Nagy (2)	–	–	–	Vajda
–	–	–	Feir	–	–	–	Nagy-Páll	–	–	–	Veres
–	–	–	Fekete	–	–	–	Pajkoss	–	–	–	Zaravley
–	–	–	Földházy	–	–	+	Paksi	–	–	–	Zsiday
–	–	–	Göblyös	–	–	–	Parády				
–	–	–	Gulyás	–	–	–	Pattsó				

Felsőszentgyörgy redemtpusai 1745-ben.

–	–	–	Andócs (2)	–	–	–	Herédi	–	–	–	Német
–	–	–	Bajza	–	–	–	Hottman	–	–	–	Pamár
–	–	–	Balogh	+	–	+	Juhász	–	–	–	Papodi
–	–	–	Bata	–	–	–	Kabók	–	–	–	Papp
–	–	+	Bognár	+	–	–	Kiss (2)	–	–	+	Pinczi
–	–	–	Bőjtös	–	–	–	Kohajda	+	h	–	Sándor
+	–	–	Bubori (2)	–	–	+	Koncz	–	–	+	Sárközi
–	–	–	Cseme	–	–	–	Kottmány	–	–	–	Szabó
–	–	–	Csenki	+	–	+	Kovács	–	–	–	Szanda
–	–	–	Dankó (2)	–	–	–	Krizsán	+	–	–	Szántai
–	–	–	Eördög (2)	–	–	–	Laczkó	–	–	–	Szigyártó
+	h	–	Farkas (4)	–	–	–	Lajos	–	–	–	Takács
–	–	–	Gedei (2)	–	–	–	Laska	–	–	–	Tóbiás
+	–	–	Gondos	–	–	–	Lőrinczi	+	–	–	Tóth (2)
–	–	+	Gulyás	–	–	–	Magyar (2)	+	–	+	Török (2)
+	–	+	Győri	–	–	–	Mézes	–	–	–	Turjányi
–	–	–	Hegedüs	+	h	+	Nagy (2)	–	–	–	Turóczy

Fényszaru redemptusai 1745-ben.

1699		1720	Család	1699		1720	Család	1699		1720	Család
–	–	–	Ágoston	–	–	+	Gulyás (2)	+	–	–	Palócz (3)
–	–	–	Baly	+	h	+	Halápy	+	–	–	Papp
+	–	+	Bak (2)	–	–	–	Harangozó	–	–	+	Pataky (4)
–	–	–	Bakó	–	–	+	Hatvanyi	–	–	+	Páll (2)
+	h	+	Baranyi (2)	–	–	–	Hendó	–	–	+	Pintér (2)
–	–	–	Barna	+	h	+	Horváth	–	–	–	Rabint (2)
–	–	–	Bása	+	h	+	Illés (2)	–	–	–	Rappy
–	–	–	Bencze	–	–	–	Jacsó	+	h	+	Russay (2)
+	–	+	Berecz	+	–	–	Juhász (2)	–	–	–	Sáfrány
+	h	+	Berze	–	–	–	Karis	+	–	–	Sándor (2)
+	–	+	Berinyi (5)	–	–	–	Karsay	+	h	+	Seres (2)
–	–	–	Bolvogy	–	–	–	Katona	–	–	–	Szalatnyai
–	–	–	Boros	–	–	+	Kemenczey (2)	+	h	+	Szalmás (4)
+	–	+	Both (2)	–	–	–	Keresztesy	–	–	+	Szanda
–	–	–	Bratinka	+	h	+	Kiss (5)	–	–	–	Száll
+	–	+	Buday	+	–	+	Koczka (2)	+	–	–	Szekeres
–	–	–	Bujáki	–	–	+	Kónya	–	–	+	Szilágyi
–	–	–	Buzás	+	h	+	Kovács (3)	+	–	+	Szücs
–	–	–	Cserháti	+	–	–	Korcsmáros (2)	–	–	–	Tancsikó
–	–	–	Csiás	–	–	–	Koss	+	–	–	Takács
+	–	–	Csizmadia	+	h	+	Krisány	–	–	–	Tarnóczy (3)
–	–	–	Cziglédy	–	–	–	Kurunczy	–	–	–	Tengely
+	h	–	Deák	–	–	+	Kurbicz	–	–	–	Timos
–	–	–	Deme	–	–	–	Küllő	–	–	–	Toby
+	h	+	Dobák (6)	–	–	–	Levocs (2)	–	–	–	Tolyó
+	h	+	Dobó	–	–	+	Markó	+	–	+	Tóth (3)
–	–	–	Dobos	–	–	–	Maróczy	+	–	+	Török (4)
–	–	–	Farkas	+	h	–	Molnár (2)	–	–	–	Tuszor
–	–	+	Fekete	–	–	+	Muskay	–	–	–	Ujházy
–	–	+	Födi	+	h	+	Nagy (3)	+	–	+	Varga
–	–	–	Furolyás	–	–	–	Nádasdy	–	–	–	Vass
–	–	–	Gedey	+	h	–	Ocskó (2)	+	–	+	Virágh
+	h	+	Genge (2)	–	–	–	Oravecz	–	–	–	Zsámboky
–	–	–	Görög	–	–	–	Orosz				
+	h	+	Gödér (4)	+	h	+	Pallaghy				

Jákóhalma redemptusai 1745-ben.

–	–	–	Balás	+	n	+	Fábik	–	–	–	Megyessy
–	–	+	Balkányi (2)	–	–	–	Fejér	–	–	–	Mikus
–	–	–	Baróthi	–	–	–	Fekesi	–	–	–	Molnár
–	–	+	Bárdos (2)	+	–	+	Forgács	+	h	+	Nagy (3)
–	–	+	Bella (2)	–	–	–	Furák	–	–	+	Pintek (2)
–	–	–	Beké (2)	–	–	–	Gaáll	–	–	–	Rab
–	–	–	Benedek	–	–	–	Gyurkó	–	–	+	Recsky
–	–	+	Benkó	–	–	+	Hajdu	–	–	–	Répássy
–	–	–	Bereczk	+	–	+	Hangya	–	–	–	Rudnay
–	–	+	Bódy (21)	–	–	–	Horváth	–	–	–	Sárközi
+	–	+	Bona	–	–	–	Iványi	–	–	–	Sipos
+	h	+	Borics (3)	–	–	–	Jekkel	+	–	+	Szőcs
–	–	+	Csikós	–	–	–	Jenky	+	h	+	Szőllőssyl
–	–	+	Csókány	–	–	–	Kampó	–	–	–	Tahy
+	–	+	Csőke (3)	–	–	–	Kapitány	–	–	+	Tankó
–	–	+	Csontos	+	h	+	Kiss (5)	–	–	+	Turcsányi
–	–	–	Eperjessy	–	–	–	Koller	–	–	–	Ugray
–	–	–	Dalvaj	+	–	+	Kovács (6)	–	–	–	Ungváry (2)
–	–	–	Deák	–	–	+	Kőházy	–	–	–	Urbán
–	–	–	Despot (4)	–	–	+	László	–	–	–	Varga
–	–	+	Dobos	–	–	–	Lehoczky	–	–	–	Vámos
–	–	–	Dobrócky	–	–	–	Levkó (2)	–	–	–	Zatkó
–	–	+	Farkas (2)	–	–	–	Ludányi (2)	–	–	–	Zuborszky
–	–	–	Fazekas	–	–	–	Lukácsi	–	–	+	Zsidó

Kisér redemptusai 1745-ben.

1699		1720	Család	1699		1720	Család	1699		1720	Család
–	–	–	Abonyi	–	–	–	Fülep	–	–	–	Orbán
–	–	–	Ádám (2)	–	–	–	Gábor	–	–	–	Oroszi
–	–	–	Ágoston	+	h	–	Gáll (3)	–	–	–	Osváth
–	–	+	Alföldi	+	h	+	Gere	–	–	–	Ottrokocsi-Szücs
–	–	–	Bak (3)	+	h	–	Gócsa	+	–	+	Pap
+	–	+	Baksa	–	–	–	Guba-Kiss	–	–	–	Ragályi
–	–	+	Balatoni (2)	–	–	–	Gulyás	–	–	+	Perjésy
+	n	+	Balogh	–	–	–	Hajdu	–	–	+	Sári
–	–	+	Barna (2)	–	–	–	Hamar	–	–	–	Sebők
–	–	–	Belády-Szabó	–	–	+	Hegedüs	–	–	+	Sije (3)
+	–	+	Bendő (3)	+	n	–	Jakab	–	–	+	Siktos
–	–	+	Bodnár-Tóth	–	–	+	Jászai	+	h	+	Szabó (2)
–	–	+	Bóné	–	–	–	Károlyi	–	–	–	Szankó
–	–	–	Boros (2)	+	h	+	Kiss	–	–	–	Szegi
–	–	–	Borsos	–	–	–	Kiss-Szabó	–	–	–	Szentpétery
–	–	–	Bozóky	–	–	–	Kiss-Gócsa	–	–	–	Szerémi (3)
+	h	–	Buzás	–	–	–	Konda	–	–	–	Székes
–	–	–	Cseh	–	–	–	Kondai	–	–	–	Szilágyi
–	–	–	Czékus (2)	+	h	+	Kovács (4)	–	–	–	Szüle
–	–	–	Czifra	+	h	+	Köntés	+	–	–	Takács
–	–	–	Cziczeri	–	–	+	Küry (2)	–	–	+	Tamás
–	–	–	Cziczeri-Balogh	–	–	–	Ládi-Szabó (2)	–	–	+	Tanító (2)
–	–	–	Csoma (2)	–	–	+	Luktor (2)	–	–	–	Tar
–	–	–	Csordás	–	–	–	Marosi	–	–	–	Tokaji-Mészáros
+	–	+	Darin (2)	–	–	+	Mezei (2)	–	–	–	Torda
–	–	–	Dékány	+	–	+	Mészáros (2)	+	h	+	Tótth (3)
–	–	–	Dési	–	–	–	Miskolczi	–	–	–	Tótth-Páll
–	–	–	Dombay	–	–	–	Molnár 2()	+	h	+	Tömösváry (2)
–	–	+	Enyedi	–	–	–	Molnár-Szabó	–	–	+	Ujszászi
+	–	–	Farkas	+	–	+	Nagy (4)	–	–	–	Vatay
–	–	–	Fazekas	–	–	–	Nagy-Kovács	–	–	–	Vecsey
–	–	–	Filep	–	–	–	Nagy-Tóth (2)	–	–	–	Veres
–	–	–	Fodor	+	n	+	Nemes (4)	–	–	–	Virágh
–	–	+	Földváry (2)	–	–	–	Nyiri (3)				
–	–	–	Futó	–	–	–	Oláh				

Ladány redemptusai 1745-ben.

–	–	–	Antók	–	–	–	Göblyös	+	n	+	Major (3)
–	–	–	Bagy	–	–	+	Gulyás (2)	–	–	–	Mák
+	h	–	Balogh	–	–	–	Holló	–	–	–	Mészáros
–	–	–	Biró	–	–	–	Horváth (2)	+	h	–	Makay
–	–	+	Cseh (3)	–	–	–	Józsa (2)	–	–	–	Molnár (2)
–	–	–	Cserháti	–	–	–	Káczor	+	h	–	Muhy (2)
–	–	–	Csécsey	–	–	–	Kállay	+	h	+	Nagy (6)
–	–	–	Csirke (2)	–	–	+	Kalmár	–	–	–	Nyolcas
–	–	–	Czakó	–	–	–	Katona	–	–	–	Oláh
–	–	–	Deák	–	–	–	Kazinczy	–	–	+	Orosz (2)
+	–	+	Donkó (3)	–	–	–	Kerekes	–	–	+	Polgár (2)
–	–	–	Doza	+	–	+	Kiss (2)	+	n	–	Pomázy (5)
–	–	–	Drávucz (2)	–	–	–	Kólya	–	–	–	Pattagi
+	–	–	Farkas (4)	–	–	–	Kovács	–	–	–	Paroczay
–	–	–	Fedő	–	–	–	Kukoncza (2)	–	–	–	Rideg (2)
–	–	–	Ficsor (2)	–	–	+	Kun (2)	–	–	–	Rideg-Orosz
–	–	–	Furcza	+	–	+	Lázár	–	–	–	Rigó
–	–	–	Gara	–	–	–	Lengyel	+	–	+	Rimóczy (3)
–	–	–	Gyárfás	+	h	+	Litkey	–	–	–	Sebők
–	–	–	Gémesy	+	h	+	Lukácsi	+	h	+	Szabó (3)
–	–	–	Gonda	–	–	–	Magony	+	–	–	Szalóky

1699		1720	Család	1699		1720	Család	1699		1720	Család
–	–	–	Szelepcsény	–	–	–	Takács	–	–	–	Turopoly
–	–	–	Szenneys	–	–	+	Tálas	–	–	+	Tury (3)
–	–	–	Szikszay	–	–	–	Tánczos	–	–	–	Varga
+	–	–	Sziráky (2)	+	–	–	Tolvaj (2)	–	–	–	Veres
–	–	–	Szurgyi	+	h	+	Tóth (6)	–	–	–	Vincze
+	–	+	Szücs (2)	–	–	–	Török	–	–	–	Zana (2)

Mihálytelek redemptusai 1745-ben.

–	–	–	Ádám	–	–	–	Kás	–	–	+	Rigó
–	–	–	Bali	+	–	+	Kis (7)	–	–	–	Sárkány
–	–	+	Batry	+	–	+	Kónya (2)	+	h	–	Szabó (3)
–	–	+	Bodor	+	–	+	Kovács (4)	+	n	+	Széchi (2)
–	–	–	Cikora	–	–	+	Kuli	–	–	–	Sztancsik (2)
–	–	–	Csatári	–	–	–	Labák	–	–	–	Telek
–	–	–	Csomor	–	–	–	Lakatos	–	–	–	Toos
–	–	+	Csősz	–	–	–	Miklósy	–	–	–	Torockai
–	–	–	Csutor	–	–	–	Mindszenti	–	–	–	Tors (2)
–	–	–	Csűr	–	–	+	Molnár (6)	+	–	+	Tót
–	–	–	Dalocsa (2)	–	–	–	Nagy	+	–	+	Töki
–	–	–	Ferk (2)	–	–	–	Ota	–	–	+	Tuza (3)
+	h	+	Gombos (2)	+	n	+	Panyi (5)	–	–	–	Urbány
+	h	+	Gulyás (2)	–	–	–	Pató	–	–	–	Veres
–	–	+	Harangozó	–	–	–	Rácz				

A redemptusok származása.

Község	Redemptus nemzetség														Összes redemptus nemzetségek száma	Összes redemptus családok száma
	1699-ben mint helybeli ott összeiratott		1699-ben mint jövevény ott összeiratott		1699-ben mint helybeli és jövevény ott összeiratott		1699-ben ott lakott, de 1720-ban nincs összeírva		1720-ban ott helyben összeiratott		1720-ban nem lakott az illető községben		Sem 1699-, sem 1720-ban nem lakott helyben			
	sz.	%	sz.	%	sz.	%	sz.	%	sz.	%	sz.	%	sz.	%		
Berény	83	24·3	29	8·5	112	32·8	23	6·7	170	49·7	172	50·3	149	43·5	342	770
Alsószentgyörgy	4	4·8	13	15·6	17	20·4	6	7·2	31	37·3	52	62·6	46	55·4	83	128
Apáti	9	6·3	12	8·3	21	14·6	4	2·8	56	38·8	88	61·1	84	58·3	144	271
Árokszállás	28	20·0	10	7·1	38	27·1	10	7·1	54	38·5	86	61·4	76	54·3	140	289
Dósa	6	9·3	4	6·2	10	15·6	1	1·5	16	25·0	48	75·9	47	73·5	64	90
Felsőszentgyörgy	3	5·8	9	17·6	12	23·4	7	13·7	10	19·6	41	80·6	34	66·9	51	64
Fényszaru	20	19·4	19	18·4	39	37·9	12	11·6	42	40·7	61	59·1	49	47·6	103	157
Jákóhalma	5	6·9	6	8·3	11	15·3	0	0·0	29	40·3	43	59·7	43	59·7	72	101
Kisér	13	12·6	8	7·7	21	20·4	6	5·8	34	33·0	69	67·0	63	61·1	103	144
Ladány	10	12·3	9	11·1	19	23·4	8	9·8	19	23·4	62	76·5	54	66·6	81	128
Mihálytelek	5	11·4	5	11·4	10	22·7	1	2·3	17	38·6	27	61·3	26	59·0	44	74
Jászság összesen	186	15·1	124	10·1	310	25·3	78	6·3	478	38·9	749	61·0	671	54·7	1227	2216

fogalma is. Meg kellett a jászföld népének váltani e földet, hogy ezzel a földdel megváltsák az emberek önmagukat és ezzel egyúttal a jász népet is. *A jász név ezentúl már semmiképen sem embertani fogalom, hanem közjogi, etnikai és nagyjából azonos a redemptus fogalommal.* Ezzel egy zárt kiváltságos osztály alakult ki a Jászságban, a redemptusok, akiket *új-jászok*nak mondhatunk, nem azért, mintha talán nem lehetne ezek között esetleg még vérségi jász ivadék is, hanem azért, mert ezután a jász fogalmat nem mint faji fogalmat kell használnunk, hiszen láttuk előbb, hogy mint ilyen, régen meghalt ez a fogalom, hanem mint önmagát jásszá kreáló nép történelmi és közjogi ténykedése által kialakított fogalmat.

Mégis a redemptus jászok fogalmát és zárt testületét is megkoptatta később az idő. Az eredeti redemptusok közé sok később beszivárgott család is bekerült olyan módon, hogy redemptusok jogát megvette, azok jussát magához váltotta. Azután meg egy sajátságos osztály is maradt itt a redemptus jászok mellett, az *irredemptus*ok, akik bár szabadok maradtak, de földet nem váltván, nem lettek tagjaivá a jász birtokközösségnek. De ezek sem voltak azért minden esetben olyan nincstelenek, mint az ugyancsak kialakult zsellér osztály. Ezekre a társadalmi kérdésekre azonban később még részletesen rá kell majd térnünk ; fordítsuk most figyelmünket arra a problémára, hogy miből, milyen eredettel alakult ki a redemptus jászok kiváltságos népe.

A jászok között még ma is bizonyos öntudatot jelent a redemptus származás és még mindig bizonyos nép-összetartó ereje van. De már nagyon kevéssé hiteles az eredeti redemptus jászok közé való tartozás tudata, mert az eredeti földetváltó könyvek, a Liber Fundi anyaga sohasem került közkézre ; több községben már nem is tud róla a nép, másutt meg alig lehet már felkutatni. Éppen ezért érdekes lesz áttekintenünk az eredeti redemptusok során és ismét belevinni a népnek, az utódoknak öntudatába a redemptus öntudatot, mert ma már ez az egyetlen összetartó kapcsa a jász-gondolatban élőknek.

Áttekintésünkben figyelemmel vettük, hogy a redemptusok közül ki, melyik család lakta ezt a földet már 1699-ben, kiket mondottak már akkor is helybelieknek, kik tehát a legrégibb jászok, s kik voltak itt legalább 1720-ban, s mely redemptusok kerültek ide egészen frissen.

Vizsgálataink a fentebb már jelzett erős népmozgalmak ismerete mellett is bizonyos meglepő eredményekkel végződtek : bizony a redemptusok között, a közjogilag újból jászokká vált lakosságban egyik-másik községben alig van csak néhány százaléknyi olyan család is, aki már 1699-ben, a török kiveretése után ugyanabban a községben élt volna. Különösen nagyon hiányoznak a redemptusok új, kiváltságos társadalmában a már 1699-ben is helybelinek mondott elemek. Alsószentgyörgyön, Felsőszentgyörgyön meglepően kevés ilyen legrégibb elem került be a redemptusok sorába. Tudjuk, hogy Alsószentgyörgy valóban sokat szenvedett, s hogy a 18. század legelején az egész falu menekülni, majd átköltözni volt kénytelen ; nem csodálható ennélfogva, hogy bizony ugyancsak elszéledtek legrégibb családjai és alig néhány jutott be közülük a redemptusok közé. Apátiról is tudjuk, hogy a redempció idejében Borsod, Gömör, Heves és Nógrád megyékből jött bevándorlókból népesedett meg *(123,* Apáti). Aránylag még legtöbb ilyen legrégibb helybenlakó redemptus eleme van Berénynek, amelynek nagyobb néptömörülése jobban összetartotta az ott egyszer letelepedett népséget.

De ha ezen legrégibb, már 1699-ben is helybelinek mondott redemptus nemzetségeket jobban szemügyre vesszük, bizony még kevesebb a remény, hogy számottevő olyan elemet találjunk közöttük, akik talán egyenes leszármazottjai lennének

az ősi jászoknak. Ugyanis az 1699-i helybeliek redimált leszármazói részben olyan nemzetségek, akik bár 1699-ben helybelieknek mondattak, de nevük szerint mégsem lehetnek őslakosok, hiszen nevüket részben helynevektől, idegen, nem jász községektől kapták, vagy nemzetiségek neveit viselik (Lengyel, Horváth, Oláh, stb.), tehát szintén csak bevándorlók lehetnek. A szlávos nevű 1699-i helybeliek redimált utódainak is meg kell barátkozniok azzal a ténnyel, hogy ők sem egyenes leszármazottjai az ősi, középkori jászoknak.

Bizony *a redimáló nemzetségek túlnyomó része csak a 18. században került a Jászságba*, sőt igen nagy arányban vannak köztük olyanok is, akik még 1720-ban, tehát a redempciót megelőző utolsó összeírás idején sem laktak helyben, hanem talán csak a redempció hírére jöttek a szabaddá válni készülő földre, hiszen a redempciós kiváltságlevél megengedte, hogy a jász községek lakosai közé bárhonnan befogadhassanak szabad költözködési jogú jövevényeket *(45* — 35). Ha mégis ott voltak, csak a zsellérek között lehettek, s így nem ismerjük nevüket 1720-ból. Valamelyest enyhítheti azonban ezt a képet az a körülmény, hogy megállapításaink csupán egy-egy községen belül érvényesek. Lehetnek olyan redemptus nemzetségek is, akik minden összeírás idején más községben voltak a Jászságon belül, tehát végeredményben mégis csak őslakói a Jászságnak, viszont olyan községben redimáltak, amelyben azelőtt nem kerültek összeírásra, mivel akkor egy másikban laktak. Ezek száma azonban elenyészően csekély lehet.

A redempcióval mégis újra megszületett a jász nép. *Ez a jász nép vérségileg nem a középkori, hanem egy majdnem kizárólagos magyar, betelepült népcsoport, kevés szlávval, itt-ott más nemzetiségű beszármazókkal is keverve.* De ugyanolyan eszközökkel lépett az ősi jász nép helyébe, ugyanolyan módon szerezte meg földjét, mint elődei : sőt nemcsak katonáskodásával, mint azok, (hiszen a redempció egyik feltétele volt a híres jász-kun huszárság felállítása), hanem ezenkívül még meg is kellett vennie a maga földjét. A «maga földjét» azonban a fenti tények szerint bizony már csak képletesen kell értenünk. Akik vérségi leszármazóié volt ez a föld az első királyi adományozás, az 1279-i oklevél alapján, azokat már csaknem irmagjukig elsodorta a sors erről a földről. Akik alól 1702-ben jogtalanul eladták a földet, azok maradékai is nagyrészt elszéledtek. Akik a 17. században és a 18. század első évtizedeiben ide jöttek, azok ezt a földet csak ittlakásukkal szerezték meg. A jogfolytonosságot csak az tartotta fenn, hogy a lakosságban megvolt a folytonosság, de ezt a folytonosságot nem a vérségi folytonosság, hanem csak a földön való lakás folytonossága tartotta fenn.

A redimáló új jászok azonban saját erejükből vették meg a jász földet. Ezzel *örökébe léptek minden jász kiváltságnak*, ami ezzel a földdel akkor már ötödik század óta össze volt kötve. És ezzel a ténnyel bizonyos fokig jászokká, ha nem is redemptusokká tették azokat a jászföldön lakókat is, akik a földváltásban nem vettek részt, hiszen az irredemptusok sem maradtak szolgasorban, nem lettek jobbágyok.

Aki földet váltott, jásszá vált, jött légyen esetleg csak a földváltást megelőzőleg. Származás szerint a redemptusok között mégis néhány réteget lehet felismernünk, aszerint, hogy milyen régen lakik a nemzetség a jászföldön. Legősibb elemeik a redemptusoknak azok a nemzetségek, akik már 1699-ben is helybelieknek mondatnak. Újabban laknak e földön azok a redemptus nemzetségek, akiket 1699-ben mint jövevényeket írtak össze. Ezeket követik azok a nemzetségek, akik 1699—1720 között származtak be a kerületbe. Vannak köztük olyan, esetleg ősi elemek is, akik itt voltak ugyan már 1699-ben, de 1720-ban vagy egészen hiányoztak

a Jászságból, vagy egy másik jász faluban lakhattak, vagy esetleg a zsellérek közé csúsztak le. Végül legfiatalabb elemeik, akik csak 1720 után bukkantak fel a jász falvak népében. De még ezek között is lehetnek olyanok, akik már előbb is ott voltak, de mint zselléreket nem írták össze őket 1720-ban.

Vizsgálatunk eredménye azt mutatja, hogy a legősibb elemeket Berénynek sikerült legnagyobb arányban megtartani a redempcióban újra születő jász nép számára. Ezt természetesnek kell tartanunk, hiszen nagyobb néptömörülése jobb védelmet nyujtott népének, viszont oly kis mértékben városiasodott, hogy városiasodása nem emésztette fel az oda húzódó ősi elemet.

Bár a lehetőség határain belül kerestük a jász redemptusoknak a jászföldre való származása idejét, mégsem lehet minden nemzetségről eldönteni, hogy milyen régi lakója ennek a földnek, mert hiszen sok az azonos nevű, de mégsem azonos származású család is, és főleg nagyon zavaró körülménye az ilyen vizsgálatoknak a sok köznév, mint pl. Kis, Nagy, Kovács, Szabó, stb.

Eredetileg aránylag kevés család vett részt a földváltásban. Különösen kevés család váltott földet pl. Mihályteleken, ezért azután érhető, hogy ez a község ilyen kevés néppel nem is tudott még kiskun pusztát is váltani magának. Dósa is kevés földváltót tudott összetoborozni, s éppen ezért csak ¼-ét tudta megvenni Szentlászló pusztának. *Végeredményben eredetileg mindössze 2216 család váltott földet 1745-ben.* Viszonylag mégis igen nagy szám ez, ha meggondoljuk, hogy 25 évvel előbb, 1720-ban csupán csak 1350 gazda és nemes családot írtak össze ezen a földön. Még ha feltesszük is, hogy a földváltásban sok olyan jászsági család is résztvett, akik 1720-ban a zsellérek sorában voltak, akkor sem tudjuk megérteni, hogy miképen szaporodhatott volna fel ilyen magasra a földváltók száma, ha nem ismernénk el a redempciót megelőző években egy nagy bevándorlást. Hiszen láttuk, hogy 1720-ban a zselléreket beszámítva sem lehetett több családja a jász falvaknak együtt 1632-nél. Ezzel szemben a földváltó családok száma mégis 2216. Igy bizony igen sok jász redemptus alighanem csak a földváltás hírére telepedett be a jászföldre. A jászok pedig, akiknek ugyancsak nagy gondjuk volt a hatalmas összeg előteremtése, aligha zárkóztak el a pénzesebb jövevények elől.

A Jászság lakosságának összes családjai azonban jóval meg is haladhatták a redemptus családok számát is. Hiszen jelentékeny számú irredemptus is maradt minden községben. Ezek között a földet nem váltók között bizonyára voltak olyan családok is, akik 1720-ban még a gazdák között irattak össze. Csak példának legyen elég felsorolni, hogy Alsószentgyörgyön 13, Apátiban 35, Árokszálláson 25, Dósán 9 olyan nemzetséget írtak össze 1720-ban, amelyeket 1745-ben hiába keresünk a redemptusok sorában. Tehát ekkorra már vagy elvándoroltak, vagy pedig nem váltottak földet és az irredemptusok sorában merültek el.

Amíg tehát egyrészt a redemptusok sorában állani nem jelenti az illető nemzetség ősiségét a jászföldön, másrészt az irredemptusok között szerénykedő család esetleg ősibb lakosa lehet ennek a földnek, mint a redemptus. Redemptus és irredemptus ezek szerint az illető nemzetségnek csupán csak a földváltás pillanatában fennállott gazdasági helyzetét jelentheti. Ezzel természetesen rendkívül nagy jogi különbséget és hatalmas társadalmi szintvonal különbséget is jelent. Később ez a társadalmi különbség részben csökkent azzal, hogy sok irredemptus bejutott vétel, vagy beházasodás útján a földváltók társadalmába is. Alig alakult tehát ki a redemptus jászok kiváltságos társadalma, az idő azonnal megkezdette felmorzsoló munkáját és esetleg olyanokat vitt bele ebbe az osztályba, akik a földváltás idején nem is laktak a Jászságban. Ezért a földváltással kialakult új jász nép, a redemptusok társadalma

sohasem maradt befejezetten zárt egység, nem vált elérhetetlen kaszttá, hanem folytonos fejlődésnek volt kitéve.

Mivel az 1699-ben összeírt lakosságban elég jelentős arányban találunk a magyarokon kívül idegen, főleg szláv nevűeket is, érdekes lesz áttekinteni a redemptusok névsorát ebből a szempontból is. Megjegyezzük azonban újból, hogy ez csak származást, de nem a redempció idejében beszélt nyelvet is jelentheti, mert hiszen a redemptusok mindegyikének önként magyarnak kellett magát vallania.

Község	1699: az összlakosság nemzetségenkint % -okban			1745: a redemptusok		
	magyar	szláv	más	magyar	szláv	más
Berény	80·1	8·0	11·8	87·3	5·2	7·5
Alsószentgyörgy	73·9	7·7	18·4	92·8	6·0	1·2
Apáti	84·6	6·4	9·0	95·2	3·4	1·4
Árokszállás	82·0	12·0	6·0	93·7	3·5	2·8
Dósa	74·3	12·8	12·8	93·8	0·0	6·2
Felsőszentgyörgy	84·6	12·8	2·5	96·0	0·0	4·0
Fényszaru	83·3	8·9	7·8	93·4	2·8	3·8
Jákóhalma	72·9	16·2	10·8	91·7	4·1	4·2
Kisér	92·2	4·9	2·9	97·2	0·0	2·8
Ladány	82·5	15·1	2·5	93·9	2·4	3·7
Mihálytelek	85·1	6·4	8·5	95·4	4·6	0·0

Adatainkból az tűnik ki, hogy *a jász redemptusok társadalma neveik szerint sokkal nagyobb arányban volt magyar származású, mint az 1699-ben összeírt összes népesség.* Már most csak az a kérdés, hogy a török uralom alatt ide behúzódott főleg szláv nevű idegen lakossággal mi történt, vajjon ismét elhúzódtak-e erről a vidékről a nyugalmasabb idő beálltával, amikor a régi magyar lakosság itt megerősödött és újabb magyar beköltözőkkel szaporodott, vagy pedig ez az elem esetleg szegényebb lévén, ott élt a redempció idejében is, de nem tudott földet váltani. Sajnos, a redempció idejének teljes lakosság névsorát nem ismerjük, így nem is tudjuk eldönteni, hogy mennyi lehetett ekkor az összes lakosságban az idegen nevű és így idegen származású elem. Sőt 1720-ból is csupán csak Berény lakosságát írták össze egészen, a zsellérekkel együtt. Ebből azonban kétségtelenül ki lehet mutatni, hogy 1720-ban is már nagyrészt hiányzottak az 1699-ben még itt talált idegen, főleg szláv nyelvű lakosok. Az is igen érdekes, hogy főleg azok a családok hiányzanak, akiket 1699-ben jövevényeknek jegyeztek be. Körülbelül 29 ilyen idegen nevű családot hiába keresünk már Berény 1720-i összeírásában. De ugyanilyen jelenségre akadunk, ha pl. Alsószentgyörgy 1699-i teljes névsorát összehasonlítjuk az 1720-i, bár a zselléreket kihagyó névjegyzékkel. Itt is kb. 12 idegen nevű családot már nem találunk meg. De egyébként is hibás volna feltételezni, hogy az 1699-i szláv nevű családok vagyonilag gyengébben állottak volna és ezért nem lettek redemptusokká. A tény valóban az, hogy úgy látszik, ezek *az idegen nevű jövevények csak amolyan ideiglenesen megszálló népek lehettek, akik azután a nyugalmasabb idővel meginl elszéledtek innen. Az az elszlávosodási jelenség tehát, aminek nyomát láttuk 1699-ben, megszűnt, s a redemptusok átlagosan 95%-ig színmagyar származású elemből kerültek ki.*

A Jászság lakosságát 15 évvel a redempció után, 1760-ban írták össze újból *(379).* Ebben az összeírásban tűnnek fel először számszerűleg a jász társadalomnak a földváltás alkalmával kialakult új osztályai, éppen ezért nemcsak arra alkalmas, hogy az eddigieknél pontosabban állapítsuk meg belőle a Jászság lakosságának számát, hanem egyúttal belepillanthatunk társadalmi tagozódásába is.

Az 1760-i összeírás azonban csak a redemptusok számát adja egészen tisztán. Az irredemptusok közé egyik-másik községben bele vegyíti a zsellérekeket is, jóllehet

ez egészen más társadalmi csoport volt. Ezeket a zselléreket azokban a községekben, amelyekben már voltak ilyenek, inquilini megjelöléssel írták össze névszerint, de az összegezésben beszámították őket az irredemptusok csoportjába. A zselléreket egyébként az összeírás «*irredempti sine domibus et facultatibus*» megjelöléssel is megkülönbözteti. Összeírásunk mégsem alkalmas arra, hogy a zsellérek számát is megállapítsuk, ezért csupán a redemptusok és irredemptusokat összegezzük belőle.

Azonban megint nem az egyes társadalmi osztályokba tartozó lakosság lélekszámát találjuk meg benne, hanem a «personae» csak a családfőket jelenti, hiszen adóösszeírásnak készült, úgy hogy megint külön kell kiszámítanunk a személyek számát, amihez talán még szabad családonkint a 6 lélek szorzószámot venni segítségül.

Ezek szerint 1760-ban így alakult volna a Jászság redemptus és irredemptus lakosságának száma és társadalmi aránya, összehasonlítva a redempcióbeli állapottal :

Község	Redemptus családok száma		Irredemptus családok száma	Összes	Lélekszám
	1745	1760	1760	1760	1760
Berény	770	760	265	1.025	6.150
Alsószentgyörgy	128	152	40	192	1.152
Apáti	271	305	98	403	2.418
Árokszállás	289	296	123	419	2.514
Dósa	90	114	21	135	810
Felsőszentgyörgy	64	67	11	78	468
Fényszaru	157	181	19	200	1.200
Jákóhalma	101	129	38	167	882
Kisér	144	168	70	258	1.548
Ladány	128	162	53	215	1.290
Mihálytelek	74	73	29	102	612
Jászság ...	2.216	2.407	767	3.174	19.044

Kimutatásunk arra vall, hogy *15 év alatt lényegesen emelkedett a redemptus családok száma*, főleg a falvakban, míg viszont Berényben apadni látszik ez a szám. Az utóbbinak nehéz magyarázatát adni. Viszont a községekben a redemptusok számának gyors emelkedését is nehéz volna csupán csak a természetes szaporodás javára írni, hanem kétségtelenül még mindig tartott a tehetősebb családok bevándorlása egyrészt, másrészt bizonyos, hogy az 1745-ben földet nem váltott helybeli családokból is többen beváltakoztak a redemptusok osztályába, hiszen bővében volt még föld.

Az irredemptusok nagy számaránya is feltűnik ; a kiváltságos redemptus és az irredemptus lakosság összes számából 24% az irredemptusok közé tartozott, s még ezenkívül volt a kétségtelenül szintén nagyszámú zsellérnépség is. *Az új jász társadalom tehát eléggé gyorsan kezdett társadalmi osztályokra megoszlani.*

Kétségtelenül érdekes volna pontos képet kapni, hogy a vagyonos redemptus és a bizonyos mértékig szintén kiváltságos irredemptusokhoz képest milyen arányban foglalt helyet ebben az új jász társadalomban a zsellérek nincstelen és semmiféle kiváltsággal sem rendelkező, így tulajdonképen nem is jász osztálya. Ha az 1760-i összeírás erről nem is ad hű képet, annál inkább megadja azt a gyorsan bekövetkezett 1766-i gazdasági összeírás, amely névszerinti volt *(380)*. Ha nem támaszkodunk ennek szintén zavaros és érthetetlen összegezési adataira, hanem a nevenkint felvett lakosok megadott társadalmi osztálya szerint csinálunk statisztikát, olyan becses anyaghoz jutunk, amely először rajzol hű képet az új jász társadalom teljes tagozódásáról és a lakosság pontos számának megállapítására

is módot ad. Ezen összeírásban már élesen feltagolódik a jász társadalom a következő osztályokra. 1. *Redemptusok*, azaz akiknek elődei a földváltásban és a lovasság kiállításában résztvettek. 2. *Irredemptusok*, akik nem váltottak földet, de a lovasság kiállításában résztvettek. Ezek nem voltak nincstelenek, mert lehetett saját házuk, sőt földjük is, de a közös földben nem részesültek. Az irredemptusok száma csak úgy emelkedhetett a természetes szaporodáson kívül, ha valaki belső telket vett a községben, amivel nem járt együtt a határbeli birtokból való részesedés is. 3. *Zsellérek*, vagy ahogy az összeírás mondja őket inquilinusok, miserabiles, tulajdonképen nem voltak zsellérek olyan értelemben, mint a nem kiváltságos kerületekben. Házuk is lehetett, sőt amint az 1766-i összeírásból látjuk, a miserabiles néven összeírtak között 19 családnak valóban volt is; sőt akár nemes személyek is helyet foglalhattak ebben az osztályban, ha egyáltalán nem vettek részt a földváltásban. Az inquilinus, miserabilis tehát a Jászságban nem vagyoni, hanem csak társadalmi helyzetet jelölt ebben az időben. 4. Feltűnik az 1766-i összeírásban egy új osztály is *neo-contribuentes* néven. Ezek tulajdonképen azok, akik újonnan váltották be magukat a kiváltságos osztályba, mégis a kimutatás az irredemptusok csoportjában tünteti fel házbirtokukat.

De lássuk most már, hogy miképen tagozódik a jász társadalom 1766-ban.

Község	Családok száma							Összes lélekszám	Társadalmi tagolódás %-ban			
	Redemptus		Irredemptus		Neo-contribuens	Zsellér	Összesen		Redemptus	Irredemptus	Neo-contribuens	Zsellér
	1760	1766	1760	1766	1766	1766	1766	1766	1766			
Berény	760	862	265	262	21	43	1.188	7.128	71·7	22·0	1·8	3·6
Alsószentgyörgy	152	164	40	47	8	4	223	1.338	73·6	21·0	3·0	1·8
Apáti	305	323	98	101	6	5	435	2.610	74·2	23·2	1·4	1·1
Árokszállás	296	301	123	141	6	9	457	2.742	65·8	30·9	1·3	1·9
Dósa	114	125	21	45	—	1	171	1.026	73·1	26·3	—	0·6
Felsőszentgyörgy	67	71	11	15	—	—	86	516	82·5	17·4	—	—
Fényszaru	181	198	19	57	6	—	261	1.566	75·8	21·8	2·3	—
Jákóhalma	129	138	38	46	4	—	188	1.128	73·4	24·4	2·1	—
Kisér	168	189	70	80	2	4	275	1.650	68·7	29·0	0·7	1·4
Ladány	162	175	53	56	7	—	238	1.428	73·5	23·5	2·9	—
Mihályfelek	73	85	29	39	2	—	126	756	67·4	30·9	1·6	—
Jászság	2.407	2.631	762	889	62	66	3.648	21.888	72·1	24·3	1·7	1·8

Az 1760-i számlálás óta eltelt hat esztendő alatt a redemptus családok száma is jelentékenyen emelkedett a természetes szaporodás következtében, s ugyanígy emelkedést mutat az irredemptusok száma is. Csupán Fényszaru irredemptusainak igen nagy arányú növekedése érthetetlen és semmiképen sem magyarázható a természetes szaporodással, pedig viszont az irredemptusok közé való bejutás módját nem ismerjük, hiszen ez a társadalmi osztály azoknak a gyüjtőhelye volt, akik a redempció idején a katonaállításban résztvettek. Új földváltók legnagyobb számban Berénybe érkeztek, ahol a legmagasabb a zsellérek száma is, akiket legnagyobbrészt szintén későbbi jövevényeknek kell tartanunk, hiszen a redempció idején helybenlakók ha nem is tudtak földet váltani, de a katonaállításban alighanem kevés kivétellel résztvehettek.

Vizsgálataink azt mutatják, hogy több mint két évtizeddel a redempció teljes lebonyolítása után, még mindig nem szünt meg a szabad jászföldre való beköltözés folyamata. A lakosság száma állandóan feltűnő arányban emelkedett.

A bőségben lévő föld még mindig vonzóerőt gyakorolt más vidékek népére, akik szívesen vándoroltak be ide, mert ha nem is volt tehetségük a redemptusok közé beváltani magukat, mint a neocontribuensek, de zsellér sorban is megélhettek a nagy földbőség mellett. Tudjuk, hogy többek közt éppen 1760 körül sokan vándoroltak be Kisérre a szepesi Meczenzéfről *(123*, Kisér).

Bár a Jászság népének társadalmi összetételével külön fejezetben kell majd részletesebben foglalkoznunk, már itt rá kell mutatnunk arra, hogy a redempció idejében aránylag igen kedvező vagyoni körülmények között élhetett ez a nép, hiszen az 1766-i összeírás azt bizonyítja, hogy átlagosan a lakosság ¾ része váltott magának földet, s majdnem ¼ része meg legalább a katonaállításban tudott részt venni, tehát megszerezte szabadságát és a független jász társadalomhoz való tartozását. A zsellérek arányszáma feltűnően csekély még, jóllehet semmi okunk annak feltételezésére, hogy ezek tömegesen kimaradtak volna az összeírásból. Legalább is a helybenlakók feltétlenül összeirattak, legföljebb a pusztai pásztoroknak, a ridegeknek, a hatóságok előtt is alighanem homályosan ismert osztálya kerülhette el az összeírókat. Látni fogjuk később, hogy ezek összeírásával és számbavételével sok gondja akadt a szabad kerületeknek. De valószínűleg nemcsak ezek kimaradása folytán mutat alighanem kisebb számú lakosságot úgy az 1760, mint az 1766-i összeírás, hanem nagy a gyanúnk, hogy a bizonyosan kimaradt papság mellett a nemesek túlnyomó része is hiányzik azokból. Igy az általunk kimutatott lélekszám valószínűleg csak hozzávetőleges.

Bár a földváltók aránya eléggé egyenletesen oszlik meg az egyes jász községekben, mégis fel kell tűnnie annak, hogy egyes községekben, pl. Árokszálláson, kevesebb a földváltók arányszáma, mint másokban. Ez lényeges körülmény, s látni fogjuk később, hogy éppen ez a jász község volt az, amelyben leggyakrabban duzzadt fel a földtelen osztálybeliek száma és innen rajzott ki később a legtöbb kitelepülő jász. Kisebb a földváltók arányszáma Mihályteleken is, s valóban ez maradt később is a legkisebb, a legkevésbbé vagyonos jász község.

Mégis országos viszonylatban óriási különbség mutatkozik a jász nép társadalmi és birtokviszonyok szerinti tagozódásában más, nem a szabad kerületekbeli vidékek népéhez képest. A Jászság népe a redempcióval 1766-ban már 73·8%-ában földtulajdonos, s a teljesen nincstelenek aránya pedig még a 2%-ot sem érte el. *Annak a földnek tudata, amelyen ez a nép a redempcióban saját erejéből lábát megvethette, egészen más fejlődési folyamatot indított meg ebben az új jász népben, mint azoknak a magyar jobbágyi helyeknek népében, amelyek ezután még éppen egy évszázadig éltek szolgasorban. A Jászság magyar népe egész lelkiségében úrrá fejlődött, és mivel egy kifelé független, de befelé annál szorosabb földközösség tagja volt, egész gondolkodásában sokkal nagyobb mértékben ment át a társadalmasodás folyamatán, mint a jobbágyi vidékek népe.* Hogy a jelenben egész községek alapítására vállalkozó kitelepedő rajok szorosan egybeforrt közössége tud kitelepedni e földről, vagy hogy a legzártabb földbérlő paraszt-szövetkezetek vethetik meg lábukat a jászföldön kívül, annak fő okait abban a jász társadalmasodási alaptényben kell keresnünk, hogy e nép a redempcióban saját erejéből úrrá és egy nagy, független közösség tagjává tehette magát.

A bővében lévő megváltott föld, s a még néptelen kunsági puszták voltak alapjai annak a rendkívül gyors, ha nem is természetes népszaporodásnak, amelyet a Jászságban a 18. század további folyamán is megfigyelhetünk. Fel kell tennünk, hogy még mindig nagyszámú bevándorlót vonzott ide tovább is a szabad föld. Ha nem is volt könnyű bejutni a földközösségbe, de a sok föld még a zsellér sor-

ban is sok népnek nyujtott megélhetést. Legalább is erre vall az a rendkívül becses összeírás, az első valóságos népszámlálás, amelyet II. József rendeletére hajtottak végre a Jászságban is 1787—1790 között. E népszámlálási anyagot Magyarországban sokfelé megsemmisítették. A szabad kerületek népének azonban nem volt olyan sok tartani valója ennek eredményeitől, mint más országrészeknek, s így szerencsére sértetlenül maradhatott *(383)*. E nagybecsű népszámlálásból egyetlen társadalmi osztálynak sem volt módja magát kivonnia

Minden Házakat és Familiákat egyben

Circulus Samuel Gyulay, Vármegye: Jász Districtus, Plebánia vagy

A földes Urasá-goknak Nevei	Numerusai				Keresztények													
		A familiáknak			Férfiúi Nemből valók													
	A házaknak	Keresztények	Ezeknek Summája	Zsidók	Ezeknek Summája	Papi rendből valók	Nemesi rendből valók	Tisztség vagy Hivatalbéliek és Honoratiores	Városi Polgárok és Falusi Mester Emberek	Parasztok	Most nevezett Polgároknak és Parasztoknak Successori, avagy legközelebb való örökösi	Házi és Kerti Sellérek s'a't és más képen a Táplálásnak Statusához és az Ország foglalatosságához tartozók	A Regementektől	A Hadi Szekerektől	A Birodalomnak egyébb szükségire fordíthatandók	Nevedékenyek: 1 Esztendősöktől fogva 12-ig	Nevedékenyek: 13 Esztendősöktől fogva 17-ig	Ide tartozik az Asszonyi nép	Summája a Kereszténeknek
	1.700		2.119		26	238	18	1.129		1.059	797	15		233	1.455	391	5.055	10.416
	163		201		2	3	12	74		65	145	1		25	154	50	519	1.050
	363		470		2	14	17	228		198	246	3		64	313	85	1.113	2.283
	787		1.019		2	109	20	506		476	563	3		140	826	266	2.850	5.761*
	256		310		1	16	12	144		151	166	2		35	243	57	871	1.698
	709		846		2	247	9	401		393	421	5		136	698	172	2.370	4.854
	482		521		2	90	12	201		203	281	3		93	401	113	1.376	2.775
	396		501		2	6	16	248		231	301	2		70	451	123	1.383	2.833
	355		460		2	51	15	217		194	263	3		69	361	108	1.225	2.508
	200		237		1	33	11	112		98	130			21	192	45	647	1.290
	297		368		1	27	13	166		144	200	1		43	237	74	862	1.768
Összeg:	5.708		7.052		43	834	155	3.426		3.212	3.513	38		929	5.331	1.484	18.271	37.236

[1]) A II. József-féle népösszeírás jászsági részének eredeti alakban közölt másolata.

s így minden valószínűség szerint hiánytalan képet alkothatunk magunknak a Jászság 1787-i demografiai állapotairól. Külön mutatja ki a papságot, a nemeseket, tisztviselőket, polgárokat, felnőtt, de még nem házas férfiakat, zselléreket, szabadságolt katonákat, más foglalkozású férfiakat, fiúgyermekeket 1—12 és 13—17 éves korcsoportok szerint, külön a nőket egy tételben, zsidókat, házasokat és nőteleneket, özvegyeket, távollévőket, idegeneket, idegen állampolgárokat, tehát egészen modern társadalomrajzi vizsgálatok alapjául szolgálhat. Csupán egyetlen tétele van, amelyet nehezebb biztonsággal értelmezni: «A birodalomnak egyéb szükségire fordíthatandók». Ezen rejtelmes megjelölésben a zsellérek felnőtt fiai, nőtelen béresek, napszámosok, a birtokosok nem örökös felnőtt fiai vannak benne.

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

A II. József-féle népösszeírás adatai olyan becsesek, hogy teljes terjedelmében közöljük községenkinti összesítő táblázatát eredeti szövegezésében.

E népösszeírás adataiból kitűnik, hogy ebben az időben a Jászság lakosságának száma már 37.236 lélekre szaporodott fel. Ezt összevetve az 1766-i összeírásból kiszámított népszámmal (21.888 lélek), feltűnik a közben lefolyt nagy népszaporodás, még ha feltételezzük is, hogy az 1766-i összeírásból sok pásztor, talán a nemesek, és bizonyára a papság is kimaradt. Két évtized alatt 15.348 fő

foglaló Tábla 1787 Esztendőről.[1]

Ekklesia..... Helység..... Nro.....

Zsidók			Az egész Népségnek Summája	Az itt nevezett Keresztények között					Az itt nevezett Kereszténye-ken kívül vagynak					Községek
Férfiúi Nemből valók						Távoly lévők			Ezen Conscribált Országbéliek	Más Ausztriai örökös Országból valók		Idegen birodalmak alatt lévő Országokból valók		
Házasok	Nőtlenek és Özvegyek	Summája a Zsidóságnak		Házasok	Nőtlenek és Özvegyek	Az Országban	Az Országon kívül	Nem tudatik hol		Férfiak	Asszonyok	Férfiak	Asszonyok	
			10.416	2.095	3.266	33		16	41	6	2	5		Jászberény
			1.050	212	319	1		1	2					Felső Szt. György
			2.283	480	690	2		3	2					Fénszaru
			5.761*	1.178	1.733	22	1	15	12	1	1	1		Árokszállás
			1.698	326	501	9		2	1	1				Jász Dósa
			4.854	962	1.522	2		26	7					Jász Apáthy
			2.775	498	901	11		5	5					Jász Kis-ér
			2.833	603	847	1		2	4					Jász Ladány
			2.508	525	758	7		20	5					Alsó Szt. György
			1.290	261	382	1		1	2					Mihálytelek
			1.768	372	534	3		3						Jákóhalma
			37.236	7.512	11.453	102	1	94	81	8	3	6		

*) Az eredeti táblázatokban a jelzett helyeken téves összegezésből eredő hiba van.

többlet mutatkozik. Ha ebből leütjük is az előbb kimaradottakat, mégis csak úgy értelmezhető ez a nagy szaporodás, hogy igen sok bevándorlás történt ide két évtized alatt.

Talán ezt a feltevésünket az a körülmény is támogatja, hogy amíg a férfiak összes száma 18.965 főt tesz ki, addig a nők száma csak 18.271, tehát lényegesen több a férfi, mint a nő, ami arra vall, hogy fiatal férfiak jöttek ekkor mindenfelől a jászföldre. De ilyen bevándorlási folyamatra vall az is, hogy a zsellérek száma két évtized alatt 66 családról 3.513 felnőtt férfi zsellérre szaporodott fel.

A családok igen népesek még ekkor is. Ha meggondoljuk, hogy 1787-ben a Jászságban átlagban 5·2 lélek jut egy háztartásra, illetve Berény nélkül számítva 5·4, mert Berényben a városiasodási folyamat következtében csak 4·9 ez

a szám, úgy jogosnak kell elismernünk azt az eljárásunkat, hogy az előző népösszeírások alkalmával még mindig 6 főt számítottunk egy családra.

Egyébként a család fogalmát is más megvilágításban kell ekkor még látnunk a Jászságban, mint ma. Kitűnik ez abból, hogy igen sok községben kevesebb család, illetve háztartás van feltüntetve, mint amennyi a nős férfiak száma. Azt jelenti ez, hogy még igen gyakori lehetett a családokban a nős fiatalabb nemzedéknek a régi család keretében való együttélése, a családközösség. Különösen kirívó ebben a tekintetben Árokszállás, ahol 1.019 család és 1.178 nős van kimutatva. Összeírásunkból arra is következtethetünk, hogy ez alighanem inkább a szegényebb zsellér családokban volt divatos, hiszen ebben a községben igen magas a zsellérek arányszáma éppen úgy, mint már 1766-ban is volt az irredemptusok és zsellérek együttes aránya.

Vegyük szemügyre most a népszaporodás kérdését kissé részletesebben. Ha családok számát a zsellérek kivonása után összevetjük, arra az érdekes eredményre bukkanunk, hogy a birtokos osztály, tehát a redemptusok és irredemptusok száma éppen nem szaporodott a természetes szaporodás mellett még bevándorlással is, mert hiszen bevándorlók csak nehezen juthattak be a földváltók közé utólagos vásárlással. 1766-ban minden nehézség nélkül ki tudjuk mutatni a zsellér családok számát, 1787-ben azonban a családok száma nem egyezvén a nős férfiak számával, hanem legtöbb községben annál alacsonyabb lévén, két módon járhatunk el: vagy a kimutatott családok számából vonjuk le a zsellérek számát, vagy a nős férfiak számából. Az utóbbi módszer pontosabbnak bizonyult, bár meg kell jegyeznünk, hogy a zsellérek rovatában nem a családok száma, hanem a nem birtokos nős férfiak száma van kimutatva, tehát csak hozzávetőleges eredményt kaphatunk. Eszerint a birtokos családok száma a következőképen alakult a két népösszeírás idejében, elhanyagolva most a papság és katonák kis számát:

Község	A családok száma a zsellérek nélkül 1766	1787		
Berény	1145	1322	vagy	—
Alsószentgyörgy	219	197	«	263
Apáti	430	425	«	541
Árokszállás	448	456	«	615
Dósa	170	174	«	190
Felsőszentgyörgy	86	56	«	67
Fényszaru	261	224	«	234
Jákóhalma	188	168	«	172
Kisér	271	240	«	—
Ladány	238	200	«	302
Mihálytelek	126	107	«	131
Jászság ...	3582	3539	vagy	3999

Ezek szerint tehát valóban nem volt a birtokos osztályban mesterséges szaporodás, illetve nem emelkedett számuk bevándorlás folytán, hanem a redempcióban és az azt követő két évtized alatt a birtokos osztály megállapodott zárt társadalmi renddé alakult ki a Jászságban, amelybe való bejutás lehetőségei 1787-re már nagyobbára megszüntek. Egyébként a fenti összevetés kétségtelenül igazolja az 1766-i összeírás adatainak helyességét is.

Ezzel szemben a zsellérek száma rendkívül nagy emelkedést mutat. Amíg 1766-ban az összes jász községekben mindössze 66 zsellér családot mutat ki az összeírás, ezek száma 1787-re felemelkedett 3513 zsellér férfira, ami igen magas családszámot ad, hiszen ezen rovatban csak a nős és özvegy nem birtokos és nem nemes férfiak szerepelnek. Kétségtelen tény ennélfogva, hogy az a redemptus

osztály, amely 1745-ben és azt követő néhány év alatt mint zárt osztály kialakult, túlságosan kicsi számú volt ahhoz, hogy a megváltott földet egymagában ki tudja használni, még az akkor széltében-hosszában folyó pásztorkodással sem, hanem *újabb és újabb bevándorló tömegeket kívánt meg és vonzott ide ez a hatalmas birtoktest, mert el tudta tartani azokat.* Ezzel azonban kétségtelenül a nincsteleneknek nagy hulláma telepedett le a jász földön, felduzzasztotta népét, annak reménye nélkül, hogy valamikor is tulajdonosaivá válhatnának a földnek, amely bőven volt, de a kiváltságos redemptusok kezén.

A jászföldön élő családoknak átlag fele zsellérekből állott már 1787-ben. A zsellér családok arányszáma az összes családokéhoz képest a következő százalékot mutatta ekkor az egyes községekben, megjegyezve, hogy tulajdonképen a rovat csak a nős, nem birtokos és nem nemes férfiak és nem a családok számát adja meg :

Berény	37·6	Alsószentgyörgy	50·0
Apáti	43·7	Árokszállás	47·8
Dósa	50·9	Felsőszentgyörgy	68·4
Fényszaru	51·2	Jákóhalma	53·7
Kisér	55·8	Ladány	49·9
Mihálytelek	49·9		

A zselléreknek ez a rendkívül nagy mértékű bevándorlása kétségtelenül egészen új színezetet adott a jászföld társadalmának : az addig csaknem homogén jász nép, redemptus és irredemptus, nagyarányban felhigult szegény jövevényekkel. Ezek sohasem lettek jászokká, de a jászföld el tudta őket tartani.

Nincstelen szegények olyan rajokban jöttek időnkint, hogy a jászok már védekezni is kénytelenek voltak velük szemben. Igy pl. 1756-ban a kerületi közgyűlés igen szigorú határozatot hozott, hogy gyanús jövevényeket a községek be ne fogadjanak a lakosok közé és ne engedjék őket letelepedni ; különösen vigyázni kell, hogy ekhós szekereken csavargó gonosz emberek meg ne lepjék a községeket *(59)*.

A redemptusok és irredemptusokat, sajnos, az összeírás nem különbözteti meg egymástól. Ennélfogva a jász redemptusok és irredemptusok egymáshoz való arányszámára legutoljára az 1766-i összeírás adatai adnak felvilágosítást.

A Jászság népének 1787-i állapotára vonatkozólag más becses felvilágosítással is szolgálhat még ez az összeírás. Kitetszik belőle, hogy *a jász nép ebben az időben még egyáltalában nem fogadta be a zsidókat,* hiszen egyetlen egy sincsen kimutatva az összeírásban. És noha nagyszámú betelepülő jött ide minden felől, mégis a helybeli jászok közül is aránylag igen sokan, 196 személy élt már a jászföldön kívül, de lehet, hogy ezek csak a jászok kiskunsági pusztáin voltak ; ezzel szemben feleennyi idegen, sőt külföldi illetőségűnek adott a jász föld megélhetést. Az utóbbiak kétségtelenül a kereskedő népséghez tartozhattak túlnyomólag. 1772-ben pl. külön házakat építtetett Berény város a görög kereskedők számára *(335* — 1772. év).

Feltűnő nagyszámú *nemességet* is talált az 1787-es népszámlálás a jászföldön. Szinte érthetetlen, hogy ennyire felszaporodott ez a szám. Erre a kérdésre azonban még részletesebben vissza kell térnünk a jász társadalmi viszonyok vizsgálata alkalmával.

A jászföld népét e nagy összeírásokon kívül még minden községben évente külön is összeírták a Conscriptio Facultatum nevű adókönyvekben. Ezek is igen nagyértékű adatokat tartalmaznak erről a népről és igen jellemzők az egyes köz-

ségek lakosságszámának fejlődésére. Mégis az egész Jászságra kiterjedő vizsgálatokra kevésbbé alkalmasak, mert nem minden községben azonos alapon készült egy-egy ilyen összeírás.

Az a nagy bevándorlási folyamat, amely a földmegváltással megindult, a 18. század vége felé sem szünt meg. Újabb és újabb bevándorló tömegek jöttek erre a földre. Ezzel szemben részletesen kell majd rámutatnunk arra a másik népmozgalomra is, hogy a bevándorlásokkal egyidőben időnkint nagy kivándorló, illetve kitelepülő rajokat is kibocsátott magáról ez a szabad kerület. A kirajzás mégis sokkal kisebb mértékű volt, mint az előbbi. Csak így érthető, hogy 1801-ben ebből a kerületből már 42.557 lakost jegyeznek fel *(19 — 73)*. Pedig közben nagy járványok is meglátogatták a Jászságot és hátráltatták a népesség szaporodását. Igy 1803-ban nagy skorbut-járvány pusztította a jász népet *(386)*. Mégis 1819-re felemelkedik a népszám 49.130 főre, amint arról *Peterka József* tudósít bennünket *(224 — 497)*. Az ő forrása kétségen kívül a Conscriptio Facultatum községi kötetei lehettek.

1828-ban 45.484 lelket mond a Jászságban *Ludovicus Nagy (234 — I. 465)*. Az egri egyházmegyei Schematizmus *(289*, 1828. év) részletesebben is tájékoztat az akkori demografiai viszonyokról.

Ezek az adatok a következők :

Berény	16.214	Alsószentgyörgy	3.900
Apáti	7.919	Árokszállás, Ágó és Szentandrással	8.038
Dósa	2.454	Fényszaru	4.253
Felsőszentgyörgy	1.773	Kisér	4.512
Jákóhalma	2.600	Mihálytelek	1.870
Ladány	4.500	Jászság	58.023

Kétségtelen, hogy a két ellentmondó adat közül alighanem a Ludovicus Nagy adatát kell hibásabbnak tartanunk, mert valószínűtlenül kevés népszámot mutat ki 1828-ban az 1801-i állapotokhoz képest. Mindemellett felmerül egy nehezen eldönthető kérdés, amely az összes 18. századi és a 19. század első feléből származó népszámmal kapcsolatban felvetődhet. Ez pedig a kiskunsági jász puszták lakosságának kérdése. Nem tudható, hogy ezen puszták népét vajjon hozzája számolták-e valamikor azon községek népszámához, amelyhez közigazgatásilag tartoztak. Egyébként is alighanem a jó Istenen kívül más aligha számolhatta volna meg pontosabban e puszták szilaj-pásztor népét, a vad, rideg legényeket. Lehetséges, hogy az egri Schematizmus magasabb népszámában talán e pusztai nép is benne foglaltatik, úgy ahogy.

Tudjuk, hogy 1828-ban országos összeírást is végrehajtottak. Ennek jászsági anyaga alapján *(315)* szintén bizonyos demografiai képet szerezhetünk szabad kerületünkről. A belőle kiszámítható népszám körülbelül egyezik azzal, amit az egri Schematizmus feljegyzett és így hitelesnek fogadhatjuk el azt, sőt még pontosabb adatokat is tartalmaz a Schematizmus, mert az 1828-i összeírásból kimaradt a papság, nemesség és csak az adózás alatt álló felnőttekre terjeszkedik ki.

A 19. század első évtizedeiben már alighanem megtorpant az a nagy beözönlés, amelyet az előző század végén még megfigyelhettünk. Amíg 1828-ban 58.023 lélek volt a jászföld lakosságának száma, egy évtized alatt 1839-ig, mindössze csak 59.538-ra emelkedett *(19 — 74)*. Ebben az időtájban már inkább a *kiköltözködés* volt az erősebb népmozgalmi folyamat és erősen kezdtek népesülni a jászok kiskunsági pusztái is, apasztva a jász községek népszámát.

1845-ben 60.951 lelket jelentenek a jászföldről *(19 — 74)*, tehát a mesterséges népszám-növekedés valóban megtorpanóban volt már. 1849-ben 64.303, 1850-ben meg állítólag csak 60.140 lélek élt volna a Jászságban *(66 — 136)*; valószínű azonban, hogy ezek az adatok már csak ellentmondásuk miatt is, nem egészen megbízhatók. Ez a népszám *Herendi* szerint így oszlott el az egyes jász községekben :

Község	1849	1850	Község	1849	1850
Berény	18.343	16.540	Fényszaru	5.392	3.678
Alsószentgyörgy	4.106	4.358	Jákóhalma	2.688	2.489
Apáti	7.673	8.446	Kisér	5.316	5.162
Árokszállás	8.803	8.680	Ladány	5.544	4.832
Dósa	2.714	2.582	Mihálytelek	2.075	1.951
Felsőszentgyörgy	1.649	1.422			

Ezek szerint csaknem mindegyik jász községben jelentékeny apadás állott volna be egy esztendő alatt. Ennek okát azonban nem ismerjük és az adatok helytálló voltában is kételkednünk kell.

Az 1850-i népszám adataira viszont más forrás is rendelkezésünkre áll, *Palugyay* munkájában. Ezek szerint a Jászságban 1850-ben 66.182 lélek élt volna, ami *Herendi* adataival szemben sokkal valószínűbbnek is látszik. *Palugyay* szerint ez a lakosság úgy oszlott meg, hogy a jászapáti járásban 28.998, a berényi járásban pedig 37.184 lakos találtatott, amihez azt kell hozzátennünk, hogy az 1850-ben csinált járási beosztás nem esett össze teljesen e történelmi Jászság területével. Másutt viszont *Palugyay* is csak 59.856 főre teszi ebben az évben a tényleges Jászság lakosságának számát *(19 — 74)*. 1851-ben a jász községekben összesen 3347 újszülött látott napvilágot *(19 — 77)*, ami egy évben 5·6%-os természetes szaporodásnak felelt meg, míg ugyanekkor a halálozási arányszám csak 4·3%; az évi szaporodási arányszám 1·76%, ami elég magas, s a jász nép nagy természetes szaporasága mellett tanuskodik, ami időnkint, mint majd látni fogjuk, erősen megduzzasztotta és kitelepedésre késztette a jászföld népfölöslegét. Jóllehet a születések arányszáma még igen szép ebben az időben a Jászságban, de bizony arra is rá kell mutatnunk, hogy a halálozási arányszám is igen magas volt.

1848-ban a jász nép jogi szerkezete alig változott. A közjogi reformok itt nem voltak olyan nagyjelentőségűek, mint jobbágyi vidékeken. Itt nem volt földesúr és nem volt jobbágy : földesúr volt a redemptus jászok közössége, rajtuk kívül azonban lehetett még földje a szintén szabad irredemptus jászoknak is, míg a zsellérek tömege nem szolga ugyan, mint a jobbágy, de a földközösségben nem részesedhetett. A változás tehát csupán annyi, hogy a nemességgel is biró jászok előjogai megszüntek, de maga a kiváltságos jász osztály nem változott, a föld továbbra is kizárólagos birtokukban marad, hiszen saját maguk váltották meg. Csak később fejlődik oda a helyzet, hogy a földtulajdon nem a *jász község* birtoka már, hanem az ettől lassan különváló *jász közbirtokosságé*. Hiszen már a 18. század utolsó évtizedeiben is láttuk, hogy a földtelen zsellérek arányszáma csaknem minden községben felülhaladta a birtokos osztályét. *A község fogalma, amely a redempció idején csaknem hiánytalanul egybeesett a redemptus és irredemptus jászok fogalmával, most már erősen elvált attól.* Sajnos, a 19. századból már egyáltalán nem áll rendelkezésünkre olyan forrás, amely kimutatná a jász népben a birtoklásra jogos redemptus és a földtelenségre ítélt zsellérek arányát, de kétségtelenül igen magas arányszámban szaporodtak az utóbbiak.

Jóllehet a nagy bevándorlási folyamat árhulláma már lejebb szállt a század közepe táján, mégis valószínűnek kell tartanunk, hogy a jobbágyság országos fel-

szabadítása után megint nagyobb számban jöttek ide betelepedők. Erre kell következtetnünk abból, hogy 1869-ben feltűnően megduzzadt a jászföldön a népszám. Ezen első hivatalos népszámlálásunk 71.332 lelket mutatott ki e területen. Kétségtelen, hogy ebben a nagyszámú lakosságban az 1850-i állapottal szemben mutatkozó jelentékeny többlet csak betelepedés következtében emelkedhetett ilyen magasra, a jövevények pedig zsellérek voltak. Valóban tudjuk is, hogy pl. az 1855 táján végrehajtott tagosítás utáni időkben megindult szőlőültetés révén sok vincellér költözött ide más vidékekről *(91* — 406). Sokan vannak ekkor már a jászföldön más illetőségűek is, 1869-ben pl. 1284 ilyen lakost írtak össze.

Az 1869-i népszámlálás adatai becses felvilágosítást adnak arra vonatkozólag is, hogy a jászok kiskunsági pusztáin mennyi jász ember telepedett le már ebben az időben. Ez az összeírás *Bathó* szerint *(32)* a következő képet adja erről a kérdésről:

Község	1869: Népszám	Puszta	Népszám
Berény	20.155	Lajos-Mizse-Bene	3.281
Alsószentgyörgy	4.605	Mérges	78
Apáti	9.231	Szentlászló	875
Árokszállás	9.625	Kisszállás	408
Dósa	3.037	Kerekegyháza	1.898
Felsőszentgyörgy	1.649	Kara	1.928
Fényszaru	4.582	Pálos	29
Jákóhalma	3.037	Kocsér	1.281
Kisér	5.039	Összesen	9.778
Ladány	6.321		
Mihálytelek	2.072		
Szentandrás	1.465*		
Összesen	70.818**		

Ez az értékes összeírás egészen más oldalról mutatja be most már a jász népmozgalmat. Eddig elsősorban népesedett a jászföld, mindenfelől jöttek a földszagra a bevándorlók, jóllehet közben már kisebb rajok ki is telepednek, de a 19. század második felének első évtizedeiben már nagy tömegekben hagyják el a jászföldet a nép fölöslegei. Mégsem lehet ezt igazában kitelepedésnek mondani, hiszen a kitelepedők e pusztákon is jász földön maradtak egy ideig. Csak e puszták eladatása után vesztek el e tömegek a Jászság számára. 1869-ben a fentiek szerint a jász népnek már 12%-a nem a belső jász községek, hanem a kiskunsági puszták lakosa volt. Viszont ezeken a pusztákon 1869-ben még alig volt olyan lakos, aki nem az anyaközségből származott volna oda. *Bathó* kimutatása szerint Lajos, Mizse, Bene, Kisszállás, Kara, Kocsér pusztákon egyetlen idegen sem találtatott ekkor, csak Mérgesen volt 73, Szentlászlón 1, Kerekegyházán 81, Páloson 13 nem jász községből beszűrődött lakos.

* 1855-ben alakult önálló községgé.

** *Bathó* fenti statisztikáját ideiktattuk, mert külön adja a kiskunsági jász puszták lakossága számát. Közte és a népszámlálás hivatalos helyen közölt adatai között azonban a következő eltérések vannak: Berény lakossága 20.233, Alsószentgyörgy 5.013, Mihálytelek 2.100. A hivatalos kiadvány szerint tehát a jász községek összes lélekszáma nem 70.818, hanem 71.332, ha a községek később, 1920-ban, közzétett adatait összegezzük. Megjegyzendő az is, hogy *Bathó* összeállításában a puszták között szerepel még Kisszállás is, holott azt már 1853-ban elcserélték Jenő pusztáért, míg az utóbbi hiányzik az összeállításból. Az összes magyar községek hat évtizedes népszámlálásairól 1920-ban közzétett összehasonlító statisztikában Karajenő községből 1869-ről éppen annyi lakost mutat ki, mint *Bathó* egyedül Karáról. *Bathó* felsorolja még a puszták között Karát, holott Kara és Jenő már 1860-ban önálló községgé alakultak, valamint Kerekegyháza is már 1860-ban önállósult; Kocsér is már 1863-ban községgé alakult. Az 1869-i összesített statisztikai adat 80.596 lelket mond a Jász-kerületből, holott a pusztákkal együtt 81.110 volna.

A kiegyezés után rendszeresen végrehajtott népszámlálások a jászföld további állandó számszerű gyarapodásáról tesznek tanuságot, jóllehet a népszám növekedése ezután sem egyenletes, sőt vannak évtizedek, amelyek alatt egyikmásik község lakossága még bizonyos apadást is mutat. Az utóbbi jelenségnek többnyire közbejött kitelepedések a magyarázatai. Nem szabad azt sem szem elől tévesztenünk, hogy közben mind erősebben népesedett a jász anyaközségekből a kiskunsági puszták egész sora is, sőt közben ezek mindegyike külön községgé is alakult. Az utolsó, Lajos és Mizse 1878-ban önállósult. Ezek az önálló községek lassan leszakadtak, leváltak a jászföldről és apasztották a jász nép számát is.

A jászföld lakossága a következő számszerű emelkedést mutatja hat évtized alatt:

Község	1869	1880	1890	1900	1910	1920	1930
Berény	20.233	21.507	24.331	26.791	29.675	31.971	30.101
Alsószentgyörgy	5.013	4.128	4.326	4.654	4.867	4.884	5.196
Apáti	9.231	9.752	10.401	10.873	11.402	12.313	12.390
Árokszállós	9.625	10.525	11.189	12.063	13.262	13.616	13.980
Dósa	3.037	3.349	3.578	4.121	4.537	4.314	4.621
Felsőszentgyörgy	1.649	1.720	2.057	2.378	2.529	2.724	2.728
Fényszaru	4.582	4.376	4.783	5.677	6.806	7.311	7.797
Jákóhalma	3.037	3.209	3.650	4.052	4.385	4.884	4.376
Kisér	5.039	5.771	5.973	6.692	6.652	6.750	7.070
Ladány	6.321	7.060	8.149	8.957	9.265	9.442	10.088
Mihálytelek	2.100	2.194	2.426	2.694	2.867	2.826	2.819
Szentandrás	1.465	2.269	3.316	4.065	4.558	5.127	5.151
Jászság	71.332	75.860	84.079	92.017	100.805	106.162	106.317

A számlálások között eltelt egyes évtizedeken belül a tényleges szaporodás nem volt egyenletes és a következő képet mutatja: 1869—1880: 4528 (6·3%), 1880—1890: 8211 (10·8%), 1890—1900: 7938 (9·4%), 1900—1910: 7788 (8·4%), 1910—1920: 5357 (5·3%), 1920—1930: 155 (0·1%). Ez a kép meglehetősen szomorú eredményekre, illetve visszafejlődésre mutat: *az 1880—1890 közötti hatalmas népszaporodás után, ami egybeesik a magyar mezőgazdaság nagy fellendülésének évtizedével, a tényleges szaporodás is megtorpant*, mind kisebb arányszámokat mutat ki, hogy végre az utolsó évtizedben majdnem teljesen megszűnjék. Okai valószínűleg nagyon sokfelé ágazók, de egy kétségtelen: *a jászföld is megtelt már néppel és a mai gazdasági viszonyok között itt már nemcsak újabb betelepülőknek nem nyílik hely, hanem már éppen egyedül a kitelepülési mozgalom jellemző a jász népre.* Pedig az Alföldnek éppen a Jászság az a területe, ahol nem állhatta és ma sem állja útját a nagybirtok a nép szaporodásának, hiszen itt valóban minden föld a nép kezében van.

Kereken 106.000 lélek él ma azon a földön, amelyen 1745-ben 2.216 redemptus család, tehát mintegy 13.000 lélek osztozkodott meg. Tehát *kereken nyolcszorosát* kell eltartania annak a népszámnak, amely a megváltáskor magához vette ezt a földet. Igaz, hogy közben a föld állapota is nagy átváltozáson ment keresztül, a legelőgazdálkodást felváltotta a mind belterjesebb földmívelés, a redempció idejének óriási mocsárvilágát is megváltotta a vizektől a szorgalmas jász kezek munkája, de viszont *kiesett a jász nép alól a terjedelmes kiskunsági puszta*ság. A földben a veszteség (kiskunsági puszták) volt nagyobb a nyereségnél (lecsapolás), csak a terület nagyságában számolva. A népszámban a nyereség volt nagyobb, a kiskunsági pusztákra és másfelé kitelepülteket szembeállítva a beköltözők nagy számával és a természetes szaporodás eredményeivel. Egyideig kiegyenlítette a gazdálkodás belterjesedése a népszámnövekedés és a művelhető földterület nem egy-

közű fejlődését. *A jelenben azonban már megingóban van az egyensúly.* Hogy mit hoz a jövő, az e népnek a földjéhez való alkalmazkodási képességén múlik, márpedig a földmegértés mindig igen magas fokú volt ebben a földjével pompásan összenőtt népben. Most olyannak látszik a helyzet, mintha 106.000 jásznál több már nem tudna belegyökerezni a jász földbe, de ez még aligha lehet végső fejlődési állapot.

1699-ben Pentz János csak 519 helybeli családot, tehát mintegy 3100 olyan lelket talált ezen a földön, akikről többé kevésbbé feltételezhetjük, hogy egy részüknek valami vérségi kapcsolatuk volt a föld eredeti jász népével. Ezen általunk számszerűleg ismert legrégibb törzslakosság helyett ma 106.000 ember ül a jász földön. Micsoda felkeveredése mehetett itt végbe a jász vér utolsó csöppjeinek is! A mai jász népben tehát igen nehéz feladat az iráni-osszét ős-jászok embertani jellegének megtalálása. A legmodernebb *antropológiai vizsgálatok* is arra vezettek, hogy a Jászságban éppen úgy, mint a mai magyarság más településhelyein is különböző rassz-elemek keverednek egymással. *Bartucz* szerint *(137)* e területen gyakrabban előforduló rasszelemek a keletbalti rassz, a dinári rassz, a kaukázusi rassz, mongoloid rassz. Feltűnő szerinte, hogy a Jászság mai népében elég gyakori a *dinári elem*, amelyet a magas termet, rövid, magas koponyaalkat, keskeny, magas arc, magas állkapocs, erősen kiálló nagy orr, sötét színű haj és szem jellemez. Ez Magyarországon gyakori a délszláv beköltözőket kapott tájakban. Viszont ez arra vall, hogy a jászföld ismeretlen időkben délszláv betelepülőket is kapott azokon kívül is, akiket a Pentz-féle összeírás alapján kimutathattunk, hiszen láttuk, hogy előfordulnak a török hódoltság idején «ex Chroatia» beköltözettek is. De előfordul itt *Bartucz* szerint a kaukázusi vagy *előázsiai rassz elem* is, ami a kunok és más törökös betelepülőket kapott tájak főeleme, rövid fej, barna szem, haj, nagy közepes termettel. Hogy a jászföldön előfordul, az természetes. De hogy a beköltözött jászok és kunok mégis bizonyos mértékig megoszolva és nem teljesen keveredve telepedtek, arra vall az a tény, hogy ezt az elemet nem találta Bartucz a Jászságban nagy arányban.

Viszont a *mongoloid-rassz elem* a széles, lapos pofacsonttal, benyomott, lapos széles orrgyökkel, széles orrcimpákkal, apró, sárgásbarna szemekkel, és hajjal, alacsony vagy közepes termettel szintén igen gyakori a Jászságban is.

E rassz elemekből alakult ki általában a magyar típus, de a mai jász népben különösen jellemző, hogy a dinári elem kiemelkedik benne az ország többi magyar lakosú tájaival szemben. És mégis lennie kell a mai jász népben valami olyan elemnek, amely elválasztja a mai magyarság többi alapelemeitől, s ez a *termet* átlagos nagyságában nyilatkozik meg. *Bartucz* szerint *(134)* a jászok közepes testmagassága 166·5 cm, a magyarok 165·4 cm és a kunok 164·5 cm közepes testmagasságával szemben, tehát a kunokétól ma is lényegesebben különbözik, mint a magyarokétól. A kaukázusi osszétek magassága 169·5 cm *(286* — I. 74). Ha figyelemmel kísértük azt, hogy milyen sok magyar elem vándorolt be ide a történelem folyamán és hogy az első betelepülést kivéve, amikor kunokkal keveredhettek, később nagyobb számú bevándorló sohasem jöhetett ide a még jobban elpusztult Kunságból, a fenti adatokat történelmileg is igazolva látjuk: *a mai jász nép már testi tulajdonságaiban is közelebb áll a magyarokhoz, mint a kunokhoz.*

Ez a különbség már csak egyszerű szemügyrevétel révén is feltűnt *Palugyay*nak *(19* — 81). Már ő mondja 1854-ben, hogy a jászok a kunoknál izmosabbak, magasabbak. Legmagasabbnak tartja az árokszállási, apáti, kiséri, ladányiakat, míg legkevésbbé fejlődötteknek a felsőszentgyörgyi, fényszarui, dósai és mihály-

telki népet, s a fényszaruiakról azt jegyzi meg, hogy jellegükre nézve inkább hasonlítanak a szomszédos magyar községek népéhez, mintsem a többi jászokhoz (*19* — 133). Hogy mennyiben van igaza, nem dönthető el, de ha megkíséreljük az ő véleményét összevetni a Pentz-féle összeírás 1699-i helybeli és nem helybeli, magyar és szláv adataival, nem tudunk alapot találni rá, hogy a bevándorlók aránya és a testmagasság között összefüggés volna.

Olyan nagy népkeveredésnek voltunk itt szemtanui a történelmi feljegyzések nyomozása során, hogy ma már nem lehet szétválogatni e népet származása szerint. A mai jász nép vérében hordozza mindazokat az elemeket, amelyekkel történelme folyamán érintkezésbe, keveredésbe jutott : iráni osszét alapeleméhez kapott kun, besenyő, török vért, a magyarból finn-ugor és ural-altáji vért, kapott vért északi szlávoktól, valamint a délszlávoktól belekeveredett dinári rassztól is. Mi még a jász benne? Talán éppen ebből a vérből van már benne legkevesebb, de történelme folyamán mindig jász maradt, mert egy tényező állandóan hatása alatt tartotta : *a jászföldtől megszakítatlanul táplált jász-öntudat.*

XII. A jászföld társadalma.

A Jászság és a jászság két olyan fogalom, amely nemcsak egybehangzó, hanem a valóságban is egymásba kapcsolódik. Egymásnak kölcsönösen okai és okozatai. A Jászság ősi természeti viszonyai, mint láttuk, már e nép települési helyének megválasztására is döntő hatással voltak. Hosszú ideig a táj természete volt az erősebb tényező, az volt döntő a nép életmódjára. Azután a népnek főleg a 18. században való rohamos szaporodásával és a jászság társadalmasodásával a visszahatás lett erősebb : a nép a maga gazdasági céljai és néprajzi adottságai szerint alakítgatta lakóhelye tájét és építette különleges képűvé a maga községeit. A Jászság lakosai egyenkint, egyénenkint nem nyomhatták reá a maguk bélyegét a Jászságra, hanem mint jászság, mint társadalom, amely bár századokon keresztül tartó pusztulással és beszivárgással lassan talán vérségileg egészen ki is cserélődött, de mint közösség, mint társadalom nem szakadt meg, hanem fenntartotta a belső folytonosságot. A Jászság mai képe tehát a jászföld természetének olyan fotográfiája, amelyen a retusáló munkálatokat a jász társadalom végezte el, az a társadalom, amelyben minden vérségi kicserélődés ellenére is mindvégig megmaradt a jász lelkiség legalább mint jász öntudat. A jász társadalomnak megvoltak eredetileg is a maga különleges vonásai, amelyek közül egész történelmén át végig vonulni látjuk a környező területek lakosságánál lényegesebb egyöntetűséget, belső egységet. A társadalmi egyneműség e földön mint tájformáló erő jelentkezik, tehát földrajzi jelentősége van. Ezért olyan egységes a Jászság külső képe, akár a megművelt szántóföldek nagyjából egyforma, nagybirtokok tagjai által meg nem szakított tábláit tekintjük, akár a jász falvak belső képét vizsgáljuk, ahol nem találunk a többi közül kirívó, feltűnő nemesi kúriákat, birtokosok udvarházait, hanem a házak közötti különbség nem nagyobb, mint ami jász ember és másik jász ember között lehetséges volt. A jász falvak belső és külső részeinek képe közötti különbség sem onnan fakadt, mint más falvakban, hogy a módosak a község közepén, a szegénység a végeken lakott, hanem a jászok gazdasági életének különlegessége nyomta rájuk bélyegét, a hatalmas állattenyésztés, amelyben minden jász egyformán résztvehetett a közös legelőkön : a falu belső, zsúfolt része a jász népnek, pereme a jász nép barmainak lakóhelye lévén. A jász társadalom tagolatlan volta, amely nem ismert különbséget jász és jász között, amely ugyanazt a gazdasági életet és települési módot írta elő minden jász számára, határozottan mint tájformáló, mint földrajzi tényező jelentkezik ezen a földön. És különösen addig volt ilyen tényező, amíg ez a nép meg tudta őrizni társadalmi egyöntetűségét, tehát főleg a 18. században, a redempció után, amikor a társadalmi egység csaknem a legzavartalanabb volt, ameddig csak redemptusai és legfeljebb irredemptusai voltak, amíg a zsellérek száma elenyésző volt, amíg a vagyoni különbségek nem váltak jelentékenyekké, amire a redempcióban különösen vigyáztak. Amint a társadalmi egyrétegűség halványodni kezdett, úgy veszti el lassan a jászföld külső képének egységét is és hasonulnak a jász falvak is más tájak falvainak

külső képéhez. Amint a Jászságot olyan idegenek lepik meg, akik nem válhattak közjogilag jászokká (zsidók) és olyan tömeges lesz a beszivárgás, hogy a beszivárgók már nem a jász föld által eltartott zsellérek, hanem iparosodott nincstelenek, nemcsak az egyes községek képe bomlik meg a más tájakban megszokott belső és külső részre, módos és szegény tagozatra, hanem megbomlott a jász községek egymással azonos képe is : addig a 3—4 jász mezőváros és a falu rangú jász községek képében semmi lényegesebb különbség sem volt, mind egyformán állattenyésztő jász település volt ; azonban a lakosságnak nem jászokkal és nem a jász föld által eltartottakkal való felhígulása után egyik településük csakugyan városiasodni kezdett, mégpedig Berény. A jászság mint társadalom és a Jászság mint földrajzi táj más számos kapcsolat mellett az egységességen át is kölcsönhatásban voltak egymással.

A társadalmi egyöntetűséget azonban nem szabad egészen ridegen értelmezni. A jász társadalomnak az a rétege, amely a földet bírván, mindenkor jász volt, elméletileg egyenlő jogokkal bírt, még ha egyénileg nemességet szerzett is magának. E rétegen kívül azonban mindig éltek a Jászságban nem jászok is, akiknek azonban sohasem lehetett számottevő befolyása sem a jász társadalomra, sem a jász földre.

Már a betelepült és e földre letelepült jászoknak is kétségtelenül voltak nem jász szolgáik. Figyelemre méltó az a körülmény, hogy a jászok mint az egész középkoron át katonáskodó nép, aligha voltak képesek maguk művelni meg földjüket és őrizni barmaikat, hanem valószínűleg nagy számú magyart voltak kénytelenek maguk közé fogadni, akik azután a jászoknak az állandó katonáskodásban való pusztulásával egyúttal elősegítették e nép elmagyarosodását is *(210)*. A jászföldre telepedett nép kezdetben tehát éppen olyan kezdetleges társadalmi tagozódású volt, mint minden nomád, vagy félnomád pásztornép : úr és szolga. A letelepedést követő időkben ez az alapjában egyrétegű, mert csak az urat magába fogadó társadalom, azonban már a 14. században tagozódni kezdett. Csakhamar két, gazdaságilag különböző elemet különböztettek meg, a szálláskapitányt, vagyis a birtokost és a falusi elemet. E két elem mégsem volt egymással olyan viszonyban mint nemes és jobbágy. A falusi jászoknak csak egy része jutott gazdaságilag függő viszonyba a szálláskapitányokkal *(97* — 43). Később a két társadalmi elem mindinkább kialakult, a birtokos nemesség, vagyis szálláskapitányok a birtoktalan falusi jászokat hatalmuk alá kerítették, bár az utóbbiak sem vesztették el korábbi szabadságukat *(97* — 30). A társadalomfejlődés tehát a középkor végén azonos irányt mutatott a magyar társadalom alakulásával.

A 15. század végén azután lassan már elvesztették a jász birtokok ősi jellegűket, amelyet mint királyi adományt őriztek a királytól kapott kiváltságaikkal együtt. Lassan veszendőbe ment adómentességük is, sőt tudjuk, hogy az összes jász kiváltságok is elvesztek és az addig szabad jászokat szolgarendűeknek nyilvánították. Ez viszont az addig fennálló társadalmi tagozódás megbontására is vezetett. Az ügyesebbek és vagyonosabbak saját személyükre szereztek nemesi oklevelet és kiváltságokat, birtokukra pedig királyi adományleveleket. Igy alakult ki a jászok között egy nemesi rend ; de ezek száma sohasem volt jelentékeny. A személy szerint nemesek jobbágyokat is fogadtak birtokaikra, Gyárfás szerint *(30* — IV. 55), de inkább valószínű, hogy sok elszegényedett jász is munkát vállalt a birtokosabbaknál. Az eredetileg mint jászok közös kiváltságokat élvezők rendje ennélfogva a 16. században két oldalról is csorbult : föléjük rétegeződtek a belőlük kikerült új nemesek, alájuk gyűrődtek a lecsúszottak. Ehhez azonban elengedhetetlen feltétel volt, hogy a közös birtoklásnak is meg kellett bomlania. Sajnos nincsen róla tudomásunk, hogy ez miképen történt és hogyan ment végbe.

Mégis aligha gondolhatjuk az így kialakult társadalmat egymással szemben ridegen elválasztott társadalmi osztályokra tagozottaknak. Nemes és köz-jász egyaránt ugyanabból a társadalmi rendből került ki, s legföljebb csak a másfelől jött jobbágyok állottak kívül ezen a társadalmon. Azt pedig tudjuk, hogy a török idejében nagyon sok felől jöttek ide szökött jobbágyok. A jászföldről elmenekülők is valószínűleg sok helyütt lecsúsztak kiváltságos jász sorból jobbágyi sorba. Ezt csak gyaníthatjuk, adataink nincsenek reá, arra azonban bőségesen kapunk feljegyzéseket, hogy átmenetileg hosszabb-rövidebb ideig tartózkodtak a Jászságban másfelől jött és másfelé eltávozott jobbágyi sorú emberek. 1657-ben Fényszaru egyik nagy határpörében többen vallották, hogy átmenetileg ott éltek, s most másfelé jobbágyok; így pl. Palóczi Márton gödöllői jobbágy volt, aki akkor már 7 éve elszakadt Fényszaruból, ahol előbb 12 évig lakott; ugyanígy hévízgyörki jobbágy volt Kulcsár István, aki előbb 10 évig lakott Fényszarun, valamint Kovács Benedek ugyancsak gödöllői jobbágy, aki akkor került Fényszarura, amikor a nagy pusztulása után újból megszállották, s később vetődött Gödöllőre *(317 — 80)*. Ilyen jövő-menő jobbágy lehetett az az alsó társadalmi rend, amely a módosabb és esetleg nemességet is szerzett jászok földjeit megművelte a zavaros 17. században.

A különbség azonban kétségtelenül megvolt a jött-ment jobbágy és az elűzött jász között is, hiszen még idegenben is mindenképen igyekeztek megtartani jász kiváltságaikat, hát még bent a saját kiváltságos földjükön. Erre vonatkozólag érdekes pl. hogy a fentemlített határpörben a tanuk egy részét jobbágyoknak nevezik, akikről láttuk, hogy amolyan átvonuló népség voltak, míg ezekkel szemben Nagy János szentgyörgyi lakos jogi állását 1657-ben így jelölte meg a hivatalos jegyzőkönyv: «jász-ember» *(317 — 82)*.

A jövő-menő jobbágyi népség leszámításával tehát a jász társadalom alapjában véve egységes maradt a török hódoltság végéig is. Sok nemese nem volt ekkor a jászságnak, s akik voltak, azoknak a hódoltság után éppen úgy nem respektálták személyi kiváltságaikat, mint a közös jász kiváltságokat sem. Hogy ezeket maga az udvar sem tartotta külön társadalmi rendnek, hanem csak jászoknak, legjobb bizonyíték reá az, hogy éppen úgy felvették őket 1699-ben a Pentz-féle összeírásba, mint a személy szerint nem nemeseket és ezekkel együtt, az egész Jászságot mindenestül eladták a lovagrendnek. Semmi adatunk sincsen arra, hogy az eladatáskor a nemesek kivételhez jutottak volna.

Amint azonban már mondottuk, nem volt nagyobb számú nemes a jászföldön a 17. században. Pentz összeírása szerint akadt közöttük néhány bevándorolt nemes is. A török hódoltság után, az 1699. évben a következő volt a jászok társadalmi tagozódása:

Község	Összes nemes	Helybeli nemes	Jövevény nemes	Gazda	Zsellér
Berény	9	5	4	358	21
Alsószentgyörgy	4	0	4	61	0
Apáti	16	1	15	62	0
Árokszállás	13	5	8	116	21
Dósa	0	0	0	36	3
Felsőszentgyörgy	0	0	0	39	0
Fényszaru	3	0	3	158	7
Jákóhalma	2	0	2	35	0
Kisér	5	1	4	97	4
Ladány	6	0	6	34	0
Mihálytelek	2	0	2	45	0
Jászság	60	12	48	1.043	49

Az a társadalom, amelyben csupán csak 5·7% a nemesség és 4·7% a zsellér, még egészen egységesnek vehető, különösen ha foglalkozásra nézve mindnyájan a földből élők és nemes és jász-gazda között vagyoni különbségek sincsenek.

Fontos körülmény a jász társadalom fejlődésére, hogy még az 1703-ban bekövetkezett eladatással sem változott társadalmi helyzetük, csupán csak közjogi helyzetük. Nem váltak a lovagrend jobbágyaivá. Úgy 1715-ben, mint 1720-ban «taksás szabadosok» néven vannak összeírva, tehát afféle középhelyet foglaltak el a jászok a nemesek és a nem-nemesek között. Ezzel szemben a polgári rend egészen hiányzott a jász falvakból és csupán csak Berényben, ebben a leginkább városiasodott településben mutattak ki mezővárosi polgárokat 1720-ban. Az alsó társadalmi tag, a zsellérek száma is elenyésző lehetett ; bár ezek egy része kimaradt az összeírásból, mégis aligha lehettek sokan, hiszen még a legvárosiasodottabb Berényben is csupán csak 10·7%-ot tesznek ki. Feltűnő, hogy a nemesség száma mitsem emelkedett 1699 óta, inkább valamit csökkent 1720-ra. Igaz, hogy ez az összeírás a nemesség számát illetőleg nem látszik egészen hitelesnek, mert egy 1719-ből származó másik feljegyzés szerint 74 nemesi család lett volna a jászföldön *(387* — V. 317), mégpedig Berényben 31, Felsőszentgyörgyön 1, Fényszaruban 3, Árokszálláson 6, Jákóhalmán 3, Mihályteleken 2, Alsószentgyörgyön 3, Ladányban 2, Kiséren 2, Apátiban 20, Dósán 1 nemes család.

Az 1720. évi összeírás a következő számú családokat mutatta ki a jász községekből, megjegyezve, hogy nem teljes ez a kimutatás, mert nem írták össze a honoráciorokat (papokat, tanítókat) s a zselléreket is csak Berényben vették fel :

Község	Nemes	Mezővárosi polgár	Zsellér	Taksás	Összesen
Berény	25	540	79	—	644
Alsószentgyörgy	4	—	—	55	59
Apáti	9	—	—	173	182
Árokszállás	9	—	—	130	139
Dósa	—	—	—	32	32
Felsőszentgyörgy	—	—	—	34	34
Fényszaru	1	—	—	115	116
Jákóhalma	2	—	—	60	62
Kisér	2	—	—	81	83
Ladány	—	—	—	38	38
Mihálytelek	—	—	—	40	40
Jászság	52	540	79	758	1.429

A jász társadalom valójában csak az 1745-i földváltással tagozódott osztályokra. A redempció tulajdonképen két egymással ellenkező folyamatott vezetett be : a társadalmi kiegyenlítődés és a társadalmi tagozódás folyamatát. Kiegyenlítődést annyiban, hogy bárki bejuthatott a redemptusoknak ezentúl egyetlen kiváltságos osztályába, ha földet tudott magának váltani, lett légyen előbb akár nemes, akár zsellér. Viszont fel is tagolta a társadalmat nem vagyoni, hanem közjogi alapon, mert kialakította a redemptus, irredemptus és zsellér osztályokat. E tagozódás egyáltalán nem vagyoni alapon történt, mert pl. az irredemptusok, sőt akár az inquilinusok, azaz általános értelemben zsellérnek mondott osztályban is akár nemesek is lehettek, ha nem váltottak földet, csak a katonaállításban vettek részt, illetve ha egyikben sem *(71* — 515). Ezeket az osztályokat az 1799-ben kiadott jász-kun statutumok élesen megkülönböztették egymástól *(91)*.

A redemptusokkal a szabad kerületekben egy magántulajdonra tért demokratikus paraszt birtokosság alakult ki, olyan demokratikus társadalom, amelyben eleinte teljes volt az egyenlőség a redemptusok között. A redempcióban arra is

ügyeltek, hogy a vagyoni különbségek ne fejlődjenek ki élesen, azért több községben meg volt szabva a váltható föld területének felső határa is. Később megbomlott az eleinte teljes egyenlőség. 1764-ben pl. azt határozta a hármas kerületek közgyűlése, hogy a 20 forinton aluli értékben redimáltak ne tekintessenek redemptusoknak, hanem csupán csak irredemptusoknak, bár ezekkel szemben megtartották bizonyos előjogaikat *(387* — VIII. 374). Ugyanekkor ment határozatba az is, hogy a redemptusok mindenféle haszonbérletben elsőbbségi jogot kaptak *(59)*. A redemptusok kiváltságaira jellemző az 1762-i következő határozat :

«*Az 1762. dec. 16-án Jászberény városában tartott közgyűlésen nyilvánvalónak, a köztudatban élőnek ismertetett, hogy ezek a kerületek a megváltás idején igen nagy terheket viseltek, ennélfogva méltónak találtatott, hogy azok a kik a megváltás alkalmával katona állításban részt vettek és földet váltottak, de azt az idő viszontagságai miatt eladták, vagy másképen elvesztették, a redemptusok osztályába soroztassanak s így mindazokkal a kiváltságokkal és szabadalmakkal élhessenek és örvendhessenek életök végéig, amelyekkel a többi redemptusok élnek és örvendenek. Ezek az előjogok azonban nem terjednek ki örököseikre és utódaikra, csupán annyiban, hogy ezek örökösei az ingatlanok, ú. m. földek, telkek megszerzésében az idegenek és nem redemptusok felett elővételi joggal bírnak, amely kedvezményre elődeiknek érdemeinél fogva tarthatnak igényt. A vevők pedig, akik a redemptio óta szereztek maguknak örök joggal magánosoktól ingatlanokat, ha t. i. az eladó jogainak ilyetén átruházása alkalmával összes járulékos jogait is átruházta, a kerületek igaz és kétségtelen redemptus lakosai közé számíttassanak az örököseikkel egyetemben; nemkülönben azok az irredemptusok is, akik olyan redemptusok özvegyeit vagy leányait veszik feleségül, akik szántóföldeket szerzeményi vagy közszerzeményi, vagy öröklési jogon bírnak, az ilyenek örökösei a velök közös háztartásban, egy fedél alatt s egy kenyéren élő ipa, vő vagy bármely rokon csak abban az esetben nem tarthatók irredemptusoknak, ha az ingatlan nem csak kilátásba helyeztetett, hanem tényleg át is ruháztatott» *(59)*.

A jász-kun statutumok különleges *örökösödési rendet* is teremtettek, kimondván, hogy az özvegy nem örökli a redemptus férj vagyonát, hanem az férje vérrokonaira száll.

A redemptusokkal olyan zárt társadalmi osztály alakult ki a Jászságban amelybe való utólagos bejutáshoz csak nagyobb vagyoni tehetősségen át vezetett az út. Mivel pedig az egész 18. század folyamán tartó beözönléssel főleg szegény elem került e földre, a későbbi idők folyamán mindinkább elvesztették a kiváltságos redemptusok számbeli túlsúlyukat és szaporodott a zsellérek arányszáma.

Be kell azonban azt is vallanunk, hogy közjogilag bármennyire is egyöntetű volt a redemptus jász társadalom, összetételében mégis igen sokféle és különböző származású elem volt benne összegyüjtve. Hiszen már rámutattunk arra, hogy milyen kevés régi családot talált itt Pentz 1699-ben, s hogy a redemptusok túlnyomó része bizony csak a földváltás hírére sereglett ide. Nemzetiségi származás tekintetében is tarka volt ez az osztály, a magyarságon kívül voltak közöttük tótok, németek, rácok is szép számmal. Annál csodálatosabb, hogy mégis olyan gyorsan egybeolvadt új jászsággá, mintegy varázsütésre, a saját tulajdonukba átment ősi föld ihletésére magyarrá válván.

1760-ban, mint láttuk, a Jászságban 2407 redemptus családdal szemben az irredemptus családok száma már 767 volt ; az új jász társadalom tehát elég gyorsan kezdett számarányban lefelé mutató eltolódást szenvedni.

Ugyancsak láttuk már, hogy az 1766-i összeírás idejében a jászföld népében a redemptusok aránya 72·1 %, az irredemptusoké 24·3 %, a neocontribuens, azaz

újonnan földhöz juttatottaké 1·7%, a zselléreké 1·8% volt. Később mindig emelkedett a zsellérek arányszáma. 1787-ben, a II. József-féle népszámlálás idejében, mint már kimutattuk, az egyes jász községekben átlagosan 50% körül volt a lakosságban a szegény zsellér elem.

De éppen ilyen nagy az eltolódás az egyszerű redemptusoktól a legfelsőbb, bár itt közjogilag aránylag nem sokat jelentő osztály, a *nemesség* felé is. 1787-ben feltűnően nagyszámú nemességet írtak itt össze. Amíg 1720-ban csupán csak 52 nemes családot számoltak a jászföldön, ez a szám 1787-re, 834 felnőtt nemes férfira emelkedett. Érthetetlenül magas ez a szám, hiszen néhány évtized mulva, 1805-ben *(384)* sem volt nagyobb a felnőtt nemes férfiak száma 318-nál, akik akkor így oszlottak meg, összevetve az 1787-ben kimutatott számmal:

Község	Nemes 1787-ben	Nemes 1805-ben
Berény	238	28
Alsószentgyörgy	51	4
Apáti	247	209
Árokszállás	109	36
Dósa	16	0
Felsőszentgyörgy	3	0
Fényszaru	14	2
Jákóhalma	27	2
Kisér	90	32
Ladány	6	5
Mihálytelek	33	0
Jászság ...	834	318

Kétségtelen, hogy közben sok kivándorlás volt a Jászságból, tehát esetleg nemes családok is kivonulhattak innen, de mégis feltűnő, hogy a nemesi rend ennyire megapadt volna. A dolog megmagyarázhatatlannak látszik.

A jászföldön lakó nemességnek alig volt valamivel kiváltságosabb helyzete, mint a redemptus jászoknak. Minden redemptus, aki e szabad kerületek földjén lakott, akár jász, akár beköltözött jobbágyi, akár nemesi származású volt, e kerületek kiváltságos jogi helyzetét élvezte, egyenlő jogokat, amelyből a nemes sem emelkedett ki, csak annyiban, hogy bizonyos személyi szolgáltatások alól mentes volt, mint pl. a nem háború idején való katonai beszállásolás, katonai fuvarozás és személyi adózás alól.

Bár a Jászság társadalma a redempcióban tagozódott, e tagozódás inkább csak közjogi volt, de a lakosság foglalkozásában, nemzetiségi viszonyaiban nem tükröződött vissza.

Az első *nemzetiségi* adat a Jászság népéről 1850-ből áll rendelkezésünkre. A jász nép kivétel nélkül mindenkor magyarnak vallotta magát, s mint láttuk még a törökvilág vége felé a Felvidékről bevándoroltak is gyorsan beolvadtak a jász népbe és magyarrá lettek. Nem is talált itt az 1850-i adat az 59.651 magyaron kívül mást, mint 1 németet, 23 szerbet, akik valószínűleg beköltözött kereskedők lehettek, továbbá 26 zsidót és 774 cigányt.

A jászföld lakosságának nemzetiségi összetétele tovább sem játszott szerepet e nép életében. Eredetük szerint lehetnek bármilyen származásúak, a 19. század közepe óta rendszeresen végrehajtott népszámlálások alkalmával csaknem mindenki magyarnak vallotta magát, s minden alkalommal csupán csak egynéhány német és tót akadt közöttük, úgyhogy pl. 1930-ban a nemzetiségi arány a következő volt: az összesen 106.317 lakosból magyar volt 106.130, idegen 187, azaz 0·1%. Kétségtelen ezek szerint, hogy *a Jászság népe egyike ma alföldünk legtisztábban magyar népének.*

A Jász társadalomba azonban két egészen külön beszámítás alá eső népelem is elvegyült, a *cigányok* és a *zsidók*, akik mindaddig tökéletesen kívül állottak e társadalmon, amíg annak kiváltságai megvoltak.

A cigányok egészen érdekes szerepet játszottak a jászföld népében. Az első említés idején még kizárólag sátorozó népség lehettek. 1761-ben Berény tanácsi határozattal tiltja el a cigányokat a «*sátorok alatt való lakástól*». Több intézkedésből az tetszik ki, hogy csak a 18. század közepe táján kerülhettek a cigányok a jászföldre. Erre vall az is, hogy 1766-ban «*neo-hungarici*» néven, azaz «*újmagyaroknak*» írták össze a cigányokat *(380)*. Az «újmagyar» név máig is rajtuk maradt, s az idegen nem is igen tud kiigazodni rajta, amikor az árokszállási templom tornyában megszólaló lélekharang szava elcsendülése után a toronyőr hangosan kiáltja le az érdeklődőknek, hogy egy «újmagyar» tért meg Teremtőjéhez.

Mint mindenhol, úgy itt is nagyon alkalmatlan idegenek lehettek a cigányok. Nem is bánhattak velük túlságosan szőrmentében, legalább is ez tetszik ki néhány intézkedésből. Igy pl. 1774-ben Dósa Pál jász-kun kapitány elrendelte, hogy a jász községek között a cigánygyermekeket kölcsönösen ki kell cserélni; Fényszaruból négy gyermeket Alsószentgyörgyre, hatot Mihálytelekre, Mihálytelekről hatot Fényszarura kellett vinni. A rendelkezést nem indokolta meg *(338* — R. I. 30. sz. 14). A cigányok újmagyar nevének magyarázata állítólag az, hogy Mária-Terézia tiltotta volna el a cigány név használatát és rendelte el az újmagyar nevet. Nemigen használják már ezt a nevet másutt, de jellemző a jászok nagy királynőjükkel szemben való mély lojalitására, hogy ők készségesen átvették e parancs-osztotta nevet és máig is megtartották.

A cigányok száma a jászföldön elég magas volt. 1850-ben 847 cigányról számolnak be *(19* — 76). E szapora népség igen jól érezhette magát a jászföldön, mert számuk az 1893-i hivatalos cigány-összeírás idejéig 1505-re emelkedett. Különösen Berényben (1893-ban 0·96%), Apátiban, Kiséren, Ladányban, Alsószentgyörgyön, Árokszálláson, Fényszarun szaporodott el nagyon a cigányság. Egyik-másik községben ma is jól elkülönül még a többi lakosságtól a cigányság települése, pl. Alsószentgyörgyön főként a falu délkeleti részébe zsúfolódtak össze.

Különleges helyzete volt a jászföld népében a *zsidóságnak* is, hiszen sokáig egyáltalán nem fogadta be őket a szabad kerület. Láttuk, hogy II. József népszámlálása idejében még irmagjuk sem volt a Jászságban. Semmi sem bizonyít amellett sem, hogy a török hódoltság idejében letelepedett zsidók laktak volna itt. Egészen helytelen tehát az a felfogás *(85)*, hogy itt a török idejében még szabadon éltek zsidók és csak a lovagrend üldözte volna ki azokat. Hogy a törököknek voltak itt olyan zsidó kereskedőik, akik nyomon követték a seregeket, az nagyon is valószínű. A berényi török náhije Heilmann Farkas Wolf nevű ausztriai származású zsidó élelmezési biztosának nevét is ismerjük *(85)*. Az is tény, hogy Mária-Terézia megengedte nekik a jászsági vásárok látogatását, de a letelepedést viszont a jászok nem engedték meg nekik. Ezzel szemben a jászok a görög kereskedőket hívták maguk közé szívesen, sőt mint már előbb ki is mutattuk, még házakat is épített nekik Berény város. Arról, hogy a zsidókat Kollonics és a lovagrend hatása alatt üldözték volna ki a Jászságból, semmi adat sem található. Ellenben arra számos adat van, hogy amikor a jászok már régen visszanyerték szabadságukat, semmi nyomásra sem engedték be ide a zsidókat. Sőt a vásárokra járó zsidó kereskedőkkel szemben is igyekeztek elzárkózni. 1750-ben a berényi szíjjártók és vargák folyamodtak a városi tanácshoz, «*a zsidók által bőrrel való kereskedéstül leendő eltiltások eránt*», amit a tanács teljesített is *(85* — 12). A zsidók

azonban kihasználták azt a helyzetet, hogy a Jászság közepébe bezárva egy megyés hely feküdt, Monostor. Ott telepedtek le, valamint a szabad kerület keleti peremén, Hevesen. Legnagyobb ellenfeleik a mozgékony görög kereskedők voltak. 1762-ben egy Ábrahám nevű zsidó azt kérte a berényi tanácstól, hogy ócskavassal görögök ne kereskedhessenek a város területén *(85)*. A bőrön és az ócsakavason kívül legkedvencebb árujuk volt a 18. században a jászföld körül settenkedő zsidóknak a pálinka. 1764-ben Berény egy Ábrahám nevű aszódi zsidóval *«tett alkut a Pálinka administratioja eránt» (85)*.

Ugyancsak 1784-ben a nádor közbenjárását is igénybevették a zsidók, hogy Apátiba betelepedhessenek, s a nádor kérdést is intézett a városhoz, hogy kívánatos-e ez. A városi tanács a következőképen bizonykodik a betelepedés ellen : 1. A népesség állandóan szaporodik, úgyhogy azt sem tudja kívánalmaiknak megfelelően ház- és kerthelyhez juttatni. 2. A szántók, kaszálók és szőlők a redemptusok között mind felosztattak, s maguknak is kevés, nemhogy elvenni lehetne belőlük a zsidók számára. 3. A közönséges beneficiumok és boltok mind kiárendáltattak olyanoknak, akik pontosan fizetnek is. *Félős az, ha a zsidóság belépne ide, «kevés lenne a securitás» (344* — III. 307).

Apátiban 1784-ben kértek letelepedési engedélyt, de nem kapták meg *(57* — 155).

1791-ben a nagyabonyi zsidók kérték Alsószentgyörgytől a korcsma bérletét, de sikertelenül *(386* — 1791. év). Bár a letelepedést még a 19. század közepéig sem tudták kierőszakolni, a bejáró zsidó kereskedők mindinkább helyet szorítottak maguknak a görögökkel szemben is. Új telepeket létesítettek most már a 18. század végén a jászföldbe beékelődő összes megyés községekben, mint Kerekudvar, Monostor, Alattyán, Jánoshidán, sőt Berényben is helyiséget béreltek árucikkeik beraktározására *(59* — 18, 26). A Jászságban házaló zsidók még adót is felajánlottak, évi 4 frt-t fejenkint, csakhogy szabadon mozoghassanak a görögök mellett *(85* — 18, 26). Apátiban 1828-ban is csak azt engedték meg nekik, hogy minden évnegyedben 3 napig házalhattak, de éjjelre nem maradhattak bent a városban, sem pedig áruraktárt nem állíthattak *(57* — 155).

A jászok a végletekig harcoltak a zsidók helybeli lakhatása ellen. Igy állástfoglaltak az 1840. XXIX. t.-c. ellen is, sőt egyenesen a nádorhoz fordultak a berényi kereskedők panaszukkal, azt is kérve, hogy a vásáron zsidók is csak olyan portékát árulhassanak, amelyeket a helybeli görög boltosok nem tartanak. A nádor a szabad árusítást mégis megengedte, ezzel szemben a város visszautasította a szabad kereskedést kérő zsidókat és azokat a gazdákat is megbüntette, akik házukat áruraktárak céljára bérbeadták zsidóknak.

Nemcsak Berény, hanem más jász községek is a legerélyesebben utasították vissza a zsidók lakhatási jogát még a 19. század első felében is. Igy pl. Árokszállás 1843-i tanácsi jegyzőkönyvében ezeket olvassuk : *«Közakarattal és megegyezéssel elhatároztatott, hogy tekintetbe véve az izraeliták által már eddig ezen kerületben, jelesen Félegyházán elkövetett zsarnoklásait, ezen Tanáts sem ezen, sem a jövő folyam alatt, valamint a közösségek, úgy egyes boltjaiban is bébocsátani teljességgel nem akarjuk» (91* — 430). Jóllehet, az 1849-i birodalmi alkotmány a zsidók számára is szabaddá tette a költözködést, a jászok tovább is ellenállottak. Apáti tanácsa még 1852-ben is visszautasította a zsidó kereskedők letelepedési kérelmét *(344)*, Berényben azonban már 1850-ben sikerült egy zsidónak letelepedni *(85)*. Pár év alatt az egész Jászságot ellepték, de a bizalmatlan jászok mégis igyekeztek tőlük óvakodni, így pl. bár Árokszálláson már 1853-ban megalakították a hit-

községet, 1854-ben mégis kimondotta a tanács, hogy a város boltjainak árverésében a zsidók csak úgy vehetnek részt, ha azokba keresztény kereskedőket állítanak *(91* — 430). Mindenütt gyors ütemben alapítottak templomokat, iskolákat, s csakhamar *véglegesen kiszorították a jászföldről a görög kereskedőket.* Kétségtelen, hogy *a Jászság a magyar föld legutoljára elzsidósodott darabja.*

A zsidóság olyan mohón várta a Jászság megnyitását, hogy jóformán 1—2 év alatt el is árasztotta az egész területet. Csak 1849. év végén nyilt meg előttük e szabad kerület és 1850-ben már 26 zsidót említenek innen *(19* — 74). Berényben 1851-ben már 30 zsidó család volt, 1852-ben pedig már ki is bérelték a csizmadia céh házát templomnak *(106* — 18). 1854-ben már 190 a zsidók száma *(19*—76). Legmagasabb számukat 1910-ben érték el, amikor összesen 2116 zsidót számláltak meg a jász községekben. Rá kell azonban mutatnunk arra is, hogy *a jászok között ma is aránytalanul kevesebb zsidó lakik,* mint más alföldi területeken. Arányszámuk a jász községekben 1910-ben átlag 2% alatt maradt, sőt Szentandráson csak 0·3%, Mihályteleken 0·7% volt, Berényben pedig 3·2%-ot tett ki.

Érdekes, hogy 1910 óta itt csökken a számuk; 1930-ban már csak 1508-ra rúgott, ami az 1910. évi 2·1% arányszámmal szemben már csak 1·3%-ot tesz ki. A jász nép rendkívül élelmes volta, mozgékonysága és régi bizalmatlansága az idegennel szemben kedvezőtlen talaj a zsidóság számára. *Amint a multban sem volt szerepe a zsidóságnak a jász társadalom életformáinak alakításában, úgy ma sem jutott ilyenhez.* A földközösség emlékezete olyan erős, a jászföldhöz való ragaszkodás olyan mély ebben a társadalomban, hogy a zsidóság ma is alig jutott itt földhöz és így társadalmi súlyhoz sem.

A jász társadalomban azonban más oldalról is van bizonyos szerepe a vallási kérdésnek a lakosság összetétele kialakításában. A nép katolikus, vagy protestáns volta döntő volt itt a terület újra való benépesedésében és a kivándorlás irányának meghatározásában is. *Györffy István* azon a véleményen van, hogy a reformáció idejében a jászok zöme is éppen úgy protestánssá lett, mint a kunok, s a jászok csak az ellenreformáció hatása alatt tértek volna vissza a katolikus hitre *(182* — 681). Erre vonatkozólag azonban semmi közelebbi adat sem áll rendelkezésünkre. Azt tudjuk, hogy a 17. században tényleg elszaporodtak itt a protestánsok, hiszen Berényben a Magyarvárost éppen protestáns volta miatt különböztették meg a katolikus Jászvárostól. Berényen kívül még Fényszaruban emelkedett az evangelikusok száma a 17. században, úgyhogy *Gyárfás* szerint 1649-ben itt és Berényben külön csapszéket és mészárszéket akartak állítani, de ezt a nádor nem engedte meg. Az is valószínű, hogy Kisérre is azért húzódtak be a törökvilág vége felé bihari és szatmári protestánsok, mert ott nagyobbszámú protestáns törzslakosság maradt meg. Hogy azonban itt az ellenreformációnak nagyobb munkája akadt volna a 17. században, arról nem tudunk. A lakosság zöme kétségtelenül katolikus maradt itt. 1729-ben Berényben pl. nem akartak megtűrni luteránus iparost, csak azzal a feltétellel, ha gyermekeit katolikusoknak neveli *(387* — III. 10). Abban a körülményben, hogy a Pentz-féle összeírás bizonysága szerint ide elsősorban felvidéki tótok jöttek nagy számban, valószínűleg nemcsak az játszott közre, hogy az Alföldön nagyon megritkult a lakosság, hanem az is, hogy ide elsősorban katolikusokat fogadtak be a katolikus jászok, s csak a református Kisérre jöttek alföldi protestánsok, elsősorban reformátusok.

Igen lényeges szerepet játszott a jászok katolikus volta abban is, hogy a földváltás idejében honnan kaptak nagyobb számú betelepülőket. Ekkor is elsősorban a katolikus vidékek jöttek számba, a protestáns tájakról jövők pedig valószí-

nüleg katolizálódtak itt, mert azt látjuk, hogy a protestánsok sehol sem erősödtek meg. *Ha a Jászság a reformáció idejében protestánssá vált volna, vagy esetleg az ellenreformáció után is protestáns maradt volna, talán egész benépesedési folyamata másképen játszódott volna le.* Nem telt volna meg olyan hamar új településekkel, mert inkább csak az elnéptelenedett Alföld protestáns lakosaira számíthatott volna, vagy pedig a protestáns tótokra, aki nagyobb tömegben érkezésük esetében éppen úgy megtarthatták volna protestantizmusukkal együtt nyelvüket is, ahogy a békési tótság megtartotta. Azonban a katolikus Jászságban betelepülő tótság túlnyomó részében kétségtelenül katolikus volt, vagy azzá kellett lennie, ami egyuttal az elmagyarosodást is elősegítette itt.

Amikor viszont a Jászság a 18. században kezdett túlnépesedni és időnkint kitelepülő rajokat kibocsátani magából, *a kivándorlás irányára és módjára volt befolyással a jászok katolikus volta.* A buzgón katolikus jászok kisebb csoportokban csak katolikus vidékekre szivárogtak, amint később látni fogjuk, vagy pedig nagyobb tömegekben telepedtek le protestáns tájakra. A két Kunságot éppen a jászok betelepítésével akarták katolizálni, s *a Kunságban lévő régibb katolikus községek csaknem kivétel nélkül a Jászságból származnak.* Ebben az utóbbiban természetesen megint bizonyos közjogi tények is közrejátszottak, hiszen a közjogi akadályok nélkül telepedhettek le a szabad Kunságba jászok, míg jobbágyi helyekről nem jöhettek oda telepesek. Kétségtelen tehát, hogy *a jászok katolikus volta egyenesen mint településföldrajzi tényező szerepelt.*

Ehhez még azt is hozzátehetjük, hogy egyuttal mint *népesedési tényező is*, mert amint majd később látjuk, a katolikus jászok természetes szaporodása jelentékenyen felülmúlja a protestáns kunokét.

A jász nép vallási megoszlásáról az első számszerű adatunk 1819-ből származik *(224* — 497). Eszerint 1819-ben a 49.130 lélekből katolikus volt 44.722, azaz 91·0%, református meg 4.204, vagyis 8·6%, a jelentéktelen töredék meg evangélikus és görög keleti volt. Azóta azonban *a reformátusság általában arányt veszít a Jászságban.* A századforduló idején, 1900-ban a katolikusok arányszáma 93·1% volt, a reformátusoké meg 6·3%, 1910-ben viszont elérték a katolikusok maximális arányszámukat 93·8%-ot, a reformátusoké meg 5·4%-ra esett. 1930-ban a jászföld társadalma vallásilag úgy oszlik meg, hogy 92·3% a katolikus, 5·2% református, 1·3% zsidó, a töredék meg egyéb felekezet. A jászföld társadalmának ezt a vallási szempontból is feltűnő egyöntetűségét méginkább fokozza az a körülmény, hogy a reformátusok túlnyomó része Kisérre, az Alföldről benépesült jász községre, és az elvárosiasodással együtt leginkább eltarkult lakosságú Berényre jut. Kiséren azonban a reformátusok szintén igen erősen vesztik a tért a katolikusokkal szemben. Itt már 1660-ban keletkezett a református egyház *(19* — 173), s ide a reformátusok közvetlenül Eger várának 1596. évi eleste után telepedtek be, úgyhogy a község csaknem egészen reformátussá lett, sőt még katolikus filiális egyházat is csak 1770-ben állított itt Apáti *(57* — 113), amikor Sőtér Ferenc néhány katolikus családot telepített ide *(221* — IV. 356). Számszerűleg elsőnek 1801-ből van adatunk a kiséri lakosság vallási megoszlásáról, amikor is csupán csak 0·8% volt katolikus *(3* — 217). 1828-ban már 10·1% volt itt a katolikusok aránya a 89·5% reformátussal szemben. Azóta azonban óriási ezen arányok eltolódása a katolikusság javára. 1851-ben már csak 84·7% a reformátusok, 14·9% a katolikusok arányszáma *(165* — I. 224). 1900-ban már majdnem egyenlő az arányszám : református 56 ·6%, katolikus 40·1%, míg végül 1930-ban már túlsúlyba jutott a katolikusok 55·1% aránya a reformátusok 44·4% arányszámával.

Berényben a katolikusok és reformátusok arányszáma nem sokat változott a redempció ideje óta sem. 1745-ben 91·1% katolikussal szemben 7·2% volt a reformátusok aránya *(68)*, míg 1869-ben az arányszámok 91·3% és 6·2% voltak, végül pedig 1930-ban 90·1%, illetve 6·7%.

Látnivaló tehát, hogy *a jászföld társadalma vallási szempontból nem széttagolódóban van, hanem ellenkezőleg, egyöntetűbbé válik*, abba az irányba halad, ahonnan a 16. század elején elindult: egységesen katolikus volta felé.

Ebben a tényben kétségtelenül elsősorban annak van része, hogy *a katolikusság természetes szaporodása itt is felülmúlja a más vallásúak szaporodását.*

Amíg azonban vallási szempontból ez a társadalom egyöntetűbbé válóban van, a nép *foglalkozását* tekintve természetszerüleg mindjobban széttagolódik. A redempció idejében a föld volt az, ami megszüntetett minden különbséget és erre a földre nemzetiségében és foglalkozásában, részben vallásában is egyöntetű társadalmat hozott. Amint azonban a föld aránya mindinkább kisebb lett a gyorsan szaporodó néphez képest, mind kevesebben éltek meg belőle, és a 18. század őstermelő jász társadalma, amelyben még kereskedők és iparosok is alig akadtak a jász népből, hanem csupa görög és más nemzetiségű nép látta el ezeket a foglalkozásokat, mind nagyobb rétegében válik el a jász földtől. Még pedig kétféle módon. Egy részük már századok óta másfelé keres magának új földet az őstermeléstől elszokni nem akaró keze munkája alá, így most már az egykor mindenfelől népet csalogató legendás jászföld minden irányban néprajzokat kezd kibocsátani magából. Másrészt azok is, akik maradnak, kénytelenek más foglalkozás után nézni, mert a jász földön már nem jut számukra munka, jóllehet a redempciós világ pásztorélete óta nagy átalakuláson ment át itt a földdel való bánásmód, s aránylag mindtöbb kezet tud lekötni a föld. A földművelés módjának javulása azután ipari foglalkozásban is több munkaalkalmat szült. A jászoknak a mezőgazdaságban fölösleges része azokat az ipari foglalkozásokat foglalta el, amelyeknek készítményeire ennek a földből élő társadalomnak is szüksége volt. Ezek a foglalkozások azonban igen szűkre vannak szabva, mert hiszen a jászföldnek nincsenek ipari energiái: nyersanyagot csak a szántóföld szolgáltat, hajtóereje meg a Zagyva és Tarna lassú folyású vízein kívül semmi sincsen. Csak mindinkább iparosodásra kényszerülő, de az ipart eleinte bizony nehezen megszokó népe van.

Kétségtelen ugyanis, hogy amíg bővében volt itt a föld a lakosság számához képest, a jászok még a saját kezdetleges ipari szükségletük ellátására szolgáló kisipart sem szívesen űzték. Még 1803-ban is ilyen neveket találunk a berényi iparoscéhek listáin: Krajzelmajer lakatos, Weiss Gottfried asztalos, Venczell Herman kőmíves, Spabr Antal apotekárius, Scheubach sarkantyus, Krakovitzer serfőző, Ubril Dániel tímár, Krarelits gombkötő, Grimbert kötélgyártó, Santer zsemlyesütő, Gottwill János chirurgus, Winglmeier vendéglős, Höfstetter kávéházas *(85)*. Láttuk már, hogy viszont a kereskedők is görögök voltak, a zsidók minden erőlködése ellenére. Így ugyanekkor ilyen nevű kereskedők vannak feljegyezve: Michalides, Dzián, Sismis, Avakumovics, Szerafin, Hadzsi, Dezmond, Morzál *(85)*. Mindemellett voltak bizonyos iparok, amelyeket jászok láttak el; ilyen volt főleg a molnárság, tímárság, csizmadiaság, szabóság, ácsság, stb.

A kézműiparosok száma talán még aránylag magasabb is lehetett itt, mielőtt a gyáripar országosan le nem sujtott a kézműiparra. Számszerűleg 1828-ból vannak első adataink a jász nép foglalkozási ágak között való megoszlására *(315)*. Eszerint 1828-ban az összesen 22.946 adózóból 944, azaz 4.1% volt kézműves és 16 kereskedő. Úgy látszik tehát, hogy a kereskedelmet a jászföldön tényleg inkább vándor

kereskedők szolgálták ki. Sok adatot tartottak meg számunkra a jászok foglalkozási megoszlásáról a 18, 19. század határos évtizedeiből a községek adóösszeírásai, az ú. n. «*Tehetségek összeírása*». Igy pl. Jákóhalmán 1837-ben 218 gazda, 27 zsellér és 81 lakó, 64 szolga, azaz 400 önálló keresettel bíró férfi lakosból 33, azaz 8·2% volt a kézműves. Berényről még régebbi adatunk is van a lakosság foglalkozásáról. 1715—20-ban Berényben összeírtak 39 iparost; köztük legtöbb volt a csizmadia, varga és a szabó; valamint 27 kereskedőt, ami az összesen 644 adózóból 6·0% iparost és 4·2% kereskedőt jelent. A kereskedőknek azonban túlnyomó része, 24, marhakereskedő volt. Sőt arra is van adatunk, hogy a mindinkább népesülő város szívesen vette, ha idegenből jött kézművesek is letelepedtek. 1760-ban pl. megengedi a tanács, hogy Nyitra megyéből, Kecskemétről, Tápiógyörgyéről jött mesterlegények telepedjenek le a városban (*334* — D. 81, 82). 1786-ban Berényben összesen 1294 lelket kitevő adózóból 177 volt kézműves, vagyis 13·6%.

Kétségtelen, hogy a kézművesség egyrésze a 18. század végén és a 19. század elején még éppen úgy nem volt egyedüli foglalkozás a Jászságban sem, mint másutt. Erre következtethetünk abból, hogy amíg az 1828. évi összeírás Berényből pl. csak 339 iparost és kereskedőt mutat ki (*315*), addig egy részletes felsorolás 586-re teszi az iparosok és kereskedők számát (*19* — 120). Úgy látszik tehát, hogy ezek közül csak 339 volt olyan, akinek egyedüli foglalkozása volt az ipar és kereskedelem és mint ilyen így is került az adóösszeírásba, a többi pedig csak mellékesen foglalkozott ezekkel a mesterségekkel. Egyébként az iparágak maguk is visszatükrözik a jászföld gazdasági képét: csupa olyan kézművességgel találkozunk itt nagyobb számban, amelyek ezen állattenyésztő vidék egyszerű termékeit voltak hivatva ruházatnak feldolgozni. 1850-ben pl., ha jól összeszámoljuk, 485 csizmadia, 430 szűcs, 257 takács gondoskodott a jászok ruházkodásáról és alighanem mindenestül el is látta a szükségletet, hiszen a mult század közepén még majdnem kizárólag a bőrből való felsőruha volt itt általános. Egy őstermelőtársadalom termelésére és szükségleteinek ellátására támaszkodó egyszerű kézművesség volt még ekkor a jászok ipari foglalkozása. A ruházkodáson kívüli legtöbb ipari szükségletét maga a földművelő nép látta el részint mint háziipart, részint mesterkedéssel, barkácsolással. Jellemző pl., hogy az építő ipar alig volt itt képviselve még a 19. század első felében is. 1826-ban pl. Berényben, amely pedig már a fejlődés lendületében volt, mindössze csak 3 ács és 3 kőműves találtatott. Viszont azon kézművesek száma mindig és minden községben jelentős volt, akik a mezőgazdasági szerszámaikat gondozták: kovács, kerékgyártó, szíjgyártó és kötélgyártó.

A kézműiparosok száma a 19. század közepén magában Berényben is viszonylag alig kisebb, mint ma. Állítsuk ide bizonyságul ipari keresőinek százalékszámát 1828 és 1920-ban.

Berényben az 1828. évi összeírás adatait véve figyelembe a 18. éven felüli adózóknak 5·6%-a volt önálló iparos, az iparral is foglalkozók viszont az adózó lakosságnak 9·9%-át tették ki, míg 1920-ban az ipari keresők az összes kereső lakosságnak 14·8%-a.

A jász társadalom zömét ma éppen úgy, mint a multban, a *földművesség* tette ki. A jász kisgazda osztályba futott be a régi jász társadalom redemptus és irredemptus tömege. A szabad kerületek kisgazda osztálya eredetére nézve lényegesen különbözik más hazai paraszt-társadalomtól, mert nem jobbágyi származású, hanem évszázadokon keresztül mindenkor a maga ura volt, sohasem a más, hanem a saját földjét, illetve egyideig a közös tulajdonú földet művelte. Tehát *nem egykori*

jobbágytelken ül, és nem a középbirtok felmorzsolódása folytán jutott földhöz, mint másutt. Mivel azonban a megváltott föld mennyisége adott volt, s mivel ezen kívül semmi más föld nem volt, amit esetleg meg lehetett volna szerezni, a jász családok nagy szaporasága folytán a birtok állandóan aprózódott, bár aránylag lassú ez a folyamat. A jász kisgazdának általában nem volt módjában a birtokszerzés és a föld akkumulálása, mert nem volt a jászföldön középbirtok. Éppen ezért a jász kisgazda inkább egy lecsúszás, mint birtokszerzés folyamatában áll. A jászok nagy szaporasága mellett ez a körülmény is egyik oka, hogy itt nem lévén lehetséges egy belső birtokszerzés, időnkint nagy kitelepülő rajoknak kellett elhagyniok a jászföldet.

Mivel az egykor közös föld teljes egészében a redemptusok között oszlott meg, leszámítva a közös földből nem váltó irredemptus gazdák kis számát, általában a zselléreknek sem volt módjában itt birtokot szerezni, s így csak elvétve emelkedtek fel zsellérsorból a birtokosok közé. Elvétve fordult elő az is, hogy itt-amott máshonnan jöttek vásárolták meg a redemptusok földjét, amíg a jász kiváltságok, a redemptus jászok zárt osztálya meg nem bomlott. *Ezért a földváltóosztály csaknem érintetlenül ment át a kisgazda osztályba.*

Ez kétségtelenül egyik legfőbb oka annak, hogy *a jász kisgazda-osztálynak kiemelkedő történelmi öntudata van.* Konzervatív és hagyománytisztelő, jobban, mint az ország más tájain. Ismeri a maga osztálya multját és a jász föld sorsát. Ennélfogva társadalmasodási ösztöne is erősebb. Előtte is, mint minden magyar kisgazda előtt, a föld lévén az értékmérő, s tudván, hogy a jász földben minden jásznak saját erejéből és a saját jogán volt része, egyenrangúbbnak, inkább sorstársának látja az összes társakat, mint más magyar földmíves tájak népe egymást. Pedig a jász kisgazdák vagyoni állapota között már a redempció korában is voltak bizonyos különbségek, aszerint, hogy tehetsége szerint ki-ki mennyi földet váltott magának.

A jász kisgazda-társadalom aránylag kevés felhígulással alakulván ki a redemptusok osztályából, ma is letéteményese bizonyos demokratikus eszményeknek, hiszen ez a paraszt társadalom századokon át önmagát kormányozta, s csak maga a nádor volt egyetlen ura. Ez a történelmi autonómia azonban egyúttal kifejlesztette benne úrvoltának öntudatát is. Ma is élénken él bennünk annak a tudata, hogy nem jobbágyok ivadéka, és fejlett a függetlenség-érzése. Saját sorsáról történelmi önkormányzata keretében maga döntvén, megfontoltsága, felelősségtudata kimélyült. Az eladatással ért igazságtalanság keserűségét teljesen elmosta a jászok lelkében Mária-Terézia nagy királynőjük kegye, amellyel a megváltást megengedte nekik. Innen táplálkozik a jászok ma is erős lojalitása.

Talán felelősséggel teljes önkormányzata ébresztette a jászságban *a művelődés szükségletének érzetét.* Már a 18. században nagy gondot fordítanak az iskolákra, később két középiskolát is emeltek saját erejükből, Apátiban és Berényben. Az általános műveltség ma mégsem nagyobb a jász községekben, mint a környező jobbágyi multú területeken, mert a mult század közepe óta már erősen megtelt e táj mindenféle idegen népséggel, akik már nem a jász kiváltságok gondolatvilágába és nem a jász öntudat légkörébe jutottak ide.

A 12 jász község lakosságából 1930-ban 91.669 volt hat éven felüli, akik közül 77.199 tudott írni és olvasni, ami 84·3%-ot tesz ki. Ez a szám alacsonynak látszik, ha összehasonlítjuk azzal, hogy az egész Jász-Nagykún-Szolnok megyében ez az arány 86·1%, Heves megyében 86·4%. A magyarázatot azonban az adja meg, hogy éppen Berényben, a városban alacsonyabb, csak 82·1 ; a jász falvakban

magasabb, pl. Ladányban felmegy 87·9%-ra is, míg a többi jász faluban általában 85% körül mozog. Az arányszámot tehát egyenesen Berény húzza le, mert ez a foglalkozásában egyáltalán nem igazi városias összetételű város igen erősen megtellett földönfutó, műveletlen nincstelenekkel, míg a jász falvak jól tartják elég magas műveltségi szintjüket. A műveltség terjedésének azonban a Jászságban is rendkívül súlyos akadálya az itteni nagy kiterjedésű tanyavilág. Ezen csak a legutolsó évtizedben igyekeztek valamit segíteni néhány tanyai iskola alapításával. Mindenesetre azonban nagy a haladás a jászok műveltsége terén is, hiszen amíg 1869-ben az összes lakosságnak még 58·2%-a volt analfabéta, ez az arányszám 1930-ban ugyancsak az összes lakossághoz képest már csak 27·4%.

Feltűnő vonása a jászságnak nagy és elmélyülő vallásossága. Ennek is vannak bizonyos történelmi és társadalmi motívumai. Önkormányzata megadta nekik a módot, hogy aránylag igen nagy mértékben azonos valláson, a katolicizmus keretében tudták megtartani a jász népet. Ez viszont kétségtelenül elősegítette a vallásos élet zavartalanságát. A zsidók is csak a mult század közepén települvén be a jászföldre, a jászok konzervatív gondolkozása is zavartalanabb maradt, mint más vidékeken.

Saját földjén való úr volta táplálja a jász nagyon erős hazatudatosságát is. Ez természetesen elsősorban a jászföldre vonatkozik nála, de a nemzeti érzés határozottan erősebb a jászok között általában is, mint másutt az Alföldön. Ezt még az sem tudja megbontani, hogy a ma is legtisztábban jász gondolkodású kisgazda osztály mellett óriási módon megduzzadt már az egykori zsellérek utódaiból és a mindenféle ide verődött szegénységből kialakult nincstelenek osztálya.

Ami régi jász vonás még megtalálható a jászföld mai népében, az mégis elsősorban bizony már csak a kisgazda osztályra vonatkozik. Ezek arányszáma azonban mindinkább csökken a mezőgazdasági munkások, kubikosok, napszámosok és más nincstelenek tömegei mellett. A jász mezőgazdasági népesség összetételét számszerűleg 1869 óta ismerjük és innénttől kezdve tudjuk nyomon követni fejlődését. 1869-ben a jászföld kereső lakosságának 73·3%-a volt őstermelő, összesen 27.512 lélek. Az őstermelők túlnyomó része azonban már ekkor sem birtokos volt, hanem napszámos és szolga. A birtokosok aránya csupán csak 39·2%-a volt az őstermelőkben, míg a szolgáké, napszámosoké 59·9%, a töredék meg bérlőkre, gazdatisztekre jutott. Nem lesz érdektelen, ha ezzel szembe állítjuk a II. József-féle népszámlálás 1787-i adataiból hozzávetőlegesen kiszámítható arányszámokat. Ha ebből csak a nemességet és a polgárságot vesszük a birtokosok közé, jóllehet a honoráciorokat is nyugodtan közéjük számíthatnánk, és szembeállítjuk a zsellérekkel, azt találjuk, hogy 54·8% kisbirtokossal szemben még csak 45·2% volt a mezőgazdaságból élő földnélküli. Tehát nem egészen egy század alatt lényegesen megváltozott a földből élők összetétele. 1869 óta ez az arányszám még inkább eltolódott. Éppen ezért tekintsük át rövidesen a jász társadalom 1930-i állapot szerint való tagozódását foglalkozási ágak szerint, hogy azután a jász földnép szociográfiai viszonyaira vethessünk egy pillantást.

Az egykori Jászságnak 1930-ban összesen 106.317 lakosából csak 46.590 a kereső, azaz kereken 44%, a többit ez a kisebbik fél tartja el. A keresők foglalkozásuk szerint úgy oszlanak meg, hogy 68·0% őstermelő, 16·8% iparos, 3·0% kereskedő, 0·9% közlekedési, 2·8% közszolgálati, 0·6% véderőhöz tartozó, 1·1% napszámos, 2·2% nyugdíjas és tőkéből élő, 3·1% házi cseléd, 1·2% egyéb foglalkozású. Összetételében tehát ma is elsősorban földmívelő társadalom ez. Ebben a tekintetben pedig meglehetősen egyöntetű, s nincsen különbség jász város és jász falu

között, sőt éppen érdekes, hogy az őstermelők aránya nem Berényben, a városban legkisebb (61·6%), hanem Árokszálláson (53·6%). Berény népe ipari tekintetben semmivel sem áll előtte a jász falvaknak általában, sőt kisebb az iparosok aránya Berényben (16·7%), mint a Jászságban általában. Apátiban is nagyobb mint Berényben (16·8%), de feltűnő nagy Árokszálláson (33·0%). Berény társadalma a városiasodás tekintetében csupán csak abban különbözik általában a jász falvakétól, hogy a kereskedő elem aránya nagyobb benne, mint másutt (4·6%), valamint a közlekedési népességé (1·1%), közszolgálatosoké (4·3%), véderőé (1·2%), nyugdíjasoké (3·8%), házi cselédeké (4·4%). Megállapítható ennélfogva, hogy az egyetlen jász város, Berény csupán csak annyiban városiasabb társadalmú, hogy közigazgatási rangja és multja, nagyobb számú lakossága alapján több benne a kereskedő és tisztviselő, valamint az ezekkel járó más foglalkozásúak aránya, mint a jász falvakban. Végeredményben tehát *a jász társadalom városban és faluban ma is lényegileg azonos összetételű és elsősorban a földhöz tapadó társadalom.*

Ma is mezőgazdaságból élő nép a gerince a jász társadalomnak. Sajnos, ennek összetétele azonban alaposan megváltozott a redempció romantikus ideje óta, amikor alig volt még itt földtelen zsellér népség. Ma a mezőgazdasági keresők összes száma 31.693 lelket tesz ki, ami az összesen 69.738 mezőgazdasági lakosnak csak 45·5%-a, a hátralevő 55·5%-nyi népet pedig ez tartja el. A mezőgazdaságban dolgozó népben azonban igen alacsony arányban van képviselve a birtokos osztály, mindössze csak 11.132 a számuk, azaz a mezőgazdasági keresőknek csak 35·1%-a dolgozik ma saját földjén, vagy legalább is saját bérletű földjén. Ha ezt a számot összevetjük azzal, hogy 1787-ben a II. József-féle népszámlálás idején a kétségtelenül kivétel nélkül földdel bíró papok, nemesek, honoráciorok és városi polgárok összes száma 4458 volt, azt találjuk, hogy 1930-ra csaknem megháromszorozódott a birtokosok száma a jász földön, holott azóta kiszaladt alóluk a tömérdek kiterjedésű kiskunsági pusztabirtok. A föld tehát alaposan elaprózódott közöttük. A birtokosok túlnyomó része parasztbirtokon ül ma, nem származás tekintetében, hanem birtokkategória szerint. 100 k. h.-on felüli birtokosok száma mindössze 87, azaz 0·7%; elenyésző az ilyen kategóriájú bérlők száma is (8 = 0·07%), kicsi a száma az 50—100 k. h. birtokosainak is (308 = 2·7%), sőt még az 10—50 k. h.-as kisbirtokosok száma sem túlnyomó (3917 = 35·1%), hanem az 1—10 k. h. szegény törpebirtokosai teszik ki túlnyomó többségét a jász nép egykor gazdag redemptus népének (6217 = 55·8%). *A jász kisgazdák tehát ma bizony a legalacsonyabb birtokkategóriában vannak.* Pedig ezek, hangsúlyozzuk, nem jobbágyi telkek felszabadult népéből származnak, hanem saját erejükből földet váltott egykor büszke és szabad jászok. De még lejebb is csúsztak a redemptusok. 1 k. h. alatt is vannak itt ma birtokosok, mégpedig elég szép számmal (315 = 2·8%). A többi mezőgazdasági önálló részes földmívesre, kertészre, egyébre jut.

Ha most meggondoljuk, hogy csaknem két századdal előbb, 1745-ben megtörtént földváltás idejében összesen 2216 család osztozkodott a mainál sokkal nagyobb jász birtokon és egyúttal csaknem kizárólag csupán ezt a népet kellett eltartani a jász földnek, hiszen másfoglalkozásúak alig voltak, s egybevetjük ezzel azt, hogy ma 11.132 birtokos családon kívül még 35.458 más család, illetve kereső is él bár közvetve, de többé-kevésbbé mégis csak a jász földből, illetve a jászföldön, bizony meg kell állapítanunk, hogy *a jász társadalom alól ugyancsak kiszaladt a föld, jobban mondva ugyancsak rászaporodtak a földre.*

11.132 birtokoson kívül még 9455 segítő családtag is közvetlenül ennek a földnek eltartottja, amihez még 22.115 nem dolgozó családtag éhes szája is hozzá-

járul. Végeredményben a Jászság összes népéből 69.738 a mezőgazdasági nép. De ebből csupán csak 42.702 léleknek van közvetlenül köze a földhöz valami birtoklási jogon, mint önállónak, vagy segítő családtagnak, vagy eltartottnak. Ezeken kívül még egy másik nagy számú kategóriának, a gazdasági cselédek és munkások 27.040 léleknyi tömegének is ebből a földből kell kitúrnia megélhetését keze munkájával. Hatalmas terhet hordoz tehát magán a jász föld, a maga megszaporodott és túlnyomó számában csak a belőle megélni kényszerülő népét, redemptusok, irredemptusok és egykori zsellérek felgyülemlett utódait.

Végeredményben a jász földből megélő jász társadalomnak mezőgazdasági munkát végző nagyobbik fele így oszlik meg arányszámokban: önálló mezőgazdasági kereső 35·1%, ezen birtokosok segítő családtagjai kitesznek 29·8%-ot, mezőgazdasági cseléd 7·9%, mezőgazdasági munkás 27·1%. A teljesen földtelen kereső mezőgazdasági népnek tehát 35%-a már egyáltalán nem jut földhöz. Azt jelenti ez, hogy már éppen annyi mezőgazdasági dolgozónak nincsen része a jász földből, mint amennyinek jut még belőle. Az egykor a megváltott földhöz csaknem minden tagjában odarögződött jász földmíves társadalom dolgozóiból ma már 11.104, vagyis ugyanannyi a földtelen, mint amennyi a földes-gazda, 11.132. Ez a földnélküli mezőgazdasági munkástömeg nagyobb arányban szaporodott fel a nagyobb jász községekben, mint a kisebbekben, így pl. Berényben 37·8%, Apátiban 39·6% az arányuk, de Jákóhalmán csak 31·6%, sőt meglepő, hogy Árokszálláson is csak 29·8%.

Velük majdnem pontosan egy kategóriába lehet azonban sorolni azokat a jászokat is, akiknek birtoka van, de ez mindössze 1 k. h. körül mozog. Ezek száma pedig, amint láttuk, feltűnően nagy. Ha a 10 k. h. alatti birtokosokat, részes földmíveseket, gazdasági cselédeket, valamint mezőgazdasági munkásokat egybefogjuk, ami bár társadalom-tagozódási szempontból talán nem állja meg helyét, de mint gazdasági kategória tényleg azonos csoportot jelent, vagyis mindazokat, akiknek a föld már nem ad teljes megélhetést, úgy arra az eredményre jutunk, hogy ezek száma ma 17.878 a Jászságban, vagyis 56·3%. Ez bizony tagadhatatlanul azt a szomorú eredményt jelenti, hogy a jász föld a maga agrár népének már több mint felében nem, vagy alig tud közvetlen megéhetést nyujtani.

Az egykor osztatlan jász társadalom ma nagyjából három osztályra tagolódik: földműves, iparos és intelligens foglalkozásúakra. Az iparosság és intelligens foglalkozásúak között azonban már nagyon sok a nem jász, hanem egészen újabban beköltözöttek száma is. A birtokos földművesek között olyan csak elvétve akad, aki nem volt tagja a régi jász társadalomnak, mert idegen csak nagyon kivételesen tudott itt földet szerezni a kiváltságok megszünte után is.

A jász földműves társadalomban ma életszínvonal szerint három, egymástól elég élesen elválasztható réteget lehet megkülönböztetnünk. Ahogy a jászok maguk mondják, «*jó gazda*», *kisbirtokos* és *napszámos* tagozatra oszlik a földből élő jászság. A jó gazda fogalma azokat a birtokosokat foglalja magába, akiknek 30—35 k. h. fölé emelkedik birtokuk terjedelme. A kisgazda birtoka 5—35 k. h. között váltakozik, végül a földtelen napszámos vagy teljesen minden nélkül van, vagy legföljebb 2—5 k. h. «birtok» fölött rendelkezik. Természetes, hogy ezek életszínvonala is egészen más. Ezek az osztályok maguk között meglehetősen zártak és bizony beházasodás útján is csak kivételesen kerülhet be valaki egy magasabb rétegbe. Még a falusi társadalmi érintkezés is többnyire csak saját rétegén belül marad, még mulatságok alkalmával is.

A jász «jó gazda» teljesen a sajátjából él, idegennek nem dolgozik, de családja tag-

jaival együtt műveli meg földjét, s csak szükségből fogad pásztorgyereket, vagy arató munkást, aki tizedén arat. Vagyonában tekintélyes részt képvisel a jószágállomány is, de mégsen játszik olyan döntő szerepet, mint a másik két réteg életében. Inkább csak az igás állatra, fejős tehénre, esetleg néhány száz birkára helyez súlyt.

A jász kisbirtokos már nem él meg saját földjéből, hanem többnyire még bérel is magának, vagy feles szántásra vesz ki idősebb, családtalan emberek, iparosok, intelligens foglalkozásúak, vagy árvák földjéből több-kevesebbet. Munkájában már csak saját családtagjai segítik, s csak úgy boldogul, ha mindent maguk végeznek el, fizetett segítők nélkül. Gazdálkodásában a súly már nem a földön, hanem az állatállományon van, ezért igyekszik földet is bérelni, mert fontos, hogy minél több szalma, kukoricaszár, széna kerüljön ki alomnak, takarmánynak. A kisgazdának van rendszerint két igáslova, csikaja, 1—2 fejős tehene, 1—2 fiatal borjúja. 2 anyadisznaja, 7—8 süldője, s ma már bizony legföljebb 8—10 birkája, 10—12 darab kacsája, 60—70 darab lúdja, 30—40 darab tyúkja, 100—140 darab csirkéje. Ez egy átlagos jász kisgazda vagyoni állománya.

A házzal, vagy még azzal sem biró napszámos, esetleg 2 k. h. körüli földdel, főleg mint arató munkás, tanyásbéres keresi meg kenyerét. De nagy munkanélküliség idején ebből is kevés jut nekik. Ezért mindenféle más kereset után élelmeskednek, főleg amióta a kubikus munka is csaknem teljesen szünetel. Különösen sokan adják magukat kupeckedésre, titkos borkimérésre, gyümölccsel, sajttal kofálkodnak, libával kereskednek.

A jász földműves társadalom hármas rétege mellett számban is, súlyban is kisebb jelentőségű a jász *kisiparosok* társadalmi rétege. Olyan tekintélyük nincs és nem is lehet, mint a jász «jó gazdának» van, mert hiszen nem birtokos, tekintélyt pedig kizárólag csak a föld adhat. Az önálló iparosok száma 1930-ban mindössze csak 2625-re rúgott, s hogy ezek nagy része valóban csak falusi kisiparos volt, mutatja az a körülmény, hogy még két segéd sem jutott egyre, hiszen az utóbbiak összes száma sem volt több, mint 5101.

Az egykori büszke jász társadalom kétségkívül erősen lecsúszott az egész magyar társadalom ranglétráján is. Csupa kisember lett az egykori redemptusok egykor tehetős utódaiból.

Minden társadalom kulturális színvonalára és nagyrészt gazdasági állapotára, is jellemzők a *közegészségi viszonyok*. Ebben a tekintetben pedig a jászföld népe elég súlyos körülmények között él. A mélyen fekvő nedves talaj, a régimódi építkezés melegágya itt is a tüdővésznek, a morbus Hungaricusnak. A gümőkór-halandóság arányszáma ijesztően magas itt, az 1901—15. évek átlagában 1000 lakosra számítva átlagosan 3·5 körül mozog. De ebben a tekintetben nagyon érdekes, hogy az ugyanolyan gazdasági, de nem ugyanolyan vízrajzi viszonyok között élő községek között lényeges eltérés mutatkozik, tehát nem egészen a nép számlájára írandó a nagy halandóság. A magasabban fekvő községekben, főleg a homokon fekvőkben kisebbek az arányszámok, pl. Szentandráson 2·7, Fényszarun 2·2, Árokszálláson 3·2, Felsőszentgyörgyön 3·4, míg a mocsaras talajra települt Ladányban 4·3, Jákóhalmán 3·7, Dósán 3·9, Mihályteleken 4·3, Alsószentgyörgyön 4·0, Berényben 4·

Külsejükben, *ruházkodásukban* a jászok bizony már majdnem minden ősi sajátságukat levetkezték. Pedig egykor színes volt ez a viselet.

1854-ben *Imrik József* még a következőképen jellemzi a jász viseletet: *«Ami a viseletet illeti a jász népnél, először is a férfiaknál: nyak nélküli kurta derekú s borjúszájú ing, s a mellény alsó részéről — mit csak néha visel — a gatyakötésig meztelen has; leginkább fekete posztó zsinóros nadrág, nagy ón- vagy rézgombos dolmány*

s mellény, nagy tehénbőr csizma, széles karimájú kalap, vagy fehér báránybőr sipka, irhátlan vagy törött bőrsuba, melyet télen-nyáron egyaránt visel; sőt Jászapáthiban a legforróbb melegségben sem hagyja le magáról, még ha templomba megyen is, hol nyáron levetvén magáról, összehajtva a puszta földön ülésre használ, s azon ülve hallgatja a pap szájából az Isten igéjét. Esős időben szőrire fordítja ki subáját vagy egyszerű szűrt visel».

«A nőnemek viseletére nézve a Jászságban kivált a fiatalabbaknál: ahány község, annyi szokás; pipiskésnél pipiskésebb tiszta ezüst vagy aranyos, kemény fejkötő, csupán Jászapáthin laposabb; ezüst- vagy aranysujtásos úgynevezett pruszlik, tarkábbnál tarkább viganó (szoknya), fehér perkál, néha kék vagy fehér kötény, czifrábbnál czifrább, a pruszlik alá dugva hátul hosszan lenyúló nagykendő, piros, nagy sarkú kordováncsizma. Az öregebbeknél kivált Jászapáthin, mind tiszta fehér keményített fejkendő, s rókaprémes setétkék mente rajta fityegve. A többi jászközségben csak azzal a különbséggel, hogy már fekete vagy más színű fejkendő, mente vagy dolmány felöltetlenül. A leányok némely helyen hajukat elől a felsimításnál fekete bársonyszalaggal kötik le, némelyek anélkül, s csak felfüsülik és hátul leeresztett s különféle színű szalagokkal befont hajat a végén nagy szalagos bokrot hagyva viselnek; a többi öltözetük olyan, mint a menyecskéké» (20 — 39). (XXXII. tábla, 62—63.)

Ennek a színes világnak ma már vége van, elmult az az idő, amikor ruhadarabjuk mindegyike saját terményükből, bőrből, gyapjúból, kenderből került ki saját kezük, vagy közülök való iparos munkájából.

A Jászság népe már szorosan kitöltötte azokat a kereteket, amelyeket földje jelent számára. Ma már erősen összezsúfolt viszonyok között él a Jászság. Ez a zsúfoltság rányomta bélyegét, mint láttuk, úgy a gazdasági viszonyokra, valamint társadalmi tagozódására is. Földjük kereteit feszegetik már másfél század óta, előbb puszták szerzésével, majd lecsapolással, homokkötéssel, mert *szaporaságuk mindig nagyobb volt, mint életterük tágíthatósága.* Másfél század óta nem férnek már el a jász földön. Azóta minduntalan rajok vonulnak ki onnan új hazát keresve, mint egykor beköltöző őseik.

XIII. A Jászság túlnépesülése, a jászok kitelepülései.

Úgy látszik, mintha a jász népnek azt a sorsot juttatta volna Teremtője, hogy maradékaiban is minduntalan szétszóródjék. A középkor második felében, mint láttuk, ez a néptöredék Európa és Ázsia széles térségein számtalanfelé volt szétűzve. A hazánkba érkezettek sem egyszerre, egy helyre jöttek, hanem, mint már bebizonyítottuk, szét voltak hintve a magyarság lakóhelyei körül mindenfelé, főleg az egykori gyepükben. Csak egy részük, de kétségtelenül a nagyobbik részük, jött egyszerre és telepedett le a Jászságban. Valószínű, hogy itt sem maradt meg az egész nép, egyrészt mert mint állandóan katonáskodó harcosok sokfelé verődhettek el, másrészt azonban, úgy látszik, ennek a népnek *egészen különös faji sajátsága volt a nyugtalan terjeszkedés, mozgás, szétszóródás.* Hiszen csak így érthető, hogy olyan sokfelé találjuk nyomukat úgy Euráziában, mint hazánkban. Talán nem is mindig a balsors volt az, ami szétszórta a jászokat, hanem valami belső nyugtalanságnak engedve, önként is szerte kívánkoztak. Erre vall pl. az, hogy már 1411-ben, amikor pedig még ugyancsak bőven volt helyük a jász földön, s amikor, mint láttuk, annak nyugati, magasabb homokjáról mind közelebb húzódtak a Zagyva-Tarna mocsaraiba, már nyugat felé is terjeszkedni kívántak és a ladányi és kiséri filiszteusok kérték Zsigmond királyt, hogy adományozza nekik a Cegléd mellett fekvő Külsőhegyes és Belsőhegyes néptelen falvakat, azonban a király ezt az óbudai apácák ellentmondására nem teljesítette *(30* — III. 151). Talán nem tévedünk, amikor feltesszük, hogy *a jászok nagy terjeszkedési ösztönének kezdetben életmódjuk is oka volt,* hiszen mint eltörökösödött lovas nomád, nagy életteret igényelt magának. Kétségtelen, hogy eleinte nem lakóhelyük túlnépesedése volt az a körülmény, ami szétterjeszkedésre ösztönözte őket. Hiszen túlnépesedésről sokáig nem lehetett szó egy állandóan katonáskodó és vértvesztő népben, sőt talán éppen ez a körülmény volt az, ami magyarokkal higította fel a jászokat. Ez a nagy kóborlási, terjeszkedési ösztön mintha az egykori metanasta azaz költözködő jazygokra emlékeztetne, akikhez különben, tudjuk, semmi közük sem volt a jászoknak.

Sok jász húzódhatott be a Kunságba is, talán már a 16. század folyamán is. Erre vall az, hogy a kunsági Ködszállás helyén feltárt 17. századbeli kuntemetőben *Bartucz Lajos* kisközepes termetű csontvázakat tárt fel, amiről feltételezi, hogy a Jászságból ide behúzódottak maradványai *(135).* A Kunságba különben minden jogi veszély nélkül terjeszkedhettek a jászok, hiszen kiváltságos helyre költözködvén, kiváltságaik nem jutottak veszélybe, bár *Kele* szerint a másfelé kitelepült jászok sem vesztették el kiváltságaikat *(71* — 341); ez azonban nem bizonyítható.

Láttuk, hogy a törökvilágban a jászokat most már ugyan nem kóborló ösztönük, hanem balsorsuk olyan nagy területekre szórta szét, hogy tele volt velük a Felföld szomszédos övezete, Gyöngyös, Fülek, Szerencs, s hogy jutott belőlük Szabolcsba, Hajdúságba is. Ha a vész csillapultával ezek részben vissza is húzódtak kiváltságos kerületükbe, bizonyára sok jász vér maradt belőlük menekülésük színhelyein is. Szerteszét rekedt maradványaikat e történelmi tény ismerete nélkül is

felfedezték itt-ott a nyelvészek is. *Berze Nagy János* szerint pl. a gyöngyösi és a jászsági nyelvjárás feltűnően megegyezik bizonyos sajátságokban *(145)*.

A törökvilág végén egyidőre megfordult a népmozgalom iránya, a jászföldre özönlött a nép mindenfelől. De úgy látszik, hogy az eladatás idején erősebb kiköltözködő csapatok kezdik már elhagyni az egykor kiváltságos jászföldet. Talán először a Jászságban élő nemesség mozdult meg, mert hiszen az ő kiváltságaik mindenütt megmaradtak. Erre vall az, hogy az 1719-i jászsági nemesi összeírás *(387* — V. 317) szerint 103 főleg nemes család hagyta el a jászföldet, még pedig Berényből 16, Felsőszentgyörgyről 5, Fényszaruból 7, Jákóhalmáról 11, Mihálytelekről 25, Alsószentgyörgyről 8, Ladányból 1, Kisérről 24, Apátiból 1, Dósáról 5. A kiköltözöttek közül nagyobb számú család telepedett le a következő helységekbe : Akasztó (Pest m.) 5 (Jákóhalmáról), Szekszárdra, Csáky bíboros birtokára 16 (Mihálytelekről), Gyomára 24 (Kisérről), Zomborba 7 (Fényszaruból), de ezeken kívül mentek még a következő községekbe is : Kecskemét, Eger, Szolnok, Rékas, Nyitra, Székesfejérvár, Makó, Csongrád, Szentes, Tápiószele, Tápióbicske, Tápiógyörgye, Boczonád (Heves m.), Megyer (Nógrád m.), Kistálya (Borsod m.) Sóshartyán (Nógrád m.), Kőrös, Domoszló, Lád (Borsod m.), Káta, Barkány, Heves,

A Jászságból való kitelepedések térképe.

Erdőtelek (Heves m.), Szeged, Csember (Borsod m.), Szentiványi (Heves m.), Alattyán, Kőtelek, Fancsal (Heves m.), Uraj (Gömör m.), Mindszent (Csongrád m.), Békéscsaba, Cibakháza (Heves m.), Tiszabő (Heves m.), Saár (Heves m.), Bogyiszló, Gesztető (Gömör m.), Tiszapüspök (Heves m.), Atkár (Heves m.).

Az első jelentékenyebb *szervezett* kiköltözködés mégis Apátiból történt 1719-ben. Ezt a kitelepülést a következőképen beszélte el Radics István, a kiköltözködők vezetője 1761-ben, amikor azután okmányba is foglalták Kunszentmártonban *(57* — 18) :

«*A Jászapátiban az elszaporodott lakosság a nagy teher miatt és a föld szűk volta miatt kitelepedett egy részében. Az előljáróság 6 tagja lóháton ment új hazát keresni. Jártak Tiszasülynél, azután Tiszabő pusztára mentek, s azt k a r ó k l e s z ú r á s á v a l e l f o g l a l t á k maguknak, de azután megtudták, hogy az egy uraság földje. Ezért elmentek a kunok földjére, hogy f ö l d e s ú r i g á j á t ó l m e n t e s e k m a r a d j a n a k. Igy választották Csorba pusztát, ahol a puszta templom mellett megszállottak, de mivel v i z e t n e m t a l á l t a k, ott hagyták, elmentek a Turi szállások között a Mesterszállási puszta felé a Turi Kalapos-halomhoz, de a Mesterszállási pusztát a Körös mellett kicsinek találták. Innen Szolnok felé mentek, majd a Jenei-pusztára, mely az Alattyánban lakó Nagy János barátok tisztartójának gondjára volt bízva, akivel nem tudtak megegyezni a puszta megszállására, azért hazamentek. Három év múlva egy koldus tanácsára a Körösön túl fekvő Szent Márton kun puszta megvizsgálására mentek. Megfelelőnek találván, megindították a kiköltözést Apátiból. Megszállók voltak: Tóth Mátyás, Radics Gergely, Nagy Miklós, Faragó Péter, Baktai Márton, Rendte István, Józsa János, Kiss Balázs, Szilvási Márton, Kovács János, Juhász Gáspár, Gyenes Albert, Gyenes János, ezenkívül más szegény sorsú emberek. A megszállás volt 1719 pünkösdkor*». E romantikus kitelepülés valóban pompásan jellemzi, hogy milyen üres volt a törökvilág után az Alföld, s hogy miképen ment akkor annak új betelepülése. Jellemző arra is, hogy a letelepedésben milyen fontos szerepet játszott az ivóvíz kérdése. Radics István elbeszélése majdnem tökéletesen megfelel a történelmi igazságnak. Az említett jászokat egy kivételével valóban mind megtaláljuk Kunszentmárton 1720-i összeírásának névsorában, s rajtuk kívül még másokat is, összesen 41 családot. Csak abban tévedett az elbeszélő öreg jász, hogy az összeírás szerint nem 1719-ben, hanem már 1718-ban telepedtek ki az első családok, s azután jöttek 1719 és 1720-ban is, még pedig 1718-ban 32, 1719-ben 6, 1720-ban 3 család jött ide. Viszont az az érdekes, hogy aligha a lakosság túlszaporodása késztethette a kitelepülőket Apáti elhagyására, hiszen volt ott hely elég, föld is (ugyanazon évben máshonnan betelepültek Apátiba !), hanem valóban inkább a lovagrend által reájuk rakott nagy terhek, a nagy szegénység, s talán éppen ezért kereskedtek először a Jászságon kívüli területeken letelepedő hely után. Hogy végeredményben mennyi jász jött ide Apátiból, az nem állapítható meg, az apátibeliek köztudata szerint összesen mintegy 500 lélek *(385)*, ez azonban aligha valószínű. Mindenesetre azonban kétségtelen, hogy *a török alatt teljesen elnéptelenedett Nagykunság Apátiból kezdett betelepülni*, s hogy Kunszentmárton törzslakossága a város kun neve ellenére sem kun, hanem jász.

Az első szervezett kitelepülés tehát a kunszentmártoni volt, s a Nagykunságba irányult, de azután csakhamar követte ezt a szintén teljesen elnéptelenedett Kiskunság betelepítése is. Vegyük most sorra a jászok kiskunsági településeit. Ezek már azt megelőzőleg megindultak, mielőtt a jászok magukhoz váltották volna a kiskunsági pusztákat. Első volt ezek között *Kiskunfélegyháza* betelepítése. Félegyháza a törökvilágban teljesen elpusztulván, Kecskemét használta más kun puszták-

kal együtt *(190* — 52). Fényszaru lakossága az akkori gazdasági viszonyok mellett 1743 táján már túlnépesült «*homokos, sovány, mocsaras, s nagyrészt a Zagyva és Galga kiöntéseinek kitett földjén, vagyonosságra nem emelkedhetett*» *(19* — 134), ezért 1743-ban 219 lélek vándorbotot fogván, kitelepült először Ferencszállásra, majd más kitelepülőkkel szaporodva átmentek Félegyházára *(26* — 59). Az új települők alapították újra ezt a kiskun várost, sőt annyira megerősödtek, hogy 1745-ben már részt is vettek a redempcióban is. Egyesek a kitelepülés évét 1734-re teszik és 1743-ban csak a Félegyházára való átköltözködés esett volna, de egyes lakosok már jóval előbb kiszivárogtak ide mint pásztorok. Hogy milyen kis lélekszámmal is túlnépesedtek már ekkor, a vízszabályozást, homokkötést megelőzőleg, a jász falvak, amikor inkább még csak legelőnek használták ki földjüket, azt éppen Fényszaru példája mutatja. Ennek a jász községnek 1729-ben, tehát kétségtelenül a kitelepülést megelőzőleg kelt «Tehetségek összeírása» című adólistája szerint csak 604 lélekből állott egész adózó lakossága, így tehát majdnem fele települt ki. *Palugyay* 1770. év körüli kitelepülésről is tud *(19* — 134), de ez alighanem tévedés, sőt azt is állítja, hogy ekkor az otthonmaradók és a vándorbotot fogók még a fényszarusi harangokon is megosztozkodtak. Mindenesetre a Félegyházára került fényszarusi jászok olyan gyorsan szaporodtak, hogy csakhamar megvették Csólyos- és Galambos pusztákat is. 1754-ben ide tették a Kiskun kerület székét is Halasról *(172* — 30). A jász szaporaság még ezekben a keretekben sem fért el, s csakhamar ellepték a fényszarusi-félegyháziak a kecskeméti Monostor és Bugac pusztákat is.

Hasonló körülmények között települt a jász falvakból *Kiskunmajsa* is. «*Majossaszállás*» ugyancsak teljesen elpusztult a török világban *(30* — IV. 229). Ide több jász faluból kezdett szivárogni a nép, úgy hogy 1742—3-ban már annyira felszaporodtak a Dorozsmához tartozó Üllés pusztán, hogy önállóan vettek részt a redempcióban, de egyúttal felsőbb rendeletre át is költözködtek Majsa pusztára és megalapították ezt a virágzó községet *(172* — 30). Utólagosan azután több Pest és hevesmegyei községből is szivárgott be közéjük nép. Nagy szaporaságukat itt is megtartották a jászok és rövidesen ellepték a környező pusztákat; Kígyós, Kömpöc, Ágasegyháza tele van jászokkal, sőt Halas városnak velük határos pusztáira, mint Balota, Bodoglár, Zsana, Tajó is nagy számban kirajzottak már *(248* — 225). 1745-ben már Majsa is földet váltott magának és redemptus községgé lett.

Ugyanilyen módon települt *Kiskundorozsma* is, ugyancsak több jász község népe alapítván újra a török alatt elpusztult falut. Hogy mely jász falvakból jöttek ide, ezt nem tudjuk kinyomozni, de annyi tény, hogy igen korán települt, 1719-ben már hozott ide települőket Orczy István jász-kun főkapitány. Szintén redemptus községgé lett 1745-ben.

Félegyháza, Majsa, Dorozsma és Kunszentmárton a legelső telepítései a jászoknak még a redempciót megelőző időkből. A redempcióban megváltott kiskunsági puszták adták alapját a további kitelepüléseknek. *Lajos* és *Mizse* pusztákat a redempcióban Berény váltotta magához. Egykori falvaik tökéletesen elpusztultak, csak templomaik romjai voltak még láthatók 1792-ben is *(388)*. A berényiek ide már a 18. század végén kezdettek kiszivárogni és letelepülni. 1825 körül még csak 4 háza, de 50 lakosa volt Mizsének *(234* — 468), ami valószínűleg csak úgy érthető, hogy a lakosság legnagyobb része házat nem építő, vagy csak a legeltetés ideje alatt ott tartózkodó pásztor lehetett. Mizse még ekkor is lakatlan legelő volt. 1835 körül Mizsén már 85 lakost találtak, Lajosra pedig már 160 lélek települt be *(14* — 90). A két puszta azután nagyon gyorsan népesült, természetesen

a tulajdonos Berény népéből, úgy hogy az 1850-es évek elején már 1573 lakójuk volt 302 házban *(19* — 293.). A két puszta 29.277 k. h. területével legnagyobb legelője volt a berényieknek. Rendszeres betelepítését 1856-ban határozta el Berény. A község helyének 800 k. h. területet jelöltek ki, amelyet 120 darab 800 négyszögöles telekre osztottak fel és bocsátottak áruba, de a telkek után legeltetési jogot nem adtak el, hanem az a berényieké maradt. Úgy látszik, hogy eleinte több lakosa volt a pusztának, mint magának az új falunak, mert 1880-ban még csak 60—70 háza lehetett *(172* — 39), holott 1878-ban már önálló községgé alakult. Egyesek szerint nemcsak Berényből, hanem Ladányból is sok jász települt be Lajosmizsére *(71* — 337).

Jászkarajenő Kara és Jenő puszták területére települt. Kara község még a 17. század közepén is népes falu volt és csak 1683—86. évek között pusztult el teljesen *(190*—41). A redempcióban felét Fényszaru, másik felét meg Alsószentgyörgy váltotta magához. Alsószentgyörgy a maga részét már 1751-ben «Kert helyekre» osztotta fel a maga redemptusai között, kimérve összesen 63 kerthelyet, egyenkint 130 pózna hosszúságban és 130—135 pózna szélességben *(336)*. Érdekes megállapítani, hogy vajjon mit értettek az alsószentgyörgyiek kerthelyek alatt. Mivel Alsószentgyörgy sohasem volt igazán kertes település, bár voltak a községben ólas kertjei is, úgy látszik, hogy erre a nagy legelőjére vitte ki állatait már 1751-ben és azoknak csináltak ott kerthelyeket. Tehát más szóval szólva tanyákat alapítottak itt már ilyen korán. Hiszen 1801-ben már feljegyezték, hogy sok tanya van itt *(3* — 250). Alsószentgyörgy birtokában lévő fél Kara 4766 k. h. területet tett ki. Erre a területre 1854-ig már 691 lakos települt ki, de ebben valószínűleg benne vannak a fényszarusi birtokra települtek is. Ekkor már 183 ház állott a pusztán, de természetesen még szerteszórva *(19* — 188). Állatállománya még 1854-ben sem volt sok. Ehhez a pusztához úgy került hozzá Jenő puszta, hogy Alsószentgyörgy 1852-ben cserébe kapta a Földváry-családtól a nekik átengedett Kisszállás pusztáért. Jenő pusztát, úgy látszik, egyébként már régebben bérelték a Kara puszta révén vele szomszédos alsószentgyörgyiek, amit az bizonyít, hogy már 1817-ben térképezték is *(421)*. Ekkor 9, 199.188 négyszögöl területűnek mérték fel. Ebben az időben még kizárólag legelőnek használták, minden osztás nélkül. Ellenben 1842-i térképükön egy része már fel van osztva, s a térkép címe szerint is «haszonbérelt és Birtokos Lakosai között fel osztott Jenő Puszta Szántó földeinek Tér-képe» *(423)*. A puszta közepe még ekkor is legelő volt, de peremein már szántónak volt szabva. Kara és Jenő területe most már összesen 16.994 k. h-ra rúgott. Alsószentgyörgy 1857-ben határozta el pusztája betelepítését, amihez azután Fényszaru is csatlakozott. Kara alsószentgyörgyi feléből 200 holdat, fényszarusi feléből 100 holdat jelöltek ki község telepítésre. Ezt 800 négyszögöles házhelyekre osztották, míg a határ többi részén a jogos redemptusok osztozkodtak. Igy települt meg Jászkarajenő község 1860-ban. Sok települő jött ide a két anyaközségből, mert valószínűleg az is egyik oka volt e telepítésnek, hogy a felgyülemlett földteleneket kivezessék az anyaközségekből, de sokan vették ki itt a redemptusok közül is földjárandóságukat. Sok nép jött persze más vidékekről is. A legnagyobb birtok a telepítés idejében itt 700 k. h. volt. Gyorsan elterjedt persze a tanyarendszer, hiszen a redemptusok nem a községben, hanem a határban kapták ki részüket *(172* — 33).

Kerekegyháza ősi kiskun szállás volt. 1663-ban még mint Kecskeméthez tartozó falut jegyzik fel, de 1677-ben már mint pusztát említik Kecskemét használatában *(190* — 52). A redempcióban fele részét Árokszállás vette magához, a többi részén pedig Fülöpszállás és Kunszentmiklós osztozkodtak. Árokszállás

6824 k. h. birtokhoz jutott itt. A szapora árokszállási nép, amely minduntalan túlnépesedett, a mult század közepén már nagy rajokban szállta meg a pusztát. 1854-ben már 957 lélek lakott itt 197 házban, nagyrészt árokszállási katolikusok, de voltak már itt máshonnan ide verődött reformátusok is *(19* — 291). Az árokszállásiak elsősorban legeltetésre használták pusztájukat. Azonban 1856-ban az árokszállásiak felosztván itteni közös birtokukat, a homokosabb részen kiszakítottak 200 holdat községnek, s ezt a területet 232 darab, egyenkint 870 négyszögöles telekre bontották *(172)*. A telepítés egészen tervszerűen történt. Az új község tervrajzát 1857-ben Szabó Imre «fölavatott földmérő» készítette el szabályos téglalap alapban, középen egy térrel, amelyen a templomok, iskolák, középületek állanak, hosszában 3, keresztben szintén 3 utcával, a főutcák 20 és 21 öl, a mellékutcák 10 öl szélességben, összesen 320.025 négyszögöl belterülettel *(440)*. Itt tehát az anyaközség maga szabta meg a település formáját is. 1862-ben az új község már önállósult. Aránylag kevesebben jöttek ide árokszállásiak, de jöttek a szomszédos magyar és tót községekből, németek Sziléziából, Morvaországból, tótok Árva és Trencsén megyékből is. 1869-ben már 1898 lakosa volt az új községnek, de a tanyarendszer is gyorsan terjedt, úgy hogy 1880-ban már 132 tanyája volt a határnak. Úgy látszik azonban, hogy az árokszállásiak nem jól érezték magukat a nagyon felvegyült lakosságú új községben, s lassan eladogatták birtokukat, úgyhogy 1880-ban már csak 28 régi árokszállási betelepülőnek volt itt földje, a többiekét a kecskemétiek vették meg *(172)*. Jászkarajenő község alakulását különben maguk az odavalósiak is pontosan elbeszélték még 1864-ben *(123)*.

Kocsér is jász alapítású község. Valószínűleg ez a kun község is csak 1686 körül pusztult el *(190* — 41). A földváltáskor Apáti vetett reá szemet és meg is vette 8000 forintért. Persze mint közlegelőt használták az egész 18. századon át. Homokos földje miatt nehezen is népesülhetett, de legelőnek megfelelt, s kaszálónak is használták. A mult század elején még aligha lehetett itt több állandó telepes, csak a puszta közepén lévő Pálffy-halom mellett állott Apáti tanyája *(3* — 250). A hatalmas, 11.567 k. h. terjedelmű puszta tehát nem sok hasznot hozhatott Apátinak. 1830 körül már kezdtek itt tanyák települni, s főleg káposztát termeltek *(19* — 162). Az 1850-es években azonban már népesebb pusztaként tűnik fel 137 házzal és 619 lélekkel *(19* — 189), míg 1863-ban azután felosztották 475 apátibeli család között, s a földhöz jutottak utódai nagyobbára le is költöztek ide a gyorsan népesült Apátiból. 1877-ben alakult önálló községgé. Főleg apáti származásúak ülik meg ma is, úgy hogy pl. még 1890-ben az itt összeírt 2980 lélekből 92% még apáti származású volt *(57* — 153).

Ladánybene szintén a jászok kirajzásának eredménye. A redempciókor fele részben Berény, felében meg Ladány váltották magukhoz a 6.642 k. h. terjedelmű, Lajossal és Mizsével határos pusztát. A község a puszta ladányi részén települt, ahová ezek a múlt század második felében kezdtek kihúzódni.

A jászok által betelepített kiskunsági pusztáik közül utolsónak emlékezzünk meg *Jászszentlászlóról*. Felében Jákóhalma, másik felében pedig Dósa és Felsőszentgyörgy osztozkodva vette meg 1745-ben, 10.398 k. h. terjedelemben. Ez a puszta is nehezebben népesült be, hiszen nagyobbára homokos terület. A ladányi részen azonban szántani is lehetett, sőt itt tölgyes erdeje is, két tava is volt, a Madaras és a Csikos tó. E kedvezőbb körülmények között a ladányiaknak 1801-ben már tanyája volt itt *(3* — 248), mégis 1820 körül mindössze csak 6 háza volt a pusztának 59 lakossal *(234* — 468), de tíz év mulva már mintegy 70 lélek lakta *(14* — 89). 1854-ben lakossága száma már 162 lélekre emelkedett *(19* — 239). Községgé ala-

kulásához a lakosságot az anyaközségekből, valamint Mihálytelkéről kapta *(71* — 337.).

Amikor tehát a jászok 1745-ben magukhoz váltották a kiskunsági pusztákat, egyúttal nemzeti missziót is teljesítettek, mert hiszen a jobban elnéptelenedett és kevésbbé szapora kunok ezeket a pusztákat sohasem tudták volna benépesíteni, s így ki lettek volna téve a nemzetiségi telepítéseknek, mint az Alföld annyi más tája. Sőt a szapora jászság még a saját pusztáikon kívül képes volt más kiskunsági pusztákra is küldeni kitelepülő rajokat ; az előbb már felsoroltakon kívül pl. sok jász lepte el a kunszentmiklósi Bösztör pusztát, Bábony pusztát, a már községgé alakult *Orgoványt* és a fülöpszállási Balázsi pusztát is *(248)*. Mindezeket számításba véve *a jászok valósággal megszállták a Kiskunságot* és egyesek szerint összesen mintegy 122.000 embert küldtek oda *(248)*.

Mindezeken kívül a Nagykunságba is jutott a jászokból települő. A már ismertetett kunszentmártoni településen kívül 1780-ban *Karczagra* küldött Mária Terézia jászokat, talán katolizálás céljából, de ugyanekkor mentek más nagykunsági falvakba is *(181)*. Állítólag Fegyvernekre is mentek jászok *(198* — 40). A Nagykunság katolizálására azonban, ha tényleg volt ilyen célja a jász telepítéseknek, már mégsem juthatott elég települő ebből a szapora fajból sem, de *a Kiskunságnak legalább nagy részben jászok által való katolizálása irányzatos telepítések nélkül is megtörtént*. Sőt arra is van adatunk, hogy a Kunságba települt jászok még ottani életterükön is túlszaporodtak és újabb települő rajokat küldöttek ki magukból más, egészen idegen tájakra is. Igy pl. Kunszentmárton népfölöslege többfelé kirajzott s állítólag eljutott a Dunántúlra is és ott megalapította *Kunfalut (248)*. Egyébként külön is érdekes, hogy a jászok adtak településeket mindkét Kunságnak azokba a községeibe, amelyek később e kerületeknek székhelyeivé lettek, a Nagykunságban Kunszentmárton, a Kiskunságban Kiskunfélegyháza.

Sőt az Isten által megáldott szaporaságú jászoknak utóbb már a másik két szabad kerületben sem jutott hely népfölöslegük elhelyezésére, hanem egészen idegen tájakra vándoroltak. Eljutottak a Bácskába is a kóbor jászok. 1785-ben Kisérről *Pacsér, Kula* és *Ómoravicára* (Kossuthfalva) kitelepülő mozgalomról vannak adataink *(314)*. A Bácskában a régi korona-községek között *Ada, Mohol, Petrovoszelló, Óbecse, Szenttamás* népéről bizonyították be, hogy nyelvjárásuk tanusága szerint jász betelepülők utódai *(153)*. Részben hozzájárultak a jászok *Magyarkanizsa* és *Zenta* városok benépesítéséhez is *(248)*.

Mentek jászok a Dunántúlra is, még pedig többfelé. 1807-ben *Székesfehérvárra* telepedtek be az ottani levéltárban lévő «polgárok lajstroma» szerint, még pedig a leggyakrabban túlnépesedő Árokszállásról. Innen telepedtek a Fejér megyében levő *Pusztaszabolcsra* is. Legújabban 1930-ban ugyancsak Árokszállásról vonult ki az a 95 család, amely a Tolna megyei *Muth-pusztán* alapít új községet ; más árokszállásiak a földreform során *Visznek* községben szereztek maguknak földet.

Az Alföldnek az egykori szabad kerületeken kívüli része is sok jász települőt kapott már. 1869-ben Dósáról vonult ki 62 lakos és keresett magának új otthont *Szabolcs megyében* mint dohánykertész *(47* — 237). Igazában nem is mentek idegen tájra, hiszen tudjuk, hogy *Eszlár* a jászok ősi alapítása volt. Apátiból 1895-ben is sokan telepedtek ki *Szatmár* és *Pest megyékbe*, sőt csupán 1893-ban 60 család költözött el innen *(57* — 153). A Bihar megyei *Bélfenyéren* az a hagyomány van, hogy jász betelepülőket is kapott egykor, de ezt már nem lehet bizonyítani. Eljutottak jászok *Erdélybe* is, így az 1900-as években Kisérről *Marosludasra* települt sok család, amint arra a kisériek még 1933-ban is emlékeztek, s arra is, hogy az

1890-es években meg *Tápiószelére* telepedtek ki többen, eladva 2—3 holdnyi birtokukat és annak árából Szelének Halesz nevű határában 10—15 holdnyi homokot vásárolva.

Érdekes mégis, hogy bármennyire mozgékony és vállalkozó nép is a jász, a külföldi, vagy tengerentúli kivándorlás láza nem kapta el őket. Még a berényi nincstelen városi népből is mindössze 39 lélek ment 1904—8 között külföldre.

A jászok nagy terjeszkedési mozgalmát két tényezőre kell visszavezetnünk: kétségtelenül feltűnő szaporaságukra és a föld lekötött állapotára. Nézzük először az utóbbit.

A Jászság földje sohasem volt tulajdonképen kötött birtok, ami a lakosság mezőgazdasági elemének földhöz jutását akadályozta, s kitelepülésre kényszerítette volna. De mégis kötött volt a birtok annyiban, hogy egy zárt közösségé, a redemptusoké volt, s a redemptusoknak itt mindig előjoguk volt a vásárlásra az irredemptusokkal szemben. Tehát sok föld és kevés birtokos mellett is állandóan földhiány volt itt mindaddig, amíg a redemptusok előjogai meg nem szűntek. A redemptusok mindaddig nem is rendelkeztek teljes szabadsággal földjükkel, amíg a birtokközösség fel nem bomlott és a birtokot kinek-kinek jussa szerint szét nem osztották.

Emellett tagadhatatlanul magas szaporaságú a jász nép, de különösen az lehetett a multban. Hogy milyen gyorsan emelkedett a jászföld lakosságának száma a török világ megszűnte után, azt már végigkísértük, de nem tudtuk elválasztani benne a tényleges szaporodástól a természetes szaporodást, azaz a jász nép belső szaporaságának arányát. Pedig ami a kitelepüléseket illeti, kétségtelenül éppen a belső szaporaság volt annak legfőbb indítéka. Sajnos, a jászok 18. századbeli szaporodási arányára alig valamelyes adatunk van, ellenben kétségtelenül bizonyítható, hogy a 19. század első felében, amikor a kis kunsági pusztákat kezdték megnépesíteni, szaporodási arányuk jóval magasabb volt, mint akár a nagykunoké, akár a kiskunoké. *Palugyay* alapján*(19)* kimutatható, hogy 1851-ben a Jászság természetes szaporodási arányszáma 1·76%, a Kiskunságé, ahová akkor már igen sok jász telepedett bele, sőt már várost is alapítottak, 1·64%, végül pedig a Nagykunságé a ref. egyházkerület adatai szerint, azaz a jászok alapította és így katolikus Kunszentmárton kikapcsolásával, 0·88%. Ezek a beszédes számok kellően megvilágítják, hogy *a jászföldnek a környező két Kunsághoz való viszonylagos túlszaporodása természetesen idézte elő a kitelepülési folyamatokat*, amikor is a túlszaporodás nyomása alatt a velük azonos jogállású másik két szabad kerületbe mehettek először a népfölöslegek, de különösen a Kiskunságba, hiszen ide tulajdonképen csak határuk másik részébe telepedtek. De ha a túlszaporodás folytán előállott nyomás nagy volt, s főleg, ha a zsellérség gyülemlett fel, akiknek nem volt jussuk a kiskunsági pusztákon sem, úgy behatoltak a kitelepülők a Bácskába, Bánságba, Dunántúlra is. Ez viszont azt hozta magával, hogy *a redemptusok elsősorban a másik két szabad kerületbe telepedtek, míg a szabad kerületeken kívülre telepedők kétségtelenül túlnyomólag nem a redemptusok sorából kerültek ki.*

A jászokat nemcsak az a körülmény szorította a Kiskunság felé, hogy azt megváltották, hanem az is, hogy *kisebb népsűrűség nyomása alatt állott mindkét Kunság, mint a Jászság.* Éppen a legnagyobb kitelepedések idejében, *a mult század második felében, a jász föld népsűrűsége háromszor akkora volt, mint a kiskun földé. Palugyay* adatai alapján számítva 1839-ben a Jászság népsűrűsége négyszögmérföldenként 3309, a Nagykunságé 3050, a Kiskunságé csak 1040 lélek. Ez a néhány adat sok mindent megmagyaráz a jászok kitelepülésére vonatkozólag.

De ez a helyzet még ma is fennáll a jászok és a kunok viszonyában. *A jászok szaporasága ma is magasan felette áll a kunokénak, különösen a nagykunokénak*, mert hiszen *a kiskunok között ma kétségtelenül már több a jász, mint a kun.* Az 1901—8. évek évi átlagában a természetes szaporodás arányszáma Berényben 1.24, Kisújszálláson 0·89, Mezőtúron 0·96, Turkevében 0·88, ellenben Kiskunhalason 1·22. Csak Karcag látszik kivételnek ebben a tekintetben, mert akkor ott is magas volt az arányszám. Az 1910—11. évek évi átlagában is kitűnik a jászok magasabb szaporasága, amit elsősorban a magasabb születési arány idéz elő, annyira, hogy bár a halálozási arány is igen magas náluk, a szaporaságban mégis felülmúlják környezetüket. Járásonkint véve a két jászsági járásból (bár az arányt rontják a bennük lévő nem jász falvak) a berényi 1·47%, az apáti 1·66%, ellenben a Tisza nagykunsági oldalán a tiszai alsó járásé 1·11, a tiszai felső járásé 1·09, a városokat véve pedig Berényé 1·31, az ugyancsak jász Kiskunfélegyházáé ugyancsak 1·31, ellenben a kun Karcagé 0·98, Kisújszállásé meg éppen 0·65, Turkevéé 0·86, Mezőturé 1·04.

A túlnépesedés tehát a Kunságokhoz viszonyítva ma is meglévő folyamat. Érdekes, ha meggondoljuk, hogy amíg a jászok középkori beköltözködésük idején olyan kevesen lehettek, hogy századokig észre sem vették őket a kunok között, most éppen megfordult a helyzet: ma a Kunságok vannak tele jászokkal, persze itt egyáltalán nem gondolva vérségileg jász fajtára, hanem tisztán csak tájfajta értelemben véve a jászokat, azt a népet, amit a jászföld termelt ki, vagy hasonított át magának. De itt mégis meg kell állanunk egy szóra.

Vajjon a jász csupán mint a Jászság által kitermelt tájfajta jöhet itt szóba? Azt látjuk, hogy magasabb szaporaságukat megtartották a Jászságon kívül is, Kiskunfélegyházán, Kunszentmártonban, stb. Talán mégis lennie kell a mai jász népben is valami vérfolytonosságnak, ami ezt a magasabb szaporaságot indokolja bennük, s ami magyarázatot ad arra is, hogy a mai jász éppen olyan terjeszkedő ösztönű, akár a középkori jászság.

Lehet, hogy a fajiságukban megmaradt eme örökölt tulajdonságuk mellett bizonyos szerzett tulajdonságaik is elősegítik magasabb szaporaságukat, ez pedig talán katolicizmusukkal magyarázható meg, hiszen közimert tény, hogy e tekintetben bizonyos általános jelenségek figyelhetők meg országosan is.

A Jászság túlnépesedése és ezzel kapcsolatban a jászok kitelepülései természetesen a mindenkori gazdasági viszonyok hatása alatt állottak. Hiszen láttuk, hogy már a 18. század első évtizedeiben is voltak kitelepedések, mert az akkori gazdasági viszonyokhoz képest már «túlnépesedett» a jászok földje. Azután változott a föld gazdasági képe, s a túlnépesedés megint enyhült. A túlnépesedés tehát mindig csak viszonylag értendő egyrészt a környező területekhez képest, másrészt pedig az illető kor gazdasági rendszeréhez, illetve a föld gazdasági állapotához viszonyítva. A jászföld területileg adott volt és nagyságában nem sokat változott, de gazdasági lehetőségeiben állandóan fejlődésben volt. A jász nép és a jászföld egymáshoz való viszonyát tehát csupán csak a mindenkor változó gazdasági élet rajzával lehet megvilágítanunk.

XIV. A Jászság gazdasági élete.

A) A jászföld termőereje.

A jászföld másféle, mint környezete, a jász nép is más, mint szomszédjai, ennélfogva a Jászság gazdasági életének is minden bizonnyal különös sajátságai vannak. Hiszen egy mezőgazdasági táj gazdasági élete a föld termékenységéből, az ég adta esőből, melegből és a föld és ég között élő ember kezemunkájából, szorgalmából, értelméből tevődik össze. És éppen ezért koronkint változó. Mert bár vannak állandó tényezői, mint az éghajlat, vannak majdnem állandók is, mint a talaj termékenysége, de van nagyon változó tényező is köztük, mint pl. a nép sűrűsége, ennek kényszere alatt kifejtett szorgalma, értelmi színvonala. Amikor tehát a Jászság gazdasági életéről akarunk szólani, mindezt figyelembe kell vennünk és előbb áttekinteni a föld termőértékét, az ég hajlandóságát a termeléshez, s csak azután mélyülhetünk el a jász nép alkotta gazdasági képekben ; képekben és nem képben, hiszen egészen más gazdasági tájképe volt a jászföldnek a középkorban, amikor még félig nomadizáltak rajta a jászok, más a törökvilágban, amikor szinte csak futva lehetett rajta gazdálkodni, más a jászok szolgaságának idejében, amikor más parancsolt, megint más a redemptus Jászság autonóm korában ; ismét új kép váltotta fel, amikor a 19. század elején már kezd megváltozni a Jászság körül az egész magyarvilág gazdasági képe ; s végül egészen más a mai, amikor egyformásodott már az egész magyar síkság gazdasági élete. A gazdasági tájképek, illetve a gazdasági élet különböző formái váltogatják egymást, de mindig maradt bennük valami úgy a föld, mint a nép részéről, ami különlegessé, jásszá tette a környező tájakkal szemben. A jászföld gazdasági életének e különleges sajátságaiba vessünk most bepillantást.

A Jászság természeti viszonyainak áttekintése közben már sorbavettük e föld talaját is, de csupán csak mint talajnemeket, figyelem nélkül azok termőképességére, tehát az ember gazdasági életére való tekintet nélkül. A különböző talajnemek közül a jászföldön megtaláltuk a *löszt*, vagyis sárgaföldet, de csak kis területeken, azután találtunk *homokot*, helyenkint még kötetlen alakjában is, nagy területeken *folyóhordalékot* és *mocsári üledéket*, a Tiszához közelebbeső határokban *réti agyagot*, s végül úgy a homokon, mint a lecsapolt területeken *szikes* és *szódás talajokat*, meg *tőzeges* talajokat is. Mindezek a talajnemek különböző termőerőt rejtenek magukban. Termőerejük megállapítására a *kataszteri tiszta-jövedelem* különböző mértékét használhatjuk fel. Ha a községek területeit vesszük, tekintet nélkül művelési ágaikra, meg kell állapítanunk, hogy legtermékenyebbek, legnagyobb tiszta hozamúak a jászföld északi részében található lösz talajok, amelyeket főleg Árokszállás határában, Berény határának északi részében és legdélibb részében, az apáti határ egyes helyein és a Holttarna mentén foltokban találunk meg. Jó kataszteri tiszta hozadékot képviselnek a Zagyva és Tarna üledéktalajai is Mihálytelek, Jákóhalma és Dósa határában, valamint az Alsó-

szentgyörgyi határban is. E lösz és hordaléktalajokkal fedett határok átlagos kataszteri tiszta jövedelme az 1911-i felvétel szerint k. holdanként 1488—1370 arany fillér között váltakozik. Utánuk Berény, Apáti és Ladány változatos talajú határa következik, ahol lösz, folyóhordalék és homok változik. Felsőszentgyörgy határában főleg a homok uralkodik ugyan, de ez humuszosabb, feketébb, ezért az átlagos tiszta hozadék még eléri a 1155 aranyfillért, de már Fényszaru sovány, sárga homokja igen gyenge. Kisér határának túlnyomó része lecsapolt terület réti agyagja, erősen bántja a szik is, éppen ezért egyszínvonalon van termőereje és hozadéka a fényszarusi sovány homokéval.

Az állattenyésztőből lassan letelepedett földművelő életmódra szokott jászok közelebbről megismerkedvén saját községük határának talajaival, a legjobb földeket törték eke alá, ezért ha az összes területek termőerejét állítjuk szembe a szántóföldekével, némileg változik a kép. Mihálytelek áll ebben a tekintetben első helyen az összes jász községek közül, amelynek kis határa teljes egészében a Zagyva és a Holttarna kövér folyóhordalékain terül el, így szántóinak kataszteri tiszta hozadéka is felmegy holdankint 1618 fillérig az 1911-es állapotok szerint. Alig marad mögötte Jákóhalma, amelynek szintén hasonló természetű határa van, valamint Dósa és Alsószentgyörgyé. Ugyancsak kitűnik szántóinak magasabb termőerejével Árokszállás nagyrészben löszön fekvő határa is. Apáti, Berény és Ladány változatos talajú határa következik ezután, 1400—1200 fillér hozadékkal, de Kisér réti agyagja, valamint Felsőszentgyörgy és Fényszaru homokos szántói legutolsó helyen következnek a jász községek sorában tiszta hozadékukat tekintve.

Nem lesz érdektelen azt is megemlítenünk, hogy *a jászföld szántói általában termékenyebbek, mint azok a területek, ahová a jászok túlnépesedésük nyomása alatt kénytelenek voltak kitelepedni;* egyedül csak Kunszentmárton, ahová valóban először telepedtek ki a jászok, nyujtott nekik olyan termékeny szántókat, mint Mihálytelek, vagy Jákóhalma, ellenben a kiskunsági puszták, amelyeket különben is eredetileg legelőnek szántak a jászok, bizony a jász községek között csak legutolsó helyen lévő Fényszaru után következnek hozadékukat tekintve.

A jászok tehát nem azonos termékenységű talajokon dolgoznak egyes falvaik határában ; legjobb a mai Jászság közepe, legrosszabb a két véglet, a fényszarusi homok és a kiséri agyag.

Igaz, hogy ez csak a szántókra vonatkozik, ellenben, mint tudjuk, a jászok magyarországi multjában sokkal nagyobb szerepe volt az állattenyésztésnek, mint az ekének. Már pedig ha a rétek és legelők hozadékát vizsgáljuk, megint más képet kapunk. A legelők kataszteri tiszta hozadékukat tekintve nem állanak utolsó helyen a homokos határokban, pl. Fényszaruban is 433 fill., Szentandráson 666, Felsőszentgyörgyön 553, míg egyik-másik vizenyősebb határban rosszabbak, pl. Kiséren 402, Mihályteleken 387. A legelőknek persze éppen úgy, mint a réteknek javarészét is, már feltörte az eke, úgyhogy csak a selejtesebbje maradt meg ősi hivatása mellett, ezért régen kétségtelenül jobbak voltak a legelők, mint ma, de alighanem a kaszálók is, amikor még bőven táplálta azokat a föld árja és a forró jász kánikulában nem égtek ki úgy, mint manapság. Érdekes, de természetes, hogy viszont ma a rétek, kaszálók az egykori inkább vizenyős határokban hoznak legkisebb jövedelmet, mert a tápláló földárja helyett ma a szik sorvasztja azokat.

B) A jászföld gazdasági életének éghajlati feltételei.

A Jászság éghajlata minden valószínűség szerint éppen olyan ma is, mint volt akkor, amidőn e nép ide betelepedett, legfeljebb csak levegője páratartalma kisebb most állóvizei lecsapolása következtében és így a harmat is kevesebb, de a gazdasági élet azóta alaposan megváltozott; igen könnyen lehetséges tehát, ez az éghajlat, amely egykor megfelelt a jászok ama kívánalmainak, hogy jó legelőik legyenek, az ma nem éppen kedvező arra, hogy gazdagon ömöljön a termés a gazdák zsákjába, s főleg, hogy minden esztendőben egyaránt lehessen számítani kielégítő termésre.

A nagy legeltetések idején főleg azt kellett kívánják a jászok, hogy télen ne legyen sok az eső, de legyen fagy, kevés legyen a hó, hogy jól be lehessen verni a jószágot a nagy lápokba és legelőt találjon a magas gazban, amelyet nem lepett el a hó. A nyártól meg azt kívánta, hogy legyen kevés esőjű, jó meleg, hogy a lápok jól összehúzódjanak, rétségeket hagyjanak körös-körül, de persze egészen ki ne száradjon a rétség.

De ahogy a pásztor sarka mögött kiforgatta az eke a rétséget, ahogy mindtöbb magot kellett vetni a földbe, bizony az az éghajlat és időjárás, ami áldás volt a pásztorra, nagyon szomorú eredménnyel járhat a szántóvetőre. Valóban meg kell állapítanunk, hogy a jászföld éghajlata és különösen bizonytalan időjárása, nem a földművelésnek, hanem inkább a pásztornak volt megfelelőbb.

A Jászság az Alföld peremén fekszik, mindjárt a Mátra alatt. Nyugatról száraz, homokos térszín, kelet felől szintén száraz síksági puszták veszik körül, délről meg az ugyancsak száraz Kiskunság kapcsolódik hozzá. A Mátráról leszálló *szelek* szárazak, azoktól nem sok esőt remélhet ez a föld. A Mátra mégis kétségtelenül hatással van az itteni éghajlatra, mert télen nem kapja olyan hidegen az északi szeleket, bár meg kell jegyeznünk, hogy az északi szél itt a legritkábban jelentkezik a többi irányú szelekhez képest. Ha egy évben mindennap háromszor figyeljük meg a szél irányát, azaz havonta 90—93-szor, évente átlag 1080-szor, úgy azt találjuk, hogy ebből Berényben csak 85 ízben fúj északi szél. Ebből a szempontból tehát elég jótékony hatással van a Jászságra a Mátra. Leggyakoribb itt a délnyugati szél, évente átlag 213-szor fúj, de aztán mindjárt a nyugati jön utána gyakoriságát tekintve, évente átlag 134-szer, csak azután az északkeleti 130-szor, az északnyugati 123-szor, déli 106-szor, délkeleti 102-szer. Szerencsére nem nagyon gyakoriak itt a száraz, télen hideg, nyáron forró keleti szelek sem, csak 83-szor fújnak évente átlagosan.

Pedig elsősorban ezektől a szelektől függ a jászföld éghajlata és idője-járása. Meleget, hideget, esőt, havat, vagy szárazságot ezek hoznak. Vizsgáljuk meg röviden a Jászság éghajlatát és idője-járását.*

Az alábbi klimatologiai adatok a jelen század első harmada időjárási adatainak középértékéből származnak.

Berényt téve meg vizsgálódásaink központjának, azt találjuk, hogy az 1930. év előtti 30 év átlagában számítva az év *közepes hőmérsékelete* 10·4°-ra tehető. Ez az Alföld többi részeihez képest is normálisnak vehető. Az esztendőben 60 olyan nap van, amelyeknek közepes hőmérséklete alatta marad a fagypontnak, 305 napon azonban föléje emelkedik. Átlagosan március 11—nov. 18-ig, tehát 252 napig, már meghaladja a napok közepes hőmérséklete a 4°-ot, vagyis

* Nagy Lajos volt tanítványom számításai szerint.

azt a pontot, amikor a fűfélék már sarjadóban lehetnek. Ez a legelők szempontjából kétségtelenül előnyös helyzetet jelent. Ezen 252 nap alatt átlagosan 3.592—7-re tehető a naptól nyert *hőösszeg*, vagyis ha a naponta háromszor leolvasott hőmérőadatokat összeadjuk, ezt a számot nyerjük. Ez is kielégítő. Egy évben közepesen 35 *téli nap* van, vagyis olyan, amikor a hőmérő egyáltalán nem emelkedik a fagypont fölé. *Fagyos napot* meg közepesen 103-at számolhatunk össze egy év alatt, amikor a hőmérő a fagypont alá is lesüllyed. Ez viszont nem sok; úgy látszik, hogy Berény védettebben fekszik, mint az Alföld délibb, jobban kitett részei, ahol a fagyos napok száma több. Egy év alatt 82 olyan *nyári napot* számolhatunk össze, amelyeken a hőmérő a 24° fölé is felemelkedik; *hőség napot* meg 30-at, amikor már 30°-ot is mutat a hőmérő higanya, végül pedig *forró napot*, 35°-on is felül álló hőmérséklettel, 13 év alatt 50-et számoltak össze.

Berényben azonban már mégis csak az Alföldön vagyunk, ahol bizony igen erős kilengései lehetnek a hőmérsékletnek. 30 év átlagában mérve azt találjuk, hogy a január közepes hőmérséklete —1·6°, a júliusé, vagyis a legmelegebb hónapé meg 21·8°, tehát az *évi közepes ingadozás* 23·4°, ami bizony több, mint Hatvanban, ahol csak 22·5°, de még Sőreg pusztán is csak 22·6°. Berényben a január hidegebb, a július meg melegebb, mint a szomszédos Hatvanban, ahol csak —1·4°, illetve 21·1°, vagy a délebbre eső közeli Sőregen, ahol csak —1·5°, illetve 21·1°.

Esővel, hóval, szóval csapadékkal bizony nem nagyon van megáldva a Jászság. Egy évben, az 1901—31. évek átlagában Berényben összesen csak 484 mm-nyi, Ladányban 507 mm esik, míg Egerben 581 mm, Kompolton 521 mm, Hatvanban 519 mm, Nagykátán 543 mm. Tehát *a jászföld egész környezeténél szárazabbnak tűnik fel*, aminek a mezőgazdaság bizony megadja az árát. De különösen nagy hátrány a jászföldre, hogy még ebből a kevés csapadékból is kisebb arányban jut a május-október közti időre, vagyis azokra a hónapokra, amikor a gazdasági növények legjobban kívánják az esőt. Berényben ezen időszak alatt az évi csapadéknak csupán csak fele (245 mm, azaz 50·7%) esik le, míg Egerben 52·4%, Hatvanban 51·5%. Ha most még hozzátesszük ehhez, hogy ezen fontos gazdasági időszakban az elpárolgó víz mennyisége az egész évi párolgásnak kb. 70%-át, a közeli Kompolt adatai szerint kb. 410 mm-t tesz ki, úgy bizony kitűnik, hogy 245 mm esőből 410 mm víznek kellene elpárolognia, ha volna annyi; tehát ugyancsak fel kell használnia a jászföldnek a téli hónapoknak a talajba behúzódott tartalék vizét, ami szintén nem mindig van, s bizony a gyakori aszályokon mélyen meghasadozik a szomjú föld. Amíg a Zagyván, Tarnán a hegyvidék bővebb csapadéka lejövé a jászföldre, ott bőségesen széjjel terjenghetett, pótlódott a talajvíz, táplálta a legelőket, de most nem tartalékolhat a talaj a szomjas szántóknak. Eredménye a szik erős terjedése.

Gazdasági szempontból igen fontos körülmény a *csapadékos napok* száma is. Ilyet átlagosan 114-et számolhatunk Berényben egy esztendőben. Ez nem volna kevés, de viszont az a következménye, hogy a kevés csapadékot igen erősen szétosztja, s kevés jut belőle a gazdasági növényeknek. Ezzel szemben kevésnek látszik a *havas napok* száma; évente mintegy 14 napon szokott hó esni. A leesett *hó mennyisége* kevés, az őszi vetést nem fedi, ezért gyakori a kifagyás, s a kevés havat is rendszerint összesöprik a téli heves szélviharok. Amilyen kedvező volt a kevés hó a legeltetésre, éppen olyan kedvezőtlen a szántás-vetésre.

De tekintsünk át kissé részletesebben a jászföld átlagos időjárását *évszakonkint*, hogy így jobban vonatkozásba hozhassuk a gazdasági élettel.

A *tél* a naptár szerint decemberrel kezdődik, de a Jászságban *december* eleje

rendszerint még elég enyhe és csak karácsony előtt, dec. 21. táján szokott állandó fagy beállani; a hónap utolsó napja körül rendszerint megint enyhébb idő jön. A hónap középső hőmérséklete 0·6°. December napjainak átlagosan nem egészen fele számában (41%) szokott a napok közepes hőmérséklete a fagypont alatt maradni, de a napok számának kb. $^2/_3$-a mégis olyan, hogy a hőmérő hosszabb-rövidebb időre a fagypont alá is süllyed. Decemberben különösen a délnyugati szél uralkodik, de gyakori az északkeleti is, az előző esetben enyhe, az utóbbiban kemény időt hozva magával. A csapadék elég kielégítő, átlagosan 11 nap szokott esni, összesen 38 mm csapadék, s közepesen 5 nap szokott havazni is.

Januárban az új esztendő azzal kezdődik, hogy bár a délnyugati szelek leggyakoribbak, de az északkeleti, keleti és délkeleti hidegebb szelek együtt mégis felülmúlják gyakoriságát, ami keményebb időt szokott hozni. A hónap hőmérséklete leszáll —1·6°-ra. Január 10. körül állanak be a keményebb napok, s a hónap végefelé, 25—31 között szokott a hőmérő legmélyebben állani. Napi közepes hőmérsékletükben a fagypont alatt maradó napok száma kb. 39%-ot szokott kitenni, fagyos nap azonban átlag 81%-ban fordul elő. A csapadék mennyisége közepesen 21 mm, ami 9 nap között oszlik meg, havas nap pedig rendszerint csak 3 van, tehát aránylag kevés havat kapnak januárban a vetések. Tekintve, hogy 30°-os hidegek is előfordulnak, ez bizony elég nagy veszélyt jelent rájuk.

Februárban inkább az északkeleti és keleties szelek az uralkodók, mint a nyugati és nyugatias szelek; mivel azonban a borulás már enyhűl (januárban 6·9, februárban 6·1), a hónap átlagos hőmérséklete valamit mégis emelkedik, s eléri a 0·0°-ot, vagyis átlag a fagyponton áll. Február első öt napjában rendszerint 1·5°-kal enyhűl a napi közepes hőmérséklet, de azután megint süllyedni kezd és eléri a tél második leghidegebb napjait —20° napi átlagos hőmérséklettel. A hónap végén, rendszerint 21—24 táján a napok közepes hőmérséklete már nincsen a fagypont alatt, tehát a jégtörő Mátyáshoz fűződő néphit a Jászságban csakugyan beválik. Február napjainak átlag már csak 25%-a téli nap, fagypont alatti napi hőmérsékleti átlaggal, de azért még a hó napjainak kereken 80%-ában is előfordulhat fagy. Egyébként a Jászságban a február nem szárazabb, mint a január, míg az Alföld túlnyomó részében ez szokott a legszárazabb hónap lenni; itt februárban is esik 22 mm csapadék; igaz, hogy ebben a hónapban a legritkább a csapadékos napok száma, csak 7, amelyek közül 3 még rendszerint havat hoz.

Márciusba bizony még belehúzódik a tél, bár a hónap közepes hőmérséklete már 5·5°, de emellett még mindig előfordulhatnak téli napok 3·2%-ban és fagyos napok 55·8%-ban is. A nyugatias szelek gyakorisága éppen csakhogy valamivel haladja felül a keleties irányúakat. De már ez elég ahhoz, hogy a csapadék jelentékenyen megnövekedjék, úgyhogy felmegy 33 mm-re, ami átlagosan 10 nap között oszlik el, de ezek között néha még akad egy-egy havas nap is. Március nyugat felől jövő szelei kb. annyi borulást hoznak, mint keleties száraz szelei napfényt. A levegő páratartalma is csökken, mert bár több már a csapadék, mint előzőleg volt, de a hőmérséklet is jelentékenyen magasabb, hiszen február utolsó hetétől kezdve állandóan és egyenletesen emelkedik, úgyhogy a hónap végén a napi átlag már 8° körül szokott lenni.

Áprilisban az uralkodó szélirány már határozottan nyugatias, s ezek között is leggyakoribb a délnyugati, a keleties szelek gyakorisága pedig csökken. A havi átlagos hőmérséklet csaknem kétszerese a márciusinak, közepesen 10·6°. Fagyos nap már legföljebb csak 10%-ban fordul elő, azaz 3 körül szokott lenni ebben a hónapban. Ezek a fagyok azonban még alig ártanak a gazdasági életnek. De az

itteni áprilisi időjárás szeszélyére jellemző, hogy fagyos napok előfordulása mellett beköszönthetnek már nyári napok is, amikor a hőmérő felemelkedik 24°-ra is. A napsütés Kompolt adatai szerint áprilisban a lehetséges napsütés 43·2%-át is eléri, tehát a nappaloknak átlag fele idejében valóban süt is a nap, aminek a tavaszi vetés idejét követő csirázás és növényfejlődés szempontjából igen nagy haszna van. A csapadék mennyisége, ami január óta állandóan emelkedőben van a Jászságban, most felmegy havi 45 mm-re, sőt Ladányban 48 mm-re is, a csapadékos napok száma pedig május mellett éppen áprilisban legtöbb a jászföldön, közepesen 11. Viszont a levegő a sok eső mellett is mind szárazabbá válik, eléri a 74%-ot, hiszen a nagyobb meleg mellett e tájon már 58·2 mm vizet tudna elpárologtatni a talaj egyhónap alatt, de nem kap csak 45 mm-t. A talajvizek tehát lassan kezdenek felszikkadni, ami a mezőgazdasági munkálatok megindulására nézve előnyös. Az április mégis a legszeszélyesebb hónap a jászföldön is, hiszen előfordul pl., hogy az 1900—1930. évek közepes adatai szerint e hónap legmelegebb és a leghidegebb napja közepes hőmérséklete között 23° különbség is jelentkezett.

Május hónap időjárása már sokkal több állandóságot kívánna meg a mezőgazdasági élet szempontjából. Sajnos, az időjárás ebben a hónapban is nagyon változó, s bár többévi átlaga nem kedvezőtlen, de egyes évek mégis nagyon sok végletet mutatnak, néha katasztrófális terméseredményeket okozva. A széljárás a keleties és nyugatias irányok között egyenletesen oszlik meg. A hónap közepes hőmérséklete is eléri a 16·4°-ot, de a leghidegebb és legmelegebb napok közepes hőmérséklete között még mindig jelentkezhet 21° különbség, ami már igen káros az éppen fejlődésben lévő kényesebb és gyenge növényzetre. Május 10-e körül már 15° fölött szokott lenni a napok közepes hőmérséklete, de azután a hónap közepén hirtelen csökkenés áll be. *A fagyos szentek* jelentkeznek, ha nem is mindig faggyal, de erős lehűléssel. Különösen veszedelmes a talajjal közvetlenül érintkező levegő erős lehűlése, ami talajmenti fagyokat okoz. E májusi fagyok, a környéken lévő Sőreg, Kompolt és Hatvan adataiból úgy látszik, éppen a Jászságban kezdődnek először és onnan húzódnak fel észak felé. Ez egészen természetesnek mondható jelenség, ha meggondoljuk, hogy a Zagyva-Tarna mély medencéjében, vizenyős térszínein sokkal hamarabb reked meg a lehűlt levegő, mint a magasabb homokperemeken. Valóban itt nagyon gyakran jelentkeznek a májusi fagyok. E tájon május folyamán átlag három éjszaka is a fagypont alá süllyed a talajhőmérő, s néha eléri a —5°-ot is. Ezek már katasztrófálisak a földmívesre nézve. A gazdára nézve az is életkérdés, hogy megjönnek-e a májusi esők. Átlagosan véve nem kevés itt az eső májusban, közepesen 51 mm, de az a baj, hogy elég gyakran kimarad. A levegő ekkor már szintén elég szegény párában, csak 69%-ot tartalmaz közepes értékben, úgyhogy az 51 mm eső már nem elég a párolgásra, a növény éltetésére, hiszen ebben a hónapban ezen a tájon 71·5 mm eső tudna elpárologni, tehát csak a téli és tavaszi talajvíz-tartalékra támaszkodik már a gazdasági növényzet, még abban az esetben is, ha megjön az átlagos mennyiségű eső. De ha ez nem jön meg, vagy a télről sem maradt tartalék talajvíz, a vetés ekkor már erősen szenvedhet, különösen a kötöttebb talajokon, míg a homokon inkább pótlódik a talajvíz a mélyebb rétegekből. Május folyamán a napok számának $^1/_6$-ében felszalad a hőmérő a 24° fölé, de átlag 3·2%-ban már hőségnapok is beköszönthetnek, amelyeken a higany már 30° fölé is felszökken. A napfényes idők tartama eléri már a nappalok tartamának több mint felét, az 52·9%-ot is.

Június már inkább a nyárhoz számítható a Jászságban, mint a tavaszhoz, ami itt alig is van, s minden esztendőben más és más időjárással tűnik ki. Ahogy

a tél enyhébb a jászföldön, mint a tőle északra eső alföldi peremen, úgy a nyár sem olyan forró itt, mint a Kiskunságba eső egykori jász pusztákon, vagy a Nagykunságban. Júniusban a délnyugati szelek lényegesen előtérbe nyomulnak, s míg a délnyugati, nyugati és északnyugati szelek gyakorisága 41-re tehető, a délkeletei, keleti és északkeletieké együtt sem tesz ki többet 24-nél. És nagy szerencséje a jászföldnek, amikor ez így van, mert a nyugatias szelek hozzák el a júniusban olyan nélkülözhetetlen esőket. Június közepes hőmérséklete 19·8°-ra tehető, a hónap elején azonban, rendszerint 4—9 között csökken a hőmérséklet. Június 9-e előtti napokban ismét gyakori a fagyveszély, s van eset rá, hogy a talaj felszínének hőmérséklete leszáll —2°-ra is. Azután rendszerint megint szép meleg idő következik, hogy a hónap végefelé, 23-a táján, egy újabb és többnyire már utolsó erős lehűlés következzék be. Emellett igen meleg napok is jöhetnek; 24° fölé is emelkedő hőmérsékletű nyári nap e hónap napjainak átlagosan több mint fele, 514%; 30°-nál magasabb meleget is elérő hőségnap is előfordulhat 18·2%-ban, sőt 35°-nál magasabbra is szállhat a hőmérő, átlagosan 1·3%-ban. E nagy felmelegedés onnan van, hogy a hónap nappaljainak 58·8%-nyi időtartamában tényleg süt is a nap és hogy a levegő páratartalma júniusban már 65%-ra csökkenvén le, a levegő gyorsan melegszik fel, de viszont gyorsan ki is hűl. A borulás rendszerint június első hetében, *Medárd-nap* táján szokott beállani, amikor a nyugatias irányú szelek szárnyán megérkeznek a kiadós esők. Az egész hónap esője kitesz átlagosan 51 mm-t, ami sajnos kevesebb, mint amennyi a Jászság szomszédságában szokott esni. Megérkezése pedig mindig bizonytalan. Ezért a május mellett a június időjárása döntő itt a mezőgazdaság sikerére. A régi pásztorvilágban persze nem volt ilyen súlyos szerepe e két hónap időjárásának. Júniusban kevesebb az esős nap is, mint májusban szokott lenni, átlagosan csak 10. A júniusi meleg napokban ezen a tájon már 74·2 mm eső tudna elpárologni, de csak 51 mm hullván, a növényzet még inkább a talajvíz tartalékára van utalva mint májusban, ami a lecsapolás előtt bőséggel rendelkezésére is állott a rétségeknek, legelőknek, de most már hiányzik a szántóknak, száraz legelőknek.

Júliusban alig különbözik itt az időjárás a júniusitól, csak a meleg emelkedik, úgyhogy a hónap közepes hőmérséklete eléri a 21·8°-ot, tehát ez az év legmelegebb hónapja. Lagnagyobb a hőség július 19-e után, s ez eltart augusztus 8-ig. A hónap napjainak 81·6%-ban legalább a 24° fölé, 36·9%-ában legalább a 30° fölé és végül 7·9%-ában már a 35° fölé is felszökkenhet a hőmérő. Igaz, hogy az eső mennyisége a Jászságban júliusban sem csökken júniushoz képest, most is 53 mm esik átlagosan, de még ez is kevesebb, mint amennyi Hatvanban, vagy Egerben, vagy Nagykátán szokott esni. 103·2 mm eső tudna itt e hónapban elpárologni, s ennek majdnem pontosan csak a fele esik, ezért júliusban legszárazabb itt a levegő, már csak 60% páratartalma lévén. Hajdan is júliusban száradt ki a rétség a jószág elől, most meg szinte téglává ég a kiszárított réti agyag, a homokon meg hatalmas porviharokat kavarnak fel az ekkor gyakori délnyugati, nyugati és déli szelek. Ezeket a híres porviharokat mondották egykor «*jászesőnek*», amelyeket éppen olyan keserűséggel látott a hajdani pásztor, mint későbbi szántóvető utódja. Az kevéssé lehet vigasztalója a jásznak, hogy egykori kiskunsági pusztáin még kevesebb esőt láthatott júliusban, mint a jászföldön. *Hanusz István* a híres «*jászesőt* a következőképen írja le: «*Amint a nyári nap heve 50 fokig is feltüzesíti a homokot, áthevül a fölötte nyugvó levegő és mozgásba jön, mint a meleg kályhára tett papirkígyó, szárnyaira szedi a poszahomokot, hordja egész nap és csak este ül el. Amely pontokon több a ja, kevés ereje van, de hatalmas a buckások között, hol épit és ront. Kicsinyben számum szél ez*

és csak az az érdeme, hogy amely értékes talajrészeket a Tisza a hegyvidékből lehord és árterén elteríti, a jászeső elhordja hozzánk és kövéríti vele homokunkat» (*129* — 27).

Augusztusban tovább uralkodnak a délnyugati, déli és nyugati szelek, de csak meleget hoznak és esőt alig. A meleg mégis csökken már Nagyboldogasszony napja tájától kezdve, úgyhogy a hónap közepes hőmérséklete már csak 20·8°-ra rúg, tehát júliushoz képest éppen egy egész fokkal esik. A hónap napjainak már csak 70·9%-ban megy 24°, 23·7%-ban 30°, végül 3·2%-ban 35° fölé a hőmérő. Nagy változás áll be itt Nagyboldogasszony ünnepe táján az év időjárásában : amíg február 24-től kezdve elhagyván a napi közepes hőmérséklet a 0°-ot, Boldogasszony napjáig állandóan emelkedett, vagy legalább is nem mutatott állandó csökkenést 148 napon át, addig most már lefelé indul, hogy 144 napon keresztül állandóan csökkenve elérje karácsony előtt a napi közepes 0°-ot. Nagyboldogasszony ünnepe töri derékba a jászföld nyarát. Augusztus itt a nyár legszárazabb hónapja, csak 42 mm esőt kap, aminél még a két Kunság is többhöz jut, így pl. Túrkeve 53 mm, Kiskunfélegyháza 49 mm-hez. Nem csoda tehát, hogy a jászföld aszályai vetélkednek az Alföld bármely részének híres aszályaival. Átlagosan csak 8 napon esik itt az eső augusztusban, ami a legkevesebb esős napot jelenti február és október mellett. De még ez sem volna veszedelmesen kevés, ha ez nemcsak közepes szám volna, míg a valóság ettől néha messze elmarad és egész hónap alatt egyetlen szem eső sem esik. Pedig még mindig akkora a hőség, hogy egy hónap alatt 92·3 mm eső tudna elpárologni, hiszen a levegő páratartalma 65%-os lévén, alig nagyobb, mint júliusban volt. A gabonaféléken kívül tehát, amelyek nem érik kint a július és augusztus aszályát, az összes többi gazdasági növények erősen szenvednek a jászföld nyarában.

Szeptember szélviszonyai egészen hasonlóak még augusztuséhoz, főleg a nyugatias irányú szelek uralkodván. Az eső mennyisége 46 mm lévén, alig több mint augusztusban, s az esős napok száma is kevéssel több, mindössze csak 10. A levegő mégsem olyan száraz már, az aszály csökken, mert hiszen a hőmérséklet már lényegesen alábbszáll ; a hónapé közepesen már csak 16·3°, ezért a levegő páratartalma a kevés eső mellett is már 70%-ra emelkedhet, a havi párolgás mennyisége pedig már 67·9 mm-re esik, ami ugyan még mindig a kétszerese a csapadéknak, de már nem 2·5-szerese, mint augusztusban. A hőmérő a napok számának még mindig 36·2%-ában feléje ugorhat a 24°-nak, sőt 7·9%-ában a 30°-nak is, de forró napok, 35° fölötti hőséggel már sohasem fordulnak elő. Viszont korai fagyok is jelentkeznek már szeptemberben. Szomszédságához képest a Jászság szeptemberben még mindig szárazabb.

Októberben a nyugatias irányú szelek gyakorisága csökkenést mutat, helyettük előtérbe nyomulnak az északi és északkeleti szélirányok, bár még mindig csak másodsorban. A hónap közepes hőmérséklete 10·8° ; valamivel magasabb, mint a szomszédságáé. Az ősz általában szép, verőfényes és meleg is, hiszen a napok 5·1%-ában még előfordul 24° fölötti hőmérőállás is, de ugyanilyen arányban lehetnek fagyos napok is. A felhősödés is csak valamivel erősebb, mint szeptemberben, átlag 4·9. A levegő még mindig elég száraz, az átlagos páratartalom csak 79%, a csapadék meg olyan kevés, átlag 42 mm, akárcsak augusztus átlagában szokott lenni, sőt a csapadékos napok száma sem több, mint augusztusban. Október szép, derült és száraz időjárása elég kedvező a mezőgazdaságra nézve, mert lehetővé teszi a talajelőkészítő munkálatokat és nem mindig zárja el már ilyen korán a tanyavilágot a maga sárengerével minden gazdasági és kulturális érintkezéstől. De viszont elég szeszélyes is október, hiszen a hónap napjaiból átlagosan 1·24%

már téli nap szokott lenni 0° alatti napi közepes hőmérséklettel. Ebben a hónapban megfordul a csapadék és a párolgás mennyiségének aránya, mert bár csak 42 mm csapadék hull, de az alacsony hőmérséklet mellett már csak 32·3 mm tud elpárologni, így azután, ha valamely évben nem válik ez az arány kedvezőbbre, a talajvíz mennyisége már emelkedik és elönti a sár a mélyebb, kötöttebb talajokat.

November már alig jön számításba a gazdasági élet szempontjából, legföljebb az őszi vetésnek kell még kellő meleget és esőt kapnia, hogy jól kelhessen. Itt azonban egyáltalán nem jelentkezik az őszi esőmaximum, mint az Alföld délibb tájain, hiszen novemberben sem esik több, mint 38 mm, kevesebb mint köröskörül a szomszédságban. Ennek alighanem az az oka, hogy novemberben elég nagy itt a keleties szelek gyakorisága, átlagosan 30, míg a nyugatias irányúaké alig több, csak 36. Éppen ezért novemberben igen gyorsan esik a hőmérő is, a hónap közepes hőmérséklete leszáll 4·2°-ra, a napok számának 5·6%-ában már nem emelkedik a hőmérő a fagypont fölé, 37·4%-ában pedig naponta legalább egyszer a fagypont alá süllyed. E hónap alatt a napok közepes hőmérséklete átlag 7·6°-kal csökken. Átlag minden harmadik nap esik, s e hónapban többnyire már két havas nap is előfordul. A gyors lehülés következtében a talaj már csupán csak 15·9 mm magas vízoszlop elpárolgatására képes, de mivel 38 mm csapadék esik, s a talaj még többnyire nincsen fagyott állapotban, novemberben a mélyebb laposokat már elönti a talajvíz, a sár meg az egész jászföldet.

December elején a napok közepes hőmérséklete még rendszerint felül van a fagyponton, sőt a hónap elején többnyire még kis emelkedést is mutat. A napoknak mégis majdnem fele, 41·9%-a, már olyan hideg, hogy a hőmérő egész nap sem emelkedik a fagypont fölé, 69·7%-a meg legalább is olyan, hogy a hőmérő hosszabbrövidebb időre lemegy a fagypont alá is. Azt aligha lehet állítani, hogy december nagyon csapadékos hónap volna, hiszen kevesebb csapadéka van, mint átlagosan augusztusnak, mindössze csak 38 mm, ami 11 nap között oszlik meg; ezek között is átlag 5 havas nap van. Mivel azonban a párolgás már igazán nagyon alacsony, a levegő páratartalma 91%-ra szökken fel, tehát nyirkos az időjárás. Az idő borultsága, ha a teljes borulást 10-nek vesszük, 7·3-at tesz ki.

A Jászság évének és hónapjainak ilyeténvaló jellemzése azonban hosszú évek átlagából kapott adatok alapján való, tehát inkább csak éghajlatát és nem *időjárását* mutatja be. Az időjárás minden évben más és nagyon szeszélyes. A hőmérséklet járása mégsem okoz nagyobb bajokat, ha szélsőséges is egyik másik évben, legföljebb a késő tavaszi és kora őszi fagyok csinálnak bajt; ellenben az eső mennyisége május—júniusban különösen döntő e gabonatermelő táj gazdálkodásának sikerére. És éppen ezekben a hónapokban nagyon nagy kilengések mutatkoznak az eső mennyiségében. Ha 1902 óta, amióta a jászföldön mérik az eső mennyiségét, megvizsgáljuk a nyári hónapok csapadékát, rájövünk, hogy volt olyan május, még pedig 1917-ben, amikor csak 8 mm eső esett, de volt olyan is 1905-ben, amikor meg 125 mm hullott; előfordult 1917 júniusában 16 mm, 1926-ban meg 138 mm eső; júliusban meg 1928-ban csak 3 mm, tehát gyakorlatilag semmit, 1925 júniusában viszont 151 mm esőt kapott a jászföld; 1904 augusztusában 2 mm eső esett a szomjas tarlóra, 1913-ban meg 142 mm. Ha pedig a négy nyári hónap esőjét vesszük, azt találjuk, hogy május—augusztusban 1904-ben mindössze csupán csak 75 mm esett, míg 1925-ben meg 324 mm. Volt olyan év, mégpedig 1921, amikor egész évben nem volt több eső mint 321 mm, viszont 1910-ben meg 680 mm-t mértek. Ilyen változó körülmények között bizony nagyon nehéz és bizonytalan a földművelés, sokkal kockázatosabb foglalkozás, mint volt a pásztorkodás. A jász-

földön sem azért váltotta fel a pásztorvilágot a földművelés, mintha ennek jobban megfelelne az éghajlat és az időjárás, hanem a nép megszaporodása szorította rá a lakosságot a földművelésre. Amikor kevés nép lakta a jászföldet, mindig pásztorságból élt meg, amikor meg sok nép zsúfolódott össze, kénytelen volt ráadni magát a szántás-vetésre. De lássuk majd, hogy miképen változott ezen a földön a gazdasági élet, ami elsősorban a pásztorságnak kedvez, de azért, bár nagy kockázattal, mégis eltűri a földművelést is.

C) A jász nép gazdasági tere helyneveinek tükrében.

Minél jobban összeforrott valamely nép a maga földjével, annál behatóbban ismeri, és minél behatóbban ismeri, annál több részletét tudja megnevezni, annál gazdagabb nyelvezete helynevekben is. Különösen azért érdekes a jász nép nyelvének *határnév-kincse*, mert bár mint iráni eredetű, de életmódjában egészen eltörökösödött, a kunokéval azonos életmódot követő nép érkezett erre a földre, amelyen századokon át pusztai állattenyésztő életmódot folytatott, földjével tehát kezdetben nem is sokat foglalkozott. Ha tehát ez a nép szláv földművelő lakosság fölé telepedett volna ide, kétségtelenül sok helynevet megtartott volna azok nyelvéből. Ha meg már mint földművelő nép érkezett volna e földre, talán mégis megmaradt volna eredeti nyelvének néhány emléke a helynevekben is. Ezzel szemben azt találjuk, hogy a jászföld helynevei között aligha akadunk bebizonyíthatólag szláv eredetűre, de viszont a saját nyelvének emlékét sem tartották fenn a határ helynevei, hanem kizárólag a magyar nyelv szókincséből valók e helynevek. Földművelése kezdetekor tehát vagy magyarok dolgozták meg szolgálatukban a földet, vagy csak akkor lett általánosabbá köztük a földművelés, amikor már felváltották nyelvüket a magyarral. Az utóbbi természetesen valószínűbb.

A jászföld vízrajzi helyneveit már áttekintettük, most vegyük sorra azokat az érdekesebb és nem általánosan elterjedt határneveket, amelyeket a jászföld dűlői, szántói, kútjai, legelői és rétjei viselnek.

A középkorból bizony alig néhány ilyen helynév maradt meg a feljegyzésekben. 1491-ben jegyezték fel Fényszaru határában a Pereskutat *(30* — III. 320), 1495-ben meg egy Egress nevű helyet Felsőszentgyörgy és Nagykáta között *(30* — III. 342), Apáti, Kisér és Hevesivány határában pedig már a vízrajznál is említett Halmaj rét, Kákás, Gyékényes helyneveket *(30* — III. 659). Még a törökvilág idejéből is inkább csak néhány vízrajzi név maradt fenn. Berény határából feljegyezték a Gyingyik nevű földet *(335)*, 1663-ban a Mártonberek nevű helyet, 1677-ben Mihálytelek határában a Csenka nevű szántót *(23* — 274).

Igazában csupán csak a redempció idejétől fogva kezdenek nagyobb számban feltűnni olyan helynevek, amelyek szántókra, dűlőkre vonatkoznak, ami akkor is figyelemreméltó, ha természetesnek tartjuk is, hogy előbb kevesebb volt a feljegyzés és még kevesebb maradt fenn. A beköltözésétől csaknem a redempcióig elsősorban legeltetésből élő jász nép csak a redempció után kezdett bensőleg foglalkozni a földdel, s csak ettől kezdve érezte szükségét, hogy határa kisebb részeit is megnevezze, amikor már minden darabkája értékké vált számára, míg addig főleg csak a vízrajzi nevek maradtak fenn, hiszen a határban való nagyvonalú tájékozódásra a gazdag vízrajz éppen elég eligazítást adott. A földváltás után nagyon gazdagon tűnnek elénk a határnevek. Ezek túlnyomó része azonban általánosan használt, különleges kevesebb akad közöttük. Jegyezzük fel az érdekesebbeket községhatáronkint és feltűnésük időrendjében.

Berény nem vízrajzi és nem a halmokra vonatkozó helynevei közül érdekesebbek a következők ; ezek közül egyesek a határ kihasználási módjára is világot vetnek. 1723 : Kenderszeg *(335)*, 1745-ből a földváltás vezérkönyvéből *(329)* valók a következők : Jajj kút, Szerecsen kút, Szomjú kút, Pajs szél, Pást szél, Szélfő dellő, Turjányos dellő, Fingás, Tehénhát, Kutyina, Meggyes sarka, Reketytyés, Hajta, Szarka hát, Jajj homok ; 1789 : Berenteszeg *(420)*; 1854 : Szamárszék, Zagyvamenti szakál, Pástszéli szakál, Neszürj (szőlő), Tötevény, Palóckert, Necső *(445)*; 1859 : Muszáj (tanyák) *(22)*. Csak 1864-ben tűnik fel Vendelszög, Gyilkos szék, Pete, Cserő, Tetemház, Vaskapu *(123)*.

Fényszaru határából csak 1864-ből vannak helyneveink *(123)*, amelyek közül említhetők a Pipis, Bugyogó, Gáspárszög, Kozma kereszt atyja, Város atyja, Kender halom atyja ; 1883 : Rakottyák, Csurián nyilas *(404)*.

Felsőszentgyörgy érdekesebb helynevei : 1851-ből Fogás erdő, Ha lesz (szőlő), Szigeti erdők *(350)* ; 1864 : Fekete fark dűlő, Damcsa dűlő *(123)* ; 1883 : Paskom, Tőkeföld *(404)*.

Árokszállás határából említhetők az alábbiak. 1786 : Csongrád környéke *(435)*; 1855 : Bolye gyepe, Kis bagzó, Telek, Szittyanos, Bolha part *(439)*; 1864 : Benedek dűlő, Árva haraszt, Kopasz domb, Pince part, Vaskapu, Fadre dűlő, Nagy állás *(123)*; 1883 : Verem járás *(404)*.

Dósa határából feljegyzésre érdemesek ezek ; 1850 : Gyékényes, Csengettyűs ; 1858 : Tatár hányás, Szerelem határ, Harang gödör, Paksi kert, Álomszög, Pincés, Tuzi kereszt, Pénzes part, Kőkút hát, Naplás, Postaföld, Cserta *(448)*.

Jákóhalma határában érdekesebbek az itt következők. 1859 : Lóormos, Nagygyór hát, Terektus, Szalakut, Ürge hát *(452)*; 1864 : Félegyháza partja, Bakterszeg, Virágos, Varnyas erdő, Szegények mezeje, Bacsó, Gyöngyösi szérő *(123)*; 1883 : Tulad *(404)*.

Apáti határában sem sok a feljegyezni való. 1832 : Dinnyék útja, Virágos, Vermes hát, Borbély hát *(428)*; 1864 : Német temető, Gócs állás, Tábor kút, Császár út, Medgyes, Nagy telek, Kis telek *(123)*; 1883 : Csátés, Szederjes, Akasztófa hegy, Telek domb, Dózsa nyilas *(404)*; 1931 : Bútelek.

Szentandrás határából egyet jegyeztünk fel. 1883 : Pince part *(404)*.

Kisér határában már több érdemes akad a feljegyzésre. 1779 : Ispánka, Tormás *(454)*; 1793 : Nagy verem, Árpa hát, Rokkás hát, Bűt hát, Kéményes hát, Tenkelyes, Hajmal, Makkos, Medgyes, Vaskapu, Zuzmita, Lapintó, Borka verme *(457)*; 1857 : Radics hát, Köves domb, Györgyész, Verem hát, Rókás, Ganajos hát, Ludas oldal, Petákos, Baraszállás *(462)*; 1858 : Disznókút gyep, Átányi gyep, Bódi kút, Koskút, Árpás erdő, Sziktörő hát, Parajos hát *(463)*; 1883 : Pulykás, Kukalia *(404)*.

Ladány határában szintén több van. 1833 : Füge hát, Doba hát, Világ széke, Ürmös hát, Balaskó farka, Pece, Isten kertje *(374)*; 1860 : Csaczar düllő *(467)*; 1864 : Dab, Tabán *(123)*.

Végül *Alsószentgyörgy* határában szintén akad néhány érdekesebb helynév. 1847 : Bodorkút *(425)*; 1864 : Borsátok, Telek, Boldogszög *(123)*.

Mindössze ez a néhány érdekes helynév írható össze a jász községek határából. A dűlőnevek túlnyomó része csak az 1850-es években végrehajtott tagosításból származik és többnyire új keletű, általános, semmitmondó név. A vízrajzi nevek nagyszerű gazdasága mellett ez bizony szegényes, s alig van közöttük, ami érdekesebb volna. Mégis szemünkbe ötlik, hogy néhány helynév több község határában is előfordul, ilyen pl. a Telek, Vermes, Pincés. Ezek bizonyos települési vonat-

kozásokat takarnak. A Telek nevű helyek több község határában alighanem a falu régibb helyét jelentik, amint arra feljegyzések is vannak. A Vermes helyek meg a régi időkben a gabonavermek területei voltak. A mezőgazdasági műveléssel általában mégis kevés kapcsolatot mutatnak a helynevek, inkább az állattenyésztéssel állanak vonatkozásban. Mindez csak arra mutathat, hogy bizony a jász mint igen sokáig, illetve majdnem az utolsó század végéig elsősorban legeltető nép, határát is főleg a vizek, legelők, baromtartás és nem a szántás-vetés oldaláról tekintette és nevezte el annak egyes pontjait. A növényzet milyenségére vonatkozó helynevek, mint Pipis, Parajos, Szederjes, Csátés, Gyékényes, Rekettyés, stb. szintén ilyen emlékeket takarnak, de az állatok itatására való kutak gazdag névsora, amelyekből csak néhányat közöltünk, ugyancsak ide mutat.

A jászok tehát földjüket nem mint főleg a szántás-vetés helyét, hanem mint elsősorban legelőt, vizenyős rétet ismerték meg, a termőföld értékére inkább csak a redemció után jöttek rá igazában.

Nekünk is ebből a szemszögből kell erre a földre néznünk, azért vessünk most egy pillantást a régi legeltető jászok gazdasági életére.

D) A Jászság gazdasági élete a középkorban.

«*Amint a kunok fejedelme nemeseivel és parasztjaival elkezdte Magyarországot bekóborolni, mivel mérhetetlen nyájaik voltak, a legelőkben, vetésekben, kertekben, gyümölcsösökben, szőlőkben és másokban súlyosan megsértették a magyarokat*», írja *Rogerius* váradi kanonok mint szemtanu a maga siralmas krónikájában. Ez az első feljegyzés, amely a jász-kunok életmódjáról reánk maradt. Igaz, hogy ebben nem a jászokról, hanem a kunokról van szó. Azonban ez éppen úgy vonatkozik a jászokra is, mint a kunokra, mert hiszen betelepedésük előtt talán már századokon át török népekkel kóborogtak a jászok, s nem lehet elképzelnünk, hogy ne vették volna fel a többségben lévő kunok életmódját, akikét azután a már keresztényi életmódra tért magyarok is még szívesen utánoztak. Másodszor, ha a jászok nem vettek volna részt ebben az életmódban, az okvetlenül feltűnt volna, s kitűnt volna, hogy a beköltözöttek tulajdonképen két népből állanak. Ezzel szemben azonban tudjuk, hogy a kunok mellett sokáig észre sem veszik és nem is említik külön a jászokat. Kétségtelen ennélfogva, hogy a jászok éppen úgy, mint a kunok, tipikusan nomád életmódot folytattak beköltözésük idejében. Ez az életmód talán annyiban változhatott, amikor beszorították őket a Jászság és a Kunság területére, hogy mozgásuk tere csökkent, s már nem nomádizálhattak a szó szoros értelmében, hanem kisebb területen mozgó legeltető életmódot folytattak. Hiszen a tényleges nomadizálás a magyarság előrehaladottabb életformája mellett már egyébként sem tarthatott sokáig *(97* — 10). Viszont a legeltetésből való éléshez alighanem már az a körülmény is sokáig kapcsolta a jászokat, hogy amint jóval előbb már kimutattuk, az Ős-Jászság fent volt a Zagyvától nyugatra eső homokon, azon pedig akkor még bizony csak imitt-amott lehetett földet művelni.

A legeltető életmód különben annak is ellene mond, hogy a jászoknak származásuk szerint valami köze lehetett volna a szlávokhoz, hiszen szláv népek ezt az életmódot aligha vették magukra bárhol is.

Tudjuk, viszont, hogy a legeltető életmód bizony még sokáig eltarthatott a Jászságban. Éppen ennek tulajdonítottuk, hogy a jászok a Zagyvától keletre fekvő besenyő-magyar községeket lassan felszívták. Az 1279-i kun törvény azon kitételéből, hogy a «földet maguk között szétosszák» *(97* — 11), még aligha lehet arra

következtetni, mintha ez a szétosztás már a földművelés céljából történt volna, hiszen még a 18. században is fennállott itt a földközösség. A szétosztás itt még aligha szolgált más célt, mint azt, hogy a korlátozott területen belül való legeltetés határait jelölték ki az egyes szállások között. Hiszen tudjuk, hogy még sokkal később is sátorozó életmódot folytattak a kunokkal együtt, ami csak a még mindig dívó pásztorkodással kapcsolatban állhatott fenn. Mégis kétségtelen, hogy a földművelés sem volt egészen száműzve közülök, mert 1393-ban már azt jegyezték fel, hogy a négyszállásiak az apátbeliek földjéből egy részt elszántottak *(30* — III. 109). Már arra is van adatunk a 15. századból, hogy milyen terményeik voltak a jászoknak. *Eyzinger Ulrik* kincstáros 1453-ban Magyarország jövedelmeiről kimutatást készítvén, abban a jászok adói között búza, zab, árpa, borsó, lencse, köles és kása vannak felsorolva, de a beszolgáltatott adóik közt ott vannak a lovak is, ami arra vall, hogy még mindig nagy pásztorság folyhatott itt *(25* — III. 259). Az 1484-i országbírói oklevél szerint Borsóhalmán halastavaik is voltak a jászoknak *(76* — 1).

Mindössze ennyi az, amit a jászok középkori gazdasági életéről komoly adatok alapján elmondható. Bizonyos azonban, hogy a 15. század vége felé már nem sokban különbözhetett gazdálkodásuk az őket körülvevő magyar lakosságú tájak gazdasági életétől, mert a letelepedésre már rákényszerítették őket, ami a földművelés megizmosodását vonta maga után.

E) A Jászság gazdasági élete a törökvilágban.

A törökvilágban a jászföld gazdasági élete kétségtelenül inkább kezdetlegesebb formákra fejlődött vissza, mintsem előrehaladt volna. Aszerint váltakozhatott itt is, mint mindenütt másutt az Alföldön, a pásztorság előnyomulása, majd békésebb korszakokban a földművelés terjedése, hogy mennyi lakosságot kellett eltartania ennek a földnek. Úgy látszik, hogy a 16. század vége felé megint az állattartás vált fontosabbá, mert az egri várnak beszolgáltatott adók túlnyomóan állati termékekből valók. Igy pl. Berény 1567-ben ezer sajtot volt köteles bevinni az egri várba *(298)*, 1572-ben pedig ökör, tehén, bárány, sertés, lúd, tyúk, vaj, sajt, túró beszolgáltatását rótták ki rájuk, de igaz, hogy ezek mellett még búzával és árpával is adózniok kellett *(30* — IV. 132). Később azonban már nagyon lecsökkenhetett itt is a termelés, mert az egri vár számadási könyveiben többnyire csak pénzzel fizetett adóikról olvashatunk, vagy pedig még pénzt sem tudtak már rajtuk behajtani, hanem egyedüli kötelezettségük saját kézimunkájukon kívül az volt, hogy az egri püspök borát tartoztak kimérni falvaikban. Egyébként, hogy mennyire lehanyatlott itt is a gazdálkodás, kitűnik abból is, hogy *Gyárfás* adataiból kiszámíthatólag egy jobbágytelken átlag már 1·4 család ült ekkor *(30* — IV. 131).

Az ősi *birtoklási rendszert* is felbontották a zavaros állapotok. Az egykor királyi adományul kapott föld közös birtoklása most egészen felbomlott, ami különben már a szállás-kapitányok és falusi jászok rendjének kialakulásával a középkorban is meglazult. Egy 1574-ben kelt adás-vételi szerződés adataiból kitűnik, hogy egyes jászok személyükre nemességet szerezvén, birtokaikra nemesi jogokat kaptak, saját lakótelküket nemesi udvartelekké alakították, a mellette lévő beltelkeket pedig zsellértelkekké, sőt más falvakban is szereztek maguknak jobbágytelkeket *(30* — IV. 136). A jászföldre a török is sok helyen rátette kezét. A töröknek a berényi palánkból való 1593-i kimenekülése után ugyanis leltározták

a törökök itteni vagyonát és feljegyzik őszi és tavaszi vetéseiket, árpa- és kölesföldjeiket, a város palánkja körül lévő szőlőket és gyümölcsösöket, amelyek különben a futáskor elpusztultak, s csak a város távolabbi szőlői maradtak épségben *(30* — IV. 152).

Sok jobbágytelek keletkezett itt olyanformán is, hogy a 16. század legvégén megfogyván a lakosság, az adó könnyebb elviselhetése céljából az elhagyott ősi telkekre jobbágyokat fogadtak *(30* — IV. 175). A birtokhatárok ilyen körülmények között ugyancsak meglazulhattak. Sok határpör tanuskodik erről ; már 1574-ben folyt egy pör Jánoshida és Berény között Nagyhalom, Almáshida és Téglaégető nevű határrészekért, amelyeket a hatvani kádi végül is a berényieknek ítélt oda *(23* — 274). 1658-ban Fényszaru egyik határperében ezt vallotta egy 60 éves tanu, hogy «*az falu helyén tartották szállásokat és . . . felhajtották és elbocsátották a marhákat, de bizonyos határokat semmit sem tud mondani, mivel akkor puszta lévén az ország, szabadosan járták mindenütt, valahol akarták*» *(317* — 66. p). Csoda-e, ha ilyen gazdasági, történelmi és birtoklási viszonyok mellett lassan a pásztorság lett majdnem egészen egyeduralkodó azon a földön, amely természeténél fogva is elsősorban erre a hivatásra volt rendeltetve?

Bizony nagyobbára senki földje lehetett ekkor a jászföld, amelyet kedvére legeltethetett minden jött-ment pásztor. Tömérdek feljegyzés tanusítja ezt. Igy pl. ugyancsak Fényszaru előbb említett pörében olvassuk egy 75 éves tanu következő tanulságos vallomását : «*Még az ország pusztulásakor lakta marháival a Félszarusi földet, . . . de akkor szabadon élték mindenütt az földeket minden háborgatás nélkül. Sőtt az marhája akarattya ellenére is elment mind az János hidai földekig is és senki nem bántotta eőket érette*» *(317* — 76. p). Ugyanitt és ekkor vallotta Tössér Péter 50 éves árokszállási tanu az alábbiakat : «*Mikor Félszarut meg kezdették szállani, akkor egy télen három falka juhok, úgy mint az magáé, Nyirő Bertájé és Halassy Andrásé, az meg nevezett szilfán alól teleltenek ki, az faluból hordván szénát nékiek*» *(317* — 80. p).

A kóbor pásztorok világát élte ebben az időben az egész jászföld. Ez nemcsak gazdasági szempontból fontos, hanem azért is, mert hiszen az ide elvetődött idegen pásztorok közül bizonyára sok itt ragadt véglegesen. Egyetlen óriási legelővé, rétséggé vált a Jászság a 17. században, amelyen időnkint nem is volt annyi állat, amennyit el tudott volna tartani legelővel, kaszálóval. Tudjuk, hogy a 17. század eleje különösen vészes volt a jászokra, s úgy látszik, hogy állatállományuk is erősen megapadhatott ekkor. Legalább is arra vall, hogy a többször említett fényszarusi határperben több tanu vallotta, hogy a vitás fényszarusi határrész kaszálóiról a gyöngyösieknek szokták eladni a szénát *(317)*. Amint azonban a század közepe táján békésebb világ következett és a szétszéledt jászok lassan kezdtek visszaszállingózni, úgy látszik, hogy az állatállomány is szépen gyarapodhatott, s már nem is volt elegendő a saját legelőjük. Másfelé is legelőket bérelgetnek már. Igy 1654-ben kötötték a következő legelőbérletet. « *Mi Pest vármegyében lakozó Félszarusiak Jászok, nevezet szerint penig Szécsény Pál, Barta Albert, Juhász Mátyás, Varga Jakab, Kovács Benedek, Markó Péter, Du Balás, Hegedüs András, Fekete Jakab, Kóródy Gyurka*» megalkusznak gróf Gyarmati Balasy Imre gyarmati kapitánnyal, hogy annak Pest megyében lévő Paróczai pusztáján marhát járathassanak, s ha szántanának is rajta, abból déznát adnak *(316* — XVII, XVIII. 3). Ezzel a szerződéssel mégis vigyáznunk kell, mert lehetséges, hogy nem a Fényszaruban helybenlakó, hanem az onnan elmenekült jászok bérelhették ezt a legelőt. Parócza ugyanis nincs Pest megyében és tudomásunk szerint nem is volt, hanem Losonctól északra

Nógrádban van, s talán csak úgy mondja a szerződés Pest megyében lévőnek, hogy azon a tájon székelhetett akkor Pest megye elmenekült hatósága. Ilyen távolságra, több megyén át, aligha hajthatták a jászok marháikat legelőre ; tehát valószínű, hogy a Jászságon kívülre menekült fényszarusiakról van szó. Erre vall az is, hogy az 1654-ben szerződőket az 1699-i *Pentz*-féle névsorban nem találjuk Fényszaruban, kivéve az olyan általános neveket, mint Varga, Kovács. Igy ha ebből a legelőbérletből nem is, ellenben más adatokból biztonsággal állíthatjuk, hogy a 17. század közepén tényleg nagy lehetett a jászok állatállománya. Nem hiába kérték és kapták 1637-ben a nádortól azt a kiváltságot, hogy a berényi filiszteusok az országban sehol sem kötelesek árucikkeik után rév- és vámfizetésre *(30* — IV. 219). Viszont valószínű, hogy a lábon hajtott marhán és lovon kívül semmi más árucikkük sem lehetett ekkor a berényi filiszteusoknak. Marháikkal állítólag a bécsi vásárokra is jártak ekkor a jászok. Éppen olyan nagy pásztorvilág volt itt ebben az időben, mint a két Kunságban, csak onnan már jobban ismerjük dolgokat. Az állat télen-nyáron a szabadban volt, hiszen a nagy állatállományhoz képest az akkor bizony nagyon néptelen jász falvak befogadó képessége igen aránytalan volt. *Pentz* is feljegyzi, hogy Boldogházán a berényiek télen-nyáron állatot tartanak. A szilaj-pásztorkodás minden szilaj erkölcsével együtt virágját élte itt a 17. század második felében. Messze földről jött lókötőket, tolvajokat fogdosnak össze a jászok, de maguk is szívesen kötnek, szakajtanak ki az idegen jószágból. 1665-ben néhány kalocsai ember Berénybe jövén két berényi gazdánál 32 darab marhájukat találták meg, akik azokat egy fogolytól vásárolták *(23)*. 1668-ban lovakat loptak Alattyánból, a kisériek meg 6 lopott lovat és 46 ökrüket találták a Tisza mellett, majd egy lévai ember elhajtott tőlük 10 ökröt, a füleki katonák meg Ágó pusztán csupán bőréért és faggyujáért levágták a lopott borjukat, teheneket, s az árokszállásiaknak előbbi évben 36 marháját hajtották el, a berényiektől meg 9 lovat, ráadásul meg is verték azok gazdáit *(30* — IV. 308, 309). Nem csoda, ha itt is fel kellett állítani a tolvajok ellen a paraszt vármegyét.

Amikor ember, állat és föld ennyire elvadult, bizony nagyon nehezen indulhatott meg a verejtékes szántás-vetés. Aligha tévedünk, amikor feltesszük, hogy a pásztorvilágban a legelők óriási területe mellett egészen jelentéktelenné vált a megművelt föld terjedelme. A pásztor is, de a lassan visszaszállingózó lakosság is az állati eredetű táplálékokon kívül a *rétségben való gyüjtögetéssel* szerezte meg élelmét. A többször idézett fényszarusi határperben azt mondotta 1658-ban egy Kaszap Mihály nevű árokszállási ember, hogy még ifjú legény korában, mikor az ország puszta volt, «*eljöttenek az Zagyva mellé sáshagymát és madár monyát keresni*». A rétség tehát valóban nemcsak a barmot, hanem a jász népet is táplálta ekkor. Baráti János dósai lakos 1613-i végrendeletében olvassuk a következőket : «*Valamennyi Madar Moniat az Ladany földön leltenek, annak harmada az Capitanioké voltanak, ha ell nem akartak Engedny Jo Akarattiokboll*» *(397* — III. 350). Tehát egészen kezdetleges, ősi életmódra szorította a jász népet a törökvilág sok embertelen pusztítása. Pedig hogy nemcsak afféle alkalmi madártojás-gyüjtésről van szó, hanem rendszeres, bevezetett életmód volt ez, ez kitűnik abból, hogy a kapitányok általánosan megadóztatták azt.

Ennek az alacsonyrendű életmódnak megfelelő lehetett kezdetben, a nagy futások után, a földművelés is. Időnkint talán jószága sem volt még a népnek, vagy pedig csupa szilaj, igavonásra be nem tört állat, félig elvadult barmok, ezért arról is olvashatunk, hogy szántás nélkül vetettek. A nevezetes fényszarusi határperben szóról-szóra a következőképen vallott egyik tanu : «*Az mely határt az Zagyva parton*

tartanak az Félszarusiak, azon határra árpát hintettenek volt az Szent Lőrinc Kátaiak reá és el is turatták volt az disznóval»](317). Ez az állapot volt a 17. század első évtizedében a jászföldön. Az eke munkáját a disznóval végeztették el a jászok; szinte egészen ősi világ volt itt akkor!

Úgy látszik mégis, hogy a 17. század vége felé általában is javultak itt a gazdasági viszonyok, s a földművelés ismét feléledt, mert 1672-ben már ismét búzával és árpával adóztak *(304).* Előzőleg inkább csak a *köles* járta itt az árpa mellett, aminek a sok vizenyős rét igen alkalmatos talaja volt. Tudjuk, hogy a Fényszaru és Szentlőrinckáta közötti laposokba a 17. század első éveiben sok kölest vetettek *(317).* Amint a szántás-vetés lassan ismét megerősödött, a pásztorvilágban elfelejtett *községhatárokat* is újból pontosan meg kellett állapítani. Jellemző, hogy a 17. század második felében mennyi ilyen határpör indult meg, ami csakugyan a földművelés előnyomulására vall. A fényszarusiaknak a szentlőrinckátaiakkal való határperében 1657-ben azt vallották, hogy addig nem volt a két község között bizonyos határ, hanem pl. a kátaiak seregével együtt kihozatták a megfizetett hatvani béget, hogy ott hányjon nekik határt, ahol ők mutatják, mire a «félszarusiak» az olaj-béghez fordultak, aki megvédelmezte őket; a hatvani bég erre seregestől Félszarun szállt meg és ott is tartatta el magát nagy költséggel, úgy hogy a falu el is pusztult miatta *(317).* A visszatérő élet nyoma az a sok határper is, amelyet e század közepén a jász községek egymás között is megvívtak. Csak néhányat említve, 1666-ban «Ladán Szent György», azaz Alsószentgyörgy és Mihálytelek között volt elkeseredett határper a Füged laposa nevű határrészért. 1667-ben a Kamara tiltotta el Ladányt és Alsószentgyörgyöt attól, hogy Berényt az általa már régen bírt Boldogháza puszta birtoklásában háborgassák; 1672-ben Ladány és «Gáli Szent György», azaz Alsószentgyörgy között folyt le egy elmérgesedett határpör. Berény és Jákóhalma között 1655-től 1674-ig folyt a per a Tarnán túl a Horgasérig terjedő földért, végül pedig 1677-ben a mihálytelkiek foglaltak el egy darabot Berény földjéből és ebben a cselekedetükben a török védelmére is támaszkodtak *(30* — IV. 297, 348, 358, 371). A félszázaddal előbb még elhagyott, szinte gazdátlan föld újból értékes lett, ami a gazdasági élet megerősödésének és a népesség megsűrűsödésének legbiztosabb jele.

Amíg az egyes jász községek költséges pörökben osztozkodtak a földön egymás között, a községhatárok földje alighanem teljesen köztulajdona volt a lakosságnak, amelyből évente *nyilas földosztással* jelölték ki kinek-kinek a maga jussát. A fényszarusi határperben mondotta egyik tanu, hogy az 1633. évben «*annak utánna, hogy megszállották Félszarut . . . és az mikor kijöttenek volna, hogy felosszák nyilas számra . . .* stb.» *(317* — 70). Ebből kitetszik, hogy a község határában talált földet a község új megszállói egyenlő osztozkodásra rendelt köztulajdonnak tekintették. Nem tudjuk, hogy a személyükre nemességet kapott jászok birtokai milyen viszonyban voltak a többiekkel szemben, de aligha tévedünk, ha úgy gondoljuk, hogy a 17. század vége felé nem állhattak itt fenn a közbirtokba be nem illeszkedő nemesi birtokok, hiszen látni fogjuk, hogy 1699-ben *Pentz* minden nemességre való tekintettel írta össze eladatás céljából az összes birtokokat, tehát a jász nemesek birtokait is a jászföld egyetemességébe számították.

Nemcsak a szántókat osztották nyilasan, hanem a réteket is, így folytatván az előbbi feljegyzést: «*azon réteket nyilas számra osztották volt föl*».

A jobb közállapotok és föld állandóbb birtoklása abban is meghozta gyümölcsét, hogy már kényesebb terményeket is vetettek a jász földbe. Terjedni kezd a szőlőtermelés, amelyet, amint a töröknek Berényből való 1593-i futása alkalmával

felvett leltárból látszik, addig inkább csak a törökök műveltettek. 1640-ben azonban már a berényiek is kérik a budai pasát, adna újonnan ültetendő szőleik után adómentességet, mivel eddig nem foglalkoztak szőlőkertek mívelésével, mert helységük «*a határszél végén fekszik*» (*122* — 44. sz.). Az utóbbi kétségtelenül úgy értendő, hogy Berény a török által megszállt terület határán lévén, így sok pusztulás érte. 1662-ben, a nyugalmasabb világban ültették a berényiek az ú. n. Belsőöreghegyi szőlőket a hatvani pasa engedelmével (*30* — IV. 284). Felvethető itt az a kérdés is, hogy vajjon a berényiek nem azért ültették-e szőlőket városuk nyugati oldalára, mint a kecskemétiek, hogy a homoknak a városba való betódulását megakadályozzák ?

A szőlő mellett elkezdették a jászok ebben az időtájban a dohány művelését is. 1671-i panaszlevelükben erősen kikeltek a végbeliek ellen, hogy minduntalan dohányt zsarolnak rajtuk, holott ennek termelése még igen kis mértékű lévén, a szegény lakosság legtöbbször kénytelen volt pénzen vásárolt dohánnyal elégíteni ki őket.

Mégis nem szabad arra gondolnunk, mintha a lassan felépülő földművelés már túlsúlyra jutott volna a 17. század vége felé az állattenyésztéssel szemben. Adóik még 1671-ben is arra vallanak, hogy az utóbbi sokkal többet hozott nekik, ezért házankint összegyüjtött vajjal, azután bárránnyal, disznóval adóztak, tizedet adtak a méhből és borból is, de fát és szénát nem adtak (*303*).

Kétségtelenül nagy fejlődést látunk a jászföld gazdasági képében, ha a 17. század elejének és végének viszonyait szembeállítjuk egymással. A század végén már minden községben volt őrölni valója a népnek, s nem éltek már madártojás gyüjtéséből. 1699-ben Berénynek két malma, Árokszállásnak egy kétkerekű, ezenkívül Felsőszentgyörgynek, Jákóhalmának, Mihályteleknek egy-egy egykerekű, Apátinak két egykerekű malma pörgött a Zagyva, illetve Tarna vizén s valószínűleg ezeken kívül több szárazmalom is dolgozott már a lábraállt mezőgazdaság terményein.

A század végének gazdasági képe híven megrajzolható *Pentz János* nagyértékű összeírásának gazdasági adataiból. Ez az összeírás olyan becses gazdasági statisztikát szolgáltat nekünk 1699-ből a jászföldről, amelynek aligha van párja ebből az időből a magyar földről. Az a kép, ami belőle kibontakozik, még mindig elsősorban állattenyésztő, éspedig legeltető gazdasági táj képe. Bár csak a vetésterületeket írták össze és külön nem tüntették fel a legelők terjedelmét, mégis könnyen kimutatható, hogy alapjában véve *az egész jászföld egyetlen nagy legelő volt még a 17. század végén is.* Azt ugyanis feljegyezték (*190* — 49), hogy a Jászság eladatása előtt kereken 20 négyszögmérföldet, azaz 200.000 k. holdat tett ki, mert hiszen mint kimutattuk, 1699-ben még olyan puszták is hozzátartoztak, amelyek ma nem az övék, más puszták pedig akkor még nem voltak a jászoké. Pentz alapján össze lehet számolni, hogy őszi és tavaszi búza alá, árpának, zabnak és kölesnek évente bevetettek összesen 18.431 kilás területet. Egy kila vetés pedig a később kifejtendők szerint kitett 0·57 pozsonyi mérős területet. Az átszámításban a törtek javítása, valamint a részletek és az összegek átszámítása folytán előálló különbségek figyelembevétele után az egész vetés területe 8013 k. holdnyira tehető. Ami ezenkívül marad még a területből, azt nyugodtan legelőnek vehetjük, mert ha két fordulóban használták is a földet, az ugart legeltették, meg azután az összes rétségek, vizenyők ugyancsak az állatot táplálták, mert ezekbe a hely természete szerint télen, vagy nyáron beverték a jószágot. Legfeljebb az utak, kertek, községek belső területét kell még leszámítanunk. Eszerint a törökvilág végével a jászföldnek hozzávetőleges számítás

szerint még mintegy 96 %-a legelőnek számított. A kaszálók sem sokkal csökkentették ezt az arányt, hiszen egy-egy évben mindössze csak 4385 szekér szénát gyüjtöttek a jászok.

De nézzük mindjárt számszerűleg az állatállományt. Összesen összeírtak itt 15.292 drb. szarvasmarhát, 1862 drb lovat, 11.347 drb juhot, 7476 drb sertést. Ez aránylag nem is sok, ha a legelők hatalmas terjedelméhez viszonyítjuk. De ha hozzátesszük, hogy a leggondosabb számítások szerint sem volt több lakosa ekkor a jászföldnek, mint 7204 lélek, mindjárt másképen látjuk a dolgot.

Az egyes állatfajok a következőképen oszlottak meg : A 15.292 drb szarvasmarhából ökör 4231, tehén 3784, tinó 2196, üszőborjú 5081 drb volt. Az 1862 drb lóból csikókra jutott 590, felnőtt állat volt 1272 drb. A juhokból bárány volt 3538, anya- és apaállat 7899 drb. A sertéseket szintén tagolja Pentz korcsoportok szerint is, mégpedig volt 4383 felnőtt állat és 3093 drb malac.

Ha most a lakosok számához viszonyítjuk az állatállományt, a következő arányszámokat kapjuk : egy lakosra jut szarvasmarha 2·1, ló 0·3, juh 1·6, sertés 1·0 drb. Első pillanatra feltűnő, hogy a szarvasmarhák aránya meghaladja a juhok arányát. Azonban ne feledjük el, hogy a jászföld legelői elsősorban a marha- és nem a juhtenyésztésre valók voltak. A magasabb homokperemek kivételével mély, nedves réteken legelt a jószág, ami a juhnak nem való. Ez a tény abból is felismerhető, hogy a magasabb fekvésű községekben a juhok arányszáma magasabb, sőt fölléje is emelkedhet a szarvasmarha arányának. Igy pl. Árokszállás magasabban fekvő, száraz legelőin ez az arány a szarvasmarhára csak 2·6, a juhra 2·8 ; Fényszarun is elég magas a szarvasmarhákéhoz képest, sőt Berényben is megközelíti a szarvasmarháét, mert mindezeknek a községeknek voltak határukban magasabb, szárazabb részeik is. Ezzel szemben a mélyen fekvő községekben, mint pl. Felsőszentgyörgyön, Dósán, Jákóhalmán feltűnő kicsi a juhállomány arányszáma. Úgy látszik viszont, hogy a sertések arányszáma a vizenyős határú községekében magasabb, így Alsószentgyörgyön, Ladányban, Kiséren, valamint Berényben, amelynek határában szintén bővében volt mocsár.

Meglepően kevés a lóállomány arányszáma is, egy-egy lakosra csak 0·3 jut. Még érdekesebb, ha a lovak számát a családok számával vetjük egybe, mert kitűnik, hogy 1153 családnak 1272 lova volt, tehát családonkint átlag egy lovat tartottak. Azt jelenti ez, hogy általánosan nem a lovat használták igavonónak, hanem inkább csak hátas állat volt a ló. A nép életmódjának érdekes változását is kiolvashatjuk ebből a tényből, hiszen a jászok mint lovas nép érkeztek ide az összeírást megelőzőleg majdnem félévezreddel. Igaz, hogy a Jászság földje teljesen elvadult, elmocsarasodott állapotában éppen nem volt kedvező a lótenyésztésre, meg azután ebben a zavaros világban aligha a jászok vették hasznát minden felnevelt csikójuknak ; tehát külső körülmények miatt is erősen apadhatott a lóállomány. Hogy a lótenyésztés itt már valóban csak a legalsó szükséglet kielégítésére szolgált a 17. század végén, azt kellően megvilágítja az a tény, hogy majdnem minden jász községben ugyanakkora a lovaknak a lakosság számához való aránya, átlagosan 0·3.

A jászok, amint látjuk, a 17. században elsősorban marhatenyésztők voltak, s juhot az egy Árokszállás kivételével, csak másodsorban tenyésztettek ; emitt a juh valamivel több, mint a szarvasmarha. A juh és a sertés is határozottan aszerint jutnak egymással szemben túlsúlyba, hogy milyen a határ természete. Dósa, Felsőszentgyörgy, Jákóhalma határában alig volt juh, viszont a mocsaras határú falvakban magasabb a sertések száma.

Hogy azonban a lakosság számához képest milyen nagyarányú volt itt ebben az időben az állattenyésztés, azt főleg az mutatja meg, ha az összes állatok számát a családok, illetve a gazdák számához mérjük. Igy kitűnik az, hogy egy-egy gazdának az összesen 36.067 darab állatállományból átlagosan 32 darab jutott. Hol vannak ma ettől a jászok, s milyen más volt a gazdasági életük mintegy harmadfél század előtt! Különösen kitűnik ebből a szempontból Ladány, ahol egy-egy gazdára közepesen 56·6, Árokszállás, ahol 38·8, valamint Berény, ahol 35·5 állat jutott. Viszont a többi községhez képest aránylag kisebb volt az állatállomány Dósán, Felsőszentgyörgyön és Apátiban. Ennek okát már hiába keresnénk a határ természetében, hanem inkább valószínű, hogy a községek sorsában fogjuk megtalálni. Dósáról pl. tudjuk, hogy ebben az időben nagyon kevés nép lakta, mindössze csak 39 családja volt, mert népe erősen széjjel széledt a török-világ vége felé. A hatvani törökökhöz közeleső Felsőszentgyörgynek is csak 39 családját mutatja ki az összeírás, de ugyancsak erősen elpusztult volt Apáti is, amely csak a török kiüzetése után népesedett újból, hiszen lakosságának 82·1%-a mint jövevény iratott össze 1699-ben.

Persze a fenti átlagos számok nagy végleteket takarnak, különösen a szarvasmarha- és juhállományt illetőleg. Berényben volt olyan gazda, akinek 254 juha is volt, de ökre legföljebb 21, többnyire azonban csak 1—5 pár, tehene legföljebb 12, lova többnyire 2—4, legföljebb 8—10, sertése legföljebb 10; csak kivételesen volt egy gazdának 40 disznaja is. Koncsik György berényi gazda állatgazdasága a következő számokat tűnteti fel 1699-ben: 6 ló, 4 csikó, 21 ökör, 12 tehén, 18 tinó, 12 üsző, 225 birka, 123 bárány, 40 disznó, 11 malac, s e 472 darab állatnak termelt évente 2, azaz kettő kocsi szénát, volt 6 kilás árpavetése, 9 kilás zabvetése. Az állat tehát maga kereste meg táplálékát, hiszen az állatoké volt az egész határnyi legelő. Még a berényi zselléreknek is volt több-kevesebb állatuk.

De nézzük egy árokszállási jógazdának, Sánta Andrásnak állatállományát is, amely ilyen volt: 4 ló, 23 ökör, 20 tehén, 18 tinó, 35 üsző borjú, 215 birka, 90 bárány, 25 disznó, 10 malac, s mindezeknek begyüjtött évente 5 szekér szénát, de ezenkívül sem zabot, sem árpát nem termelt, tehát tisztán a legelőn tartotta állatait.

E helybelieknek mondott gazdák mellé írjuk ide egy jövevénynek számított gazdának, Tóth Márton alsószentgyörgyi lakosnak állatgazdaságát: 5 ló, 4 csikó, 14 ökör, 10 tehén, 15 tinó, 11 üsző, 157 juh, 139 bárány, 40 disznó, 30 malac,

A Jászság állatállománya 1699-ben.

Község	Ló	Csikó	Ökör	Tehén	Tinó	Üsző	Juh	Bárány	Sertés	Malac	Méhkas
Berény	522	223	1.427	1.461	957	1.929	3.360	1.578	1.415	904	91
Alsószentgyörgy	67	29	252	212	138	219	255	196	256	365	64
Apáti	64	28	169	184	57	231	216	75	217	151	70
Árokszállás	191	90	700	532	293	717	1.759	639	538	361	58
Dósa	26	8	83	74	37	103	6	5	84	37	32
Felsőszentgyörgy	28	13	112	87	38	112	12	2	109	105	56
Fényszaru	165	83	599	566	271	689	1.091	514	669	320	56
Jákóhalma	22	16	136	110	56	140	68	28	138	63	2
Kisér	82	42	379	269	145	399	498	229	368	425	26
Ladány	51	29	190	207	137	357	449	193	409	245	79
Mihályfelek	54	29	184	82	67	185	185	79	180	117	65
Jászság...	1.272	590	4.231	3.784	2.196	5.081	7.899	3.538	4.383	3.093	599

A Jászság állatállománya

Község	Családok			Lélekszám	Az állatok száma				
	száma	helybeli %	jövevény %		szarvasmarha	ló	juh	sertés	összesen
Berény	388	57·4	42·6	2.256	5.774	745	4.938	2.319	13.776
Alsószentgyörgy	65	20·0	80·0	454	821	96	451	621	1.989
Apáti	78	17·9	82·1	476	641	92	291	368	1.392
Árokszállás	150	56·0	44·0	870	2.242	281	2.398	899	5.820
Dósa	39	53·9	46·1	238	297	34	11	121	463
Felsőszentgyörgy	39	23·1	76·9	252	349	41	14	214	618
Fényszaru	168	46·4	53·6	1.176	2.125	248	1.605	989	4.967
Jákóhalma	37	45·9	54·1	208	442	38	96	201	777
Kisér	102	29·4	70·6	690	1.192	124	727	793	2.836
Ladány	40	40·0	60·0	272	891	80	642	654	2.267
Mihálytelek	47	29·7	70·3	312	518	83	264	297	1.162
Jászság...	1.153	45·9	54·1	7.204	15.292	1.862	11.437	7.476	36.067

azaz összesen 425 darab jószága volt egyetlen jövevénynek. És ebben a tekintetben nem állott egyedül Tóth Márton. Az összes községeket nézve ugyanis arra az eredményre jutunk, hogy amíg a lakosságnak 45·9%-a volt helybeli, a szarvasmarhaállománynak csak 50·8%-át birtokolták a helybelieknek összeírt gazdák, a juhállománynak pedig 66·2%-a volt helybeli gazdáké. Azt jelenti ez, hogy *a törökvilág végén a jászföldre nemcsak nép jött, hanem tömérdek állatot is hajtottak ide a nagykiterjedésű legelőkre. A Jászság benépesülésének legfontosabb csábító eszközei tehát a 17. században a korlátlan és szinte gazdátlan legelők voltak.* Hiszen látjuk, hogy a helybelieknek alig valamivel volt több állatuk, mint a jövevényeknek.

Különösen tanulságosak ebben a tekintetben az előbb erősen elpusztult községek. Igy pl. Felsőszentgyörgyön, ahol a családoknak csak 23·1%-a volt helybeli, a szarvasmarhának csak 19·4%-át mondhatták magukénak, juhuk pedig egyetlen egy sem volt, de éppen így a csak 17·9%-ában helybeli lakosú Apátiban is az őslakosság a szarvasmarhákból csupán csak 18·5%-ot birtokolt, a juhokból meg 19·2%-ot. De még a kevésbbé elpusztult községekben is előfordul, hogy a jövevényeknek arányszámukon felül van a jószágállományuk, így pl. Alsószentgyörgyön az összes birkák a jövevény lakosságé voltak.

Sőt arra is következtetnünk lehet, hogy a jövevény pásztorok inkább marhával vándorolva érkeztek a jászföldre, mint birkával, aminek, mint már mondottuk, nem is volt nagyon jó a jászföld. A jövevényeknek ugyanis nagyobb a részesedési arányuk a szarvasmarhaállományban, mint a juhállományban.

Egyes községeket különösen erősen megszállhattak a nyájaikkal új hazát kereső pásztorok. Ilyennek látszik Alsószentgyörgy, ahol általában több jószága volt a jövevényeknek, mint a törzslakosságnak.

Hogy mennyi lehetett a jászoknak a *háziállatuk* 1699-ben, amelyet otthon, a faluban takarmánnyal tartottak, s mennyi a *szilajállat* a legelőn, arra, sajnos, Pentz részletes összeírásából sem tudunk következtetni. Csupán annyit lehet megállapítani, hogy a zselléreknek is volt több-kevesebb jószáguk, amelyet kétségtelenül a ház körül tartottak, hiszen nagyobbára csak tehenük és disznajuk volt, mint afféle szegény embereknek.

Az a kép, amely a jászföld 17. századbeli állattenyésztésből előttünk kibon-

a lakosság számához arányítva 1699-ben.

Az összes állatokból 1 családra jut	1 lakosra jut				Szarvasmarha				Juh			
	sz.-marha	ló	juh	sertés	helybelieké		jövevényeké		helybelieké		jövevényeké	
					drb	%	drb	%	drb	%	drb	%
35·5	2·5	0·3	2·2	1·3	3.652	63·2	2.122	36·8	3.863	78·2	1.075	21·8
30·6	1·8	0·2	0·9	1·4	179	21·8	642	78·2	0	0·0	451	100·0
17·8	1·3	0·2	0·6	0·8	119	18·5	522	81·4	56	19·2	235	80·7
38·8	2·6	0·3	2·8	1·0	1.353	60·7	883	39·3	1.602	66·7	796	33·1
11·8	1·2	0·1	0·1	0·5	232	78·1	65	21·9	11	100·0	0	0·0
15·8	1·4	0·2	0·1	0·8	68	19·4	281	80·6	0	0·0	14	100·0
29·5	1·8	0·2	1·4	0·8	1.071	50·4	1.054	49·6	898	55·9	707	44·0
21·0	2·1	0·2	0·5	1·0	173	39·1	269	60·9	66	68·7	30	31·2
27·8	1·7	0·2	1·1	1·1	419	35·1	773	64·8	430	59·1	297	40·8
56·6	3·3	0·3	2·4	2·4	358	40·1	533	59·8	428	66·6	214	33·3
24·7	1·7	0·3	0·8	0·8	147	27·9	371	72·0	86	32·3	178	68·7
31·9	2·1	0·3	1·6	1·0	7.777	50·8	7.515	49·2	7.440	66·2	3.997	33·8

takozott, elég nagyvonalú. Túlnyomólag az állatgazdálkodás földje ez még ekkor, egyúttal paradicsoma a legelőket kereső jövevényeknek, akiket, úgy látszik, a legelő bőségében szívesen fogadtak be a jászok.

Ezzel szemben az a kép, amelyet a *földművelésről* fogunk festeni, bizony már sokkal kisebb méretűnek mutatkozik. *Egészen külön világ még itt ekkor a pásztor és a földműves világa*, s érdekeik egymással ütköznek is. Hiszen még mindig nem volt ritka az olyan gazda, akinek egyáltalán nem volt vetése, csak jószága, s még több az olyan, akinek éppen csak néhány holdnyi búzavetése volt, más semmi. Feltűnő az is, hogy inkább a legnagyobb jószágbirtokosoknak volt kevés vetésük. Hogy itt ekkor még mindenekfölött a legeltetés érdeke lebegett a gazdák szeme előtt, az is bizonyság rá, hogy a berényiek által bírt Négyszálláson mindössze két gazdának volt őszi vetése, mert hiszen itt teleltették a jószágot, amitől aligha lehetett volna megőrizni a vetést, Ágón pedig egyáltalán nem volt őszi vetésük az árokszállásiaknak.

Ha először azt vesszük szemügyre, hogy mit termeltek a török hódoltság végén a jászok, bizony elég szűkös terményeik sora: őszi búza, tavaszi búza, árpa, zab, köles szerepelnek olyan vetésterülettel, hogy mintegy főterményeknek mondhatjuk ezeket. Egészen jelentéktelen mellettük a kétszeres, amelyet egyedül Árokszállás határában termeltek, rozsból pedig csupán csak a tavaszit termelték, de ezt is jelentéktelen mennyiségben és ezt is csak Árokszálláson. Feltűnő, hogy a kukorica termelésének még nyomát sem találjuk az összeírásban. Nem valószínű, hogy mint tavaszi terményt kihagyták volna a felvételkor, mint ahogy az 1720. évi összeírás országosan is csak az őszi vetés területét mutatja ki, illetve annak háromszoros területét adja, mint a szántó területét, lévén hármas forduló rendszerük; hiszen az 1699-i összeírás nem a szántók, hanem a bevetett területek nagyságát mutatja ki, s az őszi vetemények mellett egyenkint felvette a tavasziakat, tavaszi búzát, tavaszi rozsot is. Igy mint tényt el kell fogadnunk, hogy a törökvilág végén a jászok még nem termelték a kukoricát, vagy legalább is összeírásra sem méltó kis mennyiségben termelték.

Legnagyobb mennyiségben vetett terményük az őszi búza volt, azután az árpa. A tavaszi búzát már sokkal kisebb mértékben művelték a jászok. Ha fontosabb terményeik vetésterületének arányát csak nagyjából egybevetjük, a követ-

Község	A lakosság száma	A vetés kilákban: őszi búza	tavaszi búza	árpa	zab	kétszeres	tavaszi rozs	köles	A vetés átszámítva: őszi búza	tavaszi búza
Berény	2.256	3.742	185	1.526	326	—	—	62	1.627	80
Négyszállás		27	77	428	146	—	—	6	17	33
Alsószentgyörgy	454	498	153	358	36	—	—	36	217	66
Apáti	476	375	86	282	33	—	—	20	163	37
Árokszállás	870	1.316	4	174	46	160	17	9	572	2
Ágó		350	0	959	147	—	—	25	152	0
Dósa	238	187	25	160	9	—	—	10	81	10
Felsőszentgyörgy	252	236	21	133	42	—	—	10	102	9
Fényszaru	1.176	986	187	545	180	—	—	52	428	81
Jákóhalma	208	270	21	113	20	—	—	3	117	9
Kisér	690	902	250	593	72	—	—	44	392	109
Ladány	272	591	22	418	25	—	—	27	257	10
Mihálytelek	312	338	83	201	38	—	—	8	147	36
Jászság...	7.204	9.818	1.114	5.890	1.120	160	17	312	4.268*	484

*) Az egész Jászságra vonatkozó azon összegek, amelyek átszámított mennyiségeket jelentenek, mindig eredményezett egész számokat. Az összegeket nem összeadásból, hanem az egész Jászságra vonatkozó

kező eredményekre jutunk: tavaszi búza csak kb. $^1/_9$ része az őszi búzának, árpa a fele, zab $^1/_9$-e. Aránylag igen nagy arányban termelték a kölest is, amire a sok vizenyős terület kiváló talaj volt.

Persze ezek az arányok azután az egyes községek határában igen különbözőknek mutatkoznak, nagyrészt a föld természete szerint. Különösen feltűnő, hogy a tavaszi búza termelése még nem általános, hiszen pl. Árokszálláson alig van nyoma a termelésének. Inkább azokon a pusztákon művelték, ahol az állatokat teleltették, ahol tehát bajos volt őszieket vetni.

Feltűnően nagy eltérés mutatkozik az őszi búza- és az árpatermelés egymáshoz való arányában is az egyes községek között. Helyenkint az árpa vetésterülete fele a búzáénak, de vannak községek, ahol majdnem eléri az árpa a búzát, pl. Dósán, Mihálytelkén, Apátiban. E községek névsora részben magyarázatot is ad arra, hogy mi ennek az oka. Ezek voltak a legszegényebb, csak nemrégiben újranépesült falvak, s úgy látszik, hogy a mezőgazdasági termelés a Jászságban a nagy pusztulás után főleg árpa termelésével indult meg. Erre különben tényleges adatot is hoztunk, hogy egy futás után az egyik községbe visszatért lakosság a vizenyős helyekre árpát hintett és azt disznókkal turatta a földbe. Egyúttal az is kitetszik ebből, hogy az árpát valószínűleg nem takarmánynak termelték, hanem emberi táplálóknak. Éppen ezekben a községekben, amelyekben aránylag sok volt az árpavetés, volt viszont a lakossághoz viszonyítva legkisebb az állatállomány. Különösen is kevés volt ezekben a sertés, tehát aligha sertéstakarmánynak használták el az árpát.

Feltűnő nagy aránytalanság mutatkozik egyes községek zabtermelésében is. A szegényesebb falvakban, mint pl. Dósán, van a legkisebb zabvetés. Erős gyanút lehet tehát táplálni, hogy a zab sem csak lótakarmány volt ebben a szegényes világban a jászföldön. De ehhez a kérdéshez talán közelebb jutunk, ha először feltételezzük, hogy a lótenyésztés kedvéért is vetették a zabot, és a lóállomány pontosan ismert számát vetjük egybe a zabvetés területével, egyelőre kilákban.

termelése 1699-ben.

területe k. holdakban							Szőlő		Széna	A termelés mennyisége (vetőmag beszámításával) métermázsákban							1 lakosra jut kg			
árpa	zab	kétszeres	tavaszi rozs	köles	összes vetés terület	1 lakosra jut k. h.	kapásokban	k. holdakban	szekér	őszi búza	tavaszi búza	árpa	zab	kétszeres	tavaszi rozs	köles	búza és rozs	árpa	zab	köles
664	142	—	—	27	2.540	1·26	839	105	831	3.742	185	1.220	186	—	—	27	179	69	11	1
186	63	—	—	3	302		—	—	153	27	77	342	83	—	—	3	—	—	—	—
155	15	—	—	15	468	1·03	—	—	465	498	153	286	20	—	—	15	142	63	4	3
123	14	—	—	9	346	0·72	26	3	280	375	86	225	19	—	—	9	96	47	4	2
76	20	69	7	4	750	1·61	—	—	333	1.316	4	139	26	150	15	4	211	104	12	2
417	64	—	—	11	644		—	—	117	350	0	767	84	—	—	11	—	—	—	—
69	4	—	—	4	168	0·70	—	—	150	187	25	128	5	—	—	4	88	54	2	1
57	18	—	—	4	190	0·75	—	—	119	236	21	106	24	—	—	4	102	42	9	1
237	78	—	—	29	853	0·72	26	3	518	986	187	436	103	—	—	29	100	37	9	2
49	9	—	—	1	185	0·89	—	—	147	270	21	90	11	—	—	1	139	43	5	0
258	31	—	—	19	809	1·17	—	—	329	902	250	474	41	—	—	19	167	68	6	3
182	11	—	—	12	472	1·73	—	—	565	591	22	334	14	—	—	12	226	123	6	4
87	17	—	—	3	290	0·93	—	—	378	338	83	161	22	—	—	3	134	51	7	1
2.560	486	69	7	136	8.010	1·11	891	111	4.385	9.818	1.114	4.712	638	150	15	136	154	65	9	2

nem mindig egyeznek meg pontosan a fölöttük lévő számoszlopok összegével, mivel az átszámítás kulcsa nem adat átszámításából számoltam, a kilák és a k. h. közti arányt kereken 2.3-nak véve.

azaz abban a mértékegységben, ahogy Pentz összeírta a termőterületet. Eszerint 1 kila zabvetésre jutó lovak száma a következő: Berény Négyszállással 1·5, Árokszállás Ágóval 1·4, Fényszaru 1·4, Felsőszentgyörgy 1·0, Dósa 3·8, Jákóhalma 1·9, Mihálytelke 2·2, Alsószentgyörgy 2·7, Ladány 3·2, Apáti 2·8, Kisér 1·7. Ezen arányszámok között mutatkozó nagy eltérések arra engednek következtetni, hogy a zabvetés területe és a lóállomány nagysága között semmi összefüggés nem volt, tehát nem mindenütt abraknak termelték a zabot. A szegény Dósán pl. igen sok ló jut a zabvetésre, de ebből nem következik, hogy azt a keveset is lovaknak termelték volna.

Jelentékeny szerep jutott még a 17. század végén a köles termelésének is, hiszen erre a célra pompásan megfeleltek a nagy lapos, vizenyős térségek. Csakugyan azt látjuk, hogy inkább azoknak a községeknek volt több kölesvetésük, amelyeknek határában sok a vizenyő, mint pl. Berényben, Fényszarun, Alsószentgyörgyön, Ladányban, Kiséren.

A szőlőtermelés még nem volt általános, mint később a 18. század végefelé, csak Berényben volt jelentékenyebb szőlő, s valami kevés Fényszaru és Apáti határának magasabb, homokosabb térségein.

Ezen általános áttekintés után rendkívül érdekes lesz számszerű vizsgálatokat is végezni a Jászság 17. századbeli mezőgazdasági termelésén, összehasonlító alapot keresni a későbbi állapotokkal és főleg a mai mértékekben megállapítani a termőterület nagyságát és a termés mennyiségét a lakosság számához képest. Ezeket a vizsgálatokat szintén megkíséreljük, s eredményeiket alább közöljük, de meg kell jegyeznünk, hogy minden körültekintés mellett is csupán csak tájékoztató értékeknek lehet tartanunk ezeket az eredményeket.

Az első és legnagyobb nehézséget az okozza, hogy az összeírás a vetésterületeket egy egészen különleges gabona-ürmértékben, «*kilákban*» adja meg. A kila nagyságának megállapítása első feladatunk.

A kila, vagy másutt *kilo*, *kilé* törökös űrmértéknek látszik, s ma is használatos

Törökországban. A kila Gyárfás szerint azonos a latinul *gerla* néven nevezett ürmértékkel *(30* — III. 259). A jászokkal kapcsolatban a gerla előfordul már V. László idejében is a következő feljegyzésben: «*Item dy Kwn vnd Philisteyn sind schuldig zu geben dem kunig, zu dem haus gen Ofen czu der Plintenpurg, jahrlich gutes vnd lautters waicz, vngerischer mas genant gerla . . . ijc*» *(144)*. Előfordul a kila a 114. sz. berényi török oklevélben is, amelyben a törökök elismerték, hogy 3333 kila kását és 2000 kila árpát illetményül felvettek *(23* — 278). *Bartal*-féle középkori latin szótár a kilát egyenlőnek mondja két pozsonyi mérővel, ami azonban teljesen lehetetlen, hanem valószínűleg tévedésből fél pozsonyi mérő helyébe került kettő. A régi ürmértékek irodalmában a kilát, amelyet Törökországban és a Balkán törökök által egykor megszállt területein elvétve ma is használnak, hol 36·09 liternek, hol 36·11 liternek, hol meg 35·27 liternek mondják. Ami céljainkat tekintetbe véve talán nem követünk el nagyobb hibát, ha kereken 36 liternek mondjuk és vesszük számításba. Ezek szerint tehát egy pozsonyi mérő, vagy köböl, azaz 62·5 liter megfelel 1·72 kilának. De éppen így egy pozsonyi mérős, vagy másképen köblös vagy magyar holdas vetésterület megfelel 1·72 kilás vetésterületnek.

Eme eljárásomat a következőképen ellenőriztem. Pentz 1699-ben összeírt összesen 1.4831 kilás vetésterületet, azaz átszámítva 10.841 köblöset. 1713-ban egy másik összeírás 30.931 kilás vetésterületet talált a jászoknál, azaz a fenti kulcs szerint átszámítva 18.194 köblös, vagy ha úgy tetszik magyar holdnyi bevetett területet. A közben eltelt 14 év alatt a vetésterülete tehát évente átlag 525 köblössel emelkedett, ami a török kivonulását követő nagy megmozdulásban és a népesség állandó gyarapodása következtében érthető is. 1720-ban találtak itt 34.966 köblös szántót, amit hármas fordulóban művelve az évi vetésterület annak $^2/_3$ része volt, azaz 23.310 köblös föld. 1713—1720 között tehát évente 731 köblössel emelkedett volna a bevetett terület, ami egészen valószínűnek látszik az 1699—1713 közti emelkedéssel összevetve. Ez azt bizonyítja, hogy helyesen vettük a kilát 36 liternek, azaz a köblös földet 1·7 kilás területnek. Ha ellenben Bartal szerint egy kilát két pozsonyi mérősnek, azaz két köblösnek vettünk volna, egészen valószerűtlen értékeket kaptunk volna a szántóföldek 1699-i kiterjedésére és arra az eredményre jutottunk volna, hogy pl. 1699-ben már 36.862 köblös vetésük lett volna a jászoknak, holott mint láttuk, még 1720-ban is csak 34.966 köbölnyi volt az összes szántójuk, aminek csak $^2/_3$-a lehetett bevetve a legjobb esetben is a hármas forduló mellett.

Kétségtelen ennélfogva, hogy alighanem egészen közel járunk a valósághoz, ha a jászok 1699-beni bevetett területét 10.841 köblösre, azaz 8010 kat. holdra tesszük. Hogy milyen kevés volt ez a vetés, akkor értjük meg, ha összevetjük az egész Jászság 200.000 k. h. területével, hiszen kereken csak 4%-a volt eke alá fogva a jász földnek. Valóban kezdetén állott tehát ez a táj a mezőgazdasági kultúrának.

Különösebb meggondolásokat okozott a szőlőterületnek mai mértékre való átszámítása is. Az összeírás kapásokban adja meg a szőlő területét. Igy összesen összeírtak Berényben, Fényszarun és Apátiban 891 kapás szőlőterületet, míg a többi községek még nem termeltek szőlőt. Mármost a későbbi, 1720. évi összeírás 1530 kapás szőlőt találván, kétségtelennek látszik, hogy a két összeírásban szereplő kapás mérték nem lehet azonos nagyságú. Valóban az 1720. évi összeírást országosan feldolgozó *Acsády Ignác* egy kapás területet 94 négyszögölnek vesz. Ezzel szemben a Jászságban egy kapás terület a felsőszentgyörgyi tagosítási

földkataszter feljegyzése szerint 200 négyszögöl volt. Ha az átszámításban a kapás területet 94 négyszögölnek vettük volna, úgy az a lehetetlen eredmény jött volna ki, hogy 1699-től 1720-ig majdnem a kétszeresére emelkedett a szőlő területe.

Az ezekben ismertetett módszerek szerint járva el, arra az eredményre jutunk, hogy a 17. század legutolsó évében az egész Jászságban összesen 4268 k. h. őszi búza, 484 k. h. tavaszi búza, 2560 k. h. árpa, 486 k. h. zab. 69 k. h. kétszeres, 7 k. h. tavaszi rozs, 136 k. h. köles vetés volt. Ez összesen 8010 k. h. vetésterületet jelent, azaz átlagosan minden élő jász lélekre 1·11 k. h. vetésterület jutott.

Megdöbbentően kevés ez, ha azzal is összevetjük, hogy ugyanakkor e föld minden lakosára, csecsemőket is beleszámítva, fejenkint öt számos állat volt az átlag. Ilyen körülmények között szinte mellékesnek látszik itt még ekkor a földmivelés. Vannak községek, ahol még ezt az arányt sem érik el a vetésterületben. Igy különösen feltűnő és a történelmi tényekkel pontosan egybevágó jelenség hogy a pusztulásukból éppen csakhogy valamiképen feltápászkodott Dósán, Apátiban egy lakosra még egy k. h. vetésterület sem jutott. Azonban ugyanez volt a helyzet a Hatvanhoz közel fekvő és így a hatvani vár törökjei zsarolásainak előbb erősen kitett Fényszaruban és Felsőszentgyörgyön is. Aránylag legjobban állott e tekintetben Ladány, ahol a szántóföld és egy lakos aránya 1·73 k. h. volt. Pedig Ladány határa igazán nem mondható akkor nagyon alkalmasnak a termelésre, mert erősen vizenyős volt. De a török útjából eléggé délre esvén, többre vitte a szántásvetésben, mint testvér községei. Ugyanez a jelenség mutatkozik az ugyancsak félreeső Kiséren is, amelynek határát szintén ugyancsak fenyegette a földárja meg a Tiszáé, de kevésbbé a törökök hada. Úgy látszik, mintha *a szántásvetésben való előhaladottságuk ebben a vészes időket követő esztendőkben még nem a föld természetétől, hanem inkább a község nyugalmától, helyzetének kitett, vagy rejtett voltától függött volna.*

Erősebben földmívelőnek látszik Árokszállás, Berény. Ezek népes községek lévén, s Berényben magában törökök lakván, jobban meg tudták magukat oltalmazni a portyázóktól, s több nyugalmuk lehetett a földművelésre. Másrészt az is hozzájárul e két nagyobb község kedvezőbb arányszámához, hogy mindkettőnek terjedelmes pusztája lévén, ott is vetettek, elsősorban tavasziakat. Valóban megfigyelhető, hogy pusztáik beszámításával Berényben és Árokszálláson van aránylag legtöbb tavaszi vetés (tavaszi búza, árpa, zab).

A legérdekesebb felelet azonban a Jászság 17. századvégi mezőgazdaságával kapcsolatban az volna, amit a termés mennyisége és a lakosság arányára vonatkozólag adhatnánk. Ez mutatná a termelés színvonalát, illetve a fejenként való termés mennyiségét. Bizonyos óvatossággal, és csak a körülményekhez képest megbízható felelettel való megelégedés mellett, erre is módunk van.

A Pentz-féle összeírás ugyan nem adja meg a termés mennyiségét semmiféle formában, még csak azt sem mondja meg, hogy a föld hány magot ad. Azonban az összeírást követő második évtized végén készült 1720-i összeírás községenkint megadja, hogy a vetőmag hány magot hoz. Talán nem járunk el helytelenül, ha ezt a termelési színvonalat alkalmazzuk 1699-re is. Talán csak kedvezőbb helyezetet nyerünk a valóságnál, de kedvezőtlenebbet semmiképen sem. Ezt is úgy igyekeztünk kiegyenlíteni, hogy az összes községek átlagára valamivel gyengébb terméshányszorost vettem, mint lehetett volna. 1720-ban ugyanis a jász községek közül a nagyobb rész ötszörös magot aratott a vetőmag után, kisebbik része hatszorosat is, de több csak négyszereset. Mi a vetőmag leszámításával minden községre

átlagosan négyszeres termést vettünk számításba. A vetőmag mennyisége a búzában, rozsban, kétszeresben, árpában és zabban olyan módon van adva, hogy egy kilás vetőterület számára egy kila ürmértékű, azaz 36 liternyi vetőmag kellett. A vetőmag hektolitersúlyát természetesen minden terménynél a lehető legalacsonyabbra vettük a maihoz képest, azaz gyönge minőségű terményeket vettünk számításba. Igy a búza hektolitersúlyát 70, az árpáét 56, a zabét 40, a kétszeresét 65, a rozsét 60 kg-nak vettük. Ezek alapján számítottuk a búza kilájának (36 liter) súlyát 25, az árpának 20, a zabnak 14·4, a kétszeresnek 23·4, a rozsnak 21·6 kg-nak. Ilyen módon métermázsákban a búza termését a kilás vetőterületből a következőképen kaptuk meg: ha a vetőterület kiláinak számát A jelöli: $\frac{A \cdot 4 \cdot 25}{100}$, viszont az árpáé pl. a következő: $\frac{A \cdot 4 \cdot 20}{100}$.

Nagyobb nehézségeket okozott a köles termésmennyiségének kiszámítása. Itt a következő eljárást követtük. A búzának, árpának termésátlagából könnyen kiszámítható, hogy azok a mai termésátlagnál közepesen 5·5-szer voltak gyöngébbek. Ezen az alapon a köles termésátlagát is 5·5-ször kisebbnek vettem a mainál. Mivel ma közepesen 1 k. hold 5·70 q kölest terem, ennélfogva 1699-ben kb. 1 q-t arattak a jászok. A kölesvetőmagszükséglete 1 kat. holdon 20 liternek, azaz 12 kg-nak vehető, ennélfogva 1 kilás területbe 5·2 kg kölesmagot vetettek a jászok. Ez a vetőmag leszámításával 43 kg-t termett, azaz a termése vetőmag nélkül kb. 8-szoros volt.

Mindezen gondos körültekintés ellenére is csak tájékoztató értékűeknek tekinthetjük az így kiszámított termésmennyiségeket. Mindenesetre azonban elég közel állhatnak a valósághoz. Az eredmények a következők voltak. Az egész Jászságban egy évben termett 9818 q őszi búza, 1114 q tavaszi búza, azaz összesen 10.932 métermázsa volt a búzatermésük. Ehhez járult még Árokszálláson egy kevés kétszeres és tavaszi rozs. Mivel alighanem az árpa is legalább részben emberi táplálkozásra szolgált, tekintetbe veendő még az összesen termett 4712 q árpa és 638 q zab, végül pedig 136 q köles. Mindez tisztán, a vetőmag leszámításával maradt nekik.

Ezek a mennyiségek egymagukban nem sokat mondanak, csak akkor válnak beszédesekké, ha a lakosság számával vetjük egybe, vagyis a fejenkint jutó termést mutatjuk ki.

Ennek most már semmi további akadálya nincs. Igy kiszámíthatjuk, hogy átlagosan egy-egy jászra 154 kg búza és rozs jutott a kétszeressel együtt, továbbá 65 kg árpa, 9 kg zab, 2 kg köles. Igy azonban már kitűnik, hogy aránylag még milyen kevés volt a szántóföld gabonatermése a lakosság táplálkozására. Fentebb már kimutattuk, hogy *egy-egy lakosra átlagosan öt számosállat jutott, viszont látjuk, hogy csak mintegy másfél métermázsa kenyérmag.* Sőt még ez az átlagos kép is igen kedvező egyik-másik községéhez képest, mert néhány fejlettebb termelésű község fejenkinti termelési aránya emeli az egész Jászságra vonatkoztatott arányt. Azt látjuk azonban kimutatásunkból, hogy a szegény és a szántás-vetéshez éppen csak hozzákezdő Dósán, Apátiban a kenyérmagvakból a fejadag csak 88—96 kg. Nem sokkal több Fényszarun és Felsőszentgyörgyön sem. Viszonylag legtöbbet termelt Ladány, Árokszállás és Berény, de szép az arány Kiséren is. Mivel azonban feltételezhető, hogy a szegényebb, a menekülésből csak imént visszatérő községekben nemcsak a búzát és rozsot fogyasztották, hanem a többi gabonát is, igen tanulságos lesz kimutatnunk, hogy az emberi tápláléknak egyáltalán elfogyasztható gabo-

nákból mennyi 1699-ben a községek termése fejenkint. Ezen viszonylagos érték mellé állítsuk oda mindjárt összehasonlításul az egy-egy családra jutó számosállat (szarvasmarha, ló, juh, sertés) számát is. Az eredmény a következő :

Község	1 családra jut állat	A községek sorrendje e tekintetben	1 lakosra jut termés kg.	Sorrend e tekintetben
Berény	35·5	3	260	3
Alsószentgyörgy	27·6	6	212	5
Apáti	17·8	9	149	9
Árokszállás	38·8	2	329	2
Dósa	11·8	11	145	11
Felsőszentgyörgy	15·8	10	154	8
Fényszaru	29·5	4	148	10
Jákóhalma	21·0	8	187	7
Kisér	27·8	5	244	4
Ladány	48·4	1	359	1
Mihálytelek	22·1	7	193	6

Egyetlen pillantás táblázatunkra elárulja, hogy egyáltalán nem szabad feltételeznünk, hogy a sok állattal bíró községeknek kevesebb volt a fejenkénti termésük, hogy tehát vagy inkább a pásztorkodás járta az illető községben vagy inkább már jobban hajlottak a földművelés felé, mint egy másik. Valamennyi községben egyképen az állattenyésztésre fordítottak főgondot, tehát ebben a tekintetben az összes jász községek azonosak voltak. Az állatállomány-aránya mindenütt óriási, a termésé meg mindenütt nagyon alacsony. Ezzel szemben viszont meg lehet állapítani, hogy amint már fentebb is jeleztük, az egyes községek helyzete volt az, ami befolyással volt mind az állatállomány számára, mind a termés mennyiségére, aszerint, hogy több-kevesebb nyugalmat biztosított nekik. Feltűnik ebben a tekintetben, hogy az akkori viszonyok között sem az állattartásra, sem a szántás-vetésre nem a legkiválóbban alkalmas Ladány volt a leggazdagabb jász község, s a népes Berény és Árokszállás után meg a félreeső Kisér következik. Viszont Dósa volt a legelesettebb a gazdasági élet mindkét ágában.

A mezőgazdasági termelés mennyiségében ekkor még nincsenek nagy végletek. Legmódosabb jász polgároknak sincsen sokkal több vetésük a szükségesnél. Berényben ekkor alighanem legmódosabb gazda volt Koncsik György, akinek állatállományát már előszámoltuk. Az ő vetésterülete a következő : 58 kilás, azaz kb. 23 k. h. őszi búza, tavaszi búzát nem vetett, 6 kilás, kb. 2·2 k. h. árpája, 9 kilás, kb. 3·9 k. h. zabvetése volt.

Az összeírás arra is enged következtetni, hogy egyes szegény községekben csakugyan éltek árpával, talán zabbal is. Ugyanis azt figyelhetjük meg benne, hogy a gazdagabb falvakban árpát és zabot inkább a módosabb gazdák vetettek, tehát takarmánynak használhatták, míg olyan szegény községben, mint Dósa, aránylag nagy az árpa fejadagja.

A községek állatállományának a vetésterülettel való összevetése egészen fölösleges, hiszen láttuk, hogy egyes gazdák állatállománya és vetésterülete között sincsen semmi összefüggés. Az egész éven át legelőn, pusztán tartott állatok trágyája sem emelhette a termésátlagot, de meg amíg évente nyílasan osztották a földet, rendszeres trágyázásról szó sem lehetett. Egyébként az akkor alighanem egészen erdőtelen, faínségben szenvedő jászföldön a trágya egyébre kellett : tüzelésre. Hiszen még ma is lehet látni pl. Jákóhalmán, hogy veri a jász gazda a marhatrágya-tőzeget. (X. tábla, 20.)

Újból kiemeljük, hogy számszerű adatainkban alighanem több hibaforrás

is rejtőzhet, de legalább arra mégis alkalmasak, hogy egymás között hasonlíthassuk össze az azonos szempontok alapján feldolgozott községek termelését. Hogy azután hogyan viszonylott az itteni mezőgazdaság színvonala az ország más tájainak színvonalához, ezt összehasonlító adatok híján nem tudjuk kimutatni. Magában a Jászságban azonban ezt az első gazdasági összeírást rövidesen több más is követte és így módunkban lesz a fejlődés menetét figyelemmel kísérni.

Kétségtelen, hogy mint a töröktől felszabadult területnek, *a jászföldnek gazdasági élete is egészen az első foglalás jelenségeinek állapotában volt még.* Aligha tévedünk, ha feltesszük, hogy ugyancsak visszaesett a törökvilágban. Nemcsak a pásztorkodó állattenyésztésnek a földműveléssel szemben való túlsúlyában nyilvánul meg ez, hanem abban is, hogy minden valószínűség szerint még művelési rendszer sem alakult itt ki. Az óriási terjedelmű határokban minden jövevény tetszése szerint juthatott földhöz. Ezt bizonyítja az, hogy a jövevényeknek mondottak megművelt területe és a helybelieké között semmi nagyságbeli különbség sem mutatható ki. Az őslakosság még valószínűleg örült is a jövevények foglalásának, mert segítséget kaptak az adó fizetéséhez. Erre vall az is, hogy a zselléreknek mondottaknak is nagyobbára volt vetésterületük, sőt feltűnő, hogy a berényi szőlőben is nagyon sok zsellérnek volt birtoka. Úgy látszik, ezek jövedelmezőbbnek tartották a szőlőművelést, mint az akkor eladhatatlan gabona termelését.

Fordulórendszerről semmi feljegyzésünk sincsen, s feltehető, hogy ki-ki ott szántott magának, ahol akart, illetve ahol leginkább megvédhető volt a legelő állattól. Talán ez a körülmény lehetett a kezdeti oka annak, hogy lassan együvé terelődött a határ művelt része.

Az akkor itt fennállott kezdetleges földközösség kétségtelenül erősen nyomta a termelés színvonalát, hiszen talán még a nyílas földosztás is csak a 18. században válhatott általában divatossá ; előbb nincsen nyoma, hogy valami általános rend volna a föld művelés alá fogásában. Így persze szó sem lehetett trágyázásról.

A jászoknak minden jövedelme kétségtelenül csak az állatból származhatott, hiszen gabonafölöslegük igazán nem volt. Ez volt különben az egyetlen portéka, amit ebből a mocsárvilágból ki lehetett vinni, mert saját lábán ment ki.

Az első foglalásnak minden ismérvét magán viseli tehát a 17. század végén a jászföld. A Nagykunságban még az 1720. évi összeírás is világosan kimondja, hogy aki valamely gyepet először felszánt, azt a földet a magáénak tekintheti, ami világosan az első foglalás joga. A 17. század végén ugyanígy lehetett ez a Jászságban is. A gazdasági életben csak akkor keletkezhetett itt bizonyos rend, amikor egy egyébként nagy csapás, de gazdaságilag mégis csak irányt szabó esemény, az eladatás bekövetkezett 1702-ben.

F) A Jászság gazdasági élete az eladottság idejében.

Semmi nyoma sincs annak, hogy amikor a lovagrend megvette a jászföldet, az itteni birtokok közül a nemeseké mentesült volna az eladatástól. Hiszen a nemesi birtokokat is minden valószínűség szerint «jász jogon» bírták. Végeredményben egyetlen óriási földközösség lehetett az egész Jászság. Ez a földközösség az eladatással azonban idegen gazdasági irányítás alá került, a kétségtelenül magasabb gazdasági színvonalat kívánó és ismerő lovagrendi birtokos alá. Hogy a valóságban milyen úton érvényesült ez a Jászság gazdasági életében, arra nem

sok adatunk van, de nem is fontos a mi szempontunkból. A kérdés inkább az, hogy miképen alakult a táj gazdasági képe a 18. század első felében. Mégis aligha tévedünk annak feltevése esetén, hogy a lovagrendi beavatkozás eleinte nem lehetett nagyon erős, bár a jászok érthetőleg panaszkodtak ellene. De a közben kitört kuruc háború meg aligha engedte meg a lovagrendnek jogai túlságosan való érvényesítését.

Kétségtelen, hogy nagyon nehezen rendeződött itt a gazdasági élet, haladt előbbre a termelés, hiszen ennek nem csupán maga a pásztorkodás volt akadálya, hanem ezen kívül még az is, hogy a kevésszámú őslakosság mellé az egész ország minden részéből futott ide kóborló elem, kétségtelenül elvadult állapotban lévő népség.

Az eladatás idejének első feléből, 1710-ből *(377)* és 1713-ból *(378)* vannak az itteni gazdasági életre részletesebb adataink. Ezeket a községenkinti részletes gazdasági felvételeket kétségtelenül a lovagrend csináltatta a Rákóczi-háborúk vége felé és elmultával. Az általános benyomás, amit ezekből nyerhetünk, az, hogy lényegében alig változott itt a gazdasági kép. Továbbra is az állatgazdaság tája maradt a jászföld. A gazdasági irányzat változása viszont már megfigyelhető abban, hogy már csökkenést mutat az aránytalanság földművelés és állattenyésztés között. Ez kétségtelenül egy fejlődési vonal kiindulópontja, amit talán az országos irányzaton kívül itt a birtokos lovagrend akarata is segített megindítani. Tény az, hogy az összeírás tanusága szerint 1699—1713-ig csökkent az állatállomány és emelkedett a vetésterület. Ennek azonban a belterjesebb gazdálkodás felé való induláson kívül talán még más okai is lehettek. Tudjuk, hogy a jászföldön a kuruc háborúk idejében többször jártak hadseregek. Lehetséges, hogy ebben van egyik oka, hogy az állatállomány visszaesett. De vegyük részletesebb vizsgálat alá e gazdasági képet számszerűleg is.

Az 1710-ből származó gazdasági összeírás adatai alig vethetők össze akár az azt megelőző, akár az azt követő összeírások adataival, illetőleg a belőlük nyerhető kép annyira valószerűtlen, hogy nem tartjuk szükségesnek vele részletesebben foglalkozni. Hogy ennek az összeírásnak ennyire kétes értékű anyaga van, annak alighanem kettős oka is lehet; egyrészt maga az összeírás nem számíthat pontosságának elismerésére, hiszen éppen a kurucvilág legzavarosabb, legszomorúbb idejében keletkezett, amikor a lovagrend aligha tudta pontosabban számbaszedni birtoka jövedelmét, másrészt a kurucvilág idejében itt is nagyfokú pusztulás és döghalál olyan nagy csökkenést okozott a lakosság számában és a gazdasági életben, hogy a gazdasági kép általános fejlődéséből ki kell kapcsolnunk ezt az időszakot. Különösen szörnyű pusztulás mutatkozik az 1699-i állapotokkal szemben az állatállományban, még ha feltesszük is azt a lehetőséget, hogy az összeírás nem lehet pontos. De még ebben az esetben is elég élesen világítanak rá a 18. század első évtizedében itt végbement pusztulásra az állatállomány adatai, ha azokat 1699- és 1710-beli állapotukban egymással összevetjük. 1699-ben megszámoltak 4231 ökröt, 1710-ben 1553 darabot, tehenet 3784, illetve 1853 darabot, lovat 1272, illetve 855 darabot, juhot 7844, illetve 10.129 darabot, sertést pedig 4383, illetve 2270 darabot. A vetésállományra ne is térjünk ki, mert az összeírás ugyan mérőkben megadja ezt is, de hogy milyen mérőkről van szó, azt nem tudjuk eldönteni, másrészt olyan valószerűtlen adatai vannak, amelyek szinte önmaguknak is ellentmondanak.

Megbízhatóbbnak látszik az a kép, amelyet a csakhamar bekövetkezett 1713. évi összeírás rajzol meg a jászföld gazdasági életéről. Az 1713-i gazdasági

Község	Igás ökör	Hízó ökör	Ökör összesen	Fejős tehén	Legelő tehén és 3 évesek	Tehén összesen
Berény	692	346	1.038	478	515	993
Alsószentgyörgy	82	7	89	59	34	93
Apáti	458	16	474	141	212	353
Árokszállás	218	78	296	72	132	204
Dósa	76	8	84	34	35	69
Felsőszentgyörgy	74	—	74	40	42	82
Fényszaru	199	30	229	60	216	276
Jákóhalma	88	9	97	44	90	134
Kisér	277	20	297	143	125	268
Ladány	91	14	105	67	46	113
Mihálytelek	71	15	86	33	17	50
Jászság 1710	2.326	543	2.869	1.171	1.464	2.635
Jászság 1699	—	—	4.231	—	—	3.784

viszonyok minden vonalon nagy javulást tüntetnek fel az 1710-i képpel szemben, bár még mindig érzékeltetik, hogy a kurucvilág és a közben pusztított döghalál milyen mélyen visszavetette a jászok gazdasági fejlődését; s talán csak a törökvilág legsötétebb korszakában lehetett a jászföldön olyan szegénység és nyomor, mint 1710 körül.

Az állatállomány összehasonlítása 1699 és 1713-ban nehézségekbe ütközik, mert az összeírás másképen részletezi az állatállományt. Megfelelő eljárásokkal azonban a főbb tételek mégis összevethetők. Hogy az állatállomány 1713-ban a juhoktól és lovaktól eltekintve kisebb, ebben aligha van része összeírási hibának, hiszen ekkor már Berényben ültek a lovagrend ispánjai és aligha vonhatta ki magát az adóösszeírás alól bárki is. Megállapítható, hogy 1713-ban még mindig 1362 darab ökörrel, 1149 tehénnel, összesen 2511 darab szarvasmarhával írtak össze kevesebbet, mint 1699-ben. A növendék marhák számát nem vették fel. Ezzel szemben a lovak száma 165-tel, a juhoké meg 3310-zel emelkedett, viszont a sertéseké 2599-cel esett vissza. Érdekes megfigyelni, hogy a szarvasmarhák száma, az egy Apátit kivéve, mindenütt csökkenést mutat, a lovaké is főleg Apátiban és Berényben emelkedett, míg másutt csökkent, a juhoké majdnem mindenütt rohamos emelkedést mutatott, a sertéseké megint az egy Apáti kivételével nagyot esett. Ebből két jelentős gazdasági tényező állapítható meg; először az, hogy végredményben a népes és így magát jobban mentesíteni tudó Berény és a már nagyon népesülő Apáti kivételével az állattenyésztés erősen visszaesett a kurucvilágban még a 17. század végi állapotokhoz képest is, másodszor pedig bizonyos elszegényedést jelentett az, hogy a marhaállomány csökkenésével a juhállomány emelkedett. Hiszen amíg 1699-ben a szarvasmarhák száma még valamivel nagyobb volt, mint a juhoké, 1713-ban pedig éppen fele annyi a marha, mint a birka. De már ez is javult helyzet az 1710. évihez képest, amikor éppen háromszor több volt a birka, mint a szarvasmarha. És nem találunk egyetlen községet sem, amelyben az állatállomány valamelyik állatfajban ne csökkent volna. Még aránylag legjobban állt Apáti, amelyben csak a szarvasmarhák száma esett vissza.

1713-ban arról is szerezhetünk magunknak valamely fogalmat, hogy milyen

statisztikája 1713-ban.

Hámos lovak	Ménesbeli lovak	Lovak összesen	Juh és kecske	Sertés	Vetés kilákban			Bor (akó)	Méhkas	Pálinkafőző	Malom
					gabona	árpa	zab				
646	57	703	4.659	519	6.693	5.068	1.552	1.058 ¼	76	6	3
31	3	34	312	84	409	385	52	—	13	—	1
154	20	174	1.386	300	2.170	2.112	113	22	34	3	—
94	47	141	1.340	156	1.019	1.223	216	—	96	—	1
28	1	29	374	39	148	312	3	—	82	—	—
24	—	24	47	59	347	392	124 ½	—	17	—	1
110	19	129	671	190	1.362	1.402	180	83	31	6	1
44	8	52	472	75	518	614	23	—	8	—	1
64	9	73	1.046	246	1.196	1.412	286	16	9	—	—
34	11	45	445	75	505	392	43	—	19	—	—
28	5	33	402	41	286	304	64	—	31	1	1
1.257	180	1.437	11.154	1.784	14.653	13.616	2.656 ½	1.179 ¼	416	16	9
—	—	1.272	7.844	4.383	11.109	5.890	1.300	—	585	—	—

arányban voltak a legelő és a háznál tartott állatok. Úgy látszik, hogy a pusztai legeltetés erősen visszaesett, hiszen az igás ökrök száma négyszer annyinak mutatkozik, mint a hízó ökröké, a fejőstehenéké majdnem annyi, mint a legelőbelieké, ménesbeli ló pedig alig van. Aligha tévedünk tehát, ha feltételezzük, hogy a 18. század elején a jászföld elsősorban birkalegelővé kezdett válni, ami kétségtelenül elszegényedést jelentett.

Meglátszik az állattenyésztésben való elszegényedés az állatállomány és a lakosság számának egymáshoz való arányában is.

A felnőtt állatok számát a családok számával összevetve 1699-ben és 1713-ban, a következő arányszámokat nyerjük, amelyekből kétségtelenül kiolvasható a kuruc háborúk alatt bekövetkezett nagy nyomorúság, jóllehet ez a kép már vigasztalóbb, mintha az 1710-i állapotokat tüntettük volna fel.

Község	1 családra jut a felnőtt állatokból 1699-ben	1713-ban
Berény	21·0	12·0
Alsószentgyörgy	16·0	15·3
Apáti	10·8	17·5
Árokszállás	24·8	20·1
Dósa	7·0	19·8
Felsőszentgyörgy	8·9	7·7
Fényszaru	18·3	14·8
Jákóhalma	12·8	22·4
Kisér	14·4	21·4
Ladány	32·6	25·2
Mihályteleki	14·5	18·5
Jászság	18·6	14·9

Mindez arról tanuskodik, hogy még olyan községekben is esett az állatállománynak a lakosság, illetve a családok számához való aránya, amelyekben a lakosság csökkent, mint pl. Felsőszentgyörgyön, Fényszarun, Árokszálláson, Alsószentgyörgyön, azaz az állatállomány pusztulása nagyobb arányú volt, mint a népességé, vagyis nem csupán az elnéptelenedés okozta. Ahol az arányszám emelkedést mutat, mint pl. Dósán, Mihályteleken, Kiséren, ez onnan van, hogy a lakosság pusztult

erősebb ütemben, mint az állatállomány, s csupán Berény arányszáma olyan esésű, ami a lakosság nagy megszaporodásából és nem az állatállomány eséséből állott elő. Végeredményben az elszegényedési folyamatot kellőleg bizonyítja egyedül az is, hogy a lakossághoz képest az egész jászföldön kisebb az állatállomány, mint volt a törökvilág végén; hozzá még most sokkal erősebben van ebben képviselve is a birka, mint a szarvasmarha.

De vessünk egy rövid tekintetet a mezőgazdasági termelésre is. Első pillantásra úgy vesszük ki, mintha a mezőgazdasági termelés az állattenyésztéssel ellentétben előrehaladt volna a zavaros évtized ellenére is. A vetésterülete úgy 1699-ben, mint 1713-ban kilákban lévén megadva, közvetlenül összehasonlítható egymással. Igy azt találjuk, hogy 1699-ben csak 18.431 kilás, 1713-ban azonban már 30.931 kilás föld volt bevetve. Amíg tehát előbb csak 15·5 kilás vetés jutott egy jász családra, ez most már 23·2 kilás vetésterületre emelkedett fel. Azonban ha meggondoljuk, hogy ebben az emelkedésben a búzavetés aránya alig valamit tesz ki, családonkint előbb 9·4, utóbb 11·0 kila lévén, addig az árpavetés területe a családonkinti 5·1 kilásról éppen a kétszeresére, 10·2 kilás vetésterületre szökött föl. A számszerű javulás mögött tehát kétségtelenül megállapítható egy minőségbeli leromlás. De a vetésterületnek általános emelkedését kétségtelenül ellensúlyozza az állatállománynak a lakosság számához való arányában mutatkozó csökkenése, s az árpának a búza termelésével szemben való előnyomulása; hiszen amíg előbb az árpavetés felét tette ki a búzáénak, most már majdnem egyenlő arányban vannak.

De nem is minden község határában emelkedett a vetésterület. Igy Dósán és Ladányban mindent összevéve is csökkent. A búzáé meg mindössze Berényben, Fényszaruban, Felsőszentgyörgyön, Jákóhalmán, Apátiban és Kiséren több, mint volt, más községekben meg egyenesen visszaesett. Csak az árpa térhódítását látjuk mindenütt, az egy Ladány kivételével.

Mindezt egybevetve meg kell állapítanunk, hogy *a 18. század első évtizede nagy gazdasági romlást hozott a jászföldre, s gazdasági életük leromlását még tetézte, hogy szolgasorsra is jutottak.* Amíg 1699-ben még nem adóztak birtokosnak, most már az elszegényedés mellett még adót is kellett viselniök.

Hogy mire jutottak a jászok 1715-ig, azt sajnos, nem tudjuk megbízhatóan megállapítani, mert az 1715. évi országos összeírás mindenütt használhatatlan eredményekkel járt. A 11 jász községben ez az összeírás mindössze 10.644 köblös szántót mutat ki, ami mindössze 7983 k. holdnak felelne meg, holott láttuk, hogy már 1699-ben 8013, 1713-ban pedig már 13.447 k. h-nak megfelelő vetésterületük volt. Kaszálókból kimutatnak 1715-ben 1492 kaszásnyi rétet, ami 1200 négyszögölével számolva, ahogy a jászföldön még a tagosításkor is szokásban volt, 1119 k. hold lenne. Fel van még véve Berényben és Fényszarun összesen 752 kapás szőlő, holott 1713-ban ezeken kívül már Apátiban és Kiséren is volt bortermelés. Mihályteleken csak 1718-ban kezdtek szőlőt ültetni. Igy az 1715-i összeírás számszerű anyaga aligha mutatja e táj akkori gazdasági képét. Annál becsesebbek a gazdasági kép megrajzolása céljára az összeírás megjegyzései. Ebből még mindig egy ősi és szinte az elsőfoglalás állapotában lévő gazdasági táj élete tárul meg előttünk. A földet még mindig évente osztják. Mihályteleken évente két dűlőt osztottak ki. Felsőszentgyörgyön meg pl. kinek-kinek annyit adnak, amennyit meg tudott művelni. Igy érthető, hogy a szántók porciójában nincsen valami egységes arány. Fényszaruban pl. Gulyás Andrásnak 64 köblös, azaz 48 k. h. szántója volt, de legtöbb gazdának nem volt többje, mint 3—4 köblös, sőt voltak olyanok is ebben a faluban, akiknek egyáltalán nem volt vetésük, csak 1—2 kapás szőlejük. Sőt arról

is van feljegyzés, hogy a földet évente másnak adják művelésre, pl. Berényben, Jákóhalmán.

Úgylátszik azonban, hogy egyes községekben mégsem kiki tetszése szerint foglalt magának földet, hanem volt valami birtokegységük is. Így pl. Apátiban a szántók területe kizárólag 6—12—24 p. mérős, Kiséren 5—6—11—22 p. mérő, Alsószentgyörgyön meg 6—8—14—26 p. mérő szántó és 1—2—3—6 kaszás rét a birtok egysége.

A jászföldet 1715-ben még csak a legkezdetlegesebb módon, két fordulós rendszerben művelték, vagyis csupán csak felét vették be, fele meg ugarnak maradt. Ennek kétségtelenül az a hátránya van, hogy a föld fele állandóan kimarad a termelésből; azonban az akkori jász gazdálkodás mellett ez még nem volt veszteség, hiszen így is annyi a föld, amennyit ki-ki meg tudott művelni. Sőt az ugart legeltetvén, az akkori fontosabb gazdasági irányba, az állattenyésztésbe, még jól bele is illet a kétfordulós rendszer. Meg is maradt a jászföldön egészen a 18. század végéig is.

A föld az akkori viszonyokhoz képest elég jól fizetett, mert hiszen Apátiban pl. hat magot is adott, Dósán, Jákóhalmán, Árokszálláson, Kiséren öt magot, de Alsószentgyörgyön, Felsőszentgyörgyön, Berényben már csak négyszeres termést adott a föld a vetőmag leszámításával, sőt Ladányban csak háromszorosat, mert a földeket az árvíz járta. A föld művelhetősége ellen éppen úgy panaszkodtak a kötöttebb talajú Dósán és Berényben is, mint a homokos Felsőszentgyörgyön.

A kaszálók szinte még nagyobb becsben voltak a jászok előtt ebben az időben, mint a szántók. Egyik-másik községben fel voltak osztva, pl. Fényszaruban a pusztán a csak szőlőbirtokosok kivételével mindenkinek volt 1—4 kaszásnyi, Apátiban viszont a kaszáló nem volt kiosztva, hanem csupán csak a község használatára volt kiszakítva 30 kaszásnyi darabja. Jákóhalmán a kaszálókat éppen úgy évente osztották ki, mint a szántókat. A kaszálók minősége ellen nem igen panaszkodtak a jászok 1715-ben, s általában azt vallották, hogy egy kaszás után egy hatökrös szekér szénájuk van. A berényi szőlőkben egy kapásnyi darabon $^3/_4$ cseber bort szűrtek.

A 18. század eleji gazdasági élet egyoldalúan pásztorkodó voltába és a jászok pásztori eszmevilágába mélyen belepillanthatunk az ekkori feljegyzések azon sok panaszán keresztül, amelyet a legelők elégtelen volta miatt ejtenek a jászok. Ez a panasz csaknem minden községben visszatér. Panaszukat legtöbbnyire azzal indokolják, hogy vizek járják a legelőket. A Tisza még Alsószentgyörgy határában is évente elöntött 60 köblös területet; még rosszabb volt a helyzet Ladányban és Kiséren. Az utóbbi határában a rétek $^1/_3$ részét, s a bevetett területből kb. 120 köblöst évente elöntött a Tisza. Valószínű is, hogy a század végén még mindig nem a szántóföld, hanem a legelő kedvéért indult meg a lecsapolás a jászföldön. 1715-ben majdnem minden községben feljegyezték, hogy terményeiket nem, vagy csak nehezen tudják értékesíteni, míg az állatot valahogy csak kihajthatták ebből a mocsárvilágból.

Az eladatás idejének gazdasági életéről az 1720-i összeírás alapján részletesebb képet is módunkban van adni *(310)*. A gazdasági rendszer még ekkor is kezdetlegesnek mutatkozik. A két fordulós művelés általános; még Berény határát is így művelik. Érdekes, hogy Alsószentgyörgy az egyetlen, amely határát már ebben az időben hármas fordulóban kezdi művelni, de sajnos, később maga is visszasüllyedt a kezdetlegesebb, de az akkori jászok gazdasági életének inkább megfelelő kettős fordulóra. Az évente való földosztás szintén virágjában volt még. Mégis úgy látszik,

hogy a földbőség ekkor már nem olyan nagy, mint előbb volt, s éppen ezért a közös birtokon kívül már magántulajdonról is tudunk. Erre vall a berényi tanácsnak 1720 május 5-i határozata, amely a következőképen hangzik: «*Az mint eleink és Atyáink éltenek, ahoz tartván magukat, kiki Pinzen vagy más kigondolható állapottal szerezzen magának és úgy mint tulajdonát bírja és usuálja*»,t. i. a földet *(334)*. Ekkor tehát már csak pénzen lehetett itt földhöz jutni az ősi közös jusson kívül. A kettős forduló mellett és a mindent elborító nagy mocsárvilágban talán már bizonyos földszűke is kezdett mutatkozni. Legalább is erre vall, hogy a saját határukon és a jászok belső pusztáin kívül más határokban is béreltek a jászok földeket. Árokszállásé volt Ágó és bérelte Szentandrást, Jákóhalmáé Négyszállás egy része, Berényé annak másik része, mint egykori jász falvakból lett puszta; Berény birtokolta Tápiógyörgyét egészen, Szelét részben és Kerekudvart; Kisér zálogban bírta Kürtöt, Mihálytelek meg Mizse pusztát bérelte a premontrei rendtől 70 forintért és 12 bárányért. Igaz, hogy ezek legnagyobb részét legelőnek használták, de több helyen már szántottak is rajtuk. Igy Berény saját pusztáján már 1146 köblös, idegen pusztán meg 1338 köblös szántót művelt; Apátinak Hevesiványban volt 468, «más határban» 98 köblös szántója, Árokszállásnak a pusztán (ez Ágó lehetett) 464 köblös földje, Kisérnek Kürtön 10 köblös, Mihályteleknek Mizsén 27 köblös, Jákóhalmának Négyszálláson 50 köblös feltört földje, szántója.

A vetés általánosságban még ekkor is csak négy magot adott, jóllehet több községben feljegyezték, hogy két, sőt helyenkint három szántással is megdolgozták már a földeket.

Hogy mennyi volt 1720-ban a jászok szántóföldje összesen, azt kissé körülményes pontosan megadni. Az összeírások ezt 23.188 köblösben összesítik. Acsády viszont a három év alatt megművelt területet 34.966 ¼ köblösben adja meg, községenkint a következőkben:

Berény	11.620 ½	Fényszaru	2.483 ½
Alsószentgyörgy	1.513 ¾	Jákóhalma	1.300
Apáti	6.468 ½	Kisér	2.520
Árokszállás	5.800	Ladány	800
Dósa	900	Mihálytelek	555
Felsőszentgyörgy	1.000	Jászság ...	34.966 ¼

Ennek évente $^1/_3$-a kerül bevetésre, mivel két fordulót használnak. Ha hármas fordulóval dolgoznának, bevetésre kerülne $^2/_3$ része. Összes szántójuk ennélfogva a fenti összegnek $^2/_3$-a, azaz 23.310 köblös, viszont az összeírások csak 23.188 köblöst összegeznek. Az egyes községek szántójának kiterjedését az idegen határokban megművelt területekkel együtt 23.972 ¼ köblösben adják meg. A három adat közti különbség onnan származhat, hogy a bevallás adatait később még revideálták is. Közepesen fogadjuk el tehát Acsády adatát, vagyis, hogy az összes szántó 23.310 köblösnyi volt. Ebbe nincsenek felvéve a kertek, kukorica-, kender-, dohány- és veteményföldek sem.

Ebből a kettős fordulóval évente bevetettek 11.655 köblöst, ami négyszeres magot hozva az évi termés 46.620 köbölnyi szem volt. Acsády három évre a termést 131.864 köbölre teszi, holott ez 139.860 köböl volna. Ha ezt már most legalább is hozzávetőlegesen átszámítjuk métermázsákra, a búza, rozs és árpa legalacsonyabban vett hektolitersúlyának középértékében 62 kg hektolitersúllyal, azt kapjuk, hogy a jászok egyévi termése (28.904 hl) körülbelül 17.920 métermázsára tehető. Persze ebben még sok termény nincsen benne, pl. a kukorica, amelyről pedig már feljegyezték, hogy Berényben ebben az időben már vetették.

De ezt figyelmenkívül hagyva is, a fejenkint való terménymennyiség az ekkor 8100 főnyire tehető lakosságszámot véve alapul, mintegy 221 kg-ot adott volna ki, ami alig több, mint 1699-ben, amikor a fejadagot a gabona és árpából 219 kg-nak találtuk. Egy adózó háztartásra Acsády szerint 24·5 köblös föld jutott volna, ezzel szemben számításaink szerint ez az arány, csak 16·3 köblös, azaz 12·2 k. holdnyi, mert hiszen nem a három év alatt megművelt terület, hanem csak a tényleg szántónak használt területet lehet figyelembe venni. Persze ennek azután évente csak felét vették eke alá.

Az évi szemtermésnek fentebb 221 kg-ban kimutatott fejadagja bizony nagyon alacsony még, de valóságban még sok mindenük termett ehhez a jászoknak, ami nincsen benne. Ezt is tekintetbe véve valószínűnek kell tartanunk, hogy már ezt sem fogyasztották el mind, hanem fölöslegük is lehetett, hiszen erre vall az is, hogy az összeírás megjegyzései beszélnek a terményeik kivitelének, értékesítésének nehézségeiről is.

Nézzük azonban, hogy a gabonán kívül mit termeltek még a jászok 1720-ban. A kukorica termelését csupán csak Berényből említik. Ezzel szemben általánosnak látszik a tök termelése ; külön vannak összeírva a tökföldek. Kiséren pl. 20 köblös, Ladányban 12 köblös földet vetettek be tökkel. Általános a kendertermelés is. A kenderföldeket minden községben felvették az összeírások, s azt láthatjuk, hogy igen nagyszabású volt a kender termelése, hiszen átlagosan 16—20 köblös vetésük volt, de Apátiban még 30 köblös kenderföld is volt.

Éppen ebben az évtizedben erősen terjedt a szőlőtermelés a jászföldön. Jákóhalmán 1718-ban, Dósán 1719-ben ültettek szőlőt. Igy most már Alsószentgyörgy, Árokszállás, Kisér és Ladány kivételével minden más jász községnek volt szőleje, ami a következőképen oszlott meg (kapásokban) :

Berény	1.153	Fényszaru	138 ¼
Apáti	106	Jákóhalma	60
Dósa	30	Mihálytelek	20
Felsőszentgyörgy	230	Jászság ...	1.530 ¼

Mintegy 220 kapás új szőlő azonban még nem volt termésben. A szőlők általában 2 urna bort adtak kapásonkint, úgyhogy Acsády a bortermést 1147 cseberre becsüli.

A szőlő, kukorica, dohány termelésének megindulása kétségtelenül már olyan tények, amelyek egyrészt a mezőgazdasági művelés terjedéséről, a földművelés belterjesedéséről beszélnek, másrészt azonban a táj külső gazdasági képén is új vonásokat húztak. Az egyoldalú, sőt kizárólagos gabonatermelés mellett a táj gazdasági képének ez az akkor talán még bátortalan új színe azóta is folyton erősödik és a pusztai gazdaság tájából mindinkább kialakítja a belterjes földművelés kultúrtáját.

Az egyes gazdák által megművelt föld nagysága igen változó. Berényben voltak olyan gazdák is, akiknek 60—99 köblös földjük állott művelés alatt. Ugyanitt elég nagy számban voltak nemesek is, akiknek általában több földjüket tünteti fel az összeírás, mint a nem nemeseknek. Érdekes, hogy a zselléreknek mondottaknak is volt szántójuk. A többi községekben már nem akadunk olyan vagyonos gazdákra, mint Berényben. Alsószentgyörgyön előfordul még 60 köblös birtok, de a többiben már legföljebb 40 köblös körül jár a legnagyobb birtok is. Általában azonban 8—10—12 köblös a leggyakoribb birtokterület, de ezek mellett nagyon sok az 1—2—4 köblös szántójú gazda is, sőt talán ezek vannak többségben.

Az állattenyésztésről nem adnak számszerű képet 1720-ban. De az összeírásoknak sok értékes megjegyzésük van erre vonatkozólag is. Összesen már 2543 kaszás rétjük volt a jászoknak ebben az időben, ami az egyes községekben a következőképen oszlott meg :

Berény	839¼	Fényszaru	240
Alsószentgyörgy	234	Jákóhalma	140
Apáti	199½	Kisér	184½
Árokszállás	304	Ladány	200
Dósa	83	Mihálytelek	63¾
Felsőszentgyörgy	55	Jászság ...	2.543

Saját határaikon kívül a pusztákon is voltak kaszálóik, így Árokszállásnak alighanem Ágón.

Különös gondot fordítottak a legelők felbecsülésére, amit ha számszerűleg nem is, de több községben felbecsülték a legeltetés jövőbeli lehetőségeit is. Berénynek Kerekudvaron is volt legelője jobbágyi jogon, azaz valamely birtokostól használatban. Fényszaru legelőjéről feljegyezték, hogy 600 marhát és 1200 juhot tud eltartani. Tudjuk, hogy 1713-ban ennek kb. fele volt Fényszaru állatállománya. Alsószentgyörgy legelői elégségesek voltak 350 marha és 300 juh számára, de ezt még növelni lehetne az áradmányos területek felhasználásával. Mihályteleknek kevesebb volt a legelője, csak 200 marhára és 40 juhra elégséges, jóllehet már 1713-ban több mint 400 juha volt ennek a községnek. Kisérnek az általa zálogjogon birt Kürt pusztán volt annyi legelője, amelyen 1000 juh is legelhetett. Árokszállásnak a bérelt Szentandráson annyi legelője volt, hogy rajta havas időben és télen is ki lehetett tartani 1200 szarvasmarhát, de nem legeltettek rajta többet 400 marhánál, mert hiszen saját határában is találtak 1000, Ágón meg 500 nagyobb jószág számára való legelőt. Ladány legelői inkább csak marhának és lónak valók voltak, s juhot keveset tartottak rajta, mert az áradás járta. Felsőszentgyörgy határában annyi volt a legelő, hogy 225 marha és 450 juh járhatott el rajta, Dósa határában meg 50 marha és 1000 juh. Amíg egyik-másik határban elégséges volt a legelő, voltak olyan határok is, amelyekben viszont meglepően kevés legelőt találtak az összeírók. Nyilvánvaló ennek az oka : bár a szántók területe még mindig csak 23.310 köblös, a réteké meg 2543 kaszás, azaz együtt mintegy 19.389 k. holdnyi, ami a 200.000 k. holdnyi akkori Jászságnak még mindig csak 9·6%-a volt ; ha ehhez még bőven hozzászámítjuk az ismeretlen területű kertek, dohány-, kender-, tökföldeket, szőlőt, még mindig óriási területeknek kellett maradniok legelőnek. De nem szabad egyről elfeledkeznünk : a vízről, az óriási mocsarakról amelynek mintegy csak szigetei lehettek a gazdaságilag kihasználható területek. Igy érthető, hogy a jászoknak mégsem volt elég a legelőjük. *Óriási átalakulásoknak kellett itt bekövetkezni a táj természeti képében, amíg a jászföldet minden részében hasznosítani tudták a jászok.*

Ilyen módon érthető, hogy a jászok bár hatalmas terület birtokában voltak, még 1735-ben is csak 34½ porta után adóztak *(387* — V. 363). Bár nem tudjuk közelebbről, hogy ez mennyi lehetett, de aligha volt túlsok.

Meglepő azonban az, hogy ekkora nagy terület birtokában is néha még mindig rászorultak a jászok, hogy más tájakról vásároljanak állatot. 1738-ban útlevelet állítottak ki Berényben öt helybeli polgárnak, akik lóháton mentek Zemplén vármegyébe sertés vásárlása céljából *(335* — 1738. év).

A 18. század első évtizedeiben tehát bizony csak lassú javulás mutatkozott még a Jászság gazdasági életében. A szolgasorba süllyedt nép, elvesztvén ősi jogon

bírt földjét, talán nem is látott hozzá nagyobb lendülettel lakótája gazdasági feljavításához. Hogy milyen keveset mozdult előre a gazdasági helyzet ezekben az egyébként zavaros évtizedekben, jellemzően mutatja, hogy a malmok száma hogyan alakult : 1710-ben összeírtak 12½ malmot (a fél malom adózás szempontjából lehetett félnek számítva mint gyönge keresetű), 1713-ban csak 9-et, 1720-ban 13-at. Arra vall ez, hogy bizony nem nagyon sokkal lett több az őrölnivaló. Sör- és pálinkafőzőjük azonban már működött ; 1710-ben 3 sörfőző, 10 pálinkafőző, 1713-ban meg már 16 pálinkafőző dolgozott a Jászságban.

G) A 18. századbeli redemptus Jászság gazdasági élete.

1. A földhasználat módja.

Az 1745. évi földváltás nemcsak közjogilag rendkívül fontos esemény a jászok életében, hanem gazdasági földrajzi szempontból is nagy horderejű tény volt. A jászok felszabadultak minden kívülről jövő kényszerhatás alól és szabadon fejthették ki gazdasági képességeiket, saját tehetségük és gazdasági ízlésük szerint foghattak hozzá a táj gazdasági berendezéséhez. A jászok gazdasági autonómiája országos vonatkozásban is figyelmet érdemel gazdaságföldrajzi szempontból, mert az ország egyetlen más tája sem került ilyen korán a földet megdolgozó nép kezébe ; további sorsában tehát teljesen összeforrt egymással nép és föld. *A Jászság ezután már olyan, amilyenné a jászok teszik.*

A földváltás után egészen különlegesen rendezkednek be a jászok a megváltott föld kihasználására ; különleges jogi és birtoklási szervezetet létesítettek. E birtokjogi viszonyok egyúttal a táj gazdasági képe alakulásának is földrajzi tényezőivé lettek. Olyan földközösség és kötött gazdálkodás fejlődött ki itt a redempció után, amelynek a Kunságon kívül sehol sem volt párja az Alföldön, s amely alig változott egy teljes századon át. A földközösség fogalma ebben az időben talán sehol sem fedte annyira eredeti értelmét, mint a Jászságban és a Kunságban. De amíg az utóbbi szabad kerületekben a kisszámú kun nép nem egyedül birtokolta a földet, hanem idegen birtoktestek és a jász puszták is közbeékelődtek, a jászföldön sokkal tisztább volt a helyzet az egész táj és annak népe között. A Jászságban a községek valóban gazdasági közösségek voltak, s a jász autonómia keretén belül is nagy autonómiával rendelkeztek : *maguk szabták ki maguknak a gazdálkodási formát, ami alól a község egyetlen tagja sem vonhatta ki magát.* A község mint gazdasági közösség fennállott a mult század közepéig, amikor azután a sok idegen, nem redemptus betelepedése következtében lassan kénytelen volt a politikai község és a jász gazdasági közösség egymástól elválni és az utóbbi közbirtokossággá alakulni. Érdekes, hogy egyes községekben sokáig nem választották el egymástól a redempció után a község és a közbirtokosság fogalmát, noha a redempcióban nem minden lakos vett részt ; ennek a magyarázata alighanem abban van, hogy ősi idők óta erősen begyökerezett a népbe a község, közösségnek a földhöz való egyedüli birtokjoga *(71* — 339). A magvaszakadt család földjét itt természetszerűleg nem a kincstár, hanem a község örökölte, hiszen a földet közösen váltották meg *(71* — 386). Hiszen a «jász-kun váltsággal» tulajdonképen nem egyéneké, hanem a közösségé lett az egész föld, a váltság összegét a községek közpénztárába fizették be *(36* — 50). A váltságdíj k. holdankint kb. 5 frt. volt általánosságban. Ennek alapján a váltságösszegbe befizetett forintok száma szolgált osztálykulcsul ; így beszéltek azután különböző számú

«forintos földekről». Pl. a 100 forintos föld kb. 20 k. hold szántónak és az utána járó kaszálónak, legelőnek, belsőségnek felelt meg *(50* — 243). A különleges örökösödési joggal megakadályozták a jászok a föld elaprózódását is. Az ingatlan a férfiágat illette, a leányokat pedig a birtokért eredetileg fizetett váltságdíj arányában pénzzel elégítették ki, tekintet nélkül a földnek az örökösödés idejében való értékére. Ha tehát az elhalt után «100 forintos föld» maradt egy fiú és három leányörökössel, a fiú a leányoknak egyenkint 25 forintot fizetett az ősi redemptus birtok után, de ha emellett még volt szülői szerzemény is, azt értéke szerint felosztották. Innen van az a gazdaságföldrajzi szempontból is rendkívül fontos tény, hogy a szülők nem a birtokot, hanem a jószág számát igyekeztek gyarapítani mindenképen. Ez kétségtelenül elősegítette, hogy a jászföld későbbi óriási legeltetés színhelyévé vált *(50* — 244).

A redempcióval rendezett birtokviszonyok álltak be a jászföldön, mert a földváltáskor felállított «*Liber Fundi*» szabályszerű telekkönyv volt, amelybe persze nem a birtok területe, helyzete volt feljegyezve, mert hiszen földközösség állott fenn, hanem az egyes gazdák által a váltságdíjba befizetett összeg, amelynek arányában részesedett a közös földből mindenkor. Ide vezették bele a birtokváltozást, helyesebben a redemptus jogban való változást is.

A jászok által megváltott föld nem nemesi birtok, nem úrbéri birtok, hanem egészen különleges helyzete volt mint «*adó alatti szabadföld*»-nek *(172* — 87). Ez azonban úgy értendő, hogy bár a redempcióval kapott szabadsággal együttjárt az adómentesség is, csekély királyi adót mégis fizetniök kellett, de a közkiadásokat a regálék, majorok és kaszálók jövedelme fedezte, a szabad kerületek kormányzati kiadásait meg Páka és Mérges puszták jövedelméből fizették *(50* — 242).

A redempció alkalmával maguk az egyes községek külön is kaptak birtokokat, amelyeknek hasznát a közköltségekre fordították *(45*—39).

A földközösségen belül a földhasználatnak több módja volt. 1. A község megtartotta tulajdonjogát a földre, de annak használatát átadta a község egyes tagjainak vagy tetszésszerinti, vagy kötött gazdálkodásra, s az utóbbi estben bizonyos számú évek multán a szántókat a határ más részében jelölték ki. 2. A község a földeket egyéni tulajdonba adta át, szintén korlátlan vagy korlátozott gazdálkodással. A két mód eleinte egyaránt előfordult a Jászságban a községek tetszése szerint. A legelőt mindenütt közösen használták mindaddig, míg a belső határt egészen fel nem osztották, s ezután már csak a kunsági pusztákon váltott legelők voltak közös használatban *(71* — 336). 1746-ban azt határozták a Hármas Kerületek, hogy a földeket a redempciós proporciók szerint kell kiosztani, s a tanácsbélieknek a rendes osztáson felül adott «*szakállföldeket*» ezentúl a «*közös oeconomiára*» kell adni *(387* — 292).

Arra is ügyeltek a redempció alkalmával, hogy bizonyos mértékben felül senki se szerezzen magának túlságosan nagy birtokot. Igy Árokszálláson 4 kötel, azaz kb. 200 k. h. földnél senki sem váltothatott többet; az összesen 298 árokszállási redemptor közül 14 váltott 4 kötel, ketten 3½, 21-en 3, a többi meg 2½—½ kötelnyi földet *(91* — 428).

A megváltott birtokot nemcsak azzal rögzítették a redemptus családokhoz, hogy csak a férfiágon örökölhették, hanem azzal is, hogy pl. Berény tanácsa 1762-ben azt határozta, hogy a redemptusok földjeiket a redempció összegén felül el nem adhatják. Ezzel megakadályozták azt, hogy a közben megdrágult földnek eladására csábíttassanak a redemptusok. Igy a redemptusok osztályát meglehetősen konzerválták a jászok.

Még arra is ügyeltek a végre saját ősi birtokukhoz visszajutott és azt rendkívül gondosan konzerváló jászok, hogy más jász községbeliek ne férkőzhessenek be egymás határába. Igy 1770-ben a berényiek megtiltották, hogy határukban földet vásároljanak az alsószentgyörgyiek *(338)*, bár a nádor már 1747-ben elrendelte, hogy a boldogházi pusztákból a szentgyörgyieket is részesíteni kell, mire 1/118-ad részét megfelelő áron el kellett nekiek adni *(335* — 1747. év).

Érdekes kérdés, hogy tulajdonképen mit vettek meg maguknak az egyes gazdák a redempcióba befizetett váltságpénzért. Ennek a kérdésnek egészen nagy jogi irodalma van. Gazdasági földrajzi szempontból is vannak e problémának vonatkozásai, ezért rövidesen át kell tekintenünk ezt a kérdést is. *Gyárfás* szerint *(45* — 19) a redempció egyedüli alapja a külső földbirtok volt, nem pedig a földes és földtelen belső házhelyek. Ha valaki háza, vagy udvara egy részét eladta, ezzel nem szállt át a vevőre az ez után járó redempciós porció. Ez reánk nézve azért jelentős, mert ez a tény lehetővé tette, hogy *a jászföld lakossága beköltözőkkel népesedhetett, akik ott településhelyhez jutottak, de nem jutottak be a földközösségbe.* Gyárfás szerint a közös használatra hagyott pusztarészeket úgy tekintették mint a felosztott birtokok járulékait. Aki határbeli birtokát adta el, vele együtt eladta a közhasználatra hagyott pusztákbani járulékát is *(45* — 19). Igy tehát a vagyonosabb beköltözők számára mégis megvolt a mód, hogy a megváltott föld közösségébe bejuthattak. A fenti jog nemcsak a belsőségek, hanem a szőlők eladásával sem szállt át a vevőre. A redempciós levelekben különben a belső telek, házat, udvart meg sem említik *(45* — 27). Kétségtelen, hogy a belsőségek kinek-kinek saját tulajdonai voltak már a redempció előtt is a szőlőkkel együtt, hiszen az utóbbi el sem képzelhető közbirtokként. A berényi redempciós levelek azt is bizonyítják, hogy a redempciós jog a kertekre is kiterjedt: «*kaszáló kertekből . . . a szántóföldekből első vetőre vagyis felső calcaturára . . . a szántóföldekből a második vetőre, vagyis calcaturára . . . kötel*» *(45* — 58). Ez egyszersmind arra is bizonyság, hogy a redempció idejében a kettős vetőforduló volt divatban.

Van olyan vélemény is, mégpedig *Kelemen Kajetáné*, hogy ha valaki el is adta redempciós földjét, ezzel nem adta el a még fel nem osztott földhöz való jogát is *(37* — 28).

A redempció után kiosztott, de mint látni fogjuk, évente másutt kijelölt földet «*tőkeföldnek*», a később felosztásra került birtokot, amelyből ki-ki az előbbi arányában részesült, «*járulékföldnek*» mondották a jászok *(91* — 408). A redempciós proporciók arányában járt kinek-kinek a közlegelőhöz, réthez való jog is *(37* — 35).

Akinek csak belsősége volt, annak nem járt kert sem, ha nem váltott egyébként földet. Erre vall az, hogy ilyenektől még később is elvették a kertet, amint egy berényi határozat bizonyítja 1754-ből, amikor is a Kovács-utca végén Varga Gergely koldus puszta kertjét, mivel nem váltott földet, a földváltó, de kertet nem kapott Taska Nagy Andrásnak adták, de kötelezték, hogy a koldusnak fizessen a rajta állott épületekért.

Minduntalan szemünkbe ötlik, hogy a jászok a földhöz való jussot a válság összeg mellett aszerint mérik, hogy milyen régi lakosa valaki a községnek. A redempció előtt még csak ez volt a szempont. Igy pl. 1742-ben Dósa elhatározta a Galagonyás rét felosztását, azonban csak a «*régi gazdák*» között, de azoknak, »*kik nem régen jöttek az Helységbe lakni, ne adassék*» *(387* — III. 302). A rendkívül fejlett jogi és szociális érzésű jászok arra is gondot fordítottak, hogy egyenlő körülmények között a családosabbak jussanak földhöz. Árokszállás 1756-ban úgy határozott,

hogy «*az egyes Emberekétől a cselédesebbeknek adattasson*» (*349* — 1756. év). Ez kétségtelenül annyit jelent, hogy a magános, családtalan gazdák rovására a nagyobb családukat juttatták földhöz.

A redempcióban a gazdák egy bizonyos nagyságú, de nem egy bizonyos, állandóan ugyanazon darab földhöz váltottak jogot. Hogy ki melyik évben hol kapjon szántót és kaszálót, azt a nyilas földosztás döntötte el. Hogy milyen módon és mennyire pártatlanul történt egy ilyen nyilas földosztás, arra vonatkozólag álljon itt Berény 1752. évből való alábbi határozata: «*A rétek elosztása iránt tétetett ilyen rendelés. 1. Mivel több lapos réteink vannak, mint hátasok, és a laposon a fű jobban és hamarosabban felnő, elsőbb a laposa osztassék, azután a hátasa . . . 2. Az osztások így kezdessenek, follyanak és végeztessenek. Elkezdvén a Tarnától, Négyszálláson a kertek mellett az egri útnál s úgy follyék Dósa felé egész a Tarnáig. Által jövén a Tarnán, kezdessék Dósa felől a Tarna mellett és így menjen az osztás meddig tart, Borsóhalmának. 3. Innen menvén Jakab réttyére, kezdessék az osztás felső részén és menjen alá felé. 4. Innen menjen a Csíkosba és kezdessék a kertek felől való szélen az osztás a Jánoshidai határon és menjen a Szent György határ felé, meddig tart a Csíkosba. 5. A második osztások obszerváltassanak, melyik Tizednek esett jobb, mellyik alábbvaló az osztásban? és amellyik Tizednek jobb esett ott, itt alább való helyre vitessék. Amelly Tizednek pedig ott alább való esett, itt jobbra vitessék. Hogy tehát 6. Ne mondhassák, hogy egyik vagy másik helyre valamely Tized szántszándékkal vitetett, a Tizedek nyilat húzzanak és amely Tizednek melly neki esik, abban maradjon*».

A nyilas osztás általános volt a jászföldön. 1794-ben olvassuk Árokszállás tanácsi jegyzőkönyvében: «*meghatároztatott: Hogy az Ágói út mellyékén lévő . . . (föld) felosztasson . . . Az osztál nyíl húzás után fog kezdődni*».

Úgylátszik, hogy a század vége felé a gazdáknak már véglegesen birtokba adandó föld is nyilas osztás útján szabatott ki. Apáti tanácsi jegyzőkönyvében 1798-ban a következő bejegyzés olvasható: «*Az ujjonan elosztattni elrendelt Kotséri nyilasok miképpen leendő elosztása végett meghatároztatott, hogy a jelentett pusztának egy-egy osztályát két dülőkre szaggattatván . . . kinek kinek birtoka, még az is, amit t. i. utolsó osztálytul fogva vett és szerzett, együvé és egy darabba mérettessen és kiadattasson*». Valami tagosításfélét csináltak tehát a jászok a különböző határrészekben az egyes gazdák között végleg kiosztott nyilasokban.

Bár a század vége felé a nyilason kiosztott föld lassan már magántulajdonba ment át, bizonyos mértékben azonban mégis fennállott ezekre is a községek rendelkezési joga, amint az kitetszik Berény tanácsának 1764-i azon határozatából, hogy a dósaiaknak a négyszállási puszta megszerzésére vonatkozó szándékát megakadályozandó, azok a berényi gazdák, akik itt lévő nyilasaikat dósai, vagy jákóhalmaiaknak árendába, vagy zálogba adták, kötelesek azt visszaváltani, mert «*az ilyen árenda vagy zálog praetextusa alatt nagyobb bátorságuk vagyon az elfoglalásra.*»

Aligha tévedünk, amikor feltételezzük, hogy a nyilas földosztás lassú megszűnésének és a kiosztott földnek egyéni tulajdonba való átmentésének egyik legfontosabb indítéka éppen az lehetett, hogy a gazdák tanyát építhessenek. Gyárfás azt mondja, hogy a külső pusztarészeket úgy tekintették, mint a felosztott tanyabirtokok járulékait (*45* — 19). A belső határokban kiadott földek tehát egyéni birtokba jutva tanyaföldeknek használtattak fel. A földközösség és nyilas földosztás megszűnését ennélfogva a tanyarendszer divatbajötte segítette elő.

Úgylátszik, hogy *az őszi vetés alá való földeket adták ki először egyéni tulajdonnak, s erre kerülhettek a tanyák*, míg a tavaszi vetés alá valónak nyilas osztása

még egyideig ment. 1828-ban az összeírás alkalmával ugyanis azt jegyezték fel Ladányban, hogy a tavaszi vetés alá való földek még nincsenek végleg felosztva, hanem évente osztatnak : «*agri vernales, quae tamen stabiliter subdivisi non habentur, sed subdividuntur annuatim*», aszerint, hogy a Tisza nagyobb, vagy kisebb áradásától mekkora terület marad mentesen *(315)*. Egyes jász községekben talán csak az 1850-es években bekövetkezett tagosításkor osztották ki véglegesen az összes szántókat, hiszen Apáti 1832. évi térképén *(428)* a szántók még nyilasokban vannak feltüntetve, és csak a harangozó, kántor és sírásónak van rajta állandóan kijelölt földje, ellenben az 1857-i térképen már «birtokaránylag felosztatott». A kaszálókat is nyilasan oszthatták még 1835-ben is, hiszen a nádor ekkor azt rendelte el, hogy Árokszálláson minden tanítónak olyan nyilas rétet kell adni, amely egy szekér szénát terem *(93* — 113).

A kötött gazdálkodás tehát csak lassan szünt meg és fokozatosan hagytak fel a birtokközösséggel is a jászok. A kötött gazdálkodás mellett minden község maga határozta meg, hogy a határ melyik részén mikor mit lehet vetni, ami főleg az állattartással kapcsolatban igen fontos szabályozást igényelt. Erről beszél Berény 1753-i tanácsi határozata, amely a következőképen szól a kenderföldek kiosztásával kapcsolatosan : «1. ½ *köteles embernek adasson* ½ *pózna, egy köteles embernek egy pózna. Akik pedig földet nem váltottak s házuk vagyon és járó marhájuk, azoknak is adassék.* (Tehát nemcsak redemptusoknak mértek földet!) 2. *Meghirdettessék, hogy a tanyák közül a marhák ki vannak tilalmazva mátul fogva. 3. Az ökör és tehén, úgy a csordákon heverő marháknak járni tilalmas lészen úgy a Mérgeseken is. 4. A rétek mindenütt felhantoltassanak és kiválóképpen a sertésektül egyáltalján tilalmasak lesznek. 5. A tavali dinnye földeken kiki a magáét megszánthattya és bevetheti, de azonkívül újat törni tilalmas lészen*». Még világosabban mutatja a jászok 18. századbeli kötött gazdálkodását Árokszállás tanácsának az 1768. évről kelt következő határozata *(348* — II. 18) : «*Determináltatott: Hogy a dinnye és kukoricza földek a tavalyi osztály szerint megmaradnak és a Redemptusok most is bévethetik olly formán, hogy a rétek mellett lévő földek csupán dinnyével, a többi pedig csupa kukoriczával vettessenek bé. Mivel az irredemptusok meg nem elégedtek a Tanáts jó akarattyával, hanem a másét, sőt az osztatlan földeket is szántani tapasztaltattak, ell végeztetett: hogy ennekutánna nékiek len föld nem adatik. Ell végeztetett az is, hogy a tavali Ágói len földek árpával, vagy kölessel bé vettessenek*».

E kötött gazdálkodás egészen más képet adott a gazdasági tájnak, mint a mai : egy-egy község határában egy-egy termény mind együtt volt, hatalmas kukorica, len, kender, stb. táblák váltakoztak, mint egy-egy mai nagy uradalomban. *A határ terményeinek mai tarka képe csak a kötött gazdálkodás felbomlása után alakult ki.*

A kötött gazdálkodás még azt is megkívánta, hogy a vetés ideje szabályoztassék. Erre álljon itt példának Árokszállás 1786. évi tanácsi határozata *(348* — II. 386) : «*Mivel az által igen nagy károk okoztatnak, hogy egy némellyek korán, némellyek pedig később szántják a kender földeiket és így nem egy aránt kelvén, a kender különb különb üdőben nyövettetik; azért ez után az egész lakosoknak csak egy rendelendő héten lészen szabad Kender Földeiket vetni*».

Nemcsak a vetés, hanem a betakarítás idejét is szabályozni kellett e kötött gazdálkodás mellett. Árokszállás tanácsának 1786 szept. 14-i határozata szerint : «*A Kukorica tördelés mind addig tilalmas fog lenni, valameddig a Tizedesek által meg nem hirdettetik a tördelés, hasonlóan Szent Andrásra senkinek nyomtattni lemenni szabad nem lészen mindaddig, valameddig fel nem szabadíttatik*» *(348)*. Érdekes fényt

vet a pusztai gazdálkodásra az a körülmény, hogy a nyomtatást csak szept. 14-e után kezdték meg. Másutt arra találunk tilalmat, hogy Kisasszony napja előtt nem szabad nyomtatni, úgy látszik tehát, hogy mindig csak ősszel nyomtattak.

A községek bizonyos esetekben kötelezték is a maguk népét egyes földek megművelésére. Berény 1787-ben Lajos pusztán len- és kölesföldeket osztott szét a lakosságnak. A lakosság ezt nem vette igénybe, ami azzal járt, hogy a homok egészen felszabadult. Ezért kötelezték a népet, hogy e földeket művelje meg és vesse be *(334)*.

Az egyoldalú termelést is igyekeznek megakadályozni. 1750-ben Apáti tanácsa elrendeli, hogy Hevesiványban a gazdák ne minden évben vessék búzával a földet, hanem $^1/_3$—$^1/_3$-on búza, széna és ugar legyen *(344)*.

Az őszi vetésre osztott földekhez mért arányban kapott ki-ki a melléktermények való földeket is, amint Árokszállás 1776. évi tanácsi határozata mondja: «*A földek . . . kiosztassanak, úgy az azokhoz tartozandó rét, len, kender, kukoricza és dinnye földek is*» *(348* — II. 258).

A megművelt földön tehát a legszigorúbban kötött gazdálkodást űzték a jászok a 18. században.

A legelőket közösen használták a redemptusok, ingyen, de az irredemptusok marháik száma szerint fizettek érte *(45* — 36). A kiskunsági pusztáikat ugyan felosztották, de ezt az osztást azután minden 20. évben újra végezték, hogy egyéni tulajdonba ne mehessen át *(172* — 39). Ezeket a pusztákat a 18. század közepén még kizárólag csak legelőnek használták a jászok, ott nem volt szabad letelepedni, s hogy ezt kizárják, tiltva volt azokon bárkinek is egyetlen fát elültetni, vagy állandó lakóhelyet emelni, úgy hogy még az 1850-es évek elején is csak putrikkal, hant-viskókkal, vert falú viskókkal voltak tele ezek a puszták *(190* — 89). Az itteni közös birtokot csak az 1860-as években osztották ki véglegesen.

Mégis úgy látszik, hogy legalább egy-másik község kiskunsági pusztáján már a 18. század vége felé is voltak feltört földek. Fényszaru fél Kara pusztájának 1798-i, Bedekovich-féle térképén a puszta egyik része ugyan még legelő, de másik részén már hét dűlőre osztott szántóföld van feltüntetve, bár nem látszik rajtuk, mintha egyéni parcellákra volnának osztva, jóllehet a térkép felirata szerint «a birtokos lakosok között kinek, s kinek érdeme szerint . . . felosztott Bedekovich Lőrintz» *(452)*.

A tanyalapítás után való vágy siettette a rétek végleges felosztását is, ami eleinte egyik-másik községben csak rövidebb időre volt kiadva. Árokszállás 1800. évi tanácsi határozata emellett szól: «*A Belső rét osztásának terminusa itt lévén, a régenten meghatározott 6 esztendős periodus ell-mulásával az a határozat tétetett: Hogy mivel némellyek a tanyára leendő osztályt jónak lenni vélnék, az jövő szombaton . . . minden Redemptus Gazda bészólíttatván, az osztály concertáltasson*» *(348* — 1800. év 629).

A legelőkre különösen vigyáztak a jászok, nehogy idegen kézre jusson belőlük. Innen van, hogy 1848 előtt idegen, nem bennszülött, hatósági engedély nélkül jog szerint nem szerezhetett magának földet, nehogy becsempésszék magukat a közös legelők használatába, mert hiszen a redempciós összegben benne volt a közös legelők használatának joga is *(37* — 52).

Habár a pusztai legelőket a 18. század vége felé szántani is kezdték már, mégis úgy látszik az 1828. évi összeírásból *(315)*, hogy ott csak tavaszi vetésre használták a földet, aminek oka alighanem az, hogy az őszi vetést igazán bajos lett volna megvédeni az ott telelő marháktól.

Az utolsó közbirtok Páka és Mérgespuszták voltak, amelyeket a három kerület közösen birtokolt. Ezeket 1855-ben osztották fel a községek között. Egyszersmind *ez volt a birtokközösség végleges felszámolása is a hármas kerületekben.*

A birtokközösséget a 18. század folyamán kikezdte, a 19. század első felében azután végleg megölte a tanyarendszer, de meg az idők haladása is, az egyéni birtok felé való törekvés. Megszüntével tulajdonképen szét is esett az a nagy jász közösség, amely e tájban betelepülésük óta fennállott és amely a redempcióval bizonyos jogi formákat is nyerve nagy gazdasági erőfeszítésekre tette képessé ezt a népet. A kereken egy századig tartott redemptus világban a földközösség talán nem minden tekintetben volt előnyére a földművelésnek, mert kötött gazdálkodási formát jelentett, de annál előnyösebb volt az állattenyésztésre nézve. Enélkül talán sohasem élte volna meg a jászföld azt a hatalmas pásztoréletet, ami a redemptus idők gazdálkodását jellemzi. Vegyük most szemügyre a legeltető gazdálkodásnak ezt a formáját.

2. *A nagy pásztorélet.*

A redemptus világ gazdasági életében minden jobban kedvezett a jászföldön a pásztorkodásnak, mint a földművelésnek, a táj természeti viszonyai éppen úgy, mint a kötött gazdálkodási rendszer, földközösség, valamint az országos gazdasági helyzet is, amely elsősorban az állatok értékesítésére volt előnyös. A jászok történelmi multja is elsősorban a pásztorkodást iktatta bele ennek a népnek gazdasági hajlamaiba, s ezen az idegen betelepülők sem gyöngítettek, hiszen, mint láttuk, ezek nagy része is a törökvilág és azt közvetlenül követő idők kóbor pásztoraiból kerültek ki. Földesuruk sem lévén, nem kényszerítették őket földművelésre, tehát kitarthattak kedvelt ősi foglalkozásuk mellett.

Érdekes, hogy ha a jászföld helyneveit vizsgáljuk, főleg a 18. századból való térképeiken, mennyivel több és jellemzőbb olyan helynevet szedhetünk össze, amely a pásztorélettel áll kapcsolatban, mint földművelésre utalókat. Különösen feltűnő, hogy mennyi kutat neveztek meg a jászok, ami mind a baromtartással van kapcsolatban. E kutakra nagy gondjuk volt a községeknek; így Berény tanácsa 1768-ban arról határozott, hogy az ökörcsorda járásában a kutak mind megromolván és kevés vizük lévén, azok sürgősen megjavítandók és újabb kutakat is kell csinálni. Ezek mellett azonban annyi élővíz volt még a redempciós világban a jászföldön, hogy a marhaitatás aligha volt nehéz.

Hogy milyen túlsúlya volt itt a 18. században az állattenyésztésnek a földműveléssel szemben, mutatja az is, hogy a redempció utáni összeírások mind az állatot szedik számba mint adóalapot, a szántók összeírása pedig úgy az 1760-i, mint az 1766-i összeírásból is teljesen hiányzik és csak 1789-ben tűnik fel újból. Jellemző pl., hogy amíg a lovagrendi birtoklás idejében már mindegyik összeírás felvette a szántókat is, sőt az 1715. és 1720-i csak ezeket, de az állatállományt nem, a redempció után mindjárt megváltozott az adóalap. Pl. Dósa 1754-i adókivetésének tárgyai a következők voltak: 32 ház I. classis, 24 ház II. cl., 63 ház III. cl., 386 jármos ökör, 174 hámos ló, 244 fejős tehén, 33 gulyabéli borjas tehén, 37 ménesbeli csikó, 586 mindenféle heverő ló, 20 göböly ökör, 2022 fejős juh, 96 meddő juh, 272 sertés. Hogy milyen hatalmas mértékben emelkedett itt az állatállomány az 1713-i utolsó összeírása óta, érdekes lesz egymás mellé állítani az akkor állatokban legszegényebb Dósa két különböző évből való összeírásának adatait, csak a felnőtt állatokat véve számba *(356* — 49): szarvasmarha 153—623, ló 29—760, juh 374—2118, sertés 39 — 272.

Ilyen hatalmasan felgyarapodott állatállomány persze egészen külön osztályt teremtett a népben, a pásztorokat. Fényszarunak már az 1725. évi «tehetségek összeírásában» érdekesen vannak ezek az osztályok megkülönböztetve: «*lakosok*» felnőtt családtagjaikkal együtt voltak 602-en, «*juhászok és ridegek*» 11-en, «*ridegek*» 59-en *(364)*. Lehet ugyan, hogy ezek a ridegek nem mind pásztorok voltak, mert hiszen *Györffy István* szerint a rideg nőtelent, társtalant jelent, de nem mindig egyúttal pásztort is. Ezzel szemben a fényszarusi «ridegeknek» családjaik is vannak feljegyezve. Később is élesen megkülönböztetik a «lakosokat» a pásztoroktól. Úgy látszik, a lakost szószerinti értelemben használták, azt értvén alatta, aki valóban a faluban lakott, míg a pásztor a pusztán tanyázott. 1765-ben a jász kapitány egy összeírást parancsoló rendeletében ez a kitétel áll: «*valamely lakos, vagy valamely pásztor*» *(318* — 134). Tehát hivatalosan is két rétege volt itt a népnek, a községekben élő «lakos» és a kint élő pásztor.

Ezek a ridegpásztorok a Jászságban is éppen olyan elvadult népség volt, mint aminőnek *Györffy István* rajzolja őket a Nagykunságból. 1765-ben ezt jegyezték fel róluk: «*Az a súlyos visszaélés tapasztaltatott, hogy némely paraszti állapotú ember, főleg pásztor, ostoba hiúságtól elragadtatva a többség botránkoztatására igen rövid inget hord. Hogy tehát e visszaélésnek vége vettessék, az ilyen ing viselése 25 botütés terhe alatt határozottan tilalmaztatik*» *(58)*. Ezt a határozatot nem egy község tanácsa, hanem a kerületek hozták. 1775-ben megint baj volt az elvadult pásztornépséggel, azért ugyancsak a kerületek szabályrendeletei a következőképen intézkedtek: «*Gyakori példa, hogy mezei és házi juhászok vaskos husángokkal felfegyverkezve veszekedést kezdenek és embert ölnek, vagy a botokkal a rájuk bízott nyájban nagy kárt tesznek. Ennélfogva az ilyen botok használata — minthogy a farkasok ellen kutyákkal úgyis el vannak látva — ezennel egyszerűen meg tiltatik*» *(58)*. 1767-ben a kerületi kapitány rendeli: «*Az rövid ing viselése és a zsíros haj, mellyet sokak nagy botránkozásra viselnek, 20 pálczáknak büntetése alatt tilalmaztatik*» *(47* — 249). 1770-ben ezt rendeli ellenök a kerületi kapitány: «*Tiltatik a kávás süveg, keskeny csákó, zsíros haj, bundán lévő sarlang, kurta ing*» *(47* — 251). Úgy látszik, hogy ugyancsak rendetbontó népség voltak a jász pásztorok, mert mint látjuk, többször is megkellett ismételni egy-egy rendeletet.

E pusztai ridegpásztorok víg életét is eltiltják a kerületi szabályrendeletek. 1754-ben a következőképen intézkedtek ellenük: «*A pusztai csárdások a civakodások megelőzése végett cimbalmosokat és egyéb muzsikusokat tánc kedvéért semmi szín alatt se tűrjenek meg csárdájukban a legszigorúbb büntetés terhe alatt*» *(59)*.

Egy-egy pásztor keze alatt sok száz volt a jászok száma. 1729-ben Seres Tamás fényszarusi pásztor kezén 631 marha volt a karai pusztán, Kaló György meg 535 marháról számolt *(364)*. A távoli kiskunsági pusztákon a pásztor nem mindig számolt el lelkiismeretesen a jász faluban lakó gazdának. Ezért rendelték a kerületek 1751-ben, hogy senki se merészeljen a pásztoroktól a pusztán barmot venni. 1765-ben meg a következő rendeletet adták ki a pásztorok balkezes gazdálkodásának megakadályozása céljából: «*Tapasztaltatott, hogy a magyar tímárok a pásztoroktól különféle lopott és titkon megölt barmok bőreit és faggyuját rossz hiszeműleg megveszik, hogy ez a gonoszság kellőleg orvosoltassék: a kerületekben és főleg Jászberényben lakó tímároknak s szijgyártóknak 6 frt. bírság terhe alatt megtiltatik a pásztoroktól akár a pusztákon, akár odahaza engedelem nélkül titokban bőrt vásárolni*» *(59)*.

Összejátszottak a jász pásztorok a betyárokkal is, éppen úgy, mint másutt is a pusztai népség. Ezért határoztak a kerületek 1754-ben a következőképen: «*A pásztorok betyároknak nevezett gazembereket ne tartogassanak maguknál,*

különben 100 pálca ütéssel büntettetlnek, azután katonáknak besoroztatnak» (59). A tolvajságon kapott pásztorral ugyancsak hamar elbántak ebben az eldurvult világban, amikor szőrmentén való simogatással nem sokkal lehetett előbbre jutni a közbiztonság terén. 1791-ben a berényi Zámbori Ferencet akasztófára ítélték, mert «*nem tekintvén a vonó marháknak szűkvoltát . . . a jászberényi pástrul» 2 lovat, Jánoshida alól ismét 2 lovat, Jákóhalmáról szintén 2 «jóféle» lovat ellopott, eltolvajlott és elhúzott» (321* — 8).

A ridegpásztorok előtt egész éven át kint járt a jószág a pusztákon. Még 1864-ben is emlékeztek rá Kiséren, hogy a disznók egykor egész éven át künn voltak a határban *(123).* Apátiban 1752-ben a gazdák juhait télre 5 nagy falkára verve kint teleltették a legelőn *(344).* A nagy áradásokkor is felszorult a pásztor jószágaival együtt egy-egy magasabb hátságra. A több határban előforduló *Koplalódomb, Koplalóhát* helynév innen származik.

A legeltetés természetszerűleg gyakran került összeütközésbe a földműveléssel, különösen a jász községek belső határában, ezért igyekeztek a kiskunsági pusztákon lévő külső határukat mindenképen kizárólag legeltetésre fenntartani. Már a belső határban is történtek bizonyos intézkedések, hogy a legelő marha ne csinálhasson kárt a vetésben, s ezt felismerhetjük a határ gazdasági beosztásában is.

Különösen a jószág teleltetése idején kellett vigyázni, hogy a juhászok kárt ne tétessenek a vetésben. Árokszállás tanácsa 1796-ban határozta : «*Az a határozat tétetett, hogy senki közel a Buzához . . . Juh állást tsinálni ne merészeljen; a Juhászok pedig valamikor a Buzában találtattnak, kemény páltzákkal büntettessenek» (348* — III. 427).

Úgy látszik, hogy nemcsak a legelőnek kijelölt határrészben tartották télen a marhát, hanem az ugaron is voltak marhaállások különösen talán juhállások. Erre mutat Berény tanácsának 1770-i határozata : «*Determináltatott, hogy mivel a Gyöngyösi úton felül való földek kukorica vetés alá fel szántatnak, senki az elletőit azon az uton felül ne tegye. Azonkívül sem a kis Árkon tul Négyszállásra, sem az alsó rétre és a tanyák közé, hanem csak a homokra, Borsóhalmára és a Gyöngyösi uton alól» (334).*

Persze, a szilaj ridegmarhával volt elsősorban baj, ezért a belső határban inkább csak a kezes jószágot legeltették, a ridegjószágot pedig a kiskunsági pusztákra hajtatták. Ugyancsak Árokszállás tanácsi jegyzőkönyvében olvassuk 1795-ben a következőket *(348* — III. 356) : «*Mivel az Ökör Csordán, Borju Csordákon és Vágón sok rideg marhák, a Kezes Ménesen pedig Szilaj Ménesre való lovak volnának, hajtassanak le Kerekegyházára».* Több helyen úgy beszélnek a belső határban legelő kezes, házi állatról, hogy azok «csordában» vannak, a kiskunsági pusztákon lévőkről pedig mint «gulyabéliekről» ; a két fogalom tehát nem azonos volt, a pusztán a ridegmarha legelt. De itt-ott talán a belső határban legelő juhot is lehajtották télire a tarlóról a kunsági pusztákra, amint az az 1799 okt. 26-i tanácsi határozatból kitűnik Árokszállás tanácsi jegyzőkönyvében *(348* — III. 576) : «*Meghatároztatott: hogy minden Öreg Téli Nyáj Juhász az héten magát úgy elkészitse, hogy a jövő Hetfün Kerekegyháza felé elindullyon».* A kiskunsági pusztákon olyan bőséges volt a legelő, hogy úgy látszik, nem is volt mindig annyi jószáguk a jászoknak, hogy kellően ki tudták volna használni, hanem másfelől is vállaltak marhát legeltetésre, amint az kitetszik az alábbi, 1789-ből való árokszállási tanácsi határozatból *(348* — III. 25) : «*Minden lakos üdőnek előtte irassa fel, hogy hány heverő ökre légyen, hogy azon esetre, ha az ökrök elegendő számmal nem lennének, vidékről is*

szereztessenek». Ilyen bérlegeltetésre ad gyanut különben az 1760 és 1766. évi gazdasági összeírás is, amelyben meg vannak különböztetve a lakosok saját ökrei és a «*boves arendatiti*», azaz bérben lévő ökrök ; az utóbbiak száma 1760-ban az összes községekben 197, 1766-ban 198 volt.

Lehetséges, hogy nagyon kemény télen talán felhajtották az ellés előtt álló juhokat is a homokos, viztelen, télen kopár kiskunsági pusztákról, a Jászság sok nádasa, szittyósa, ártere közé, ahol inkább talált a nyáj valami rágnivalót. Csak így érthető az 1800-ból való árokszállási tanácsi határozat, amelyben dec. 30-án szigorúan megparancsolják a juhászoknak, hogy még két hétig Kerekegyházán maradjanak a nyájakkal *(348* — III. 631).

Földrajzi szempontból is nagyon érdekes jelenség lehetett ez a marhahajtás a belső határból a pusztákra és vissza. *Szinte az ősi jász életmód feleleventése volt, amikor az egész nép a téli és nyári szállás között vándorolgatott.* Most már azonban nagy nehézségek és bajok jártak együtt a hajtással, mert hiszen egyik-másik községtől igen messze estek a pusztai legelők, pl. Felsőszentgyörgytől Szentlászló kb. 105 km, Árokszállástól Kerekegyház kb. 88 km, Apátitól Kocsér kb. 73 km, Berénytől Lajos és Mizse kb. 58 km távolságra esik légvonalban. Az utakat pedig bátran vehetjük még ekkor légvonalban menőnek. Meggyőznek erről az 1783-i II. József-féle felvételek *(407)*, amelyek tanusága szerint a jász községekből egészen szabályos sugárszerűen ágaztak ki az utak saját határukba és majdnem pontosan egyenesen vezetett ki néhány nagyobb út dél felé, a kiskunsági puszták felé. *Ez az útrendszer még kizárólag az állattenyésztés és nem a mezőgazdasági termelésű táj útrendszere*, tisztára az állathajtásra vall.

Az állatokat tehát alighanem légvonalban hajtották a kiskunsági puszták felé. Azonban egész sereg idegen, nem is jász, hanem megyés meg kiskun község határán keresztül kellett járni az állatnak, amiből tömérdek baj, perpatvar adódott. A megyés községek, mint Czegléd, amelynek határán keresztül járt legtöbb állat, már aligha volt olyan kezdeti fokán a földművelésnek, mint a jász falvak, hanem kétségtelenül több lehetett a szántója ; így azután erősen összeütköztek az állathajtásokon a szántóvető és a pásztor érdekei. Talán nem tévedünk, ha ebben is egyik okát sejtjük annak, hogy a 19. század közepén már tarthatatlanná válván ez a helyzet, elősegítette a jászoknak kiskunsági pusztáiktól való megválását.

Alighogy megváltották a jászok a kiskunsági pusztákat, már feltűnnek a marhahajtás körüli bajok. 1752-ben Berény tanácsa már intézkedni kénytelen : «*Minthogy a Czeglédiek magok szabad földén által jövő juhainkból egynéhány bárányt el fogtak, irni kell és megtudni, miért fogták el, és a dolgot orvosolni*». De az ugyancsak pásztorkodó kiskunokkal is sok pörpatvaruk van a jász pásztoroknak ; 1764-ben a hármas kerületek közgyűlése elé kerül ez a dolog és a következőképpen határoznak : «*Mielőtt az egész nyáj a pusztákról a jász községekre be hajtatik, a jász kerület területére ne hajtsák azon az okon, hogy mivel a Kiskunság s annak alsó részei határosak azokkal a pusztákkal, könnyen át mehetnek a jász nyájakba*» *(59)*. Lassankint azután már a jász földművelésnek magának is terhére válhatott a sok marhahajtó út, ezért pl. 1799-ben Árokszállás tanácsa Bedekovich jász földmérő kérésére úgy határozott, hogy a községből Dósa felé vezető két út közül az egyik «cassáltasson» *(348* — III. 559). *A marhahajtás alábbhagyásával és a földművelés terjedésével tehát az egész jászföld úthálózatának meg kellett változnia*, ami pompásan megfigyelhető, ha a Jászság 18. század második felében és a 19. század második felében fennállott úthálózatot egybevetjük. *Az egyik egy pásztorvilág, a másik egy földművelő táj közlekedési szerkezete.* (3. és 4. sz. melléklet.)

Amint Árokszállás 1828. évi összeírása feljegyzi, nem minden évben tudták az állatállományt az akkor még kizárólag legeltetésre használt Kerekegyházán kiteleltetni, hanem majdnem minden évben haza kellett hajtani a belső határba, s ezért Nagykőrösnek, Czeglédnek és Szelének fizetniök kellett *(315)*. De a kár mind több lévén, 1829-ben már szigorú nádori rendeletet kaptak a jászok, hogy nagyobb számú marhát, juhot hajtani «*csak az elegendő szélességű országutakon*» szabad *(359* — 1829. év).

Az 1828. évi összeírásban a mihálytelkiek is panaszolják, hogy nagyon sok bajba és költségbe kerül az állatokat évente Szentlászló pusztára hajtani teleltetésre.

Érdekes, hogy ebben a nagy pásztorvilágban a jászok állathajtó útjai nemcsak a kiskunsági pusztáik felé vezettek, hanem északi irányba, az erdősebb tájak felé meg makkoltatni hajtják ki disznaikat. 1788-ban az árokszállásiak Turára küldenek küldöttséget, hogy ott sertéseik számára makkot szerezzenek *(348* — III. 4), 1789-ben meg az alsószentgyörgyiek Ocsovára hajtották disznaikat makkoltatni *(386)*; érthetetlen, hiszen ez Zólyom megye nagyszalatnai járásában fekszik!

A jászok 18. századbeli nagy pásztorvilágának általános jellemzése után tekintsük át most már számszerűen, hogy mennyi volt a jászok állatállománya, s főképen, hogy a népszámhoz viszonyítva vajjon vagyonosabb, módosabb volt-e a jász nép, avagy szegényebb, mint a törökvilág végén és az eladottság korában.

A redemptus Jászság állatgazdaságát három ízben írták össze egységesen, 1760-ban *(379)*, csakhamar ezután 1766-ban *(380)*, majd végül az 1828-i országos összeíráskor *(315)*. Mindhárom számbavétel alkalmas arra, hogy az itt folyó nagy pásztorkodás méreteit megállapítsuk belőlük.

1760-ban még lényegesen kevesebb adóköteles, felnőtt állat van összeírva, mint 1766-ban, azért az utóbbit feltétlenül pontosabbaknak kell tartanunk, mint az előbbit, mert hiszen többet semmi esetre sem vettek fel a ténylegesnél. Éppen ezért a részletes vizsgálatokat majd az 1766. évben végezzük el, előbb pedig vessük össze a Jászság állatállományát a két Kunságéval 1760-ban :

Kerület	ökör	tehén	szarvasmarha összesen	ló	juh	sertés	méhkas
Jászság	9.801	15.653	25.454	8.109	31.036	2.468	891
Nagykunság	4.325	10.325	14.650	7.054	13.363	2.089	1.239
Kiskunság	8.917	12.912	21.829	6.331	23.139	1.074	348

Nem hiába volt tehát a Jászságnak saját belső területén kívül még annyi legelője a kiskunsági pusztákon, állatállománya valóban lényegesen magasabb számú, mint a másik két kerületé. Pedig azokban marhahajtásra sem volt szükség, hiszen birtokállományuk együtt volt, csak néhány községnek volt határától elszakított, de közel fekvő pusztája.

A redempció meglehetősen megkötötte a gazdák fekvő birtokállományának egymáshoz való arányát és a leányágon való örökösödés kizárásával megakadályozta a birtok túlságos elaprózódását is ; az időnkint újonnan felosztásra kerülő földekben meg az eredeti redempciós összeg arányában részesülvén a jászok, egyesek birtok-összehalmozására sem sok mód akadt. Tehát inkább állatállományukat igyekeztek a gazdák gyarapítani. Az állatok száma valóban igen nagy emelkedést mutatott már 1766-ra. Közben azonban a lakosság száma is rohamosan emelkedett ; kérdés már most, hogy vajjon lépést tudott-e vele tartani az állatok számának emelkedése? Erre vonatkozólag a következő adataink állanak rendelke-

zésünkre. A felnőtt, azaz adóköteles állatokból egy családra jutott a Jászságban általában: 1699-ben 18·6 darab, 1713-ban 14·9 darab, 1766-ban pedig már 21·8 darab. Tehát kétségtelenül vagyonosabbak voltak a jászok a 18. század derekán, mint a törökvilág végén. De ez nem minden községben volt így. Tudjuk, hogy 1766-ban már több jász községben nagyobb számú szegény zsellér élt, akiknek, — bár az összeírás bizonysága szerint az irredemptusokkal együtt állataik is voltak —, de állataik a közös legelőn csak fizetség ellenében legelhettek; ezért kevés állatot tartván, a lakosság és az állatállomány viszonyszámát erősen lenyomták. Így pl. Berényben 1766-ban a lakósságnak már 3·6%-a volt zsellér. De pl. Fényszaruban ettől függetlenül is esett a lakósság és állatállomány arányszáma. Ha az 1699-i és 1766-i arányszámokat megvizsgáljuk, azt találjuk, hogy az utóbbi az előbbi %-ában a következőképen alakult:

Berény	—25·5	Fényszaru	—8·2
Alsószentgyörgy	121·9	Jákóhalma	63·2
Apáti	135·2	Kisér	34·7
Árokszállás	13·3	Ladány	8·6
Dósa	248·9	Mihálytelek	43·3
Felsőszentgyörgy	64·0		

Az állattulajdonos jászok tehát kétségkívül vagyonosodtak, különösen a törökvilág végén nagyon szegény Dósa feltűnően erősen felvergődött a többi községekhez képest, meg az egykor szintén nagyon gyengén indult Apáti is. Ezzel szemben Berényben leszállt az arányszám, de csökkent Fényszarun is, bár itt kisebb mértékben.

A redempciós világban ennélfogva a jászföld gazdasági képe nemcsak úgy változott, hogy tényleg nagy számú legelő állat lepte el, sokkal több, mint közel egy század előtt, hanem módosabb is, vagyonosabb is lett, állatállományát rohamos népesedése ellenére is emelni tudta. Persze, erre elsősorban a kiskunsági puszták megszerzése adott nekik módot. Igen bölcs előrelátás volt tehát ezeket magukhoz váltani 1745-ben.

Kétségtelenül a vagyonosodás jele, de egyszersmind az előbb elvadult tájnak a legelő szempontjából való javulására vall az is, hogy a szarvasmarha aránya a

A Jászság állat-
(Adóköteles, fel-

Község	Családok száma	szarvasmarha							
		ökör			tehén				szarvasmarha összesen
		jármos	hízó	összesen	fejős	borjas legelő	meddő legelő	összesen	
Berény	1.188	1.894	540	2.434	1.354	493	2.268	4.115	6.549
Alsószentgyörgy	223	676	60	736	345	234	830	1.409	2.145
Apáti	435	1.160	411	1.571	772	209	1.216	2.197	3.768
Árokszállás	457	1.114	634	1.748	655	415	1.009	2.079	3.827
Dósa	171	476	98	574	252	10	481	743	1.317
Felsőszentgyörgy	86	208	31	239	155	11	177	343	582
Fényszaru	261	688	177	865	342	57	699	1.098	1.963
Jákóhalma	188	530	187	717	336	44	433	813	1.530
Kisér	275	630	14	644	490	25	687	1.202	1.846
Ladány	238	726	34	760	538	89	883	1.510	2.270
Mihálytelek	126	318	38	356	210	48	237	495	851
Jászság...	3.648	8.420	2.224	10.644	5.449	1.635	8.920	16.004	26.648

juhokéhoz képest állandó emelkedést mutatott. 1713-ban éppen fele volt a szarvasmarha száma a birkáénak, 1766-ban már majdnem $^{7}/_{10}$ részét tette ki.

Kétségtelen, hogy a redempciós 18. században az állattartásból adódott a jászok legfőbb jövedelme. Főleg a marhából és a gyapjuból pénzeltek a jászok. Jellemző, hogy 1796-ban csak maga Alsószentgyörgy 5500 juh gyapját adta el az aranyosmarótiaknak (*338*), s ugyanezen időben még a dunántúli Tatáról is eljártak a takácsok a Jászságba gyapjút vásárolni *(338)*.

Érdekes probléma azonban már most az, hogy ekkora méretű állattartás mellett vajjon miképen állottak a jászok a redempciós 18. században a szántás-vetéssel.

3. A földművelés.

Bármennyire is az állatgazdaság állott a 18. századbeli redempciós Jászság gazdasági életének homlokterében, a szántást-vetést legalább is olyan mértékben kellett folytatniok a jászoknak, hogy saját gabona-szükségleteiket ki tudják hozni a földből. Hogy azonban mekkora volt a szántóföld nagysága a megváltott területen a redempciós világban, azt igen bajos megállapítani. Jóformán minden község más mértékkel mérte a földet, s bár a «Liber Fundi» feljegyezte a szántókat, azokat csaknem lehetetlen egy mértékre hozni. Tekintsük át *Gyárfás* nyomán *(43)* ezeket a sajátságos földmértékeket.

Berényben 1 *kötel* redempció vagyis 40 *forintos* föld magában foglalt 16 hold szántót; 4 kötel föld volt egy *sessió;* 1 kötel kaszáló kitett 1000 négyszögölet; 1 *pózna* egyenlő volt 2½ *öllel;* 1 *lánc* erdő megfelelt 500 négyszögölnek.

Apátiban a 400 forintos váltságú föld tett ki egy *sessiót;* ¼ sessió egy *gyalog* földnek neveztetett.

Kiséren egy *forintos* föld megfelelt 1 k. holdnak.

Ladányban a határ kitett 287 *gyalog* földet, egy gyalog föld megfelelt 12 régi holdnak, vagy 56 k. hold és 206 négyszögölnek.

Alsószentgyörgyön egy *pózna* föld 4 k. hold és 222 négyszögöl volt; 24 pózna tett ki egy sessiót.

állománya 1766-ban.
nőtt állatok.)

ló				juh			sertés	méhkas	egy családra jut				
hámos	legelőbeli		összesen	fejős	meddő	összesen			szarvasmarha	ló	juh	sertés	összesen
	anya	meddő											
2.082	239	472	2.793	7.476	563	8.039	964	359	5·5	2·4	6·8	0·8	15·5
436	67	164	667	4.600	247	4.847	254	211	9·7	3·0	21·7	1·1	35·5
783	99	237	1.119	5.340	264	5.604	555	154	8·6	2·7	12·9	1·2	25·4
820	127	256	1.203	7.398	8	7.406	426	85	8·4	2·6	16·2	0·9	28·1
427	59	148	634	2.013	63	2.076	143	32	7·7	3·7	12·2	0·8	24·4
101	3	27	131	415	23	438	102	17	6·8	1·5	5·1	1·2	14·6
232	74	143	449	1.565	49	1.614	358	14	7·5	1·7	6·2	1·4	16·8
245	29	71	345	1.813	91	1.904	167	9	8·1	1·8	10·1	0·9	20·9
413	35	71	519	2.349	162	2.511	479	287	6·7	1·9	9·1	1·7	19·4
381	54	138	573	4.992	122	5.114	396	100	9·9	2·4	21·5	1·6	35·4
170	52	71	293	1.364	44	1.408	78	49	6·8	2·3	11·1	0·6	20·8
6.090	838	1.798	8.726	39.325	1.636	40.961	3.720	1.317	7·3	2·3	11·2	1·0	21·8

Árokszálláson 1 *kötel* föld 60 k. hold és 276 négyszögöl volt; 1 *öl* föld meg 5 k. hold és 23 négyszögölnyi.

Dósán 1 *öl* föld szántóban 2 k. hold és 124 négyszögöl területű volt, legelőben azonban csak 1147 négyszögöl. Egy *fejsze* föld elnevezése is szokásban volt, de ennek területe ismeretlen.

Jákóhalmán az egész határ 44½ *tized*, 1 tizedben 36 *rend* volt, 3 rend felelt meg 25 forintos váltságú földnek, 1 rend pedig 3 k. hold föld volt első osztályúban.

Felsőszentgyörgyön 1 *kötel* földben volt 4 *figur*, ami 45 forintos váltságúnak felelt meg, s ez kitett 40 holdat.

Fényszarun az egész határ megváltásakor volt 225½ *kötelnyi*, egy kötelben pedig volt 12 öl, 1 öl föld meg 3½ k. holdat tett ki.

Mihálytelkén végül 1 *kötel* földnek számítottak 30 k. holdat; 1, ½, ¼, ⅛, 1/12, 1/16 kötel elnevezések voltak használatban.

E rendkívül változatos földmértékekből tehát hasztalan kisérlet volna csak megközelítő pontossággal is megállapítani, hogy mennyi lehetett a szántó a megváltakozott Jászságban.

Ezeken a mértékeken kívül is még ma is tudnak a jászok bizonyos, ma már nem használt földmértékekről. Alsószentgyörgyön még 1932-ben is emlékeztek rá, hogy az ú. n. *helyföld* 24 pózna földnek felelt meg, s egy póznát a föld minősége szerint 3—12 k. hold közt váltakozónak mondottak. Dósán 1 kötel földet egyenlőnek mond a földváltási könyv egy *fejszés* földdel *(358)*. Árokszálláson 1769-ben 1 kötel földet a következőképen jegyeznek fel: «*észen szélessége 18 öll és 3 czollt, 20.054 quadrat öllet*» *(348* — II. 28.). Alsószentgyörgyön 1753-ban osztották széjjel az 1745-ben megváltott földet és akkor a következő mértéket használták: egy egész sessióra jutott egy-egy dűlőben: első dűlőben 96 pózna hosszú, 16 pózna széles, a második dűlőben 99 pózna, hosszú, 16 pózna széles, a harmadik dűlőben 64 pózna hosszú és ugyancsak 16 pózna széles, a kenderföldekből pedig 64 pózna hosszú és 16 pózna széles *(336)*. Érdekes, hogy ezek mellett már használták a *katasztrális hold* mértéket is; 1786-ban az apáti Liber Fundiban fel van jegyezve, hogy 1 hold áll 1600 négyszögölből.

Ha nem is a redempció évéből, de valamivel későbbről mégis meg tudjuk mondani, hogy egyik-másik község határának hanyad része lehetett szántóföld.

Alsószentgyörgyön a redempcióban a következő arányban oszlott meg a birtok a földváltók között. Másfél telket váltott egy gazda, egész telket 27, fél telket 46, negyed telket 35, nyolcad telket 22, azaz a redemptusok száma 131 volt, (ezekből 128 család, 3 pedig funkcionáriusoknak váltatott), a birtok pedig 63 telekre oszlott. Fel van jegyezve e község Liber Fundi-jában, hogy egy telek 24 pózna volt, egy pózna pedig 4 hold, azaz egy telek 96 hold lett volna. Viszont a község belső határa a puszták nélkül, 63 telek között elosztva egy-egy telekre 130 hold jutott volna. A különbség arra a területre kell, hogy jusson, ami a szántók meg kaszálók területe és a község egész határa között volt.

A földművelés térfoglalása védekezésre kényszerítette a jászokat a gazdálkodás állati kártevőivel szemben is. A még mindig meglévő nagy mocsárvilágban úgy a szántóvetőnek, mint a pásztornak tömérdek ellensége tanyázozz. 1786-ban Alsószentgyörgy tanácsa elrendelte, hogy a határban 300 *varjút* és 800 *verebet* kell kiirtani, s pl. egy «egész helyes» gazda 6 varjút és 16 verebet tartozik beszolgáltatni *(387* — VIII. 130). A dósai előljáróság 1776-ban a következőket hirdette ki a népnek: «*Aki még az verebeket és varnyut meg nem fogta, annak megfogásán iparkodgyon, mert aki meg nem fogja, minden verebről egy pénzt, és minden varnyutól*

1 kr-t fog fizetni, minden portiora 4 veréb és minden személyre 2 varnyu esik» (19 — 139). A berényi tanácsi határozatokban olvassuk 1753-ban : «*A farkasok kergetésére ma délután vadászat rendeltessék, melly által a Zsombékoson lévő farkasok ki üzettesssenek egyet értvén Jákóhalmával és Mihálytelekkel*».

Bár a tömérdek káros állat tenyésztésével sok kárt csináltak ezek az ősi nádasok, de hasznuk is volt belőle a jászoknak. 1765-ben a jász kapitány rendeletet adott ki, hogy vallják be a községek, mennyi hasznuk van «*a nádbul, halászatbul, csikászatbul*» *(318* — 134). A berényieknek olyan gazdagon fizetett a halászat, hogy Hatvanba is szállítottak halat 1764-ben *(325* — 17, 24).

A földművelés terjedése előtt kétségtelenül fennállott az a haszon, amit a nádból élveztek azok a községek, amelyeknek határában sok volt a vizenyő. Apáti pl. 1798-ban Ladányból, 1807-ben Kocsérről vásárolt nádat *(344)*. Amelyik határban kevés volt a nádas, ott ugyancsak megbecsülték, pl. Apátiban, ahol csak a Csukásban lehetett nádat vágni ; ezért pl. 1792-ben megtiltja a tanács, hogy ott magánosok kitermeljék a nádat *(344* — IV. 154). A vizenyősebb határrészekben a szénatermés is sok hasznot hajtott. Apátiban annyi széna termett 1793-ban a községnek, hogy a közszükségleten felüli mennyiséget kiosztatta a lakosságnak *(344* — IV. 187).

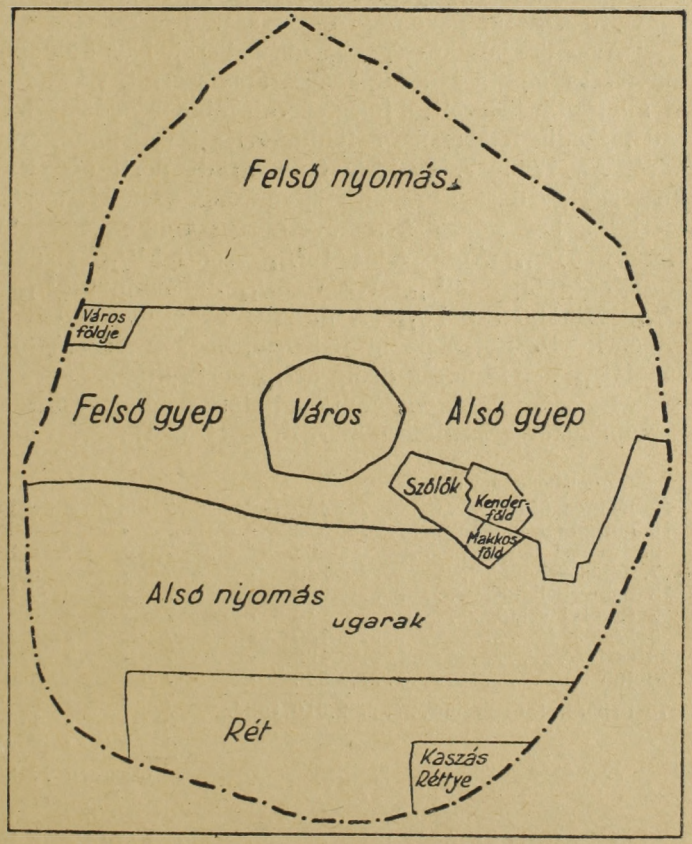

9. Apáti határának beosztása 1791-ben.

Amint mindtöbb helyet szorított magának a földművelés, szükségessé vált a határ rendszeres és pontos beosztása. Mivel a jászok maguk voltak a föld urai, amelyet a redempciós jogok arányában évente osztottak lakosságuk között, igen pontos térképeik vannak községeik határáról már a 18. század második felében is. Ezek azt bizonyítják, hogy csakugyan tervszerű gazdasági beosztással éltek. Ahol a kétnyomásos gazdálkodás és az évente megismételt földosztás volt divatban, ott a határ beosztása igen egyszerű volt. Igy pl. Apáti 1791-i határtérképén *(427)* a következő a gazdasági beosztás van feltüntetve : 1. *Felsőnyomás* 21 dűlővel, a határ északi részén. 2. *Alsónyomás* 28 dűlővel, ugar a határ déli részén.

3. *Felsőgyep* a határ középső részének nyugati fele. 4. *Alsógyep* a határ középső részének keleti fele. 5. *Rét*, a határ legdélibb része 16 részben. 6. *Kaszás réttye*, a határ délkeleti sarka. 7. Szőlők a város közelében. 8. *Makkföld* a szőlő mellett. 9. *Kenderföldek* 6 részben a szőlő közelében. Külön van kijeölöve a «*Város főgye*». A határ beosztása egészen szabályos, egyenes-vonalas rendszerű. A várost közvetlenül gyepek, legelők veszik körül, a szántók pedig távolabb vannak, aminek kétségtelenül az a gyakorlati oka volt, hogy a községben tartott kezes jószág a legelőre hajtva ne menjen át a vetés területén. Itt ekkor még nem voltak végleges tulajdonba adott tanyaföldek, azokat Hevesiványban mérték ki, ezért volt ilyen egyszerű a határ gazdasági beosztása.

Az egyes jász községek gazdasági ereje igen különböző volt határuk nagysága, művelési állapota és a lakosság száma szerint. Bár az adózás legfontosabb alapja az állatgazdaság volt, s főleg ez van minden adóösszeírásban kimutatva a 18. század második felében is, a földművelés jövedelme szerint szolgáltatták a katonai adót. Az 1766—7. évekből fennmaradt porta-összeírás jellemző az egyes jász községek gazdasági erejének egymáshoz való viszonyára (*318* — II. 122). Ezek szerint a jász községek a következő számú porták után fizettek katonai adót: Berény $17^{8}/_{16}$, Árokszállás $10^{2}/_{16}$, Apáti $5^{11}/_{16}$, Ladány $5^{3}/_{16}$, Fényszaru $4^{4}/_{16}$, Alsószentgyörgy $3^{12}/_{16}$, Kisér $3^{6}/_{16}$, Jákóhalma $2^{15}/_{16}$, Dósa 2, Felsőszentgyörgy $1^{6}/_{16}$, Mihálytelke $1^{6}/_{16}$. A Jászság és a másik két szabad kerület gazdasági erejének viszonyára pedig jellemző, hogy a Jászság fizetett $64^{5}/_{16}$, a Nagykunság $41^{2}/_{16}$, a Kiskunság pedig $50^{9}/_{16}$ porta után.

Egy jász gazda vagyoni állapotára példaként álljon itt 1768-ból *Nagy Mihály berényi lakos vagyoni leltára* (*318* — II. 324):

Állatállomány:		Föld:
12 jármos ökör	450 tallér	7 kötel föld a kerekudvari határ mellett
19 gulyabéli marha	323 «	7 « « a Peresen
9. tavalyi borjú	63 «	7 « « a Székek útjánál
7. fejős tehén	140 «	7 « « a szőlők alatti homokon
18 ménesbeli ló	630 «	7 « « a gyöngyösi útnál
2 tavalyi csikó	16 «	7 « « a Szerecsen kutjánál
5 hámos ló	150 «	7 « « a Hegyes halomnál
33 sertés	198 «	7 « « az Égett halomnál
270 juh	540 «	7 « « Túl a Tarnán, nyilas
		7 « « az újszászi határnál, nyilas
375 drb állat összesen	2.510 tallér	3 « « Felső kert
		4 « « Alsó kert
		összesen 77 kötel föld 3000 tallér.

Mivel Berényben 1 kötel föld 16 k. hold szántónak felelt meg, e gazda szántója tehát kitett 1.232 k. holdat, ami valóban csinos birtok volt.

Ezen kívül: káposzta- és kenderföld három helyen és kukoricaföld. A belsőmalom fölött lévő sziget 60 tallér értékben. Második sziget a mellette lévő szőlővel 300 tallér értékben. Ház, pice, szérüs és gyümölcsös kert kerített udvarral 1.800 tallér értékben. Két helyen lévő szőlő 150 tallér értékben. Összes vagyon 9.300 tallér értékű.

Persze, a redempciós föld birtokállományában való változás minden megkötöttsége mellett is már nagyobb vagyoni eltolódások voltak és a birtokállományban bizonyos aránytalanság is megfigyelhető, amit természetesen fokozott, hogy az eredetileg földet nem váltók mellett is sok zsellér népség telepedett be, főleg Berénybe. A fenti szép vagyonnal szemben halljuk pl. a berényi tanács 1764-i

határozatának panaszát, amikor a dósaiak Négyszállás pusztából részt szeretnének kapni: «*400 emberünknél is több vagyon nékünk, akiknek földjük egy tenyérnyi sincsen, ezeknek számára inkább vagy két pusztát még venni kellene, nem hogy még valamely részt a Dósaiaknak a magunkéból engednénk*».

Bár sok volt már a földnélküli, de munkahiány aligha jelentkezhetett még akkor a jász mezőgazdasági munkásságban. Sőt már azt olvassuk 1786-ban, hogy nem is elég a munkáskéz, hanem Rimaszombat, Eger és Gyöngyösről is járnak le arató munkások Kisérre *(213* — 305).

Bármennyire is előbbrejutottak a jászok a redempciós világ idején a mezőgazdálkodásban, ez csak annyit jelent, hogy a szántóföldek területe emelkedett, de a művelés semmivel sem lett belterjesebb, mint volt a törökvilág végén. A kétnyomásos gazdálkodás még teljes virágjában volt *(121)*. Mindössze Kisér és Dósa határa volt már legalább háromnyomásos rendszer szerint művelve. Amint különben Apáti 1791-i térképén is láttuk, a határ gazdasági beosztása rendkívül egyszerű volt. Az összes szántóknak tehát még mindig csak fele volt vetés alatt. Berény egyes belső pusztákat kizárólag csak kaszálónak használt, így Borsóhalmát, Négyszállást, viszont Lajos, Mizse és Bene külső pusztákat meg legelőknek; ezeken csak kevés szántó és kaszáló volt még. Apátiban a határ egy része nyilas kaszáló volt, legelőket pedig Kocséron tartott magának. Árokszállásnak Szentandráson felerészben kaszáló és szántó, felében legelői voltak, s Kerekegyháza volt a külső legelője. Alsószentgyögynek Karán szántói is voltak, de Kisszálláson csak legelői. Felsőszentgyörgynek Szentlászlón kaszálói is voltak a legelő mellett. Fényszarunak Kara pusztán már szántói is voltak. Ladány Bene pusztán már szintén szántott is.

Amint látjuk tehát, a kiskunsági jász puszták egy részét a 18. század vége felé már részben feltörték, művelték. Úgy ezeken, mint a belső határban már mindtöbb föld került véglegesen felosztásra, *szállásföldeknek*, tanyaföldeknek. A birtokközösség tehát lassan már feloszlóban volt és megindult a tanyás rendszer. A kétféle birtoklási mód, az egyéni tulajdonban lévő tanyás szállás és a nyilas föld, úgy látszik, egyik-másik községben hosszabb ideig is egymás mellett élt. Láttuk fentebb, hogy egy berényi gazdának hány helyen volt saját, egyéni földje és nyilasa. Az illető a redempcióban valószínűleg valamely hetes mértékegység szerint váltott földet, mert minden részében a határnak 7 kötel földje volt, nyilasa pedig két határrészben összesen szintén 7 kötelt teszen ki. De ebből egyszersmind azt is látjuk, hogy a berényi határnak 1768-ban már igen jelentékeny része egyéni tulajdonba volt adva. E kettős birtoklási forma következtében egyik-másik község határának gazdasági beosztása igen bonyolult volt, nem olyan egyszerű, mint Apáti két fordulóra osztott és fentebb ismertetett határa. Lássuk pl. Berény Bedekovich Lőrinc által 1798-ban rajzolt határképének gazdasági beosztását *(441)*.

Feltűnő, hogy a községet kelet felől közvetlenül legelők övezik egészen Necsőig, ami arra vall, hogy a község belső területén sok állatot tartottak abban az időben. Ezenkívül még két legelő volt a határban, egy kisebb, a «*Négyszállási baromjárás*» az árokszállási úttól keletre, a hatalmas kiterjedésű «*Homoki baromjárás*» meg Töltevény és Portelek homokján. A kaszálók még kizárólag nyilasokban voltak. A határ északnyugati negyedében voltak a *Négyszállási nyilasok;* a várostól délre az Alsó réten voltak kijelölve a «*Város réttye*», «*Ispotálly réttye*», «*Papp réttye*», «*Harangozók földje*», «*Serfőző föld*». Túl a Tarnán szintén voltak kaszálók, innen rajta pedig a «*Borsóhalmi nyilasok*». Ugyancsak nyilas kaszálók voltak a határ legdélibb részében a Zagyva mellett, a Csíkosban.

A szántóföldek a következőképen voltak a határban elosztva. Az egyénileg fel nem osztott szántó két fordulóban volt, egyik forduló a várostól északra és délre két szakaszban terült el, a másik tőle nyugatra volt. Az első forduló északi része a «*Gyöngyösi út környékén*» volt, ahol főleg tavasziakat termeltek, legalább is a berényi tanács 1770-ben úgy határozott, hogy ezt kukorica alá kell felosztani. A várostól délre eső szántók a mai Alsómező helyén feküdtek. A várostól nyugatra eső szántók a budai út mellékén terültek el, ahol pl. 1761-ben a tanács dinnye alá való földek osztását rendelte el.

A kenderföldek és káposztaföldek közvetlenül a városhoz tapadtak, a szőlők meg a város nyugati és délnyugati oldalán helyezkedtek el. Végül a legrégibb egyéni birtokok, a tanyaföldek, kis részben Töltevényen és a Hajtától északra, nagyobbik részük azonban Boldogházán volt. Ma is a töltényi tanyaföldeken állanak az ú. n. Öregtanyák. *A Boldogházán a 18. század második felében osztott birtokok beosztása még a mai kataszteri térképen is szinte változatlanul van meg*, mindössze a birtok elaprózódása látszik meg rajta. Ez az osztás igen érdekes volt. Északkeletről délnyugati irányban 25 szakaszra volt osztva a föld. E szakaszok egyes nagyobb nemzetségek birtokában lehettek, s ezen belül vannak az egyes családok birtokai. Hogy ez így volt, azt még az 1883-i kataszteri térkép is bizonyítja, amelynek Bedekovich térképével való összeegyeztetése után kitűnik pl. hogy az észak felől számított 6. szakasz a Pénzesek, 7. a Bóták, 9. a Terenyiek 11. a Koncsikok és Moczárok, 12. a Katonák, 18. a Szarvasok, stb. nemzetségéé volt. Amennyiben e nemzetségeknek még ma is van itt birtokuk, az az ősi, a 18. század közepéből származó első egyéni földosztásból való.

A többi jász községek határának gazdasági beosztása még nem ilyen bonyolult. Mindegyiken feltűnik azonban, hogy a község közvetlen környéke legelő. Ezek a községperemi legelők ősei a községeket ma is környező libalegelőknek, vagy ahogy a jászok mondották a 18. században, «*Lúdpást*»-oknak. Ezek azonban a 18. században még aligha voltak olyan kopárak és elhanyagolt állapotban, mint manapság, s tekintélyes nagyságúak is lehettek. Igy pl. II. József földkataszteréből ismerjük Apáti 1786. évi belsőterületének és Lúdpástjának terjedelmét, ami 492 k. holdat tett ki, s ebből 333 k. h. rét volt, úgyhogy 1829 mázsa szénát is kaszáltak rajta.

Berényen kívül aligha volt más jász község, amely saját belső határában nagyobb mennyiségű tanyaföldet osztott volna ki már a 18. század második felében. Jákóhalmáról mondják 1796-ban, hogy nagy szállásai vannak, de hogy vajjon a belső határban-e, az nem tűnik ki *(279 — II. 237)*. Apáti első szállásföldjei sem belső határában, hanem Hevesiványban, Árokszállásé pedig Szentandráson voltak. Érdekes összevetnünk ezzel azt, hogy úgy Boldogháza környéke, mint Szentandrás a jászföld leghomokosabb részei, s éppen ezek kerültek legelőször egyéni tulajdonba szállás-, tanyaföldnek. Alsószentgyörgynek Karán, Fényszarunak ugyancsak Kara pusztán voltak első tanyaszállásai 1799-ben *(121)*.

Apáti Hevesiványban lévő szállásföldjei 1786-ban két szakaszban helyezkedtek el, a Megyes nevű szállások a Császát útja és a kiséri határ sarkában, a Csukás melléki szállások pedig ettől keletre feküdtek. Ezeken kívül azonban voltak még Hevesiványban nyilas szántóföldjeik is az apátibelieknek a Tábor völgye és a Varnyas mellékén, valamint kenderföldek, makkos erdő, rétek is *(343)*.

Apáti határának és az abban folyó gazdasági termelésnek nagybecsű leírását őrizte meg 1786-ból e város Liber fundi-ja *(343)*. Eszerint a határ területe 12 szakaszra volt osztva és volt benne 11.079 k. h. szántó, 15.328 hold rét 88.172 mázsa

szénatermeléssel, 211 hold szőlő 2363 akó bortermeléssel és 59 hold erdő évi 59 öl fatermléssel. [A szántóföldekből «*egy esztendőben némelyek Tiszta Búzával, némelyek fele Búza, fele Rozzsal, némelyek* $^2/_3$ *Rozs,* $^1/_3$ *Búzával vettetnek, másodikban ugarnak hagyattatnak, Szállásföldekből, melyeknek némelyik része két esztendőben Árpával vettetnek, két esztendőben pedig parlagul használtatnak, más része pedig két esztendőben Árpával, harmadikban Zabbal vettetik, három esztendők alatt pedig parlagul használtatik. Kenderföldekből, melyek minden esztendőben Kenderrel vettetnek, ugarnak sohasem hagyatnak, azokhoz képest Árpához hasonlíttattnak.] Szőllőkből, Erdőkből, valóságos kaszáló Rétekből, melyek közül némelyek minden esztendőben kaszáltatnak, némelyek pedig a Szántóföldek közt lévén, a vető esztendőkben a birtokosoknak használnak, az ugar esztendőben pedig mint legelők a községre kitétetnek, Veteményes kertekből, és Fundusok többségéből, melyek . . . a legjobb kaszállóhoz hasonlíttatnak. Legelőkből, Lúdpástból, nádas és gazos tavakból» (343).* E nagyértékű leírásból megismerhetjük a jászok 18. századvégi egész gazdasági rendszerét és azt is, hogy *adózás szempontjából a kenderföldeket az árpát termő földekhez, a belső telkeket a kaszálókhoz hasonlították.* A Liber fundi tanusága szerint 1786-ban Apátiban egy 1600 négyszögölből álló holdnyi földbe vetni szoktak búzából, árpából, rozsból és zabból két pozsonyi mérőnyi magot, kenderből pedig négy mérőnyit. Apáti Hevesiányban lévő földjén a Medgyes nevű határrészben lévő szállásföldek a «*Szállásházak*» körül két esztendőben árpával, a harmadikban zabbal vettettek, a következőben pedig kaszáltattak. Az ugyanitt lévő «osztott» kukoricaföldek ezzel szemben viszont *esztendőről esztendőre kukoricával vettettek be, amelyet adó szempontjából az árpával «parificáltak».* Ezért nem mutatják ki az összeírások sohasem a kukoricatermést, noha kétségtelenül igen elterjedt volt már 1786-ban a jászföldön is. Egy holdba $^4/_{16}$ mérő kukoricát vetettek bele az apátibeliek.

Ezek után rendkívül érdekes lesz azt is megvizsgálni, hogy mennyi lehetett a jászok termésének mennyisége e század vége felé. Erre módot ad egy rendkívül nagyértékű feljegyzés, a «*Natural Summarium*», amely 1789-ben adózás szempontjából írja össze a jászok összes falvait *(381).* Ez az összeírás kiterjeszkedik a községek határában a művelési ágak terjedelmére, felvéve a szántó, füves területek, szőlők és erdők terjedelmét, az egyévi búza-, rozs-, árpa- és zabtermést pozsonyi mérőkben, a vetés mennyiségét, mégpedig a nemesekét és nem nemesekét elkülönítve, a szénatermést jó és savanyú szénára bontva mázsákban, a sarjú mennyiségét szintén mázsákban, a bortermést akóban, a fatermelés mennyiségét ölekben. Az évi vetésmennyiséget az árpa és zabban «tényleges» és «pari-

A művelési ágak egymáshoz való százalékos aránya 1789-ben.

Község	Szántóföld	Rét és legelő	Erdő
Berény	36·44	58·77	0·04
Alsószentgyörgy	?	?	?
Apáti	?	?	?
Árokszállás	41·62	48·75	0·26
Dósa	42·07	49·79	0·75
Felsőszentgyörgy	48·35	39·30	0·61
Fényszaru	43·51	44·76	0·08
Jákóhalma	51·62	41·99	0·73
Kisér	30·92	57·05	0·46
Ladány	27·08	69·12	0·23
Mihálytelek	39·65	48·92	0·57

Község	Lakosság száma 1787-ben	Szántóföld		Vetés (pozsonyi mérő)			
		k. hold	□-öl	búza	rozs	árpa	zab
Berény	10.416	16.732	976	6.430	6.134	8.472	1.666
Alsószentgyörgy	2.508	6.119	619	3.389	46	4.721	530
Apáti	4.854	11.078	428	4.590	1.862	3.547	2.541
Árokszállás	5.761	8.259	711	4.328	3.627	838	1.970
Dósa	1.698	3.007	1.475	828	1.137	884	2.128
Felsőszentgyörgy	1.050	2.191	267	444	1.440	223	354
Fényszaru	2.283	5.474	736	176	5.078	0	1.746
Jákóhalma	1.768	4.005	944	1.635	991	2.049	150
Kisér	2.775	5.149	1.518	2.156	1.223	2.732	431
Ladány	2.883	4.510	559	4.262	0	532	51
Mihálytelek	1.290	2.069	796	1.094	759	794	0
Jászság*	37.236	65.598	1.093	29.333	22.300	28.885	11.245

* Az összegezések nem mindenütt egyeznek az egyes községek adatainak összegével, mert a tört mennyi-

fizirtes» csoportokra bontja, az utóbbi azokat a melléktermények jelenti, amelyeket külön nem mutat ki, de amelyek adózás szempontjából egyenlő értékűeknek vétettek az illető terményekkel, pl. az árpával a kukorica és kender, amint Apátiban feljegyezték a Liber fundi-ban. A termés mennyiségét feljegyzi Apáti és Alsószentgyörgy fennmaradt II. József-féle földkataszter is, de ez kb. a háromszoros mennyiségét mutatja ki a «Natural Summarium» adatának, ami onnan van, hogy a földkataszter minden valószínűség szerint az összes szántók három év alatt való megművelésével kapott termésösszeget adja. Úgy látszik, hogy a kimutatásban egyik-másik község pusztái nincsenek benne, másokéban pedig benne vannak, legalább is a Jászságban lévő pusztáik.

E rendkívül értékes összeírás alapján kimutatható, hogy a Jászságban 1789-ben 65.598 k. h. szántóval szemben 109.488 k. h. volt a füves terület, vagyis a kaszáló és legelő még mindig majdnem kétszer annyi, mint a szántó; sőt ez az arány egyes falvak határában még kedvezőtlenebb volt és csak néhány községben emelkedett a szántó területe a fel nem tört területeké fölé, mint pl. Jákóhalmán. A főtermények közül a búza és a rozs termelése már meglehetősen egyenlő arányban vannak egymással. Igen sok az árpavetés is, de ebbe bele vannak számítva, mint már mondottuk, a kukorica- és a kendervetések is. A zabvetés még mindig elég kevés. Érdekes, hogy a rozs termelésében már azok a községek vezetnek, amelyekben a határ egy része homokos, mint pl. Berény, Árokszállás, Dósa, Felsőszentgyörgy, Fényszaru, míg a mélyebben fekvő határú falvakban, mint pl. Ladányban, Alsószentgyörgyön még ekkor alig vetnek rozsot. A jászok tehát már ilyen korán alkalmazkodtak termelésükkel a határ természeti viszonyaihoz, talajnemeihez.

Mivel II. József 1787-ben pontosan összeiratta a lakosság számát is, arra is módunk adódott, hogy a lakosság számával összevessük a termés mennyiségét, amelyet a búzából 70 kg, a rozsból 60 kg, az árpából 56 kg, a zabból 40 kg hektolitersúllyal számítottunk át súlymértékre. Ezek szerint a fejenkint való termésmennyiséget (búza, rozs, árpa, zab) összevetve az előző összeírások eredményeivel azt kapjuk, hogy amíg 1699-ben ez csak 219 kg, 1720-ban 221 kg volt, 1789-ben

termelése 1789-ben.

Egy évi termés (q) (a vetőmaggal együtt)				A termésből 1 lakosra jut a vetőmag levonásával (kg)					Rét (+legelő)			Évi bortermés (cseber)
búza	rozs	árpa	zab	búza	rozs	árpa	zab	összesen	k. hold.	□-öl	széna-termés (mázsa)	
13.581	10.652	14.038	1.918	103	80	106	13	302	26.987	927	142.140	4.411
8.226	55	9.075	839	282	1	296	28	607	20.125	1.362	87.337	—
11.403	3.961	10.091	2.533	193	67	164	39	463	15.341	998	88.179	2.363
9.398	6.288	2.513	1.894	129	85	38	24	276	9.675	693	69.689	1.363
2.011	2.285	1.689	2.454	97	107	82	118	404	3.558	255	26.042	481
1.324	2.646	857	49	107	203	63	3	376	1.781	1.258	10.525	907
414	8.140	0	1.937	14	273	0	65	352	5.632	741	40.922	1.786
3.726	1.966	3.304	213	170	90	113	10	383	3.258	886	19.616	787
4.813	2.332	6.332	505	139	67	181	14	401	9.501	81	36.920	2.559
11.089	0	723	105	333	0	18	3	354	11.072	687	63.092	—
2.181	1.287	2.520	0	132	77	185	0	394	2.553	1.238	25.817	190
68.129	39.614	51.273	12.450	149	84	110	25	368	109.488	1.228	610.279	14.952

ségeket a községeknél nem tüntettük fel.

már mintegy 368 kg-ra rúgott a vetőmag leszámításával. Kétségtelen tehát, hogy a redempciós világban a nagy pásztorkodás mellett is lényegesen emelkedett a jászok földművelése. Sőt ha az árpát és zabot ekkor már joggal le is számítjuk, mert már aligha szolgálhatott emberi táplálékul, de egyébként is leszámítandók, mert hiszen, mint említettük, az árpa termésébe bele van számítva a kukorica is, így is a búza és rozs terménymennyisége egyedül is átlagosan 233 kg-ot tett ki.

Persze egyes népesebb községekben, ahol sok volt a zsellér, ez az arány gyöngébbnek mutatkozik, így pl. Berényben, meg a szegény Dósán.

Érdekes kérdés, hogy a nemesek mezőgazdasági termelése vajjon többre rúgott-e, mint a nem-nemes jászoké? Erre is felvilágosítást ad az összeírás. A nemesek számát a II. József-féle népszámlálás adatai adják meg 1787-ben; ebben ugyan nem a nemes családok, hanem a felnőtt nemes férfiak vannak összegezve, s ha ezek számát viszonyítjuk a családok összes számához, némi hibát követünk ugyan el, mert a valóságban az arány valamivel kisebb volt, de mégis jellemző értékeket kapunk. E kép a következő:

Község	Összes vetés p. mérőkben	Ebből a nemesekre jut %	A nemesek % aránya az összlakossághoz
Berény	22.692	0·5	11·1
Alsószentgyörgy	8.688	2·8	11·1
Apáti	15.001	2·4	20·9
Árokszállás	10.764	2·9	10·6
Dósa	4.978	3·9	5·1
Felsőszentgyörgy	2.462	5·4	1·5
Fényszaru	7.001	3·4	2·9
Jákóhalma	4.823	6·3	7·3
Kisér	7.542	3·1	17·2
Ladány	4.855	4·4	1·2
Mihálytelek	2.829	5·7	13·9
Jászság ...	91.635	2·7	11·9

Kitűnik ebből, hogy *a Jászságban élő nemesek vagyoni állapota, legalább ami a szántóföldi termelést illeti, egyáltalán nem volt jobb* — néhány községet leszámítva — *mint a nem-nemes jászoké, sőt általában gyöngébbnek mutatkozik.*

Lényegesen emelkedett 1789-ig a jászok szőlő-, illetve bortermelése is. Csupán csak két községnek, Alsószentgyörgynek és Ladánynak nem volt szőlője még ekkor sem.

A szénatermés szintén szép mennyiséget mutat, azonban ha összevetjük vele azt, hogy 1766-ban a jászoknak már 76.335 szénát evő felnőtt állatuk volt, ami 1789-ig kétségtelenül még emelkedett is, bizony egy-egy felnőtt állatra nem jutott több évente 8 mázsánál, tehát az állatállomány még mindig túlnyomóan a legelőre volt utalva. Megjegyezhetjük még azt is, hogy a szénából mintegy $^1/_{10}$ rész, sőt pl. Kiséren, Ladányban majdnem fele csak savanyú széna volt, sarjut pedig csupán csak Alsószentgyörgyön kaszáltak ekkor.

A jászok 1789-i szántóföldi termelését még mindig lényegesen befolyásolta az is, hogy erdejük nem lévén elég, a trágyát eltüzelték. Az összeírás szerint az egész jászföldön mindössze csupán csak 514 öl fát termeltek ki évente, ennek túlnyomórésze is csak puhafa volt. Hiába tüzelték el a trágyát, nádat, még mindig kénytelenek voltak fát is behozni a szomszédos Heves és Pest megyékből *(3* — 193).

A négy főterményen kívül, amelyhez a század második felében már a kukorica is csatlakozott, még néhány mellékterményt műveltek nagy kedvvel a jászok. Így a 18. században gyakran emlegetik a dinnyetermelésüket. A berényiek 1761-ben a budai út melletti homokos földeken osztottak dinnyeföldeket és amennyiben tellett, az irredemptusoknak is adtak belőle *(334)*. Dinnyét a kiskunsági homokos pusztákon is termeltek ; sőt arra is van feljegyzés, hogy a 18. század közepetáján a kőrösieknek adtak bérbe földet Kocsér pusztán dinnyetermelésre *(319)*.

A század második felében határozottan hajlanak a jászok belterjesebb termelésre is. Ezt bizonyítja a szőlőtermelésnek és a selyemtenyésztésnek jelentős terjedése. Úgy látszik azonban, hogy egyes községek tanácsai nem bízták a népre, hogy vajjon akarják-e a szőlőültetést, hanem szigorú intézkedéseket is tettek ebben az ügyben. Árokszállás tanácsa így határozott 1772-ben : «*Minekutánna már a Berek-szőllő beültetése okáért kinek-kinek redimált jussa szerént ell osztatott volna . . . végzések tettenek: Valaki három esztendő alatt jussának szőllő tővel való bé ültetéssén nem iparkodik, az olyannak földgye az szorgalmatos szomszédainak ell adatik*» *(353)*. A selyemtenyésztést meg felülről szorgalmazták. A jászkun kapitány rendelete erre vonatkozólag így hangzik 1772-ben : «*Selyem bogarak megszerzése és azok élelmekre való fák, fejér eper légyen, azok ültetése . . . keményen megparancsoltatik . . . ; minden hellység alkalmatos helyen olly kertet fogjon: hogy az egész hellységbelieknek sufficiálhasson*». Berény tanácsa is rendelkezett ekkor, hogy «*a selyem eregető bogaraknak táplálására*» szolgáló fehér szederfákat ültessenek *(334* — 1771. év). Mégis nehezen ment előre a selyemtenyésztés. Apáti csak többrendbeli királyi parancsra rendeli el az eperfák ültetését és nevez ki ebből a célból biztost *(344* — VII. 226). Még 1800-ban is azt tapasztalják, «*hogy a selyem bogarakkal való bánás egyedül Berényben, Árokszálláson és Apátiban gyakoroltatik, a többi községekben pedig abban hagyattatik. Eziránt olly rendelkezés tétetett, hogy a tojásokat a helybeli bírák osszák ki s a henyélő lakosokra szemes vigyázattal lenni iparkodgyanak*» *(344* — VII. 407).

Kétségtelen, hogy a 18. század végén már nemcsak a lakosság szükségletét termelték ki a Jászságban a szántókból, hanem szépen volt kivitelük is. Különösen a zab és a széna volt kapós kiviteli cikkük a francia háborúk idején. Apáti tanácsi jegyzőkönyveiben gyakran olvashatjuk 1790 körül, hogy zabot és szénát szállítottak Újvidékre és Zimonyba, majd pedig a francia háborúk alatt maga a város ajánlotta fel ezeket a királynak.

Viszont a 18. század mezőgazdasága még nem fejlődött odáig, hogy egy-egy

gyenge termés esetében is kielégítse a lakosság szükségleteit. Tudunk nagy inségekről is, így pl. 1795-ben volt inséges esztendő *(54)*. Ekkor szigorúan meg is tiltották a gabonának a jászföld területéről való kivitelét *(344* — IV. 323).

A 18. század második fele rendkívül jelentős volt a jászföld gazdasági életében. A békés világ beköszöntével szerezte vissza a jász nép a maga földjét jogilag is a szolgasorból, ténylegesen is az elvadult természettől. Óriási lépéssel haladhatott előre ezen félszázad alatt a táj külső gazdasági képe is, az emberi kéz és az eke munkája mindtöbb és több területet csatolt a mezőgazdasági kultúrához.

4. Ipar, kereskedelem, közlekedés.

A redemptus jászok gazdasági élete majdnem tökéletesen önellátónak mondható. Egyetlen szükségletük, amit nem tudtak kielégíteni saját földjük terményeiből, a fa volt. Ezt, mint láttuk, meg is szenvedte a mezőgazdaság, mert minden eltüzelhető anyag, szalma, trágya, nád csakugyan tűzre is került, s így végeredményben rablógazdálkodás folyt a jászföldön. Az a föld azonban, amelynek túlnyomó része csak a század elejétől kezdve került fokozatosan szántás alá, s amely minden második-harmadik esztendőben pihenőben maradt ugarnak, elbírta ezt a gazdálkodást is. A 18. század minden feljegyzése termékenynek mondja a jászföldet.

A fahiány azonban olyan nagy volt, hogy igen messziről szállították ide a fát. Berényben 1764-ben feljegyzik, hogy a fát rendszerint Szolnokról szokták ugyan venni a Tiszán úsztatott fából, de mivel ekkor igen rosszak voltak az utak, kénytelenek voltak Turára menni érte, mert az oda vezető út könnyebb és homokos volt.

A fabehozatallal szemben két fontos kiviteli cikkük volt már a jászoknak a század végén, az állat és a gabona, míg a század elején csak állatfölöslegük lehetett.

Gazdasági önelégültségüket betetőzte a szőlőtermelés megerősödése is. A selyemtermelés egy ideig olyan ipar lehetőségeit is megnyitotta, amelynek termékét ki is szállították innen. Árokszálláson az 1770-es években meghonosodott a házi gombkötő munka, s finom selyemzsinórt készítettek a jászok, amelynek rőfjét a javából 6 kr-ért, a közepeséből 4½ kr-ért, a hitványabbjából pedig 3 kr-ért árulták.

Más kivitelre képes iparuk azonban nem volt a jászoknak a 18. században sem. A gyapjút nyersen vitték ki és nagyobbára a Gyöngyös fölött lévő kallómalmok dolgozták fel azt a gyapjút is, amit a jászok használtak fel mint posztót. *Malma* azonban a század második felében már minden községnek volt a Zagyván vagy Tarnán, kivéve a folyóvizektől távolabb eső Kisért és Ladányt. A század vége felé igen elterjedtek itt a szárazmalmok; 1760-ban még csak 3 szárazmalom van kimutatva *(379)*, s ezek mind Berényben voltak, de a századvégi térképeken már minden község köré van néhány szárazmalom rajzolva. Jellemzők voltak a jászok 18. századbeli iparára az *olajmalmok*, olajsajtolók is. Ilyen 1766-ban összesen 7 volt a jászföldön, 2 Berényben, 2 Árokszálláson, 1 Alsószentgyörgyön, 2 Fényszarun működött. Néhány *sörfőző* is dolgozott itt, így pl. 1792-ben Berényben Krakowitzer Györgynek volt serfőző háza.

Más látható telepei nem is igen voltak a jászok 18. századbeli iparának. De emellett igen virágzó lehetett már az önellátó kisipar; alapjában véve inkább ez is háziipar volt. A század végéről nincsen erről kimutatásunk, de 1766-ban pontosan összeírták községenkint az iparosokat. Sajnos, nem tudjuk, hogy milyen iparral foglalkoztak az összeírt iparosok. Természetesen elsősorban az irredemptusok között találunk iparosokat, de Apátiban, Árokszálláson, Felsőszentgyörgyön,

Berényben, Jákóhalmán, Kiséren, Alsószentgyörgyön voltak redemptus iparosok is. Ismerve 1766-ból a családok számát is, könnyű kimutatnunk, hogy az egyes községekben milyen arányban voltak iparosok : Berény 10·7, Alsószentgyörgy 6·8, Apáti 3·9, Árokszállás 7·6, Dósa 2·9, Felszőszentgyörgy 1·1, Fényszaru 3·0, Jákóhalma 3·2, Kisér 2·9, Ladány 5·0, Mihálytelek 0·8%. Kitűnik ebből, hogy *Berény már ekkor is bizonyos mértékig ipari központja és így kereskedelmi központja is volt a Jászságnak*, mert aránylag legtöbb iparosa volt a lakossághoz képest.

Mivel a Jászságban aránylag elég sűrű volt a lakosság még a török hódoltság idejében is, jelentős vásárok és nagyszámú vásárosok voltak itt már akkor is. Így pl. Pentz feljegyezte 1699-ben, hogy 1683-ban olyan virágzó volt Árokszállás kereskedelme, hogy Mahmut basa az itteni kereskedőket meghívta a szegedi vásárra. A 18. század redempciós világának gazdasági fellendülése csakhamar arra késztette a jászokat, hogy vásárjogokat is szerezzenek maguknak több községbe. Berény már 1692-ben I. Lipóttól kapott 3 országos vásárra jogot *(80* — 35). Eljártak a berényi vásárokra Pestről is. 1701-ben Pest városi, török portékával kereskedő görögök és rácok kérik, hogy a berényi vásáron sátort vonhassanak és árulhassanak *(334* — A). A város az akkori piac-téren lévő dombon jelölt ki számukra sátorhelyet *(334* — 1701, 10). A városon sok idegen kereskedő is átvonult, akiktől a város vámot akart szedni. 1725-ben Orczy István főkapitány figyelmeztette Berényt, hogy az átutazó gyöngyösi görög kereskedőktől vámot ne szedjenek *(335* — 4). A kereskedelem élénkülésével a berényi tanács megállapítja a portékák árát is, s megparancsolják, hogy minden vevőt ki kell szolgálni. 1752-ben a következőket határozta a berényi tanács a vargákra vonatkozólag : «*Ha valamely mester ember amennyit portékáiból valamit ezen limitation felül eladni merészelne, büntetve lészen. Emellett köteles lészen minden mester ember, hogy mesterségét illető akármi nemű portékát a lakosok közül akár ki kérné, személy válogatás nélkül kinek kinek a megírt limitatio szerint adni tartoznak. Senki magát azzal ne menthesse, hogy nem volna*» *(334* — C. 105). Megrendszabályozták az idegen görög kereskedőket is. 1759-ben hozta Berény tanácsa a következő határozatot : «*Determináltatott, hogy a kereskedő görögök dispensált ünnepen a szent mise és predikáció után, vasárnapokon pedig és nem dispensalt ünnepeken vecsernye után és nem előbb áruljanak, az árult portékájának confiscatiója alatt, és evégre magok szükségin kívül a boltok ajtajait nyitva tartani nékiek szabad nem légyen, másként boltja kinyitásának okát nem adhatván, egy font gyertyára fognak büntetteini a Nagy Templom számára*» *(334* — D. 20).

Berény után Apáti is városi rangot és ezzel vásárjogot is kapott Mária-Teréziától 1746-ban *(8* — 29). A város tanácsa rögtön úgy is határozott, hogy a vásárok bent a városban tartassanak, a barom- és gyalogvásárok pedig a városon kívül legyenek *(344* — I. 23). Itt 3 vásárt tartottak a 18. század közepe táján, egyet Zsuzsanna napkor, egyet Kisasszony napján és egy változó idejűt.

1756-ban Mária-Terézia Árokszállást is városi ranggal ajándékozta meg 3 vásárjoggal, míg a negyedik vásár jogát csak 1803-ban kapta *(93)*.

Az élénk kereskedelem ellenére is az utak bizony csak természetes állapotukban lehettek a Jászságban. Semmi nyoma sincsen, hogy csinált utaik lettek volna már a 18. században is. Pedig néhány nagy átmenő út vezetett keresztül a jászföldön. Legérdekesebbnek látszik ezek között az ú. n. «*Császár útja*», amelyet már a 18. században is többször említenek. Ez az út Szolnokról Ladányon és Kiséren át vezetett Heves község felé, s a Kisér és Heves közti szakaszát ma is így nevezik a katonai térképek is. Honnan kapta nevét, nincs reá adatunk, de valószínű, hogy török had járt rajta valamikor. A hely természete, illetve a táj fekvése

magyarázza meg azt, hogy a 18. századbeli nagyobb utak is főleg dél-északi irányban szelték át ezt a földet, s egyrészt a szomszédos hegyvidékkel, másrészt a jászok kiskunsági pusztáival teremtettek kapcsolatot. Az utóbbi irányban nagy forgalmú marhahajtó utak lehettek ezek, észak felé pedig inkább áruszállítás folyhatott rajtuk. Már *Mikovinyi* 1737-i térképén *(405)* is feltűnik egy ősinek látszó útvonal, amely észak felől jövet átmegy Árokszálláson, Berényen, majd egyenesen délnek tartva Tápiószelét nyugati oldalán hagyja és úgy fut le a Kiskunság felé. Régi útnak látszik e térképen az is, amely Jákóhalma felől jövet Mihálytelken, Alattyánon, Jánoshidán, Alsószentgyörgyön át fut és úgy megy ki délnek a jászföldről. Nyugati irányban is régen járt útja van a Jászságnak, amely Budával kötötte össze és ezen a néven fordul elő a 18. században is. Ezt már *Mikovinyi* is felrajzolta 1737-ben, Berénytől Boldogkáta felé vezető irányban. A II. József-féle felvételi térképeken a számtalan, sugaras irányú községi határbeli utak mellett vannak olyanok is, amelyek több községen át vezetnek, főleg délnek, a kiskunsági puszták felé. Érdekes azonban, hogy általában *minden faluból minden másikba lehetőleg külön út vezetett*, anélkül, hogy ezek átmentek volna a közbeeső községeken, aminek az oka minden bizonnyal csak az lehetett, hogy a hajtott marhával ne kelljen átmenni más községeken. *A 18. századbeli úthálózat szerkezetének minden vonása arra vall, hogy ezeken az utakon akkor még csaknem kizárólag marhahajtás folyt és nem járművek számára taposták őket.* E tömérdek út, amelyek a községekből sugarasan futottak széjjel a határba, csak addig maradhatott meg, amíg a határ legnagyobb része legelő volt. (3. sz. melléklet.)

Bedekovich Lőrinc 1798-i térképe *(417)* is azt mutatja, hogy egyazon irányban is több utat használtak a jászok. Berény és Árokszállás közti gyöngyösi «*Posta út*» mellett csaknem vele párhuzamosan és hozzá közel vezetett a «*Fiók út*» is, ami arra vall, hogy valójában csak járt irányok, mintsem állandó és gondozott utak voltak itt a 18. század végén. E térképen a budai út Berényből nyugat felé kivezetve a Hajta mocsártól északra futott.

Az észak-déli irányú utak, amelyek a jászföldről a hegység felé vezettek, alighanem népek útjai volt, a 18. századbeli nagy belső vándorlások irányai, amelyeken át valószínűleg sok nép jött a jászföldre. Bedekovich 1791-i térképén Felsőszentgyörgytől délre fut egy út, amelyet «*Tótok uttya*» néven nevezett meg e kitűnő jász térképész. Alighanem azért, hogy tótok jártak le rajta a síkságra munkát keresni.

Ha nem is voltak a jászoknak a 18. században csinált útjaik, de a táj sajátságosan gazdag vízrajza mégis arra kényszerítette őket, hogy hidakról gondoskodjanak. Már az összes 18. századbeli térképeken is számos híddal találkozunk. Ezek között akkor már több kőhíd is lehetett. *Az Alföld kevés más táján van annyi híd és ezek között olyan sok ősi kőhíd, mint a jászföldön.* Csak az árokszállási ősi Gyöngyös-hidat, vagy Felsőszentgyörgytől délkeletre az Almási éren álló hatalmas kőhidat említsük meg, mint régi százados emlékeit annak a gazdag vízrajznak, amely ilyen nagyobb szabású alkotásokat kívánt meg a jászoktól ebben a kövek nélkül való világban. (VI. tábla 12.)

Kétségtelen, hogy *a jászok a 18. századbeli redempciós világban élték gazdasági életük fénykorát;* képesek voltak földjük gazdasági berendezésére, rendbehozatalára is. A bővében lévő föld, a jövedelmező pásztorkodás, óriási legelőik, a földhöz képest aránylag nem sok népük gazdaggá tette a jászokat. Életük akkor kezdett csak nehezebbre fordulni, mikor nagy természetes szaporaságuk alól kifogyóban volt már a megváltott föld még fel nem használt része.

H) A Jászság gazdasági élete a 19. század első felében.

Lényeges átalakuláson ment át a jászok gazdasági élete és a táj gazdasági képe a 19. század első felében. Amíg a 18. század redempciós világában a nagy földbőség jellemzi gazdasági életüket, amikor szinte korlátlan legeltetés folyt a jászsági és kiskunsági pusztáikon, amikor még a pászor és földműves élete nem forrt egybe a mezőgazdaságban, az állattenyésztés még nem lett szerves része a földművelésnek, a 19. század első felében a nép erős szaporodása folytán lassan fogyni kezd a legelő, az állat istállóba, tanya köré szorul, a föld egyéni tulajdonba menvén át, *szorosabb kapcsolatba jutott az állattartás a földműveléssel.* Amíg tehát előbb külön pásztorkodásról és földművelésről beszélhettünk, most a jászföld már inkább mint *mezőgazdasági táj tűnik elénk*, amelyen a már jobban jövedelmező gabonatermelés elől mindinkább ki kell térnie a pásztor érdekeinek. E kor *a tanyás gazdálkodás kialakulásának kora*, ez nyomja rá bélyegét leginkább a jászföld ezen-időbeli gazdasági életére. Nemcsak a legelő fogyása, hanem egyszersmind a föld egyéni birtokbavétele, a közös birtok felosztása jellemzi ezen időszakot a jászföld gazdasági életében.

A legelők nemcsak azért zsugorodnak összébb mindinkább, mert lassan már lekopnak a jászok birtokállományából a redempciókor megváltott kiskunsági puszták, hanem a belső határban is mindtöbb helyet törnek fel, hiszen az addigi kizárólagos gabonatermelés mellett más termények is helyet szorítanak maguknak. Terjedni kezd már a burgonyatermelés is. 1818-ban pl. a következőket panaszolja Apáti tanácsi jegyzőkönyve : «*Az idehaza lévő marhalegelő a krumpli földnek kiszakasztásával annyira el vagyon már rontva, hogy idehaza kezes ménest felállítani lehetetlenség, mert akkor a tehéncsordák, juh és sertés nyájak fognak legelőjükből kiszoríttatni*». Ez egyúttal azt is bizonyítja, hogy a század elején a gulyabeli marha és a szilaj ménes még a kiskunsági pusztákon legelt. A szegényebb sorsú lakosoknak azonban nem volt módjuk a kiskunsági pusztákon legeltetni néhány darab és így a kéznél szükséges állatállományukat, azért minden nehézség mellett is mégis felállították pl. Apáti otthoni határában 1819-ben a kezes ménest *(344 — XVI)*. Az állatállomány apadásával azonban csakhamar szüksége mutatkozik, hogy minőségben javítsák fel az állatállományt. Apáti járt ebben is elől, mert 1821-ben pl. azt határozta a tanács, hogy a lótenyésztés érdekében a szilajabb heverő lovak külön ménesbe vezettessenek, hogy csak a szebb fajúak szaporíttassanak *(344 — XVII)*.

Annak is nyoma van már, hogy kénytelenek minél jobban kímélni a pusztai legelőket. József nádor 1832-ben pl. elrendelte, hogy a legelőkön minél több kutat kell ásni, hogy az itatóra hajtott jószág a messze való járással ne tapossa le szükségtelenül a legelőt *(325)*.

A 19. század első negyedében az állatállomány száma még nem mutat ugyan lényegesebb apadást a 18. századbeli állapotokhoz képest, de már észrevehető rajta, hogy valami változás van bekövetkezendőben a táj gazdasági életében. 1828-ban a Jászságban is végrehajtották az országosan elrendelt gazdasági összeírást *(315)*. Így módunkban van egybevetni az 1766 és 1828-i állatlétszámot. Ennek a főeredményei a következők : felnőtt szarvasmarha 1766-ban az egész Jászságban 26.648, 1828-ban 24.768 darab, hámos ló 6090, illetve 11.928 darab, juh 40.961, illetve 77.684 darab, sertés 3720, illetve 7463 darab. Feltűnik ebből, hogy a szarvasmarha számában már némi apadás mutatkozik, mert ~~hiszen~~ természetesen a jobb legelők kerültek először eke elé, nem a soványabb juhlegelők. Különösen

Birtokviszonyok a Jászságban 1828-ban.

Község	Adózó birtokosok száma	Sessiók száma	Egy sessió területe k. h.				Egy gazda maximális vetés területe k. h.	Egy sessió hanyad részére van beosztva a határ?	A puszták kihasználási módja
			szántó+kert			kaszáló			
			összesen	őszi	tavaszi				
Berény ...	1.573	?	?	?	?	?	100	?	Mizse részben szántó, részben legelő Lajos részben szántó, részben legelő Bene egészen legelő Kara tavaszi szántó
Alsószentgyörgy ..	411	246/4	101	74	27	?	41	1/4	Kisszállás legelő
Apáti	770	85 6/16	111	87	24	19 10/16	48	1/1	Hevesivány tavaszi szántó, kenderföld, legelő Kocsér tavaszi szántó, kaszáló, legelő
Árokszállás	792	?	?	?	?	?	52	?	Szentandrás tavaszi szántó Kerekegyháza legelő
Dósa	228	227/4	51 1/2	?	?	14	24	1/4	—
Felsőszentgyörgy ..	149	90/4	125 1/4	99 1/4	26	29	30	1/4	Szentlászló kaszáló és legelő
Fényszaru .	229	229/4	125 1/4	99 1/4	26	30	128	1/4	Kara tavaszi szántó, kaszáló, legelő
Jákóhalma.	308	43 1/16	89 1/2	?	?	?	98	1/1	Szentlászló kaszáló, legelő
Kisér	429	678/8	56 3/4	?	?	61	55	1/8	Pálos legelőnek bérbeadva Bessenyszög legelőnek bérelve
Ladány ...	457	282/4	78	62	16	?	27	1/4	Bene kaszáló és legelő
Mihálytelek	219	184/4	42	37	5	6 1/2	20	1/4	Szentlászló legelő

kiemelendő, hogy a lovak száma feltűnő emelkedést is mutat, mert hiszen a földművelés terjedésével mindnagyobb volt a szükség hámos lovakban is. A juhok számának lényeges emelkedése viszont arra mutat, hogy ekkor már megkezdődvén a vizekkel való küzdelem, még újabb legelőkhöz is jutott a juhnyáj. A sertés létszámának emelkedése a kukoricatermeléssel kapcsolatos minden bizonnyal.

Nagy csapás volt a jászok állattenyésztésére az 1830—1835. évek között dühöngött marhavész *(47* — 232), amely pl. Apátiban csupán csak 1834—1835 telén 102 darab marhát és 58 lovat követelt áldozatul *(344* — XXI. 386).

A jászok nagy előszeretete a pásztorkodás iránt kétségtelenül nem könnyen adta meg magát a földművelés érdekei előtt sem. *Fényes Elek* még 1847-ben is azt írja, hogy a baromtartás nagyrészt elébe tétetik a gabonatermesztésnek *(164* — 472). Még ekkor is a szarvasmarhatenyésztésnek szenteltek legtöbb figyelmet a jászok, utána pedig mindjárt a juhtartás játszott legnagyobb szerepet gazdálkodásukban, jóllehet, mint Fényes megjegyzi, ebben is nagy változás volt végbemenőben, mert a hosszú gyapjas magyar juhok éppen ezen időtájt napról-napra fogyatkoztak, helyükbe birkák kerültek, sőt egyes nagyobb birtokosok már lassan kezdtek rákapni a nemesített juh tenyésztésére is. Úgy látszik azonban, hogy bár már a század elején rájöttek a lótenyésztés nemesítésének szükséges voltára, mégsem sokra vitték ebben a tekintetben, mert még 1847-ben is feljegyezték, hogy biz az elég rossz állapotban van, noha pusztáik nagy távolságra esvén a községektől, ez a körülmény is kényszerítette őket a lótartásra *(171* — 239).

Az állattenyésztés módjában nem sok változás esett még a mult század

közepén sem. *Galgóczy Károly* 1855-ben még a következőket írja erről: «*A juhtenyésztés nomadice megy, míg csak a hó be nem szorítja a nyájat, rendesen a mezőn szokott lenni, gyakran minden takarmány nélkül kitelel. Istállója nem minden gazdának van, hanem inkább csak szárnyékban telel a jószág, s vannak egész nyájak, amelyek egész életükben sem voltak fedél alatt*» *(171* — 436). A típusos szilajpásztorkodás tehát a jász pusztákon még a mult század közepén is változatlanul élte a maga ősi életét. Persze ilyen körülmények között nagyon nehezen haladt előre a nemesítés ügye. Úgy látszik, hogy a hármas kerület végül is közös erővel igyekezett a lónemesítés ügyét felkarolni, ezért 1836—1848 között már a közös birtokban álló Páka pusztán állítottak fel egy ménest, amely nagy hírre tett szert, úgyhogy 1855-ben már fel is tűnt az idegennek, hogy Berényben igen jó lovakat is látni *(171* — 316).

De vessünk egy pillantást az állatállomány számbeli alakulására is 1850 körül.

A belső határban a mult század közepén még semmiféle apadás sem mutatkozik az állatállomány számában *(19)*. Az 1828. évi adatokkal egybevetve így alakulnak az 1850/1851-i számok: szarvasmarha 24.768—25.171, ló 11.928—12.484, juh 77.684—81.559 darab. Pedig ebben az időben már lényegesen kiterjedt a Jászságban a szántóföldek területe. *Az 1850-es évek elején már kereken fele volt eke alatt a jászföldnek*, pontosan 48·28%-a, de a legelő és a rét is még mindig kitett 37·68%-ot. Vessük egybe ezt azzal a másik adattal, hogy előbb mintegy másfél századdal a jász földnek még csak körülbelül 4%-a lehetett feltörve, akkor érthetjük meg, hogy milyen nagy átalakuláson ment át e táj gazdasági képe; de ennek ellenére is még mindig tartani tudta magát a pásztorkodás. Persze a lakosság számával az állatállomány száma már nem győzött lépést tartani. 1699 óta tulajdonképen viszonylag, a lakosság számához képest, némileg már visszaesett az állatlétszám. 1699-ben minden főre jutott a felnőtt állatokból: szarvasmarha 2·1, 1850-ben már csak 0·4, lóból 0·3, illetve 0·2, juhból 1·6, illetve 1·3. Tehát még ott sem tartottak már az arányszámok, ahol a törökvilág megszünte után állottak. Persze a hiányokat bőségesen pótolta a kiskun pusztákon még mindig folyó nagy pásztorkodás, így lényegesebb változás csak akkor következett be, amikor a pusztákba is belehasított az eke, majd benépesedvén azok is, leváltak a Jászság birtokállományából.

De nézzük, hogy a viszonylag mindinkább tért veszítő állattenyésztéssel szemben milyen kárpótlást jelentett a jászoknak a földművelés.

A mult század elején majdnem minden jász faluban győzött az a törekvés, hogy a redempció óta közösen használt és évente nyilasan osztott birtok a redempciós juss arányában *egyéni tulajdonba adassék*.

Ez azonban csak a szántókra vonatkozott, míg a réteket még egészen a tagosításig, a század közepéig nyilas osztással használták több jász községben. Így pl. Kiséren a szántókat 1827-ben osztották ki egyéni birtokokra, kinek-kinek a földjét minden fordulóban 5 nyilasban jelölve ki *(371)*.

A földek végleges felosztásával *a kényszergazdálkodás is engedett már merevségéből*, főleg a tavaszi vetésnek szánt földeken. Erősen terjedt a gabonaféléken kívül más mezőgazdasági terményék termelése is. Ilyen volt a dinnye, amelyet pl. Apátiban a tanácsi jegyzőkönyvek tanusága szerint főleg 1802 óta vetettek, eleinte a kukorica közé. A kényszergazdálkodás nyomai azonban még mindig megvoltak a század elején. Így pl. Apáti tanácsa 1810-ben úgy határozott, hogy «*mivel a dinnyevetések által az ugarföldek, annyiból, hogy azokban sok darab szántatlan marad, felettébb rontatik, a dinnye csak a kukoricaföld egyik végében ültet-*

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

helő»] (344 — XII. 187). Másik előretörő terményük a dohány volt. Apátiban ezt 1812-től fogva kezdették erősebben termelni, s 1818-ban már 2707 font dohány termett a város határában *(344* — XVI. 226). Lényeges lehetett már a jász falvak kukoricatermelése is ebben az időtájban, de hogy mennyi, arra nincsen adatunk. Azt azonban tudjuk, hogy pl. Apáti 1816-ban főleg Hevesiányban adott ki kukoricaföldeket *(344* — XV. 328). A burgonyatermelés sem lehetett már ismeretlen ebben az időben a jász falvakban, de nincsen erre vonatkozó feljegyzésünk.

Tudjuk azt is, hogy erősen elterjedt már a 18. században is a szőlőművelés. Erre inkább a Jászság északi, homokosabb részén fekvő községek népe adta rá magát. Sőt már nemcsak saját határukban műveltek szőlőt, hanem arra alkalmas más községek határában is voltak szőlőbirtokaik. Árokszállásiak pl. 1824-ben 1667 akó bort szűrtek más falvakban levő szőleikben, amelyek között fel vannak jegyezve a visontai hegy, rédei hegy, halászi hegy, hatvani hegy, ecsédi hegy, karácsondi hegy ; 260 árokszállási gazda foglalkozott ebben az időben bortermeléssel *(387* — I. 77).

A bortermelés térfoglalásával egy ősi italuk ment lassankint feledésbe, az ú. n. *boza*. Ezt az italt talán még keletről hozták magukkal a kunok és a jászok. Először *Oláh Miklós* említi a bozát a 16. században *(291)*. A 19. század elején még ismeretes volt, de már nem kölesből csinálták, hiszen az ősi kölestermelés is kimúlóban volt már, hanem kukoricalisztből *(179* — 41).

A bozát a kunok ősi italának tartották. A «Hasznos Mulatságok» 1826-ban körkérdést intézet a kunokhoz, hogy ismeri-e még valaki közülök a boza készítésének módját *(291)*. Pedig a boza alighanem éppen olyan ősi jász ital is. A Kaukázusban élő mai osszéteknek még most is megvan ez az ősi italuk, «*buzának*» nevezik és kölesből készül *(287* — I. 80). Rendkívül érdekes hogy, a magyarországi jászok és a kaukázusi osszétok olyan óriási időn és távolságon túl is megtartották ezt az ősi italt és ugyanolyan néven nevezik. Sőt amikor már kölesük nem volt a jászoknak, más terményt kerestek, amiből készíthessék. A két nép között talán éppen a boza volt az utolsó néprajzi kapocs. Ez az ital másfelé is ismeretes volt a török népek között. A Jászság környékén a részeg ember neve *bozás (145* — 45).

A 19. század első negyedében folyó gazdasági állapotokról az 1828. évi országos összeírás adatai nyujtanak felvilágosítást *(315)*. Ez az összeírás adózási célokból készült, így magyarázható, hogy adatai sok tekintetben ellentétben állanak nemcsak az 1789-i összeírással, hanem az egyes községek összeírásában levő számszerű adatok sem egyeznek az egész Jászság táblázatos összesítésében levő adatokkal ; itt-ott hiányosak is a számszerű adatok, megfelelő kritikával mégis hasznosíthatók, legalább is tájékoztatásul. Különösen nehézséget okoz felhasználásában az a körülmény, hogy az adó alá nem eső földeket, mint pl. a papok földjét, majd felveszik, majd elhagyják.

Lássuk azt a vázlatos képet, amelyet az 1828-i összeírásnak felhasználásával a Jászság ezenidőbeli gazdasági életéről adni lehet.

A redempciókor megváltott kiskunsági puszták még lényeges részei voltak ekkor a jászok gazdasági életének. Jórészüket még legelőnek használták ugyan, pl. Bene, Kisszállás, Kerekegyháza, Szentlászló, Pálos, kizárólag legelő és kaszáló volt. A Kisér birtokában levő Pálost azonban nagy távolsága miatt kénytelenek voltak bérbeadni és helyette Besenyszöget bérelték ki legelőnek a kisériek. A többi pusztákon a legelő mellett már sok szántóföld is volt. Különösen a tavaszi vetés alá való földeik voltak a jászoknak a pusztákon, ahol a téli vetést csakugyan

Község	Szántóföldek területe (k. h.)							Vetésforgó	
	összesen	saját határban	pusztán	őszi vetés alá	tavaszi vetés alá		kenderföld	őszieknek	tavasziaknak
					saját határban	pusztán			
Berény	22.473	20.211	2.262	10.950	9.116	2.262	145	2	3
Alsószentgyörgy	6.820	4.673	2.147	4.606	0	2.147	67	2	3
Apáti	13.856	8.993	4.863	7.425	1.493	4.777	161	2	3
Árokszállás	13.044	10.626	2.418	10.463	0	2.418	163	2	3
Dósa	3.034	3.034	0	2.024	866	0	144	3	3
Felsőszentgyörgy	1.796	1.796	0	1.497	256	0	43	2	2
Fényszaru	7.245	5.707	1.538	5.620	0	1.538	87	2	3
Jákóhalma	3.870	3.870	0	2.580	1.106	0	184	2	2
Kisér	4.796	4.796	0	3.198	1.370	0	228	2	3
Ladány	5.161	5.161	0	4.515	554	0	92	2	2
Mihálytelek	2.000	2.000	0	1.702	264	0	34	2	3
Jászság...	84.095	70.867	13.228	54.580	15.025	13.142	1.348	—	—

Megjegyzések: A fenti adatok az összeírásnak nem a táblázatos összesítéséből valók, hanem az egyes közkenderföldek területét az összeírás nem mutatja ki mindegyik községben külön is, ezért ezeket néhány községre

nehéz lett volna megőrizni a legelő állatoktól. Voltak olyan községek is, amelyeknek saját határukban nem is volt tavaszi vetés alá való terület, csak a pusztán, így pl. Alsószentgyörgynek, Árokszállásnak, Fényszarunak.

Az adózó jász birtokosok száma 5.545 volt 1828-ban. Ha ezt a számot összevetjük azzal, hogy viszont a redempció idején még csak 2.216 család között oszlott meg a jász föld birtoklása, látjuk, hogy a föld elaprózódása ellen a 18. században hozott minden óvóintézkedés ellenére is bizony már ugyancsak megkétszereződött a birtokosok száma. A föld sessiókra, azaz bizonyos egységekre volt felosztva, amiből a birtokosok vagy egy-egy egész, vagy annál kisebb hányadot birtokoltak. A sessiók területe községenkint változott, legföljebb azonban 125 k. h. szántó; több sehol sem volt egy sessióban; az egész sessió után járó kaszáló területe pedig legföljebb 61 k. holdat tett ki. Meg volt az is határozva, hogy egy-egy egész sessióban mennyi az őszi, illetve tavaszi vetés alá eső föld területe.

Az egyes birtoktestek nagysága már a redempcióban is kisebb-nagyobb különbségeket mutatott, s egy század mulva természetesen csak fokozódtak a vagyoni különbségek. Berényben 100, Fényszaruban 128 k. h. nagyságú vetésterületet is találunk a legvagyonosabb gazdák birtokában, más községekben azonban már lényegesen kisebb a legnagyobb gazda vetésterülete is. A legkisebb vetésterület Berényben pl. 5 k. h., de Árokszálláson még 0·5 k. h. vetésterületű gazda is akad. A birtokosok mellett már erősen felszaporodott a teljesen földtelenek száma is, összeiratván az egész Jászságban 3.883 zsellér és 355 házatlan zsellér is.

A művelés módjára, a valóban külterjes gazdálkodásra élénk fényt vet az állatállomány vizsgálata. Az egy évi gabonavetés területe mintegy 46.661 k. h.-ra tehető. Ennek megművelésére 6.455 jármos ökrük volt a jászoknak. Ez nem lett volna kevés, mégis azt olvassuk az összeírásban, hogy a tavasziak alá csak egyszer szántanak, pl. Árokszálláson, Dósán stb. Az ősziek alá már legtöbb helyen kétszer szántottak, de volt község, ahol háromszor is. Érdekes, hogy számos olyan gazdát találhatunk az összeírásban, akinek egyáltalán nem volt még igás állata, s a legnagyobb gazdáknak is legföljebb 14 ökrük, 6—8 lovuk volt. Árokszálláson akadt

termelése 1828-ban.

Egy évi gabonavetés (k. h.)			Egy évben elvetett gabonamag (pozsonyi mérő)			Terméshozam egy mag után (vetőmaggal együtt)						Egy évi termés vetőmaggal együtt		szőlő (k. h.)	gyümölcsös (k. h.)	kaszáló (k. h.)
őszi gabona	tavaszi gabona	összesen	őszi gabona	tavaszi gabona	összesen	búza	kétszeres	rozs	árpa	zab	átlagosan	pozsonyi mérő	hektoliter			
5.475	7.585	13.060	10.950	15.170	26.120	—	4·0	4·2	4·2	4·2	4·15	108.398	67.748	1.220	0	12.035
2.303	1.452	3.755	4.606	2.904	7.510	5·0	4·0	—	2·5	2·5	3·5	26.285	16.428	0	15	597
3.712	4.180	7.892	7.424	8.360	15.784	5·0	5·0	5·0	4·5	4·5	4·8	75.763	47.352	211	0	1.807
5.232	1.612	6.844	10.463	3.224	13.687	4·0	5·8	4·7	4·0	4·0	4·5	61.591	38.494	536	0	4.644
1.350	598	1.948	2.700	1.196	3.896	4·0	3·4	—	2·5	2·5	3·2	12.467	7.792	51	0	896
748	128	876	1.497	256	1.753	—	3·5	3·0	2·5	2·5	2·7	4.733	2.958	78	0	530
2.810	1.025	3.835	5.620	2.050	7.670	—	3·5	3·0	2·5	3·0	3·0	23.010	14.381	353	0	2.319
1.290	553	1.843	2.580	1.106	3.686	4·0	6·0	—	5·0	5·0	5·0	18.430	11.519	109	0	2.122
2.132	914	3.046	4.264	1.828	6.092	4·0	3·5	—	3·0	3·0	3·5	21.322	13.426	198	0	2.588
2.258	277	2.535	4.516	554	5.070	5·0	4·0	—	2·5	2·5	3·5	17.745	11.091	0	7	1.100
851	176	1.027	1.702	352	2.054	4·0	4·0	—	4·0	4·0	4·0	8.216	5.135	40	0	454
28.161	18.500	46.661	56.322	37.000	93.322	4·8	4·4	4·0	3·4	3·4	3·8	377.960	236.224	2.796	22	29.092

ségeknél felvett adatokból származnak, részben pedig azokból vannak átszámítva. A tavaszi vetés területét és a vonatkozólag a többi község átlagos aránya alapján számítottuk ki.

olyan gazda is, akinek 21 holdnyi szántója mellett sem igás ökre, sem hámos lova nem volt.

Csaknem minden község feljegyzéseiben meg van említve, hogy a trágyázást nem ismerik, mert fájuk nem lévén, a trágyát kénytelenek elégetni. Ilyen körülmények között azután nem csoda, hogy mindenütt arról panaszkodtak, hogy a föld nehezen terem; legnagyobb részüket csak a III. osztályú földekbe sorozták be. Sok panasz esett már ebben az időben is a szik miatt, pl. Apáti, Dósa, Jákóhalma, Kisér, Ladány határában voltak nagyobb kiterjedésű szikesek. Sok kárt tettek a szántókban az árvizek is. Kisér határának jelentékeny részét tartotta állandóan víz alatt a Holttarna és a Tisza kiöntése, úgyhogy kénytelenek voltak ellene 8914 ölnyi töltéssel védekezni, de ez sem sokat használt. Ugyancsak sok bajuk volt a ladányiaknak is az árvizekkel, s ők is töltésekkel védték szántóikat, a Zagyva-Tarna ellen 1780, a Tisza ellen 6977 ölnyi töltést emelvén.

Trágyázatlan, sz kes, árvízjárta földjeiken bizony gyenge eredménnyel járt még a szántóföldi termelés. Alsószentgyörgy határában az árpa és zab a vetőmaggal együtt mindössze csak 2·5-szörös termést adott, Dósán ugyancsak, Felsőszentgyörgy és Fényszaru határában pedig az akkor még egészen vad, megszelídítetlen, sovány homok, Ladányban meg a rossz, szikes föld produkált ilyen sovány terméseket. A legjobb termőföldek ekkor Jákóhalmán voltak, ahol a búza már hatszoros termést is hozott.

A gyönge termésviszonyok ellenére is még rendkívül sok volt a heverő ugar. Lehetséges, hogy ezt talán a legeltetés kedvéért is hagyták a jászok, mert a legelő elégtelen volta miatt is sok panaszt ejtettek. Tény az, hogy a szántókat még általában csak a kettős vetésforgóban használták, főleg az őszi vetés alá valót, azaz a föld fele évente pihenőben volt. Egyedül Dósa szűk határában volt már hármas forduló az őszi vetésben. A tavaszi vetés alá való földeket már több helyen használták hármas fordulóban is.

Mégis kétségtelen, hogy már lényegesen javult a mezőgazdasági termelés módja a 18. századbeli állapotokhoz képest. Míg előzőleg csak egy pozsonyi mérőnyi

magot vetettek egy magyar holdnyi, azaz 1200 négyszögölnyi szántóba, most már minden jász község határában két p. mérő mag ment egy k. h., azaz 1600 négyszögöl földbe. Általában most már két mérőnyi föld tett ki egy k. holdat. Lehetséges különben, hogy hatósági beavatkozásnak is volt ebben része, mert pl. azt olvassuk 1832-ben József nádornak a jászok és kunok majorkodására vonatkozólag kiadott szabályzatában, hogy az őszi vetésnél 1 k. holdba két p. mérőnyi magot kell vetni *(325)*.

Érdekes az is, hogy hol, mit és milyen eredménnyel termeltek ebben az időben a jászok. Legjobb terméseredményeket adott a tiszta búza, átlagosan a vetőmag 4·8-szorosát, de a homokos határú Fényszarun és Felsőszentgyörgyön kívül, ami érthető, Berényben sem termeltek tiszta búzát. Ezzel szemben általános volt a kétszeres termelése, ami 4·4-szeres termést hozott. A rozsot viszont Alsószentgyörgy, Jákóhalma, Kisér, Ladány, Mihálytelek népe nem termelte még adó alá vehető mennyiségben, pedig átlagosan ez is megadta a négyszeres magot. Árpát és zabot minden jász község határában termeltek, de ezek már csak 3·4, illetve 3·8-szoros magot hoztak.

Hogy azonban az egyes gabonákból mennyit termeltek, arra nincsen adatunk.

A szántóföldek területe feltűnő és érthetetlenül kevésnek van kimutatva 1828-ban, kevesebb, mint 1789-ben. Hogy ennek mi lehet az oka, nem magyarázható meg. Az összeírás szerint összesen csak 84.095 k. h. szántójuk volt 1828-ban a jászoknak, amiben már benne vannak pusztáik felszántott részei is, mintegy 13.228 k. holddal. Az őszi és tavaszi vetés alá való földek egymáshoz való aránya az egyes községekben igen különböző, de már átlagosan harmadánál is több a tavaszi vetés alá való föld. Ebben valószínűleg nagy része lehet a már kétségtelenül elterjedt kukoricatermelésnek is. Az egy évi bevetett terület 46.661 k. h., amiből őszi vetés 28.161 k. h., tavaszi pedig 18.500 k. h. Az egy évi termés mennyiségét hozzávetőlegesen 236.224 hektoliternek számíthatjuk, de hogy tényleg mennyi lehetett, nem mondható meg, mert hiszen nem tudjuk, hogy milyen arányban vetették az egyes gabonákat. Éppen ezért még csak hozzávetőlegesen sem számítható ki az se, hogy súlyban mennyi lehetett a termésük.

Lényeges szerepet játszott még 1828-ban a kendertermelés. Kenderföldje minden községnek volt, még pedig az egyidejű térképek tanusága szerint a község közelében álló legjobb földeket használták erre a célra. A kenderföldek területéhez mindenütt hozzászámították a kerthelyeket, amelyek ezekkel egyenlő értékűek voltak adózás szempontjából. 1838-ban Árokszálláson lent is termeltek *(14 — 64)*.

Alsószentgyörgy és Ladány kivételével már minden jász községnek szőleje is volt. Igy elég tekintélyes volt már a szőlők összes kiterjedése, kitevén 2796 k. holdat. Sőt már gyümölcsösökkel is találkozunk a jászföldön ; Alsószentgyörgy és Ladány, úgy látszik, hogy szőlő helyett kísérelte meg a gyümölcstermelést.

A kaszálók túlnyomó része már a pusztákon volt. De még így is sok a panasz a kaszálók elégtelen volta miatt. Mivel az állatok jelentékeny részét már a belső határban és nem kiskunsági pusztán teleltették, nagy hiány jelentkezik szénában. Azt olvassuk, hogy az apátibeliek kénytelenek a Tisza mellé járni szénát szerezni állataik teleltetésére *(8 — 27)*, holott az előző században még szénakivitelük volt a jászoknak.

Kétségtelen, hogy a mult század első negyedében már jelentékeny jövedelmük volt a jászoknak mezőgazdasági termésükből is, nemcsak az állattartásból. Nagy bajuk volt azonban, hogy terményeiknek nem volt jó piaca. A berényiek

Pesten, Vácott, az árokszállásiak Gyöngyösön, Egerben, a jákóhalmaiak ezeken kívül még Miskolcon is megfordultak terményeikkel.

Ha e részletes vizsgálatok után általánosságban tekintjük a jászok 1828 körüli gazdasági életét, meg kell állapítanunk, hogy *a 18. századbeli bőség már alighanem csökkenőben volt.* Hiszen a redemptus világ óta ugyancsak megszaporodott az eltartásra váró szájak száma. 1766-ban kereken 19.000-re tehetjük a jászföldön élt lakosság számát, míg 1828-ban már kereken 58.000 ember élt ugyanazon területen. Igaz, hogy a föld állapotában, a mezőgazdasági területek kiterjedésében lényeges eltolódás ment végbe, de alighanem még gyorsabban szaporodott a lakosság. Legalábbis az *1828-i összeírás inkább szegényes, mintsem gazdag vidék leírása.* Érthető, ha a jászok mindenképen igyekeztek jövedelmüket másfelől is pótolni. Igy pl. megtudjuk ebből az összeírásból azt is, hogy csaknem minden jász község lakossága sófuvarozással is foglalkozott, amire különben jó alkalmat adott nekik a közeli szolnoki központi sóraktár.

Az 1828-i összeírásban benne lévén a puszták területe is, nem kaphatunk belőle képet egyes községek belső határának művelési ágak szerint való megoszlásáról, azaz a határ gazdaság-földrajzi állapotáról. Későbbi feljegyzések azonban egyik-másik községről megengedik ilyen képek megrajzolását is. Ladány határa pl. 1833-ban a következő művelési ágakra oszlott *(382):*

szántóföld	7.004 k. h.	(44·2%)
kaszáló	2.514 k. h.	(15·9%)
legelő	4.984 k. h.	(31·4%)
vízállás	809	
«elegyes»	436	
utak	108	
összesen...	15.855 k. h.	

Állítsuk e mellé összehasonlításul, az azóta előállott nagy fejlődés jellemzése céljából, hogy 1930-ban ugyanitt a határnak 91·5%-a volt szántóföld, 0·53%-a kaszáló és 2·21%-a legelő!

1833-ban a ladányi szántókból 401 k. holdat tett ki a kukoricavetés. Ez az első számszerű adat a jászok kukoricatermeléséről. Ezzel szemben 1932-ben, azaz egy század multán már 2837 k. holdat vetettek be itt kukoricával. Mindezek kellőleg bemutatják, hogy gazdaság-földrajzi szempontból mily sokat változott egy század alatt, illetve, hogy a maihoz képest milyen más volt még egy század előtt a jászföld képe. Igaz, hogy akkor még a következőképen festett Ladány határbeli állapota: «*Jász Ladány városának vagyon 287 gyalogja, vagyis negyed sessiója. A nép általlyában abban egyezett meg, hogy minden vetőben minden gazdának nyoltz darab földje legyen, és ugyan a melly víz állásos, székes, lapos, fertős, szántásra nem alkalmas helyek előbb tsak esztendőnként fűvül szoktak kiosztatni, hogy ennek utánna a bitangolásnak helye ne legyen, köz meg egyezéssel ezek is osztály alá vétettek; ennél fogva minden gyaloghoz nyoltz darab föld mint nyoltz különbféle mineműségű adatván, egyik egyik calcatura 2.296 gyalogokra szakasztatott*» *(382).* Tehát 1833-ban még mindig gyalogokkal mérték a földet és mindig volt kiosztani való földjük, hacsak vízállásos is.

Jákóhalmának 1837-ben 3563 k. h. szántója volt a határban *(367),* vagyis a határ 45·5%-a volt eke alatt, viszont 1930-ban már 73·22%! Kétségtelen azonban, hogy a szántóföldek erős terjedését elősegítette volt az addig nem, vagy kis mennyiségben termelt növények megkedvelése is. Az 1830-as években már annyira előrehaladt a kukoricatermelés, hogy pl. Alsószentgyörgy 1839-i térké-

pén *(422)*, valamint Jákóhalma ugyanezen évből való térképén is *(453)* külön helye van kijelölve a kukoricaföldeknek, az utóbbin két nyomásra osztva. Jelentékeny káposztatermelésük is volt az alsószentgyörgyieknek ezen térkép tanusága szerint. A dohány főleg akkor jutott helyhez, amikor az ugart felszabadították. Apáti tanácsa 1835-ben még szigorúan tilalmazta az ugarban való dohánytermelést azzal, hogy az ugar «*szerfölött számos marháknak, lovaknak, juhoknak és sertésnek szolgál legelőül*», de már 1837-ben megengedte azzal az indokolással, hogy a juhok nagyrésze eldöglött, a dohány ára pedig folytonosan emelkedik *(344)*. A nemesebb vetemények terjedésével az ősi termények lassan kivesznek, főleg a köles. 1847-ben még feljegyezték, hogy mindenütt vetik a jászok a kölest, mert kedvenc eledele a köznépnek a kása, sőt a kiséri vizenyős határban még sok harmatkását is gyüjtöttek *(164 — 472)*, de később már semmi adat sincsen jelentékenyebb kölestermelésről.

A 19. század első fele a jászföld mezőgazdaságában végeredményben döntő jelentőségű tényekkel zárult le : 1. *A 18. század redempciós világának földközösségi gazdálkodása lassan teljesen megszünt.* 2. *A földek egyéni tulajdonba jutásával végetért a kötött gazdálkodás.* 3. *Az egyéni birtok és a szabad gazdálkodás megszülte a tanyarendszert.* 4. *A tanyarendszer kialakulása véget vetett a pusztai gazdálkodásnak, a szilajpásztorkodásnak.* 5. *A szilajpásztorkodás elenyésztével az állat helyett az eke lett a föld ura, s rohamosan terjedtek a szántóföldek.* 6. *Az új területek feltörésével helyet kaptak a jászföldön addig nem, vagy alig művelt termények is.*

Mindezek azonban *nemcsak gazdasági, hanem egyúttal földrajzi értékű tények is*, mert a határ, a föld egész külső képét átalakították. *A Jászság mai tájképének kialakulása tulajdonképen csak a 19. század első felében ment végbe.* A kötött gazdálkodás mellett a határ egy-egy hatalmas darabjának egyazon terménnyel bevetett képe eltűnt ; e helyett *megtarkult a föld képe, az óriási legelők zöld, nyáron pedig kiaszott foltjaira a dűlők szabályos vonalai rajzolódtak fel.* Sőt az időnkint való földosztás majd itt, majd ott adván minden redemptus jussbelinek egy-egy kisebb földet, annyira eltarkította, elaprózta a földet, hogy a 19. század második felének egyik legsürgősebb teendője volt itt a birtokrendezés.

Mindinkább terjedő földművelés mellett azonban azt sem lehet említés nélkül hagynunk, hogy a gyáripar életreébredése előtt a jász népben is megvolt az a kisiparos réteg, amely a saját belső ipari szükségletüket ellátta. Ennek számbeli arányát már a jász társadalmi tagozódás tárgyalásában érintettük. Itt csupán csak arra kell rámutatnunk, hogy a mult század első felében itt meglévő vagyoni jólét olyan kisiparokat is táplálni tudott a jászföldön, amelyeknek itt ma már semmi alapjuk sincsen. Pl. még kisebb községekben is előfordultak itt könyvkötők és finomabb iparosok is. Ez a kisiparos réteg azután rövidesen összezsugorodott, anélkül, hogy a gyáripar magán a jászföldön bármilyen fajával is gyökeret tudott volna verni. 1855-ben Berényben pl. még a következő céhek állottak fenn *(20 — 133)* : szabó, asztalos, kovács és kerékgyártó, szappanos, szűcs, csizmadia, tímár, takács ; Apátiban volt csizmadia (66 taggal), szűcs (55 taggal), takács (60 taggal), szabó céh ; Fényszarun varró, asztalos és kerékgyártó meg kovács, takács céh ; Ladányban szűcs, szabó, csizmadia, takács céh. Ma már nemcsak a céhek, hanem egyes foglalkozások is véglegesen eltűntek, pl. a takácsság, szappanosság. Az utóbbinak különben nyersanyagja is megtermett a jászföld szikesein. Az egész Jászság egyetlen jelentősebb ipari telepe Berényben állott a mult század közepén, ahol a rabdolgoztató intézetben 1855-ben szűrposztó- és pokrócgyár dolgozott *(20 — 32)*.

Hogy itt egy század előtt még virágjában volt a belső szükségleteket ellátó

kézműves ipar, annak természetesen egyik oka az is volt, hogy télen jóformán megközelíthetetlen volt kívülről e táj, hiszen *Palugyay* még 1850-ben is azt írja, hogy egyetlen csinált útja sem volt a jászföldnek. Közlekedési tekintetben úgyszólván semmi sem változott itt az ősi állapotokhoz képest még a 19. század első felében sem. Az utak még mind az ősi nyomokon haladtak. Ha egy pillantást vetünk *Bedekovich Lőrinc* 1830-ban kelt jászsági úttérképére, még mindig az ősi, állattenyésztés céljából kialakult sugaras úthálózat uralkodik a jászföldön *(410)*, két fontos gócponttal, Berénnyel és Apátival, s e két útcsomópontból különkülön Szolnok felé lefutó utakkal. Ebben a sugaras úthálózatban, amíg a keletnyugati útirányok csupán csak helyi jelentőségűek, illetve egy-egy községnek a szomszéddal való összekapcsolására valók, az észak-nyugatiak már legalább is tájközi utak, az északra eső hegyvidékből mennek le a jászföldön keresztül az Alföldre. Egyébként is a kelet-nyugati irányú utaknak márcsak azért sem lehetett volna nagyobb jelentőségük a jászföldön, mert hiszen a Tisza akkor járhatatlan mocsarakkal kísért irányába vezettek. Legfőbb útirányok ebben a korban a Hatvan—Berény—Szolnokot összekötő út, amely a mai vasút és nem a mai műút helyén haladt és postaút is volt egyúttal. Másik fontos közlekedési irány a Szolnok—Apáti—Hevest összekötő út, azután a Berény—Árokszállás közti út, meg a Berény—Buda útvonal.

A közlekedési helyzet a század közepéig sem változott jelentékenyebben. *Palugyay* 1850-ben még mindig utak hiányáról panaszkodott. Országos jelentőségű, de csak földutak voltak ekkor, a Pest—Berény—Jákóhalma—Tiszafüred—Debrecent összekötő út, azután az Eger—Apáti—Alsószentgyörgy—Szolnok útvonal, végül a Gyöngyös—Árokszállás—Berény—Cegléd út. Az utóbbi alsó szakasza ebben a vonatkozásban már nem áll fenn, a többi ősi utakból azonban később műút épült ki. Ezeken kívül átvezetett a jászföldön az a rendkívül fontos útvonal is, amelyen Pestről Miskolcra, Kassára jártak, de ez éppen csak Árokszállásnál érintette a Jászságot *(3 — 208)*. Ősi kőhídja ma is ott áll Árokszállás északi végénél a Gyöngyös patak fölött.

A községek határának belső útjai ugyancsak megőrizték még sugaras, azaz állathajtásra való szerkezetüket a mult század közepén, pl. Berény 1854-ből származó kataszteri térképén is még ilyen az úthálózat. Úgy látszik, csak *a tagosítás szünteti meg ezt az ősi útrendszert* és hozott helyébe a dűlők között elhelyezett szögletes rendszerű utakat.

Nevezetes egyébként, hogy a Jászságban már 1840-ben vasutat is terveztek. E tervet a következőképen írja le *Vaisz Antal* vasúti mérnöknek a szolnokmegyei levéltárban lévő kézirata : «*A Pest—Debreczeni tervezett vasút a Ns. Jászok Sz. kerületébe lép Jászberény határának azon részén, melly a szomszédos Farmos községgel összeütközik; onnan csekély hajlás után szakadatlanul egyenes irányban haladva a Zagyván keresztül megy, éjszakra hagyván Jászberényt, Mihálytelek éjszaki határához ér; innen csekély délszaki fordulattal Jákóhalma határába megy át, a debreczeni utat, s aztán Dózsa déli határcsúcsát keresztülvágván, Jász-Apáti határában vonul, az eörsi, s majd az egri utakon áttörvén Puszta Szt. András határába csap, ebben az árok-szállási tanyák között futván tovább, Puszta Szt. András túlsó határán egyszersmind e Szabad Kerület határán is átkel*». Persze, ez a vasút sem akkor, sem azóta nem épült meg, pedig talán döntő lett volna a jászföld további gazdasági életére, hiszen közvetlenül kapcsolta volna bele a főváros forgalmába. Kétségtelen, hogy ennek megépítése esetén nem maradtak volna meg itt még évtizedekig az ősi gazdasági viszonyok, mint ahogy tényleg megmaradtak.

I) A Jászság gazdasági élete a szabadságharc utáni félszázadban.

A 19. század közepén az állattenyésztés súlypontja már nem a pusztákon, hanem a tanyákon van. Hiszen éppen ebben az időtájban váltak le a jászföldről a redemptus kiskunsági puszták. 1853-ban Kisszállás, 1860-ban Kara és Kerekegyháza, 1863-ban Kocsér, 1878-ban Lajos puszták önállósultak, illetve váltak le a jászok redempciós birtokállományából. A nyolcvanas években már azon találják magukat a jászok, hogy *meginl csupán a Belső-Jászságra zsugorodott életterük.* Életterük zsugorodásával párhuzamosan zsugorodott össze legelőbirtokuk a belső határokban is. Lassan sor került az eddig fel nem osztott legelők felosztására is, hogy ekét lehessen beléjük meríteni. Apáti legelői még a hatvanas években egészen a község határáig nyúltak le, de 1874-ben már ezt is feldarabolták *(57* — 142). Árokszállásnak szerencséje, hogy volt egy belső pusztája is, Szentandrás, amelyet főleg legelőnek használt még a mult század közepén, de azután az is benépesülvén, önállósult és szántás alá került. Meg is látszik ez Árokszállás állatállományának számszerű alakulásán, mert pl. 1854 és 1927-ben a következő számokat jegyezhette fel egyes állatfajairól: szarvasmarha 4570—3066, ló 2120—1263, juh 18.179—2258, sertés 4562—4044 darab.

Közben kicserélődött az állatállomány minőségileg is. 1869-ben a Jászság 27.177 darab szarvasmarhájából még 26.850 darab, azaz 98·7% magyar fajta volt, 116.357 darab juhállományából 76.055 darab, azaz 64·5% volt a közönséges fajta, míg 1911-ben már a 24.924 darab marhából már csupán csak 5481 darab volt magyar fajta, vagyis mindössze 22·0%. Pedig *nem feltétlenül bizonyos, hogy a régi magyar pusztai szarvasmarha kiveszése előnyére vált volna e táj gazdasági életének,* ahol a nyári aszály sivatagos levegőjében annyit szenved a nemesített marha, s a maradék legelőn még semmi javítást sem végeztek a jászok. Az utolsó pásztorképet ma már inkább csak Kisér környékén lehet megfigyelni, ahol még

A Jászság állatállományának alakulása

Község	Szarvasmarha					Ló		
	1828	1850	1895	1911	1925	1828	1850	1895
Berény	4.878	2.087	5.246	5.342	4.220	3.127	2.630	2.786
Alsószentgyörgy	1.799	2.327	991	1.056	827	1.035	1.080	873
Apáti	2.959	2.908	3.158	3.133	2.140	1.651	1.884	1.638
Árokszállás	4.003	4.184	3.544	3.839	2.845	2.131	1.823	1.903
Dósa	1.126	1.081	1.258	1.999	1.087	703	640	611
Felsőszentgyörgy	450	486	708	928	801	331	231	214
Fényszaru	2.422	1.938	1.419	1.686	1.434	608	648	681
Jákóhalma	1.857	1.713	1.417	1.162	1.097	540	615	485
Kisér	1.741	5.717	3.399	2.775	2.032	1.126	1.326	1.300
Ladány	2.637	1.753	2.149	1.864	1.750	1.247	1.094	1.561
Mihálytelek	679	943	886	768	855	429	499	313
Szentandrás	—	34	1.041	1.472	1.730	—	14	819
Jászság...	24.551	25.171	25.216	24.924	20.818	11.928	12.484	13.184

Megjegyzések: 1828-ban: szarvasmarha csak 2 év fölötti, ló csak 2 év fölötti
1850 év adatai Palugyay után vannak.
1895 év adatai az országos összeírásból származnak.
1911 év adatai az országos összeírásból származnak, de
1925 év adatai az országos község-összeírásból valók.

elég terjedelmes legelők vannak. Itt még az első világháború előtt is akadt úgy 50—60 darab ridegmarha, amely sohasem került istállóba. Még ma is Apátin és Kiséren van aránylag legtöbb legelő, 14·6%, illetve 10·1%. Egyébként a magyar marha kiszorulásának és a tarkamarha elterjedésének egyik legfőbb oka éppen az volt itt is, hogy a legelők apadásával az állat mind nagyobb arányban szorult istállóba, mert bizony a nemes marha nem bírta volna el azokat a legelőket, amelyeken a jászok ősi magyar marhája századokat élt végig. Egyébként a Jászságban a legelő csupán 1854—1930 között 18·97%-ról 7·02%-ra esett vissza, míg a kaszálók arányának apadásában nem ilyen nagy az esés, mert 1854-ben a kertekkel együtt a kaszálók 18·71%-ot tettek ki, tehát kertek nélkül úgy kb. 16%-ot, s még 1930-ban is volt a jászföldön 9·31% kaszáló. Ez arra vall, hogy *a magyar marhával való pásztorkodás megszüntével a legelő nagyobb arányban apadhatott, mint a kaszáló, amelyre szüksége volt az istállózott nyugati marhának.*

Ma már az egykor híres és még a magyar földön is párját ritkító jász pásztorkodásnak jóformán csak emlékei vannak és utolsó torz csökevénye a tarlón néhány darab birkát legeltető suhancgyerek. Igazi legelő inkább már csak a szikeseken akad a jászföldön is. Hogy azután az állatállományban miképen tükröződik vissza a legelők kegyetlen megapadása, legyen elég felemlíteni, hogy amíg még 1869-ben is 116.357 darab juhot írtak itt össze, 1911-ben már nem találtak többet 25.634-nél, s azóta is esett a számuk. Mihályteleken, Szentandráson jóformán már alig akad néhány darab juh. Ezzel a jászoknak egy évezredes mestersége jutott a haldoklás állapotába. Milyen különös fordulata pl. a magyar föld sorsának az is, hogy ma már a jászföld peremén lévő nem jász községeknek, pl. Besenyszögnek, Kőteleknek határában több legelőt lát az ember, mint a jász falvak körül, mert ott az újabb lecsapolások szabadítottak fel legelőnek használható nagy területeket. De, hogy az igazi pásztorvilág a maga sajátságos kultúrájával nem ott, hanem a jászföldön volt, bizonyságai a Jászságban sokfelé található *Szent Vendel*-szobrok, amelyekből

az utóbbi században (1828—1925).

Ló		Sertés					Juh				
1911	1925	1828	1850	1895	1911	1925	1828	1850	1895	1911	1925
2.403	2.676	960	—	9.596	8.063	6.232	21.314	18.566	13.364	11.338	9.797
759	624	608	—	889	1.167	610	6.070	9.101	790	710	439
1.302	1.150	1.312	—	4.122	3.412	3.000	6.280	10.216	1.280	1.376	500
1.466	1.102	1.143	—	5.923	6.756	2.947	9.959	16.308	2.351	2.644	2.289
440	475	508	—	1.630	1.959	991	3.259	4.738	860	654	1.275
249	236	379	—	937	1.331	908	1.874	1.542	581	603	234
724	505	854	—	1.468	1.478	622	4.529	2.222	1.743	1.332	630
377	377	354	—	1.313	773	797	4.109	4.158	1.512	1.866	2.779
1.110	665	541	—	2.894	3.602	751	5.798	3.955	2.663	1.232	759
1.492	1.908	475	—	2.410	2.264	3.025	11.793	7.887	1.365	2.310	1.600
274	265	329	—	807	261	508	2.699	2.866	842	271	213
645	521	—	—	3.195	3.177	3.003	—	—	203	207	675
11.241	10.504	7.463	—	35.184	34.243	23.494	77.684	81.559	27.554	25.643	21.190

hámos lovak, juh és sertés csak 1 év fölötti. (Forrás: adóösszeírás).

Berény adatai 1931-ből valók.

azonban a környező nem jász falvakban egyetlen egyet sem láthatni. Egy szabad pásztornép és egy volt jobbágyvilág közti különbség is ez! Vagy pl. milyen érdekes emléke a régi pásztorvilágnak, illetve szinte vallásos megnyilatkozása az állatai után élő népnek az az egykori szokása, hogy Alsószentgyörgyön a nép régebben egyszer egy évben valamennyi tehenét a pap számára fejte meg *(54* — 53). (VIII. tábla, 15.)

A pásztorkodásnak a mult század óta tartó haldoklásával párhuzamosan átalakult az egész jászföld mezőgazdasági élete is. Igazi pusztai gazdálkodás folyt itt egykor, amelyet még 1855-ben is *ázsiai gazdálkodásnak* jellemez egy osztrák író *(171* — 231), mert hiszen többek között a gabonát még akkor is veremben tartották, s széltében-hosszában használták még a faekét itt is, mint az Alföld sok más részén is. Még 1855-ben is legtöbb jászközség határát a kétfordulós rendszerben művelték, az ugart dohányültetésre használták, *«mi által a föld trágyát nem szükségel»*, ahogy megnyugtatták magukat a trágyát tőzegtüzelésre felhasználó jászok *(20* — 32).

Ebbe az «ázsiai», helyesebben pusztai gazdálkodásba csak az abszolutizmus idején elrendelt tagosítás hozott némi változásokat. Ekkor tértek át véglegesen a kötött gazdálkodásról is a szabad gazdálkodásra. Árokszállás határában 1855-ben tagosítottak, amikor minden gazda a két helyen kimért szántón kívül nyilas rétet, szőlőt, erdőt és bereknek nevezett bokros helyet is kapott, sőt 1860-ban még az erdőt is felosztották, s összesen 883 birtokos osztozkodott ekkor a határon *(93* — 127.) Bizony az utóbbi mutatja, hogy már mennyire elaprózódott ekkor a birtok, hiszen a redempciókor még mindössze 289 árokszállási családé volt a határ. Igaz, hogy a tagosításkor minden árokszállási háztulajdonos ingyen kapott 60—90 négyszögölnyi földet a határ Peres nevű dűlőjében az ú. n. kistanya-földeken *(93* — 127). Apátiban már 1851-ben elhatározták a tagosítást *(334* — XXVI. 26), Kocsér nevű pusztáján pedig 1868-ban ment végbe a tagosítás, de ez akkor már különvált volt Apátitól. Apáti másik, belső pusztáján, Hevesiványban is a tagosításig minden 30 évben újra osztották volt a földet, jóllehet ott már tanyák is voltak *(19* — 161). Érdekes különben, hogy míg a belső határban a jászok csak az ötvenes évek derekán fogtak bele a tagosításba, egyes kiskunsági pusztáikon az 1840 : XXX. t.-c. alapján már jóval előbb is végrehajtották azt, így pl. Alsószentgyörgy Kara pusztáján a tagosítás már 1844 körül megtörtént *(424)*. E puszta akkor már 19 dűlőre volt felosztva, s legelőt már csak a laposokban hagytak.

Dósán 1856-ban, Felsőszentgyörgyön szintén ugyanakkor tagosítottak.

A tagosításkor alaposan leapadt a közlegelők területe. A tagosítást ugyanis a közlegelőkre is kiterjesztették, s kinek-kinek a tagosított magánbirtokához a közlegelőből is csatoltak megfelelő darabot. Ezt sokan jogtalannak is tartották, mert hiszen a tagosításkor már sok olyan gazda kezén is volt föld, aki nem vett részt a redempcióban, már pedig a redempciós jog szerint a szántó megvásárlásával nem jutottak az addig fel nem osztott legelő birtokába is. Emiatt később számtalan arányosítási pör is keletkezett *(37* — 66).

Érdekes, hogy mégsem a tagosítás volt az utolsó birtokosztás a jászok között. Árokszállás, ez az összes jász községek között is legszaporább, 1855-ben megszerezte Páka pusztát, amely addig a hármas kerület közös birtoka volt, de 1883-ban újból eladván, helyette a Jászságon kívül, Tarnaerken vásároltak egy 1426 k. holdnyi birtokot, amelyet azután 1899-ben osztottak fel a redempciós juss arányában.

A tagosításkor közbirtoknak hagyott legelők az utolsó maradványai a redempciós birtokközösségnek. Ezeknek a községi javaktól való elválasztása is be kellett, hogy következzék, így Árokszálláson 1879-ben *(93* — 41).

A minden közös kötelék alól felszabadult jász föld sorsa ezután már ugyanaz, mint az ország más tájain : tetszése szerint juthat ki-ki birtokhoz. Persze elsősorban a zsidók vetették rá magukat a jász földre. Berény határában legelőször, mindjárt a tagosítás után, 1861-ben vásárolt egy zsidó birtokot, s példáját azután elég sokan követték *(85* — 68).

A szabad gazdálkodás végleges beköszöntével egészen átrendeződött a jászföld mezőgazdasági termelése is. Ez, és a kétségtelenül mindinkább fokozódó szegénység terjesztette el a jászföldön a burgonyát is. Ennek első nyomaira ugyan már 1816-ban is rábukkanunk, amikor is Apáti város tanácsi jegyzőkönyvének tanusága szerint elrendelték, hogy minden nélkülözhető földet be kell vetni burgonyával, még az ugart is, mert a nagyár által elpusztíttatván a vetések, csak így remélték a fenyegető inségnek elejét venni. De mégis úgy látszik, hogy még egy félszázadnak kellett elmulni anélkül, hogy a burgonya termelésére a jászok rászoktak volna, mert hiszen még 1854-ben is azt jegyezték fel, hogy nem mindenütt termelték *(19* — 67). *Imrik József* jász író 1855-ben azzal okolja meg ezt, hogy nem szeretik a jászok, meg azután annyi gabonájuk van, hogy nem is szorultak rá *(20* — 59). Pedig a kapás növények termelése és a kertészkedés ugyancsak divatba jött már a mult század közepetáján. Babon, borsón, lencsén kívül sáfrányt, paprikát, mákot, de főleg igen sok dohányt vetettek a jászok, sőt dohánytermelésre a kisériek még a kürti és tiszasüllyi pusztán is béreltek földeket *(20* — 29). A kisériek dohánytermelése ezentájt a 10.000 q-t is meghaladta évente *(19* — 67). Azóta azonban a kisériek dohánytermelése is ugyancsak csökkent és inkább a felsőszentgyörgyiek foglalkoznak vele. Berény, Dósa, dohánytermelése is jelentékeny volt a mult század közepén.

Ahogy a mult század közepetáján még a sziksót is értékesítették a jászok, úgy a szikesek jellemző termékét, a székfüvet is ugyancsak gyüjtögették, s évente átlagosan 300 q szárított székfűvirágot hoztak forgalomba *(19* — 67). Azóta ez a gyüjtögetés is nagyrészt megszünt.

De nézzük, hogy miképen oszlott meg a jászföld az 1850-es évek legelején az egyes művelési ágak között k. holdakban és %-ban *(19)*:

szántóföld	84.616	(48·28%)	erdő	2.208	(1·26%)
kert, rét	32.779	(18·71%)	nádas	1.447	(0·82%)
szőlő	4.220	(2·40%)	terméketlen	16.717	(9·54%)
legelő	33.245	(18·97%)	összesen	175.232	

Legnagyobb arányban volt ebben az időben felszántva a kis határú Alsószentgyörgy, ahol már ekkor is 63·6%-ra rúgott a szántó aránya, legkevesebb volt viszont Kisér határában, ahol csak 32·77%-ot tett ki. Tovább azután már egészen pontosan tudjuk követni a szántók terjedését és a fel nem tört területek csökkenését. 1865-ben a szántók területe már 89·562 k. h. (50·85%), 1879-ben 112.008 k. h. (60·97%), 1895-ben 128.745 k. h. (70·05%) míg végül 1914-ben eléri a 133.926 k. holdat (72·93%). Érdekes lesz ezzel szembe állítani a legelők állandó apadását, amely így következett be : 1854-ben 33.245 k. h. (18·97%), 1865-ben 29.904 k. h. (16·98%), 1879-ben 16.610 k. h. (9·04%), 1895-ben 17.603 k. h. (9·57%), 1914-ben 13.728 k. h. (7·47%), míg végül 1930-ban 12.886 k. h. (7·02%). A rét területe ugyanezen időszak alatt 32.779 k. holdról (18·71%) 17.097 k. holdra (9·31%) esett vissza. A többi művelési ágakban már nincsenek a táj gazdasági képére ennyire döntő változások. (5. sz. melléklet.)

Rendkívül érdekes, ha egy-egy pillantást vetünk az egyes községek határbeli állapotának változására is. Berény határában 1854-től 1914-ig szinte egyenletesen

A Jászság területének művelési ágak szerint való megoszlása 1854—1930.

Művelési ág	1854		1865		1879		1895		1914		1922		1930	
	k. h.	%	k. h.	%	k. h.	%	k. h.	%	k. h.	%	k. h.	%	k. h.	%
Szántóföld ..	84.616	48·28	89.562	50·85	112.008	60·97	128.745	70·05	133.926	72·93	133.947	72·98	134.350	73·17
Kert	32.779	18·71	36.994	21·00	1.283	0·69	1.570	0·85	1.853	1·00	1.892	1·03	1.900	1·03
Rét					27.616	15·03	20.446	11·12	16.870	9·18	17.010	9·26	17.097	9·31
Szőlő	4.220	2·40	2.431	1·38	2.650	1·44	3.520	1·91	5.143	2·80	5.147	2·80	5.040	2·74
Legelő	33.245	18·97	29.904	16·98	16.610	9·04	17.603	9·57	13.728	7·47	13.354	7·27	12.886	7·02
Erdő	2.208	1·26	2.196	1·24	2.130	1·15	1.517	0·82	1.297	0·70	1.295	0·70	1.288	0·70
Nádas	1.447	0·82	1.486	0·84	588	0·32	1.280	0·69	885	0·48	887	0·48	880	0·48
Nem termő..	16.717	9·54	13.528	7·72	20.805	11·32	9.094	4·94	9.919	5·40	9.993	5·44	10.173	5·54
Összes terület	175.232	—	176.101	—	183.690	—	183.775	—	183.621	—	183.525	—	183.614	—

Megjegyzések: 1879—95 között Kürt pusztát csatolták Kisérhez, ez emelte a legelő arányát.

meredeken emelkedik az a görbe, amely a szántóknak a legelők terhére való szaporodását mutatja. De rohamos a szaporodás a két legtöbbet lecsapolt, a vadvizekkel legtöbbet küzdött jász községnek, Kisérnek és Ladánynak határában is, főleg 1895-ig, hiszen országszerte a hetvenes és kilencvenes évek közti időszak volt a magyar mezőgazdaság nagy fellendülésének ideje. *Az eke elől mindennek ki kellett térnie ekkor a jász földön is,* víznek, legelőnek, kaszálóknak, s ráment a homokra is. Apáti és Árokszállás, e két legjobban népesedett jász községnek szántója is rohamosan szaporodott ebben az időszakban, míg a többi községben szerényebb volt az eke térfoglalása. Mindez azt eredményezte, hogy bizony *a jász földet a szükséges és észszerű mértéken is túlszántották már,* mert hiszen az a tény, hogy Ladány határában 1930-ban a terület 91·05%-a volt szántás alatt, semmiesetre sem mondható egészséges állapotnak.

Szinte döbbenetesek azok a számok, amelyek azt mutatják, hogy egyikmásik jász község határában milyen nagy területet vesztett ezen időszakban a legelő. 1854 tájban Ladány földjének még 25·74%-a volt legelő, 1930-ban 2·21% ! Pedig ennek legnagyobb része olyan terület, amelyet a vizes rétekből szárítottak ki, de ezzel egyúttal fel is szabadították rajta a sziket ! Némileg más megítélés alá esik Szentandrás, ahol 1854-ben a határnak még 42·04%-a volt legeltetés alatt, 1930-ban pedig csak 0·60%-a, mert itt a homok megművelésével járt a legelő apasztása. Különösen 1865-től apadt erősen a legelő pl. Berényben, Kiséren meg 1895-től. Érdekes különben, hogy éppen Kiséren 1854—1895 egyideig még szaporodott is a legelő, ahogy a határt a víz alól felszabadították, de azután ekét feszítettek itt is a lecsapolt területekbe.

Gazdasági tájképében a mult század közepe óta tehát tökéletesen megváltozott a jászföld. A rétek, legelők, nádasok tavaszi és őszi *zöld* színe helyett a felhasogatott talaj *barna* színe ömlött el rajta. *Az ősi természet mindenütt tértvesztett a gazdálkodó ember nyomása alatt. A természetes táj, a pusztai táj mindjobban átalakult mezőgazdasági kultúrtájjá,* ahogy az másutt is történt ebben az időszakban az Alföldön ; az európai gabonaszükséglet hatása volt ez. Hogy azonban ez vajjon végleges iránya-e a jászföldnek is, azt még aligha lehetne megállapítani ; tovább kell jutnia ezen az állapoton is, az eke nagyban való munkája mellé oda kell szegődnie az emberi kéz közvetlen munkájának is, a belterjes művelésben.

De térjünk vissza a mult század közepének gazdasági életéhez és legalább példaként vizsgáljuk meg egyetlen jász község akkori mezőgazdasági termelését. Fényszaru 1867. évi gazdasági statisztikája alapján módunkban van ez is *(26)*. Ahol lehet, állítsuk melléje mindjárt a jelenlegi adatokat is, hogy a nagy különbség kitűnjék. (A művelési ágakban 1930. évi, a termésben 1922/3—1931/2. átlagok.)

	1867:	1930:
Szántó	7.226 k. h.	— 7.578 k. h.
Kert, rét	3.614 k. h.	— 3.092 k. h.
Szőlő	345 k. h.	— 613 k. h.
Legelő	639 k. h.	— 609 k. h.
Erdő	7 k. h.	— 74 k. h.
Nádas	255 k. h.	— 302 k. h.
Nem termő	1.118 k h.	— 972 k. h.
ebből síkvíz	702 k. h.	—
futóhomok	416 k. h.	
Beltelkek	267 k. h.	
Utak	136 k. h.	

Fekete föld	1.500 k. h.
Kötött homok	4.706 k. h.
Könnyű homok	6.500 k. h.
Futóhomok	614 k. h.
Szikes	100 k. h.

	1867:			1867:	1922/3—31/32;
Búzatermés	9.000	p. mérő,	kb.	4.050 q	— 4.487 q
Rozs	20.000	«	«	7.750 «	— 19.638 «
Árpa	6.000	«	«	2.250 «	— 3.902 «
Zab	8.400	«	«	2.100 «	— 714 «
Kukorica	13.000	«	«	5.687 «	— 8.987 «
Burgonya	25.000	«	«	9.375 «	— 18.219 «
Köles	506	«	«	313 «	
Bab	800	«	«	390 «	
Kendermag	210	«	«	58 «	
Lenmag	300	«	«	121 «	

Ezeken kívül termelt még Fényszaru 1867-ben 90 mázsa kendert és lent, 900 mázsa dohányt, 1750 mázsa lóherét és bükkönyt, 1500 mázsa dinnyét, 5000 mázsa tököt, 50.000 mázsa szalmát, 80.000 mázsa szénát és csálét, 20.000 kéve nádat, 200 mázsa gyógyfüveket, 733 akó bort, 100 mázsa gyapjút, 800 öl fát, 300 véka szikszót, 500 mérő gyümölcsöt, 2 mázsa mézet és viaszt, 600 drb borjút, 2000 drb bárányt, 1000 drb malacot, 25.000 szárnyast. Mindebből azt vehetjük ki, hogy bizony a mult század közepén egyes terményeknek már elérték termőterületük felső határát, főleg az igényesebb talajt megkívánók, mint pl. a búza, viszont a termelés tovább alkalmazkodott a talajviszonyokhoz, s így terjedt el ebben a homokos határban a kukorica, burgonya, rozs.

Igen érdekes egyébként a mult század közepén egy jász község birtokeloszlása is, a mely Fényszarun a következő volt a kiegyezés évében.

A birtokosok száma kitett 1867-ben 963-at, amihez tegyük hozzá, hogy 1754-ben csak 157 lévén a redemptus családok száma, a nagyfokú birtokelaprózódás nyilvánvaló. Még szomorúbb a föld felaprózódása abban a képben, hogy ugyanekkor a 963 birtokos birtoka már 4.475 parcellában és 1.495 szőlőtagban volt megoszolva. A községben ekkor már mindössze 1 gazdának volt 300—400 hold közti birtoka, 5-nek 200—300 hold, 26-nak 100—200 hold, 4-nek 80—100 hold, 14-nek 60—80 hold, 32-nek 40—60 hold, 87-nek 20—40 hold, 140-nek 10—20 hold, 135-nek 5—10 hold, 350-nek 2—5 hold, 379-nek ½—2 hold, 90-nek ½ hol-

don alul. Szomorú statisztika ez, mert azt mutatja, hogy *a birtokosok fele itt már 1867-ben is 5 holdon aluli birtokos gazda volt.*

Még érdekesebb és bizonyos szociografiai fényt vet a község lakosságára az, hogy földje és háza 869 gazdának volt, de viszont 94 gazdának volt csak földje, de háza már nem. Igás marhája csak 238 gazdának volt a 963 birtokos közül, ami világossá teszi, hogy bizony csak gyenge állapotban lehetett itt még félszázad előtt is a belterjesebb művelés dolga. Birkás gazda 62 lakott a faluban, s 2 volt olyan is, akiknek 500-nál is több birkájuk volt, sőt 10 juhos gazdának egyáltalán nem is volt földje. Ezek az *utolsó unokái lehettek a régi, földhöz nem kötött pásztoroknak.*

– Lássuk végül, hogy milyen jövedelme volt a falunak mezőgazdaságából. Az egyévi termésből a következő fölöslegek kerültek kivitelre: búza 4.000 p. mérő, rozs 10.000, árpa 2.000, zab 6.000, kukorica 6.000, köles 400, bab 300, burgonya 10.000, kender és lenmag 300, dohány 900 mázsa, széna 50.000, nád 10.000 kéve, gyógyfüvek 200 mázsa, dinnye, tök 1000 mázsa, gyapjú 100 mázsa, nyersbőr 50 mázsa, szarvasmarha 500 drb, sertés 400 drb, birka 1000 drb, szárnyas 15.000 drb. Ha már most egybevetjük ezt a termésmennyiségekkel, azt találjuk, hogy gabonatermésüknek átlagosan fele került kivitelre, a szénából több mint fele, míg a többi terményből már kisebb arányú volt a fölösleg. Kétségtelen, hogy ezek a mennyiségek olyan lényegesek voltak még, hogy a falu gazdasági viszonyai általában nem voltak rosszaknak mondhatók. A fő jövedelmet már kétségtelenül a földművelés és nem az állattenyésztés juttatta a lakosságnak. Ahogy a mult század közepének fényszarui öreg orvosa írja fenti statisztikája kommentárjában: «*Fényszaru új korszakba lépett. A pásztorkodó emberből földművelő lett, a régi jövedelem nélkül és az új foglalkozáshoz kívántató gyakorlat, célszerű eszközök nélkül*». Bizony ez így volt, s [*tulajdonképen csak a kiegyezés után kezdett a jász nép végleg beletörődni a földművelésbe.*] Még mindenképen kísértett a pásztorkodó mult pl. Fényszarun ekkor még csak kb. 20 birtokosnak volt rendes tanyája, a többi a legtávolabb fekvő földekről is hazahordotta a terményt, mert «*ez régi szokás*» volt, s mert a még mindig meglévő juhászat is sok bajt okozott és «*rontotta a vetést*».

A mult század közepén már mindinkább végleg beletörődtek a jászok a földművelésbe, de a 18. században kényszerrel terjesztett selyemtenyésztés a kényszergazdálkodás megszűntével végleg kimult itt (*20* — 30), ahogy a nép a mindinkább jövedelmező földművelésben is kezdte megtalálni megélhetését. Egy újabb mezőgazdasági átrendeződésre volt szükség, hogy az egykori selyemtenyésztés ismét feléledjen valamelyest. A régi selyemtenyésztés emlékeit most is őrzi a táj képe: aránylag sok az eperfa, különösen Apáti környékén, ahol még a várost körülvevő agyaggödrök partjai és az utakmente is eperfával van beültetve.

A mult század vége felé azonban már a jászföld nagy gabonatermelése is mindinkább veszített jövedelmezőségéből, mint az országban mindenfelé. Újabb eke alá való területek sem akadtak már itt, úgy hogy az első *világháború előtti években a szántóföldek már elérték maximális kiterjedésük felső határát:* Berényben 1914-ben 60·14%, Alsószentgyörgyön 84·80, Apátiban 73·70, Árokszálláson 80·68, Dósán 73·59, Felsőszentgyörgyön 70·64, Fényszaruban 57·26, Jákóhalmán 73·22, Kiséren 81·31, Ladányban 88·25, Mihálytelken 79·43, Szentandráson 85·05% volt szántóföldi termelés alatt a határból. Kétségtelen, hogy mivel a jövedelmezőség csökkent, újabb felszántani való területek pedig már nem voltak, a háború után egy belterjesebb művelésnek kellett volna megkezdődnie, hogy az általános gazdasági színvonal fenntartható legyen. Ennek azonban nagyon sok, főleg éghajlati akadálya van a jászföldön, továbbá a mértéken túl kiszárított talaj is.

J) A Jászság gazdasági élete a világháború után.

Az első világháború után életrekelt agrár-mozgalmak, a birtokreform egészen más helyzetben találta a jászokat, mint az ország más tájait. *Itt egyáltalán nem volt nagybirtok, ami felosztásra kerülhetett* volna. Itt tisztán állt elő az a helyzet, hogy a terület minden nagyszabású átalakulása és gazdasági élete gyökeres megváltozása ellenére sem volt többé elégséges a föld a szapora népség eltartására, legalább is az eddigi és megszokott, részben a természeti viszonyok által megengedett gazdálkodás mellett. A jászok a maguk földreformját egyébként úgy próbálták megoldani, hogy már a világháborút megelőző időkben is nagy rajokat bocsátottak ki más tájak felé, amint azt a kitelepülések tárgyalásában figyelemmel kísértük. A háború után utoljára Tolna megyében Muth-puszta kapott sok jász települőt. *Magában a Jászságban nem sok tennivalója akadt a földreformnak, mert föld csak kisbirtokosok kezében van, csupán csak* a Felsőszentgyörgyhöz kapcsolt Kerekudvar pusztán és a Kisérhez csatolt Kürt pusztán találunk nagybirtokokat. Ezek leszámításával 1925-ben mindössze csak 140 birtokot találunk a Jászságban 100 k. holdon felül, ami mindössze csak 14·79%-át teszi ki az egész területnek. A birtokmegoszlás tehát ma is egyenletesebb itt, mint az ország sok más táján. A régi redemptus családok kezén van most is aránylag legtöbb 100 k. holdon felüli birtok: a jelenleg 183.614 k. holdat kitevő egész területből 12.233 k. hold, míg nem redemptus személy kezén levő 100 k. holdnál nagyobb birtokok összes területe csak 4.508 k. hold, az egykori redemptus közbirtokosság tulajdonában pedig mindössze csak 2.627 k. h. van, többnyire legelőbirtok.

A redemptus családok kezében lévő birtokok nagyrésze csaknem két évszázad alatt rendkívül erősen elaprózódott már. Kiséren egy nem redemptus család kezében lévő középbirtokot leszámítva, 256 k. h. a legnagyobb birtok egykori redemptus család kezében. Vannak azonban, sajnos, olyan községek is, pl. a szegény Dósa és Mihálytelek (most Jásztelek), amelynek határában már egyetlen egykori redemptus család kezén sincsen legalább 100 k. h. területű birtok.

Hogy milyen nagy eltolódások vannak az egykori birtokos osztályban, arra szolgáljon példának Alsószentgyörgy birtokviszonyainak részletesebb vizsgálata. E községben 1928-ban összesen 580 birtokos volt. Ezzel szemben 1745-ben csak 128 család váltott földet, azaz a mai birtokosok száma 4·5-szer annyi, mint a redempció idejében. Ez már nyersen is azt jelenti, hogy a birtokok átlagos terjedelme ma legföljebb ¼ része a redempciós birtokoknak. De vegyük még figyelembe azt is, hogy akkor a 128 redemptus család nemcsak a 8.255 k. h. terjedelmű községhatáron osztozkodott, hanem még a kiskunsági Kara puszta felét és Kisszállás puszta felét is ők váltották magukhoz 11.766 k. h. területtel. Ezen felül még a hármas szabad kerület közös pusztai birtokainak hasznában is részesültek. A község léttere tehát rendkívül nagy mértékben összezsugorodott a birtokosok számához képest. Ugyanerre az eredményre jutunk, ha nem csak a birtokosok számát vetjük össze a határ területével, hanem általában a lakosság számát, hiszen egy ilyen kizárólagos földművelésből élő községben a nem birtokos osztályt is közvetve a község határának kell eltartani. Alsószentgyörgyön számításaim szerint, amelyet az 1766-ban kelt összeírás alapján végeztünk *(380)*, a redempció után 21 évvel 1.338 volt a lakosság száma, aminek 76%-a birtokos redemptus volt. 1930-ban pedig ugyanebben a községben a megcsökkent terjedelmű birtoknak, mert hiszen pusztájukat azóta már régen eladták, 5.196 szájat kell eltartani.

Alsószentgyörgy 1928. évi 580 birtokosából helybeli redemptus család utóda

487 birtokos, azaz a birtokosoknak 83·96 %-a még mindig az ősi birtokosok férfiági utóda. Aránylag tehát eléggé konzerválódott a birtokos osztály. Ezt kétségtelenül annak köszönheti a község, hogy a redempció idejében is aránylag egyenletesen osztották meg a földet, hiszen csak egy család váltott másfél telket, 27 egésztelket, 46 féltelket, 35 negyedtelket, 22 nyolcadtelket, azaz a legvagyonosabb és a legkisebb földű gazda birtokállományának aránya legföljebb 12 : 1 lehetett. Az egész határt akkoriban 63 telekre osztván, a puszták nélkül egy-egy egész telek 130 k. holdat tett ki, ha az egész határt vesszük számításba. A «Liber Fundi» azonban feljegyezte, hogy egy telek 24 pózna föld volt, egy pózna pedig 4 hold, azaz egy telek 96 hold. Ami a 130 és 96 k. h. közti különbséget illeti, az a község belső területére, legelőre, nádasra jutott, hiszen a redemptusoknak csak a szántót és kaszálót mérték ki.

E községnek 1928-ban tehát még 487 eredeti redemptus birtokosa volt, de viszont az 1754. évi 128 redemptus családból már 31 család nevét nem találjuk a birtokosok nevei között, viszont 93 olyan család nevét olvashatjuk, akik 1745-ben nem voltak redemptusok, azaz a mostani birtokosoknak 16·03 %-a nem eredeti földváltó. A maiglan is birtokos redemptusoknak eredetileg 90 családja 487-re szaporodván fel, ebből sejthetjük, hogy a földnek milyen nagy mértékben kellett már elaprózódnia az eredeti birtokos családok között is. Van olyan név is, pl. a Bajzát-család, amelyből 1745-ben csak egy redemtust találunk, 1928-ban pedig 23 birtokos volt e nemzetségből; a Kátaiak egy eredeti redemptus családja meg 19-re szaporodott fel. A redemptusok tehát bár jól konzerválták birtokállományukat, e nép nagy szaporasága következtében a birtoktestek mégis csak ugyancsak felaprózódtak. Abból is láthatjuk ezt a tényt, hogy 1925-ben e községben már csak két olyan eredeti redemptus birtokos családot találunk, akiknek birtoka 100 k. holdnál nagyobb volt, ezek egyike 153 k. h. földet birván.

A nagy földkeresésre vall az a körülmény, hogy ugar-területek már alig vannak a Jászságban.

A legalább 100 k. h. területű birtokok megoszlása a Jászságban birtokosok szerint 1915-ben.

Község	A legalább 100 k. h. birtokok			A legalább 100 k. h. birtokból birtokos				Legnagyobb birtok helybeli redemptus család birtokában k. h.
	száma	összes területe	területe a határ összes területe %-ában.	közbirtokosság	más jogi személy	egykori helybeli redemptus család	nem redemptus személy	
Berény	42	8.317	17·31	284	2.679	4.076	1.278	241
Alsószentgyörgy	5	1.019	12·34	385	114	260	260	153
Apáti	22	3.285	16·06	0	708	2.216	361	177
Árokszállás	13	2.838	14·27	365	870	1.165	438	248
Dósa	2	437	5·86	0	437	0	0	0
Felsőszentgyörgy*	8	1.468	21·05	0	432	586	450	231
Fényszaru	6	1.650	12·46	0	920	106	624	106
Jákóhalma	6	906	11·58	200	362	232	112	120
Kisér**	13	3.316	19·91	699	542	1.812	263	649
Ladány	19	3.379	20·65	694	295	1.668	722	256
Mihálytelek	2	287	5·48	0	287	0	0	0
Szentandrás	2	272	3·53	0	160	112	0	112
Jászság...	140	27.174	14·79	2.627	7.806	12.233	4.508	649

* A hozzácsatolt Kerekudvar puszta nélkül. ** A hozzácsatolt Kürt puszta nélkül.

Általános tény, hogy ahol még bővében van feltörni való föld az eke előtt, ott inkább a termelőterület kiterjedésével emelkedik a termésmennyiség, mintsem a művelés belterjesedésével, a termésátlag javulásával. Ez a törvényszerűség a jászföldön is megállja a helyét. E táj szántóinak termékenysége nem a föld minőségén múlik, hanem inkább azon, hogy még mai nap is ugyancsak verik nyáron sok jász községben a trágya-tőzeget téli tüzelőnek, ezért a főtermények termésátlagai bizony nem nagyon kiválók. Az 1911—15 évek átlagában a két jászsági járásban és Berényben (ez ugyan nem esik össze a történelmi Jászsággal, sőt nagybirtokok is lévén benne, lényegesebb zavaró körülmény is adódik) közepesen a következő termésátlagok voltak k. h.-ankint: búza 7·5, rozs 7·8, árpa 7·8, zab 7·2, kukorica 9·4, burgonya 42·1 q. Hogy ezek országos viszonylatban mennyit érnek, azt úgy dönthetjük el, ha az országos átlag százalékában fejezzük ki azokat. Ezek szerint az akkori országos termésátlagnak a jászsági termésátlagok a következő százalékát tették ki 1911—15-ben: búza 106, rozs 119, árpa 100, zab 107, kukorica 96, burgonya 87%. Érdekes, hogy az északibb helyzetű községek termésátlagai minden terményben jobbak, mint a mélyebben fekvő és ennek következtében erősebben szikesedő délibb helyzetű községeké; Berény város termésátlagai a leggyengébbek. Általában azonban a Jászság termésátlagai lényegesen magasabbak voltak az összes terményekben, mint a szomszédos Nagykunságéi.

Az első világháború után, sajnos, nem javultak a termésátlagok, hanem inkább még valamivel alacsonyabbak, pl. az adatainkból legzavartalanabbul összehasonlítható Berény város termésátlagai az 1911—15 és 1923—32. évi középértékekben a következőképen alakultak: búza 6·8,—7·5, rozs 7·7—6·4, árpa 7·8—7·1, zab 7·5—6·1, kukorica 7·7—8·2, burgonya 46·2—35·3 q. Az északi, magasabban fekvő községek termésátlagai a háború után is magasabbak, mint a laposan fekvő, szikesebb határú falvaké.

A jászföld tehát maiglan sem mondható belterjesen művelt tájnak. Meglátszik ez abban a tényben is, hogy a szántóföldnek átlagosan 57·60%-át a két legfőbb termény, a búza és a kukorica foglalja le még mindig (az 1922/3—1931/2 évek átlagában), a hat főtermény pedig együtt kereken 80%-át veszi igénybe a szántóföldeknek. Vannak olyan községek is, ahol majdnem a felét használják fel a szántóföldnek búzatermelésre, s csak ott kisebb arányú a búzatermelés, ahol a határ túlnyomó része homokos, mint pl. Fényszarun, Felsőszentgyörgyön, Szentandráson, ahol azután észszerűleg a rozstermelés vezet területi arányában. Érdekes, hogy a kukorica a kisebb határú, szegényebb községekben éri el legmagasabb vetési arányát, mint pl. Jákóhalmán, Dósán, Szentandráson.

E táj mezőgazdasági életfolyamataiban az is szemünkbeötlő tünet, hogy a búza vetési aránya emelkedést mutat a háború előtti helyzethez képest, a rozsé majdnem változatlan, az árpáé, zabé, burgonyáé pedig általában csökkenni látszik, míg a kukoricáé erősen emelkedik. Ez az utóbbi mindenesetre egészséges folyamatnak látszik, mert több munkát ad a jász nép között is mindinkább feltorlódó mezőgazdasági munkanélkülieknek.

A termelés e némi irányváltozását a háború után legtisztábban szintén Berény város közvetlenül összehasonlítható adataiban szemlélhetjük. Itt a szántóföldek összes területéből be volt vetve az 1911/15. és 1922/32. évek átlagában búzával 33·2—34·5, rozzsal 14·8—11·3, árpával 20·8—10·5, zabbal 2·4—1·0, kukoricával 13·7—22·2, burgonyával 10·1—3·6%.

A Jászság általános mezőgazdasági képe ma már egybehangzóan belesimul a környező alföldi síkságéba. Egyéni vonásait nem is a főtermények adják meg

A Jászság mezőgazdasági termelése a főterményekből az 1922/3—1931/2 évek átlagában.

Község	Szántóföld (k. h.)	Ugar a szántó %-ában	Vetésterület az összes szántók %-ában							A termés mennyisége q-ákban					
			búza	rozs	árpa	zab	kukorica	burgonya	a hat főtermény	búza	rozs	árpa	zab	kukorica	burgonya
Berény	28.887	1·19	34·51	11·30	10·47	1·00	22·18	3·61	68·41	75.185	21.198	21.616	1.780	52.714	36.897
Alsószentgyörgy	6.999	2·22	47·12	0·22	4·67	0·71	15·28	0·41	83·34	22.426	99	2.354	305	8.774	1.119
Apáti	15.044	1·86	47·42	3·38	12·62	2·25	16·74	0·93	71·25	48.511	3.156	13.673	2.068	20.656	5.443
Árokszállás	16.056	0·79	46·74	3·99	9·75	1·02	14·77	0·90	67·37	53.285	3.718	11.282	1.155	19.450	5.597
Dósa	5.471	3·21	46·09	8·99	9·47	1·24	17·03	1·91	83·64	17.906	2.853	3.730	476	7.642	4.053
Felsőszentgyörgy	4.840	2·06	24·21	24·85	5·76	1·52	14·66	4·27	81·12	8.321	6.975	2.009	518	5.822	7.990
Fényszaru	7.578	1·53	8·33	44·68	7·15	1·34	14·46	6·22	77·17	4.487	19.638	3.902	714	8.927	18.219
Jákóhalma	5.727	2·60	45·85	4·06	9·32	1·18	19·20	1·51	84·73	17.857	1.444	3.845	415	9.020	3.358
Kisér	18.376	3·50	42·89	1·26	6·77	4·08	14·04	0·21	75·27	53.604	1.445	8.964	750	24.182	1.505
Ladány	14.691	7·42	45·30	0·30	4·48	2·56	14·54	0·19	82·18	45.261	279	4.745	2.300	21.140	1.119
Mihálytelek	4.184	2·19	44·04	2·15	7·43	1·24	27·39	1·05	83·30	13.085	522	2.239	364	9.397	1.698
Szentandrás	6.497	0·01	27·95	22·01	8·94	0·29	22·50	1·95	83·07	12.349	8.866	4.183	116	11.988	4.902
Jászság	134.350	1·79	39·49	8·59	8·54	1·73	18·11	1·84	78·30	372.277	70.193	82.542	14.786	199.772	91.900

hanem inkább a kisebb termények, amelyek termelése a jászok egyéni ízlését és gazdasági képességeit tükrözi vissza. Nemcsak az egyenletes birtokmegoszlás és a nagybirtok hiánya festi alá a jász falvak határának mezőgazdasági képét, hogy amióta a kötött gazdálkodás megszűnt, csupa kis parcellákban, tarkán van művelve, illetve bevetve a föld, hanem az is, hogy *mindinkább terjedőben van a kertészkedés és a sok munkával járó termények művelése, főként a homokos határú községekben.* A cukorrépatermelés ugyan nem tud meghonosodni ; itt-ott néha feltűnik, de azután megint megszüntetik termelését. Ezzel szemben az ipari növények közül a dohány elég kedveltségnek örvend, főleg a homokos Fényszaru és Felsőszentgyörgyön. Az egész Jászságban átlagosan 350—450 k. h. körül mozog a dohányterület. Igen jelentékeny a homokos határokban a dinnye termelése, pl. az 1931/32. gazdasági évben Fényszaruban 654 k. h., Szentandráson 147 k. h., Árokszálláson 142 k. h. volt görögdinnye termelésére lefoglalva. Ugyanezekben a községekben a sárgadinnye termelése is egyenkint 100—100 k. h. körül volt. A kendertermelés csaknem egészen megszűnt már a jász földön, s még Felsőszentgyörgyön vetnek legtöbbet. A homokos határokban erősen terjed a mák termelése is, pl. az 1931/2. gazdasági évben Fényszaru határában 265 k. h-on termeltek mákot, Dósán meg 94 k. h-on. Valamikor nagy kölestermelés is folyt a jász földön, 1699-ben pl. még 136 k. h. kölesvetés volt itt, de a vizenyős területek kiszárításával ez az ősi termény csaknem egészen eltűnt a jász földről.

Igen jelentős már a Jászság takarmánytermelése is. Az állatállomány ma is sűrűbb itt, mint a környező területeken. Viszont láttuk, hogy a rét és legelőt már rendkívül nagy mértékben visszaszorították az ekével, sőt éppen Ladányban már csak 2·7% a rét és legelő. Az állat tehát már igen nagy mértékben szorul rá itt a takarmánytermelésre. Az 1931/2. gazdasági évben a takarmányoknak, azaz répa, csalamádé, lucerna, lóhere, őszi és tavaszi takarmánykeverékek és bükköny termelésére 20.130 k. h-nyi szántó volt lefoglalva, vagyis az összes szántóknak 14·98%-a ; ha pedig az árpát, zabot, kukoricát is hozzászámítjuk, úgy a jász földnek majdnem fele, 45·71%-a takarmánytermelésre szolgál. Milyen óriási átalakulása egy mezőgazdasági tájnak a törökvilág megszünte óta ! Hiszen 1699-ben az árpán és a zabon kívül más takarmány termelését még nem jegyezték fel ; jóllehet minden

valószínűség szerint ezek is részben emberi táplálkozásra termeltettek, az akkori szántókból mégis csupán csak 3046 k. h. volt e takarmányok termelésére lefoglalva, míg most 61.419 k. h. terem kizárólag állati takarmányt. Igaz, hogy akkor a jász föld 96%-a még fel nem tört füves térség volt. Vessük egybe ezzel azt a tényt is, hogy amíg 1699-ben 36.067 volt a szarvasmarha-, ló-, juh- és sertésállomány együttes száma, ezzel szemben 1925-ben a Jászságban kereken 70.000 számos állat volt. Tehát két század előtt a jász föld 96%-nyi füves területe fele annyi állatállományt tartott el, mint most a szántó fele.

A jász nép élettere tehát alaposan megváltozott az utolsó két évszázad alatt, kérdés azonban, hogy mindezen változás milyen eredményekkel járt a nép megélhetésére, a termelés miképen elégíti ki a mai lakosság szükségleteit. *E föld termésének lépést kellett tartania a lakosság szaporodásával, sőt azon felüli arányban kellett emelkednie, mert a mai jász nép és a két század előtti nép igényei nem hasonlíthatók össze egymással.* Lássuk tehát végül, hogy legalább a főterményekből való termés-eredmények miképen viszonylanak a lakosság mai számához. Amíg 1699-ben a búza, rozs, árpa, zab főterményekből egy-egy lakosra 228 kg jutott egyre-másra, ez az arány 1789-ben már 531 kg-ra emelkedett (a vetőmag leszámításával 368 kg), az 1922/3—1931/2. gazdasági évek átlagában pedig csak 506 kg-ot tesz ugyan ki, de a kukoricával és burgonyával már 779-re szaporodott, s ehhez járul még sok más élelmiszertermése is a tájnak. Kétségtelen tehát, hogy *a jászföld termelése eddig nemcsak lépést tudott tartani lakossága szaporodásával, hanem módját adta annak is, bár a nép nagy szaporasága miatt szerényen, hogy az életszínvonal emelkedhessen a fejenkinti termelési arány kedvező gyarapodása révén.*

Természetes, hogy egyik-másik jász község sokkal kedvezőbb helyzetben van ebben a tekintetben, mint a városiasabb Berény. Míg itt a hat főterménynek a lakosság számához való aránya csak 692 kg, addig pl. az aránylag gyengébben szaporodott Kiséren ez az arányszám 1301 kg-ra rúg.

A Jászság mezőgazdasági fejlődésének két és félszázad alatt figyelemmel kísért eredményei tulajdonképen két nagy gazdasági korszakról számolnak be : a *táj pásztorkodó, majd külterjes gabonatermelő koráról.* Az állatállomány apadása, utóbb valóságos számában is, de már a 18. század vége óta a lakosság számához való arányában is, odavezetett, hogy *ma már csak annyi állata van a jászföldnek, amennyi éppen kell a földhöz, azaz az állattenyésztés már nem önmagáért folyik, ahogy a nagy pásztorvilágban volt, hanem kizárólag a földművelés kedvéért.* Közben a megművelt terület aránya folyton emelkedvén, *állatállomány és föld egymáshoz való viszonya is gyökerében megváltozott. Régen azért volt sok állatuk a jászoknak, mert nem volt a föld művelve, igazában az állaté volt a föld és csak az állatállományon keresztül az emberé. Most azért kevés az állatállomány, mert ma már nem cél az állattenyésztés, csak eszköz a földnek az ember által való birtoklásához.* Ma a föld már közvetlenül az emberé, közvetlenül tartja el az embert. Régen az állat közvetlen eltartottja volt a tájnak, ma az ember tartja el az állatot takarmánytermeléssel. Egy egész világ alakult itt át, ami mélyreható nyomokat hagyott a föld képén is.

Míg 1867-ben azt írta Fényszaru első statisztikusa, hogy a jászok belekényszerültek egy olyan foglalkozásba, amihez sem nem értettek, sem célszerű eszközeik nem voltak hozzá, azóta sokat haladt itt a földművelés módja is, eszközeiben is sokat fejlett. A fordulós rendszernek természetesen már nyoma sincsen itt. A mezőgazdasági üzem főleg a javított háromnyomásos gazdálkodás, igazi váltógazdaság azonban még most sem fejlődött ki. Gyakoribb vetésforgók pl. Árokszálláson *(93* — 153), de általában más jász községekben is a következők : 1. Első év őszi

A Jászság mezőgazdasági fejlődésének

Község	Az állattenyésztésben							
	az állatállományból 1 lakosra jut							
	szarvasmarha		ló		juh		sertés	
	1699	1925	1699	1925	1699	1925	1699	1925
Berény	2·5	0·14	0·3	0·08	2·2	0·32	1·3	0·21
Alsószentgyörgy	1·7	0·15	0·3	0·12	0·8	0·08	0·6	0·12
Apáti	1·3	0·17	0·2	0·09	0·6	0·04	0·8	0·24
Árokszállás	2·6	0·20	0·3	0·07	2·8	0·16	1·0	0·21
Dósa	1·2	0·23	0·1	0·10	0·1	0·24	0·5	0·21
Felsőszentgyörgy	1·4	0·29	0·2	0·08	0·1	0·08	0·8	0·33
Fényszaru	1·8	0·18	0·2	0·06	1·4	0·08	0·8	0·08
Jákóhalma	2·1	0·25	0·2	0·08	0·5	0·63	1·0	0·18
Kisér	1·7	0·28	0·2	0·09	1·1	0·10	1·1	0·10
Ladány	3·3	0·13	0·3	0·18	2·4	0·15	2·4	0·29
Mihálytelek	1·7	0·30	0·3	0·09	0·8	0·07	0·6	0·18
Szentandrás	—	0·33	—	0·10	—	0·13	—	0·58
Jászság...	2·1	0·19	0·3	0·09	1·6	0·19	1·0	0·22

búza, 2. fele őszi búza, fele tavaszi árpa, 3. fele kukorica, fele zabos bükköny ; vagy 1. egy év őszi búza, 2. harmada őszi búza, harmada rozs, harmada árpa lóherével, 3. harmada kukorica, harmada lóhere, harmada takarmányrépa. A lucernát sokhelyen forgón kívül termelik. Ugart inkább csak a szikesebb foltokon hagynak már, főleg a búza előtt. Ugyancsak Árokszálláson 3·7 k. holdra jut egy állat trágyája, s 1 k. h. szántóra évente átlagosan 27 q trágya jut, holott legalább 160 q volna szükséges, tehát a trágyázási forduló közepesen 6 év. Ez nem biztosítja a talaj termőerejének kellő fenntartását. A valóságban még rosszabb a helyzet, mert tényleg csak 12 évenkint kerül a sor egyazon darab szántó trágyázására.

A földművelés eszközeiben is bizony még sok tennivaló volna. A gépművelés még kezdetleges. Még az 1930-as években is látható volt a berényi határban csephadaróval való cséplés! Lóval azonban már nem nyomtatnak.

És most két és félszázad gazdasági életének végigkísérése után vessünk egy pillantást a jelen állapotokra, figyeljük meg, hogy milyen ma a gazdasági élete a jász földművestársadalom különböző birtokú rétegeinek. Erre a célra szolgáljanak például Alsószentgyörgy szociográfiai viszonyai. Vegyük sorra egy «*jógazda*», egy «*kisgazda*» és egy napszámos gazdasági életét részletesen.*

Egy «*jógazda*» gazdasági élete a következőképen általánosítható :

Van felesége, négy gyermeke. Ezekkel dolgozza meg kb. 45 k. h-nyi birtokát. Van egy szolgálója, ennek évi bére 6 q búza és egy öltöny kartonruha. Van egy pásztorfiúja, aki a birkát és a néhány marhát őrzi. A család kisleánya már a libákat terelgeti. A 15 éves fiú már helyenkint egysorban dolgozik apjával és két idősebb fivérével. A vagyoni helyzet a következő : van egy lakóháza két szobával, konyhával, kamrával, istállóval, fészerrel, disznóóllal, a 45 k. h. szántón tanyaépület, ugyanolyan helyiségekkel, de csak egy lakószobával.

* Az alábbi szociográfiai adatokat Nagy Lajos alsószentgyörgyi redemptus ivadék, tanár, egykori egyetemi tanítványom 1934-ben állította össze.

mérlege két és fél század alatt.

A földművelésben a főbb terményekből 1 lakosra jut (kg)													
búza és rozs		árpa		zab		köles		összesen gabona		kukorica		burgonya	
1699	1922/3-1931/2	1699	1922/3-1931/2	1699	1922/3-1931/2	1699	1922/3-1931/2	1699	1922/3-1931/2	1699	1922/3-1931/2	1699	1922/3-1931/2
179	319	69	71	11	5	1	—	260	402	—	175	—	122
142	432	63	45	4	5	3	—	212	482	—	168	—	21
96	416	47	110	4	16	2	—	149	542	—	167	—	43
211	407	104	80	12	8	2	—	329	595	—	139	—	40
88	448	54	80	2	10	1	—	145	538	—	165	—	87
102	560	42	73	9	18	1	—	154	651	—	213	—	292
100	308	37	50	9	9	2	—	148	367	—	115	—	233
139	440	43	87	5	9	0	—	187	536	—	206	—	76
167	778	68	126	6	29	3	—	244	933	—	292	—	76
226	450	123	47	6	22	4	—	359	519	—	209	—	11
134	482	51	79	7	12	1	—	193	573	—	333	—	60
—	411	—	81	—	2	—	—	—	494	—	232	—	95
154	416	65	77	9	13	2	—	230	506	—	187	—	86

A 45 hold szántó fele búzával van bevetve. A termés nyolc magra tehető, terem tehát átlagosan 180 q búzája. Ezt a következő terhek nyomják :

Legalább 12 holdat arató arat, ennek jár minden 10-ik q, azaz	9.60 q
A cséplés díja minden 11-ik q, az arató rész után is, azaz	16·40 «
Cselédbér két cselédnek, összesen	9·00 «
Vetőmag holdanként 1 q, összesen	23·00 «
A termésből összesen marad tehát	122·00 «
Kenyérre kell átlag fejenként 2 q, tehát a cselédleánnyal együtt	14·00 «
Marad eladásra a búzából á 14 pengővel 1.512 pengő értékben	108·00 «

Kukoricával bevet átlagosan 40 vékás földet (1 vékás 400 □-öl), de kukoricatermésből csak kivételesen ad el, mert takarmánynak használja el. Árpából kisebb mennyiséget esetleg piacra visz. Eladhat még lucernát, kb. 100—150 q-t, úgy 400 P értékben, lucernamagot 8—10 q-t úgy 210 P értékben. Szántóföldi terményeiből eszerint bevesz 2122 P-t. Ezzel szemben az állattenyésztés a következő jövedelmeket hozza.

Van két lova, két csikóval, négy ökre, 3 tehene, 3—4 borjúja, 3 anyadisznaja, 30—32 birkája, 100 libája. Mindebből eladásra kerül átlagosan évente 30 hízott liba, 55 sovány liba 343 P értékben, 4 hízott disznó 240 P értékben, 20 bárány 39 P értékben, 600 kg sajt 420 P értékben, gyapjú 40 P értékben, tojás, csirke stb. összesen 200 P értékben, úgyhogy mindent összevéve egy évi bevétele kb. 3400 P-re tehető.

Ezzel a bevétellel szemben a következő terhek nyomják a 45 holdas gazdát. Adó kb. 630 P, cselédek biztosítása és pénzbeli fizetése 70 P ; ha van kb. 8000 P adóssága, úgy kamatokra, jutalékokra megy 480 P, évi törlesztésre 800 P ; négy embernek dohányra 160 P, három öltöny ruha 350 P, egy-egy pár alsó fehérneműre 80 P, úgyhogy az összes állandó kiadások összege 2570 P-re tehető, azaz a 3400 P átlagos bevétellel szemben az állandó kiadások levonása után még 1000 P sem marad a gazdának előre nem látható és kisebb kiadásokra. Ebben még semmi orvosköltt-

ség, gyermeknevelteté, temetés stb. nincsen benne. Igy bizony *még egy «jógazdának» a jövedelme is nagyon alacsony már a Jászságban.*

Egy jász «*kisgazda*» gazdasági mérlege ezzel szemben a következő : Van 15 k. h. saját birtoka, amihez még bérel is 5 holdat, úgyhogy 20 holdon gazdálkodik. Van 5 gyermeke, mert a kisebb birtokosoknak a Jászságban általában több gyermekük van. Ezen öt gyermekből kettő pásztorkodik, egy otthon a ház körül segítget, kettő pedig az apával együtt dolgozik. Van lakóházuk, szoba-konyhával, kamrával, istállóval, óllal, fészerrel. Bevétele a következőképen alakul :

10 k. h. búzavetés után 8 maggal számítva terem	80·00	q
Ebből cséplőrész	7·30	«
Vetőmag	10·00	«
Haszonbér, holdankint 3 q	15·00	«
Egy évi kenyérre szükséges	14·00	«
Kisebb kiadásokra felmegy	0·70	«
Eladásra marad tehát 33 q, amiért bevesz	462 P-t.	
Elad 50 q szénát, értéke	200 P.	

Állatállománya 2 ló, 2 tehén, 2 magdisznó, 70 drb liba, baromfi. Ezekután a következő bevételeket lehet számítani. Elad évente 9 malacot 72 P értékben, egy hízott disznót 65 P értékben, egy hathetes választott borjút 45 P értékben, 60 drb hízott libát 544 P értékben, tollat 130 P értékben, baromfit 120 P értékben, úgyhogy amíg terményekből csak 662 P a jövedelme, addig az állattartásból 976 P-re tehető a bevétel, vagyis *a kisebb gazda megélhetése ma is inkább az állattenyésztésen, semmint a kevés földön alapszik.*

Ezzel szemben a következő állandó jellegű kiadásokkal kell számolnia egy jász «kisgazdának». Egy évi adó 200 P, adósság kamata 1500 P adósság után 100 P, törlesztés 50 P, egy-egy öltöny ruha és két-két pár fehérnemű 400 P, dohányra 120 P. Végeredményben az állandó jellegű kiadások összege 870 P. Mintegy 1650 P bevétellel szemben az állandó kiadások összege kb. 870 P-re tehető, úgyhogy minden más kiadást 600—700 P-ből kell még fedeznie a héttagú családnak.

Lássuk végül egy házzal bíró *zsellér-napszámos* gazdasági számvetését. Minden birtoka egy szegényes, egyszobás, náddal fedett lakóház. Sötét, vizenyős, rosszul szellőzött, egészségtelen. Ehhez van öt gyermeke, akik közül négy már mint cseléd dolgozik. A család átlagos bevétele a következő :

Egyik 12 éves fiú pásztornak van szegődve, bére 4 q búza, 10 P, egy malac, ami kitesz összesen ..... 76·00 P-t

A 16 éves fiú már segít gazdájának a munkában is, bére 5 q búza, 10 P, egy kocsi szalma, aminek ára ..... 87·00 P

A 17 éves fiú már kisbéresnek van szegődve, bére 6 q búza, 20 P, egy malac, egy öltöny ruha, aminek értéke ..... 142·00 P

A 20 éves fiú már rendes béres, bére 7 q búza, 30 P, ruha, egy pár csizma, értéke ..... 168·00 P

A fiúk keresete összesen sem tehető többre, mint 467 P, de a valóságban ebből levonandó a ruha, csizma, szalma értéke, mert ezt elhasználják, úgyhogy 387 P-nél többre nem lehet venni az értékét.

Az apa keresetében legfontosabb tétel az aratórész, 5 q búza, ami 70 P értéket jelent, a napszámmal egy évben keres 35 P-t, nyáron vályogvetéssel 28 P-t, vagyis összesen ..... 133·00 P-t

Az anya keresete egy éven át sem megy többre, mint..... 50·00 P

Ennélfogva a héttagú család egy évi összes keresménye átlagosan 570·00 P

Állandó jellegű és fontosabb kiadásaikat a következőkre lehet tenni. Átlag naponta hárman étkeznek odahaza, s ha naponta csak 80 fillért számítunk is erre, évi összeg 292 P. Egy-egy öltöny ruha kitesz 210 P-t, fehérneműre elköltenek 50 P-t. Mindez egy évben 552 P állandó jellegű kiadás 570 P összes bevétellel szemben.

Rendkívül érdekes volna természetesen mindehhez azt is ismerni, hogy mi volt a jász redemptusok gazdasági mérlege, s az irredemptusoké, zselléreké úgy a 18. század közepén. Sajnos erre nincsen adatunk. De talán nem tévedünk, ha úgy sejtjük, hogy *aligha emelkedett e táj népének gazdasági helyzete a redemptus-világ óta. Igazi jövedelmet e táj népének mindig az állattenyésztés adott, s most is főleg az ad. Mégis el kellett múlnia ennek a nagy pásztorvilágnak, mert annyi helyük már nem volt, hogy a szapora népség minden szaporulata megélhetést találjon az állattenyésztés körül.* Az új kezeknek új munkatér kellett, ezért tette rá mindinkább maga az ember kezét e földre. *De egyáltalán nem valószínű, hogy a mai földműves táj gazdagabban tartaná el népét, mint legelőtáj korában. Legfőljebb az kétségtelen, hogy több népet tart el.* Igen valószínű tehát, hogy a törökvilág utáni nagy nyomorúságot *a redempcióban követő nagy gazdasági fellendülés idején állt egyelőre a Jászság gazdasági élete csúcsán*, ami a nép jólétét illeti. Közterhei alig voltak, föld bővében volt, egy-egy családnak annyi állata volt, hogy utána bőségesen megélhettek. Mégis valószínű, hogy ez a nép, amely mindig megtudta találni a földje természeti viszonyainak és a maga gazdasági szükségleteinek leginkább megfelelő életformát, újabb és újabb gazdasági forrásokat fog megnyitni termőtalajának a változott gazdasági körülményeknek jobban megfelelő kihasználásával. A megélhetés forrása számukra mindvégig csak a föld, a talaj termőereje lehet, mert e tájnak semminemű ipari energiái nincsenek.

A mult század második felében kiépültek ugyan a Jászság utai is, de az országos jelentőségű utak elkerülték ezt a földet és így kétségtelenül alig tudott nagyobb erővel bekapcsolódni az ország gazdasági életébe, jóllehet egyébként aránylag közel fekszik az ország gazdasági központjához. De sajnos zsákutcába esik, a Tisza és a hegység közé beszorítva. Vasutait is későn kapta és csak helyi jelentőségű, összekötő vonalakat juttattak a jászföldnek. A Hatvan—Szolnok vasút 1873-ban, az Újszász—Jászapáti közti vonal 1885-ben épült ki. Mindkettő csak a Jászság északi és déli peremén elfutó fővonalakat köti össze és tisztán helyi jelentőségű forgalmuk van.

Berény országos vására mellett majd minden más jász községnek is megvan már a vásárjoga. Igy Apáti, Árokszállás, Alsószentgyörgy, Kisér, Fényszaru, Ladány 4, Jákóhalma és Dósa 3, Mihálytelek és Szentandrás 2 országos vásárt is tart, csak Felsőszentgyörgynek nincsen vására. Ezeken a vásárokon egykor igen jelentős volt az állatforgalom, ma azonban ez is hanyatlóban van már, s az országos vásárok is lassan elvesztik régi jelentőségüket.

A Jászság gazdasági élete ma már minden különleges vonását elvesztette. A régi világnak utolsó emlékei azonban még megvannak e föld különleges településében.

XV. A Jászság települési viszonyai.

1. A jászok települési viszonyai általában.

5. A 18. századbeli jász falvak.

A mult század második fele megemésztette mindazt, ami a jászok ősi életmódjából, gazdasági életéből e nép csaknem teljes kicserélődése ellenére is, nemzedékről-nemzedékre szálló hagyományként átmentődött a viharos századok alatt. A Jászság és jászság beleegyformásodott az Alföld jelenlegi egyhangúságába. Csak a földhöz kötött település cserélődik ki nehezebben, úgyhogy a jászok településében még sok ősi vonás ismerhető fel, amelyeket ha kiegészítünk régi térképek, írások adataival, belepillanthatunk egy régi világ sajátságaiba. Ma már csak két pontján él a Földnek az egykor hatalmas alán-osszét-jász nép maradványa, a mi Jászságunkban és a Kaukázusban. A mi Jászságunkban már főleg csak névleg, alighanem teljesen kicserélődve, amott talán tisztábban, de mindkét helyen mint reliktum-nép, mint népmaradvány. A kaukázusi hegyi osszét falu és a magyar síksági 18. századbeli jász falu bár egészen két külön világ, mégis mintha volna külsejükben még mindig valami közös jellemvonás: a nép sűrű összebújása, a község belsejében csak az embernek és nem az állatnak is megtűrése, a zsúfolt, telkesítetlen települési mód.

A jász községek települési viszonyai, bár nagyon sok rokonvonást mutatnak más szabad kerületi alföldi városok településével, mégis egészen különleges körülmények között keletkeztek. Mások voltak a természeti viszonyok is, mások azok a történelmi tényezők is, amelyek kifejlődésükre hatással voltak. A természeti körülmények közül különösen ki kell emelni, hogy a jászok települései csaknem mind, az egy új településű Szentandrás kivételével, tulajdonképen mocsarak közé húzódtak, ami rajtuk is hagyta sajátságát. Ezzel szemben úgy a hajdú, mint a kiskunsági városok nyilt, száraz vidékre telepedtek. A hajdúknak *Györffy István* által megvilágított kertes városai viszont más történelmi körülmények között keletkeztek és éltek is, mint a jász városok, mert hiszen a 17. században *katonai* szervezetként letelepített hajdúk tovább is megtartották katonai szervezetüket és hivatásukat; ezért kerített, *védelmi berendezésekkel* ellátott katonavárosok lettek belőlük, míg a jászok városaiból nem váltak kerített helyek, mert nem voltak a hajdúkéhoz hasonló hivatásúak. A jászok katonai hivatása még a középkorban befejeződött, s akkor sem helybeni védelmi szerepük volt. Viszont lényegesen különböznek a települési körülmények az alföldi parasztvárosokétól is, mert hiszen földesúri akarat itt sohasem befolyásolhatta a települést, szabad urai lévén a földnek, lényegében még a lovagrendi birtoklás idejében is. *Szabad gazdavárosok* voltak a jász városok már a 18. sz. derekától kezdve, s települési módjukra csak gazdasági életüknek volt lényeges hatása, továbbá az alföldi általános környezetnek és települési módnak, építési anyagnak és szokásoknak. Ezek az utóbbi tényezők

kétségtelenül sok hasonló vonást vittek bele a jász városok településébe, mint aminőket a hajdúvárosokéban feltárt *Györffy*, de a jász városok mégsem olyan típusos kertes települések, mint amazok, még ha azok kerített voltától eltekintünk is, és csupán csak a kertségi övezetre vagyunk figyelemmel. A jász települések az erődítetlenségükön kívül abban is lényegesen különböznek a hajdúvárosokétól, hogy amíg ott a városok katonai szervezetet jelentő hadak szerinti tagozódásban települtek, a jász városokban ennek nyoma sincsen. De ugyanez megkülönbözteti a jász városokat a nagykunsági városoktól is, mert ott meg *Györffy* szerint *(181)* nemzetségek szerint tagozódtak a városok oldalakra, utcákra és zugokra. A Jászság településeiben ennek semmi nyomát sem találtam.

Viszont a jász településeknek a többi szabadkerületekbeli településekkel való sok rokonvonását meghatározza az az óriási határterület, amely egy-egy városhoz tartozott, ami azután azonos gazdasági életmódot, pásztorkodást írt elő valamennyiök számára. Berény pl. a maga kereken 50.000 k. h. belső határával miben sem maradt el a hajdúvárosok határának nagysága mögött.

Tudjuk már, hogy a jászföldön a középkorban 45 község állott fenn, s ezekből csupán csak 11 falu érte meg a törökvilág végét. A maradék népnek nagyhatárú falvakba való tömörülése tehát itt is éppen úgy megtörtént, mint az Alföld törökmegszállta más területein. Ezen maradék falvak egyike-másika még a török kivonulása után is változtatta helyét, áttelepült. Ennek érdekes okai is lehettek éppen a jászföldön. Úgy látszik, mintha itt a 18. század elejéig sem végzett volna a nép egy-egy község környékén ebben a mocsárvilágban annyi kultúrmunkát, hogy egy esetleges menekülés után feltétlenül ragaszkodott volna az előbbi helyre való visszatelepüléséhez. Alighanem az is befolyásolta ezt a körülményt, hogy az itteni folytonos folyómederváltozások következtében esetleg meg is csökkent egy-egy településhely alkalmassága és a menekülés után már nem volt kívánatos az odavaló visszatérés. Különösen fontos ez a malmok miatt. Templomaik sem voltak még olyan szilárd építmények a törökvilágban, hogy egy-egy menekülés után feltétlenül ugyanazon helyhez kötötték volna a visszatérőket. Egész sereg jász falu áttelepüléséről van tudomásunk, pl. Dósa, Mihálytelek, Alsószentgyörgy.

Általában jellemző a jász községekre, hogy Apáti kivételével mind víz mellett telepedtek. Apáti települése idejében azonban a Tarna mai holt medre is minden valószínűség szerint élő víz lehetett a város közelében. A vízhez való ragaszkodás ellenére is persze természetszerűleg keresték az emelkedettebb partokat a településre.

A jász falvak települési módjáról a törökvilág idejéből alig van valami tudomásunk, az egy Berény kivételével. Mindaddig persze, amíg a törökvilágban alig néhány lakott portából állott egyik-másik jász falu, aligha lehet itt alaprajzról beszélni. Tudjuk pl., hogy az egri vár 1566-i összeírása szerint az egész Jászságban 472 egész lakott porta volt, ami bár lényegesen több házat jelenthetett is, mégis nagyon kevés ez *(30* — IV. 119). Amíg egy-egy faluban nem volt több 10—15 háznál, addig tehát aligha beszélhetünk arról is, hogy kertes, avagy nem kertes volt a jászok települése. Igen valószínű, hogy ezek a néhány házból álló 16—17. századbeli jász falvak nagyon nagy alapterületen feküdtek, valószínűleg azt az egész alapterületet elfoglalva, amelyen eredetileg elpusztulása előtt a nagyobb falu feküdt. Ebben az esetben az egymástól szerteszórtan fekvő házak mindegyike között ott kellett lennie az ólaknak, vagyis mindegyik porta maga mutatta eleinte kicsiben azt a települési formát, amit később az egész falu mutatott: középen az emberi lakóhely, körötte a barmok ólazata. Ennek a nomád állattenyésztő

népnek csak ez lehetett az eredeti településformája. A kertesedésre csak akkor került sor, amikor a falu népszáma megnövekedvén, egymáshoz való viszonyában kellett rendezniök a falut alkotó porták egészét. Tehát a kertes forma már egy rendezett állapot eredménye. Valószínűnek látom azt is, hogy azok a jász falvak, amelyek népszáma gyorsabban emelkedett és nagyobb volt, hamarabb kertesedtek, mert erre természetszerűleg kényszerültek, míg a kisebbek csak a 18. század végén, vagy esetleg a legkisebbek, amelyeknek kevesebb volt a barmuk, egyáltalán nem jutottak el a kertes formáig. Más volt a helyzet a hajdú városokban, amelyekbe egyszerre nagyszámú népet telepítettek le, így tehát már eleve kénytelenek voltak sok barmuk miatt kertes formát választani.

A Jászságról 1835-ben készült először *Mikovinyi* felvételében olyan térkép *(405)*, amely már alaprajzszerűleg ábrázolja a településeket. Ez azonban rendkívül leegyszerűsített, utcákat még alig ábrázol, inkább csak a főbb marhahajtó utak vannak rajta feltüntetve, ezeken belül, illetve ezek között pedig sűrű, zsúfolt házhalmazok vannak ábrázolva. Hogy a városok belsejének és peremének településében valaminő különbség mutatkoznék ezeken a térképeken, annak nyomát alig lehet leolvasni róluk. Ezzel szemben rendkívül határozottan, élesen vannak körülhatárolva a falvak, úgyhogy talán nem tévedünk, ha úgy sejtjük, hogy valami kerítés vehette körül azokat, a falvaknak akkor még tisztán lakóhelyül szolgáló területét elválasztva a határtól, ahol majdnem kivétel nélkül vizenyőket, valószínűleg legelőket jelöl a térkép. Valami szerkezetük, bizonyos alaprajzuk csak a falvakon átvezető utaknak van, mégpedig leginkább a települést környező vízrajzi viszonyokhoz igazodva. Így pl. Berény, de főleg Apáti sugaras szerkezetű úthálózatot mutat, míg a többieké négyszögszerű, éspedig úgy, hogy a főút párhuzamosan fut a község melletti folyó irányával. Igen valószínűnek látszik későbbi adatokból, hogy az úthálózaton belül minden telkesítés nélkül állottak a lakóházak, afféle halmaz-településben, utcásítás nélkül.

A jász települések alaprajzáról csak jóval később, a redempciót követő időszakból nyujtanak részletes felvilágosítást *Bedekovich Lőrinc* pompás térképei, mert az 1786-i József-féle katonai felvételek sem sokkal több támpontot adnak a települések alaprajzához, mint a *Mikovinyi*-féle térképek. Mégis úgy látszik, hogy 1786-ban már részben kertes településeket tüntet fel a József-féle felvétel. Ilyennek látszik Berény, Apáti, Árokszállás, Jákóhalma, Kisér, Ladány, míg a többiekről ezt nem lehet megállapítani, sőt pl. Fényszaru, Alsószentgyörgy, Felsőszentgyörgy inkább utcás településnek mutatkozik, Dósa pedig inkább minden rendszer nélküli halmaznak látszik.

Ha e felvétel nem is ad határozott felvilágosítást a jászsági településeknek ebben az időben való kertes, avagy nem kertes voltára, tehát arra a kérdésre, hogy vajjon megvolt-e már a későbbi tagozódás zsúfolt belső, emberi településre és az ezt övező ólaskertek állattelepülésére, mégis úgy látszik, hogy váltakozva lehettek ebben az időben a jász falvak között kertesek, utcások, sőt egészen ősi halmazok is. Lehetséges, hogy ezek a különböző települési típusok fejlődési fokozatokat is jelentenek egyúttal, és hogy talán éppen a redempció után, a nagy állatgazdagság kibontakozása kertesítette az addig esetleg csak halmaz-településeket.

Ezekre a kérdésekre *Bedekovich* 1790 körül kelt nagyértékű térképei, de főleg Dósáról rajzolt 1786-i térképe szolgálnak döntő felvilágosítással *(447)*. Bedekovich e térképének címe a következőképen hangzik: «*Mappa super rectificatione possessionis Jazygalis Dósa, in qua color viridis antiquas, rubeus vero novas denotat*

domos», azaz Dósa jász község rendezéséről való térkép, amelyen a zöld színek a régi, a vörösek az új házakat jelentik. Tehát községrendezést akartak végrehajtatni Bedekovich mérnökkel. Erre a célra rajzolta fel először a régi házakat, kivétel nélkül, még pedig kereken jelölve azoknak hátsó végét, hogy pontos helyzetükről szerezzen képet. Azután vörös színnel megkísérelt négyszögű rendszerű utcahálózatot tervezni a községbe. A kép, amit e térkép elénk tár, rendkívül érdekes és egyúttal döntő jelentőségű a jász falvak települési módjának történetére nézve. Mindenekelőtt meg kell állapítanunk, hogy *Dósán 1786-ban nyoma sem volt a telkesítésnek.* Egyetlen egy kerített telket tüntet fel a térkép, a parochialis telket, de maga a parochia épülete kívül állott a telkén. A többi házak kerítetlenül, minden rendszer nélkül állottak egyetlen nagy halmazban. A térkép kétségtelenül csak a község belső részét ábrázolja, mert hiszen csak 133 házat rajzolt fel Bedekovich, holott tudjuk, hogy az 1789-i népszámlálás itt 256 házat talált. Ezek túlnyomó része azonban a Tarna balpartján lehetett már akkor is, míg térképünk csak a Tarna jobbpartján levő községrészre, tehát a legősibb területre, a település magvára szorítkozik. *A település magva e térkép tanusága szerint kétségtelenül telkesítetlen halmaz.* Már most csak az a kérdés, hogy e lakóhelyi település körül megvolt-e már az állattartásra szolgáló kertes övezet. E térképen ennek semmi nyoma sincsen. Jóllehet ebből nem feltétlenül következik, hogy az ólaskertek egészen hiányoztak, hiszen a községnek csak magvára szorítkozik a térkép, mégis úgy látszik, mintha a község körül nem lettek volna meg még akkor az ólaskertek, hanem legfeljebb a Tarna másik partján lehettek ilyenek. Az utóbbinak nyomai vannak úgy az 1753-i *Mikovinyi*-féle térképen, mint az 1786-i jozefinista felvétel lapján. Hogy a falu magva körül nem voltak meg az ólaskertek, azt viszont abból következtetjük, hogy Bedekovich kétségtelenül felsőbb rendeletre utcahálózatot, még pedig négyszögű rendszerű utcahálózatot tervezett a falu házhalmaza közé. Ez azonban egy kertövezet megléte esetén nem lett volna lehetséges. Sőt azt is megfigyelhetjük e térképen, hogy Bedekovich telkesítési tervezete nem csupán csak addig tart, ahol az utolsó felrajzolt házak állanak, hanem azokon jóval túl is megy, odáig, ahol már az ólaskertek megléte esetén ezek területén járt volna a telkesítéssel. (7. sz. melléklet.)

Mindebből arra lehet következtetnünk, hogy *Dósa 1786-ban nem volt még olyan típusos kertes település, mint ebben az időben a hajdúsági kertes települések, sőt még annyira sem, mint később lett.* Településének magva utcásítatlan és telkesítetlen házhalmazból állott, kertjei pedig csak a folyó másik oldalán lehettek. Ebből az egy faluból persze nem lehet végérvényes, általános következtetést vonnunk a többi jász falvakra is, de mivel egy-kettő kivételével azok később sem váltak igazán hajdúsági típusú kertes településekké, mégis arra lehet következtetnünk, hogy *a jász településekben sokáig fennmaradhatott egy, még a kertes települést is megelőző ősi állapot, a minden rendszer nélkül való halmaz-település, s a kertes települési típus pedig csak másodlagos fejlődési formának látszik, ami később következett be és nem is lett sem általánossá, sem típusossá.*

Hogy mi lehetett ennek az oka, azt csak gyaníthatjuk. A jászok igazi nagy pásztorélete csak a redempció után fejlődött ki nagy méretekben, amikor viszont már főleg a megváltott kiskunsági pusztáikon tartották a jószágot. A belső határban csak kevés állatuk volt, földművelésük viszont csak kisterjedelmű lévén, sok kezes állatuk sem volt. Ezzel szemben tanyavilágúk igen korán kezdett kibontakozni, annak ellenére, hogy földközösségük sokáig fennállott. Az 1780-as években már sok tanya népesítette be a jász falvak belső határát. Nem sok állat volt tehát

a falvakban, s így nem lettek típusos kertes településekké sem. Úgy látszik, hogy inkább csak a 18. század legvégén kezdtek a halmaz-települések kertesedni, amikor a földművelés terjedésével mind több állatot kezdtek otthon is tartani. Főleg azok váltak azután kertes településekké és azokon látjuk legkorábban ezt a települési típust, amelyeknek igen nagy volt a belső határuk is, tehát sok marha volt a közelben, mint pl. Berény, Apáti, Árokszállás, Jákóhalma, e leginkább típusos kertes települések. A vizek mellett való fekvés is akadályozta a kör-körös alaprajzú, típusos kertes település kifejlődését. Csak ahol nem volt ilyen akadály, ott vált azután típusossá ez a települési mód, pl. nagyszerűen kialakult Apátin. Más községekben, ha meg is van a kertesedés, a folyó torzítja ezek alaprajzát, pl. Jákóhalmán.

Nem lehet figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy a jászföldön akkor vált igazán nagy méretűvé az állattartás, amikor már bekövetkeztek a nyugalmasabb időszakok, nem volt tehát arra szükség, mint a hajdúsági kertes városokban, hogy az állatot a község körül védelmezzék.

Úgy látszik tehát, hogy a jászsági települések alaprajzi fejlődésében a 18. században három különböző formát lehet megfigyelni. Kezdetben, illetve a redempció idején is még csak telkesítetlen halmaz-település, kertövezet nélkül, mert az állat még egészen a határban élt. Ezt váltotta fel a 18. század vége felé a kertes övezettel körülvett típus, bent a falu belsejében még telkesítetlen, de aligha zsúfolt házhalmazzal, viszont a kertek már telkesítve. Végül talán II. József idejében látszik olyan törekvés, hogy a falu belső lakórészét is rendezni kezdik, utcahálózatot tervezgetnek, mint Dósán láttuk, még pedig szabályos, négyszögletes alaprajzzal. Ez azonban nem vezetett sikerre, amint Bedekovich dósai térképe meggyőz : a házak nagy része beleesett volna a tervezett utcákba. Így azután ráerőszakolták az emberi lakóhelyül szolgáló belső részre azt a teljesen *szabálytalan utcahálózatot*, számtalan zuggal, közzel, vaksikátorokkal, ami a jász városok 19. század első felében való alaprajzát jellemzi. Az utóbbi fejlődési állapotot éppen Dósán van alkalmunk megfigyelni. Bár a Bedekovich-tervezte négyszögű utcahálózat nem sikerült 1786-ban, viszont az ugyancsak általa rajzolt 1791-i térképen *(417)* pompásan megjelenik a későbbi típusos alaprajz, a község belsejében kanyargó szabálytalan utcahálózattal, s ebbe a hálózatba hiány nélkül bele is lehetett helyezni az öt évvel előbb már felrajzolt házcsoportokat. (25. ábra.) Úgy látszik, hogy amint a belső határban a 18. század legvégén mindinkább terjedt a földművelés, az addig ott legelő állat beszorulván a faluba, gyorsan alakultak ezek a települések kertesekké. *A kertesedés a Jászságban kétségtelenül a földművelés terjedésével következett be, s addig állt fenn e települési típus, amíg a földközösség végleg megszűnvén, ki-ki megépítette az egyéni tulajdonba kapott földjén először az ólakat, azután lakóházakat is hozzá.*

Maga *Gyárfás* is kétségbevonja, hogy a redempció előtt a Jászságban a községekben már kerített udvarok és kertek lettek volna *(45* — 25). De már a redempcióban lényeges szerepet játszott a kert. A redempció alkalmával Gyárfás szerint is megkülönböztettek kertes telket és kertetlen házhelyet, vagyis *földes háztelket* és *földnélküli házhelyet*, továbbá a *sessiót*, ami a külső földbirtokot jelentette. A kert-telek ebben az időben több holdnyi terület volt, amely nemcsak a házat és udvart jelentette, hanem a *szérűskertet* is. A redemptus levelek is «*szántó és kaszáló földekről és kerthelyről*» beszélnek *(45* — 18). Hogy azonban ezek a kertek már akkor az állatgazdaság tanyái voltak, arra nem találunk adatokat, csak későbbi időben ; eleinte csak szérűskertekről van szó. Viszont a redemptusok belső fundusa mindig két részből állott, házportából és szérűskertből *(45* — 60). Ha

a redemptus családja szaporodott, a községben új belső portát kapott, de az irredemptus új családok csak úgy juthattak házhelyhez, ha legalább 12 éve már a községben laktak és apjuktól nem örökölhettek házhelyet. A házhelyért azonban fizetni kellett úgy a redemptusnak, mint az irredemptusnak, az utóbbinak persze többet *(45* — 31). Hogy az irredemptus portákhoz járt volna kert, azt nem tudjuk, de nem valószínű.

Az eleinte szérűskerteknek nevezett kertek voltak a jász redemptusok gazdasági udvarai, hiszen az egyes falvakban sűrűn álló házak körül a belső községben nem is volt hely gazdasági célokra. 1765-ben egy ladányi adás-vételi szerződés így írja le a belső és külső telket: «*Jász Ladányon lévő Házunkat portástul, rajta lévő fenyü fából való udvarral s rótt kuttal, előtte való komrával, sajtházzal, egy szóval minden ott lévő épületekkel együtt . . ., nem különben szérős kertünket, benne lévő szilvással, és más minden benne lévő épülettel és rótt kuttal együtt . . . eladtuk*» *(373* — 47). Hasonlóképen szólnak más ladányi adásvételi szerződések is, mindegyikben gyümölcsfák, hombárok, fészerek vannak említve a «*szérős*» kertekben. Ugyanaz volt akkor a falu peremén lévő kert a gazdának, mint most a tanya.

Később a kerteket már a baromtartással együtt is kezdik emlegetni, tehát valószínűleg mindinkább a baromtartás céljára kezdték használni. Árokszállás egy 1769-i tanácsi határozata már «*a Barom Gazdaság tanyájának*» mondja azokat *(348* — II. 28). A jász községek körül lévő kertek elég nagyoknak mondhatók. Árokszálláson 1769-ben a kertek nagysága miatti pörösködésből kifolyólag egy kert megméretvén az «802·16 quadrát ölet tészen és ennyi quadrát ölnek kell lenni minden egész kert helynek» *(348* — II. 27). Nagyságuk minden jász községben más lehetett, mert pl. a dósai plébános két kertje 1856-ban 1224 quadrát ölnek találtatott *(47* — 242).

Azok a jász községek, amelyek nem voltak típusos kertes települések, mint pl. Alsószentgyörgy is, nem szorították a kerteket a falu köré, hanem még a község közepén is voltak nagy kertek. Ilyen nagy kert pl. még a mult század második felében is volt Alsószentgyörgyön. «*Volt ezelőtt 10 évvel egy külső szérüs kertje is istállókkal ellátva a parochiának a község közepe táján*», írják még 1883-ban is *(54* — 53).

Típusos ólaskertek főleg Berényben, Apátiban, Árokszálláson, Dósán, Jákóhalmán, Ladányban és Kiséren voltak nagyobb számban, míg a legkevésbbé kertes településű két Szentgyörgyön, Fényszaruban, ma már nyomuk sincsen; Mihálytelkén is kevesebb lehetett. Györffy István települési kutatásaiból tudjuk, hogy az ól török eredetű szó, és a nomád népeknél tanyát, a félnomádoknál szállást, falut jelent *(186* — 316). A nomádok első szilárd épülete az ól volt, s az elszaporodott ólakból támadt a falu. Ugyancsak ő mutat rá arra is, hogy az ól fogalma nem azonos a nyugati eredetű istállóval, mert az ólban tűzhely is volt *(187)*. Ez az óltípus a jász községekben mai napig is fennmaradt, utolsó nyomai éppen most vannak eltűnőben. A jász «*farazatos ólnak*» és «*kerekfarú ólnak*» mondja azokat. Igen ősi típus lehet ez, s aligha van igaza *Koris Kálmánnak*, amikor azt állítja, hogy az első ólak, amelyek még csak téli szállások voltak, lapos tetejűek voltak, ágasfa nélkül, négy sarkukon egy-egy tartó gerendával, körül koszorú-gerendával, s ez az ól egyesült az emberi lakóhelyül szolgáló, földbe süllyesztett putrival, és lett belőlük a farazatos, földbemélyesztett ól *(214* — 539). A jászsági farazatos ólak nincsenek földbeméllyesztve. Fonott vagy vert falukon nincsen koszorúgerenda, tetejük nádlás, s többnyire belül is tapasztva van a tűzveszély csökkentése céljából; padlása persze nincsen. Kéményük sem volt. Szarufáikat koszorúgerenda nélkül helyezték el a tapasztott fonásos falakon. (IX. tábla, 17, 18.)

Ez a farazatos, vagy «*kerekfarú ól*», ahogy pl. Mihálytelkén mondották, általános volt a Jászságban. Legtípusosabbakat az ágói Ivony-tanyán, néhányat Dósán, Jákóhalmán, Kiséren, Berényben, Ladányban, egyet meg Mihálytelkén még megtaláltam 1931-ben. Az ágói Ivony-tanyán álló farazatos ólnak két ajtaja van, mert az ólat kétharmada táján keresztben egészen ketté osztja egy hosszú jászol, amelynek két oldalán ökrök állanak. A kisebbik részben oldalt áll egy jászol a borjak számára. Ezen a végén egy kicsi ablaka is van. A nagyobbik részének végén van a lovak jászla és még egy kisebb jászol szintén a borjaknak. Igen ősi építmény lehet, még a nagy pásztorvilágból származhat; a 72 éves gazda szerint még nagyapja előtt is megvolt már, s 20 év előtt még tüzeltek benne. Dósa egyik farazatos óljában megvolt még középen a tűzhely is, s az ajtóval szemben az építmény hosszoldala közepéhez rakva tapasztott fekvőhely is állott. Kisér református kurátorának farazatos óljában 1931-ben még a tüzelőhelynek való kő és fölötte a húsfüstölő is fennállott. Mihálytelek utolsó kerekfarú ólja koszorú-gerenda nélkül felrakott szarufái a helybeliek szerint csak úgy «*nyakba vannak hányva*».

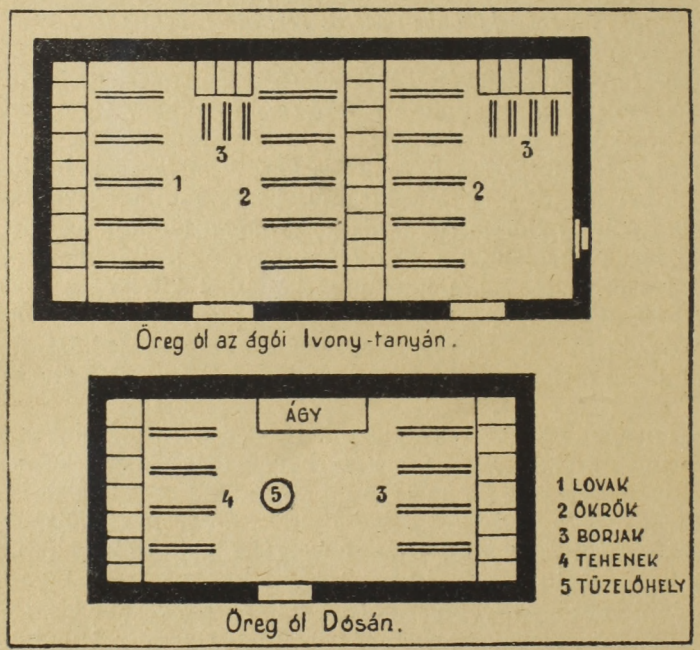

10. Jászsági farazatos ólak alaprajza.

A 18. századvégi jász falvaknak kétségtelenül ezek az ólak adták meg a jellegét, többékevésbbé ezek vették körül a falut. Még a század közepén is valószínűleg csak kevés istállójuk, azaz nyugati formájú, tüzelőhely nélkül való épületük volt a jászoknak. Több adatunk is van arról, hogy közhatározattal rendelték el istállók építését a faluban. 1756-ban a berényi tanács azt határozta, hogy minden lakos legalább egy pár lóra való istállót építsen, amelybe szükség esetén katonákat lehet beszállásolni. 1767-ben ezt határozta Berény tanácsa: «*Parancsoltatik, hogy minden tehetséges gazda a háza előtt (!) istállót csináljon, melynek is végbe vitelére determináltatott, hogy először a nép előtt publicáltasson, azután a N. Tanátsbul fognak deputáltatni, akik megnézzék és elintézzék, hogy melly helyeken és kik házai előtt építtessenek azon istállók*» (*328* — F. 245). A fenti határozatból az is kitetszik, hogy aligha lehetett még ekkor telkesítve Berény, ha a házak «*előtt*» kellett istállókat építeni. A határozatot különben alighanem katonai beszállásolás kényszeréből hozták.

A jász falvak ólaiban ugyanolyan élet folyt, amint Györffy a hajdúvárosokról kimutatja. A fiatal férfinép tanyázott bennük. Mivel minden tilalom ellenére

is tüzeltek bennük, állandó fészkei voltak a tűzveszedelemnek. 1772-ben határozta Árokszállás tanácsa: «*Ha a cselédek akár a jószághoz való látogatás, akár pedig a szenvedhetetlen hidegség végett tüzelni kintelenkedtetnének is, azoknak az istállókbul vagy más tüzelőhelyekbül leendő elmenetelek előtt a tüzet kioltsa*» *(346* — 586). Dósa tanácsa 1777-ben nemkülönben határoz: «*Minthogy az istállóban való tüzellés keményen tilalmaztatna, melly végett a lámpásnak meg szerzése minden gazdának meg parancsoltassék . . . és azzal járjon az istállóba*» *(356)*. Az ólak a fiatalság vigadozásának is tanui lehettek, mert Árokszállás 1772-ben a következőképen látta szükségesnek határozni: «*Akár lakodalmasságokban, akár más alkalmatosságokban a szükségtelen puskázások és lövöldözések mind a helységekben, mind az aklokban és kertekben erőssen megtiltassanak*» *(346* — 585). (X. tábla 19.)

Az ólakon kívül *juh-esztrengák* is voltak a 18. századbeli jász falvakban. Apátinak még 1834-ben is arról kellett határozni, hogy a juh-esztrengákat a gazdák a város belsejéből kötelesek kivinni a kertek alá *(344* — XXI. 184). Sőt éppen Apátin még 1931-ben is élt annak az emlékezete, hogy egykor a közte reken fejték a juhokat, sőt a zegzugos utcák között hagyott hatalmas közterek is éppen arra valók voltak, hogy ide tereljék a juhokat fejésre, s csak később rendeltek a juhok fejésére való nagy városkerteket, nem bocsátva be többé a nyájakat a városba.

Amikor tehát a 18. század vége felé a felgazdagodott redempciós jászok hatalmas «*baromgazdasága*» virágjában állott, a jász községek óriási állattenyésztő telepekké lettek, s a községbe csak az ólak, esztrengák övezetén át lehetett bejutni. Ezeken a kertségeken keresztül csak néhány baromhajtó úton át volt kijárás. Ezek az utak a legtípusosabb ilyenféle településű Apátiból sugarasan vezettek ki a legelőkre, kifelé folytonosan szélesedve, mint tölcsérek, amelyeken át a barom beözönlött a községbe. Jellemző ezekre az akkor még csaknem kizárólag állatgazdaságból élő településekre, hogy a barom trágyáját sohasem hordták ki a szántóföldekre. Ezzel ugyan tüzeltek is, mégis tömérdek trágya gyűlt fel az ólas kertek körül, mint ahogy Györffy is leírja a hajdúvárosokról. Ezekből épült a kertek kerítése, de itt se tudták mind felhasználni, azért a közökre hányták ki. Ez meg a járást-kelést akadályozta, s úgy látszik, hogy ezért és nem egészségügyi okokból tilalmazta Berény tanácsa, amint 1756-ban azon határozatából kitetszik, hogy mivel a kertekből a ganajt a közökre hordták, viszont a malom töltése meg igen lesüllyedt, ezután a trágyát vagy a malom gátjára, vagy a városban bárhol található «*puszta vermekbe*», vagy a vásárhelyen lévő gödörbe, vagy a városháza végén lévő boltok előtti tóba kell behordani *(334* — C. 242). Úgy látszik, hogy Árokszállás tanácsának már jobb érzése volt a tisztasághoz, mert ott 1772-ben így határoztak: «*A ganét az utakra vagy utzákra kihányók pénzbeli büntetést fizessenek*» *(348)*. Sőt a kis Dósa sem tűrte ezt a szennyet, 1777-ben kihirdetvén: «*Valaki a ganajt . . . a szekér útra hordani tapasztaltatna . . . megbüntettessék*» *(356)*.

Nézzük ezek után, hogy milyen képük lehetett a 18. századbeli jász falvak belső, lakórészének.

Mivel a lakóházak környéke nem volt telkesítve, sem elkerítve, *a gazdák a gabonát közterületen tartották*. Erre a célra itt is, mint másutt is az Alföldön, földbevájt *gabonavermek* szolgáltak. Ezeket, hogy vízhatlanná tegyék, időnkint kiégették. Mivel azonban közterületeken állottak, tömérdek bajt okoztak, különösen amikor üresek voltak, vagy tűz volt bennük. Se szeri, se száma azoknak a határozatoknak, amelyeket ebben a tárgyban hoztak a községi tanácsok. Csak néhány ilyet soroljunk fel. 1765-ben olvassuk Árokszállás körözvényi jegyző-

könyvében : «*Amidőn a vermek perzselletnek, kötelessége lészen a gazdának, hogy az veremre vagy kereket, vagy más affélét tégyen és melléje strázsát állitson*» (*346* — I. 305). Az üres vermekre is tilalmat adtak ki ; Árokszálláson pl. 1772-ben a következőket rendelték : «*Az üres vermek bé nem csinálói bizonyos pénzbeli büntetést fizessenek*» (*346* — 587). Maguk a szabadkerületek is beleavatkoznak ebbe a dologba, szabályrendeletben adván ki 1767-ben : «*A kerülők az átjáró vagy közutakon nyitott vermeket találván, azokat ahogy tudják, adják el; ha pedig bármi kár származnék belőlük, a verem hibás gazdája a tanács által az okozott kár haladéktalan megtérítésére utasittassék*» (*59*).

Azt is szabályozni kellett, hogy túlságosan mélyre ne vájják a vermeket, amivel veszedelmességük még fokozódott. Árokszállás 1784-ben elrendelte, hogy «*Vermek míg követ nem érnek az emberek, addig ásattassanak, tovább pedig ne*» (*346* — VI. 70). Ez a kő azonban ebben a kötelen világban valószínűleg csak afféle talajkő lehetett, összemeszeződött talajréteg, vagy esetleg szikfok.

A gabonának ezt az ősi raktározási módját nagyon nehezen lehetett megszüntetni, hiszen a fátalan Jászságban más mód alig volt a gabona szárazon való eltartására, mint ez a pusztai szokás. Még a 19. század első évtizedeiben is visszatérnek az ellenük hozott tilalmak. Dósa 1826. évi rendeleti körözvényi könyvében olvassuk : «*Az utcákon ásott gabonavermek, mivel mind a közbátorság, mind a polgári csinosodásnak ellenére vannak, a jövő nyáron új gabonatermésig elenyésztessenek és végképpen megszünjenek, s azok céljára a községeken kívül kell alkalmas helyet kijelölni* (*359* — 383). Sőt még 1837-ben is azt olvassuk a kurrentális jegyzőkönyvekben, hogy Berény kérte a kerületeket, ne szaggassák be az utcákon álló vermeket, mert telve vannak gabonával, mire meg is engedték nekik, hogy megmaradhatnak még abban az évben, de 1838-ban már külön helyet kell nekik kijelölni. Úgy látszik tehát, hogy *amikor már utcásítva voltak a jász városok, még akkor is közterületeken állottak a gabonavermek, a 18. század e jellemző gazdasági építményei.* Ennek oka kétségtelenül az volt, hogy az utcásítás után a lakott városbelsőben olyan apró telkek kerültek a zsúfoltan álló házak köré, hogy még a vermeknek sem maradt hely, hanem kiszorultak az utcákra. Az is érthető, hogy a gazdák nem a kertségben helyezték el vermüket, hanem, mint féltett vagyonukat, inkább házuk előtt akarták látni.

Maguk a községek is vermekben tartották a község gabonáját. Apáti 1796-ban «*az adózó nép segedelmére és táplálására gabonavermek felállitását határozta el* (*344* — V. 105). Apátiban még 1931-ben is élt annak emlékezete, hogy a község gabonáját egykor a templom körül és a piacon őrizték, s őrizetére külön őrök voltak rendelve.

Csak a mult század első felében szüntek meg a közterületen álló vermek, s kerültek ki a községen kívülre. Erre vonatkozólag 1801-ben részletesen rendelkeztek a kerületek a következőképen egy kurrentális rendeletben : «*A vermeknek a közönséges utcákon s utakon vakó ásattatása valamint veszedelmes és dísztelen, úgy azoknak begyujtásai és pergetései az egészségre és közbátorságra nézve ártalmasak, óhajtani lehetne valóban, hogy a vermek kivül a helységben egy csomóban, mint némely helyen gyakoroltatik, ásattassanak. Amennyiben tehát a lehetőség megengedi azt elrendelni, mind a politia, mind az egészségnek fenntartása és a közbátorság is javallja, a fennálló vermek s különösen azokra nézve, melyek a közönséges utcákon és utakon vagynak, elrendelni éppen szükségesnek találtatik, hogy azok a melyek még alkalmatosaknak találtatnak, meghagyattassanak ugyan, de úgy hogy azok szeles időben és estére egyáltalán bé ne gyujtassanak és elegendő bátorsággal becsinálva tartassanak, a roskadozó félben lévők béhuzattassanak, egyáltalján pedig senkinek ezután a közön-*

séges utcákon vermet ásatni szabad né légyen, hanem ásattasson ki-ki a maga udvarán s portáján».

Hogy a 18. századbeli jász községekben trágya, verem mind a közterületre kerülhetett, annak alapja az, hogy az egyéni birtok határai még a községek belső területén sem voltak szigorúan meghatározva és kimérve. Úgy látszik, hogy *az első magántulajdon, amelynek határait kerítés jelezte, nem a belső porta, hanem a kertségben lévő gazdasági tér volt.* Az egyéni tulajdon elkülönítésére csak nehezen szoktak rá a nagy földközösségben élő jászok.

Rendkívül érdekes volna már most, hogy néhány vonással megrajzoljuk a jász községek belső lakott részének képét ebből az időből.

Hogy az emberi lakóhelyül szolgáló városmagban a 18. században minden tervszerűség nélkül, az utca minden nyoma nélkül állottak a házak, azt Dósa 1786-i térképe tökéletesen bizonyítja. Felvetődik azonban az a kérdés, hogy vajjon nem az egyes nemzetségek szaporodása folytán alakult-e ki ez a rendszertelen település olyan módon, hogy az új családok az öregek háza közelében szorítottak maguknak házhelyet? Ezt nem lehet igazolni. Dósán 1786-ban legföljebb 3—4 azonos nevű családnak volt egy csoportban a lakóháza, így pl. a templom mögött lakott négy redemptus Bozóki-család, a Marus-ere mentén 3 Bolya, ugyancsak redemptus család, a falu déli részén 3 redemptus Gulyás-család, míg ugyanezen családoknak más tagjai szerte másfelé laktak a faluban. Tehát *nem a nemzetségek összebúvásából származott a zsúfolt települési mód.* Ez egyszersmind azt is elárulja, hogy *nemzetségenkinti, hadak szerinti település sem volt a 18. században a jász falvakban.* Azt is meg lehet állapítani, hogy 1786-ban Dósán régi, redemptus és az újabb, 1745-ben ott még ismeretlen nem redemptus családok házai sem voltak egymástól elkülöníthető csoportokban, mert a község magvában is találunk nem redemptus házakat a redemptus házak között. Mindössze annyit lehet megállapítani, hogy a falu újabb és valamelyest rendezettebb, inkább sorszerűleg épült északi részében és nyugati peremén több a nem redemptus család háza, mint a falu magvában.

Semmi észrevehető rendszer tehát ebben az igazán csak halmaznak mondható településben nem volt. Minden valószínűség szerint ugyanígy volt ez a többi jász falvakban is.

A jászok 18. századbeli házai e zsúfolt települési magban aligha lehettek rendezettebbek, mint maga a település alaprajza. Minden valószínűség szerint a 18. század elején még csak földbevájt *putrikból*, majd később már csak félig földbe süllyesztett *putriházakból* állott a község túlnyomó része, amelyek közé azonban a század végén már fejlettebb házak is elvegyültek. Dósa térképén kétféleképen vannak a házak megjelölve; többségük kerek véggel, s ezek lehettek a putrik, néhány pedig már négyszögletes alaprajzzal, amelyek már a fejlettebb *putri-házaknak* gyaníthatók. Ezeken kívül van már néhány L alaprajzú magánház is feltüntetve. Úgy látszik, ez az alapja, hogy már az 1760. évi összeírás is *háromféle házat* különböztet meg adózás szempontjából *(379)*. Ekkor összeírtak itt 13 elsőosztályú, 18 másodosztályú, 103 harmadosztályú házat. Az 1786-i térképen viszont csak 26 olyan házat találunk, amely már nem látszik putrinak, míg a többi kétségtelenül putri.

Hogy a putri általános volt még a 18. század elején a Jászságban, főleg a török kivonulását követő első időszakban, az kétségtelen. Fel van jegyezve, hogy az 1701-ben áttelepült Alsószentgyörgy házai mind putrik, földkunyhók voltak, s a Zagyva itteni magasabb partjait *putripartnak* nevezik *(59 — 9)*. Mint minden-

felé az Alföldön, úgy itt is ez volt a futásból visszatért nép első hajléka *(214* — 540). Tudjuk egyébként, hogy a Jászságban, mint építőanyagban szűkölködő tájban igen sokáig megvolt a putri-építkezés, így pl. Fényszaruban még 1867-ben is 50 putri volt *(26* — 67). *Beél Mátyás* 1731-ben azt írja Berényről, hogy «*aediculas pagano more humiliter extruunt*», azaz házacskáikat vidékies módra alacsonyra rakják *(120)*. E régi putrikból fejlődött putriházak utolsó emlékei még 1931-ben is megvoltak a jász falvakban. Különösen típusos Árokszálláson a Gyóni-utcában állott putriház. Sövényfonású, tapasztott falazatú építmény ez, amely kissé süllyesztve van a terep szintjéhez viszonyítva, úgyhogy két lépcső vezet le bele az udvarról. Nádtetőjének szelemenjét a ház két végébe beásott ollófa villája tartja. Homlokzatán két parányi ablaka van, az utca szintje fölött mintegy 30 cm magasan, s egy ablaka van a hátsó végén is. Belül ez a putriház két osztatú, a búbos kemence a szobának használt első helyiségben áll. Berényben a Gyanta-utca 1. sz. és az Eke-utca 3. sz. alatt volt még 1930 körül egy-egy putriház, de utóbb ezeket is egészen átalakították. A Gyanta-utcai putriház mestergerendájába az 1798. év van bevésve. Ezeken kívül már aligha maradt több emléke a Jászságban a 18. századbeli ember lakásának. (XI. tábla 21., 22. XII. tábla 24.)

Fonottfalú, ollófás szelemenű putriházak kétségtelenül sokfelé előfordultak másutt is az országban, de mégis érdekesnek találjuk ideiktatni, hogy milyennek írja le *Zichy Jenő* a kaukázusi osszétek házát, anélkül, hogy ebből bármiféle következtetést levonnánk : «*A fából épült házak falait vesszőfonadékra vert agyag, fedelét két hatalmas törzsön nyugvó gerendára támaszkodó deszkák képezik; néha fedele lapos, s csak alomból és agyagból van összeverve*» *(287* — I. 79).

A jász községek belső magja tehát nem minden jász faluban zsúfolt, de mindenütt rendszertelenül álló putri- és putriház-telep volt, amelyet többnyire köröskörül ólaskertek öveztek, kerítések csak a kertekben voltak, a lakóházak között nem, s szerteszórva minden felé gabonavermek, sőt trágyadombok, sertésólak is a közterületeken. Végeredményben inkább egy félig letelepedett nomád szállás képe ez, mintsem végleg megállapodott földművesnép településéé. 1766-ban a canonica visitatio Dósán még egy szoba, konyha, kamrából álló, vályogfalú, nádtetős plébánia épületet talált *(47* — 222). Az általános települési viszonyokra és építkezésre is igen jellemző ez.

Szinte érthetetlennek látszik, hogy a redempció után hirtelen megvagyonosodott jászok még a 18. század második felében is ilyen kezdetleges putrikat és putriházakat építettek, pedig közelfekvő okai vannak, t. i. az egész táj tökéletesen híjján volt minden építőanyagnak. Csak a föld, a sár, a nád és némi szalmával kellett megelégednie az építkező jászoknak. Még a sövény-falnak való vessző sem sok volt itt.

A háztető kizárólag nádból és szalmából készült. Az utóbbi azonban erősen tűzveszélyes lévén, belül sárral tapasztották ki éppen úgy, mint a farazatos istállók tetőjének belsejét. Tapasztatlan zsupfedelek használatát a hatóság tiltotta. Árokszálláson a rendeleti körözvények jegyzőkönyvében olvassuk az erre vonatkozó tilalmakat és rendelkezéseket 1780-ban : «*Zsuppal fedni a házakat tilalmaztatik*» és «*Zsuppok készítése avégre parancsoltatik, hogy abból és sárbul készíttessenek a Házak fedései*» *(346* — IV. 156. és 265). *A földbevájt putri és a sárral tapasztott sövényfalu putriház éppen olyan terméke volt itt e tájnak, mint az erdővidékek fa- és kőházai.*

Hogy a jászok a kőépítkezés előnyeit ismerték és keresték is birtokaikon ezt a nemesebb építőanyagot, annak is okleveles bizonyítéka van. Berény 1761-i tanácsi jegyzőkönyvében olvassuk a következő bejegyzést : «*Főbíró uraimék az alsó pusztákról megtérvén, referálták, hogy a ceglédi kővágókkal mind a három pusztát*

megjárván, sehol követ nem találtak, hanem Benén, de ott is oly vékonyra akadtak, hogy két ütéssel mindjárt által lukasztották, melyet is azon kővágók alkalmatosnak lenni nem ítéltek. Hanem a kőrösi földön, a Csohásban találtak jó kőbányát, ha onnant való vágást a kőrösi Uraimék megengednék, az épületre alkalmatos lenne» (*334* — E. 18). Érdekes, hogy kőért nem a Mátrába mentek, hanem a kiskunsági pusztákon keresték azt. Ennek oka alighanem az, hogy onnan könnyebben elhozhatták, mert e pusztákkal állandó forgalmuk volt.

Éppen ilyen nagy nehézséget okozott a mész beszerzése is, amikor már rakott falakat kezdtek építeni, legalább is a középületeknek. 1753-ban a következő tanácsi határozat van feljegyezve Berény jegyzőkönyveiben: «*Mostani száraz időkhöz képest a Templom kerítésének a vízfelől való fundamentumának letételére legalkalmasabb idő vagyon: Csővárra mésznek vételére deputáltassék*» (*334* — C. 136).

De nézzük azt is, hogy a jászok 18. századbeli középületei milyen képet adnak a sárból rakott jász falvaknak. Bizony a század elején legtöbb jász falunak még nem is volt temploma. Telekessy egri püspöknek 1700-ban a primáshoz küldött jelentéséből tudjuk, hogy a jászföldön ekkor mindössze csak Berényben és Árokszálláson állott kőtemplom, Berényben ugyancsak kőből épült zárda is, ezeken kívül Fényszaruban volt egy fatemplom, de semmiféle mást templom nem volt itt található, csak Kürt és Iván puszták elhagyott egyházainak romjai voltak még láthatók (*221* — IV. 304). A jász falvak pompás barokk templomai csak a 18. század vége felé épültek.

Ahol volt, vagy később épült a templom, ott körötte volt elhelyezve a temető. Csak a 18. század második felében rendelik el a temetők kihelyezését. Igy pl. Alsószentgyörgy temetője 1775-ig volt a templom körül (*54* — 63), Dósa temetőjét meg 1776-ban tették a templom mellől a falun kívülre (*47* — 229).

II. József idejében egyébként is sok olyan jel mutatkozik, hogy *felsőbb nyomás avatkozott bele a jászok községépítkezésébe.* Ekkor utcásítják a legtöbb jász falut. Ennek az utcásítási kényszernek az eredménye lett azután az a rendkívül zűrzavaros és bonyolult utcahálózat, amit másképen nem is lehetett elhelyezni a szerteszéjjel, minden rend nélkül épült házak közé. Tulajdonképen ekkor alakult ki a jász kertes település típusa is, a lakótelepüléstől egészen elkülönítvén az állattartásra való kerteket. A telkesítés, utcásítás azonban igen nehezen ment a szabad jászok földjén. A körözvényekben közölt rendeletek jegyzőkönyveiben sok szigorú rendelkezést jegyeztek fel erre vonatkozólag. Ezek mind 1780—90 közti időből származnak. 1781-ben Árokszálláson a következő rendeletet tették közé: «*Udvarok a lakosok által vagy vert, vagy égetett téglával való kerítése parancsoltatik*» (*346* — IV. 321). Hogy ez idegen helyről kiindult rendelkezés, mutatja az, hogy égetett téglát kíván még a kerítésbe is, holott még a lakóházak is csak sárból épültek, hiszen honnan vett volna még ekkor a jász tüzelőanyagot téglaégetéshez? Az udvar fogalma is tökéletesen új lehetett még ekkor a jászok előtt. Az utcásítás nemcsak azért volt nehéz dolog, mert a házak a legtökéletesebb rendetlenségben állottak, hanem azért is, mert a falvak belső területe tulajdonképen köztulajdon volt még ekkor is, s nem volt pontosan meghatározva, felmérve a gazdák portájának határa. Igy azután ki-ki tetszése szerint fogta fel annak határát. Ebből tömérdek rendetlenség, húza-vona származott. 1799-ben olvassuk Árokszállás tanácsi jegyzőkönyvében: «*Panaszképen bé jelentetett: Hogy némelly lakosok a garádjaikat újítván, közös földre, sőtt az utakra is kinyomják és úgy a járásokat szorittyák, ezért is meghatároztatott: Hogy megvizsgálván az idén és tavaly ki rakott Garádgya helyeket, ahol a járást akadályoztattyák, vagy a járásban valamely szorulást okoznak, rakattas-*

sanak előbbeni helyekre, a hol pedig e nem volna, fel mérettetvén a fel fogott hely, azoktul meg határozott Taxa vétessen» (348 — III. 557). (XIII. tábla, 25.)

Csak lassan szokják meg a jászok, hogy az utca a község tulajdona ugyan, de nem tulajdona egyenkint a község lakóinak is, tehát azt egyéni célokra használni nem lehet. Erről is csak felsőbb rendelettel lehetett őket leszoktatni. 1801-ben így rendelkeztek a hatósági körözvények : «*Nemcsak az egészség, de a jórend és a tisztaság is megkívánják, hogy az uccák csinosan tartassanak, szükséges lészen tehát, még pedig büntetés alatt elrendelni, hogy az uccára döglött állatok ki ne vettessenek, szemetek, pernyék, trágyák, akárminemű gazok ki ne hordattassanak, hanem azok az udvaroknak hátulsó részében ásatandó gödrökbe hordattassanak, a dögök pedig minden kifogás nélkül eltemettessenek, az utcákon álló poshadt vízek lecsapoltassanak és azoknak folyások nyittassanak, mellyeknek könyebbitésére minden uccán vízeresztő árkok ásattassanak, a vizállásokból se legyen szabad sarat a házak mellé hordani. A sertés ólak se tétessenek ki az uccára, a szomszéd háza alá, hanem azokat minden gazda azonnal és minden hátráltatás nélkül vigye udvarának hátulsó részébe».*

A jász falvak külső képe, építkezési módja mindezek alapján kétségtelenül felsőbb rendelkezések szerint módosult és alakult ki. De az is bizonyos, hogy rendeletekkel sohsem lehetett egy-egy ősi szokást megváltoztatni, különösen nem a települési módokban megnyilatkozó ősi vonásokat, különösen akkor, ha ezek az évszázadokon át kialakult módok a környezetnek, az ott rendelkezésre álló építőanyagoknak követelményei voltak. Igy a jász falvak képe bizony csak nehezen alakult át és még ma is sok ősi vonást őriz meg magában.

Érdekes, hogy a jászok 18. századbeli rendezetlen települési viszonyai között mégis helyet talált a népművészet is. A titokzatos «*jászképek*» már ekkor megvoltak, de valószínüleg mindig voltak ilyenek e földön, amióta jászok lakják és talán még a kunokkal a délorosz pusztákon vándorló ősi jászok hozták magukkal azokat. Mik voltak a jászképek?

Már 1699-ben emlegetnek Berényben bizonyos *képoszlopokat.* Továbbit azonban még ekkor nem tudunk meg róluk. Azután *Bedekovich* 1791-i térképén találunk egy «*Jászkép*» felírást a fényszarusi határ egyik sarkában, Szentlőrinckátától északkeletre mintegy 700 ölnyire, a Zagyva könyökétől kb. 100 ölnyire a Monostor felé vezető út mentén, ahol azt a fényszarui út keresztezi. Ezután *Horváth Péter* 1801-ben így írja le a fényszarui jászképet : «*Memorabilis est etiam statua versus possessionem Csán Comitatus Hevesiensis is extremo angulo posita, quae Jász-kép vocatur» (3* — 211), azaz : «*nevezetes az a szobor is a határ szélső zugában, Csány hevesmegyei község irányában, amelyet jászképnek neveznek*». Ez tehát egy másik jászkép lehetett, mint amit *Bedekovich* felrajzolt, mert a fényszarui határnak éppen ellenkező sarkában volt. Viszont *Pesty* helynévgyüjteményében 1867-ben a következőket írják a fényszaruiak : «*E községbeni ezelőtti három főbejárónál ugyanannyi 4 szegletü, kereszttel ellátott, kőből épült állványok léteznek. Kuruckori maradvány» (123). Athanász Szilárd* fényszarui orvos ugyancsak 1867-ben a következőket írja róluk : «*Az ú. n. Jászképek négyszögű, 9 láb magas, hegyes, kereszttel diszitett, téglatetős állványok, oldaluk méllyedéssel ellátva, mely éppen alkalmas egy szentkép befogadására» (26* — 58).

Ma már nyomuk sincsen. Hogy mik voltak, arra vonatkozólag több vélemény áll egymással szemben, de úgy látszik, hogy tulajdonképen kétféle dolgot is mondottak jászképeknek, s később összekeveredött a kétféle tárgy egy fogalomban. *Hild Viktor* a következőket írja : «*Jászkép néven a jász községek főutcáinak végén a XVII—XVIII. században téglány alaku, vagy négyzet metszetű, téglából, vagy*

legalább téglalapozással vályogból emelt, szentképekkel, többnyire Szűz Máriával díszített emlékoszlopot ismerik, melyeket a hagyomány szerint a katolikus községek azért építettek a kuruc világban, hogy az esetleg érkező császári labancz csapatok már messziről felismeréjék a falu vagy város katholikus voltát és azzal kíméletesen bánjanak, mert a császári katonaság a református községeket vadállati dühvel rabolta, pusztította, felperzselte. Tudtommal ilyen jászkép ma is több van a Jászságban. Jászberényben hármat, egyet az alvégi út végén a szolnoki temetőnél, egyet a Kossuth-utcában (szinte közel a város végéhez), egyet az árokszállási út közepe táján, Jászfénszarun kettőt (egyet a vasútra vezető úton, egyet pedig a Bódogra vezető úton), mindkettő a község végső házainál ismernek» (386).

Kétségtelen, hogy itt *Hild* is, mint előbb már mások is, összekeverték a községek végén másfelé is meglévő, de a nagyon vallásos jászok falvaiban talán díszesebb szentképoszlopokat a régi, 18. századbeli jászképekkel. Hiszen a 18. század-

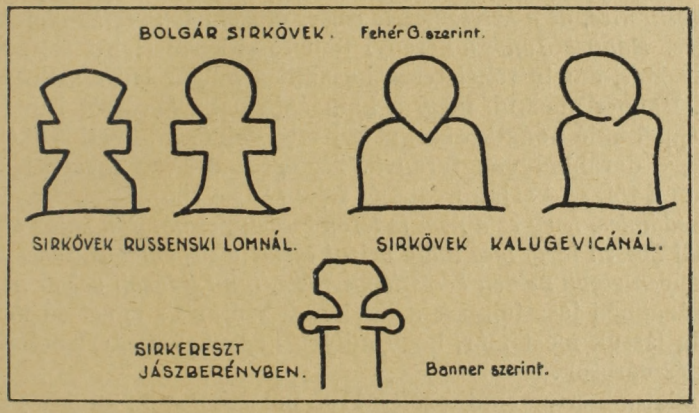

11. Bolgár és jász sírkövek.

ból ismeretes helyű jászképek nem a községek végén, hanem a határban állottak. Úgy látszik, hogy a 19. század közepéig már csak nevük maradt meg, s ezt azonosította úgy Athanász, mint Hild a szentképoszlopokkal. Talán az is elősegítette tévedésüket, hogy úgy látszik, a régi jászkép elváltozott formája csakugyan kereszt alakban bevonult már az újabb időkben a temetőbe mint sírkereszt.

Valami ilyen ősi képet nemcsak jászkép, hanem *kunkép* néven is említenek. *Pesthy* helynévgyüjteményében Izsák község határában van feljegyezve ilyen néven egy derékig földbe ásott süveges huszár. Éppen ezért *Győrffy István* felvetette a kérdést, hogy ezek a jászképek, kunképek vajjon nem a határhalmokra állított, derékig földbeásott faszobroknak késői maradványai, emlékei a népvándorlás korabeli töröknépek ősi hagyományának *(90)*. Győrffy felfogása szerint e katonaszobrok határjelnek voltak alkalmazva, arccal azon határ felé fordítva, amelyhez tartoztak. Eredetileg talán sírkő is lehetett, mint a népvándorláskori «*kamenaja baba*», sírszobor, mert hiszen mindkét esetben magát az embert helyettesítette ; a fejfa, kopjafa is eredetileg az embert jelképezte, azért van felírva rajta az ember neve, sőt gyakran csak kezdőbetűje, vagy néha egyenesen csak az illető marhabélyegzője, azaz egy olyan jelzés, amiről felismerhető, hogy a sírkő, fejfa alatt, amely már nem hasonlít az emberhez, ki nyugszik.

Kétségtelenül ilyen *emberszobrok voltak az igazi, a 18. században említett jász-*

képek is. Fehér Géza szerint a «*kamenaja baba*» eredetileg csészetartó sírszobor volt, amely a török népeknél mindenfelé elterjedt, többek között a bolgároknál is. *Rubruquis* azt írja, hogy a kunok is halmot hánytak halottaik fölé és föléje pedig arcával keletre forduló, köldöke alatt csészét tartó szobrot állítottak *(161* — 19). Ennek leegyszerűsített maradványai azután a Bulgáriában Russenski-Lomnál és Kalugericánál talált sírkövek, amelyek már stilizált embert ábrázolnak *(160* — 105). Ezeken a sírköveken a kereszt alsó szára lefelé szélesedve a törzset, felső szára gömbölyű alakjával a fejet, két oldalsó szára pedig a karokat ábrázolja.

A jászképnek ugyanezt az átalakulását, hogy úgy mondjuk, megkeresztelődését, pogány szoborból keresztté alakulását megfigyelhetjük a jászoknál is éppen úgy, mint *Fehér Géza* a bolgároknál. Úgylátszik, hogy ez a török kunokkal sokáig együtt kóborgott, majd a magyar földön velük bizonyos közösségben települt *iráni jász nép félezrednél hosszabb ideig megőrizte a kamenaja baba állításának szokását, s ezek voltak az igazi jászképek. De közben elfeledkezve azok jelentőségéről, illetve a kereszttel helyettesítve, de a keresztnek is ember alakot adva bevitte átalakult formájában a temetőibe. Banner János* a berényi temető sírkeresztjeiről készült rajzaiban közöl egy keresztet, amely tökéletesen hasonlít a bolgár Russenski-Lomnál talált sírkereszthez. Banner anélkül, hogy a kamenaja baba kérdését ismerte volna, és hogy a jászképpel való vonatkozásokat sejtette volna, a következőképen írja le e keresztet: «Egy darabból van faragva. Az egész durván faragott emberalakot mutat. Megvan a törzse, karjai, nyaka és feje» *(83* — 105).

Szinte csodálatos, hogy ez a nem is török eredetű, csak török hatás alatt állott nép olyan rendkívül hosszú ideig meg tudta őrizni ezeket a népvándorláskori kultúrhatásokat és azokat éppen olyan módon kereszténvesítette, mint a távoli bolgár nép!

A 18. századbeli jász falunak a jászképek voltak az egyetlen műemlékei.

Ezekután lássuk most már, hogy milyen nagyságúak, terjedelműek lehettek ezek a falvak és városok.

Az első adatunk erre vonatkozólag 1705-ből származik, amikor katonai célokból összeírták a házak és telkek számát is községenkint *(308)*. Valószínű azonban, hogy ezek csak az adóalatti házak lesznek. Ezek szerint a következő számú házak lettek volna az egyes jász falvakban: Berény 445, Alsószentgyörgy 82, Apáti 139, Árokszállás 194, Dósa 63, Felsőszentgyörgy 48, Fényszaru 152, Jákóhalma 70, Kisér 113, Ladány 57, Mihálytelek 60, azaz összesen az egész jászföldön nem volt több ház 1423-nál!

Ezután sokáig nem ismerjük, hogy mennyire haladt előre a települések fejlődése, mert csak 1760-ból van újabb adatunk *(379)*. Ez már osztályozza is a házakat redemptus és irredemptus házakra és a redemptusokét I—III. minőségre. Eredményei a következők:

Község	Redemptus ház I.	II.	III.	Összesen	Irredemptus ház	Összes házak száma
Berény	68	76	572	716	265	981
Alsószentgyörgy	20	34	94	148	37	185
Árokszállás	40	50	191	281	123	404
Apáti	29	37	230	296	98	394
Dósa	13	18	83	114	20	134
Felsőszentgyörgy	2	9	55	66	10	76
Fényszaru	17	26	129	172	13	185
Jákóhalma	17	23	89	129	38	167
Kisér	24	33	106	163	62	225
Ladány	21	43	96	160	52	212
Mihálytelek	9	12	52	73	34	107
Jászság	260	361	1.697	2.318	752	3.070
Az összes %-a	8·4	11·7	55·4	75·5	24·5	100·0

Igen szomorú ez a települési statisztika, mert azt bizonyítja, hogy még a 18. század második felében is még minden tizedik ház sem volt I. osztályú, azaz szilárdabb építmény, túlnyomó részük pedig csak putri, vagy a legjobb esetben is csak putriház volt. Viszont az is megállapítható, hogy 1705—1760 között a falvak nagymértékben terjeszkedtek, hiszen több mint megkétszereződött házaik száma.

Az 1766-i összeírás még több házat tüntet fel *(380)*. Érdekes ebben az összeírásban összevetni a házak és a családok számát, még ha csupán csak az adózók vannak is benne. Eszerint az egyes községekben volt :

Község	Ház	Család	Község	Ház	Család
Berény	1.111	1.188	Fényszaru	233	261
Alsószentgyörgy	289	223	Jákóhalma	181	188
Apáti	416	435	Kisér	269	275
Árokszállás	411	457	Ladány	227	238
Dósa	161	171	Mihálytelek	127	126
Felsőszentgyörgy	80	86	Jászság	3.505	3.648

Kitetszik ebből, hogy *a községek nagy terjeszkedése mellett sem tudott a házak száma olyan mértékben emelkedni, mint a családok száma és így egy házra már 1·04 család jutott.* Tudjuk, hogy éppen ezen időtájban nagy beözönlés is volt a jászföldre. A községek szívesen vették a beköltözést, mert a birtokosok helyben kaptak munkaerőt terjedelmes birtokaik megművelésére, viszont a bejövők mentesek voltak minden jobbágyi szolgáltatástól; ellenben mindenkinek jogában állott ki is költözni a jászföldről; 1799-ben mégis korlátozták ezt, mert a kiköltözéssel csökkent a teherviselők száma *(45* — 28).

A II. József-féle népszámlálás már számos olyan házat talált a Jászságban, amelyekben nem egy, hanem esetleg 2—3—4 család is lakott. Ez azonban aligha változtatta meg lényegesebben a település külső képét, nagyobb házak építését ez aligha vonta magával, hiszen ha szaporodtak is a családok, a lakóházban csak az öregek maradtak és az asszonyok, de a fiatal férfiak a kertségben álló ólakban tanyáztak. Mégis érdekes, hogy 1787-ben hogyan alakult a több családdal lakott házak száma. A kép a következő :

Község neve	Házak száma				
	összesen	1 családos	2 családos	3 családos	4 családos
Berény	1.676	1.256	378	39	3
Boldogháza	24	2	a többi ház nem állandóan lakott		
Alsószentgyörgy	355	260	84	10	1
Apáti	697	549	138	10	0
Hevesivány	12		egyetlen ház sem állandóan lakott		
Árokszállás	778	552	204	19	3
Ágó	1	1	0	0	0
Szentandrás	8	1	a többi ház nem állandóan lakott		
Dósa	256	204	50	2	0
Felsőszentgyörgy	163	125	35	2	1
Fényszaru	363	254	103	6	0
Jákóhalma	297	232	61	4	0
Kisér	482	433	45	4	0
Ladány	396	300	88	7	1
Mihálytelek	200	164	34	2	0
Jászság	5.708	4.333	1.220	105	9

Egyes községekben voltak állandóan lakatlan házak is, így pl. Berény külső peremein és a boldogházai pusztáján. Úgy látszik, hogy *a jász községek területén ebben az időben még egyáltalán nem volt különbség a házak nagysága között a községek*

magvában és peremén, sőt még Berényben sem (102 — 4). Lényegében azonos életkörülmények között élt a jász a községen belül, akár a község közepén, akár peremén feküdt is lakóháza, hiszen társadalmi különbségeket sem ismertek, sőt a redemptusok között, mint láttuk, túlságosan nagy vagyoni különbségeket sem engedtek meg. Azok a házak, amelyekben több család is lakott, kis számban vannak még ; a többlakásos házak is minden valószínűség szerint nem voltak mások, mint valamivel nagyobb olyan épületek, amelyekben a család szaporulata is elfért. Legfeljebb a házatlan zsellérek és napszámosok húzódtak meg idegen tulajdonban lévő házakban. A családok szaporulata nagyobbára még *házközösségben* maradt az öregekkel.

Ugyanezen időből származnak a II. József-féle térképészeti felvételekhez csatolt leírások is, amelyekből megtudjuk, hogy szilárdabban épített középület bizony igen kevés volt akkor még Berényben is *(327).* Itt csupán a kat. templom, a kolostor és temploma, kerületi székház és egy vendéglő volt ilyen kiemelkedőbb épület. Fényszaruban a templom és egy kápolna meg egy sörfőző, Árokszálláson a templom, plébánia és néhány ház, Dósán egy kápolna és egyetlen ház, Jákóhalmán csak a templom, Mihályteleken ugyancsak, Apátiban szinte, Alsószentgyörgyön a templomon kívül még egy malom, Ladányban a templom, egy kerületi épület és egy tiszti épület, Kiséren csak a templom van szilárdabb, falazott épületnek feljegyezve.

Hogy meddig állhatott fenn ez az ősi falutípus, amit a 18. századbeli Jászságból fentebb leírtunk, ezt jóformán egyetlen körülmény döntötte el : addig, amíg a jász gazda egyéni birtokába jutott a maga redempciós porciójának, vagy legalább is e porció egy részének. Amint ez megtörtént, azonnal megbomlott az ólaskertes település ; az ólaskert, azaz a gazdasági udvar az állatállománnyal együtt kiment a határba, a falu belső lakórésze azután szabadabban idomult a község mai formájára, amint e szorítógyűrűtől megszabadult és amint a hatósági rendelkezések is kezdtek érvényesülni a falu belső részének rendezésében. Lássuk előbb az első kérdést, a jász tanyavilág kialakulását.

2. A tanyavilág kialakulása.

Kétségtelen, hogy a jászoknak, mint nomád török népekkel sokáig együtt kóborgott és azután együtt letelepült pusztai népnek, igen ősi az a települési módja, amit fentebb ismertettünk, hogy t. i. lakóhelye köré gyűjti legfőbb vagyonát, az állatállományt. Csupán külső zavaró körülmények nem engedték meg, hogy a jászföldön is olyan tisztán alakuljon ki a 18. században a kertes települési típus, mint a hajdúk telepein. Ezt a 18. századbeli települési módot azonban a tanyarendszer a 18. század végén elég gyorsan megbontotta. Eleinte nem is a mai értelemben vett tanyákat kezdtek rakni a határban, hanem *az ősi szállást állították vissza. Szállás* nevű hely a Jászságban feltűnően nagy számban fordul elő már letelepedésük első századaiban is. A «*szállás*» ólat jelent *(187),* ahogy a «*kerte*» a baskiroknál ma is aklot jelent *(186).* A jászok később községekké merevült téli szállásai eleinte csak téli tartózkodóhelyei voltak a jószágnak. Ilyen kezdetleges szállások valószínűleg a törökvilágban is lehettek a jászföldön, s csak a nép húzódott össze a községekben, maga köré gyűjtve kezes jószágait, majd talán a legelő állatot is. *A jász falvak tehát tulajdonképen összebújt szállások voltak és addig maradtak együtt, amíg a földközösség kényszere, ami a redempció után igen erős volt, együtt tartotta őket.* Ennek lazulása után a szállás, azaz az ól megint kiment a határba, eleinte ősi hivatásában, mint

állattartó hely, majd a földművelés megerősödésével mint a gazda végleges lakóhelye és egész gazdasági életének központja. (6. sz. melléklet.)

A jász redemptus tulajdonképen már a földváltáskor is két telket kapott : a lakóház telkét és az állatgazdaságnak való kertet. Amint egyéni birtokába vehette a külső jussát és megszűnt a kényszergazdálkodás, a nyomásos rendszer, az utóbbit azonnal kivitte a maga földjére. Erre annál is inkább szükség volt, mert a jász falvak határának többnyire igen távoli részében osztották fel először a földeket ; a föld megművelése tehát az állat után lassan kivitte a gazdát is a földjére. Valószínű, hogy *a redempciós világban a határban épült első szállások még mint állattartó telepek is csak nyári szállások lehettek, de télen bekerült a marha az ólaskertekbe teleltetésre.* Csak a kiskunsági jász pusztákon telelt kint a jószág, de mint láttuk, onnan is gyakran hazahajtották télire.

Mindenekelőtt vizsgáljuk meg, hogyan, mikor, milyen körülmények között indult meg a szállásokra, azután később a földművelő tanyákra való kirajzás a jászföldről.

Egy 1659-ban tartott határpörben egyik tanu azt vallotta, hogy 20 év előtt, tehát 1639 körül, 600 marha járt előtte Fényszaru és Szentlőrinckáta között, s hogy a Sass-halmon volt «*az pajtájok is, az hol a kenyeret tartották*» *(317* — 47). Tehát a 17. század elején voltak itt már, vagy talán még pásztorépítmények a határban, amelyeket akkor *pajtának* mondottak. Érdekes, hogy a pajta is, a tanya is, egykor mindkettő az állattartással kapcsolatos fogalom, a földművelés korában azután átment az azzal kapcsolatos építményekre.

1755-ben Kocsér és Kara puszták között folyó határpörben említtetik e pusztán egy «*garádos akol*» *(319* — 20).

1786-ban *szállásoknak* nevezik a jászok gazdasági helyét. *Korabinsky* írja ekkor, hogy Jákóhalmán a ház körül csak a disznóól és sütőkemence van elhelyezve, a többi mezőgazdasági épület a lakóházaktól ¼ órányira es k, s itt vannak a cséplőhelyek, istállóik a marha és lovak számára, s ezeket együtt szállásoknak nevezik *(213* — 248).

Az 1786-i katonai térképeken már számos építményt találunk a határokban, főleg Berény és Árokszállás határában, amelyeket a térkép «*Szallaschen und Ställe*» néven jegyez fel. Kétségtelen, hogy ezek *még nem földműves tanyák*, csak állattartó helyek. Ilyen szállást össze lehet számolni ezeken a térképeken 63-at Szentandráson, amely akkor Árokszállás pusztája volt, 46-ot Hevesiványban, amely Apáti birtoka volt és a berényi határ boldogházai részén 149-et. Ezek mind homokos területen fekszenek, így aligha lehettek itt már földművelő tanyák, hanem csak legelőkön állhattak ezek az építmények. Mivel pedig a legelők még akkor, de még azután is sokáig kizárólag közbirtokok voltak, kétségtelen, hogy ezek *nem egyéni tulajdonban lévő földeken állottak, hanem csak ideiglenes építményei voltak az állattartó gazdáknak.*

Egyébként tudjuk, hogy úgy 1770 körül került először sorra a jász községekben az egyéni földkiosztás és hogy Berény 17[illegible]8-i határtérképén *Bedekovich* a boldogházai homokon és a töltevényi homokon felosztott földeket tüntet fel, amelyeken építményeket is jelez. Ezek között akkor már kétségtelenül lakott épületek is lehettek *(441)*. Mindenesetre érdekes, hogy *a szállások és azután a tanyák is eleinte kizárólag homokon keletkeztek a Jászságban.*

II. József 1787-i népszámlálása még többet árul el ezekről az első határbeli épületekről. Boldogházán, Berény pusztáján 24 házat ír össze, de ezek közül csak kettő volt lakott, illetve olyan emberek lakták, akiknek Berényben nem is volt házuk, hanem itt írták össze őket, de ezekben sem gazdaembereket, hanem egy-egy

zsellért talált az összeíró. Ágón, Árokszállás pusztáján egyetlen ház volt, s ennek állandó lakója is volt. Szentandráson, Árokszállás másik pusztáján 8 ház állott, de közülök csak egynek volt állandó lakója, ez is zsellér volt. Hevesiványban, Apáti pusztáján 12 ház állott már, de egy sem volt állandóan lakott.

Már most azt látjuk, hogy az 1787-i népszámlálás lényegesen kevesebb házat talált a pusztákon, mint az 1783-i térképfelvétel. A különbség tehát kétségtelenül csak az állattartó, pásztorszállásokra jut, mert a népszámlálás ezeket nem írta össze, csak a lakásra alkalmas házakat. *A határ megszállása ennélfogva egészen bizonyosan pásztorszállásokkal indult meg, s az első házak is csak nyári tanyái voltak a lassan kihúzódó földműveseknek is és csak később lettek állandó lakóhellyé.*

A fentiek mellett bizonyságot tesznek Apáti város 1786-ból származó földkataszterei is *(345)*. Ezekben határozottan azt mondják, hogy a Csukás határrészben 13 «*szállás ház*» áll, s ezek körül kaszálók és szántók vannak, Hevesiványban pedig 14 ház áll, holott a katonai térkép 1783-ban már 46 építményt rajzolt fel.

Kétségtelen, hogy a jász falvak tanácsai eleinte erősen tilalmazták a lakosságnak tanyákra való kitelepülését, sőt még az is szabályozás alá esett, hogy mikor szabad oda munkára kijárni. 1764-ben a berényi tanács a következő határozatot hozta : «*Elvégeztetett, hogy Kisasszony napja előtt esendő vasárnapig, senki ne merészeljen a tanyákra kiszállani és az ott teendő munkákhoz kezdeni (334* — F. 77). A szállásból csakhamar tanyákká fejlődött határbeli házak lakossága ennek ellenére is gyorsan emelkedett.

Hogy hogyan fejlődött ki a tanyai épület, arra vonatkozólag *Györffynek* az a nézete, hogy először a tüzelős ól ment ki a határba az állatokkal *(180)*. *Koris* azt tartja, hogy a tüzelős ólból alakult ki azután a tanyai lakóház is, eleinte mint egyszobás hajlék *(214)*. Ez azonban nem valószínű. A jász tanyákon sehol sincsen az ól egy fedél alatt a lakóházzal. Györffy azt gondolja, hogy a tüzelős ól legföljebb addig fejlődött, hogy végében egy kis szobát kapott a tüzelős ólban lakó férfi mellé lassan kihúzódott asszony is, de ezen túl az ól-tanya nem fejlődött, hanem városi házát vitte ki a gazda a határba *(180)*. Az bizonyos, hogy a jászföld legősibb tanyatelepülései között is mindenütt el van különítve a lakóház az óltól, sőt legtöbbször még nem is egy vonalban épülnek, hanem derékszögben fordulnak egymás felé a tanyai udvar két oldalán. A gazdasági épületek száma is megszaporodott, az első ólon kívül magtárak, színek, fészerek kerültek melléje. Nagyon érdekes, hogy az egykor vizenyős terepen a tanyák sora a régi erek mentén kanyarog, körülvéve a tavasszal elvizenyősödő laposokat, a homokbuckásokon pedig a buckasorok aljába húzódnak. *Legtöbb tanyát ma is a homokterületen találunk*, ahol településük megindult. Szentandrás pusztájának hatalmas tanyavilága már *tanyaközséggé* is alakult ; ugyanez a folyamat indult meg a berényi határban Porteleken, s fog megindulni Ágón is. (XX. tábla 40.)

De nézzük, hogy milyen ütemben alakult ki ez a mai kiterjedt tanyavilág. 1828-ban *Ludovicus Nagy* még csak 250 lakost mutat ki a szerte fekvő puszták tanyavilágában, mégpedig Ágón 40-et, Szentandráson 9-et, míg a többi pusztákon nem említ állandó alkosságot, hanem a falvak határában él a többi tanyás *(234* — I. 465). Ezzel szemben a kétségtelenül pontosabb egri egyházmegyei sematizmus a következő számú lakosságról számol be ugyancsak 1828. évről *(289)*: Ágó 40, Szentandrás 42. Ezek persze csak az állandóan tanyán lakók, de az időleges tanyai lakosság száma sokkal nagyobb lehetett. Ezeken kívül a külső pusztáikon, a Kiskunságban is sok jász próbálkozott már a tanyai településsel, bár ez akkor még szigorúan tilalmas volt. 1838-ban Boldogházán, Borsóhalmán, Négyszálláson, Ágón,

Szentandráson, Hevesiványbán már mintegy 300 tanyai lakos élt *(14 — 70)*. A tagosítás azután véglegesen megindította a kitelepülés lehetőségeit, sőt talán vannak jász községek, főleg a kisebb határúak, ahol csak a tagosítás után keletkeztek nagyobb számban tanyák, pl. Fényszaruról jegyezték fel ezt 1864-ben *(123)*. A Jászság ma egyik legtipikusabb területe a tanyás települési rendszernek. A tanyai lakosság száma ma is emelkedőben van, amint az alábbi kimutatás tanusítja.

Község neve	Tanyai lakosok száma			
	1910	1920	1925	1930
Berény	9.132	10.404	?	10.429
Alsószentgyörgy	440	450	500	600
Apáti	2.482	2.657	2.440	2.855
Árokszállás	3.802	3.618	3.541	3.707
Dósa	1.079	1.088	1.091	1.176
Felsőszentgyörgy	525	582	615	1.061
Fényszaru	1.222	1.371	1.100	1.690
Jákóhalma	638	852	750	921
Kisér	1.837	1.712	1750	830
Ladány	992	1.168	400	1.227
Mihálytelek	702	863	915	1.000
Szentandrás	tanyaközség			

A tanyai lakosság számának erős hullámzása onnan van, hogy e népréteg részben ide-oda mozog a falu és a tanya között, másrészt sokan vannak, akik csak a nyári félévben élnek a tanyán.

A Jászságban álló tanyák jelenlegi számára vonatkozó biztos adat nincsen. Az 1925. évi községösszeírásban néhány községre a következő számokat mutatják ki: Apáti határában van 450, Felsőszentgyörgyében 156, Árokszállásében 752, Jákóhalmáéban 167 tanya. Legnagyobb számban kétségtelenül Berény óriási határában vannak, hiszen e határ homokos részei mindenütt tele vannak velük szórva.

3. A kertes települések utcás településekké alakulása.

A 19. század első évtizedeiben igen erősen átalakultak a jász községek, illetve nagy változáson ment át e falvak külső képe. Ebben az időben már erősen bomlott a birtokközösség, terjedt a tanyavilág, s a terjedő tanyarendszer bontotta meg a jász falvak belsejének települési rendszerét. Az ólaskert szerepét a tanya váltotta fel, az ólaskertek felszabadultak és kezdtek beépülni lakóházakkal. Igy megszünt a falvak emberi és állati lakóhely-övezetekre való tagozódása és egyenletesebb lett a település képe. Ma már eléggé elmosódott a hajdani két övezet közötti különbség, de még igen jól megfigyelhető, persze csak azokban a jász falvakban, amelyeknek volt előzőleg kertes állapotuk. Ma már csak a zsúfoltabban települt belső részek emlékeztetnek a régi viszonyokra, főleg Apátiban és Árokszálláson, valamint a külső övezetekben itt-ott még megtalálható egykori kertség maradványai. Lényegesen különbözik az egykori két övezet utcarendszere is, különösen Apátiban, ahol az egykori belső, lakóhelyi települést kör-körösen futó utcarendszer választja el a tágasabban települt egykori kertségtől. Berényben, mivel kettős magja volt a városnak, ez már elmosódottabb. Árokszálláson, Jákóhalmán, Ladányban sem olyan típusos, mint Apátiban, mivel amott a vizekhez alkalmazkodott a falu alakja.

Az utcákat főleg a kertségtől vágták ki, s mivel ennek ott kevesebb akadálya volt, ezért az egykori kertségekben valamivel ma is szélesebbek az utcák és helyenkint szabályosabb az utcahálózat. Viszont a zsúfolt belső részekbe csak kényszerű-

ségből lehetett utcákat beszorítani a rendszertelen háztömeg közé. Hogy az egész utcásítás felsőbb nyomásra történt, azt elárulja egy 1829. évi rendelet, amely Dósa currentális jegyzőkönyvében a következőképen hangzik : «*Mind a fő, mint a fiók utcák ductusai meghatároztassanak és egyenességre vétessenek, azon lineák pedig a föld színén is állandó jelek által kijeleltessenek, a ház tulajdonos házai, fundusai conscribáltassanak, ... képabrosz készíttessék a község belső tsinosodására és a köz bátorságára figyelmezve.*» (359—anno 1829. 37)

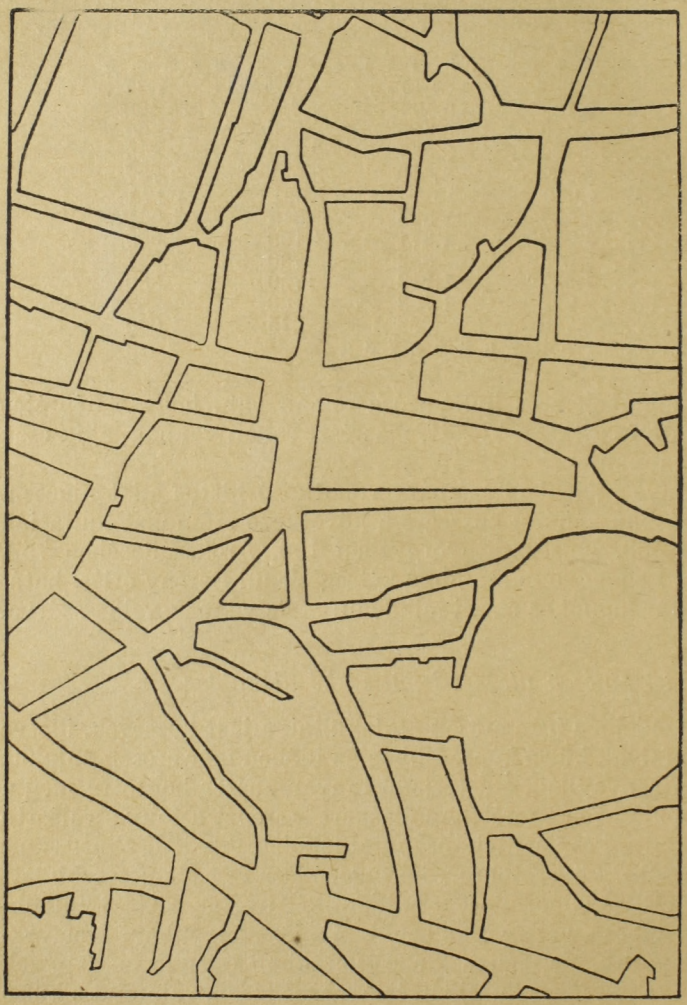

12. Részlet Árokszállás utcahálózatából.

Ugyanez a rendelkezés megállapítja, hogy «*Tapasztalás szerént vagy a köz fundusából, vagy sok helyen a belső várost s helységeket környékező szerős kertekből szaporíttatnak az utcák.*» Egyúttal arról is gondoskodik a rendelet, hogy az utcákat mindjárt névvel is el kell látni.

A jász falvak alaprajzában a tulajdonképeni zürzavar, úgy látszik, a mult század közepetáján érte el tetőpontját. A 18. századbeli utcásítás valójában még nem jelentett mást, mint egyes nagyobb házcsoportok között amúgyis hagyott járóirányoknak utcákká fejlesztését azzal, hogy a házcsoportok kerítést kaptak, telkesíttettek. Ezen belül azonban számos ház volt még, amely nem nézett az utcára, hanem egymáson keresztül közelítették meg azokat, közéjük vezető sikátorokon. A girbe-gurba, kanyargós utcák és sikátoroknak persze alkalmazkodni kellett a települési tényekhez, a házak elhelyezkedéséhez, hiszen láttuk, hogy Dósán 1791-ben ezek közé húzták a görbe utcákat, de nem kényszerítettek minden házhoz utcát, megelégedtek a lehetőségekkel. Ellenben, mint fentebbi adatokból látjuk, a 19. század közepetáján már olyan rendelkezések estek, hogy az utcák egyenesre vétessenek, fő- és fiókutcákról is esik szó. Ezeknek a fiókutcáknak kellett minden házhoz eljutniok. Tehát olyan

módon rendezték a falvakat, amit ezeknek a házaknak eredeti települési módja, egymáshoz való helyzete nem tűrt. Igy történt azután, hogy amíg a 18. században csak a házak voltak kaoszban, az utólag rájuk kényszerített rendezés az utcarendszert tette valóban kaosszá. Igen jól megfigyelhető ez pl. Árokszállás 1855-ből reánk maradt első utcás térképén *(439)*, valamint Jákóhalma 1859-i térképén *(454)*, ahol csak azokat a főútvonalakat tudták feltüntetni, amelyek már 18. századbeli faluban is megvoltak, a *«fiókutcák»* ezekbe való benyílását meg éppen csak jelezték, de azokat felrajzolni lehetetlennek látták. (XIX. tábla).

Ezek szerint a jász falvak települési képének változatai a következő állapotokat mutatják: *1. A lakóházak telkesítetlen halmazát kertségek nélkül. 2. A kertes övezettel körülvett, de még nem telkesített házhalmazt. 3. A «főutcásított» 18. századvégi falut. 4. A «fiókutcásított» 19. századbeli falut.* Ez az utóbbi volt a legzavarosabb alaprajzú. Csak a 19. század második felében jutott el a jász falu a mai, rendezettebb állapotába, amikor már gyökeresebb rendezésen ment át. De ma is vannak házak, amelyekbe csak más telken át van bejárás.

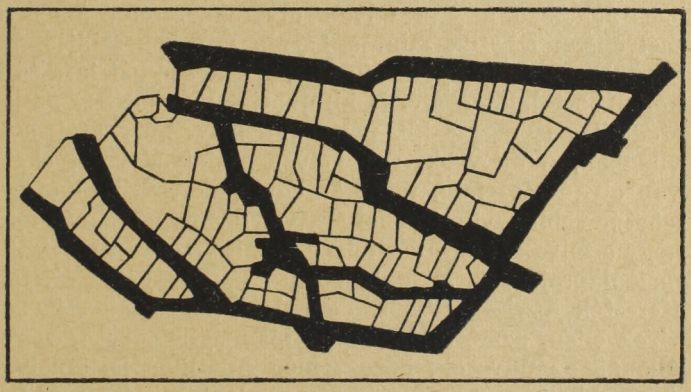

13. Részlet Kisér 1895-i utcahálózatából és telekbeosztásából.

Ezeket a régi állapotokat és a városrendezési módokat figyelembevéve, tulajdonképen négyféle eredetűek a mai jászsági falvak utcái. 1. Nagy *útvonalak*, amelyek eredetileg is átmentek a falun. 2. A kertségbe eredetileg is bevezető *utak*, amelyeken a marha bejárt, s amelyek az egyes kerttömböket választották el egymástól. 3. A régi házhalmaz közé a belső városban a telkesítéskor bekényszerített girbe-görbe *közök*. 4. A kertek közé azok beépítésekor bevezetett *sikátorok*. A közök és sikátorok, vakutcák, kutyaszorítók szörnyen zavarossá tették a jász falvak alaprajzát. Újabb és újabb rendezések követték ugyan a mult században az első utcásításokat, szakképzett mérnökök közreműködésével, különösen egyes tűzesetek után, de az útvesztőszerű alaprajzú Árokszálláson pl. még a lakosság maga is nehezen igazodik el. S bár az utcaneveket már a mult század elején elrendelték, neveket mégis csak a nagyobb utcák kaptak, úgyhogy Árokszálláson csak pár éve van minden utcának neve. (XVII. tábla, 33. XVIII. tábla, 36.)

A mai jász falvak csak abban különböznek egymástól alaprajzban, hogy mennyi nyomát őrizték meg magukon az egykori kertes települési rendszernek, illetve, hogy egyik-másik egyáltalán nem volt kertes településű. Erre az egyes falvak részletes tárgyalásában térünk ki bővebben, most csak azt jegyezzük meg, hogy az egykori kertes településű típus maradványai szerint a következő sorrendben következnek egymásután: Apáti, Árokszállás, Dósa, Jákóhalma, Berény, Kisér, Ladány, míg a többiben ma már nyoma sincsen az egykori kertségeknek. Tehát a Jászságnak inkább keleti felében vannak típusosabb kertes falvak.

Mivel az egykori kertségekben bőven volt hely az építkezésre, éppen ezért a jász községek terjedelme a 18. század óta is alig változott. Mind az akkori területükön fekszenek ma is, s csak elvétve lépte át egyik-másik akkori terjedelmét. Főutcáik ma is változó szélességűek, aminek az az oka, hogy eredetileg itt sem állottak a házak sorban, utcásítva, hanem teljesen rendszertelenül, úgyhogy a telkesítéskor már nem lehetett az utcákat kiegyenesíteni. Különösen jellemző a sugaras főutcák változó szélessége Apátira, amelynek 1791-ből származó térképén még csupán csak 6 ilyen sugaras irányú, majd kiszélesedő, majd összeszűkülő főút van feltűntetve, s más utca még csak nyomokban sincsen felrajzolva *(427)*. Hogy az utcás település végleges kialakulása milyen későn fejeződhetett be a Jászságban, arra jellemző adat az a körülmény, hogy még a mult század közepén kelt térképek is majdnem minden községben csak néhány főbb utcát tűntetnek fel, a zűrzavaros mellékutcák pedig vagy teljesen hiányzanak még róluk, vagy csak nyomokban vannak jelezve, csak itt-ott mutatva, hogy a főutcák által közrefogott tömbökbe már mellékutcák is nyílnak be helyenkint.

Jellemző a jász falvak utcarendszerére, hogy majdnem mindegyik utca mélyebben fekszik, mint a házak, udvarok szintje. Kétségtelen, hogy ennek a jelenségnek az is egyik oka, hogy a kocsikkal járt és így lazított utcák könnyű homokos talaját a szél is kifújhatja. De emellett az is megfigyelhető, hogy már eredetileg is magasabb, partosabb helyekre rakták a házakat ebben a vizenyős világban, a mélyebb, sok helyen vízfolyásos helyeket hagyván utcáknak. Alig van olyan jász falu, talán az egyetlen Apátit kivéve, amelynek belsejében nem lehetne több egykori vízfolyás, vízállás nyomát még ma is felfedezni. Kétségtelen, hogy e falvak tudatosan telepedtek a vízfolyások, vízállások közé, ami helyenkint mai alaprajzukon is jobban rajta hagyta bélyegét, mint egykori kertes voltuk. Keresték a vizek közeit, de mégis védekezniök is kellett a magasabb tavaszi vizek ellen, azért több helyen jól megfigyelhető, hogy mesterséges feltöltéseken állanak az udvarok, házak, még Apátiban is, amelynek pedig nincsen belvize. Azok a hatalmas agyaggödrök, amelyek minden jász falut körülvesznek, nemcsak a falveréshez adtak anyagot a jászoknak, hanem az építkezés helyének feltöltésére is. Igy pl. Mihályteleken egyes udvarokban még egy méter mélységben is mesterségesen feltöltött talajt találtam. Csak amióta az ármentesítést végrehajtották, enyészett el az építkezés helye feltöltésének szokása. (XII. tábla 23, XX. tábla 39.)

A ma már utcásított jász falvak és a Jászságba települt nem jász falvak települési rendszerében ma már főleg csak az a különbség, hogy a nem jász, tehát nem pásztorkodó multú falvaknak, hanem jobbágyi helyeknek (Alattyán, Jánoshida, Kőtelek) alaprajzában természetesen nyoma sincsen egykori kertes települési rendszernek. Egyenletesebb ezekben a helységekben a telkek nagysága is, utcarendszerük magán viseli az eredetileg is utcás és rendezett település nyomait. Egyszóval, *az a közjogi kiváltságos helyzet, ami a jászokat a közéjük zárt nem jászoktól megkülönböztette, a települési rendszerben is mélyrehatóan kifejeződött.*

A jász falvak az alföldi települések között tehát eléggé kifejezetten külön csoportot képviselnek. Nem olyan óriási falvak, mint az Alföld egykor teljesen elpusztult tájainak települései, nem egy-egy egész vidék népének összefutásai, hanem egy egészségesebb történelmi fejlődés eredményei.

Ami a jász falvak települési elemeit, a házakat illeti, tudjuk már, hogy a 18. század folyamán még a putri és a putriház volt itt általános. Ebből és nem az ólból fejlődött tovább e táj mai lakóháza. Ez a fejlődés azonban, úgy látszik, nem volt egészen a lakosság önkénye szerint való, hanem a hatóság ebbe is bele-

avatkozott. Szigorúan előírták számukra a kerületek, hogy mekkora legyen lakóházuk, s hogyan építsék. 1829-ben kelt az a fontos rendelet, amely úgylátszik, véglegesen eldöntötte a jászok építkezésének irányát. A dósai levéltár körözvényi jegyzőkönyvében olvashatjuk a következő rendeletet, amely természetesen minden jász és kun községnek is szólott: «*Meghatároztatik, hogy a jászok és kunok ezután épülő házainak mértéke a következő legyen: hossza 6 öl* (= 11·34 m), *szélessége 2 öl 4 sukk* (5 m), *falmagassága 1 öl ½ sukk* (2·05 m), *ajtó magassága 5 sukk 9 coll* (1·70 m), *ajtó szélessége 2 sukk 9 coll* (0·87 m), *ablak magassága 2 sukk* (0·63 m), *ablak szélessége 1 sukk 6 coll* (0·47 m). *Két ablak kötelező az utcára. A falak téglából vagy legalább is sárfonásból legyenek, a padlásra ne a pitvarból, hanem a kamrákból legyen a feljárás, a kémények egészen téglából. Felállítandó a tégla- és cserépégető minden községben.*»

Kétségtelen, hogy az ú. n. «*kunház*» már a rendelet kelte előtt is megvolt, s hogy e rendelet, éppen úgy, mint minden más rendelet, nem gyakorolt olyan befolyást a jászok építkezésére, mint ahogy azt a hatóság elgondolta, de az is bizonyos, hogy mégis csak lényegesen megszabta a fejlődés irányát.

A mai jász falvakban még szépen megfigyelhető a ház fejlődésének minden fokozata, a putriháztól a legfejlettebb típusú formákig. A 18. századra még általánosan jellemző putri és putriház után ez a fejlődés hozzávetőlegesen a következő formákat mutatja.

A putriház után legősibb típusnak látszik a még mindig nagyon elterjedt kétablakos, nádfedeles ház, megtöretlen eresze alatt oszlopok nélküli tornáccal. A következő fokozatokban azután már megtörik az ereszt, s előbb gömbölyű faoszlopokra, majd később az ezt helyettesítő gömbölyű falazott oszlopokra helyezik a tornác-tetőt. Ez a tornác íves ajtóval nyílik az utcára. Még ma is ez a legjellemzőbb jászsági háztípus, s igen elterjedt a falvakban. Úgy gondolom, hogy a négyszögletes, falazott tornác-oszlop a későbbi fejlődési fokozat. A típusos jászsági házak mindig két ablakkal néznek az utcára. A tető túlnyomóan még ma is nád, szalma, az újabbaké cserép, vagy a gerincen cserépsor, alatta pedig nád vagy szalma következik. Kontyos ház csak elvétve fordulhat elő. Érdekes azonban, hogy a háztető utcai vértelekén egy léckötés mintha a kontyos tetőre emlékeztető maradvány volna (*165* — 266). (XIII—XIV. tábla).

Igen érdekesek azok a házak, amelyek tornáca nem ér véget a ház homlokvégénél, hanem a ház előtt lévő kis előkerten át az utcáig folytatódik és ajtóval nyílik az utcára. Ez a típus eléggé elterjedt az egész Jászságban, de főleg Berényben. Ezt néha úgy építik, hogy a tornác nem is folytatódik az utcáig, csak egy tetős kapuzat van e helyen.

A jász házaknak legtöbb változata a tornác különböző kiképzéséből áll elő. Egy további fejlődési típus pl., hogy a tornác mindkét vége zárt helyiséggé alakul, amelyből az első szoba, a hátsó kamra szokott lenni.

Ezek a megtört tetőzetű tornácok azonban még nem tartoznak szervesen a ház alaprajzához, hanem mintegy ragasztékai annak. További típus ellenben az olyan tornác, amely már szerves része a ház alaprajzának, s tetőzete is annak megtöretlen folytatása. Ez a tornác is rendszerint utcaajtóval nyílik, de számos változata is lehetséges.

A típusos jász házak rendszerint három osztatúak, elől a szoba, középen a «pitar», amely a tornácra és a két másik helyiségbe nyílik, hátul a kamra. A pitar hátsó részében állott egykor a szabad tűzhely, amelyből elvétve még ma is találhatni egyet-kettőt. A tüzelőanyagban szegény tájban általános volt a

búbos kemence, amelybe a pitarból tüzeltek. Még ma is van belőlük szép számban.

Különösen érdekesek a jász házak utcai vértelekei, amelyek túlnyomóan deszkából valók és sajátságos díszítésekkel vannak ellátva. A deszkába típusos alakokat vágnak, többnyire keresztet, ami már maga is jellemző e nép vallásosságára, de igen gyakran a kereszt mellett az egykori törökvilág emlékeként látható a félhold is. Gyakori kivágott díszek még a magyar címer, a lefelé fordított és csúcsán keresztet viselő szívalak, a megkeresztezett háromszög, és az IHS jelvény kereszttel. Az egykor pásztorkodó jászok ősi emléke ezek között a díszítések között a lófej is.

Érdekesen bánik a náddal is ez az egykori lápi lakosság. Fényszaruban gyakori a nádazott kémény, sőt több helyen látni a nádtetőn olyan szelelő lyukakat is, amelyeket a zsindelytetőn alkalmazottak módjára készítettek. (XVI. tábla 32.)

Az egyes jász falvak között alig van lényegesebb eltérés az építési módokban és a leggyakoribb háztípusokban. Mégis meg lehet állapítani, hogy a tornácnak az utcáig való megnyujtása főleg berényi szokás, de elég gyakori Apátiban is. Ezzel szemben nem szokásos a tornác kinyujtása Árokszálláson, hanem itt inkább a ház hátsó helyiségének, a kamrának a tornác szélességében való kiterjesztése típusos.

Amióta hatósági rendeletek tiltják a náddal és szalmával való fedést, nagy nehézséget okoz az építőnyag hiánya. Más fedőanyagnak ugyanis a jászföld tökéletesen híjával van. De helyenként még a falazáshoz szükséges homok is hiányzik, így pl. Árokszálláson azért ütközik nehézségbe a rakott sárfalról a téglafalazásra való áttérés, mert nincsen homokjuk, úgyhogy Ágóról hordják az építkezésekhez.

A jász falvak házainak a telken való helyzete eléggé változatos. Amióta a falvak házhelyei telkesítve vannak, azóta legáltalánosabb az a szokás, hogy a ház véggel fordul az utcára a telek egyik oldalán állva, előkert nélkül. Persze ez is csak másodlagos típus, mert az ősi ház előtt nem volt utca és körötte nem volt kerített telek. Éppen az utóbbi miatt nem ritkák olyan ősi házak sem, amelyek minden rend nélkül állanak az utólag köréjük kerített udvaron. Az is gyakori, hogy ferdén dőlnek ki a házak az utca vonalára, mert a telek oldalához simulnak, az pedig nem áll merőlegesen az utcára. (XVIII. tábla 35.)

Az udvarok berendezésében típust nem találhatni, hiszen nem régen van a jászoknak udvaruk. Ma már kevés olyan házat találtam, leginkább még Dósán, amelyeknek nincsen kerített udvaruk. Az udvaron már minden gazdának van istállója is, ami alighanem egyidőben került a jász udvarokra a telkesítéssel, illetve a telek elkerítésével. Teleknagyságban igen nagy a változat, hiszen nem egységes osztású telkek ezek, de meg más a telek multja a község magvában és más a peremein. A peremeken ma is több községben maradtak még felosztatlan állapotban az egykori ólaskertek hatalmas kiterjedésű telkei, de ma már egészen más rendeltetéssel, mint egykor. Itt-ott szérüskerteknek használják azokat, amelyekben még csépelni is szoktak. Esetleg még áll is egyik-másikban a régi farazatos ól, de legtöbb kertben már lakóházat is építettek. Csűrt mégcsak elvétve sem láthatni ennek az egykor pusztai népnek udvarán.

Amilyen nehezen szokott a jász a kerítésre, olyan alaposan megépíti azt most. Többnyire sárból rakott, vagy deszkakerítés divatos, amelyet nem ritkán 2 m magasra építenek. Rácsos kerítés csak a kiskert előtt van, de az udvart erősen zárják az utca felől. Többnyire három ajtó is nyílik az utcára a jász udvarok-

ból. A tornác ajtaján az emberek, az udvarra nyíló kisajtón az aprójószág, a nagykapun a kocsi és lábas jószág jár be.

A jelenlegi jász falu két telepítést-alakító tényezőcsoport eredménye: az ősi életmódon alapuló szokásnak egyrészt, másrészt meg a hatóság rendszerező nyomásának és az egyformásító új időknek. Egyik faluban több maradt még az ősiből, másikban már túlsúlyra jutott az újabb. Legősibb még Dósa képe. Leginkább városiasodott képű Berény és Apáti magva. Ez a városiasodás azonban inkább csak a település elemeire, a házakra vonatkozik, az alaprajzon sehol sem változtattak többet, mint amennyi ahhoz kell, hogy az állat és kocsi bejárhasson a városba, annak minden részébe, és hogy ki-ki utcán érhesse el lakóházát. Az ősi jász települési módban egyik sem volt ezek közül szükséges feltétel, hiszen az állat csak a kertes övezetig járt be, kocsival behordandó terményük meg nem sok volt, s ki-ki úgy közelítette meg házát a halmazban, ahogy tudta. Kétségtelen, hogy *a konzervatív jász éppen csak annyiban tett eleget az új követelményeknek és csak annyit változtatott az alaprajzi zűrzavaron, amennyit éppen elkerülhetetlenül kellett.* Bizony ma is szinte idegenszerű ezekben a jász falvakban az utcarendszer, ezért látszik meg a rájuk kényszerített utcás település képe alatt is az ősi állapot.

Éppen ezért a jász falvak képének még ma is van valami ősi színezete. A fehérre meszelt végű, különböző vallásos, vagy történelmi emlékű motívumokkal díszített vértelkű, náddal fedett tetőjű, oszlopos tornácú, helyenkint igen régi sárkerítésű jász házak határozottan jellegzetes képet adnak ezeknek a falvaknak. Az egész kép az egykoron itt uralkodott természeti viszonyoknak az eredménye: amíg csak sár, vessző, nád és szalma volt a jász építőanyaga, másformájú ház, más díszítés nem fejlődhetett ki. Amióta azonban már idegenből hozott építőanyagok, mészhabarcs, tégla, vassodrony, cserépcsempe, stb. kezdenek elterjedni, ezt a szép, kellemes és jellegzetes képet kezdik letörülni a jász falvakról. Terjed a cseréptető, a pala, a házak egykori szép tornácait kezdik divatosan befesteni, sodronykerítést húzni, ezért romlik a falu képe. Ez azonban csak részben írható a jászok ízlésének romlására, az új idők egyformásító hatására, mert a természeti környezet változásának is kétségtelenül része van benne: alig van már nádjuk, vesszejük, ellenben szaporodnak a téglaégetők, s amióta csaknem minden jász falunak vasúti állomása van már, olyan építőanyagokkal látják el őket, amikből azután torz ízlésű, divatos házakat rakhatnak az ősi szépek helyére. (XVI. tábla, 31.)

Rendkívül érdekes lesz, ha legalább négy évtizedre visszapillantunk a jászok lakóházainak építőanyagjára, mert látni fogjuk, hogy kicserélődése párhuzamos folyamata a táj természeti viszonyai megváltozásának. Ezek az adatok az egész Jászságra vonatkozólag a következők (%-okban):

A lakóházak falazata

sár vagy vályog				fa vagy más anyag				tégla vagy téglaalapú			
1900	1910	1920	1930	1900	1910	1920	1930	1900	1910	1920	1930
94·5	92·5	90·0	87·2	0·1	0·4	0·3	0·1	5·4	7·2	9·5	12·6

A lakóházak tetőzete

szalma vagy nád				fazsindely vagy deszka				cserép vagy pala			
1900	1910	1920	1930	1900	1910	1920	1930	1900	1910	1920	1930
82·6	70·4	60·0	43.3	15·0	11·2	7·1	2·3	2·6	18·3	32·2	54·4

Az az ősi építőanyag, ami korlátlanul állott rendelkezésre, a sár és vályog, meg az egykori lápi világ nádja, egyaránt fogyóban van az épületekben, mégpedig gyorsabban fogy a tetőzetből a nád és szalma, mert ezt a hatóság is szorgalmazza, s mert a tető hamarabb kerül kiváltásra. De a falazatból is eltűnik a vályog és sár,

téglának adva helyet. Kétségtelen, hogy egészségi szempontokból örvendetes ez a jelenség, de az ősi, szép és jellegzetes falukép pusztulásával jár.

Az még nem sokat változtatott a jász falvak képén, ami a modern technikai vívmányokból eljutott hozzájuk is. A villanyvezeték, amely behálózza már e falvakat is, némi új színt ad ezeknek az ősi falvaknak. Járdájuk már az összes jász falvaknak van, persze igen különböző anyagból. A főbb utcák már mindegyikben kövezve is vannak.

A jász falvak a 19. században, mint már említettük, alig változtatták kiterjedésüket, mert az addig ki nem használt kertségeket építették be először. Pedig ez az építkezés a nép szaporasága mellett igen jelentékeny volt. II. József idejében 5708 lakóháza volt a Jászságnak. Ezzel szemben 1828-ban már csak az adóköteles házak száma is 9822. Az 1850. évi országos összeírás alkalmával 12.424 házat számoltak ebben a tájban, a gyarapodás tehát valóban rohamos. 1869-ben már 17.303 ház volt a jász falvakban, amiből csak 202 volt a középület, míg 17.101 a lakóépület. Ezekben a lakások összes száma 17.569-et tett ki, azaz egy házra átlagosan 1·28 lakás jutott. Látjuk tehát, hogy bár az összes házak között csupán csak 10 emeletes volt, ezek is kétségtelenül középületek lehettek, mégis aránylag magas volt a többlakásos házak száma, mert a népesség igen erősen szaporodott. A lakások mégsem mondhatók ekkor még zsúfoltaknak, hiszen 1869-ben a lakások összes száma 71.332 volt, úgyhogy egy-egy lakásra átlagosan csak 4 lélek jutott.

A jelen század elejétől rohamosan emelkedik a jász falvak házainak száma. 1900-ban 19.505, 1910-ben 21.386, 1920-ban 21.742, 1930-ban 24.825 házban laktak a jászok. Ennek ellenére a lakosság lélekszámának a lakóházak számához való aránya, igen érdekesen, jóformán semmi változást sem mutatott négy évtized alatt. Egy lakóházra jutott ugyanis 1900-ban 4·7 lélek, 1910-ben 4·7, 1920-ban 4·8, 1930-ban 4·2. Más szóval azonban ez annyit is jelent, hogy a Jászság lakóházai még ma is családi lakóházak, jóllehet ebben az arányszám-sorozatban benne van Berény kevésszámú többlakásos háza is.

Városiasodás felé csupán csak két jász település, Berény és Apáti halad. Városi magjuk azonban ezeknek is csekély, hiszen ma is csak helyi energiák táplálják azokat, a kívülről ható telepítő tényezők inkább hanyatló irányúak. Még Berény egykori helyzeti előnye is megszűnt, amióta a hármas szabad kerület székhelye nincs többé. Igaz, mindkettő, Berény is, Apáti is járási székhellyé lett. Ez azonban csupán csak legszűkebb környezetükkel hozza őket szorosabb kapcsolatba. Jövőbeli fejlődésük tehát tisztán olyan mértékű lehet, amennyi belső energiájukkal, gazdasági súlyukkal adva van számukra.

B) A jász települések részletes vizsgálata.

A jász falvakat és városokat településük mai képe szerint két csoportba oszthatjuk. Ez a felosztás ugyan részben önkényes, mert nem tudhatjuk bizonyosan eldönteni, hogy vajjon nem ugyanolyan települési típusú volt e minden jász falu a 18. században, s vajjon nem csupán csak az utcás típusba való átalakulásuk különböző mértékű-e. Mégis úgy látszik, hogy van néhány községünk, amelyik sohasem lehetett igazán kertes településű. Ilyennek látszik Alsószentgyörgy és Felsőszentgyörgy, míg Fényszaru és Mihálytelek többet őrzött meg belőle. Külön szempont alá esik Szentandrás, amely tanya-község. Ezzel szemben a többi jász községben maiglan is több-kevesebb bizonyítéka van egykori kertes voltuknak. Ebben a sorrendben vesszük tehát vizsgálat alá az egyes jász falvakat.

1. Alsószentgyörgy.

Alsószentgyörgy ma a Jászság legdélibb fekvésű faluja, a Zagyva folyó balpartján, Újszásszal határos. Keletkezése idejéről semmi bizonyosat nem tudhatunk. Még csak azt sem lehet eldöntenünk, hogy vajjon eredetileg is jászok telepítették volna-e. Neve után ítélve aligha lehet eredeti jász telepítés, hacsak nem később, a jászok megtérése után kapta ezt a nevet, esetleg egyházáról. De ha így van is, akkor sem tulajdonképen ez a mai az a falu, amelyet egykor egyháza után elneveztek, mert hiszen tudjuk, hogy helyét is többször változtatta és lakossága is egészen kicserélődött. Ha tehát egy eredeti jász településre később ráakasztott név a Szentgyörgy, abban az esetben is egészen más falut fedett.

De egyébként sem mindig ez volt a neve. Első említése állítólag 1330-ból való, amikor már egyházas falu lett volna *(103* — 402); de ha tényleg így volt, akkor valószínűleg még nem jászok lakták, mert azoknak akkor még aligha lehetett itt egyházas falujuk. Ugyancsak állítólag 1369-ben már népes keresztény jász szállás volt *(103* — 402). *Lippay* szerint 1398-ban is említik egy oklevélben, amelynek másolata a község levéltárában volt egykor *(54* — 6). Hogy milyen néven fordult elő ezekben a feljegyzésekben, nem mondják a szerzők. *Gyárfás* szerint 1399-ben már Szentgyörgy néven van feljegyezve *(30* — III. 165). Nem lehet azonban megállapítani, hogy vajjon erről, vagy a másik Szentgyörgyről van-e ekkor szó. De 1421-ben Kürt határjárási levelében említett Szentgyörgy már kétségtelenül ez a falu *(30* — IV. 571). Még 1444-ben sem lehetett jász birtok, hiszen ekkor a Chirke-család birtokában lévőnek jegyezték fel, akiknek a Semsey-család engedte át *(30* — III. 248). 1466-ban viszont már az Abádi-család birtokában találjuk, akik később a Bessenyei-családnak zálogosították el *(103* — 26). Ekkor jegyezték fel először *Berta-Szentgyörgy* néven *(30* — III. 286). Hogy honnan származik a «*Berta*» előneve, azt nem lehet eldönteni, bár talán nem tévedünk, ha arra gondolunk, hogy amint Felsőszentgyörgy alighanem egyik birtokosáról, a Gál-családról kaphatta nevét *(278* — 15), éppen úgy nincsen kizárva, hogy Alsószentgyörgyöt is valami birtokosáról nevezték így. 1469-ben Mátyás király által kiállított kiváltságlevélben megint csak Szentgyörgy néven szerepelt *(19* — 166). Ekkor már jász birtoknak mondják. 1484-ben tűnik fel először *Gerla-Szentgyörgy* néven, állítólag egy Gerla László nevű jász kapitány után neveztetvén így *(30* — III. 234). A «*gerla*» mint helynév előfordul Békés megyében is és állítólag folyamtorokot, folyamágyat jelent *(208* — 123). A Gerla-Szentgyörgy név után azután hosszabb ideig rajta is maradt. Az 1567-i összeírásban is «*Gorla alias alsó Zentgyergy*» néven van felvéve, s egyúttal ez az első alkalom, amikor Alsószentgyörgy elnevezése előfordult *(298)*. Ekkor kicsi falu, mindössze 12 telkes jobbágya, 4 zsellérje és 9 elhagyott háza volt, mert már 1536-ban elpusztította a török, sőt 1557-ben másodszor is elpusztult *(54* — 8).

Mielőtt települése történetét tovább követnénk, fel kell vetnünk a kérdést, hogy hol feküdt eredetileg e falu. *Lippay* szerint *(54* — 8) a 16. században nem mai helyén, hanem a *Telek* nevű határrészben feküdt, eredeti települő helyén, ahol századokon át fennállott, sőt állítólag ott 1420-ban már temploma is volt. Ez a Telek nevű határrész a Zagyvától keltre 4·5 km-re fekszik és egy érnek ma is Telekér ott a neve. Valóban, az 1572-i török defterek a hatvani szandzsák jászberényi náhiéjában fekvő berényi palánk törökjeinek birtokai között felsorolnak egy «*Telek-szállása*» nevű helyet is, viszont nyomát sem találjuk e felsorolásban Alsószentgyörgynek *(30* — IV. 127). Telekszállás állítólag saját tisztjeinek kegyetlen-

kedése következtében lett pusztává, mert ezek elől szökött meg az egész falu *(30* — IV. 134). Az egri püspökség birtokainak 1557-i összeírása szerint Alsószentgyörgyöt csak ekkor szállták meg újból *(30* — IV. 63). Mindezekből az adatokból az hámozható ki, hogy a már 1536-ban, majd 1557-ben újból elpusztult Alsószentgyörgy népéből csak nagyon kevesen tértek vissza, úgyhogy a később Telekszállásáról szétszéledt lakosság is lassan beverődött Alsószentgyörgyre. *Igy tehát két falu maradék népe alakított itt magának újból otthont, nem pedig Alsószentgyörgy maga feküdt előbb Telekszállása helyén.* A falu neve, illetve eredete körül egyébként több zavar is mutatkozik. A községek 1925. évi összeírásában azt írták Alsószentgyörgyről, hogy 1567 táján egy *Gallyaszentgyörgy* nevű falutól vette fel nevét, ami tőle északra 30 km-re feküdt *(385)*. Ilyen nevű falu azonban sohasem volt Alsószentgyörgy közelében. Másutt meg *Pályiszentgyörgynek* mondják Alsószentgyörgy előbbi nevét *(103* — 65), hivatkozva *Gyárfásra*, akinél azonban ezt az adatot az illető helyen nem lehet megtalálni. Ugyanezen forrás Felsőszentgyörgy határában is keres egy *Pályitelek* nevű helyet, éppen olyan helytelenül *(103* — 395).

Alsószentgyörgy a törökvilág vége felé megint birtokos családok kezére került. 1660 körül állítólag a Váczy-családé lett volna *(103* — 402).

Minden bizonnyal nagyon kicsi falu lehetett ekkor. Erre vall, hogy minduntalan más falvak tartozékaként emlegetik, vagy másokkal tévesztik össze és neve is nagyon bizonytalan. 1666-ban egy határpörben pl. *Ladánszentgyörgy* néven fordul elő *(30* — IV. 297). 1699-ben *Pentz* azt jegyezte fel róla, hogy csak négy év előtt népesült újra, temploma sincsen, hanem egy ház szolgál erre a célra. Ekkor mindössze 65 gazda lakta. Kimutattuk már, hogy ekkori lakosságának mindössze csak 20%-a volt helybeli eredetű, a többi jövevény, s ezek a jövevények is 9 különböző faluból verődtek össze ide, és úgy a helybelinek mondott, mint a jövevény népben is sok volt az idegenszerű, főleg szláv elem. Hogy ekkor hol feküdt ez a falu, az vitatható. *Lippay* szerint a Telek nevű határrészben, ahonnan a labancok űzték volna el a lakosságot kuruc voltuk miatt és ekkor került volna mai helyére 1701-ben. Láttuk azonban, hogy a 17. században meg Telekszállás népéről az van feljegyezve, hogy azok széledtek széjjel. Úgy látszik tehát, hogy *a Telekér és a Zagyva partja között többször is helyet változtatott ez a falu. Lippay* szerint, amikor legutoljára települtek át a Zagyva mellé, itt a mai templomtól keletre, egy magasabb partos helyen kezdtek építkezni *(54* — 9). A partba vájták ott első lakásaikat, s innen a «*putri-part*» elnevezés. Az áttelepülés után először csak náddal fedett kis templomuk volt a szentgyörgyieknek.

Alsószentgyörgy 14—17. századáról, négy századról csak ez a néhány történelmi adat beszél, amely azonban még azt sem árulja el pontosan, hogy hol keletkezett, mikor keletkezett a falu. Csak a 18. századtól jut szóhoz a történelmi adatok mellett a földrajzi szempont, a településnek a környezettel és a történelmi tényekkel együtt való vizsgálata.

A mai Alsószentgyörgy élete, multja tulajdonképen csak 1701-től kezdődik, amikortól már megszakítatlan a sorsa és nem cserélődött ki többé lakossága sem. *Az újonnan települt falu magva nem ott volt, ahol ma van, a jelenlegi templomnál, hanem ettől keletre, a már említett partosabb helyen, ahová első templomukat is építették 1703-ban (54).* Ennek kétségtelenül az volt az oka, hogy bár a település vonzódott a Zagyva mellé, de annak közvetlen partjait mégis kénytelen volt kerülni az árvizek miatt, sőt a földbesüllyesztett putriknak még a vízenyős helyek sem felelhettek meg. Az új templom már kőből épült. E falu-magban, a temetővel körülvett templom körött terjeszkedett azután a község. Alsószentgyörgy mértani

központja ma sem a jelenlegi templomnál van, hanem attól keletre, a régi templom helyén. E falu tehát eredetileg központos település, amelynek mai hosszúkás, a Zagyva irányában elnyúló alakja csak a folyónak és az útnak köszönhető. Központját, a későbbi templomot is az hozta közelebb a Zagyvához, hogy a későbbi folyómenti út itt alakította ki a főutcát. Talán éppen a folyómenti útnak a hatása, hogy a falu már új letelepülése utáni első időkben is minden bizonnyal *mint utcás település kezdett fejlődni* és nem lehetett olyan halmaz, amely később kertes településsé alakult volna. Úgy a mai alaprajzból, valamint a falu legelső térképeinek alapján is kétségtelenül megállapítható, hogy *Alsószentgyörgy sohasem volt igazi kertes település és későbbi kertjei nem voltak a település szerves részei*, csak amolyan függvényei. (XXII. tábla, 44.)

A falu központja elég sokáig távoltartotta magát a folyó közvetlen közelségétől. Első kőtemplomát ugyan a labancok 1706-ban már felégették *(54—38)* s újból csak 1712-ben épülhetett fel, de ismét a régi helyre állították, s csak amikor az szűknek bizonyult, akkor építették a ma is fennálló templomot a mai helyére 1793-ban, a közben már kialakult, a folyóval párhuzamos főútvonal mellé.

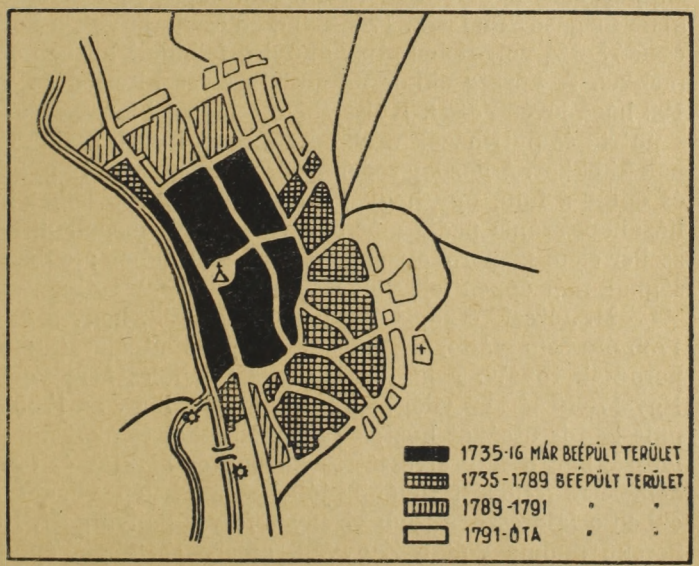

14. Alsószentgyörgy alaprajzi fejlődése 1735-től.

A falu különben a kuruc háborúk alatt annyit szenvedett, hogy utóbb is csak nehezen fejlődött. Már 1705-ben futniok kellett a labancok elől, amikor két hétig odabujdostak, de ekkor még nagyobb baj nem történt, csak a következő évben dúlták fel. Így magyarázható meg, hogy bár 1705-ben már 82 háza volt, amelyben 85 gazdacsalád lakott *(308)*, 1710-ben megint 51 családra csökkent a lakosság száma *(377)*, hiszen közbeesik Rabutin generalis 1706-i dúlása *(73—78)*. Annyira legyöngült ebben az időben a község, hogy a jászok levélben mentették ki 1709 márc. 17-én Szakál Tamás, a jász ezred őrnagya előtt az alsószentgyörgyieket a katonaállítás kötelme alól *(335 — 2. cs.)*. Még 1713-ban sem érte el a falu előző lakossága számát, mert csak 50 gazda és 11 zsellér lakta *(378)*. Az 1715-i összeírás azonban semmiesetre sem fedi a tényleges állapotot, amikor csak 29 gazdát mutat ki e faluból. Hihetőbb az 1720-i összeírás adata, hogy akkor 59 gazdája volt a falunak. Tehát a kuruc háborúk után tíz esztendővel még ott sem tartott lakossága számát illetőleg, ahol a török kivonulása után volt. Valóban úgylátszik, hogy *Alsószentgyörgy jobban megszenvedte a labancot, mint a törököt*. Sőt a közben eltelt idők rendkívül felh gították idegen elemekkel a falu lakosságát, hiszen 1720-ban az 1699-i családoknak 68%-a hiányzott már a faluból és csupa újabb jövevény foglalta el helyüket.

A falu települési képe már első térképén, az 1735-ben kelt *Mikovinyi*-féle térképen is határozottan mint utcás település mutatkozik meg *(406)*. Ebben az időben már megvolt a Zagyvával párhuzamos főutcája, valamint ettől keletre egy vele szintén párhuzamos utca, s ezeket keresztben kötötte össze egy harmadik utca, amely mellett a templom is állott. Hogy ebben a tömbben, amit ez a három utca alakított, eredetileg nem voltak-e zsúfolt házhalmazok, azt nem lehet sem tagadni, sem állítani, hiszen később több utcát is húztak bele.

A falu igazi fellendülésének idejét a redempció hozta meg, amikor 128 redemptus család váltott itt földet és még Kara és Kisszállás puszták felét is megszerezték maguknak a Kiskunságban. Redemptusai azonban nagyrészt a kuruc háborúk után költöztek a községbe, hiszen a földváltóknak 62·6%-a még 1720-ban sem lakott itt. 1760-ban 192 családot írtak itt össze, ami kb. 1152 léleknek felel meg. *Lippay* 1768-ban 1827-re teszi a falu lakosainak számát *(54* — 19), ami azonban kissé magasnak látszik. 1766-ban 223 családja volt a községnek, amiből akkor már csak 73·6% volt redemptus, annyira felhigult közben a falu lakossága idegen elemekkel. A község ekkor már tekintélyes kiterjedésű volt, ebben az évben már 199 háza lévén *(380)*. Külsejében, települési képében azonban bizony még mindig a putrik és putriházak uralkodtak, mert hiszen csak 23 elsőosztályú házat mutatnak ki ekkor. A gazdag redempciós világban azután gyorsan szaporodott a lakosság és épült a falu, úgy hogy 1787-ben már 2.508 lelket iratott itt össze II. József, házainak száma pedig már 355 volt. Mégis megállapítható, hogy a lakosságban a zsellér elem szaporodott el igen nagy mértékben ; ebben az időben az összes lakosságnak már éppen fele volt itt a nincstelenek száma.

II. József térképei alapján úgy látszik, hogy a falu kiterjedése, alapterülete 1735 óta sem változott, hanem az egyes utcák által körülvett tömbökben szaporodtak tovább a házak. De ez a település nem volt rendszertelen házhalmaz. Egy 1789-i térkép világosan megmutatja, hogy az 1735 óta keletkezett újabb településben is utcákat húztak *(420)*. Érdekes és okát adni sem lehet, hogy ebben az időszakban a falu elvesztette központos alakját és egyik oldalán, a templomtól délkeletre fejlődött tovább, jóllehet a térkép világos bizonysága szerint éppen ebben a falurészben több vizenyős folyás kanyargott. Ebben az időben már négykerekű malma volt a Zagyván, amely 1773-ban épült *(54* — 16), valószínűleg arra a helyre, ahol már 1713-ban is volt egy egykerekű malom. Ezen kívül a mezőgazdasági termelés gyors emelkedése is annyira felszaporította a malom dolgát, hogy a vizimalmon kívül még két szárazmalma is volt a falunak. A község gyarapodása már bizonyos falurendezést is megindított ; ennek során telepítik ki 1775-ben a temetőt a templom mellől oda, ahol ma is áll *(54* — 63). 1791-ben kelt *Bedekovich*-féle térképen *(417)* vesszük észre először a falu északkeleti irányban való terjeszkedésének nyomát is, ami azután visszaadta szimmetrikus, téglalap alakját, hosszabban elnyujtva a Zagyva irányába. Ezen a térképen már újabb malmot látunk a Zagyván, a falu déli végénél.

A század végén már arra is sor került, hogy a község határát rendezhették az alsószentgyörgyiek. 1801-ben 2400 öl töltést húztak a Zagyva árvizei ellen *(3* — 215) s többször dícsérve jegyezték fel «*Borsa*» nevű erdejét, ami alighanem ültetett erdő lehetett. Lakosságának számát ekkor egyesek 2731-nek *(3* — 215), mások meg 2796-nak mondják *(54* — 19). A vagyonosodó falu kereskedelme is fellendülőben lehetett, különben nem telepedett volna le benne 6 görög is. Maga a falu alaprajza azonban nem terjedelmesedett már tovább ; 1791 óta mindössze északkeleti részén egészült ki, s peremein keletkeztek keskeny települési tömbök. Ennélfogva

határozottan lehet állítani, hogy *a mai Alsószentgyörgy alaprajzi települése mindenestől a 18. század eredménye*, s azóta nem is változott lényegében a falu alaprajzi képe.

Kertjei az utcás rendszer ellenére is voltak Alsószentgyörgynek is, de ezek nem alkottak külön övezetet. Kertek nyomai ma is megtalálhatók, de hogy ezek a típusos ólaskertek lettek volna e, vagy csak egyszerűen veteményes, gazdasági kertek voltak, azt nem lehet eldönteni. Mindenestre jellemző, hogy a farazatos ól nevet itt 1934-ben már senki sem ismerte, s csupán csak egyetlen régi ólat találtam itt.

Görbe utcák Alsószentgyörgyön is vannak, s kétségtelen, hogy ezeket utólag húzták be a nagyobb tömbök közé, de utcáinak túlnyomó része már a 18. századbeli térképeken is megvolt.

Alsószentgyörgy a 18. század végéig már kialakulván, ami azóta történt itt, az megint inkább csak történelmi, de nem földrajzi értékű jelenségnek mondható. Földrajzi jelenség a lakosság számának gyors szaporodása annyiban, hogy kétségtelenül a község településének tömörülésével, ha nem is az alapterület nagyobbodásával járt. Hogy a gyors ütemben szaporodó házak elférték a régi alapterületen, az azt bizonyítja, hogy az eredeti építkezés sem lehetett itt nagyon sűrű, s hogy voltak nagy telkeik, kertjeik. Igy pl amíg 1787-ben még csak 355 háza volt a falunak, 1828-ban már 638 házat mutattak ki innen *(234* — I. 465), lakosainak száma pedig állítólag 3803 lett volna, de az egri egyházmegyei sematizmus még többre, 3900-ra teszi lakosainak lélekszámát *(289)*. Népes volt tehát ez a falu, főleg az akkori viszonylatok között, úgy hogy érthető I. Ferenc király 1829-i elhatározása, amikor 4 országos vásárra adományozott jogot az alsószentgyörgyieknek.

A múlt század közepén, 1847-ben már 4159 lélek élt e faluban *(164* — 474), 1850-ben 4358 *(66* — 136), viszont más adatok szerint még 1851-ben is csak 4047 lelket számlált *(165* — II. 98).

Jelentős fordulat állott be a község életében, amikor 1852-ben a redempciós jogon bírt Kisszállás pusztát elcserélte a Földváry-család Jenő pusztájáért. Egyébként ezekre a pusztákra a század második felének elején már igen sokan telepedtek ki az anyaközségből, s amikor azután Kara és Jenő 1857-ben önálló községgé alakulva az anyaközségtől elszakadtak, mintegy gyarmatát vesztette el Alsószentgyörgy, ahová eddig népfeleslegét kitelepítette. Pedig 1854-ben a 8191 k. h. határának még csak fele volt szántóföld, ezért a megélhetés is mind nehezebbé vált az egykor gazdag faluban. Házainak száma 1854-ben már 905-re emelkedett *(19* — 168). Az akkor még gazdag falu elég jelentékeny számú iparost is el tudott tartani : ugyanekkor 46 csizmadia, 31 szűcs, 21 takács, 6 szabó iparost írtak itt össze. A község ipari életének ez volt a csúcspontja. A birtok elaprózódása sem haladt még ekkor túlságosan előre, hiszen a 868 birtokos között a határ területe úgy oszlott meg, hogy egy-egyre átlagosan majdnem egészen 10 k. h. jutott. A község életében jelentékeny változást okozott, hogy a Jászságnak a zsidók előtt való megnyitása után néhány esztendővel, 1855-ben már 34 zsidó telepedett meg a faluban. Az addig egységesen katolikus nép társadalma ezzel kezdett szétforgácsolódni.

Alsószentgyörgy nagy számú lakosságával, tekintélyes, helyi szükségletre dolgozó kézműiparosságával a múlt század második felében azon idők típusos «*mezővárosa*» volt. 1830-ban kapott városi rangját 1876-ig megtartotta, amikor a közigazgatás egységesítésekor az újonnan felállított Jász-Nagykun-Szolnok megyébe osztották be, mint nagyközséget *(54* — 30). 1880-ban már 4128 lakost számlált,

aminek akkor már csak 2%-a volt iparos és kereskedő. A birtok elaprózódását még mindig meg tudták akadályozni, sőt amíg 1854-ben 868 volt a birtokosok száma (a házbirtokosokkal együtt), 1895-ben a határ csak 790 gazdaság között oszlott meg. A lakosság számának emelkedése utóbb mégis ellanyhult, sőt jóllehet 1869-ben 5013 lakost számlált, ez a szám 1880-ra csökkenést is mutatott, aminek oka azonban nem a természetes szaporodás esésében rejlett, hanem abban a körülményben, hogy sokan kerültek ki innen az önálló községgé lett Kara és Jenő pusztájukra. De a tényleges szaporodás az utolsó évtizedekben már nem olyan rohamos, mint előbb volt, 1890-ben 4326, 1900-ban 4654,1910-ben 4867, 1920-ban 4884, 1930-ban 5196 lélek élt a községben, tehát hatvan év alatt még mindig ott tart, ahol 1869-ben volt!

Alsószentgyörgynek nincs olyan kiterjedt tanyarendszere, mint a nagy határú jász községeknek, bár lakosai közül 1925-ben mintegy 250 lélek felváltva élt télen a faluban, nyáron meg a tanyán, kb. 250 lélek pedig állandóan tanyán tartózkodott.

A községben újabb fejlődés alig mutatkozik. Vasúti állomása nincsen, s bár a Szolnok-Jászberény közti közút rajta halad keresztül, ennek hatása a falu alaprajzi fejlődésére már a 18. század elején befejeződött. *Alsószentgyörgy színtelen alföldi község, tisztán mezőgazdasági erőiből él, ezért fejlődése méretei eléggé korlátozottak.* Külső képén alig látszanak meg a jász falvak településének sajátos vonásai. Olyan, mint a szomszédos Jánoshida, vagy Alattyán nem-jász falvak. Az a nagy közösségi együtthatás, ami más jász falvak életében, közös munkákra vállalkozásban olyan elevenen nyilvánul meg, itt mintha mindig gyöngébb lett volna. Valahogy túlságosan felhigult idegen vérrel, nem-jász elemekkel ez a sokszor elnéptelenedett, sokszor helyet cserélt jász falu. Külseje is típustalan. Gyakoribb, jellemző háztípusai nincsenek. A jászok szép, jellegzetes tornácos házait itt majdnem hiába keressük. Valahogy annyira a peremén fekszik ez a falu az igazi Jászságnak, annyira megyés hatás alá került, hogy szinte idegen testnek látszik a jász népiségben.

2. *Felsőszentgyörgy.*

Felsőszentgyörgy a Zagyva mellé telepedett; Szentlőrinckáta és Jászberény közé. Mindenkor egyike volt a Jászság legkevésbbé jelentős községeinek. Eredete szerint éppen úgy nem lehet jász telepítés, amint Alsószentgyörgy sem az. Nemcsak neve bizonyítja ezt, hanem azok az első történelmi adatok is ellene szólnak, amelyeket róla feljegyeztek. A helyi hagyományok még 1867-ben is azt tartották, hogy eredetileg csehek laktak ezen a helyen *(123)*, de ennek komoly történeti alapjára sehol sem találtam. Állítólag 1335-ben jegyezték fel először, amikor a Tomaj-nemzetségéből való Loránt és fia kapták családi osztozkodás folytán *(103* — 395). Ez az adat azonban nem megbízható helyről származik. 1387-ben «*Zenthgerg*» a váci káptalané volt és Heves megyéhez tartozott *(152* — I. 70), tehát még aligha volt jász birtok. Egy 1439-ben kelt adománylevélben egy szentgyörgyi Gál-családról van szó *(278* — 15), s úgy látszik, hogy később ettől kapta a falu a *Gálszentgyörgy* nevet, amelyet sokáig viselt. 1458-ban Mátyás király egyik oklevelében szó van egy Szentgyörgyről, alighanem erről *(11* — VIII. vol. 3. p. 5). Mátyás király idejében cseh menekültek telepedtek e helyre, de ezeket a király elűzette és 1460 táján új lakosságot telepített ide *(19* — 143). Úgy látszik, hogy innen jutott a nép hagyományába a cseh eredet meséje.

Községünk közel esvén Hatvanhoz, igen korán elpusztult a törökvilágban.

A hagyomány azt tartja, hogy a falu határának egyik partosabb része onnan kapta a «*Tábor*» nevet, hogy gyakran táboroztak itt hatvani és berényi törökök *(19* — 143). E helyről csakugyan sok fegyvermaradvány került elő a földből. 1552-ben még 24 adózó portája volt és adóját Egernek fizette *(103* — 395), de 1567-ben már úgy elmenekült a lakossága a Mátra erdőségeibe, hogy csak 7 telkes jobbágyot, 4 zsellért és 8 elhagyott házat, meg 12 elhagyott telket tudtak itt összeírni *(298)*. Ekkor «*Felső alias Galy Zentgeorgy*» néven írták össze. További sorsa homályban rejtőzik mindaddig, amíg a török volt a vidék ura. Valószínűleg nagyon szétszéledtek a felsőszentgyörgyiek is, hiszen amikor 1567-ben a törökök palánkká építették ki Berényt is, tehát Hatvan és Berény várai közé szorultak, igazán nem lehetett itt bátorságos lakásuk. De mégis mindvégig lakotthely maradhatott, mert hiszen egy 1658-i határpör még néhány lakosának nevét is feljegyezte *(320)*. Sőt a hagyomány azt tartja, hogy a törökök közül több elmagyarosodott család is ittmaradt a kivonulás után, akiket ma is Török-nek neveznek *(19* — 144). Amikor *Pentz János* 1699-ben összeírta a jászokat, feljegyezték, hogy csak pár éve ismét lakotthely. Ekkor azonban aránylag már nagyobbszámú lakosságot találtak itt, 39 családot, ami kb. 252 léleknek felelt meg. Rendkívül gyülevész, menekült nép volt azonban ekkor e falu lakossága, hiszen csak 9 családot írtak be helybelinek, 30 család pedig jövevénynek találtatott. Azokról a családokról, amelyeknek származási helyét is feljegyezték, tudjuk, hogy Fedémes és Szőlős hevesmegyei, Szécsény, Nándor, Nagyfalu, Rimóc nógrádi, Újvár, Szentlászló abauji, Bácska zempléni, Sőreg gömöri, Galgóc nyitrai községekből jöttek, de ezeken kívül még 13 családról csak azt írták fel, hogy szláv, vagy idegen. A helybelinek mondott családok között is sok volt már az idegen nevű, tehát *már a török által meghagyott nép is messzeföldről futhatott ide össze*, de éppen így az újabb jövevények között is sok volt a szláv. Mindazáltal 1699-ben az akkori lakosságban még mintegy 84·6 %-ot tarthatunk magyar eredetűnek.

Igazában véve tehát a falu a 18. század első éveiben egészen újból népesedett. Hogy azonban másfelé települt volna a pusztulás után, arra nincsen adatunk. Különben valószínű is, hogy amikor megvolt, mindig mai helyén volt. Felsőszentgyörgy helye ugyanis földrajzi szempontokból mindenképen megfelelő egy kis falu településére. A Zagyva itt néhány méter mélyen vágta be ágyát a terep általános szintje alá, a hely árvízmentes. Emellett valószínű, hogy néhány századdal előbb időnkint még az ősi Zagyva-meder is megtelt vízzel, úgyhogy ez az ősi vízfolyás a község alsó végében válván el a jelenlegi vízfolyástól, három oldalról övezte a falut víz. Ami a vízfolyásokon túl terült el, az homokos puszta, szinte járhatatlan terep volt. Vizenyőiben húzódott meg helyenkint egy-egy nagy nádas, mocsár, amelyek utolsó maradványa az innen nem messze eső Hajta mocsár.

Valószínű tehát, hogy ez a hely az ősi településhelye a falunak. Csak lakossága cserélődött ki alaposan. Magának a hely természeti körülményeinek nincsen olyan erős egyénisége, hogy rányomta volna kényszerét a falu települési rendszerére. Így érthető, ha a sokfelől jött népség nem is tudott itt magának igazi jász típusú falut építeni, hanem egészen színtelen, jelentéktelen településsé vált. (XVII. tábla 34.)

1699-ben azt írta fel *Pentz*, hogy temploma még puszta. Úgy látszik tehát, hogy egy régi templom romjai köré települtek a visszatérők és a jövevények, s ennek helyén állították 1701-ben az új templomot is. A falu települési magja tehát eléggé réginek mondható. Mivel azonban ez a templom kitelepült a Zagyva magas terraszának peremére, nem válhatott központjává a melléje települő községnek. Úgy látszik, hogy a köréje települt községmag valami rendszertelen hal-

maz lehetett eredetileg, mert ennek mai sikátorrendszere egészen különbözik a falu többi részeinek világos utcarendszerétől. A későbbi település már hosszú utcarendszerben nyúlt el a folyó mentén, ami annál érdekesebb, mivel az itt végigmenő főutca nem is jelentékeny közlekedőút, mert bár Berény felől jön, nem vezet tovább más községek felé. A Szentlőrinckátára menő út ugyanis eredetileg megkerülte a falut, hogy ne kelljen átlépnie a Zagyvát. A falu főútja tehát eredetileg tulajdonképen zsákútra vezetett, a Zagyvának, amely a 18. században aligha lehetett még áthidalva.

1705-ben már 48 családot jegyeztek fel a faluból *(308)*, amelyet még 1710-ben is Gálszentgyörgy néven neveztek. Ekkor mintha valami zökkenő állott volna be népesedésében, mert 1710-ben állítólag csak 30 családja lett volna *(377)*, de már 1713-ban újból 46 család lakott benne, amelyek közül 31-et gazda-családnak írtak össze. Ez az időközi létszámcsökkenés alighanem a kuruc háborúk számlájára írandó. A nyugalmasabb idők beálltával azonban újból jelentkeztek bevándorlók, így pl. 1719-ben is több család telepedett le *(128)*, úgyhogy 1720-ban már megint 34 gazdája volt a falunak. Úgy látszik, hogy az időnkint itt letelepedők inkább csak amolyan átmenő népség voltak, hiszen 1720-ban már 68·7%-át nem találjuk itt az 1699-ben itt összeírt családoknak. Ilyen módon bizony nehezen is vagyonosodhatott a lakosság, s alighanem igaza volt *Beél Mátyásnak*, amikor 1731-ben szegény községnek mondja, amelynek kevés a szántóföldje, legelője is kicsi *(120)*. Valóban, már ekkor is a Jászság legkisebb községe volt, s ezen a rangsorán mai napig sem tudott változtatni.

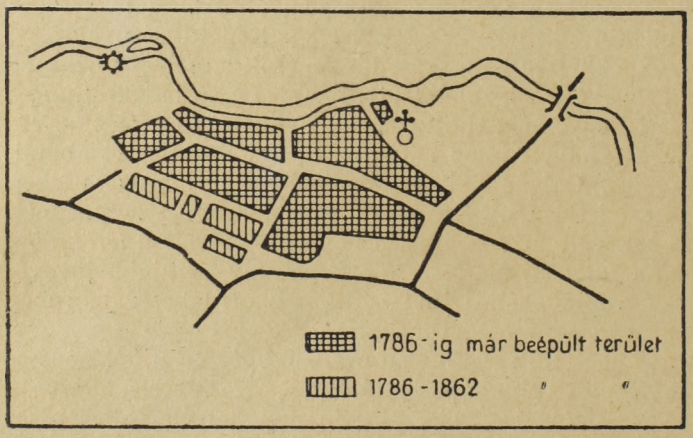

15. Felsőszentgyörgy településének fejlődése.

A község nehezen vergődött előre. Malmot is csak 1740-ben tudtak építeni a Zagyvára, noha a sebes víz itt kitűnően alkalmas malomépítésre. A község első térképe, az 1735-ből való *Mikovinyi*-féle mappa, már utcás településűnek mutatja a falut. A jozefinista térképen már teljesen a mai alaprajzában áll előttünk e település. Azóta is csupán csak déli pereme nyugati feléhez ragasztottak egy házsort. *Kertes településnek nyoma sem mutatkozik benne.* Kétségtelen, hogy voltak szérűskertjei. Ilyet a Liber Fundi is említ innen, de ezek nem valami külön övezetben helyezkedtek el, hanem amint a jozefinista térkép bizonyítja, a déli és északi ház-sor teleklábjaihoz voltak ragasztva. Azóta mindössze annyi változás történt a falu alaprajzában, hogy a déli házsor teleklábjain álló kertek is háztelekekké lettek és beépültek. A főutca déli házsorának eredetileg eléggé egyméretűnek látszó telkei meg helyenkint erősen osztódtak a lakosság szaporodásával.

A falu népe a redempció alkalmával szintén hozzájárult a földváltsághoz, összesen 64 család váltván magának jusst a jász földből. Igy jászokká lett a min-

denfelől összeverődött nép, jóllehet a redemptusoknak 80%-a 1720-ban még nem lakott e faluban, tehát egészen új jövevények lehettek. Mint legszegényebb jász község, a kiskunsági puszták közül csupán csak Szentlászló puszta negyedét tudta magának megváltani.

Gazdasági helyzetükön kétségtelenül sokat lendített a redempció, de azért továbbra is nehezen szaporodott itt a lakosság. 1760-ban még csak 78 család lakta, akik között azonban csak 67 volt a redemptus gazda. Ezek lélekszáma mintegy 468-at tett ki. 1766-ban már 86 családot számoltak össze 80 házban, de házai között csupán csak négyet jegyeztek fel I. osztályú háznak, tehát a többi csak putriház lehetett. Úgy látszik, ekkor némi lendületbe jött a népesség szaporodása, mert 1787-ben már 1050 lélek lakta 163 házban. Gálszentgyörgy nevét 1779-ben vesztette el, s lett belőle egyszerűen Felsőszentgyörgy *(19* — 144).

A századfordulón mintha kissé lendületbe jött volna a község népszaporodása. 1801-ben már 1515 lakosa élt 218 lakóházban *(3* — 212), sőt 1828-ban már 321 lakóházában 1810 lakosa volt a falunak *(234* — I. 465). Hogy mégis mindenkor a legkisebb és legszegényebb jász község maradt, még a redempciós világban is, annak alighanem kettős oka van : egyrészt határának természeti viszonyai, másrészt népének nagyon vegyes származása nem engedték előbbre vergődni Felsőszentgyörgyöt. Határa ugyan nem volt kisebb, mint pl. Mihályteleké, de szántója már kisebb arányban volt a határnak, mint a többi jász községnek, sőt ez a szántó is bizony nagyobbára csak homok volt. A mult század első felében a homoki gazdálkodás bizony még igen gyönge lábon járt. Csak a szőlővel kísérleteztek már a 18. század végén is. Ezzel szemben sok más jász falunak is homokos a határa, mégsem maradt hátra annyira, mint Felsőszentgyörgy. Talán inkább helyes nyomon vagyunk, ha e nép származását és összetételét is figyelembe vesszük. A felsőszentgyörgyi redemptusok között csupán csak 5·8%-nyi volt az olyan elem, amelyet 1699-ben már mint helybelit írtak össze, a legkisebb arányban az összes jász falvakhoz képest. Ez sok mindent megmagyaráz. A nagyon sokfelől összeszaladt, menekült, vagy kóborló népség bizonyára nem a legértékesebb elemeket gyüjtötte magába, ezért nem is fejlődött ki az a pezsgő munkaütem, az a jász öntudatból táplálkozott gazdasági szellem, ami az igazi jász falvakat olyan hatalmasan hajtotta előre a redempciós időkben. Hogy ezt nem alap nélkül sejtjük, arra legyen szabad csak azt megemlíteni, hogy a többi nem jász típusú és szintén elmaradottabb és szegényebb jász községeknek, mint pl. Alsószentgyörgynek szintén igen kevés ősi elem volt redemptusaik sorában.

Emellett nem lehet azt sem elhallgatnunk, hogy a mostohább természeti viszonyok és kevésbbé erőteljes népi adottságok mellett Felsőszentgyörgyöt erősen szorította kétfelől is két idegen, a jászföldbe beékelt birtoktest, északról Monostor, keletről Kerekudvar puszta. Mégis érdekes, hogy jóllehet a többi, jobb és nagyobb határú jász falu a mult század első felében már kunsági pusztáin is kezdette a legelőt feltörni, Felsőszentgyörgynek 1828-ban még semmi szántója sem volt a birtokában levő Szentlászló pusztán, csupán csak legelője. Ezzel szemben állatállományuk sem volt magas a népesség számához képest. 1713-ban nekik volt legkisebb arányú az állatállományuk, éppen így 1766-ban is.

1847-ben állítólag már 2052 lakosa lett volna, de 1850-ben megint csak 1422 lelket jegyeztek fel benne *(66* — 136). Lakosságának a határ területéhez való aránya nem volt alacsony, sőt magasabb, mint Alsószentgyörgyön, amennyiben 1851-ben 340 gazda birtokolta a 4059 k. h. kiterjedésű határt *(165* — II. 98), azaz egy gazdára átlagosan 12 k. h. jutott belőle. *Palugyay* a mult század közepén

«*a Jászság Irlandjának*» nevezi Felsőszentgyörgyöt szegénysége miatt, s ezzel indokolja a lakosság számának csökkenését, megemlítvén azt is, hogy a Zagyva mocsarai is sokat ártanak a falunak *(19* — 146). Kétségtelen, hogy a falu környékén, főleg tőle északra, nagy mocsarak terjengtek, de hiszen a mocsár nem volt különösebb csapás a jászföldön, s minden községnek volt belőle bőségesen. Mindenesetre jellemző, hogy már 1854-ben is 152 telkes gazdával szemben 154 zsellér-családja volt a falunak. Ebben az időben egy «*telekföld*» 20 holdat tett ki, a határ birtokmegoszlása pedig a következő volt : egésztelkes gazda 24, ¾ telkes 18, ²/₄ telkes 21, ¼ telkes 53, ennél kisebb birtokos 37 *(19* — 146). A falu tehát már a mult század közepén is valóban szegény volt. Éppen ezért ez a szegény földművestársadalom nem is tudott olyan kézműiparos osztályt sem kitermelni, mint pl. az ekkor aránylag jól iparosodott Alsószentgyörgy ; 1854-ben összesen csak 15 iparosa volt. Szegénysége az oka, hogy a zsidóság sem rohanta meg annyira a jászföld megnyitásakor, mint a többi jász falvakat, csak 8 léleknyi zsidaja lévén még 1854-ben *(20* — 33). Jellemző, hogy ebben a szegény faluban ez a zsidó létszám 1920-ig sem szaporodott többre a kétszeresénél.

1864-ben már szántogatni kezdték Szentlászló pusztát is *(123)*. 1871-ben nagyközséggé lett ugyan a falu, de a lakosság szaporodása ezután is igen lassan haladt előre : 1869 : 1649, 1880 : 1720, 1890 : 2057, 1900 : 2378, 1910 : 2529, 1920 : 2724, 1930 : 2728. A nyolcvanas évek nagy mezőgazdasági fellendülése idején e község tényleges népszaporodása is felszökött, azután megint lehanyatlott, különösen az utóbbi időkben. Ebből a szempontból egészen különleges helyet foglal el a rendkívül szapora jászok között. A jelenség pusztán csak a gazdasági körülményekből — összevetve a többi jász falvakéval — nem magyarázható, hanem valami rejtett népi adottságoknak is közre kell játszaniok, hogy ez a nagyon kicserélődött népű jász falu kevéssé szapora.

Amint már kimutattuk, a község alaprajzi fejlődése igazában már 1786-ban befejeződött, s azóta, tehát másfél század alatt, csupán csak annyi történt, hogy a déli pereme felén egy újabb házsort kapott. Egyébként el tudtak helyezkedni a belső területen a másfél század alatt épült újabb házak. A házak sem szaporodnak gyorsabb ütemben e faluban ; 1900 : 457, 1910 : 484, 1920 : 478, 1930 : 572 a számuk, de az utóbbi a házhelyakció eredménye lesz.

Felsőszentgyörgy házainak legfőbb, csaknem kizárólagos anyaga még ma is a sár, a nád, szalma. Még a legutóbbi időben is csak 39 olyan háza volt, amelynek fala nem sárból, illetve vályogból volt, de 435 háztetője még most is nád és szalma. Ez kétségtelenül szegényes színezetet ad a falu külső képének is. Régies színezete emellett sincs e falunak. Csak a templom környékén látszik meg némi jász-jelleg, s a nép is ezt a részt tartja faluja legősibb részének. Ezt a falurészt egykor három oldalról fogta körül a víz, s magasan emelkedik a folyópart egy terrasz-félszigetén, mintegy 6 m-rel a víz szintje fölött. Ez a legősibb falurész tökéletesen ármentes ugyan, de a folyó mégis annyira alámossa a magas partokat, hogy a szélső néhány ház már be is omlott. Ami hagyomány a faluban van, az is ehhez a legrégibb részhez kapcsolódik, bár ez a hagyomány hamis. Azt tartják ugyanis, hogy a templom huszita eredetű, bár a valóság az, hogy a templomot 1701-ben építették. Még sincsen kizárva, hogy egy régi, huszita eredetű templom alapjaira. Érdekes, hogy a templomon ma is *kettős kereszt* ragyog, bár a tornyon lévő évszám szerint 1823-ban restaurálták. (XXI. tábla 42.)

Másik öreg építménye a falunak a vízimalom, amely 1740-ben készült. A szegényes házak körül sok a sárkerítés.

Ami a község gazdasági jövőjét illeti, sok reményt nem táplálhat ez a nép. Határának 1935 körül már csak mintegy 10%-a volt a helybeliek kezén, a többibe a berényiek vonultak be. A községnek ma is van 3 kétszáz holdon felüli gazdája, kettő meg száz holdas, de a többi már rendkívül elaprózott birtokon ül. Termékenyebb földek csak a Zagyva jobb partján vannak, ahol fekete a talaj, de a nagyobbik határrész a bal parton sovány homok, ahol dohánnyal próbálkoznak, az Antalhegyen, Bánhegyen meg szőlővel. Az egykori redempciós birtokközösség utolsó maradványát, a határban lévő százegynéhány holdas birtokot, meg a kiskunfélegyházai határban fekvő százholdast, ma a község birtokában látjuk. Régi nagy legelőjük már csak 30 holdra olvadt le. A Hajta közelében lévő határrész még ma is sívó futóhomok. Tanyavilága a homokon elég sűrű, úgyhogy 1925-ben mintegy 156 tanyája volt, tehát fele a falu belső részében lévő házak számának, s mintegy 615 lélek állandóan tanyán lakott.

Felsőszentgyörgy annyira félreesik, hogy még átmenő út sem vezet keresztül rajta. Még Berénybe vezető útja is csak 1927 óta van kiépítve. Ilyen körülmények között érthető, ha legalul maradt a jászföld falvai között.

3. Fényszaru.

Fényszaru a Jászság leginkább északnyugatra kihelyezett faluja, közel Hatvanhoz. Nevének magyarázata még mindig olyan homály alatt rejtőzik, mint keletkezésének időpontja. Neve Zsigmond király 1433-i oklevelében tűnik fel először «*Fennuszaru*» változatban (*11* — VIII. vol. 3. p. 5). *Gyárfás* ebből az oklevélből tévesen idézi «*Fevenszaru*» alakban (*30* — III. 19). 1473-ban «*Fewnszaru*-szék»-nek mondja egy királyi oklevél (*30* — III .295). *Lazarus-diák* 1528-i térképén «*Ferenzaru*» névvel van feljegyezve. A gyulai vár tartozékainak 1557-i összeírásában «*Főszarv*» néven van felvéve (*313* — 225). 1658-ban egy határpör írásaiban «*Félszaru*» névvel szerepel (*317* — I. 63). 1710-ben «*Fövén Szaru*» változatával találkozunk (*376* — 232). *Timon* 1734-ben latinul «*Fulgidum Cornu*» névvel nevezi (*274* — II. 257), ami azért érdekes, mert eszerint már a 18. század elején sem gondoltak a «*Fövenyszaru*» később is divatos magyarázatára. 1715-ben ismét «*Fél Szaru*» néven írták össze. *Beél Mátyásnál* 1731-ben «*Fejszaru*» (*120*). *Horváth Péter* jász jegyző 1838-ban nevét a *Fövény-szarv*-ból magyarázza, s cáfolja a Lehelkürtjéről való elnevezést, amelyet szerinte «*Fény Szarvnak*» is hívtak (*14* — 68). Ezzel szemben *Palugyay* 1854-ben visszatér a «*Fényesszarv*» magyarázathoz, amelyet a jászkürttel hoz kapcsolatba (*19* — 133), mondván, hogy a kürtöt itt őrizték egykor mint a jászok főtanyáján. Végeredményben tehát négy alapváltozata van nevének : *Fényszaru, Félszaru, Főszarv* és *Fövenyszaru*.

Keletkezése idejére vonatkozólag sincsen semmi támpontunk. Jóval előbb már kimutattuk, hogy *e falu alighanem eredeti jász település*. Az is bizonyosnak vehető, hogy a 13. század második felében nem állott fenn, hiszen egy 1279-ben kelt oklevél szerint Kér, a mai Kér puszta, akkor Hatvannal volt határos (*235* — VIII. 204), tehát Fényszaru még nem volt meg. A természeti körülmények olyanok itt, hogy csakugyan feltételezhető, hogy e hely mint homok és mocsárvidék üresen állott még a jászok letelepedésekor. A Zagyvától nyugatra párhuzamos homokhátak terülnek el. Közöttük mocsarak húzódtak meg a legutóbbi időkig, északra meg egy hatalms kiterjedésű lápság, a *Sómocsár* zárta el a helyet, végül nyugaton a Zagyva vize terjengett mocsarai között. Kiválóan védett hely volt jász falu településére, legészakibb csúcsa annak az egykori *törzsválasztó gyepünek*, amelybe

északon a jászokat, déli felében a kiskunokat beletelepítették a 13. század második felében.

Fényszaru tehát alighanem a jászok megszállásának legészakibb tagja volt. Palugyay azt állítja, hogy 1332-ben már egyház volt itt Mindenszentek tiszteletére *(15* — 136). Ez azonban nem valószínű és már *Gyárfás* is tagadja *(30* — III. 54). Különben Palugyay állítását sajátosan azzal indokolja, hogy a templom különös modorban van építve. Ezzel szemben áll az, hogy a templom egyáltalán nem középkori épület, hiszen a törökvilágban elpusztult a falu és csak 1643-ban építettek új templomot *(30* — IV. 231). (XXI. tábla 41.)

Okleveles említése állítólag már 1428-ban előfordul, de 1433-ban tényleg szó van róla Zsigmond király oklevelében azzal kapcsolatban, hogy a fevenszarusi és a négyszállási jászok az egri káptalan Szentandrás pusztáját erőszakosan elfoglalták és ott szállásokat kezdtek építeni *(30* — III. 219). A *Scheftsik*-féle monografia szerint 1450-ben jobbágyok költöztek volna ide Bercel, Cegléd és Rimócról, s ezt bizonyítanák a ma is meglévő Ceglédi, Berczeli és Rimóczi családnevek *(103* —396). Ennek az állításnak semmi komoly alapja sincsen ; oklevélre nem hivatkozik, de egyébként is ha ilyen ősi családok volnának itt, akkor azokat valamelyik összeírásban megtaláltuk volna, márpedig sem az 1699, sem 1720, sem az 1745-i redemptus jegyzékben, az 1745-ben először összeírt Cziglédy-család kivételével, egyetlen ilyen nevű család sem szerepel. Ugyanezen forrás szerint 1535 körül *Fráter György* birtoka lett volna, de bizonyítékot erre sem hoznak fel. Az bizonyos, hogy a töröknek hamar útjába esett és így korán pusztult el. 1554-ben még mint falu szerepelt, de 1555-ben már nem említik a többi jász falvak között *(30* — IV. 128. és 144). Valószínűleg a hatvani törökök dúlták fel, úgy hogy az egri püspökség javainak 1557-i összeírásában már mint puszta van feljegyezve *(30* — IV. 63). Egyes adatok azt mondják, hogy 1575-ig volt puszta, azután a berényi török katonák között osztották fel *(103* — 396). Mások szerint csak 1631-ben kezdték újra megszállani. *(30* — IV. 231). Úgy látszik mégis, hogy az utóbbi adat a valószínű, mert egy 1657-ben tartott határpörben *(317* — I. 76) egy 75 éves fényszarusi ember a következőképen vallott : «*Bethlen Gábor első kijövetelekor Félszaru . . . puszta lévén, az attya disznait eörzötte mind az Félszarusi földön*». Bethlen seregei 1618-ban járhattak erre először, akkor tehát még puszta volt e hely. Az 1631 körül visszaszállingózott nép mindjárt templomot is kezdett építeni, de ez olyan lassan haladt előre, hogy még 1643-ban is a nagykőrösiek segítették őket adományukkal a templom felépítésében *(30* — IV. 231). Más oldalról is az tetszik ki, hogy csak 1631 körül népesült be újra ez a hely. Ugyanis Fényszaru 1658-i határpörében egy másik tanu azt vallotta, hogy 25 év előtt «*annak utánna, hogy megszállották Fészarut . . . és az mikor kijöttenek volna, hogy felosszák nyilas számra*» stb. *(317* — I. 70). 1658-ból 25-öt leszámítva 1633-at kapunk, ezt pedig a tanu a megszállás utáni időnek mondja. 1658-ban már hozzája tartozott Szentandrás puszta is *(317* — I. 63). Ez azért érdekes, mert valószínűvé teszi, hogy a csaknem egy századon át pusztán álló faluba vagy olyan nép tért vissza, amelyben folytatása volt a régi lakosságnak, vagy pedig magában a faluban maradt valami kevés nép, bújdosva a Zagyva mocsárrengetegében, tehát mindenképen volt valami folytatólagosság és történeti tudat a visszatérő népben. Különben nem érthető, hogy miért törekedtek volna annak a Szentandrás pusztának megszerzésére, amelyért már 1433-ban is pörösködtek az egri káptalannal. Egy teljesen új nép nem igyekezett volna még egy puszta megszerzésére is, ha nem lett volna bizonyos jogi tudatuk erre, hiszen ugyancsak tág volt számukra a fényszarusi határ is. Úgylátszik hogy Fényszaru és Szentandrás

birtoklása között valami jogi kapcsolat volt. Ugyanebben a határpörben ugyanis egyik 65 éves tanu azt állította, hogy emlékszik arra az időre, amikor még Fényszaru puszta volt, s helyén marhát járattak s ekkor Fényszarut és Szentandrást Pátka (?) és Berény lakossága birtokolta. E határpör egyik tanuja a falu pusztulása körülményeiről is előad egy, úgylátszik, megmaradt hagyományt. Szerinte a község úgy pusztult el, hogy a hatvani bég egy határmegállapításkor igazságtalanul akart eljárni, s mikor ennek ellenállottak, kiszállt oda egész seregével. Ez azonban aligha egészen igaz, mert egy másik tanu ugyanakkor azt vallotta, hogy Fényszaru új benépesülése után járt ott a hatvani bég serege *(317* — I. 81).

A falu bizonyosan gyorsan népesült be, hiszen meglévő első okmányában, az 1692-ből származó anyakönyvében már ebben az évben 45 születés van bejegyezve, vagyis mintegy 900 lakosa lehetett ekkor már a községnek *(26* — 59). Azonban vagy ez a szám túlzott, vagy az ezt követő években mégegyszer elpusztult a falu — jóllehet a török legkésőbb 1690-ben vonult ki végleg Berényből —, mert 1699-ben *Pentz* csak 160 gazda és 8 zsellér családot talált e faluban. Ekkor még temploma is csak fából volt, tehát semmiképen sem lehet a mai templomot *Palugyayval* középkori építménynek tartanunk.

Fényszaru 1699-i lakosságának létszámát legföljebb 1176 lélekre becsülhetjük, de semmiesetre sem 2000-re. Akkori családjai között csak 46·6% volt helybeli, tehát erősen felhigult e falu népe is. Helybeli családjai azonban 80·9%-ban magyar nevűek voltak. Ezzel szemben a 90 jövevénynek mondott család nem kevesebb, mint 65 községből verődött össze. Származási községeik között szerepelnek Pest, Borsod, Abaúj, Bars, Hont, Heves, Nógrád, Gömör ,Pozsony, Sopron, Zemplén, Zólyom, sőt Pozsega megyékbeli községek is ! Ezek a jövevények nevük tanusága szerint azonban 85·5%-ig magyarok voltak, ami rendkívül fontos a falu későbbi lakosságának gazdasági szelleme és települési viszonyai szempontjából.

1699 után bizony nem szaporodott, hanem éppen apadt a lakosság száma, úgyhogy 1705-ben csak 155 családot írtak itt össze *(308)*, így téves *Athanász Szilárd* mult század közepén itt működött jász orvos megállapítása, hogy 1692 utáni évtizedben 2000-re szaporodott a lakosság száma. Úgy látszik azonban, hogy csak időlegesen futottak széjjel a kuruc-labanc zűrzavarban, mert 1710-ben megint 229 család lakta Fényszarut *(377)*. De lehetséges, hogy ez az összeírás még a nagy kolera előtt kelt, mert különben nem érthető, hogy 1713-ban újból csak 130 családot találtak itt, amelyekből csak 91 volt gazda-család *(378)*. De a falu lakossága tovább is fogyott, ha nem is tekintjük pontosnak az 1715-i összeírást, amikor csak 104 családot írtak itt össze, mert még a pontosabb 1720-i összeírás is csak 116 gazdacsaládot tudott itt összeszámolni. Kétségtelenül *nagy néphullámzás ment itt végbe a 18. század első évtizedeiben*, hiszen 1720-ban a falu 1699-i családjainak több mint fele, 65%-a, hiányzott már. Meg van említve, hogy 1720-i lakosságának fele 1718—1720 közötti jövevény *(128* — 404). Kétségtelen, hogy valaminek történnie kellett itt e század első éveiben, hiszen különben nem érthető, hogy amíg pl. 1699-ben 168 családja volt, 1700-ban csak 26 gazda művelte itt a földet *(307)*. Igaz, hogy az utóbbi adat egyúttal nem jelenti azt is, hogy a falu egész népe is ilyen mértékben csökkent volna, hiszen az 1699-i és az 1700-i feljegyzésekben a vetés mennyisége majdnem egyenlő adatokat mutat : búza 1173, illetve 1101 kila, árpa 545, illetve 560 kila, zab 180, illetve 260 kila, köles 52, illetve 40 kila. Valószínűbbnek látszik, hogy az 1700-i összeírásban a családok számát nagy hibával jegyezték be.

Mégis valószínű, hogy csak a redempció hírére népesedett újból erősebben a falu. Addig csak jövő-menő népség legeltette szikes, mocsaras határát. 1725-ben

pl. 11 juhász tartózkodott a faluban, akiket külön írtak össze *(364)*, ami arra vall, hogy nem lehettek állandó lakosai a falunak. Szegény népség lehetett ez a kóbor juhászság is, hiszen összesen csak 6 tehenük és 295 juhuk volt. Az állandó lakosság, házban megtelepedett nép száma még ekkor is kevés volt, így pl. 1729-ben csak 189 ház volt felvéve az adójegyzékbe 604 adózó személlyel *(364)*. Időközönkint azonban mégis annyira felszaporodott a lakosság, hogy a határ akkori állapotához képest már túlnépesedett és így történt, hogy 1734-ben 219 család települt ki innen és szállotta meg azt a kiskunsági pusztát, ahol később megvetették Kiskunfélegyháza alapját *(172 — 30)*. Más források ezt a kitelepülést 1743-ra teszik *(45 — 17. és 26 — 59)*. Mégis valószínűbb az előbbi időpont, mert közvetlenül a redempció előtt aligha mentek volna el innen. Azonban bármelyik időpontban történt is a kitelepülés, fel kell vetnünk a kérdést, hogyan települhetett ki innen 219 család, amikor 1729-ben még csak 604 adózó személye volt 189 adóköteles házban. Ez csak úgy lehetséges, hogy az adókötelesek mellett nagyszámú nincstelen zsellér, kóbor népség gyülekezhetett ide időnkint.

A falu képéről első feljegyzést *Beél Mátyás* ad 1731-ben, mondván, hogy közepén áll a templom, s ettől északra áll a Kálvária négy kápolnája *(120)*. Szerinte a községtől északra ekkor már szőlőket is műveltek.

A redempció idején, 1743-ban *Athanász* szerint *(26 — 60)* 167 gazda váltott földet, de magam a földváltás könyvében csak 157 redemptus családot találtam. Redemptusainak 59%-a azonban egészen új jövevény volt, mert még 1720-ban sem laktak e faluban. Ugyanekkor megváltották a fényszarusiak saját határukon kívül még Kara puszta felét is 4766 k. h. terjedelemben. Saját határukat 225½ «*kötel*» földre osztották és egy gazda legföljebb 4½, legalább ½ kötelnyi birtokot kellett hogy váltson, azaz egy kötel föld itt 56 hold lévén, a legnagyobb birtok 252 hold, a legkisebb 28 hold volt. Megállapítható, hogy 1925-ben már egyetlen helybeli gazdának sem volt 4½ kötelnyi birtoka.

Fényszaru az egyetlen jász község, amelynek a redempció évebeli gazdasági és települési állapotáról sikerült pontos képet, illetve legalább számszerű adatokat szerezni *(364)*. Eszerint a községben akkor 43 I. oszt., 68 II. oszt., 23 III. oszt. ház volt adó alatt. Tehát 134 ház állott a faluban adó alatt, de a nem adózó zsellérházak száma lényegesen több lehetett. Mindenesetre így is eléggé kedvező képe ez a falunak, mert legalább a redemptus gazdáknak jelentékeny része már nem III. oszt. házban, azaz minden valószínűség szerint putriban lakott. Mivel azonban 157 család váltott földet, s csak 134 adózó házuk volt, így kilátszik, hogy még sok család házközösségben élt ekkor. A gazdanépben 224 felnőtt férfi, 159 házastárs asszony és 9 özvegy iratott össze. A gazdacsaládok száma tehát kb. 168-ra tehető.

A falu települési viszonyaira, kertességére is levonhatunk bizonyos következtetést a faluban tartott állatállomány számáról. Összeírtak ugyanis ekkor a faluban 470 jármos ökröt, 275 fejős tehenet, 68 heverő marhát, 149 hámoslovat, 30 heverő lovat, 246 sertést, 784 juhot, az össze nem írt borjakon, bárányokon, csikókon és malacokon kívül. Eszerint csak felnőtt állat 1552 darab volt a faluban. Már most ha a zsellérek kevés számú állatát nem is vesszük figyelembe, a 134 ház körül annyi állatot kellett eltartani, hogy minden házra majdnem 12 állat jutott volna. Kétségtelen, hogy ennyi állatot sokkal alkalmasabb volt nem a lakóházak között tartani, hanem kertségben. A fentiekben csak a faluban lévő állatok vannak benne, de ezeken kívül még a pusztán lévő heverő jószág száma 397 marha és 88 ló volt, amelyeket télen valószínűleg szintén fedél alá hajtottak. Mindez valószerűvé

teszi, hogy *ez a falu kertes településben lehetett már a 18. század első felében is*, pedig az igazi nagy állattartás csak a redempció után kezdődött meg.

Ezzel szemben tény az, hogy a Liber Fundiba feljegyzett későbbi adásvételi szerződésekben sehol sincsen szó ólas kertekről, szérüs kertekről, csak mindig a ház, vagy «*a ház utána való kertecskével*», «*ház a portával*» van bejegyezve. Ez mintha ellentmondana annak, hogy az 1760-as években Fényszaru kertes településű falu lett volna. A térképek közül az 1735-i *Mikovinyi*-féle térkép nem sokban igazít el bennünket, csupán csak annyit árul el, hogy ekkor már voltak a falunak utcái. Az 1786-os jozefinista felvétel térképlapja azonban már világosabb képet ad a falu szerkezetéről. Határozottan felismerhető rajta, hogy a falu belseje utcás településű volt, a peremén pedig nagy kertségeket tüntet fel. Még tökéletesebb képet nyujt a faluról *Bedekovich* 1791-i térképe *(417)*, amelyről egészen pontosan rekonstruálni tudjuk a falu alaprajzát és összevethetjük a maival. Ennek a térképnek tanusága alapján egészen határozottan megállapíthatunk egy különös települési típust, ami Alsószentgyörgyön és Felsőszentgyörgyön még csak nyomokban tűnt fel, s ez az *utcás-kertes település*. A falu belsejében vannak ugyanis a lakóházak, de már utcákba rendezve, s valószínűleg nem is zsúfoltan, amint a későbbiek folyamán bizonyíthatjuk is. A falu peremén foglalnak azután helyet a kert-telepek óriási tömbjei. Érdekes, hogy ezek a falu egyik oldalára húzódtak, Fényszaruban a délkeleti oldalra, s nem veszik egészen körül a falut. A fenti térképről biztosan kivehető, hogy ezekben épületek állottak, azaz ólas kertek voltak. *Fényszaru tehát amolyan átmeneti települési típust mutatott a 18. század vége*

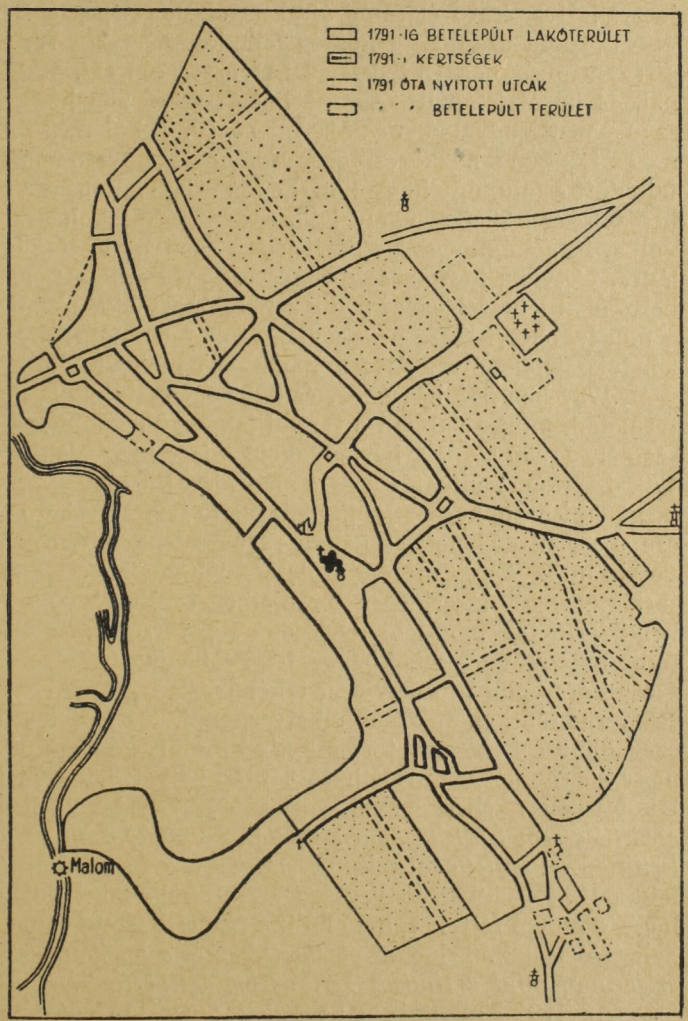

16. Fényszaru településének fejlődése.

felé az utcás és a kertes települések között. Amíg a két Szentgyörgy inkább utcás, Dósa, Jákóhalma tisztán kertes, Fényszaru a kettő közti átmenet. Érdekes, hogy Fényszaru is a jászföld peremén fekszik és népében nagyon sok volt a késői jövevény, valószínűleg jobbágyi községekből összeverődött, s azokban rendezettebb települési körülményekre szorított, tehát itt is utcásan lakó, de a 18. századbeli jász állattenyésztő életmód által az ólaskertségekre is rákapó elem.

Nézzük azonban a község fejlődésmenetét a 18. század folyamán. 1766-ban a redemtpusoknak 13 I. oszt., 10 II. oszt, 166 III. oszt. házát és az irredemptusoknak 44 házát írták itt össze, tehát összesen 233 ház állott a faluban, a családok száma pedig ugyanekkor 261 volt *(380)*. Tehát még mindig nagy mértékben volt meg a faluban a házközösség. A redempciót követő néhány évtizedben igen gyorsan fejlődött a falu, úgy hogy 1787-ben már 363 lakóháza volt Fényszarunak, amelyekben összesen 2283 személy lakott, azaz egy lakóházra átlagosan 6·3 lakos jutott volna. Ez pedig még az akkori jász viszonyok között is nagy átlag volna egy családra, vagyis a házközösség rendszere még erősen fennállott. Ennek kétségtelenül belső okai lehettek, nem pedig a helyhiány, hiszen amint már fentebb említettük, a falu lakóhelyi része nem volt zsúfolt településű, sőt alighanem nagyon is lazán lehetett betelepülve. Erre a következő bizonyítékunk van.

1787-ben 363 ház állott és 2283 személy lakott pontosan ugyanazon méretű területen, mint 1930-ban a tanyai lakosság leszámítása után kb. 1442 ház és 6107 személy (1930 után a házhelyakció miatt kissé változott a helyzet). Bedekovich 1791-i térképét ugyanis a mai alaprajzzal összevetve, a legnagyobb pontossággal megállapítható, hogy a falu alapterülete számbavehető módon azóta sem változott, csupán csak délkeleti sarkában ragasztottak hozzá néhány házat és a vasút felé vezető úton épült újabb területen néhány ház. Ezzel szemben az 1791-i kertterületek nagy kiterjedésű tömbjeiben több utcát nyitottak később. A régi lakóhelyi területek tömbjeiben viszont alig történt azóta is változás, csak 1—2 utca nyílt a nagyobb tömbökben, s itt-ott kiegyenesítették azokat. A csaknem másfél század óta épült mintegy ezer lakóháznak tehát az egykori állatlakóhelyek, a kertek területén kellett volna elhelyezkedni. Kétségtelen azonban, hogy mivel a 18. században a kertségek területe kisebb volt, mint az utcás lakóhelyi terület, ott a nagy háztöbblet nem találhatott mind helyet, hanem jelentékeny részüknek a régi lakóterületen kellett helyet szorítani, ami arra vall, hogy ez *a régi lakóterület már eredetileg sem lehetett olyan zsúfoltan beépítve, mint az igazi kertes települések belső területe s ma zsúfoltabb a település, mint volt a 18. században.* Mivel a kertségek területe a 18. században lényegesen kisebb volt, mint a lakóhelyi terület, kétségtelen, hogy ott nem fértek volna el mind az ól skertek, hanem a házak között is lenniök kellett ólaknak. Tehát *az ólaskertségek és a lakóterületek nem különülhettek el olyan szigorúan, mint a típusos kertes településekben.*

Az 1791-i alaprajz a község közepetáján egészen sajátságos, sugaras utcaszerkezetet mutat, amelynek középpontjában valami apró, négyszögű épület áll. Ez a sugaras utcahálózatú rész lehetett a község települési magva. *Beél Mátyás* 1731-ben azt írja *(120)*, hogy a falu közepén van a templom. A falu közepe pedig kétségtelenül nem ott volt már 1791-ben sem, ahol akkor a templom állott, hanem a fenti sugaras központban. Valószínűnek kell tartanunk, hogy eredetileg itt volt a falu temploma, az 1699-ben említett fatemplom, s eköré települtek sugarasan az első házak. *Első települési formája tehát* — aligha tévedünk, — *a templomtól sugarasan kiinduló utcás település volt, amely köré csak később, az állatállomány szaporodásával telepedett a falu szélén a kertség.*

A lakosságot a mocsaras határ, amelyet a Zagyva és Galga kiöntései gyakran károsítottak, bizony csak lassan szaporította. Újabb kivándorlások indultak meg innen még a redempciót követő időkben is. 1770 táján megint sokan vándoroltak Kiskunfélegyházára *(19* — 134). 1784-ben csak 6 I. oszt., 20 II. oszt. és 303 III. oszt. házat tudott itt összeszámolni az adóösszeírás *(364)*. Ezekben akkor 362 család lakott. Mivel tudjuk, hogy 1787-ben II. József összeírása itt 2283 lelket talált, úgy kiszámítható, hogy ekkor egy-egy fényszarui háztartás átlagos lélekszáma kereken 7 volt, szolgástól szolgálóstól együtt. A családok tehát népesek voltak, de gazdasági lehetőségeik elég gyöngék. Ugyanekkor ugyanis 5542 holdnyi (ekkor már k. h.) szántója volt a falunak, de csak második osztályú sovány fö.dek, 1930 kaszás rétje, de ez is csak második osztályú, s ezenkívül még 546 kapás szőleje. Egy száj eltartására tehát 2·4 k. h. szántó jutott, ami nem lett volna kevés, de az akkori viszonyok bizony nagyon mostohák voltak a határban, nem annyira a gazdák, hanem a 76 zsellér és 50 házatlan zsellér-család szempontjából, akik a 236 gazdacsalád mellett e faluban meghúzódtak. Maguk a gazdák elég vagyonosoknak mondhatók, hiszen a szántókból átlag 23 hold jutott egy gazdára, sőt ugyancsak 23 lábasjószág is. Az állatállomány tehát a lakosság, illetve a a gazdák számához képest emelkedett a redempció óta, ezért érthető, ha a század második felében már határozottan megvolt a faluban az ólaskertek használata. De csaknem annyi lévén a zsellérek és nincstelenek száma, mint a gazdák fele száma, érthető, hogy időnkint kivándoroltak a faluból.

A családok ugyanis, mint láttuk, igen népesek voltak a 18. században. Csak néhány adatát nézzük a természetes népszaporodásnak : 1692-ben született itt 45 lélek, meghalt 17 (a születés 2·6-szor több), 1700-ban született 128, meghalt 11 (arány 11·6), 1800-ban született 208, meghalt 127 (arány 1·6) *(26* — 62). De a kivándorlás csak lassan engedte növekedni a lakosság számát, úgyhogy az 1787-i 2283 lélekkel szemben 1797-ben, tíz év multán, csak 2500-ra emelkedhetett a népesség száma *(387* — I. 591).

Házainak száma is elég lassú emelkedést mutat ; 1801-ben 453 lakóház állott a faluban *(3)*

Mégis a század vége felé már kezdették gazdagnak mondani a falut *(279* — I. 675). Úgy látszik, hogy szegény eleme ekkorra már erősen kihúzódott belőle, s bizonyos lecsapoló, határjavító munkálatok is történtek már benne. 1825-ben azt írják róla, hogy a homokos talajtól eltekintve, kerti veteményekben, rétekben és szőlőkben igen gazdag, sőt egy gyógyvize is van, a «*Gyógyító Sóstó*» *(266* — 64). 1828-ban már 4141 lakosát írták össze *(234* — I. 465). A szépen felvergődött Fényszaru a mult század harmincas éveiben már városiasodni is kezdett az akkori viszonyokhoz mérten. 1829-ben emeletes községházát építettek redemptus jászai, amely ma is áll ; 1831-ben mezővárosi rangot kapott hetivásár joggal, míg azután 1845-ben Ferdinánd király négy országos vásárra is jogot adott nekik *(26* — 60).

1838-ban még megvolt Fényszaru egyik ősi emléke, a Csány felé vezető úton a híres *Jászkép*, de ennek ma már nyoma sincsen, sőt később a falu végén lévő szentképes oszlopokkal tévesztették össze. Úgy látszik, hogy 1838-ban még a *Kisárok* is jól felismerhető volt Fényszarunál, mert azt írja róla a Jászságot akkor legjobban ismerő *Horváth Péter*, hogy itt metszi a Zagyvát a Kisárok és a fényszarui templom is a Kisárok fölé van építve *(14* — 68). Ekkor már 4350 lakosa volt a falunak, ami 1847-ig 4571-re emelkedett *(164* — 475), más adatok szerint azonban 1849-ben már 5392 lélek élt volna a községben *(66* — 136). Úgy látszik, hogy a szabadság-

harc körüli idők erősen megviselték a falut. Ugyanis több forrás is arra vall, hogy lakossága száma ismét csökkent, 1850-ben 3678-ra esett volna *(66* — 136), 1852-ben pedig 3744 lett volna *(19* — 135), pedig az utóbbi időpontban már 821 lakóháza volt Fényszarunak.

Mint minden más jász község, úgy Fényszaru is kitermelt magának egy bizonyos helyi kéziiparos réteget; a század közepén mintegy 40 iparosa volt már *(19* — 135). A szabadságharcot követő nyugalmas években a lakosság száma ismét emelkedést mutat, 1855-ben 4340 lélekkel *(20* — 33). Hogy a század közepén először apadt, majd csaknem egyhelyben állt a népszaporodás, ezt a feltevést nemcsak a lélekszám esetleg tévesnek mondható feljegyzéseire alapíthatjuk, mert a házak száma is megállapodást mutat. 1852-ben való 821 lakóházával szemben 1867-ben sincsen több, mint 820 *(26* — 65). Egyébként a természetes szaporodás menete a mult században a következő képet mutatta e faluban : 1820-ban született 221, meghalt 125 (arány 1·7), 1840-ben született 219, meghalt 194 (arány 1·1), 1855—65 között született 1946, meghalt 1828 (arány 1·1).

Athanász Szilárd pompás feljegyzései alapján képet kaphatunk arról is, hogy milyenek voltak 1867-ben a falu építményei. A faluban bent lévő 820 házon kívül ekkor már 30 tanyája volt Fényszarunak. Csaknem kizárólag a sár volt még ekkor is a falu építőanyaga. Mindössze 10 házban volt még padozat, 4 háznak volt téglafalazata, ellenben vert falu, villával rakott sárháza volt 775, vályogfalú volt 56, zsindelytetős 5, nádtetős 830. A házak között csupán csak 45 volt «*nagyobb falusi ház*»; 726 «*kisebb falusi ház*» mellett még 50 «*gunyhó*», azaz minden valószínűség szerint putri volt. A lakosság száma még mindig csak 4370 lélekig szaporodott, akik 1016 családban éltek, tehát a családok népessége is ugyancsak leesett, hiszen átlagosan már csak 4 lélekből állott egy-egy magyar család, míg a 31 «*új magyar*», azaz cigány család egyenkint 6 tagú volt, az 1849 óta 21 családra szaporodott zsidóság pedig családonkint 5 tagot számlált.

Az első hivatalos népszámlálás 1869-ben 4582 lelket talált Fényszaruban, s a lakosság száma ezután is majd esett, majd lassan emelkedett. Igy nem is tudta fenntartani városi rangját, s 1871-ben nagyközséggé alakult vissza *(42* — 10). Iparossága is csökkenést mutatott a mult század vége felé, sőt a zsidóság száma is esett, mert amíg 1900-ban 151 zsidaja volt, 1920-ban ez a szám 96-ra csökkent. *Fényszaru életének tetőpontja tehát a mult század második felében volt, s azóta megint lassan falusi társadalommá fejlődött vissza.*

A község külső képe sem sok változáson ment át azóta. 1894-ben *Czettler Ferenc* jász mérnök szabályozta a falut, ami azonban alighanem csak arra terjedt ki, hogy egykori kertségi tömjeiben néhány utcát nyitottak *(366)*, s a község területén volt *Krizsán-tavat* és *Boros-tavat* lecsapolták. (XVII. tábla 33.)

Tanyavilága azonban ugyancsak kialakult. Amíg 1867-ben csak 30 tanya volt határában, 1925-ben már a belterületen lakott 7070 lélekkel szemben a tanyavilágban 1100 lélek élt, 1930-ban pedig népe 21%-a volt tanyai lakos.

Fényszaru ma már egyáltalán nem mutat különösebb jász települési sajátságokat. Ólaskertje ma már egyetlenegy sincsen, az utolsó állítólag a századforduló táján tűnt el, úgyhogy már kevesen is emlékszenek rá. Alaprajzában sem vall ma már semmi sem az egykori kertes településre, csak utcáinak görbe volta enged valamit gyanítani. Zugai, vakutcái, sikátorai nincsenek, hanem egészen rendezett alaprajzú. Szélkifújta utcái fölött magasabban emelkednek a telkek, udvarok. Legfeltűnőbb jellemvonása, bizonyos patinás ősisége ma is a sok sárkerítés, amelyhez kívülről sok helyen még támasztó alapot is építenek sárból, hogy a mély

utcákra ki ne dűlhessen. Házainak nagy része ma is sárból van, 1695 házból 1930-ban még 1618 volt földből építve. Tetőzetükön is meglátszik az egykori lápi világ nyoma, 1064 háznak még ma is nád, kisebb részben szalma a tetője. A náddal különösen ügyesen bánnak Fényszaruban és kéményeket is fednek vele. *A fényszarui házaknak nincsen típusa;* többnyire egyablakosak, előkert nélkül dűlnek az utcára, a kedves jász tornácot pedig hiába keressük előttük. Az újabb házak egészen jellegtelenek, csak a régi redempciós időkben épült községháza, meg a templom ad a községnek valami történeti jelleget. Temploma az egyetlen a jászföldön a régiek között, amely nem barokstílusban épült. (XVI. tábla 32.)

A község jövője a homoki gazdálkodás belterjesedésében rejlik. Valóban hajlik is erre a község, hiszen határának már csaknem egytized része szőlővel van beültetve. A legelőgazdálkodás itt már csaknem egészen kimúlt, éppen úgy mint a jászföld más homokos határaiban. Rákaptak a dohány és dinnye termelésére is. Elég sok nádasuk van még ma is, így a téli háziipar, gyékény- és kosárfonás is kezd terjedni a községben. Jövője kizárólag termőföldjére van alapozva.

4. *Mihályteleki.* (Jásztelek.)

Első neve *Mihályteleke*, így fordul elő először 1449-ben *(6* — III. 254). *Lazarus-diák* 1528-i térképén is «*Mihaltelek*» néven van feljegyezve. Csak 1715-ben nevezi az összeírás «*Mihály Töleki*» néven. De az 1901-i törzskönyvezéskor a 15. századból származó nevét Jásztelekre változtatták, egészen érthetetlen okból.

Hogy eredetileg jászok telepítették-e, nem dönthető el. Mihályteleki ugyanis elég késői település. Neve akkor fordul elő először feljegyzésekben, amikor 1449-ben Barthalyos Imre kéri Hunyadi Jánost, hogy Mihályteleke és Borsóhalma helységeket, valamint Necsőegyház, Fügedegyház és Lanthó pusztákat, amelyeket már ősei is birtokoltak, neki újból örökösen adományozza *(30* — III. 254). A helybeli hagyomány azt tartotta még 1864-ben is, hogy *Fügedegyház* elpusztulása után telepedett át a nép a Zagyva mellé és alapította ott Mihályteleket *(123)*. Érdekes, hogy erre vonatkozólag egyetlen történelmi feljegyzés sem fordul elő, csak a hagyomány tartotta fenn származását és e hagyomány állítása igazolható. Fügedegyház először 1433-ban kerül elénk mint Heves megye faluja *(30* — III. 234), de 1449-ben, mint már fentebb láttuk, pusztaként van említve; Mihályteleki községként szerepelt még ekkor. Más források is 1450-ben már pusztának mondják *(30* — III. 234), 1484-ben szintén mint puszta van feljegyezve Fügedegyház *(76* — 5). Többször nem is fordul elő Fügedegyház neve. Az időpont lehetségessé teszi, hogy csakugyan Fügedegyház maradék népe települt át és alapította Mihályteleket. Hogy jász vér jött-e velük Fügedegyházról az új településhelyre, az kérdéses. Fügedegyházat ugyan először más jász falvakkal együtt említik, de mint Heves megye faluját és egy család birtokát. Ezek közül Borsóhalmát jász településnek tarthatjuk, Necsőegyházat és Lanthót már aligha, *Fügedegyház pedig valószínűleg besenyő település volt eredetileg; a ma is Heves megyében lévő másik Füged községet is besenyőtelepülésnek tartják (205* — 252). Egyébként *Füged, Fygudy, Figuth* a régi magyar nyelvben személynév volt *(280)*. Lehetséges tehát az is, hogy besenyő maradványok kerültek a fügedegyházi menekülőkkel Mihályteleki re. Fügedegyház a mai mihályteleki határ legkeletibb sarkában feküdt, ahol ma is *Fügedhalomnak* hívják a helyet. Ebből számos történelmi emlék került elő, sőt egyházi szerek is jutottak Mihályteleki re.

Keletkezésének körülményeiről és nevének származásáról szintén tudtak

még 1864-ben, feljegyezvén, hogy egy *Mihály nevű juhász* foglalt volna először telket a falu mai helyén *(123)*. Más források szerint egy *Bak Mihály nevű halász* alapította volna a falut, de ez az adat zavarosnak látszik, mert azt is állítja, hogy ez az addig «Fügedhalma» nevű, többször elpusztult községet alapította újra *(19* — 182 és *71* — 185).

Keletkezése ideje is pontosan megállapítható. Mivel Fügedegyház 1433-ban még községnek van feljegyezve, 1449-ben pedig már pusztának, de ugyanakkor Mihálytelek mint község szerepel, úgy kétségtelen, hogy 1433—1449 között telepedett ide a falu. Nem áll tehát egyik újabb megyei monográfia azon állítása, hogy 1515 körül keletkezett *(103* — 399).

A törökvilágban osztozkodott a többi jász falu sorsában, azzal a különbséggel, hogy sohasem pusztult el egészen. 1567-ben ugyan nem volt több lakója, mint 7 egész telkes jobbágy, 5 zsellér, s volt 7 elhagyott háza és 6 üres telke is, de mégis csak lakták *(298)*. Eleinte Eger várához adózott, később a berényi katonák birtoka volt. 1572-ben állítólag felégették a rácok és csak 2 jobbágya volt már *(103* — 399). 1630-ban állítólag a Haranghy-családé volt.

Lakossága mindig jogot is formált anyaközsége területére. 1644-ben oklevél bizonyította, hogy *Füged-laposa* nem Szentgyörgyhöz tartozik, hanem Mihálytelekhez *(19* — 184). Ugyanezen oklevél néhány lakosát is felsorolja, ami azért érdekes, mert egyetlen más jász faluból sem maradt fenn ilyen korán valami névsor a lakosságról. Ezek szerint itt laktak akkor Takács, Tóth, Nyájas, Haskó, Turuppai és Pete nevű családok. Ezek közül a Tóth, valamint a Pete család megérte a törökvilág végét is és belekerült Pentz 1699-i jegyzékébe is, de a többinek nyoma veszett. A falut csakugyan újra kellett telepíteni 1680 körül *(19* — 182). Valóban 1699-ben már 47 gazda volt a faluban és temploma is állott. Újra telepítésében állítólagos birtokosának, a Szoboszlón lakott Haranghy-családnak vannak érdemei *(103* — 399).

Az újból benépesített falu 47 családja 1699-ben mintegy 312 lelket tett ki. Összetételén meglátszik, hogy csak nem régen szállották meg, mert hiszen csak 14 családját mondják helybelinek, míg 33 idegennek van felvéve. Jövevényei elég messze földről verődtek össze, a következő megyékből találunk közöttük családokat: Nyitra (Nemespany és Nyitra), Heves (Heves, Karácsond, Hasznos), Pest (Miske, Szentmártonkáta), Hont (Palást), Gömör (Baradna), Borsod (Bogács), valamint Komárom és Szeged városokból is. Sőt egy-egy községből több család is jött, úgyhogy a 33 idegen család csak 13 községből való, azokon kívül, akiknek származási helye nincsen feljegyezve. Az 1699-ben már helybelinek mondott családok persze szintén nagyrészt bevándorlók voltak, csak régebben jöttek, viszont nagyobbára magyarok, mintegy 93%-ig, de az újabb jövevényeknek nevük szerint már csak 81·8%-a volt magyar. Ezek szerint ebben az évben Mihálytelek lakossága származás szerint 85·1%-ig volt magyarnak mondható, de nyelvük szerint természetesen mindnyájan magyarok voltak.

Az akkori körülményekhez képest aránylag elég jól benépesült e falu, amelynek akkor már malma is volt, azonban nem élt tovább zavartalanul, mert 1703-ban állítólag rác zsoldosok pusztították el *(103* — 399). Ez az adat mégsem látszik egészen bizonyosnak, mert hiszen 1705-ben már 63 családja volt *(308)*, tehát lényegesen emelkedett 6 év alatt. Úgy látszik, hogy nem 1703-ban, hanem később volt ez a pusztulás, hiszen Alsószentgyörgy is 1709-ben volt kénytelen menekülni. Valóban, 1710-ben már kevesebb családot írtak itt össze, csupán csak 41-et. Nézzük mármost, hogy a továbbiak során milyen földrajzi körülmények között

fejlődött tovább a falu. Ettől kezdve ugyanis már egyetlen egyszer sem járta ellenség és nem pusztította, tehát településének fejlődése megszakítatlan.

Mihálytelek településhelye az akkori védelmi szempontoknak igen megfelelőleg volt megválasztva, mert tulajdonképen egy folyóközbe, egy torkolati zugba telepedett bele. A Tarnának egyik ősi ága jött le ide, amely Dósától indult ki, s kétségtelenül valamikor a Tarna egész vízmennyiségét hozta. Ez akkor még nem futott be a folyó a mai irányában Dósától Jákóhalmán át a Zagyvába, hanem éppen a mai Mihálytelek alatt ömlöttek össze. Ez a régi vízfolyás Mihálytelektől keletre hatalmas mocsarat alkotott és ebből egy nagy folyás éppen a falu mai területén kanyargott át a Zagyvába, amint az igen jól kivehető *Bedekovich* 1791-i térképén is *(417)*. A II. József térképfelvételeit kísérő leírás még 1783-ban is azt mondja, hogy a kisebbik folyó neve a Zagyva, de ugyanitt folyik a Tarna is *(327)*. *Amikor Mihálytelek a 15. század közepén ide települt, akkor valószínűleg még élő vízfolyás volt itt az Ős-Tarna, tehát két élővíz és egy nagy mocsár közé hurcolkodott a falu.* Csak később terjedt át a település ezen a később elhalt Tarna-medren is, amint az a községről reánk maradt legelső térképen, a *Mikovinyi*-féle 1735-ös felvételen is jól kivehető. Sőt még az 1783-as jozefinista térkép is malmot mutat a Tarna falubeli ágán. Valószínűleg e vízközi, védettebb helyzetnek köszönheti a falu, hogy sohasem pusztult el egészen. (V. tábla 9. és XXII. tábla 43.)

1713-ban, már emelkedett lakosságának száma, 45 családja volt, amiből 24 volt a gazda-család, 21 meg zsellér *(378)*. 1715-ben csak a gazdákat írták össze, akikből 25 családot találtak e faluban. Ekkor nem volt szegény, mert a legkisebb gazdának is volt legalább 8 p. mérős szántója, de volt közöttük 26 p. mérős szántójú gazda is. Ugyanígy minden gazdának kaszálója is volt. Úgy látszik, hogy ebben az időben még valami birtokegység lehetett a határban, mert legtöbb birtokos szántója a 6 p. mérő többszörösében van feljegyezve. A szántókat ekkor még évente újból osztották ki. 1720-ban pontosabb összeírás készült a lakosságról, s ekkor már 38 gazda-család lakta a falut. Ezeknek azonban több mint fele csak 1699 után hurcolkodott a faluba. Ekkor még a község határába tartozónak írják «*Muzsa*», helyesen *Mizse* pusztát is.

Beél Mátyás 1731-ben azt jegyzi fel a faluról, hogy puszta volt, amelyet csak nem régen szállották meg katolikus magyarok *(120)*. Igaz, hogy a lakosság túlnyomó része, mint láttuk, nem régen jött ide, de egészen puszta sohasem volt Mihálytelek. 1731-ben már szőlei is voltak, de Beél szerint árnyékos helyet az egész vidéken sem lehetett látni. Valóban csak a 18. század vége felé telepítettek ide a határba egy kis tölgyes erdőcskét, amiből 1854-ben 40 holdnyi még meg is volt, de azóta az is csaknem egészen eltűnt. A 18. század közepén pedig bizony egyetlen óriási lápvidék lehetett a falu környéke.

Úgy látszik, hogy éppen e hely jólvédett fekvése szúrt szemet a bécsi hadibizottmánynak, amikor 1731-ben kaszárnya építését rendelték el itt. Ebből semmi sem lett, mert a kerületi gyűlés ellenállt *(387* — III. 15). Pedig ez egészen más irányt adott volna a falu fejlődésének.

A redempcióban már 74 mihályteleki gazda vett részt, de bizony ezek túlnyomó része is csak akkor lett jásszá, amikor redimált, mert egyébként 61·3% még 1720-ban sem lakott a faluban. Mihálytelek mégis, úgy látszik, legszegényebb község volt a redempció idején, mert *az egyetlen jász falu, amely saját határán kívül nem váltott magához a kiskunsági pusztákból is.* Nem is szaporodtak redemptus családjai. Még 1760-ban is csak 73 redemptus gazdája volt, ellenben az irredemtusoké is felment 29-re, a zselléreken kívül tehát összesen 102 család lakta a falut *(379)*.

1766-ban 127 házból állott a község, de ezekből 102 alighanem csak putriház volt *(380)*. Bár már 1699-ben is volt temploma, 1760-ban mégis új templomot emeltek. Hogy milyen volt a község eredeti települési formája, illetve milyenné kezdett fejlődni a redempciós időkben, arra vonatkozólag aligha tévedünk, amikor eleinte *halmaz-településnek* látjuk, amelyen a jozefinista térkép tanusága szerint csak közepén vezetett át egy út. Kertjei azonban már ekkor is voltak, még pedig a Zagyva felőli oldalán. A falu hosszan terült el a Zagyva és a keleti oldalán lévő mocsarak között, ahol a folyónak egy terrasz-féle árvízmentesebb magaslata van. Kelet felé nem engedte a mocsár és a Holttarna ága a terjeszkedést. 1789-ben egy térképen a község ezen peremei mindenütt mint árvízjárta, mocsaras helyek vannak megjelölve, s csak a község közepe van árvízmentesnek feltüntetve *(420)*. A redempciót követő gazdasági fellendülés fejlesztőleg hatott a falura úgy, hogy 1787-ben már 200 háza állott 1290 lakossal; Felsőszentgyörgy után mégis a második legkisebb községe volt ekkor a jászföldnek. Mindamellett 1766—1787 között annyira megszaporodott házainak száma és az állatállomány is annyira megnövekedett, hogy fel kellett vennie a jász állattenyésztő községek típusos települési formáját, a kertes települést. 1791-ben már ez a települési forma figyelhető meg *Bedekovich* nagyszerű térképén *(417)*. Alapterületében 1791-ben már teljesen a mai volt, azóta mit sem terjedt tovább, csupán csak déli kijárata keleti oldalán épült egy kisebb újabb településű háztömb. Amíg 1735-ben még nem lépte át a Tarna holt ágát, illetve akkor még élő vizet, 1791-ben már túl is terjedt rajta, sőt a falu keleti oldalán egy útnak használt töltést is hánytak a nagyvíz ellen, amelyen a jákóhalmai utat vezették. Az egész falu ekkor még mindössze 12 települési tömbre oszlott, amelyből valószínűleg az öt középső volt a lakóházak tömbje, a

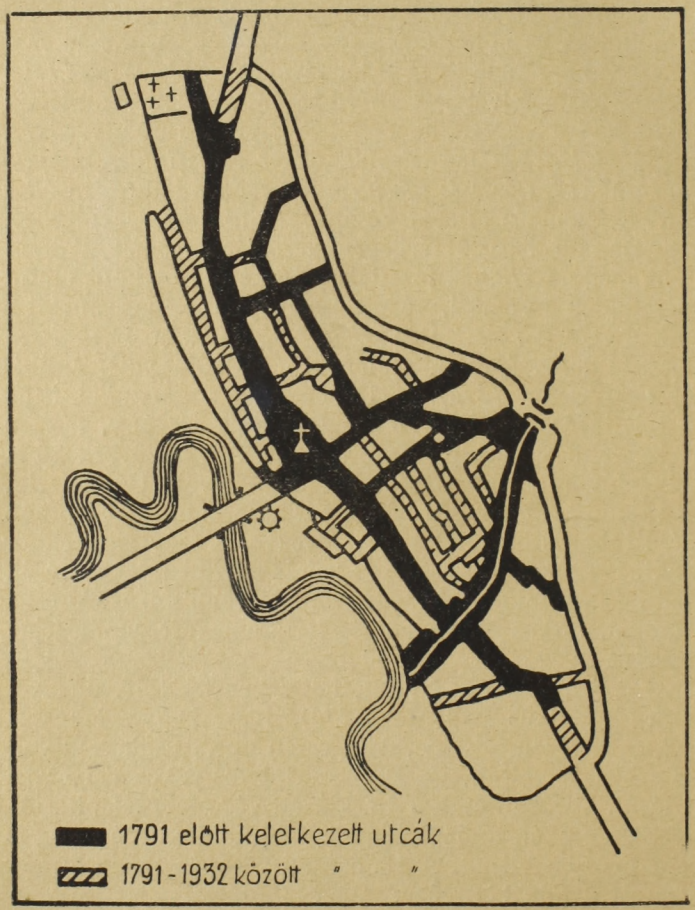

17. Mihálytelek településének fejlődése.

külső hét meg az ólaskertek területe. A Holttarnán túl eső 3 tömb kétségtelenül mind az ólaskertek helye volt.

Ami fejlődés 1791 óta Mihálytelken történt, az mind csak a település sűrűsödésével ment végbe, kifelé nem terjeszkedett a falu. Az ólaskertek nagy területei bőven adtak helyet a különben is szegényen népesülő falu építkezésének. 1801-ben 1422 lakost számoltak itt össze *(3* — 214), 1828-ban ez a szám felemelkedett 1872-re *(234* — I. 465), 1838-ban meg 1900 lélek volt a faluban *(14* — 69). Házai száma pedig ugyanazon források szerint a következő emelkedést mutatja : 1801-ben 236, 1828-ban 350, 1838-ban 362. A házak és lakosság arányszáma a következőképen alakult ezekben az időpontokban.

1801-ben egy házra jutott 6·0, 1828-ban 5·3, 1838-ban 5·2 lélek, ami arra vall, hogy az építkezés gyorsabb ütemű volt, mint a lakosság szaporodása, azaz *a település nem zsúfolódott, hanem egészségesen fejlődött tovább.* Ezek az arányszámok egyúttal azt is mutatják, hogy a mult század elején már alig lehetett házközösség Mihálytelken, mert hiszen a családokat nyugodtan vehetjük 5—6 lélekből állóknak.

1849-ben 2075 lakost számoltak e faluban *(66* — 136), míg 1850-ben leesett a szám 1951-re ; tehát mint minden más jász faluban, úgy itt is csökkent a lélekszám a szabadságharc idején. Ezután is csak lassan emelkedett a lakosság száma, 1854-ben nem több mint 1962 *(19* — 185) ; ellenben a falu építkezése nem akadt el, a házak száma már 420 volt. Belső lakórészi települése sohasem fejlődött ki zsúfolttá, tehát igazán típusos kertessé sem lett, illetve a kertes övezeten belül szintén csak lazán települt belső lakórésze volt, hiszen 1854-ben is csak 6 olyan telke volt, amelyen két ház állott *(19* — 186). Ebben az időben lakosságának $^1/_3$-a már zsellér volt, illetve házainak $^1/_3$-a zsellérház volt és csak a többi volt gazdaház. Kétségtelen tehát, hogy *Mihálytelek már a mult század közepén is a leginkább elszegényedett jász községek közé tartozott.* Maga volt az egyetlen, amelynek gazdasági életét nem táplálták kiskunsági pusztai birtokok. A *zsidóság* mégis hamar ellepte 1849—1855 között, hiszen a zsidók befogadásától számított hat év alatt e kis község lakosságának már 1%-a zsidó volt !

Mihálytelek sohasem szerzett magának városi rangot, mint legtöbb más jász község. Amikor 1876-ban a közigazgatás általános rendezése bekövetkezett, nagyközség ranggal lépett bele a megyei szervezetbe. Felsőszentgyörgy után mindenkor a legkisebb jász község volt ez a falu, sőt rendkívül érdekes, hogy az aránylag gyengébb határviszonyok között fekvő Felsőszentgyörgy a mult század második felében jobban fejlődött lakossága számát illetőleg, mint a jobban fekvő, járt úttal keresztülszelt Mihálytelek. Felsőszentgyörgy lakossága száma 1868-ban 1649, Mihályteleké 2100, míg 1930-ban Felsőszentgyörgyé már 2728, Mihályteleké pedig 2826. Vajjon nem a határ, illetve főleg a szántóföldeknek és lakosságnak egymáshoz való arányában lehetne-e legfőbb okát keresni, hogy Felsőszentgyörgy viszonylag jobban népesedett és már majdnem elérte Mihálytelek lakossága számát? Nézzük ezeket az arányszámokat.

1869-ben Felsőszentgyörgyön egy lakosra a szántókból 2·3 k. h. terület jutott, míg Mihályteleken csak 1·4, viszont 1930-ban Felsőszentgyörgyön ez az arány 1·7, Mihálytelkén meg 1·4 k. h. Mihálytelkén tehát tényleg mindig rosszabb volt az arány, mint Felsőszentgyörgyön, s bár 1930-ra Mihálytelkén aránylag javult a helyzet, még mindig lényegesen kisebb, mint Felsőszentgyörgyön. Ehhez a javult arányhoz azonban Mihályteleknek fel kellett szántania határa 79%-át, jóllehet 1869-ben csak 51% volt szántva, míg Felsőszentgyörgy határának 1930-ban csak 71%-a volt szántónak befogva, bár már 1869-ben is 57% volt eke alatt.

Valóban úgy látszik tehát, hogy Mihálytelek kedvezőtlenebb helyzetben van határa területe és lakossága arányszámát illetőleg, mint Felsőszentgyörgy, s így népesedési arányban is elmarad amögött. De hiszen ez egészen érthető is, hiszen mindkét falu kizárólag határának termőtalajából kénytelen megélni, semmi más gazdaságföldrajzi erőforrásra sem támaszkodhatik egyik sem, így *minden tekintetben földjüktől függ a falu életüteme.* Tisztán környezete terméke egy-egy ilyen kis jász falu anyagában, építése módjában, népe szaporodási viszonyaiban, minden vonatkozásában, s környezete kényszere alól csak nagyon nehezen és lassan szabadul és nő ki. *Mihálytelek még ma is csaknem teljesen benne van természeti környezete és az éppen ezen alapuló történeti multja kényszerében.* Az egykori kertes település nyomait ma sem tudta egészen levetkezni, bár már eléggé erősen átalakult utcahálózata. Régi sikátorok, itt-ott egy-egy vakutca nyomai ma is elárulják a régi rendezetlen viszonyokat. Az ólaskerteket azonban már lassan elnyelte a település belső terjeszkedése. 1933-ban még két «*kerekfarú ól*» volt a faluban ; a többi kert már beépült lakóházakkal. Pedig lassan fejlődik e falu, mert 1869-ben 608 háza volt és 1930-ban sem szaporodott többre 772-nél. Építőanyaga sem sokat változhatott, hiszen 714 házuk még ekkor is földből volt, s 455-nek nád és szalma fedele volt, pedig ma már a berényi Hajta mocsárból kell a nádat hozni. Háztípusai igen vegyesek, kiemelkedő típus nincsen. Barokkos stílusú, a főutca közepén álló, 1761-ben épült temploma azonban mégis valami jász falvakra jellemző vonást kölcsönöz ennek a végeredményben mégsem tiszta jász típusú falunak.

Mihálytelek bizony ma is szegény és szegényes külsejű falu. Gazdasági jövője csekély, mert határa kicsi, úgy hogy már nem is tud egészen belőle megélni, hanem sok lakójának a szomszédos Mizse pusztán való mezei munka ad kenyeret.

5. *Kisér.*

Kisér a község keleti oldalán elkanyargó *Kis-ér* nevű vízfolyástól vette nevét. Ezt az eret még egy 1793-ban kelt kéziratos térkép is feltünteti *(456)*, de katonai térképeinken már hiányzik e név. A 18. sz. végén még jelentékeny vízfolyás lehetett ez az ér, mert több író említi *(213* — 305). II. József térképeinek leírójegyzékében «*Kis-Ér oder Görbe-Ér*» néven van benne a falu. Más néven nem is fordul elő, éppen ezért érthetetlen, hogy egy megyei monografia szerint egykor Jászszállás néven nevezték volna *(103* — 65), sőt *Gyárfás*, akire hivatkoznak, a jelzett helyen mitsem tud erről. Azt sem lehet bizonyítani, amit a községek 1925. évi összeírásában állítanak e helyről, hogy kelta telep lett volna itt *(385)*.

Palugyay szerint *(19* — 170) úgy keletkezett, hogy *Rassangháza* népe menekült volna a tatárok elől a mai Kisér mocsárvilágának egyes szigeteire és azután később is ott maradt. Ezt 1864-ben a faluban is így tudták még *(123)*. Ez a feltevés aligha állja meg helyét. Rassang 1421-ben vált ismeretessé *(30* — III. 195), de természetesen előbb is meglehetett ; viszont 1421-ben faluként van említve, tehát aligha pusztult el már a tatárjárás idején. Sőt 1466-ban is mint királyi szállás szerepelt, amelyet akkor út kötött össze Ivánnyal *(30* — III. 286). *Gyárfás* még 1501-ből is említi Rassang királyi szállást, s úgy gondolja, hogy a törökvilágban dúlták fel a tatárok *(30* — III. 345); úgylátszik tehát, hogy ezt az adatot vitték át mások a tatárjárás idejére. Bizonyos, hogy Rassang később pusztává válván, 1657-ben a nádor Kisérnek biztosította birtoklását *(387* — I. 467). Ebből viszont az tűnik ki, hogy a 16. században elpusztult Rassang maradék-népe alighanem csakugyan Kisérre menekült. De viszont Kisér nem ekkor települt, hanem jóval előbb. Rassang

helyét pontosan ismerjük; a katonai térképek is feltüntetik ezt a határnevet, és egészen pontosan felrajzolta Kisér 1857-ből való egyik lecsapolási térképe is: a kiséri ref. templomtól DNyNy-i irányban mintegy 1900 ölnyire feküdt.

Kisér sokkal hamarabb van feljegyezve, mint Rassang. 1391-ben már mint falut említik *(30* — III. 129), amikor a Tömösváry-család volt itt birtokos, majd 1393, 1425, 1438-ból vannak innen különböző családoknak adománylevelei; 1425-ből pl. a Mócza-családnak *(19* — 170), amely más jász helyeken később is ismeretes, míg a Tömösváry-család Temesváry néven 1699-ben és 1720-ban is ott élt Kiséren és 1745-ben redemptus családdá is lett. A Mócza-család 1425-ben már mint filiszteus birtokos család szerepelt *(30* — III. 196), de hogy Kisér eredetileg jász település volt-e, az kérdéses. 1391-ben állítólag már temploma is lett volna *(103* — 409), de erre az adatra gyanúval tekinthetünk. Inkább lehetséges, hogy csak Rassang jász településének pusztulása után húzódtak be a jászok Kisérre, amely eredetileg Heves megye tartozéka volt *(51).*

1466-ban «*Késér*» változatban fordult elő neve egy határjárási oklevélben *(30*— III. 659). 1566-ban Eger várához szolgált más jász falvakkal együtt. 1566-ban még tekintélyes nagyságú falu lehetett, mert hiszen 61 egésztelkes jobbágyát írták össze *(30* — IV. 117), jóllehet már utána volt a tatárpusztításnak; ekkor bizony már 33 elhagyott házat is találtak benne, s volt már 17 zsellére is *(298). Pentz* szerint 1577-ben 62 gazda lakta a falut. 1644-ben egyik határpörének okleveleiben néhány családját is feljegyezték, köztük újból a Tömösváry-családot is; a többi feljegyzett család, mint pl. az Ivó, Dobrai, már nem érték meg a törökvilág végét *(19* — 184). Egyébként Kisér lakóssága is alighanem alaposan felkeveredett idegen elemekkel a törökvilág idején; állítólag 1557-ben telepedett bele sok menekülő *(103* — 409). A török megszállás alatt berényi török katonák birtoka lévén, valószínűleg sok idegen nép fordult meg benne.

A reformáció erősen begyökerezett Kiséren a török uralom alatt. A református egyház már 1600-ban keletkezett *(19* — 173), miután Eger eleste után sok református húzódott be ide 1596-ban *(57* — 173). 1699-ben *Pentz* szerint már fából épült református templom is állott a faluban. Nem áll tehát *Vándorffynak* az az állítása, hogy a kiséri ref. templom eredetileg katolikusoké volt, és sokkal régibb keletű, mint az itteni reformátusoké, akik azt a török idején foglalták volna el a katolikusoktól *(57* — 113), hiszen látjuk, hogy még 1699-ben sem a mai templomuk volt meg a reformátusoknak, hanem csak egy fatemplom. Valószínűleg ezt a fatemplomot foglalta el Sőtér Ferenc kapitány 1701-ben és adta át a katolikusoknak, amikor a községbe néhány katolikus családot is telepített *(221* — IV. 356).

Népmozgalmi szempontból is igen érdekes, hogy később is csak ebbe az egyetlen jász faluba jöttek nagy számmal reformátusok, de a többibe nem. Ennek oka alighanem az lehet, hogy talán ebben maradt legtöbb protestáns, akikhez azután vonzódtak a protestáns betelepülők, míg a jászföld többi községében nem volt talajuk. De vajjon meglátszik-e ez a lakosság 1699-i összetételén, s nyomot hagyott-e népe származás szerint való keveredésében?

Úgy látszik, hogy törökvilágban ez a tényező mindenesetre hatékony volt, mert bizony Kisér lakosságában feltűnő nagyarányú volt 1699-ben az idegennek, jövevénynek mondott elem, 70·6%, úgyhogy csak a két Szentgyörgy és Apáti előzte meg valamicskét ebben a tekintetben. Viszont egyetlen más jász községben sem volt ilyen magas arányú a helybelinek mondott lakosságban a magyar elem, mint itt (93·3%). Valószínű ennélfogva, hogy csakugyan ide vonzódtak a református magyarok, mert hiszen a helybelinek mondott elem is túlnyomórészé-

ben csak annyiban volt helybeli, hogy régebben költözött ide. Érdekes, hogy az 1699-ben jövevényeknek mondottak között is itt volt legmagasabb arányú a nevük szerint magyar származásúak száma (91·7%). *Végeredményben tehát Kisér volt 1699-ben a legtisztább magyar származású lakossággal megült jász falu*, 92·2% magyar nevű néppel. *A vallási tényező tehát itt határozottan úgy szerepelt a törökvilágban, mint ami a nép összetételét, keveredését, vándorlását és letelepedését befolyásolta.* Viszont Ladány után itt volt legkisebb a neve után felismerhető szláv elem arányszáma, mert Kisér jövevényei főleg Abauj, Szabolcs, Szatmár, Pest, Bihar, Békés, Borsod, Heves, Nógrád, Hajdú megyék magyarságából származtak, s csak kevesen jöttek ide Hont, Pozsony, Nyitra megyékből, de onnan is inkább a magyar falvakból.

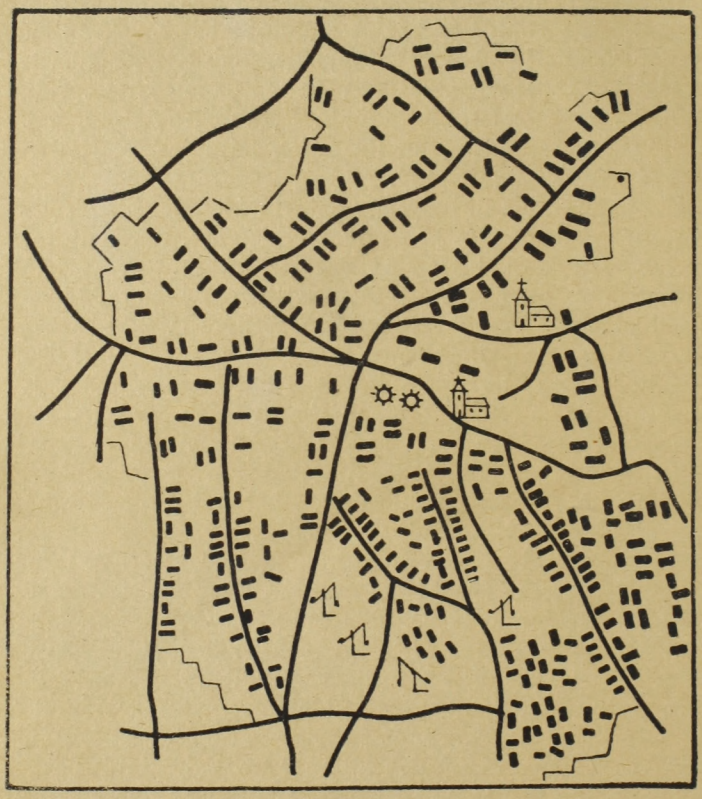

18. Úthálózat Kisér belső területén 1786-ban.

Valószínű azonban az is, hogy Kisér csakugyan jelentékeny arányban tudta megtartani a törökvilág előtti lakosságának maradványait is, hiszen mint láttuk, sohasem pusztult el teljesen, sőt aránylag népes volt a török uralom alatt is. Ezt pedig elsősorban földrajzi helyzetének köszönheti. *Kisér ugyanis egy hatalmas kiterjedésű, innen a Tiszáig húzódó lápvilágba telepedett bele*, amelyet köröskörül elöntöttek a Tisza árvizei. Kitűnően megfigyelhető ez *Bedekovich* 1784-ben kelt «*Mappa super effusionibus Tibiscanis*» c. térképén *(408)*. Pedig ekkor már védekezni kezdtek az árvizek ellen, hosszú töltést húzva az erek hálózatán át a községtől keletre. Egyik védtöltésük «*Bolond gondolta gát*» nevet viselt, mert nem felelt meg céljának *(123)*. Ebben a nagy mocsárvilágban lápi életet folytatott Kisér népe, amint *Beél Mátyás* is feljegyezte róluk 1731-ben ; az őket körülvevő Tisza-mocsarakban halásztak és bőven volt vizimadaruk is *(120)*. Katonai térképeink már csak nagyon halványan adják vissza ennek az egykori mocsárvilágnak nyomait. De 18. századbeli térképeken még jól látható, hogy *magában a faluban is több ér kanyargott, a Kisér, Akolér, Mézesér, s itt feküdt az Aranyos tó is (456)*. Egyébként is egész határa helyneveinek túlnyomó része mind a vizekkel van összefüggésben.

A 18. század elejétől sem fejlődött zavartalanul Kisér lakossága. Az 1699-i 102 családdal szemben 1705-ben már 121 családot írtak össze a faluban *(308)*. A kuruc háborúk alatti nagy járvány azonban 1710-ben megint leszállította a lakosság számát 78 családra *(377)*. Lehetséges különben, hogy egy részük bemenekült a nádasokba a háború zavarai elől, mert 1713-ban megint 111 volt a családok száma, akik között azonban csupán 75 volt a gazdacsalád *(378)*. Az első országos összeírás 1715-ben 68 gazdát talált a faluban, az 1720-i összeírás pedig 83-at. 1720-ban a község határához tartozott *Kürt* puszta is. Gazdasági viszonyai kb. közepesek voltak a többi jász faluéhoz viszonyítva. Nagykiterjedésű rétségein sok állatot tenyésztettek, úgyhogy már 1699-ben átlag és kereken 28 jószág jutott egy gazdacsaládra. Vetésük sem volt viszonylag kevés ezen időhöz képest, egy-egy családra 1·17 k. h. bevetett terület jutott, tehát csak Ladány, Árokszállás és Berény volt aránylag jobb mezőgazdasági viszonyok között 1699-ben. Állattenyésztésük 1713-ban is vezetett a Jászságban, csak Ladányban volt aránylag több állat. Elég jó gazdasági viszonyok között érték meg tehát a redempciót, ezért a saját határukon kívül még annak egyharmadát kitevő kiterjedésű *Móricgátja* pusztát is meg tudták váltani a Kiskunságban. Ezt azonban nem sokáig birtokolta, mert a puszta rövidesen Lacházáé lett *(19* — 263), s helyébe a fél *Pálos* pusztát kapta, de 1749-ben ezt is véglegesen Kecskemétnek adta el Kisér *(190*—19). Kétségtelen, hogy bár gazdag falu volt Kisér a 18. század közepén, terjeszkedő ereje azonban már ekkor is kisebb volt, mint más jász falvaké.

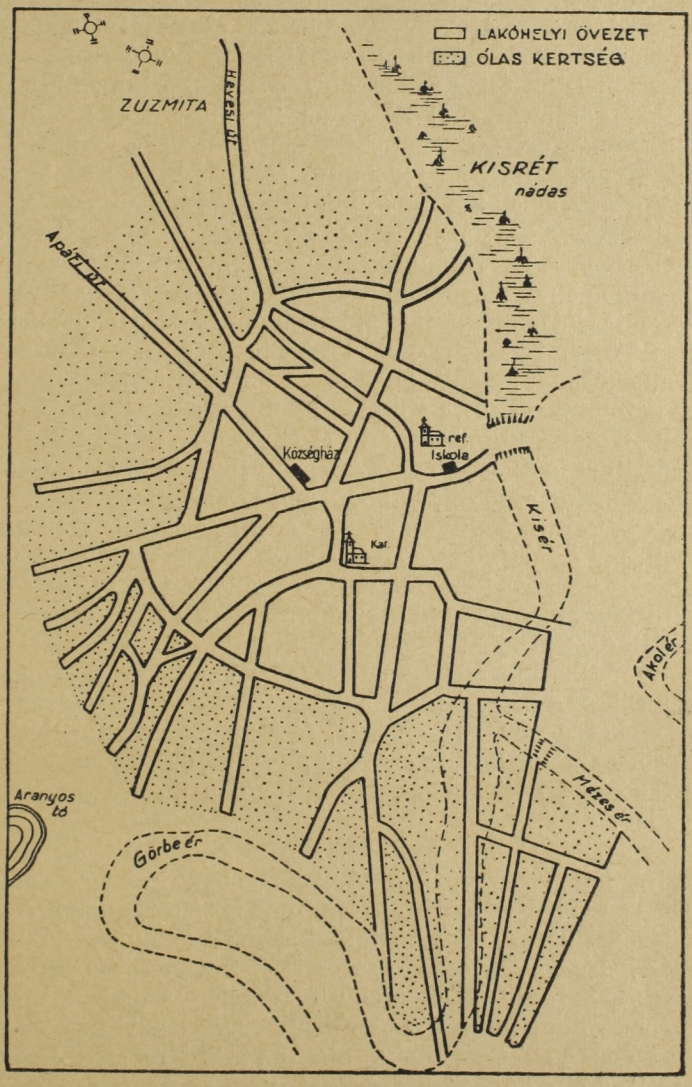

19. Kisér alaprajza 1793-ban.

1745-ben 144 kiséri gazda váltott magának földet a redempcióban. Ezeknek azonban több mint fele (67%-a) csak a redempció hírére gyülekezett a faluba, de még az 1720-i összeírás idején sem laktak itt. A redempció után is kapott még betelepülőket Kisér, így pl. 1760 előtt Mecenzéfről, Szepes megyéből jött ide nagyobb bevándorló csoport *(123)*. Meglátszik ez a falu lélekszámának emelkedésén is, mert bár 1760-ban már 258 családja volt, de ezek között csak 168 volt redemptus. A község lélekszámát ekkor kb. 1548 lélekre tehetjük. 1766-ban 275 családot írtak össze a faluban *(380)*. Ekkortájban értesülünk először a falu települési körülményeiről is. Ekkor 269 háza volt a 275 család számára, nagyobb mérvű házközösség tehát ekkor már nem állott fenn. 189 redemptus családnak 185 háza volt, a 86 nem redemptus családnak meg 84 háza. Kevés család élt tehát együtt, aránylag kevesebb, mint más jász falvakban. A házakból bizony 237 aféle putri, vagy putriháznak látszik. Hogy a reformátusok kőtemploma fennállott volna-e már, azt bizonyosan nem tudjuk ; 1934-ben azt mondotta a ref. pap, hogy 1771-ben épült a templom tornya, de maga a templom még 1600 után épült volna, bár mint láttuk *Pentz* fatemplomot említ innen 1699-ben is. Csakugyan valószínűbb, hogy a ref templom csak 1780 körül épült, hiszen még 1786-ban *Korabinszky* lexikona is azt mondja, hogy csak nem rég épült a már szűk régi helyén *(213* — 306). A katolikus templom állítólag 1773-ban már újraépült *(57* — 113). Magáról a község alaprajzáról mitsem árul el *Mikovinyi* 1735-i térképe, mert valószínűleg csak sematikusan tünteti fel egyutcás településnek. De az már érdekes, hogy még csak egy templomot mutat ki *Mikovinyi* 1735-ben.

Kisérnek 1770 táján, mint láttuk, elég nagyszámú nem redemptus lakossága volt, így érthető, hogy 1785-ben már sok család kért a kamarától engedélyt, hogy madarasi, karcagi és kisújszállási családokkal együtt a Bácskába telepedjenek *(314)*. Érdekes, hogy még 1760 táján mecenzéfiek telepedtek le ide, s most a kisériek már tovább telepednek. Lehetséges, hogy nagyrészt azok, akik csak két évtized előtt jöttek. Ebben az esetben egy érdekes, délnek tartó vándor népmozgalom jelenségét figyelhetjük meg.

1787-ben II. József összeírása 2775 lakost talált itt, 482 házban. Mivel házközösség, mint láttuk, ebben a faluban alig volt, megállapítható, hogy akkor még átlagosan 5·7 lélekből állott egy-egy kiséri, ebben az időben még túlnyomólag ref. család.

II. József 1786-i térképe szerint Kisér teljesen rendszertelen, *halmaztelepülés* volt, amelyben csupán néhány jártabb út van jelezve, de utcákról még szó sem lehet itt ebben az időben. Főleg a falu középső és északi részében teljesen rend nélkül állanak a házak, mert úgylátszik, ez volt a falu legrégibb része, déli felében viszont már helyenkint bizonyos soros település mutatkozik. A falu közepén két malom van ; keleti felében, egészen a falu szélén állott a két templom. Kutak a falu déli szélén voltak jelezve. Ebben a halmaztelepülésben telkesítésről, udvarokról természetesen szó sem lehetett még, az utak lehetőleg csak sugaras irányban futottak széjjel a falu közepétől, amely ott volt, ahol ma is áll a községháza. II. József népösszeírási adata szerint ekkor 482 háza volt a falunak, míg térképén csak kb. 360 számlálható össze, amiből világos, hogy a térképen csak a lakóházak vannak felrajzolva, sőt még azokból is sok hiányzik, a kis putrikat valószínűleg nem rajzolván fel. (XV. tábla 29.)

1793-ban *Baky Mihály* jász mérnök rajzolt térképet Kisérről *(456)*. Ez már rendezettebb községalaprajzot mutat, amit különben címe is gyanítani enged ; «*Mappa exhibens Proportionalem subdivisionem Priv. Possess. Kis-Ér*». Ez már utca-

rajzot is mutat, de egészében mégis csak inkább valami tervezgetésnek látszik, sőt utcarajza is inkább csak későbbi berajzolás nyomait mutatja. Tehát valami községrendezés, *utcásítási kísérletek lehettek II. József körüli időben itt is, mint ugyanakkor Dósán.* Erre vall az a körülmény is, hogy a Baky-féle utcarajz csak főbb vonásaiban egyezik a József-féle térkép útrajzával. Amíg az előző típusos halmaztelepülés, a későbbi térkép már viszont típusos kertes város. Belső részeit, a lakótelepülést, meglepően szabályos körút-rendszer keríti be, amelyen belül szabálytalan utcahálózat látszik, míg a külső perem, az ólaskertek területe sugárszerű utakkal van felosztva tömbökre. A falu keleti oldalán azonban hiányzik a kertes falurész, mert itt a *Kis-ér* nevű vízfolyás közvetlenül a ref. templom mögött kanyarog el a falu alatt, de akkor már el volt gátolva. A falu déli oldalát a *Görbeér* szorítja, amelyből még a *Mézesér* is kiszakad. Az *Akoleret* ekkor még nem érte el a falu a keleti oldalon, nyugaton pedig még nem terjedt az *Aranyos-tóig.* Falurendezésre vall ebben az időben az is, hogy a falu központjából már hiányzanak a malmok, hanem északi oldalán, a kerteken kívül vannak felállítva a «*Zuzmita*» nevű helyen. Kisér keleti feléhez egy óriási nádas támaszkodott hozzá, ezért szántóföldei a községtől délre terültek el; kölesföldek, szőlők, makkos földek, kenderföldek, északra meg dinnyeföldek látszanak itt. A község határa négy járásra oszlik, az Alsó- és Felsőjáráson kívül van még Közép-járás és Hajmal, mindegyik szántókkal. A többi legelő és rétség.

Ebben az időtájban annyi volt még a falu környékén a nádas, hogy az egész falu náddal tüzelt, csak a legtehetősebbek hozattak fát a hevesi erdőből *(213* — 306). Erdejük ekkor még nem volt, ellenben bortermelésüket dícsérték. A már 1793-ban felrajzolt makkos-kertje azonban, úgy látszik, meghozta gyümölcsét, mert 1801-ben már erdejéről is hírt kapunk *(3* — 217).

Kisérnek 1801-ben 2736 lakosa volt, akikből 230, azaz csak 0·8% volt katolikus. A falu kiterjedése ekkor már igen tekintélyesnek mondható, hiszen 570 házat említenek. Ez kb. ugyanannyi családot is jelentvén, egy családra ekkor már csak 4·8 lélek jutott, sőt ha több család volt, mint amennyi ház, úgy még ennyi sem jutott már egy családra a ref. Kiséren, holott 1787-ben még 5·7 lélekből állott egy-egy család. A szaporodás mesterséges csökkentéséről ebben az időben még alig lehet szó, de úgylátszik, hogy e nagyrészt alföldi benépesedésű falu természetes szaporasága már kisebb volt, mint más jász falvaké.

E népes település éppen úgy, mint más népesebb jász falvak, *városi rangra* törekedett, amit 1818-ban kapott meg *(19* — 170) *négy vásárjoggal* együtt. A város további életében állandó jelenségnek látszik *a katolikusoknak erős térnyerése a reformátusokkal szemben.* 1828-ban az összesen 5233 lakosból 4692 ref., 529 kat., 6 görög, sőt ha nem téved *Ludovicus Nagy,* úgy 6 *zsidó* is lett volna már itt ekkor. Ha már most egy pillantást vetünk arra, hogy 1801-től számítva 1828-ig milyen szaporodási százalékot ért el itt a kat. és ref. lakosság, úgy azt találjuk, hogy a katolikusok 130%-ával szemben a reformátusoké csak 87%. Pedig ha feltesszük, hogy ez a nagy néptöbblet nem is lehet természetes szaporodás, hanem bevándorlás is emelte a népszámot, még akkor is úgy látszik valószerűbbnek, hogy a ref. községbe elsősorban reformátusok vándorolhattak be. De még azt is meg kell említenünk, hogy az 1828-i adatok nem eléggé megbízhatóknak látszanak. Éppen ezért nézzük az 1838-ból származó és egy jász ember által feljegyzett adatokat *(14* — 65). 1838-ban ezek szerint Kisérnek csak 4804 lakosa volt, amiből 4051 volt ref., 734 kat., 10 görög, 9 evangélikus. (Zsidó tehát tényleg nem volt, s előbb sem lehetett.) Ha már most ezeket az adatokat vetjük össze az 1801-ből származókkal,

úgy azt találjuk, hogy azon időszak alatt a kat. vallásúak szaporodása 216%, míg a reformátusoké 61%. Valószínűleg egyik adat sem tökéletes, de azért mégis kétségtelen, hogy *a kiséri katolikusok szaporodási aránya már a mult század elején is óriási előnyben volt a reformátusokéval szemben. Fényes Elek* 1836-ban 4659-re teszi a falu lélekszámát, míg 1847-ben 5125 lakosa lett volna *(164* — 474); 1849-ben 5316 lelket mutatnak ki innen, míg 1850-ben csak 5162-t *(66* — 136). 1851-ben 5313 lelket számoltak itt össze *(165* — I. 224), akiknek már csak 89·5%-a volt református, a 10·1% katolikus mellett.

A lakosság vallási viszonyai itt tényleg földrajzi tényezőként jelennek meg előttünk, mert hiszen a község benépesedési folyamatának igen jelentékeny befolyásolójává lett. *Palugyay* feltűnő alacsonyra teszi 1852-ben a lakosság számát, csak 4691-re, ami az összes előző adatoknak ellene mond.

1854-ben 950 ház volt a faluban, tehát eléggé gyorsan épült a község. Bár gazdasági viszonyai nem voltak kedvezőtlenek, sőt a gabonatermelés mellett már a mult század közepén jelentékeny dohánytermelése is volt, a falu lakosságában mégis erősen felgyülemlett azon időtájt a zsellér-népség, úgy hogy 1854-ben 537 gazda-házon kívül 388 zsellér-háza volt a falunak *(19* — 172). Ezek azonban nem mind nincsetelen földmunkások, hanem igen jelentékeny részben iparosok voltak, mert ez a multszázad közepére típusos mezőváros számottevő iparosréteget is kitermelt magából. Iparosainak száma 1854-ben 87 családot tett ki, köztük nemcsak a megszokott falusi iparokkal, hanem pl. könyvkötővel, festővel, kalapossal is.

A határ állapotában a mult század második felében jelentékeny változások mentek végbe. 1854-ben még csak 5452 k. h. szántója volt a falu földjének, ami 995 birtokos között oszlott meg, úgyhogy egy-egy gazdára egyre-másra csak 5·4 k. h. jutott, hiszen az egész határnak csak 32·7%-a volt még művelés alatt, a többi meg rétség, legelő és terméketlen hely volt. Igy a lakosság ekkor még erősen rá volt utalva a rét- és legelőgazdálkodásra. A század második felében végrehajtott nagy lecsapoló és ármentesítő munkálatok azonban alaposan megváltoztatták Kisér határának képét is. 1872-ben közigazgatásilag hozzácsatolták *Kürt* pusztát is, de lényegében ez nem változtatott a lakosság gazdasági viszonyain. Hogy milyen más gazdasági képe van ma a határnak, azt talán eléggé jellemzi az a két számszerű adat, hogy 1854-ben csak 32·7% volt itt a feltört terület, de 1930-ban már 81·3%, viszont a 28·7% rétség 2·5%-ra apadt, a 19·1% legelő meg 10·1%-ra csökkent le.

A mai kisériek tehát egészen más természeti környezetben élnek és gazdálkodnak, mint két emberöltő előtti őseik. Ezzel szemben a falu belső képe lényegében alig változott a redempciós idők óta sem, csak részeiben történt bizonyos rendeződés. Az egykori típusos kertes település középső része itt sem volt soha túlzsúfolt, csak rendszertelenül beépített, amelyben nagyon nehéz volt utcákat húzni. A mult század vége felé már valami rendezésen ment át a falu, amikor a hetvenes évek táján egyszer leégett egy része. Az új utcákat úgylátszik, a kilencvenes években nyitották meg a belső falurész addig szörnyen kaotikus házrendszerében, mert egy 1895-ből való szabályozási terv *(465)* még egészen ősi állapotokat mutat. A szabályozás csak a régi lakóterületeken volt rendkívül nehéz feladat, mert itt csupa vaksikátor, számtalanszor megtörő görbe utca nyitásánál nem lehetett többet elérni. A régi kertségben alig kellett valamit szabályozni, mert itt szép sugárrendszerben vezettek az utak. 1932-ben egy nyolcvan éves kiséri még emlékezett rá, hogy egykor alig volt a faluban kerítés, ami volt, az is nagyobbára csak trágyából volt hányva, s hogy igazi utca is csak kevés akadt. A kertséget, amely egykor három oldalról vette körül a falut, azóta építették be. De egy tüzelős ólat még 1932-ben is láttam a

faluban, a Borsos Gerzoné volt, ahova pipázgatni, kártyázgatni még akkor is eljárogattak. Sőt ebben az időben még mindig volt két olyan gazda a faluban, akinek külön állott a lakóháza és külön az ólaskertje. A legtöbb kert azóta már beépült, vagy ha meg is van még, ólat már nem találunk benne, hanem veteményeskert, vagy lóherés, lucernás.

Kisér alapterülete szinte mitsem változott 150 év alatt. Ugyanazon a területen fekszik ma is, mint II. József idejében, jóllehet az 1766-ban összeírt 269 házzal szemben 1930-ban már 1659 háza volt a falunak. S ez az 1400 többlet a tanyai házak leszámításával mind elfért a régi faluterületen, tehát aligha lehetett a régi kertes Kisér zsúfolt település, még belső magvában sem, éppen úgy mint más jász falvak. Házainak 80%-a ma is sárból, földből épült, ellenben feltűnő kevés már a nád és szalmatető, csak 21%, ami a falunak egészen újszerű képet ad. Utcái tiszták, akáclombosak, kellemes benyomást keltenek. A városiasodásnak több nyoma van rájegyezve a község képére. Villanyvilágítása is van már. A feneketlen sáron mindenütt gyalogjárók vannak lefektetve, jóllehet helyenkint egészen kezdetleges megoldással. 1858-ban még bent a faluban is volt két szárazmalom, rajta kívül pedig még 7 állott fenn. Ma már az utolsó szárazmalom és szélmalom is eltűnt innen.

Tanyavilága eléggé jelentékeny, 1925-ben kb. 750 lakosa élt tanyákon.

A lakosság száma a mult század második fele óta a következőképen alakult: 1869: 5039, 1880: 5771, 1890: 5973, 1900: 6692, 1910: 6652, 1920: 6750, 1930: 7070. Közben azonban egészen szerepet kezdett cserélni a községben a katolikus és református lakosság, legalább ami az arányszámot illeti, bár a felszaporodó katolikusok gazdaságilag nehezebb körülmények között vannak, mert az egykori redemptus vagyon túlnyomólag ma is ref. kezekben van. Mégis 1900-ban már 40·1% volt a katolikusok arányszáma, 1930-ban pedig már túlsúlyba jutottak 55·1%-kal. A tényleges szaporodásuk között fennálló rendkívül nagy különbség következtében ennek be kellett állania, hiszen pl. 1900—1910 között a kiséri katolikusok tényleges szaporodása 23%, a reformátusok tényleges fogyása 17%, 1920—1930 között pedig a katolikusok szaporodása 13%, a reformátusok fogyása meg 4%-ot tett ki. Úgy látszik, hogy a folyamat megállíthatatlan és nemcsak időleges jelenség, mert hiszen már a mult század elején is rámutattunk erre a jelenségre. A jászoknak tehát a törökvilág alatt bekövetkezett vallási megoszlása, ami, mint láttuk, bizonyos népesedési folyamatokra is befolyással volt, előreláthatólag véget ér egykor, a református elemnek Kiséren való teljes visszaszorulásával. Kisér az egyetlen jász falu, amelynek települési képéből két templom tornya ugrik a magasba. A kiséri református templom alacsonyabb öregtornya és az 1906-ban épített katolikus templom szép gótikus fiatal, magas tornya mintha szimbolizálnák a kétféle vallású kiséri jászok helyzetét és jövőjét. (XXVII. tábla).

6. Ladány.

Ladány neve tanusága szerint igen régi település lehet, amint már előzőleg kimutattuk. Rámutattunk már arra is, hogy a Ladány helynév főleg besenyőklakta vidékeken és a gyepükön fordul elő leggyakrabban. Nincsen tehát kizárva, hogy Ladány már a jászok ideköltözését megelőző, talán besenyő, vagy valami más török fajú nép települése lehetett eredetileg. Nevének a jászok szerint való «*láda*» szóból származtatása, amit különben *Vályi* vetett fel először és a jász írók elfogadtak, így *Horváth Péter* is, talán onnan ered, hogy címerében egy láda volt látható (*279* — II. 479). Lehetséges azonban, hogy fordítva áll a dolog, hogy

később, amikor a falu címert kapott, elenyészvén már a Ladány szó eredeti jelentése, azonosították a ládával.

Hogy a jászsági Ladány neve mikor került először feljegyzésre, az nyitott kérdés. Állítólag csak 1399-ben említik először ezt a falut, de nincs kizárva az sem, hogy már a zászty apátság 1067-ben kelt alapító levelében is ez a Ladány szerepel. Egyesek szerint ugyan ezen alapítólevélbeli Ladány Tiszaladánnyal volna azonos *(167* — 128). Ezen apátság birtokai ugyanis rendkívül szét voltak szórva, úgy, hogy bár az apátság a borsodi Csát melletti Százd puszta helyén feküdt, egyes birtokai mégis a Duna mellé estek. Birtokai között olyan nevű falvakat is találunk, amelyek éppen a Jászság területén is előfordulnak, így Lodan, Cosma, Wde, Fygudy. Ezekkel szemben pedig meg kell állapítanunk, hogy a jászföldön csakugyan volt egykor Ladány, Szentkozmadamján, Füged és egy Vidszállás nevű falu is. A jászsági Fügedegyház nem messze feküdt Ladány határától, Vidszállás pedig szintén Ladány és Újszász között lehetett. Ha azonban az 1067-ben feljegyzett Ladány nem a jászsági, úgy az 1399-i említésen kívül csak még egy más feljegyzés van a középkorban a mi Ladányunkról, amikor 1444-ben a Semsey-család birtokából a Csirke-család birtokába ment át *(30* — III. 248). 1553-ban már Egerhez adózott, 1555-ben pedig Fekete Balázs birtoka, aki után Szeles Endre örökölte *(103* — 411).

Míg 1557-ben a többi jász falvak Gyula várához adóztak, Ladány nincsen köztük *(376)*. Pedig e falu nem volt ekkor puszta, hiszen az 1567-i összeírásban 14 telkes jobbágy, 4 zsellér lakta, s volt 12 elhagyott háza és 7 elhagyott sessiója *(298)*. 1575-ben Hasszan ben Abdullah berényi katonának volt birtoka a faluban *(103* — 411). Az 1577-i összeírásban «*Lany*» néven szerepel. *Pentz* szerint ebben az évben 15 gazdája és 1 zsellérje volt a falunak. Keveset tudunk róla a törökvilág idejéből is.

1864-ben a *Pesty*-féle összeírásban azt mondották a helybeliek, hogy 1680-ban telepedett újra a község, s egy Szűcs Márton nevű ember született itt elsőnek, amikor még a ladányiak sátor alatt laktak. Ez a Szűcs Márton 1780-ban halt meg száz éves korában, s halálakor jegyezték fel róla ezt az anyakönyvben. Ebből az adatból, aminek valószínűleg komoly alapja van, úgy látszik, hogy a 17. század utolsó évtizedeiben elpusztulhatott a falu, talán leégett, ezért kellett a visszatérő népnek sátor alatt tanyáznia. Azt is említik a ladányiak 1864-ben, hogy a hagyomány szerint valamikor a *Millér* partján feküdt volna a falu, de ott annyit zaklatták őket a szolnoki törökök, hogy el kellett onnan menekülniök és úgy húzódtak be a mostani helyre a mocsarak közé. Ebben az időben a mocsarak között csak ladikokon tudtak közlekedni a ladányiak, s a hagyomány szerint ezekről a láda-alakú ladikokról kapta a falu nevét és így került a láda a címerébe is. Ez az utóbbi természetesen csak naiv hagyomány lehet, de hogy a falu egykor a Millér mellett feküdt, annak lehet valami alapja.

1699-ben 40 gazda lakta a falut s fából épült temploma is volt már. Hogy temploma csak fából volt, abból arra lehet következtetnünk, hogy az előbbi hagyomány szerint csakugyan nem régen telepedhetett helyére a nép. A *Pesty*-féle helynév összeírásában úgy tudták a ladányiak, hogy főleg Kecskemét vidékéről népesedett a falu.

Nézzük azonban, hogy az 1699-i összeírás milyennek mutatja lakosságának összetételét, mert ez történelmi sorsáról is elárul egyetmást. Bizony ebben az évben csak 40%-ig volt helybelinek mondott lakossága, a többi jövevénynek van felvéve. De még helybeli lakossága is csak 81·2%-ig volt magyar nevű, tehát azok is részben korábbi jövevények lehettek. A jövevény lakosság viszont 83·3%-ában

magyar nevet viselt, úgy hogy az összes lakosságát ebben az időben 82·5%-ában magyar eredetűnek tarthatjuk. Jövevény lakosai főleg Zala megyéből származtak, ahonnan hat család jött ide, kivétel nélkül nemesek, így a Pomázy, Hegedüs, Kálmán, Szabó, Major és Olagh (?) családok. Úgy látszik, hogy ezek egyszerre, csoportosan szállottak le a jászföldre. A többi jövevény is főleg magyar falvakból jött, de volt közöttük erdélyi és egy szlávnak mondott család is. Kecskemét nincsen feljegyezve a jövevények származazási helye között, tehát úgy látszik, hogy vagy igen régen jöhettek ide Kecskemétről, vagy 1699 után.

1705-ben 64 családot talált itt az összeírás *(308)*. Elég gyorsan népesült tehát a törökök kivonulása után. Talán a kurucháborúk alatti pestist is könnyebben élte végig, vagy pedig a beköltözők száma kiegyenlítette a halálozásokat, mert 1710-ben már 68 családja volt Ladánynak *(377)*. Utána azonban nagy visszaesés mutatkozik, 1713-ban csak 50 családot számoltak össze, ezek között is csupán csak 31 volt gazdacsalád *(378)*. A gazdák száma 1715-ben meg egyenesen 15-re csökkent, tehát Ladány népessége éppen a kurucháborúkat követő időben csökkent, míg más jász falvaké ekkor már emelkedőben volt. Még ha tudjuk is, hogy 1715-ben nem volt pontos az országos összeírás, akkor is fennáll ez a csökkenés, hiszen az 1720-i pontosabb országos összeíráskor is csak 38 gazdája volt Ladánynak. Hogy a 18. század első évtizedeiben itt tényleg nagy népcsere történt, azt bizonyítja az is, hogy 1720-ban 63·6%-a hiányzott itt az 1699-ben összeírt családoknak. Hogy mi volt ennek az oka, csak gyaníthatjuk: a nyugalmasabb idő beálltával alighanem szükségtelen volt már az addig jó búvóhelyet biztosító mocsárvidéken való tartózkodás és a más földről ideszakadt családok ismét elszállingóztak. Talán sok szökött jobbágy is meglappangott itt előbb, akiket most visszahajtottak uraik.

A redempció híre mégis nagy vonzóerőt gyakorolt messze vidékek népére. A földváltás könyvében 128 redemptus gazda neve szerepel *(373)*. Ezek azonban túlnyomóan közvetlenül a földváltást megelőzőleg özönlöttek e faluba, hiszen 76·5%-uk még 1720-ban sem lakott Ladányban, sőt az 1699-i állapotokkal összevetve csak 12·3%-uk volt olyan, akiknek őseit akkor mint helybelit írták össze itt. Redemptus jászai tehát valóban csak közjogilag voltak, illetve lehettek jászokká azzal, hogy jogot váltottak a földhöz.

Ladány a jász községek közötti viszonylatban is gazdag község volt a redempció idején, így meg tudta váltani saját határán kívül még *Bene* puszta felét is 3321 k. holddal. Ezt a mult század második feléig birtokolta, amikor *Ladánybene* néven községgé alakult. Ladány időközben felduzzadt népéből sokat csapolt le ez a puszta. Gazdasági élete éppen úgy küzdött a vizekkel, mint Kiséré. Határának egy részét a Tisza kiöntései járták. De magának a határnak is éppen elég vízere volt. A Tarna különböző ősi medrei közül egyik a falu mellett kanyargott el; ez pedig alighanem egyik tényezője lehetett sok évszázad előtt Ladány településének is, amikor még élővíz volt, mert hiszen ezek *a jász falvak majdnem kivétel nélkül mind élővíz mellékét keresték településhelynek*. Határa keleti felében még a rejtelmes *Millér* kanyargott, amelyről azonban már kimutattuk, hogy tulajdonképen ez is ősi Tarna-folyás volt.

Az élővizekből a 18. század közepéig holtvizek lettek ugyan, hiszen a Tarna, mint tudjuk, mindinkább keletre csúszott el, s így *Ladány éppen olyan mocsárközi településsé vált, mint Kisér*. Ebben a vízenyős határban a magasabb, partosabb, szárazabb helyek igen nagy becsben voltak, mert bizony gyakran csak ezeken tudott összeszorulni a vadvizek elől a jószág. Amint az 1864-i *Pesty*-féle helynévösszeírásban mondják, ilyen volt pl. «*Zug-riheng, hol valaha, midőn a Tisza áradásban volt, a juhok riheltettek, miután ezen hely a vizek által nem hágattatott meg*

soha.» Állítólag ugyancsak magas fekvése miatt tiszteltek meg egy dülőt «*Császárdüllő*» névvel is a ladányiak. Sok árkuk között már maguk sem tudtak eligazodni, hanem amint feljegyezték 1864-ben, «*Csesz árka az itt olyan általános elnevezés, hogy a vizek lecsapoltatásához épült árkokat a nép mind Csesz árkának nevezi*». Ebből azonban kitetszik, hogy a nép tudatában ott volt, hogy a Csörszárok csakugyan mesterségesen készített mű.

A falu 18. század eleji települési formájáról nincsen tiszta képünk, mert *Mikovinyi* 1735. évi térképe tipizált utcás falut mutat. Temploma már ekkor megvolt. Valóban, 1734-ben építettek templomot; kat. egyházuk azelőtt Alsószentgyörgy leányegyháza volt *(54* — 51). Szinte érthetetlen, hogy a népes falu-

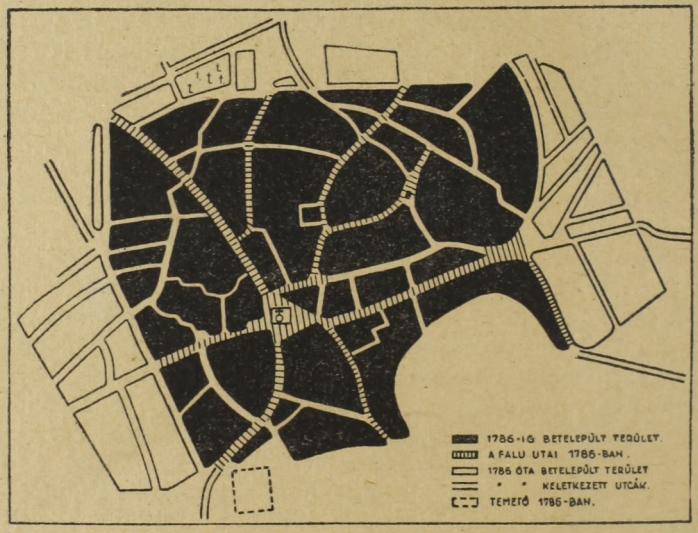

20. Ladány településének fejlődése.

nak eddig nem volt rendes egyháza. Az ugyan tévedése *Palugyaynak*, hogy amikor 1734-ben temploma épült, már 1700 lakosa lett volna *(19* — 175), hiszen még 1760-ban is csak 215 család lakta a falut, akiknek lélekszámát legföljebb 1290-re lehet tenni. Ebben az időben lakosságának mintegy negyede volt zsellér és irredemptus. 1766-ra a lakosság száma 238 családra szökött már fel, akik 227 házban laktak, de ezekből mintegy 150 csak putriház volt. 1786-ban azt jegyezték fel, hogy csak a templom, a kerületi ház és egy tiszti lakás falazott épület *(327)*.

1786-ban II. József térképe ad először jobb képet a falu települési módjáról. Ez a kép hasonmása a Kisér településének. A falu közepe rendetlenül elhelyezett házhalmaz, amelyet a középpontból sugarasan kiinduló néhány út szel át. E lakóhely körül volt a kertség. Éppen olyan ritkásan települt falu volt, mint a többi jász falu ebben az időben. Azóta eltelt másfél század alatt is csupán a falu keleti és nyugati oldalán keletkezett néhány újabb telektömb, különben a közbeeső házszaporulat itt is elfért a kertségekben. Csak a legújabb házhelyosztáskor épült egy új falurész a vasúti állomás körül. (XXIII. tabla 45.)

A 18. század második felében teljes erővel megkezdődött a ladányiaknak is vizekkel való nehéz küzdelme, mert a gazdasági élet változásával bizony nem egyenlítette ki az árvizeknek a szántókban tett pusztításait az a haszon, amit

Vály még 1796-ban úgy jegyzett fel, hogy «*a Millér-fokja árvizek idején hallal bővelkedik*» *(279* — II. 479). Már ekkor is két mf. hosszúságú töltésük volt, de ez nem bizonyult elégséges védelemnek. 1799, 1808, 1813, 1830 és 1842-ben elöntötte őket az árvíz, az utolsó alkalommal éppen pünkösd napján, amikor gyorsan új gátat kellett hányni, amit azután «*Pünkösdi töltésnek*» is neveztek a ladányiak *(19* — 175). Az 1786-os térképen, úgy látszik, mintha köröskörül valami út fogná közre a falut. Ez talán valami töltés lehetett a vadvizek ellen. Ugyancsak ekkor a falu délkeleti sarkában egy tómeder-féle vehető ki. Alighanem volt is itt tómeder, vízállás, mert még a falu mai alaprajzán is nagyon feltűnik, hogy ezt a helyet kerüli a település. *Horváth Péter* 1801-ben megjegyzi, hogy igen mélyfekvésű a falu, de népe ennek ellenére is erős és hosszú életű *(3* — 216). Nagyon érdekes, hogy hogyan került a faluba a *Tabán* név, ahogy egykor egyik részét nevezték. A *Pesty*-féle helynév-összeírás erről a következőket mondja: «*Dabahát, az alatta elterülő síkságon fekvő városrész Dabnak neveztetik némelyek szerint. Tabannak is neveztetik. Tabanum régente a római időben a római légiók tábora körüli telepnek, azaz menedékhelynek volt a neve; az ily Dabokat vagy Tabanumokat többnyire a legszegényebb nép lakja*». Természetesen ez naiv magyarázat, de hogy a ladányi Tabán neve honnan származhat, nem tudhatjuk, sőt még arra sincsen nyomunk, hogy eldöntsük, melyik része volt a városnak Tabán.

1787-ben a faluban már 396 ház állott, amelyekben összesen 2833 lakos élt, ami egy házra 7·1 lelket jelentene. Átlagosan ennyi tagból pedig nem állhatott még a népes ladányi család sem, tehát *a házközösség itt jobban megvolt, mint a ridegebb kiséri népben.* 1801-ben a lakosság száma már 3310-re emelkedett, a házak száma pedig 544-re, tehát házankint 6 lélek jutott volna. Úgy látszik, hogy *a 18. század végén kezdett itt erősebben megbomlani a házközösség*, mert a hattagú család már átlagosan is lehetséges volt még ebben az időben. 1828-ban 4500 lelket jelent innen *Ludovicus Nagy*, 1838-ban pedig 5640 lett volna a lakosság száma *(14* — 66). Ladány tehát igen gyorsan népesedett a mult század elején. *Pálos* nevű pusztájukra ekkor még nem húzódtak ki a ladányiak, hiszen a puszta 1824-ben megrajzolt térképén még csak egyetlen egy házat találunk *(466)*. Ellenben Ladány erősen épült; 1828-ban már 816 háza volt, egy-egy házra már csak 5·5 lakos jutván.

A népes jász falu 1828-ban más jász falvak mintájára szintén *városi jogokat* kért magának, amit Ferenc király meg is adott neki 4 országos *vásár* jogával együtt *(19* — 177).

1847-ben állítólag 5275 lelket számlált volna *(164* — 474), ami csökkenést jelent az 1838-i állapothoz képest. Pedig valószínűbb, hogy az 1838-i adat a helytálló, mert egy jász írótól való, nem pedig a Fényestől származó 1847-i adat. Erre vall az is, hogy más források is 1849-ben 5544-re teszik lakossága számát *(66* — 136). De éppen úgy, mint más jász falvakban is, 1850 körül tényleg mutatkozik a lakosság számának csökkenése, mert ugyanazon forrás 1850-ben már csak 4832 lelket mutat ki innen.

A mult század közepén általában gazdag községnek mondják Ladányt a különböző írók, csak az árvíz elleni panasz tér vissza minduntalan. A lakosság számának emelkedése azonban mégis megtorpant az ötvenes években, így pl. 1854-ben csak 5227 lakost jegyzett fel *Palugyay*. Ennek alighanem az lehetett az oka, hogy ebben az időben a szaporulat mindinkább kezdett már kihúzódni a kiskunsági pusztákra éppen úgy, mint más jász falvakból. *Az akkori gazdasági viszonyokhoz képest lassan már megtelt a határ népeltartó ereje.* Lényegesebb kisipart

ugyanis Ladány nem tudott kifejleszteni, jóllehet más jász községeknek a mult század közepén az átlagos falusi ipart meghaladó iparos népük is volt, de Ladányban csak a falusi csizmadia, szűcs, kovács és takácsipar fejlődött ki *(19* — 176). A zsidóság azonban mégis gyorsan szaporodott az előttük megnyitott jászföldön, így Ladányban is 1855-ben már 25 a zsidók száma *(20* — 33).

A mult század második felében a népesedés a következőképen haladt előre : 1869 : 6321, 1880 : 7060, 1890 : 8149, 1900 : 8957, 1910 : 9265, 1920 : 9442, 1930 : 10.088. A század fordulóján tehát valamivel megtorpant a szaporodás, mint minden más jász faluban is. De még így is a negyedik a jász községek között lélekszám tekintetében. Gazdasági alapja kizárólag saját határa termőereje. Ez a lecsapoló és ármentesítő munkálatok befejeztével tényleg nagy mértékben emelkedett, amivel együtthalad a szántók arányának emelkedése is. 1854-ben még csak 44·4% volt a határból eke alatt, de 1930-ban már kétségtelenül túlszántották a határt, hiszen már 91% volt művelés alatt, legelőjük pedig már alig maradt. *Az egykori rét- és legelőgazdálkodás itt egészen egyoldalú ekegazdálkodássá alakult.* Gazdálkodásuk azonban nagyon egyirányú, mert a kalászosakon kívül alig van más jelentősebb terményük, sőt egyedül a búza majdnem felét foglalja el a szántónak. Az erősen felduzzadt lakosságnak újabb gazdasági erőforrásokra nincsen kilátása, csak a földből kell megélnie. Újabban belterjesebb művelésű termények, mint pl. az ugorka nagyban való termelése, arra mutat, hogy újabb gazdasági irányok keresésére kényszerülnek már a ladányiak is.

Bár mezővárosi rangját Ladány is letette a hetvenes években, *e település mégis lassan egy kisebb alföldi mezőgazdasági város irányába halad.* 1878-ban nyugati fele leégett és ekkor bizonyos alaprajzi rendezésen is átment. A főbb utcák erősen városiasodott képűek már. A házak igen vegyes külsejűek, a régi falusi típusok pedig lassan kiszorulnak a peremekre. A széleken még ma is akadnak olyan házak, amelyeknek nincsen kerített udvaruk, hanem a telken áthúzódik egy-egy zegzugos sikátor. Szép régi barokk temploma harmonikusan illeszkedik bele a község városias külsejű központjába, ugyanígy a még redempciós időkből való községháza is. Kertet már csak keveset találunk, s már mindegyikben lakóház is van, de még esetleg a régi ól is áll. Olyan gazda már nem akad a faluban, akinek külön volna az ólaskertje a házától. Tüzelős ólat már hiába keresünk Ladányban, de 1932-ben még sokan emlékeztek rá, hogy egykor tüzeltek az ólakban és még a füstölt húst is ott tartották. Egyik ólban még megtalálható volt ekkor az a rács is, amelyre a húst akasztották. Az egykori tüzelés nyomait még alaposan bizonyítja a tetőzet kormos belső fele, amelyet itt nem szoktak volt tapasztani, hanem csupaszon van a nád.

Leginkább magán viseli még a régi lápi világ bélyegét a házak építőanyaga. 1930-ban 2208 házából még 1924 sár- és vályogfalú volt, de tetőzete már csak 622-nek volt nád, vagy szalma. A sok cseréptető új színt ad a falu képének, a falazat ősi anyaga pedig nem árulkodik a régi világról. De az alaprajz még sokat beszél az egykori jász típusú, belsejében sem zsúfolt, de annál rendszertelenebbül épült kertes településről. Alapterületben csak keleti és nyugati oldalán terjedt a falu valamicskét. A többi ház elfért a 18. századbeli területen.

Nem tudta egészen levetkezni a régi mocsárvilágban való fekvése emlékeit sem. Bár ma már nincsen vízfolyás a belső területen, mégis sok nyom mutatja, hogy keleti és déli pereme egykor a mocsarakra támaszkodott. Erre vall az is, hogy a régebbi házak mind magasra hányt partra vannak állítva, az utca meg vízfolyás helye volt. Ma már gyalogjáró vezet az egykori vízfolyásos utcák peremein.

s villany világítja meg a zegzugokat is. Keletről már nem fenyegeti a vadvíz; az egykori mocsár helyén nagy szikes legelő terjeng, talán még a legnagyobb a jászföldön. Az egykori legelőgazdaság emlékét még a mai legeltető társulat is őrzi. De ma már naponta hazajár a marha, s nem is a régi magyar fajta járja a sziket, hanem tarkamarha. Jószágállományuk csak romja a régi nagy gulyáknak. Már nem is fogyasztja el a határ szénatermését, jó években szénát is szállítanak ki Ladányból. Pedig az egykori lapos, nedves, kövér kaszálóknak már szintén csak romjaik vannak meg. A talajvíz szintje lényegesen leszállott; sajátságosan szűk, kézierővel fúrt kutaik úgy 8 m mélységűek. A rétségek helyén most fekete, bőven homokos, nem túlságosan kötött talajú szántók terjengenek, amelyeken bizony már nehezen keresi meg manapság táplálékát a régi lápi világ maradványából még mindig meglévő, ma is kéményeiken fészkelő gólyasereg.

Ladány ma már egyike a jászföld legjobban városiasodott társadalmú és külsejű községeinek. Igazi várossá azonban sohasem lehet, teljesen röghöz kötött ma is a gazdasági élet.

7. *Jákóhalma.*

Jákóhalma egyik legtípusosabb jász falu, amelynek igen érdekes természeti környezete, s nagy vízrajzi multja is van. Itt süllyed a jász föld legerősebben, ide terelődtek be az egykor innen messze lévő Zagyva és Tarna. Kétségtelen, hogy nagy vízrajzi változások történtek ezen a helyen talán még történelmi időkben is. A Jászság minden vize erre a pontra zúdul rá mindinkább fokozódó erővel. Egy ilyen mozgó földű, változó vízrajzú hely emberi települése sem lehet érdektelen.

A falu neve kétségtelenül attól a kunhalomtól származik, amelyen később Szent Jakab tiszteletére emeltek egyházat a köréje települők. Ezt így tudták már 1796-ban is *(279* — II. 237), s így említik a jákóhalmaiak 1864-ben is *(123)*. Összeírásokban is előfordul a «*Jakobhalma*» név is 1769-ben *(318* — 588). A Jakabnak *Jákó* alakban használt becéző neve mint helynév is több felé is előfordul az országban középkori oklevelekben, pl. 1438-ban Somogy megyében *Jákó*, 1454-ben *Jákófalva*, 1404-ben Szerém megyében *Jákó (152* — II). (XXIV. tábla 47.)

Hogy Jákóhalma eredetileg is már jász település lett volna, az nem valószínű. Két okunk is van ezt feltételezni. Először is kimutattuk már, hogy a jászok eredetileg csak fent, a Zagyvától nyugatra eső homokon települtek, s Berényen túl már nem igen mentek, mert ott már keresztény községek voltak a 13. század végén. De más okunk is van e falu jász eredetű voltában kételkedni. Az ugyan téves állítása *Palugyaynak*, hogy Szent Jakab tiszteletére emelt egyháza már 1332-ben fennállott volna (amikor pedig a jászok még nem lehettek keresztények), amint arra *Gyárfás* is rámutat *(30* — III. 54), de 1357-ben már tényleg feljegyezték, amikor Berénnyel határvillongása akadt *(19* — 150). Már ekkor is ilyen néven szerepelt, ami keresztény lakosságra mutat. Fontos továbbá, hogy ebben a határpörben a Tarna nevén kívül is olyan magyar helyneveket jegyeztek fel, mint «*Horgas alias Nagyér.*» Ha e falu akkor már jász lakosságú lett volna, nem valószínű, hogy éppen helyneveik már magyarok lettek volna.

Egyébként is Jákóhalmát 1449-ben a Kompolthy-család kezében találjuk, bár megemlítendő, hogy ez a család mint filiszteus van feljegyezve. Egyházát csak 1484-ben említik *(51* — 30). Ha tehát jászok lakták és eredetileg is alapították a falut, ebben az esetben valószínűleg csak ilyen időtájt keletkezett egyháza, s ekkor a templom védőszentjét e halom neve után választották, amelynek nevét előbb már a falu is viselte; ha pedig nem jászok lakták és már előbb is volt temp-

loma, úgy a védőszent adott a halomnak és falunak nevet. Valószerűbb azonban, hogy előbb nem jász keresztények lakták, akiktől templomot és védőszentet kapott, s csak akkor húzódtak be a jászok, amikor már keresztényekké lettek.

Első említése után hosszú ideig megint semmit sem tudunk a faluról; csak 1551-ben jegyezték fel állítólag, hogy Érchy László kun kapitány székel itt, aki előtt Vass Illés özvegye és az árokszállási Henzély Máté voltak birtokosok *(103* — 398).

Kétségtelen, hogy a törökvilágban Jákóhalma sorsa kizárólag Berény sorsához volt kötve, amelyhez legközelebb feküdt az összes jász falvak közül. Tudjuk, hogy 1536-ban már végigdúlta a török a jászföldet, s hogy 1565 táján vonult be Berénybe véglegesen. Az 1566-i összeírás szerint csakugyan ez volt a legnéptelenebb falu az egész Jászságban, mert a tatárok dúlása után csak 3 egésztelkes jobbágya meg 4 zsellérje volt, de találtak itt 13 elhagyott házat és 5 üres telket is *(30* — IV. 117). Természetes, hogy a török Berénybe való befészkelődése után a palánkbeli parancsnok, Mehmed Mahmud kapta ezt a legközelebbi falut *(103* — 398). A török alatti sorsáról azután semmi adat sem maradt. Valószínű, hogy éppen úgy széjjel széledt népe, mint az egész Jászságé. 1580-ban ugyan Rudolf király jákóhalmai birtokokat adományozgatott *(387* — V. 151), de ennek aligha lehetett már akkor gyakorlati értéke. Mégis úgy látszik, hogy nem néptelenedett el teljesen, hanem a törökvilág vége felé újból összeverődött ide valami menekült nép, mert 1699-ben megvolt a temploma és malma is. Állítólag csak 1698-ban népesült be újra *(103*— 398).

Pentz 37 családot, mintegy 208 lelket talált itt 1699-ben. Lakosságának 54·1%-a friss jövevény volt ekkor. De a helybelinek összeírtak között is csak 64·7%-a volt magyar nevű, úgyhogy ebben a tekintetben a legutolsó helyen állott a jász falvak között. Jövevényeinek 80%-a azonban magyar volt, *nem áll tehát az, hogy tőlok népesítették volna be a török kivonulása után.* Inkább még 1699 előtt jöttek ide az idegen nevűek. *Mégis Jákóhalma volt az a jász falu, amelynek összlakosságában legkevesebb volt a magyar elem az összes többi jász falvakhoz képest,* csak 72·9% lévén magyar nevű 1699-ben. De nézzük azt is, hogy honnan származtak ide az ekkor jövevényeknek mondott családok. Származási helyük között szerepel Kohány (Zemplén m.), Domoszló (Heves m.), Losonc, Zagyva (Nógrád m.), Hangács (Borsod m.), továbbá két közelebbi származási hely szerint meg nem nevezett dunántúli család és egy szlávnak mondott család, valamint 7 peregrinusnak feljegyzett család is. Az utóbbiak kivétel nélkül magyar nevűek. Amint az alábbiakban látni fogjuk, később sem mondható, hogy Jákóhalma eltótosodott volna.

1705-ben 73 családot írtak össze e faluban, tehát gyorsan népesült a nyugalmasabb idők beálltával *(308)*. Ez a szám 1710-ben 80-ra emelkedett *(377)*. Utána mégis, mint más jász falvakban is, nagy csökkenést látunk, talán az összeírás elvének változása folytán, de valószínűleg a lakosság számának tényleges csökkenése következtében is. Tudjuk, hogy pl. a kurucvilágban kirabolták ezt a falut is *(103* — 393). 1713-ban ugyanis csak 46 családot talált itt az összeíró, akik között csak 29 volt a gazda család, a többi zsellér volt *(378)*. A nem pontos 1715-i országos összeírás csak 31 gazdát mutat ki Jákóhalmáról. Ez annál kevésbbé valószínű szám, mert 1720-ban már 62 a gazdacsaládok száma. Ekkor még a jákóhalmaiaké volt *Négyszállás*-puszta is.

Kétségtelen, hogy az eladottság évtizedeiben nagy jövés-menés volt Jákóhalma népe között is. Pl. 1720-ban 51·6%-a nem található már itt az 1699-ben összeírt családoknak. A falu népe tehát két évtized alatt majdnem kicserélődött, hiszen 62 család között csak 15 lakott húsz év előtt is a faluban.

A redempció hírére Jákóhalmára is tódult a nép mindenfelől. Csak így érthető, hogy bár 1720-ban csak 62 gazda lakja a falut, 1745-ben mégis 101 család tudott földet váltani. Ezeknek a redemptus jászokká lett családoknak 60%-a még 25 év előtt sem lakott a faluban. Mégis fel kell jegyeznünk, hogy *a jákóhalmai redemptusok között aránylag nem volt több az idegen nevű, mint más jász falvakban;* összesen csak

21. Jákóhalma alaprajza 1791-ben Bedekovich térképe szerint.

13 család neve nem látszik magyar származásúnak. *Nem áll tehát, hogy Jákóhalma jobban eltótosodott volna, mint a többi jász falu.*

A begyökeresedett «*új jászok*», a redemptusok, gyorsan népesítették a falut. 1760-ban már 129 a redemptus gazdák száma, amihez még 38 nem redemptus család is járulván, az összes lakosság már 167 családot, mintegy 882 lelket tett ki. Igaz, hogy Mihálytelek és Dósa után ezzel még mindig a harmadik legkisebb falu volt ekkor Jákóhalma. Talán a közeli Berény reformátusainak hatása alatt több protestáns is volt itt. Ezek 1760-ban katolizáltak.

1766-ban 188 család lakja Jákóhalmát, mintegy 1128 lélekkel. Ekkor lakosságának kereken ¼-e már irredemptusokból állott. Jákóhalma határa ugyanis nem nagy, mindössze 7758 k. h. volt a földváltás idején, s bár magához váltotta *Szentlászló* kiskunsági puszta felét is, mégis Mihálytelek, Dósa és Felsőszentgyörgy után a legkisebb határú jász falu maradt. Szentlászlót éppen Dósával és Felsőszentgyörgygyel birtokolta együtt, amíg a mult század közepén önálló községgé nem alakult az.

II. József 1787-i népszámlálása 1768 lelket írt össze e faluban, akik 297 házban laktak, úgyhogy házankint 6 lélek volt az átlag, tehát erősebben kifejlődött *házközösség itt nemigen volt.*

Települési viszonyai rendkívül érdekesek. Maga e falu neve tanusága szerint mindig e helyen volt, egykori kunhalmon álló templomával, amelyre 1750-ben épült a mai templom az 1700-ban állított régi templom alapjain *(52* — 12). A határban volt valamikor egy *Félegyháza* nevű falu is. Erről a *Pesty*-féle helynévgyüjteményen kívül más forrás mitsem tud, de a jákóhalmaiak azt állították 1864-ben, hogy még az egyház alapjait is meg lehet találni. Helye Jákóhalmától keletre van.

Jákóhalma olyan helyre telepedett, ahol igazán alig volt víznemjárta hely az egész határban. A Zagyva és Tarna ideterelődött folyása környéke egyetlen mocsárterület volt még 1802-ben is *(389).* Ez a mocsárközi helyzet valamikor kétségenkívül a legjobb védelmet jelentette a falunak, de egyúttal állandó árvízveszedelmet. *Talán éppen ezért kellett templomukat e hely egyetlen ármentes pontjára, a kunhalomra emelni.* II. József térképe olyan zűrzavaros házhalmazt talált e faluban, hogy csupán csak egyetlen átmenő utat mert belerajzolni, ami Berényből Apáti felé vezetett. Csak a nagyszerű jász térképész, *Bedekovich,* merte először felrajzolni a falu tényleges alaprajzát 1791-ben *(417). Jákóhalma ezen a térképen mint a jász kertes és mocsárközi települések legtisztább típusa jelenik meg előttünk.* Nyugatról és délről az akkor még teljesen szabályozatlan Tarna és Zagyva számos ága keríti körül, északról a Kecskésér szorítja, keletről meg vizenyős lápok érnek nemcsak a faluig, hanem magán a falu területén is több vízállás van. Szárazabb helyek csak a Tarna magasabb, alámosott partján vannak, s a lakótelepek mind ehhez símulnak hozzá. A falu másik három oldalán lévő óriási kiterjedésű kertségek nagy része már vizenyős területen állott. A rendkívül pontos és értékes térkép, amelyet utána számos más térképész is változatlanul másolt még a mult század közepén is *(415, 417, 454),* azt bizonyítja, hogy Jákóhalma 1791-ben már pontosan azon az alapterületen feküdt, amelyen ma is fekszik, s hogy itt is éppen úgy, mint más lazán települt kertes jász falvakban is, annyi hely volt a kertek felhagyásával a későbbi építkezésekre, hogy *nem lépte túl a falu 18. századbeli körvonalait másfélszázad multán sem.* Az 1791-i Jákóhalma lakóházai között még volt valami szabályosabb útrendszer, de a kertség egészen rendszer nélkül épült. *A kertség kiterjedése többszöröse volt a lakóhelyi résznek.* Ebben az aránylag kicsi falurészben az 1790-ben kelt adóösszeírás szerint 292 ház állott. Ezek között egyetlen egy sem volt különb, mint III. osztályú ház, azaz putri és putriház. A Tarnán egy vízimalom, s mellette egy szárazmalom, a templom, három kereszt, egy képoszlop képviselte még akkor Jákóhalmán a közműveket és a kultúrális építményeket. Temetője már a mai helyén volt, tehát ezt is jó tágasra mérhették ki a jászok. A berényi út akkor még a Zagyva bal partján vezetett. A Tarna már át volt hidalva.

Kérdés, hogy zsúfolt építkezésű település volt-e Jákóhalma emberi lakóhelye ebben az időben ? Ma éppen négyszer annyi lakóháza van e falunak, mint volt 1790-ben, mert ma 1168 ház van itt összeírva. Az akkori 292 ház tényleg a falu egész alapterületének legföljebb ¼ részét foglalta el a lakóhelyi magban. Tehát aránylag

több háza volt a falu emberi lakóhelyének, mint manapság, amikor az egész falu alapterületét csak emberi lakóhelyek foglalják el, illetőleg, amikor már nincsen nagyobb számú ólaskertje a falunak. Viszont ma, amikor már a kertség helyét is házak építésére foglalták le, ez az egykori kertség bizony elég ritkásan van beépítve. Ezek szerint valószínűnek kell tartanunk, hogy *az emberi lakóhely 1790-ben sem volt zsúfoltabban beépítve, mint manapság.*

Talán pontosabb képet kapunk a falu települési módjáról, ha azt vizsgáljuk, hogy mennyi állatot tartottak akkor a faluban. 1790-ben Jákóhalma lábasjószágainak száma 5673 volt *(367)*. A gazdacsaládok száma 147 lévén, egy gazdának átlagosan 39 lábasjószága volt. Igaz, hogy Szentlászló puszta fele az övék volt ekkor, s nyáron talán ott volt a jószág egyik része. Még ebben az esetben is annyi volt a jószág a faluban, hogy a kis lakóhelyi területen nem fért volna el, hanem szükség volt az aránytalanul nagykiterjedésű kertségre.

7758 k. h. területű belső határukból ekkor 3306 h. volt a szántó, tehát határuknak mintegy felét már művelés alatt tartották. Megvolt már a falu szőleje is ugyanazon helyen, ahol ma is van. A határát termékenynek mondották.

A falu népének összetétele a következő volt 1790-ben : gazda 147, felnőtt, azaz 16 éven felüli fiú 63, felnőtt leány 12, felnőtt fiútestvér 8, zsellér 62, házatlan zsellér 14, szolga 57, szolgáló 7. Feltűnő kevés volt a felnőtt leányok száma, ami csak úgy lehetséges, hogy túlnyomó részük már 16 éves kora előtt férjhezment.

A módos, redemptus Jákóhalmát az árvizek, különösen a Tarna áradásai igen erősen károsították, mire ők kezdték meg elsőnek a jász vizek szabályozását, 1795-ben megépítvén a Tarnának egy 1000 öl hosszúságú csatornáját, amit *József-csatornának* neveztek el *(3* — 214). (VI. tábla 11.)

1801-ben állítólag csak 1780 lakosa lett volna még a falunak, amit azonban kissé keveselhetünk az 1787-i állapotokhoz viszonyítva. Még feltűnőbben kevés lakost mutatnak ki innen 1828-ból, csak 1391 lelket, holott a házak száma elég szép emelkedést mutat, lévén ekkor már 469 lakóháza *(234* — I. 465). A faluból való kivándorlásra ebből az időből semmi adat sincsen.

1837-ben a «*Tehetségek összeírása*» szintén a falu erős építkezéséről számol be ; ekkor már 498 lakóház állott a faluban, s volt már közöttük 4 I. oszt. és 6 II. oszt. ház is. A családok száma és társadalmi összetételük így alakult ebben az évben : gazdacsalád volt 218, zsellér 27, házatlan zsellér 81, azaz 326 család, holott a lakóházak száma már 498 volt ekkor. Ez az aránytalanság a családok száma és a lakóházak száma között érthetetlen. Állatállományuk is szép gyarapodást mutat, lévén már 6259 lábas jószáguk, bár a gazdák számához való arány csökkenőben volt az 1790-es állapotokhoz képest. Pedig legelőjük elég bőséges volt még ekkor ; az adókimutatás szerint 1792 drb legelő ökör, tehén és lóra való legelőjük volt, holott nem volt több 1095 darab felnőtt állatuknál. Juhlegelő 4502 darabra való volt, de juhuk csak 4258 darab. A határ gazdaságilag tehát még nem volt teljesen megterhelve. Szántójuk területe valamit emelkedett 1790 óta, éppen úgy szőlejüké is. Ekkor már hármas vetésforgóban használták a határt. Iparos elemet is kitermelt már magából a vagyonos falu, lévén 33 kézművesük. A szárazmalmok száma is háromra emelkedett.

1838-ban a lakosság lélekszámát találjuk feljegyezve *(14* — 68). Ez a szám elég valószínűnek látszik, 2525 lakosa lett volna ekkor Jákóhalmának, ami az 1837-i 326 családdal összevetve héttagú családokat jelentene. Ez magasnak látszik, úgyhogy azt kell feltételeznünk, hogy 1837-ben nem minden jákóhalmai család van benne az adóösszeírásban, jóllehet a házatlan zselléreket is felvették.

Egy-egy házban átlagosan 5 lélek lakott 1838-ban, tehát ennyi volt akkor a jákóhalmai családok átlagos lélekszáma.

1847-ben 1690 lakos volt a faluban *(164* — 475), a földbirtokos gazdák száma pedig 226-ot tett ki. Egy birtokos gazdára ekkor Szentlászló puszta legelőjének figyelembevétele nélkül átlag 38 k. h. jutott. Gazdatársadalmát tehát nem lehetett szegénynek mondani.

A szabadságharc idején itt is esett a lakosság száma. 1850-ben csak 2489 lelket említenek *(66* — 136). Ugyanennyit mond *Palugyay* is. Úgylátszik tehát, hogy a mult század közepén tényleg megtorpant Jákóhalma fejlődése. 1864-ben még csak a 2700-as lélekszámot érte el *(189* — 159).

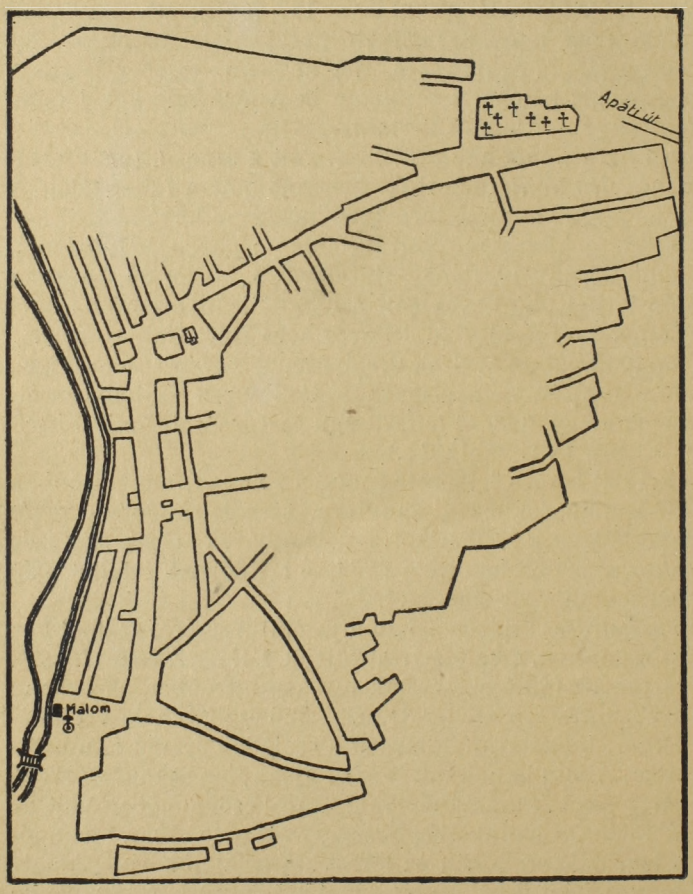

22. Jákóhalma alaprajza 1859-ben.

1869-től kezdve a hivatalos statisztika a következőkben adja meg a falu lélekszámát: 1869: 3037, 1880: 3209, 1890: 3650, 1900: 4052, 1910: 4385, 1920: 4884, 1930: 4376.

Jákóhalma települése az 1859-i térkép tanusága szerint *(464)* akkor még éppen ugyanolyan állapotban volt, mint 1791-ben. Mindössze legbelső kertségében nyitottak egy utcát. Úgy látszik, azt már akkor lakóházaknak kellett lefoglalni. Maguk a nagy kertség-tömbök változatlanul meg voltak még. Amint kezdték a földet végleges magántulajdonba kiosztani a redemptus családok között, itt is megindult a tanyákra való kihúzódás. Ez a folyamat azóta is állandóan tart, úgy hogy 1925-ben már 167 tanyája volt 750 lakossal.

Jákóhalma ma is egyik legtipusosabb kertes településü faluja a jászföldnek. Még ma is két oldalról fogják körül a kertségek. Sok még az olyan kertje, amelyben ma sincsen lakóház, csak ól, azaz *még ma is két telke van a jákóhalmai gazdák nagyobb részének.* A kertségek egy részének felosztásával sok apró köz, zsákutca keletkezett, meg kanyargós sikátorok. Még ma is több tüzelős ólat lehet itt találni, bár már aligha folyik bennük a régi élet. A falu ősi képének vonásait nemcsak az alaprajz

őrizte meg, hanem a házak építőanyaga is. Házai vegyes külsejűek ugyan, de egyben megegyeznek, hogy 94%-uk ma is sárból, vályogból épült, s tetőzetüknek 60%-a ma is nád vagy szalma. A régi mocsárvilág emléke ez, bár ma már nyoma sincsen az egykori vízivilágnak. Berénybe vezető útja mentén hatalmas töltéssel, számos híddal vágták át az egykori, holt Zagyva-medreket, vadvizeket, ereket.

A rétséggel elmúlt a nagy állattenyésztés is. Jákóhalma ma típusos földművelő falu, bár határának ma is csak 73%-a szántó, vagyis nincsen annyira túlszántva, mint pl. Ladány határa. Aránylag elég sok rétsége van még ma is, kaszálója is. Gazdasági jövője földjének termőképességétől függ. Más gazdasági erőforrásai nincsenek. A két Szentgyörgyön és Mihályteleken kívül Jákóhalma is azon jász falvak közé tartozik, amelyeket a vasút is elkerült. Igy érthető, hogy régi jász vonásaiból többet tudott megőrizni. Berény közelsége mégis kétségtelenül hatással van reá. Forgalmas út is vezet át rajta Berény és Apáti között. Még sincsen azon a vonalon, amerre már egyes jász falvak, pl. Ladány, Kisér tartanak, hogy városiasodna. *Úgy a falu, mint népe még röghöz kötött, s ettől nincsen módja elszabadulni.*

8. Dósa.

Dósa nevének származása eléggé sok fejtörést okozott nyelvészeinknek. Már az Árpádok idejében, 1273-ban is előfordult mint helynév, valahol Szlavoniában. Mint személynevet 1300-ban írták fel legelőször. *Bod Péter* szerint a latin Dominicusból származott volna. A régi magyar nyelvben «*dosa*» lelket jelentett az Etymológiai szótár szerint. Mégis úgy látszik, hogy nem innen ered a helynév, hanem egyesek felfogása szerint a régebbi «*Dousa*» alakból, s ez a «*Dausa*»-ból, s mint ilyen «*David*», «*Dávid*» becéző alakja lenne. Tehát személynév eredetű helynév *(226)*. Mint személynév egyébként az összes okmánytárakban előfordul a 14. században. *Melich Jánosnak* van egy régibb eredetű magyarázata is, amely szerint: «*Dózsa egy szláv dobrz (jó) névből alkotott diminutivum*» *(228)*. Ez a szláv vonatkozású magyarázat azért érdemel figyelmet, mert ha helyes volna, régi szláv települési nyomokat is keresnünk kellene a jászföldön. Már pedig, amint a helynevek felsorolásában kimutattuk, itt ilyen nyomok aligha találhatók.

Meg kell jegyeznünk, hogy a helybeli nép nem «*Dózsa*», hanem «*Dósa*» hangzásban ejti ki, s hogy az előző századokban is így írták, még *Pesty* helynév-gyüjteményében is így jegyezték fel községük nevét a helybeliek.

A község települési idejét nem tudhatjuk. A helybeli hagyomány természetesen igen réginek tartja. 1864-ben még azt írták magukról a dósaiak, hogy Szent István korabeli származású a falu, bár ennek ellentmondva mindjárt azt is elmondják, hogy a hagyomány szerint Négyszállás volt e község elődje, ahonnan a tatárjárás után költöztek a mai helyre *(123)*. Nézzük a hagyománnyal szemben a gyér történelmi adatokat.

E falu nevét először csak 1433-ban jegyezték fel, Zsigmond király egyik oklevelében Négyszállással együtt, az utóbbi mint filiszteus község lévén említve *(11* — VIII. vol. 3. p. 5). Ezek szerint *Dósa nem keletkezhetett Négyszállás pusztulása után*, mert hiszen egyidőben mindkét község megvolt. A helybeli hagyomány úgy jegyezte fel 1864-ben, hogy a tatárpusztítás után telepedett a mai helyre a négyszállási nép, s így alakult Dósa. Ebben az lehet az igazság, hogy amikor 1566 táján a tatárseregek az egész Jászságot feldúlták, akkor csakugyan végleg elpusztulhatott Négyszállás, s a maradék nép átment a megmenekült, vagy kevésbbé elpusztított Dósára. Igaz, hogy az 1567-i összeírás Dósán sem talált több lakost mint

7 telkes jobbágyot, 8 zsellért, 17 elhagyott házat, és 3 üres telket *(298)*. E kevés nép között tehát még aligha lehettek benne a négyszállási menekülők, hanem valószínűleg csak az összeírás kelte után jöhettek ide, azaz 1567 után, de semmiesetre sem 1559 előtt, amikor még mint községet jegyezték fel Négyszállást. Mégis érdekes, hogy Dósa 1567-ben «*Dosa Zallas*» néven van már összeírva. *Zupkó*, Dósa helytörténetírója szerint a dósaiak 1600 táján építették templomukat a négyszállási templom romjaiból. Ebből esetleg arra gondolhatunk, hogy csak kevéssel előbb húzódtak Dósára a négyszállási menekült népek. Annyi kétségtelen, hogy ez a maradék nép Dósára húzódott, mert Dósa még 1755-ben, 1764-ben, 1766—67-ben is pörösködött Berénnyel Négyszállás pusztáért, amire más esetben nem lett volna jogcíme *(123)*. E pörök ugyan Dósának nem hoztak eredményt, mert a négyszállási föld felét ma is Berény bírja *(19* — 137). Az kétségtelen, hogy lenni kellett Dósa lakosságában négyszállási eredetű népnek, mert ezt a hagyományt 1801-ben is feljegyezte egy jász, aki a helyi körülményeket jól ismerte *(3* — 137) *Horváth Péter* volt ez, aki a dósaiakat szintén a négyszállási filiszteusok utódainak tartja.

Bizonyos, hogy a 16. század közepén tatárok jártak Dósán is. Ennek maradványa a helynevekben a «*Tatárjárás*» nevű határrész, ahol a hagyomány szerint az ú. n. «*Agyagos*» domb alatt a tatárjáráskor elesettek tetemei nyugszanak *(19* — 138). Egészen új keletű és semmi történelmi alapja nincs annak a feltevésnek hogy e falu «*debreceni Dósa nádor, vagyis Dósa, Székely György maradékainak alapítása*» *(385)*.

Végeredményben tehát azt kell megállapítanunk, hogy Dósa középkori településű község, amelynek lakosságába vegyült az elpusztult Négyszállás népe is. Ez az utóbbi körülmény azért fontos, mert amint egyhelyütt már kifejtettük, Dósát nehezen lehetne eredetileg is jászok telepítette falunak tartani, ellenben Négyszállás alighanem csakugyan filiszteus település volt, így tehát azon keresztül került vérségi jász elem Dósa népébe is.

Dósa törökvilágbeli sorsa azonos a többi jász falvakéval. 1553-ban Egerhez adózott, s a törökök állítólag már 1557-ben megszállották, azután török katonai birtok volt *(103* — 394). Ez az utóbbi időpont nem látszik valószínűnek. Berény maga is valószínűleg csak 1565-ben került török kézre *(23* — 273), s így aligha lehetett Berény mögött megszállása előtt török katonai birtok.

1572-ben 9 telkes jobbágy és 278 zsellér lakta volna a falut *(103* — 394). Ez az utóbbi szám rendkívül magasnak látszik, még ha feltesszük is, hogy ekkor benne laktak a négyszállási menekültek is. Ilyen népes falu egyetlen egy sem volt akkor a jászföldön. Az azonban kétségtelen, hogy az egész török uralom alatt mindvégig lakott hely maradt. 1600-ban pl. az erkiekkel volt határvillongásuk *(19* — 138). Már 1672-ben állítólag a Szaniszló-család kapta királyi adományul *(103* — 394), ami szintén valószínütlen, hiszen Berény is csak 1690-ben tisztult meg a töröktől. 1673-ban a rácok űzték volna el lakosságát. Az való, hogy 1699-ben, amikor először írták össze lakosságát névszerint, csak 39 gazda lakta a falut, mintegy 238 lélekkel. vagyis csupán csak Jákóhalma volt a jászföldön nála is néptelenebb falu. Ekkor bizony se malma, se plebániája nem volt Dósának, úgy hogy Jákóhalma leányegyháza volt *(47* — 223).

Dósa népe ennek ellenére is aránylag elég tisztán őrizhette meg régi népelemeit, mert éppen ez a félreeső, mocsarakkal jól védett falu volt az, amelyben csakugyan legnagyobb arányban találtak helybelinek mondott lakosságot, mintegy 53·9%-ban. Ez azonban még nem jelentette, hogy helybeli lakossága magyar származás szempontjából is kiemelkedő arányt mutatott volna, mert bizony

28·5% volt benne a nem magyar nevű. Ezek valamikor egy régebbi pusztulás idején jöhettek ide, de hogy honnan, nem tudható. De még a magyar nevű helybeliek között is több van olyan, amely helynévi eredetű nevet visel, mint pl. Szikszay, Bozóky, az idegen nevűek között meg Compan, Kotirba féle nevek akadnak. Viszont a jövevényeknek mondottak között több a magyar nevűek aránya, 77·8%. Ez arra mutat, hogy egy régebbi felhigulásban nagyobb arányban voltak idegen elemek, mint egy későbbi, valószínűleg a törökvilág végekori újabb beköltözködésben. Sajnos, a lakosság olyan kisszámú volt 1699-ben, hogy az arányszámok nem sokat jelentenek. A jövevények Szécs (Gömör m.), Újvár (Abaúj m.), Verseg (Pest m.), Mátranovák (Nógrád m.) és Szatmár környékéről származtak; csak egyet mondanak közülök szlávnak. Végeredményben tehát Dósa lakossága a törökvilág utáni években kereken ¾ részében volt magyar származású, s csak Jákóhalmán volt kevesebb a magyarnevű elem.

Hogy Dósa eltótosodott volna a törökvilág vége után, azt nem lehet állítani, bár 1925-ben így írták róla *(385)*. Még kevésbbé áll az, hogy a felvidéki tótok luteránusokkal telítették volna a falut, hiszen 1704-ben már anyaegyházzá alakult át *(47* — 223.).

1705-ben 65 család volt Dósán, ebből a felkelés alatt a táborban szolgált 49 férfi. Csakugyan igaz tehát, hogy 1706-ban olyan kevesen laktak a faluban, hogy az egykor népes községnek papja sem volt, s portái üresen állottak, lakói pedig katonáskodtak, vagy biztos búvóhelyre menekültek *(73* — 78). Talán csak annyi ebben a tévedés, hogy papja sem lett volna, mert éppen 1704 táján alakult önálló egyházközséggé. Azt is tudjuk, hogy temploma is megvolt 1709-ben, körötte a temetővel *(47* — 225). Kétségtelen, hogy a kuruc háborúk alatt nagyon széjjelszaladt Dósa népe is. 1710-ben már csak 54 családot találtak itt *(377)*, sőt 1713-ban már 39 családra esett a lakosság száma, akik között csak 26 volt a gazdacsalád *(378)*.

Az 1715-i országos összeírás ugyanezt a 26 gazdát találta Dósán. A falu népe az összeírás adatai szerint bizony elég szegénynek mondható. A 26 gazdának összesen csak 528 p. mérős szántója volt. Ez is nagyon egyenetlenül oszlott meg a gazdák között; volt 1 mérős gazda is, de legtöbbnek 15—30 mérős szántó állott ekéje alatt. Bozóki Lőrinc gazdának viszont sem szántója, sem kaszálója nem volt. Birtokegységet nem lehetett megfigyelni. A kaszálók kiterjedése gazdánkint 1—10 kaszás terjedelemben változott.

Az 1720-i összeírás már 32 gazdát talált a faluban, s már a szántók területe is 900 köblösre szökött fel. A lakosságot ekkor is színmagyarnak találták, bár az 1699-ben itt összeírt családoknak már 60·7%-át hiába keressük a faluban 1720-ban. A nagy népcsere tehát erősen tartott, sőt úgy látszik, hogy az eladatás ideje alatt éppen a régi lakosság szökött a váratlan szolgasorból. Mikor azután híre ment a redempciónak, akkor új nép gyűlt ide. Csak így érthető, hogy a 90 redemptus családnak 75%-a bizony még 1720-ban sem tartozott e falu népéhez. Szerencsére, ezen túlnyomóan új jövevényű redemptusok is 5 család kivételével mind magyar nevet viseltek. Még az idegen nevűek között is alig találunk szláv neveket. Inkább egy-két oláh-gyanus név tűnik fel.

A vallásos katolikus nép előbb az Istennek kívánt építkezni, csak aztán magának. Templomuk már állott, ezért 1728-ban egy kápolnát emeltek a Tatárdombon, a községen kívül, amelyet Boldogasszonynak szenteltek *(47* — 221). A Tarna hídja már 1731-ben megvolt *(120)*. Mások 1777-re teszik a kápolna építését. Lehetséges, hogy ez már csak újraépítése lehetett *(19* — 142). Ismét

más adatok szerint 1754-ben épült volna újra a kápolna *(387* — III. 305). 1750-ben parochiális épületet is emelt a község. Úgy látszik, hogy a templom után ez lehetett a falu első falazott épülete. 1776-ban a temetőt is kihelyezték a faluból a templom mellől *(47* — 229). Erre talán azért is volt szükség, mert 1777—82 között ujraépítették az 1600 körül épített és 1754-ben megújított előző templomukat *(47* — 215).

Dósa elég szegény falu volt. Már *Beél Mátyás* is megjegyezte 1731-ben, hogy határa kicsi és ha élni akar, úgy pusztát kellene szereznie *(120)*. Dósa meg is fogadta ezt a tanácsot és a redempcióban bár szegényesen, de mégis szerzett egy 2000 holdas pusztát, *Szentlászló* puszta felét. A redempció lassan meg is hozta Dósa viszonylagos fellendülését. 1760-ban már 135 családot számlált, akik között 114 volt a redemptus gazda. 15 év alatt tehát 24 családdal szaporodott a redemptus társadalom, ami azonban csak úgy lehetséges, hogy utólagosan jöttek ide, akik beléptek a földváltók sorába. 1760-ban a lakosság lélekszámát 810 főre tehetjük.

Talán éppen ezek között lehettek többen tótok, mert 1766-ban 1458 lakosból csakugyan 5 volt tót, 2 meg református *(47* — 237). Mivel egy általános jász összeírás ugyanezen évben a családok számát írta össze, 171 családot találván itt *(380)*, könnyen kimutathatjuk, hogy ekkor Dósán átlagosan 8 lélek jutott egy családra. Ez rendkívül magasnak látszik. Valószínű, hogy egy-egy adózó háztartás volt ilyen lélekszámú. Igaz, hogy a falut ebben az időben már nagyon ellepték a bizonyára nagy családú zsellérek és már csak 73%-ban lakták redemptus gazdák. 1787-ben 1698 lelket írt itt össze az országos népösszeírás. Valóban elég gyorsan népesedett a falu.

Lássuk már most Dósa települési viszonyait. *Mikovinyi* 1735-i térképe sematikusan utcás falut mutat itt, tehát nem sokat ér. Mindössze annyit árul el, hogy már ilyen korán volt itt híd a Tarnán. Kétségtelen, hogy Dósa idetelepülésének legfőbb vonzóereje volt a víz, úgy az élő, mint a holt vizek ; az élővíz mint malomhajtó erő, a holt vizek mint védhetőbb búvóhely. Vize azután bőségesen volt is ennek a helynek. A Tarnán, a falu mai helyétől valamivel keletre, van az a kritikus pont, ahol e folyó különböző időkben elhagyta különböző ősfolyásait és mindinkább keletről nyugat felé terelődött a terep süllyedése folytán. Kétségtelen, hogy *a mai Tarna-folyás legalább is olyan idős, mint Dósa települése*, különben nem volna e helyen Dósa. A mai Tarna-folyás kitűnő malomhajtó erő. Ugyanis a keletről nyugatra hátráló folyó aránylag nagy eséssel siet le itt a jákóhalmai süppedés felé. Valóban igen korán építettek itt már malmokat. Bár bizonnyal már előbb is volt malma, 1740-ben, 1773-ban, majd 1844-ben újabb és újabb vízimalmokat állítottak fel. A Tarna a jászföld újabb jégkorszaki eredetű felszínébe Dósánál átlagosan 2·5—3 m-rel vágja be magát, tehát van mód malomárkok vezetésére.

Holt vize még bőségesebb a falunak. A Tarna egyik morotvája a falu nyugati peremén bekanyarodik a faluba és ott mély mocsarakat alkot, főleg a déli részében. Ez olyan mély volt, hogy a falu öregjei szerint 50 év előtt még lovakat úsztattak benne. Ezen kívül is számos eret, vízfolyást árulnak el a 18. századbeli térképek, amelyek közül pl. a *Marus-erének, Tófenék-nek* nevét is ismerjük. De még a partosabb helyeken való ásáskor is tömérdek kagylót vet fel a fekete, mocsári talaj. Határozottan meg lehet állapítani *Bedekovich* 1791-i térképéről, hogy *e község magva olyan érrendszerben keletkezett, amelyet a vízfolyások öt kisebb kamarára osztanak fel.* (7. sz. melléklet.)

A falutól keletre és nyugatra egész sereg élő és holt víz nevét ismerjük a 18. századból, pl. a Tarnán és Holttarnán kívül *Nyáras, Horgas, Sebesér, Kecskésér,*

Telekér, Csákóér, Szegfolyás. Észak felől egykor még a *Szarvágy* is ideöntötte vízét a *Nyavókával*, vagy *Dilenkával* együtt. A négyszállásiak tehát határozottan jó helyre bujtak, amikor falujuk pusztulása után Dósára menekültek, bár Négyszállás helye sem panaszkodhatott a mocsarak hiányáról.

Az általános települési viszonyok tárgyalásában kimutattuk, hogy 1786-ban *Dósa egyetlen rendezetlen házhalmazból állott, amelyet még aligha övezhetett kertség.* A háztömeg egészen telkesítés nélkül állott ott, ahol most a falu közepe van. Azt is kimutattuk, hogy a telkesítési, illetve alaprajz-szerű rendezési kísérlet, amit *Bedekovich* rajza elárul, semmi eredményre sem vezetett ebben a halmazban. 1791-ben mégis mint kertes település jelenik meg előttünk Dósa *(417). A kertes állapot tehát már bizonyos rendezés eredménye volt.*

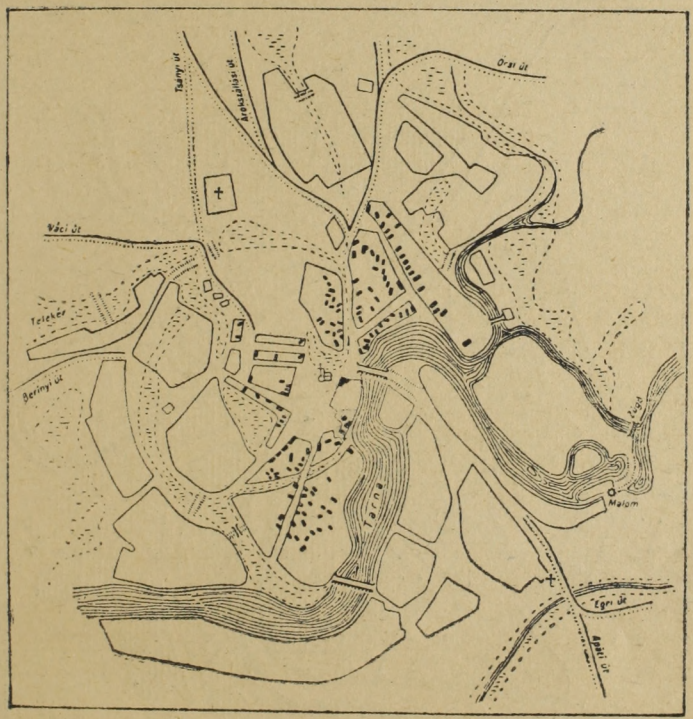

23. Dósa 1786-i alaprajza belehelyezve az 1791-i térképébe (Bedekovich szerint)

1791-ben a nagy kerttömbök már egészen körülvették a falut, átterjedve a Tarna balpartjára is, amellyel már akkor is két híd kötötte össze a falu magvát. A nagy *kőhíd* és egy kisebb *gyaloghíd* állott ugyanott, ahol ma is vannak. A kert-tömbök vízerek közé voltak betelepítve, sőt rajtuk át is erek kanyarogtak. Ezeket az ereket helyenkint töltésekkel rekesztették keresztül. Nyolc ilyen töltés is volt a faluban. Egyik éren híd is vezetett át, egy másik híd meg a folyó egyik északi mellékágán volt. A falu nyugati és északi pereméről sugárszerűen szaladtak széjjel az örsi, árokszállási, csányi, váci, berényi, a balpartról meg az egri és apáti utak. Ezen az oldalon volt a falu vizimalma is a Tarnán.

Nézzük már most a falu házainak számát és minőségét. 1766-ban 161 házat írtak össze a faluban, s ezek között elég sok volt az I. és II. oszt. ház is. 1787-ben már 256 házat talált itt a népszámlálás. 1766-ban a falu családjai száma 171 lévén, akkor még némi házközösségnek is fenn kellett állania. 1787-ben egy házra átlagosan 6·6 lakos jutott még. Érthetetlen azonban, hogy *Bedekovich* 1786-ban mégis csak 133 házat rajzolt fel, bár még azt is feljegyezte, hogy melyik házban ki lakik. Ez a rejtély aligha onnan van, hogy *Bedekovich* csak a redemptusok ház számba vehető lakását vitte volna térképre, de a zsellérek kunyhóit nem rajzolta volna fel. A melléje írt névsorból ugyanis megállapítható, hogy nemcsak redemptus

házak szerepelnek a térképen. Viszont a Tarna balpartján még aligha voltak lakóházak, csak ólaskertek. (7. sz. melléklet.)

Felvethetjük ehelyütt azt a kérdést is, hogy vajjon Dósa lakóterülete zsúfolt település volt-e 1786-ban? Mivel *Bedekovich* szinte bámulatosan pontosan és szigorú méretarány szerint rajzolt, megállapíthatjuk, hogy a lakóházak helyenkint csak 3—4 ölnyire állottak egymástól, viszont egyes házcsoportok között nagyobb térközök is voltak, főleg ott, ahol mocsaras volt a térszín ; így *a falu alaprajza bizonyos mértékig alkalmazkodott a vízrajzi viszonyokhoz.* A falu közepén álló templomtól még a legtávolabbi házak sem voltak messzebb 230 ölnél. Mivel ekkor a község még *egészen telkesítetlen volt, nem lehet ezt a falut sem zsúfolt településűnek mondani.* Csak később, amikor mindtöbb utcát kényszerítettek közéjük, akkor vettek el ezek annyit a területből, hogy a község magja zsúfoltabb képűvé vált. Viszont a kertségekben még bőven volt hely az újabb házaknak.

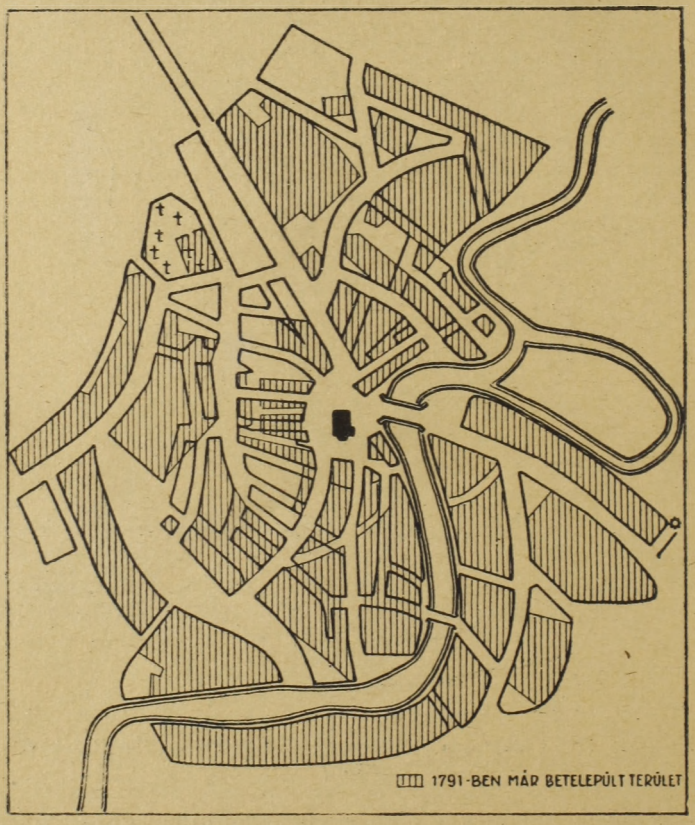

24. Dósa 1791-i alaprajza a jelenlegi alaprajzra fektetve.

Bedekovich 1791-i térképén már kertes településként áll előttünk Dósa. Még ekkor is csak a főbb utakat utcásították az egyes lakóházcsoportok között, minden házhoz azonban még nem vezetett utca. Kertségei között többnyire az egyes vízerek voltak a járóutak.

A 18. század végén Dósa nem volt szegény falu, mert bár határa nem nagy, de már 1796-ban első osztályúnak mondták *(279* — I. 514). Ebben az évben nyílt meg a faluban az első bolt is, egy berényi görög állította fel *(47* — 260) ; úgy látszik, az akkor módos faluban csakhamar gyökeret vertek a görög kereskedők. 1801-ben már 5 görögjük volt. A lakosság száma ekkor 1800 *(3* — 213), a házak száma pedig 310-re emelkedett. 1809-ben 1859, 1838-ban pedig 2468, 1841-ben 2510, 1845-ben 2701, 1847-ben 2726 lakost számlált *(47* — 237). A falu tehát csakugyan elég gyorsan népesedett. *A mult század első felében virágkorát élte Dósa.* Gyors ütemben emelte középületeit is. 1814-ben fejezték be a Tarna nagy kőhídját, amely ma is szilárdan áll és a régi vizes jászföld egyik legnagyobb

hídja. 1815-ben építette községházát, de ez már nem áll fenn *(19 — 142)*. 1816-ban községi vendéglőt építettek, amely még ma is alighanem az 1842-ben újraépített alakjában áll fenn a híd végén *(47 — 261)*. Templomát is építgeti, így pl. az 1806-ban a vihar által elhordott tornyot 1829-ben újra építik. 1838-ban szárazmalmot épít, 1844-ben vizimalmot. (XXIII. tábla 46.)

Ebben az időtájban lényeges változást szenvedett a község eredeti kertes állapota is. 1826-ban ugyanis szigorú felsőbb rendeletet kapott a falu, hogy *«a közbiztonság és a lakosok könnyebbsége tekéntetébül»* több utcát nyisson fel, egyenesítsen ki, az útba eső ólakat és más épületeket tolják el, köztük olyan utcákat is nyisson meg. *«amellyek előbb már fennállottak némelly részben, hanem későbbi építtetésekkel a lakosok álltal elfoglaltattak»*, s mindezt sürgősen hajtsák végre *«Bedekovich Lőrintz úr közben jöttével» (359 — 343)*. Úgy látszik ebből, hogy *bár 1786-ban még nem sikerült Bedekovichnak a község rendezése, 40 év mulva újra nekifogott ez a nagyszerű jász mérnök*. Sok eredményét azonban ekkor sem látjuk munkájának a falu alaprajzában, mert hiszen a falu 1850-es évekből való térképén is az 1791-i állapotok vannak változatlanul *(415)*, bár lehetséges, hogy ezt a térképet *Grausgruber* és *Stettner* nevű Bach-korszakbeli osztrák mérnökök lelkiismeretlenül egyszerűen *Bedekovich* 1791-i pompás térképéről másolták át változatlanul. Később azonban mégis csak végrehajtottak egy erőszakolt rendezést, utcalabirintust kényszerítve a háztömegbe és kertségekbe, amit azonban megint csak egy másik magyar mérnök rajzolt meg, *Kaczvinszky József (448)*.

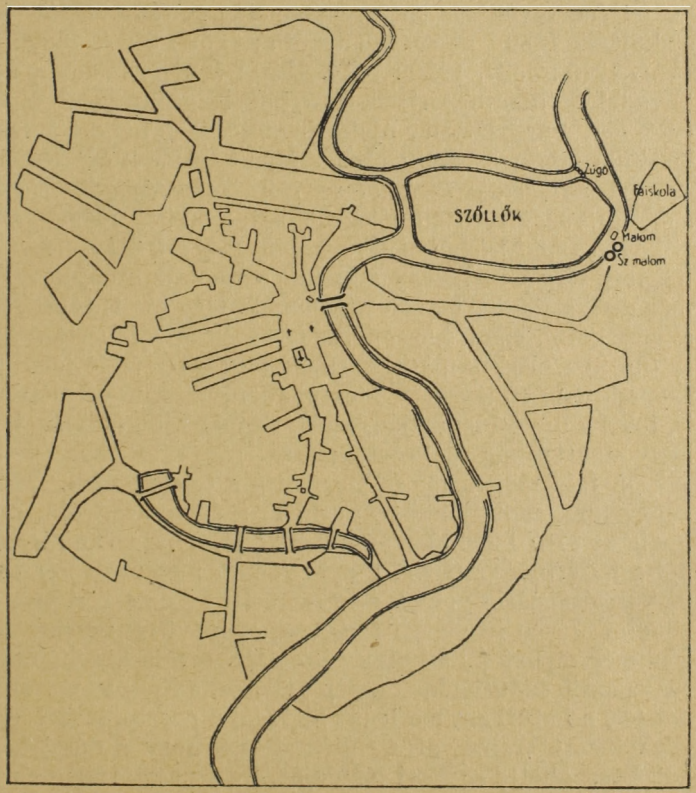

25. Dósa alaprajza 1858-ban.

Dósa kertes alaprajzán azonban semmiféle rendezés sem tudott lényeges változást keresztülvinni.

Pedig házai gyorsan szaporodtak. 1828-ban 411 háza volt e falunak *(234 — I. 465)*, 1838-ban 420 vagyis az utóbbi időpontban kereken 6 lakos élt egy-egy házban, házközösség tehát már aligha volt.

A szabadságharc idején Dósa lakosságszáma is esett, 1849-ben 2714, 1850-ben csak 2582 lelket számlált *(66* — 136*)*; más források szerint azonban 1851-ben 2715 lakosa lett volna *(165* — I. 279), de ez nem valószínű, mert *Palugyay* is csak 2620-at mond 1852-ben *(19* — 141). Az utóbbi időpontban már itt is megjelent 12 zsidó, alig két évvel a jászföld előttük való megnyitása után.

1854-ben a falu társadalmi tagozódása a következőképen alakult : gazda 326, keresztény zsellér 188, zsidó zsellér 7, 1 lelkész, 2 tanító ; a házatlan zsellérek száma ismeretlen. Egy gazdára ekkor a puszta nélkül átlagosan még 20 k. h. birtok jutott.

Dósa tovább is elég gyorsan népesült. Lakossága száma a következőképen alakult az 1869-i népszámlálás óta : 1869 : 3037, 1880 : 3349, 1890 : 3578, 1900 : 4121, 1910 : 4537, 1920 : 4314, 1930 : 4621. Társadalma megosztatlan földművelő társadalom maradt, a szokásos falusi iparossággal és szatócsokkal. Az 1910-es évek előtt, úgy látszik, újabb beköltözőket kapott a falu, mert 56 protestáns és 69 zsidó lakosa is volt ; ezek száma később ismét leszállott.

A tanyavilág kialakulása Dósa lakosságának jelentékeny részét is kivitte a határba. 1925-ben 1091 lélek élt a tanyavilág magányába bezárva.

Dósa mai települési képe bizony még sok ősi vonását őrizte meg. Régi ólaskertek még elég jelentékeny számban voltak az utóbbi években is. Itt-ott a kerteket már csak szérűskerteknek használják. Még ma is több olyan gazda van a faluban, akinek külön van a házas telke és külön az ólaskertje. Az ólakban még nemrégen is tüzeltek. Egyik-másik kertben még pár éve is lóval nyomtattak a szérűn, sőt egyesek még emlékeznek a cséphadaróval való cséplésre is. Vannak olyan kertjei is, főleg a folyó balpartján, amelybe már több lakóház is épült ; ezekhez csak keskeny sikátorokon át vezet bejárás.

A falu magva ma is központja a településnek. Dósa alapterülete éppen úgy nem gyarapodott jelentékenyebben a 18. század óta, mint más jász faluké sem. Pedig az 1787-i 256 ház helyett már 1222 háza van ; igaz, hogy mintegy 100 ezekből a határban szétszórt tanya. A falu magjában némi fejlődés is megfigyelhető, de városiasodási nyomok még nem. Itt áll az artézi kút, amelyet 1905-ben fúrtak. Előbb szó sem lehetett itt egészséges ivóvízről ; a posványos talajban ma is csak 2 m mélységben áll a kutak vízszintje. A falu középpontjában kőfeszületek, vallásos szobrok tanuskodnak a nép vallásos, katolikus voltáról. A falu végén, valamint másfelé a határban, ma is ott álldogál a pásztorokat védő *Szent Vendelnek* magyaros öltözetű szobra, arra emlékeztetve, hogy a dósai nép is a régi pásztorkodásnak köszönhette egykori jómódját. Ez a pásztorvilág elmult már Dósa életéből is. Közlegelőjük már nincsen, de azért még mindig akad a faluban 200 juhot számláló gazda is. Inkább csak egyszer kaszálnak, s azután legeltetnek, hogy juhot tarthassanak.

A régi lápi, vízközi helyzet nyomait sohasem vetkezi le magáról Dósa. Vízállás is sok van még a faluban, sőt a *Bábató* nyáron sem mindig szárad ki. Az utcák nagy része egykori vízfolyásokba van húzva, ezért helyenkint 1 m mélyen vezet az utca szintje a telkek alatt, amelyek többnyire mesterségesen vannak feltöltve. A mély, vizenyős utcák peremén ritkásan rakott köveken lépdelnek a sártengerben a dósaiak. A Tarna már nem járhat be a faluba, mert magas töltést húztak melléje.

Dósa még mindig szegényes, rendezetlen, ősi állapotban levő falu. Trágyagarádja ugyan már sehol sincsen, de házai 81 %-ukban ma is sárból, földből vannak rakva, s még majdnem minden második nád- vagy zsupfedelű.

Gazdasági sorsa földjéhez van kötve. Határának már majdnem ¾ részét

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

felszántotta, a még meglévő kaszálók, legelők meg már nem tűrik az ekét, mert az egykori mocsárvilág lecsapolt szikesei. A gazdálkodás módja és iránya nehezen változik a hagyományokhoz ragaszkodó népű Dósán. A kalászosakon kívül a bab, burgonya, napraforgó, cirok, tök megszokott termelésén kívül a dinnye, mák kezdenek teret foglalni.

Vasútja, közútja bekapcsolja ugyan a forgalomba, de mégis *egyike a jászföld legódonabb képű falvainak.*

9. Árokszállás.

Árokszállás településének idejéről csak hagyományok beszélnek. 1864-ben még azt mondották a helybeliek, hogy községük Szent László idejében keletkezett *(123)*. Persze ennek nincs történelmi alapja. Kétségtelen, hogy nevét a *Csörszárkától* kapta, ezt már *Beél Mátyás* is így tudta 1731-ben *(120)*. Árokszállásról feltételezhető, hogy *eredeti jász település volt.* 1356-ban még nem mai nevén, hanem «*Arukmelléke*» alakban fordul elő *(30* — III. 27). Eddig úgy tudtuk, hogy ez az első megemlítése, de utóbb azt írták, hogy 1267-ben már említés esett volna róla, s ekkor az Aba nemzetségé lett volna *(103* — 392), ez az adat azonban nem ellenőrizhető, mert a forrásként említett *Fejér:* Cod. Dipl. idézett helyén még csak elő sem fordul e falu neve. 1366-ban azonban «*Arukmellék szállás*» néven újból feljegyezték *(30* — III. 97). Zsigmond király 1425-i oklevelében megint szerepelt a falu *(11* — VIII. vol. 3. p. 5). Mátyás király 1458-ban kiváltságlevelében «*Descensus Philisteorum*», jászok szállása néven van felvéve *(19* — 127). Ekkor már egyháza is volt Árokszállásnak *(93* — 60). Kétségtelen, hogy egyike volt ebben az időkben a legnépesebb jász szállásoknak, bár akkor még lényegesen kisebb volt a határa. A törökvilág előtt ugyanis még Négyszállás és Ágó falvakkal osztozkodott mai határterületén.

Hogy nevesebb hely volt a 16. század legelején is, azt abból is gyaníthatjuk, hogy *Lazarus-diák* 1528-i térképére is rákerült «*Arokzalos*» néven. Ágónak 1570 után bekövetkezett pusztulása, Négyszállás 1599 körül történt megsemmisítése után ezek maradék népei is a nagyobb Árokszálláson kerestek menedéket, legalább is nagyobb részük. Ezért kapta meg ez a falu az egykori testvérfalvak határát. Ezekkel a menekültekkel minden valószínűség szerint vérségileg is jászokat kapott Árokszállás, mert talán mindkét elpusztult falu szintén jász település lehetett.

Árokszállást sem kímélte meg a szörnyű 16. század. 1562-ben a hatvani vár török hadaiból 125 rác martalóc rontott rá a városra, teljesen feldúlta, kirabolta, lakóit pedig megkínozta *(30* — IV. 95). Ezért azután az 1567-i összeírás csak 19 telkes jobbágyot, 12 zsellért, 6 elhagyott házat, 29 üres telket talált a faluban *(298)*. Előzetesen tehát mintegy 60—70 család lakhatta. Az akkori viszonyokhoz képest ilyenformán elég népes falu volt, de a pusztulás után lakossága felét elvesztette, s csak 31 családja maradt. Úgy látszik mégis, hogy viszonylag még mindig a népesebb jász falvak közé tartozhatott. Ezért újabb beszívárgásra csábította a bujdosó népet. Így 1577-ben megint 20 gazda, 53 zsellér volt Árokszálláson, tehát tíz év alatt megkétszereződött népe *(306)*.

Még a szomorú 16. században is olyan tekintélyes hely volt e falu a jászföldön, hogy 1630-ban újból templomot tudott építeni *(93* — 60), amelyet akkor kőfallal is körülvettek, hogy szükség esetén menedéke legyen a népnek. *Palugyay* is úgy tudja, hogy ez a régi templom 1630-ban épült *(19* — 132. és *58* — 10). Egyébként Árokszállás 17. századbeli történelméről éppen olyan keveset tudunk,

mint más jász falvakéról. A török kezére kerülvén, népe széjjelszéledt, kicserélődött, majd meg újból visszatért. 1668-ban pl. az árokszállásiak Kövesdre futottak, s a hatvani bég fenyegetéssel akarta őket visszatérésre bírni *(204* — I. 378). Másfelől meg birtokukat fenyegette veszedelem. Ugyanezen esztendőben ugyanis a füleki Pethő János adománylevelet szerzett az akkor már árokszállási birtokban állott *Ágóra* és *Szentimrére*. Az árokszállásiaknak azonban sikerült bebizonyítani, hogy Ágó már a törökvilág előtt jászföld volt, majd pusztulása után népe Árokszállásra menekült, sőt többen vannak ott ágóiak, mint eredeti helybeliek, de visszamenni nem mernek a hatvani töröktől való félelmükben. Szentimréről pedig kimutatták, hogy az nem is puszta, csak egyetlen kápolna *(30* — IV. 307). Birtokukat így sikerült megmenteni. A 17. század közepén egyébként nyugalmasabb időket érvén meg, újból népesedett a falu. 1683-ban olyan virágzó volt a kereskedelme, hogy Mahmut basa az itteni kereskedőket meghívta a szegedi vásárra *(306)*. Talán csak a törökvilág legvégén sujtotta újabb vész a falut. 1699-ben már csak 150 család lakta, mintegy 870 lélek. Berény után a legnépesebb jász község volt ekkor Árokszállás. Úgy látszik, hogy ez az aránylag népes falu jobban ellenállhatott minden bajnak. Csak így érthető, hogy 1699-ben aránylag sok benne a helybelinek összeírt elem, Berény után a legtöbb, 56%. Helybelinek mondott lakossága kereken 80%-ban magyar nevű volt, tehát a török alatt aránylag kevés idegen elem tudott ide behúzódni. Magyar nevű helybeli népében mégis van több idegen helység nevéről elnevezett, akik eszerint nem lehettek őslakosok, csak régebbi beszivárgók. Az idegen nevű helybeliek között 6—7 tót is akadt, tehát ezek is csak régebbi beköltözöttek. A jövevények 85%-a szintén magyar nevű volt. Ezen újabb beköltözöttek között a következő megyebeli községek népe található meg : Heves, Zólyom, Borsod, Pozsony, Nógrád, Gömör, Bars, Pest, Hont, Turóc, Zemplén, Liptó megyék. Bizony *tehát nagy területről verődött össze Árokszállás 1699-i jövevény népe*. Valami városi elem már alighanem ekkor is rejtőzött e falu társadalmában, mert 21 zsellér családja volt, akik között bizonyára kereskedők, iparosok is voltak. Ágó ekkor is birtokában lévén, az ottani lakosok között sok árokszállási család is szerepel az összeírásban. Végeredményben Árokszállás népe abban az időpontban 82%-ában volt neve szerint is magyar származású.

Az összeírás adataiból kiviláglik, hogy Árokszállás népe aránylag vagyonos volt akkor. Főleg a juhállományuk igen nagy a lakosság számához képest. Szarvasmarhájuk és lovuk is elég volt, ugyanis Berény után legnagyobb határú jász falu volt már akkor is. Iparából kiemelkedik egy sörfőzőház és egy kétkerekű malom a Gyöngyös vizén. Szentandrás puszta akkor még nem volt elszakítva tőle, csak 1714-ben vesztette el ideiglenesen.

Árokszállással tehát elég népes és vagyonos falu került a lovagrendek kezére 1703-ban. 1705-ben ugyanis mintegy 219 családot írtak itt össze katonai célokból *(308)*. A szolgasor és a kuruc háborúk alaposan megviselték ezt a népet is, úgyhogy 1710-ben mindössze csak 171 volt családjainak száma, azok között is csupán csak 92 gazda akadt *(377)*. 1713-ban már csak 115-re szállott le az ittlakó családok száma *(378)*. Még ekkor sem állott meg néptelenedési folyamata, mert 1715-ben márcsak 106 gazda élt a faluban. 1699—1715 között tehát népe $^1/_3$ részét vesztette el. Csak lassan szedi össze magát. Az 1720-i általános népösszeírás 139 családot mutat ki Árokszállásról, lakossága száma tehát ekkor mintegy 850—900 lehetett, vagyis lényegesen magasabb, mint amennyire *Herbert* becsüli *(91* — 407). Hogy 1705—15 között olyan nagymértékben csökkent e falu népe, annak valószínűleg nemcsak a kuruc háború zavarai, meg a közbejött döghalál

az oka, hanem talán az a körülmény is, hogy ekkor még az övék lévén *Szentandrás* puszta, ideiglenesen talán oda is sokan kihúzódtak, meg *Ágóra* is.

Palugyay szerint Árokszállás 1725-ben alakult községgé *(19 — 127)*. Ez azonban érthetetlen.

Árokszállás az eladottság idején főleg állattartással foglalkozott. *Beél Mátyás* is megjegyzi, hogy módos község, bár szántója kevés, de sok a legelője. Valószínűleg az állattartásból szerezte azt a tekintélyes összeget, amit a redempcióban is tudott fizetni, saját határa után 19.400 rh. forintot, *Ágó* és a fél *Kerekegyház* pusztákért meg 18.000 forintot. Ágó ma is birtokában van, de Kerekegyház 1860-ban önálló községgé alakult. Szentandrást nem a redempcióban szerezte, hanem 1750-ben az egri káptalantól egyezkedés útján kapta vissza.

A földváltásban 289 árokszállási család vett részt, de utólagosan 298-ra szaporodott a földváltók száma. Senki sem válthatott többet, mint 4 «*kötel*», azaz kb. 200 k. h. földet. A redempció Árokszálláson is kialakított egy vagyonos gazdatársadalmat, amely azután az irredemptusokkal szemben egy századnál hosszabb ideig egyedüli irányítója volt a falu sorsának.

1750-től kezdve három nagy puszta birtokában nagyszerűen vagyonosodott ez a nép. Kereken 27.000 k. h. birtokában Berény és Apáti mögött következett a határ terjedelmét illetőleg. 1756-ban Mária Terézia már városi jogokat ajándékozott Árokszállásnak 3 vásárjoggal együtt. Negyedik vásárjogát csak 1803-ban kapta meg *(93 — 42)*. Nagy állatállománya és a szaporodó lakosság erősen kitágította már a 18. században is a falu terjedelmét. 1759-ben a következőképen határozott a tanács : «*Ház hely meg engedése végett el végeztetett: Hogy sem Redemptus Lakosnak, ki házát el adta, sem Irredemptusnak, akár mit fizessen, ha földet mástól vészen is, Ház hely, vagy Kert ne adattasson*» *(348 — I. 15)*. A lakóhelyet tehát már kímélték.

1761-ben, 130 évi fennállása után szűknek bizonyult már a régi templom, ezért letették az új, mostani nagyméretű, szép barokk templom alapkövét *(348 — I. 34)*, s 1768-ban be is fejezték az építkezést. E templom tornyáról azt jegyezték fel, hogy a Csörszárok fölött áll. Részletes vizsgálatok tényleg azt bizonyították, hogy az egykori mély árok töltése éppen ehelyütt ment át a falun. De nemcsak a faluban építkeztek a vallásos árokszállásiak az Istennek, hanem 1759-ben már kápolna is állott Szentandrás pusztán *(93 — 60)*, ami arra mutat, hogy akkor már elég sokan lakhattak ott. A falu határában a Szent Ilona dülőben is volt egy kápolnájuk, a határ legészakibb részében, az adácsi út baloldalán. Ezt később a vizimalom mellé hozták. Az 1786-i jozefinista térképen még nem volt ott, de a falu egy 1800-ból származó látképén *(468)* már ott látható, sőt a falu 1855-i térképén is megvolt e helyen, a híd végén *(439)*. Igen régi származású a *Havi Boldogasszony kápolnája* is ; már 1786-ban is megvolt. (XXIV. tábla 48.)

1760-ban már 419 családja volt a falunak, illetve akkor már városnak, akik között azonban csak 296 volt már földváltó gazdacsalád *(379)*. A földhöz nem kötött irredemptusok, zsellérek, mint látjuk, erősen szaporodtak, jöttek ide, míg a redemptus családok száma 1745 óta alig emelkedett. De hiszen nagyobb részükben ezek a redemptusok sem voltak a falu ősi lakói. Az 1745-ben földet váltott családoknak 67·4%-a még 1720-ban sem lakott e faluban. Éppen úgy másfelől jöttek, mint később a felszaporodó zsellérség, s csak az volt a különbség jász voltukban, hogy a redemptusokat jásszá tette a jász föld birtoklása.

1766-ban 457 családot írtak össze e városban. Az 1760 óta mutatkozó nagy többlet persze főleg bevándorlásból állhatott elő. Ekkor 2742-re tehetjük a lakos-

ság számát, míg *Herbert* igen magasra becsüli, 3816-ra *(91 — 407)*. Ekkor a lakosságnak már csak valamivel több mint fele, 65·8 %-a, tartozott a redemptusok kiváltságos osztályához.

Az erősen népesedett város mégis kénytelen volt időnkint ház- és kerthelyet kiosztani a közös birtokból, így pl. 1769-ben is többeknek mértek ki *(348 — II. 33)*. II. József 1787-i összeírása 5761 lelket számoltatott itt össze, akik 787 házban laktak. Házankint tehát 7·3 lélek volt az átlag, ami kétségtelenül amellett szól, hogy *akkor még erősen divatban volt a házközösség*, ami nem csoda, ha olyan nehezen mértek ki újabb házhelyeket. Hogy miért féltette belső területét Árokszállás ebben az időtájban az újabb házhelyek térfoglalásától, azt megmagyarázza a záros települési rendszere: *típusos kertes település volt, amelyet a nagy állatállományhoz szükséges kertség olyan erősen körülzárt, hogy kétségtelenül igen zsúfolt településű volt a belső lakórésze.*

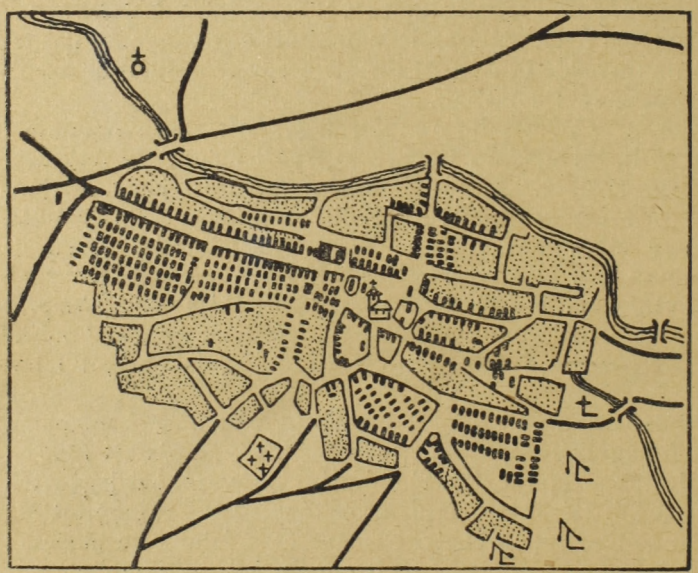

26. Árokszállás alaprajza 1786-ban.

De nézzük már most a város települési viszonyait; ebben az időben már jó térképünk van róla a jozefinista felvételekben.

Árokszállás a mátraalji síkság fiatalabb jégkorszaki szintjén telepedett, a Gyöngyös folyócska jobbpartján. A folyó itt kb. 4 m mélyen vágta be magát az eredeti térszín alá, s egy keskeny alluviális térszínen folyik. A község lakórésze a magasabb térszínre telepedett, ezért eléggé ármentes volt, de keleti oldalán a kertségek már leereszkedtek a folyó árterére. Azok a házak, amelyek később erre a keleti peremre telepedtek le, egyazon magasságban fekszenek a folyó szintjével, ezért most töltés védi e mély fekvésű városrészt. Árokszállás nem olyan erősen folyó-, illetve vízközi település, mint pl. Berény, Dósa, Kisér, Ladány, bár északkeleti oldalán itt is elég terjedelmes mocsarak, kisebb tavak voltak egykor. Kelet felől a *Nyavóka*, az egykori ősi Gyöngyös folyásának mocsarai védték, de magát a Gyöngyöst éppen itt fogta el a Csörszárka. A Csörszárok egykor szintén jelentékeny védelmet biztosított a településnek kelet felől, amíg az építkezésekkel be nem temették. Leginkább védtelen volt nyugat felől, pedig a törökvilágban éppen innen, Hatvan irányából érte legtöbb vész.

A Csörszárok 1786-ban a jozefinista térképeket kísérő leírásban *(327)* még tekintélyes vízmederként szerepel, ha ugyan magáról az árokról és nem arról a szakaszáról szól a leírás, amelyben a Gyöngyös patak folyik. Eszerint az árok, az «*Arka-Bach*», 10—15—20 lépés széles, 2—3 láb mély lett volna Árokszállásnál,

tehát csak hidakon lehetett rajta átjárni, s nagy esőzések alkalmával elöntötte az egész környéket; sőt vizét is ihatónak mondották ekkor.

Berény határától a *Kisárok* választotta el Árokszállás határát, de ez már a 16. században sem lehetett jelentékenyebb közlekedési akadály és védelem Árokszállás számára, amelyet bizonyára a berényi palánk törökjei is gyakran megsarcoltak.

Árokszállás 1786-i térképén már egy *típusos kertes települést* szemlélhetünk. A község magva a templom környéke. Itt vezet át a Gyöngyös városból Berénybe menő régi útvonal. Ennek mentén telepedtek a lakóházak, az út hatása alatt már a 18. században kialakítva egy hosszú főutcát. Ennek az útnak mentén soros, utcás település mutatkozik már ilyen korán is, de délnyugati oldalán az az érdekessége a településnek, hogy a házak zsúfoltan, számos sorban állanak egymás mögött. Itt-ott már némi kerítés, telkesítés is mutatkozik, de *nem egyes lakóházak, hanem egyes házcsoportok vannak kerítve.* A város északi, keleti és déli oldalán hatalmas kiterjedésű kertségek terültek el. Mivel a város igen gyorsan népesült, már 1786-ban is számos kertségben lakóházak foglaltak helyet. Ez magyarázza meg, hogy Árokszálláson miért olyan nehezen mértek ki házhelyeket a redempciós világban. A Gyöngyösön már ekkor három híd vezetett át. A keleti oldalon lévő vízfolyáson, a Nyavókán, vagy másként Dilenkán szintén volt már híd. A Gyöngyös folyó felőli kertségek környékén egyetlen kút sincsen, de a déli oldalon számos itatókút volt ekkor.

A város 18. századbeli települési viszonyairól egyébként sok mindent elárulnak a városrészek és a dűlők nevei is. A *Pinceszög*, a mai városház közelében, a pincék egykori helye volt, mert itt eléggé emelkedett a térszín. A *Juhszél* környékén voltak *Herbert* szerint a közlegelők, de alighanem itt lehettek a juhesztrengák, fejőhelyek is. A *Serház-szög* az egykori, már 1699-ben is megvolt sörfőző emléke. A város nyugati sarkához támaszkodó *Verem-dűlő* helyén állottak a gabonás vermek *(93 — 54)*. Az ólaskertségeken kívül volt 1786-ban a *Kendereskert*, *Szőlőskert*, szintén kerítve, nehogy a jószág kárt tegyen bennük.

A város arculata 1786-ban az északnyugati peremén elfutó pesti—egri országút felé tekintett. Csak ebben az irányban nem zárták körül kertségek, hanem lakóházakkal végződött a falu. Hogy miért volt Árokszállás kertes jellegű település, már 1786-ban, amikor a jász falvak nagyrésze még alig kertesedett ki a halmaztelepülésből, azt is megmagyarázza gazdasági állapota: *a többi jász községnél sokkal inkább kifejlődött nagy állattartása.*

Nagyszámú lakossága kénytelen volt zsúfoltan települni a szorító kertségek között.

Árokszállás az akkori körülményekhez képest kétségtelenül a fejlődés magas fokán állott a 18. század vége felé, *viszonylag valóban város volt*, olyan mint a hajdúsági, kunsági városok.

1786-ban azt jegyezték fel róla, hogy saját földjén kívül állattenyésztésből és gyümölcskereskedelemből táplálkozik *(213 — 17)*. Ha ez az utóbbi adat nem téved, csak úgy érthető, hogy talán a gyöngyösvidéki gyümölcstermelést közvetítették kereskedői, mert magának bizony nem lehetett ekkor jelentékenyebb gyümölcstermelése.

1793-ban újabb híd építésére kért engedélyt a nádortól a Gyöngyös-patakra *(322 — 340)*.

Árokszállás az egyetlen jász falu, amelyről nemcsak a térkép, hanem egy metszett látrajz is ránk maradt ezekből a redempciós, igazi jász időkből *(468)*.

Egy céhlevél díszítménye ez, s valószínűleg 1800-ban rajzolhatták. E rajz a Gyöngyös felől tekintve ábrázolja a várost. Egymás mellé szorított, sorban álló, másutt meg összevissza dobált apró házak tömege tűnik fel rajta, kerítések nélkül, igazi zsúfolt településben. Ezek a házak kétablakosak, aprók. Kerítésnek nyoma sincs köröttük, telkesítetlenül állanak, csak néhány háztömbnek van némi kerítése a folyóparton. (XXV. tábla 49.)

Egy-két kertség is látszik rajta a Gyöngyös partján. A templom már mai képét mutatja. Mellette egy kistornyú iskola áll. A budai országútra a város sarkán egy vendégfogadó könyököl ki. A templom előtt Szentháromság-szobor, mögötte és vele szemben egy-egy feszület van elhelyezve; feszület és Szent János szobra áll a budai út mentén is. A Gyöngyösön négy híd vezet át, a ma is meglévő budai úti kőhíd és három fahíd. A kőhíd fölött a folyó jobbpartján feszület és kis kápolna áll, mellettük egy négykerekű vízimalom és két szárazmalom. A város déli oldalának kertségei nincsenek ábrázolva, holott azok már 1786-ban is megvoltak. Bár az ábrázolás bizony elég sematikus, az 1786-i alaprajz főbb vonásaival mégis mindenben egybevág, tehát keletkezése időpontja a 18. század legvégére tehető.

1766-ban 411 háza volt Árokszállásnak, ezek közül csupán csak 61 I—II. oszt. ház, a többi silányabb építmény volt. A fent leírt látrajzon viszont csak mintegy 90 ház számolható össze, így feltehető, hogy csak a módosabb házak kerültek rá, a földputrik nem. Pedig ezek tették ki a város lakóházainak túlnyomó részét. 1801-ben már 890 házat írtak össze Árokszálláson, tehát rendkívül rohamosan növekedett a város, viszont alapterülete nem terjedvén, zsúfoltsága erősen fokozódott. Lakosainak száma ebben az időben 5500, tehát a házankinti átlagos lélekszám 6·6, ami ebben az időben már alighanem magas családi átlag. 1819-ben 6250 lakost számlált a város *(224* — 497), 1825-ben 6766 lelket *(266* — 19). Ebben az évben már panaszkodtak, hogy nincs a városnak jó ivóvize. Népe ekkor főleg juhászatból élt.

1828-ban *Ludovicus Nagy* adata szerint 7706-ra emelkedett a népszám, a házaké meg 1365-re, vagyis a házankinti lélekszám leesett 5·6-ra, ami arra mutat, hogy az építkezés gyorsabb üteművé vált, mint a 18. században volt, amihez azonban fel kellett adniok a kertségekhez való ragaszkodásukat, s lakóházakat kellett beléjük építeni. *Herbert* is azon az álláspontón van, hogy a mult század 30-as éveiben már kezdték a kertségeket feladni és beépíteni. Valóban, ebben az időtájban már tekintélyes számú állandó lakosság telepedett le Ágón és Szentandráson is *(234* és *289)*, azaz a kertségek megkezdették a tanyának való kivonulásukat a városból. 1838-ban 9830 a város népszáma 1751 házzal *(14* — 64), tehát a lélekszám házankinti átlaga megint kis emelkedést mutat. Ilyen időnkinti kisebb felduzzadások később is jellemzik ezt az alapterületén nehezen kiterjeszkedő és helyenkint zsúfolt települést.

1847-ben a lélekszám 10.147, s a keresők között van 540 gazda és 331 mesterember *(164* — 474). Ebből kétségtelenül kitűnik, hogy Árokszállás társadalmi szempontból már megoszlott, már a mult század közepén kitermelt magából egy tekintélyes iparos réteget. Az is kétségtelen, hogy ennek a nagyszámú iparos rétegnek nem csak maga a város volt a fogyasztó piaca, hanem már bizonyos vonzási területe is volt Árokszállásnak, elsősorban persze a közeli jász falvak. Már az országos forgalomba is bekapcsolódott valamelyest a város, mert a budai-kassai országúton feküdt és már a század eleje óta postaállomása is volt.

A mult század derekán Árokszállás Berény és Apátival együtt igen gazdag jász város volt. Pusztáival együtt 49.833 k. h. területet mondhatott magáénak.

Bár lakossága száma is magas volt, de a föld csak a redemptusok kezében lévén, a birtok és a gazdák aránya is igen kedvező volt, kereken majdnem 100 k. h. jutott átlagban egy gazdára. Egyébként csaknem az egyetlen jász falu, amelynek határa termékenységét állandóan dícsérettel emelik ki az írók a 18. század óta.

Úgy látszik, hogy a szabadságharc Árokszállást is megviselte; népszáma időlegesen kis esést mutatott, ha való az az adat, hogy 1850-ben csak 8680 lakosa lett volna *(66* — 136). Mások is kevesebb lelket jegyeztek fel a városban, 1852-ben csak 8310-et *(19* — 131). A családok száma ekkor 2082 volt, azaz az átlagos családi lélekszám kereken 4-re szállott alá; valóban megtorpant tehát a szaporodás. Tény, hogy ebben az időben már erősen vándoroltak az árokszállásiak Ágó és Szentandrás pusztáira. *Palugyay* szerint Ágón már 35, Szentandráson meg 115 állandó lakos élt; ezek azonban mégis kis számok ahhoz, hogy a családok átlagos lélekszámát ilyen erősen leejtsék. A 2082 család 1547 házban lakott *(20)*, vagyis egy ház átlagos családszáma 1·3, vagyis megint zsúfolódott a házakban a lakosság: a családok lélekszáma csak 4, a házak lélekszáma meg 5·3.

Palugyay szerint 1852-ben az 1550 házhoz csak 398 telek volt *(19* — 131). Ez valószínűleg nem a háztelekre értendő, s már adótelekről sem lehet ebben az időben szó, hanem minden valószínűség szerint kert-telkeket jelent. A háztelkeket Palugyay fundusoknak nevezi és meg is jegyzi, hogy hat olyan fundus van a városban, amelyen két ház áll. Úgy látszik ebből, hogy ekkor a háztelkek már el voltak egymástól különítve. Egyébként ebben az évben a város házai a következőképen oszlottak meg: birtokos ház 1031, zsellérház 500, lelkészi és tanítói lakás 5, a községé 5, korcsma 3. Ezzel szemben 1664 földbirtokosa lévén ekkor a városnak, úgy látszik, hogy *a gazdanépben is megvolt még a házközösség*, az idősebb és fiatalabb családok egy házban szorulván meg.

A város ipari élete igen élénk volt ebben az időben. Csak csizmadia volt 76, takács 57, szűcs 90, más iparos 72. *Az állati termékeket feldolgozó iparosok magas száma igazán feltűnő.* Még csak 2 kereskedője volt a városnak 1852-ben, de amint a zsidók betehették lábukat, 1855-ben már 46-ra szökött fel számuk *(20* — 32).

A határt 1855-ben tagosítván, teljes erővel indult meg a tanyásodási folyamat. Ezután kezdődött Ágón a szőlőgazdálkodás. Ezzel sok nép települt ki e pusztára *(91* — 432). Viszont ebben az évben alakult községgé Szentandrás, ahol nagy lélekszámot vesztett el Árokszállás. A birtokviszonyok 1855 körül erős változást szenvedtek. Szentandrást elvesztették, de viszont a szabad kerületek közös birtokát, *Páka* pusztát ekkor osztották fel, úgyhogy az árokszállásiak itt 887 k. h. földet kaptak. Ugyanekkor osztották fel a tarnaerki közös birtokot is a redemptus közbirtokosság tagjai között *(93* — 42). Amikor a tagosítást végrehajtották, 883 volt a mezőgazdasági üzemek száma. Jellemző, hogy 1926-ban sem emelkedett 969-nél többre, *a birtokviszonyok tehát rendkívüli állandóságot mutatnak Árokszálláson (91* — 420). Ennek az a magyarázata, hogy az árokszállási birtokos nép szaporodását levezették azok a puszták, amelyeket a mult század közepén maguk népesítettek be. *Kerekegyháza* pl. 1862-ben elszakadván és önálló községgé alakulván, az árokszállásiak a fülöpszállásiakkal és kunszentmiklósiakkal együtt népesítették be. Lassan a benépesíthető puszták is elfogytak az árokszállási redemptus ivadékok szaporulata elől, de a birtok még mindig nem aprózódhatott, mert amint már kifejtettük, a jász feleség nem örökölt a birtokból, s a leány is csak akkor, ha a szülők végrendelet nélkül haltak meg, különben pénzzel fizették ki.

A város elveszítvén jász kiváltságait, *mezővárossá* alakult, majd 1879-ben

lett *rendezett tanácsú város*, de e rangjáról 1886-ban lemondott, s azóta *nagyközség*. 1863-ban épült városháza még városi rangja idejéből származik *(58 — 9)*.

Amióta jász szervezete és a redemptus kiváltságok megszűntek, nagy mértékben duzzadt fel Árokszállás lakosságában a mezőgazdasági birtoknélküliek száma, mert a nép szaporasága igen nagy. 1869 óta így alakult a népszám : 1869 : 9625, 1880 : 10.525, 1890 : 11.189, 1900 : 12.063, 1910 : 13.262, 1920 : 13.616, 1930 : 13.980. 1869—1880 között 23·4% volt a tényleges szaporodás, de már 1880—1890 között leszállt az arányszám, mert ebben az időben sokan telepedtek át a községgé alakult Szentandrásra. Az 1890—1900 közötti szaporodási arányszám ugyancsak csökkenést mutat. Ezt az magyarázza meg, hogy ekkor a felosztott tarnaerki közös birtokra telepedtek ki sokan Árokszállásról. Az utolsó két évtized szaporodásának megtorpanását viszont már bizony csak részben okozza az a körülmény, hogy még mindig sokan szivárognak ki innen. Szerencsére nem városba húzódnak, hanem inkább idegen határokban vásárolgatnak földet *(91 — 407)*.

Árokszállás társadalmi tagozódása az utolsó félszázadban lényegesen megváltozott. Az egykori kiváltságos jász kisbirtokos osztály ma már csupán kb. $^1/_8$-át teszi ki lakosságának. A mezőgazdasági munkások és napszámosok arányszáma már magasabb, mint a birtokosok száma. A birtokosok számának felét már az iparos osztály is elérte, jóllehet ezek arányszáma a mult század közepe óta nem emelkedett olyan mértékben, mint a lakosság száma.

A birtok megoszlása ma is egészségesnek mondható ; nagy birtok nem tudott itt helyet találni, középbirtokos sincsen több mint 16. *Herbert* vizsgálatai szerint az egyes birtokkategóriák a következőképen oszlanak meg : 1 k. h. alatti birtokos 46, 1—5 h. 234, 5—10 h. 183, 10—20 h. 188, 20—50 h. 254, 50—100 h. 56, 100—200 h. 5, 393 h. 1. Zsidóbirtok még egyetlen egy sem volt 1927-ben *(91 — 429)*. Az élelmes árokszállási nép kitartóan igyekszik más községek határában földhöz jutni. 1926-ban 220 birtokuk volt más határokban az árokszállásiaknak 5518 h. terjedelemben *(91 — 421)*. Ezek között nemcsak más jász falvak szerepelnek, hanem főleg Heves megye falvai is, sőt még a karcagi határban is van birtokuk. Összesen 22 idegen határban szereztek már földet. Heves megyében sok tönkrement zsentri-birtok került árokszállási kézre. A birtokreform is több idegen határba vitte be őket.

Ezzel szemben *az árokszállási határban egyetlen más községbelinek sincs földje*. Mindez kétségtelenül e község nagy eleven és terjeszkedő ereje mellett tesz tanuságot. Ez a kisbirtokos osztály rendkívül erővel tartja földjét. A határ 88%-a, a szántóföldeknek meg 92%-a kisgazdák kezében, nagyobbára a régi redemptus ivadékok birtokában van még *(93 — 133)*. A redempciós jog itt még 1899-ben is érvényesült, amikor a tarnaerki közbirtokot a földváltás kulcsa szerint osztották fel.

Hogy ez a település ennyire megnépesedhessen, ahhoz természetesen alaposan át kellett alakulnia a határ gazdasági képének is. A régi legeltető gazdaságnak mindinkább ki kellett térnie az ekegazdaság elől. 1854-ben a határ területének csupán csak 53·7%-a volt a szántó, de 1930-ban ez már 84·7%-ra emelkedett, a legelő meg 31·2%-ról 6·3%-ra csökkent. Csak így érthető Árokszállás nagy népeltartó ereje. A mezőgazdaság ennek ellenére még mindig eléggé külterjes e határban. A szántóknak 77%-a a hat főtermény számára van lefoglalva, s maga a búzavetés átlagosan 47%-ot köt le, úgyhogy a búzatermés fejenkinti átlaga kereken 4 q-ra tehető itt. Csak újabban kezd pl. a dinnyetermelés is tért szorítani magának. A szőlőtermelés inkább visszamenőben van, a régi Belső-szőlők már egészen kipusztultak a kötött talajon, sőt már Ágó szőlőnek való homokján is $^1/_8$-a veszett ki a szőlőnek *(93 — 159)*. A gyümölcstermelés most is jelentéktelen.

A falu gazdasági jövőjét a homoki gazdálkodás fejlődése fogja eldönteni. Határa nyugati része ugyanis egészen homok. Viszont a határ északi és keleti részében lévő kötött agyag helyenkint már erősen kezd szikesedni, bár itt még nem olyan veszedelmes fajtájú a szik.

A községben erősen felduzzadt mezőgazdasági munkásság már nem találja meg munkáját a határban, hanem másfelé keres kubikos munkát. Fele részükben már egészen nincstelenek, mintegy 47%-uknak azonban még van lakóháza a községben *(94* — 410).

A kisbirtokosság egy része már kiszorult a különben is rendkívül zsúfolt

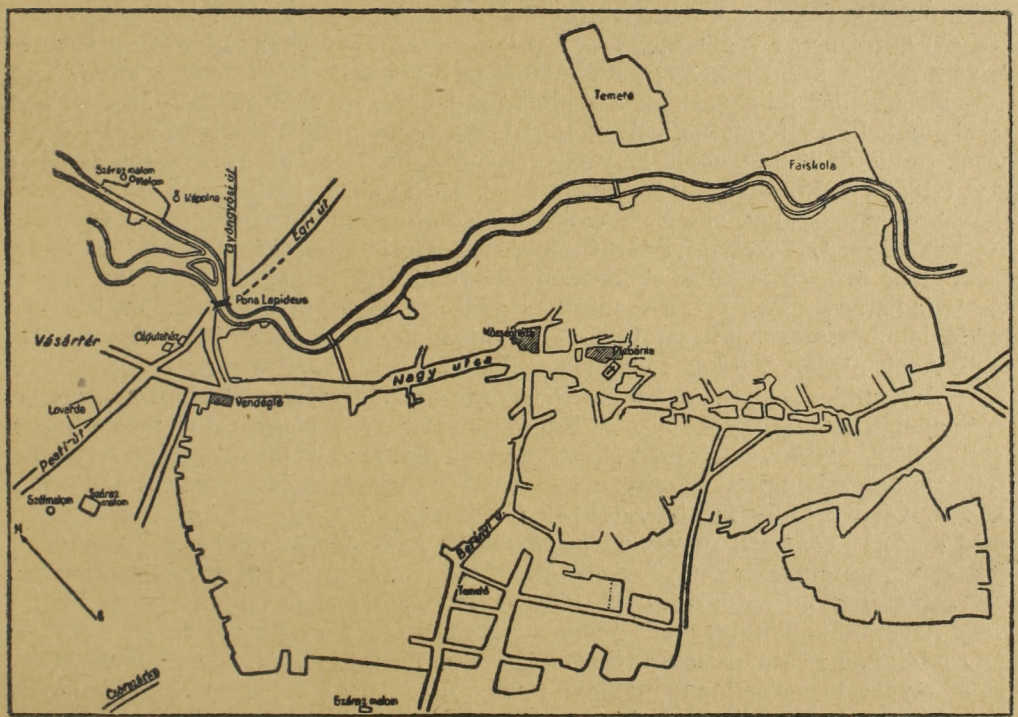

27. Árokszállás alaprajza 1855-ben.

Árokszállásról. 1925-ben a lakosság 27%-a már tanyán lakott. A módosabb gazdák nős fiai is tanyákon laknak már *(94* — 435). Velük van kint az állatállomány is, a faluban csak 1—2 tehenet tartanak otthon.

Mindezek a gazdasági változások a település belső képének lényeges megváltozását okozták, illetve részben a település változása kényszerítette ki kölcsönösen a gazdasági élet megváltozását.

Az egykori kertségek kiszorultak a faluból, elmentek tanyának. A felbomlott kertségekbe lassan betelepült a szapora lakosság. Ma már egyetlen ólaskertség sincsen a faluban. Tehát bár a 18. század végén tulajdonképen az ólaskertségek voltak a falu leglényegesebb részei, most már kizárólag emberi lakóhellyé lett Árokszállás.

A kertségek beépítése nem ment könnyen, mert itt is idegen, új települési

formát kellett ráerőszakolni az ősi települési formára. A kettő sehogyan sem fedte egymást, s az a torz települési rendszer lett belőle, aminő minden egykori kertségből utcássá alakított faluban van. *Az igazi települési zűrzavar a mult század közepetáján kezdett kifejlődni.* Árokszállás 1823-i, *Patzek*-féle térképe *(438)* már ilyen átalakulóban lévő kertes települést mutat. Teljes kifejlődésében látjuk ezt az 1855-i térképen *(439)*. Eszerint a falu alapterülete semmit sem gyarapodott 1786-óta, ellenben az akkor még jól elkülönülő lakóhelyi rész és kertségek most már egy rendszertelen egységbe olvadtak bele. Éppen ezért csak néhány utcát tud feltüntetni e térkép, a Nagy utcát és a Berényi utat, meg pár nagyobb sikátort. Ezek osztják egynéhány nagy tömbbe a falut, amelyekbe a számtalan sikátor nyílik a főbb utakról. Talán csak délnyugati oldalán fejlődött valamit a falu alapterülete. Itt már körülzárta a régi temetőt is, úgy hogy a Gyöngyösön túl új temetőt látunk. A vízimalmon kívül ekkor egy szélmalma és 3 szárazmalma is volt a községnek.

Árokszállás lakóházainak a mult század közepén vagy ugyanazon az alapterületen kellett elférniök, amelyen 1801-ben még csak 890 ház állott, vagy a kertségek területén kellett nekik helyet szorítani. A házak száma rohamosan emelkedett : 1869 : 2015, 1890 : 2145, 1900 : 2598, 1910 : 2824, 1920 : 2845, 1930 : 3395 háza volt Árokszállásnak. Nem csoda, ha annyira zsúfolt településűvé vált. Az 1908-ban készített helyrajzi térkép tanusága szerint már kénytelenek voltak a berényi út mentén is telkeket kimérni. Itt több utca is nyilt. 1914 táján meg a vasút és berényi út között, a vasútállomás környékén szabtak ki telkeket. Még így is 752 lakóház szorult ki már 1925-ben a tanyákra, amelyekben 3541 lélek lakott. Csak Ágón magán 500 lakos élt ekkor állandóan. (12. ábra 344. l.)

Árokszállás alaprajza ma a kertes városok másodlagos alaprajzát mutatja. A települési mag környéke bizony valóságos útvesztő. Itt ugyanis először a házak voltak meg, azután született meg köztük utca, úgy, ahogy éppen lehetett. Nagyobb telkeket alig találunk itt ; ami van, az is szomszédos telkek összevásárlásából keletkezett. Csak a külső kertövezetekben akad még nagy telek. Egyik-másik talán még eredeti nagyságában van meg, de ól már nincsen bennük. Különösen ódon jellege van a főutca és a Gyöngyös közötti városrésznek. E városrész népe is konzervatívabb természetű, s inkább idegenektől mentes elem lakja.

Árokszállás házainak ódon jellegük mellett sincsen egységes típusuk. Kevés már a faluban a szép, oszlopos tornácú jász ház. De még mindig akad köztük olyan is, amelynek tornácoszlopa gömbölyű fából van. A házak anyaga még túlnyomólag az ősi sár ; még 1930-ban is 80%-uk ebből volt építve. 30%-uk ma is zsuppal, vagy náddal van fedve. *A falu képe még mindig saját természeti környezetéből nőtt ki, még kevés idegen anyag tűnik szembe rajta.* (XIII. tábla 26.)

Az 1800-ból való látképhez képest legfőbb változás a városban a tömérdek fa. Akkor még csak mutatóba rajzoltak Árokszállás mellé néhány fát, de ma az egész falu lombok között rajtőzik, elfedve arról az oldalról is a város képét, ahonnan a régi művész csaknem másfél század előtt csupasznak látta az ősi állapotában lévő híres jász várost.

Árokszállás félszázad előtt letette városi rangját, *város voltát pedig a körötte rohanó élet szüntette meg.* Kiesett a városiasodás útjából. Valamikor forgalmas úton feküdt, a pesti—egri út szaladt el a város végén. Ez az út most már messze északra kerüli el Árokszállást. A nyolcvanas években megkapta ugyan vasútját, de ez a helyiérdekű vonal nem sokat lendített rajta. Árokszállás ma kevés nyomát mutatja a városias fejlődésnek. Az, hogy tíz *artézi* kútja, villanyvilágítása, 1921 óta polgáriiskolája is van, a jászok régi kultúrképességének bizonyítéka, de a lakosság foglal-

kozása döntő mértékben van ma is a földhöz kötve. *Városiasodás nyomai csupán a főutcán ismerhetők fel.* Itt van egy-két emeletes ház, itt van a hősök emléke, s itt vannak olyan házak is, amelyek már az utca tengelyével párhuzamosan vannak épitve. A beépítés még nem tömör, hanem csak nagyon hézagos. Itt vannak a községháza szép régi stílusú épülete, vendégfogadó, néhány jelentősebb boltja is. A főútra könyököl ki a szép, barok stílusú nagytemplom, amely magasan uralkodik az egész vidéken. A többi utcák csak falusias épitkezésűek, az utcára merőlegesen elhelyezett tengelyű házakkal, ahol már némi szabályozás volt. Mivel legtöbb ház ma is előbb volt meg, mint a közéjük vont utca, legtöbbször egészen szabálytalanul áll a ház az utca vonalára. Nagy, hosszú deszkakerítések futnak az utcák oldalain, amelyeken belül nagy veteményes kertségek emlékeztetnek a kevésbbé zsúfolt településű peremeken az egykori ólaskertekre. Házainak túlnyomó része csak családi ház ; többlakásos bérház, ami annyira jellemző a városiasodásra, itt még alig van. A házak lakottságának mértéke valamit csökkent az utóbbi időkben ; 1869-ben átlagosan 4·7 lélek jutott egy-egy lakóházra, sőt 1890-ben zsúfolódtak is a lakások 5·1 lakossal, jelenleg megint csak 4·1 az arányszám. Ez az itteni családok átlagos lélekszámának felel meg.

Egyéni jellege mégis van Árokszállásnak, s ez az egészen sajátságos, útvesztőszerű utcahálózat, ami még jászföldi vonatkozásban is feltűnően zürzavaros.

Lakossága összetétele, társadalmának színezete is falusias még. Talán az ország egyetlen táján sem volt a földnek olyan kizárólagos, az egész falusi társadalmat osztályozó szerepe, mint éppen a Jászságban, ahol a földet a megdolgozó osztály saját erejéből váltotta meg csaknem két század előtt. *Ez a nagy jász redemptus öntudat ma is egyik legfőbb társadalomformáló erő Árokszálláson.* Az itteni redemptus-ivadék még más jász falvak redemptusságából sem szívesen házasodik. Az utóbbi időben ez bizonyos beltenyészetre vezetett, ami a szaporaság csökkenésével járt. A szegény, irredemptus elem azonban a gazdák szaporaság-csökkenését kiegyensúlyozza. A szegényebb osztálynak itt éppen gazdasági okokból van népes családja, mert minden tagjában új munkaerőt nyer. Igy lassan mindinkább megizmosodik az a társadalmi különbség, amely a földjét minden körülmények között megtartó, konzervatív redemptusság és a nagy földeket bejáró, kubikoló szegénység között nemcsak vagyoni téren, hanem gondolkodásban is megfigyelhető. Egykéről szó sincsen még ebben a vallásosan katolikus jász népben. Mégis úgy látszik, a jövő útja oda irányul, hogy *az árokszállási redemptus ivadékoké marad a föld és a történelmi öntudat, az irredemptus gyülevész népé pedig a többség és az új világhoz jobban alkalmazkodó elevenség.*

10. Apáti.

Egyetlen a régi jász falvak között, amely nem élővíz mellett fekszik, de hogy keletkezése idejében nem volt-e még élővíz a Tarna mostani holt folyása Jákóhalma és Apáti között, azt nehéz volna bizonyítani. Mindenesetre azonban nem túlságosan magasan fekszik a város, sőt alacsonyabban, mint a szomszédos Jákóhalma. Az innen északra húzódó szentandrási homokhátság eltérítette erről a vizeket, s bár határa sokat szenvedett az ártól, a város területe mégis ármentes volt. Ennélfogva mindenesetre olyan hely ez, amelyről feltételezhető, hogy a középkorban, talán még a jászok betelepülését megelőzőleg, valami *apátság* helyezkedett el. Igy mondja ezt a helybeli hagyomány is. Hogy miféle apátság adta a város nevét, arról semmiféle nyomunk, oklevelünk, feljegyzésünk sincsen. Neve alapján úgy gyanítjuk, hogy *nem is eredeti jász település,* mert bár első feljegyzésekor, 1391-ben *Apátiszállás*

néven fordul elő, bajos feltételezni, hogy ilyen korán apátság állott volna fenn egy még egészen meg sem tért nép településhelyén. *Valószínűbb tehát, hogy egy előzőleg fennállott apátság falaját szállották meg a jászok.* Az 1333-i pápai tizedlajstromban nem találjuk Apátit az egyházas községek sorában, tehát nem volt meg, vagy elpusztult állapotban volt egyházával együtt. Viszont 1381-ben már Szűz Máriáról nevezett egyházát említi egy határjáró levél *(57* — 15). Ha közben alapítottak volna a faluban apátságot, ezt okvetlenül feljegyezték volna. Ebben az évben egy Temesváry nevű filiszteus kapitány családja birtokában volt Apáti. Hogy ez a család jász eredetű lett volna, ez neve szerint nem látszik nagyon valószínűnek, tehát inkább feltételezhető, hogy e család birtokában volt előző, apátsággal is birt faluba húzódtak bele jászok. Ezzel szemben az ugyanezen oklevélben említett jászok nevei olyanok, hogy egyrészük alighanem ténylegesen jász származású is lehetett. Feljegyezték ekkor még Kun, Teryen, Chazar, Bakator, Bugaz, Gazdagh nevű családokat. Köztük és a Temesváry-család tagjai között osztották 7 részre az egész határt, kiindulópont pedig az apáti templom volt *(57* — 7). Egyesek úgy okoskodnak ebből az adatból, hogy egyedül ez a hét család lakta a falut, s mivel hét család nem építhetett templomot, előbb alighanem több lakosa volt a falunak, akik templomot építettek *(57* — 7). Ez az okoskodás megállja a helyét, bár nem feltétlenül csak hét családnak kellett lennie Apátinak 1391-ben. Mindenesetre azonban bizonyos, hogy *Apátit már igen korán lakták jászok*, akár ők alapították, akár nem. Az utóbbi valószínűbb. *Gyárfás* szerint ez a legelső egyház, amelyről a jászföldön tudomásunk van *(30* — III. 54). Ez is amellett szól, hogy előbb itt már keresztény és nem jász lakosságnak kellett lennie.

Hogy Apátiban a fenti osztozkodás idején több lakosnak is lennie kellett, mint a hét birtokos családnak, az kitetszik abból, hogy 1438-ban egy Apáti és Kisér között megejtett határjárásban egy Horváth Imre fia András nevű ember képviselte Apátit *(57* — 8). Nehezen tételezhető fel, hogy ha Apátit eredetileg is jászok alapították volna, s nem egy régebbi lakosságra telepedtek volna rá, már ilyen korán egy kétségtelenül nem jász származású egyén került volna közéjük, akit ilyen fontos feladattal bíztak volna meg. Alighanem inkább a régi lakosság leszármazottja lehetett. Ugyancsak 1438-ban Apáti, Berényszállás, Árokszállás és Négyszállás ispánja Pohárnok István volt *(103* — 408); ez arra mutat, hogy egy közös ispánjuk lévén éppen a legbiztosabban jász településekkel, ekkor már a jász birtokok közé tartozott.

A 15. század közepén már népes falu volt Apáti. 1466-ban egy határjárásban három apátiszállási kapitányt említenek mint kiküldötteket. Igaz, hogy ezek a jász kapitányok nem voltak mások, mint birtokos jászok, minden különösebb társadalmi választófal nélkül a közjászokkal szemben *(97* — 43). E kiküldött kapitányok között ketten is szerepelnek a Horváth-család tagjai közül, ezeknek tehát itt tekintélyes régi birtokuknak kellett lennie. 1493-ban megint egy Horváth Lukács nevű kapitány emelt a templom egyik sarkára magas tornyot *(57* — 15). Ez Apáti legrégibb műemléke, mert 1854-ben még azt írja *Palugyay*, hogy a ma is meglévő torony egyik sarkába egy kő volt illesztve e felírással: «*Hoc opus fecit Lucas Horvát Capitaneus de Apáti szállása*» *(19* — 160). Természetesen az is lehetséges, hogy a feliratos követ egy későbbi építménybe illesztették bele.

A középkorban virágzó Apáti azonban a törökvilág alatt éppen olyan szörnyű sorsot ért meg, mint a többi jász település. 1556-ban még 35 egésztelkes gazda élt Apátiban *(57* — 9). Nem lehet eldönteni, hogy ekkor már egy elszenvedett vész után volt-e a falu, vagy pedig ez volt az eredeti népszáma. Valószínű azonban, hogy

előbb több lakosának kellett lennie, s hogy az 1536-ban, majd 1552-ben a jászföldnek egy részét már feldúló törökség itt is járt. Nem lehetetlen azonban, hogy a fenti adat nem 1556-ra, hanem 1566-ra vonatkozik, mert valóban 1566-ban már a nagy tatárdúlás után volt a jászföld, amikor Apátiban csakugyan csupán csak 35 egésztelkes gazda találtatott az egri vár összeírása szerint *(30* — IV. 117). De talán még ez az adat is a tatárpusztítás előtti pillanatokból való, mert 1567-ben viszont már csak 15 telkes jobbágya volt Apátinak, akik közül ötöt megöltek a tatárok. Zsellére 12 volt, lakatlan háza viszont 13, puszta telke meg 10 *(298)*. Az első nagyobb vész után talán még visszaszivárgott a nép egyik része, úgyhogy 1572-ben megint 38 a telkes jobbágyok száma *(57*— 9).

Teljesen lakatlanná mégsem vált Apáti, hanem a török katonák birtokaként mindig volt itt valami kevés nép. Egyidőben Mehmed ben Piri volt itt a legnagyobb birtokos *(103* — 408). 1672-ben és 1674-ben is szerepelt még határpörökben, tehát fenn kellett állania.

A törökök kiüzetése után egészen újra népesült Apáti is, mint más jász falvak. Valószínű, hogy egyháza az egész hódoltság idején romokban hevert, mert lelkésze sem volt a falunak 1694-ig, amikor az újonnan betelepülőkkel a maradék lakosság újra alapította az egyházközséget *(57* — 16). 1695-ben újabb népesedési hullám érte *(387* — I. 192). Lakossága száma mégis igen kevés volt még ekkor. 1698-ban mindössze 13 születést jegyeztek be az anyakönyvekbe, de 1699-ben már 57-et *(57* — 11). *Vándorffy* az 1698-i lélekszámot 200 főre becsüli.

Az 1699-i *Pentz*-féle összeírásban 78 gazda neve van feljegyezve, tehát a lélekszámot 476-ra tehetjük. Sajnos, ezek között csupán csak 18% van helybelinek feljegyezve. *Éppen Apáti az a jász falu, amelynek népében legkisebb arányban találtak ekkor helybelinek mondott lakosságot.* Talán nem tévedünk, ha ennek okát részben abban a földrajzi helyzetben is keressük, amiben Apáti leginkább különbözik a többi jász falvaktól: aránylag legnyiltabb fekvésében, búvóhelyek, mocsarak hiányában a város közvetlen környékén. Ne feledjük azt sem, hogy e nyilt helyen fekvő településtől nem messze vonult el az ú. n. Császár útja, amelyen sok hadnép járhatott ebben a vészes időszakban.

De vajjon mennyi igazán régi elem maradt Apáti 1699-ben helybelinek mondott népében? Nem sok, mert a 14 helybeli család között több tót nevű van, s vannak más helységekről elnevezettek is, ezek tehát csupán csak régebbi bevándorlók, mint az idegeneknek mondottak. Helybeli családjai mégis 71·4%-ig magyar nevűek voltak. Még a 68 jövevény család is túlnyomóan, 87·5%-ig, magyar nevet viselt. *Csak Kisérre jött nagyobb arányban magyar elem a törökvilág végén, mint Apátiba.* Végeredményben Apáti népében ekkor összesen 84·6% mondható magyar származásúnak. Kisér után tehát a legtöbb. Lényeges körülmény ez, mert ezek szerint a többi jász falvakhoz képest legmagyarabb származású nép lakta e községet a törökvilágot követő új élet kezdetén. A beszármazott nép Nógrád, Gömör, Ung, Borsod, Szatmár, Heves, Nyitra megyékből való. Legtöbben jöttek a gömöri magyarokból.

Az újból népesedett Apáti népe nem bizonyult állandó lakosságnak, hanem részben újból kihurcolkodott a faluból. Tudjuk, hogy innen települtek ki 1718-ban a Kunszentmártont megalapítók. Már előzetesen is nagy népcsere színhelye volt Apáti. 1700 körül különösen sok olyan nevű nő, anya és keresztanya szerepel az anyakönyvekben, amelyekben férfi nem fordul elő. A lakosság számához képest mégis nagynak látszik a születések száma, de ez érthető, mert minden valószínű-

ség szerint fiatal családok, meg férfiak húzódtak le ide a Felvidékről. 1700-ban 92, 1701-ben 66, 1702-ben 109, 1703-ban 104, 1704-ben 95 újszülötte volt a falunak *(57* — 11).

1705-ből összeírás maradt reánk Apátiról *(308)*, amelyben 153 családot tüntetnek fel. Hat év alatt tehát megkétszereződött a lakosság száma. Ekkor az eladatás megint megakasztotta rövid időre Apáti népesülését is, mert már nem volt kívánatos bevándorolni a szolgaságba került kerületbe. Ezért 1710-ben csak 151 az apáti családok száma *(377)*. A lélekszámot ennek alapján úgy 900—1000-re becsülhetjük. Ezzel szemben *Vándorffy* 1710-ben 1600-ra teszi a lakosság számát azon az alapon, hogy ebben az évben 81 születés van bejegyezve az anyakönyvekbe *(57* — 151). Ez feltétlenül magasnak látszik. Viszont ha 151 családra 81 születés jutott, ez arra mutat, hogy csupa fiatal bevándorló család jött ide letelepedni.

1713-ban 199 családot mutat ki Apátiból egy újabb összeírás, de már csak 102 családot találunk a gazdák között, 97 pedig zsellér sorban volt *(378)*. Ez az utóbbi körülmény okozhatta, hogy a következő években kivándorlásnak indult a felszaporodott szegénység és kivonult pl. Kunszentmárton megalapítására. A gazdacsaládok száma nem mutat lényeges szaporodást 1715-ben sem, ekkor is mindössze csak 109 volt. Az ekkori zsellérség nincsen kimutatva az országos összeírásban.

1720-ból pontosabb összeírást kapunk. Ekkor 182 a gazdacsaládok száma. Öt év alatt ekkora bevándorlás aligha lehetséges. Inkább valószínű, hogy a felszaporodott zsellérség jutott jobbágytelekhez a lovagrendektől. 1720-ban azonban már felében hiányzik az 1699-i lakosság, a közben bevándorlottak viszont túlsúlyba jutottak. *Vándorffy* 1720-ban 110 születést mutat ki és ennek alapján 2000-re teszi a lélekszámot. Ez szintén igen túlzott, mert pontosabb számítások szerint a zsellérek ekkor általában $^1/_5$-ét tették ki a jászföldön a gazdacsaládok számának. Az apáti lakosságot ekkor kb. 220 családra becsülhetjük. Családonkint 6 lelket számítva, a lélekszám legföljebb 1320 lehetett. A születési arány tehát ekkor éppen olyan volt, mint aminőnek tíz év előtt mutatkozott, két családonkint egy-egy szűletés jutván.

Ezen összeírási eredményekben csak adott pillanatokban rögzíthető népszámok tűnnek ki, de az itt akkor végbement nagy népmozgalom egészében nem tetszik ki belőlük. Más oldalról tudjuk, hogy közben nagy néphullámzás ment át a falu életén. 1710—11-ben pl. több mint 600 embert vitt sírba a pestis; az 1713-as népszámnak az 1710-eshez való emelkedését tehát ennek figyelembevételével kell értékelnünk. Az 1720. évi lakosságnak jelentékeny része pedig csak 1717—8-ban húzódott e faluba *(128* — 404); ezeken kívül 9 kunyhóba cigányok települtek; viszont mások 1718-ban kivonultak Kunszentmártonba. Az első kunszentmártoni kitelepülők csak 13 családból állottak, de utánuk többen is jöttek. Összesen mintegy 41 család vonult ki oda új falut alapítani. Kb. igaza van *Vándorffynak*, amikor 1718—20 között az összesen kiköltözöttek lélekszámát 500 főre becsüli, amit az apáti születések számának esése is nyomon kísért. 1718-ban 145 születés volt, 1719-ben 123, 1720-ban 128, 1721-ben 118 *(57* — 23). Csakugyan úgy látszik, hogy nemcsak be, hanem ki is a fiatal, életerős családok vándoroltak leginkább.

Bár nagy volt itt a néphullámzás, de végeredményben mégis túlszaporodott ezidőtájt a nép a határ akkori népeltartó erejéhez képest, amikor még leginkább csak a juh után éltek az apátiak. A kunszentmártoni kivonulást is azzal indokol-

ták a kivándorlók, hogy sok volt Apátiban a nép. Emiatt vetettek szemet már 1717-ben a szomszédos és juhlegelőnek igen jól beváló *Hevesivány* pusztára is. Hevesivány első birtokosai a Visontai- és a gróf Palóczy-családok voltak; az utóbbiak 1421-ben kapták az uradalmat, s 1527-ben az egri káptalanra hagyták. Még 1925-ben is úgy tudta az apáti szájhagyomány, hogy itt hajdan egy Iván nevű falu állott, Heves község leányegyháza, amely a törökvilágban pusztult el *(385)*. Ennek a hagyománynak igaza van. *Lázár-diák* 1528-i térképén még csakugyan fel van rajzolva ide egy «*Ivan*» nevű falu. Hogy mikor pusztult el, nem tudható, de úgylátszik, hogy 1670-ben még lakták, mert határvillongásuk volt a kisériekkel *(57* — 124). A Jászsághoz nem tartozott, hanem Heves megyéhez. *Vándorffy* 1685-re teszi elpusztítását. Tekintélyes falu lehetett, mert kőből épült templomuk is volt egy dombon. Ott állott a templom, ahol most a «*Telek*» nevű hely van az apáti határban *(387* — III. 414). Erre vetettek szemet az apátibeliek és 1717-ben sikerült is kibérelni az egri káptalantól.

A szépen népesülő Apátit az 1739. évi pestis újból rendkívül erősen megtizedelte. 1730-ban már 124 volt az évi születések száma, de 1740-ben csak 90 újszülött van bevezetve az anyakönyvekbe. E döghalál emléke nyomot hagyott Apáti műemlékei között is, akkor építvén a régi temetőben a kálváriát *(19* — 165), helyesebben kálváriát állított a vallásos nép a falun kívül, amely mellé később kezdtek temetkezni a gazdagabb polgárok. Tehát utólag temető vette körül *(57* — 71).

A redempció idején Apáti ismét népes és gazdag falu, amelyből 271 család lép a földváltók új, kiváltságos társadalmába. Ezeknek több mint fele egészen új keletű lakosa e falunak, hiszen a redemptusok 61·1%-a még 25 évvel előzőleg sem élt e faluban. A gazdag Apáti saját határán kívül még *Kocsér* és *Kömpöc* pusztákat is magához váltotta, összesen 30.000 rh. forintokért. Kömpöcnek nemsokáig örültek az apátibeliek, hanem amint maguk írják 1786-ban: «*Által láttuk, most nevezett pusztáink távol fekvésének miatta nagy hátra maradásunkat, a most nevezett Kömpöc pusztánkat a velünk határoskodó Heves-Ivány pusztával 3000 rh. forintnak megtoldásával in Anno 1750 az Tekintetes Egri Káptalantul el cseréltük, Kocsér pusztát pedig marháink legeltetésére hagyván, az magunk határát is in Anno 1745—6 lakossaink között felosztottuk ugyan, de rendes írásba nem vétetett, de azt megteszik 1760-ban*» *(343)*.

Kétségtelen, hogy az apátiak már a földváltás előtt is módos népek voltak. *Beél* már 1731-ben azt írja, hogy nemcsak saját határukban van szőlejük, hanem Gyöngyösön is *(120)*. Elég jelentékeny lehetett ekkor az apáti szőlők területe, mert pl. 1745-ben maga a város csináltatott a szőlőkben préseket és megtiltotta magánosoknak a mások számára való préselést *(344* — I. 22). Abból is következtethetünk gazdasági élete fellendülésére, hogy a nagy földváltság ellenére is volt módjuk építkezni, megkezdvén 1745-ben a templom kibővítését és második torony építését *(57* — 34).

A népes, módos és immár redempciós kiváltságokkal is felruházott falu *városi rangra* is tört, s csakugyan még a redempció évében megkapta városi jogait is négy vásár tartásával *(344* — I. 13). A vásárokat bent a községben tartották, csak a baromvásárt és «*gyalogvásárt*» helyezték a városon kívülre. A vásárjogot igyekezett is kihasználni Apáti és azonnal gondoskodott róla, hogy a szomszédos vásárokban is kihirdessék vásárait *(344* — I. 21). Vásárai csakugyan híresekké lettek és még a mult század közepén is azt jegyezték fel, hogy marhavásárai legélénkebbek az egész vidéken *(19* — 161).

Ekkor már bizonyos városrendezés nyomai is mutatkoznak. 1748-ban az összes gazdákat berendelték, hogy szekerekkel és talyigákkal jöjjenek az épülő templom környékének rendbeszedésére *(344* — I). Egyidejűleg építették 1750-ben a hevesiványi kápolnát is, ami azt mutatja, hogy e pusztán akkor már állandó lakosság élhetett. Viszont a hevesiványi templom romjainak köveit behordották a városba és abból építették a városbeli templom kőkerítését *(57* — 127). Ennek építése 1757—71 között történt. Lőrések is vannak rajta, de ezek szerencsére már sohasem láttak ellenséget.

Mindaddig a templom köré temetkeztek Apátiban. E temető 1759-ben telt be, mert nem volt nagy, mindössze 1000 négyszögölnyi. Ezért új temetőt nyitottak a falun kívül a hevesi út mellett.

Apáti városi létének első évtizedében már határozottan a városi csinosodás útján járt. 1747-ben elhatározta a városi tanács, hogy «*Az vásár uttya és helye kétfelén lévő vermek bé csináltassanak, ha szerdára úgy maradnak, Biró Ur vágattassa bé*» *(344* — I. 31). A templommal szemben tágas városházát is emeltek, amely 1765-ben készült el *(344* — II. 88). Sőt nemcsak az építkezésben mutatkoznak a városiasodásnak akkori időkhöz mért nyomai, hanem *a kulturális haladásban is előljárt Apáti a jászföldön.* Egymásután nyitotta meg iskoláit. 1767-ben két újabb elemi osztályt állított fel, 1768-ban két nyelvészeti osztályt nyitott, 1776-ban pedig gimnáziumot állított fel, az elsőt a Jászságban. Ennek a templom mellett emelt épületet. Nem sokáig örvendhetett neki, mert a kétosztályú gimnáziumot 1779-ben Berénybe vitték át, a neki emelt épületet pedig 1873-ig népiskolának használták *(81* — 16). Egyébként már 1695-től kezdve volt Apátinak népiskolája *(57* — 134).

Nézzük azonban a város települési viszonyait a 18. század közepetáján. Apáti első térképét *Mikovinyi* rajzolta meg 1735-ben. Ez köralakú településnek mutatja a várost, amelyből 8 út fut ki sugarasan. Kétségtelen, hogy akkor már *kertes település* volt. Házainak számáról és minőségéről az 1766-i összeírás ad képet. Ekkor 416 házból állott a város, amelyek között már 25 I. oszt. és 43 II. oszt. ház is volt, tehát határozottan jobbképű település lehetett Apáti, mint Berény kivételével a többi jász községek. Családjainak száma 435 volt ekkor, tehát házankint majdnem csak egy család jutott. Lakosságának számát ebben az évben kb. 2610-re tehetjük, ha családonkint 6 lelket veszünk. De úgy látszik, hogy népesebbek voltak ezidőtájt az apáti családok, mert *Vándorffy* az anyakönyvi adatok alapján 3628-nak mondja a lakosság számát. Ez kissé soknak látszik, mert családonkint 8·3 lelket adna. Viszont még 1753-ban *Vándorffy* pontos anyakönyvi számítások után 2949-ben adja meg a lélekszámot, akik között 2003 felnőtt és 946 gyermek lett volna. 1766-ban a lakosság 74·2%-a volt kiváltságos redemptus, tehát elég jómódú nép lakta a várost.

1787-ben II. József népszámlálása pontosan vette fel a lakosság számát, s 4854 lelket talált itt 709 házban. Viszont *Vándorffy* 1792-ben megint csak helybeli népszámlálás (?) adata szerint csak 4390 lélekről tud. Mindenesetre azonban kétségtelen, hogy Apáti városiasodása meglátszik lakossága számának a jász falukkal szemben való rohamosabb emelkedésén is.

Az 1786-i jozefinista térképek nagy, *köralakú házhalmazt* mutatnak, amelyben csak néhány út van jelezve, s amelybe nyugatról a berényi, délről az alsószentgyörgyi utak futnak be, amelyek csak a város északi pereménél egyesülnek; továbbá a kiséri út, északról meg a hevesi út. A lakóházak halmazát megszakítatlan kertség övezi, amelyet a lakóhelyi központi résztől egy körút választ el.

Típusos, tiszta kertes település volt tehát Apáti a 18. században, a legtípusosabb és legszabályosabb a jászföldön, mert semmi zavaró körülmény sem torzította alaprajzát, nem lévén közelében sem folyóvíz, sem mocsár. Ezért éppen *Apáti az a jász település, amelynek mai alaprajzában is legtisztábban maradt meg a kertes mult, olyan típusosan, akárcsak a hajdúsági városokban*, pl. Hajdúböszörményben. Sajnos, Apáti körül nem lévén szabályozandó folyók, bizony kevés jó térképe van a 18. századból. Nem is lehet alaprajza fejlődését olyan jól nyomon követni, mint más jász településekét. Tudjuk, hogy nagyon sok kertsége, a faluban nagyon sok állata lehetett. Pl. az 1791-ből való határtérképe a falu körül csupa legelőt mutat ki *(427)*, ami jellemző a kertes városokra. A falu közvetlen közelében másként semmiképen sem lehetett volna megőrizni a sok jószágtól a vetést. A város peremén köröskörül számos agyaggödör éktelenkedett már ekkor is, amiből a házakat építették. 1797-ben már egy téglaégető is volt a város mellett Smorning Mátyás mester tulajdonában. Ennek téglái olyan keresletnek örvendettek, hogy tételei között gyakran 60—100.000 tégla is szerepelt *(344* — V. 232). Alighanem ez volt a jászföldön az első téglaégető, s akkor kétségtelenül hozzátartozott Apáti városiasodása legfőbb tényezőihez.

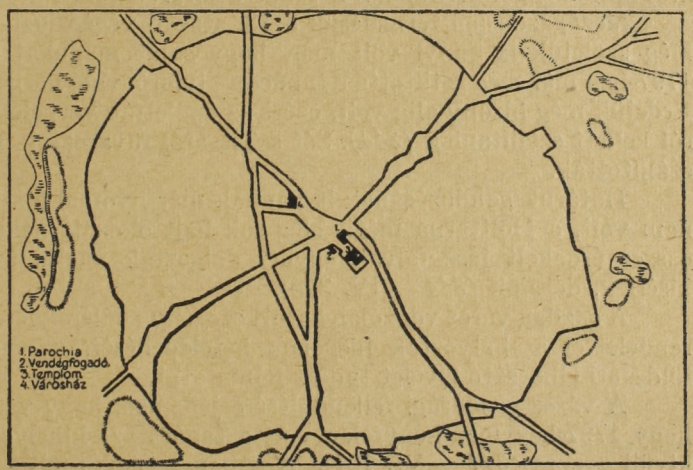

28. Apáti alapterülete 1791-ben.

Az 1780-as években itt még minden gazdának két telke volt, egy lakótelek, illetve házhely, és egy kert. Kitűnik ez a tanács egyik határozatából is, amelyet a zsidók telepedését elhárítása céljából hozott, mondván, hogy saját népét sem tudja a hely szűke miatt a kívánalmaknak megfelelő ház- és kerthelyekhez juttatni *(344* — III. 307). Saját lakosságuknak ellenben még az 1800-as évek elején is osztottak kerteket. Egyébként Apáti az egyetlen jász település, amelyben a kertek és házak számának egymáshoz való viszonyát ismerjük. 1786-ban II. József földkataszterében feljegyezték, hogy «*ezen város körül fekvő szérős és szállás kertek*» száma 512, ház pedig összeíratott 716 *(345)*. Tudjuk viszont, hogy 1786-ban egy adóösszeírás szerint *(340)* a gazdák száma ekkor 438 volt, tehát úgy látszik, hogy *a módosabb gazdáknak több kertjük is volt*. Sőt arra is módunk van, hogy az egyes ólaskertekben tartott marhák átlagos számára is következtessünk. Ebben az évben ugyanis Apátiban a következő számú jószág volt : 952 ökör, 1135 tehén, 744 tinó, 654 üsző, 1292 ló, 211 csikó, 297 sertés, 5793 juh, amiből az istállóban tartani szokott jószág száma kereken 5000 lévén, *egy-egy ólaskertbe átlagosan 10 lábasjószág jutott, a juhesztrengákon kívül*. A gazdák száma ekkor 438 volt. Elég vagyonosak voltak tehát az apátiak ; egyremásra 27 állata volt egynek-egynek. Szántójukból pedig kereken 20 k. h. jutott kinek-kinek a réteken és legelőkön kívül.

A város társadalmi összetétele következő volt : a 438 gazda mellett 102 zsellér, 25 házatlan zsellér ; közöttük 47 iparos és 54 kézimunkás volt. Bizonyos városi elem tehát már volt Apáti társadalmában 1786-ban is. A görög kereskedők betelepedését 1772-ben még maga a jászkun főkapitány tilalmazta *(344* — II. 206). Mégis 1794-ben már egy görög árendálta a mészárszéket *(344* — IV. 297).

Apáti 18. századvégi gazdasági élete elsősorban a határ termőerejére támaszkodott. Ez a határ kedvezőbb volt, mint más jász falvaké, mert nem voltak nagy mocsarai, jóllehet a rossz lefolyású területeken sok szikes vízállásról panaszkodtak. Éppen ezért már 1792-ben árkokkal kísérleteztek ezek levezetésére. Legnagyobb hiányuk a fában volt. A szentandrási homokot ugyancsak hordhatta a szél a városra, ezért már 1798-ban elrendelte a tanács legalább két-két eper- vagy akácfa ültetését minden gazda háza elé. Másik nagy bajuk volt, hogy úgy saját határukban, valamint Kocsér pusztájukon is nehezen jutott a legelő barom ivóvízhez, ezért minduntalan gondoskodnak a tanácsi határozatok kutak ásásáról is.

Mezőgazdasági termelésük a 18. század végén igen kedvező képet mutatott. Még szőlejük is annyi volt már, hogy saját magukat ellátták borral, ezért pl. 1797-ben már meg is tiltotta a tanács a kívülről való borbehozatalt *(344* — V. 217). Erdejük még bizony alig volt, ezért az épületfát Verpelétről, Poroszlóból, Szolnokról kellett szállítaniok *(344)*. Sót a Tiszáról fuvaroztak, néha Hatvanba, Pestre is szállították.

Határuk gondozásának is vannak már nyomai e század végén. Bár élővizük nem volt, a Holttarna mégis elég sok bajt okozott nekik, s pl. 1795-ben már az összes érdekelt jász falvak együtt dolgoztak medre tisztításában, az apátiak, kisériek, dósaiak *(344* — IV. 375).

A gazdag város vonzólag hatott szegény zsellérek letelepedésére. 1800-ban már rendelettel szabályozták idegenek betelepedését, s nem fogadták be, csak ha földesúri elbocsátó levelet tudott felmutatni.

A város gazdasági fellendülésére jellemző, hogy vásárai annyira népesedtek, hogy 1797-ben már kénytelen volt a tanács azt kihelyezni a városból a városon kívüli gyepre *(344* — VI. 121). A gabonatermelés fellendülésével hiány mutatkozott malmokban is, folyóvize pedig nem lévén, szárazmalmokat állítottak a város szélére, 1801-ben kettőt is egyszerre. 1827-ben már hat malom környezte Apátit *(8* — 30).

Építőanyagban nagy szükség volt, házai éppen ezért majdnem kivétel nélkül csak sárból épültek még a 18. század végén is. Emiatt egy-egy esősebb esztendőben tömegesen dőltek össze, pl. 1816-ban 136 ól és lakóház omlott össze *(103* — 408).

A város eléggé gyorsan népesedett a 19. század elején is. 1826-ban 7683 lakosa és 1311 háza volt Apátinak *(8* — 30). Három évvel később már 8135 lelket számlált *(57* — 151).

Gazdasági élete fellendülése mindnagyobb vidékbe kapcsolja be e várost. 1816-ban már Eger, Gyöngyös, Pestet említik terményeik piacaként. Pedig ekkor még mindig csak két nyomásra művelik a földet. Saját határukban tanácsi bejegyzés szerint ekkor még egy tanyájuk sem volt, de Hevesivány már bizony csupa tanyaföldre volt felosztva, Kocsérnak pedig $^1/_5$ részét művelték meg, a többi még legelőnek szolgált *(344* — XV. 378). Hevesivány $^1/_{10}$ részét hasznavehetetlennek mondják, saját határukból pedig $^1/_5$ résznek nem tudták hasznát venni a Holttarna miatt. Maga a város is jól bírta magát. Saját bevallásuk szerint a városnak, mint közületnek is, 56 saját épülete volt. Saját határában volt még 45 itatókútja, Kocséron meg 22, jóllehet ekkor már sok volt ott a szántó, sőt minden redemptusnak két-

két darab földje is volt ott *(344* — XV. 315). A városnak a belsőségben nagy szérűs kertje is volt. Hevesiványról oda hordták be elnyomtatni a gabonát. Adóba is sok gabonát szedett be lakosságától a város. 1805-ben a beszedett árpa és zab számára a városi szérűskertben négy darab 100—100 kilás vermet rakattak égetett téglából *(344* — X. 86).

Társadalma a 19. század elején már mindinkább az akkori viszonyokhoz mért városias tagozódást vett fel. A nemesség száma rendkívül magasra emelkedett. 1825-ben 118 nemes család, 769 birtokos redemptus és 559 zsellér család lakott a városban *(103* — 407). Mai tekintélyes és igazán városi méretű templomát 1823-ban bővítette és építtette át mostani alakjára *(57* — 52). (XXIV. tábla 50.)

Nagy csapás volt számára 1831-ben a kolera pusztítása ; ekkor 1431 beteg közül 110 lakost temettek el *(344* — XX. 473). Más adat szerint meg éppen 220-an haltak meg. Ez meglátszik a lakosságszám megcsappant emelkedésében is. Az 1829-i 8135 lakossal szemben 1833-ban is csak 8194 lelket számláltak még. Ebben az utóbbi esztendőben tehát csak 36 lélekkel szaporodott a népszám *(342* — 50). 1835-ben mégis elérték a 8500-as népszámot. Ekkor azt kérték, hogy Árokszállással egy klasszisba kerüljön városuk *(344* — XXI. 371). 1837-ben újból meglátogatta őket a kolera, s ekkor megint 290 embert vitt el, lélekszámuk ezért ekkor csak 8798 főre rúgott *(344* — XXII. 6). 1840-ben levéltári adatok szerint 9216 lakosuk volt *(342* — 50). Ezzel szemben más források még 1849-ben is csak 7673 lakosról tudnak. Inkább az előző szám a hiteles.

1846-ban a város társadalmi összetétele a következő volt : gazda 677, zsellér 288, házatlan zsellér 200 ; a szegénység tehát lassan felgyülemlett, már majdnem felét tévén ki a gazdák számának. E lakosság 1428 házban lakott. Ez szinte érthetetlen, mert több házuk volt, mint a családok száma. Pedig az adat hiteles adóösszeírásból való *(40)*. Valószínű, hogy a nemesi előjogokkal bíró családok még a gazdákon kívül értendők.

A szabadságharc után itt is megfigyelhető a lakosság számának csökkenése ; 1852-ben megint csak 8624 lélek lakta a várost *(19* — 163). Ekkor már 23 zsidajuk is volt. Feltűnő nagy számban éltek itt cigányok is, mintegy 210 fő. De a kolera 1855-ben újból meglátogatta a várost és 150 áldozatot szedett *(57* — 153).

Sajnos, a város multszázadközepi települési képéről csak nagyon halvány vonásokkal tudunk beszámolni. A város alapterülete talán nem változott, csak belsőleg zsúfolódott a település. Egyébként a 18. században ásott agyaggödrök valósággal bilincsbe zárták e várost, ezért már 1832-ben el kellett tiltani a belőlük való földhordást *(344* — XXI. 2). Ma is ott éktelenkednek a város peremén, csupán itt-ott fásították be azokat. A gödrök övezetére támaszkodott a kertségek övezete, amelyet körút választott el a lakóház-halmaztól, az utóbbit pedig csak néhány sugárirányú út szelte keresztül. Ez a kép ma is változatlanul megvan, csupán csak az ólak tűntek el a kertségekből és kerültek helyükbe is lakóházak. A mai alaprajz utcahálózata nem olyan mint pl. Árokszállásé, mert itt már eredetileg is szabadabban, szabályosabban, köralapon helyezkedett el a kertes település. Persze még ma is rengeteg itt a zsákutca, vakutca. (XVIII. tábla 35, 36.)

A századelőtti városkép jellegzetességéből már eltűnt az utolsó szélmalom is. 1851-ben hat szárazmalmuk és két szélmalmuk volt még az apátiaknak, 1874-i térkép szerint még 9 szárazmalom övezte a várost *(431)*. Ma is élnek itt olyan öregemberek, akiknek emlékezete szerint néhány évtized előtt 12 szárazmalom is volt itt.

A település mai képének kialakulása, a városrendezés folyamata főként az alkotmány visszaállítása körüli időtájt indult meg. 1869-ben pl. elrendelte a városi

tanács, hogy a község belsejéből minden takarmányt, kazlat ki kell hordani a város szélére és a kertségekbe *(344)*. A sivár környezetet fásítással kezdték kellemesebbé tenni. Már 1862-ben beültették a piacteret és a templomudvart akácokkal *(344)*. A hetvenes évek elején már vágóhídjuk is volt. 1873-ban a várost négy negyedre osztották be a sugarasan befutó utak közei szerint. Nagy nehézséget okozott az is, hogy még 1878-ban sem volt iható vízű kút a beltelkeken *(344)*. Ezért már 1881-ben fúrt szivattyús kutakról kezdtek gondoskodni. Nem is csoda, hogy már szükségét érezték itt a tiszta ivóvíznek, hiszen az egész város területén szennyezett, fertőzött volt a talaj. Jellemző, hogy 1881-ben hogyan írja le ezt a helyzetet a tanács egyik határozata : «*A város területéből kihagyott köztér földhordás, téglaégetés, és vályogverés által már annyira el van mocsárosítva, hogy az egész város területe egy bűzhödő mocsárövvel van körülvéve, még a községből kivezető utak vonala is megtámadtatott . . . mindamellett a rendkívüli felszaporodott magánépítkezésnél a tégla és vályog teljes hiánya miatt a már nyitott részek tovább is használhatók*» *(344)*. Pedig már akkor vasútról is tervezgettek Apátiban. Sőt 1883-ban már fel is vették azt a 100.000 frt kölcsönt, amit a vasút kiépíttetésébe akartak befektetni, hogy a kiséri vonalat meghosszabbítsák Apátiig *(344* — XXXV. 51). Már városi közintézményei is voltak ; 1871-ben jelölték ki járásbírósági székhelynek. 1883-ban távíróvonalat is kapott.

1872-ben elvesztette az önálló községgé alakult *Kocsért*. Pedig ez sokat levezetett Apáti népfölöslegéből. Ez magyarázza meg azt, hogy a mult század közepét követő évtizedekben csak lassan emelkedett népszáma : 1860-ban 8794 volt, de azután 1873-ban a kolera megint meglátogatta a várost, s elvitt belőle 150 embert *(57* — 153). Más elemi csapások is sújtották, így pl. 1868-ban június 21-én olyan földrengés szakadt a vidékre, hogy a nagy templom boltívét is megrepesztette. De más kárt nem is tett, hiszen a sok apró földviskónak nem sokat árt a földlökés.

Apátinak nincsenek olyan földrajzi erőforrásai, amelyek városias fejlődését hatékonyabban alátámaszthatnák. Egyedül és teljesen határa termőereje tartja el a népet. Ez a kultúrális fejlődésre fogékony nép mégis többször tanujelét adta, hogy áldozatokkal is életrehív városi közintézményeket is. Még a 18. században felállított és rövidesen Berénybe átvitt gimnázium helyett 1912-ben újabb középiskolát létesített, 1905-ben pedig polgári leányiskolát is felállított. Településének belső képe is meglehetősen nagy átrendezésen ment át. Alaprajza ma is típusos kertesvárosé, de utcahálózata mégis eléggé világos és rendezett. A kettős telekbirtokosság ma már teljesen megszüntnek mondható, ólaskerteket már hiába keresünk, mert a gyorsan szaporodott népesség ellepte és beépítette azokat is. A város régi lakótelkeinek és a kertekből kiszakított telkeknek nagyságbeli különbsége is meglehetősen eltűnt már, csak a templom mögött és környékén vannak rendkívül zsúfolt településű részletek. Elég jellemző Apátira az is, hogy itt még megfigyelhető a nagyszámú családot számláló nemzetségek egy hely körül való tömörülése. Ezek csaknem kivétel nélkül régi redemptusok, így pl. az Orbánok, Bagiak, Bugyiak, Busaiak, Tajtiak, Rusvayak, közül sok család lakik egy-egy körzetben. Ezeket itt hadaknak is szokás nevezni, amit más jász községekben nem hallani.

Háztípusa meglehetősen kevert, ami bizonyos mértékben a városiasabb fejlődés eredményének is mondható. Anyagukban azonban ezek a házak is még meglehetősen maradian tartják az ősi építőanyagot, a sarat, szalmát és nádat. 1930-ban a község 2871 háza közül 2446 még sárból és vályogból rakott falú volt és 1265-nek szalma és nád fedele volt. A nagyobb utcák és a város központjából ma is sugarasan kivezető utak melléke azonban már jól épített, cserepesfedelű, tiszta házakkal van

szegélyezve. Mivel Apátiban aránylag sok nemes is lakott, szép, régi nemesi házakat is találunk itt. A város magja körül, különösen a vasúti állomás felé vezető úton, meg a Berény—Heves között átmenő út mentén nem ritka a zártan tömörülő kispolgári sorházak képe sem. Mégis a legfejlettebb utcáiban is inkább csak az utca vonalával párhuzamosan fordított, nagyobb, többablakos, de össze nem épített hézagos házsor az általános. Ezeknek nagy része azonban már nem gazdaház, hanem az elég nagyszámú iparos és tisztviselő, kereskedő elem lakja, a megszokott kisvárosi értelmiség.

A város településének képére leginkább a rendezett főtér jellemző; egyik oldalát tekintélyes kéttornyú templom szegélyezi, vele szemben meg a még redemptus időkből származó hosszú, de csak földszintes községháza. Ez a belső piac tere is, rajta artézi kúttal. Megvannak a kisvárosi fejlődés közművei is Apátiban: villanyvilágítás az 1920-as évek eleje óta, tégla- vagy kőjárda szintén minden utcában van. Az utcák ma már többé-kevésbbé fásítva is vannak. Szinte feltűnő a többi jász községgel való összehasonlításban, hogy itt nem találunk mély utcákat; itt ugyanis nem homok a talaj, tehát a szél sem fújhatta ki, de nem is vízjárások helyén keletkeztek az utcák, mint pl. Dósán.

A városka külső részei miben sem különböznek a többi jász településektől. Csupa véggel az utcára fordított, kétablakos, tornácos, oszlopos ház, de itt-ott látni még egészen régi típusúkat is. Ősi emlékként itt-ott még egy-egy régi kert is közéjük vegyül, de már nem óllal, hanem veteménnyel. A régi bűzhödt trágyakerítések már legfeljebb hírmondónak vannak még imitt-amott. Néhány vakutca és tekervényes sikátor még itt is tanuskodik róla, hogy milyen nehéz dolog volt az utcahálózat megalkotása. Még ma is vannak olyan szűk utcái, ahol csak egy szekér fér el, gyalogjáró már nem is. Ezek a belső részek egykor olyan rendetlenül és szorosan települtek, hogy még ma is élő öreg emberek emlékezete szerint nem is lehetett minden házhoz szekérrel odaállani, hanem még a tüzelőt is háton kellett hozzájuk behordani a kertekből. Azok az ősi gödrök, amelyekből a város házai épültek, mint sebek éktelenkednek a peremeken; pl. a vasút felé vezető úton szégyenkezve sűrű fásítással takargatták be azokat az apátiak.

Apáti ma is majdnem csak azon az alapterületen fekszik, amelyet még a 18. században foglalt le kertségeivel. Csak újabban osztottak ki házhelyeket a vásártér környékén; a többi újabb ház mind a kertségekből foglalt magának helyet. A kertségek viszont még mindig nagyon hiányoznak Apátinak ma is majdnem kizárólag mezőgazdasági életében. Ma a közterekeu is csépelnek, a parányi udvarok meg arra kényszerítik a jász gazdát, hogy a háztetőre hányja a szénát száradni.

Apáti határa tipusos tanyás település; nem is lehet más, mert tömérdek ólaskert ment ki tanyának. Különösen *Hevesivány* a legsűrűbb tanyás település. Ezt a pusztát 1855-ben osztották fel a gazdák között. 1854-ben 79 lélek élt Hevesivány tanyáin csupán, 38 házban *(19* — 187). 1895-ben 177 tanya állott már itt *(57* — 127). A kitelepülés még ma is tart. Ez a vallásos nép, amely városi háza végére is kis fülkét épít egy-egy szent szobor számára, a pusztára kitelepülteknek is templomot emelt 1930-ban. E templom szentélyének evangéliumi oldalon levő sarka a régi elpusztított egyház alapkövein áll, egy kisebb domb tetején. A pusztai templom előtt álló kőkereszt még 1779-ből való. Lassan tanyaközponttá fog kifejlődni e templom környéke. Két iskola, korcsma, boltok, kovácsműhely az első nyomai e pusztai település sűrűsödésének, akár csak Szentandráson. A környéken levő tanyák között akadnak 50—60 holdasok, a többség meg úgy 20—30 holdas.

Sajnos mégis vannak itt már 2—3 holdon is tanyaházak. A tanyaiak egy részének, a módosabbaknak még városi házuk is van.

A másik tanyás tömörülés a *Csukáson* alakult ki. Ahogy ezt a régi mocsarat úgy a hetvenes évek végén lecsapolták, ide is megindult a kirajzás és a tanyát mintegy körülveszik az egykori mocsár területét.

Apáti határában ma mintegy 600 tanyát találni. Magán Hevesiványon kb. 357 család él kint, az összes tanyákon pedig 2440 lélek volt elszórva 1925-ben.

Nézzük Apáti népesedési viszonyait is a szabadságharcot követő időszak óta. A lakosság száma így alakult itt az első hivatalos népszámlálás után : 1869 : 9231, 1880 : 9752, 1890 : 10.401, 1900 : 10.873, 1910 : 11.402, 1920 : 12.313, 1930 : 12.390. Az utolsó évtizedben tehát itt is erősen megtorpant a népszaporodás arányszáma. Ezzel szemben meg kell említenünk, hogy a határ népeltartó képessége lassan itt is eléri már teljesítőképessége felső határát. 1893-ban pl. már 60 család költözködött el a községből *(57* — 153). Az első világháború után meg éppenséggel erős lett a kivándorlás folyamata. Évről-évre szaporodik azok száma, akik részint mint kisbérlők vagy kisbirtokosok a környékbeli uradalmak földjére húzódnak ki. Ezek nem tervszerű kitelepedések, mint volt a multban többízben is. Sok itt a földnélküli, akik summásnak mennek, sőt elég nagy a munkanélküli kubikusok száma is, mások meg, ha lehet, kőtörő munkát vállalnak. Ez a nagy mezőgazdasági népfölösleg, e birtoktalan réteg főként abból keletkezett, hogy az apátibeli jászok még ma is rendkívül ügyelnek arra, hogy a földbirtok el ne aprózódjon, amiben ősi szokásjogaik segítik őket. Éppen ezért a birtok aránylag még nem nagyon forgácsolódott el. 1854-ben 1630 földbirtokosa volt Apátinak *(19* — 163); 1910-ben a birtokosok száma meg nem volt több 1027-nél. E csökkenés kétségtelenül csak úgy magyarázható, hogy azóta néhány pusztájukat elvesztették, illetve azok önálló községgé alakultak. Nagybirtok még sincsen Apátiban, sőt a 100 holdon fölül lévő birtokosok száma sem volt több 18-nál 1910-ben. A mezőgazdasági munkások és cselédek száma viszont meghaladja a birtokosok számát, 1910-ben már 1422 volt. Ezeknek több mint fele egészen nincstelen ; csak 476-nak volt saját háza is.

Ipara, a szokásos kisiparos réteg kivételével, egyáltalán nincsen.

Apáti különleges helyzetet foglal el abból a szempontból legtöbb más jász községgel szemben, hogy a határ belső terjeszkedése, újabb és újabb területeknek a vizektől való elfoglalása itt nagyon kis mértékű lehetett. Nem voltak olyan óriási mocsarai, mint pl. Ladánynak, Kisérnek. Ezért aránylag hamar érte el a határ népeltartó képessége felső mértékét. Igaz ugyan, hogy a határ művelési ágainak egymáshoz való aránya itt is elég lényeges eltolódást mutat a mult század közepe óta, amikor 1854-ben a szántók aránya csak 47·4% volt, ma pedig 73·6%, a terméketlen terület aránya viszont 15·1%-ról 4·9%-ra esett, a réteké meg 1879—1930-ig 26·3%-ról 5·4%-ra. A határ egész művelési rendszere átalakult tehát, mert mindent csak termőföldjüktől lehetett várniok, más gazdasági erőforrások teljes hiányában. A legelőgazdaság utolsó éveit a szabadságharc utáni években élte. A tagosítás idején változott át az apáti határ régi, legelőgazdaságra jellemző sugaras útrendszere az ekeművelés alatt álló határra jellemző négyszögletes rendszerű úthálózattá ; se szeri, se száma azoknak a tanácsi bejegyzéseknek, amelyekben a birtokosok utasították ezen időtájt a mérnökeiket, hogy merre, hogy húzzák meg a határban az új dűlőutakat.

Utolsó közlegelőjüket is felosztották már 1875-ben *(432)*. Ez utolsó döfés volt az ősi nagy juhgazdaságnak is. Ma már nincsenek is köztulajdonban levő

legelőik, hanem 20—30 gazda áll össze legelőbérletre. Csak újabban bérelt maga a község is egy 250 holdas legelőt Pusztakürtön, ahol a jószág egész nyáron kinn van. A községnek már közös nagy csordája sincsen, hanem 10—12 gazda csapja össze marháját egy-egy csordába és bérel neki legelőt egyes nagyobb birtokokon. Még a közelmultban is igen sok legelő felszántására bírta rá Apáti népét a szükség, mert nagy már itt a földszűke.

A régi gazdasági formák közül az egykor elég jelentékeny halászatot is kiirtotta már az ekegazdálkodás. Régebben a *Csukásban* volt az apátiaknak nagy halászatuk, amíg tanyákat nem raktak oda, ahol egykor hálóikat merítgették a Tisza nagy kiöntésébe, amelybe a *Hanyi-ér* hozta a kövér csukákat. Ma bizony már sok sziket is kaptak a víz helyébe, úgyhogy inkább csak tavaszi legelőnek való, mint szántónak; szénát is terem jó esztendőkben. Laposabb részein kénytelenek az apró nádat takarmánynak is lekaszálni. Kukoricásaiban még ma is minden tavasszal kiütközik a nád.

Még azt a kevés erdőt is kiszorították már határukból az apátiak, amelyet olyan nagy gonddal ültettek a 18. század redemptus világában; egyes maradék facsoportjai között mezőgazdálkodás folyik. Persze ennek az a következménye, hogy a szegénység ma is tüzel még tőzeggel, bár már csak ritkábban. Még a szőlőket is kikezdte az eke alá való utáni nagy kereslet, ezek területe is apadt néhány évtized alatt. Sok helyütt már kukorica van a szőlőskerteken belül.

Ennek ellenére nem lehet azt mondani, hogy Apáti mezőgazdasági termelése lényegesebben belterjesedett volna. Ugaruk ugyan már még 2%-át sem teszi ki a szántónak, tehát nagyot fordult itt is a világ azóta, amikor még csak két fordulóra művelték határukat. Ezzel szemben a búzán és kukoricán kívül csak az árpa foglal el jelentékenyebb helyet határukban, meg a takarmányok. A közeli Heves hatása alatt a dinnye és dohány kezd terjedni.

Apátit nem lehet éppen szegény községnek mondani. A lakosság számához képest számított évi termésmennyiség elég magas arányt mutat itt, magasabbat, mint pl. Árokszálláson, ahol még jobban felgyülemlett már a mezőgazdasági proletárok aránya is. Mégis meg kell állapítani, hogy *saját határából már nem tud, vagy legalább is már nem sokáig tud megélni az egész lakosság.* Kétségtelenül ez az egyik oka annak, hogy valami *kényszerű városiasodási jelenségek mutatkoznak úgy lakossága összetételében, valamint külső képén is.* Az utóbbi azonban nem az egész lakosságnak, a nép egyetemének teljesítménye, hanem annak, hogy *nagyszámú lakosságának megduzzadt volta kiváltott itt bizonyos közigazgatási és kultúrális közintézményeket,* továbbá, hogy aránylag kevés kézben maradván a föld, a város birtokos alaprétege nem esett el a gazdasági küzdelemben.

Apáti Berény után a jászföld rangban és külsejében második települése, járási székhely. Népességben már felülhaladta Árokszállás. Történelmi és gazdasági multja nagyon szép és mozgalmas, *gazdasági jövőjének azonban az a feltétele, hogy miképen tudja határát több nép eltartására idomítani.*

11. Szentandrás.

A ma is fennálló jász falvak között a tizenkettedik — ha abból a hamis álláspontból indulunk ki, hogy jász falvak csak azok, amelyek a jászföldön vannak. Ha ellenben jász falvak mindazok, amelyeket jászok alapítottak és laknak, úgy még számos ma is létező jász falu életrajzának kellene helyet adnunk.

Szentandrás a jászok földjének késői szerzeménye. Minden más jász falutól

is különbözik abban, hogy nem középkori, hanem 18. századbeli szerzemény és hogy az egyetlen jász *tanya-község.*

A jászoknak e pusztára való igénye több mint félezer év előtt keletkezett. Tudjuk, hogy 1399-ben az egri káptalané volt, de már 1423-ban és 1459-ben ismételten el kellett tiltani a királyoknak a négyszállási és árokszállási jászokat e birtok háborgatásától. Akkor még lakatlan falu állott e helyen. 1423-ban Heves megyéhez tartozott. 1459-ben már mint pusztát említik «*Zent Andras Teleke*» néven *(152* — 70). Téves tehát egy újabb megyei monografiának az a megállapítása, hogy Szentandrástelke a 15. században keletkezett *(103* — 65). Szerepelt *Káptalanpüspöki* néven is már 1399-ben *(152* — 70) és 1469-ben is *(30* — III. 116).

A török hódoltság idejében való sorsát nem ismerjük; valószínűleg mint puszta élte végig e súlyos időket. Sőt talán ekkor még növekedett is kiterjedése. Valószínű ugyanis, hogy az egykori *Meszli-pusztának* még neve is feledésbe menvén, lassankint az is a Szentandrás pusztához számítódott *(57* — 121). A törökvilág vége felé Fényszaruhoz tartozott *(317* — I. 63). Hogy hogyan került oda, nem tudható. A török alól való felszabadulás után árokszállásiak szállták meg, s állítólag 63 idevalósi család birtokában volt *(103* — 412). A 17. század végén a nádor és a kamara ítélte Árokszállásnak, de azután a káptalan újra pereskedvén, megnyerte pörét és 1714-ben a kincstáré, majd 1727-ben ismét káptalani birtokká lett. Az árokszállásiak 1750-ben cserélték el *Matkó* pusztájukat és kerültek végre az olyan nagyon áhított Szentandrás birtokába, hogy azt 105 esztendeig magukénak mondhassák.

Szentandrás a redempciót követő időkben kizárólag mint homoki legelő szolgálta az árokszállásiakat. II. József idejében azonban már úgy látszik, hogy egyes részei művelés alá is kerültek. Lakott házai ekkor még nem voltak. Az ekkori térképfelvételt követő leírásokban a következők állanak németül: «*Szentandrás pusztán lévő házak, vagy szállások lakatlanok és csak arra szolgálnak az árokszállásiaknak, hogy ha ott földjeiket művelik, bennük átéjjelezzenek.*» *(327).* E térképek tanusága szerint akkor már számos szállás volt rajta. 1786-ban még csak 651 hold szántója volt a pusztának és 987 hold rétje, azaz a 7767 holdnyi területből még 80%-nyi legeltetés alatt állott. *Ami kultúra ma itt van, az tehát csak nem egészen másfél század alatt nőtt ki a vad homokpusztából.* 1786-ban még csak 7899 mérő árpát és 5158 mérőnyi zabot adott, manapság átlagosan 12.000 mázsa búza, 9000 rozs, 4000 árpa, 12.000 kukorica és 5000 mázsa burgonya az évi hozama a százötven év előtt még vad pusztának. Hogy mit csináltak belőle a jászok, mutatja az, hogy ma már 84%-a szántó, s csupán csak 0·6% a legelő! De viszont még a szántónál is magasabb kultúrát jelentő szőlő is az egykori vad puszta 4%-át tudta már elfoglalni.

Pedig még 1801-ben is azt írják róla, hogy nagy része homokos lévén, legelőnek használják *(3* — 219). Állítólag még 1828-ban is csak egy lakott háza volt 9 lakossal *(234* — I. 465). Azután a birtokközösség lazulásával gyorsan népesült Szentandrás. 1838-ban már azt az értesítést kapjuk róla, hogy nagyrészt tanyaföldekre van osztva, amelyeket akkor még legelőknek használnak, de már mégis 82 lakosa volt *(14* — 71). Még 1851-ben is főleg legelőnek használták a szentandrásiak *(165* — IV. 92), mégis 1854 körül már 202 lakosa volt *(19* — 190). Más források szerint így szaporodott volna a puszta lakosságának száma: 1811 : 13, 1831 : 54, 1840 : 82, 1851 : 202, 1859 : 601 *(93* — 49).

E puszta csak akkor tett szert önálló életre, amikor 1855-ben elszakadt anyaközségétől. Ebben az időtájban már 52 háza volt, de 683 birtokosnak volt már itt földje. Valószínű, hogy önállósulása után ezek nagy része ide is költöz-

ködött. Határának ekkor már 52·3%-a volt feltörve, 42%-a azonban még mindig legelő volt. Úgy látszik azonban, hogy ekkor már más falubeli, nem árokszállási nép is megtelepedett a pusztán, 1869-ben 32 ilyen lakost írtak itt össze *(32)*. Elszakadása után igen gyorsan kezdett betelepülni. Már 1869-ben 310 ház volt itt szerteszórva. További népesedését a következő adatok mutatják: 1869 : 1465, 1880 : 2269, 1890 : 3316, 1900 : 4065, 1910 : 4558, 1920 : 5127, 1930 : 5151.

1890-ben az addig önálló puszta önálló községi szervezetet vett fel. Ezzel egy *új jász község született* a törökvilágban elpusztult annyi jász falu kárpótlásaként.

Szentandrás minden más jász falutól lényegesen különbözik. *A falunak csak egyetlen utcából álló magva van*, ahol 1925-ben csupán csak 400 lélek élt, és ahol a közintézmények, templom, iskola állanak és elüljárók laknak. Ezen kívül azután az egész 7000 holdnál nagyobb határ minden része tele van hintve tanyaházakkal. Kiki a saját földjére építkezvén, *még tanyabokrok sem alakultak ki*, hanem egyenletesen van eloszolva a település. A magban alig van száznál több lakóház. *A közigazgatásilag 1890-ben megszületett község a valóságban, településében sohasem is fog megszületni, tömörülni.* Az 1903-ban épített szép gótikus templom nem falura tekint szét, csak közigazgatási községre. Az Apátiból idevezető jó úton a templomtól már 3 km-re van felállítva a község névtáblája, de ház alig van közelebb egymáshoz 200 m-nél, még itt az út mentén sem; csak a templom közelében tömörülnek valamelyest egy utcának mondható ház-sorrá. A többi ház legföljebb annyira közeledik egymáshoz, hogy a család oszlásakor a régi háztól nem messze épül újabb. Mivel mind egy-egy dűlőút mentén építkeznek, itt-ott már 5—6 ház lazább csoportokat alkot, afféle «*tanyai utcát.*» A határban künn épült 4 iskola sem vált még jelentékenyebb települési maggá. (XXVI. tábla 51.)

A település egyetlen utcája kellemesen lombos képű, tiszta, rendes, pedig homokos helyzete ellenére sem magas fekvésű. Kútjaiban a víz már 2 méterre elérhető a felszín alatt. Vizük eléggé szikes, nem jó.

Szentandrás tanyaházai, bár csaknem felerészben az utóbbi 40 év alatt épültek, bizony éppen úgy csak sárból vannak, mint a mocsári helyzetű ősi jász falvaké. 1930-ban 1185 háza közül csupán csak 60 volt a téglaépület, többnyire a központban lévő középületek, iskola, stb. Nádasvilága nincsen, tehát sok a cserepes tanya. Ezek egy része 9—10 km-re van a központtól a dűlőutak mentén. Ezek a homokos utak nedves időben elég jók a tömérdek *kerékpárnak, ami most legjellemzőbb közlekedőeszköze ennek a tanyaközségnek.* A központ inkább csak közigazgatási és nem annyira gazdasági központja is a községnek. Egyes tanyák sokkal közelebb kapják Tarnaörsöt, Erket, mint saját «falujokat.»

A megváltozott gazdasági életet, a legelőgazdaságnak szántás-vetéssel való felváltódását a központban emelkedő két magas malomkémény is hirdeti.

Csak ezek, meg a köztük álló magas templomtorony az, amit az északnyugat-délkeleti irányba rendezett homokbuckasorok között hosszan elhúzódó tanyasorok falujokból látnak. E vallásos népet templomuk talán még erősebben köti falujokhoz, mint a közigazgatási kötelékek, bár annak *Aba-Novák* által festett feltűnő, sok vitát kihívó falfestményeit semmiképen sem tudja megérteni a konzervatív világnézletet még anyaközségükből, a szinte legkonzervatívabb jász faluból, Árokszállásról magukkal vivő szentandrási jászok.

12. Berény.

Berény nemcsak közigazgatási központja volt a Jászságnak sok századon át hanem *egyúttal a jászföldnek, mint természeti tájnak is központja.* Nem mértani központ — bár ebből a szempontból is eléggé a táj közepén fekszik — hanem *a Jászság természeti viszonyai éppen Berény táján a legtípusosabbak.* Itt van az a nagy süllyedési központ, amerre a táj vizei lesietnek, hogy hatalmas mocsárrá terebélyesedjenek széjjel. Ide férkőzik a mocsárvilág közelébe a jászföld másik jellemző tájeleme a homok is, s ez a két felszíni forma, mocsár és homok, alkotja Berény határát.

Természeti központos helyzete érvényesült abban is, hogy a Jászságnak nemcsak közigazgatási központjává lett, hanem valóban gazdasági és politikai, sőt a helyi történelmi eseményeknek is központja lett Berény.

Még tovább is mehetünk, Berénynek, mint jász fővárosnak helyzeti energiája nyomozásában. *Abban a kapuban fekszik, ahol a jászföld nyugati és keleti peremén elterülő homoktömegek leginkább megközelítik egymást,* csak keskeny átjárót hagyva, amelyen a Mátra lejtőségéről ide lerohanó Zagyva és Tarna folyók kisurrannak. Tudjuk, hogy ez a kapu erősen elvizenyősödött. Tehát a homoktömegek ide terelik az utat, a lápvilág viszont jó védelmet nyujt az itteni településnek. A Zagyva e süllyedékben — mint már kimutattuk — dél felé hátrál is. Eközben elhagyva számos régi medrét, újabb medreket készített magának. *A régi folyások között pompásan védhető hely adódik egy város településére.* Eredetileg Zagyva-medernek látszik maga a *Csincsa* is, amely olyan fontos szerepet játszott Berény palánkjának védhető állapotba helyezésében. Ilyen széles árkot ugyanis aligha készítettek volna mesterségesen. Sőt a Csincsa folyási irányának folytatása a Zagyva mai iránya a berényi templomtól, ahol éles derékszöget alkot a folyó. Ez az éles folyóforduló a berényi templomnál semmiesetre sem természetes. Még a Csincsán felül az *Ér* is régi, elhagyott Zagyva-meder, amelybe a *Zugón* át ma is lehet vizet engedni a Zagyvából, ha magas a vízállás. *A város egész balparti része tulajdonképen egy nagy sziget,* amelyet az Ér és a mai Zagyva alkot. Ezen belül van a Csincsa és Zagyva által alkotott kisebb sziget, majd ezen belül még több apró szigetecske. Mindezek kétségtelenül igen jó védelmi helyzetet biztosítanak Berénynek.

a) *Berény a középkorban.*

Érthető, ha ezt a jól védhető helyet már igen korán kiszemelték településhelynek. Keletkezésére vonatkozólag számos monda van, de mindezeknél biztosabban eligazít bennünket a település ősiségét illetőleg Berény *neve.*

Jóval fentebb már kimutattuk, hogy *a Berény helynév minden valószínűség szerint egy török származású nép nevét őrzi,* amely vagy még a honfoglaló magyarsággal együtt telepedett be az országba, vagy legkésőbb a besenyőkkel jött be. Ezek szerint tehát Jászberény is igen-igen ősi település volna.

Nevének mintegy 50 *változata* fordul elő 1537—1736 között. Ezek nagyobbik része azonban csak helyesírási és nem alaktani változat. Alaktani változatai négy főcsoportra oszthatók: *Berény, Jászberény, Berényszállás* és *Jászberényszállás.* A legrégibb oklevél, amelyben e város neve előfordul, 1357-i keletű. Ebben Berény változat van, de *Banner* szerint ez az írásmód az oklevélben nem lehetett így, hanem valószínűleg *Gyárfás* tévesen írta ki ilyen alakban. Fontosabb írás- és ejtésváltozatainak első elfordulási ideje a következő: 1357: *Beren,* 1438: *Beren-*

sallas, 1472 : *Baren*, 1473 : *Beryn*, 1478 : *Bwlen*, 1492 : *Belenzallasa*, *Bewlenzallasa*, 1533 : *Jaz-Berin*, 1578 : *Berin*, 1580 : *Jazberen*, 1622 : *Bereny*, 1635 : *Beriny*, 1637 : *Berein*, 1640 : *Jász-Berény*, 1657 : *Jaszbirin*, 1685 : *Jászbrin*, 1686 : *Jaszbiríny*, 1736 : *Jászberény* (*84* — 178). Banner szerint helytelen *Rupp Jakab* azon állítása, hogy előfordulna *Jász Bewlen* alakban is, mert csak *Jaz Bewlenzallasa* alakban írták. *Berénszállása* és *Beren-szék* pedig egyáltalán nem fordult elő. *Palugyay* szerint viszont 1469 és 1492-ben *Sedes Berénszállása* is előfordul nevének írásmódjai között (*19* — 115). *Bartsik* szerint a «Magyar krónika» (?) II. részének 21. lapján Berén vármegye Szent István vármegyéi között szerepelne (*7* — 32). *Banner* fenti összeállítása kétségtelenül nem teljes, mert pl. előfordulnak még a következő alakok is : 1535 : *Jazberyn*, 1625 : *Jazberém*, 1637 : *Jaz Berein* (*76*), 1473 : *Berynzallas*, 1478 : *Belen* (*30* — III.), sőt 1671-ben *Jasprin* változatot is írtak (*303*), 1686-ban meg *Jász Böriny* írásmód is előfordul (*386*), 1746-ban pedig német szövegben *Jas Brin* oder *Gyas-Brin* (*10* — VIII. 49). Ma is több változatban él a jászok ajkán fővárosuk neve, csak ritkán ejtve Berénynek, hanem inkább *Biriny*, *Birín* a közhasználatban. *Blénessy János* még legújabban is a bölény szóból származtatja hibásan a város nevét (*118* — 4).

Nem is csoda, hogy ennyi változata van ennek a jász városnévnek. Hiszen egyidős a magyarság honfoglalását követő időkkel, s így a hangtani fejlődés sok mozzanatán mehetett át.

De nézzük most már Berény életét és települését középkori állapotában, illetve helyesebben csak azt, amit ebből az időből mondák, hagyományok, történelmi adatok róla elmondanak.

Fentebb már mondottuk, hogy *semmiesetre sem jász telepítés*, hanem sokkal régibb. *Szombathy Ignác* egyenesen a *jazygokkal* hozza kapcsolatba, mondván, hogy ezeknek *Trissum* nevű városa Kr. e. I. században Jászberény táján feküdt, amint azt Ptolomaios adatainak megfejtése alapján gondolja (*33* — 30). Ennek aligha van komolyabb alapja, vagy legalább is a jászok Berényének aligha van valami kapcsolata, legalább is neve tanusága szerint egy jazyg várossal. *Anonymus* szerint Berény Cursan magyar vezérnek, akit Csörsznek is neveztek, Kund vezér fiának erődje volt a Kisároktól félóranyira déli irányban. Valóban Anonymusnak ebben az esetben kitűnőnek a helyismeretei, mert Berény csakugyan így fekszik. De még a hun időkbe is visszanyúlnak mondáink Berény településével kapcsolatban. Egy német munkában jegyezték fel 1778-ban azt a mondát, hogy a néphit szerint a berényi kolostor mellett a Zagyva szigetén volt *Attila sírja* (1 — 365). Erről tud 1786-ban *Korabinsky* is (*213* — 250), de lehetséges, hogy nem a népszájról, hanem az előbbi munkából véve a mondát. A hagyomány azután tovább megy és 1827-ben egy jász ember, *Bartsik Márton* már helyi bizonyítékokat is keres hozzá, hogy a klastrom helyén lehetett Attila vára, mert e hely most is mutatja a régi vár formáját és «*annak oltalmára készült véd-helyeket*», kelet és dél felől a Zagyva mély csatornájával, nyugat és észak felől kettős sánccal, amelyekbe a vizet be lehetett ereszteni, «*bástya formára felhányattatott partokkal*»; ezenkívül még az is bizonyít szerinte, hogy a Magyar krónika I. 10. lapján említés van a magyaroknak a Tisza mellett lévő erős várukról : «*Ezen vár a Tisza mellett vala és ottan, holott most a Jászság lakik*» és «*Lakott akkor, t. i. a 790 esztendő táján Theodo az Avaresek Chágánnya egy sáncos palánkban, ottan, holott most Jász-Berény vagyon*». 1788-ban, amikor a Zagyva keleti részletét kitisztították, az árok fenekén kemény fából készült híd lábait találták, fegyverekkel, pénzekkel együtt (*7* — 35). Ezek a naiv bizonyítékok igen becsesek, nem ugyan Attila vára, hanem a berényi török

erődítmény szempontjából. A monda eredete *Ottrokocsira* vezethető vissza, aki már 1593-ban ide helyezte Attila király udvarát. Alighanem tőle vette át 1779-ben *Katona István* is, az idézett német mű is, *Rupp Jakab* is és így ment azután tovább *Bartsikhoz*, akinek «bizonyítékait» azután átvette *Palugyay* is, *Gyárfás* is, *Imrik* jász író is, stb.

Sőt a hun település további folytonosságát is igyekeztek fenntartani, átvivén a várost az avarokra is. Ez a monda *Aventinustól* ered. A bojok annaleseiben 1795-ről azt jegyezte fel, hogy Thudun avar khagán gyűrűje a Duna balpartján volt, s ennek főhelye *Bormanon* volt. Ez volna a mai Berénnyel azonos. E monda *Ottrokocsinál* 1693-ban, azután *Timonnál* tűnik fel 1734-ben. Itt temették volna el, Egertől nem messze fekvő Borman várban Thudunt *(30* — I. 563). Persze ezt is egymásután átveszik az összes jász írók. *Gyárfás* szerint is Attila palotája romjain építtetett palotát a hódító Baján avar fejedelem *(30* — III. 513).

Nem a mi feladatunk, hogy ezen avar monda alapjával foglalkozzunk, csupán arra kell rámutatnunk, hogy a Csörszárok keletkezésével kapcsolatban végzett számításaink azzal végződtek, hogy csakugyan lehetséges a hatalmas árokrendszernek az avar birodalom idejében való készítése. Az avar nyomok, ha nem is Berénnyel kapcsolatosan, de mindenesetre komolyabb megítélés alá esnek, mint a jászföldnek Attilával való kapcsolata.

Mindez azonban csak mondai elem Berény települési idejére vonatkozólag. Komolyabb alapon állunk, ha *neve tanusága szerint honfoglaláskori, vagy azt közvetlenül követő időkbeli településnek tartjuk.* Hogy Berény ma is eredeti településhelyén fekszik, abban semmi okunk sincsen kételkedni. Kimutattuk, hogy ideális síksági településhely volt védelem szempontjából ez a mocsár-köz, illetve folyóág-köz. Éppen ezért nem lehet komoly jelentőséget tulajdonítani annak a megjegyzésnek, hogy *«a főtemplom őse Szent István idejében valószínűleg a Hajta nevű határrészen, Nagykáta, Kerekudvar közelében épült, ahol a homályos multú ősi Berényszállás települt» (106).* Éppen így nem lehet alapját találni annak sem, hogy a Jász Múzeumban lévő *«két oszlopkő a Hajtán települő ősi Berényszállás Szent István-féle templomából való» (106).* Ezek a *Blénessy Jánostól* származó feltevések azután felbukkannak másutt is olyan formában, hogy *«a régi Jászberény nem a mostani helyén, hanem a Nagykáta felé vezető uttól balra fekvő Hajtótanya környékén feküdt.» (103* —340.) Erre semmiféle bizonyíték sincsen, de önmagának is ellentmond, mert vagy Kerekudvar, vagy a Hajta, vagy a kátai út baloldala jön számításba, de ezek egymástól annyira különböző helyek és természeti szempontból is anyira más települési viszonyokkal rendelkeznek, hogy nem lehet őket egy kalap alá fogni. Ha a Hajta mellett települt volna Berény, úgy feltétlenül szükséges lenne annak feltevése, hogy a Hajta mocsáron keresztülvezető, általunk kimutatott Ős-Zagyva még élővíz volt a település idejében. Ez nem lehetetlen, sőt éppen a Hajta táján éppen annyi ága van az Ős-Zagyvának, hogy ott is talált volna folyóág közti településhelyet egy város. De csakis úgy lehetséges elképzelni a város hajtai települését, ha viszont feltesszük, hogy akkor nem folyt még a Zagyva mai helyén. Kerekudvar és a kátai út baloldalán való egykori fekvés kizárt a természeti környezet miatt. Más körülmények viszont határozottan az ellen is szólnak, hogy a Hajta mellett feküdt volna Berény. *Anonymus* helyesen állapította meg, hogy a város a Kisároktól félórányira fekszik (kétségtelenül lovasembernek), mert csakugyan kb. 5 km-re van. Ezzel szemben a Hajta a Kisároktól éppen háromszor annyira esik légvonalban is. De meg az a város, amely a Hajta mellett feküdt volna, annyira beleesett a sűrű besenyő településű Káta-vidékbe, hogy abból aligha lehetett volna a jászok szék-

városa, míg a mai helyén fekvő Berény, még ha eredetileg besenyő település is, annyira kiesett az itteni vidék besenyő telepei közül, hogy inkább elképzelhető elnéptelenedése és így később jászokkal való megszállása. Az esetleg lehetséges, hogy a Hajta táján is volt egy később elpusztult település, különösen ha az Ős-Zagyva akkor még élővíz volt; az is lehet, hogy onnan kikerülhettek templomkövek is, de azok semmiesetre sem a mai Berény őséé voltak.

Berényről 1332-ben kapunk első izben történelmi feljegyzést. Naiv dolog tehát az a megállapítás, hogy 1311-ben már mintegy 11.000 lelket számláló település volt e város *(106). Palugyay* szerint 1332-ben már egyháza volt Berénynek, ellenben *Gyárfás* tagadja ezt *(30* — III. 54). Azt tudjuk, hogy 1357-ben már magyar helynevek voltak határában, mert ekkor Jákóhalmával egy Horgasérmelléke nevű földért pörösködtek a berényiek *(30* — III. 27). Hogy azonban a berényiek ekkor már mind keresztények lettek volna, az nem bizonyos, mert hiszen még Mátyás király is azért kérte a pápától a ferences barátoknak ide való letelepítését, hogy «*a szilaj jászok*» megtérítésében a világi papságnak segédkezzenek. Ezért telepedtek be azután ide 1462-ben a későbbi idők folyamán Berény életében olyan jelentős szerepet játszó ferencrendi atyák. Zárdájukat Igal Fábián és Zarnast Gergely atyák vezetése alatt 1472-ben építették *(7* — 36), mégpedig fennmaradt közhit szerint egy régi vár romjaira, amit Attila várának tartottak. *E zárda építésének messze kiható településföldrajzi jelentősége volt*, mert ez lett Berény központja, később törökerősség, majd a jászok vallási életének mintegy szentélye, s mai napig is ilyen szerepet játszik a katolikus Jászság életében. Úgy látszik, hogy a ferences klastrom már igen korán védhető, szilárd pontjává lett a jászföldnek, főleg a körötte fekvő temető falazata, mert amikor a következő század közepén a törökök szemet vetettek rá mint leendő erősségre, az egri vitézek ezt a kerítést akarták lerombolni, hogy az erősség építését megakadályozzák.

Berény már a 14—15. századokban kiemelkedő szerepet játszott a Jászság életében. Bizonyos értelemben közigazgatási központ jellege is volt, amint azt másutt már részletesen kifejtettük. Sokat nem tudunk ugyan középkori életéről, de annyi kétségtelen, hogy legnépesebb település volt már ebben az időben is a jászföldön. Ezen az alapon érthető, hogy mindinkább kiemelkedett kultúrális szerepe is. A ferences zárdán kívül más vallásos intézmények is gyökeret vertek Berény földjében. 1533-ban a Szent Klára apácáknak is zárdájuk állott már fenn. A ferences évkönyvek feljegyezték az apácákhoz gyóntatónak küldött Kelemen barát nevét is *(20* — 32). Sőt már e század első felében megkezdődött Berény határának gyarapodása is azon szomorú körülmény folytán való, hogy a szomszédos községek elpusztultak. Így 1535-ben *Borsóhalma* népe a sok háborús dúlás elől Berénybe menekülvén, a király e falu határát Berénynek ítélte oda, amíg a falu újból felépül *(30* — III. 393). Borsóhalma derék jász szállás volt Berény közelében, amelyben 1480-ban kétkerekű malma is volt a Tarnán Barthalyos Jakab helybeli kapitánynak *(30* — III. 303). Tudjuk, hogy ezen első pusztulása után még felépült s a 16. század legutolsó évében még Heves megyéhez tartozó falunak említik *(30* — IV. 175), de azután újból elpusztulván, határa örökre beolvadt Berényébe.

b) *Berény a török uralom idejében.*

Berényt a török igen korán kezdte nyugtalanítani. Nem csoda ez, hiszen nemcsak gazdag és népes hely volt, hanem egyúttal egy nagy vidék központja is, s helyzete is értékessé tette a török szemében. 1536-ban már feldúlta a törökség a berényi

zárdát *(30* — III. 384), alighanem azért is, mer stratégiailag is fontos pontnak mutatkozott. E város helyzeti energiájára vall az is, hogy az 1545-i török-magyar fegyverszünet Berényt is kijelölte olyan helynek, ahol a magyarok panaszt tehetnek azon törökök ellen, akik a fegyverszünetet megsértik *(30* — IV. 10). Berény még egyideig megtartotta bizonyos mérvű kultúrális vezető szerepét, de nem sokáig. 1546-ban megalakult itt a «*deákok céhe*» és működését a vidékre is kiterjesztette *(29)*. 1552 táján azonban már az egész jászföldet elözönlötte a török, s Berényt is a hatvani khászba osztották be. A katolikus vallásos élet még egyideig tartotta magát. 1559-ben azonban már szemet vetett a török a zárdára, s erősségnek való átalakítását megakadályozandó, az egriek le akarták rombolni temetője erős falazatát, de a király Verancsics püspökhöz írt levelében erre nem adott engedélyt. 1560-ban azonban már leégett a klastrom, de a templom még megmaradt, míg végre azután 1565-ben, más adatok szerint 1583-ban végleg kiűzték innen a szerzeteseket, s *a zárdát 1567-ben török palánkká alakították át (80* — 26). Egyes adatok szerint a szerzeteseknek már 1552 óta sem volt itt nyugtuk, csak Egres László házfőnök tudott még egyideig itt lappangani. 1565—1683 között egyáltalán nem voltak itt szerzetesek, hanem a gyöngyösi zárdából ide lejáró barátok tartották fenn a hitéletet, úgy, ahogy lehetett. A török valószínűleg 1565-ben telepedett meg végleg Berényben *(23* — 273), hiszen 1570-ből már a «karózatban» lakó fegyveresek számára legelőt követelő török oklevél maradt innen. Ettől kezdve igen szomorú szakadás állott be a város életében, ami még a település megoszlására, *két települési mag kialakulására* is vezetett, s amelynek eredményei még a mai városalaprajzon is meglátszanak. Berény lakossága ugyanis vallásilag kettészakadt, katolikus, jásznak és protestáns, magyarnak mondott félre. 1553—88. közigazgatásilag két külön település élt itt, a Zagyvától elválasztva egymástól. 1553 körül ugyanis a Zagyva jobbpartján csak protestánsok laktak az ú. n. *Magyarvárosban*. Eger 1557-i urbáriális összeírása szerint «*Biriny*» kétfelé osztott városként szerepelt, amelyben külön fizetett adót *Magyarváros* és *Jászváros*. A protestánsok türelmetlensége odáig vezetett, hogy amikor 1560-ban imaháznak követelvén a berényi templomot, nem kapták meg, felgyujtották a zárdával összekapcsolt egyházat. *Berény pusztulása tehát nem a török dúlásával, hanem a hitújítók türelmetlensége miatt indult meg (23* — 272), Verancsics püspök 1561-i levele szerint igérték újból való felépítését is. A zárdát és templomot nem kapván meg, kieszközölték a budai basától, hogy a Zagyva jobbpartján, a későbbi sörház táján álló kápolnát és a hozzája tartozó klarissza-zárdát vehessék el imaháznak *(106* — 15). Ennek elfoglalása valószínűleg 1587-ben történt. Ref. egyháza azonban már 1574-ben volt, amikor egy Mátyás nevű prédikátoruk működött itt *(30* — IV. 136).

Kíséreljük meg felvázolni a kettős Berény települési képét a 16. század második felében. A település magva és központja kétségtelenül a klastromból átalakított török palánk volt. A leégett templom hajójából török lóistálló lett, szentélyéből mohamedán imaház, sekrestyéjéből török fürdő, a zárdából meg kaszárnya. Az egészet sáncokkal és árkokkal vették körül. Délről, a mai zárdakert felől, járhatatlan nádas és ingovány övezte az erődöt, kelet és észak felől pedig a Csincsa vize. Ezt a vizet sokan mesterséges ároknak tartják, de mint már kimutattuk, kétségtelenül régi Zagyva-ág, úgy hogy az erődítés céljára csupán csak ki kellett tisztítaniok. A Csincsába szükség esetén vizet lehetett bocsátani a Zagyvából a védelem fokozására. *Tóth Tivadar* szerint nemcsak az egyház és zárda környékére terjedt ki az erősség, hanem az egész város körül lett volna kerítve palánkkal, amit a berényi 79. számú török okmány igazolna azzal, hogy 1658-ban megengedte a

lakosságnak a város felső reszében régebben volt árok újból való kiásását és felhányását *(80* — 24). Ez azonban alighanem tévedés. Ilyen hatalmas területű erődről, ami a Csincsa és Zagyva közét egészen elfoglalta volna, szó sem lehet. Tudjuk, hogy csak a régi zárda körül egykor volt temető kerítéséből csinálták ezt a karózatos palánkot. Ezzel szemben módunkban van Berény legrégibb térképei alapján pontosan meghatározni az erődítés fekvését és nagyságát is, mert ezek még jól mutatják a régi helyzetet.

Berény legrégibb ismert képe *Mikovinyi* 1735-ban kelt jászsági térképén maradt fenn *(406)*. Ezen világosan felismerhető, hogy az erőd nem foglalta el a Csincsa és Zagyva egész közét, hanem csak a két folyó zugában volt, amelyet nyugaton egy vízfolyás, vagy árok kapcsolt össze egymással közvetlenül az erőd falai alatt. Még világosabban feltünteti ezt a helyzetet *Bedekovich* 1791-i gyönyörű térképe. Ennek tanusága szerint a régi töltések még a 18. század végén is megvoltak az erősség északi és nyugati oldalán, ahol egy vizenyős árokra néztek, amely a Csincsa könyökéből szakadt ki a mai Toborzó-utca nyugati végén. Ez a vizesárok mindenütt a töltés lábaihoz simulva, a mai Szúnyog-utca helyén vonult a Zagyva felé és ott szakadt bele a folyóba, ahol azt legjobban megközelítette, mielőtt az utcavonal északra fordulna. Lehetséges, hogy a várároknak ez a nyugati szakasza mesterségesen készült volt, míg az északi oldalon maga a Csincsa volt a vízi akadály, keleti oldalán pedig közvetlenül az itt rendkívül kiszélesedő Zagyvára támaszkodott a kis erősség. A Zagyva ugyanis még a 18. század végén is egészen a mai Ferenciek-tere és a Séta-út találkozásáig kitüremlett észak felé és a klastrom falait mosta. A mai klastrom majdnem a közepén volt a régi erődnek, mert északi oldalán még az erősség területéhez tartozott az a zárda előtti park, ahol a török harcokban elesett hősök mai emlékoszlopa áll. Ezen északi oldalán három kis szegelet-bástyája is volt a palánknak. Egyik, a legkeletibb fekvésű, a mai Ferenciek-tere és a Séta-út találkozásánál nézett a Zagyvára, a középső a Palánka-utca, Csendőr-utca és Hatvani-utca összeszögelésénél, a nyugati meg a Hatvani-utca és Szúnyog-utca sarkán tekintett a régi várárokra.

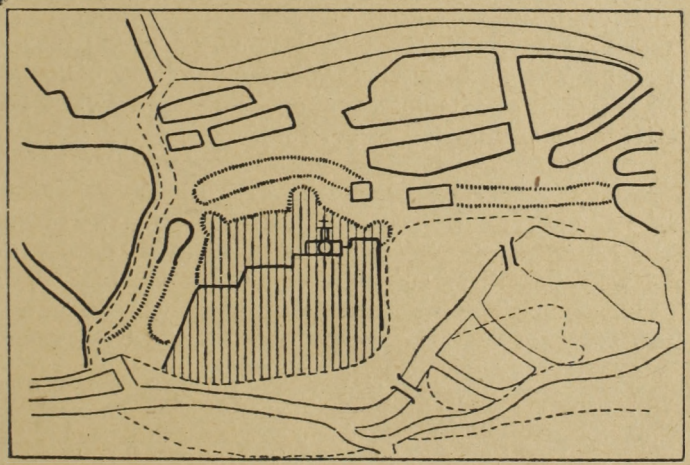

29. A törökidőkbeli berényi vár helyzete 18. századbeli térképeken.

E régi várárok pontosan fel van rajzolva még későbbi keletű térképekre is. Így pl. megtalálhatjuk Berény 1806-i térképén, amint a fent leírt helyen kanyarodik a Csincsából a Zagyvába *(443)*, valamint a városnak egy a 19. század elején kelt másik térképén is *(442)*, amikor már híd állott rajta a Hatvani-utca és Szúnyog-utca sarkán.

Valószínű tehát, hogy csupán csak ennek a mesterséges vár ároknak újból való

kihányásáról volt szó 1658-ban, s hogy talán eredetileg csak ez viselte a Csincsa nevet, ami törökül árkot jelent. Egy egészen rövid, mesterséges árok volt ez, legfeljebb 250 m hosszúságban, aminek kiásása könnyen feltehető, de maga a Csincsa feltétlenül természetes Zagyvaág, s majdnem 1·5 km hosszúságával aligha készíthették egy ilyen kis erőd számára.

A berényi palánk nem volt nagyjelentőségű, magasabb katonai parancsnokság sem lakott benne, hanem főleg török lovasőrsége volt. Magát a zárdát csak 1583-ban alakították át kastéllyá. 1583-ban a berényi parancsnok Bajazid volt. 1584 és 1589-ben török kádi is volt már itt, s 1593-ban is említik a török kádit *(28* — 146). Az erősség mellett híd vezetett át a Zagyván, amelynek lábazatát 1788-ban a Zagyva medrének tisztításakor meg is találták *(7* — 36). E híd közvetlenül a mai zárda mellett lehetett, de nem a mai híd helyén, mert ez az utóbbi már a 18. századbeli térképen is megvolt.

A berényi palánk nem volt hosszú életű. 1593-ban a törökök a német Tieffenbach generális elől a várból kivonulván, felgyujtották ; tehát mindössze csak 27 évig volt itt török erősség. Ostromot egyetlen egyet sem állott ki. Csak fel-felkészült a magyar végvári vitézek támadása ellen ; 1593-ban, a török kifutása után, Barbel Mátyás, a berényi «*Pasamalom*» molnára vallomása szerint a törökök gyakran felfogták és a malomtól elfogták a Zagyva vizét védelem céljából és beeresztették a várárokba *(30* — IV. 150).

Amint már mondottuk, 1553—1588-ig külön közigazgatási terület volt Jászváros és Magyarváros. Jászváros, azaz Berénynek katolikus, a Zagyva balpartján álló fele nagyobb volt, mint a protestáns Magyarváros. Az utóbbi az egri várnak csak 120 véka búzával és 127 véka árpával adózott, viszont Jászváros fizetsége 250 véka búzára és 230 véka árpára szólott *(30* — IV. 99). Más feljegyzéseink is vannak a két város nagyságára, népességére vonatkozólag. 1567-ben a következő adatokat mutatja az egri vár tartozékainak összeírása *(298)*:

	Jászváros	Magyarváros	Összesen
Telkes jobbágy	182	83	265
Házas zsellér	122	68	190
Elhagyott ház	51	51	102

Magyarváros zsellérségét még részletezi is az összeírás, mondván, hogy 39 olyan van köztük, akiknek házuk, egy lovuk és egy tehenük van, 29 meg olyan, akinek csak egy igen kicsi háza (domunculus) van, más semmije. Az utóbbi aligha nem földkunyhó lehetett. Az elhagyott házak az előző évi tatárpusztítás eredményei. Ezen adatokból némi következtetést vonhatunk Berény akkori lakossága számára is. A pusztulás után Jászvárosnak mintegy 1530, Magyarvárosnak meg kb. 755 lakosa lehetett, tehát hozzávetőlegesen 2285 lelket számláltak.

A város 15. századbeli képéről többet nem is tudunk. Mégis valószínűleg látszik, hogy ebben az időben már szilárdabb épületei is lehettek a városnak, mert pl. a 2. sz. berényi török oklevél egy téglaégetőről emlékszik meg, amelyet a jánoshidaiak el akartak venni a berényiektől, de a török visszaadta nekik.

A városnak ez a kettőssége 1588 után megszűnni látszik, s ismét csak egy néven fordulnak elő. Úgy látszik, hogy az egyesülés elől azzal hárult el a legfőbb akadály, hogy a berényi protestánsok nagyrészt visszatértek a katolikus hitre.

Egyébként Berény túlságos mértékben aligha pusztult el a török uralom első felében. Elfoglalásától kezdve a szultán magánbirtokai közé sorozták, s a hatvani vár fennhatósága alá rendelték ; így bizonyos kíméletet élvezett *(23* — 273).

Jákóhalma és Felsőszentgyörgy viszont hűbéres szpáhi birtokok voltak *(80* — 17). A berényieket nagyobbára meg is hagyták földjeik teljes birtokában, csupán csak legelőt kívántak tőlük a palánkbeli török lovasságnak, pl. 1570-ben a közeli Borsóhalmát foglalták le legelőnek *(260* — 247). A birtokaikban való háborítatlanság persze csak elvben volt meg, mert 1581-ben pl. arról panaszkodnak a berényiek a 9. sz. török oklevél szerint, hogy ingyen szedik el tőlük borukat, élelmi szereiket, s így kénytelen a lakosság elköltözni. Valószínű is, hogy még erről az aránylag bátorságos helyről is lassan kiszivárgóban volt a nép. A 13. sz. török oklevélben még számosabb a panasz a nép kivonulásának okairól. Elmondják pl. a berényiek a budai diván előtt, hogy kaszálás idején a lovasság kijár a rétre és dologra kényszeríti a népet, vagy pedig ha a gazdáknak más helységbe kellene kimenniök, a gyalogság kirohan a városra és parancsra hivatkozva ezerféle zaklatással kocsikat kényszerít ki tőlük ; emiatt a város már majdnem üresen áll, mert ennyi zaklatást nem tud a nép elviselni. *A lakosság nagyrésze 1594-ben csakugyan el is futott a városból Gyöngyösre, a Mátrába és a nádasokba, sőt Kecskemétre is.* Amikor ugyanis Teuffenbach (más adatok szerint Tieffenbach) generális Tura alatt megverte a törököt, rárohant a palánkra és igyekezett a vizet lecsapolva ostrom alá kapni. A török ezt nem várta be, s bár a lecsapolás nem sikerült, mivel a tavaszi árvíz újra meg újra megtöltötte az árkot, hanem a kastélyt és palánkot felgyujtva kivonult Berényből, s a hidat is lerombolta. Eközben azonban maga a város is elpusztult, úgyhogy *1594—1617 között majdnem lakatlan volt Berény,* s akkor is csak a török édesgetésére tért vissza bele kevés nép.

Még 1620-ban is arról intézkedett a budai basa, hogy a visszatérni kívánó berényieket ne akadályozza senki, 1621-ben pedig megtiltja a hatvani vár erősítésére való kihajtásukat, nehogy újból elszéledjen a nép. Inkább a berényi várat kívánta velük újraépíttetni. 1621-ben már újra kezdték az építést, de maga a kastély nem épült újra, hanem a városban építtettek házat a török kádinak *(28* — 148).

Berénynek a 16. századbeli települési erői között nemcsak az volt fontos, hogy védelmi szempontból előnyös helyzetben volt, hanem az is, hogy *kitűnő helynek kínálkozott malmok építésére.* Valóban a berényi malmok igen híresek voltak ebben az időtájban. Amikor 1594-ben a török kivonult a palánkból, összeírták a berényi vízimalmokat. Öt nagy malmot találtak, még pedig a következőket. A palánk előtt állott a Musztafa pasa által épített ötkerekű *Pasamalom,* a vár fölött, a török szőlőskertek mellett a *Hozman bég négykerekű malma,* a város alatt forgatta a Zagyva vize *Ficsor Márton háromkerekű malmát,* a Tarna vizén állott a szintén háromkerekű Borsóhalmi, vagy *Gregormalom,* vagy másként *Gozman bég malma,* végül a Zagyván volt még a város végén *Hegeliné malma* is *(301).* A berényi malmokról egyébként *Evlia Cselebi* török történetíró is megemlékezett. Egyébként a menekülő törökök állítólag a malmokat is elpusztították, s ezután már csak két malom épült újra, de ezek egyike sem azonos a mai vízimalommal.

A fenti öt malmon kívül állítólag még a Tápió egyik kiöntésében is volt Berénynek egy malma, amelyet «*Pokolidő malmának*» neveztek, mert csak akkor volt vize, ha pokoli esőzések jártak.

Kétségtelen, hogy Berény a 16. század végén volt legnéptelenebb. Csak az 1614. évi nagyszombati béke után kezdett visszaszivárogni elfutott népe *(80* — 28). Érdekes, hogy honnan került vissza a nép. 1624 táján Széchény és Újvár vidékéről jöttek, de ezek megjárták, mert a rájuk sózott «*építész-adó*» miatt újra futással

kellett szabadulniok a bajtól a 6. sz. török oklevél szerint. Megemlíthetjük, hogy még az 1699-i Pentz-féle összeírás szerint is sok olyan gazda volt itt, akik nemrégen jöttek Széchény vidékéről. 1625-ben azt mondják a visszatérők, hogy még többen is visszajönnének Széchény és Újvár vidékéről a menekültek közül, csak a fejadótól félnek, mert itt sokat kell fizetniök, amint ezt a 23. sz. török oklevélben feljegyezték. 1620-ban meg Gyöngyös környékéről tértek vissza névszerint is feljegyzett gazdák.

Érdekes, hogy 1621-ben egy szultáni okmány annak tulajdonította Berény nagymértékű pusztulását, hogy országút mellett feküdvén úgy az utasok, mint a karózatban lakó fegyveresek erősen háborgatták *(23* — 274). Ehhez azonban valószínűleg még az is hozzájárult, hogy Berény volt az utolsó palánk a Tisza felé.

Az újonnan épülő és lassan benépesülő Berény települési viszonyairól nem sok adatunk van. Úgy látszik, hogy az 1594-ben felépített karózat helyébe csak valami sövény-palánkot emeltek a visszatért törökök. De pár évtized mulva ez is elpusztult. Nagyboldogasszony régen elpusztult templomának megújítására is gondolhatott már 1623-ban az — úgy látszik — ismét benépesült város. Erre kértek a töröktől engedélyt, amit a 22. sz. török oklevél szerint meg is kaptak. Mivel azonban az újraépített egyház a mai zárdakert közepetáján feküdt, ebből arra lehet következtetni, hogy a vár akkor már nem volt meg. Pedig ez az újraépített egyház a régi alapjain épült, hiszen a budai basa 1639-ben megtudván, hogy a berényiek templomot építettek, megvizsgáltatta, hogy vajjon a régi alapjaira rakták-e azt, s hogy nem nagyobb-e a réginél *(23* — 284). Viszont más adatok szerint nem a régi alapon építették újra, hanem a mai közelében. *Kempelen* szerint ez az egyház a zárda újjáépítése után fölöslegessé vált és a mult század közepetáján növényháznak használták.

1637-ben újra virágzott Berény. Már a török kádi is Hatvanban lakott és nem Berényben *(28* — 148). Ebben az évben megint új csapás szakadt a városra. Rablók törtek rá, kirabolták és felégették. Valószínű, hogy ekkor pusztult el végleg a röviddel előbb valamennyire újra épített palánk is. Egészen azonban nem törülte le a földszínéről még a következő század se, hiszen még a 18. századbeli térképeken is rajta vannak körvonalai. 1637 után azonban többé nem említik mint védhető helyet.

Úgy látszik, hogy a város ezen újabb pusztulása magyar végvári vitézek műve volt, mert pl. 1640-ben azt írta a hatvani bég, hogy a berényi lakosok kezénél iratok vannak, amelyek értelmében a becsapó hajdúkat és huszárokat büntetlenül elfoghatják és fölakaszthatják, s legutóbb is hármat fogtak el *(260* — 287).

A város fejlesztésének egy különös módját eszelték ki a berényi török kádik. Mindegyikük házat építtetett magának a lakossággal, amelyet távozásuk alkalmával azután eladtak, hogy az új kádi megint másikat építtessen. Ezt a szultán a 10. sz. berényi török oklevél szerint 1637-ben megtiltotta. Ekkor teszik át a berényi kádi székhelyét is Hatvan várába.

A török uralom Berényben való fénykora ebben az időtájban kb. le is zárult. Vele azonban egyúttal az a viszonylagos jólét is, amit a Jászság a török uralom alatt a 17. század elején megélt. Csapás csapás után következett ezután nemcsak Berényre, hanem az egész jászföldre is. Az előbb említett rablótámadás azt mutatja, hogy *a berényi török már nem tudta a nép biztonságát megőrizni.* Sőt megszünvén a berényi palánk, a népet is a szomszédos török erősségekhez hajtották munkára, ami megint szétszökdösésre bírta a lakosságot. Ezt be is jelentették a töröknek, ha nem korlátozzák munkahelyüket csak Hatvanra.

Ebben a zavaros világban megint erősebben megoszlani látszik Berény népe. A reformátusok, akik az előző században egészen külön várossá szervezkedtek, úgy látszik, ismét megszaporodhattak. 1642-ben megint önálló helvét egyházuk volt *(38)*, sőt 1643-ban a berényi reformátusok malomhelyet hagytak a gyöngyösi ref. egyháznak a Zagyván Kerekudvar felé, amelynek hasznán a két egyház osztozkodott. A berényi és gyöngyösi ref. egyházaknak egymással való kapcsolatáról később is vannak adatok. A berényi protestánsok száma a 17. század közepén nem lehetett kicsi, hiszen 1652-ben állítólag a város tiszta jövedelmének $^1/_8$-a a ref., $^2/_3$-a a kat. egyházat illette volna meg *(38)*. A protestáns templom a későbbi sörház táján, a Zagyva nagy fordulójának zugában, a folyó jobbpartján állott. *Kálmán Zoltán* szerint ez a protestáns templom egyenesen erre a célra épült volna és 1687-ben romboltatott le, amikor harangját Budára szállították el *(38)*. Viszont más adatokból úgy tudjuk, hogy ez a protestáns templom eredetileg klarissza zárda volt és 1587-ben vették el a református berényiek *(106* — 15).

A hanyatló félhold hatalma a 17. század közepetáján márcsak arra volt elég erős, hogy befelé gördítsen akadályokat a berényiek gazdasági életének, de hogy védelmet is biztosítson nekik, arra már nem volt képes. 1642-ben pl. még a töröktől kértek engedélyt a berényiek, hogy szőlőt ültethessenek, amit a 48. sz. berényi török oklevél szerint 16 évi adómentességgel meg is kaptak. A török hatalom hanyatlásával mind több zavar és baj szakadt a városra. A végvári magyar vitézektől senki sem őrizte már a népet. 1652-ben 30 magyar hajdú tanyázott a városban egy hétig. A törökök azt állították, hogy 200-an is voltak, de a berényiek bizonyították, hogy nem voltak többen 30-nál *(260* — 286). Mindez közvetlenül a hatvani török vár szomszédságában történt. Egyik török okmány már arról panaszkodott ebben az időben, hogy a török adószedőknek egyenesen veszedelmes volt ide kijárni. Berény népének élete mégis csupa nyomorúság volt már, hiszen a törökök a legagyafurtabb módokon zsarolták őket. Pl. 1653-ban arról szól egy török levél, hogy a törökök bárány-tizedet szedtek a berényiektől, de a bárányokat nem hajtották el, hanem 3 évig kellett tartani a gazdáknak és akkor már duplájukat kellett beszolgáltatni. Úgy látszik azonban, hogy mindezek ellenére a berényiek gazdasági élete nem tört meg, sőt még bizonyos fejlődést is mutatott. 1653-ban pl. zálogbavették *Kerekudvar* pusztát is Mellétei Barna János birtokostól, akinek 600 tallért kölcsönöztek, hogy török fogságba jutott feleségét kiválthassa *(335* — II. 25). 1653-ban meg gr. Pető János *Ágó* és *Szentimre* pusztákat transzferálta a berényiekre és árokszállásiakra, de nincsen feljegyezve, hogy mennyiért *(335* — A).

Pedig Berény népét még az a veszedelem is fenyegette, hogy más török birtokosok is követelni kezdték egyesek kiadatását, olyan saját alattvalóiknak mondva azokat, akik csak 10—20 év előtt szöktek meg tőlük és telepedtek be a városba. Ezt a kiadást a 69. sz. berényi török levél tanusága szerint a török hatóságok nem engedték meg.

Ebben a zavaros világban mégegyszer szüksége mutatkozott annak, hogy Berény népe védhető állapotba helyezze városát. 1657-ben ugyanis egy tatársereg Lengyelország felé tartva jövet-menet átvonult a Jászságon, s bár a tatár kán védelemlevelet adott a berényieknek, ezek mégis engedélyt kértek a hatvani török parancsnoktól «*a város felső részében régebben volt árok*» felhányására, mert különben a nép elfutással fenyegetőzött *(80* — 50). Tudjuk már, hogy az árok a *Csincsa* volt. Úgy látszik tehát, hogy az 1637-ben újból elpusztított palánk mégsem lehetett teljesen lerontva, ha újból védelmi állapotba akarták helyezni

a városiak. Erre vall az is, hogy még a 18. század vége felé is pontosan felrajzolhatták térképre.

A 17. sz. második felében már *kétfelől is kormányozták Berény gazdasági életét*, magyar és török részről is. Így pl. 1660-ban Wesselényi nádor megtiltotta a berényi kálvinistáknak a bormérést, mert emiatt viszályuk támadt a kat. plébánossal *(335* — I. 19), viszont 1662-ben meg a hatvani parancsnok adott engedélyt a Belsőöreghegyen szőlőültetésre *(30* — IV. 289). Úgy látszik, hogy a török ezidőtájt már csak arra szorítkozott, hogy adóját behajthassa a berényieken és hogy a berényi határ, amely eleinte a szultáni kincstár birtoka volt, meg legyen művelve. 1663-ban pl. Ozmán a *Mártonberek* nevű szántóját bérbeadta a berényieknek, 1667-ben pedig «*Nyékszállást*» (valószínűleg Négyszállást) bérelték Mahmud hatvani agától *(80* — 21). A török birtokosok azonban még az ilyen bérelt földekről is tizedet követeltek a berényiektől, amint arról a 132. sz. berényi török oklevélből értesülünk.

Berény határa ezekben a zavaros időkben nőtt meg igen nagy mértékben. 1667-ben kamarai oklevél engedte meg Berénynek, hogy «*az elpusztult Négyszállás jászságbeli falu Jászberényhez csatoltassék, mivel lakosai oda szálltak*» *(76* — 40). Tudjuk, hogy *Borsóhalmát* már 1535-ben magukhoz csatolták a berényiek. 1667-ben *Boldogháza* birtokában is újra megerősítették Berényt *(76* — 41).

A török uralom vége felé lassan visszaszivárogtak ide a katolikus papok is. Amikor virágjában volt Berényben a török hatalom, nem voltak itt állandó kat. lelkészek, de 1661-ben már ismét törvényes plébánosuk volt, aki vámot is szedett már egyik malmon. Előbb legföljebb vándorló barátok látták el a berényiek lelki gondozását. 1661-ben ugyanis a következőket írta Nagy Lukács berényi ferencrendi lelkész Pálffy Tamás egri püspöknek: «*Sok itt a száraz malom; volna ugyan egy vízi, de az is elállott, mert a gondviseletlen emberek miatt másfelé szakadt a víze; két hónapig is alig csinálhatják meg és így oda az én szombati napkeltétől fogva napnyugtáig járó vámom*» *(386* — 1661. év). Ez az adat egyuttal némi világosságot vet a város 17. századbeli képére is. Hogy a Zagyva vize igen elhanyagolt állapotban lehetett Berényben ezekben a zavaros időkben, abból is kitetszik, hogy 1662-ben erősen megrongálta magát a Boldogasszony templomát is, úgy hogy Ahmed ben Musztafa hatvani török kádi engedélyét kellett kérniök kijavítására *(260* — 191). Ezt meg is kapták.

Hogy mikor szabadult fel Berény véglegesen a török uralom alól, arra különböző adatok vannak. Úgy látszik azonban, hogy nem is lehet ilyen időpontról beszélni, hanem valahogy lassan szűnt meg itt a török befolyás. Török parancsnokság és katonaság már régen nem volt a városban, hanem Hatvanból kormányozták. Egyesek szerint 1665-ben szabadult volna fel *(105* — 10). Ez nem valószínű, mert még 1667-ben is arról rendelkezik a 105. sz. berényi török oklevél, hogy a hatvani szandzsákhoz tartozó *Négyszállást* Sibak Tamás, Orbán Bálint és Muhorai Lukács nevű berényi gazdák közbenjárására a városnak adván bérbe, az ottani úrbéri szolgák ökreinek megengedjék a legeltetést, a többi marhát pedig a város *Budakháza* nevű földjén legeltethessék. Még 1680 körül is arról értesülünk a 132. sz. berényi török levélből, hogy a városiaknak Gyöngyös határában bérelt földjeik után az eminek tizedet követeltek.

1685-ben Berényt már mint várost említik (76 — 67). A török kivonulása és az ellenreformáció zavarai erősen sujtották ezt a várost. 1679-ben Tököly hadai garázdálkodtak benne *(30* — IV. 388), 1682-ben Apafi serege vonult át rajta, amiről a kíséretében lévő Mikó ezt a feljegyzést tette: «*28 augusztus, voltam a jászberényi*

templomban, ott ettünk fölöstököt, ott láttam a Leend kürtjét, mellyel megölte volt az királt». 1686-ban tatárok dúlták fel. A török végleges kivonulásakor is, amit *Hild Viktor* 1690-re tesz *(387* — I. 47), szörnyű pusztítás történt itt épületekben és népben egyaránt, amit a zárda előtti feliratos kő is tanúsít. A város e szörnyű szenvedéseit híven jellemzi az ezidőtájt keletkezett versezet is *(80):*

„Nemes Jászság, hires Kunság nagy jajjra jutott,
Csendessége, békessége mert felbontatott,
Boldogsága elfogyott, szabadsága megromlott,
Hire, s neve, szép cimere beborittatott".

Az ellenreformáció idején, 1687-ben semmisült meg a reformátusok berényi temploma is.

Kétségtelen, hogy *Berény a török kivonulása után nagyrészt romokban hevert és településének zavartalan fejlődése, mai alaprajzának kibontakozása csak a 17. század végétől kezdve indulhatott meg.* A török kivonulása után telepedtek vissza 1694-ben a ferences barátok is a városba, újra elfoglalva zárdájuk romjait, amikor is felépült annak egy kis része egy kis kápolnával együtt *(7* — 37). Hetényi Béla áldozópap és Takács Lőrinc laikus testvér voltak az első betelepülő barátok. *A régi erőd romjain újraépülő zárda lett a mai Berény települési magvává is.*

A török kivonulása után lezárult Berény településtörténetének egy súlyos korszaka. *Hogy ebben a nehéz világban Berény mindig ki tudott tartani, azt elsősorban energikus települési helyzetének javára kell írnunk.*

c) *Berény az eladottság korában.*

Ez a korszak Berény életében kereken mindössze félszázadot tesz ki. A település kibontakozása szempontjából mégis igen fontos időszak, mert a romokból ekkor újraéledő város élete ettől kezdve már nem szakadt meg többé. A város a törökvilágban elsősorban mind védelmi hely fejtette ki előnyös földrajzi helyzetét. A környék elpusztult falvainak népe ide menekült és így egyesült határában olyan nagy terület, ami a város jövendő gazdasági súlyát megalapozta és egyuttal képesítette a nagy határú települést nagyszámú nép eltartására is. *Városi fejlődésének alapjai tehát azonosak más nagyhatárú alföldi gazdavárosainkéval,* s a török falupusztításra vezethető vissza.

Alighogy megtisztult a töröktől, 1692-ben I. Lipót már elindítja a városi fejlődés útján azzal, hogy három vásárjogot adományozott neki *(386* — 1692. év), mert régi vásárjogai a törökvilágban elvesztek.

Az újraéledő városban újra érvényesültek azok a földrajzi előnyök, amelyek már a törökvilágban is fontos malomvárossá tették Berényt. 1696-ban a város megalkuszik Hájos Alberttel egy három kőre járó malomnak a szőlőkön kívül, a budai országút mellett való megépítésére *(334).* Ugyanekkor egy gyaloghidat is építettek a városban a Zagyva folyón át. 1700 körül állítólag klarissza apácáknak zárdája is lett volna a ferencesek régi jegyzőkönyvei szerint a mostani Szentkúti kápolna táján *(7* — 38). Ez azonban kissé homályos adatnak látszik, mert tudjuk, hogy a klarissza zárdának, amely a Zagyva fordulójában a jobbparton állott a 16. században, az lett a sorsa, hogy a protestánsok elfoglalták 1587-ben imaháznak. Valószínűbb az, hogy ekkor még a Boldogasszony-templomon és az ideiglenes kis zárdai kápolnán kívül más temploma nem volt a városnak. Az 1687-ben lerontott,

klarissza templomból elfoglalt protestáns templom sem állt már fenn ; 1701-ben Sötér Ferencnek a prímáshoz küldött jelentéséből tudjuk, hogy a kálvinisták «*régtül fogva egy házat vévén, közönségesen annak pitvarát, kamráját, szobáját összve vágták és maguk közül egy deákos csizmadiát praedicatorul választottak*» (*221* — IV. 357). Csak 1705-ben kapták vissza a kálvinisták előbbi templomuk helyét, de templomot csak 1724-ben építettek oda (*106* — 16). Egyébként 1699-ben Pentz összeírása is pontos képet ad Berény egyházi épületeiről, mondván, hogy van egy kat. temploma, egy külön kápolnája, kolostora, ennek egy temploma, ami bár be van fedve, oltára nincsen, hanem egy újonnan épült kis kápolnában van az istentisztelet. Hogy vajjon ez a bizonyos «külön kápolna» a zárdai kápolnára vonatkozik-e, vagy csakugyan valami klarissza kápolna lett volna-e, nem tudjuk.

Volt már Berénynek a 18. század legelső éveiben egy nagyobb serfőzőháza is, amely elég sok munkással dolgozhatott, mert több legényajánlása van feljegyezve (*335*). A város gazdasági életének fellendülésére és idegen kereskedőkre gyakorolt vonzóerejére jellemző az az adat, hogy 1701-ben pesti görög és rác kereskedők kérték Berény tanácsát, adjon nekik engedélyt sátrak állítására (*334*—A). A város meg is adta és a piacon lévő dombon jelölt ki nekik sátorhelyeket.

Némi halaványvonásokat előszámlálhatunk Berény akkori kiterjedéséről is. 1699-ben ugyanis három *képoszlop* volt a városban a mostani Kossuth-utcában, a Gyöngyösi-úton és a Szent Imre temető mellett. Ezeket a képoszlopokat nem szabad összetévesztenünk a régi jászképekkel, mert csak vallásos tárgyú emlékek voltak. Az ilyenek mindenütt többnyire a város szélén szoktak állani, ennélfogva Berény 1699-ben kb. ezen pontokig terjedhetett.

Berény újraéledő gazdasági életére nagy csapás volt, hogy 1703-ban elzálogosították a lovagrendeknek. Ha nem is jelentett ez teljes jobbágyi sorsot, gazdasági életének szabad kibontakozását mégis kétségtelenül akadályozta. Az eladatást megelőző 1699-i Pentz-féle összeírás teljes világot vet a város akkori lakosságára és gazdasági állapotára.

Eszerint 1699-ben Berényben 388 családot találtak, amelyeknek lélekszámát 2256 főre tehetjük. Ugyanakkor azonban Berénybez tartozott még Négyszállás puszta is, ahol szintén összeírtak 89 családot, de ezek nagyrésze Berényben is összeiratott. Berény viszonylag tehát elég népes város volt már néhány évvel a török kitakarodása után is. Pedig népe nagyobbik része nem a félhold uralmának megszűnte után sereglett össze a városba, hanem helybeli volt a lakosság 57·4%-a ; ez a legmagasabb ilyen arányszám az összes jász községek között. Azt bizonyítja ez, hogy *Berény viszonylag a legbiztonságosabb hely volt a török alatt is, s ezért maradt benne több a régi népből, mint más jász falvakban.* Ha tehát többször szét is futott lakossága, nagyrészük újból visszatért a közvetlen vész elmúltával. E város telepítő erejének valósággal számszerű bizonyítéka ez.

Mindemellett Berény népében is 42·6%-ot idegennek, jövevénynek mond Pentz. Érdekes lesz közelebbről vizsgálat alá venni úgy a helybeli, mint az idegen népelemet. Csakugyan lehetséges, hogy a helybelinek mondott elem túlnyomó nagy része régi, ősi eleme volt Berény lakosságának, mert nevük tanusága szerint 83·7%-ig magyarok voltak ; csak 5·8% volt köztük a szláv, a többi neve pedig megfejtetlen. Sokkal kevesebb magyar elem mutatkozott 1699-ben Berény jövevény népében, csak 75·1%. A jövevények nagyrésze alighanem szökött jobbágy lehetett, mert 165 családból csak négy család merte bevallani származási helyét, a többi előző lakóhelyét nem ismerjük. Már ez is bizonyos városias jelenségnek vehető a többi jász községekkel szemben, mert ott az ismeretlen származású jövevények

aránya sokkal kisebb volt ; a kisnépű jász falvakban kevésbbé is lehetett titokban tartani valakinek származási helyét, de a népes Berényben könnyebben ment ez. *E város tehát aránylag elég jól megőrizte népét a török uralom alatt.* Persze csak viszonylag, mert másfelől ez az egyetlen jász község, amelynek lakossága száma csökkent a törökvilág alatt. 1567-ben 457 család lakta, 1699-ben pedig csak 388.

Berény népe *társadalmi* tekintetben is sajátságos vonásokat mutatott 1699-ben. Nemesek igen kiszámban éltek népében, mert úgy látszik, ezek nemigen szívlelték a közvetlen török megszállás alatt lévő várost, de a másik két jelentékenyebb jász településben, Apátiban és Árokszálláson sokkal több volt a nemes családok száma. Ezzel szemben a viszonylag népes Berény bizonyos fokú városiasodása mutatkozik meg abban, hogy igen magas népében a zsellérek aránya (6%). A lakosságban igen nagy vagyoni különbségek is voltak ebben az időben. Leggazdagabb család volt ekkor Koncsik Györgyé, de vagyonosoknak mondhatók az Ország-, Veres-, Megyeri-családok is. A zselléreknek többnyire csak néhány állatuk volt, vetésük kevés, de szőleje majdnem minden zsellérnek volt, tehát afféle szőlőkapások voltak itt a zsellérek a 17. század végén.

Ekkor már csak két vizimalma volt a városnak, egy négy- és egy háromkerekű, de ezeken kívül több szárazmalom állott, amelyek közül kettő a város tulajdona volt.

Úgy látszik, hogy az ellenreformáció hatása, a barátok visszatelepítése megtette hatását Berény népében. Az egykori Magyarváros és Jászváros idejében kb. ¼ rész volt itt a protestánsok aránya, de 1699-ben már csak 40 kálvinista akadt a 388 család között.

A kuruc háborúk zavarai között, 1703-ban Berény is elvesztette szabadságát, s zálogba került a lovagrendek kezébe. Az aránylag gazdag város, amelynek adóját 1699-ben 9301 frt-ra becsülték, sokat áldozott Rákóczi hadainak élelmezésére. Máskor meg saját sanyargatott, károsult lakossága felsegélyezésére vették igénybe a módosabb lakosságot, így pl. 1710-ben a berényi bíró bizonyos mennyiségű termény beszolgáltatását vetette ki kire-kire, hogy a kurucoktól károsítottakat felsegélyezzék. Berény mégsem néptelenedett el, sőt az 1705-i összeírás adatai szerint még emelkedett is lakossága száma, lévén ekkor a városnak már 495 családja. Ezek között a zsellérek száma már nagyobb arányt mutat (9%), mint 1699-ben, tehát a «*városiasodási*» folyamat előrehaladóban volt. Foglalkozás szerint azonban még igazán egyöntetű, falusias foglalkozású volt az egész lakosság ; gazdákon kívül csak a pásztorokat említik meg külön ; 10 számadó, 7 tehénpásztor, 8 gulyás, 4 csikós, 4 borjúpásztor, 4 szőlőpásztor élt itt ekkor, de csak 4 mészáros és 4 molnár iparost írtak össze.

1705-ben 9 tizedre volt felosztva Berény népe a katonai okokból készített összeírás szerint. Hogy ennek a tizedre való beosztásnak milyen célja volt, nem tudható.

Ebben az esztendőben értesülünk először Berény települési viszonyainak számszerű adatairól is. Ekkor még csak 445 háza volt

1710-ben már a birtokos lovagrend iratta össze Berény népét *(377)*. Ebből értesülünk arról, hogy 1705—1710 között rendkívüli nagy mértékben apadt a nép, ha az összeírás pontos, nem lévén itt ekkor már több 362 családnál. Különösen nagyon visszaesett a birtokos gazdák száma, viszont a zselléreké emelkedett. Úgy látszik, hogy a kuruc háborúk vége felé dühöngött nagy pestis is erősen meglátogatta Berény népét. Az 1705-i összeírás tanusítja, hogy e nép a felkelésből is kivette részét ; a táborban szolgált 379 berényi férfi. Nem utolsó sorban apaszthatta

a város népét az a körülmény is, hogy alighanem sok szökött jobbágyot vittek vissza a városból.

Annál feltűnőbb, hogy viszont az 1713-ban kelt második lovagrendi összeírás csaknem megkétszerezi Berény lakosságának számát, kimutatván 708 családot *(378)*. Ezek közül 565 gazda volt. A város népe ekkor közigazgatási, vagy talán inkább az adószedés szempontjából 9 negyedre oszlott, s minden negyed élén egy-egy fertálymester állott.

Az 1715-i országos összeírás csak a gazdákra terjedvén ki és egyébként is pontatlan lévén, nem állapíthatjuk meg belőle a népszámot, csupán csak annyit, hogy a berényi gazdák száma megint rendkívüli esést mutat. Azt is megállapíthatjuk ennek alapján, hogy ekkor már főleg állattenyésztéssel foglalkoztak itt a gazdák, sőt a 298 birtokos közül 51 gazdának egyáltalán nem is volt vetése. A szőlőtermelés viszont általánossá vált, lévén 214 gazdának szőleje. Az állattartás főleg legeltetéssel ment ; igen sok nagygazdának sem volt még kaszálója.

A városiasodási folyamat előrehaladása megállapítható 1715-ben is. 298 gazda mellett 39 iparos és 27 kereskedő élt a városban, bár lehetséges, hogy ezek egyrészét a gazdák között is felvették. Mindenesetre azonban kereken 300 gazdával szemben 66 a városi foglalkozású elem már a 18. század elején is. Az iparosok foglalkozása még egészen csak a falusi néphez alkalmazkodó, csizmadiák, vargák, szabók, stb. A kereskedők nagy része azonban már aligha volt falusi szatócs, hanem főleg marhakereskedő.

Az 1720-i országos összeírás adatai már eléggé megbízhatók, hogy velük kísérletet tegyünk Berény lakossága számának megállapítására is. Ekkor 25 nemest, 540 gazdát és 79 zsellér családot találtak Berényben, azaz összesen 644 volt a családok száma. Nincsenek benne a berényi ferences barátok, világi papok és a tanítók. Ezeket figyelembe véve és családonkint 6 lelket számítva, a város lakossága számát kereken 3900-ra tehetjük 1720-ban. Összevetve ezt az 1699-i 2256 lélekkel, meg kell állapítanunk, hogy a nyugalmasabb idők beálltával elég gyorsan népesedett.

A népesség emelkedésével párhuzamosan szaporodott az iparosok és kereskedők száma is és már 66-ot tett ki. Az iparosok sorában már feltűnik 1—2 nem kizárólag falusi mesterség is, pl. lakatosok. Már a malmok száma is hatra emelkedett. A város határa akkor nagyobb volt, mint ma, mert hozzátartozott *Négyszálláson* kívül *Györgyi*, *Szele* és *Kerekudvar* is.

Jóllehet a jász szabadságon ekkor a zálogos lovagrendek ültek rajta, mégis úgy látszik, hogy Berény bizonyos mértékben megőrizte a jászok fölötti összetartó szerepét. Orczy István főkapitányi adminisztrátor az 1720-as évek elején ide hívta össze a jász-kun szabadság ügyének megbeszélésére az egykori két kiváltságos nép közgyűlését *(19 — 18)*.

A város gazdasági élete még a szolgaság korában is egyenes vonalban fejlődött tovább és népe vagyonosodott. Újabb középületeket is emeltek. 1719-ben építették a plébánia kertjébe nyúló *Rozália*-kápolnát, 1722-ben pedig kibővítették a templomot is *(106 — 5)*. 1724-ben a kálvinisták is új templomot építettek maguknak. 1730-ban felépült ősi romjaiból a kolostor is, 1742-ben pedig kőkerítéssel vették körül. 1731-ben emelték a Jászkürt vendéglőt is, amelyben jelenleg a rendőrség székel ; ugyancsak a szolgaság idejében emeltetett a kerületi székház is, eleinte szerényebb alapokon.

Városunknak a szolgaság idejében való képéről *Beél Mátyás* tudósít 1731-ben híres Notitia-jának kéziratában. Eszerint a város nagyobbik része a Zagyva bal-

partján feküdt ekkor. Volt plébániatemploma, Szent Lőrinc tiszteletére emelt kápolnája. A várost szántók, rétek és szőlők vették körül, s voltak kellemes gyümölcsösei is. A város nyugati részén állott a Megváltó temploma (ez a zárdatemplom lehetett), amelyet a Zagyvával és vizesárkokkal lehetett körülvenni. A kolostor el volt különítve a várostól, a folyó partján, kellemes helyen állott, de tömérdek rovar, kígyó és béka hemzsegett kertjében, úgyhogy ebben az időben a zárdakert csapásaira, amelyekre Beél feljegyzésében a jól ismert verset alkalmazza :

«Prima est unda fluens, ranarum plaga secunda,
Inde culex testis, post musca nocentior istis,
Mures quinta fovet; serpentes sexta reavit;
Post sequitur grando : post Bruchus dente nefando.»

Beél szerint a protestánsok még ekkor is a Zagyva jobbpartján laktak, ahol vályogból épült imaházuk volt. A városban már hidak is voltak. Igen érdekesen a házakról azt mondja Beél, hogy falusi módon alacsonyra voltak építve. Kétségtelen, hogy putriházak voltak ezek. Téglából valószínűleg csak a középületek voltak ; téglavetője ebben az időben nem is volt Berénynek. 1639-ben Kunitzer Károly hatvani téglavető mesterrel egyezkedett meg a város a templomhoz szükséges tégla égetéséről *(335* — VII). Erre vall az is, hogy 1736-ban Orczy István kérdést intézett a városhoz, hogy a városi fogadó építéséhez mennyi téglát szállított az ő téglavetője.

A város fejlődő gazdasági életének még a maga óriási határa sem volt elégséges, mert főleg legelőgazdálkodás folyt. Ezért érthető, hogy már ekkor szemet vetettek a berényiek a kiskun pusztákra is. 1735-ben azt kérték a bécsi komissiótól, hogy *Mizse* és *Lajos* pusztákat ne a nagykőrösieknek, hanem nekik adja bérbe *(335* — VI). Úgy látszik, hogy *Bene* pusztát csakugyan bérelték is, mert 1744-ben e pusztán a marhajárás eligazítására városbeli polgárokból bizottságot küldöttek ki.

Jóllehet a birtokos lovagrendek, illetve később a rokkantak háza birtokába jutott az egész Jászság, a belső gazdasági adminisztrációban mégis önállóan határozott a város közönsége. Csak így érthető, hogy a tanács osztott földeket. 1742-ben pl. a Horgasér és a Hajta környékén mértek ki kerteket a lakosságnak, sőt 1744-ben arról is tanácsi határozatot hoztak, hogy házak, kertek, szántók csak a városbíró tudtával adhatók el, illetve vásárolhatók meg.

A város alaprajzáról is van már bizonyos képünk a szolgaság idejéből is. *Mikovinyi* 1735-i térképe sugaras alaprajzú településnek mutatja Berényt, amelynek központja a mai kerületi székház táján volt. Ide futottak be a sugaras utak, a város legrégibb utcái, amelyek között azután tagolatlan házhalmok helyezkedtek el. Kétségtelen, hogy *Berény már ekkor is kertes település volt.* Azok az ősi útvonalak, amelyek a várost szelvényekre osztották, az alábbiak voltak.

A város központjából északra már akkor is kifutott a mai Gyöngyösi-út. Nyugat felé indult ki innen a mai Nádor-utca és Hatvani-utca útja. A Gyöngyösi- és Hatvani-út között még két utca sietett ki észak felé ; ezek egyike kb. a mai Üstökös- és Tigris-utca, a másik pedig a Csendőr-utcának felel meg. Északkeletre járt utca volt már a mai Borsóhalmai-út, s közte és a Gyöngyösi-út között alighanem a mai Bajnok-utca ment ki északnak. Kelet felé megvolt a Jákóhalmai-út. Délkeletnek alighanem a mai Fazekas- és Határ-utca helyén szaladt ki a városból egy útvonal, amelynek külső végét a Zagyvával a mai Határ-utca táján kötötte

össze egy út. Dél felé megvolt a város központjából a mai Bercsényi-utca, Fazekas-utca és Árpád-utcák vonala és természetesen az a nagy út is, amelyet ma az Apponyi-tér, Szabadság-tér és Alvég-utcák iránya jelöl. A város balparti részén tehát mintegy 11 út sugárzott szét.

A Zagyva jobbpartján csak két sugárút és egy körút volt még 1735-ben. A két sugárút egyike kétségtelenül a mai Kossuth-utcának felel meg, a másika pedig a Pesti- és Budai-utcák vonala. A körút viszont a mai Szentkúti-tértől alighanem a mai Bige-, Pipacs- és Nefelejts-utcák irányában futott a Zagyvához, ahová a zárdával szemben érkezett el.

Nagyjából megkísérelhetjük a város 1735-i körrajzát is megadni. A város akkori peremét a következő mai utcák mentén lehet megvonnunk. A Zagyvától a zárda mellől kiindulva a Szúnyog-utca, Csincsa medre, Térítő-, Szobor-, Szivárvány-, Mocsár-, Dárdás-, Perec-, Kálmán-, Sólyom-, Gyökér-, Ibolya-, Honvéd-, Koszorú-, Rác-utcák határolták a balparti, régi Jászvárost. A jobbparti, régi Magyarváros körvonala 1735-ben nagyjából a következő mai utcák mentén vonható meg: A Zagyvától az Átjáró-, Fekete-, Korcsolya-, Szél-utcák táján futott le a Zagyva déli könyökéig.

Ezen a területen belül állottak a lakóházak, de persze nincsen kizárva, hogy sok ól is volt ezen belül, de az ólas övezet kertsége kívül foglalt helyet.

Két hídja is volt Berénynek 1735-ben. Az egyik a mai Serház-híd helyén, a másik a mai Hold-utca végén álló híd táján.

Berény alapterülete tehát aránytalanul nagy volt már a 18. század első felében is, amikor lakossága száma még aligha érte el a négy és fél ezret. Arra vall ez, hogy rendkívül laza, ritkás településű volt még ekkor és a későbbi zsúfolt belső települési mag még nem alakult ki. Végeredményben kétségtelen, hogy Berény későbbi típusosan kertes települése korában is ez a most körülírt belsőrész vált a zsúfolt lakóhelyi település helyévé és a város lakóhelyi belső övezetének és kertes zónájának területe már a 18. század első felében is kialakult, elkülönült és elhelyezkedett.

Berény települési ereje és gazdasági élete csak akkor bontakozhatott ki egészében, amikor a redempciós világban minden külső befolyástól mentesen érvényesülhetett benne földje és népe ereje.

d) *Berény élete a redempciós időkben.*

A hármas szabad kerület visszaállítása rendkívül fontos hatással volt Berényre. Nemcsak a jászföldön, hanem a másik két kerületben is igen fontos vezetőszerepbe került, amikor *a Jász-Kunság székhelyévé vált. A redempciós időkben volt Berény életének legvirágzóbb, leggazdagabb korszakában.* Egy századnál tovább tart ez a korszak. Csak az 1876. évi 33. törvénycikk vette el tőle a hármas kerületben viselt vezető szerepét, amikor a kerületek önállóságát megszüntették.

Berény a redempciós földváltásban saját határán kívül, amelyhez *Boldogháza* és *Négyszállás* kétharmad része is tartozott, megváltotta még a kiskunsági puszták közül *Lajos* és *Mizse* pusztákat egészükben és *Bene* felét is. Mindezek az 1745 nov. 25-én tartott közgyűlésen a következő összegekre becsültettek fel: Berény 40.000, Boldogháza 8000, Négyszállás $^2/_3$-a 2000, Lajos 5000, Mizse 6000, Bene fele 3750 frt. Ismerve ezek területét, könnyű lesz rámutatnunk, hogy Berény ebben a földváltásban saját határát és az azon belül levő puszták k. holdjáért átlagosan 1·1, Lajos és Mizseért 0·4, Benéért 1·0 frt váltságot fizetett. Minden-

esetre jellemző adatok a 18. század első felében a földárakra, de egyúttal arra is, hogy a kiskunsági puszták mennyivel kevesebbet értek vad állapotukban, mint az aránylag műveltebb földű jász terület.

Berénynek az összesen 64.750 frt-nyi összeg kifizetése kétségtelenül nagy teljesítménye volt. Éppen ezért nem lesz érdektelen, ha megkíséreljük kimutatni, hogy mekkora lehetett a redempció évében a város népszáma.

Ebben az évben összeírták Berény minden hétéven aluli és felüli lakosát és összesen 6213 lelket találtak *(68)*. Mivel 1720-ban még mindössze csak 3900 lelket tudtunk kimutatni, valóban rohamos volt a népszaporodás a nyugalmasabb 18. század elején : 25 év alatt 37% a szaporodás. Ez évente másfél%-ot jelentene, ami valóban igen magas és a természetes szaporodáson kívül valószínűleg jelentékeny benne a bevándorlásból eredő szaporulat is.

Megbízhatóbb volna összehasonlításunk, ha ismernénk 1745-ből a családok számát is, mivel 1720-ban, tudjuk, hogy családonkinti összeírás történt és ekkor 644 volt a berényi családok száma. Azonban 1745-ben az összeírás csak a következőképen részletezi a lakosságot demografiailag :

7 éven felüli kat. férfi	2.146	7 éven aluli ref. fiú	83
7 « « « nő	2.112	7 « « « leány	57
7 « aluli « fiú	656	7 « felüli görög férfi	18
7 « « « leány	739	7 « « cigány «	35
7 « felüli ref. férfi	155	7 « « « asszony ...	31
7 « « « nő	152	7 « aluli « fiú	9
		7 « « « leány	10

A fenti adatok mégis érdekes demografiai vizsgálatokra adnak alkalmat. Kitetszik belőle, hogy Berényben 1745-ben 3100 férfival szemben a nők aránya 3113, tehát már akkor is túlszámban voltak a nők. Kitetszik az is, hogy a protestánsok aránya erősen visszaesett ; még 1699-ben is 10%-ban voltak, de most már csak 7·2% az arányuk. Úgy látjuk, hogy a görög kereskedők csak ideiglenesen megtelepedett lakói voltak Berénynek, mert sem gyermekeik, sem asszonyaik nem voltak itt.

A következő 1746. esztendőből való adóösszeírás 860 házat mutat ki *(328)*, tehát kiszámítható, hogy egy-egy házra 7·2 lélek, azaz egy átlagos családénál több jutott. Annyit jelent ez, hogy már ekkor is többcsaládú házak is voltak, illetve még bizonyos házközösség volt a városban.

Hogy a város földváltóinak az összes lakossághoz való arányáról képet kaphassunk, szükséges volna tudnunk a családok számát is. Az 1746-i adóösszeírás ezt is tartalmazza, mondván, hogy az adózók, tehát kb. a családok száma is, kitesz 1134-et. Ha valamivel talán mégis alacsonyabb volt a családok száma, mert voltak nem családos adózók is, mégis a lakosság számával összevetve kitűnik, hogy egy-egy család átlagos lélekszáma ekkor még kereken 6 volt.

Berény a redempcióban összesen 770 családjával váltott földet. Az 1134 családot véve alapul, kitűnik, hogy a város társadalmának kereken 70%-a vált redemptussá, 30%-a pedig irredemptus és zsellér maradt. Kétségtelenül a város lakosságának vagyonos voltára mutat ez a magas arányszám, sőt ha tekintetbe vesszük, hogy egy város vegyesebb társadalmáról van szó, viszonylag kétségtelenül kisebb a földet nem váltók aránya, mint a többi jász falvakban lehetett.

A vagyonosságra vall az is, hogy a hatalmas váltságösszegből egyre-másra minden berényi redemptusra kereken 84 frt, tehát akkor jelentős összeg jutott. Ezért az összegért viszont hatalmas terület birtokába került a berényi redemptus

társadalom. Az összesen 76.510 k. h. területből minden egyes redemptusra csaknem 100 k. h. jutott volna, a birtok azonnali felosztása esetében.

Vizsgáljuk meg azt is, hogy honnan alakult ki az új kiváltságos társadalom. *Túlnyomó részük bizony nem volt a város ősi lakosa.* Csak 24·3% köztük az a legrégibb elem, amelyet már 1699-ben is helybelinek írtak össze. Ősiség rendjében ezek után következik az az elem, amelyet 1699-ben már jövevénynek vettek fel; ezek kitesznek a redemptusok között 15·6%-ot. A földváltók jelentékeny része mégis csak a 18. század első évtizedeiben költözött Berénybe, sőt 50·3%-uk, azaz több mint felük még 1720-ban sem lakott e városban. Úgy látszik tehát, hogy *a földváltás hírére mindenfelől sokan sereglettek Berénybe a vagyonosabb népekből.*

A redemptusok elég zárt társadalmi osztályt alkottak itt. Bár az eredeti földváltó családok száma 770, ezek csak 342 nemzetség tagjai, mert egyes nemzetségekből számos család váltott földet. Legnépesebb földváltó nemzetségeknek látszanak a megállapíthatólag rokon családokból a Balogh 9, Baranyi 7, Kövér 6, Mizsey 8, Rigó 5, Sápy 5, Sántha 5 családú nemzetségek.

Hogy Berény népe már a redempció idejében vagyonosnak mondható, megállapítható pl. az 1746. évi adóösszeírásból, amikor 14.747 felnőtt barom után adózott a város népe, tehát *egy-egy redemptusra átlagosan 20 drb. felnőtt állat jutott.*

A városnak viszonylag fejlett gazdasági életére mutat az is, hogy 1746-ban már 90 mesterember és kereskedő fizetett itt adót, tehát a kereső lakosságnak majdnem 9%-a iparral foglalkozott. Ebben az időtájban mind nagyobb számmal tűnnek fel az adóösszeírásokban a takácsok. A takácsipar, főleg idegenből jött iparosok kezén virágzott fel Berényben. Így pl. 1759-ben Molnár Ferenc demessfai és Esztergomy János tatai születésű takácslegényeket fogadta be a város polgárai közé, miután igazolták, hogy «*böcsületes ágbul és szabad szülőktől születtek*» (*334* — D. 52). De a takácsokon kívül csizmadia- és varga-legények is kezdtek seregleni a gazdasági fejlődésnek lendült városba. Csakhamar virágzásnak is indultak egyes céhek és rendezték a mesterlegények városi polgári jogait is. 1759-ben pl. megparancsolta a városi tanács a csizmadia céhnek, hogy a «*külső helységekbül itt munkálkodó*» legényeket addig meg ne házasítsák és a céhbe be ne vegyék, amíg a város lakosai közé bé nem vétettek (*334* — D. 76). Ebből az tetszik ki, hogy szüksége volt a városnak az iparosokra és igyekeztek azokat városukban megtartani. *A redempció annyi földet adott a város kezébe, hogy az minden munkáskezet lefoglalt, a nem redemptusokat persze nagyrészt mint pásztorokat, úgyhogy az iparos elem kívülről szaporodott.* Se szeri, se száma azoknak a tanácsi feljegyzéseknek, amelyek kívülről jövő iparosokra vonatkoznak. Így pl. 1764-ben a városnak csak két mészárosa lévén, Apátiból ajánlkozik egy harmadik (*335* — XVII. 2).

Kétségtelen, hogy *Berényben minden munkáskezet szinte fogtak a redempció első boldog évtizedeiben.* Nemcsak az iparoskezet, hanem a földdel, barmokkal foglalkozókét is. Igen érdekes pl. és az akkori gazdasági és társadalmi viszonyokra élénk világot vet a tanács következő határozata 1761-ből: «*Már sokszor tapasztaltatott, hogy amely zsellérek és irredemptus emberek a N. városban laknak, télen itt tartózkodnak, nyáron pedig más helyekre mennek dolgozni; arra nézve determináltatott, hogy az ollyanok, ha nyáron más helyre mennek munkára, többé a városba bé nem eresztetnek*» (*334* — E. 92). Viszont arra is vigyázni látszik a tanács, hogy esetleg nem kívánatos elemek bejuthassanak a birtokosok sorába. Ezért határozták 1761-ben a következőket: «*A béresek páresztendei szolgálat után szőlőt, házat vesznek, hogy azzal a város lakosaivá tegyék magukat. Ezt a tanács nem engedi meg, hacsak előre a tanács előtt letétel iránt nem jelentik*» (*334* — E. 90).

A népesedő város a belső telkek egyenletes elosztására is kénytelen volt gondot fordítani. Különösen a kertek kiterjedését szabályozták többször is. 1752-ben pl. a következő határozatot hirdette ki a tanács: «*Mivel a kertekben nagy improportio ismertetik, úgyhogy egyik a másiknál többet ér, noha mindannyiáért többet nem, hanem egy arant fizettek a portione quantitatis, azért elvégeztetett, hogy újabb vizsgálásra vétessenek és ki ki jó lélek ismerettel árához képest optimáltassék. Előre a lakosok tudtára adasson, hogy minden kerteknek a gazdája a maga kertjén várja az optimátorokat, hogy a maga kertének határát, vagy hibáját megmutathassa és kertének határait addig felújítsa*» (*334* — C. 92).

A belső telkekkel való takarékosabb gazdálkodást bizonyítja az a tanácsi határozat is, hogy 1761-ben elvégezték, miszerint *nem redemptus házhelyet nem kap.* A város tehát lassan kezdett már megtelni, noha igen laza település lehetett még ekkor. Mivel azonban még az állatállományt is nagyobbára a város területén tartották a kertségekben, tanyavilág ekkor még nem alakulván ki, a kertségeket nem áldozhatták fel házhelyeknek. Kétségtelenül az is hozzájárult a fenti határozathoz, hogy óvakodtak redemptusokon kívül mást is részeltetni a birtokból, mert noha a házhely után nem jártak külső földek, mégis gondosan őrizték a földváltók vagyonjogait.

Vessünk azonban egy pillantást a városnak a földváltás utáni évtizedekben való települési viszonyaira is.

1760-ban újra összeírván a Jászság népét, Berényben az 1745-i 770 redemptus családdal szemben csak 760 redemptus gazdát találtak, akiken kívül 265 irredemptus család is élt ott. Nem tudjuk, hogy az utóbbiban benne vannak-e a zsellérek is, de valószínű. Úgy látszik tehát, hogy 15 év alatt a redemptusok száma valamit csökkent, ami csak úgy érthető, hogy a szegényebb redemptusok birtokát a vagyonosabbak vették meg. Az összes családok száma is némi esést mutat 1746—1760 között. Előbb 1134 adózót írtak össze, most csak 1025 a számuk, tehát a *lélekszám* is 6213-ról 6150-re esett le. Hogy mi oka lehet ennek a csökkenésnek, ha nem az adóösszeírás pontatlansága, nem tudjuk. Más jelenségek éppen arra mutattak, hogy messzeföldről szinte csalogatták ide az iparosokat.

A házak száma 1760-ban 981, de ezek között csak 68 az I. oszt., 76 a II. oszt. épület, a többi alighanem még csak putriház.

Az 1766-i összeírásig a következőképen alakult a helyzet. A családok száma 1188-at mutat, a házaké 991-et, tehát a népesség jelentékeny szaporulata mellett is alig emelkedett valamit a házak száma. Az utóbbi alkalommal azt látjuk, hogy kevesebb a jobb ház, ami azonban csak adózási szempontból való átminősítést jelenthet. 1766-ban a berényi összes lakosság számát 7128-ra tehetjük. A város társadalmi osztályainak aránya a redempció ideje óta is majdnem változatlan: 71·7% a redemptus birtokos, 22·0% az irredemptus és 1·8% az újabban földet váltó, míg 3·6% a zsellérsorsú embereké.

A város települési képére ezek az összeírások nem sok világot vetnek. Más forrásokból tudjuk, hogy állandóan épült, csinosodott a redempciós Berény. 1761-ben a plébánia felépítését a plébános vállalta magára (*334* — E. 60). Ekkor már bizonyosan volt téglavetője is a városnak, 1753-ban a tanácsi feljegyzések azt mondják, hogy a Zagyván túl, a «*Téglaház*» mellett új káposztaföldeket mértek ki. 1758-ban Habentiny Ferencnek volt itt téglaégetője (*334* — C. 313). Rendezik a város belső területét s 1754-ben elhatározták, hogy a városon belül lévő gabonavermeket be kell tömetni (*334* — C. 196). A juhaklokat is kezdik már kitelepíteni a város belső területéről. 1760-ban feljegyezték a tanács jegyzőkönyveiben, hogy a

«juhesztrengákat» nagyobb haszon kedvéért mindig szabad legyen házhelyekre fordítani *(334* — D. 124). Féltett állatállományuk ólaskertjeit azonban még a városban igyekeznek tartani és még házhelynek sem áldozzák fel azokat. Több határozat van arról, hogy házhelyet senki sem szerezhet másoktól (kétségtelenül a kertség rovására), hanem csak a város tudtával. Hogy különben a kertségek ügyét mennyire figyelemmel kísérték, s hogy milyen nagy kiterjedésű volt a kertség övezete, jellemző egy 1760-i tanácsi határozat, amely megengedi Garami Péternek, hogy a Zagyvából kiszakadó Ér mellett lévő kertjébe áthelyezhesse szérüjét *(334* — D. 106).

Legfőbb építőanyaguk persze a sár és a nád volt. A nádasok éppen olyan értékes földjeik voltak, mint a másfélék. 1756-ban pl. úgy határozott a tanács, hogy mivel a Zsombékos nádja «*jobbacska*», mint a Hajtáé, a Zsombékoson egy kötel föld után 3, a Hajtán 4 pózna nádast kell osztani *(334* — C. 244). Azokat a tavakat, amelyek a 18. századbeli Berényt körülvették, mint pl. a «*Feirtó*», legalább részben alighanem az agyagbányászásnak, legfontosabb építőanyaguk kitermelésének helyéül használták. A téglából való építéshez nem is nagyon értettek még ekkor a berényiek. Az 1747-ben feljegyzett mesteremberek között még egy kőmíves sem szerepelt, s az 1759-ben javított, illetve megépített templomtornyot is egy pesti, Mayerhoffer nevű kőművesmesterrel csináltatták *(334* — D. 15).

1747-ben keletkezett Berény egyik szent helye. Egy óriási jégeső után fakadt fel a «*Szentkút*», amelynek kiásásakor 4 m mélységben egy Mária-képet találtak. Ennek hatására épült a forrás fölötti dombon 1747—1750 a *Szentkúti templom* először fából. 1821-ben építették át kőből. A kút fölé fabódét emeltek, amelyet 1877-ben váltottak fel kőépítménnyel *(106* — 15).

A régi templomból építették meg az új plébániai templomot is. Már maga a régi templom is nagy területen feküdt, úgyhogy amikor 1756-ban kerítését felmérték, 285 öl hosszúnak és 2 öl magasnak találták *(334* — C. 263). E kőkerítésen belül több kápolna is állott. A Fellner Jakab építőművész által épített *új templomot* 1782-ben szentelték fel. 1788-ban, a templom felszentelése után néhány évre még megvoltak a kápolnák. A tanács ekkor kérte gr. Eszterházy Károly egri püspököt, hogy a nagy templom kerítésén belüli Rozália-kápolnát ne bontassa le, s hogy a lebontandó Szent Lőrinc és Szent Imre kápolnák kőanyagának a templomtorony magasabbra építésére való felhasználásához járuljon hozzá *(335* — 27. cs. 66). (XXVIII. tábla 54, 55.)

A Zagyva jobbpartján lévő református imaház 1760-ban megszűnt. Ahogy a városi tanács feljegyzései mondják: «*A Zagyva hídon túl lévő parton felállított Helvetica Confessiónak oratóriumok vagyis templomok iskolájokkal s levitájokkal vagyis mestereknek házokkal együtt a város tulajdonába ment át, miután a levitának 2 óra alatt el kellett a várost hagyni*» *(334* — D. 131). A kálvinisták száma ebben az évben összesen kitett 497 lelket; volt köztük 106 külön «*kenyeres gazda*», házas gazda 82, zsellér 24 *(38)*. 1782-ben azonban ismét építkezni akartak a kálvinisták, ami ellen a katolikus plébános óvást is emelt *(335* — 24. cs. 173).

A vagyonos és művelt város már a 18. század közepetáján emberbaráti intézményeket is kezdett emelni. Török János plébános indítványára 1760-ban azt határozta a tanács, hogy ispotályt építenek «*Szent Erzsébet, II. András magyar király leányának neve és patrimoniuma alatt*» *(334* — D. 123). 1766-ra el is készült az ispotály 8 személy számára s úgy határozott a tanács, hogy azon koldusok szállíttassanak be, «*akik gyámoltalanabbak és jeleségtelenek*» *(334* — F. 202).

Amilyen nagy telepítő erőt jelentett a városra a Zagyva számos ága a 17.

században részben mint védelmi tényező, részben mint malomtelepítő hely, éppen úgy gondot is okozott a 18. században, amikor a város belső területén szabályozni kellett a sokágú folyót. Még gazdaságilag is értékes volt előbb ez a víziútvesztő, a szegényebb nép élelmezését is elősegítette. 1753-ban pl. a tanács úgy határozott, hogy halászni és csikászni minden helyen lehet, s a halat fonttal, a csíkot meg itcével kell mérni. A 18. század közepén már mégsem lehetett kitérni szabályozása elől. *Mikovinyi* 1735-i térképe még csak egy szigetet tüntet fel a Zagyván, a kolostor helyét, amelyet a mesterséges árok csakugyan szigetté tett. A későbbi térképek azt mutatják, hogy ettől keletre is nagy sziget, de csak egy sziget feküdt. 1757-ben Nagy Mihály gazda megvett egy másik kisebb szigetet, amelynek kiterjedése a hivatalos felmérés adatai szerint hosszában tíz pózna, széltében két pózna volt, *«a víz szélén lévő fűzfa tőkéket bele foglalván, a nádat pedig kirekesztvén»* (*334* — C. 285).

A város területén igen sok posványos vízállás lehetett. 1759-ben gr. Batthyány Lajost, az ország palatinusát és a jász-kunok főbíráját nagy diadallal fogadták a berényiek a *«Gyöngyösi kapuban»*, amelyről két évvel később azt panaszolták a tanácsban, hogy ott *«oly igen megáll a víz, hogy mind lóháton, mind szekerekkel igen nehéz a posvány végett járni»* (*334* — E. 133). Ez a «Gyöngyösi kapu» semmi esetre sem valami régi erődítéshez tartozó kapu lehetett, hiszen kétségtelenül a Gyöngyösi úton feküdt, tehát nem a régi palánkban. Inkább a belső, lakóhelyi település és az ólaskertek övezete között lehetett valami mezőkapuhoz hasonló sorompó, hogy a barmok ne juthassanak a város emberi lakóhelyébe. Helyét ott sejtjük, ahol ma a Gyöngyösi-út és a Csonka-utca találkoznak, ahol még a 18. századvégi térképeken is vizes hely mutatkozik, s ahol akkor egy töltés is állott.

Újabb hidakat is építenek a Zagyván, így pl. egyet 1773-ban, de hogy hol, nem tudjuk. Sok baja volt a városnak a malomgátakkal is. Ezeket közmunkával építették. A belső-malom csatornáját 1784-ben már a kerületi mérnök vezetésével készítették. Pedig a malomkarókat messze földről szállították ide. 1759-ben Szentlőrinckátáról hozattak malomkarókat, de többnyire Szolnokról hozták a fát a Tiszáról (*334* — F. 99).

Berény, mint a *kerületek székhelye*, mindjobban bekapcsolódván a környék forgalmába, nagy gondot kezdtek fordítani az utak, hidak építésére. Már 1758-ban gondoskodott a tanács, hogy erre a célra fenyőszálakat szerezzenek be. 1761-ben a pesti kőbányákból szállítottak ide *építőkövet* (*334* — E. 86). Szinte bámulatos, hogyan küzdött ez az épülő alföldi város, amelynek semmi építőanyaga nem volt, hogy kiemelkedjék a sár- és mocsártengerből, hogy sárházai közül legalább a középületeket szilárdan emelje ki, s hogy kijárhasson abból a vízivilágból, amely egy századdal előbb még kitűnő volt búvóhelynek, de amelyből most már mindenáron ki kellett törnie. Így 1761-ben az árokszállási, gyöngyösi, hatvani, szolnoki, szelei utaknak *«felborondolására»* rendel ki a tanács embereket. *De legnehezebb volt a városnak kelet felé, a süllyedő és ezért mindinkább elmocsarasodó Zagyva—Tarna zugon át kijáratot találnia.* Erre csak a század vége felé tudott kitörni, amikor 1792-ben a nádortól kértek engedélyt, hogy a Jákóhalma felé vezető úton nem kevesebb, mint nyolc hidat építhessenek (*323* — 155).

A víz, a Zagyva, amely valamikor olyan áldásos volt a városra, most már mind nagyobb teherré vált. Pedig egykor alighanem még kallókat is hajtott, legalábbis erre vall a berényi *Kallós* nevű fürdőhely (*107* — 79).

Jászberény a 18. század nyolcvanas éveiben már mint *típusos kertes településű város* áll előttünk. Ebből az időből már több jó térképe is van birtokunkban, ame-

lyek alapján pontosan ismerjük akkori települési képét. Ez a kép a következőkben vázolható.

Az 1786-i II. József-féle térkép berényi alaprajza lényegesen nagyobb kiterjedésűnek mutatja már a várost, mint volt 1735-ben a Mikovinyi-féle térkép szerint. *A lakóhelyi mag és a kertes övezet már élesen elváltak egymástól, tehát bizonyos értelemben már rendezett település volt.*

30. Berény alaprajza 1786-ban.

A lakóhelyi központi rész házhalmazában már néhány újabb utca megnyitását figyelhetjük meg. A kolostortól északra feltűnik már két újabb útvonal a mai Nap-utca, Báthory-utca és Hableány-utca helyén; északkeletre kifut már a kertségbe a mai Mező-utca, kialakult a Bercsényi-utca északi része is, megnyílt a mai Mocsár-utca, másik a Fehértó-utca, Szentpál-utca, Sármány-utca helyén, két kis rövid út a Szabadság-utca és Festő-utca helyén, továbbá a Seregély-utca és a Kökény-utca táján. A Zagyva másik partja már nehezebben fejlődött. De itt is egy nagy útvonal nyílt a Szőlő- és Rákóczi-út belső részén, Fekete-utcák vonalában, végül az Árok-utca is járt út volt már.

Mindezek az utcák az 1735-ben már említettekkel együtt a város lakóhelyi magvába vezettek. Ezt vette körül a kertség, amelynek a lakóhelyi várostól elválasztó vonala 1786-ban nagyjából a következő mai utcák vonalában vezetett körül: északról indulva a Túzok-, Lövész-, Messzelátó-, Dárdás-, Perec-, Kálmán-, Sólyom-, Közkút-, Honvéd-, Koszorú-, Rác-, Szilfa-utcák zárták be a lakóhelyi részt a folyó balpartján, a jobb parton meg kb. a Szőlő-, Töly-, Róka-, Fekete-, Bodzafa-, Korcsolya-, Kossuth-, Szőlő-, György-, Mihály-utcák és a Szentkúti-téren kívül következett az ólaskertek övezete.

Amint látjuk tehát, *a lakóhelyi terület nagysága alig változott egy félszázad alatt, a kertség mitsem adott le ennek javára. Ezzel szemben a kertségi övezet kifelé lényegesen kiterjedt már, s nagyjából elérte azt a vonalat, amely a mai város településének külső határa.* Északon kb. a Nádverő- és az Ábránd-, keleten a Vas-, Szegényház-, Kinizsi-, Vásártér-, Jászteleki-utcák zárták be a kertségeket, a másik parton meg a Belsőszőlők közepetájáig, Oszlop utca, Széchenyi-tér, Vaspálya-, Bika-, Álmos-, Fátyol- és Ebhát-utcák lehettek a kertség külső határa. Végeredményben tehát Berény mai alapterülete csekély eltéréssel már 1786-ban is ugyanaz volt. Megint ugyanaz a települési jelenség ez, amit majdnem minden jász faluban is megállapítottunk, hogy ezek a jász települések területileg már a 18. században elérték a mait. *Ami azóta történt itt, az csak az akkori laza település tömörülésének számlájára írandó.*

Pedig Berénynek az 1787-ben, II. József rendeletére végrehajtott népszámlálása alkalmával csak 10.416 lakosa volt, 1930-ban pedig a 30.000 lélekből a tanyások levonásával kereken 20.000 élt ugyanazon alapterületen. Tehát a településnek azóta kétszer sűrűbbé kellett alakulnia. Azt is tudjuk a jozefinista térkép felvételt kísérő leírásból, hogy a városnak akkor a nagytemplomon, zárdán, kerületi székházon és egy vendéglőn kívül még nem volt más szilárd épülete, s a Zagyva minden hóolvadáskor való árvize alkalmával az egész várost egyetlen tó vette körül, amely még nyáron is ritkán száradt ki. Maga a folyó is annyira szabályozatlan volt még ekkor a városban, hogy szélessége 3—10 öl között váltakozott, s főleg a malmok akadályozták a víz rendes lefolyását.

Pillantsunk be most a város II. József korabeli települési és társadalmi viszonyaiba, amire az akkori népszámlálás elég tág teret nyujt.

Berényben a házak száma 1785-ben 1659 volt, ami 1787-ig 1700-re emelkedett, tehát elég gyorsan épült a város. Házaiból azonban 51 lakatlanul állott, ami azonban csak úgy érthető, hogy lakóik nagyrésze a pusztákon volt. 22 háza volt a berényieknek Boldogházán. A többi pusztai ház, azaz tanya, kétségtelenül Töltevényen és Porteleken volt szerteszórva, sőt az ezidőbeli jozefinista térképek már sokkal több tanyát is mutatnak ki, mint amennyi a népszámlálásban össze van írva. E pusztai házakat azonban akkor még valószínűleg csak az év egyik részében lakták, amint azt a tanyai település vizsgálatában máris kimutattuk.

Az ezidőbeli berényi házaknak a város területén való eloszlását demografiai szempontból *Thirring Gusztáv* vette vizsgálat alá *(102)* és arra az eredményre jutott, amit egyébként várni is lehetett, hogy *a város területén a házak lakosai nem mutatnak semminemű demografiai különbségeket;* egészen egyenletesen volt a lakosság eloszolva, lényegesebb kultúrális és társadalmi különségek nélkül úgy a város magvában, mint peremei felé. Érthető ez, hiszen a jász társadalomban ekkor a redemptus réteg volt többségben, s jász és jász között semminemű lényeges társadalmi különbség nem állott fenn. A redemptus társadalmon kívül lévők nagy részének nem is volt saját háza, hanem redemptusok házában laktak. Berény házai között nagyon kevés volt a többlakásos ház is. Ebből a szempontból így oszlottak meg Berény házai: egy lakásos volt 1256, kétlakásos 378, három lakásos 39, négylakásos 3. Családi házak voltak ezek nagyrészt és még nagymértékben fennállott a házközösség.

Érdekesen kezdetleges és semmiképen sem városias helyzetre mutat a házak lakottsága is. Eszerint a berényi házak 39·1 %-ában hatnál kevesebb lélek lakott, 52 %-ában hat-tíz, s csak a többiben volt tíznél is több lakó. Egészen más települési viszonyai voltak tehát ennek a pásztorkodó jász népnek még legvárosiasabb településében, Berényben is, mint az ország városias városaiban. *Ezért volt olyan óriási*

kiterjedésű Berény már ebben az időben is, mert hiszen nemcsak az emberi település volt benne laza, hanem az emberi településnél lényegesen nagyobb helyet foglalt el benne a barmok lakóhelye, az ólaskertek városa. Berény ebben az időben város létére is semmiben sem különbözött a többi jász falvak települési képétől, csupán csak annyiban, hogy sokkal nagyobb volt. De egy-egy lakosra aligha jutott kisebb alapterület itt, mint a jász falvakban. Sőt mivel vagyonosabb volt, több volt a baromállománya is a lakosság számához képest, *e város tehát talán még lazább településű volt, mint a jász falvak.*

Ebben az óriási kiterjedésű városban akkor mindössze csak 2117 háztartás volt. A háztartások a családfő társadalmi állása szerint a következő arányokat mutatták egymáshoz képest: pap 0·2, nemes 4·8, tisztviselő és honorácior 0·7, polgár és mesterember 52·2, ezek örökösei 8·8, zsellér és napszámos 27·7, egyéb foglalkozású 1·3, nő 4·3%, *Thirring Gusztáv* számításai szerint. Végeredményben a város társadalma foglalkozása szerint egyetlen főréteget alkotott, mert nemes, a gazda és zsellér egyaránt mind földműveléssel, illetve akkor még főleg baromtartással kereste kenyerét. Ez az alapréteg az egész társadalom 93·5%-át tette ki, sőt nyugodtan közéjük számíthatnánk még a külön felvett önálló nőket is, mert ezek is túlnyomórészben birtokosok özvegyei lehettek. Az a kevés iparos, amely a gazdákkal együtt van felvéve, alig jön számításba.

Kétségtelenül igen egyrétegű, osztatlan volt még Berény népe 1787-ben, aminek következménye volt a város egyenletes települési képe is. E kép csak azáltal változott, úgy alakult ki a mai helyzet, hogy az ólaskertek a század vége felé már mind nagyobb számmal mentek ki tanyának. *Nem is a népesség társadalmi tagozódása és a társadalmi megoszlás fejlődése alakította ki Berény magjának és peremeinek ma valamelyest kétségtelenül meglévő települési különbözőségét, mint az igazi városokban, hanem csak a baromállománynak a városból a tanyákra való kihelyezése.* Ekkor szabult fel a kertség és alakult belőle a külvárosi képű település. A későbbi társadalmi tagozódás szerint is csak ennek alapján rendeződhetett át a lakosság társadalmi rétegek szerint a belső városmag és a peremek között. Sőt amíg a redemptus gazdák baromállománya a kertségben volt, valószínűleg éppen könnyebben jutott házhelyhez a szegényebb réteg a város belsejében, mint a kertségben, amely, mint láttuk, igen féltett tulajdona volt a redemptusságnak.

A 18. század végén és a 19. század elején már kezdett kialakulni Berény tanyavilága is, s egyidejűleg meglazulni a kertség. Az utóbbi folyamat valószínűleg lassúbb volt, mint a tanyaság kialakulása, mert hiszen a barom kivándoroltatása után még sokáig használták a kertséget szérűs kerteknek is.

Berénynek a 18. század vége felé végbemenő városiasodási folyamata főleg abban nyilvánult meg, hogy közintézményeket állítottak fel, nem pedig a lakosság városias építkezésében és tömörülő településében. E kultúrális intézmények azonban már nem pusztán Berény népének alapításai, hanem onnan származnak, hogy Berény, mint a szabad kerületek székhelye, az egész Jász-Kunságra kiterjesztette kultúrális vonzókörét. Így került Berénybe 1779—80-ban az előbb Apátiban felállított gimnázium, amelyet 1789-ben két humanista osztállyal szaporítottak, s 1795-ben királyilag szentesítettek. 1807—1852-ig már hat osztálya volt az intézetnek. Amikor 1832-ben az országos tanalapból való fenntartása nehézségekbe ütközött, maga hármas kerület vállalta fenntartását *(19* — 122). 1779—1795-ig csak a ferences barátok tanítottak benne *(18).*

Berény az új kultúrális intézménynek 1779-ben először a katonai tiszti lakásban adott ideiglenes otthont, s akkor kezdett hozzá a Zagyva partján álló magtár-

nak az iskola céljára való átalakításához. Ezzel 1789-ben készültek el. Ez a magtár egy régi temető végén állott *(48)*. Ebből úgy látszik, hogy még *a 18. század közepetáján a berényiek is a templom köré, vagy közelébe temetkeztek*, mert hogy a régi iskola csakugyan a templom közelében állott, azt biztosan tudjuk, amikor ugyanis 1889-ben felépítették az újat, azt «*részben a régi épület telkén, de megváltoztatott iránnyal, északnyugatnak néző, a Zagyvára függőleges homlokzattal*» emelték *(48)*. Egyébként ennek az iskolának, amely egy századig volt hordozója a jászok művelődési vágyainak, képe is fennmaradt *(48)*. (XIX. tábla 56.)

Nem tudható, hogy meddig használták a berényiek a templom melletti temetőt, de lehetséges, hogy az az 1766-i tanácsi határozat, hogy mivel a temető «*kicsiny és már is betelt, annak nagyobbítására hozzáfoglalnak két telket, melyek helyett másutt adatik kert a tulajdonosoknak*», talán még erre vonatkozik *(334* — F. 202). Azt sem lehet eldönteni, hogy vajjon nem erre az iskolára gondolt-e a tanács már 1761-ben, amikor a következő határozatot hozta : «*Noha a temető mellett való új épület Ispotálynak kezdetett el, de mivel olly jeles hely Ispotálynak kár volna, mivel mind a processiók arra tétetnek, mind penig hogy az utcán szüntelen való járás vagyon mellette, ellenben penig Iskolákra igen nagy szükség volna, arra nézve már nem Ispotály, hanem oskola lészen és sindellyel fog befedetni*» *(334* — E. 127).

A kultúrális fejlődés mellett gazdaságilag is mindinkább előretört Berény a 18. század végefelé. 1779-ben újabb országos vásárt és két heti vásárt kap a királytól, 1782-ben megkapja az ötödik vásárjogát is *(19* — 125).

1782-ben már ki kellett bővíteni a *kerületi székházat* is. A 18. század első éveiben alapított sörfőző háznak a század vége felé még négy más társa is dolgozott a városban. 1792-ben Krakowitzer Györgyé volt egyik sörház. Érdekes Berénynek ez a 18. századbeli jelentős söripara azért is, mert hiszen a városnak elég jelentékeny bortermelése is volt, sőt 1753-ban külön borbírája is volt Berénynek *(334* — C. 158).

A gazdasági élet fellendülésével meg kellett újítani a zagyvai malmokat is. A régi Pasamalmot le is bontották és helyébe 1788-ban a Zagyva szabályozása idején épült a mai malom *(106* — 47). (XXXI. tábla 61.)

A város gazdasági életében a század végén már mindinkább nagy szerepet játszottak a megváltott kiskunsági puszták. Mind több és több berényi kezdett oda is kitelepedni. 1791-ben a nádortól arra kértek engedélyt, hogy Lajos pusztájukon vendégfogadót állíthassanak fel *(322* — 62). Mindtöbbet foglalkoztatja a városi tanácsot a puszták használatának szabályozása is, megszüntetni akarván a régi szabad legeltetést. 1761-ben már tilalmazzák a barmot «*a puszta mezőre emitt-amott kivinni*», hanem csordába kell verni ; viszont arról is gondoskodnak, hogy mind több itató kutat állítsanak fel számukra.

Tudjuk, hogy a szigorúan kötött gazdálkodás a 18. század utolsó évtizedében már Berény határában is kezdett megbomlani, az évente nyílasan osztott szántók és kaszálók mellett már minden redemptus «*tanyaföldeket*» is kapott egyéni tulajdonul. Berény határában a tanyásodás, mint kimutattuk, a homokokon kezdődött meg legelőször. A város ősi települési képének megbomlására ez döntő tény volt. A város utcahálózata csak azután kezdett kialakulni, mindinkább sűrűsödni az addigi telkesítetlen házhalmaz között. Ezt a fejlődést pompásan szemléltetik Bedekovich Lőrinc berényi térképei a 18. század legvégén.

Amint már rámutattunk, 1786-ben a jozefinista térkép szerint Berénynek még alig néhány utcája volt, jóllehet alapterülete alig mondható kisebbnek a

mainál. Alighanem jól sejtjük, hogy *a jozefinista idők hatása alatt kezdett e város is településileg rendeződni.*

Berény településének ebből az átrendeződési korából több térképünk maradt fenn, így 1791-ből *(417)*, 1798-ból *(441)*, 1806-ból *(443)*, végül egy évszám nélküli térkép a 19. század első éveiből *(442)*. Legrészletesebb ezekből az 1791 és 1798-i térkép. Lássuk ezek alapján Berény akkori települési képét.

Berény a századforduló előtti években éppen olyan típusos kertes település volt már és még, mint a többi jász települések. Ezektől mégis abban különbözött, hogy óriási területet fogván fel, *lakóhelyi belső része sohasem vált olyan zsúfolt magvúvá, mint pl. Apáti magva.* Hogy mi ennek az oka? Aligha tévedünk benne, amikor azt hisszük, hogy Berény sajátságos vízrajzi helyzetének következménye volt, hogy ilyen nagy területet foglalt le letelepülésére már a 18. század elején is. E várost ugyanis vízerek, régi folyóágak veszik köröskörül, amint azt még az 1791-es térkép is bizonyítja, csupán csak délnyugati negyede nem volt vízzel szegélyezve. A város minden irányban addig igyekezett települését kiterjeszteni, ahol ezekre a vízfolyásokra támaszkodhatott. Ezért már mindjárt a 18. század kezdetén is óriási területen terjedt széjjel. Valószínű, hogy nem is védelem miatt kereste a település köröskörül e vízköz peremét, hanem inkább a kertség óljaiban tartott barom itatóhelyeit akarták minél jobban megközelíteni. Ezeknek a vizeknek nagyrésze ugyanis még élővíz lehetett e kertes település kiterjedése idejében ; még az 1791-i térkép is annak mutatja az Eret, a Csincsát és a többi vízfolyást is.

Igazi szilajpásztorkodó nép állattenyésztő szállása volt tehát Berény a 18. században, óriási területen, lazán megülve. Érthető tehát, ha a későbbi népesedése folyamán sohasem kellett átlépnie eredeti települési területe határait. Minden további népszaporodás elfért benne, amint kertségei egyszer megbomlottak a tanyásodással. Berény belsősége 1326 k. h. Majdnem ennyi volt már a 18. század végén is, pedig II. József idejében mindössze csak 1700 ház állott benne, tehát egy-egy telekre átlagosan 0·8 k. h. terület jutott, az utcák területét is hozzászámítva. Nem követünk el nagy hibát, mert akkor még alig volt néhány utcának hely foglalva. Ezzel szemben 1930-ban 4647 ház volt Berényben a tanyák nélkül, úgyhogy egy-egy telekre csak 0·3 k. h. jutott már, az azóta felszaporodott utcák nélkül is.

Amíg tehát a városias foglalkozású nép városai mind úgy fejlődnek tovább hogy az egyenletesen betelepült terület peremei haladnak kijebb, vagy pedig fölfelé terjeszkedik a térszűkében lévő város emeletes házak építésével, *ez az óriási állattenyésztő város úgy fejlődött tovább népessége szaporodásával, hogy régi, lazán megült lakóhelyi tömbjeiben, de méginkább óriási ólaskert-tömbjeiben nyitott újabb és újabb utcákat.* A 18. században már lefoglalt városhelyet tehát még csak később kellett a településnek meghódítani, kiszorítván belőle a város baromnépét, az állatállományt. Egészen más fejlődési mód, mint egy iparos, vagy kereskedő, vagy akár földművelő városé !

Ami Berény utcahálózatának fejlődését illeti, meg kell állapítanunk, hogy aránylag *elég korán utcásodott az alaprajz,* határozottan gyorsabban, mint a jász falvaké. Az 1735-ben már megvolt ős-utcák száma mindegy 14-re tehető, 1786-ban pedig kb. 28 utcának mondható útvonala volt a városnak, 1791-ben viszont már csaknem minden mai utcája megvolt, kivéve azokat a sikátorokat, amelyekkel később osztották meg az egyes óriási kertség-tömböket. A folyó mindkét partján elterülő lakóhelyi magban már nem rendszertelen házhalmaz állott 1798-ban, hanem utcásítva volt. Az utcásítási folyamat főleg 1786—98 között mehetett

végbe. 1786-ban még alig néhány utca osztotta e lakóhelyi részt is. Hogy elég korán, még a kertségek idejének javában utcásodott már a lakóhelyi rész, abban kétségtelenül része van Berény város-voltának és a jozefinista idők rendező, szabályozó szellemének is. Alaprajzilag nem is olyan labirintus Berény magva, mint pl. Apátié, vagy méginkább Árokszállásé. Az útvesztőszerű úthálózat csak

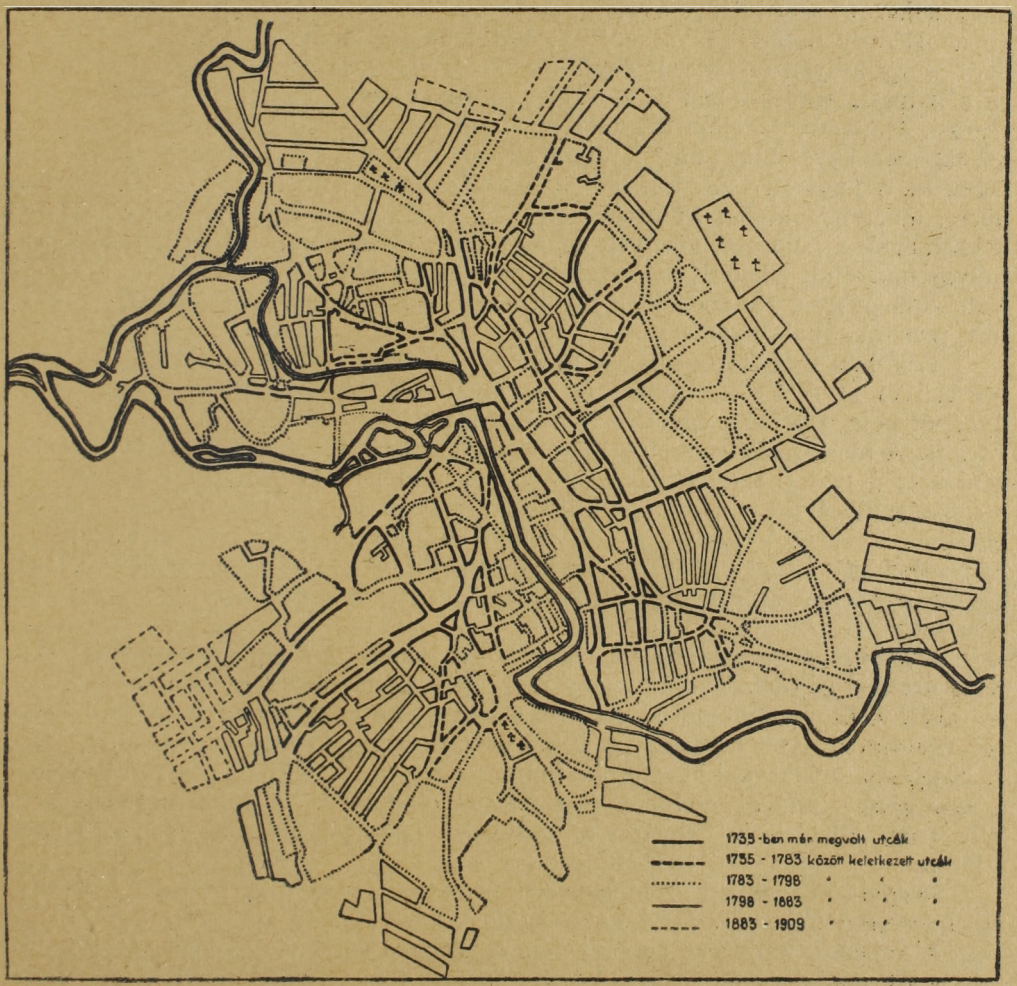

31. Berény alaprajzi fejlődése 1735-től kezdve.

a régi kertségek övezetében kezdődik, de ott sem olyan bonyolult, mint a sokkal később utcásodott kertes településű jász falvakban. (XXXI. tábla 60.)

Berény 1798-i alaprajzában a lakóhelyi meg a kertségi övezet határa világosan megkülönböztethető. Az előbbi már aprón osztott utcahálózatot mutat, de a kertség még megosztatlan óriási tömbökben állott. A kolostor nyugati pereme a Csincsa, a mai Petőfi-utca, Bercsényi-utca, Fazekas-utca, Határ-utca, Rác-

utca, tehát ugyanaz a vonal, amely 1786-ban, jelöli 1798-ban is a kertségi övezet belső határát a város balparti részében ; a jobbparti részben is változatlanul ugyanott futott ez a vonal, ahol előbb. Azt bizonyítja ez, hogy az először lakóhelynek felfogott belső rész mindaddig nem terjedt ki, nem hódított területet a kertségből, amíg a kertség végleg meg nem bomlott. Hogy pedig a lakóhelyi mag nem vált olyan zsúfolttá, mint más kertes településekben, az meg arra vall, hogy sohasem szorította a kertség, mert elég korán megbomlott. Tudjuk, hogy éppen Berény határa tanyásodott a jászföldön legelőször.

Hogy milyen óriási volt egyik-másik berényi kertség-tömb 1798-ban, példa rá a balparti városrészben az a terület, amelyet ma a Vásár-, Fazekas-, Festő-, Határ-, Honvéd-, Iskola-utcák és a Vásártér fognak közre, amelybe 1798—1883 között nem kevesebb, mint 7 újabb utcát nyitottak. A jobbparti részen meg példa az a nagy kertség, amelyet a mai Kossuth-, Álmos-, Szél-utcák vesznek közre, amelyben utólag 14 utcát helyeztek el. El lehet képzelni, hogy azoknak a kerteknek a bejárata, amelyek egy-egy ilyen óriási tömb belsejében feküdtek, milyen bonyolult lehetett, hány más kerten keresztül tudott oda bejutni a gazda. Valószínű, hogy e 18. századbeli kertségeknek nevüknek is kellett lenni, de ezeknek nem akadunk nyomára.

1798-ban már töltés zárta le az Ér és a Csincsa medrét az élő Zagyva vizétől. Rajtuk kívül is sok vízállás, régi vízfolyás volt még a városban, főleg a Gyöngyösi-út belső részein ; egyetlen tó volt a mai Kinizsi-tér is, vízfolyás a Közkút-utca is. A mostani Belső-szőlők helyén még kenderföldek terültek széjjel, kenderföld volt a mai «*Ebhát*» és «*Pelyhes*» is, a perem más helyein pedig közvetlenül a kertségekig értek a legelők, vízállások, mint pl. a «*Feir-tó*», «*Úrboka*». Előbb magában a város területén is volt egy-két tó, így pl. a kolostorral szemben a Zagyvából egy ág lekalandozott dél felé és egy tavat táplált azon a helyen, ahol később a korcsolyatér feküdt. A Szentkútban is alighanem egy ilyen régi vízállás talajvize tört fel.

1791-ben még megvoltak a régi vár körvonalai is a palánk-karózattal és a vizes árokkal együtt. Tudjuk, hogy csak 1840 körül tűntették el egészen a vár nyomait. A nagytemplomot ekkor még ötszög alakú kőkerítés zárta körül, amelynek déli oldalán volt a kapuzata. A Zagyván és vízfolyásokon sok híd állott már. A Nagyéren a Hatvani-út a *Kolos-hidján* vezetett át. Hídja volt a Zagyvának a mai gimnáziummal szemben és a Belső-malomnál is. A többi híd még nem volt meg, ellenben a Csincsán a Zagyvába szakadásánál még hídon kellett átjárni.

Megvolt már ebben az időben a református templom is, amelyet 1784-ben újból felépítettek a visszatért kálvinisták *(19* — 122).

A vallásos, katolikus berényi népnek számos keresztje és képoszlopa állott még a 18. század végén a város utcáin. Számos temető is volt a város peremein, pl. az 1661-ben nyitott «*Feirtó-parti temető*», az 1784-ben alapított Szolnoki-úti temető, az 1789-ben létesített Gyöngyösi-úti temető.

A száraz fekvésű Apátiban a 18. században számos szárazmalom állott, a vizes Berényben csak kettő dolgozott 1791-ben a mai Vásár-utca külső végén, csak később szaporodtak el.

Berény most leírt települési képe sokáig állandó maradt. Az 1806-ból maradt alaprajzon még semmi változást sem észlelhetünk az előbbi állapothoz képest. Hogy mikor bomlott meg a kertség, nem tudjuk pontosan követni, de az 1883-ból való kataszteri térkép már teljesen betelepülve mutatja a régi kertségi övezetet.

Ez a felbomlás mindenesetre csak igen lassú folyamat lehetett, s a házak fokozatos szaporodásával járt együtt.

1801-ben 2000 ház állott a városban és 12.000 lakosa volt *(3* — 207). 1819-ben a lakosok száma 12.700 *(224* — 497), 1826-ban 2862 a házak száma *(19* — 119). A 19. század első negyedében már határozottan városias elem is lakik Berényben, így pl. iparosságában már feltűnnek bádogosok, esztergályosok, borbélyok, festők, fésűsök, gombkötők, kalaposok, kávések, képírók, könyvkötők, nyergesek, órások, orvosok, ötvösök, puskaművesek, serfőzők, stb. *(19* — 120). A városiasodással együtt mutatkozik már a családok lélekszámának esése is. 1826-ban 3359 családja volt a városnak 15.086 lélekkel, tehát egy-egy család átlagosan csak 4·4 tagú. Foglalkozás szerint is vegyesedik már Berény népe 1826-ban. 1787-ben a tisztviselők és honoráciorok aránya az összes lakossághoz 0·7%, de 1826-ban már 1·7%.

A lakásviszonyok még 1826-ban is meglehetősen régies állapotokat mutattak. Egy lakóházra átlagosan és kereken 1·2 család jutott ekkor is, tehát a házközösség még megvolt; a többlakásos házak száma még alig néhány lehetett ekkor is. Egyébként jellemző a települési viszonyokra az is, hogy, amint fentebb láttuk, 1826-ban már elég szépszámban voltak valóban városias ipart űző mesteremberei, de ács csak 3, kőműves szintén csak 3 volt városban, tehát *a nép túlnyomóan maga építette még lakóházát.*

Feltűnően magas volt a születési arányszám még 1826-ban is ebben a szapora népű városban. Ebben az évben 776 lélek látta meg a napvilágot Berényben, ami 5·1% születési aránynak felel meg, viszont a halálozási arány is 4·1%, tehát az évi természetes szaporodás csak 1%-ot tett ki. Úgy látszik különben, hogy ebben az időben csak természetes úton szaporodott Berény és a bevándorlás igen kis mértékű lehetett, mert 1828-ra a lakosság száma csak 15.529-re emelkedett, ami három év alatt éppen az előbb kimutatott természetes szaporodás összegének felel meg.

Az előbb még annyira féltett kertség felbomlásának első komolyabb jele 1829-ben mutatkozik. Ekkor sem maguk a berényi gazdák indították meg, hanem felsőbb rendelet. Nádorispáni rendeletre határozta el a város, hogy «*különösen Napkelet felé fekvő részének reguláztatását mindenek előtt munkába vegyék*». A nádori rendelet pontosan körülírta a tennivalókat: «*A házi fundusokká fordítandó szérős kertek használása két esztendő alatt megszünjön és az utzák is akkorra tökéletesen fel nyittassanak; hogy az el enyésztendő szérős kertek helyébe a városon kívül mutassanak ki szérős kertek; házi fundusok mind addig ne adassanak, valameddig az újonnan nyittatandó utzákon el adó házi fundusok be nem épültek (359).* Ez a nádori rendelkezés egyébként alighanem az összes jász községeknek is szólt, mert a dósai levéltár rendeleti körözvényi jegyzőkönyvébe is be van jegyezve. A «*felnyittatandó*» kertségekből csaknem egy századon át futotta «*házfundusokra*» Berény területén, úgyhogy egészen a világháború idejéig ebből táplálkozott Berény alaprajzi fejlődése.

De más városrendezési munkálatok is folytak már itt a 19. század első negyedében is. 1827-ben már a Belsőmalomtól a klastromig «*szép töltéssel készített sétáló út*» vezetett *(7* — 34). Ez a töltés rekesztette el a Zagyvának azt a kitüremlő öblözetét, amely a vár keleti falazatát védte egykor, s amelyet még a 18. század elejéről való térképeken is megtalálunk. Ma egy liget van a helyén. A klastromtól nem messze keletre még egy kis szigetet is említenek ekkor; ma is megvan; akkor káposztát termeltek rajta. Alighanem ez volt az a sziget, amelyet 1757-ben

Nagy Mihály nevű gazda megvett. 1827-ben a Belsőmalom mellett még csak két «*kies sziget*» volt meg, amelyet *Leopold-* és *József-szigetnek* neveztek *(7* — 34). A régi várságcok is megvoltak még és csak 1840-ben egyengették el azokat *(23* — 291).

1830-ban 16.262 lakosa volt Berénynek. Az 1837-i adóösszeírás *(328)* a következőképen taglalja a város társadalmát: gazda 1415, felnőtt testvér 38, zsellér 180, lakó 362, szolga 278, szolgáló 41. Kézművesség volt a városban 343, kereskedés 22, dolgozott 12 vízimalomkerék és 20 szárazmalom, a házak száma pedig 2911, ebből azonban még mindig csak 15 az I. oszt., 82 a II. oszt. ház, a többi csak III. osztályú, azaz putriház. Ezekben benne van a pusztákon lakó nép és ott álló házak száma is. A pusztai lakosságot így adja meg ezen év adóösszeírása: gazda 23, zsellér 75, lakó 1, szolga 33, szolgáló 4; a pusztákon álló házak száma csak 8. Úgy látszik tehát, hogy a pusztán összeírt nép nem lakott állandóan künn. Ez az összeírt pusztai lakosság nem a belső határ tanyáié, hanem a kiskunsági pusztáké volt.

Érdekes összevetnünk Berénynek ezen évi belsőhatári és pusztai birtokait is. A belső határban a területnek még csupán 37%-a volt szántó, a többi rét és legelő, meg 2710 kapás szőlő is volt már. A szántók csekély aránya mutatja, hogy *Berény népe még ekkor is főleg állattenyésztésből élt és nem az eke után.* Állatállományuk a következő volt: 1157 ökör, 1043 tehén, 481 tinó, 310 borjú, 2439 ló, 151 csikó, 608 sertés, 19.268 juh, azaz összesen 25.457 drb nagyrészt legelő állata volt 1415 gazdának a belső határban. Egy-egy gazdára tehát átlagosan 18 drb állat jutott. Jóllehet ezek egy része már kétségtelenül a tanyákon volt, mégis megértjük belőle, hogy miért ragaszkodott a berényi redemptusság a városbeli kertség fenntartásához.

Berény pusztáin is megindult már ekkor a földművelés, de a 32.598 k. h. területű pusztákon még csak 145 k. h. volt eke alatt.

1838-ban 18.000 lakosa volt Berénynek *(14* — 63). Ezek között már 580 az iparral foglalkozó keresők száma. Különösen jelentős volt a berényi szűcsipar, amit a nagy juhtenyésztés érthetően felvirágoztatott. A gyapjú fejlesztette ki a város szűrposztó- és pokróc-gyárait is, amelyek 1847-ben igen jelentékenyek voltak. Ugyanekkor nem kevesebb, mint 215 szűcsmester dolgozott a városban *(164* — 474). Úgy gondoljuk, hogy *ekkor volt Berény ipari virágzása tetőfokán.* Később kiszorította a juhot az eke, s ezzel megszűnt a gyapjút és juhbőrt feldolgozó virágzó berényi ipar is.

Berény ekkor már belekapcsolódott az ország akkori gazdasági forgalmába is, hiszen 1839-ben már postaállomása volt a Gyöngyös-Abony közötti postaúton.

A szabadságharc még aligha talált településében rendezettebb Berényt. Jellemző, hogy a mult század első feléből való leírások mind kiemelik, hogy a házak alacsonyak e városban, tehát igazán nem lehetett városias képe. A kolostor utáni második emeletes házat 1848-ban emelték Berényben, a későbbi Pannonia-szálloda épületét. Rövidesen egy laktanya is épült a városban *(106)*. A szabadságharc évében állítólag 18.343 lakosa volt a városnak, de valószínű, hogy több *(66* — 136).

Bár a jász kiváltságok, illetve a szabad kerületek törvényszerűleg csak 1876-ban szűntek meg, a jobbágyság felszabadítása után jogilag lényegében már nem volt többé különbség a redemptus szabad jász és a felszabadult földnépe között. Birtokhoz most már mindenki juthatott. A redemptus világ Berénye a század közepére befejezte élete egy nagy és gazdag korszakát. Kétségtelenül ez volt e város életének legvirágzóbb kora, mert birtoka nagy és gazdag volt, a föld

kevés gazda kezébe szilárdan volt letéve, az idegen zsellérnépség beköltözését maga szabályozván, a zsidóságot a várostól távoltartván, saját ura volt gazdasági sorsának, s mindig csak annyi munkáskezet bocsátott be magába, amennyire éppen szüksége volt.

A szabadságharc után megnyílt az addig zárt város. A kiváltságos redemptus osztály ura maradt ugyan a földnek, amit különleges örökösödési jogán kívül erős történelmi öntudata és a megváltott földhöz való nagy ragaszkodása is elősegített, de a város társadalmának további alakítása már kevésbbé volt kezében, mint a redemptus világ idejében. *Az ötvenes évektől kezdve Berény már mindinkább beleegyformálódott és beleszürkült a továbbra vele egysorsú, előbb nem kiváltságos alföldi földműves városok sorába.*

d) *Berény élete az utóbbi században.*

Berény a mult század második felének még két évtizedében részben tartotta azt az előnyös helyzetét, amit a szabad kerületek székhelye jelentett neki. Ez azonban inkább már csak a közös birtokok vagyoni kezelőségére vonatkozott. A redemptusság már csupán csak vagyoni helyzetet jelentett, de nem kiváltságokat. Az abszolutizmus idején különben is csak járási székhellyé degradálódott.

Társadalma is lassan belesímult az átlagos vidéki mezőgazda városok társadalmi viszonyaiba. Azzal kezdődött ez a folyamat, hogy betelepedtek a városba a zsidók. Ez a beszivárgás már 1850-ben megkezdődött.

Úgy látszik, hogy népszáma is csökkent valamit a szabadságharc idejében, mert 1852-ben csak 16.873 lelket mutatnak ki *(19 — 120)*. Ezek között már 66 zsidó volt. A cigányok száma is felszaporodott, ebben az évben 120-at írtak össze a városban. Foglalkozás szerint mindjobban tagolódott ez a társadalom ; 1852-ben már 549 volt az iparosok száma, ellenben a kereskedők száma nem volt több 15-nél, ami szinte érthetetlenül kevés, tekintve, hogy már 66 zsidó volt Berényben.

A megtorpant népszaporodás továbbra is lassú maradt, úgy hogy 1857-ben is csak 17.543 lelket említenek *(273)*. Ennek oka alighanem az, hogy a szabadságharc után meglazulván a lakosság helyhez kötöttsége, mind többen húzódtak ki a város kiskunsági puszta-birtokaira, ami előbb hosszú ideig tilos volt. Még az 1869-i rendszeres népszámlálás is csak 20.233 lakost talált a városban, de tudjuk viszont, hogy a kiskunsági pusztáin ugyanakkor 3.281 lelket írtak össze, ami ha nem is mind berényi származású volt, de legalább is túlnyomólag onnan jött. Ennek ellenére is érdekes lesz megállapítanunk, hogy *1787—1869 között Berény népe 99·2%-kal csaknem pontosan a kétszeresére szaporodott.* A hetvenes évek végén Berény elveszítvén a közben önállósult kiskunsági birtokait, az oda való kivándorlás is megszűnőnek látszik. 1880-ban még mutatkoznak nyomai abban, hogy a város népszáma csak 21.507, de a következő évtizedekben már erősebb ütemű az emelkedés. Kétségtelenül érdekes, hogy a természetes szaporodás egy félszázad alatt mitsem csökkent Berényben. Fentebb kimutattuk, hogy 1826-ban a természetes szaporodás 1·0%-ot tett ki évente 5·1% születéssel és 4·1% halálozással, 1880-ban pedig a természetes szaporodás 1·2%, 5·4% születéssel és 4·2% halálozással. *A múlt század második felében tehát még mindig nem tört meg a berényi jászok virulenciája.* Ugyanekkor a házasodási arányszáma 10%-ot tett ki, ami szintén igen magas.

Berény a szabad beköltözés ellenére is meg tudta tartani magyar jellegét.

1880-ban a magyarság arányszáma még mindig 99·3%-ra rúgott. Ebben azonban már mégis van némi városias íz a többi jász falvakhoz képest, mert azokban majdnem kivétel nélkül még magasabb volt a magyarság aránya. A városiasabb jelleg inkább a lakosságnak foglalkozása szerint való gyors tagozódásában fokozódott. Valószínűleg az idegenből mindnagyobb számban behúzódó iparosság törte meg a város 100%-ig magyar jellegét is 1880-ban. Ekkor már egészen városias iparokkal foglalkozókat is találunk a lakosság soraiban, így pl. bérkocsisok, cukrászok, esernyősök, gépészek, ruhafestők, kárpitosok tűnnek fel; viszont az is jellemző a települési, illetve építési viszonyok változására, hogy már 11 kőműves is volt Berényben, míg 1827-ben csak 3, ács ugyancsak 3, 1880-ban meg 24. Ipara azonban kétségtelenül az ősi, helybeli nyersanyagot feldolgozó ipar romjaira telepedett; az önálló ipari üzemek száma 1852—1880-ig 549-ről 545-re esett vissza. Hogy miképen lendült fel Berényben a gazdag redempciós világban az egészséges, helybeli nyersanyagot feldolgozó ipar és miképen esett vissza a nyolcvanas években, arra is legyen szabad itt feljegyeznünk néhány adatot. A szűcsök száma volt 1827 : 137, 1852 : 173, 1880 : 70; takács 1827 : 60, 1852 : 46, 1880 : 17; a csizmadiáké 1827 : 130, 1852 : 166, 1880 : 120.

A régi megosztatlan mezőgazdasági társadalom tarkulását mutatja az is, hogy 1880-ban már hirtelen felszökkent itt azon vallás híveinek viszonyszáma is, akik csak bevándorlás folytán szaporodhattak el Berényben, így a g.-kat., g.-kel., ág. ev. vallás híveié, meg a zsidóságé is. Ezzel szemben a reformátusok, akiknek a 16. századba visszamenő multja van e városban, alig szaporodtak, sőt arányszámuk inkább esést mutat.

Városias lakosság szaporodására mutat az is, hogy a kereskedők között mind több olyan jelentkezik, akiknek portékájára inkább csak a városi elemeknek volt szükségük még 1880-ban, nem a terménygazdálkodásban lévő jász birtokosnak. 72 kereskedő között már egyetlen egyet sem találunk a redempciós világ fénykorában virágzó marhakereskedőkből, ellenben 19 fűszeres, 12 a rőfös, 2 piperekereskedő. A mezőgazdasági terményeket már csak 4 bőrkereskedő, 7 gabonakereskedő közvetítette. *A gabonakereskedőknek a marhakereskedők helyébe lépése egyúttal jellemző mozzanata a pásztorkodó Jászságnak földművelő Jászsággá való átalakulása útján is.* Az újszerű építkezés, meg talán az ősi tőzegtüzelés ritkulása hívja és telepíti be Berénybe a fakereskedőket is, akikből már 3 is volt ekkor a városban.

Nagy átalakulás jelei ezek minden téren az ősi jász társadalomban. Kétségtelen, hogy az új gazdasági élet és a beköltözők előtt szabadon kitárt kapuk most már gyorsan emelték a lakosság számát. 1890-ben 24.331 a lélekszám. Az évi szaporodási arányszám tehát 1·3%. A mezőgazdasági elem arányszáma újabb visszaesést mutat; ekkor már 1414 az iparosok száma a városban és 245 a kereskedőké. Új elem is feltűnik Berény társadalmában. A hetvenes évek elején megnyitott vasúti vonal betelepíti ide a közlekedésből élő népességet is.

Lássuk, hogy a századforduló idején, 1900-ban miképen alakult ki az 1787-ben még 93·5%-ig őstermelő társadalom. Ekkor 26.791 volt az összes lakosság száma, de ebből már csak 61·4% az őstermelő nép, míg 15·3% az iparos, 3·1% a kereskedő, 1·2% a közlekedési, 4·1% a közszolgálati, 1·5% a véderő, 5·9% a napszámos, 4·7% a cseléd foglalkozású elem. A mezőgazdasági lakosság tehát még túlszámban volt, még alaprétege volt a város társadalmának, de gazdasági súlya mindkevesebb lett már, hiszen amíg a redempcióban mindössze csak 770 család kezébe került az óriási birtok, a puszták elvesztése után most már megcsökkent birtoktes-

ten 1955 gazda osztozkodott, akik között csak 49 volt 100 holdasnál nagyobb birtokos.

Érdekes, hogy a társadalom lényeges átalakulása mellett sem esett vissza a népesség szaporodási arányszáma. *Mintha a híres jász szaporaság átitatta volna a másfelől beszármazott elemet is.* 1901—8 között a születési arány 4·1%, tehát már valamivel alacsonyabb ugyan, mint két évtized előtt volt, de még mindig olyan magasan állott akkor, hogy csak három más magyar városé haladta meg. A halálozási arányszám ebben az időszakban 3·1% lévén, a természetes szaporodás még mindig azon a színvonalon állott, mint 1826-ban. Sajnos, a halálozási arány más magyar városokéhoz képest is igen magasnak mondható, különösen a gyermekhalandóságé, úgy hogy *az Istentől adott jász szaporaság már 1900-ban is csak nehezen tudta tartani azt a színvonalat, amit 1826 óta változatlanul megtartania mégis sikerült.* Főleg a gümőkór, ez a típusos magyar betegség, szedi Berényben a kilencszázas években korai áldozatait.

Ennek ellenére e város népszáma mégis elérte 1910-ben a 29.675, 1920-ban a 31.971, 1930-ban a 30.101-et. Az utóbbi két évtizedben a tényleges szaporodás aránya megtorpanni látszik. Ennek okai országszerte azonosak.

Vessünk most már egy pillantást e város 1930-i társadalmi megoszlására. Mindenekelőtt meg kell különböztetnünk a tényleg Berény városban lakó elemet a tanyák, külterületek népétől. A kettő társadalmi tagolódása egészen más képet mutat. Az 1930-as állapotok szerint *Berény lakosságának csak 65·3%-a lakik tényleg a városban, a többi tanyavilági nép. Végeredményben tehát Berény nem 30.000-es lakosságú város, hanem csak kereken 20.000-es.* A tényleg városi lakók között *az ősi földmívelő elem már csak viszonylagos többségben van,* 44·8%-kal, míg vele szemben áll 24·8% iparos, 12·6% közszolgálati, szellemi foglalkozású és nyugdíjas, 6·6% kereskedő, 1·9% közlekedési, 2·9% cseléd, 1·4% napszámos elem. Berény tényleges lakossága tehát alaposan megváltozott. Érdekes, hogy ezzel szemben *ma a tanyavilág lakossága mutatja pontosan azt az összetételt, amit 1787-ben maga a város lakossága:* éppen 93·8% benne a mezőgazdasági elem. *A régi városi társadalom összetétele tehát ma kiment a tanyavilágba, a városban pedig már egészen más összetételű a népesség.*

Érdekes lesz azonban magát a mezőgazdasági elemet is vizsgálat alá vennünk. Sajnos, ebben már nem tudjuk elválasztani a tényleges városlakókat a tanyai néptől. Mindenesetre mégis érdekes, hogy 1900 óta mégsem esett vissza az összes nép arányában a mezőgazdaságiaké, akkor 61·4%, most 61·8% lévén. Azóta valamit emelkedett az iparosok, kereskedők, de főleg a közszolgálati nép aránya, és visszaesett a cselédeké, napszámosoké. 1900-ban a birtokosok száma csak 1955, 1930-ban 2723 a számuk, de a két adat mégsem egészen összehasonlítható, mert az utóbbiban benne vannak a kisbérlő napszámosok is. Mégis feltétlenül megállapítható, hogy a birtok azóta is jelentékenyen aprózódott. Kitetszik ez az utóbbi abból is, hogy amíg 1900-ban a 100 k. h.-on felüli birtokosok száma 49, 1930-ban már csak 21 volt!

Egyébként a földtulajdonosok és bérlők (az utóbbiak száma olyan kevés, hogy lényegesebben nem zavar) birtokarányok szerint való megoszlása is azt mutatja, hogy *az egykor gazdag redemptus társadalom helyébe egy elaprózott birtokállományú mezőgazdasági réteg lépett:* 100 k. h.-on felüli birtokos 0·7%, 50—100 k. h. birtokkal 2·5%, 10—50 k. h. birtokkal 36·8%, 1—10 k. h. birtokkal 56·2%, a többi birtoka 1 k. h. alatt maradt. *A régi redemptusság helyett lényegében és többségében ma már törpe birtokosságból áll a város birtokos társadalma.* Egyébként jel-

lemző az is a birtokosság elszegényedésére, hogy mindössze 711 mezőgazdasági cselédet tartanak a 48.000 k. h. birtokhoz.

A berényi tanyavilág társadalmának összetételét alább, a tanyavilág megrajzolásakor fogjuk megadni.

Nézzük most inkább a város iparosságát. Berény belső és külső területén együtt 824 önálló iparos dolgozik. Legnagyobb részük csak egészen kisiparos, hiszen csak 35%-uknak van legalább egy segédje. Egyetlen egy olyan nagyobb ipari vállalatuk sincsen, amelyben legalább 20 segédmunkást foglalkoztatnának. Kisvárosi ipar ez, amely majdnem kizárólag a helyi szükséglet ellátására dolgozik.

Azok a telepítő helyi és helyzeti földrajzi erők, amelyek ezt az összes népében 30.000-es települést létrehozták, mai állapotukban kimerülőben vannak a további népsűrítés céljára. Elsősorban a föld termőereje az, ami szóba jöhet, hiszen azt az ipari és kereskedő elemet, ami a városban felhalmozódott, szintén kizárólag a mezőgazdaság tartja el. Már pedig Berény határa ma már túl van terhelve, túlnépesedett. Kétségtelen, hogy a tanyákra tódulás is egyik jelensége, hogy kezd már a föld néppel megtelni. Berény egész területén az átlagos népsűrűség 1 km²-en 108·9, pl. Karcagon, a testvérsorsú kunvárosban csak 62·7, Kisujszálláson 70·9. Kétségtelen, hogy Berény határa valamivel jobb, mint e kunvárosoké, de az is bizonyos, hogy már mégis túlnépesedett. Viszont a népsűrűség különbözősége jellemzője a jászok és kunok szaporodásában észlelhető különbségnek.

Egyik bizonyítéka ennek az, hogy ma már elvándorlás van Berényből, amint az alábbi adatok bizonyítják. Az 1921—1930 közötti évtizedekben a természetes szaporodás még 8·8%. Ez is már lényegesen kisebb, mint a mult században láttuk. A tényleges szaporodás viszont — 5·8%, tehát az elvándorlási különbözet 14·6, azaz Berény viszonylag néptelenedik.

Az utolsó nyolc évtizedben lényegesen átalakult Berény gazdasági élete is. A szabadságharc utáni évtized még teljes redempciós birtokállományában találta Berényt. Lajos, Mizse és fele Bene a város saját határában lévő 43.912 k. h. birtokon kívül még 32.598 k. h., akkor még alig kihasznált területet jelentett a redemptus birtokosságnak. A várost tehát akkor 76.510 k. h. terület tartotta el. A hetvenes években e puszták önállósulván, Berény elvesztette birtokállománya 42.6%-át! Érthető tehát, hogy területi veszteségét saját határa gazdasági képének teljes átalakításával kellett pótolnia. 1854-ben még 45·6% volt itt a szántó, 20·6% a legelő, 1930-ban 60.1% a szántó, 8·5% a legelő. Emellett megkétszereződött a szőlők aránya is. Erősen belterjesedett tehát a föld kihasználása. Különben lehetetlen lett volna, hogy 1857—1930 között a lakosság száma kereken 13.000 fő szaporodást érhetett volna el. A határ és gazdasági élet teljes átalakulására vall az is, hogy amíg 1837-ben minden berényi gazdára egyre-másra 18 drb. állat jutott, az 1911-es viszonyok szerint ennek éppen csak $^2/_3$-a, 12 drb. egy-egy állattartó gazdára. A hét évtized alatti 13.000 fő szaporodás elérésének, illetve a szaporulat eltartásának gazdasági lehetőségei két irányúak voltak. Egyrészt a szántókat szaporították, ami viszont azzal járt, hogy az állatállomány a szántók területéhez képest csökkent. 1837-ben kereken 25.000, 1911-ben kereken 27.000 drb. állata volt a berényi gazdáknak a határban. De a szántók területe azóta ugyancsak megemelkedett. Az eke térhódításával tehát nem járt együtt, illetve nem tartott vele lépést a belterjes állattenyésztés. *A gazdasági művelés tehát csak látszólag belterjesedett azzal, hogy az eke előrehaladt, mert nem járt utána a trágyatermelő állat, mivel a jász ember mindenekelőtt közvetlenül embernek való táplálékot, gabonát akart termelni és csak kevés takarmányt.* Az igazi belterjesedés, a termésátlagoknak a népszám emelkedésével

párhuzamosan való javulása tehát elmaradt. Hogy milyen keveset trágyáznak a berényi határban még ma is, legyen elég csak az 1926/7. évi adatokat idejegyeznünk: marhatrágyát kapott 4771 k. h., műtrágyát 116 k. h., azaz a 29.000 k. h. szántó 16%-a.

Mindezek a gazdasági tények megvilágítják előttünk, hogy miért nem tudja már eltartani a berényi föld a berényi népszaporulatot és miért jelentkezett 1920—30 között az elvándorlás. Megvan itt a mezőgazdasági munkásfölösleg, jelentkezik a földéhség minden átka, a termőfelület kiterjedését azonban már nem lehet szaporitani, nincsen újabb felszántani való, hanem csak egy módja van a gazdasági többtermelésnek, a jobb, belterjesebb termelés. Ennek egyik módja a berényi határban a homoki gazdálkodás terjedése, ami már egészen szép kezdettel indult el útjára. Újabb gazdasági irányok is elősegítik a jobb művelést és már nagy utat tett meg Berény a másfél század előtti kettős forduló-rendszertől a ma általános norfolki-négyes forduló-rendszerig is. Ugara is alig van már ennek a túlnépesedett határnak. Portelek pusztáján magánosan áló, pásztorvédő *Szent Vendel* már nem birkajárást lát maga előtt, hanem homoki szőlőket és gyümölcsösöket.

A mai Berény már egyik legtípusosabb tanyás határú alföldi városunk. A tanyásodás itt még folytonosan előrehaladó folyamat. 1900-ban a berényi népnek még csak 28·5%-a volt tanyai lakosság, 1930-ban viszont már 34·7%-a. De méginkább kitűnik ez a folyamat abból, hogy 1826-ban a berényi tanyákon még csak 334 ház állott, azaz a város összes házainak 8%-a, de valószínűleg ezek sem mind voltak még állandóan lakottak (1828-ban az egész Jászságból csak 250 tanyai lakost említenek), 1930-ban a tanyai házak száma már viszont 2204, vagyis az *összes berényi házak 32%-a már nem a városban áll.*

Berény tanyavilága nem egyenletesen oszlik el a határban. Legsürűbben állanak a tanyák a határ homokos területein, ahol eredetileg is megkezdődütt a tanyaépités a 18. század vége felé. *Portelek, Töltevény, Hajta, Borsóhalom, Öregerdő, Boldogháza, Peres, Négyszállás, Csíkos, Pele* határrészekben és pusztákon van ma legtöbb tanyaház. Borsóhalomban 159, Négyszálláson 461, Peresen 739, Boldogházán 548, Csikoson 795, Pelén 512, Porteleken 641, Szentimrén 443,Töltevényen 567 tanya állott 1930-ban. Ezek közül Boldogháza, Portelek eléggé sűrű tanyavilágot építettek már ki. Boldogházán már templom is áll, Porteleken tanyai lelkészség van; más tanya-csoportokban is mindinkább kialakul egy-egy tanyaközpont. Nagyot lendítenek a jövőben a tanyai központok kialakításában az utóbbi évtizedben épített tanyai iskolák is. Mindez arra vezet, hogy egyik-másik tanyacsoport már elszakadási törekvéseket is mutat. Igy pl. Csíkos tanyái már 1929-ben Jánoshidához, tehát egy nem is jász faluhoz kívántak csatlakozni. Ennek oka főleg abban van, hogy egyes tanyacsoportok rendkívül messze feküsznek Berénytől és vele sem közlekedésileg nincsenek kellőleg összekapcsolva, sem kultúrális igényeiket nem látják kellőleg kielégítve. De főleg a magas városi pótadó táplálja az elszakadó törekvéseket.

Rendkívül érdekes lesz, ha Berény kiterjedt tanyavilága társadalmi összetételét vesszük vizsgálat alá. Ma a berényi tanyákon 10.429 lélek él. II. József idejében Berény összes lakossága 10.416-ot tett ki, amikor még alig volt állandóan lakott tanya. Berény házainak száma akkor 2119 volt, ma a berényi tanyákon 2024 ház van. Akkor a város lakosságából 93·5% volt a mezőgazdasági nép, ma a tanyás népből 93·8%. Ezek mellett ma a berényi tanyavilág népében van még 2·0% iparos, 0·2% kereskedő, 1·2% közlekedési népesség, 1·2% közszolgálatos, 0·3% cseléd. Kétségtelenül kiderül ezekből az adatokból, hogy *a berényi tanya-*

világ társadalmi összetétele, lakosságának és házainak száma ma tökéletesen ugyanaz, ami másfél század előtt magáé Berény városáé volt! Egészen helytálló tehát az a már fentebb tett megállapításunk, hogy *a 18. századbeli Berénynek ma a berényi tanyavilág felel meg.* Valószínű, hogy a mai tanyai társadalom még származásilag is tisztábban, nagyobb arányban redemptus ivadék, mint magának a városnak mai lakossága, mert hiszen részben a jász örökösödési jog, részben pedig a jászoknak a földhöz való nagy ragaszkodása miatt aránylag kevés föld ment ki a régi redemptus ivadékok kezéből. Ezzel szemben a városban ma már elég nagy arányú a beköltözött lakosság. Viszont a tanyavilágban lakó nem földművelő rétegben aránylag kevés lehet a jövevény, kivéve az ott kimutatott közlekedési népességet, akik egyébként a hosszú berényi határon áthúzódó vasút őrházainak lakói. A tanyavilágban levő cselédség aránya feltűnően kicsi, tehát *túlnyomó arányban a régi birtokosság szegényebb leszármazói lakják a berényi tanyavilágot.*

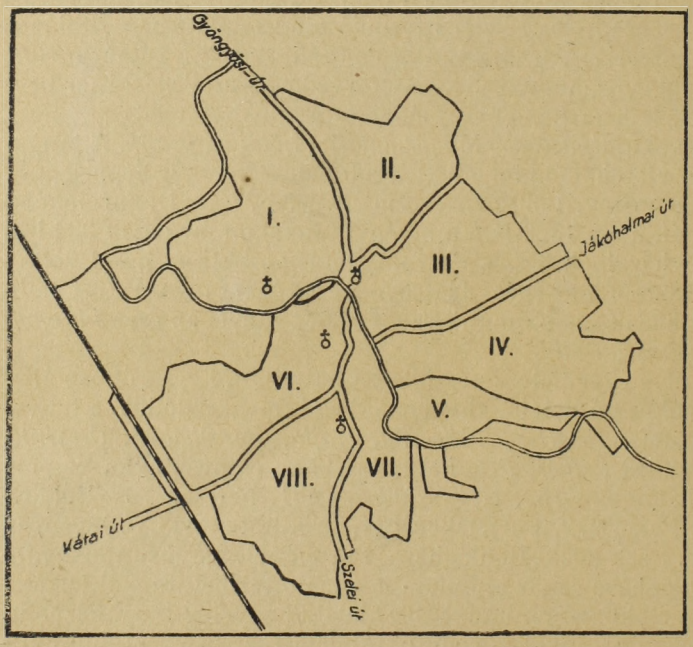

32. Berény kerületi beosztása.

Még építkezésében, házaiban is inkább a tanyákon van ma már a régi Berény, mintsem a városban. A tanyai házak építőanyaga ma is az ősi sár és vályog, ahogy egykor a 18. századbeli Berényben volt; 95·8%-ában ebből az ősi, alföldi építőanyagból vannak rakva a tanyai házak; 56·3%-ukban, tehát felükben, pedig még tetőzetük is az ősi nádból és szalmából való.

A mai tanyavilág annyiban is inkább megfelel a 18. századbeli Berénynek, mint maga a mai Berény, hogy a régi ólaskertség is ide költözött a városból. Itt van ma az embereken kívül, akik eredetileg az állatok gondozására vonultak ki ide, az állatállomány túlnyomó része is. Sajnos, nem tudjuk számszerűleg kimutatni, hogy hányadrésze.

Óriási területen, 48.000 k. h.-on, szétszórt laza településként veszi körül a tanyavilág a tulajdonképeni Berényt. Ez, hogy úgy mondjuk, *Berény külső, falusi övezete; a tulajdonképeni parányi városi magot ugyanis még egy másik, belső falusi övezet is körülöleli.* E tanyavilágnak a városi magból való összetartása és irányítása mindinkább nehezebb feladata lesz Berénynek, mert azoknak a gazdasági és bizonyos mértékig lelkialkati ellentéteknek, amelyek falu és város között mindenfelé mindinkább kiütköznek, itt is kétségtelenül ki kell fejlődni, vagy talán már meg is vannak az alapjai. A tanyavilág sokkal inkább hordozza még

magában az ősibb, maradibb elemet, kevésbbé emelkedik fel az ősi redimált földről, mint a városi mag embere.

De térjünk vissza magához a tulajdonképeni Berényhez, a városhoz. Lássuk, hogy vajjon egészében város-e ez, s hogy mennyiben város.

Hogy társadalma foglalkozási összetételében ma már az őstermelő elem csak

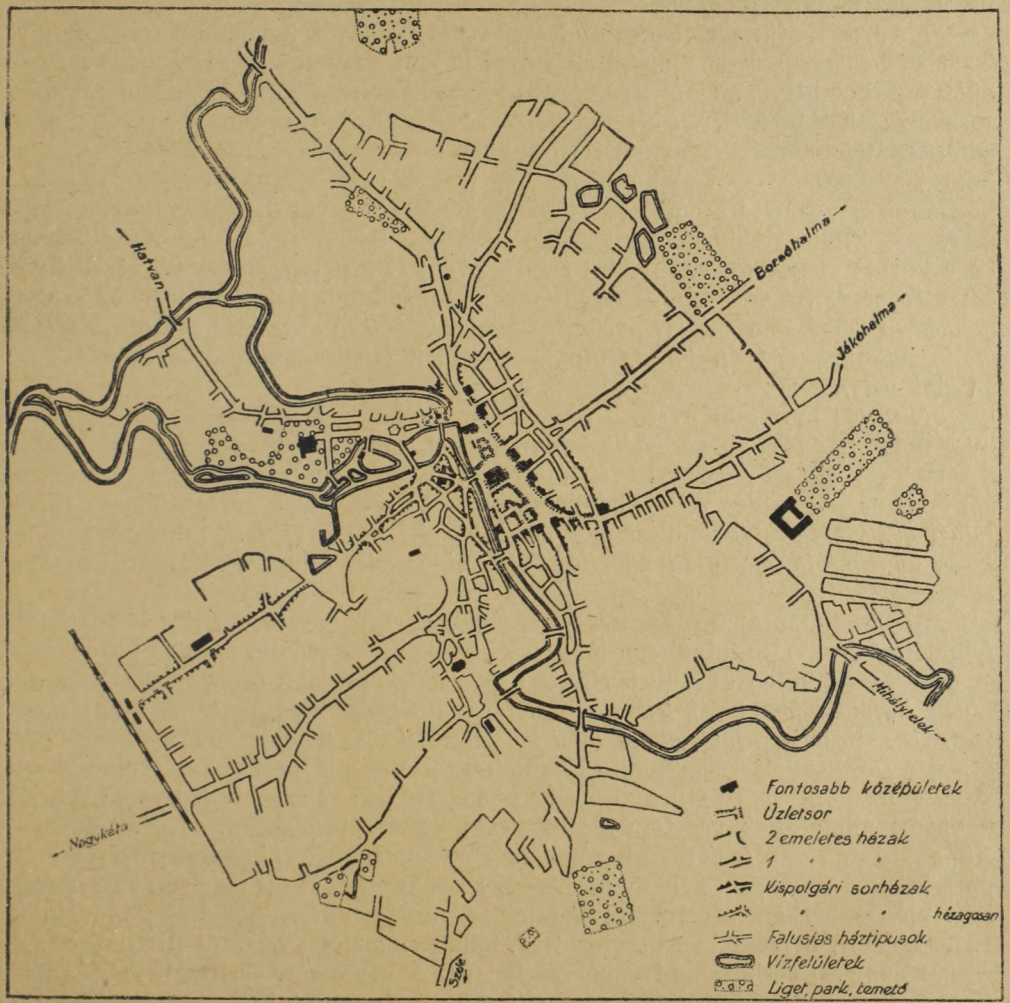

33. Berény városmorfologiai térképe. (Mendöl térképének felhasználásával.)

44·8% viszonylagos többségben van benne, arra már rámutattunk. De ez is csak Berény egész belterületének átlaga, azonban vannak olyan kerületei, ahol ennyi sincsen. Berény belső területe nyolc kerületre oszlik, s bár ezek a kerületek úgy helyezkednek el, hogy sugarasan osztják fel a várost, egyetlen kerület kivételével tehát úgy a belső, városiasabb mag egy részéből, valamint a peremekből is foglalnak magukban, mégis kimutatható, hogy eléggé lényeges társadalmi különbségek vannak közöttük, amelyek azután építkezésben, városalaktanban is megmu-

tatkoznak, s bizonyos mértékig a város történelmi multjával és fejlődésével is kapcsolatosak.

A város egyes részeinek más volt a hivatásuk a történelmi multban. A Zagyva Csincsa szigete volt a védelmi település, a palánk helye. Ez a zárda visszaállításával a város kultúrális központjává fejlődött és az üdülőhelyeket, parkokat, uszodákat foglalja magába.

A város másik történelmi multú része az, amely a Z alakban folyó Zagyva észak-déli folyásának két partjához tapad hozzá. Ez volt *az emberi lakóhelyi település* multbeli helye. Még pedig ez is két részre hasadt, a balparton a régi katolikus Jászvárossal, a jobbparton a régi református Magyarvárossal. E legrégibb emberi lakóhelyi településrész egyik parton sem fut szélesebb sávban a Zagyva mentén mint 300—400 m. A Z alakú folyás középső szárával párhuzamosan fut a balparton az észak-déli irányú Gyöngyös—Szolnok régi útvonal, amelyet a Z középső szárának súlypontjában metsz egy kelet-nyugati irányú út, a Jákóhalma—Nagykáta között vezető útvonal. *Ahol e két útvonal keresztezi egymást, ott alakult ki a város központja. E keskeny, de régen is emberi lakóhelyül szolgáló városmag a tulajdonképeni város, amely a két parton összesen kb. 600 m szélességű és nem is egészen olyan hosszú területet foglal el, mint a Zagyva Z folyásának középső vonala. Ez a berényi «city».*

A város harmadik része a régi védelmi magot és lakóhelyi részt egyaránt övesen körülvevő régi *baromállomány-lakóhely*, az ősi *ólaskertek* övezete. Ahogy a kertek a mult század 70-es évei táján már nagyobbára kitakarodtak a városból, ezt is emberi település vette birtokába. Ez ma Berény nem városi, hanem *tisztán falusi övezete*, falusi települési móddal, falusi házakkal és falusi társadalommal. *Ez az a belső falu, amely a tanyavilág külső faluövezetén belül magába rejti a parányi városmagvat.*

A város alaprajza a Zagyva folyásának zavaró hatása ellenére is sugarasan fejlődött ki, mivel e folyó nem lényeges közlekedési akadály, számos híd is vezet át rajta ; maga a kertes mult is előírta a sugaras alaprajzot. A sugárrendszer küllői közül *legfontosabb városi telepítő energiájú a Gyöngyös—Szolnok út azon északi szakasza, ameddig a jákóhalmai úttal kereszteződik.* Ez a szakasz térré szélesült ki és rajta sorakoznak a legrégibb és legfontosabb középületek, nagytemplom, kerületi székház, városháza stb. Ezt a «city»-t keletre a jákóhalmai út, nyugatra pedig a vasúti állomáshoz vezető útvonal kezdi kissé kiterjeszteni. E «city»-ben, az Apponyi-téren van a város kisszámú emeletes házainak túlnyomó része, a jobbparti «city»-be már alig néhány került át. Itt találjuk a város üzletsorát is, helyenkint eléggé hézagmentesen. Itt vannak a város szobrai, szállója, gimnáziuma. E hosszú tér, helyesebben inkább utca, néhány emeletes házától eltekintve, még csak kispolgári sorházakkal van szegélyezve. A kispolgári sorházak még a főtér és a Zagyva közötti városrészbe is behúzódnak, de már a jobbparti «city»-be alig mennek át. Mellékutcáiban már nagyrészt csak hézagosan, megszakításokkal vannak kiépítve a kispolgári sorházak. Elég jó sorok vannak még belőle, ha hézagosan is, a jobbparti Zagyva-közelben is, mert ez csöndesebb tisztviselői városrésszé kezd kialakulni. (XXVIII. tábla 55.)

Mindaz, ami ezeken kívül esik a peremek felé, tipusos falusi település, falusi háztípusokkal, hosszú kerítésekkel, amelyeket vagy közvetlenül az utcára véggel dőlő, vagy előkertes, de mindig az utcavonalra keresztben álló házak szakítanak meg. Ez az a belső falu, ami a tulajdonképeni igen kicsi várost övezi. Még ma is feltűnnek benne imitt-amott a kékre festett házak, ez a régi jász sajátság, ami ma már

múlóban van, de 1865-ben még igen általános volt, állítólag azért, mert kék volt a jászok színe *(25 — 495)*. Ebben a falusi övezetben még sok szép, oszlopos tornácú redemptus jász házat találhatunk.

Mielőtt ezen övezetek társadalmi tagozódását megvizsgáljuk, nézzük át előbb talán azt, hogy milyen történelmi sorrendben fejlődtek ki a mai berényi városias közintézmények. Berény városi törekvéseinek dícséretre méltó bizonyítéka az, hogy már 1868-ban megkezdte utcái világítását petróleumlámpákkal. Ezt 1906-ban villany váltotta fel. 1874-ben megépült vasúti vonala is. Ez különösen fejlesztőleg hatott a városra, mert sok nehézség után egy városias sugárutat, a Rákóczi-utat kezdték kialakítani a vasúti állomás felé. 1864-ben tornyot kapott a református templom is, de maga a templom ma is egy telek belsejében áll, noha 1870-ben megnagyobbították. A zsidók is olyan hirtelen elszaporodtak a városban, hogy már 1867-ben templomot építettek a Bercsényi-utca végén, a mait pedig 1890-ben emelték. A vasút megnyitása után, 1881-ben kezdődött meg az utak kövezése is, először a vasúti állomásig, a városmagban lévő Apponyi-teret azonban csak 1912-ben kövezték ki. Kaszárnyát már 1848-ban épített a város, de 1869-ban kibővítették, 1901-ben pedig méntelepet is kapott Berény.

Újabb művelődési intézményeket is állított Berény az utolsó félszázadban. 1885-ben települt le az apáca-zárda, 1896-ban a mezőgazdasági szakiskola, 1917-ben a tanítóképző, amelynek modern épületét 1930-ban nyitották meg; a polgári leányiskola még 1886-ból való, a polgári fiúiskola meg 1930-as évek elején alakult. A Jászmúzeum 1874-ben nyílt meg.

Nevezetes középülete Berénynek a Lehel-szálló, amelyet a millenium évében építettek. Ezzel szemben veszteségei is voltak a városnak, így pl. az, hogy 1884-ben elvesztette törvényszékét. Ősi Ferences-zárdája a város szive. (XXXIX. tábla 57.)

Rendkívüli erőfeszítést kellett tennie ennek a hajdan vizekkel ellepett városnak a jó ivóvízért. A talajvíz ma is igen magasan állt itt, tehát az ásott kutak egészségtelenek, hiszen el lehet képzelni, mennyire fertőzött itt a hajdani ólaskertségek, trágyakerítések talaja; ezért kénytelen volt a város artézi kutakról gondoskodni. Az első ilyen kutat még 1893-ban fúrták a zárda előtt. 1935-ben már 25 főkútja volt Berénynek, 23 mellékkifolyóval, úgy hogy összesen 48 csőből kapja ma a lakosság egészséges ivóvizét. Egészségügyi intézményei közül nem hiányzik a kórház, valamint gőzfürdő sem.

A városnak 1910-ben 480 utcája és tere volt már, ami mögött óriási városszabályozás rejlik, ha összehasonlítjuk az 1735-i állapottal, amikor mindössze 14 útvonal vezetett át a házak kiismerhetetlen halmazán, a kertségekbe pedig csak egymáson keresztül lehetett bejutni. A régi kertes település emlékeit ma is elég kusza utcahálózat őrzi, főleg a Csincsa fölötti és a Szentkút körüli városrészekben. Zeg-zugok, vaksikátorok, szűk utcák, kanyargós utcavonalak élénken emlékezetünkbe idézik, hogy régi jász állattenyésztő telepből alakult városban járunk. A telkek különféle nagysága a városmag és a régi kertségek területén szintén ősi település emlékét őrzi, bár itt korántsem lehetett a belső mag annyira zűrzavaros házhalmaz már eredetileg sem, mint pl. Apátiban, vagy Árokszálláson.

Mindenáron meg akar szabadulni ez a városiasodó település régi történelmi emlékétől, a *Csincsától* is, amely éppen a nagy templom fölött torkolván vissza a Zagyvába, gyakran változtatott valóban hatalmas területet mocsárrá. Alsó szakasza már be van töltve, de felsőbb szakaszaiban még mély az állott víz. A régi városrészek széltől kifujt, mély, vagy vizenyős utcái, a peremek agyaggödreit kitöltő tavak állott vizei még szintén beszédes tanui egy ősi falusias településnek.

A Zagyva apró szigeteinek ligeteit, a Margitszigetet, a kolostor körüli parkot már vízivilágból erőszakolta ki magának Berény, nagyobbára mesterségesen feltöltött területre varázsolva azokat. A város rendezése komoly városrendező szakértők tervei alapján történik, főleg a Csincsával kapcsolatos munkálatok. (IV. tábla 8.)

Amíg a kicsi városi mag rendeződik, a peremek ősi állapotán alig esik változás. Itt még szélesen övezik Berényt a posványok, libalegelők, éppen úgy, mint alföldi városaink legnagyobb részét. Gyalogjárója azonban ma már minden utcának többé-kevésbbé van, persze a legkülönbözőbb anyagokból. A peremeken még néhány ősi ólaskert is megtalálható, de már csak elvétve ; egyik-másikban még ma is használják e kertek ólait, de a régi ólbeli életnek már nyoma sincsen. A régi Berény egyik legrégibb történelmi emléke, a lovagrendi időkben épített idegenszerű, magas tetőzetű, nagy istálló és gazdasági épület, a későbbi sörház sem sokáig emlékeztet már a szolgaság idejére. A városból kivezető utcák kifelé tölcséresen szélesedő vonala is már csak a történelmi mult maradéka, mert ma már nem jár ki innen annyi állat a legelőre, hogy szükség volna erre. Az ősi sárkerítésekből is maradt még, de már inkább csak a város legszegényebb peremein. Még áll az ősi *Belsőmalom* is, a város egyik legfestőibb helye, s nagy kár volna eltüntetni a Zagyváról. A *Külsőmalom* helyén azonban már csak a régi zsilip romjai beszélnek a multról. (XXX. tábla 58, 59.)

A régi lakóhelyi mag és kertségek övezete ma is elég jól megkülönböztethető Berény alaprajzában. A lakóhelyi mag utcái sokkal kuszáltabbak, rendetlenebbek, mint a régi kertség utcahálózata. Úgy látszik, hogy a kertséget itt elég tervszerűen osztották fel telkekre és elég szabályosan utcásították is.

A városiasodással rendszerint együtt jár az a folyamat, hogy a lakosság foglalkozása és társadalmi tagozódása szerint bizonyos övezetekbe rendeződik a város különféle részeiben. Lássuk, hogy ez a jelenség mennyiben alakult ki Berényben.

Berényben ebből a szempontból aránylag még igen kicsi a szétkülönülés. Legnagyobb arányban él az ősi mezőgazdasági réteg a Csincsa környékén elterülő I. kerületben, 46·5%-kal, a Zagyva Z folyásának alsó szára mentén elhúzódó, egészében kertségből alakult V. kerületben 55·0%-kal, és a város legdélibb részét alkotó VII. kerületben 43·7%-kal. Érdekes, hogy éppen ezekben a kerületekben a legmagasabb az iparosok aránya is, átlagosan 2·8%-kal, ami azt bizonyítja, hogy *a berényi iparos társadalom túlnyomó része még alig mondható városi elemnek, hanem inkább csak egészen a mezőgazdasági elemhez simuló rétegnek, amely lakóhelyileg is legszorosabban tapad amahhoz.* De még a közszolgálati és szabadfoglalkozásúak egy része is ilyen ebben a városban, hiszen azokban a kerületekben nincs legkisebb arányban, amelyekben a mezőgazdasági és kisiparos réteg legmagasabb arányban van ; csak éppen a város déli részét elfoglaló mezőgazdasági jellegű V. kerület nélkülözi feltűnőbb mértékben a szellemi foglalkozású réteget. Kevés ez az értelmiségi réteg a Zagyváig ki nem érő VIII. kerületben is. Viszont annyit meg lehet állapítani a városi szellemi foglalkozásúak tömörüléséről, hogy *az intelligens réteg keresi azokat a városrészeket, amelyek Berény keleti-nyugati tengelyén, a Zagyva középső részére merőlegesen helyezkednek el, amelyek a folyó ezen «city-beli» szakaszára nyúlnak ki.* Ezek a III. és VI. kerületek. A 20·1%-os szellemi foglalkozású III. kerületben a Borsóhalmai-út a főútvonal, ahol csakugyan a város legcsinosabb tisztviselői lakóházai, villái tömörülnek. A 17·5%-os szellemi foglalkozású VI. kerületben, a vasúthoz vezető útvonal vezet át. Ezek tehát a legvárosiasabb elemet tartalmazó részei a városnak, amerre a «city» építkezésbeli megnyúlását is

kimutattuk. Ehhez a szellemi foglalkozású réteghez kissé hozzátapad a kereskedő népesség is, ami ezekben a kerületekben van legmagasabb arányban ; itt, a Zagyva középső szakaszán van az üzleti városrész is a főtérrel. Mégsem feltűnően magasabb ezekben a városrészekben sem a város többi részeihez képest a kereskedő nép arányszáma; a berényi kereskedő elem túlnyomó része is csak a falusi foglalkozású néphez tapadó szatócsból áll.

A közlekedési népességet a vasút tömöríti legsűrűbben az állomás közelében lévő VI. kerületbe.

Annyi tehát megállapítható, hogy *Berényben az őstermelő réteg valamivel jobban tömörül a város északi részében fekvő I. és déli felében fekvő V., VII. kerületekben, azaz a szolnok-gyöngyösi útvonal mentén, míg a szellemi, kereskedelmi és közlekedési foglalkozású városi elem viszont a kelet-nyugati tengely, a jákóhalmai-pesti útvonal mentén helyezkedett el.*

Érdekes lesz már most ezt a városiasodási tényt egybevetni azzal, hogy vajjon milyen viszonyban van a népesség sűrűségével.

Meg kell állapítanunk azt az érdekes eredményt, hogy *Berényben a leginkább mezőgazdasági kerületek nem a legritkábban lakottak, sőt ellenkezőleg nagyobb részük sűrűbben lakott, mint a városiasabb kerületek.* Persze, sokkal érdekesebb lenne ez az eredmény, ha a kerületek nem sugarasan, hanem övezetesen válnának el egymástól. De így is feltűnő, hogy a sok mezőgazdasági elemet tartalmazó V., VII., VIII. kerületek lakottsági sűrűsége a legmagasabbak közé tartozik, amennyiben holdankint 21·1—19·2 a rajtuk élő nép száma. Viszonylag sűrű a szintén erősen mezőgazdasági I. kerület népe is, de itt a kolostor környéke zavarja a számítást. E meglepő tény, hogy t. i. *a mezőgazdasági réteg tömörebben lakik a városban, mint a városi elem*, a városrészek alaprajzában is visszatükröződik, mert éppen a legerősebben mezőgazdasági I., V., VII., VIII. kerületek utcahálózata a legkuszáltabb, legkanyargósabb, legerőszakosabb. *Ezekben vannak a régi kertségek legapróbbra osztva.* Arról tanuskodik ez, hogy *a rendkívül szapora redemptus jászság szaporulatának egyik része bevonult a régi kertségekbe, másik része pedig, amely már nem fért bele, kiment a tanyára.* A 18. századbeli redemptus mezőgazdasági népesség származéka tehát így töltötte meg a berényi kettős falusi övezetet, a belsőt, a kertséget, és a külsőt, a tanyavilágot.

Nézzük most e mezőgazdasági városnegyedek építkezését is. Arra már rámutattunk, hogy a parányi «city»-n kívül másutt csaknem kizárólag lazán települt falusi típusú az építkezés. Ez főleg a mezőgazdasági kerületekre áll. De ugyancsak ősi, falusi e kerületek építőanyaga is. 1930-ban legtöbb tapasztott sövényzetű faházat éppen a legrégiesebb építkezésű I. kerületben, a Csincsa fölötti városrészben lehetett találni, összesen 18-at. Ezekben a város északi részén lévő I—II. és a déli részén elterülő V. és VII. leginkább mezőgazdasági kerületekben nagyobbára még 90% fölött tartja magát az ősi jász építőanyag, a sár és vályog is. Ezekben van ma is legnagyobb arányban a rétségek, nádasok, szántók termelte ősi tetőfedő anyag is, a nád és szalma, mindegyikben 50% fölött, egyik-másikban 75% fölött is.

Berény északi és déli kijárata tehát ma is típusos falu, társadalmában, építkezési módjában és épületeinek anyagát tekintve is. Bizonyos tekintetben szinte majdnem olyan falusias még, mint maga a berényi tanyavilág. Berény tanyáin a sár- és vályogház 95·8%, míg pl. a város VII. kerületében is 95·0%; a tanyai házaknak átlag 4·2%-a tégla, vagy téglaalapú épület, a városi VII. kerületben 4·9%, az I. kerületben 4·8%; a tanyák 56·3%-ának van még mindig szalma- és

nádfedele, a II. kerületben 75·8%-nak; még tovább is lehetne folytatni ezt az összehasonlítást a városi kerületek egyik részének hátrányára.

Vessünk most egy pillantást arra is, hogy ez a belső nagy falu hogyan övezi a parányi városmagot, amely a balparti III. és a jobbparti VI. kerület belső részeiből alakult ki lassan. Majdnem azt lehet mondani, hogy ebben a kelet-nyugati irányú vonalban a városmag itt-ott már kezdi elérni a város végét, ha még nem sikerült is mindenütt áttörnie a falusi övezetet. De ez az övezet már elég vékony. Ezek közül a balparti városi negyed lakosságában a szellemi foglalkozású, kereskedő, iparos és közlekedési népesség már 62%-ot tesz ki, a vasút felé képződő másik negyedben pedig 54·3%-ot. Érdekes azonban, hogy a folyó két partján elterülő városiasabb negyedek lakottsági sűrűsége lényegesen különböző. A balparti III. kerület ugyanis a város legritkábban lakott kerülete, legvárosiasabb lakossága és építési jellege ellenére is. Tehát az a szokatlan helyzet áll fenn, hogy *egy város legvárosiasodottabb negyede, a «city», lényegesen lazább település, mint a falusi negyedek.* Ennek az az oka, hogy ez a város legrendezettebb része közterekkel, széles utcákkal; még a régi kertségekbe sem kényszerítették itt bele a sikátorokat és itt vannak a város legfontosabb középületei és tágas villakertek is.

Más a helyzete a jobbparti városias kerületnek, a VI.-nak. Ez viszont a legsűrűbben lakott negyed; egy k. h.-ra 21 lakos jut itt, ha leszámítjuk a hozzája tartozó, de egyáltalán be nem épített területeket. A vasút közelsége által vonzani szokott szegényebb városias elem sűrűn megült városrésze alakul ki e helyen.

Berénynek e kelet-nyugati tengelyében való városiasodása visszatükröződik épületeinek anyagában is, de csak a balparti negyedben, ahol csakugyan a módosabb városi elem tömörül, mert itt legmagasabb a téglaházak aránya, de még itt is csak 33·3%; itt legmagasabb arányú a cseréptetőzet is 60%-kal. A jobbparti városias városnegyed szegényesebb városias eleme inkább még csak a régi mezőgazdasági réteg által épített falusias típusú és anyagú házakba húzódott bele.

Ipari építkezés nyoma még nem látszik meg a város külső képén. A minden nagyobb alföldi településben megszokott malomkémények, téglagyár, villanytelep csak szerény jelei a berényi iparnak, amelynek jövője sem nagy, lévén a város minden szóbajöhető ipari földrajzi energia híján.

A város forgalma is elég csöndes, mert kiesett az ország nagy közlekedési irányaiból, s csak egy helyiérdekű vasúti vonalhoz jutott, amelynek személyforgalma azonban olyan rossz, hogy a város ilyen irányú szükségletét jelentékeny részben az autobuszjárattal bekapcsolt közeli Nagykáta kénytelen kielégíteni. Érdekes az a jelenség is, hogy bár Berény lényegében ma is őstermelő erőiből él, a város gazdasági áruszükségletei mégis nagyobb mennyiséget tesznek ki, mint árufölöslegei.

Berény gazdasági életének vonzóköre azonban ma is elég nagy. A berényi vásárokon a jász községek iparosain kívül Szolnok, Mezőtúr, Kisújszállás, Karcag Kunhegyes, Kunszentmárton, Túrkeve és a várostól északra eső helységek iparosai és vásárosai is megjelennek.

Hosszú évszázadokon át tartott közigazgatási vonzókörét azonban nagyrészben elvették tőle. A redempciós időkben a Berettyóig, Körösökig, Szeged határáig értek el azok a közigazgatási szervek, amelyek e városban mint a Jász-Kun Szabadkerületek székhelyén ültek. Akkor megyénél nagyobb rangú területet tartott össze ez a város, ma pedig még a régi jász községekből is öt már kívülesik közigazgatási hatókörén. Sovány vigasztalása, hogy járásába megkapta Alattyán, Jánoshida és Pusztamonostor nem-jász falvakat. Meg kell azonban állapítani

hogy *Berény nagy történelmi multja ellenére sem olyan erőteljes földrajzi helyzetű település, hogy helyzetét és szerepét akkor is tartani tudta volna, amikor a történelmi multtal leszámoló és a realisztikusabb térbeliséget előtérbe helyező közigazgatási egyformásító törekvések állottak szembe régi, fényes multú pozíciójával.* Legnagyobb csapást éppen az a földrajzi tényező okozott Berénynek, amelynek a történelmi multban előnyös helyzetét köszönhette : a Zagyva folyó. A Zagyva torkolata kölcsönöz Szolnoknak lényeges földrajzi és közlekedési előnyöket, az ottani jó átkelőhely vonzotta oda a Tiszántúlra átmenő vasúti fővonalat, Berény ezért esett ki a nagyforgalmú útvonalakból és csak észak-déli irányú átmenő helyi forgalmi útvonala maradt meg. *Szolnok kétségtelenül legyőzte Berény földrajzi helyzetének előnyeit.*

Berény ma, bár népében már csak relatív többségében van az őstermelő elem, mégis *inkább csak reprezentatív városi település*, szépen fejlődött, de parányi városias maggal, amelyet azonban kétszeres falusi övezet zár magába. Gazdasági jövője attól függ, hogy miképen fejlődik tanyavilágának gazdasági élete a föld termőerejének belterjes kihasználására és hogy a városi mag milyen erővel és eszközökkel tudja magához kötni, vonzani tanyavilágát. Tanyavilágának kialakulása már magában is kétségtelenül lazulási jelenség, tehát *vonzóerejének kell gyarapodnia*, hogy ezt a jelenséget a jövőben legalábbis semlegesítse. A berényi nagytemplom toronycsúcsán ékeskedő magyar Szentkorona fénye messze sugárzik az óriási tanyavilágba, de magának a városnak gazdasági és kultúrális fénye is be kell, hogy sugározza e tanyavilágot, mert *Berény határa csak addig marad Berényé ebben az óriási területen szétszórt településben, amely vonalig el tud jutni városi eleven ereje.*

XVI. A Jászság földrajzi képe.

(Összefoglalás.)

A Jászság mint *tájfogalom* kettős tartalmának, a jász *földnek* és jász *népnek* egymással való minden irányú, szerteágazó és bonyolult kapcsolatát történelmileg és elemezve végigkísérvén, utolsó pillantásunkkal most már összefoglaljuk e táj földjét és emberét egy rövid, egységes képbe.

Mindenekelőtt lássuk, hogy melyek azok a *természeti* és *emberi* tények, amelyek e táj sorsára és mai képének kialakulására döntő hatással voltak. A fizikai, természeti tények közül kiemelkednek a következő mozzanatok. Egy látszólag lapos, alföldi felszín ez a táj, minden számottevő magassági tagozódás nélkül, de tényleg egy ma is süllyedő, kialakulóban lévő *síksági medence.* Ennek a földtani és földrajzi ténynek messzemenő kihatásai vannak a többi természeti jelenségekre is. Ennek következménye, hogy a táj közepébe terelődött a Mátra lejtőségéről délre lefutó *vizek* hálózatának központja, Jákóhalma tájékára, oda, ahol legerősebben süllyed a térszín. Ennek eredménye, hogy ettől úgy keletre, mint nyugatra tömérdek elhagyott *vízfolyás,* ősi folyómeder hálózza be a térszínt. Ez okozza, hogy a táj két térszínre oszlik, mind a nyugati, mind keleti peremén egy-egy *homokos magaslattal,* középen pedig egy hatalmas *mocsárvilággal.* Ez eredményezi, hogy a természet mindinkább igyekszik itt tartani a vizeket, ami eleinte az itt megtelepedett embernek sem volt ellenére, de már a mai ember mindnagyobb munkával és szervezettséggel kénytelen szembefordulni az itt megmaradni akaró vizekkel és nagy erőt, nagy tőkét fektetni bele az ármentesítésbe.

E vízivilág hozta magával, hogy jó települő, *búvóhely* alakult ki itt a már korán megszálló népek számára, akik északról egy kettős *árokrendszerrel* határolták el szállásterületüket az erdős hegység irányában. De a süllyedés nem kímélte meg az árokrendszert sem, hanem belevonta a mai vízrendszer megváltoztatásába, úgyhogy természetes vízfolyásokat térítettek ki útjukból a nem erre a célra szánt árkok.

A homokperemek közé besüllyedt lapos medence a növényi takarónak is csak két életformát engedett meg e tájban, a magas peremek *pusztai növényzettel* váltakozó *ligeteit,* a medencében pedig a *lápok* világát.

E két életforma határozta meg a táj megszállásának sorrendjét: először a lápságok jó búvóhelyet és halat kínáló világába vezette be az embert, megszállatván azt a Tisza mentén *honfoglalókkal,* a Zagyva mocsarai között *besenyőkkel,* de századokon át üres gyepünek tartva meg a Zagyva nyugati mellékének homokperemeit, amelyet azután a *jászok* szállottak meg, hogy majdan lassan leereszkedjenek innen az árterekre is és birtokba vegyék azt a területet, amelyet azután hét század óta Jászságnak nevezünk.

Mindezeket a tényeket végeredményben elsősorban maguk a természeti tényezők írták elő.

Éppen ilyen döntők azok az *emberi tényezők* is, amelyek a természet kezéből

átvett természetes, *nyers tájat* a mai emberi felszínné, *kultúrtájjá* formálták tovább. Ezekből a tényezőkből kiemelkedik már az a megszálló embercsoport is, amelyiknek ma már nevét sem ismerjük biztosan, de amely kezenyomát mégis rajta hagyta e földön, a tömérdek vízfolyás kanyarai közé, ármentesebb pontokra rakott *kunhalmok* formájában. Ezek ma majdnem olyan értékű domborzati elemei a jászföldnek a középső mocsárvilágban, mint a természet által formált *homokbuckák* a magasabb homokperemeken. Ott van egy kora-történeti megszálló nép kezenyoma is a tájon a *Csörszárok* és *Kisárok* hosszú vonalában. Ezeket az emberi építményeket meg szinte magáévá fogadta a természet, amikor tájsüllyesztő munkája következtében természetes vízfolyásokat terelt beléjük.

Földrajzi értékű, tájat formáló emberi tény az is, hogy ezt a területet a *besenyők romjaira települt jászok szállták meg.* Az egyetlen *iráni* nép, amely a honfoglalás után mint csoportos beköltöző tette be lábát a magyar földre. Földrajzi értékű ebben az a *faji adottság,* amely az osszét-jász népben olyan erős volt, hogy kis száma és előzetes, majd a magyar földön újra török népekkel való keveredése ellenére is *meg tudott maradni jásznak,* s jász öntudatú maradt akkor is, amikor már magyarral erősen, szlávval kissé felhigítva csak mint közjogilag jász, mint «*tájfajta*» tudta tartani azt a földet, amelyet a 13. században vére árán kapott, s amelyet a 18. században pénze árán megváltott. Hogy itt a jász nép maradt a föld ura a történelem folyamán mindvégig, ennek következményei számtalan vonással vannak belevésve a föld, a természet mai képébe is : a települési módba, a birtokmegoszlásba, stb.

Földrajzi értékű az az emberi tény is, hogy a jászság már törökös életmódú nomádként érkezett ide, tehát *sátoros pásztorkodást* folytatott századokon át, sokkal későbbig, mint a magyarság, s így, amikor a történelmi körülmények a törökvilágban megint erre kényszerítették, ezt az életmódot igen jól és szívesen tudta űzni, s annyira rátermett volt, hogy nemcsak saját földjét váltotta vissza legelőnek, hanem a Kiskunság nagy részét is.

Földrajzi jelentőségű emberi tény az is, hogy a jász nép faji sajátsága, valamint mély vallásossága és ennek alapján megingathatatlan erkölcsi ereje következtében *rendkívül szapora,* s így a tájat a föld akkori gazdasági erejéhez képest mindig megtöltötte, és telepítő rajokat is ki tudott bocsátani szaporulatából, *mert a jászok évszázadokon át mindig sokkal több bölcsőt készítettek, mint koporsót.* Ez olyan földrajzi értékű tény, hogy következményei már túl is nyomulnak a Jászság határain és rejtett eredményei ott vannak ma az ország sok, előbb néptelen vidékein a Bácskától a Kiskunságon át a Dunántúlig.

Ezek azok a legfőbb természeti és emberi tények, amelyek a jászföld életében *vezető mozzanatok.*

A jászok ezekkel a tényekkel nemcsak történelmet csináltak e földön, hanem egyúttal földrajzot is. Az általuk csinált történelmet a középkori magyar hadjáratokban való katonáskodásukkal, a törökvilágban való kitartásukkal, a redempcióval — hogy csak a legfontosabb mozzanatokat említsük — a *történelem lapjaira* írták, azokat a földrajzi jelenségeket pedig, amelyeket életmódjuk, településük, gazdasági multjuk, lecsapoló munkálataik indítottak meg, magára *a jász föld felületére vésték bele.* Történelmi tényeik visszahatottak földjükre, viszont földrajzi tényeik irányították történelmi sorsukat. Éppen ezért *történelmüknek csak bizonyos mozzanatai olvashatók ki véletlenül megmaradt oklevelekből, másik részüket, talán fontosabbakat is* — hogy csak eredeti településük helyének megfejtését említsük — *földjük képéből, természeti sajátságaiból, és magának a népnek*

a természetre írt feljegyzéseiből kellett kiolvasnunk. De ez a tény megfordítva is érvényesül, mert láttuk, hogy *földrajzuk igen fontos tényeit nemcsak magán a földszínen kellett tanulmányoznunk, hanem fel kellett tárnunk egész történelmi irodalmukat, de főleg okmánytárukat és gyökerétől kezdve a ma már történelmi értékű térképeiket is.*

A Jászság mai földrajzi képe a jászok mai történelmének irányítója, talán még azt is mondhatjuk, hogy *a jelenkori jász történelem azonos a Jászság földrajzával, de viszont e földrajzi kép meg a mult természeti és emberi történelmének származéka.*

Azt a történelmet, amelyet a jászok a magyar földön végigéltek, csak *ezen* a földön élhették így végig, mert hogy csak néhány durva tényt említsünk, ha szerteszórva települtek volna az országba, mint ahogy települtek is más jászok, nem lett volna Jászság, nem lett volna autonóm és autarkiás életük, nem lett volna jász redempció, stb. Hogy ebben mennyi része van a földnek és mennyi a jászok faji adottságainak, a legfinomabb elemzéssel sem dönthető el, csak egy durva szembeállítással emelhető ki : a mai jászföld keleti fele besenyők települése volt, akik talán számszerűleg nem is lehettek eredetileg itt kevesebben, mint a később jött jászok, de *ez a föld mégis Jászság és nem «Besenyőség» lett,* jász öntudat alakult ki és él, de besenyő öntudatról nem tud a történelem.

Itt csináltak a magyar földön jász történelmet, de történelmük csak annyi területet tett jászfölddé, amennyit meg tudtak szállani. Eredetileg a Zagyva nyugati mellékének homokos gyepüjét engedték át nekik, ahonnan lassan ráhúzódtak a mélyebb ártérre, s ebből a vad mocsárvilágból sokkal inkább tudtak kultúrtájat csinálni, mint az eredetileg birtokukban volt homokpusztákból. Vajjon e kettős életmód, a homokpuszta és lápságban egyaránt való otthonosságuk, nem volt-e népet megőrző előnyük a törökvilágban való kergetettségeik idején? Hiszen kevésbbé pusztultak ki, mint a homoki kiskunok. S vajjon a homokon eltöltött életszakaszuk, az ott tovább folytatott sátorozó pásztorkodás nem segített-e nekik abban az elhatározásban, hogy a Kiskunság homokját is megváltsák a redempcióban?

Tovább is mehetünk egy lépéssel és megállapíthatjuk, hogy a jász társadalom sehol másutt nem fejlődhetett volna ki ; ez az öntudatos, mert saját erejéből földhöz jutott és nem szolga, hanem gazda-társadalom csak e *megváltott* földön alakulhatott ki, s amióta a körötte fekvő, előbb jobbágy-társadalom jogi helyzete azonosult az övékkel, egyszerre megkezdődött a jász társadalomnak ehhez való hozzászürkülése.

Bár mint majdnem számszerűleg rámutattunk, a jászság ma már *nem vérségi,* hanem *csak tájfajta,* de hogy *egy előbb vérségileg is egynemű társadalom lassan úgy tudott felhigulni, hogy a tájhoz kötött fajtaként is megmaradhatott,* ehhez feltétlenül szükséges volt, hogy a vérségi mag ilyen erős hatású legyen. Szükséges volt továbbá, hogy e vérségi mag hatása kitartson addig, amíg két századdal ezelőtt a redempcióban közjogi oldalról segítséget kaphatott a jász öntudat további konzerválására. *A jász csak addig volt jász, amíg a Jászságban élt, s mindenki jász lett, aki itt földhöz jutott.*

Földjének természete és területének nagysága pusztai életmódot írtak elő számára, aminek hatása egészen településformáiig követhető. Ebben a tájban, ahol az esőt nyáron majdnem egészen felváltja a «*jászeső*», a porvihar, csoda-e, ha igen nagymérvű szilajpásztorkodás folyt? És nem érthető-e, hogy minél több legelőre vágyván, örömmel váltották meg az ugyancsak «jászeső»-látogatta Kiskunság túlnyomó részét, le Szegedig? És ezen életmód mellett nem az ólaskertes

település *nomád-ízű* formájának kellett falvakba gyüjteni mind a barmot, mind a népet?

E táj felszíni és földalatti természete, az ember lelki tartalma, történelme, gazdasági élete és minden megnyilvánulása szinte egyetlen egységbe keveredve adja mindazt, amit ma Jászságnak mondunk. Ezeket a tényeket nem is tudtuk egyenkint értelmezni, hanem mindig csak egymással való sokirányú kapcsolataikban kíséreltük meg kiemelni, de akármelyikhez nyúltunk, az egész kapcsolattömeg megmozdult.

Mégis, melyek azok a legfontosabb tények, amelyekkel a jászok megcsinálták földjükön a mai Jászság földrajzát? Talán itt is alkalmazható *Vojejkov* orosz geografus felfogása, aki szerint *annál inkább birtokába veszi az ember a maga környezetét, mennél inkább hatalmába ejti a mozgó és mozgatható anyagokat.* Ezen tények közül kiemelhetjük a következő legfontosabb dinamikus mozzanatokat.

Birtokába vette a jász nép, éspedig legelőször, a *futóhomokot*, amikor beköltözése után azon sátorozott. Ez a birtokbavétel még csak tökéletlen volt, hiszen maga is mozgó sátoros volt, nyájai is szabadon kóboroltak a Zagyvától nyugatra eső homokon. A legmozgékonyabb tájelem, a homok még ma is legkevésbbé van hatalmában ; most is küzd vele, amikor már maga is mozdulatlanul, véglegesen szeretne rajta megülni, szőlőt, tanyát telepítve rája. Tájának e homokos magas peremei leglassabban haladnak még ma is a kultúrtáj képe felé.

Süllyedő, mozgó földje zúdította nyakára a tömérdek *vízfolyást*, a betörő árvizeket. Ezzel csak akkor kezdett birkózni, amikor ezen a lápvilágon is végleg meg akart ülni, s ekével akarta hasogatni azt a földet, amelyen előbb maga is csak mint halász, pákász kereste kenyerét.

Mindjobban használatba vette magatenyésztette *nyájait*, amelyekkel előbb, egészen a mult század elejéig, Berénytől Szegedig terjedő legelőin mozgott. *Ezt a mozgó nyájat szűkebb térre szorította*, istállóba zárta, s *mozgásukat céltudatosan kezdte kihasználni*, eke és iga elé fogva őket. Igy alakult át pásztorkodása, legelőgazdasága ekés gazdálkodássá, földműveléssé.

A meg nem mozgatott, soha fel nem tört legelő talajába ekét akasztottak s ez volt a táj kultúrális átalakításában legfontosabb ténykedésük. Eredménye : a helyenkint 95%-ig felszántott határok képe.

A mozdulatlan, zsúfolt ólaskertes *falu is megmozdult* és egész baromlakosságával elment *tanyának*. A települési kép átalakulásának ez a legdöntőbb mozzanata.

Helyi építőanyaguk, a sár és nád helyébe *más tájak idegen építőanyagát*, követ, fát, palát stb. *szállítottak* be földjükre s ez a falvak külső képének gyökeres átalakulására vezetett. Ma már messze, idegen tájak sok minden más termékét is behozza gördülő kerekén a *vasút* e tájba és *villamos távvezetékeken* beárad ide a kevés gépüket mozgató energia is.

Birtokukba vették a természeti tájat *improduktív* és *produktív* módon is. Az első kategóriába sorozhatjuk házaikat, útaikat. A még a 15. században is használt *sátorból ház* lett, s mindig úgy helyezte el azokat, ahogy a táj természetéhez alkalmazkodó életmódjuk megkívánta : először rendszer nélküli *halmazban*, azután *kertes településbe* zsúfolva, majd *tanyavilágban* szórva szét jelentékeny részüket. *Utaik* is ilyen alkalmazkodó módon fogták át földjeiket : amikor legelőgazdálkodásuk idején csak nyájakat hajtottak rajtuk, *sugarasan* futottak széjjel a határban, amikor szántóikra kellett rajtuk kijárniok, *rácsos* alakzatban bujkáltak dűlőik peremei között.

Földjük *produktív* birtokbavétele is mindenkor a kor-előírta legészszerűbb

módon történt : eleinte csak a homokos gyepün *legeltetett*, majd azután Szegedig is szabadon, saját legelőiken hajtott nyájakkal; ekkor az ember és a termőtalaj között még az *állati test* volt a közvetítő. Majd az ember maga állott neki a földnek, elvezette róla a vizet, hogy ekevasat vághasson földjébe és közvetlenül felhasználható terményeket neveljen ki belőle.

Mindezek a gazdasági tények mennyiségükben is folytonosan változtak, s ezeket a változásokat a népszám, termelés, állattenyésztés mennyiségeit legalább egy részükben sikerült történelmi változásaikban számszerűleg is lemérnünk. Igy tudjuk, hogy minden korban más és más volt az uralkodó gazdasági tény. Találunk itt *hanyatló irányzatú* jelenségeket. Ilyenek a föld kiterjedésének az emberek számához való aránya, az állatoknak a gazdák számához való viszonya, de ezeknek következményeként a mocsarak kiterjedésének, a vízfelületnek állandó csökkenése is. E csökkenő tényekkel szemben, azok következményeiként *emelkedő irányzatú* jelenségeknek mutatkoztak pl. az ember száma, a termőfelület megnövekedése, a termés mennyiségének a lakosság számához való arányszámának, a házak számának emelkedése, a falvakon belül az utcák emelkedő száma mint a települési zürzavarból való kibonatkozás eredménye, a tanyák számának folytonos emelkedése, az ültetett fák számának gyarapodása stb. *Mindezek a csökkenő és emelkedő jelenségek többnyire összhangban voltak egymással.* De láttunk bizonyos jelenségeket, amelyek időnkint hirtelen, nagy erővel tüntek fel, mint pl. a táj ideiglenes túlnépesedése. Az ilyenek mindig élénk következményekkel jártak, kivándorlásra, kitelepedésre, vagy a legelők mértéktelen feltörésére vezettek.

Vannak *állandó* jelenségek is, így pl. a községek számának megmaradása századok óta, aminek meg közjogi indokait ismertük meg.

E tömérdek, történelmi változásaikban is figyelemmel kísért természeti és emberi jelenség, ezek a lehetőleg statisztikailag is lemért tények, együtt, minden időben más és más képet adtak a jászföldnek. A mai kép is csak pillanatnyi. Mi ez a mai kép?

Vannak lényegtelen, az egész összképben elmosódó, de vannak *élesen kiütköző vonásai is.* Ha úgy a magasból tekintenénk le ma a jászföldre, szemünkbe tünnének a következő vonások, amelyeknek legnagyobb részében felismerhető a természeti tények mellett az ember tájalakító kezemunkája is.

Nem nagy táj, kellő magasságból egyik végétől a másikig áttekinthető. *Lapos világ, medence* volta, hogy közepén mélyebbé süllyesztették a föld belső erői, a magasból nem is tünne fel, de mégis elárulják az egy pontba idesietö vízfolyások, a Zagyva és Tarna egymásnak fordult kanyargása. Olyan jelenségek ezek, amelyeken az embernek nem volt módja változtatni, csak következményeiket érzi az elvizenyősödésben és földrengésekben.

Apró domborzati elemei, a *buckák* és *kunhalmok* nem vetnek árnyékot, így nem is tünnek ki, ha felülről nézünk rájuk. De a homokbuckákat elárulják a köztük kanyargó *tanyasorok*. A kunhalmok meg mint szabályos *körszigetek* tüntek volna fel egy század előtt az őket nyaldosó árvizek tükrében.

A táj északi részét végighasítja *két párhuzamos árok*, amelyekben itt-ott még csillog a víztükör. Ilyet nem csinált a természet : ez már az ember kezemunkájának vonása a tájon.

Feltűnik a magasból a tömérdek régi *kanyargó vízfolyás* nyoma, rajtuk számos régi *híd* ott is, ahol ma már nyoma sincsen folyónak. Ez a táj régi természeti képének maradványa. De a régi vízmedrekben ma már csak a *szik* fehér foltja csillog. Az ember, a tökéletlenül lecsapoló ember kezemunkájának bizonyítéka.

Világos *homok* a peremeken, fekete *mocsártalaj* a középen. A homokon fasorok, szőlők, tanyasorok, tehát megkötve, a fekete talaj meg feltörve : megint a természet és az ember egymással való megegyezésének eredményei.

Ligetek, fasorok, főleg az emberi lakóhelyek, falvak, tanyák körül : az eszéretért ember tájrendező munkája az egykor romboló gazdálkodást folytató elődök nyomában.

Feltört földek mindenfelé, *apró táblákban,* itt-ott egy-egy község határában apróbbak : az a történeti tény van beleírva, hogy e nép egyedül birta földjét, nem hagyott helyet nagybirtoknak ; de bele van írva a nép szaporasága is, mert egyes falvakban mind keskenyebb szalagokra kell már széthasogatni a szántókat.

Egyik-másik falu határában csaknem kizárólag aranysárga *búzaföldek* és zöldelő *kukoricatáblák:* ez még a földművelésre visszaszokott nép külterjes gazdálkodása.

Legelőállat már csak igazán elvétve imitt-amott ; de legtöbb *faluban az alaprajz még ma is zavaros:* egy eltemetett gazdasági mult, a pásztorvilág utolsó emlékei, ráírva a föld képére.

Feltűnik *a kevés* falu és a *nagy határok:* benne van e nép egész történelmi multja a 16. századtól kezdve, de benne van a nép kiváltságos jogi helyzete is, mert ide nem lehetett idegen településeket hozni és új falvakat ültetni.

Nagy falvak, amelyeknek azonban mégiscsak falu voltát elárulja az, hogy nem veszi körül őket ipartelepek övezete : ebben benne van e nép nagy szaporasága, de földjük városiasodásra való alkalmatlansága is s e föld egyetlen népeltartó ereje, a földművelés, de viszont minden más telepítő erő hiánya.

Szemünkbe ötlik a *rácsos szerkezetű úthálózat,* amely alatt talán még elárulja a talaj színének különbözősége a felszántott, régi *sugaras útrendszert:* ez a pásztormultat felváltó földművelő jelen diadalmaskodása.

Látunk *vasutakat:* a kívülről jövő kultúra benyomulása e földművelő tájba.

Látunk két községet, Berényt és Kisért, amelyekből egy-egy olyan torony is kiágaskodik, amelyen nem a kereszt, hanem a csillag csillog : benne látható e nép egykori felekezetekre tagolódásának maradéka.

* * *

Jász föld és jász nép hét százada élnek együtt, s együttélésük eredménye mindaz, amit a Jászság mint tájfogalom magábazár.

Irodalom.

A Jászságnak igen kiterjedt irodalma van. Mégis igen érdekes, hogy ennek az irodalomnak feltűnően egyirányú az érdeklődése és szűkkörű. Kezdetben a *jászok eredetének* eléggé romantikusan felfogott kérdését veszik tollukra az írók és ennek a vitának ma is van folytatása, jóllehet modern történelmi és nyelvészeti vizsgálatok már lezártnak tekintik ezt a kérdést. Jelentős irodalma van a Jászság *történelmének* is. Ez az irodalom azonban egy jelentősebb összefoglaló művön kívül még mint történelmi irodalom is igen szűkkörű, mert főleg a Jászság eladása és visszaváltása kérdései körül mozog, tehát alig terjed ki félszázadra. A visszaváltás után a történelmi érdeklődés is egészen ellanyhul a Jászság iránt. Csak néhány összefoglaló munkában, többnyire népszerű írásokban találunk további adatokat a Jászság történelméről.

Kétségtelen, hogy az egész Jászság életében a legfontosabb esemény az elzálogosítás, illetve eladás és a redempció volt. Elsősorban ez keltette fel a *jogi érdeklődést* is. Úgy az eladás, mint a redempció a magyar jogtörténetben egészen magában álló tény lévén, sőt e kérdés pár évtized előtt jogi vonatkozásaiban ismét felelevenítettvén, igen kiterjedt irodalom támadt körülötte.

A közérdeklődést kiváltó harmadik kérdés a *jászkürt* kérdése volt. A körötte támadt irodalom szintén elég jelentős, de az alábbiakban erre nem terjeszkedünk ki.

További vonatkozásokban a Jászság élete nem váltotta ki a tudományos irodalom érdeklődését. *Gazdasági, földrajzi, sőt néprajzi viszonyairól is alig van néhány adatunk*, jóllehet éppen a Jászság a maga különleges közjogi helyzete következtében gazdasági multjában és településföldrajzi viszonyaiban is egészen különleges érdeklődésre érdemes.

Munkámba a jászsági irodalom rendkívül sok adatát beillesztettem. Ezek azonban csak mint történelmi adatok voltak ismeretesek, a nép és föld, azaz a táj életébe való bekapcsolódásuk híján, tehát minden földrajzi értékelés nélkül. Az általam felhasznált történelmi, nyelvészeti stb. adatok munkámban már nem így szerepelnek, hanem mint földrajzi tényezők illeszkednek be.

Munkám alábbi irodalmi fejezetében ennélfogva nemcsak földrajzi művek vannak felvéve, hanem a Jászság irodalmának mindazon nyomtatványai, oklevelei, kéziratai és térképei is, amelyek segítségemre voltak e táj földrajzi jellemképének megrajzolásában, mert hiszen a modern földrajz előtt a jogi, politikai stb. jelenségek éppen olyan földrajzi értékűek lehetnek, mint a helyrajzi, statisztikai vagy geológiai adatok.

Irodalmi anyagomban elválasztottam egymástól a Jászság saját irodalmát a szintén felhasznált általánosabb művek sorától. Az előbbit időrendbe állítottam, hogy érdeklődési irányának időbeli fejlődését is bemutathassam, emezt viszont könnyebb áttekinthetőség kedvéért a szerzők abc rendjében adom.

Figyelemmel voltam azokra a munkákra is, amelyeket ugyan több szerző is idéz, de amelyek vagy nem léteztek, vagy pedig semmiképen sem találhatók fel. Különösen több ilyen eset fordult elő mások által idézett kéziratokkal és kéziratos térképekkel.

A) A Jászság saját irodalma.

1. ——*:* Jászberény. (Almanach von Ungarn c. műben, 1778.) — Primitív adatok a város történelmi multjáról és külső képéről. Szerzője nincsen megnevezve.

2. *Sándor István:* A Kunokról, Jászokról és Székelyekről. («Sokféle» c. folyóirat, 1791. I. 7.)

3. *Horváth, Petrus:* Commentatio de initiis ac majoribus Jazygum et Cumanorum eorumque constitutionibus. (Pestini, MDCCCI.) — Horváth Péter jegyző és gimnáziumi igazgató volt Jászberényben. Könyve alapvető munka a Jászságról, amelyből az utána következő munkák igen nagy része is dolgozott, sőt részben plagizálták is.

4. *Molnár Ferenc:* Jász-Berény városában lévő Leel kürthének vagy Jász-kürthnek

esmérete. (Pesten, a 2. kiadás 1803, az első valószínűleg 1779-ben kelt.) — Ugyanezen címen található a Magy. Tud. Akadémia kézirattárában egy darab, az idézett kiadványnak valószínű kézirata. A munka Lehel kürtjének közvetlen hangú leírása az azt jól ismerő kunkapitány által. Két szép rézmetszetet is tartalmaz. Tárgyunkat azonban kevéssé érdekelte.

5. *Décsy Antal:* Friss és legújabb előadás a jászokról és kürtjökről. (Miskolcz, 1814.) — Igen kevés értékű, tudománytalan munka, használható anyaga alig van.

6. *Horváth Péter:* Értekezés a kunoknak és jászoknak eredetükről, azoknak régi és mostani állapotjokrul. (Pest, 1826.) — E mű megírásának ideje 1820-ról van keltezve. Tulajdonképen azonban ugyanezen szerző 1801-ben megjelent Commentatio c. munkájának magyar kiadása, azzal a változattal, hogy a geografiai leírás hiányzik belőle, viszont meg van toldva egy fejezettel, a Jászkürtről szóló leírással. Igen jól hasznosítottuk a jászok eredetére és történelmi multjára vonatkozó adatait.

7. *Bartsik Márton:* Jászberény városának esmértetése. (Tudományos Gyüjtemény, 1827. évf. IV. k.) — Jászberény mult századi képének közvetlen leírása, hasznos adatokkal.

8. *Antal József:* Jász-Apáthi városának leírása. (Tud. Gyüjt. 1827. évf. XII. k.) — Jászapáti 19. századeleji képének és településének értékes egykorú leírása.

9. *Horvát István:* A jászokról mint magyar nyelvű népről és nyilazókról. (Tud. Gyüjt. 1829. évf.) — A jászok eredetének romantikus tárgyalása, adatai kevéssé tudományos értékűek.

10. *Horvát István:* A jászok II. A jászokról mint ionokról, pannonokról, pelasgusokról, paeonokról és hellénekről. (Tud. Gyüjt. 1830. évf.) — Kalandos tárgyalása a jászok eredetének.

11. *Fejér, Georgius:* Codex Diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. (Tom. VII. Vol. III. Budae, 1832.) — Az «Ad lectorum» c. bevezetésben összefoglalja a jászok nevére vonatkozó okleveles adatokat.

12. *Gyurikovics György:* A jászokról mint filiszteusokról. (Tud. Gyüjt. 1833. XII., 102.)

13. *Rumy:* Bél Mátyás véleménye a cumanusokról és jazygokról. (Tud. Gyüjt. 1834. évf.) — Tárgyunkra vonatkozólag alig vannak lényegesebb adatai.

14. ——*:* A Jász, Nagy és Kis Kun kerületeknek földleirati (geographiai) ismerete. (Tud. Gyüjt. 1838. évf. IX. k.) — Igen számbavehető anyaga van a Jászság statisztikájáról, topografiájáról és vízrajzáról. Anyaga azonban, főleg a községek leírása, szóról-szóra való fordítása, vagy plagizálása Horváth Péter 1801-ből való Commentatió-jának. Ezért valószínű, hogy szerzője maga Horváth Péter.

15. *Podhradczky József:* A kunok és jászok hajdani és mostani állapotukra emlékeztető irás. (Tud. Gyüjt. 1839. évf.) — Tárgyunkra vonatkozólag kevéssé fontos munka.

16. ——*:* A Szabad Jász-Kun Kerületek váltságának első százados örömünnepe. (Pesten, 1845.) — József nádor látogatása alkalmából kiadott emlékkönyv néhány használható történelmi adattal.

17. *Egy őszinte jász polgár:* Néhány őszinte vonás a Jász-Kunságról. (Budapesti Hiradó 1846. évf. 335. sz.) — Abban az időben fennforgó politikai kérdéseket tárgyal. Szempontunkból értéktelen.

18. ——*:* Tudósítvány a jászberényi algimnasiumról. 1852, 1852—3, 1853—4, 1854—5, 1856—7, 1857—8. — Helytörténeti adatait használtuk fel.

19. *Palugyay Imre:* Jász-kun kerületek és Külső Szolnok vármegye leírása. (Pest, 1854.) — A Jászságra vonatkozó egyik legfontosabb forrásmunka úgy földrajzi, mint történelmi, statisztikai és gazdasági szempontból.

20. *Imrik József:* Jászkun nép naptára, 1855-ik évre. (Pest, 1855.) — A Jászság gazdasági termelésére, lakossága számára, a községek határának kiterjedésére vonatkozó adatai igen használhatók.

21. ——*:* Jászberényi templom. (Vasárnapi Ujság, 1857. évf. 88. l.) — A berényi kolostor és templom multjának rövid és itt-ott téves leírása, de igen értékes a templomról és kolostorról közölt két metszete.

22. Hölgyfutár. (1859. évf.) — Több jászberényi levelet hoz az akkori társasélet köréből, amelyek egyik-másikában több elszórt topografiai adat van a városról.

23. *Kempelen Győző:* A Jászság a török foglalás idejében. 1565—1685. (Hazánk, II. évf. 1860, 270—292. l.) — Igen becses adatai vannak.

24. *Fekete Lajos:* A jászkunok története. (Debreczen, 1861.) — Kizárólag történelmi összefoglalás.

25. *Rodiczky Jenő:* A Jászságról. (Úti tárczatöredék 1865-ből. Fővárosi Lapok, 1866. évf. 122—3. sz.) — Néhány felületes, szellemeskedő megfigyelés Árokszállásról és Jászberényről, főleg a népéletről.

26. *Athanász Szilárd:* Jászfényszaru mezőváros statisztikai leírása. (Statisztikai és nemzetgazdasági Közlemények. III. k. 1867.) — Mint helybeli községi orvos kiválóan figyelte meg a falu gazdasági életének minden statisztikailag megfogható mozzanatát. Megfigyeléseit még ma is mintaszerű statisztikai dolgozatban tette közzé. Annál becsesebb anyag ez, mivel más jász községek gazdasági életére is lehet következtetni belőle.

27. *Szabó József:* Heves és Külső Szolnok megyék földtani leírása. (Magyar Orvosok és Természetvizsgálók 1868-i Egerben tartott nagygyűlésének munkálatai. Eger, 1868. 76—114. l.) — Magával a Jászsággal alig foglalkozik, inkább csak a hegyvidéket tárgyalja.

28. *Gyárfás István:* A Jászkunság történetéhez a XVI. és aXVII. századból. (Győri Történelmi és Régészeti Füzetek, IV. k. 1868.) — A Pentz-féle 1699-i összeírás általános részét ismerteti kivonatosan, de a lakosságra és a gazdasági anyagra nem terjeszkedik ki.

29. *Gyárfás István:* A jászberényi deák-czéh. (Századok, 1869. évf.) — Tárgyunkra nézve fontosabb anyagot nem tartalmaz.

30. *Gyárfás István:* A jász-kunok története. I—IV. k. (Kecskemét, 1870—85.) — A Jászság történetének közismert alapvető műve, amelynek időrendben feldolgozott anyagából és okmánytárából igen sok földrajzilag is értékes anyagot merítettünk.

31. *Balássy Ferenc:* A jász plébániák keletkezésének kérdése. (Egri Egyházmegyei Közlöny, 1871. évf. 5. sz.)

32. *Bathó Mór:* A Jászkunkerületekben 1869 december 31. megkezdett népszámlálás eredménye. (Jászberény, 1873.) — A hivatalos statisztika összefoglalása.

33. *Szombathy Ignác:* A metanasta jászok magyar nemzetisége. (Különlenyomat a győri áll. főreáltanoda 1875. Értesítőjéből. Győr, 1875.) — Az ókori metanasta jazygok magyar nemzetiségét bizonyítgatja történelmi, földrajzi és nyelvészeti alapon.

34. *Szombathy Ignácz:* Kútfőtöredékek a magyarok történelme jász korszakához, a metanasta jászok magyar nemzetiségének megállapításával. (Győr, 1875.) — A metanasta jazygok magyar nemzetiségének bizonyítgatása a történelmi kútfők leközlésével. Második része teljesen azonos a 33. sz. a. közölt munkával.

35. *Ormay Sándor:* Az 1868. évi földrengés Jászberényben. (Mathematikai és Természettudományi Közlemények, 1875. évf. 59—64. l.)

36. *Kelemen Kajetán:* A jászkun redemptio története. (Szeged, 1877.) — Történelmi anyagán kívül gazdasági szempontból is nagyon fontos és alapos munka.

37. *Kelemen Kajetán:* A jász-kun birtokviszonyok és fejlődésük a jelenkorig. (Karczag, 1877.) — A redempció után bekövetkezett birtokállományváltozás jogi vitatása.

38. *Kálmán Zoltán:* Összeírás. (A jászberényi ref. lelkészi hivatalban levő, 1877-ből származó nyomtatvány.) — A berényi ref. egyház rövid történetét adja a lakosság ref. részének összeírásával.

39. *Nagy Gyula:* Jász, ijász. (Magyar Nyelvőr, 1877. évf. 349. l.) — A jász-ijász etimológiának tarthatatlanságát bizonyítja be.

40. *Nagy Lajos:* A jász-kun birtokviszonyok fejlődése és jogi alapja. (Karczag, 1878.) — A redempció kérdésének jogi oldalról való tárgyalása.

41. *Nagy Lajos:* Óriási per a Jász-Kunságból. (Karczag, 1879.) — A redempció alapján felvetődött jogi kérdések fejtegetése.

42. *Sipos Orbán:* Rendszeres jelentés Jász-Nagykun-Szolnok vármegye állapotáról. (Szolnok, 1880.) — Lényeges anyagot tartalmaz a határok művelési ágak szerint való megoszlásáról és a lakosság számáról.

43. *Gyárfás István:* Régi jászkun térmértékek. (Századok, 1880. évf. 679. l.)

44. *Gyárfás István:* A jászkunok nyelve és nemzetisége. (Budapest, 1882. Értekezések a történettudományok köréből, X. k.) — Széles alapokon bizonyítja mind a jászok, mind a kunok magyar eredetét.

45. *Gyárfás István:* A jász-kunok személyes és birtokviszonyainak története és jogi fejtegetése. (Budapest, 1883.) — A redempcióval beállott birtokviszonyok fejlődésének értékes fejtegetése, jól használható történelmi, gazdasági, sőt települési adatokkal.

46. *Pantó János:* Jász-Nagykun-Szolnok megye és Magyarország földleírása. (Mezőtur, 1884.) — Iskolai tankönyv, nagyobbára közismert helyi adatokkal.

47. *Zupkó Ágoston:* Jász-Dósa község történeti leírása. (Kandra Kabos: Adatok az egri egyházmegye történelméhez c. műben. Eger, 1885. I. 212—272. l.) — Értékes történelmi, földrajzi és települési anyag.

48. ——*:* A Jászberényi kath. főgymnasium. (Ország-Világ, 1889. 528.) — Az iskola építésének történetével foglalkozva a redempciós világ régi iskolájának metszetét is adja.

49. *Illéssy János:* Jász-Nagykun-Szolnok vármegye árpádkori vízrajza. (Szolnoki

Hiradó c. lap, 1887. évf. 12. sz.) — Néhány folyóra vonatkozó okleveles adatot közöl az 1075, 1124, 1261. évekből.

50. *Baksay Sándor:* A Jász-Kunság. (Az Osztrák Magyar Monarchia írásban és képben c. mű VII. kötetében, 231—256. l. Budapest, 1891.) — Értékes történelmi, néprajzi, gazdasági és települési anyaga van.

51. *Balássy Ferenc:* A jászok ide telepítése s a keresztény hitre térése. (Adatok az egri egyházmegye történelméhez, III. k. 1—36. lap. Eger, 1891.) — A jászok eredete, betelepítése, nevüknek eredete, egyházi szervezete kérdésének részletes tárgyalása. Sok adatát felhasználtuk, bár erős kritikával.

52. *Nagy Géza:* Jász-Jákóhalma kincsesszekrénye és a Jász Hircsarnok. (Jászberény, 1891.) — A jákóhalmai templom történetéről van néhány adata.

53. *Szücs Mihály:* Életleírása és több utazásai és kalandjának gyüjteménye. Ötven évi gondolkodás után hirtelen hamarjában kiadja a libák pásztora, elmondja a juhászbojtár, a kovács inas közreműködése mellett, 1892-ik évi október 29-én Jász Fénszaruban. (Jászberény, 1892.) — A naív írásműben több érdekes helytörténeti adat is akad.

54. *Lippay Lajos:* Jász-Alsó-Szt.-György nagyközség történeti vázlata és templomának századik évfordulója. (Jászberény, 1893.) — A közismert történelmi adatokon kívül igen használható helyi anyaga is van.

55. *Bartalos Gyula dr.:* Az alsó Kis-árok. (Egri Hiradó, 1894. jún. 30. sz.)

56. *Márki Sándor:* Jászok. (Pallas Lexikona, IX. k. 867. l., Budapest, 1895.)

57. *Vándorffy János:* Jászapáti egyházának multja és jelene. (1895.) — Jászapáti történelmére, településére igen jó összefoglalás, okleveles adatokkal.

58. *Koczián Gyula:* Jász-Árokszállás multja és jelene. (Jász-Berény, 1896.) — Főleg Gyárfás monografiája alapján készült kis millenáris jubileumi füzet, néhány jó helyi statisztikai adattal.

59. *Illéssy János:* A jász-kun kerületek szabályrendeletei. (Jász-Nagykun-Szolnokmegyei Lapok, 1896. évf. júl. 5. és júl. 9. száma.) — Becses közlemény egy, a szolnokmegyei levéltárban őrzött kerületi közgyűlési határozati jegyzőkönyvből.

60. *Hild Viktor:* A pusztamonostori apátság fekvése. (Jászság c. lap 1896. évf. jún. 27., júl. 4, 11, 18. sz.) — Hírlapi vita az apátság fekvéséről.

61. *Koczián Géza:* Adjunk vasutat Árokszállásnak és Dósának. (Gyöngyös, 1897.) — Propaganda-füzet a Vámosgyörk—Jászapáti vasúti vonal megépítése idejében.

62. *Thury József:* A jászok tulajdonnevei. (A halasi gimn. Értesítőjében, 1898.) — Az 1323-ban feljegyzett jászok neveinek megfejtését kíséreli meg.

63. (Éb)*er* (László): A Nemzeti Múzeum ásatása Jász-Alsó-Szentgyörgyön. (Archeologiai Értesítő, 1899. évf. 439. l.) — Az alsószentgyörgyi Borsa-halom feltárását tárgyalja.

64. *Révffy Lajos:* Vázlatok a Jász-Dósa multjából 1700—1800. (Jászberényi Hirlap, 1900. évf. jan. 7. sz.)

65. *Illéssy János:* A Jász-kun kerületek visszaállítása 1745-ben. (Századok, 1900. 247—49. l.)

66. *Herendi József:* A Jászkun kerületek a függetlenségi harc alatt. (Czegléd, 1901.) — Történelmi mű, kevés gazdasági adattal.

67. ——: A jászszentandrási templom. (Tolnai Világlapja, 1903 okt. 4.) — A templomépítés és plébánia alapításának történetével foglalkozik, közli a templom képét is.

68. *Illéssy János:* Jászberény multjából. (Jászberény és Vidéke c. lap 1904 szept. 25-i sz.)

69. *Szendrey Imre:* A jászkunok kétszázéves pöre. (Budapesti Hirlap, 1903 jan. 18. sz.) — Az eladatás és megváltás rövid összefoglalása azon alkalomból, hogy 1902-ben felvetődött a redempciós összeg visszapörlésének gondolata.

70. *Illéssy János:* A Jász-Kunság eladása a német lovagrendnek. (Századok, 1905. évf.) — Történelmi anyagán kívül gazdasági szempontból is lényeges forrásunk volt.

71. *Kele József:* A Jász-Kunság megváltása. (Szolnok, 1905.) — A redempciónak elsősorban jogi, történeti és gazdasági kérdésével foglalkozik.

72. *Kele József:* Jászalsószentgyörgy és Szászberek történetéből. (Jász-Nagykun-Szolnokmegyei Lapok, 1905 okt. 12. sz.)

73. *Révffy Lajos:* II. Rákóczi Ferenc és a jászkunok. (Szolnok, 1906.) — Tulajdonképeni tárgyát csak mellékesen érinti, inkább az egész kuruc felkelés kurucos hangú elbeszélése.

74. *Győrffy István:* A Jászkunság nemessége 1699-ben. (Genealogiai Füzetek, 1907. évf. 55—56.l.) — A Pentz-féle összeírásban szereplő nemesek névsorát teszi közzé.

75. *Csoma Kálmán:* Jászberény neve. (Budapest, 1908.)

76. *Pintér Jenő:* Jászberény rendezett tanácsú város levéltárában levő kiváltságlevelek és oklevelek gyüjteménye. (Jászberény, évszám nélkül, de valószínűleg 1910 körül.) — A Jászság történetére nélkülözhetetlen levéltár.

77. *Czettler Jenő:* Jász gazdák — szász gazdák. (Budapest, 1912.)

78. *Melich János:* A jász népnévről. (Magyar Nyelv, 1912. évf.) — A jászok eredetének és nevének hosszú vitáját dönti el ez az értekezés.

79. (*Hild Viktor*)*:* Egy lap Jászberény történetéhez. (Jász Ujság, 1913. jan. 26. sz.) — Egy 1661-ben kelt levél közlése, benne néhány érdekes települési adattal.

80. *Tóth Tivadar:* A jászkunok története a török hódoltság korában. (Szolnok, 1913.) — Becses tanulmány.

81. *Haugh Béla:* A jászapáti kir. kath. főgimnázium története. (A jászapáti kir. kath. főgimnázium Értesítője, 1912—3).

82. *Bartucz Lajos:* A jászdósai honfoglaláskori koponyákról. (Néprajzi Értesítő, 1913. évf. 3—4. é. és 1914. évf. 167—176. l.)

83. *Banner János:* Jászberényi sírkeresztek. (Néprajzi Értesítő, 1914. évf.) — A berényi kat. temető alapítására tartalmaz adatokat, azonkívül néhány rendkívül érdekes keresztformát is közöl.

84. *Banner János:* Jászberény. (Magyar Nyelv, 1921, XVII. k. 178. l.) — Berény nevének írásmódjaival foglalkozik.

85. *Kálmán Ödön:* A zsidók letelepülése a Jászságban. (Magyar Zsidó Monografiák, Budapest, 1916.)

86. *Kálmán Ödön:* Mióta hívják a jászokat filiszteusoknak? (Századok, 1916, 378—383. l.)

87. *Gombocz Zoltán:* Osseten-Spuren in Ungarn. (Streitberg-Festgabe, Leipzig, 1924, 105—110. l.) — A jászok osszét-alán eredetének bizonyítékait és így a jászok eredetének hosszan vitatott problémáit tisztázza.

88. *Gombocz Zoltán:* Ossetes et Jazyges. (Revue des Etudes Hongroises et Finno-ougriennes, 1925. Troisiéme Année, No. 1—2.) — Az osszét-jász azonosságot bizonyítja a legrégibb jász nevek megfejtésével.

89. *Bolár Imre:* A jászok eredete, neve. (Szolnoki Ujság, 1926. évf. 42—43. sz.) — Közismert adatok rövid összefoglalása.

90. *Györffy István:* Kun kép, jász kép. (A Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Tárának Értesítője. 1926. évf. 94. l.)

91. *Herbert János:* Egy alföldi község társadalomrajza. Jászárokszállás monografiájához. (Társadalomtudomány, 1927. évf. 403. l.) — A gazdasági és társadalmi viszonyoknak igen jó, történelmi alapon felépített rajza.

92. ——: Jászapáti. (Községfejlesztés c. lap, 1927. febr. sz. 9. lap.)

93. *Herbert János:* Jászárokszállás nagyközség monografiája. (Karcag, 1928.) — Bár nem földrajzi célzattal készült, de igen lelkiismeretes feldolgozása e községnek, tömérdek helyi adattal és önálló megfigyeléssel. Sajnos, az eredeti okleveles forrásokig nem minden esetben ment vissza, de feldolgozta a helyi oklevelek egy részét és a tanácsi jegyzőkönyveket.

94. *R—ó:* A jászok történetéhez. (Új Barázda c. lap 1929 márc. 31. sz.) — Népszerű összefoglalása a kérdésnek, de mivel a cikk szerzője *Rásonyi Nagy László*, igen figyelemre méltó.

95. *—ró:* Az ősi jász-kun fegyverbarátság. (Új Barázda c. lap 1929 máj. 19. sz.) — A cikk szerzője *Rásonyi Nagy László*, ezért figyelmet érdemel.

96. ——: Hogyan örökölnek a jászkunok? (Jász Hirlap, 1939. évf. 18. sz.)

97. *Kring Miklós:* Kun és jász társadalomelemek a középkorban. (Különlenyomat a Századok 1932. évfolyamából.) — Főleg ismert oklevelek alapján a letelepülés kérdésével foglalkozik.

98. *Fodor Ferenc:* Bedekovich Lőrinc, egy XVIII. századbeli magyar térképész. (Térképészeti Közlöny, 1933. évf. II. k. 3—4. f.)

99. *Fodor Ferenc:* A Jászság demografiája a XVII. században. (Értekezések a Filozófiai és Társadalomtudományok Köréből, 1934. IV. k. 8. sz.)

100. *Fodor Ferenc:* A II. József-féle népszámlálás eredményei a Jászságban. (Magyar Statisztikai Szemle, 1934. 11. sz. 907—916. l.)

101. *Mezősi Károly:* A Jászkunság gazdasági élete a XVIII. század végén. (Magyar Gazdák Szemléje, 1934. évf. febr. sz. 63—74. l.) — Rövid összefoglalása a «Jászok és Kunok Ismérete és azok Birtokainak Le Irása. Iratott Jász Apáthi Városában 1799-ik Esztendőben» c. kéziratos műnek.

102. *Thirring Gusztáv:* Jászberény népessége és társadalmi viszonyai II. József korában. (Magyar Statisztikai Szemle, 1935. évf. I. sz. 1—11.)

103. *v. Scheftsik György* (szerk.) : Jász-Nagykun-Szolnok vármegye multja és jelene. (1935.) — Gyüjteményes munka több szerzőtől, a szokásos megyei monografiák színvonalán, igen különböző értékű cikkekkel.

104. *Prückler József:* Jászberényi néphit, szokások, babonák. (Ethnographia 1930, 130—132.)

105. *Blénessy János:* A Jász Múzeum ismertetése Jászberény város vázlatos történetével. (Jászberény, 1933.)

106. *Blénessy János:* Jászberény történelmi emlékei. (Jászberény, 1933.) — Jó összefoglalás, de adatainak forrásait elhallgatja.

107. *Prückler József:* Jászberényi rajzok. (Jászberény, 1934, különlenyomat a Jász Hirlapból.)

108. *Fodor Ferenc:* A Zagyva alföldi medencéjének régi vízrajzi viszonyai. (Vízügyi Közlemények, 1935. évf. ápr.—jún. sz. 223—237., két térképpel és négy fényképpel.)

109. *Fodor Ferenc:* A Jászság mezőgazdasági viszonyai a redempció idejében és jelenleg. (Magyar Gazdák Szemléje, 1935. évf. okt. sz. 242—262. l.)

110. *Fodor Ferenc:* A Csörszárok. (Buvár, 1936. I. 38—41., egy térképpel és 3 fényképpel.)

111. *Fodor Ferenc:* A Jászság mezőgazdasági statisztikája 1699-ben. (Magyar Statisztikai Szemle, 1935. évf. 3. sz. 186—196.)

112. *Fodor Ferenc:* Bedekovich Lőrinc gazdasági és települési térképei a XVIII. századból. (Térképészeti Közlöny, 1935. évf. III. k. 3—4 f. 257—267., két ábrával és három térképmelléklettel.)

113. *Soós Adorján:* Magyar nemesek a Jászkunság területén. (Pécs, 1935.)

114. *Soós Adorján:* A Jászkunság körüli nemesi birtokviszonyok a tatárjárás után. (Pécs, 1935.)

115. *Fodor Ferenc:* A tanyavilág kialakulása a Jászságban. (Magyar Gazdák Szemléje, 1937 januári szám.)

116. *Fodor Ferenc:* Statistik der Redemption Jazygiens i. J. 1745. (Journal de la Société Hongroise de Statistique. Numero du jubilé de M. Gustave Thirring. Budapest, 1937 Nos. 1—2. 80—100.)

117. *Komáromy József:* A Jászberényi Múzeum Évkönyve. 1937. (Jászberény.) — E gyüjteményes munkából tárgyunkra vonatkozólag figyelemreméltó Komáromy József néhány archeologiai cikke.

118. *Blénessy János:* Jászberény természeti viszonyai és élete. A Jász Hirlapban megjelent cikkek különlenyomata. (Jászberény, évszám nélkül.) — Különböző értékű, főleg történelmi tárgyú cikkek gyüjteménye.

119. *Lengyel Miklós:* A jászokról és a jászkun redemptióról. (Jászapáti, 1937.)

* * *

Munkám lezárása után vettem tudomást a Jászsággal foglalkozó még néhány műről, amelyeket azonban már nem tudtam felhasználni. Mégsem valószínű, hogy ezek lényegesebben befolyásolták volna már munkám megállapításait. Legértékesebbnek látszanak közülök a következők :

Rusvay Lajos: Annus jubileus Jazygum et Cumanorum. (Cassovia, 175 l.)

Horváth Péter: A jászok-kunok eredete. (1823.)

Horvát István: A jász nemzet nyelvéről. (Tudományos Gyüjtemény, 1833.)

Fejér György: A kunok eredete. (Pest, Edelmann Károly, 1850.)

Kovács István: Jászberényi regesták a török világból. (Adatok az egri egyházmegye történetéhez. Évszám ?.)

Fröhlich Róbert: Ptolemaiosnak hazánkra vonatkozó térképei. (Egyetemes Philologiai Közlöny, IX.)

Lóczy Lajos: Praehistoriai lelet Jászkisér közelében. (Természettudományi Közlöny 9. kötete.)

Guthy Jenő: A jászkun ősredemptiónak 1655. évtől a jelenkorig kiterjedő történeti ismertetése. (Budapest, 1898.)

Domanovszky Sándor: József nádor iratai 1792—1804. (Budapest, 1925.)

Blénessy János: Jászberény története. (Budapest, 1937.)

* * *

Sajnos, a felsorolt műveken kívül idéznek még néhány olyan munkát, amelyekben a Jászsággal foglalkoznak, de ezeket vagy hibásan idézik, tehát nem létező munkák, vagy pedig seholsem lehet azokat feltalálni. Ezek jegyzékét az alábbiakban adom.

T. F.: Tehetősebb jászberényiek. (Magyar Hajdan és Jelen c. folyóirat 1847. évfolyamában.) — Ez az évfolyam egyetlen nyilvános könyvtárban sem található fel.

——: Jászberény leírása. («Estike» folyóirat 1855. évf. jan. 24. és febr. 14. sz.) — Ezt sem lehetett seholsem megtalálni.

Szalay János: Jász-Nagykun-Szolnok vármegye talaja, növénytermesztésének és állattenyésztésének rövid ismertetése. (Szolnok, 1896.) — Egy nyilvános könyvtárban sincsen meg.

Soós Adorján: Adalékok Jász-Nagykun-Szolnok vármegye történetéhez. (Karcag, évszám ?) — Állítólag létező munka, de nem sikerült hozzájutni.

Hild Viktor: A jászkun redemptio összegének a magyar törvényhozástól kérelmező folyamodás javaslata. (Szolnok, 1905.) — Egyetlen nyilvános könyvtárban sem található.

Soós Adorján: Jász-Nagykun-Szolnok megye története az Anjouk korában. — Állítólag létező munka, de egyetlen könyvtár sem ismeri, sem a szerző nem bocsátotta rendelkezésemre.

B) Kéziratos művek a Jászságról.

120. *Belii, Mathiae:* Notitia geographico-historica Districtum Cumano-Jazygum et Kőváriensis, a Georgio Gyurikovits descripta. (Kézirat a Nemzeti Múzeum kézirattárában, Fol. Lat. 3370. sz.) — Évszám nélkül, de megállapíthatólag 1731-ben kelt, mert megemlíti, hogy Kunszentmárton 12 év előtt települt. Mivel pedig ez a település 1719-ben történt, a kézirat kelte 1731-re tehető. A kéziratos munka érinti a jászok eredetét is, de sokkal becsesebbek a saját megfigyelések alapján való községleírásai.

121. Jászok és Kunok Ismérete és azok Birtokainak Le Irása. Irattatott Jász Apáthi Várossában 1799-ik Esztendőben. — Kéziratos munka Kiskunfélegyháza levéltárában, valószínűleg *Bedekovich Lőrinc* műve. Magához a kézirathoz nem sikerült hozzáférnem, azonban bőséges kivonatban adja Mezősi Károly a Magyar Gazdák Szemléjében.

122. *140 török oklevél fordítása.* (Kézirat a Jász Múzeumban, Jászberényben.)

123. *Pesthy Frigyes:* Helynévgyűjtemény. Kézirat a Nemzeti Múzeum kézirattárában, az 1864—67. évekből. — Nagyon becses adatai vannak a helynevekről, népihagyományokról és településtörténetről is. Feldolgoztuk mind a 11 jász község, valamint a Jászságban levő nem jász községek, a Jászságból kitelepült községek és a Jászság és a Tisza között levő községek anyagát is, csupán Monostor és Jánoshida anyaga nem található fel.

124. *Harbuth Klára:* Jászberény települése és gazdasági élete. (Budapest 1932.) — Tanárvizsgálati szakdolgozat, kézirat az Egyetemi Közgazdaságtudományi Kar Földrajzi Intézete könyvtárában.

125. *Kertész Erzsébet:* A Jászság növényi takarója. (Budapest, 1932.) — Tanárvizsgálati szakdolgozat, kézirat az Egyetemi Közgazdaságtudományi Kar Földrajzi Intézete könyvtárában.

126. *Kayser Albert:* Kitelepülések a Jászságból. A Jászságból származó kunsági községek települése. (Budapest, 1933.) — Tanárvizsgálati dolgozat. Kézirat a Közgazdaságtudományi Kar Földrajzi Intézetének könyvtárában.

127. *Nagy Lajos:* A Jászság éghajlata gazdasági szempontból. — Kéziratos tanárvizsgálati dolgozat a Közgazdaságtudományi Kar Földrajzi Intézetének könyvtárában.

* * *

Néhány más kéziratra is hivatkoznak különböző szerzők. Ezeket azonban a leggondosabb kutatással sem lehetett már megtalálni. Ezek a következők.

Molnár Ferenc: Jászberény leírása 1796-ból. Ezt a kéziratot többen is idézik, s említi Szinnyei könyvészete is. Sem a Nemzeti Múzeum, sem a Tudományos Akadémia kézirattárában nem található fel és Jászberényben is hasztalanul kutattunk utána. Nem lehetetlen, hogy a téves idézetek Molnár Ferencnek a 4. sz. a. közölt munkája kéziratára vezethetők vissza, amely a Tud. Akadémia kézirattárában van. Hanusz István (Földrajzi Közlemények, 1884. évf. 361. lap) szintén említi e művet, amely szerinte meg is jelent, de közelebbit ő sem tud róla.

Cornides állítólagos kézirata a jászokról szintén sehol sem található fel, holott Lippay Lajos említi az 54. sz. a. felsorolt munkájában.

Ruttner Ferenc: Conscriptio Parochiae Jász Alsó Szentgyörgyiensis anno 1808 et 1813 peracta. — Erről a kéziratos munkáról Szinnyei könyvészete is tud, de seholsem található meg.

C) A Jászsággal is foglalkozó általános művek.

128. *Acsádi Ignácz:* Magyarország népessége a Pragmatica sanctio korában. (Budapest.) — Statisztikai anyagát igénybevettük, emellett azonban az 1715 és 1720-i összeírások levéltári anyagáig is visszamentünk.

129. *Bagi László:* Kecskemét multja és jelene. (Kecskemét, 1896.) — A jászeső leírását adja.

130. *Balássy, Franciscus:* Regestrum decimalium papalium sexennalium Diocoesis Agriaensis de annis 1333, 1334, 1335. (Agriae, 1863.)

131. *Balássy Ferencz* és *Szederkényi Nándor:* Heves vármegye története. I—IV. k. (Eger, 1890.) — Az egri vár és a jász községek török hódoltságbeli kapcsolatainak adatait használtuk fel kutatásainkban.

132. *Bartalos Gyula:* Magyarország önállásának és függetlenségének kivívása 1074 és 1075-ben a csörszárkok, mint haditényezőknek felhasználása által. (Eger, 1910.) — Leírja a Csörszárok pontos irányát és térképre is fekteti azt.

133. *Bartucz Lajos:* A mai magyarság termetéről. (A Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályának Értesítője, XII. évf. 1911.)

134. *Bartucz, Ludvig:* Die Körpergröße der heutigen Magyaren. (Archiv f. Anthropologie, N. F. Band XV. p. 44—59, 1917.)

135. *Bartucz Lajos:* Egy régi kuntelep embertani feltárása. (Antropologiai Füzetek, I. 4—6. sz. 1923.)

136. *Bartucz Lajos:* A termet földrajzi elterjedése Magyarországon. (Föld és Ember, 1922. évf.) — Több adata van a Jászságból is.

137. *Bartucz Lajos:* A magyarság faji összetétele. (Természettudományi Közlöny, 1927. évf. 2. sz.) — A rassz-keveredések arányát adja, nagyjából a Jászságra is.

138. *Bátky Zsigmond:* Irgocs patak. (Föld és ember, 1930. évf. 145. l.)

139. *Bay Ferenc:* A Heves—Szolnok—Jászvidéki Tisza és belvíz szabályozási társulatok történetének vázlata. (Szolnok, 1901.) — A Jászság régi vízrajzára vonatkozó adatait használtuk fel.

140. *Bedő Albert:* A magyar állam erdőségeinek gazdasági és kereskedelmi leírása. I—II. k. (Budapest, 1885.)

141. *Beel, Mathias:* Compendium Hungariae geographicum. (1779.)

142. *Benda László:* Belsőkontinentalis kéregmozgások Csonkamagyarország területén (Pécs, 1932.)

143. *Benkő József:* Beschreibung der Orter des ehemaligen türkischen Gouverments Szolnok in Ungarn. (Ungarisches Magazin, 1782, II.)

144. *Birk Ernő:* Adalékok Magyarország pénzügytörténetéhez V. László idejében. — Eiczingeni Ulrik kincstáros feljegyzései. (Új Magyar Múzeum, 1853. évf. 313—4. l.)

145. *Berze-Nagy János:* A hevesmegyei nyelvjárás. (Budapest, 1905.) — A jászok nyelvére is vannak összehasonlító adatai.

146. *Borovszky Samu:* A honfoglalás története. (Budapest, 1894.) — Berény nevét magyarázza, de hibásan.

147. *Borovszky Samu:* Heves vármegye monografiája. (Budapest, 1909.) — A Jászság egykor az egri vár tartozéka lévén, történelmére vonatkozólag használtuk ezt a monografiát.

148. *Borovszky Samu:* Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye monografiája. (Budapest, 1910.) — A Jászsággal szomszédos és a Jászságban volt nem jász községekre vonatkozó adatait vettük figyelembe.

149. *Budai Ézsaiás:* Magyarország históriája. (Debreczen, 1811.) — A jászok eredetéről is vannak megállapításai.

150. *Büsching, A., F.:* Große Erdbeschreibung. (Troppau, 1785, VI. k.) — A jászok eredetéről szóló megállapításait idézzük.

151. *B. R.—A. P.:* Magyarország helynévtára. (Pest, 1863.) — Az abszolutizmus alatti közigazgatási beosztásra adott útbaigazítást.

152. *Csánki Dezső:* Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában. (Budapest.) — Sajnos, magát a Jászságot nem dolgozta fel, csupán azokat a nem jász falvakat, amelyek a Jászság területén vannak. Igen nagy hasznát vettük azonban néhány, a Jászságban és másutt is előforduló községnév nyomozásában.

153. *Csefkó Gyula—Molnár Sándor:* Az adai nyelvjárás. (Magyar Nyelvőr, 1898. évf. 403. l.) — Néhány, egykori koronaközség nyelvjárása alapján megállapítják, hogy azok jász telepítések.

154. *Cholnoky Jenő:* Az Alföld felszíne. (Földrajzi Közlemények, 1910.)
155. *Cholnoky Jenő:* A kecskeméti földrengés. (Földrajzi Közlemények, 1911.)
156. *Cholnoky Jenő:* Magyarország földrajza. (Pécs, 1930.) — A Csörszárkot is szóbahozza.
157. *Czuczor Gergely—Fogarasi János:* A magyar nyelv szótára. (Pest, 1862.) — Néhány helynevünk megfejtésében vettük segítségül.
158. *Desericzi Incze:* De Initiis ac Maioribus Hungarorum. (Budae, 1784.) — A jászok eredetének problémáját is érinti.
159. *Edelényi-Szabó Dénes:* Magyarország közjogi alkatrészeinek és törvényhatóságainak területváltozásai. (Magyar Statisztikai Szemle, 1928. évf. 648—714. l.)
160. *Fehér Géza:* A bolgár-török műveltség emlékei. (Archeologia Hungarica. VII.1931.)
161. *Fehér Géza:* A madarai lovas szikladombormű és őstörténeti vonatkozásai. (Ethnographia, 1927. 16—29. l.)
162. *Fekete Zsigmond:* Magyarország vizei multjának és vízépítkezésének története. (Budapest, 1882.) — A lecsapolásokra vonatkozólag használtuk.
163. *Fényes Elek:* Magyarország mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben. (Pest, 1836.)
164. *Fényes Elek:* Magyarország leírása. (Pest, 1847.)
165. *Fényes Elek:* Magyarország geographiai szótára. (Budapest, 1851.)
166. *Fessler Ignácz:* Die Geschichte der Ungarn. (Leipzig, 1815.) — A jászok eredetét is tárgyalja.
167. *Foltin János:* A zázty-i apátság. (Eger, 1883.) — Mivel az alapítólevélben előfordul néhány olyan helynév, amely a Jászságból is ismeretes, ezeket a helyneveket kellett egymással egybevetnünk.
168. *Fraknói Vilmos:* A magyar nemzet története. (Pest, 1872.) — A jászok eredetének problémáját is felveti.
169. *Fraknói Vilmos:* Genealogiai és heraldikai közlemények a vatikáni levéltárból. (Turul c. folyóirat 1893. évf. 5. l.) — Zsigmond király magyar kíséretének tagjai között néhány jászt is említ.
170. *Friedrich, Urbanus:* Historia Provinciae Ordinis Min. S. Patris Francisci. (Cassoviae, 1758.) — A jászberényi ferences zárda multjára vonatkozó anyagát használtuk fel.
171. *Galgóczy Károly:* Magyarország, a Szerbvajdaság, Temesi bánság mezőgazdasági statisticája. (Pest, 1855.) — A mult század közepe mezőgazdaságának igen értékes leírása. Nemcsak a Jászságra vonatkozó, hanem általános adataiból is sokat használtunk fel.
172. *Galgóczy Károly:* A telepítés kérdése Magyarországon. (Budapest, 1880.) — A Jászságból való kitelepülések egyrészével részletesen foglalkozik.
173. *Gárdonyi Jenő:* A régi felsőrendű szintezési alappontok magasságainak változásai. (Budapest, 1932.)
174. *Gebhardi, Ludwig Albert:* Geschichte des Reichs Hungarn. I—IV. (Pesth, 1802.) — A jászok származására vonatkozólag van néhány megjegyzése.
175. *Gombocz Zoltán:* Árpádkori török személyneveink. (Magyar Nyelv, 1914. évf. X. f.) — Néhány helynevünk megfejtéséhez használtuk.
176. *Gombocz—Melich:* A magyar nyelvtudomány kézikönyve: A honfoglaláskori Magyarország. (Budapest, 1925—9.) — Helynévmagyarázatai voltak tárgyunkra jelentősek.
177. *Gombocz—Melich:* Magyar etymologiai szótár. I—X. f. (Budapest, 1914—30.) — Helynévmagyarázatait használtuk fel.
178. *Gondán Felicián:* A középkori magyar pálosrend és nyelvemlékei. (Pécs, 1916.) — A Jászságban is előforduló Himesdről is közöl adatokat.
179. *Gyárfás István:* A paraszt vármegye. (Budapest, 1882.) — A Jászságról is van néhány történelmi adata.
180. *Györffy István:* A nagykun tanya. (A Nemzeti Múzeum Néprajzi Értesítője, 1910.)
181. *Györffy István:* A Nagykunság és környékének népies építkezése. (A Nemzeti Múzeum Néprajzi Értesítője, 1910.)
182. *Györffy István:* Nagykunsági krónika. (Karcag, 1922.) — Főleg forrásanyagából szereztünk útmutatásokat kutatásainkban.
183. *Györffy István:* A kunok megtérése. (Protestáns Szemle 1925. évf. 669. l.)
184. *Györffy István:* Az alföldi kertes városok. (Budapest, 1926.) — Település-kutatási szempontjait értékesítettük.
185. *Györffy István:* Hajdúböszörmény települése. (Szeged, 1927.) — A jász falvakkal való települési hasonlóságot alapul vettük kutatásainkban.

186. *Györffy István:* Az Alföld ősi magyar települési módja. (Magyar Szemle 1928. évf. 315—18. l.)

187. *Györffy István:* A tanyai település kezdetei. (Magyar Szemle, 1928. III. k. 119. l.)

188. *György Aladár:* A Föld és népei. V. Magyarország. (Budapest, 1905.)

189. *Hornyansky Viktor:* Geographisches Lexikon des Königreichs Ungarn. (Pest, 1864.) — Egyes helyneveinknek a törzskönyvezés előtt való elterjedésére vonatkozólag adott felvilágosításokat.

190. *Hornyik János:* Kecskemét város gazdasági fejlődésének története. (Kecskemét, 1927, a kézirat kelte azonban 1885.) — Főleg a Kiskunságban lévő jász pusztákra vonatkozólag vannak igen becses történelmi adatai. Ezenkívül a redempcióval beállott birtokviszonyokat is világosan összefoglalja.

191. *Horváth Mihály:* A Magyarok Története. (Pápa, 1842.) — Kitér a jászok eredetének kérdésére is.

192. *Hőke Lajos:* Hajdani árok-táborsánczok, földvárak, kunhalmok a két magyar alföldön. (Pesti Napló, 1857. évf. aug. 11—12. sz.)

193. *Hunfalvy János:* A Magyar birodalom természeti viszonyainak leírása. I—III. k. (Budapest, 1863—5.) — A kunhalmokra és a Csörszárokra vonatkozó adatait használtuk fel.

194. *Hunfalvy János:* A Magyar birodalom földrajza. (Budapest, 1886.) — Csupán néhány helyi adata van a Jászságról.

195. *Hunfalvy János:* Adalékok hazánk erdőszeti viszonyainak ismertetéséhez. (Statisztikai Közlemények, a Magyar Tudományos Akadémia kiadványa, MDCCCLXI, II. k. 115. l.)

196. *Hunfalvy Pál:* A Kun- vagy Petrarca-codex és a kunok. (Értekezések a Magyar Tud. Akadémia nyelv- és széptudományi osztálya köréből, IX. k. 1881.) — A jászok, illetve a kunok eredete kérdésével foglalkozik.

197. *Hunfalvy Pál:* Magyarország etnographiája. (Budapest, 1876.) — A jász-jazyg-philistaeus kérdésre ad útbaigazításokat.

198. *Jankó János:* Az ezredéves országos kiállítás néprajzi faluja. (Budapest, 1897.) — A jászsági háztípusokat is keresi és a jászapáti meghosszabbított tornácú házat mint jászsági típust írja le.

199. *Jankó János:* Az oroszok XI. archaeologiai kongresszusa Kievben. (Különlenyomat az Archaeologiai Értesítő 1900. 1—3. számából.)

200. *Jerney János:* A magyarországi izmaeliták. (Tudománytár, 1844. évf.) — A jászok eredetével is foglalkozik.

201. *Jerney János* Keleti utazása. (Pest, 1851.) — Kutatja a jászok eredetét.

202. *Jerney János:* Magyar nyelvkincsek Árpádék korszakából. (Pest, 1854.) — Néhány helynévkutatásunkban használtuk fel.

203. *Kaán Károly:* A magyar Alföld. (Budapest, 1927.)

204. *Kandra Kabos:* Adatok az egri egyházmegye történelméhez. I. (Eger, 1885.) Okmányok és regesták. (377—8. l.) — Árokszállás elnéptelenedésére vonatkozó török oklevelet közöl 1668-ból.

205. *Kandra Kabos:* Heves vármegye ezer év előtt. (Adatok az egri egyházmegye történelméhez, II. k. Eger, 1887.) — A hevesmegyei besenyő telepek történetéhez ad igen sok és nagyon becses anyagot.

206. *Kandra Kabos:* Az egri egyházmegye középkori távlati képe. (Adatok az egri egyházmegye történelméhez, III. k. 133—34. l. Eger, 1891.)

207. *Kaprinay István:* Hungaria diplomatica. (Vindobona, 1771.) — A jászok eredetére vonatkozó anyagát vettük figyelembe.

208. *Karácsonyi János:* Békés vármegye története. I—II. (Gyula, 1896.) — Főleg néhány helynévmeghatározását néztük meg.

209. *Karácsonyi János:* A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. I—III. k. (Budapest, 1900.)

210. *Karácsonyi János:* A székely-magyar kérdés. (Magyar kisebbség, Lugos, 1923. évf. 611.) — A jászok beköltözési idejére, nyelvére és elmagyarosodási folyamatára tesz néhány megjegyzést.

211. *Katona István:* Historia critica regum Hungariae. (1779—1817.) — XI. kötetében a jászok eredetének kérdését is felveti.

212. *Kniezsa István:* Magyarország népei a XI. században. (Budapest, 1938.)

213. *Korabinsky, Johann Mathias:* Georg.-hist. und Produkten Lexikon von Ungarn. (Pressburg, 1786.)

214. *Koris Kálmán:* Az alföldi parasztság építkezésének szociologiai jelentősége. (Huszadik Század, 1912. évf. 537—554. l.) — Főleg a putriházzal foglalkozó, bár nem mindenben helytálló megállapításai érdekelték munkánkat.

215. *M. Kovács János:* A magyar krónikának röviden lerajzolt sommája, mellynek az első része Pethő Gergely munkájából szedegettetett . . . (Posony, 1742. I—II. rész.) — A Jászság megváltásának egyidejű elbeszélését tartalmazza és bár a munka 1742-ből van keltezve, elbeszélésében mégis az 1750. évig eljut.

216. *Kozma Béla:* A kunhalmok földrajzi elhelyezkedése a Nagy Magyar Alföldön. (Budapest, 1910.)

217. *Könyöki József:* A középkori várak. (Budapest, 1906.) — A Csörszárokkal is foglalkozik.

218. *Kuun Géza gr.:* Codex Cumanicus. (1880.)

219. *Kuun Géza gr.:* A kunok nyelvéről és nemzetiségéről. (Értekezések a Nyelv- és széptudományok köréből, XII. k. XI. sz. 1885.) — Gyárfás Istvánnal szemben erősen állástfoglal a kunok és jászok magyar eredete ellen és bizonyítja török eredetüket.

220. *Léderer Emma:* Régi magyar ürmértékek. (Századok, 1923. évf. 123—157. és 305—326. l.) — A 18. század mértékeire vonatkozó adatait használtuk fel.

221. *Leskó József:* Adatok az egri egyházmegye történelméhez. (Eger, 1907.) — A jászsági templomok keletkezését is tárgyalja.

222. *Lipszky, Johann:* Repertorium aller Örter, die in Ungarn vorkommen. (Ofen, 1805.) — Különösen a Pentz-féle összeírás helyneveinek megfejtésében tett jó szolgálatot.

223. *Lóczy Lajos:* Magyarország földrajzi stb. . . . leírása. (Budapest, 1918.)

224. *Magda Pál:* Magyarország statistikája. (1819.)

225. *Magyar Helytartó Tanács:* Magyarország művelési ágak szerinti terjedelme és földjövedelme. (Buda, 1865.) — Községenkint tartalmazza a föld művelési ágak szerint való megoszlását.

226. *Melegdi János:* Dózsa. (Magyar Nyelv, XV. k. 137. l.) — Helynévmagyarázat.

227. *Melich János:* Adatok hazánk X—XII. századi helyneveinek értelmezéséhez. (Magyar Nyelv, 1906, II. k. 57. l.)

228. *Melich János:* Az Árpád-kori becéző keresztnevek egy csoportjáról. (Magyar Nyelv, 1907. III. k.) — A Dósa helynév magyarázatát használtuk fel.

229. *Mendöl Tibor:* Alföldi városaink morfologiája. (Közlemények a Debreceni Tisza István Tudományegyetem Földrajzi Intézetéből. Debrecen, 1936.) — Jászberény térképét használtuk fel.

230. *Mukácsi Bernát:* Alán nyelvemlékek szókincsünkben. (Ethnographia, 1904. évf. 1—19. l.) — Az alán-magyar érintkezésnek az őshazából származó etimologiai bizonyítékaira ad felvilágosítást.

231. *Nagy Géza:* Csörszárok. (Pallas Lexikona. IV. 787.)

232. *Nagy Géza:* Magyar nemzetségek. (Turul, 1910.) — A Kér és a Kürt nemzetségre vonatkozó adatait vettük fel.

233. *Nagy Imre-Nagy Gyula:* Anjoukori okmánytár. (Budapest, 1878—1920. I—VII. k.) — Községneveink elterjedésére vonatkozólag használtuk.

234. *Nagy, Ludovicus:* Notitiae politico-geographico-statisticae incl. Regni Hungariae. (Budae, 1828.)

235. *Nagy-Paur-Ráth-Véghelyi:* Hazai okmánytár. (Győr, 1866—76.) — A Jászság területén feküdt középkori falvakról való adatait használtuk fel.

236. *Nagy Géza:* Csörsz-monda. (Pallas Lexikona.) — A Csörszárokról is van néhány megjegyzése.

237. *Németh Gyula:* Maklár. (Magyar Nyelv, 1931, XXVII. k. 145.) — Berény helynév eredetére vonatkozólag használtuk.

238. *Ortvay Tivadar:* Magyarország régi vízrajza a XIII. század végéig. (Budapest, 1882.)

239. *Németh Gyula:* A honfoglaló magyarság kialakulása. (Budapest, 1930.)

240. *Otrokocsi-Foris, Franciscus:* Origines Hungaricae. (Franequerae, MDCXCIII.) — A jászok eredetével, nyelvével, nevével részletesen foglalkozik. E tárgyról időrendben az első mű irodalmunkban.

241. *Pais Dezső:* Az aszó elhomályosult összetételei. (Magyar Nyelv, 1912. évf. 391. l.) — Baraszó elpusztult községünk nevére ad magyarázatát.

242. *Passek A.—Latyne B. A.:* Sur la question des «Kamennye Baby». (Eurasia Septemtrionalis antiqua, IV. Helsinki, 1929.) — Ismerteti *Bátky Zsigmond:* Néprajzi Értesítő 1931. 38. l.)

243. *Péch Béla:* A lecsapoló és vízhasználati társulatok. (Földművelésügyi Minisztérium kiadása, Budapest, 1902.) — A Jászságban végzett vízi munkálatokra és a régi vízrajzi állapotra vonatkozó anyagát használtuk fel.

244. *Péczely József:* A Magyarok Történetei. (Debreczen, 1837.) — A jászok eredetéről is vannak megjegyzései.

245. *Pesthy Frigyes:* Adatok a magyar történeti földrajzhoz. (Földrajzi Közlemények, II. k. 57. l.)

246. *Pesthy Frigyes:* Magyarország helynevei. (Budapest, 1888.)

247. *Pethő Gergely:* Rövid Magyar Cronica. (Bécs, 1660.)

248. *Pezenhofer Antal:* A demografiai viszonyok befolyása a nép szaporodására. (Budapest, 1922.)

249. *Pray György:* Historia regum Hungariae. II. (1801.) — A 29. oldalon a jász név eredetét tárgyalja.

250. *Prinz Gyula:* Magyarország földrajza. (Pécs, 1926.)

251. *Rásonyi-Nagy László:* Török eredetű helynevek. (Nyelvtudományi Közlemények, 1927, XLVI. k. 3. f.) — Berény nevének magyarázatát adja.

252. *Rásonyi-Nagy László:* A Brassó név eredete. (Magyar Nyelv, 1929, XXIV—XXV. k.) — A jászsági Baraszó elpusztult község nevének magyarázatára is kitér.

253. *Rásonyi-Nagy László:* Der Volksname Berendi. (Seminarium Kondakovianum, Recueil d'Études. VI. Praha, 1933.)

254. *Rassovsky, D. A.:* Pétchénègues, torks et béréndés en Russie et en Hongrie. (Institut Kondakov, Praha, 1933.)

255. *Réthly Antal:* Adatok az Alföld szerkezetéhez. (Földrajzi Közlemények, 1912. évf. 114—127. l.)

256. *Réthly Antal:* Magyarország földrengési térképe. (Mathematikai és Természettudományi Értesítő. 1913. 603—621. l.)

257. *Rómer Flóris:* Résultats généraux du mouvement archéologique en Hongrie. (Compte Rendu, II. Vol. 1. partie, 1878.)

258. *Rómer Flóris:* Műrégészeti kalauz, különös tekintettel Magyarországra. (Pest, 1866.) — A Csörszárokról is megemlékszik.

259. *Rupp Jakab:* Magyarország helyrajzi története. (Budapest, 1870.)

260. *Salamon Ferenc:* Magyarország a török hódoltság korában. (Budapest, 2. kiad. 1886.) — Csupán Jászberényre vannak adatai.

261. *Sümeghy József:* Az Alföld geotermikus gradiense. (Hidrologiai Közlöny VII—VIII. k. 1927—28.) — Az Alföld szerkezetére vonatkozó adatait vettük figyelembe.

262. *Szamota—Zolnay:* Oklevélszótár. (Budapest, 1902.)

263. *Székely István:* Chronica ez világnak jelös dolgairól. (Göncz, 1558.) — A Csörszmondával és a Csörszárokkal is foglalkozik.

264. *Szekér Joákim:* Magyarok eredete. (Pozsony és Komárom, 1791.) — A jászok eredetéről is vannak megállapításai.

265. *Szendrey Imre:* A magyar ház fejlődése. (Művészet, 1902. évf.)

266. *Szepesházy, Carl von und J. C. von Thiele:* Merkwürdigkeiten des Königreiches Ungern, oder historisch-statistisch-topographische Beschreibung aller in diesem Reiche befindlichen . . . Freistädte . . . Kronstädte . . . Jazygiens . . . Kumaniens . . . Hayducken-Städte. (Kaschau, 1825.) — A jászsági anyag túlnyomó része *Horváth Péter* Commentatiója anyagának majdnem szóról-szóra való átvétele, csupán csak a statisztikai és gazdasági adatok újak.

267. *Szilágyi Sándor:* A magyar nemzet története. (Budapest, 1896.) — II. kötetében *Marczali Henrik* említi először, bár minden bizonyíték nélkül, hogy a Jászság területén eredetileg besenyők települhettek.

268. *Szinyei József:* Magyar tájszótár. (I—II. k., Budapest, 1897—1901.) — Néhány természeti jelenséget jelentő jászsági szó megfejtéséhez használtuk.

269. *Szokolay Margit:* A magyarországi besenyőtelepekről. (Föld és ember, 1929.)

270. *Takács Gyula:* A somogyi Nagyberek. (Pécs, 1933.) — Az Oszlár helynév elterjedésére vonatkozó adatát vettük figyelembe.

271. *Tagányi Károly:* Magyar erdészeti oklevéltár. (Budapest, 1896.) — A Jászság 18. századbeli erdősítési kísérleteiről való adatait használtuk fel.

272. *Tagányi Károly:* Gyepü és gyepüelve. (Magyar Nyelv, 1913. évf.) — A Csörszárokkal kapcsolatban van néhány megjegyzése.

273. *Thirring Gusztáv:* A magyar városok országos kongresszusának iratai. II. Sta-

tisztikai évkönyv. (Budapest, 1912.) — Jászberény részletes gazdasági és demografiai statisztikáját is tartalmazza.

274. *Timon, Samuel:* Imago antiquae et novae Hungariae. (Cassoviae, 1734. — A jászoknak a metanasta jazygoktól való származásáról és a Kisárokról való adatait használtuk fel.

275. *Tomka-Szászky János:* Introductio in geographiam Hungariae antiqui et medii aevi. (Pozsony, 1781.) A Nemzeti Múzeum kézirattárában.

276. *Treitz Péter:* A Duna—Tisza közének agrogeologiai leírása. (Földtani Közlöny, 1903. évf. XXXIII. k. 7—9. f.)

277. *Treitz Péter:* A sós és szikes talajok természetrajza. (Budapest, 1924.) — Kevés adata van a jászsági szikesekről is.

278. *Vadász Pál, gyöngyöshalászi:* Bikis besenyő megye és a besenyőkrül, meg nyelvükrül ; meg a Barsa nemrül s helynevek magyarázata. (Turkeve, 1925.) — Rendkívül zavaros, okleveles adatok rendszertelen halmaza, de néhány jászsági oklevelet is idéz.

279. *Vály András:* Magyar Országnak leírása. (1796—9.)

280. *Virágh Rózsa:* Magyar helységnevek eredete. (Föld és Ember, 1930. évf.) — Néhány jászsági helynév etimológiáját is összefoglalja.

281. *Wenzel Gusztáv:* Árpádkori új okmánytár. (Budapest, 1860.) — Főleg bizonyos községnevek elterjedésére vonatkozó kutatásainkban vettük hasznát.

282. *Wenzel Gusztáv:* Magyarország mezőgazdaságának története. (Budapest.)

283. *Wernherus:* De admirandis Hungariae aquis. (Editio Schwandtner, 1543.) — E szileziai szerző 1543-ban megemlíti, hogy a jászok még saját külön nyelvüket beszélik.

284. *Wertner Mór:* Névmagyarázatok. (Magyar Nyelvőr, 1915, XLIV. k. 387. l.) — Ladány nevének magyarázatával foglalkozik.

285. *Zákonyi Mihály:* A Buda melletti Szent Lőrincz-pálos kolostor története. (Századok, 1911. évf.) — Hymesd külsőszolnokmegyei pálos birtokról közöl adatokat.

286. *Zawadowsky Alfréd:* Magyarország vizeinek statisztikája. (Budapest, 1881.)

287. *gr. Zichy Jenő:* A magyar faj vándorlása. (Budapest, 1897.) — 66—81. lapján részletesen foglalkozik a jászok őseivel, a kaukázusi összétekkel.

288. *Lexicon* universorum Regni Hungariae locorum populosorum. (1772.)

289. *Schematismus* venerabilis Cleri Diocesis Agriensis. (Agriae MDCCCXXVIII.) — A községek és puszták lakosságának statisztikáját is tartalmazza.

290. ——: *A Csörszárok.* (Pesti Hirlap, 1907. évf. április. 14., 21., 28.-i szám.) — Arra a felvetett kérdésre adott feleletet, hogy ki ismeri még a Csörszárkot.

291. ——: Kun kérdés (Hasznos Mulatságok, 1846. évf. 48. f.), és *Márton Pál:* Első felelet a kun-kérdésre. (U. o. 51. f.) — A boza-ital készítésére vonatkozó kérdés és felelet.

292. *Magy. Kir. Földmívelésügyi Miniszterium:* A lecsapoló és vízhasználati társulatok. (Budapest, 1902.)

293. A Magyarországban 1893 január 1-én végrehajtott *czigányösszeírás* eredményei. (Magyar Statisztikai Közlemények, IX. k., Budapest, 1896.)

294. *M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal:* Magyarország földbirtokosai és földbérlői. (Budapest, 1925.) — A Jászság jelenlegi birtokviszonyaira használtuk.

295. *M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal* kiadványaiból az összes népszámlálási és állatszámlálási statisztikálat felhasználtuk 1869-től kezdve.

D) Oklevelek.

A Jászságról elég sok összeírás készült. A 16—17. századbeli összeírások nem névszerintiek, csupán portaösszeírások. Ilyen összeírások voltak a következő évekből : 1555, 1557, 1566, 1567, 1570, 1572, 1577, 1587, 1596, 1647, 1672, 1676, melyek közül egyesek az egri vár, mások Heves megye összeírásai között találhatók meg. Az 1577-i összeírás elveszett, de anyaga nagyrészt felvétetett az 1699-i összeírásba ; az 1570. és 1587-i összeírást pedig nem sikerült megtalálnom. Az első névszerinti összeírás 1699-ből származik. Ezt követte 1705-ben a jászok katonai célokból történt összeírása. A 18. században kétszer szerepelt a Jászság országos összeírásban és pedig az általános 1715-i és 1720-i összeírásokban. A közben eladott Jászságot 1713-ban névszerint összeiratta a Német-lovagrend is. Az 1745-i redempció alkalmából készültek el a földváltók névjegyzékei, amelyek azonban csak a redemptusokat tartalmazzák. Ezek mellett rendkívül becsesek gazdag tartalmuk miatt a jász községekben a helyenkint már 1730-as évektől a 19. század közepéig évről-évre vezetett adóösszeírások.

Összeírták a Jászságot végül az 1828-i általános összeírás alkalmával is.

1. Az Országos Levéltár oklevelei.

296. *U. et C. Fasc. 4. Num. 48.* (1557.) — Szarvaskő vára tartozékainak összeírása.

297. *U. et C. Fasc. 1087. Num. 6.* (1558.) — Az egri várhoz tartozott falvak összeírása. — Ezt az összeírást magam nem láttam eredetiben, hanem *Hild Viktor* Regestáiban találtam meg kivonatát. Az 1557-i összeírás másolata.

298. *U. et C. Fasc. 1. Num. 2.* (1567.) *Pertinentiae Arcis Agriensis.* — Az összes jász falvak telkes jobbágyainak, zselléreinek, elhagyott portáinak és elhagyott házainak számszerű összeírása.

299. *U. et C. Fasc. 68. Num. 40.* (1577.) *Consignatio Pagorum Jazygum alias Philisteorum.* — Ez az összeírás csupán csak 14 község nevét sorolja fel.

300. *U. et C. Fasc. 31. Num. 101. Conscriptio possessionum et censuum Jazygum et Cumanorum.* — Az 1577-i összeírás másolata. — Magam ezt nem láttam eredetiben, hanem *Hild Viktornak* a szolnoki városi könyvtárban őrzött Regestáiból ismertem meg.

301. *U. et C. Fasc. 78. Num. 6.* (1594.) *Inventarium Castelli Jaszböriens. post fugam et exitus turcarum.* — Főleg Berény vizimalmairól vannak értékes adatai.

302. *U. et C. Fasc. 107. Num. 7.* (1596 és 1676.) — Adóösszeírás.

303. *U. et C. Fasc. 23. Num. 13.* (1671.) — A budai vár környékén fekvő birtokok összeírása, amelyek közé Jászberény is fel van véve.

304. *U. et C. Fasc. 31. Num. 101.* (1672.)

305. *U. et C. Fasc. 10. Num. 2.* (1685.) — Csupán azt említi meg, hogy Jászberény 1685 előtt a szolnoki várhoz adózott.

306. *U. et C. Fasc. 71. Num. 4.* (1699.) — A Jászság eladása előtt *Pentz János* egri kamarai tisztviselő összeírta a Jászságot és a két Kunságot. Ezen összeírás címe : *Conscriptio Jazygum et tam Majorum quam Minorum Cumanorum.* Az összeírás községenkint és egyénenkint történt. Anyaga rendkívül becses, mert egyenkint feltünteti az akkori lakosság származási helyét, fiakat, leányokat, a teljes állatállományt, bevetett területek nagyságát, szőlőket, kaszálókat. Ezt a becsest összeírást eddig egyáltalán nem dolgozták fel, csupán *Gyárfás István* és *Illéssy János* ismertette általános részét kivonatosan, de magára a lakosságra és a gazdasági viszonyokra nem terjeszkedtek ki. A német *Pentz* a neveket annyira elferdítette, hogy csak nagy nehézségekkel lehetett azokat használni. Mégis olyan becses ez az összeírás, hogy adataiból a Jászság benépesedését a török hódoltság után és a lakosság származását is megállapíthattuk. Gazdasági adatai az akkori gazdaságföldrajzi kép teljes megrajzolását is megengedik.

307. *U. et C. Fasc. 28. Num. 48.* (1700.) — Fényszaru adózásának német nyelvű összeírása, s néhány adata van a mezőgazdasági termelésről is.

308. *U. et C. Fasc. 110. Num. 39.* (1705.) *Conscriptio Jazygum.* — Az összes jász községek összes férfiainak névszerinti összeírása katonai szolgálat szerint.

309. *Arch. Regnicol. Lad. B. B. No. 5. fr. 5.* (1715.) — A névszerinti országos összeírások egy része.

310. *Arch. Regnicol. Lad. D. D. No. 5. fr. 17.* (1720.) — Az országos összeírások egy része, névszerint, teljes gazdasági adattárral.

311. *U. et C. Fasc. 10. Num. 51.* (1727.) *Aestimatio possessionis . . . Szent András . . . occasione Neo acquistica.* — Néhány hevesi puszta között Szent András gazdasági értékelését is tartalmazza.

312. *U. et C. Fasc. 101. Num. 29.* (1733.)

313. *U. et C. Fasc. 151. Num. 72.* (1774.) *Specificatio universorum oppidorum et praediorum in districtu utriusque Cumaniae et Jazygum.* — Csupán a Jászság községeit sorolja fel.

314. *Kameralakten der Statthalt. Impop. 1785/6. Fons 37. pos. 7; 13.* — A Jászkisérről Ómoraviczára kitelepedni készülő lakosságról emlékszik meg.

315. *Conscriptio regnicolaris Districtus Jazygalis ab anno 1828.* — Névszerinti összeírás az országos minta szerint.

316. *Collectanea varia, No. 4. Acta Distr. Jazygum et Cuman. concernentia XVII—XVIII.* — Néhány birtok összeírását is tartalmazza a 16—18. századból, amelyeket felhasználtam.

317. *Nádori levt. Acta et protocolla. Lad. 12. Prot. I.* — Főleg egy Fényszaru és Szentlőrinckáta között 1657—8-ban lefolyt határpör helyrajzi és gazdasági anyaga becses. E határpör 1755-ben megismétlődvén, az 1657-i jegyzőkönyvet újra beiktatták.

318. *Nádori levt. Acta et protocolla. Lad. 65. Prot. No. II.* — Különböző időkből való gazdasági feljegyzéseit használtuk fel.

319. *Nádori levt. Lad. 12. Fasc. 4. No. 5.* (1755.) — Jászapáti határpöre Kocsér és Kara puszták ügyében a Karát birtokló Alsószentgyörgy és Fényszaruval. Helyneveit és gazdasági adatait használtuk fel.

320. *Nádori levt. Lad. 12. Fasc. 4. No. 7.* — Fényszaru és Szentlőrinczkáta határpörének iratai. A pör 1657—8-ban folyt le, jegyzőkönyveit 1755-ben másolták át. Azonosak a Lad. 12. Prot. I.-ben lévő jegyzőkönyvekkel. Gazdasági és helyrajzi adatai vannak.

321. *Nádori levt. Extractus causarum Jazygalium et Cumanicalium. Vol. I.* (1790—1795.) — Magánjogi pereinek adataiban több gazdasági szempontból értékes apróság van.

322. *Nádori levt. Protocollum Jazygum et Cumanorum. 1790—95.* — Néhány adata van a gazdasági életre.

323. *József nádor levt. Protocollum Jazygum et Cumanorum. 1795—1808.* — Gazdasági vonatkozású bejegyzéseit vettük fel.

324. *József nádor levt. Protocollum complectus extractus causarum Jazygalium et Cumanicalium in foro locumtenentiali et respective palatinali revisarum. Vol. II—IV. 1795—1806.* — Periratainban itt-ott gazdaságföldrajzilag is értékes megjegyzések akadnak.

325. *József nádor:* A Jász és két Kun kerületbéli városok és helységeknek majorkodásait és azokról készítendő számadásait tárgyazó rendszabások. (Pesten, 1832.) — A községek közvagyonának kezelését tárgyaló, nyomtatásban megjelent szabályrendelet, amely igen élesen világítja meg a mult század elejének gazdasági életét.

2. A Nemzeti Múzeum levéltárának oklevelei.

326. *Agriensis arcis et Episcopatus administrationis rationes, regesta et acta 1548—1590. Fol. lat. 1180. Vol. I—XV.* — A jász községeknek az egri várhoz való adózása idejéből tartalmaz néhány jelentéktelenebb gazdasági adatot.

3. A wieni Kriegsarchiv oklevelei.

327. A József-korabeli térképfelvételeket kísérő «*Beschreibung*» Jászságra vonatkozó részeiből felhasználtuk a helyrajzi anyagot.

4. Községi levéltárak.

A jász községek valamennyi levéltárában lévő anyagot átnéztük. E községi levéltárak igen különböző állapotban vannak felhasználhatóság tekintetében. Egyrészüket *Hild Viktor* rendezte. Általában azonban a rendezett levéltárak hiányosabbak, mint a nem rendezettek. Az utóbbiakban viszont igen sok értékes anyag van teljesen használhatatlan állapotban. Legrendezettebb a jászapáti levéltár, ahol különösen gazdag és eléggé hiánytalan anyag van. Gazdag, de kevésbbé rendezett az árokszállási levéltár. Jászdósa levéltára igen sajnálatos állapotban van, sőt legfontosabb anyaga, pl. a Liber Fundi, már nincsen is meg a levéltárban, hanem magánkézből kaptam meg. Kisér levéltára is teljesen zilált. Ladányé nem szakszerűen rendezett ugyan, de eléggé gazdag és használható. Jákóhalma levéltárában szintén elég jó anyag van. Mihálytelek levéltára erősen hiányos. Fényszaru levéltára szintén hiányos, de igen becses anyaga van az 1725-től kezdődő adóösszeírásokban. Felsőszentgyörgy levéltárában nem sok az értékesebb anyag. Alsószentgyörgy levéltárát egykor rendezték, de ismét alig használható állapotban van. Legértékesebb anyaga II. József földkatasztere. Végül Jászberény levéltára szintén igen gazdag, de nagyon nehezen használható állapotban van.

E községi levéltárak anyagából a következőket használhattuk fel.

Berény:

328. *Conscriptio Facultatum. 1742-től kezdve.* — Az adóköteles javaknak évről-évre és névszerint való összeírását tartalmazza, kiváló gazdasági statisztika ; többé-kevésbbé hiányosan még néhány más község levéltárában is megtaláltam. Igen nagy értéke, hogy nem teljesen sablonszerű, s így egyik-másikban még a megszokott adatokon kívül is vannak igen értékes feljegyzéseik.

329. *A Föld Kiváltásának Könyve. Jász Berény. 1745.* — Pontosan vezetett jegyzék nemcsak a földváltókról, hanem a határ kiosztásáról is *(Liber Fundi)*. A Liber Fundi rendkívül fontos adattárunk volt, s szerencsére még minden jász községben sikerült megtalálni, ha itt-ott nem is az eredetit, de legalább a hiteles másolatokat.

330. *Liber Fundi névsoros mutatója.* — A redemptusok névsorát szolgáltatta.

331. *Összeírása Szabad Jász-Berény Várossa Lakossai Földbirtokainak de anno 1819.* — Névszerinti összeírás az eredetileg váltott és később szerzett birtokok feltüntetésével.

332. *A birtoktalan pusztai zsellér lakók összeírása. Jászberény, 1848/9.*

333. *Osztályozási jegyzőkönyv Lajos-Mizse és Fél-Bene pusztáknak. 1867.*

334. *Protocollum Decisiorum Senatorial. 1690—1787.* — A tizedekre felosztott lakosság gazdasági viszonyairól szolgáltatott igen sok adatot.

335. *Hivatalos Tudósítások. 1212—1860.* — Főleg történelmi anyag, de a 18. század elejétől kezdve sok gazdasági, földrajzi, topografiai adatot is szereztünk belőlük.

Alsószentgyörgy:

336. *E könyv mellyben Privilegiált Jász Alsó Szent György Redemptus Népének neveik, azután ki ki minémő és mennyi forintokra az Territoriumban, Féll Kara és Féll Kisszállása pusztákban vagy Boldogházi jussban váltott földért; következendőképpen azok földeknek és kerteknek Rend szerént való osztállya foglaltatik . . . Anno 1745.*

337. *II. József császár 1786. febr. 10-én Bécsben kelt rendeletére eszközölt földmérési és jövedelmi összeírás.* (Jászalsószentgyörgy. I—VII. kötet.)

338. «*Régi levelek*» iratcsomó. Különösen a jászkapitányok leveleit tartalmazza. Magam ezt már nem találtam meg, hanem a belőle származó anyagomat *Hild Viktor*nak a szolnoki városi könyvtárban lévő Regestáiból jegyeztem ki.

339. «*Jenő*» jelzésű iratcsomag. — Magam ezt nem találtam a helyszínén, hanem a belőle származó anyagom *Hild Viktornak* a szolnoki városi könyvtárban lévő Regestáiból van kijegyezve.

Apáti:

340. *Conscriptio Possessionis Jász Apáthy de anno 1699. Capsa 50. Fasc. 8. No. 11.* — A Pentz-féle összeírás Apátira vonatkozó anyagának másolata.

341. *Conscriptio Facultatum Privilegiati Oppidi Jazygalis Apáthy ab anno 1773 usque 1850.* — Rendkívül becses gazdasági statisztikája van ezen «*Tehetségek-összeírásá*»-nak. Évről-évre és névszerint való összeírás.

342. *Capsa* jelzésű gyüjtemény összes csomóit átnéztük. Főleg határjárási okmányai értékesek a mi szempontunkból.

343. *Liber Fundi.* 8 kötet. — Tartalmazza a határ teljes leírását, valamint a redemptusok névsorát is.

344. *Tanácsi jegyzőkönyvek 1746—1881.* — Gazdaság-topográfiai anyaga igen sok értékes adatot tartalmaz, de vannak települési szempontból becses bejegyzései is.

345. *II. József császár földadó-kataszlere. 1786. I—XI. k.* — Névszerinti pontos összeírása a házaknak, fundusoknak, kerteknek, szántóknak réteknek. Településföldrajzi szempontból is nagy értékű anyag.

Árokszállás:

346. *Protocollum Currentalium ab anno 1731.* — A főkapitányi körrendeletek másolatát tartalmazza. Többé-kevésbbé megtalálható minden más község levéltárában is. Rendkívül fontos forrásunk volt nemcsak a gazdasági életre vonatkozólag, hanem a települési viszonyokat is több adata igen élesen világítja meg.

347. *Elenchus realis intimatorum et currentalium ab anno 1731—1848. I—V. k.*

348. *Protocollum continens acta senatorialia ab anno 1748 usque 1802. I—III. k.* — A tanácsülések jegyzőkönyveit tartalmazza.

349. *Elenchus realis ad protocolla senatorialia. I—III. 1748—1802.*

350. *Elenchus actorum Jura Jazygum et Cumanorum decernentium.* — Magam ezt a kötetet nem találtam helyén, hanem a belőle származó anyagom *Hild Viktornak* a szolnoki városi könyvtárban levő Regestáiból van kijegyezve.

351. *Repartitio generalis summae redemptionalis inter incolas Árokszállásiensis. 1745.*

352. *Liber Fundi Árokszállásiensis. 1772.*

353. *Fundi Liber demonstrans Divisionem vinearum. 1772.*

354. *Divisio Praedii Szent András, pertinens ad Oppidum Árokszállás.* 1786. — Névszerinti kimutatás a szentandrási birtokosokról a művelési ágakkal és terményekkel együtt.

Dósa:

355. *Inquisitiones Ratione Metarum Possessionis Dósa et Örs concernentium, ad instantiam Possessionis Dósa. Anno 1711 . . . in Oppido Jász Berény peracta. Capsa sub B. Fasc. 2.*

356. *Protocollum Decretionum Senatorialium Jászdosensium ab anno 1739.*

357. *Literae Executorio-Metales et Testimoniales inter Possessiones Dósa et Örs, necnon Praedium Miske existentes de Dato 20. Martii Anni 1741. No. 3. Capsa sub B. Fasc. 2.* — Helynevei értékesek.

358. *Libellus terrarum repartitiarum secundum Redemptionem quorumlibet et super factis eorundem expensis in Possessione Jász Dósa existentium, specificam denominationem indicans.* — Az elveszett Liber Fundi hiteles másolata 1834-ből.

359. *Protocollum Actorum Currentalium Possessionis Jazygalis Dósa, ab anno 1821—29, 1829—32.*

Felsőszentgyörgy:

360. *Liber Fundi . . . Possessionis Jász Fölső Szent György.*

Fényszaru:

361. *Capsa P. Fasc. 1. No. 1. de Anno 1658.* — Fényszaru és Szentlőrinczkáta határpörének iratai. Több helyrajzi és gazdasági adatot jegyez fel.

362. *«Hatvany felül levő határlevél», ab Anno 1691. Capsa H. Fasc. 1. No. 1.* — Több helyrajzi adata van.

363. *«Boldogh felül való határlevél» ab Anno 1699. Capsa H. Fasc. 1. No. 3.* — Szintén néhány érdekes helyrajzi adata van.

364. *Tehetségek összeírása. 1725-től kezdve.* — Gazdasági statisztikája rendkívül becses anyagunk volt.

365. *Liber Fundi Privilegiati Possessionis Jász Fénszaru ab Anno 1745 institutus.* — A redempció adatain kívül 18. századbeli adás-vételi szerződéseket is tartalmaz, amelyekben nagyon sok jellemző adatot találtunk.

366. *Czettler Ferencz:* Jász Fényszaru község szabályozási tervezetének leírása. 1894. — Sok érdekes adata van a község szabályozása előtti állapotáról.

Jákóhalma:

367. *Conscriptio Domestica Facultatum Priv. Possessionis Jász Jákóhalma. Ab Anno 1733.*

368. *Protocollum Inclytae Possessionis Jász Jákóhalma, sive Liber Fundi. 1743.*

Jászkisér:

369. *Földosztáshoz tartozandó lajstrom, kinek-kinek proportioja szerint. 1746. Capsa A. Fasc. 5. No. 8.* — A redimált földterületek lajstroma, amely a földmértéket *«rudak»*-ban adja meg.

370. *«Kiki mennyit fizetett a Redemptio Summájában». 1749. Capsa A. Fasc. 3. No. 7.* — Az eredeti Liber Fundi e levéltárban már nem található meg, csupán ez az összeírás.

371. *Jász-Kis-Ér Várossa Alsó Járásbeli szántó földjeinek elosztása az 1827-ik esztendőben.* — A szántók végleges kiosztásához készült kimutatás nagyon sok becses gazdasági adattal.

372. *A Város földének redemtio szerént a lakosok között classisokra szaggatva történt individuális fel osztása. 1827.*

Jászladány:

373. *Liber Fundi Possessionis Jász Ladány. 1746. A Nemes és Privilegiált Jász Ladány Határának s Féll Benének fel osztásárul és ugyan azoknak Redemtiojárul való Prothocollum.* — A megszokott anyagon kívül különösen értékes átruházási jegyzőkönyveket is tartalmaz 1817-ig.

374. *Prothocollum Possessionis Jász-Ladány super Bonis orphanalibus ab Anno 1759 usque 1846.* — A gazdasági életre nagyon jellemző, tömérdek hagyatéki lajstromot tartalmaz.

Mihálytelek:

375. *Prothocollum in quo continentur conclusiones Districtum Jazygum . . . 1736.* — Többek között a későbbi redemptusok névsorát is tartalmazza.

5. Jász-Nagykun-Szolnok vármegye levéltára.

376. *A Jeles Németh Rend és az Egyetemes Udvari Camera Irássaibul kiadott és a S. Kerületeket illető Irás darabok.* — A lovagrend által lemásolt különféle okmányok, közöttük több gazdasági összeírás is.

377. *Haubt Conscriptions Summarium Tabella. Anno 1710.* (A Jeles Németh Rend . . . irásaibul kiadott és a S. Kerületeket illető Irásdarabok c. kötet 232. lapján. — Községenkinti teljes gazdasági összeírás igen becses statisztikával.

378. *Haubt Conscription in Mass Stand und Vermögen sich die Hoch und Groß Deutsch Maisterische Drey Districten Jasig. Groß und Klein Cumanien in dem Königreich Hungarn dermahlen effective befünden. So verfast worden von dem Ersten bis Letzten Februario Anno 1713. Capsa 9. Fasc. 3.* — Rendkívül becses és pontos névszerinti összeírás, amely a lakosság demografiai viszonyait és gazdasági javait öleli fel. Sajnos, úgy látszik, hogy német összeíró készítvén, a családnevek annyira hibásan vannak bevezetve, hogy egészen használhatatlanok. Igy csupán statisztikai anyagát értékesíthettük.

379. *Generalis Jazygum, Majoris et Minoris Cumaniae Conscriptio de Anno 1760. — Capsa II. Fasc. 6.* — Igen becses névszerinti összeírás gazdag statisztikai anyaggal.

380. *Conscriptio. An. 1766.* — Az összes jászsági községek névszerinti összeírása az irredemptusok kimutatásával, állatállománnyal.

381. *Natural Summarium der Jazyger und beeder Kumanier Districten des Pester-Districts im Königreich Hungarn über Die erhobenermassen in diesen Jazyger und Kumaner Districten der Mittl nach Jährlich erzeugt werdende Natural Grund Erträgnüsse. 1789.* — Az összeírás három azonos példányban van meg a szolnoki levéltárban. Községenkint tartalmazza a főbb terményekkel bevetett területek nagyságát, azok terméshozamát, s így rendkívül becses forrásunk volt.

382. *Szabad Jász Ladány Városa belső Határának Felmérését magában foglaló Könyv. 1833.* — Sok használható gazdasági anyaga és helyneve van.

383. *II. József-korabeli népösszeírás. Fasc. XV. ab anno 1787—90. 11. füzet.* — II. József népösszeírásának eredeti községi összesítő íveit minden jász községről megtaláltuk a megyei levéltárban. A rendkívül nagy jelentőségű anyag nem névszerinti, hanem házak szerinti összeírásban tartalmazza a lakosság települési viszonyainak igen részletes képét.

384. *Catastrum Dominorum Nobilium in gremio Districtum Jasygum et Cumanorum residentium ex determinatione generalis Congregationis die XIX. Juny MCCCV celebratae confectum.*

385. *Jász-Nagykun-Szolnok vármegye 47 községének adattára. 1925.* A belügyminiszter 3900/1926. sz. rendelete alapján összeállítva. — Községenkinti felvételi adatok, a községek leírását tartalmazza.

6. Szolnok város közkönyvtára.

386. *Hild Viktor: Jászkun Regesták.* — 10 kötet kézirat Hild Viktor hagyatékából. Négy kötet abc. rendben, hat kötet I—XIX. sz. szerint rendezve. A hatalmas anyagban aránylag kevés vonatkozik a jász falvakra, csupán csak *Vályi*, *Horváth* Péter és Ludovicus *Nagy* anyagát dolgozta fel, ellenben a történelmi anyag annál gazdagabb.

387. *Hild Viktor: Jegyzetek a Jászság monografiájához, a jászok történelméhez és a «Jászság» szerkesztéséhez.* — I—XII. kötet kézirat a szerző hagyatékából. Jegyeztetett 1892—1918. Az óriási anyagban rendkívül sok becses történelmi feljegyzés van kivonatolva. Értéke igen különböző. Hild Viktor mindent kimásolt, ami a Jászságra vonatkozott, gyakran nagyterjedelmű, nyomtatásban megjelent munkákat is találunk jegyzetei között másolatban, sőt ábrákat is kirajzolt. Az anyagban a jászsági vonatkozású feljegyzéseken kívül különösen az archeológiai jegyzetek dominálnak.

* * *

A fenti levéltári anyagon kívül átnéztük még néhány községben az *egyházi anyakönyveket* is. Igy részletesebben Jászberény r. kat. és ref. egyházának anyakönyveit dolgoztuk fel.

E) Térképek.

1. Nyomtatásban megjelent térképek.

388. Mappa specialissima Regionibus Coeli . . . Regni Hungariae Comitatum Pesth, Plis et Solth articulariter unitorum : item Jazigiae . . . etc. Anno 1792. Studio et opera *Antonii Balla. 1 : 300.000.* — E nyomtatásban is megjelent pompás térkép rendkívül részletesen tartalmazza területünk teljes gazdasági viszonyait. Feltünteti a szántókat, legelőket, erdőket, szőllőket, nádasokat, kaszállókat, vízállásos területeket, főbb utakat. Részletesebb vizsgálatok azonban arról győztek meg, hogy sok adata nem megbízható. Forrásanyagát nem sikerült megtalálni. Csupán a II. József-féle felvételek előzték meg, de azok nem tartalmaznak ilyen anyagot, s azokhoz aligha is férhetett hozzá e térkép szerzője. A Bedekovich-féle jászsági térképek viszont e térképpel egyidejűek, vagy későbbi keletűek, s nem is egyeznek meg adataik ennek adataival.

389. *Bedekovich Lőrincz:* Accurata delineatio Jazygiae utriusque Cumaniae. (Karacs, 1802.) — Horváth Péter Commentatio c. munkája melléklete.

390. *Lipszky, Johannes:* Tabula generalis regni Hungariae, Croatiae et Slavoniae . . . (Pesthini, 1804—6.)

391. *Schedius—Blaschnek—Karacs:* Magyarország . . . földabrosza. (1833.) — A Csörszárok helyzetére és a jászsági pusztákra vonatkozó anyagát használtuk fel.

392. *Litzner, Johann, Baptist:* Heves és Külső-Szolnok törv. egyesült Vármegyék. (Görög : Magyar Atlaszában, Pest, 1848.) — A Csörszárkot nyomoztuk rajta.

393. *Palugyay Ignácz* és *Lukács Ignácz:* Jász-Kun-kerület térképe. 1854. (Ifj. Palugyay Imre Magyarország legújabb leírása c. munka melléklete.)

394. *A Tiszavölgy átnézeti térképe eredetétől a Dunáig.* 1 : 115.000. 1857. — Eredetije a Hadi Levéltárban. A Jászságból csupán a Tisza felé eső peremet tartalmazza.

395. *Szabó József:* Heves-Szolnok megye geológiai térképe. (1868, 1 : 288.000. Bécs.) — Megjelent a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók 1868. évi Munkálataiban, Eger, 1869.

396. *A tervezett Jász-megye és a két szomszédos törvényhatóság területének térképe.* Évszám nélkül, de valószínűleg 1880—86 között kelt. (Buda, Lovich és társa kiadása.)

397. *Hatsek Ignácz:* Jász-Nagykun-Szolnok megye közigazgatási térképe. 1 : 500.000. Kb. 1890 körül kelt. (Budapest, Posner-Rautman.)

398. *Treitz Péter:* A Duna—Tisza közének agrogeológiai térképe. 1 : 900.000. (Melléklet a szerző «A Duna—Tisza közének agrogeológiai leírása» c. értekezéséhez. Földtani Közlöny, 1903. XXXIII. k. 7—9. f.)

399. *Kurcz Jenő:* Jászberény r. t. város belsőségének térképe. 1909.

400. *Lóczy Lajos:* A Magyar birodalom földtani térképe. (Budapest, 1922.)

401. *Treitz Péter:* Az Alföld sós és szikes talajainak térképe. 1924. (Melléklet a szerző «A sziksós és szikes területek elterjedése, javításuknak módjai és gazdasági jelentősége», Budapest, 1926. c. művéhez.)

402. *Gerő László:* Jász-Nagykun-Szolnok vármegye falitérképe. Mérték 1 : 500.000. (Budapest, 1928, Athenaeum nyomása, Novotha Andor, Jászberény kiadása.)

403. *Részletes térképek* (1 : 75.000) megfelelő lapjai.

404. *Felvételi térképek* (1 : 25.000) megfelelő lapjai.

2. Kéziratos térképek.

Az egész Jászságról, vagy annak nagyobb részeiről :

405. *Mikovinyi Sámuel:* Mappa Partis Regni Hungariae, qua Jazyges, Cumani Majores et Minores continentur. 1 : 120.000. — Kéziratos térkép a Hadi Levéltár gyüjteményében. Évszám nélkül. Könyöki József szerint (A középkori várak, 71. l.) 1737-ben kelt. Szerintem valamivel előbbi keletű. E térkép tünteti fel először a Csörszárkot.

406. *Mikovinyi Sámuel:* Mappa Districtus Jazygum. 1 : 120.000. — Évszám nélkül, valószínűleg a redempció körüli időből. Kéziratos térkép a Hadi Levéltár gyüjteményében.

407. *II. József korabeli katonai felvételi térképek.* 1783—. 1 : 28.000 A Jászságot a következő lapok tartalmazzák : Col. XVI. Zone 19—20, Col. XVII. Zone 19—21, Col. XVIII. Zone 18—21, Col. XIX. Zone 18—20. — A Kriegsarchivban levő eredeti lapoknak a Hadi Levéltár számára készült fénymásolatait használtuk. E lapok úthálózata egészen megbízhatónak bizonyult, hidrographiájuk azonban használhatatlan.

408. *Mappa super effusionibus Tibiscanis* per Bracchia Mirho et Saj fokk causatis

collecta et reducta opere *Laurentii Bedekovich* qua Inclitorum Districtum Jasigum et Cumanorum ord. geom. 1784. — Vármegyei levéltár, Szolnok.

409. *Privilegiált Jász Berény és Jász Apáthy városok közt található mindennemű folyó Vizeknek*, s álló Tavaknak, és ezek ereinek úgy ereken s álló tavak környékin található Gátaknak, vagy némely folyásokat nagyobb sebességre kénszerítő Árkoknak ; mellyek A. B. C. D. E. F. Bötükkel : a Gátak pedig 1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10. 11. 12. 13. 14. veres Számokkal vannak meg jelelve : valóságos Képe, mellyet ezen 1808-ikban ide által tett *Bedekovich Lőrintz.* — Kéziratos térkép Jákóhalma község tulajdonában. Mérete 41 × 57 cm. Ez az igen nagy értékű és nagyszerű kivitelű térkép a nagytehetségű Bedekovich jász kerületi mérnöknek legszebb munkája a fennmaradtak közül. Térképének egyik sarkára jegyezte fel néhány élerajzi adatát is. Térképünk olyan részletesen tartalmazza egy kisebb vidék vízrajzát amelyre ebből az időből még alig van példa a kartografiai irodalmunkban.

410. *Rajzolattya a Jász megyebéli Utaknak* és folyó Vizeknek, mellyet a Fő Méltóságu Királi Helytartó Magyar Tanátsnak az 1822-ik Esztendői 27594-ik szám alatt költ kegyes Parancsolattyához képest készített az 1830-ik Esztendői Május 1-sö napján *Bedekovich Lőrintz* Jász megyebeli Ingenieur. — Kéziratos térkép a szolnoki megyei levéltárban.

411. *A Nemes Jász és két Kun Kerületek Mérges Pusztájának Föld-képe*, mellyet készétett Szent Mihály havában az 1829-ik Eszt. *Varga Elek* Distr. Földmérő. — Kéziratos térkép Jászberény levéltárában.

412. *Mappa super fluvio Zagyva* cum omnibus ad ripam adjacentibus Locis et molis a possessione Hatvan usq. influxum suum in Tibiscum ad Szolnok opere *Laurentii Bedekovich* DD. Jazyg. et Cuman. ord. Geometra. — Évszám nélküli kéziratos térkép, valószínűleg a 18. század utolsó, vagy a 19. század legelső éveiből. Mértéke : 800 bécsi öl = 21 cm. A Földmüvelésügyi miniszterium Vízrajzi Intézetének gyüjteményében 139. sz. alatt.

413. *A Zagyva folyó tájékának térképe* Jász Mihálytelektül Szolnokig. (1. W Zoll = 300 öl.) — Színes kézirati térkép évszám nélkül, de valószínűleg az 1850-es évekből. Szerzője ismeretlen. Vízrajzi adatai becsesek. A Földművelésügyi miniszterium Vízrajzi Intézetének gyüjteményében 169. sz. alatt.

414. *A Zagyva folyónak* és az azon fekvő Malmoknak Hosszszelvénye Jász Mihálytelektül Uj Szász alólig. — Évszám nélküli kéziratos rajz. Becsesek a víz esésére és a partok magasságára vonatkozó adatai. A Földművelésügyi miniszterium Vízrajzi Intézetének gyüjteményében 169/G sz. alatt.

415. *Situations Plan der Tarnaer Flußgegend* von Zsadány im Heveser Comitate bis unterhalb Mihálytelek in Jazygien. Gezeichnet durch *Grausgruber* et *Stetner.* (1 W. Zoll = 300 Kl.) — A térkép évszám nélkül való, de minden valószínűség szerint az 1850-es évekből származik. Színes kéziratos térkép két lapon. Becses vízrajzi adatain kívül feltünteti Dósa és Jákóhalma pontos tervrajzát is. A Földművelésügyi miniszterium Vízrajzi Intézetének gyüjteményében 166. sz. alatt.

416. *Längen Profil des Tarna Flusses* von oberhalb Zsadány im Heveser Comitate bis unterhalb Mihálytelek in Jazygien mit der Darstellugg der am selben bestehenden Mahlmühlen. Verfaßt durch *Tomsich* Navig. Ingenieur. — Évszám nélkül, de minden valószínűség szerint az 1850-es évekből. Pontosan feltünteti a folyó volt összes malmokat. A Földművelésügyi miniszterium Vízrajzi Intézetének gyüjteményében 157. sz. alatt.

417. *XXXI Mappae*, signanter

1. Possessionis *Boldog* cum parte Terreni Hatvaniensis A, B.
2. Possessionis *Fenszaru* A, B, C, D.
3. Possessionis Szent Lőrincz Káta C, D, E.
4. Possessionis *Felső Szent György* D, E, F, G.
5. Praedii Kerekudvar F, G, H, I.
6. Oppidi *Jász Berény* H, I, K, L.
7. Do Do K, L, M, N.
8. Possessionis *Jákóhalma* M, N, O, X.
9. Terreni *Dósaiensis* M, O, P.
10. Possessionis *Dósa* O, P, Q, R.
11. Partis Terreni *Őrsiensis* Q, R, T.
12. Terreni *Jákóhalmensis* O, R, S, X.
13. Terreni *Dósaiensis* R, S, T, U.
14. Terreni *Jákóhalmensis* et *Apatiensis* S, U, V, Y.
15. Ibidem Terreni *Jákóhalmensis* et *Mihálytelekiensis* S, V, W, X.
16. Possessionis *Mihálytelek* X, N, Y, V.

17. Terreni Oppidi *Jász-Berény* N, L, Y.
18. Praedii Mizse, et partis Terreni Alattyán W, Y, Z.
19. Possessionis Alattyán V, W, Z, a.
20. Terreni Alattyán V, J, a, b.
21. Terreni Alattyán, et Jánoshidja Z, a, c, d.
22. Terreni Jánoshidja et Possessionis *Alsó Szent György* a, b, d, e.
23. Possessionis *Alsó Szent György* cum parte Praedii *Boldogháza* c, d, f, g.
24. Terrenorum *Alsó Szent György* et *Ladány* d, e, f, i.
25. Praedii Ujszáz f, g, h, k.
26. Praedii Százberek f, i, h, m.
27. Possessionis Révkas k, h, l, n.
28. Terreni Szolnokiensis h, l, m, p.
29. Do Do l, n, o.
30. Mola Szolnokiensis l, o, p, q, r, s, t.
31. Arcis Oppidi Szolnok q, r, s, t.

Cursum praecipue Fluviorum Zagyva, et Tarna, a Possessionis Boldog et Dósa inchoando, usque inclusiva Arcem Szolnokiensem, seu inostiationem cum Tibisco, connexiones item eorundem cum Fluentis Galga, et Tápió, cum omnibus effusionum Ramis stagnorum extensionibus, ac Molarum situationibus, Agris item, Pratis, Pascuis, Sylvis et Coloniis, earumque vicinioribus limitibus, viis, pontibus, et aggeribus expressae in quibus singulis

Ripae nunquam inundari solitae
Aliquando inundabiles
Etiam mediocri aqua
Exigua quavis exundatione
Rami, aquis obnoxii
Fracturae riparum
Salvulae
Coloniae
Limitum cumuli
Flumina
Stagna
Stagna aliquando exsiccabilia
Humilitates brevi tempore siccae
Molae
Aggeres
Pontes lapidei, lignei
Catharactae
Agri
Prata
Pascua tersa, proponuntur.

Signatum Foeny-szaru Die 15 7*bris* Anni 1791.

Per *Laurentium Bedekovich*
DD. Jasig, Cumanor. Geometram.

A 18. századbeli jász térképész legpompásabb és legnagyobb szabású műve, amely nemcsak vízrajzi adatainál fogva rendkívül becses, hanem a Zagyva mentén elterülő vidéknek teljes gazdasági képét is adja, ezenkívül igen gondos alaprajzokat is a folyómenti falvakról. Névrajzi anyaga is kiváló. Mértéke 13 cm = 500 bécsi öl. Az igen jókarban fennmaradt térkép Heves vármegye egri levéltárában van.

418. *A Tarna térképe.* Cím, szerző és évszám nélkül. — A Tarna szabályozásával készülhetett valószínűleg az 50-es években, de esetleg korábban is. Eredeti állapotban tünteti fel a Tarnát a Csörszárok fölötti szakaszától a Holttarna torokig. Német felírásokkal. Mértéke 1 : 86.400. A térkép egészen kívül esik a Jászság területén, mégis igen becses adatokat tartalmaz a Tarna és a Csörszárok egymással való kapcsolataira nézve. (Heves vármegye egri levéltárában, jelzés nélkül.)

419. *Vízrajzi térkép a Zagyva és a Tarna jászsági szakaszáról.* Cím, név és évszám nélküli kézirat. Heves vm. levéltárában. — A térkép valószínűleg az 1700-as évek végéről való, ami kitetszik onnan, hogy a rajta levő községek alaprajzai pontosan megegyeznek *Bedekovich* 1791-i térképén levőkkel. Igen becsesek vízrajzi adatai és a folyók menti községek

alaprajzai. Mértékaránya 1 : 187.200. A Zagyva Berénytől nyugatra eső szakasza a térkép megcsonkítása következtében hiányzik róla. Szerzője minden valószínűség szerint *Bedekovich Lőrinc.*

Alsószentgyörgy térképei:

420. *Alsó Szentgyörgy,* Alattyán, Mihálytelek közti terület térképe 1789-ből. Cím nélkül. — Kéziratos térkép Alsószentgyörgy levéltárában. Szerzője nincsen megnevezve de minden valószínűség szerint ez is *Bedekovich* kezétől származik. A térkép rendkívül értékes vízrajzi anyagot tartalmaz.

421. *Tisza Jenői Puszta Földképe* az 1817. esztendei felmérés szerint. Foglal magában 9199188 □ öleket vagy 7665 1188/1200 Holdakat. Felmérte *Gergey József* földmérő. Alsószentgyörgy levéltárában. — A pusztát még mint felosztatlan legelőt ábrázolja.

422. Tekintetes Nemes Jász Kerület-ben kebelezett Szabad *Jász Alsó Szent György Városa Határát* ábrázoló Tér-Kép, mellyet felmért és az 1834—35—36-ik években az illető Birtokos Lakosok között 17 darabokban felosztott és az 1839-ik év Szent György Hava 2-ik Napján ujjra lerajzolt Jász Kis Éren *Tanitó Sándor* Tettes Nemes Jász Kerület t. b. földmérője. — Kéziratos térkép Alsószentgyörgy levéltárában. Számos értékes helynevet tartalmaz.

423. Szabad Jász Alsó Szentgyörgy Várossa által haszonbérelt s Birtokos Lakossai között felosztott *Jenő Puszta Szántó földeinek Tér-képe.* Felmérte és felosztotta az 1842-ik Évben Farkas Pál mérnök. — Kéziratos térkép Alsószentgyörgy levéltárában.

424. Szabad Jász Alsó Sz. Györgyi *Karapuszta Térképe.* Készítette 1844-ik évben *Péter Imre,* a J. Nagy Kun Kerület r. mérnöke. — Hitelesített tagosítási térkép a birtokosok neveivel. A szolnoki megyei levéltárban.

425. *Szabad Jász Alsó Szent György Várossa szántó földein találtó* (sic !) *vizállásos laposoknak Tér-képe.* Felmérte és rajzolta az 1847 évben *Farkas Pál* mérnök. — Kéziratos térkép Alsószentgyörgy levéltárában, több érdekes helynévvel.

426. *Jász alsó Szentgyörgy határának Térképe* 1865/6-ik évben *Horváth György* mérnök. — Kéziratos térkép Alsószentgyörgy levéltárában.

Apáti térképei:

427. P. J. *Apáti Várassa Határjának Képe* két nyomásokra felosztva. A római számbetűk Dőllőket, a közönséges számbetűk pedig Palétokat jegyzik. Rajzolta *Horváth Gábor* eskütt földmérő. 1791. — Kéziratos térkép Apáti levéltárában. Rajta 500 öl = 13 cm.

428. *Szabad Jász Apáthi Városa felső járásának kiterjedését,* és az illető Birtokosok között tétetett proportiós osztályt ábrázoló Mappa. Felmérődött és elosztódott az 1832-ik esztbenn, *Tanitó Sándor* földmérő által. Ugyanezen címmel ennek párja az alsó járásról 1833-ból. — Kéziratos térképek Apáti levéltárában. Rendkívül érdekes adatai vannak, sok helynévvel és a nyilasok feltüntetésével.

429. Szabad Jász Apáthi Nemes Városa örökös birtokban lévő *Kocsér pusztáját ábrázoló térkép.* Felmérte az 1833-ik Esztendőben *Tanitó Sándor* hites földmérő. — Kéziratos térkép Apáti levéltárában. A puszta felosztásakor készült és több gazdasági adatát felhasználtuk.

430. *Jász Apáti város közbirtokosait illető Hevesivánvi puszta* határának térképe . . . 1855/6-ik évben birtokaránylag felosztatott *Lipkos József* mérnök által. — Kéziratos térkép Apáti levéltárában.

431. *Jász Apáti Városi legelő térképe,* az osztályozás alá készítve. 1874. — Kéziratos térkép Apáti levéltárában. Több gazdasági és települési anyagát felhasználtuk.

432. *Jász-Apáti mező város közbirtokossági legelőjének* részletes felosztását előtüntető térkép. 1875. *Korkay Péter* hit. mérnök. — Kéziratos térkép Apáti levéltárában.

Árokszállás térképei:

433. *Delineatio plagae* inter Possessionem Csász Oppidum Heves Unit. Comitatibus Heves et Exter. Szolnok ac Praedium Szent András . . . Facta 9. Aug. 1770. Ao. per *Marszutkowicz* jurat. Geometr. — Kéziratos térkép Árokszállás levéltárában. Néhány helynevét vettük fel.

434. *Árokszállás város határának mappája.* Évszám nélkül és a szerző megnevezése nélkül, de valószínűleg az 1780-as években kelt és *Bedekovich* kezemunkája. — Befejezetlen vázlat a szolnoki megyei levéltárban. Helyneveit és vízrajzi adatait használtuk fel.

435. *Mező Város Árokszállás,* aufgenommen durch Herrn Lieutenant *Alexander Reichlin.* Gemessen Anno 1786. Maass-Stab von 100 Klafter auf einen Wiener Zoll. — Kéziratos térkép

Árokszállás levéltárában. Csupán a határ düllőkre való beosztását tünteti fel, a város belső területe nincsen felvéve, illetve üresen van hagyva.

436. *Árokszállás határának részletes térképe*, ismeretlen szerzőtől, kb. a 19. század első éveiből, az árokszállási levéltárban. — A birtoktesteket megszámozva tünteti fel, de helyneveket nem tartalmaz.

437. *Mappa Praedii Kerekegyháza*, cujus 3/6 Oppidum Jász-Árokszállás in Or. □-tis 15942891 Jug. 9964, 2/6 Poss. Cumanicalem Fülöp-Szállása Or. □-tis 1054859 Jug. 6592, 1/6 Oppidum Kun-Szent-Miklós Or. □-tis 5394297 Jug. 3371 respiciunt. Facta per *Laurentium Bedekovich* D. D. Jazygum et Cumanor. Ord. Geometra. Anno 1803. Die. 24-a August. — Kéziratos térkép Árokszállás levéltárában. Igen szép kivitelű munka, amelyen a puszta pontos felosztása és több érdekes helynév van.

438. *Mappa Terreni Privilegiati Oppidi Árok Szállás* Inclyto Districtui Jazygiae ingremiati, non solum ejusdem Terreni faciem generaliter, sed et novam Tugurialem, inter Cives Oppidi partialiter peractam Tenutorum subdivisionem, exhibens. Anno 1823 delineata per *Samuelem Patzek*, operantem geometram. — Kéziratos térkép Árokszállás levéltárában. Mértéke 500 öl = 13 cm. A térkép a tagosítás előtti időből tünteti fel részletesen a birtokviszonyokat, sok helynevet tartalmaz, amelyek későbbi térképekre is rákerültek.

439. *Jász-Árokszállás városhatára térképe*, készítette 1855-ik évben *Clementis Móricz* hites mérnök. — Kéziratos térkép Árokszállás levéltárában. Mértéke 500 öl = 13 cm. A térkép a tagosítás idejéből származik. Pontosan feltünteti a birtokviszonyokat. Helynevei a Patzek-féle 1823. évi térképről vétettek át.

440. Jász-Árokszállási *Kerekegyház pusztán telepítendő község tervrajza.* Készítette 1857-ik évben *Szabó Imre* fölavatott földmérő. — Vármegyei levéltár, Szolnok.

Berény térképei:

441. *Szabad Jász Berény Városa Birtokainak Képe*, mellyet készíte *Bedekovich Lőrincz* Szabad Jász és Két Kun Kerületek hites Földmérője. Ao. 1798. — Kéziratos térkép Jászberény város tulajdonában, a jászberényi gimnázium gyüjteményében. A 18. századból a legtökéletesebb községhatár térképünk a Jászságban. Rendkívül finom kivitelű munka, amely igen értékes gazdasági, települési, névrajzi anyagot ölel fel. Berény 18. századbeli földrajzi viszonyainak legfontosabb forrása. Lemásoltatott az Egyetemi Közgazdaságtudományi Kar Földrajzi Intézete gyüjteménye számára.

442. *Jász Berény Várossa egész Határának* meg hitelt Betsüllők Classificatioja szerént tett Geometriai Rajzolatja. IX övben. — Kéziratos térkép Jászberény levéltárában. Igen szép munka, évszám és szerző feltüntetése nélkül, de valószínűleg a 19. század legelső évtizedéből. Sajnos, csak töredékei vannak meg. Igen becses települési és gazdasági adatai vannak. Blénessy szerint 1817—19-ből való és *Major Gábor* rajza.

443. *Jászberény.* Delinaeta per *Laurentium Bedekovich* Districtualem Geometram. 1806. — Vármegyei levéltár, Szolnok. A térképnek csak délnyugati negyede maradt meg, rajta a város belső területe is ábrázolva van. Igen becses darab.

444. *Jász Berényi Határ Rajzolattya,* mellyen minden 100 Bétsi öl egy Czollnyi papirost foglal el. A fakó szín mindenütt széket vagy víz állást jelent, az Sz betű szántható, a K kaszálható földet, ezen betűk felébe jobb kéz felől tett vonások ezek Classisának számát jelentik, amint azokat 1817-ben betsülték az ezen végre meg hiteltetett Deputatusok. — Kéziratos térkép a berényi levéltárban. A határ gazdasági állapotát pontosan tünteti fel. 20 lapból áll, szerzője nincsen megnevezve, de minden valószínűség szerint szintén *Bedekovich* munkája.

445. *Catastral Gemeinde Jász-Berény.* 1854. *Emerich Korponay* Geometr. — Kéziratos térkép a berényi levéltárban. A tagosításkor készült vázlat, sok hasznos vízrajzi adattal és helynévvel.

446. *Siklósi István:* Jászberény város határképe. Mérték 1 : 38.461. Évszám nélkül, kb. 1920 körül. — Litografált térkép, sok helynévvel és gazdasági adattal.

Dósa térképei:

447. *Mappa super rectificatione possessionis Jazygalis Dosa*, in qua color viridis antiquas, rubeus vero novas denotat domos. Facta opere Laurentii Bedekovics Dstrl. Geomet. 1786. — Kéziratos térképvázlat a szolnoki megyei levéltárban. Bevégzetlen munka, mert csupán a régi házakat tünteti fel, de mégis rendkívül becses bizonyíték a jász falvak eredeti települési formájáról. A teljesen rendszertelenül szétszórt házak, bekerítetlen, telkesítetlen belsőség egy ősi települési formáról tesz bizonyságot. E rendszertelen, valóban halmaz-

településben kisérelte meg Bedekovich a rendezést és utcavonalakat kezdett behuzgálni, teljesen sikertelenül.

448. *Jász Dósa község határának térképe.* Készité 1858. *Kaczvinszky József* mérnök. — Kéziratos térkép Dósa levéltárában. Mértéke 500 öl = 13 cm. A tagosításkor készült munka, helynevei értékesek.

Felsőszentgyörgy térképei:

449. *Felsőszentgyörgy község Térképe.* 1851. — Mérték nélküli kéziratos térkép a felsőszentgyörgyi levéltárban. Kevés értékes anyaga van, csak a dűlőket tünteti fel.

450. *Jász Felső-Szent-György határának tagosított térképe.* 1856. *Korponay Imre* hites mérnök. — Kéziratos térkép a felsőszentgyörgyi levéltárban. Csupán néhány helynévnek vettük hasznát.

451. *Jász Felső Sz. György község legelőjének tagosítását,* valamint a tagosításba be nem vont beltelkek, erdők, szőllők és káposztások felmérését ábrázoló térkép. Felmérte 1862. évben *Szabó Imre* mérnök. — Kéziratos térkép a felsőszentgyörgyi levéltárban. A község alaprajzáról is jó képet ad.

Fényszaru térképei:

452. *Szabad Jász Foenszaru Helységit illető fél Puszta Karának képe,* mellyet minek utánna az Várkonyi pör kimenetele megkissebbíttetett volna, az Birtokos Helységek között meg igazított és az említett Jász Foenszaru birtokos Lakosok között kinek, s kinek érdeme szerint VII. Dőllőkben fel osztott *Bedekovich Lőrintz* a Szabad Jász és két Kun Kerületek hites ingenieurje. A. 1798. — Kéziratos térkép a szolnoki megyei levéltárban.

Jákóhalma térképei:

453. *Szabad Jász Jákóhalma* Közönsége mérnökileg felmért Határának és a birtokos Lakosok közt történt Osztályának Térképe. *Bedekovich Lőrintz* kerületi Jász földmérő által 1839. — Kéziratos térkép Jákóhalma levéltárában. Mértéke 700 öl = 12 cm. A határ gazdasági állapotáról igen jó képet ad.

454. *J. Jákóhalma község határa térképe.* Készité 1859 *Kaczvinszky József* mérnök. — Kéziratos térkép Jákóhalma levéltárában. A tagosítás után készült, sok helyneve van.

Kisér térképei:

455. *Laurentius Bedekovich aláírással cím nélküli vízrajzi térkép Kisér határáról* 1779-ből. Vármegyei levéltár, Szolnok.

456. *Mappa exhibens Proportionalem Subdivisionem Priv. Possess. Kis-Ér.* Delineavit *Michael Baky* Anno 1793. — Kéziratos térkép a kiséri levéltárban. Mértéke 500 öl = 13 cm. Sok helynevet tartalmaz.

457. Szabad Jász-Kisér városának a nemes Kiskun Kerület kebelében fekvő *Pálos puszta-beli birtokai Föld-képe,* mellyet felmért és lerajzolt 1821-ik esztendő Szent Mihály havában *Toot András* disctrict. ingenieur. — Kéziratos térkép a szolnoki megyei levéltárban, No. 15. alatt.

458. *A Jász Kiséri Réttségnek* a Tisza ki öntésétől leendő meg óltalmazására javallott Gátaknak Rajzolattya. 1825. — Kéziratos térkép a kiséri levéltárban.

459. *Szabad Jász Kis-Ér Mező Városa Belső Rétjének,* birtok szerént 1832-ik esztendőben véghezvitt felosztását ábrázoló Térkép, *Palzek Sámuel* hites földmérő által. — Kéziratos térkép a kiséri levéltárban. Sok helyneve és gazdasági adata van.

460. *Átnézeti térrajz Jász Kis-Ér város határáról* az 1855-ik évi ápril. 3-án lett Tiszakiöntéskor. Készítette *Juhász András* mérnök. — Kéziratos térkép a kiséri levéltárban.

461. *Átnézeti térképe* az 1855-ik évi nagy árvíz alkalmával töltések által megvédett *J. Kis Ér Város* résznek. — Kéziratos térkép a kiséri levéltárban. Igen érdekes adatai vannak a régi vízrajzi viszonyokról.

462. *Helyzeti terve a csatornázandó Jászkiséri határnak. Barócs János* mérnök. 1857. Vármegyei levéltár, Szolnok.

463. *A Jász Kiséri Határ Osztályozási Térképe.* 1858. *Barócs János* mérnök. — Kéziratos térkép a kiséri levéltárban. A helyneveken és gazdasági adatain kívül értékes felvilágosításokat nyujt a régi vízrajzi viszonyokról és településről is.

464. *A Jász Kiséri Határ Kiosztási Térképe.* 1859. *Barócs János* mérnök. — Kéziratos térkép a kiséri levéltárban. Sok helyneve van.

465. *Jász Kisér nagy község szabályozási terve.* 1895. — Kisér levéltárában. Pompásan mutatja a szabályozás előtti utcahalmazt.

Ladány térképei:

466. *Jász Ladány Város Pálosi Pusztájának Föld Képe,* mellyet fel vett s le rajzolt Szt. György Havában az 1824-ik Eszt. *Varga Elek* a T. N. K. Kun Kerület rendes hites földmérője. — Kéziratos térkép a szolnoki megyei levéltárban.

467. *Ladány város határában lévő vizek és erek* lecsapolási tervének térképe. 1860. — Kéziratos térkép a ladányi levéltárban. A határt a lecsapolás előtti állapotában mutatja, ezenkívül számos helyneve is van. Érdekes, hogy a térkép fordítva van betájolva.

* * *

Egyes szerzők a Jászságból még néhány kéziratos térképet idéznek, amelyeket azonban ma már nem lehet megtalálni. Ezek az alábbiak.

Árokszállás térképe 1602-ből (?). Említi *Koczián:* Árokszállás multja és jelene c. füzetében és ez után idézi *Herbert* Árokszállás monografiájában is. Minden valószínűség szerint tévedés, ilyen térkép aligha létezhetett.

Delineatio Terreni *Jákóhalmaensis* et *Dósaensis.* 1791. Idézi *Bartalos* fentebb feljegyzett munkájának 111. lapján.

Delineatio Possessionis *Jákóhalma.* U. o. idézik.

Bedekovich: Accurata delineatio Possessionis Fényszaru. 1791. U. o. idézik.

F) Metszetek.

468. *Árokszállás látképe* egy állítólag 1800-ból származó céhlevelen. Eredetije Czettler Jenő birtokában van. Egy másik példányt Hild Viktor hagytékában láttam Szolnok város közkönyvtárában.

469. *Femme mariée de Árokszállás.* Valerio 1850. évi metszete. Dresden.

470. *Haiduque d'Árokszállás.* Valerio metszete 1858. évből. Dresden.

471. *A Jászberényi templom 1857-ben.* (A Vasárnapi Ujság 1857-i évfolyamában.)

472. *Jászapáti magyar ház.* (Jankó János : Az ezredéves orsz. kiállítás néprajzi faluja c. munkában, 1897.)

473. *Jászapáti magyar ház alaprajza.* (U. o.)

474. *Jász-Berény főtere. Jász-Berény vidékéről. Fáklyás mise Jász-Berényben. Jászkapitány temetése a század első felében.* (Metszetek az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben c. mű VII. kötetében. 1891, Morellitől.)

* * *

A felsorolt művek a Jászságnak korántsem teljes irodalma. Csupán azokat a munkákat, térképeket, okleveleket, stb. vettem felsorolásomba, amelyeket munkám közben használni tudtam. Igen értékes jászsági anyag van *Illésy Jánosnak,* a Jászság egyik történeti kutatójának hagyatékában is. Ez a hagyaték a kisujszállási ref. gimnázium tulajdonába jutott, ahonnan tanulmányozási célból kiadták, de az illető most elzárja ezt az anyagot a kutatás előtt.

Becses összeírás fekszik a *wieni Consular-Akademie* levéltárában a keleti kéziratok sorozatában M. F. I. 10. sz. alatt, amely 1571-ből tartalmazza a szolnoki szandsák deftereit és így személyszerinti összeírása valószínűleg az egész Jászság népének. A becses összeírást megszereztem, azonban egy ú. n. «siaket» írással állván szemben, legjobb turkologusaink sem tudták megbízhatóan elolvasni a személyneveket.

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

1. A szövegközti ábrák jegyzéke.

		Oldal
1.	A Jászság felszíni metszetei	11
2.	A Csörszárok-rendszer Bartalos Gyula szerint	41
3.	A jász községek redempciós birtokai a kiskunsági pusztákon	101
4.	A jász településekkel kapcsolatos helyneveink országos elterjedése	129
5.	A Jászság települési térképe a középkorban	145
6.	A Jászság népe 1699-ben	169
7.	A Jászság benépesülésének térképe a XVII. század végén	171
8.	A Jászságból való kitelepülések térképe	229
9.	Apáti határának beosztása 1791-ben	287
10.	Jászsági farazatos ólak alaprajza	330
11.	Bolgár és jász sírkövek	337
12.	Részlet Árokszállás utcahálózatából	344
13.	Részlet Kisér 1895-i utcahálózatából és telekbeosztásából	345
14.	Alsószentgyörgy településének fejlődése	353
15.	Felsőszentgyörgy településének fejlődése	358
16.	Fényszaru településének fejlődése	365
17.	Mihálytelek településének fejlődése	372
18.	Úthálózat Kisér belső területén 1786-ban	376
19.	Kisér alaprajza 1793-ban	377
20.	Ladány településének fejlődése	384
21.	Jákóhalma alaprajza 1791-ben Bedekovich térképe szerint	389
22.	Jákóhalma alaprajza 1859-ben	392
23.	Dósa 1786-i alaprajza belehelyezve az 1791-i térképébe Bedekovich szerint	397
24.	Dósa 1791-i alaprajza a jelenlegi alaprajzra fektetve	398
25.	Dósa alaprajza 1858-ban	399
26.	Árokszállás alaprajza 1786-ban	404
27.	Árokszállás alaprajza 1855-ben	409
28.	Apáti alapterülete 1791-ben	417
29.	A törökidőkbeli berényi vár helyzete XVIII. századbeli térképeken	431
30.	Berény alaprajza 1786-ban	448
31.	Berény alaprajzi fejlődése 1735-től kezdve	453
32.	Berény kerületi beosztása	462
33.	Berény város morfológiai térképe	463

2. mellékletek jegyzéke.

(A hátsó fedőlaphoz csatolva.)

1.	Bedekovich 1808-i vízrajzi térképe a Jászságról	(Tartozik a 28. oldalhoz)
2.	A Jászság rekonstruált vízrajzi térképe	« « 28. «
3.	A Jászság mezőgazdasági térképe a XVIII. században	« « 281. «
4.	A Jászság jelenlegi úthálózata	« « 281. «
5.	A Jászság jelenlegi mezőgazdasági térképe	« « 311. «
6.	A Jászság tanya-térképe	« « 341. «
7.	Jászdósa térképe és rendezési terve Bedekovich szerint 1786-ban	« « 327. «

3. A táblák ábráinak jegyzéke.

		Tábla
1.	Töltevény homokpuszta Berény határában	I.
2.	Homok-barkán a porteleki futóhomokon Berény határában	I.
3.	Félig megkötött, szőlővel beültetett homokbucka Töltevény pusztán	II.
4.	Tó a fényszarui erdőben	II.
5.	A Zagyva völgye Fényszarunál	III.
6.	A Zagyva völgye Jánoshidánál	III.
7.	Az Ős-Zagyva egyik morotvája	IV.

	Tábla
8. A Csincsa Jászberénynél, a várostól É-ra	IV.
9. Az Ős-Tarna egyik morotvája Mihályteleken	V.
10. Szikes sóstó Fényszarutól K-re	V.
11. A József-csatorna Jákóhalma mellett	VI.
12. A Tarna-morotva és a József-csatorna találkozása Jákóhalmánál	VI.
13. A Gyöngyös-patak befordulása a Csörszárokba Árokszállásnál	VII.
14. A Csörszárok részlete, amelyben most a Gyöngyös-patak folyik, a viszneki malomnál	VII.
15. Szent Vendel szobra Portelek homokpusztáján a berényi határban	VIII.
16. A török által elpusztított Ágó falu helye	VIII.
17. Farazatos ól Jákóhalmán	IX.
18. Farazatos ól Dósán	IX.
19. Kerekes jászol Jákóhalma egyik ólaskertjében	X.
20. Marha-tőzeg szárítása Jákóhalma egyik egykori ólaskertjében	X.
21. Putriház Töltevény pusztán	XI.
22. Földbesüllyesztett putri Fényszaru K-i végén	XI.
23. Agyaggödör Alsószentgyörgy K-i peremén	XII.
24. Putriház Árokszálláson	XII.
25. Kerítetlen telkű öreg ház Dósán	XIII.
26. Jász ház Árokszálláson faoszlopos tornáccal	XIII.
27. Jász ház Szentandráson gömbölyű kőoszlopos tornáccal	XIV.
28. Jász ház Felsőszentgyörgyön fejlettebb kőoszlopos tornáccal	XIV.
29. Legáltalánosabb típusú jász falusi ház Kiséren	XV.
30. Ház-sor Berényben	XV.
31. Egészen új formájú ház Árokszálláson	XVI.
32. Nádalt kéményű ház Fényszarun	XVI.
33. Típusos ház-sor Fényszarun	XVII.
34. Felsőszentgyörgy főtere	XVII.
35. Típusos utcavonal Apáti belső, egykori lakóterületén	XVIII.
36. Apáti egyik utcája a falu régi belső lakóterületén	XVIII.
37. Utca az egykori kertségben Ladányban	XIX.
38. Vak-utca Mihályteleken	XIX.
39. Széltől mélyen kifújt utca Jákóhalmán	XX.
40. Tanya Kisér határában	XX.
41. Fényszaru főtere a Kisárok egykori partján épült templommal	XXI.
42. Felsőszentgyörgy temploma a Zagyva ártere felett	XXI.
43. Mihálytelek a Zagyva felett	XXII.
44. Alsószentgyörgy főtere a XVIII. században épült templommal	XXII.
45. Ladány főtere	XXIII.
46. Dósa hídja a Tarna felett	XXIII.
47. Jákóhalma temploma egy kunhalom tetején	XXIV.
48. Árokszállás nagytemploma a Csörszárok egykori töltésén	XXIV.
49. Árokszállás képe egy XVIII. század végi céhlevélen	XXV.
50. Apáti főtere a nagytemplommal, amelyet a XVIII. században építettek	XXVI.
51. Szentandrás tanyaközség központja	XXVI.
52. Kisér ref. temploma	XXVII.
53. Kilátás a kiséri ref. templom tornyából	XXVII.
54. Berény Zagyva-partja és nagytemploma 1865-ben	XXVIII.
55. Berény főtere a nagytemplommal	XXVIII.
56. A jászok-alapította régi gimnázium Berényben 1869-ben	XXIX.
57. A Ferences-zárda Berényben egy félszázad előtti állapotában	XXIX.
58. Zagyva-részlet Berényben a templom mögött	XXX.
59. A Lovagrend háza Berényben	XXX.
60. Berény zsúfolt településű része	XXXI.
61. A Belső-malom Berényben a Zagyván	XXXI.
62. Árokszállási jász férfi Valerio 1851-i metszete után	XXXII.
63. Árokszállási jász nő Valerio 1851-i metszete után	XXXII.

Valamennyi ábra a szerző fényképe.

TARTALOM.

Oldal

I. A Jászság földje ... 4
A) A jászföld természetes domborzata ... 4
B) A jászföld mesterséges halmai ... 13
II. A víz a Jászság életében ... 20
A) A hajdani vizivilág a jászföldön ... 20
B) A nagy vizes árkok a Jászság életében ... 38
C) A jászsági folyóvizek élete ... 53
D) A jászok küzdelme a vizekkel ... 56
III. A Jászság talaja ... 64
IV. A fű és a fa a jászföld életében ... 67
A) Az erdős Jászság ... 67
B) A puszta Jászság ... 69
C) A ligetes Jászság ... 70
V. A jászföld életének történelmi mozzanatai ... 76
A) A jászföld tájképének változása a történelem során ... 76
B) A történelmi sors a Jászság életében ... 79
C) A Jászság területi fejlődésének történelmi alakulása ... 88
VI. A jász nép ... 111
A) A jász nép neve ... 111
B) A jászok eredete ... 115
C) A magyar földre települt jászok nyelve ... 122
VII. A Jászság első benépesülése ... 125
VIII. A Jászság községei a középkorban ... 137
IX. Jász falvak a Jászságon kívül a középkorban ... 152
X. A jász falvak a török hódoltság alatt ... 157
XI. A Jászság népe ... 164
XII. A jászföld társadalma ... 210
XIII. A Jászság túlnépesedése, a jászok kitelepülései ... 228
XIV. A Jászság gazdasági élete ... 237
A) A jászföld termőereje ... 237
B) A jászföld gazdasági életének éghajlati feltételei ... 239
C) A jász nép gazdasági tere helyneveinek tükrében ... 246
D) A Jászság gazdasági élete a középkorban ... 248
E) A Jászság gazdasági élete a törökvilágban ... 249
F) A Jászság gazdasági élete az eladottság idejében ... 264
G) A 18. századbeli redemptus Jászság gazdasági élete ... 273
1. A földhasználat módja ... 273
2. A nagy pásztorélet ... 279
3. A földművelés ... 285
4. Ipar, kereskedelem, közlekedés ... 295
H) A Jászság gazdasági élete a 19. század első felében ... 299
I) A Jászság gazdasági élete a szabadságharc utáni félszázadban ... 308
J) A Jászság gazdasági élete a világháború után ... 315
XV. A Jászság települési viszonyai ... 324
A) A jászok települési viszonyai általában ... 324
1. A 18. századbeli jász falvak ... 324
2. A tanyavilág kialakulása ... 340
3. A kertes települések utcás településekké alakulása ... 343
B) A jász települések részletes vizsgálata ... 350
1. Alsószentgyörgy ... 351
2. Felsőszentgyörgy ... 356
3. Fényszaru ... 361

Oldal

4. Mihálytelek ... 369
5. Kisér ... 374
6. Ladány ... 381
7. Jákóhalma ... 387
8. Dósa ... 393
9. Árokszállás ... 401
10. Apáti ... 411
11. Szentandrás ... 423
12. Berény ... 426
a) Berény a középkorban ... 426
b) Berény a török uralom idején ... 429
c) Berény az eladottság korában ... 436
d) Berény élete a redempciós időkben ... 442
e) Berény élete az utóbbi században ... 457

XVI. A Jászság mai földrajzi képe. (Összefoglalás) ... 470

XVII. A Jászság irodalma ... 476

A) Jászság saját irodalma ... 476
B) Kéziratos művek a Jászságról ... 482
C) A Jászsággal is foglalkozó általános művek ... 483
D) Oklevelek ... 488
1. Az Országos Levéltár oklevelei ... 489
2. A Nemzeti Múzeum levéltárának oklevelei ... 490
3. A wieni Kriegsarchiv oklevelei ... 490
4. Községi levéltárak ... 490
5. Jász-Nagykun-Szolnok vármegye levéltára ... 493
6. Szolnok város közkönyvtára ... 493
E) Térképek ... 494
1. Nyomtatásban megjelent térképek ... 494
2. Kéziratos térképek ... 494
F) Metszetek ... 500

KÖNYVTÁRA

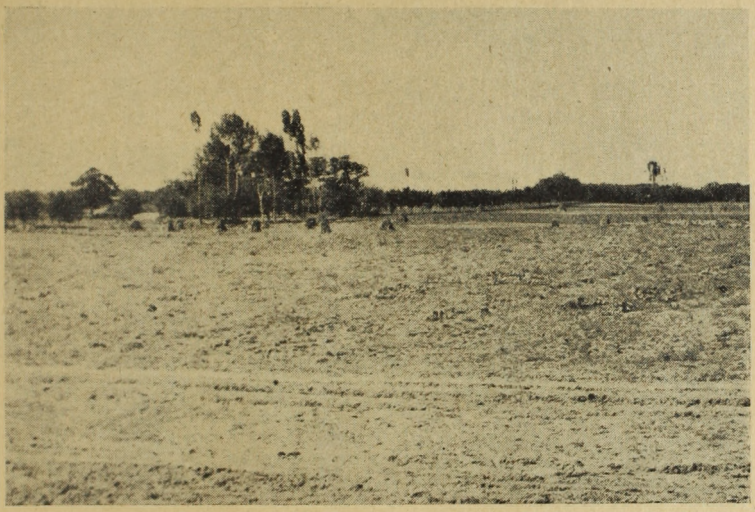

1. Töltevény homokpuszta Berény határában. Az egykori futóhomok már nagyobbik részében meg van kötve akácerdőkkel és szőlőültetvényekkel, de imitt-amott még a futóhomok eredeti formáival, szélbarázdákkal, homokfodrokkal, barkánokkal és hosszú buckákkal is találkozunk rajta.

2. Homok-barkán a porteleki futóhomokon Berény határában. Az ÉNy.-i szél itt előrenyomja a homokot, úgy, hogy az ábrán látható barkán is már a kocsiútig jutott előre.

3. Félig megkötött, szőlővel beültetett homokbucka Töltevény pusztán, helyenkint akácligetekkel.

4. Tó a fényszarui erdőben. A Jászság egyik legüdébb vegyes-lomberdője ez, amely bár ültetett erdő, mégis tanuja a Jászság egykor ligetes-táj voltának.

5. A Zagyva völgye Fényszarunál. A folyó itt kb. 4 m-rel van a terep átlagos szintje alá bevágódva.

6. A Zagyva völgye Jánoshidánál. A folyó itt már alig 1—2 m-rel tudta bevágni magát a terep átlagos szintje alá.

7. Az Ős-Zagyva egyik morotvája azon a helyen, ahol a Berény-Nagykáta közti utat keresztezi.

8. A Csincsa Jászberénynél, a várostól É-ra. Ez a vízfolyás is kétségtelenül a Zagyvának egyik legutoljára elhagyott régi medre; később, a török világban a város védelmi vonala volt.

9. Az Ős-Tarna nemrégen elhagyott medrének egyik morotvája Mihálytelek község belső területén.

10. Szikes sóstó Fényszarutól K-re. A rossz lefolyású buckás vidéken gyakori a szikes tó. Ilyen a jászok életében egykor jelentős szerepet játszó Gyógyító-Sóstó is.

11. A Jászság legrégibb csatornája, a József-csatorna, amelyet II. József idejében ástak a Tarna szabályozására Jákóhalma mellett.

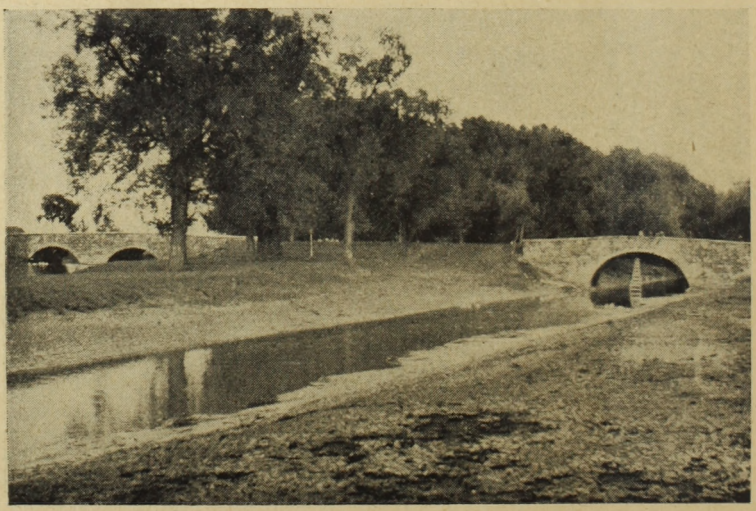

12. A Tarna-morotva és a Tarna XVIII. századbeli József-csatornájának találkozása Jákóhalma nyugati végénél.

13. A Gyöngyös-patak befordulása a Csörszárokba Árokszállás Dk-i végénél, ahol az árok elfogja a patakot és keleti irányba való folyásra kényszeríti.

14. A Csörszárok azon részlete, amelyben most a Gyöngyös-patak folyik, a viszneki malom gátjától kelet felé nézve. Itt az egykori árok minden valószínűség szerint eredeti méreteiben maradt még meg.

15. Szent Vendel szobra Portelek homokpusztáján a berényi határban. Állíttatta a «Porteleki Szent Vendel Társulat». A pásztorok védőszentje.

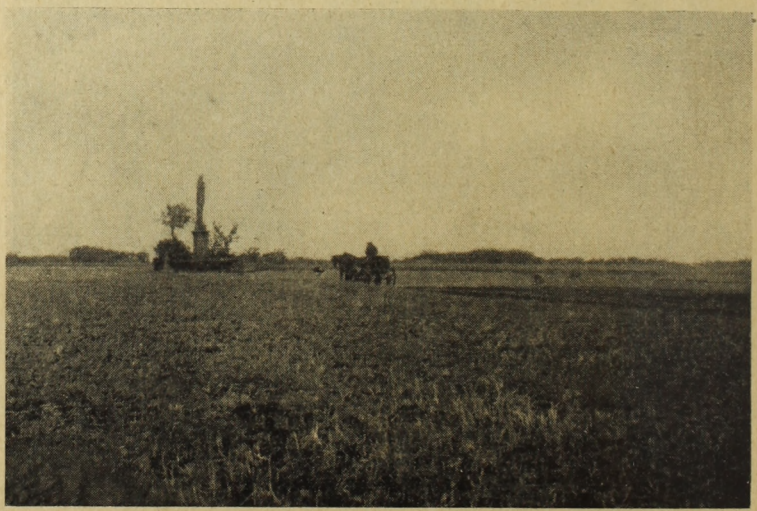

16. A török által elpusztított Ágó falu helye. Ma puszta. Az ágói templom a hagyomány szerint a képen látható kereszt helyén állott.

17. Farazatos ól Jákóhalmán. A jászok 18. századbeli kiterjedt állattenyésztésének legjellegzetesebb maradványai ezek a tüzelős ólak, amelyekből már csak néhány van az egész Jászságban.

18. Farazatos ól Dósán. A koszorú-gerenda nélkül felrakott szalmatető alatt nincsen padlás. Ajtaja előtt szélfogó van. Nem típusos példány, mert egyazon tető alatt még egy kapuzatos kocsiszín is áll. Körötte az ólaskert még eredeti, beépítetlen állapotában van meg.

19. Kerekes jászol Jákóhalma egyik ólaskertjében. A kert maga már nincsen eredeti állapotában, mert különböző gazdasági épületeket emeltek benne.

20. Marha-tőzeg szárítása Jákóhalma egyik egykori ólaskertjében. A fátalan Jászságban még ma is sok helyen így használják fel fűtőanyagnak a trágyát.

21. Putriház Töltevény pusztán. A homokon most kezdődő mezőgazdasági művelés első úttörői nagyrészt kezdetleges lakásviszonyok között még a XVIII. században általános putriházakban laknak.

22. Földbesüllyesztett putri Fényszaru K-i végén. A putrit a szalmával fűtött kemence melegíti, amelyet eléje raktak és kívülről fűtenek.

23. Agyaggödör Alsószentgyörgy K.-i peremén. Ezek az agyaggödrök jellegzetesek minden jász falura. Belőlük épültek a falvak házai. Egyik-másik községben már körül is építette őket a fejlődő település, pl. Apátiban.

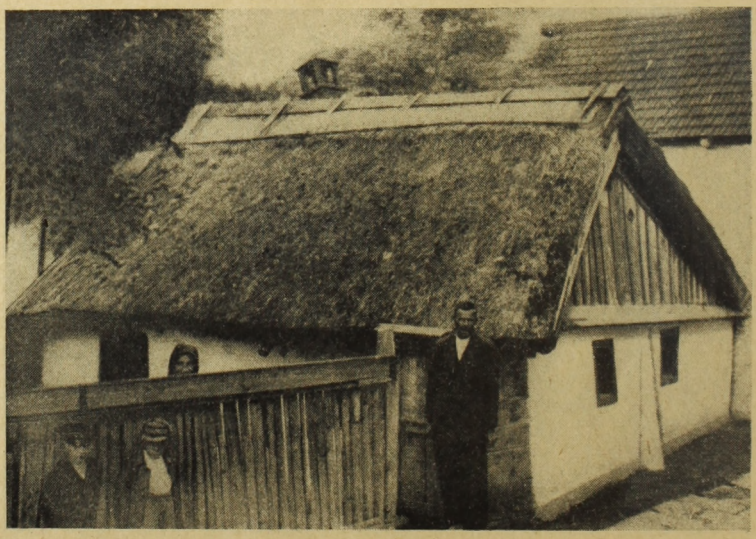

24. Putriház Árokszálláson, a Gyóni-utcában. A félig földbe süllyesztett ház homlokfalának aljában még jól kivehető a villás-fának a falból kiugró alja.

25. Kerítetlen telkű öreg ház Dósán. A falvak rendezése és telkesítése előtt ez volt a jász falvak uralkodó belső képe.

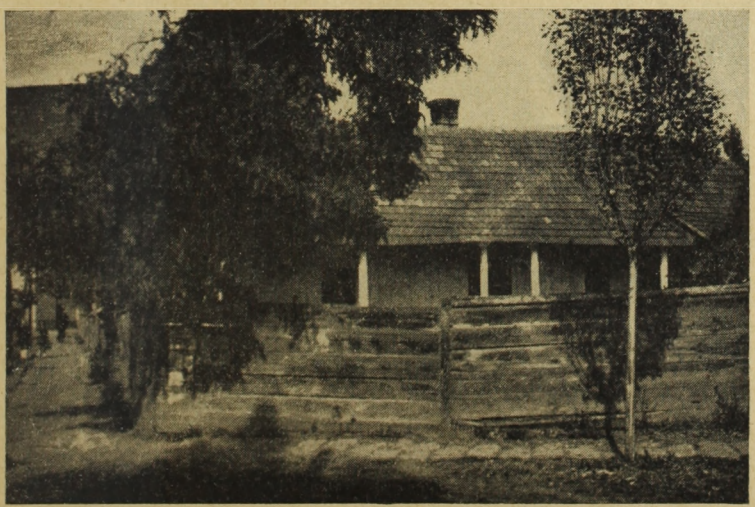

26. Jász ház Árokszálláson faoszlopos tornáccal. A tornácos házak legrégibb típusa ez.

27. Jász ház Szentandráson, gömbölyű kőoszlopos tornáccal. A tornác még a tetőzet alatt áll, az eredeti két ablak helyett három van, mert a tornác is ablakot kapott az utcára.

28. Jász ház Felsőszentgyörgyön fejlettebb kőoszlopos tornáccal. A tornác még ezen is a tető alatt áll, s két ablak mellett még egy tornác-ajtó nyílik az utcára.

29. Legáltalánosabb típusú jász falusi ház Kiséren. A «kunház»-zal azonos ház az utcára ér ki, előkert nélkül, kétablakos, oszlopos tornáca nem szerves tartozéka a háznak, külön fedél alatt áll. A tornácról nem nyílik ajtó az utcára.

30. Ház-sor Berényben. Azonos típusú az előbbivel, csak a tornác ajtót kapott az utcára. Jellemző, hogy a nádfedelet a tető gerincén cserép fedi le.

31. Egészen új formájú ház Árokszálláson, cseréptetővel, előkerttel, nyilt tornáccal.

32. Nádalt kéményű ház Fényszarun. Jellemző a táj építőanyagaira a nádfedél, sárkerítés, amelyet kukorica-kóró fedél takar.

33. Típusos ház-sor Fényszarun. Jellemző a nádfedél, sárkerítés, mélyen kifújt utcai út, lombos akác-sor.

34. Felsőszentgyörgy főtere. Jellemző, hogy a házak nem szemközt, hanem oldalukkal fordulnak a térre, hosszú sárkerítésekkel, s hogy a kutak az utcán állanak.

35. Típusos utcavonal Apáti belső, egykori lakóterületén. A görbe, keskeny utcákba még ma is alig lehet helyenkint kocsival behajtani.

36. Apáti egyik utcája (Gazda-u.) a falu régi belső lakóterületén. A szabálytalan utcavonal, előreugró házakkal a későbbi telkesítés és utcásítás maradványa.

37. Utca az egykori kertségben, Ladányban. A széles és egyenes utcavonal jellegzetesen elválasztja a kertségeket a falvak régi lakóterületének szabálytalan és szűk utcájú alaprajzától.

38. Vakutca Mihályteleken. Ezek a vakutcák a kertségek későbbi telkesítése folytán keletkeztek és minden jász falura jellemzők.

39. Széltől mélyen kifújt utca Jákóhalmán, magas parton maradt telkekkel és házakkal.

40. Tanya Kisér határában, lecsapolt rétségben. Az istálló még náddal van fedve. Az előtérben álló turbános oszlop föld alá süllyesztett sütőkemence kéménye.

41. Fényszaru főtere a Kisárok egykori partján épült templommal. E hagyományt a tényleges terepviszonyok és régi térképek is megerősíteni látszanak.

42. Felsőszentgyörgy temploma a Zagyva itt legmélyebb ártere felett. A régi ártér valószínűleg egyik Ős-Zagyva medre lehetett.

43. Mihálytelek a Zagyva felett. Jól kivehető, hogy a folyó mentén elnyúló falu a folyó ármentes terraszára telepedett.

44. Alsószentgyörgy főtere a XVIII. században épült barokk templommal. Ezek a barokk templomok jellemzők csaknem valamennyi jász község képére.

45. Ladány főtere, amelyre háttal fordul a falu katolikus temploma.

46. Dósa hídja a Tarna fölött. Ez a nagy kőhíd a XVIII. században épült és típusa a Jászság egykori nagy hídjainak, amelyekre az egykori kiterjedt vízivilágban tényleg nagy szükség volt.

47. Jákóhalma temploma egy kunhalom tetején. Nevét a község éppen onnan kapta, hogy Szent Jakab tiszteletére szentelt temploma kunhalmon áll.

48. Árokszállás nagytemploma, amely az egykori Csörszárok belső oldalára hányt töltésen áll.

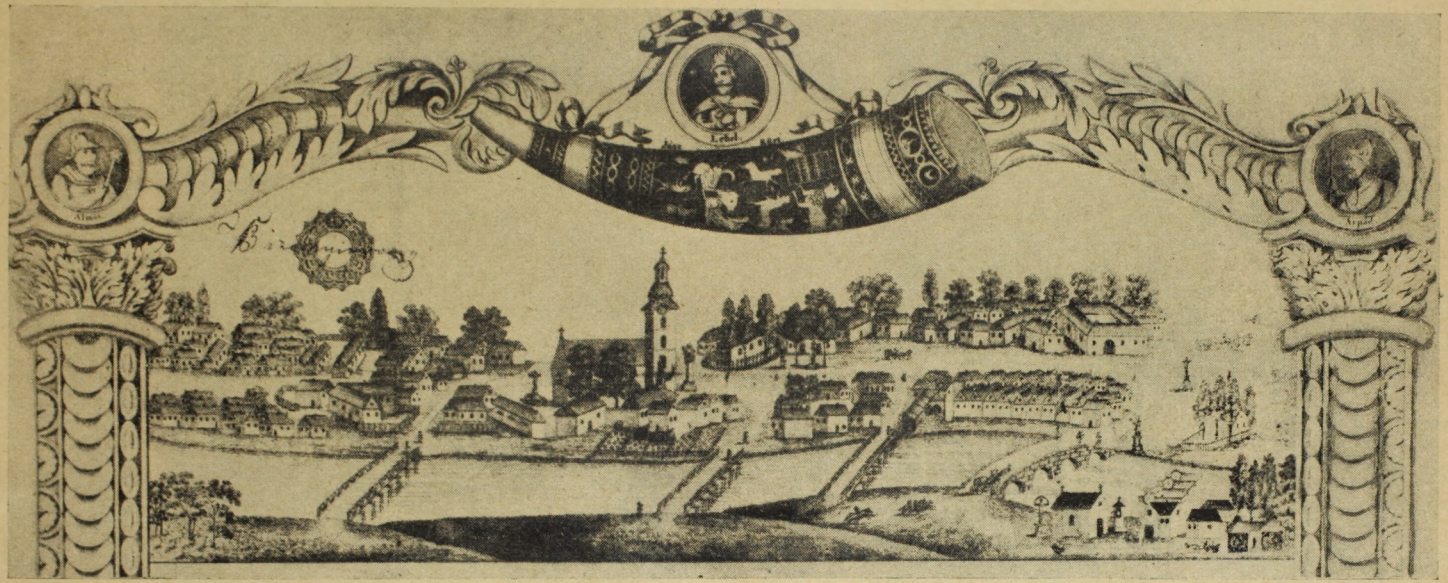

49. Árokszállás képe egy XVIII. század végi céhlevélen.

50. Apáti főtere a nagytemplommal, amelyet a XVIII. században építettek a jászok.

51. Szentandrás, a nemrégen községgé alakult tanyacsoport központja. Típusos tanyaközségi központ a közintézményekkel és csak néhány lakóházzal.

52. Kisér református temploma, az egyetlen falusi ref. templom a Jászságban. E ref. templomnak már a típusos kunsági ref. templomokkal azonos külső képe is nagy különbséget mutat a jász falvak barokk katolikus templomaival szemben.

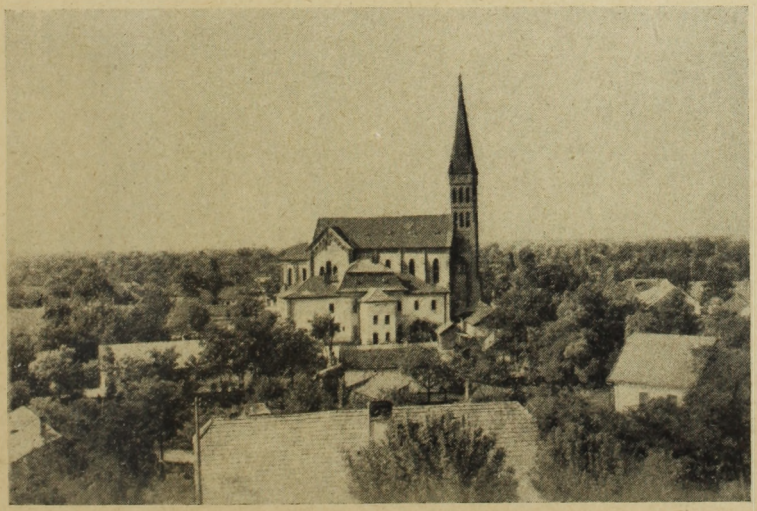

53. Kilátás Kiséren a ref. templom tornyából a falura, a kat. templom felé. Ez a lombos falukép jellemző a Jászságra és elég lényeges különbség a sokkal kopárabb nagykunsági faluképpel szemben. A ma már többségében katolikus falu új temploma az egyetlen nem a XVIII. században épült kat. templom a jászság régi falvaiban.

54. Berény Zagyva-partja és nagytemploma 1865-ben az «Egri népnaptár» ezen évi évfolyamából. Különösen jellemző az előtérben álló két régi típusú lakóház.

55. Berény főtere a nagytemplommal, amelynek torony-tetején a Magyar Szent Korona van.

56. A jászok-alapította régi gimnázium Berényben. Az «Ország-világ» 1869. évfolyamában megjelent régi metszet után.

57. A Ferences-zárda Berényben egy félszázad előtti állapotában. Régi metszet után.

58. Zagyva-részlet Berényben a templom mögött. Kétségtelen, hogy a Zagyvának ehelyütt egészen késői folyása alakult ki, mert a régi folyás a Csincsa lehetett.

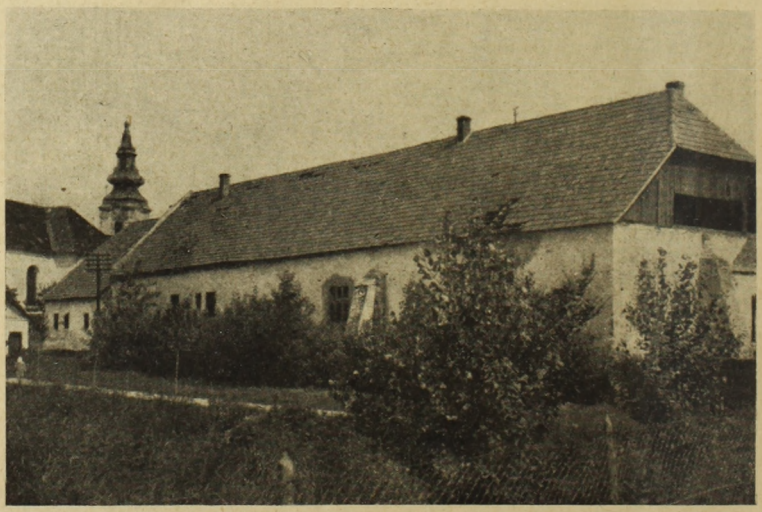

59. A Lovagrendek háza Berényben. A városban egyetlen emléke az eladottság idejének. Valamikori rendeltetése gazdasági épület volt.

60. Berény zsúfolt településű része a kertes-város korának belső, emberi lakótelepülésű részében, típusos gazdaházakkal.

61. A Belső-malom Berényben, a Zagyván. A folyó XVII. századbeli számos vízimalma közül már az utolsó.

62. Árokszállási jász férfi. Valerio 1851-i metszete után.

63. Árokszállási jász nő, Valerio 1851-i metszete után.

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

1. SZ. MELLÉKLET.

Tőrös Árok
JÁSZ ÁROK SZÁLLÁS,
Tőrös Árok
Filsze
PUSZTA ÁGÓ,
Járna
ÖRS
Kis Árok
Tőrös Árok
Tőrös Árok
Gyón
Tőrös Árok
Tőrös Árok
Tőrös Árok

2. SZ. MELLÉKLET.

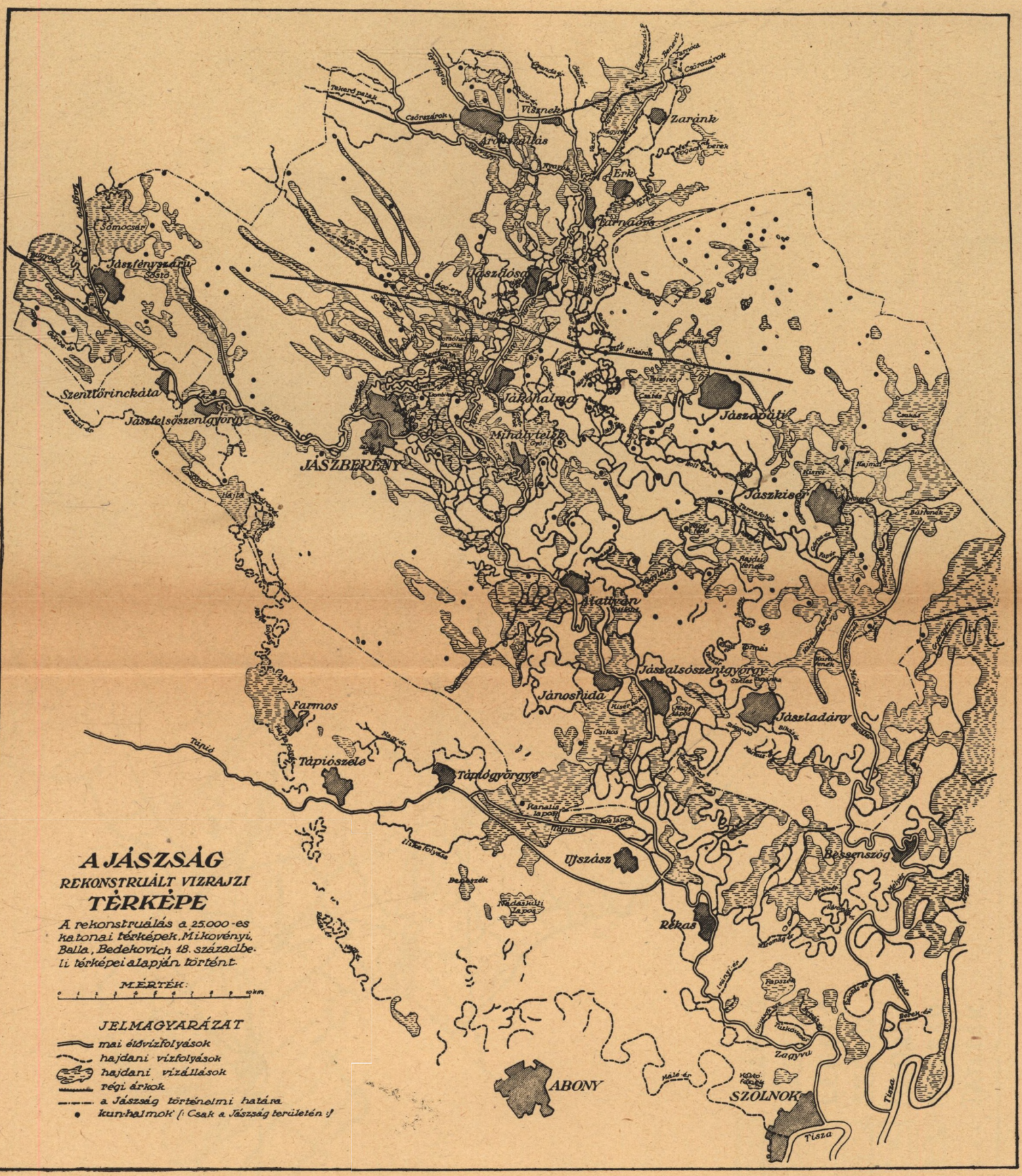

A JÁSZSÁG REKONSTRUÁLT VIZRAJZI TÉRKÉPE

A rekonstruálás a 25.000-es katonai térképek, Mikovényi, Balla, Bedekovich 18. századbe. li térképei alapján történt.

MÉRTÉK:

JELMAGYARÁZAT

- mai élővízfolyások
- hajdani vízfolyások
- hajdani vízállások
- régi árkok
- a Jászság történelmi határa
- kun-halmok (: Csak a Jászság területén :)

A JÁSZSÁG MEZŐGAZDASÁGI TÉRKÉPE A XVIII. SZÁZADBAN

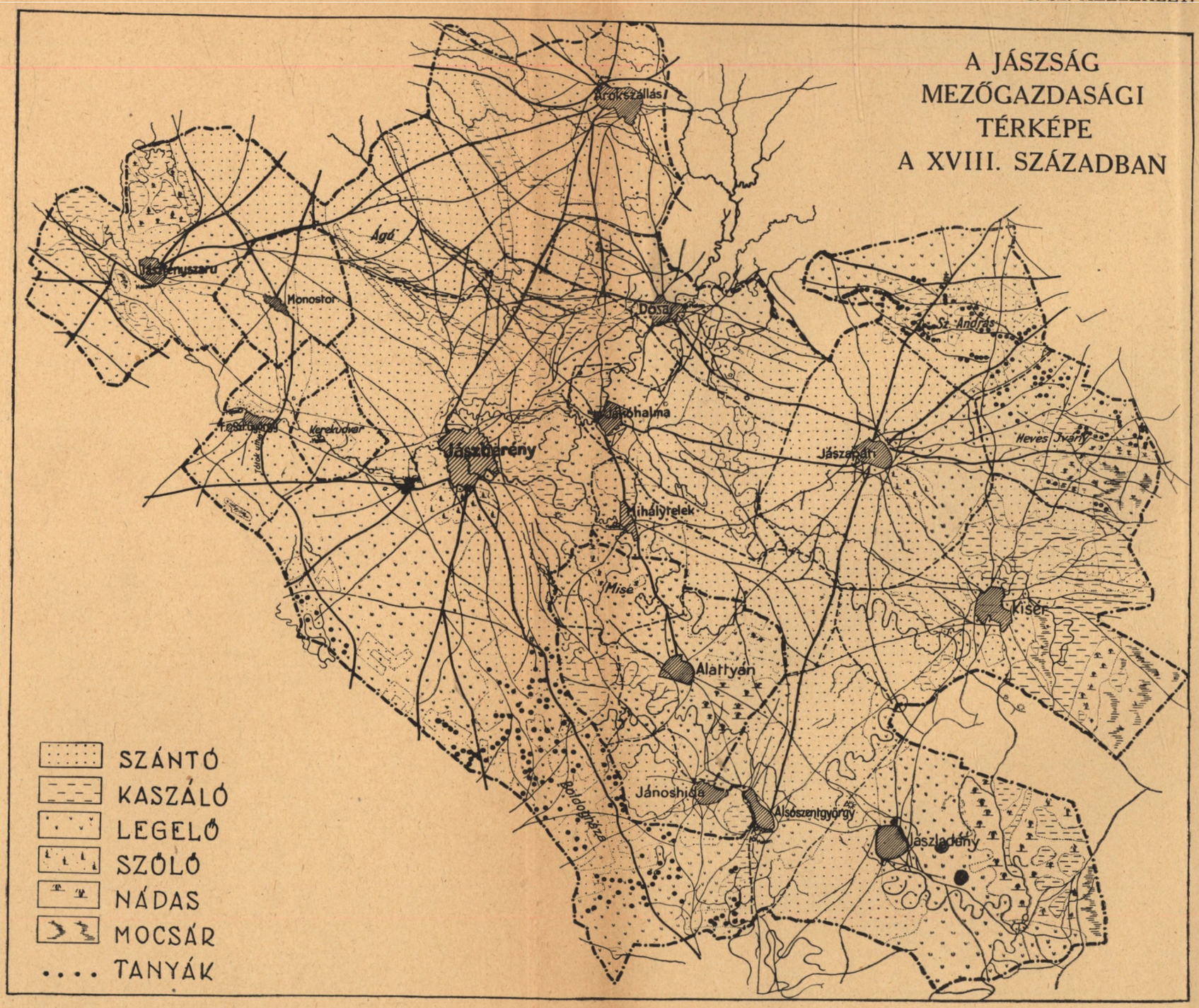

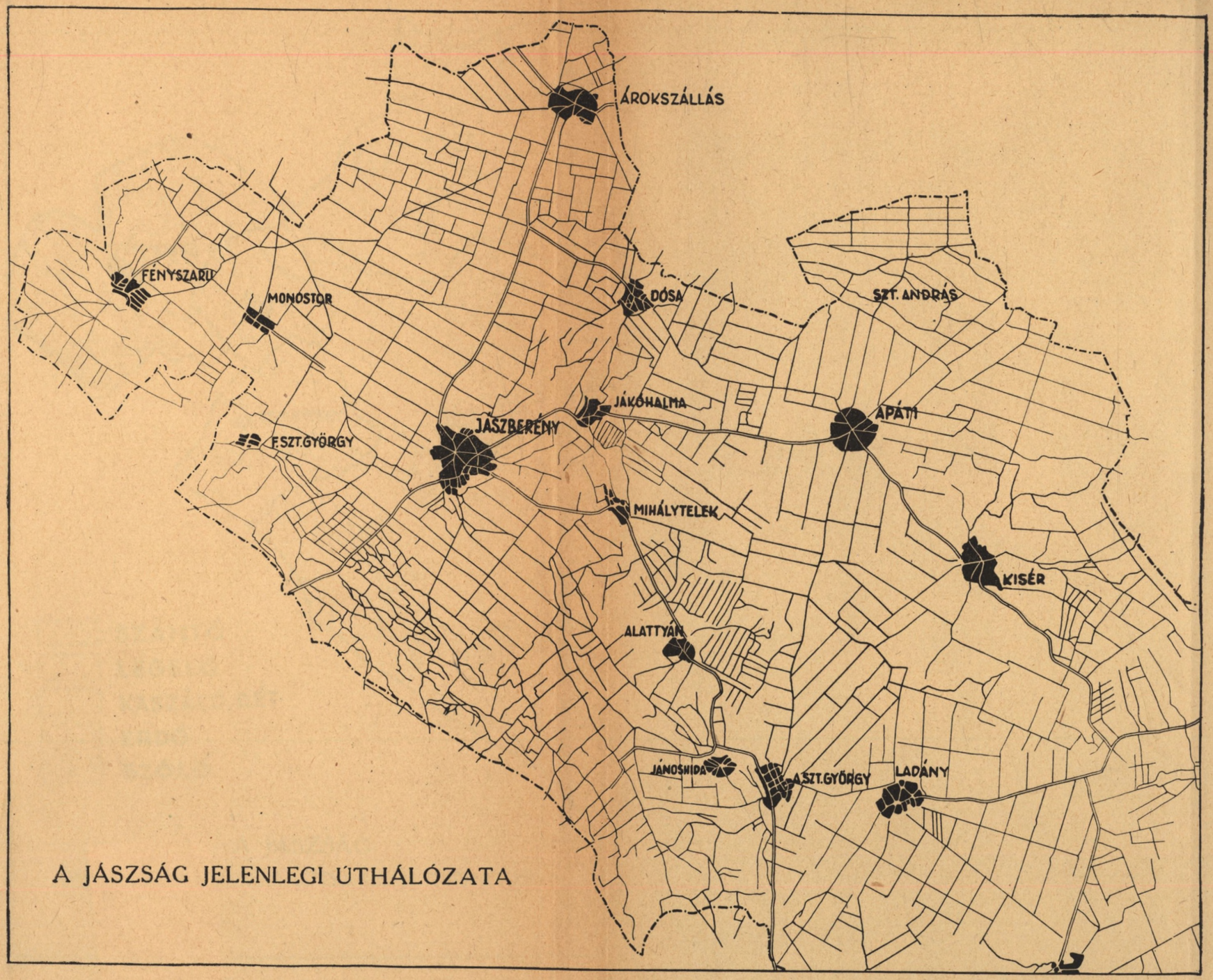

A JÁSZSÁG JELENLEGI ÚTHÁLÓZATA

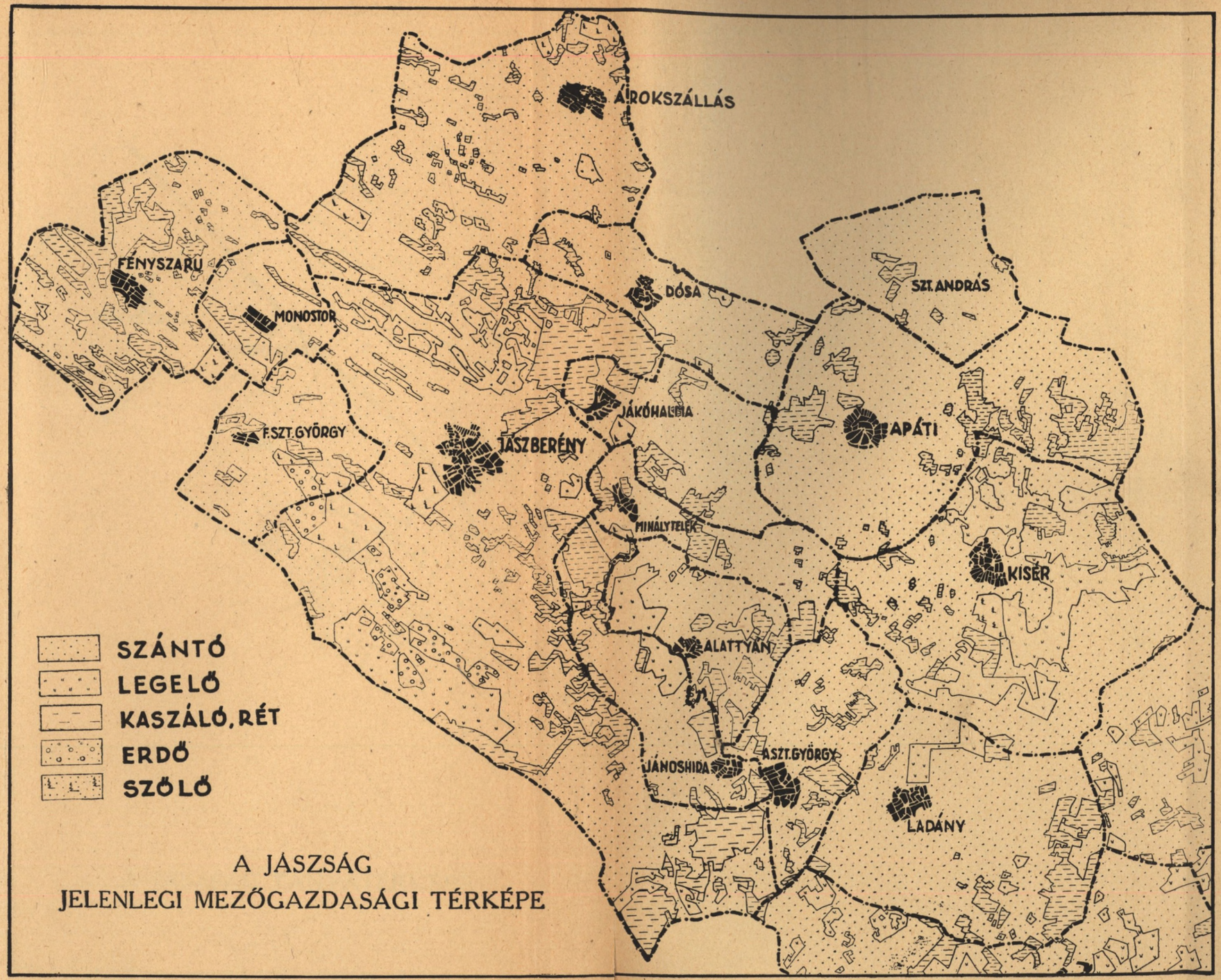

A JÁSZSÁG
JELENLEGI MEZŐGAZDASÁGI TÉRKÉPE

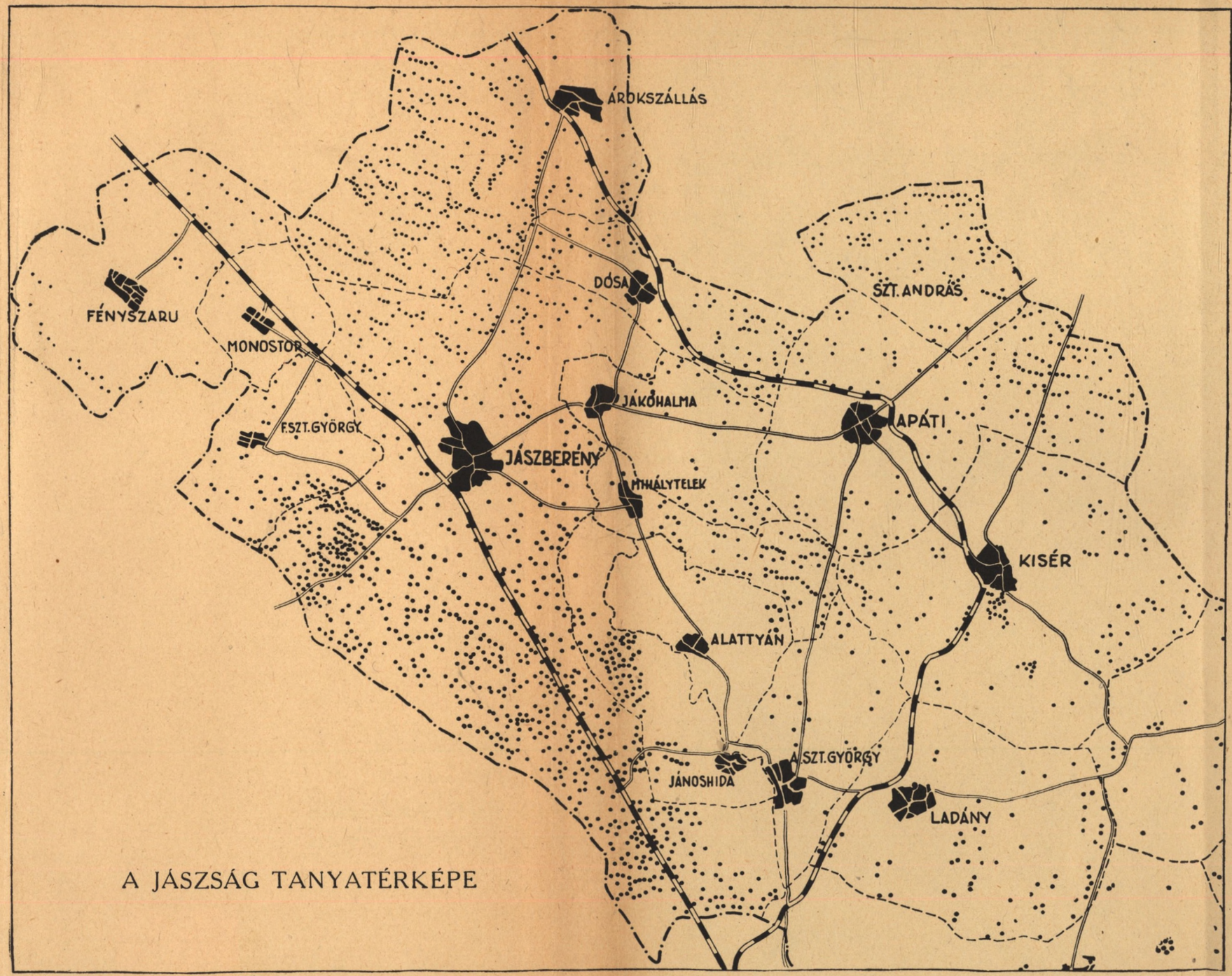

A JÁSZSÁG TANYATÉRKÉPE

SZABAD JÁSZ BERINY VÁROSSA BIRTOKAINAK KÉPE, AMELLYET KÉSZITE

BEDEKOVICH LŐRINCZ
1798.

JELMAGYARÁZAT:

- legelő
- szántó a tanyaföldeken
- szántó az őszi vetésfordulóban (eredetiben szürke)
- szántó a tavaszi vetésfordulóban
- kaszáló a nyilasokban
- szöllőkertek (eredetiben zöld szín)
- erdő, füzes
- veteményes és kenderföld
- élő vízfolyás
- állóvíz
- vizenyős terület

Négyszállási nyilasok
Négyszállási baromjárás
Gyöngyösi út környéke
Homoki marhajárás
Zsombikos
Necső
Malom szög
Hajta
Rekettyés
Borsóhalmai nyilasok
Nyilasok
Tapió nyilasok
Város tanyája
Kis árok
Kköhatár

M.KIR. ÁLLAMI TÉRKÉPÉSZET M.1043/935.B.

Jász-Dósa térképe és rendezési tervezete Bedekovich szerint 1786-ban.

Mappa super rectificatione possessionis Jazygalis Dósa, in qua color viridis antiquas rubeus vero novas denotat damos. Facta opere Laurentii Bedekovics Dtlis. Geomet. 1786.

1. Túri
2. Sedon
3. Sedon
4. Béres
5. Béres
6. Fodor
7. Marátzi
8. Túri
9. Túri
10. Papp
11. Túri
12. Juhász
13. Juhász
14. Bugyi
15. Dósa
16. Béres
17. Csomor
18. Szekeres
19. Drapos
20. Drapos
21. Bugyi
22. Puskás
23. Béres
24. Régéczi
25. Juhász
26. Fénszarusi
27. Polega
28. Molnár
29. Tót
30. Palosó
31. Breczkó
32. Tóth
33. Tsászár
34. Kálsár
35. Bugyi
36. Bugyi
37. Zahar
38. Péter
39. Turtsányi
40. Béres
41. Állás
42. Bodor
43. Szentes
44. Biró
45. Varga
46. Marátzi
47. Krista
48. Drapos
49. Bokoradi
50. Krista
51. Bartók
52. Laczkó
53. Marátzi
54. Ökör-csordas
55. Tót
56. Vai
57. Szaniszló
58. Rigó
59. Nagy
60. Dveszler
61. Fekete
62. Szentes
63. Pardái
64. Orosz
65. Kolomparok
66. Juhász
67. Gulyás
68. Drapos
69. Krista
70. Czigány ház
71. Teres
72. Kovács
73. Juhász
74.
75. Dobos
76. Kanyó
77. Kőles
78. Pap
79. Bartók
80. Istvány
81. Seres
82. Beres
83. Bárány
84. Turzsányi
85. Csikos
86. Granarium
87. Faluháza
88. Gyurkó
89. Bolya
90. Fekete
91. Bolya
92. Bolyu
93. Földházi
94. Földházi
95. Bolya
96. Notorialis
97. Bozoki
98. Bozoki
99. Bozoki
100. Bozoki
101. Bozord
102. Gyurkó
103. Kis
104. Kis
105. Kocsis
106. Sirai
107. Tábori
108. Bajzát
109. Rebik
110. Szerencsés és Jakus
111. Tábori
112. Tábori
113. Gulyás
114. Gulyás
115. Gulyás
116. Szerencsés
117. Sirai
118. Sirai
119. Faldbu
120. Sirai
121. Baldzs
122. Nagy
123. Baltut
124. Bodony
125. Bodony
126. Drugó
127. Mészárszék
128. Veres
129. Takács
130. Gyurkó
131. Laczkó
132. Kántor háza
133. Harangozó háza